

Christenen en de dood:

Een studie naar het ontstaan van de christelijke catacomben te Rome

*Christians and Death:
A Study of the Origin of the Christian Catacombs of Rome*

(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit Utrecht op gezag van de rector magnificus, prof.dr. W.H. Gispen, ingevolge het besluit van het college voor promoties in het openbaar te verdedigen op woensdag 10 mei 2006 des middags te 14.30 uur

door

Renaat Marcel Godelieve Jonckheere
geboren op 5 februari 1978, te Brugge, België

Promotor: Prof. Dr. L.V. Rutgers

Co-promotor: Prof. Dr. A. Provoost

Dit proefschrift werd mogelijk gemaakt met financiële steun van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.

Voorwoord

Als men voor de christelijke catacomben van Rome een synoniem moet vinden, dan dekt labyrint nog het best de lading in letterlijke en overdrachtelijke zin. Net zoals catacomben vele verdiepingen met talrijke galerijen, kleine gangen en grafkamers tellen, evenzeer legio zijn de vragen namelijk die kunnen gesteld worden met betrekking tot het ontstaan, de ontwikkeling, de geschiedenis, de gebruikers, de decoratie, de inscripties, de olielampen en dergelijke meer van deze constructies. Deze dissertatie, die deel uitmaakt van het NWO-project “*The Rise of Christianity*”, focust specifiek op de vraag of de catacomben van Rome een christelijke vinding zijn. Net zoals in de andere deelprojecten wordt ook hier een leidraad aangebracht die het mogelijk moet maken de weg te vinden in de wirwar van gangen in de catacomben.

Wil men niet verdwalen in de catacomben, dan doet men best een beroep op ervaren gidsen. Gelukkig kon ook ik rekenen op “gidsen” die mij door het wetenschappelijke labyrint van de catacomben loodsten. Hierbij wil ik in eerste instantie Prof. Dr. L.V. Rutgers bedanken voor het in goede banen leiden van deze dissertatie en het geduldige bijstaan met goede raad en advies. Mijn dank gaat ook uit naar Prof. Dr. A. Provoost die mij ongeveer acht jaar geleden binnenleidde in de vroegchristelijke archeologie. Onze gesprekken over de catacomben leverden steeds nieuwe stof tot nadenken op. Mijn dank gaat ook uit naar de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek voor de financiële ondersteuning. Verder wil ik ook het Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana bedanken voor de mogelijkheid die mij geboden werd *in situ* enkele belangrijke catacomben te kunnen bestuderen. Mijn dank gaat hierbij uit naar Prof. Bisconti, Prof. Flocchi Nicolai en Dott.ssa Giuliani. Tenslotte wil ik ook iedereen bedanken, en jou wil ik bij naam noemen Heino, die mij met raad en daad hebben bijgestaan in het tot stand komen van deze dissertatie. Jullie ondersteuning en begrip betekenden veel voor mij. Aan jullie “gidsen”, en jij in het bijzonder ma, wil ik dit boek opdragen.

Inhoudsopgave

Voorwoord	1
Inhoudsopgave	2
Summary	11
Hoofdstuk 1: <i>Status quaestionis</i> van het ontstaan van de catacomben	13
1. Inleiding	13
2. Het catacomben-onderzoek tot en met Antonio Bosio	14
2.1 Het catacomben-onderzoek vóór Bosio	14
2.2 Antonio Bosio	15
3. De studie van de catacomben in de periode tussen A. Bosio en G.B. de Rossi	18
3.1 Jacques Basnage	18
3.2 Marc Antonio Boldetti	20
3.3 Giovanni Gaetano Bottari	22
3.4 Garrucci Raffaele	23
3.5 Giuseppe Marchi	25
4. Van Giovanni Battista de Rossi tot het begin van de twintigste eeuw	29
4.1 Giovanni Battista de Rossi	29
4.2 Mariano Armellini	33
4.3 Orazio Marucchi	36
4.4 Pietro Kirsch	38
4.5 Paul Styger	41
5. Het onderzoek naar het ontstaan van de catacomben in de twintigste eeuw	45
5.1 Francesco Tolotti	45
5.2 Louis Reekmans	47
5.3 <i>Status quaestionis</i> omtrent het ontstaan van de catacomben	50
5.3.1 Ontstaan en evolutie van de catacomben	50
5.3.2 De redenen voor de aanleg van de christelijke begraafplaatsen	56
5.3.3 De dateringen	57
5.3.4 Evaluatie	58
6. Besluit en perspectieven	59
Hoofdstuk 2. Het pagane funeraire archeologische materiaal	63
1. Algemene inleiding op de studie van het archeologisch materiaal	63
1.1 Het topografische kader	63
1.2 Het chronologische kader	64
1.3 Het religieuze kader	65
1.4 Het dateringsprobleem en het religieus-identificatieprobleem	65
1.4.1 Het dateringsprobleem	65
1.4.2 Het religieus-identificatieprobleem	70
2. Inleiding	71
2.1 Redenen voor een studie van de columbaria, mausolea en hypogea in het onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben	72
2.2 Opzet van de studie van de columbaria, mausolea en hypogea	73
3. Studie van de columbaria	73
3.1 Columbarium in het park van de Villa Borghese	74
3.2 De drie columbaria van de Statilii	75

3.3 Columbarium nabij het columbarium van de Statilii	77
3.4 Columbarium van de Arruntii	77
3.5 Columbarium van N. Patladius Maximus	78
3.6 Columbarium van Tiberius Claudius Vitale.....	78
3.7 Columbarium van Pomponius Hylas.....	79
3.8 Columbaria van de Vigna Codini.....	81
3.8.1 Vigna Codini 1	81
3.8.2 Vigna Codini 2	82
3.8.3 Vigna Codini 3	84
3.9 Columbaria van de via Taranto	85
3.9.1 via Taranto 1.....	85
3.9.2 via Taranto 2.....	85
3.10 Columbarium van de <i>liberti</i> van Livia Augusta of <i>monumentum familiae Liviae</i> ...	86
3.11 Columbarium van de <i>liberti</i> van Augustus	87
3.12 Columbarium nabij het circus van Maxentius.....	88
3.13 Columbaria onder S. Sebastiano	89
3.13.1 Sebastiano 10.....	89
3.13.2 Sebastiano 9: “Appolonius-graf”	90
3.13.3 Sebastiano 8.....	91
3.13.4 Sebastiano 7.....	91
3.13.5 Sebastiano 6.....	92
3.13.6 Sebastiano 5: “Flavisch columbarium”	92
3.13.7 Sebastiano 4, 3 en 1	93
3.13.8 Sebastiano 2.....	94
3.13.9 Sebastiano 11 (en 12)	94
3.13.10 Sebastiano 13.....	95
3.14 De <i>piazzola</i> van de S. Sebastiano-catacombe	95
3.14.1 Mausoleum H van M. Clodius Hermes.....	95
3.14.2 Mausoleum I van het <i>Collegium Innocentiorum</i>	98
3.14.3 Mausoleum A van de <i>ascia</i>	100
3.15 Het zogenaamde hypogeum Polimanti.....	101
3.16 Columbarium van G. Sulpicius Platorinus.....	102
3.17 Columbarium in het park van de Villa Doria - Pamphilj.....	102
3.18 <i>Colombario maggiore</i> en <i>colombario minore</i> nabij het Casino del Bel Respiro...	103
3.19 Columbarium van Scribonius Menophilus.....	103
3.20 Columbarium nabij het circus van Nero in het Vaticaan	104
4. Studie van de columbaria en mausolea <i>ad circum</i>	104
4.1 De Vaticaan	105
4.2 De necropool <i>ad circum</i>	105
4.3 Studie van de columbaria en mausolea <i>ad circum</i>	107
4.3.1 Mausoleum A: mausoleum van Gaius Popilius Heracla.....	107
4.3.2 Mausoleum B: mausoleum van Fannia Redempta.....	107
4.3.3 Mausoleum C: mausoleum van Lucius Tullius Zethus.....	109
4.3.4 Mausoleum D: het “ <i>opus reticulatum</i> ” mausoleum	110
4.3.5 Mausoleum E: mausoleum van de Aelii of van Titus Aelius Tyrannus.....	111
4.3.6 Mausoleum F: mausoleum van de Caetennii Maiores of van Marcus Caetennius Antigonus	112
4.3.7 Mausoleum G	114
4.3.8 Mausoleum H: mausoleum van de Valerii of van Gaius Valerius Herma.....	115
4.3.9 Mausoleum I.....	117

4.3.10 Mausoleum Z: mausoleum van de Egyptenaren	118
4.3.11 Mausoleum Phi: mausoleum van de Marcii	119
4.3.12 Mausoleum Chi	120
5. Overige columbaria	121
6. Overkoepelende patronen van de pagane columbaria en mausolea	122
6.1 Plaatsing van de columbaria en mausolea.....	122
6.2 De toegangstrap en de diepte	123
6.3 De grootte van de columbaria en de mausolea.....	124
6.4 De muurtechnieken in columbaria en mausolea	124
6.5 De gewelven in columbaria en mausolea.....	125
6.6 De vloerbekleding in columbaria en mausolea	125
6.7 De grote centrale pronknissen in columbaria en mausolea	125
6.8 Graftypologie en aantal bijzettingen in columbaria en mausolea	126
6.9 Stucdecoratie in columbaria en mausolea	127
6.10 Sculpturen in columbaria en mausolea.....	127
6.11 De fresco's in columbaria en mausolea.....	127
6.12 De datering van de columbaria en de chronologische breukvlakken.....	128
7. Conclusies	130
8. Studie van de pagane hypogea	131
8.1 Hypogeum di Scarpone	131
8.2 Anoniem hypogeum van de Villa Pamphij	133
8.3 Hypogeum van de Octavii.....	134
8.4 Anoniem hypogeum van de via Triumphalis	135
8.5 Hypogeum van de Nasonii	136
8.6 Hypogeum van Fadilla	137
8.7 Hypogeum Gorgo	138
8.8 Hypogeum Casale dei Pupazzi / Hypogeum onder het huis Schneider	139
8.9 Hypogeum van Ampliatus in de Domitilla-catacombe	141
8.10 Hypogeum van de Flavii in de Domitilla-catacombe.....	143
8.11 Het zogenaamde hypogeum van de sarcofagen in de Domitilla-catacombe.....	146
9. Overkoepelende patronen van de pagane hypogea	147
9.1 Het hergebruik van bestaande constructies	147
9.2 Omheiningsmuren	148
9.3 Bovengrondse constructies.....	148
9.4 De toegangstrap en de diepte	148
9.5 De hoofdgang	149
9.6 De zijgangen.....	149
9.7 Het gangenstelsel.....	149
9.8 De <i>cubicula</i>	150
9.9 De vloerbekleding, gewelfvormen en muurtechnieken.....	150
9.10 Graftypologie en het aantal bijzettingen	151
9.11 De fresco's.....	152
9.12 De inscripties.....	152
9.13 Privaat of gemeenschappelijk statuut.....	152
9.14 De christianisatie van de pagane hypogea.....	153
9.15 De datering en chronologische breuklijnen.....	153
9.15.1 Het gangenstelsel.....	153
9.15.2 De <i>cubicula</i>	154
9.15.3 De vloerbekleding	154
9.15.4 Het aantal bijzettingen en de graftypologie.....	154

9.15.5 De fresco's.....	154
9.15.6 Conclusies	154
10. Conclusies betreffende de pagane grafconstructies	155
10.1 Omvang van de pagane grafconstructies.....	155
10.2 De decoratie in de pagane grafconstructies.....	155
10.3 De begrafenisritus in de pagane hypogea.....	156
10.4 Het aantal bijzettingen in de pagane grafconstructies.....	156
10.5 Gemeenschappelijk en privaat statuut van de pagane grafconstructies	156
10.6 Organisatie en concept van de pagane grafconstructies.....	157
10.7 De columbaria versus de catacomben	157
Hoofdstuk 3: De vroeg-christelijke begraafplaatsen.....	158
1. Inleiding.....	158
2. Studie van de vroeg-christelijke begraafplaatsen	160
2.1 Hypogeum van de Valentinus-catacombe.....	160
2.2 Pamphilus-catacombe.....	161
2.3 St.-Hermes-catacombe / Bassilla-catacombe	166
2.4 Felicita-catacombe of Massimo-catacombe	168
2.5 Trasone-catacombe of ad Santa Saturninum-catacombe of catacombe van de via Yser	169
2.6 De Ilaria-catacombe of de catacombe delle Sette Vergini	170
2.7 Hypogeum van het Coemeterium Jordanorum / Catacomba dei Giordani - S. Alesandro	170
2.8 <i>Cryptoporticus</i> van de Priscilla-catacombe.....	172
2.9 De regio van het zogenaamde hypogeum van Heliodorus of het “ <i>cimitero contiguo</i> ” van de Priscilla-catacombe	175
2.10 Het hypogeum van Eva van de Priscilla-catacombe	177
2.11 Regio van het centraal <i>arenarium</i> in de Priscilla-catacombe.....	178
2.12 Anoniem hypogeum van de via Villini / zogenaamde Nicomedes-hypogeum	181
2.13 De Regio I van de Agnese-catacombe	183
2.14 De twee hypogea van het Coemeterium Maius.....	187
2.14.1 Hypogeum A	187
2.14.2 Hypogeum B	189
2.15 Laurentius-catacombe / Ciriaca-catacombe	191
2.16 Novatianus-catacombe	192
2.17 Hyppolitus-catacombe.....	195
2.18 Vier regio's van de Petrus en Marcellinus-catacombe / “ <i>Ad duas lauros</i> ”	197
2.19 Hypogeum Campana / presso il sepolcro degli Scipioni.....	204
2.20 Hypogeum van Victoria	205
2.21 De twee hypogea van Lucina-crypte	207
2.21.1 Hypogeum α	207
2.21.2 Hypogeum β	210
2.22 Hypogeum V nabij de Lucina-crypte	213
2.23 De Area I van de Callixtus-catacombe.....	214
2.24 De zes hypogea van de S. Sebastiano-catacombe	221
2.25 Spelunca Magna / Regio A van de Praetextatus-catacombe	222
2.26 Hypogeum van de Scala maggiore / Regio G van de Praetextatus-catacombe.....	226
2.27 Hypogeum van de Scala minore / Regio F van de Praetextatus-catacombe	230
2.28 Anonieme catacombe van de via Ardeatina / Balbina-catacombe.....	232
2.29 Regio “dello Scalone del 1897” in de Domitilla-catacombe.....	234

2.30 Hypogeum van St.-Thecla in de Thecla-catacombe.....	236
2.31 Hypogeum A nabij de Thecla-catacombe	238
2.32 Pontianus-catacombe.....	241
2.33 Anonieme begraafplaats van de Villa Pamphilj.....	242
2.34 Het hypogeum van de Calepodius-catacombe	246
3. Overkoepelende patronen van de christelijke hypogea en primitieve kernen	250
3.1 Het hergebruik van bestaande structuren	251
3.2 De omheiningsmuren	252
3.3 De bovengrondse constructies.....	254
3.4 De toegangstrap en de diepte	254
3.5 De hoofdgang	255
3.6 De zijgangen.....	256
3.7 De totale lengte van het gangenstelsel	256
3.8 De <i>cubicula</i>	257
3.9 De vloerbekleding, de muurtechnieken en de gewelfvormen	258
3.10 De graftypologie.....	258
3.11 Het aantal bijzettingen.....	259
3.12 Decoratie	261
3.13 De inscripties.....	262
3.14 Privaat of gemeenschappelijk.....	262
3.15 De dateringscriteria en de datering.....	263
3.16 Opname in de catacomben	263
3.17 Samenvattende beschrijving van de zelfstandige hypogea	264
3.18 Samenvattende beschrijving van de in oorsprong zelfstandige hypogea.....	264
3.19 Samenvattende beschrijving van de primitieve kernen.....	265
3.20 Verschilpunten en overeenkomsten	267
4. Vergelijking van de pagane hypogea met de christelijke hypogea en primitieve kernen.....	267
4.1 Overeenkomsten tussen de pagane hypogea met de christelijke hypogea en primitieve kernen.....	268
4.2 Overeenkomsten tussen de pagane hypogea met de christelijke zelfstandige hypogea	269
4.3 Verschilpunten tussen de pagane hypogea en de christelijke hypogea en primitieve kernen.....	270
4.4 Verschilpunten tussen de pagane hypogea en de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen	272
4.5 Conclusies	272
5. Besluit.....	273
5.1 Verschillen en overeenkomsten tussen de christelijke zelfstandige hypogea, de in oorsprong zelfstandige hypogea en de ondergrondse primitieve kernen	273
5.2 De pagane hypogea versus de christelijke zelfstandige hypogea, de in oorsprong zelfstandige hypogea en de ondergrondse primitieve kernen	274
5.3 De catacomben als christelijke vinding.....	274
Hoofdstuk 4: De neutrale en gemengde hypogea	276
1. Inleiding.....	276
2. Studie van de neutrale hypogea	277
2.1 Hypogeum van de anonieme catacombe van de via Anapo.....	277
2.2 Hypogeum van de Acilii in de Priscilla-catacombe	279
2.3 Hypogeum van de Goede Herder in de Domitilla-catacombe	283

2.4 De hypogea A en B van de Flavii Aurelii in de Domitilla-catacombe	286
2.4.1 Hypogeum van de Flavii Aurelii A	286
2.4.2 Hypogeum van de Flavii Aurelii B	289
2.5 De regio D van de anonieme catacombe van de Villa Pamphilj	291
3. Studie van de gemengde hypogea	292
3.1 Het hypogeum van de Aurelii langs de viale Manzoni	292
4. Overkoepelende patronen van de neutrale hypogea	296
4.1 De neutrale hypogea	296
4.1.1 Het hergebruik van bestaande structuren	296
4.1.2 De omheiningsmuren en bovengrondse constructies	296
4.1.3 De toegangstrap en de diepte	297
4.1.4 De hoofdgang	297
4.1.5. De zijgangen	297
4.1.6 De totale lengte van het gangenstelsel	297
4.1.7 De <i>cubicula</i>	298
4.1.8 De vloerbekleding, de muurtechnieken en de gewelfvormen	298
4.1.9 De graftypologie en het aantal bijzettingen	298
4.1.10 De fresco's	298
4.1.11 De inscripties	299
4.1.12 Het privaat of gemeenschappelijk statuut	299
4.1.13 De dateringscriteria en de datering	299
4.1.14 Opname in andere constructies	299
4.1.15 De religieuze toewijzing	299
4.2 De gemengde hypogea	303
5. Besluit	303
Slotconclusies betreffende het pagane en christelijke funeraire archeologische materiaal	305
1. De columbaria en mausolea	305
1.1 De columbaria voor Hadrianus	305
1.2 De columbaria en mausolea vanaf Hadrianus	305
1.3 Het nieuwe concept bij de columbaria en mausolea vanaf Hadrianus	306
1.4 De link tussen de columbaria uit de tijd voor Hadrianus en de catacomben	306
2. De pagane hypogea	306
2.1 Materiële overeenkomsten tussen de pagane hypogea en de columbaria en mausolea uit de tijd na Hadrianus	306
2.2 Conceptuele overeenkomsten tussen de pagane hypogea en de columbaria en mausolea uit de tijd na Hadrianus	306
3. De christelijke hypogea en primitieve kernen	307
3.1 Verschilpunten en overeenkomsten tussen de christelijke hypogea en primitieve kernen	307
3.2 Overeenkomsten en verschilpunten tussen enerzijds de christelijke hypogea en primitieve kernen en anderzijds de pagane hypogea	307
3.3 Invloed van de pagane hypogea op het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben	308
4. De zogenaamd neutrale hypogea	308
4.1 Vergelijking van de neutrale hypogea met de pagane en christelijke hypogea	308
4.2 De neutrale hypogea en het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben	308
5. Besluit en perspectieven	309

Hoofdstuk 5: De pagane funeraire organisatie op basis van de primaire bronnen	310
1. Inleiding.....	310
2. De funeraire organisatie door de stad	314
2.1 Inleiding	314
2.2 Historisch onderzoek.....	315
2.2.1 Topografische context, omvang, opbouw en datering van de gemeenschappelijke begraafplaats	315
2.2.2 Juridisch statuut van de gemeenschappelijke begraafplaats	316
2.2.3 Doelgroep van de gemeenschappelijke begraafplaats.....	316
2.2.4 De organisatie van de gemeenschappelijke begraafplaats	318
2.3 Archeologisch onderzoek.....	320
2.3.1 Topografische context, omvang, opbouw en datering van de gemeenschappelijke begraafplaats	320
2.4 Confrontatie tussen het historische en archeologische onderzoek.....	321
2.4.1 De eerste onderzoekers: Lanciani en Pinza.....	321
2.4.2 Het moderne onderzoek: Bodel.....	322
2.5 Problemen in verband met de reconstructie van Bodel.....	323
2.5.1 Topografische context van de <i>puticuli</i> van Horatius.....	323
2.5.2 Bijzetting van het <i>plebs</i> na de opgave van de <i>puticuli</i>	325
2.6 Besluit.....	326
3. De funeraire organisatie door <i>collegia</i>	328
3.1 Inleiding	328
3.2 Historisch overzicht van het ontstaan en de wetgeving op de <i>collegia</i>	329
3.3 Het juridische statuut van de <i>collegia</i>	332
3.4 De verschillende types <i>collegia</i>	333
3.5 Interne organisatie en functies van de private <i>collegia</i>	336
3.5.1 De leden van de private <i>collegia</i>	336
3.5.2 Financiering van de private <i>collegia</i>	337
3.5.3 De functies van de private <i>collegia</i>	340
3.6 Archeologisch geattesteerde activiteiten van <i>collegia</i> in grafconstructies.....	341
3.7 Besluit.....	343
4. De funeraire organisatie door de familie.....	345
4.1 Inleiding	345
4.2 De betekenis van <i>familia</i> en <i>domus</i>	345
4.3 De wetgeving inzake familiegraven.....	347
4.4 Redenen voor de aanleg van familiegraven	348
4.5 Commemoratie als bron voor de organisatie van de familiegraven?	351
4.6 De grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr.	354
4.7 De familiegraven uit de tweede en derde eeuw n.Chr.....	357
4.7.1 <i>Case study</i> : de funeraire organisatie van de necropool in het Vaticaan.....	357
4.7.2 Het belang van de inscripties voor de organisatie en de sociale status in de columbaria uit de tweede en derde eeuw n.Chr.	359
4.7.3 De structuur en opbouw van de columbaria en mausolea uit de tweede en derde eeuw n.Chr. als bron voor de organisatie en de sociale status	361
4.7.4 De plaats van slaven in de familie-mausolea uit de tweede en derde eeuw n.Chr.	364
4.7.5 De kosten voor het oprichten van een columbarium of mausoleum	364
4.7.6 De overige kleine columbaria en mausolea uit de eerste tot en met de derde eeuw n.Chr.....	366

4.8 De overgang van crematie naar inhumatie en de gevolgen voor de funeraire organisatie	369
4.8.1 De begrafenisritus in Rome vanaf Augustus tot Hadrianus	369
4.8.2 De begrafenisritus in Rome vanaf Hadrianus	370
4.8.3 Redenen voor de overgang van crematie naar inhumatie	371
4.8.4 <i>Case study</i> : De gemengde ritus in het mausoleum F in de necropool in het Vaticaan.....	375
4.8.5 Gevolgen van de omschakeling van crematie naar inhumatie	376
4.9 De pagane hypogea	376
4.9.1 Overzicht van de pagane hypogea.....	376
4.9.2 Organisatie van de pagane hypogea	378
4.10 Besluit.....	379
5. De funeraire organisatie door de keizerlijke familie.....	381
5.1 Inleiding	381
5.2 Keizerlijke funeraire zorg voor het <i>plebs</i>	382
5.3 Keizerlijke funeraire zorg voor de slaven en <i>liberti</i> van het keizerlijke hof.....	383
5.3.1 Oorsprong van de keizerlijke columbaria	383
5.3.2 De organisatie van de keizerlijke columbaria	384
5.4 Latere begraafplaatsen van keizerlijke slaven en <i>liberti</i>	384
5.5 Besluit.....	385
6. De funeraire organisatie door individuen	385
6.1 Inleiding	385
6.2 Individuele “armengraven”	385
6.3 Besluit.....	389
7. Algemeen besluit.....	389
Hoofdstuk 6: De christelijke funeraire organisatie op basis van de primaire bronnen	393
1. Inleiding.....	393
2. De funeraire organisatie door individuen	395
2.1 Inleiding	395
2.2 Christelijke bijzettingen in pagane necropolen en familiegraven	395
2.3 Christelijke bijzettingen in begraafplaatsen van pagane <i>collegia</i>	396
2.4 Begraafplaatsen van christelijke <i>collegia</i>	397
2.5 Besluit.....	400
3. De funeraire organisatie door de familie.....	401
3.1 Inleiding	401
3.2 De christelijke families.....	401
3.3 De wetgeving inzake familiegraven.....	402
3.4 De funeraire organisatie binnen de christelijke families	403
3.5 Redenen voor de aanleg van ondergrondse christelijke familiebegraafplaatsen.....	408
3.6 De funeraire organisatie in handen van de familie volgens de archeologie.....	408
3.6.1 De christelijke private zelfstandige of in oorsprong zelfstandige familiehypogea	408
3.6.2 <i>Cubicula</i> als familiegraven in de catacomben.....	412
3.7 Besluiten.....	414
4. De funeraire organisatie door de Kerk	416
4.1 Inleiding	416
4.2 De juridische basis voor kerkelijke begraafplaatsen	417
4.3 De kerkelijke begraafplaatsen in de primaire bronnen.....	423
4.4 De argumenten voor het oprichten van kerkelijke begraafplaatsen	431

4.4.1 Inleiding	431
4.4.2 Kerkelijke begraafplaatsen als exclusief christelijke begraafplaatsen	431
4.4.3 Kerkelijke begraafplaatsen als gevolg van de funeraire armenzorg	438
4.4.4 Het kerkelijke bestuur van haar begraafplaatsen.....	443
4.4.5 Kerkelijke begraafplaatsen voor cultus en rituele handelingen	451
4.4.6 Begraafplaatsen als bezit van en georganiseerd door de Kerk: conclusies	458
4.5 De Kerk versus de familie inzake de christelijke funeraire organisatie	460
4.6 Besluit.....	462
5. Algemeen besluit.....	464
Hoofdstuk 7. Slotevaluatie	467
Bibliografie.....	476
Curriculum Vitae	500

Summary

This Ph.D. dissertation addresses the question of whether the famous catacombs of Rome are a Christian invention. Traditionally archaeologists believe this to be the case. Recently, however, the idea that the catacombs are a typically Christian invention, has been questioned on the basis of a new analysis of the pertinent literary sources. Such a state of affairs illustrates a basic problem, or rather dichotomy, in current catacomb archaeology: the question of the catacombs' origin is usually addressed on the basis of *either* the archaeological *or* the literary evidence. Such an approach is problematic, not only for methodological reasons, but also because it prevents us from gaining a better understanding of how the catacombs came to be. In this dissertation I specifically seek to unite both approaches in an attempt to reconstruct how and why the early Christian catacombs of Rome came into existence.

In the first chapter I explore the larger historiographical context of discussions on the origin of the catacombs. I not only seek to document the extent to which ideological biases have colored previous discussions of this issue. I also try to uncover flaws in the interpretation of archaeological evidence. I finally discuss problems with regard to current and past interpretations of ancient literary sources that bear on the origin of the catacombs of Rome. Chapter 1 thus sets the stage for the chapters that are to follow in that it documents the necessity of analyzing archaeological sources alongside literary ones

The relevant archaeological evidence is discussed in chapters 2 through 4. Topographically, the evidence included in these chapters derives from the city of Rome and its direct surroundings. Chronologically, it covers the period from Augustus to the early fourth century A.D.

In chapter 2 I address the pagan archaeological materials with an eye to the question of whether pagan *columbaria*, *mausolea* and *hypogea* served as source of inspiration for the Christian catacombs of Rome. Discussing the archaeological characteristics of these funerary constructions in some detail, I seek to uncover how the usage of these various tomb types changed over time. Thus I try to show how the large communal *columbaria* of the first century as erected by the emperor and Rome's wealthy families evolved, from the time of Trajan onwards, into *columbaria* that were still luxurious, but that were clearly destined for either a single or, at most, a limited number of families.

As I argue in Chapter 2 this very same trend, namely towards developing tombs of ever more limited extension, can be discerned in the case of pagan *hypogea* (i.e. underground tombs) too. Thus archaeological evidence from the pagan sphere provides us with clear evidence to argue that the first early Christian communal cemeteries of the early second century did not take their inspiration from pagan counterparts of either the *columbarium* or the *hypogeum*-type.

In chapter 3 I zoom in on the earliest Christian underground cemeteries in Rome, distinguishing and discussing three subtypes, and arguing that two of these subtypes provide the basis for what was soon to become the early Christian catacombs of Rome. Comparing this evidence with the pagan archaeological materials analyzed in Chapter 2, I argue that despite formal similarities, these early Christian cemeteries differ clearly, on a conceptual level, from their pagan counterparts: they are patently less luxurious and unmistakably designed to accommodate relatively large groups of people. In Chapter 4 I finally also discuss *hypogea* of the neutral variety, that is *hypogea* whose decoration is too neutral to assign it either to pagan or to early Christian ownership. Based on a detailed analysis of the formal

characteristics of these sites, I conclude that there is reason to believe that these neutral *hypogea* should be classified as early Christian.

In Chapter 5 and 6 I turn to an analysis of the literary sources with special emphasis on the question of who was responsible for the burial of those we encounter in Rome's extensive necropoleis. Chapter 5 addresses evidence from the pagan world, including evidence on the city or state as organizer of burials, the *collegia*, the family, the emperor as well as individuals. From all the evidence collected it follows that: 1. the family played a central role in taking care of burial; and 2. "public display" was a central notion that helps shape pagan burial customs and pagan funerary architecture.

In Chapter 6 I focus on the early Christian literary sources relating to funerary organization. Here it is possible to distinguish between individuals, (pagan) *collegia*, the family, and the Church as being the agents responsible for proper burial. From a discussion of the evidence bearing on these groups it follows that both individual families as well as the early Church played a prominent role as organizers. In fact, it could be shown that the early Christian catacombs of Rome owe their origin to the involvement of these groups (before 250 A.D. it were primarily families who felt themselves responsible for also burying the poor, after this date the Church took over this role). "Public display" - so important in the pagan world - does not seem to have played a prominent role in early Christian cemeteries. There the proper burial of the poor was the overriding concern.

This dissertation concludes, therefore, that the catacombs of Rome are a typically Christian invention. Although it is true that early Christian funerary architecture has pagan roots, there are clear differences with the pagan world both in terms of how the respective cemeteries were designed as well as in terms of how burial of one's co-religionists was conceived.

Hoofdstuk 1: Status quaestionis van het ontstaan van de catacomben

1. Inleiding

De centrale vraag in deze dissertatie is of de catacomben van Rome een christelijke vinding zijn. In het moderne onderzoek heerst een bijna algemene consensus dat de catacomben inderdaad een christelijke vinding zijn. Deze consensus is duidelijk gebaseerd op en geïnspireerd door oudere studies. Dit is meteen ook de reden waarom deze moderne consensus problematisch is. Wanneer we namelijk de zowat vierhonderdjarige geschiedenis van het catacomben-onderzoek onder de loep nemen, zien we dat de verschillende onderzoekers de wijze waarop de catacomben zijn ontstaan, de redenen waarom de catacomben opgericht werden en het tijdstip waarop dit gebeurde, op vaak uiteenlopende manieren geduid hebben. Al evenzeer legio zijn de daartoe aangehaalde archeologische en historische argumenten.

Het is bovendien ook belangrijk om na te gaan of er geen ideologische elementen zijn aan te duiden in de moderne onderzoeksresultaten. Het historiografische overzicht van het catacomben-onderzoek wijst er namelijk op dat bepaalde onderzoekers vanuit een weloverwogen ideologische invalshoek de catacomben benaderden. Wanneer dergelijke onderzoeksresultaten ook nog in het moderne onderzoek aangewend worden, legt dit een grote hypotheek op de geloofwaardigheid van de hypothesen met betrekking tot het ontstaan van de catacomben.

Vanuit deze dubbele problematiek is het noodzakelijk om per onderzoeker ten eerste na te gaan welke methodiek werd toegepast (bijvoorbeeld op basis van het archeologische materiaal en/of op basis van de primaire bronnen) en ten tweede of er een ideologische basis kan ontdekt worden die de geboekte resultaten gekleurd kan hebben. Het is echter binnen de opzet van deze dissertatie niet mogelijk alle onderzoekers even uitvoerig te behandelen.¹ Daarom is geopteerd om de meest relevante en invloedrijkste onderzoekers uitvoerig aan bod te laten komen. Aan die onderzoekers kunnen dan de overige onderzoekers vastgehaakt worden.

Het moet benadrukt worden dat in deze dissertatie alleen de christelijke catacomben van Rome behandeld worden. Het joodse archeologische funeraire materiaal zoals de joodse catacomben in Rome en de joodse funeraire organisatie komen hier niet aan bod. De reden hiervoor is dat binnen het kader van het overkoepelende project de joodse cultuur bestudeerd wordt door Prof. Dr. L. V. Rutgers. Vanuit de hypothese dat de christelijke funeraire organisatie kan gebaseerd zijn op de pagane funeraire organisatie omdat de christenen deel uitmaakten van deze maatschappij, worden in deze dissertatie alleen mogelijke aanknopingspunten tussen de christelijke en pagane funeraire organisatie en materiële cultuur bestudeerd.

¹ Voor een uitgebreid overzicht van vroegchristelijk onderzoekers in het algemeen en onderzoekers van de catacomben in het bijzonder, zie Ferretto 1942. Voor een volledig, maar beknopt, overzicht van alle catacombenonderzoekers tot 1952, zie Bovini 1952.

2. Het catacomben-onderzoek tot en met Antonio Bosio

2.1 Het catacomben-onderzoek vóór Bosio

Pas vanaf de vijftiende eeuw ontstond bij de geleerden het verlangen om de catacomben te gaan bezoeken. De enige bron die ons daarover informeert zijn de door de bezoekers aangebrachte graffiti of opschriften in houtskool op de wanden van de catacomben.¹ Via die epigrafische bronnen weten wij nu dat onder die bezoekers van de catacomben zich onder andere leden van de Accademia Romana bevonden. De Accademia Romana was een oudheidkundig genootschap dat gesticht was door Pomponius Leto (1428–1497 of 1498). Pomponius Leto was een uit Calabrië naar Rome geëmmigreerde geleerde die vooral geïnteresseerd was in de pagane oudheid.² Ook de humanistische Accademia Romana was hoofdzakelijk gefocust op de niet-christelijke geschiedenis.³ Andere op de wanden aangebrachte graffiti getuigen dan weer van piëteitsvolle bezoekers.⁴ Een derde groep van bezoekers van de catacomben had het echter eerder gemunt op de nog aanwezige bouwmaterialen. Zij roofden bijvoorbeeld het marmer uit de catacomben om dit voor kerkvloeren aan te wenden.⁵ We kunnen dus stellen dat deze eerste bezoekers uit de vijftiende eeuw niet vanuit een wetenschappelijke interesse de catacomben bezochten. Van deze bezoekers zijn dan ook geen tekeningen of copies van inscripties overgeleverd die getuigen van een interesse voor het ontstaan van de catacomben.

Pas in de zestiende eeuw ontstond er bij geleerden en de humanisten van de Accademia Romana een diepere interesse voor de christelijke monumenten.⁶ Deze nieuwsgierigheid werd nog verder aangewakkerd door toevallige herontdekking van enkele catacomben. Zo werd bijvoorbeeld in 1578 de Giordani-catacombe (bij de ontdekking dacht men dat het de Priscilla-catacombe betrof) herontdekt.⁷

Belangrijk is ook de sterke interesse van het zeer religieus georiënteerde *Oratorium* voor de catacomben.⁸ Deze katholieke instelling zorgde ervoor dat de studie van de christelijke Oudheid een krachtige impuls kreeg.⁹ Centraal in het onderzoek van de leden van het *Oratorium* stond de studie van de *vitae* en *passio*-verhalen van de martelaren.¹⁰ Een onderwerp dat lange tijd ook in het catacomben-onderzoek een centrale plaats zal innemen.

Een laatste aandachtspunt in deze aanlooperperiode vóór het eigenlijke wetenschappelijke onderzoek naar het ontstaan van de catacomben, is het religieuze klimaat waarin het onderzoek gevoerd werd. Het moet benadrukt worden dat de zestiende eeuw gekenmerkt werd door omwentelingen in het kerkelijke landschap. Op de Reformatorische beweging van de Protestanten werd door de Katholieken gereageerd met een Contrareformatorische tegenzet door het oprichten van allerlei verenigingen die de Kerk dienden te behoeden tegen heterodoxe invloeden. Het *Oratorium* is hiervan een goed

¹ Ferretto 1942, 73.

² Ferretto 1942, 76.

³ Ferretto 1942, 74 en 78.

⁴ Ferretto 1942, 74.

⁵ Ferretto 1942, 79.

⁶ Ferretto 1942, 87.

⁷ Ferretto 1942, 87–88.

⁸ Hendrikx 1955–1956, 410: Het “*Oratorium* der Goddelijke Liefde”, ook naar de oprichter “*Oratorium* van de heilige Filippo Neri” genoemd, was een stichting die opgericht werd met als doel ten strijde te trekken tegen zonde en heterodoxie.

⁹ Ferretto 1942, 100.

¹⁰ Ferretto 1942, 129.

voorbeeld.¹ Er moet dus terdege rekening mee gehouden worden dat de verschillen op theologisch gebied, bijvoorbeeld op het gebied van sacramenten en beeldtheorie, misschien ook een belangrijke invloed kunnen hebben gehad in het archeologische onderzoek naar de catacomben en het ontstaan ervan. In recente publicaties die handelen over de geschiedenis van het catacomben-onderzoek wordt er dan ook terecht op gewezen dat ook het materiaal van de catacomben vaak meer ingezet werd om religieuze discussie's te stofferen dan om puur archeologische reconstructies op te stellen.²

2.2 Antonio Bosio

Het startsein voor een intensief en uitgebreid onderzoek van de catacomben werd gegeven door de van Malta afkomstige Antonio Bosio (1575–1629). In Rome genoot deze “Columbus van de catacomben” een opleiding in de Letteren en in de Filosofie. Daarna volgde hij nog een opleiding in de Rechten. Toch was hij meer geïnteresseerd in de kerkgeschiedenis en vooral in de catacomben.³

Gedreven door zijn nieuwsgierigheid begon hij met het traceren en verkennen van de catacomben die rondom Rome gelegen waren. Naast deze activiteiten *in situ*, legde Bosio zich ook toe op de Patristiek, martelaren-acten en *passio*-verhalen en op alle teksten die handelden over de begraafplaatsen en de funeraire gebruiken van de eerste christenen die hij kon terugvinden in de bibliotheken en archieven in Rome.⁴ De interesse voor deze zaken werd Bosio ingegeven door het historische en familiale klimaat waarin Bosio leefde. Bosio bewoog zich dan ook in een intellectuele en religieuze familie en kennissenkring.⁵

Het hoofdwerk van Bosio is zijn postuum verschenen *Roma Sotterranea*. Bosio zelf had vier volumes voorbereid die de weergaven waren van zijn onderzoek naar onderaards Rome. Pas enkele jaren na Bosio's dood werd dit werk gepubliceerd.⁶ De opzet voor de publicatie van dit boek wordt op de titelpagina zelf weergegeven. Meteen zien we ook enkele van de verschillende methodische benadering die Bosio gebruikte. De publicatie wilde handelen over “de heilige begraafplaatsen van Rome, hun vorm en gebruik; de *cubicula*, de *oratoria*, de afbeeldingen, de inscripties en epitafen die er voorkomen”. Maar evenzeer over: “de funeraire ritens waarmee de gestorvenen begraven werden, de martelaren die bijgezet of gemarteld waren langs de wegen buiten de stad, de memorabele constructies, heilig of profaan, langs deze wegen”. Ten slotte ook over: “de afbeeldingen van de primitieve Kerk, de angst tijdens de vervolgingen en de hartstocht en onschatbare schat die Rome gesloten houdt onder zijn platteland”.⁷ Zoals ook uit het aan de paus gerichte voorwoord blijkt, werd het onderzoek van Bosio ondersteund door twee grote pijlers: enerzijds het archeologische materiaal waarvan hij notities had genomen tijdens zijn bezoek *in situ* en anderzijds de studie van de primaire bronnen.⁸

Het ontstaan van de catacomben zoekt Bosio in “spelonken of onderaardse ruimtes” die ontstaan waren door het uitgraven van tufsteen, zand of pozzolana. In deze labyrinten van oneindige gangen en weggetjes werden de wanden volledig met graven bezet door de christenen. Vervolgens stelt Bosio dat de eerste christenen “in deze vorm” hun

¹ Hendriks 1955–1956, 408–410.

² Brandenburg 1984, 11; Rutgers 2000a, 12.

³ Ghisalberti 1971, 257.

⁴ Ghisalberti 1971, 257.

⁵ Ferretto 1942, 136.

⁶ Ghisalberti 1971, 258.

⁷ Bosio 1632, titelblad zonder paginering.

⁸ Bosio 1632, voorwoord aan de Paus zonder paginering.

begraafplaatsen, die niet ver van de publieke wegen rond Rome lagen, aanlegden.¹ Volgens Bosio hadden de eerste christenen zich voor de aanleg van hun begraafplaatsen laten inspireren door het voorbeeld van de graven van de Vaders van het Oude Testament.²

De redenen waarom de christenen deze catacomben aanlegden zijn zevenvoudig volgens Bosio. De eerste reden is dat de catacomben in eerste instantie de begraafplaatsen van de martelaren waren.³ Een tweede reden voor de aanleg van de catacomben is het verrijzenisgeloof van de christenen. Bosio ziet deze theologische achtergrond in de betekenis die achter de term “*dormitorij*”, namelijk “slaapplaats”, schuilgaat.⁴ De theologische betekenis van begraafplaats als “slaapplaats” doet hij uitgebreid uit te doeken door het aanhalen van Bijbelpassages (bijvoorbeeld 1 Kor. 15) en fragmenten van christelijke auteurs (bijvoorbeeld Hiëronymus, *Epistula* 29).⁵ Een derde reden voor de aanleg van de ondergrondse begraafplaatsen meent Bosio te vinden in de toegepaste begrafenisritus van de christenen. De christenen, in tegenstelling tot de heidenen, inhumeerden namelijk hun doden.⁶ Een vierde reden voor de aanleg van de catacomben, was dat hier de religieuze vieringen en sacramenten plaats vonden. Maar naar Bosio’s mening moeten de catacomben vooral gelinkt worden met de martelaren. Het waren ook de pausen geweest die de catacomben hadden uitgebreid met “*oratoria*, kapellen en andere zaken”.⁷ Een vijfde reden was dat de catacomben ook dienst moesten doen als vluchtoorden tijdens de vervolgingen.⁸ Een zesde reden waarom de christenen over eigen begraafplaatsen wilden beschikken is dat de christenen apart van de heidenen wilden begraven worden. Volgens Bosio bestond er namelijk een grote aversie van de christenen tegenover de heidenen. Een aversie die overigens wederzijds was.⁹ Een zevende reden ligt in het verlengde van de vorige reden: ook schismatici en heretici mochten niet in de catacomben van Rome bijgezet worden volgens Bosio wegens een wederzijdse aversie.¹⁰ Bovendien waakten de pausen, die steeds katholiek waren, erover dat de begraafplaatsen steeds heilig bleven.¹¹

In het tweede en derde boek van zijn publicatie bespreekt Bosio de afzonderlijke begraafplaatsen volgens hun topografische ligging. Maar ook hier blijft hij karig met informatie betreffende het ontstaan van die begraafplaatsen. De reden hiertoe wordt door Bosio zelf verklaard: “door de vergetelheid en de nevels van de oudheid kan het ontstaan niet van alle begraafplaatsen achterhaald worden”.¹² Zo bijvoorbeeld stelt hij voor de begraafplaats in het Vaticaan, die hij overigens tot in detail behandelde, dat deze ontstaan moet zijn onder Nero rond het jaar 66 n.Chr. en wel onder het consulaat van Gaius Lexunius en Marcus Licinius.¹³ Hoe hij tot deze stelling komt, vertelt hij echter niet. Voor de

¹ Bosio 1632, 1.

² Bosio 1632, 2 en 539. Zie ook Bosio 1632, 583 waarin de reden voor deze ligging gezocht wordt in de Wet van de XII Tafelen die het begraven binnen de stadsmuren verbodt.

³ Bosio 1632, 1.

⁴ Bosio 1632, 1–2. Hierbij verwijst Bosio naar Bijbelpassages en christelijke primaire bronnen.

⁵ Bosio 1632, 1–2.

⁶ Bosio 1632, 2. Zie ook Bosio 1632, 15–22 waarin dieper wordt ingegaan op de rituelen voor het begraven zoals het wassen, zalven en inwikkelen van de doden en het transport van de lichamen van christenen naar de begraafplaatsen. De hoofdbronnen voor deze reconstructie zijn de martelaren-acten.

⁷ Bosio 1632, 2.

⁸ Bosio 1632, 539. Deze stelling kan volgens Pergola 1999, 16 (terecht) als een mythe afgedaan worden. Met een gemiddelde luchtvochtigheid van 95% is het onmogelijk gedurende lange tijd in de catacomben te verblijven.

⁹ Bosio 1632, 593–594. Hiervoor verwijst hij onder meer naar Cyprianus, *Epistula* 68. Zie ook Bosio 1632, 3–14 waarin Bosio uitvoerig ingaat op “de wreedheden van de pagane bevolking tegenover de christenen” zoals die onder meer kunnen gereconstrueerd worden aan de hand van de martelarenacten.

¹⁰ Bosio 1632, 594–596.

¹¹ Bosio 1632, 599.

¹² Bosio 1632, 26.

¹³ Bosio 1632, 26.

Nicomedes-begraafplaats langs de via Nomentana beperkte Bosio zich tot het vermelden dat deze begraafplaats in oorsprong een *hortus* was van de geestelijke Giustus. Deze informatie ontleende hij aan de martelaren-acten.¹ Voor de Callixtus-catacombe stelde hij dat deze begraafplaats reeds lang vóór het pontificaat van Callixtus moest bestaan. Bosio kwam tot deze conclusie op basis van paus Damasus die in een *vita* over Callixtus schreef dat de pausen Anicetus en Soter ook in de Callixtus-catacombe waren bijgezet. Beide genoemde pausen leefden echter vóór Callixtus. Wel schreef Bosio grote verbouwingen en restauratiewerken toe aan Callixtus.² De auteur geeft echter telkens zo veel mogelijk informatie over de begraafplaats zelf. Zo omschrijft hij de Agnese-catacombe als een grote begraafplaats met *cubicula* en voorzien van luxueuze graven.³ Vervolgens geeft hij telkens een beschrijving van de *cubicula* en een tekening van de fresco's.⁴

In het vierde boek behandelde Bosio ten slotte de figuratieve kunst. Onderwerpen die hier aan bod kwamen waren bijvoorbeeld afbeeldingen van Job en de kledij van de afgebeelde figuren.⁵ Bijna terloops merkt hij ook op dat sommige martelaren op hun eigen grond werden bijgezet. Dit zijn volgens Bosio dan private begraafplaatsen. Opmerkelijk is echter wel dat hij niet duidelijk aangeeft tegenover welke groep van begraafplaatsen deze “private begraafplaatsen” staan. Hij stelt alleen vast, zoals in het geval van de begraafplaats van de heilige Prassede, dat er structurele verschillen bestaan ten opzichte van “de andere” begraafplaatsen. In het geval van het graf van de heilige Prassede betrof het alleen maar een ondergrondse kamer.⁶

Het belang van de *Roma Sotterranea* van Bosio is op zijn minst groot te noemen. Wanneer we de vergelijking maken met de periode vóór Bosio en de periode tussen Bosio en de Rossi, is het duidelijk dat er geen evenwaardige wetenschappelijke studies gepubliceerd werden. Bosio wordt dan ook met reden en recht als de Columbus van de catacomben beschreven. Maar toch dienen er belangrijke kanttekeningen aangebracht te worden en zeker in verband met Bosio's stelling over het ontstaan van de catacomben. Het is ontgoochelend om in een dergelijke studie over de catacomben in al hun aspecten zo weinig terug te vinden over het eigenlijke ontstaan van diezelfde catacomben. In Bosio's werk zijn wel verschillende redenen voor het ontstaan terug te vinden, maar een historische ontwikkeling ontbreekt zo goed als volledig. We kunnen dan ook maar tot één besluit komen: het ontstaan van de catacomben genoot hoegenaamd niet de grootste prioriteit voor Bosio. Dit wordt bevestigd wanneer men kijkt naar het grote belang dat de martelaren daarentegen innemen. Bosio behandelde namelijk niet alleen de archeologische situatie van de catacomben maar ook (of misschien beter: vooral) de “historische” achtergrond van de martelaren. Hij schetste het wereldbeeld van de eerste christenen als de “slechte” pagane bevolking tegenover de in catacomben gevluchte christenen die op allerlei manieren gevisieerd werden. In die zin worden de catacomben geheiligd door de aanwezigheid van de martelaren en valt het ook te begrijpen waarom voor Bosio “catacomben” en “*grotte sacre*”⁷ inwisselbare begrippen zijn. Let er bijvoorbeeld ook op dat Bosio slechts resultaten kon boeken, zoals hij het zelf zei, “*con l'aiuto di Dio*”, met de hulp van God.⁸

¹ Bosio 1632, 414.

² Bosio 1632, 173.

³ Bosio 1632, 417.

⁴ Bijvoorbeeld het eerste *cubiculum* van de Agnese-catacombe: Bosio 1632, 443 e.v.

⁵ Respectievelijk Bosio 1632, 614 en Bosio 1632, 635.

⁶ Bosio 1632, 583.

⁷ Bosio 1632, 283.

⁸ Bosio 1632, 583 en 593.

Dergelijke kanttekeningen bewijzen alleen maar dat Bosio evenals zijn contemporaine onderzoekers een kind van de Contrareformatie was.¹ Dat Bosio contacten had met het *Oratorium*,² één van de centrale instellingen in de Contrareformatie, ondersteunt alleen nog maar die stelling. In de recente literatuur wordt er naar mijn aanvoelen dan ook terecht op gewezen dat het voortdurend aanhalen van de martelaren door Bosio gelinkt dient te worden met de toen eveneens in de defensie geduwde katholieke Kerk.³ Het moet echter ook benadrukt worden dat de kritiek aan het adres van Bosio ook grotendeels te wijten is aan de nog extremere stellingname van de vertaler van de Latijnse versie van de *Roma Sotterranea* van Bosio. Het was namelijk hoofdzakelijk deze versie die in het wetenschappelijke milieu gebruikt werd.⁴ We kunnen dus besluiten dat ondanks de grote verdienste die op Bosio's naam kan geschreven worden, men zijn geboekte resultaten slechts met de nodige voorzichtigheid kan hanteren.

3. De studie van de catacomben in de periode tussen A. Bosio en G.B. de Rossi

In de periode tussen Bosio en de Rossi werden de catacomben hoofdzakelijk alleen nog maar *in situ* bezocht indien men de link kon leggen tussen het monument en bijzettingen van martelaren in die catacombe. De systematische “plunderingen” door de *Custodi delle ss. reliquie e dei cimiteri* die hier mee gepaard gingen, werden uitgevoerd door de *corpisantari* die vaak in opdracht stonden van de hoogste kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders. De zoektochten van de *corpisantari* naar de resten van martelaren ging jammer genoeg samen met een groot verlies aan archeologische voorwerpen en belangrijke informatie. In 1668 werd het zoeken naar graven van heiligen geregeld door een pauselijk decreet, waardoor het *de facto* ook geïnstitutionaliseerd werd. In de catacomben zocht men echter niet alleen naar relieken van heiligen, maar eveneens naar epigrafisch materiaal, olielampen, goudglazen en munten. Deze objecten kwamen dan terecht in collecties van verzamelaars.⁵

3.1 Jacques Basnage

Met de figuur van Jacques Basnage (1653–1723) zijn we aan een eerste overgangsfiguur in het catacomben-onderzoek toegekomen. Basnage, een Franse Hugenoot, was predikant, controversist, historicus en politicus. Hij genoot een opleiding in de Theologie. Maar wegens religieuze redenen werd Basnage verbannen en vertrok hij naar Rotterdam in Nederland.⁶ Dat Basnage een controversieel figuur was, kan men ook afleiden uit het feit dat alle boeken met religieuze onderwerpen die hij geschreven had, op 10 mei 1757 op de index geplaatst werden. Maar reeds daarvoor waren andere publicaties van Basnage verboden.⁷

In één van zijn hoofdwerken raakte hij terloops de catacomben aan. Het moet benadrukt worden dat deze publicatie eigenlijk bedoeld was als een verweerschrift tegen de rooms-katholieke Kerk, waarbij de vervolgingen van de joden door de rooms-katholieke Kerk door Basnage aangegrepen werden om de benarde situatie van zijn mede-Hugenoten aan de

¹ Pace Rutgers 2000a, 21.

² Ghisalberti 1971, 257.

³ Pace Rutgers 2000a, 27.

⁴ Rutgers 2000a, 21. De Latijnse versie verscheen pas 15 jaar na de eerste Italiaanse versie van de *Roma Sotterranea*. De vertaler Paolo Aringhi was eveneens lid van het *Oratorium*. (Ghisalberti 1971, 259).

⁵ Ferretto 1942, 163–164 en 204; Fiocchi Nicolai 1998, 12.

⁶ Balteau 1949, 734.

⁷ Glaire 1868, 235.

kaak te stellen.¹ Volgens Basnage klopt de traditionele visie, als werden de catacomben aangelegd door de christenen vanaf de periode van Nero om er martelaren bij te zetten, niet. De catacomben werden volgens hem uitgegraven door de heidenen en zijn eigenlijk groeves van zand- en steenexploitatie. De heidenen wendden deze begraafplaats vanaf Domitianus aan als begraafplaatsen. Pas vanaf Constantijn worden de catacomben ook door de christenen als begraafplaats gebruikt. Basnages grootste argument hiervoor is de afwezigheid van christelijke (consulair gedateerde) inscripties uit de eerste drie eeuwen n.Chr. in de catacomben. Deze chronologie verklaart volgens hem ook waarom in de catacomben heidenen en christenen door elkaar werden bijgezet.² Maar ook de klassieke opvatting dat schismatici en heterodoxe christenen niet tussen de orthodoxe christenen werden bijgezet, klopt niet volgens hem. Er zijn geen argumenten die een dergelijke stelling ondersteunen.³

Deze stellingname die regelrecht tegen Bosio ingaat, wordt volgens Basnage in eerste instantie ondersteund door de grootte van de catacomben: deze plaatsen zijn volgens hem te groot om als begraafplaats te hebben dienst gedaan. Er waren namelijk niet genoeg christenen om deze constructies aan te leggen. Bovendien komen de grootste catacomben net daar voor waar een sterke heidense cultus aanwezig was (namelijk langs de via Appia). Het lijkt dus onmogelijk dat de vervolgde christenen net daar actief waren waar ook de heidenen hun cultus beleefden.⁴ Vervolgens verwijst Basnage naar enkele specifieke archeologische resten die in de catacomben zijn aangetroffen en die volgens hem overduidelijk van heidenen afkomstig zijn en aldus bewijzen dat de catacomben in eerste instantie door de heidenen werden gebruikt als begraafplaats.⁵ Op basis van zijn interpretatie van het archeologische materiaal weerlegt hij enkele redenen die volgens Bosio aanleiding hadden gegeven tot het ontstaan van de catacomben.

Het moet benadrukt worden dat de materiële resten die Basnage hier aanhaalde rechtstreeks uit de (Latijnse versie van de) *Roma Sotterranea* gehaald zijn. Hij haalt met

¹ Rutgers 2000a, 22.

² Basnage 1699, 1027, 1030 en 1037–1038. Het idee dat alle catacomben in *arenaria* werden ondergebracht, werd tevens algemeen aanvaard in de achttiende eeuw. Zie bijvoorbeeld de publicatie van de Duitser Winkelmann over de Antieke bouwkunst waarin, in navolging van Boldetti en Bottari (zie verder voor laatstgenoemden), gesteld werd dat de catacomben “*anfänglich Grufden der Puzzolana*” waren: Winkelmann 1762 (2001), 27 en 63. Het moet echter benadrukt worden dat Basnage eigenlijk de eerste onderzoeker is die deze stelling poneerde. Winkelmann verwijst echter niet naar hem. Bosio stelde eveneens dat *arenaria* werden aangepast tot begraafplaats, maar ook dat de christenen ook eigen begraafplaatsen aanlegden (zie boven). Zie tevens Pergola 1986a, 337 waarin bevestigd wordt dat consulair gedateerde inscripties zeldzaam zijn vóór de vierde eeuw n.Chr.

³ Basnage 1699, 1032–1033.

⁴ Basnage 1699, 1028.

⁵ Basnage 1699, 1029–1032 en 1034–1036. Het betreft ten eerste crematie-urnen (christenen cremeren niet); ten tweede olielampen met een pagane thematiek (christenen zouden christelijke thematiek prefereren); ten derde tranenflesjes (christenen treuren niet, zij vierden de gedachtenis van de doden); ten vierde munten met afbeeldingen van vervolgende keizers; ten vijfde pagane idool-beeldjes; ten zesde een pagaan reliëf uit de necropool van de Vaticaan (zeer vreemd aangezien deze plaats door de dood van Petrus één van de meest gewijde plaatsen was); ten zevende en achtste fresco's met maaltijdscènes en libaties uit respectievelijk de Petrus en Marcellinus-catacombe en de Priscilla-catacombe; ten negende dedicaties aan de goden van de onderwereld (zeker geen restant van het heidendom, nog nooit was het christendom zo zuiver geweest); ten tiende afbeeldingen van herders worden sowieso steeds als de Goede Herder beschouwd, hiervoor ontbreken alle argumenten; ten elfde afbeeldingen van kransen op graven (christenen deden dit niet op basis van Minucius Felix [*Octavius* 12, 6 en 38, 2–4]); ten twaalfde afbeeldingen van Orpheus (geen christelijke interpretatie mogelijk want te gevaarlijk om via dergelijke vergoddelijkte personen te hervallen tot idolaten); ten dertiende Chi-Rho tekens komen ook voor in pagane contexten zoals op slavenbanden voor bijvoorbeeld personen met de naam Chrisippus; ten veertiende afbeeldingen van palmen op graven verwijzen niet naar martelaren aangezien palmen ook op pagane graven voorkomen; ten vijftiende glazen flesjes met zogenaamd martelaren-bloed zijn eigenlijk flesjes voor lustraties die aan pagane graven zijn bevestigd.

andere woorden Bosio onderuit met het materiaal waarop Bosio zelf zich baseerde. Het is opmerkelijk hoe Basnage er in slaagde om op basis van de logica en het archeologisch materiaal enkele stellingen van Bosio onderuit te halen die zelfs in het moderne onderzoek nog voor controverses zorgden. Het is inderdaad zo dat bij het merendeel van de catacomben de grootste activiteit niet vóór de derde eeuw plaats vond. Wanneer hij dan wees op de moeilijkheden die kunnen optreden betreffende de identificatie van de martelaren, legde hij een vinger op de wonde. Deze discussie zal echter pas beslecht worden in het begin van de twintigste eeuw. Ook over Basnages stelling dat de de catacomben nooit als woonplaats voor de christenen hadden dienst gedaan, bestaat hedentendage eensgezindheid.¹

Toch kan men één belangrijke tekortkoming aanstippen bij Basanges bedenkingen. Hij stelt namelijk dat er geen christelijke consulaire gedateerde inscripties uit de eerste drie eeuwen n.Chr. voorkomen in de catacomben. Bijgevolg gebruikten de christenen de catacomben pas als begraafplaats vanaf Constantijn. Maar hier dringt de vraag zich op op basis waarvan Basnage dan wel kan besluiten dat de heidenen de catacomben wél als begraafplaats gebruikten vanaf Domitianus? Want volgens hem komen consulaire gedateerde inscripties namelijk (bijna) alleen voor in de vierde en vijfde eeuw n.Chr. Basnage geeft evenwel zelf niet aan op basis waarvan hij het pagane funeraire gebruik van de catacomben dateerde.

Toch heeft het onderzoek van Basnage niet direct geleid tot een hernieuwing van het catacomben-onderzoek. Reden hiervoor is dat men tegen Basnage inbracht dat hij conclusies formuleerde uitgaande van de logica en niet gestoeld op eigen archeologisch onderzoek in de catacomben.²

3.2 Marc Antonio Boldetti

In de periode tussen Bosio en de Rossi vormde ook de Italiaanse kerkelijke hoogwaardigheidsbekleeder Marc Antonio Boldetti (1663–1749) een overgangfiguur. Zijn bezoeken aan de catacomben stonden, zoals het voor deze periode kenmerkend is, echter grotendeels in dienst van het verzamelen van relieken en kostbare voorwerpen. De kennis die hij bij deze bezoeken opdeed, evenals het verzamelde iconografische en epigrafische materiaal vormden de basis voor zijn hoofdwerk.³

De opzet van Boldetti's publicatie, één volume met doorlopende nummering maar onderverdeeld in drie "boeken", was om meer informatie, de waarheid stelde hij zelf, in te winnen aangaande de vele martelaren die teruggevonden waren in de catacomben.⁴ Het is dan ook niet verwonderlijk dat zijn eerste boek hoofdzakelijk handelt over de martelaren. In zijn tweede boek besprak hij onder andere inscripties en olielampen,⁵ terwijl in zijn derde boek de martelaren opnieuw prominent aanwezig zijn wanneer hij bijvoorbeeld spreekt over *translationes* en het onderscheid tussen echte en valse relieken.⁶ Boldetti behandelde in zijn publicatie dan ook slechts kort het ontstaan van de catacomben als een soort inleiding tot de net vermelde onderwerpen.⁷

¹ Zie ook Rutgers 2000a, 23–24 en Rutgers 2000b, 18–20.

² Rutgers 2000a, 25. Het is inderdaad opmerkelijk dat ondanks de terechte conclusies die door Basnage getrokken werden, hij (bijna) nooit vermeld wordt in historiografische overzichten van catacomben-onderzoekers.

³ Ferretto 1942, 207–207 en 209.

⁴ Boldetti 1720, inleiding zonder paginering.

⁵ Boldetti 1720, 327 e.v. en Boldetti 1720, 524 e.v.

⁶ Boldetti 1720, 658 e.v. en Boldetti 1720, 700 e.v.

⁷ Boldetti 1720, 4.

Volgens Boldetti zijn de catacomben ontstaan in door de pagane bevolking ontgonnen tuf- en pozzolana-groeves.¹ Het onderscheid tussen de door de pagane bevolking aangelegde *arenaria* met profane doeleinden, namelijk het winnen van bouwmaterialen, en de door de christenen ingepalmde en verbouwde *arenaria* of zelf ontgonnen catacomben kon men volgens Boldetti zien aan de morfologie van de constructies. Pagane *arenaria* werden gekenmerkt door de afwezigheid van kapellen of kamers. Dit werd veroorzaakt doordat de *arenaria* op een dergelijke manier waren ontgonnen dat door de vele bochten en hoeken en het grondplan het niet mogelijk was nog kamers in te voegen.²

Maar de christenen legden ook nieuwe gangen aan in die bestaande structuren. Het tijdstip waarop dit gebeurde wordt echter niet aangegeven door de onderzoeker. Boldetti stelde dat men alleen archeologisch kan vaststellen dat de christenen nieuwe gangen aanlegden. De bewijzen hiervoor zijn de met het weggehakte materiaal opgevulde gangen die reeds volledig met graven bezet waren.³ Zo haalde hij bijvoorbeeld de Agnese-catacombe aan als voorbeeld. De daar met afvalmateriaal opgevulde gangen vormden volgens Boldetti het bewijs van ontginningsactiviteiten door de christenen zelf.⁴ Op basis van deze vaststelling kwam Boldetti tot het besluit dat de gangen in christelijke begraafplaatsen reeds deels door de pagane bevolking waren aangelegd en dat de christenen die eerste constructies verder uitbreidden zodat er verschillende niveaus ontstonden in de monumenten.⁵ Door deze aanpassingswerken werden de catacomben volgens Boldetti de meest indrukwekkende constructies van geheel Rome.⁶ Op basis van deze door de christenen opgedane ervaring ontstonden volgens Boldetti vervolgens ook kleinere christelijke ondergrondse begraafplaatsen. Deze begraafplaatsen telden soms maar twee tot vier gangen. Het moment waarop dit gebeurde wordt opnieuw niet nader gespecificeerd.⁷

Boldetti haalt vier redenen aan waarom de christenen over eigen begraafplaatsen wilden beschikken. Een eerste reden is dat de christenen de catacomben niet alleen als begraafplaats wilden gebruiken, maar ook als vluchtoord tijdens de vervolgingen.⁸ Een tweede reden is dat de catacomben tevens het decor waren van religieuze rituelen.⁹ Een derde reden waarom de christenen over eigen begraafplaatsen wilden beschikken, was volgens Boldetti het gevolg van een wederzijdse aversie tussen de heidenen en de christenen.¹⁰ Wanneer toevallig een pagaan grafmonument werd aangesneden bij de aanleg van een christelijke begraafplaats, liet men de pagane constructie links liggen volgens Boldetti. Volgens hem zijn er dus geen pagane constructies opgenomen in de grote netwerken van de christelijke catacomben.¹¹ Een vierde reden is dat de christenen als één door het geloof verbonden gemeenschap wilden begraven worden. Wegens het ontbreken van een dergelijk gemeenschappelijk element zijn de pagane grafconstructies volgens Boldetti nooit uitgegroeid tot catacomben.¹²

De eerder summiere weergave van het ontstaan van de catacomben door Boldetti heeft natuurlijk alles te maken met de ware opzet van het boek: de martelaren. Het ontstaan van de

¹ Boldetti 1720, 4.

² Boldetti 1720, 5.

³ Boldetti 1720, 6.

⁴ Boldetti 1720, 6.

⁵ Boldetti 1720, 7.

⁶ Boldetti 1720, 8–9.

⁷ Boldetti 1720, 8.

⁸ Boldetti 1720, 5. Voor de funeraire functie van de catacomben baseerde Boldetti zich op martelarenakten.

⁹ Boldetti 1720, 5.

¹⁰ Boldetti 1720, 65.

¹¹ Boldetti 1720, 8.

¹² Boldetti 1720, 66–67.

begraafplaatsen van de martelaren speelt hier dan ook slechts een summiere rol. Let er bijvoorbeeld ook op dat de christelijke hypogea hier na het eigenlijke ontstaan van de catacomben geplaatst worden. Een stellingname die via een studie van het archeologisch materiaal kan weerlegd worden (zie verder). Bovendien brengt Boldetti niets nieuws aan voor het ontstaan van de catacomben en spreekt hij zich niet uit over een mogelijke datering. Zo zijn ook de, niet steeds met argumenten ondersteunde, redenen voor de aanleg van de catacomben aan Bosio ontleend. Hoewel Boldetti zich dus baseerde op literaire en archeologische bronnen, lijkt zijn reconstructie van het ontstaan van de catacomben hedentendage in het archeologische onderzoek achterhaald.

3.3 Giovanni Gaetano Bottari

Ondanks de geringe waarde van Bottari's (1689–1775) studie over de catacomben moet deze uit Firenze afkomstige en aan het hof van de paus verbonden geestelijke hier wel kort aangehaald worden omdat latere onderzoekers bepaalde ideeën van Bottari overnemen. De opzet van het lijvige werk van Bottari over de catacomben was niet zozeer het herwerken en aanpassen van Bosio's *Roma Sotterranea*, maar een nieuwe commentaar voorzien bij de door Bosio gemaakte afbeeldingen. Het is belangrijk erop te wijzen dat het werk van Bottari ontstond in opdracht van de pausen (deel 1 in opdracht van Clemens XII, deel 2 en 3 onder toezicht van Benedictus XIV). Men kan zich afvragen in hoeverre de theologische discussies van die tijd niet meebepalend waren voor de inhoud van Bottari's werk.¹

Volgens Bottari ontstonden de catacomben door aanpassingswerken aan bestaande *arenaria*. Deze *arenaria* waren uitgegraven door “*Idolatri of Pagani*” maar omgebouwd tot hun huidige structuur door de “*Fedeli*”. Hoewel in kerkelijke geschriften wel melding werd gemaakt van “*Santi Pontefici, o divoti Cristiani, o venerande matrone*” (heilige pausen of devote christenen of eerbiedwaardige dames) die begraafplaatsen hadden ingericht, moet dit volgens Bottari begrepen worden als hadden die personen *arenaria* omgevormd, herstellingswerken of verstevigingswerken of decoratiewerken uitgevoerd of hadden ze *cubicula* aangelegd. De *fossore*s waren diegenen die het werk uitvoerden. Deze groep van werklieden behoorde volgens Bottari tot de laagste trap van de clerici.²

Bottari onderkent vijf redenen voor de aanleg van de catacomben door christenen. Een eerste reden meent Bottari te vinden in de vervolgingen. Door de vervolgingen was het voor de christenen niet mogelijk mede-christenen te begraven op een publieke wijze in grote putten zoals dit normaal de gang van zaken was. Zo ontstonden de catacomben dus als een soort alternatief voor de grote putten (Bottari doelde op de *puticuli*, zie verder) die vol lagen van lijken. Een tweede reden waarom de christenen eigen begraafplaatsen wilden, was omdat deze plaatsen tevens dienst moesten doen als woonplaatsen. De geurhinder kon volgens Bottari geen tegenargument zijn: de catacomben waren uitgestrekt genoeg om in delen te leven waar niet onlangs bijzettingen plaats vonden. Een derde reden meent Bottari te zien in religieuze activiteiten. In de catacomben vonden namelijk “de oraties, offers en andere heilige handelingen” van de christenen plaats. Vandaar ook, zo meende Bottari tenminste, dat *lucernaria* veeleer zeldzaam waren in de catacomben: wat anders met de “*poveri Cristiani*” die hun religieuze handelingen dienden uit te voeren in ruimtes met *lucernaria* als het regende?³ Een vierde reden is dat de christenen hun armen wilden begraven: zo was volgens Bottari bekend dat in de Callixtus-catacombe verschillende pausen werkzaamheden hadden

¹ Ferretto 1942, 246–247.

² Bottari 1737, 11 en 14.

³ Bottari 1746, 10–12.

uitgevoerd om de arme christenen van een graf te voorzien.¹ Een vijfde reden, die Bottari op basis van de primaire bronnen afleidde, was dat christenen apart van de heidenen dienden begraven te worden.² Ook in het tweede volume herhaalt Bottari dat er tijdens (en na) de vervolgingen in de catacomben eucharistievieringen gehouden werden.³ Ook in het derde volume wordt nogmaals duidelijk dat Bottari er van overtuigd is dat de christenen strikt gescheiden van de heidenen werden begraven. Zo interpreteerde Bottari de welbekende fresco's uit de Vibia-catacombe (waar ook christenen begraven werden) waarop onder meer het oordeel over Vibia door de goden van de onderwereld te zien is, als een christelijke scène. Het komt dan ook veeleer naïef over wanneer men ziet dat hij bij zijn afbeeldingen van deze scène een typische Christus-figuur afbeeldde in plaats van de godheid Pluto.⁴

Zoals reeds op basis van de opdrachtgevers kon worden vermoed, is het werk van Bottari sterk apologetisch gekleurd: de christenen verkeerden in een zeer precaire situatie en de, zoals hij ze zelf omschrijft, “onnoemelijk veel martelaren” spelen dan ook een zeer belangrijke rol in het werk van Bottari.⁵ Maar ook het vereenzelvigen van de eerste christenen van Rome met de “*Chiesa Cattolica*” of de stelling dat “de structuren, fresco's en sculpturen in de catacomben volgens Gods wil getuigenis dienden af te leggen van de herinneringen van ons geloof” wijzen duidelijk op een sterke religieuze achterliggende drijfveer.⁶ Aan het werk van Bottari kan dan ook niet meer waarde gehecht worden dan als aan een nieuwe sterk religieus geladen commentaar bij de afbeeldingen van Bosio. Bovendien slaagde Bottari er niet in om nieuwe inzichten omtrent het ontstaan van de catacomben te verwerven. Over de dateringen spreekt hij zich niet uit. De redenen die hij opgeeft voor het ontstaan van de catacomben zijn direct aan Bosio ontleend.

3.4 Raffaella Garrucci

In de geschiedenis van de vroegchristelijke archeologie neemt ook de Italiaanse geleerde Garrucci Raffaele (1812–1885) een prominente plaats in. Na zijn opleiding in de Letteren, de Filosofie en de Theologie, studeerde Garrucci nog Klassieke Talen, Hebreeuws en Archeologie.⁷ In zijn eigen onderzoek legde hij zich toe op zowel de christelijke als profane monumenten.⁸ De extreme aandacht voor een doorgedreven analyse van de monumenten vormt het belangrijkste aspect in de methodiek van Garrucci's onderzoek.⁹ Naast numismatisch onderzoek en een studie van de goudglazen uit de catacomben, ligt de nadruk in Garrucci's onderzoek hoofdzakelijk op de epigrafie.¹⁰ Garrucci publiceerde niet minder dan 118 studies.¹¹

De publicatie waarop we ons hier in het kader van dit onderzoek focussen is zijn zesdelige werk waarin hij de kunstgeschiedenis van de christenen bestudeerde. De opzet van deze publicatie was om alle christelijke gedecoreerde monumenten uit de eerste acht eeuwen

¹ Bottari 1746, 14.

² Bottari 1746, 142.

³ Bottari 1746, 146. Bottari heeft deze commentaar bij een afbeeldingen van een *cubiculum* dat als “*cappella*” omschreven werd. De reden waarom in dit *cubiculum*, dat volledig met graven is bezet, eucharistievieringen werden gehouden of hoe men dit kan afleiden, wordt niet vermeld.

⁴ Bottari 1754, 111 en 218.

⁵ Bottari 1746, 143.

⁶ Bottari 1746, 3: eerste citaat; Bottari 1746, 14: tweede citaat.

⁷ Ghisalberti 1999, 388.

⁸ Ferretto 1942, 348.

⁹ Ghisalberti 1999, 388.

¹⁰ Ghisalberti 1999, 389.

¹¹ Ferretto 1942, 348.

te behandelen in één groot werk. Vroeger moest men volgens Garrucci namelijk te veel verschillende handboeken raadplegen om iets te weten te komen over bijvoorbeeld de schilderkunst of de sarcofagen.¹ In de volumes I tot en met VI behandelde hij respectievelijk de cimiteriale schilderkunst, de niet-cimiteriale schilderkunst, cimiteriale en niet-cimiteriale mozaïeken, sarcofagen en cimiteriale sculpturen en tenslotte de niet cimiteriale sculpturen. Aansluitend op deze volumes verscheen ten slotte het eerste volume met de theorie.²

In het zevende hoofdstuk van het eerste volume raakt Garrucci zeer kort het ontstaan van de christelijke begraafplaatsen aan. Wat betreft de morfologie en de decoratie van de christelijke *koimeteria*, begraafplaatsen, baseerden de christenen zich op de morfologie en decoratie van hun woonplaatsen.³ Volgens Garrucci zijn er drie redenen die verklaren waarom de christenen over eigen begraafplaatsen wilden beschikken. Een eerste belangrijke reden is het geloof in de verrijzenis. Vanuit dit geloof konden de christenen volgens hem niet gecremeerd worden. De catacomben waren dan ook een typische begraafplaats voor inhumatiebijzettingen zoals die ook bij de joden voorkwamen. Een tweede reden is dat de christenen apart van heidenen en heterodoxe christenen wilden begraven worden. Een derde reden is dat de catacomben als vluchtoorden dienst deden tijdens de vervolgingen.⁴

Volgens Garrucci zijn de christelijke catacomben in de eerste eeuw n.Chr. opgericht. Het versieren van de grafkamers met stuc, sculpturen en fresco's was namelijk volgens Garrucci een oude Romeinse gewoonte die door de christenen vanaf het einde van de eerste eeuw overgenomen werd.⁵ Volgens Garrucci moeten bepaalde gebruiken in de catacomben als niet puur christelijk beschouwt. Zo is niet alleen het decoreren van de grafkamers een pagaan gebruik, maar ook het plaatsen van terracotta vaasjes in de *loculi* was een traditie die aan de pagane bevolking kon toegeschreven worden. Eveneens het voorkomen van kleine voorwerpen in de mortel van de *loculi* had volgens Garrucci wortels in andere culturen. Volgens hem drukten ook de joden voorwerpen in de mortel van de *loculi* in de Vigna Randanini-catacombe. Een andere pagane voorloper van deze gewoonte meende hij te vinden in "een graf langs de via Latina" waarvan niet één van de zestig graven een teken van christianisatie droeg.⁶

In de andere volumes van zijn publicatie verstrekt Garrucci geen verdere informatie over het ontstaan van de catacomben. Wanneer de auteur bijvoorbeeld de afbeeldingen in de Callixtus-catacombe beschrijft en interpreteert, verwijst hij voor meer informatie over de catacombe zelf naar de Rossi.⁷ Voor de Agnese-catacombe verwijst Garrucci naar Giovanni Gaetono Bottari voor meer informatie aangaande de catacombe zelf.⁸

Wanneer we het ontstaan van de catacomben zoals Garrucci het meende te zien, evalueren, kunnen we niet anders dan tot de vaststelling te komen dat de wetenschappelijke waarde minimaal is. Zo draagt de auteur geen enkel argument aan om te bewijzen dat ook de christenen effectief hun begraafplaatsen hadden ingericht zoals het in hun woongebied gebruikelijk was. Zijn verdere betoog staat feitelijk reeds volledig in het licht van zijn vijf overige volumes: aangeven waar nu net de fresco's en sculpturen kunnen teruggevonden worden. Maar precieze topografische indicaties, waarvoor men natuurlijk de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van de individuele constructies moet kennen, ontbreken volledig.

¹ Garrucci 1873–1881, vol. I, 1.

² Ferretto 1942, 349.

³ Garrucci 1873–1881, vol. I, 29–30.

⁴ Garrucci 1873–1881, vol. I, 29–30.

⁵ Garrucci 1873–1881, vol. I, 419.

⁶ Garrucci 1873–1881, vol. I, 30.

⁷ Garrucci 1873–1881, vol. II, 10.

⁸ Garrucci 1873–1881, vol. II, 65.

In het kader van dit onderzoek is Garrucci's publicatie dan ook niet meer waard dan zoals hij zelf aangaf in de inleiding: alle informatie aangaande fresco's en sculpturen bijeen brengen in één werk.¹ Om die reden ook behandel ik hier Garrucci vóór Marchi en de Rossi.² Met laatstgenoemde onderzoekers is namelijk een sterke omslag in het catacomben-onderzoek ingezet.

3.5 Giuseppe Marchi

Giuseppe Marchi (1795–1860), een docent Grieks, wordt evenals zijn contemporaine mede-onderzoeker de Rossi, op wie we straks uitgebreid terugkomen, beschouwd als de grondlegger van de christelijke archeologie. Zijn interessegebied besloeg zowel de profane als de gewijde Oudheid.³ In het kader van deze dissertatie is vooral zijn in 1844 verschenen publicatie van belang. In deze publicatie behandelde Marchi de vroegchristelijke architectuur van de begraafplaatsen. Na een bondige *status quaestionis* van het catacomben-onderzoek te hebben opgesteld, kwam Marchi op basis van zijn eigen veldonderzoek tot de conclusie dat bepaalde aspecten van de catacomben zoals ze tot voordien behandeld werden dubieus, zo niet zelfs onmogelijk waren. Ten eerste ging Marchi er vanuit dat de catacomben grotere structuren waren dan zoals ze bijvoorbeeld door Bosio geëxploreerd waren. Ten tweede meende Marchi dat zijn eigen beschrijvingen vaak grondige verschillen aantoonde met de beschrijvingen van bijvoorbeeld Boldetti. Ten derde tenslotte meende Marchi dat wanneer men één catacombe volledig kon onderzoeken, men min of meer alle catacomben doorgrond had. Of, zo nuanceert hij deze laatste stelling, op zijn minst kent men dan de gangen, de graven en de *cubicula* zoals die in andere catacomben gelijkaardig voorkomen, terwijl men echter wel grote verschilpunten kan aanstippen betreffende de kerken die in catacomben zijn gebouwd. De verschillen tussen de ondergrondse kerken wijt hij aan verschillen in de bodemgesteldheid.⁴

Met Marchi zijn we toegekomen aan de eerste onderzoeker die het ontstaan van de catacomben niet langer zoekt in de *arenaria*. Volgens Marchi ondersteunen “noch oude en gezaghebbende bronnen, noch juiste en harde argumenten” de hypothese als zouden de catacomben zijn aangelegd in van voordien bestaande zand- of steengroeves. De aanleg van catacomben is dan ook puur de christenen “hun verdienste en eer”. Het grootste argument voor zijn stelling meende Marchi te vinden in het archeologische materiaal zelf. *Arenaria* worden volgens hem gekenmerkt door een onregelmatige aanleg van wijde gangen die zouden instorten wanneer men er *loculi* in de wanden zou aanbrengen. De christelijke ondergrondse begraafplaatsen daarentegen worden volgens hem gekenmerkt door een regelmatige aanleg van smalle, rechte gangen (tussen 1m en 0,70m) die niet instorten bij de aanleg van *loculi* in de wanden. De gewelven van de gangen zijn ofwel recht ofwel gebogen. Bovendien werden de gangen steeds op hetzelfde niveau aangelegd. Bijgevolg was het dan fysisch gesproken onmogelijk pagane *arenaria* om te bouwen tot christelijke begraafplaatsen. Marchi wijst er dan ook op dat dergelijke vermeende ombouwingswerken dan ook nergens geattesteerd zijn. Aangezien nu alle verschillende niveaus van bijvoorbeeld de Hippolytus-catacombe gelijk zijn op het vlak van de aanleg, was het volgens Marchi dan ook logisch dat alle niveaus door christenen werden aangelegd. Vanuit de vaststelling dat vroegere onderzoekers uitgingen van

¹ Garrucci 1873–1881, vol. I, 1.

² Dit in tegenstelling tot Ferretto die Garrucci na de Rossi behandelde omdat hij meent dat Garrucci in het spoor van de Rossi loopt (Ferretto 1942, 346).

³ Ferretto 1942, 312.

⁴ Marchi 1844, 5–6.

de verkeerde opvatting, namelijk dat catacomben in *arenaria* werden ondergebracht, was het volgens Marchi dan ook noodzakelijk om alle catacomben zelf te bestuderen.¹

Verspreid over zijn publicatie geeft Marchi acht redenen weer waarom de catacomben door christenen werden aangelegd en hoe de organisatie van die begraafplaatsen verliep. Als eerste reden voor de aanleg van ondergrondse begraafplaatsen stelde Marchi dat de christenen de catacomben hebben aangelegd om, naast het begraven van hun doden, ook een veilige plaats te hebben om hun “heilige cultus” uit te oefenen.² Als tweede reden voor de aanleg van de christelijke begraafplaatsen verwijst Marchi naar het graf van Christus en dat van Lazarus. De christenen hebben dit graftype als een soort prototype beschouwd volgens Marchi om hun eigen begraafplaats aan te leggen.³ Een derde belangrijke reden voor de aanleg van de catacomben meende Marchi te zien in het christelijke idee van de verrijzenis. Dit is volgens hem bijvoorbeeld goed af te leiden uit het gebruik van het lichaam te bedekken met ongebluste kalk zoals dit in de Agnese-catacombe geattesteerd werd: de opzet hiervan was het lichaam te bewaren voor de nakende verrijzenis.⁴ Ook de reden waarom de christenen inhumeren en niet cremen vond volgens Marchi haar basis in de verrijzenis-gedachte.⁵ Als vierde argument voor de aanleg van christelijke begraafplaatsen wijst Marchi erop dat de christenen als één familie wilden begraven worden (wederom in afwachting van de verrijzenis). Bovendien werden deze “familiebegraafplaatsen” gekenmerkt door uniformiteit. Een element dat in de pagane columbaria en mausolea niet voorkomt.⁶ Een vijfde argument voor de aanleg van christelijke begraafplaatsen was volgens Marchi dat de christenen niet samen met de heidenen wilden begraven worden. De vaststelling dat er toch pagane inscripties en grafconstructies in de catacomben werden aangetroffen is volgens hem volledig in tegenspraak met “*la realtà ed il fatto*”, met “de realiteit en het feit”. De verklaring voor de aanwezigheid van pagane begraafplaatsen is volgens hem dan ook logisch te verklaren. De christenen breidden hun begraafplaatsen namelijk uit en sneden ondergrondse pagane begraafplaatsen aan. Aangezien dit echter gevaarlijk was voor de christenen, werden dergelijke aansnijdingen dan ook snel terug dichtgemaakt. De aanwezigheid van pagane inscripties kan dan weer volgens Marchi verklaard worden door *spolia*: de christenen hergebruikten pagane inscripties als afsluitstenen voor *loculi*. Het staat dus vast voor Marchi dat in de christelijke catacomben nooit pagane grafconstructies werden opgenomen.⁷ Een zesde argument voor de aanleg van christelijke catacomben volgt uit het vorige argument. Christelijke begraafplaatsen kunnen als gevolg van het vijfde argument dus ook nooit zijn ontstaan uit pagane familiebegraafplaatsen. In dergelijke begraafplaatsen werden namelijk alleen bloedverwanten bijgezet volgens Marchi. In de christelijke begraafplaatsen daarentegen werden overledenen bijgezet vanuit het principe van naastenliefde.⁸ Een zevende argument voor de aanleg van catacomben dat bij Marchi kan afgeleid worden, is de zorg voor de begravenen van armen. Maar, zo wijst Marchi er nog op, reeds in de derde eeuw n.Chr. ontstonden er ook familiebegraafplaatsen om op deze wijze de Kerk deels te ontlasten. Vanaf Constantijn neemt het gebruik van familiebegraafplaatsen nog veel sterker toe zodoende dat alleen de armen nog een beroep moeten doen op de Kerk. Voor het overige staat iedereen die

¹ Marchi 1844, 7–16, 108–109. In Marchi 1844, 17–272 volgt dan de bespreking (weliswaar op een zeer onsystematische wijze) van alle in zijn tijd bekende christelijke begraafplaatsen van Rome.

² Marchi 1844, 8.

³ Marchi 1844, 18–19.

⁴ Marchi 1844, 19.

⁵ Marchi 1844, 57–58.

⁶ Marchi 1844, 58, 64 en 67.

⁷ Marchi 1844, 60–62.

⁸ Marchi 1844, 64–67.

dit kan in voor zijn eigen begraafplaats.¹ In een achtste argument, dat eigenlijk een slotsom is van de zeven voorgaande argumenten, stelde Marchi dat de aanleg van de christelijke begraafplaatsen van Rome in de eerste drie eeuwen n.Chr. een werk was van het geloof (en niet van kostbare materialen of geld zoals dat bij de heidenen het geval was). In de Kerkgeschiedenis en martelarenacten werden namelijk namen overgeleverd van personen zoals Lucina, Ciriaca, Commodilla, Priscilla, Pontianus en Praetextatus die uit hun geloof grote ondergrondse begraafplaatsen voor de martelaren en de arme christenen inrichtten op hun eigen gronden. De figuur van Tobias (Tob. 12, 12) was voor hen een inspiratiebron.²

Verspreid door de bespreking van de begraafplaatsen, behandelde Marchi ook de organisatie van de christelijke begraafplaatsen. Christelijke begraafplaatsen zoals bijvoorbeeld de Pontianus-catacombe werden dicht bij de muren van de stad aangelegd. De reden hiervoor is dat de *fossores* een groot gevaar liepen bij het overbrengen van de lichamen van christenen naar de catacomben. Dus hoe dichterbij de begraafplaatsen bij de stad gelegen waren, hoe kleiner het gevaar was. Vandaar ook dat de christenen per wijk naar de dichtstbijzijnde begraafplaats gebracht werden. Hieruit volgt ook dat hoe dichterbij de stad gelegen was, hoe ouder die begraafplaats was.³ De *fossores* behoorden volgens Marchi tot een lage stand van de clerus. Dit “*collegium* van helden” stond in voor de ontginning van de catacomben en het eigenlijke begraven van de gestorvenen. Wegens het gevaar dat ze liepen bij het overbrengen van de lichamen, werden ze door Marchi zelfs gelijkgesteld aan de martelaren.⁴ Het aantal *fossores* was volgens Marchi echter veeleer beperkt. Dit toont hij aan met volgende berekening: er vanuit gaande dat er twintig *fossores* actief waren in de Romeinse catacomben en dat iedere *fossor* per dag één meter gang, van 1m breed en 4m hoog waarin vijf *loculi* werden aangelegd, ontgon, werden in één werkdag door de twintig *fossores* dus 20m gang en 100 *loculi* ontgonnen. Per werkjaar van 300 werkdagen werden dus 6km gangen en 30.000 graven aangelegd. Per eeuw maakte dit reeds 600km gangen en 3.000.000 graven. Dus, besluit Marchi, twintig *fossores* moeten volstaan hebben voor de aanleg van de catacomben.⁵ Een financiële ondersteuning voor de *fossores* was afkomstig van de hogere clerici. De diakens en aartsdiakens spendeerden namelijk het aan hen geschonken geld niet alleen aan de armen, wezen en weduwen, maar ook aan de cultus en haar bedienaars én het voorbereiden van de graven en de gemeenschappelijke begraafplaatsen.⁶

Tenslotte moet nog stilgestaan worden bij de dateringen van de catacomben. Op basis van de hierbovenstaande berekening voor het aantal *fossores* dat actief was in de catacomben, meende Marchi dat met de aanleg van de catacomben reeds op het einde van de Apostolische periode gestart was. Zo kan volgens Marchi Agnes dan ook niet de eigenares zijn geweest van de gelijknamige catacombe. Op basis van de martelaren-acten stierf Agnes op het einde van de vervolgingen van Diocletianus en Maximianus. Maar de Agnese-catacombe zelf was volgens Marchi reeds één eeuw daarvoor opgericht. De vroegere benaming van de catacombe werd dus in een latere periode vervangen door een verwijzing naar de martelares die in de catacombe werd bijgezet.⁷

De stelling dat Marchi (samen met de Rossi) de grondlegger was van de christelijke archeologie is dus duidelijk terecht. Marchi is de eerste onderzoeker die op een meer doorgedreven manier het ontstaan en de organisatie van de catacomben bestudeerde: hij

¹ Marchi 1844, 85.

² Marchi 1844, 87–88.

³ Marchi 1844, 25–29.

⁴ Marchi 1844, 10, 88–89.

⁵ Marchi 1844, 90.

⁶ Marchi 1844, 85.

⁷ Marchi 1844, 90–92.

maakt niet alleen een onderscheid tussen kerkelijke catacomben en familiebegraafplaatsen maar stelt het tot voordien algemeen aanvaarde denkbeeld dat de christelijke begraafplaatsen waren ingericht in *arenaria* in vraag, en zoekt bovendien naar de onderliggende drijfveren (die hij evenwel aan vroegere onderzoekers ontleende) voor het oprichten van de christelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen. Hij is bovendien de eerste onderzoeker (Basnage uitgezonderd) die een datering voor het ontstaan van de catacomben als christelijke vinding naar voren schuift. Toch dient er ook een kritische kanttekening bij Marchi's onderzoek geplaatst te worden. Het is opmerkelijk hoe Marchi's studie doordrongen is van een religieuze gedachtengang. Dit volgt reeds uit de omschrijving van de catacomben als “*sacri cimiterj*”, heilige begraafplaatsen.¹ Ook de aandacht voor martelaren, waarbij zelfs de *fossores* worden gelijkgesteld aan martelaren, is opvallend.² Maar ook uitspraken als “*La Chiesa romana è la vera chiesa di Dio*” (De Romeinse kerk is de ware kerk van God) of zijn vaststelling dat vroegere onderzoekers door hun foute denkbeelden over de catacomben “de heiligheid en de glorie van onze religie bezoedelden” wijzen er duidelijk op dat de catacomben een belangrijke plaats innemen in het theologische debat van zijn tijd.³ Het is net vanuit deze gedachtengang dat het ook te begrijpen valt waarom Marchi nadrukkelijk wil aantonen dat geen enkele catacombe is aangelegd in een door heidenen uitgegraven *arenarium*: dit zou de christelijke eigenheid tekort doen. Hoewel het inderdaad klopt dat niet alle catacomben ontstaan zijn uit *arenaria*, klopt het evenwel niet dat er géén catacomben zijn die ontstaan zijn uit *arenaria* of bij uitbreidingen *arenaria* hebben opgenomen (zie verder). Verder valt het ook op hoe weinig argumenten op basis van de archeologie of de primaire bronnen Marchi aanhaalt voor de argumenten die moeten bewijzen dat de catacomben met specifieke redenen door de christenen werden aangelegd. Soms baseert hij zich op een Bijbelcitaat, maar vaak poneert hij een stelling waarvoor hij zelf geen argumenten aangeeft. Dit was bijvoorbeeld het geval voor het eerste argument voor de aanleg van de christelijke begraafplaatsen, namelijk ondergrondse constructies voor “heilige rituelen”, en het op het naïeve af vijfde en zesde argument, namelijk de onmogelijkheid dat pagane begraafplaatsen aan de oorsprong staan van of opgenomen werden in christelijke begraafplaatsen. Het is echter duidelijk dat vanuit Marchi's religieuze benadering van de catacomben het gewoonweg niet anders kon dat de catacomben een puur christelijke vinding en constructie waren. Tenslotte moet er nog stilgestaan worden bij Marchi's datering. Het enige argument dat Marchi aangeeft voor de datering van het ontstaan van de catacomben, namelijk op het einde van de Apostolische periode, is gebaseerd op zijn berekening voor het aantal *fossores*. Het is duidelijk dat deze berekening hoogst speculatief is. Marchi gaat er zonder argumenten vanuit dat één *fossor* in één dag een welomschreven “unit” van een catacombe kon aanleggen (een stuk gang van 1m lang, 1m breed en 4m hoog met 5 *loculi*). Ook de reden waarom een werkjaar 300 dagen telde, gaf hij niet aan.⁴ Het lijkt echter ook logisch dat Marchi tot een dergelijke vroege datering moest komen: waar konden de christenen anders begraven worden tenzij tussen hun pagane contemporaine medeburgers? Het is aldus duidelijk geworden dat het catacomben-onderzoek met Marchi een nieuwe start had genomen. Maar evenzeer dat het catacomben-onderzoek

¹ Bijvoorbeeld Marchi 1844, 7 en 176.

² Bijvoorbeeld Marchi 1844, 10 en 88.

³ Eerste citaat: Marchi 1844, 272; tweede citaat: Marchi 1844, 12.

⁴ Vergelijk dit met Guyon 1986a, 314 waarin eveneens gesteld werd dat er geen nood was aan een uitgebreide groep arbeiders voor de aanleg van bijvoorbeeld de regio B van de Petrus en Marcellinus-catacombe. Deze totale hoeveelheid uitgegraven tufsteen in deze regio is 4000m³. Namelijk 1000m³ voor de gangen (want 500m gangen in het totaal), 1000m³ voor de graven (want 2500 graven in het totaal) en 2000m³ voor *sub divo*-graven (want maximaal 1500 *sub divo*-graven). Guyon gaat hier uit van een ontginning van 1m³ per dag. In dit geval werd het gehele complex B in maximaal 20 jaar (of twee generaties) aangelegd. Ook deze berekening is hoogst speculatief want ook hier gaat Guyon uit van een vaste unit, namelijk 1m³ per dag.

zoals Marchi dit voerde sterk beïnvloed werd door religieuze gedachten die het onmogelijk maken alle argumenten die Marchi aanhaalt even *au sérieux* te nemen.

4. Van Giovanni Battista de Rossi tot het begin van de twintigste eeuw

4.1 Giovanni Battista de Rossi

Met de Italiaanse archeoloog Giovanni Battista de Rossi (1822–1894) bereiken we, nog sterker dan bij Marchi, een keerpunt in het archeologische onderzoek van de catacomben. Hoewel de Rossi een opleiding tot jurist had genoten, gaat zijn interesse reeds vlug uit naar de archeologie.¹ Het was Marchi die hem inwijdde in de wereld van de vroegchristelijke archeologie. De Rossi's eerste veldervaring in de catacomben was dan ook in aanwezigheid van Marchi.² Door zijn opvallende prestaties wordt de Rossi dan ook gezien als de grondlegger van de christelijke archeologie. Zijn geboekte resultaten schreef hij neer in zijn drie hoofdwerken, namelijk *Inscriptiones christianae urbis Romae*, *Roma sotterranea cristiana* en *Bullettino di archeologia cristiana*. De opzet van dergelijke publicaties (en zeker van het *Bullettino*) was om de resultaten “van maand tot maand” voor een groot publiek toegankelijk te maken.³

In het kader van dit onderzoek dient onze aandacht hoofdzakelijk uit te gaan naar de *Roma sotterranea cristiana*. In deze publicatie wil de Rossi de reeds door Bosio ingeslagen weg van het catacomben-onderzoek verder volgen.⁴ Zijn opzet is een beschrijving van elke begraafplaats in Rome op te stellen om zodoende de volledige geschiedenis van deze funeraire structuren te kunnen reconstrueren. Zijn methodiek om tot die reconstructie te komen, is tweeledig. Enerzijds bestudeerde hij voor elke begraafplaats de relevante historische bronnen en anderzijds bezocht hij elke begraafplaats *in situ*.⁵ Bij het onderzoek *in situ* tekende hij de grondplannen van de constructies en concentreerde hij zich ook op alle nevenaspecten zoals de fresco's, die hij onderling met elkaar vergeleek, de sculpturen, de inscripties, goudglazen, ampullen, olielampen en dergelijke meer.⁶ Naast de beschrijving van ieder deel van de catacomben, had hij ook oog voor de relaties tussen pagane bovengrondse en christelijke ondergrondse constructies. Ook het sociale aspect van de christianisering van de belangrijkste Romeinse families bracht hij in rekening.⁷

Voor het ontstaan van de christelijke catacomben zoekt de Rossi aanknopingspunten in andere culturen. Ondergrondse begraafplaatsen waren namelijk ook reeds in gebruik bij de Etrusken, de Romeinen, de joden en de Feniciërs. Maar, wijst hij erop, er zijn duidelijk ook grote verschilpunten tussen deze begraafplaatsen. Zo zijn de joodse, Fenicische en joodse begraafplaatsen steeds geïsoleerd.⁸ Dit in tegenstelling tot de christelijke ondergrondse begraafplaatsen die gekenmerkt worden door veel bijzettingen in een echt netwerk van gangen. Hoewel, zo nuanceerde de Rossi zijn stelling, er ook geïsoleerde christelijke begraafplaatsen voorkomen.⁹ Op basis van zijn onderzoek naar de primaire bronnen die betrekking hadden op christelijke funeraire constructies, bemerkte de Rossi dat niet alleen in

¹ Ghisalberti e.a 1991, 201.

² Ghisalberti 1991, 202.

³ Ghisalberti 1991, 202.

⁴ de Rossi 1864–1877, vol. I, 75.

⁵ de Rossi 1864–1877, vol. I, 75.

⁶ de Rossi 1864–1877, vol. I, 76–77.

⁷ de Rossi 1864–1877, vol. I, 76.

⁸ de Rossi 1864–1877, vol. I, 87–89.

⁹ de Rossi 1864–1877, vol. I, 89–90.

Rome vroegchristelijke begraafplaatsen voorkomen, zoals valt af te leiden uit onder andere Hippolytus, *Philosophoumena* en Cyprianus, *Epistula* 82, maar ook de christenen van Afrika, het oosten en Spanje over eigen begraafplaatsen beschikten zoals onder andere Tertullianus en Eusebius weergeven.¹ Wanneer de Rossi de exploitatie van de oudste christelijke hypogea van Rome bestudeerde, kwam hij tot de vaststelling dat de opbouw grondig verschilde met die van de niet-christelijke ondergrondse begraafplaatsen. De oudste christelijke hypogea waren volgens de Rossi dan ook door christelijke *fossore*s omgebouwde oude *arenaria*. In deze begraafplaatsen kwamen ook alleen in nissen geplaatste sarcofagen voor als graf-type.² Als bewijs draagt hij de Cappella Greca aan waar volgens hem ook alleen sarcofagen voorkwamen.³

de Rossi is de eerste onderzoeker die op een systematische wijze de evolutie van het ontstaan van de catacomben weergeeft. Een kort overzicht van deze door hem opgestelde evolutie toont meteen het belang aan van de doorgedreven benadering van het archeologisch materiaal en de primaire bronnen door de Rossi. Bovendien wordt ook duidelijk hoe de datering bij de Rossi een belangrijkere plaats innam dan bij de vroegere onderzoekers. Na het algemene overzicht en de studie van de bronnen, concentreerde de Rossi zich namelijk op de vraag of er in de Apostolische Periode reeds christelijke graven in Rome bestonden. En indien dit het geval was, welke karakteristieken deze begraafplaatsen kenmerkten.⁴ Als eerste voorbeeld haalde de Rossi de Domitilla-catacombe aan.⁵ Aangezien de naam Domitilla voorkomt in kerkelijke documenten én op een profane grafsteen uit de tijd van Flavia Domitilla, moet deze begraafplaats volgens de Rossi wel uit de eerste eeuw n.Chr. dateren.⁶ Op basis van de structuur van de grafkamer, de gang en de trap van deze kern en het voorkomen van sarcofagen geplaatst in nissen stelt de Rossi dat deze begraafplaats getuigt van een heel hoge ouderdom.⁷ Bovendien schijnen volgens de Rossi ook de fresco's die in dit hypogeuum zijn aangebracht nog sterk verwant aan de pagane contemporaine fresco's.⁸ Ook de Cappella Greca, waar martelaren-graven in voorkomen, draagt volgens de Rossi voldoende kenmerken om te besluiten dat het hier de oudste kern van de catacombe betreft. Zo wijst de Rossi op de klassieke stijl van de fresco's, de aanwezigheid van stucwerk en inscripties opgesteld in een eenvoudige stijl.⁹ Over die inscripties stelde de Rossi nog dat deze steeds gekenmerkt worden door een uniforme epigrafische stijl en door een uniforme weergave van namen en symbolen. De stijl is volgens de Rossi zo klassiek dat, mochten er geen andere christelijke indicaties voorhanden zijn, ze als pagaan beschouwd konden worden.¹⁰ Wanneer hij de Agnese-catacombe bestudeerde kwam hij tot de conclusie dat alle gangen, grafkamers en cryptes schijnbaar niet ouder zijn dan de derde eeuw.¹¹ Bij Bosio echter trof hij een beschrijving aan van een deel van de Agnese-catacombe dat hijzelf niet kende. Op basis van die beschrijving constateerde hij dat er overeenkomsten waren, bijvoorbeeld het stucwerk, met zijn typologie en dat dit dus ook een oud deel moest zijn.¹²

¹ de Rossi 1864–1877, vol. I, 84.

² de Rossi 1864–1877, vol. I, 188.

³ de Rossi 1864–1877, vol. I, 189.

⁴ de Rossi 1864–1877, vol. I, 184.

⁵ de Rossi 1864–1877, vol. I, 185.

⁶ de Rossi 1864–1877, vol. I, 187.

⁷ de Rossi 1864–1877, vol. I, 187.

⁸ de Rossi 1864–1877, vol. I, 187.

⁹ de Rossi 1864–1877, vol. I, 188.

¹⁰ de Rossi 1864–1877, vol. I, 192.

¹¹ de Rossi 1864–1877, vol. I, 190.

¹² de Rossi 1864–1877, vol. I, 191.

Op basis van het archeologische materiaal wist de Rossi zodoende een schema uit te werken waaraan de oudste christelijke hypogea voldeden. Zo worden deze christelijke private begraafplaatsen gekenmerkt door de klassieke stijl van de fresco's, het voorkomen van stucwerk als decoratie, de geringe omvang van de ondergrondse ruimten en de afwezigheid van *loculi* in de gangen en kamers.¹ In plaats van de *loculi* komen echter talrijke nissen met sarcofagen voor.² Verder onderscheiden deze oudste groep van monumenten zich nog door de daar aangetroffen inscripties met een klassieke nomenclatuur en zonder typisch christelijke epigrafische formuleringen. Volgens de Rossi allemaal factoren waarin deze groep van monumenten verschilt van de later regelmatige en systematisch ondergrondse begraafplaatsen van de Romeinse Kerk.³

Verder onderscheidde de Rossi nog een groep begraafplaatsen die iets later dan of toch nog contemporain waren met de eerste groep. Het hoe en wanneer van het ontstaan van deze groep kon echter volgens de Rossi niet achterhaald worden. Tot deze groep behoorden onder andere de Praetextatus-catacombe, de Giordani-catacombe en de Hermes-catacombe. Op basis van de aanwezigheid van martelaren-graven dienden deze begraafplaatsen echter wel uit ongeveer dezelfde periode te dateren. Andere argumenten voor een dergelijke “datering” vond de Rossi in het voorkomen van sarcofagen, het gebruik van een baksteentechniek die ook gebruikt werd voor de pagane bovengrondse grafmonumenten langs de invalswegen. Bovendien, zo wijst de Rossi er ten slotte nog op, verschilt deze tweede groep nog sterk van de latere uitgestrekte christelijke begraafplaatsen.⁴ Wanneer dan echter het aantal christenen bleef toenemen, zien we volgens de Rossi dat de begraafplaatsen op een min of meer uniforme wijze worden ontgonnen. Deze volgende stap in de ontwikkeling van catacomben getuigt volgens de Rossi van een eerder opgedane ervaring en een vooruitziendheid die bij de oudste hypogea nog afwezig was.⁵

De volgende fase in het ontstaan van de catacomben ligt volgens de Rossi in de periode tussen het begin van de derde eeuw en 312, het jaar van de vrede van Constantijn. Het is volgens de Rossi onmogelijk dat de Kerk van Rome geen gemeenschappelijke begraafplaatsen wilde aanleggen als dat bijvoorbeeld in Carthago wel reeds het geval was zoals Tertullianus meedeelde. Vandaar dan ook dat in die periode de kleine primitieve hypogea uitgebreid werden tot de grote gemeenschappelijke begraafplaatsen.⁶ Op het einde van de derde eeuw werden onder invloed van het gunstige religieuze klimaat ook de catacomben terug uitgebreid.⁷

In deze context behandelde de Rossi ook het ontstaan van de Area I in de Callixtus-catacombe.⁸ Hoofdzakelijk op basis van Hippolytus, *Philosophoumena* en op basis van het archeologische materiaal meent de Rossi namelijk dat de Area I van de Callixtus-catacombe de oudste gemeenschappelijke begraafplaats was. Gezien naamgeving en de bijzetting van op twee na alle pausen van de derde eeuw betreft het hier een begraafplaats die eigendom was van de Kerk en die niet door private personen beheerd werd. Deze begraafplaats werd aangelegd door de diaken Callixtus in opdracht van paus Zefyrinus.⁹

¹ de Rossi 1864–1877, vol. I, 193.

² de Rossi 1864–1877, vol. I, 194.

³ de Rossi 1864–1877, vol. I, 193–196.

⁴ de Rossi 1864–1877, vol. I, 194.

⁵ de Rossi 1864–1877, vol. I, 194–196.

⁶ de Rossi 1864–1877, vol. I, 197.

⁷ de Rossi 1864–1877, vol. I, 202.

⁸ de Rossi 1864–1877, vol. I, 197.

⁹ de Rossi 1866, 1–13.

Ten slotte moet nog een laatste element aangehaald worden dat het beeld van de Rossi over het ontstaan van de catacomben vervolledigt. De Rossi meende dat de oppervlakte die als begraafplaats werd aangewend vaak in ruimte gelimiteerd was. Daartoe steunde hij op epigrafische en literaire bronnen. Archeologische resten steunen inderdaad de Rossi's stelling. Zo zijn er omheiningmuren (bijvoorbeeld voor de Callixtus-, Praetextatus-, Domitilla- en Calepodius-catacombe) en grensstenen (bijvoorbeeld voor de Thecla-catacombe) teruggevonden die inderdaad de ruimte afbakenen.¹

De Rossi onderkent een viertal redenen waarom de christenen catacomben aanlegden. Een eerste reden voor het oprichten van de catacomben is volgens de Rossi het gevolg van de zorg die door de christenen besteed werd aan hun doden. Deze zorg vloeide voort uit het verrijzenisgeloof.² Een tweede reden is dat de christenen zich verbonden wilden voelen in hun geloof. Vandaar ook dat wegens het ontbreken van een gemeenschappelijk geloof bij de heidenen, hun begraafplaatsen nooit zijn uitgegroeid tot catacomben. Gebruik makende van de mogelijkheid die geboden werd door de geschikte ondergrond, legden de christenen, gedreven door hun gemeenschappelijk geloof, uitgestrekte gemeenschappelijke begraafplaatsen aan. Afgeleid hiervan is een derde reden dat christenen namelijk niet met heidenen mochten bijgezet worden.³ Maar uit de vaststelling dat er naast de gemeenschappelijke begraafplaatsen ook christelijke private begraafplaatsen voorkwamen leidt de Rossi af dat het voor christenen niet verplicht was om in de gemeenschappelijke begraafplaatsen te worden bijgezet.⁴ Een vierde reden voor het optrekken van de catacomben is dat volgens de Rossi (op basis van gegevens uit martelaren-acten, het *Liber Pontificalis* en het archeologisch materiaal) dat de *arenaria* of begraafplaatsen tijdens de vervolgingen dienst deden als schuilplaatsen voor de christenen. Maar de catacomben waren geen vaste woonplaatsen.⁵

Wanneer we nu het ontstaan van de catacomben zoals de Rossi het schetste, evalueren, kunnen we stellen dat de Rossi een sterke typologische reconstructie kon maken gebaseerd op enerzijds literaire bronnen en anderzijds zijn eigen veldwerk. Het is namelijk net door deze beproefde methode dat de Rossi er in geslaagd was om de christelijke archeologie opnieuw aanzien te geven.⁶ Het is dan ook niet verwonderlijk dat bepaalde van de Rossi's opvattingen zullen verder leven tot in de twintigste eeuw. Het beste voorbeeld hiervan is dat de Area I de eerste christelijke gemeenschappelijke begraafplaats zou geweest zijn.

Toch kan er ook een belangrijke kanttekening geplaatst worden bij het werk van de Rossi. Hoewel de Rossi in de inleiding van zijn *Roma Sotterranea* zijn methode een puur wetenschappelijke vorm wil aanmeten, blijft het ideologische element op de achtergrond aanwezig.⁷ De Rossi wil wel de indruk wekken alleen archeologie te bedrijven en zich ver te houden van theologie, maar als men deze stelling confronteert met zijn antwoord op de vraag waarom hij nu net christelijke archeologie beoefende, dan schijnt er toch een dieper doel te zijn dan alleen objectieve archeologie uit te oefenen: "Ik weet het niet. Niemand heeft mij op een speciale wijze geïntroduceerd: ik voelde veeleer in mij van jongs af de prikkel tot dergelijke onderzoeken. Het is mijn aanleg tot welke God mij geroepen heeft."⁸ Toch wordt

¹ de Rossi 1864–1877, vol. III, 389–401.

² de Rossi 1864–1877, vol. I, 84.

³ de Rossi 1864–1877, vol. I, 84, 90 en 92.

⁴ de Rossi 1864–1877, vol. I, 84.

⁵ de Rossi 1864–1877, vol. I, 201–202. Zo wees bijvoorbeeld het afsluiten van trappen en gangen op het gebruik van de catacomben als veilig toevluchtsoord volgens de Rossi.

⁶ Rutgers 2000a, 29.

⁷ Pace Rutgers 2000a, 31.

⁸ Ferretto 1942, 319 (*Io non lo so. Nessuna cosa mi vi ha introdotto in modo speciale: io sentivo piuttosto in me la spinta a simili indagini sino dalla prima fanciullezza. È la mia vocazione, alla quale Iddio mi ha chiamato.*)

de Rossi, de *fondatore* van de moderne christelijke archeologie, in het moderne onderzoek vaak positief beoordeeld. Zo meent Fiocchi Nicolai dat de Rossi slechts weinig “schuivers” maakte. Voorbeelden van dergelijke verkeerde inschattingen van de Rossi zijn zijn positieve houding tegenover de periode van de *corpisantari* en tegenover het apologetische karakter van Boldetti’s werk en zijn vroegdatering op basis van de traditie van de hagiografieën. Desalniettemin meent Fiocchi Nicolai dat de Rossi allerminst zelf een apologist was.¹ Dit lijkt mij een iets te voorzichtige benadering. Het geeft bijvoorbeeld te denken dat het veldonderzoek door de Rossi financieel mogelijk gemaakt werd door de pausen Pius IX en Leo XIII.² Het lijkt dan ook zeer waarschijnlijk dat de Rossi’s verkeerde inschattingen veelmeer kunnen gekaderd worden binnen het adagium: wiens brood men eet, diens woord men spreekt.

Een andere kanttekening die bij de Rossi’s methode kan geplaatst worden, is het gebruik van martelarengraven. Hij hoopte namelijk om via de archeologisch getraceerde martelarengraven en de literaire bronnen die betrekking hadden op die martelaar, de dateringen van het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben een vaste basis te geven.³ Ook onderzoekers uit de twintigste eeuw zullen deze methode beproeven. Deze methode is echter vaak uiterst problematisch. Het volstaat reeds om te verwijzen naar Basnage die zich al de vraag stelde hoe men een martelarengraf kan identificeren (zie boven).

Het lijkt mij alvast dat de Rossi’s verdienste groot te noemen is inzake het opwaarderen van de christelijke archeologie door middel van een doordachte methodiek die hij ook in zijn tweede en derde boek van zijn *Roma sotterranea Cristiana* zal aanhouden wanneer hij specifiek ingaat op respectievelijk het Callixtus-complex en de Santa Sotere- en Generosa-begraafplaats. Maar toch moeten we er rekening mee houden dat zijn methodiek bepaalde foute denkbeelden opleverde door een gebrek aan moderne onderzoeksmethoden en door de ideologische factor. Het is echter wel duidelijk dat de Rossi een diepergaand en, ondanks de gebreken, minder naïef onderzoek wilde uitvoeren naar het ontstaan van de catacomben dan zijn voorgangers.⁴

4.2 Mariano Armellini

De Italiaanse archeoloog en theoloog Mariano Armellini (1852–1896) trad duidelijk in de voetsporen van de Rossi.⁵ Samen met de Rossi, van wie hij een leerling was, bezocht hij de catacomben om er inscripties te ontcijferen, hypogea en crypten te localiseren en aanduidingen in verband met martelaren te verzamelen.⁶

Het ontstaan van de catacomben koppelde Armellini aan kleine hypogea zoals die voorkomen in de Domitilla- en Praetextatus-catacombe en zoals de Lucina-crypte en het hypogeum van de Acilii Glabrones. Dergelijke, volgens hem (hoewel niet correct: zie deel 2) allemaal christelijke hypogea, werden ongemoeid gelaten wegens de heiligheid van het graf (het graf als *locus religiosus*) en het wettelijke privaat statuut onder de welke deze begraafplaatsen vielen. Dit verklaart volgens hem ook waarom de christenen die vervolgd

¹ Fiocchi Nicolai 1998, 205–222.

² Fiocchi Nicolai 1998, 206–207.

³ Rutgers 2000a, 27.

⁴ De invloed van de Rossi’s werk kan bijvoorbeeld afgeleid worden uit de publicatie van Northcote en Brownlow in 1879 die quasi puur en alleen gebaseerd zijn op het werk van de Rossi. Bijgevolg werd ook de (foutieve) vroegdatering van de Rossi overgenomen en ontstonden volgens de auteurs de catacomben reeds in de eerste eeuw n.Chr.: Northcote 1879, 110–128.

⁵ Ferretto 1942, 360.

⁶ Ferretto 1942, 349–350.

werden (Tertullianus, *Apologeticum* 4: *non licet esse vos*) toch eigen begraafplaatsen konden hebben.¹ Ook dankzij vredesperiodes en / of een relatieve vrijheid konden de christenen eigen begraafplaatsen inrichten.² Door het toenemende aantal christenen werden steeds meer dergelijke kleine private hypogea opgericht volgens Armellini. Deze verschillende kernen versmolten vaak tot één geheel.³

Armellini verwierp resoluut het idee dat de catacomben in *arenaria* waren ondergebracht. Maar, zo wees hij erop, het merendeel, zo niet alle, catacomben hebben wel *arenaria* opgenomen in hun gangenstelsel. Net vanuit deze latere verbindingen ontstond volgens Armellini het verkeerde idee dat alle catacomben in oorsprong *arenaria* waren. Maar, zo meende Armellini althans zonder dat hij hiervoor argumenten aanhaalde, de *arenaria* dienden wél als toevluchtsoorden voor de christenen tijdens de vervolgingen.⁴

Armellini meende tevens dat de christelijke ondergrondse begraafplaatsen niet zo sterk afweken van de pagane, joodse en zelfs Etruskische ondergrondse begraafplaatsen. Alleen de grote ouderdom, de aanwezigheid van *oratoria* en de veel grotere omvang onderscheidde de christelijke begraafplaatsen van de in de tweede eeuw n.Chr. onstane pagane hypogea.⁵

Armellini wees erop dat er naast ondergrondse christelijke begraafplaatsen ook *sub divo*-necropolen waren waar christenen begraven werden. Dit was bijvoorbeeld het geval in het Vaticaan rond het memoriaal van Petrus en boven de Callixtus-catacombe.⁶

De tweede fase van de catacomben begon volgens Armellini vanaf het begin van de derde eeuw toen de eerste christelijke gemeenschappelijke begraafplaats werd aangelegd door Callixtus. Callixtus werd bovendien belast met het bestuur van deze begraafplaats en kwam aan het hoofd van de clerus te staan. Armellini besloot dit op basis van de *Philosophoumena* van Hippolytus.⁷ De gemeenschappelijke begraafplaatsen die vanaf dan door de Kerk opgericht werden, werden ook door de Kerk zelf bestuurd. Hiervoor verwees Armellini naar Tertullianus, *Apologeticum* 39 waarin vermeld staat dat de leiders van de gemeenschap ook een gemeenschappelijke zorg en liefdadigheidstaak te beurt viel. Vandaar dat Armellini ook stelde dat Callixtus het hoofd van de administratie van de Callixtus-catacombe was. Vanaf 238 n.Chr. werden de begraafplaatsen van de Kerk volgens Armellini onder het beheer van de clerici van de *tituli* geplaatst. In een latere periode (namelijk onder paus Marcellus) werden de catacomben onder de hoede van de parochies geplaatst.⁸

Tezamen met het oprichten van nieuwe gemeenschappelijke begraafplaatsen, nam de Kerk volgens Armellini op het einde van de tweede eeuw ook de tot voordien private begraafplaatsen over in eigen haar eigen naam en maakt ze ook gemeenschappelijk. De reden waarom de Kerk dit kon meende Armellini te zien in de grote overeenkomsten die de Kerk vertoonde met de collegia (Tertullianus, *Apologeticum* 39 versus *Digestae* 48, 22, 1).⁹

In zijn publicaties gaf Armellini vier argumenten aan die dienden te verklaren waarom de christenen over eigen gemeenschappelijke begraafplaatsen moesten beschikken. Een eerste reden hiervoor is de catacomben een uitwerking waren van het verrijzenisgeloof: de catacomben waren een rustplaats voor de broeders in het geloof in afwachting van de

¹ Armellini 1893, 61–64; Armellini 1898, 89 en 453.

² Armellini 1898, 89–91.

³ Armellini 1893, 117.

⁴ Armellini 1893, 54–59; Armellini 1898, 86–87.

⁵ Armellini 1893, 59; Armellini 1898, 84.

⁶ Armellini 1893, 48–49.

⁷ Armellini 1893, 117; Armellini 1898, 91.

⁸ Armellini 1898, 91–98, 454.

⁹ Armellini 1893, 66–67.

verrijzenis. Het respect voor het lichaam werd er uitgedrukt via inhumatie van het gebalsemde lijk dat in een lijkwade gewikkeld werd en met kalk bestrooid was.¹ Een tweede reden is dat er verschillende rituelen werden uitgevoerd, die eveneens een uitdrukking waren van het verrijzenisgeloof, en dit zowel rond het sterfbed als bij de eigenlijke begraafplaats. Nabij de *loculi* of *arcosolia* in de catacomben werden volgens Armellini namelijk eucharistievieringen (“*sacrificio*”) gehouden. De gebeden van de priester vervingen alle pagane funeraire rituelen (Tertullianus, *De anima* 51). Bovendien waren de catacomben ook het decor van de funeraire maaltijden (*agapè*).² Een derde reden voor het oprichten van de christelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen is dat christenen hun eigen begraafplaats dienden te hebben waar geen plaats was voor heretici, joden en de pagane bevolking. Daartoe baseerde Armellini zich bijvoorbeeld op de berisping van Martialis die zijn zonen op de begraafplaats van een *collegium* liet bijzetten (Cyprianus, *Epistula* 80) en op het verbod om *coemeteria haereticorum* te betreden zoals het uitgevaardigd werd op het concilie van Laodicea³ op het einde van de vierde eeuw.⁴ Een vierde reden, die in het verlengde ligt van de derde reden, was dat volgens Armellini de catacomben werden ingericht om te voorzien in een graf voor alle broeders in het geloof en dit zonder onderscheid.⁵

Wat betreft de datering van het ontstaan van de eerste christelijke begraafplaatsen sluit Armellini zich zonder veel omhaal aan bij de vroegdatering van de Rossi. Armellini stelde dat “de begraafplaatsen volgens de traditie reeds ontstaan waren in de Apostolische periode”.⁶

Ondanks de wetenschappelijke benadering door Armellini van het ontstaan van de catacomben aan de hand van het archeologisch materiaal en de primaire bronnen, is het toch duidelijk dat de hoofdklemtoon op de martelaren in het bijzonder en de vereerde graven in de catacomben in het algemeen lag. Bij de behandeling van het archeologisch materiaal onder de vorm van een beschrijving van de christelijke begraafplaatsen valt het bijvoorbeeld op dat de beschrijvingen vaak ondermaats zijn. Zo is er wel steeds veel aandacht voor de heiligen en martelaren en hun respectievelijke cryptes, maar de eigenlijke beschrijving van het archeologisch materiaal is minimaal. Zo schenkt Armellini voor de Pauscrypte van de Callixtus-catacombe alleen aandacht aan de inscripties van de pausen die daar waren bijgezet.⁷ Bovendien schetste Armellini met verve een beeld van de verheerlijkte christenen die afzien onder de vervolgingen. De catacomben worden hier dan ook opgevoerd als de ruimtelijke context van de vervolgingen.⁸

Wat betreft Armellini’s reconstructie van het ontstaan van de catacomben of voor de argumenten die duidelijk maken waarom de christenen eigen begraafplaatsen wilden, kan gesteld worden dat Armellini niets nieuws heeft aangebracht. Alle redenen werden reeds door

¹ Armellini 1893, 1–10, 65; Armellini 1898, 81 en 88.

² Armellini 1893, 11–20, 65–66; Armellini 1898, 80–82. Armellini illustreerde het belang van de rituele handelingen met inscripties en primaire bronnen. Het moet evenwel benadrukt worden dat het overgrote deel van zijn bronnenmateriaal uit een latere periode afkomstig is dan de periode van het ontstaan van de eerste christelijke begraafplaatsen.

³ Vergelijk echter met de recentere publicatie: Stevenson 1978, 10. Hierin merkt de onderzoeker op dat de waarschuwingen van dit Concilie en van Hilarius van Poitiers (vierde eeuw) tegen het gemengd begraven op pagane begraafplaatsen en het bezoeken van dergelijke necropolen daarvoor niet denkbaar waren: de realiteit toont namelijk aan dat er gemengd begraven werd vóór de vierde eeuw.

⁴ Armellini 1893, 43–44. Bij de beschrijving van de begraafplaatsen van de heretici (Armellini 1893, 535–539) wordt echter vreemd genoeg nergens aangegeven waarom de eigenaars van deze begraafplaatsen als heretici dienen beschouwd te worden.

⁵ Armellini 1893, 59.

⁶ Armellini 1898, 89.

⁷ Voor de beschrijving van de begraafplaatsen van Rome: Armellini 1893, 151–534. Voor de Pauscrypte: Armellini 1893, 366–367.

⁸ Armellini 1898, 96–98.

vroegere onderzoekers aangebracht en de reconstructie ligt volledig in het verlengde van de Rossi's opvattingen. Toch moet er nog een belangrijke opmerking gemaakt worden bij Armellini. Een opmerking namelijk die getuigt van Armellini's helder wetenschappelijk inzicht met oog voor "details". Armellini was namelijk de enige onderzoeker vóór de twintigste eeuw n.Chr. die bij een studie van een specifieke catacombe op het idee kwam om het aantal graven te tellen dat in de catacombe werd aangelegd.¹ Zoals uit hoofdstuk 3 van deze dissertatie blijkt, zijn er slechts enkele moderne onderzoekers zoals Styger, Reekmans en Fiocchi Nicolai die zich de moeite getroost hebben om het aantal graven van een bepaalde begraafplaats te tellen. Het is echter duidelijk dat het pas zinvol wordt te spreken over grote en kleine begraafplaatsen wanneer men over exacte gegevens beschikt zoals bijvoorbeeld de lengte van de gangen, het aantal *cubicula* én het aantal bijzettingen.

4.3 Orazio Marucchi

Orazio Marucchi (1852–1931) is een Italiaanse catacomben-onderzoeker die duidelijk in de voetsporen van de Rossi en Armellini trad. Marucchi deed dan ook ervaring op in de catacomben in de aanwezigheid van de Rossi. De vroeg-christelijke archeologie stond centraal in zijn interesse voor de gehele antieke beschaving. Centraal in de vroeg-christelijke archeologie stond voor hem de martelarencultus. Getuige hiervan is bijvoorbeeld dat hij een vereniging stichtte, genaamd *Collegium Cultorum Martyrum*.² De opzet van Marucchi's catacomben-onderzoek is niet alleen een archeologische reconstructie van de catacomben op te stellen door middel van een overzicht van alle begraafplaatsen, maar ook een getuigenis van het geloof en de doctrine af te leggen. Een opzet die ook bij andere contemporaine geleerden zoals Kirsch (zie verder) duidelijk aanwezig bleek te zijn.³

Volgens Marucchi waren de eerste christelijke begraafplaatsen *sub divo* gelegen.⁴ De eerste christelijke ondergrondse begraafplaatsen, die onstonden in de eerste eeuw n.Chr., waren volgens Marucchi eigendom van vermogende personen of families. In deze private hypogea of begraafplaatsen werden niet alleen de eigenaar en zijn familie bijgezet, maar ook de armere geloofsgenoten. Hieruit ontstonden de eerste kernen van wat later de verschillende catacomben zouden worden. In vreedstijden versmolten de kernen namelijk tot één geheel volgens hem. Bepaalde persoonsnamen die aan de latere catacomben gegeven werden, zouden nog verwijzen naar de eigenaars van de in oorsprong private grafstructuren: bijvoorbeeld *coemeterium Priscillae*, *coemeterium Lucinae*, *coemeterium Domitillae* en *coemeterium Praetextati*.⁵

Zoals gezien, ontstonden in de derde eeuw n.Chr. onder invloed van het stijgende aantal christenen de gemeenschappelijke begraafplaatsen. Tevens in de derde eeuw is het volgens hem zeker dat de Kerk zelf catacomben in haar bezit had. Hij verwijst hiervoor naar

¹ Namelijk 906 *loculi* in de eerste kern van de Agnese-catacombe: Armellini 1880, 354–355. Deze vaststelling werd mij bevestigd tijdens een onderhoud met Fiocchi Nicolai.

² Ferretto 1942, 354–356.

³ Marucchi 1934, 19. Zie bijvoorbeeld ook zijn voorwoord in Marucchi 1900a, 5–6 (= Marucchi 1900b): de opzet van zijn publicatie was, zoals hij zelf aanhaalde, een gemakkelijk toegankelijke gids op te stellen, met een historische introductie per catacombe én een overzicht van de belangrijkste martelaren, ten dienste van studenten, pelgrims en toeristen. De ware opzet wordt nog duidelijker in de introductie (Marucchi 1900, 7–21) die de veelzeggende titel draagt: *Introduction: les tombeaux des martyrs dans les catacombes romaines*. Er is dus géén inleiding over het ontstaan van de catacomben of de historische ontwikkeling opgenomen, maar wél een introductie over de martelaren.

⁴ Marucchi 1934, 3.

⁵ Marucchi 1909, 103; Marucchi 1914, 101; Marucchi 1934, 7.

de restituties van de begraafplaatsen aan de Kerk na de confiscaties door Valerianus en Diocletianus.¹

Volgens Marucchi zouden de eerste catacomben feitelijk een imitatie geweest zijn van de graven in Palestina en dat van de Verlosser zelf. Vandaar ook dat de catacomben niet konden ondergebracht zijn in *arenaria*. Bovendien zijn er te veel structurele verschillen tussen de catacomben en de *arenaria* volgens Marucchi die een dergelijke stelling rechtvaardigen.²

Dat de eerste christenen over eigen (familie-)begrafplaatsen beschikten valt volgens Marucchi te verklaren door de wetgeving. De familiehypogea werden namelijk beschermd door het privaatrecht.³ Het bestaan van de catacomben werd volgens Marucchi beschermd door de wetgeving die ieder graf als een *luogo religioso* beschouwde, en dit onafhankelijk van aan wie het graf toebehoorde of van welke religie die eigenaar was.⁴ Maar dan blijft er nog de vraag hoe de Kerk vanaf de derde eeuw n.Chr. eigen bezittingen kon hebben. Het argument dat de Kerk als een religieus college bezittingen ter beschikking kon hebben, leek Marucchi zeer onwaarschijnlijk daar het christendom een *religio illicita* was. Ook de mogelijkheid dat de Kerk een *collegium funeraticium* was zoals de Rossi meende, of dat tolerantie het sleutelwoord was zoals Duchesne meende, schenen hem niet volledig bevredigend. Marucchi zelf (hij heeft namelijk niet gezegd aan wie hij deze stelling zou kunnen ontleend hebben) ging er veel meer vanuit dat de Kerk bezittingen kon verwerven als een religieuze groepering zonder dat daar een officiële erkenning voor nodig was.⁵

Marucchi haalt in zijn verschillende publicaties een drietal argumenten aan die moeten aantonen waarom de christenen over eigen begraafplaatsen wilden beschikken. Een eerste argument meende Marucchi te vinden in de dodencultus. Volgens hem beschikten de eerste christenen van meet af aan over een eigen dodencultus. Hij verwijst hiervoor naar de brief van de Kerk van Smyrna over de marteldood van Polycarpus. Vandaar dat ze ook nood hadden aan een eigen begraafplaats.⁶ Een tweede argument dat Marucchi aanhaalde was dat de “volgelingen van het Evangelie” over een eigen begraafplaats wilden beschikken omdat ze niet met de “idolaten” begraven wilden worden.⁷ Een derde argument is dat de christelijke families naast hun *liberti* ook arme christenen in hun familiehypogeuum wilden bijzetten. Door het toenemende aantal christenen in de derde eeuw n.Chr. werd de noodzaak aan gemeenschappelijke begraafplaatsen nog meer voelbaar.⁸

Het ontstaan van de christelijke ondergrondse begraafplaatsen moest volgens Marucchi in de Apostolische periode geplaatst worden. Meer nog zelfs: het ontstaan van ondergrondse begraafplaatsen gaat rechtstreeks terug op Petrus. De Priscilla- en Domitilla-catacombe waren de twee oudste begraafplaatsen volgens hem. De Priscilla-catacombe bevatte volgens hem belangrijke monumenten van de Apostelen en hun volgelingen, terwijl in de Domitilla-catacombe gelovigen bijgezet werden die in rechtstreeks contact hadden gestaan met Petrus.⁹ Het is dan ook niet verwonderlijk dat Marucchi het hypogeuum van de Flavii in de

¹ Marucchi 1899, 115 en 117.

² Marucchi 1899, 111; Marucchi 1934, 3

³ Marucchi 1899, 113–114.

⁴ Marucchi 1934, 4.

⁵ Marucchi 1899, 117–124. Marucchi had evenwel het meest sympathie voor de stelling van de Rossi: “*l’hypothèse de M. de Rossi est encore confirmée par une inscription*” (Marucchi 1899, 124). Over het juridische statuut en de wijze van bezittingen van de Kerk wordt uitgebreid ingegaan in hoofdstuk 6.

⁶ Marucchi 1899, 113.

⁷ Marucchi 1899, 113; Marucchi 1934, 3.

⁸ Marucchi 1899, 114–115.

⁹ Marucchi 1909, 1; Marucchi 1934, 3. In Marucchi 1909, 2–20 wordt vervolgens de historische context geschetst waarin de catacomben ontstonden. Deze context was volgens Marucchi dan ook niets anders dan de biografie van Petrus.

Domitilla-catacombe als christelijk duidde. Dit hypogeum was volgens hem hét bewijs dat de christenen over eigen begraafplaatsen konden beschikken.¹

Reeds hierboven werd erop gewezen dat Marucchi een extreme aandacht had voor de martelaren. In een publicatie uit 1911 vergoelijkt hij die aandacht door erop te wijzen dat hij over de martelarengraven schrijft naar aanleiding van de aan hem veelvuldig gestelde vraag om een gids op te stellen voor het bezoeken van martelarengraven.²

Toch kan deze verklaring niet volstaan. Want reeds voordien waren de geschiedenis van de Kerk en de geschiedenis van de martelaren en de vervolgingen inwisselbare begrippen voor hem.³ Marucchi verheerlijkte bovendien als het ware de Kerk van Rome door erop te wijzen dat het belang en de nobelheid van de Romeinse Kerk zonder twijfel te wijten is aan de stichting van deze Kerk door de Apostel Petrus.⁴ Ook reeds vroeger had hij geschreven dat “de catacomben doen voor onze ogen de tijd van de grote gevechten van de groeiende Kerk, gekroond door haar definitieve overwinning op de heidenen, herleven”. De achterliggende drijfveren voor zijn catacombenonderzoek worden nog duidelijker wanneer hij stelde: “De catacomben hebben de getuigenissen van het geloof van de tijdgenoten en opvolgers van de Apostelen bewaard, (getuigenissen) van hun uitdrukkingen van hun gebeden, de symbolen van hun cultus: welke betere argumenten kan men inbrengen tegen de loocheningen van het rationalisme en het protestantisme, (en dit) vooral in een eeuw die zo gretig is naar feiten maar onverschillig tegenover het metafysische?”⁵

Toch kan het onderzoek van Marucchi dat gebaseerd was op de archeologische resten zelf en de primaire bronnen niet zonder meer van de hand gewezen worden. In tegenstelling tot de opvattingen van de Rossi kwam Marucchi wél tot de juiste conclusie dat in een gang van een catacombe de oudste graven zich bovenaan bevinden en de jongste graven onderaan.⁶ Ook oude opvattingen als hadden de catacomben als woonplaatsen voor de christenen gediend, wees hij resoluut van de hand.⁷

4.4 Pietro Kirsch

De uit het Groothertogdom Luxemburg afkomstige Pietro Kirsch (1861–1941) kan evenals Orazio Marucchi beschouwd worden als een volgeling van de Rossi en Armellini. Armellini was Kirsch’ leermeester archeologie geweest. Kirsch, docent Patrologie en Archeologie, volgde de ontdekkingen in de catacomben van Rome op de voet. Hij werd in 1925 aangesteld als het hoofd van de *Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana*. Het was

¹ Marucchi 1909, 87–99; Marucchi 1914, 101. Zijn argument om dit zoals hedentendage volgens de algemene consensus pagane hypogeum toch als christelijk te interpreteren ligt in de fresco’s. Volgens hem waren de fresco’s van het hypogeum een soort symbolisch christelijke fresco’s die nog niet zijn uitgegroeid tot de klassiek christelijke iconografie aangezien het hypogeum reeds in de eerste eeuw n.Chr. ontstaan was. Deze stelling werd nog versterkt door een zeer onwaarschijnlijke reconstructie van de *gens* Flavia (die Marucchi eigenlijk ontleende aan de Rossi) die moest aantonen dat er ook christenen tot deze *gens* behoorden (Marucchi 1909, 33–37). Eenzelfde “kunstgreep” wordt toegepast in Marucchi 1914, 114–147 waarin de hypogea A en B van de Flavii Aurelii van de Domitilla-catacombe als christelijk beschouwd werden aangezien de hypogea volgens Marucchi door christelijke Flavii werden opgericht.

² Marucchi 1911, 5.

³ Zie bijvoorbeeld Marucchi 1899, 15–66 waarin de geschiedenis van het christendom voorgesteld wordt als een aaneenschakeling van vervolgingen.

⁴ Marucchi 1909, 1.

⁵ Marucchi 1899, VII–VIII.

⁶ Marucchi 1914, 147–157. Voor de Rossi’s verkeerde interpretatie: zie hoofdstuk 3 bij de bespreking van de Area I van de Callixtus-catacombe.

⁷ Marucchi 1899, 109.

Armellini geweest die Kirsch had ingeleid in de archeologie.¹ De opzet van Kirsch' publicatie over de Romeinse catacomben is niet alleen een archeologische reconstructie van de catacomben op te stellen door middel van een overzicht van alle begraafplaatsten, maar ook een getuigenis van het geloof en de doctrine af te leggen.²

Volgens Kirsch werden de christenen reeds van oudsher *sub divo* begraven. Onder *sub divo* begraafplaatsen verstaat Kirsch grafkuilen, sarcofagen, mausolea en losstaande hypogea met in de grond uitgehakte kleine grafkamers die toegankelijk waren via een trap. Vooral in het oosten was *sub divo*-bijzetting de regel, catacomben komen er volgens Kirsch niet voor, wel eerder kleine hypogea. Ook in het westen was *sub divo*-begrafenis de regel met als grote uitzondering de catacomben van Rome, Napels, Sicilië en Malta.³ In Rome werden namelijk familiehypogea van rijke christenen opengesteld voor de arme christenen. Dergelijke familiehypogea lagen volgens Kirsch steeds geïsoleerd.⁴ Iedere burger kon volgens Kirsch namelijk een graf oprichten aangezien er in de stad Rome, volgens een algemeen gebruik in het Romeinse Rijk, geen publieke begraafplaatsen waren. Vandaar dat iedere vrije burger een graf voor zichzelf en zijn familie kon aanleggen.⁵

Het ontstaan van de catacomben legt Kirsch bij de eerste christelijke familiebegraafplaatsen die, zoals gezegd, opengesteld werden voor de armen vanuit een eenheidsgevoel in het geloof en de liefde. De naamgeving van de begraafplaatsen (zoals bijvoorbeeld Domitilla-, Priscilla-, Praetextatus- en Commodilla-catacombe) verwijst volgens hem dan ook nog vaak naar de oorspronkelijke stichters. Deze familiehypogea werden uitgebreid met gangen die aansloten op de hypogea teneinde de toenemende massa van arme christenen te kunnen voorzien van een begraafplaats. Door verdere uitbreidingen van deze constructies ontstonden dan in de eerste vier eeuwen n.Chr. de catacomben. Soms werd er ook gebruik gemaakt van verlaten "grotte", namelijk *arenaria*, die omgevormd werden tot begraafplaatsen.⁶ De twee oudste catacomben zijn volgens Kirsch die van Domitilla en die van Priscilla die ontstaan zouden zijn op het einde van de eerste eeuw of het begin van de tweede eeuw. In de tweede eeuw (en later ook nog in de derde eeuw) ontstaan er bovendien nog nieuwe catacomben, in het bijzonder de cimiteriale zones langs de via Appia die later vergroot zullen worden door Callixtus, de Praetextatus-catacombe, het *coemeterium Maius* en de Calepodius-catacombe.⁷

De oudste catacomben bleven in privaat bezit gedurende de gehele tweede eeuw. Rond 200 n.Chr. kon de Kerk van Rome volgens Kirsch over een eigen gemeenschappelijke begraafplaats beschikken die bestuurd werd door de bisschop en zijn diakens. Hierbij baseerde hij zich op de bekende passage uit Hippolytus, *Philosophoumena*. Kirsch ging er van uit dat het een groot perceel grond, met daarop reeds een kleine christelijke begraafplaats, betrof die waarschijnlijk door een schenking van een familielid van de Caeciliï eigendom werd van de Kerk. Paus Zephyrinus gaf dan aan Callixtus de opdracht om de begraafplaats te beheren en uit te breiden met nieuwe gangen volgens een regelmatig systeem binnen een afgebakend gebied. Eveneens vanaf de derde eeuw n.Chr. zijn alle grote catacomben volgens Kirsch afhankelijk van een *titulus* of parochiekerk. De administratie van de catacomben werd uitgeoefend door de clerici van de tituli maar de algemene administratie bleef bij de diakens.

¹ Ferretto 1942, 360–361.

² Kirsch 1933, VII.

³ Kirsch 1933, 4.

⁴ Kirsch 1933, 3–6.

⁵ Kirsch 1933, 7. Zoals verder echter nog uitgebreid zal aangetoond worden is het volledig verkeerd te stellen dat er in Rome en elders in het Romeinse Rijk geen publieke begraafplaatsen werden aangelegd.

⁶ Kirsch 1933, 5, 10–15 en 18.

⁷ Kirsch 1933, 21.

In de loop van de derde en vierde eeuw n.Chr. komen dan geleidelijk aan alle catacomben in kerkelijk bezit hetzij door schenkingen, hetzij door aankoop. Getuige hiervan is het aanleggen van nieuwe begraafplaatsen in die periode.¹

In de christelijke begraafplaatsen is een onderscheid te maken tussen enerzijds de rijkere christenen die bijgezet werden in sarcofagen en *arcosolia* en anderzijds de arme christenen die in *loculi* werden bijgezet. Het is volgens Kirsch vooral deze laatste groep die het overgrote deel van de bijzettingen in de catacomben uitmaakt.²

Kirsch onderscheidt een viertal redenen voor de aanleg van christelijke begraafplaatsen. Een eerste reden is dat de christenen begraafplaatsen wilden voor hun armen. Afgeleid hiervan is een tweede reden dat de christenen een eenheidsgevoel in het geloof en de liefde wilden bewaren. Een derde reden is dat de christenen niet met heidenen mochten begraven worden.³ Vanuit deze afkeer van de heidenen hebben de christenen ook nooit de crematieritus beproefd volgens hem. Het was namelijk een heilige zaak om voor de christenen een graf voor het lichaam te voorzien. Door de solidariteit van de mede-christenen werd aldus ook voorzien in een graf voor arme christenen.⁴ Een vierde reden voor het oprichten van christelijke begraafplaatsen kan men volgens Kirsch aantreffen in de religieuze rituelen. Hij stelde namelijk dat reeds vanaf het einde van de tweede eeuw n.Chr. eucharistievieringen gehouden werden bij de begrafenissen ter intentie van de zielerust van de overleden persoon. Na dergelijke liturgische vieringen volgde dan een *refrigerium*. De Cappella Greca van de Priscilla-catacombe is een goed voorbeeld van een ruimte waarin dergelijke funeraire maaltijden plaats vonden volgens Kirsch. Reeds vanaf de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. was er ook reeds een speciale liturgie voor de martelaren.⁵

Volgens Kirsch zijn de private familiegraven reeds zeer vroeg ontstaan aangezien ze reeds op het einde van de tweede eeuw overgaan in handen van de Kerk. Hij plaatst het ontstaan van deze familiegraven in de eerste eeuw. Inzake het ontstaan van de eerste gemeenschappelijke begraafplaats van Rome volgt Kirsch de door de Rossi ingeslagen weg. Deze begraafplaats ontstond rond 200 n.Chr.⁶

Hoewel Kirsch zich baseerde op een ruime waaier van bronnen (ten eerste het archeologisch materiaal zelf, ten tweede de inscripties, ten derde de martelarengraven (volgens Kirsch hét referentiepunt bij uitstek) en ten vierde de primaire bronnen zoals het *Depositio Martyrum*) is Kirsch' evolutieschets van het ontstaan van de catacomben tamelijk naïef.⁷ De verdere beschrijving van de hypogea beperkt zich tot het vermelden van de verschillende graftypes en de onderdelen ervan.⁸ Eigenlijk brengt Kirsch hier niets nieuws aan ten opzichte van de vorige onderzoekers vanaf de Rossi. Een dergelijk beperkt overzicht diende dan ook alleen maar om tot de ware kern van de zaak te komen, namelijk de martelaren. Centraal in de publicatie van Kirsch staan dan ook de martelaren en het willen getuigenis afleggen van het geloof en de doctrine.⁹

¹ Kirsch 1933, 21–24.

² Kirsch 1933, 15.

³ Kirsch 1933, 8.

⁴ Kirsch 1933, 8–10.

⁵ Kirsch 1933, 25–27 en 30–34.

⁶ Kirsch 1933, 5 en 20–24.

⁷ Zie Kirsch 1933, 42–53 voor een bespreking van zijn bronnenmateriaal. Kirsch volgde grotendeels de door Armellini uitgezette evolutieschets. Alleen stelde Armellini dat de verschillende onafhankelijke hypogea “pas” in de derde eeuw, dit is wanneer de begraafplaatsen kerkelijk bezit worden en de Kerk zelf grafzones inricht, met elkaar verbonden werden d.m.v. gangen. Vergelijk met Armellini 1893, 117.

⁸ Kirsch 1933, 15.

⁹ Kirsch, 1933, VII.

4.5 Paul Styger

De uit Zwitserland afkomstige Paul Styger (1887–1939) kan beschouwd worden als een overgangsfiguur tussen enerzijds de Rossi en zijn leerlingen en anderzijds de catacomben-archeologen uit de tweede helft van de twintigste eeuw. De reden hiertoe is dat Styger een meer doorgedreven methodiek probeerde te ontwikkelen voor het archeologisch onderzoek. Hier worden niet langer overzichten van alle bekende catacomben hernomen, maar wordt specifiek ingegaan op een methodologische benadering van het archeologische materiaal. Volgens Styger kan het probleem in verband met het ontstaan van de catacomben slechts opgelost worden door een doorgedreven vertrouwdheid met de *regiones* in de catacomben: de monumenten moeten zelf spreken. Centraal hierbij staan de dateringen.¹

Styger maakte een onderscheid tussen twee groepen van kernen van catacomben: de oudere en de jongere. Voor de oudste kernen stelde hij dat deze waren aangelegd volgens het roostersysteem en dat deze binnen een bepaald gebied waren uitgebouwd. Dit scheen volgens Styger typisch voor private grafconstructies. De latere begraafplaatsen echter waren dan weer gekenmerkt door een lange gang, met verschillende zijgangen, die verliep zoals de bodemgesteldheid het toeliet. Dit is het twijgsysteem. Dergelijke structuur was volgens Styger typisch voor funeraire constructies die eigendom waren van de Kerk. De omslag van privaat bezit naar kerkelijk eigendom gebeurde volgens de auteur kort vóór 250.²

Ten einde nu een betere grip te krijgen op het ontstaan van de catacomben en de datering van dit proces, legde Styger zich toe op vier cruciale elementen van het catacomben-onderzoek: ten eerste de *Ausgrabungstheorie*, vervolgens de historische bronnen, dan de inscripties en tenslotte de stijl en techniek van de fresco's. Met de *Ausgrabungstheorie* probeerde Styger uitgaande van de door hem berekende "standaardhoogte" van de gangen in de catacomben, de ontginningsgeschiedenis van de catacomben te reconstrueren. Toch wees Styger erop dat het achterhalen van de ontginningsgeschiedenis niet steeds evident is.³ Naast de archeologie kunnen ook literaire bronnen mits een correcte methodische benadering volgens Styger een beter inzicht geven in het ontstaan en de datering van de catacomben. Als gulden regel stelde Styger dat als de monumenten niet in datering overeenkomen met de historische bronnen, die laatste niet bruikbaar zijn.⁴ Verder wees Styger nog op het belang van inscripties om het ontstaan en de datering van de catacomben te reconstrueren. Belangrijk hierbij is dat de inscripties *in situ* worden aangetroffen zodat de band tussen de inscripties en het monument zelf onomstotelijk vast staat.⁵ Alleen voor baksteenstempels volstaat het niet dat ze *in situ* worden aangetroffen daar deze groep van inscripties vaak meermaals hergebruikt werd.⁶ Ten slotte deed Styger een beroep op de fresco's, die volgens hem vaak het meest betekenisvolle materiaal zijn, om de oudste kernen te dateren. Dateringen dienen te gebeuren volgens stilistische criteria van figuratieve, architectonische en florale elementen.⁷ Dit kan door de fresco's uit de catacomben te vergelijken met fresco's in gedateerde constructies zoals pagane hypogea of met fresco's op de muren in Ostia die in het begin van de twintigste eeuw gedateerd zijn op basis van baksteenstempels.⁸ Toch nam Styger een zekere terughoudendheid aan tegenover dateringen gebaseerd op het kapsel of de kledij die op

¹ Styger 1933.

² Styger 1933, 4.

³ Styger 1933, 5–6.

⁴ Styger 1933, 9–10.

⁵ Styger 1933, 11–12.

⁶ Styger 1933, 12–13.

⁷ Styger 1933, 15.

⁸ Styger 1933, 16–17.

fresco's staan afgebeeld.¹ Verder wees Styger er nog op dat ook munten kunnen helpen oude kernen te traceren / dateren, als is het dan met een *terminus ante quem non*. Dateringen op basis van de muurtechniek waren volgens Styger nog geen zeker criterium.²

Volgens Styger nu, kan men slechts een antwoord vinden op vragen betreffende het bezit van de Kerk, de funeraire verengingen en de positie van de christenen tegenover crematie, indien men een antwoord geformuleerd heeft betreffende het ontstaan van de catacomben.³ Startpunt is dan ook de vraag onder welke condities de christenen tot ondergrondse begraafplaatsen kwamen. De heersende idee volgens Styger was dat rijke christenen de armen lieten bijzetten in familiebegraafplaatsen. Dergelijke begraafplaatsen werden dan in de loop van de tweede eeuw bezit van de Kerk. Hiervoor verwijst Styger naar de situatie in Afrika waar Tertullianus het reeds in 179 over een *area communis* heeft. Vraag is dan natuurlijk hoe deze begraafplaatsen bestuurd werden. Volgens Styger kan men uitgaan van het idee van tolerantie van Staatswege waardoor de catacomben vanaf 250 in kerkelijk bezit kwamen, maar het is allerminst een verklaring voor het ontstaan van de catacomben zelf.⁴

Vervolgens schetste Styger de historische evolutie die het ontstaan van de catacomben helpt te verklaren. Styger meende namelijk dat de oudste christelijke begraafplaatsen ontstaan waren in het midden van de tweede eeuw en niet langer, zoals zijn voorgangers dachten, in de eerste eeuw.⁵ Styger begon zijn overzicht met de columbaria in de eerste eeuw. In de eerste eeuw was crematie het gangbare funeraire gebruik volgens hem en dit wegens economische overwegingen. Ten einde zich van een graf te verzekeren, sloten de mensen zich aan bij funeraire colleges aan wie ze een maandelijks bijdrage leverden. Maar ook de keizers en hoge patriciërs stonden in voor begraafplaatsen voor hun slaven. Zo zien we het ontstaan van grote columbaria in de eerste helft van de eerste eeuw.⁶ In de tweede eeuw ontstaan er bijna geen nieuwe columbaria meer daar inhumatie toeneemt ten nadele van crematie. Men zet de lichamen nu bij in de oude structuren waar crematie nog in kleine mate naast inhumatie aanwezig blijft. Styger concludeerde op basis van opgravingservaringen dat de oude funeraire structuren ten laatste tot de tijd van Hadrianus (117–138 n.Chr.) behoren. Zo vormden zich omheinde necropolen langs de grote invalswegen. Necropolen die alleen voor de pagane bevolking bedoeld waren volgens Styger, daar Tertullianus in zijn *De Idolatria* 14 schreef: *Licet convivere cum ethnicis, commori non licet*⁷. Volgens Styger was het verder een misverstand te denken dat er boven de latere catacomben christelijke *sub divo*-necropolen voorkwamen.⁸ Vervolgens nam Styger zijn toevlucht tot een sociologische benadering van de eerste christenen: wie waren zij? Zelf kwam hij, onder meer op basis van de Bijbel,⁹ tot de conclusie dat de eerste christenen gerecruteerd werden in de hogere klassen van de maatschappij die op hun beurt het christendom doorgaven aan hun *clientes* en slaven. Bijgevolg moeten de eerste christelijke begraafplaatsen dan ook gezocht worden bij die hogere klassen die, zoals de keizers voorzagen in begraafplaatsen voor hun *liberti*, hun medegelovigen in hun graf lieten bijzetten.¹⁰

¹ Styger 1933, 17.

² Styger 1933, 17.

³ Styger 1933, 319.

⁴ Styger 1933, 319–320.

⁵ Styger 1933, 319.

⁶ Styger 1933, 323.

⁷ Styger 1933, 323–324.

⁸ Styger 1933, 324.

⁹ Bijvoorbeeld Rom. 16, 11b: “Groet de christenen van het huis van Narcissus.” en Fil. 4, 22: “en alle christenen hier groeten u, vooral die van het huis van de keizer.”

¹⁰ Styger 1933, 326.

In een artikel uit 1939 komt Styger terug op één aspect dat hij reeds behandeld had in zijn monografie uit 1933, namelijk de religieuze oorsprong van de catacomben. Ten eerste trok hij de aandacht op een vraag die vroeger (en ook bij hem zelf) niet echt aan de orde van de dag was, namelijk kan het zijn dat het systeem van de christelijke catacomben naar het voorbeeld van pagane ontwerpen is gecreëerd. De reden waarom men volgens Styger vroeger geen belang hechtte aan de vraag, was dat men stelde dat er toch geen pagane catacomben bestonden. Dit klopt, stelde Styger, tot nu toe zijn er geen pagane catacomben gevonden in Rome of in het Middenlandse Zee-gebied. Maar toch bleef voor hem de stelling hypothetisch.¹

Vervolgens onderzocht Styger de mogelijkheid van joodse invloeden. Styger meende dat er in de christelijke catacomben geen joodse structuren verwerkt waren.² Bovendien zijn joodse catacomben, ondanks grote structurele overeenkomsten met christelijke catacomben, volgens Styger niet vóór de tweede eeuw ontstaan.³ Daarenboven zijn de joodse catacomben armoediger en hebben ze een verouderde technische uitgravingsmethode ten opzichte van de christelijke catacomben. Volgens Styger bleven er dan maar twee mogelijkheden over: ofwel ontwikkelden joodse en christelijke catacomben zich naast elkaar, ofwel waren beide gebaseerd op eenzelfde prototype.⁴

Vervolgens stelde Styger vast dat de oudste christelijke grafconstructies getuigen van een “ervaring” van de *fossore*s, dat deze constructies niet aan het begin van een ontwikkeling konden staan.⁵ Zo wisten de *fossore*s volgens Styger hoe ze moesten te werk gaan in de grondlagen van verschillende kwaliteit om een degelijke stabiliteit te garanderen.⁶ Voor Styger was het dan ook duidelijk dat de catacomben uit de tweede eeuw geen nieuwe vinding van de christenen konden zijn. Zo verwees hij verder ook naar de *arcosolia* die reeds in de columbaria voorkwamen in de overgangperiode van crematie naar inhumatie, naar de *loculi* die door de Etrusken reeds aangewend werden en naar het decoratieve patroon van emblemen, personificaties en siermotieven zoals pauwen, vliegende vogels en guirlandes die ook in pagane graven voorkwamen en zelfs afkomstig waren uit de woonhuizen uit bijvoorbeeld Ostia.⁷

Maar als de catacomben geen christelijke vinding waren, waar hadden de christenen dan hun inspiratie gehaald? De joodse invloed scheen volgens Styger op basis van chronologische argumenten uitgesloten.⁸ Maar er bestonden wel kleine, ondergrondse pagane familiegraven. Weliswaar waren deze niet zo uitgestrekt en slechts voorzien van ruwe *cubicula* en *arcosolia*, maar toch vormden deze constructies volgens Styger de voorgangers van de christelijke én joodse catacomben.⁹ Als voorbeeld haalde hij onder andere het graf van Scipio en zijn zonen, die consuls waren in 259 v.C., aan.¹⁰ Daarbij verwees hij naar de

¹ Styger 1939, 266.

² Styger 1939, 267.

³ Styger 1939, 267.

⁴ Styger 1939, 268.

⁵ Styger 1939, 272.

⁶ Vergelijk echter met de opvatting zoals die voorkomt in Stevenson 1978, 14: Volgens Stevenson hadden de *fossore*s soms wél verkeerde keuzes gemaakt: bijvoorbeeld de Pontianus-catacombe in zandsteen en de Valentinus-catacombe in harde tufsteen. Soms stootte men ook op het probleem van insijpelend water, zoals dit in de Pontianus-catacombe het geval was.

⁷ Styger 1939, 272.

⁸ Styger 1939, 272.

⁹ Styger 1939, 272.

¹⁰ In Stevenson 1978, 12 wijst de auteur erop dat ook bij het hier betreffende graf een aanzet tot een verdere ontwikkeling te bemerken valt, een karakteristiek die normalerwijze alleen aan christelijke grafconstructies wordt toegewezen.

frappante gelijkenissen tussen de oude, pagane hypogea en de christelijke hypogea zoals van de Flavii.¹

Styger onderscheidt aanvankelijk twee grote redenen voor de aanleg van christelijke begraafplaatsen. Een eerste reden is dat orthodox christenen nooit tussen heidenen en heretici konden bijgezet worden. Volgens Styger kon er dan ook geen sprake zijn van niet-christelijke catacomben. Catacomben behoorden alleen toe aan de christenen en werden door de pagane bevolking zelfs nooit opgericht.² Een tweede reden is dat de christenen wilden voorzien in een graf voor hun arme medegelovigen.³

In een later artikel komt Styger echter tot een nieuwe visie met betrekking tot het bijzetten van heretici uit de tweede en derde eeuw. Bij de ontdekking van de Novatianus-catacombe uit de derde eeuw, zo stelde Styger, “vond men het slechts normaal” dat deze buiten de Kerk staande personen hun eigen begraafplaats hadden. Voor Styger kon dit niet aangenomen worden zonder de nodige bewijzen daartoe.⁴

Over de dateringen van de christelijke begraafplaatsen door Styger werd hierboven reeds ingegaan. De belangrijkste conclusie die hier kan getrokken worden is dat op basis van de nieuwe benadering van het archeologisch materiaal en de primaire bronnen de oudste christelijke begraafplaatsen “pas” in het midden van de tweede eeuw (en niet langer zoals zijn voorgangers dachten in de eerste eeuw) ontstaan waren.⁵

Wanneer men het werk van Styger op zijn waarde moet schatten, kan men dan ook stellen dat één grote verdienste van Styger is dat hij met behulp van zijn archeologische methodiek de vanaf de Rossi in zwang zijnde vroegdatering in vraag stelt. Daarmee onderscheidde Styger zich van zijn “tijdgenoten” Marucchi en Kirsch die in deze nog steeds trouw de opvattingen van de Rossi volgden.

Om het ontstaan van de catacomben en de datering daarvan te kunnen achterhalen, werkt hij op een min of meer kritische wijze een methodiek uit. Toch blijkt dat Stygers *Ausgrabungstheorie* te beperkt is om in alle catacomben van toepassing te zijn. Het lijkt mij alvast problematisch om uit te gaan van een gemiddelde hoogte, de standaardhoogte, en deze dan aan het archeologische materiaal op te leggen. Zo wijzen ook recente onderzoekers erop dat de *Ausgrabungstheorie* van Styger in de Area I van de Agnese-catacombe geen rekening hield met de werkelijke niveaus van de gangen.⁶ Belangrijk schijnt mij ook dat hij de sociale situatie van de eerste christenen in de discussie betreft. Ondanks zijn oproep de catacomben zelf te laten spreken, beseft hij toch schijnbaar het belang van andere wetenschappen.

Tevens moet het benadrukt worden dat Styger tot de conclusie kwam dat de catacomben geen christelijke vinding zijn, maar gebaseerd zijn op de pagane grafmonumenten. Problematisch zijn volgens mij echter wel de grote chronologische hiaten tussen de door hem aangehaalde pagane voorbeelden en de christelijke catacomben. Toch is dit naar mijn aanvoelen een zeer geslaagde poging om de wetenschappelijke wereld wakker te schudden om de nodige aandacht aan de dag te leggen voor de relatie tussen pagane en christelijke grafconstructies. Sinds Basnage was Styger namelijk de eerste om te durven stellen dat de christelijke (en joodse) catacomben hun wortels hebben in de heidense grafconstructies.

¹ Styger 1939, 273.

² Styger 1933, 3.

³ Styger 1933, 319–320.

⁴ Styger 1939, 275.

⁵ Styger 1933, 319.

⁶ Fasola 1978a, 122.

5. Het onderzoek naar het ontstaan van de catacomben in de twintigste eeuw

Na Styger verplaatste de wetenschappelijke interesse zich van de archeologische aspecten van de catacomben naar de meer kunsthistorische. Dit blijkt uit de grote aandacht voor wandschilderingen in het algemeen en de vraag naar de datering van de wandschilderingen in het bijzonder.¹ De extreme aandacht voor de schilderkunst leidde echter niet tot tastbare resultaten.² Om dergelijke resultaten te kunnen boeken, was een terugkeer naar de archeologische methodes nodig. De eerste aanzet voor een dergelijk terugkeer werd gegeven door de gezamenlijke voordracht van de catacomben-onderzoekers U.M. Fasola en P. Testini op het negende Internationale Congres van de Christelijke Archeologie in september 1975. Naast het uitzetten van een klein theoretisch kader, focusten beide onderzoekers zich hoofdzakelijk op het opstellen van een bescheiden overzicht van de verschillende christelijke begraafplaatsen.³

5.1 Francesco Tolotti

Het belang van de Italiaanse ingenieur-archeoloog Francesco Tolotti (1906–1998) in de studie van het ontstaan van de catacomben is niet gering.⁴ Veeleer dan het willen opstellen van een overzichtsartikel waarin alle catacomben aan bod komen, concentreert hij zich op een aspect dat vaak wordt aangehaald wanneer men over het ontstaan van de catacomben spreekt, namelijk het hergebruiken van reeds bestaande constructies zoals waterkanalen, cisternen en *arenaria*.⁵ Toch verscheen pas in 1980 een artikel hieromtrent, dat een stap verder wilde gaan dan het louter vaststellen van recuperatie van bestaande structuren.⁶

Tolotti begon met het schetsen van een algemeen beeld van de architectuur van dergelijke waterbouwkundige structuren en in het bijzonder van de cisternen.⁷ Het was opmerkelijk volgens Tolotti dat bepaalde van die cisternen later als begraafplaats zijn aangewend. Zo is er bijvoorbeeld de kleine catacombe *Ad vicesimum* langs de via Flaminia waar het rode waterdichte beton op de wanden (*opus signinum*) nog duidelijk toont dat het hier in origine een cisterne betrof.⁸ Ook in de Priscilla-catacombe, en meer bepaald in het hypogeum van de Acilii herkent Tolotti waterbouwkundige structuren aan de hand van de typische architectuur.⁹ Ook het hypogeum van de *Cryptoporticus* is feitelijk een via een trap toegankelijke cisterne die in een *arenarium* is ingewerkt en bezet werd met baksteen.¹⁰ Eveneens in de Spelunca Magna van de Praetextatus-catacombe, het hypogeum van de Flavii, het hypogeum van Nicomedes en de zone rond de trap van de Maius herkent Tolotti waterbouwkundige structuren.¹¹ Naast andere kernen van catacomben die ingewerkt zijn in waterbouwkundige structuren, herkende Tolotti dus zes hypogea die in het begin van de derde eeuw ingewerkt zijn in cisternen en waar men (de Maius uitgezonderd) de overledenen in sarcofagen bijgezet heeft.¹² Volgens hem was dit duidelijk te zien daar het grondplan niet

¹ Zie bijvoorbeeld Wirth 1934 en de Wit 1938.

² Zie bijvoorbeeld Reekmans 1973, 271–291; Provoost 2000a, 4–5 en Provoost 2000b, 4–6.

³ Fasola 1978a, 103–199.

⁴ Guyon 1999, 309–315.

⁵ Bijvoorbeeld in Testini 1966, 124.

⁶ Tolotti 1980.

⁷ Tolotti 1980, 7–23.

⁸ Tolotti 1980, 24.

⁹ Tolotti 1980, 26–28.

¹⁰ Tolotti 1980, 28.

¹¹ Respectievelijk Tolotti 1980, 32–34; 34–36; 39–41 en 42.

¹² Tolotti 1980, 41–42.

overeenkomt met de gewone manier van werken door de *fossore*s van de eerste christelijke begraafplaatsen.¹ Opmerkelijk volgens hem was verder dat in vier van de zes constructies martelaren werden bijgezet (Acilii, Spelunca Magna, Maius, ev. ook de *Cryptoporticus*).²

Tolotti is nu van mening dat er een levend verlangen, of zelfs een noodzaak, aanwezig was om te profiteren van deze bestaande constructies die zich bovendien goed leenden tot het uitbouwen van relatief grote ondergrondse begraafplaatsen.³ Verder signaleerde Tolotti dat er wel degelijk ook pagane prototypes van de christelijke catacomben bekend zijn, de monumenten van deze eerste groep zijn echter wel veel kleiner van omvang.⁴ Vervolgens confronteerde Tolotti deze twee vaststellingen met de stelling van P. Styger,⁵ namelijk, dat de catacomben die ontstaan zijn in de tweede eeuw n.Chr. geen volledig christelijke vinding kunnen zijn daar het werk van de *fossore*s getuigt van een oudere ervaring. De *fossore*s zouden bijvoorbeeld weten waar men een *a graticola*-systeem kon aanleggen i.p.v. een ander systeem. Toch stelde Tolotti zich de vraag of alles wel te rechtvaardigen is met een in de pagane hypogea opgedane ervaring. Pagane hypogea zijn in tegenstelling tot de christelijke hypogea namelijk zo klein, zo geïsoleerd en zo vreemd aan het idee van ontwikkeling.⁶ Vandaar dat Tolotti tot de conclusie kwam dat er nog een ontbrekende schakel moet zijn. Deze schakel meende hij op basis van de grote gelijkenis met betrekking tot de opbouw en structuur te vinden in de cisternen en andere waterbouwkundige structuren.⁷

Aldus probeerde Tolotti de cisternen en waterkanalen én het ontstaan van de catacomben een plaats te geven in het historische overzicht. De eerste christelijke begraafplaatsen moeten volgens hem namelijk uitgedacht en uitgevoerd zijn geweest met een doorslaggevende medewerking van technici en arbeiders die ervaring hadden met waterbouwkundige structuren.⁸ Vandaar dan ook dat de kernen van de catacomben met een twijg- of roosterstructuur, een regelmatig grondplan en het quasi ontbreken van *cubicula* grote gelijkenissen vertonen met de waterbouwkundige structuren.⁹

De grote verdienste van Tolotti is dat hij trachtte om de vroegere algemene vaststelling, namelijk dat waterbouwkundige structuren als begraafplaatsen gebruikt werden, van een archeologische bewijslast te voorzien. Meer nog dan het aanhalen van geïsoleerde voorbeelden van dergelijk gebruik, probeerde Tolotti structurele gelijkenissen te zoeken tussen waterbouwkundige structuren en catacomben. Toch moet men zich hierbij de vraag stellen of men in de catacomben die gedurende een lange periode in gebruik zijn geweest en talrijke verbouwingsfasen kenden nog steeds de waterbouwkundige constructies kan localiseren. Verder stelt zich volgens mij ook de vraag of (als het dan al bewezen kan worden dat technici die waterbouwkundige constructies bouwden effectief meehielpen aan de uitbouw van de eerste catacomben) de zogezegde typische twijg- en kamstructuren zoals die voorkomen bij waterkanalen en cisternen ook voorkomen bij de overige hier niet behandelde vroegste catacomben. Een studie op grotere schaal van alle catacomben zou hier uitsluitsel kunnen geven. Ook in het huidige onderzoek wordt kritiek geuit op de modellen van Tolotti. Zo wordt bijvoorbeeld gesteld dat wat betreft de Priscilla- en de Praetextatus-catacombe het veeleer hypothetisch is dat daar in onbruik geraakte waterbouwkundige structuren werden

¹ Tolotti 1980, 35.

² Tolotti 1980, 42.

³ Tolotti 1980, 43.

⁴ Tolotti 1980, 44.

⁵ Styger 1939, 272–275.

⁶ Tolotti 1980, 44.

⁷ Tolotti 1980, 43–45.

⁸ Tolotti 1980, 45.

⁹ Tolotti 1980, 45–46.

ingewerkt. Ook het hergebruik van een waterbouwkundige constructie voor het hypogeum van de Goede Herder en het hypogeum van de Flavii in de Domitilla-catacombe is zeer onwaarschijnlijk.¹ Schijnbaar ontbreekt het in de realiteit vaak aan voldoende archeologische bewijslast.

5.2 Louis Reekmans

Een volgende belangrijke stap in het onderzoek naar het ontstaan van de catacomben werd gezet door de Belgische geleerde Louis Reekmans (1925–1992). Centraal in het onderzoek van Reekmans staan de vereerde graven en de “historische crypten”. Hierin zag Reekmans de enige oplossing voor de nog steeds aanhangige dateringsimpasse.² Door een combinatie van archeologisch *in situ*-onderzoek en historische bronnen hoopte hij (in navolging van de Rossi) de graven van de pausen en martelaren in de catacomben te kunnen dateren. Met die wetenschap kon men dan proberen de andere delen van de catacombe te dateren uitgaande van die reeds gedateerde referentiepunten.³ Deze methode lijkt mij echter te beperkt qua toepassing en kan tot verkeerde conclusies leiden.

Het is hier echter belangrijker om na te gaan hoe Reekmans het ontstaan van de catacomben reconstrueerde. Volgens Reekmans speelden de hypogea een belangrijke rol in het ontstaan van de catacomben. Vanuit de vaststelling dat deze hypogea nog nooit als één monumentengroep besproken zijn, bracht Reekmans alle bekende hypogea die zich binnen de drie à vier mijl buiten de stadsmuren van Rome bevinden in een overzicht bijeen.⁴ Dergelijke funeraire constructies vormden volgens Reekmans een specifieke groep van monumenten die een eigen karakter dragen en zich duidelijk qua opbouw van de catacomben onderscheiden. Hypogea worden door hun geringe grootte gezien als private, zelfstandige grafconstructies van een familie.⁵ De hypogea kunnen evenwel ook een kern van een catacombe gevormd hebben.⁶ De aandachtspunten in het overzicht lagen op de structuur van de constructies en de funeraire inrichting, de verhouding tot bovengrondse monumenten of nabijgelegen catacomben, de datering en de religie van de eigenaar en van de overige bijgezette personen.⁷

Reekmans concludeerde dat er een grote gelijkvormigheid qua aanleg en inrichting opvalt tussen de 60 behandelde hypogea die alle in een relatief korte periode van 200 jaar zijn ontstaan. Over het algemeen hebben de gangen en *cubicula* in de hypogea hetzelfde voorkomen als die in de catacomben, met dit verschil weliswaar dat de gangen in catacomben merkbaar langer zijn en dat de hoofdgang beduidend breder is in hypogea dan in catacomben. Ook de graftypes stemmen grotendeels met elkaar overeen. Op basis van de omvang verbond Reekmans de hypogea met private bezitters. Volgens hem waren de *cubicula* bestemd voor de familie, terwijl de *loculi* in de gangen dan voorbehouden waren voor hun personeel en bekenden. Wanneer er geen *arcosolia* en *cubicula* voorkomen, beschouwde Reekmans het graf als een begraafplaats van armere christelijke gemeenschappen.⁸

¹ Brandenburg 1984, 42–43; Pergola 1986a, 346–347 en 489; Pergola 1999, 64.

² Reekmans 1984a, 49.

³ Reekmans 1984a, 49–50 en Reekmans 1984b, 249.

⁴ Reekmans 1986a.

⁵ Reekmans 1986a, 33.

⁶ Reekmans 1986a, 35.

⁷ Reekmans 1986a, 11.

⁸ Reekmans, 1986a, 33–34. Een dergelijke indeling wordt hedentendage algemeen aanvaard. Toch kan deze indeling volgens Mazzoleni 2002, 74 niet absoluut veralgemeend worden. Zie bijvoorbeeld ICVR VIII 21703 uit de Maius-catacombe waar Luria Felicitas, een *clarissima femina*, een *loculus*-grafschrift opstelt voor haar echtgenoot Aelius Felicissimus, een *vir egregius*. Mazzoleni verwijst tevens naar een goudglas uit de Pamphilus-

Van 25 van de 60 door Reekmans behandelde hypogea is het waarschijnlijk zeker dat ze vanaf hun ontstaan aan christenen toebehoorden. Voor zes hypogea zijn er genoeg aanwijzingen om ze als puur pagaan te beschouwen. In vier van de 60 gevallen werden christenen tezamen met de pagane bevolking in één en dezelfde constructie bijgezet. Waarschijnlijk acht van de 60 hypogea waren in oorsprong pagaan, maar werden later christelijke eigendom. Voor de overige hypogea zijn er geen aanwijzingen voorhanden die toelaten ze als christelijk of pagaan te bestempelen.¹

Wat de datering betreft stelt Reekmans dat alle behandelde hypogea in de periode 150 tot einde vierde eeuw behoren (voor 8 à 11 gevallen zijn er echter geen duidelijke argumenten aan te dragen die een datering ondersteunen). Zesendertig hypogea zijn in de derde eeuw ontstaan, zeven hiervan misschien reeds aan het einde van de tweede eeuw. Vier hypogea zijn opgetrokken rond 150 n.Chr. of in de tweede helft van de tweede eeuw. Ten slotte zijn er nog negen hypogea die in de vierde eeuw zijn onder te brengen.² Reekmans plaatst hierbij twee opmerkingen. Vooreerst was de gebruikelijke manier van bijzettingen in de tweede eeuw die van crematie waarbij de urnen in bovengrondse rechthoekige constructies bijgezet werden. Daarnaast moet men duidelijk voor ogen houden dat de private familiehypogea en de kerkelijke catacomben typologisch en chronologisch van elkaar verschillen. De pagane bevolking en de christenen bezaten reeds vanaf het einde van de tweede eeuw hun private hypogea, terwijl de ontwikkeling van de kerkelijke catacomben pas goed op gang kwam vanaf ongeveer 250 n.Chr. Let erop dat echter twee derde van de catacomben “pas” in de loop van de vierde eeuw zijn ontstaan. Volgens Reekmans was dit het gevolg van het grote aantal bekeringen in die periode. Ik wijs er hier wel op dat Valerianus reeds in de tweede helft van de derde eeuw een edict uitvaardigde tegen christenen van de betere klasse wat er toch op wijst dat hun aantal ook al als behoorlijk groot kan opgevat worden.³ In de vierde eeuw blijven pagane, christelijke en gemengde hypogea in zwang, doch in geringere mate.⁴

Vervolgens vroeg Reekmans zich af of de catacomben werkelijk ontstaan zijn uit de versmelting en uitbreiding van de oorspronkelijke hypogea zoals de traditionele opvatting het voorstelt. Het klopt inderdaad, stelt Reekmans, dat zowel de pagane bevolking als christenen ten gevolge van de goede bodemgesteldheid vanaf 150 n.Chr. begonnen met de aanleg van kleine onderaardse gangennetwerken en grafkamers. Een tendens die zich versterkt in de derde eeuw en in minder sterke mate blijft aanhouden tot in de vierde eeuw. Deze nieuwe funeraire praxis trad volgens Reekmans in de tweede helft van de derde eeuw naar voren bij joden en christenen wanneer deze omvangrijke catacomben beginnen aan te leggen.⁵ Volgens Reekmans' overzicht van de hypogea werd duidelijk dat de kleine hypogea aangelegd zijn vanuit bovengrondse grafconstructies. Het betrof hier volgens de auteur uitbreidingen van deze bovengrondse structuren. De reden waarom men niet, zoals vroeger gebruikelijk was, opteerde voor bovengrondse uitbreidingen in de vorm van nieuwe constructies is dat er plaatsgebrek was voor dergelijke nieuwe constructies. Bijgevolg was de enige rendabele mogelijkheid het construeren van ondergrondse constructies. Het plaatsgebrek voor bijzettingen in de omgeving van Rome werd veroorzaakt door het feit dat de ruimte langs de invalswegen reeds in de tweede en derde eeuw intensief als begraafplaats gebruikt was en er bijgevolg niet veel open ruimte meer over bleef. Reken daar nog bij dat rondom Rome een strook van 2 à 3 km voorbehouden was voor het kweken van fruit en groeten. Het gegeven dat

catacombe dat in de mortel van een *loculus* zonder inscriptie werd aangebracht. De epigrafie laat het volgens Mazzoleni toe het glas te verbinden met een hoge militaire functionaris.

¹ Reekmans, 1986a, 34.

² Reekmans 1986a, 35–35.

³ Zie Clark 2004, 27.

⁴ Reekmans, 1986a, 35.

⁵ Reekmans 1986a, 35.

ook de de pagane bevolking zich in de derde eeuw liet inhumeren, wat nu éénmaal meer plaats in beslag neemt dan crematie, deed de grondprijs waarschijnlijk alleen nog maar stijgen.¹ De omslag van crematie naar inhumatie is volgens Reekmans bijvoorbeeld goed te volgen bij de necropool van Isola Sacra en die in het Vaticaan. Een voordeel voor ondergrondse constructies was volgens Reekmans alvast de goede bodemgesteldheid die het toeliet lange, hoge en smalle gangen aan te leggen die een uitstekende hygiënische begraafplaats opleverden. Bovendien, zo meende Reekmans, was het ook financieel goedkoper om een grafkamer in een hypogeum of catacombe aan te leggen en te decoreren dan in bovengrondse grafconstructies in steen. De zware economische crisis die zich in de derde eeuw voordeed in Rome en de som van alle hierboven opgesomde feiten, maken het duidelijker waarom gegoede families een grafkamer in een hypogeum of later in de catacomben aanlegden.² Deze situatie voor de ontwikkeling van ondergrondse grafconstructies in de tweede en derde eeuw, kan volgens Reekmans ook perspectieven openen in verband met het ontstaan in de derde en vierde eeuw van de grote ondergrondse begraafplaatsen: de catacomben. Wanneer dan vanaf het midden van de derde eeuw grote religieuze gemeenschappen, die volgens Reekmans in grote mate aandacht hadden om gemeenschappelijk begraven te worden, zoals de joden en christenen, eigen begraafplaatsen wilden aanleggen, zagen ze zich genoodzaakt op basis van dezelfde redenen als de families of kleine *collegia funeraticia* ondergrondse grafstructuren aan te leggen. De pagane bevolking echter bezat volgens Reekmans geen dergelijke grote gemeenschappelijke necropolen daar er geen dergelijk religieuze vereiste bestond. De pagane bevolking behield het funeraire gebeuren binnen de persoonlijke, familiale sfeer of binnen het bereik van kleine *collegia funeraticia*. Daartoe volstond het reeds bestaande grafconstructies te hergebruiken en om te bouwen of het aanleggen van kleine hypogea. Let erop dat *sub divo*-bijzettingen ook nog in de vierde eeuw voorkomen, getuige hiervan zijn de meer dan honderd christelijke sarcophagen die in grafkamers en mausolea en in de vierde eeuw bij voorkeur nabij cimiteriale *basilicae* van Apostelen of martelaren bijgezet worden.³

We mogen gerust stellen dat Reekmans (na Styger) de eerste onderzoeker was die de hypogea niet langer beschouwde als een voetnoot in de ontstaansgeschiedenis van een bepaalde catacombe. Door de hypogea met elkaar te vergelijken probeerde hij gemeenschappelijke elementen te ontwaren die de plaats van de hypogea in de ontstaansgeschiedenis van de catacomben beter zouden aangeven. Zijn eerder typologische studie bracht echter geen echte vernieuwingen met zich mee. Dit is het gevolg van het feit dat Reekmans zijn materiaal descriptief benaderde, maar geen echte historische conclusies aan zijn observaties verbond. Belangrijk is echter wel dat hij een archeologische basis wilde geven om de ontstaansgeschiedenis van de catacomben op te staven. Toch gaat ook hij er vanuit dat de gemeenschappelijke religie de grootste reden was voor de christenen om gemeenschappelijke begraafplaatsen aan te leggen. Argumenten die deze stelling moeten ondersteunen ontbreken hier (evenals bij de vroegere onderzoekers) volledig.

Bij het opstellen van mijn licentiaatsverhandeling kwam ik tot de conclusie dat Reekmans bij de interpretatie van sommige fresco's vaak oppervlakkig bleef als deze een pagane thematiek hadden. Dit bewijst volgens mij des te meer dat een sociaal onderzoek (met andere woorden: wie werd waar begraven in de catacomben) geen overbodige luxe is, willen we het ontstaan van de catacomben beter in kaart kunnen brengen. Reekmans maakt dan wel

¹ Reekmans 1986a, 35–36.

² Reekmans 1986a, 36.

³ Reekmans, 1986a, 36–37.

een onderscheid tussen de christelijke en pagane hypogea, maar spreekt niet over bijzettingen van schismatici en heterodoxe christenen.¹

Wanneer we ten slotte Reekmans' verschillende studies op hun waarde moeten schatten, komen we tot het besluit dat ondanks het feit dat Reekmans zich blijft beklagen over de obstakels van de traditionele dateringsmethoden, hij feitelijk ook geen echte alternatieven kan aanreiken. Zelf baseert Reekmans zich, zoals de Rossi reeds deed, op de vereerde graven. Misschien lukt dit effectief in welbepaalde gevallen, maar veel garantie is er niet. Zo kan men zich bijvoorbeeld de vraag stellen of een vereerd graf niet is ingevoegd in een reeds bestaande christelijke zone of als het misschien mogelijk was dat de zone later gegroeid is rondom het vereerde graf². Naast de archeologische argumenten die Reekmans aanhaalt ter verdediging van een studie van vereerde graven, ligt misschien ook (onbewust) zijn katholieke achtergrond die hem als mens gekleurd heeft aan de basis voor die keuze. In die zin valt het misschien ook beter te begrijpen waarom in de jaren '70 en '80 van de twintigste eeuw er een zekere (misschien niet volledig onterechte) scepsis bestond tegenover het onderzoek van de catacomben. Ik citeer hierbij Fiocchi Nicolai die het als volgt verwoordde: "... *c'était, disaient, un domaine exclusivement limité aux milieux Catholiques, culturellement peu ouverts et rarement disposés à accueillir les méthodes de recherches les plus modernes*".³

5.3 Status quaestionis omtrent het ontstaan van de catacomben

In dit laatste onderdeel wordt de laatste stand van het onderzoek geschetst aan de hand van drie catacomben-onderzoekers die een hoofdrol spelen in het moderne onderzoek naar het ontstaan van de catacomben, dit zijn de Duitser Hugo Brandenburg, de Corsicaan Philippe Pergola en de Italiaan Vincenzo Fiocchi Niccolai. Op archeologisch vlak zijn zij de toonaangevende onderzoekers, hun standpunten bepalen dan ook de discussie op dit moment. Deze studies worden verder aangevuld met literatuur terzake.

Net zoals bij de overige onderzoekers wordt hier ten eerste nagegaan hoe en op basis van welke bronnen de ontstaansgeschiedenis van de catacomben kan gereconstrueerd worden. Vervolgens wordt nagegaan welke de redenen zijn die in het moderne onderzoek worden opgegeven voor het oprichten van de christelijke en kerkelijke begraafplaatsen en tenslotte wordt ook stilgestaan bij de dateringen.

5.3.1 Ontstaan en evolutie van de catacomben

In het moderne onderzoek worden vier verschillende fasen afgebakend in de ontstaans- en evolutiegeschiedenis van de catacomben. Als eerste fase wordt teruggegrepen naar de columbaria. Deze periode vormt de aanloopfase tot het ontstaan van hypogea. In de tweede fase ontstonden de eerste pagane en christelijke ondergrondse begraafplaatsen onder de vorm van hypogea. In de derde fase ontwikkelden deze hypogea zich tot uitgestrekte begraafplaatsen, namelijk de catacomben. Daarnaast ontwikkelden zich ook volledig nieuwe catacomben. De vierde fase tenslotte volgen verdere uitbreidingen van de bestaande catacomben.

¹ In Reekmans 1986b wordt in verband met de sociale stratificatie de conclusie vooropgesteld dat de armste christenen nabij de vereerde graven werden bijgezet. Deze vaststelling roept volgens Reekmans vragen op. Vandaar dat hij meende dat men alleen via een vergelijkende studie tussen alle catacomben tot een oplossing kon komen.

² Enkele kritische bemerkingen van Ferrua op Fasola 1978a 103–139; zie p. 200 in dezelfde publicatie.

³ Fiocchi Nicolai 2004, 260.

Volgens Brandenburg moet de eerste fase van de reconstructie van het ontstaan van de catacomben worden gestart met de columbaria. Vanaf de Republiek is crematie de regel. In de Keizertijd ontstonden door de crematieritus zeer grote columbaria.¹ De oorzaken voor de aanleg van dergelijke complexen zijn te vinden in een snelle toename van de bevolking door de vrede die er heerste onder Augustus én in de stijgende grondprijzen.² Interessant hierbij is volgens Brandenburg de rol van het keizerlijke hof: het stond in voor het oprichten van grote columbaria om hun slaven en *liberti* een waardige begrafenis te verzekeren.³ Eveneens belangrijk volgens hem voor een beter begrip van de organisatie van dergelijke columbaria is het opschrift van het columbarium van de Aruntiërs bij de Porta Maggiore, namelijk dat de *liberti* van de *familia* voor wie hun *patronus* een grafgebouw opgericht had een *collegium* vormden die voorzag in het onderhoud van de begraafplaats en het verzorgen van de dodencultus. Dergelijke funeraire verenigingen zorgden ook voor een passende begrafenis en begraafplaats voor personen die niet onder de bescherming stonden van een grote familie.⁴

De tweede fase van de reconstructie van het ontstaan van de catacomben vindt plaats op het einde van de tweede, het begin van de derde eeuw n.Chr. Pergola wijst erop dat in de tweede eeuw het *suburbium* minder ruraal werd door de aanleg of uitbreiding van *villae*. Daar komt nog bij dat door het toenemende bevolkingsaantal en de omschakeling naar inhumatie de vraag naar funeraire gronden sterk was toegenomen. In de hand gewerkt door deze factoren ontstaan vanaf de Flavische periode de eerste bovengronds uitgebouwde mausolea.⁵ Brandenburg ziet in deze alleenstaande familiegraven het zich profileren van de aristocratie onder invloed van de stijgende welstand en de bloei van het Imperium.⁶ Wanneer de bovengrondse ruimte op een danige manier door funeraire gronden en *villae* met hun toebehorende gronden volledig in beslag was genomen zodat noch het bouwen van nieuwe mausolea, noch het bovengronds uitbreiden van reeds bestaande mausolea mogelijk was, werd geopteerd voor de enige nog openliggende richting: ondergronds. De mausolea zullen voorzien worden van ondergrondse uitbreidingen in de vorm van kamers en korte gangen. Verder worden er ook volledig nieuwe ondergrondse constructies aangelegd die via trappen vanaf de bovengrond bereikbaar zijn.⁷ Volgens Brandenburg en Fiocchi Nicolai zijn ook de eerste christelijke hypogea ontstaan in de tweede eeuw.⁸ Volgens Pergola kunnen we hier spreken van het startpunt van nieuwe funeraire technieken van de eerste Romeinse hypogea.⁹

Wanneer Pergola en Brandenburg zich buigen over de problematiek van het ontstaan van de catacomben, stellen zij vast dat ondanks de vele ondergrondse uitgravingen zoals *arenaria*, waterkanalen en cisternen in de Romeinse ondergrond, er pas in een late periode op grote schaal en goed gestructureerde ondergrondse begraving voorkomt.¹⁰ Het ontstaan van de catacomben in het algemeen en het oprichten van de eerste hypogea in het bijzonder kan volgens Brandenburg, Pergola en Fiocchi Nicolai op basis van chronologische argumenten niet gekoppeld worden aan de Etruskische ondergrondse graven.¹¹ Wel houdt Pergola er

¹ Brandenburg 1984, 13–15.

² Brandenburg 1984, 15.

³ Via opschriften weten we dat Marcella, de echtgenote van Agrippa, en diens dochter in de Vigna Codini voor een columbarium voor hun *liberti* zorgden.

⁴ Brandenburg 1984, 15–18.

⁵ Pergola 1999, 53–54.

⁶ Brandenburg 1984, 18.

⁷ Pergola 1999, 54.

⁸ Brandenburg 1984, 30–31; Fiocchi Nicolai 2000a, 302 en Fiocchi Nicolai 2001, 20.

⁹ Pergola 1999, 54.

¹⁰ Pergola 1999, 52–53 en Brandenburg 1984, 12–13.

¹¹ Brandenburg 1984, 12.; Fiocchi Nicolai 2001, 18–19; Pergola 1999, 53. Vergelijk met Testini 1966, 48–49: Testini houdt evenwel rekening met ervaring die opgedaan is in in de Etruskische en oudere Romeinse culturen (bijvoorbeeld het pagane hypogeum van Anzio uit de vierde, derde eeuw v.Chr en gangen van hypogea onder het

rekening mee dat de hypogea uit de tweede helft van de tweede eeuw in Rome misschien een min of meer getrouwe imitatie wilden zijn van de oosterse hypogea zoals die vanaf de Hellenistische periode tot in de gehele Keizertijd voorkwamen op de necropolen van bijvoorbeeld Alexandrië, Palmyra en Dura Europos.¹

Als een eerste chronologische onderverdeling, schuift Pergola een overgangperiode naar voren tussen de tweede helft van de tweede eeuw (dit is dus de periode met de eerste harde, archeologische bewijzen voor het bestaan van hypogea) en de eerste helft van de derde eeuw (dit is de periode waarin christelijke begraafplaatsen hun eerste karakteristieken vertonen die hen onderscheiden van de andere, pagane, begraafplaatsen). Het grootste probleem voor deze overgangperiode echter is dat zekere dateringen ontbreken voor de losstaande hypogea en heel vaak ook voor de hypogea die aan de oorsprong stonden van de christelijke catacomben.²

Bij het bepalen van de karakteristieken van de hypogea uit het einde van de tweede eeuw, begin van de derde eeuw te determineren, stoten we volgens Pergola op een veelvormigheid van deze kleine complexen: er blijkt geen vaste regel te hebben bestaan met betrekking tot de planimetrie en typologie van uitgraving.³ Slechts enkele zaken lijken voor deze groep van monumenten gemeenschappelijk te zijn. Zo is er meestal geen bovengrondse constructie (meer) aanwezig en voert een zelfstandige, losstaande trap diep onder de aarde.⁴

Opvallend volgens Pergola is verder dat de oppervlakte die ondergronds wordt ingenomen door de hypogea schijnbaar bepaald werd door en samenviel met een bovengrondse concessie. Volgens Fiocchi Nicolai en Fasola is dit gelimiteerd zijn van de gebruikte ruimte echter geen exclusief kenmerk van de gemeenschappelijke christelijke begraafplaatsen. Ook pagane familiegraven kunnen als beperkt in de ruimte beschouwd worden uitgaande van de epigrafische bronnen. Voor de christelijke begraafplaatsen geldt echter dat dit beperkt in de ruimte zijn niet alleen ingegeven werd door juridische argumenten, maar ook door de wens om de begraafplaats van de “broeders” te isoleren en aan te duiden.⁵ Vanaf het ogenblik dat de eerste hypogea verschijnen, ontstaan ook de typologieën van de ruimtes en de graven die quasi onveranderd zullen overgenomen worden tot op het einde van de vijfde eeuw.⁶

De christelijke hypogea en de vroegste catacombenregio's dragen volgens Brandenburg en Fiocchi Nicolai een ander karakter dan de pagane “gesloten” hypogea. Zo schijnen ze dikwijls onafhankelijk te zijn van bovengrondse grafgebouwen. De trap die start vanuit een bovengrondse necropool voert diep in de ondergrond tot de gepaste tuflaag bereikt is. In die laag wordt dan een constructie met grote omvang uitgebouwd volgens een regelmatig plan en met mogelijkheid tot verdere uitbreiding. Dergelijke hypogea worden aangeduid met de term “open” hypogea.⁷ Een dergelijk “open” karakter vinden we volgens Brandenburg niet alleen terug in de gemeenschappelijke begraafplaatsen zoals de Area I in de Callixtus-catacombe, maar evenzeer in private hypogea zoals dit het geval was voor de

Forum Romanum) betreffende de ontginning en aanleg van graven door christelijke *fossore*s. Pas in de “rijpe fase van de ontginning van christelijke begraafplaatsen” onthult zich de bijdrage van het christelijke meesterschap in de aanleg van catacomben.

¹ Pergola 1999, 53 en 74–75.

² Pergola 1999, 53.

³ Pergola 1999, 58.

⁴ Pergola 1999, 58–59.

⁵ Fasola 1989, 1170; Pergola 1999, 59–60.

⁶ Zie overzicht in: Pergola 1999, 65–68.

⁷ Brandenburg 1984, 45; Fiocchi Nicolai 1997, 123; Fiocchi Nicolai 2001, 21 en Fasola 1989, 1186. Voor de opdeling in open en gesloten hypogea, zie specifiek: Pergola 1999, 60–62; Brandenburg 1984, 44 en 49; Fiocchi Nicolai 1997, 123; Fiocchi Nicolai 2001, 21.

vroegste kernen van de Praetextatus- en Priscilla-catacombe die in bestaande structuren ingewerkt werden. Maar ook voor nieuw opgerichte christelijke hypogea gaan deze kenmerken op. Daarmee groeiden deze private hypogea in de loop van de derde eeuw tot de kernen van grote catacomben die in de derde eeuw overgingen in de handen van de Kerk, en dit zeker wanneer er een martelaar was bijgezet. Wel wijst Brandenburg erop dat er toch ook christelijke hypogea bestonden die in omvang en voorkomen niet wezenlijk verschilden van de gelijktijdige pagane hypogea. Hij maakt op deze wijze een onderscheid tussen enerzijds private christelijke hypogea die uitgebreid worden en die samensmelten tot grotere complexen waarvan ook pagane hypogea een onderdeel kunnen vormen en anderzijds private christelijke hypogea die geen grote uitbreiding kennen en als dusdanig niet erg verschillen van de pagane hypogea.¹ Het moet ook benadrukt worden dat christelijke “open” hypogea steeds in goed bewerkbare grondlagen zijn aangelegd (en dit in tegenstelling tot de pagane “gesloten” hypogea). Dit bewijst de goede kennis van de bodemgesteldheid door de *fossore*s: “open” hypogea dienden namelijk nog uitgebreid te worden. Het schijnt zo te zijn dat de technische kennis en het belang dat aan de geologische lagen werd gehecht veel belangrijker was bij het ontstaan van de eerste hypogea dan in de daaropvolgende periode van uitbreidingen van de grote catacomben in de tweede helft van de vierde eeuw.²

Pergola benadrukt in deze context verder nog dat door de opvatting dat heidense en christelijke funeraire constructies niet met elkaar in contact konden komen, gesloten constructies die deel zijn gaan uitmaken van catacomben sowieso als christelijk werden omschreven. Had men echter deze constructies met dezelfde decoratie bovengronds aangetroffen, zouden ze terecht direct als pagaan worden erkend. Maar, schaaft Pergola de hypothese bij, het is niet zo dat alle “gesloten” hypogea sowieso pagaan zijn qua oorsprong. Er is namelijk nog maar een beperkt aantal gevallen bestudeerd en meestal zijn er gewoonweg geen elementen die een religieuze toewijzing bevestigen.³ Anderzijds dient men dus ook op zijn hoede te zijn om alle open hypogea aan christenen toe te schrijven. Pergola meent namelijk dat de interpretatie van deze monumentengroep sterk bemoeilijkt wordt door psychologische barrières die niet gemakkelijk te overwinnen zijn, namelijk door de opvatting van de christelijke specificatie van de catacomben en dit vanaf het moment van hun ontstaan.⁴ Er bestaat dan ook een sterke terughoudendheid in het toewijzen van ondergrondse kernen met 50 tot 100 graven van waaruit dan de catacomben of althans delen ervan zijn ontstaan, als zijnde constructies met een pagane oorsprong.⁵ Pergola bemerkt dan ook terecht dat de problematiek open ligt, maar dat het ontbreekt aan een systematische studie van de kernen die behoren tot of aan de oorsprong liggen van het ontstaan van de grote christelijke catacomben. In die zin volstaat het volgens Pergola niet om zoals H. Brandenburg en L. Reekmans gedaan hebben, zich te beperken tot een analyse van enkele hypogea, noch om met een dergelijke brede chronologie te werken door er van uit te gaan dat men met dezelfde criteria de situatie van het ontstaan van de hypogea evenals de ontelbaar vele private hypogea uit de vierde eeuw kan benaderen. Volgens Pergola wordt de oudste fase namelijk gekenmerkt door het zoeken naar nieuwe plaats waarop de meest gevarieerde oplossingen werden op gevonden, terwijl in de tweede periode, waarin kan worden teruggevallen op een eeuw van ervaring, de private

¹ Brandenburg 1984, 45–46.

² Brandenburg 1984, 12–13; Pergola 1999, 64–65. Het klopt dat delen van catacomben soms in mindere kwaliteitsvolle tuflagen werden aangelegd. Zie bijvoorbeeld De Angelis d’Ossat 1938–1943, 15 waarin gesteld wordt dat delen van de Pontianus-catacombe werden aangelegd in tuf van minder goede kwaliteit.

³ Pergola 1999, 61–62.

⁴ Pergola 1999, 61.

⁵ Pergola 1999, 58.

hypogea nooit op een dergelijke manier zijn geprogrammeerd in functie van mogelijke grote uitbreidingen.¹

De derde fase in de reconstructie van het ontstaan van de catacomben valt samen met het uitbouwen van de pagane en christelijke hypogea tot catacomben. Tot het einde van de jaren '60 van de twintigste eeuw werden volgens Pergola de heidense en de christelijke begraafplaatsen als twee naast elkaar en van elkaar onderscheiden entiteiten zonder wederzijdse contacten beschouwd. Pergola wijst er echter op dat onderzoek door recente geleerden zoals Ferrua van het hypogeum van de via Dino Compagni en door Pani Ermini van het hypogeum van de Flavii zorgde voor een afwijken van deze traditionele opvatting.² Dergelijke onderzoeken waren het startsein voor verdere studies van hypogea.³

Vroeger stelde men dat door het feit zelf dat deze hypogea de kernen vormden van de christelijke catacomben in de vierde en vijfde eeuw, deze eerste constructies óók christelijk moesten zijn. Dat een dergelijke hypothese, die tot op vandaag nog waarschijnlijk wordt geacht door bepaalde onderzoekers, moeilijk te verifiëren of op zijn minst problematisch blijkt, volgt volgens Pergola reeds uit het archeologische materiaal zelf: veel van de oorspronkelijke kernen kunnen namelijk niet toegewezen worden aan een type van gemeenschap of aan religieuze groeperingen. Er zijn gewoonweg geen aanwijzingen voorhanden. Oorzaak hiervan is dat de originele staat van deze kernen vaak “vernietigd” is door latere aanpassingen die bijvoorbeeld in het kader stonden van de martelarenverering⁴. De meeste problemen om constructies toe te kennen aan religieuze groepen stellen zich bovendien bij de oudste hypogea. Maar zelfs bij hypogea met meer dan 50 tot zelfs 100 bijzettingen worden geen onomstotelijke bewijzen aangetroffen om die hypogea als christelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen te classeren.⁵

Naast catacomben die zich ontwikkelden uit hypogea, werden ook volledig nieuwe gemeenschappelijke begraafplaatsen opgericht. Voor de eerste vermelding van een gemeenschappelijke en exclusief christelijke begraafplaats in Rome, verwijzen de onderzoekers naar de *Philosophoumena* van Hippolytus. Volgens hen (in navolging van de Rossi) betreft het hier de Area I van de Callixtus-catacombe. Naar deze begraafplaats werd verwezen met de term *tò koimetérion*, “rustplaats” wat meteen het concept van de christenen over de dood aangeeft.⁶

Soms gebeurde het dat gangen van pozzolana- of tufgroeves werden aangesneden bij de aanleg van de catacomben.⁷ Het is opmerkelijk dat dergelijke “verbindingen” in het algemeen systematisch werden dichtgemetseld.⁸ Pergola stelt dan ook dat in het merendeel

¹ Pergola 1999, 61–62.

² Ferrua 1960a; Pani Ermini 1969 en Pani Ermini 1972.

³ Pergola 1999, 57.

⁴ Vergelijk met de probleemstelling weergegeven in: Fasola 1978a, 105–106: het opstellen van een chronologie van de eerste funeraire monumenten is moeilijk daar christelijke begraafplaatsen in de reeds bestaande pagane begraafplaatsen worden ingewerkt. Bovendien is er volgens Fasola en Testini in de beginperiode geen typologisch onderscheid te maken tussen de graven. Denk bijvoorbeeld aan het graf van de christen Telesphorus in de necropool van Isola Sacra die voor het overige nog geheel pagaan is. Verder erkennen beide onderzoekers ook de problematiek om ondergrondse begraafplaatsen aan een bepaalde religie toe te wijzen door de lange gebruiksperiode en de transformaties die de constructies ondergingen. Wel zijn ze de mening toegedaan dat men vóór-Constantijnse begraafplaatsen aan de hand van hun uitgraving en typische kenmerken kan onderscheiden.

⁵ Pergola 1999, 58; Vergelijk dit met Pavia 2000a, 101–103: In deze publicatie omschrijft de onderzoeker de begraafplaats nabij het circus van Maxentius als *la catacomba pagana / the pagan catacomb*.

⁶ Fiocchi Nicolai 2001, 16; Brandenburg 1984, 31–32; Pergola 1999, 196–197. Vergelijk bijvoorbeeld ook met Baruffa 1996, 24 en 26; De Santis 1997, 34; Fiocchi Nicolai 1998, 13; Fasola en Testini 1978, 107; Mancinelli 1999, 21; Pavia 2000b, 57; Rutgers 2000a, 59 en 113–114; Stevenson 1978, 11 en Testini 1966, 128–135.

⁷ Bijvoorbeeld in de Priscilla-catacombe volgens Brandenburg 1984, 35 en 43 en Fiocchi Nicolai 2001, 22–23.

⁸ Pergola 1999, 62–63.

van de gevallen *arenaria* niet gebruikt werden als begraafplaatsen. Wel komt het voor dat deze *arenaria* aangewend werden als stortplaatsen voor de hoeveelheden tuf die weggehakt werden bij de aanleg van de eigenlijke begraafplaatsen. De redenen voor het niet aanwenden van *arenaria* als begraafplaats zijn volgens Pergola dat er eerst en vooral te veel toegangen zijn in *arenaria* die onbewaakt zijn. Verder zouden *arenaria* ontoereikend zijn om er funeraire zones in onder te brengen daar de gangen van catacomben eerder nauw en van niet al te grote hoogte zijn, terwijl de gangen in *arenaria* groot en diverse meters hoog kunnen zijn, en bovendien zijn gangen in *arenaria* ook veel gevoeliger voor instortingen. Verder is het ook zo dat de geologische lagen die benut werden bij de aanleg van de eerste hypogea niet dezelfde zijn als die lagen die in *arenaria* werden geëxploiteerd voor bouw materiaal. Pergola meent dan ook dat het gebruik van *arenaria* als funeraire zone slechts zelden geattesteerd is en dan nog vooral in de derde eeuw.¹

Het is verder ook frappant dat waterkanalen en soms ook bakstenen cisternes voorkomen op het eerste niveau van een catacombe.² Dergelijke structuren kunnen in de catacomben herkend worden aan de hand van de vorm van het gewelf en de kalkconcrementen die op de wanden zijn afgezet. Ook hier werden schijnbaar in enkele gevallen vergrotingen en uitdiepingen doorgevoerd om de constructies om te vormen tot funeraire gangen. Vaak is het hoge gewelf bewaard gebleven ten einde hoge verbouwkosten te vermijden.³ Vaak is de aanwezigheid van dergelijke structuren echter hypothetisch omdat er geen archeologisch bewijsmateriaal kan aangedragen worden. Soms liggen de funeraire structuren en de waterbouwkundige constructies op verschillende niveaus of snijden ze elkaar per ongeluk. Deze bedenkingen zouden er moeten toe leiden dat er een studie gemaakt wordt over de wijze waarop waterbouwkundige structuren geïsoleerd bleven of zelfs geobstrueerd werden zodat ze geen deel zouden gaan uitmaken van de funeraire gangen.⁴

De vierde en laatste fase in het ontstaan van de catacomben is de verdere uitbouw en ontwikkeling van de catacomben. Een verrassende en opmerkelijke vraag die Pergola opwerpt is vanaf wanneer men kan spreken van de overgang van hypogeum naar catacombe. Er is namelijk niet één specifiek ogenblik (noch in tijd noch in ruimte) aan te duiden waarop een hypogeum omgevormd en uitgebreid werd tot wat een catacombe kan worden genoemd. Zeker wanneer we een absolute datering willen vastleggen van de fasen van de individuele complexen komen we in de problemen. Als catacomben beschouwt Pergola hier het eindpunt, de staat waarin de christelijke, joodse en zelfs private complexe begraafplaatsen zich bevinden en tot ons zijn gekomen.⁵

Volgens Pergola en Fiocchi Nicolai schijnt de fysionomie van de uitgestrekte ondergrondse begraafplaatsen zich gevormd te hebben in de loop van de tweede helft van de derde eeuw, namelijk in de periode van “de kleine Kerkvrede” tussen de vervolgingen van enerzijds Decius en Valerianus en anderzijds die van Diocletianus.⁶ Fiocchi Nicolai stelt dat het uitbreiden van de bestaande christelijke begraafplaatsen en het aanleggen van nieuwe catacomben of nieuwe zones die planimetrisch gelijk zijn aan deze uit de eerste helft van de derde eeuw ingegeven werd door het verder toenemende aantal christenen.⁷

¹ Pergola 1999, 63.

² Bijvoorbeeld in de Priscilla-catacombe volgens Brandenburg 1984, 34–36 en in de Praetextatus-catacombe volgens Brandenburg 1984, 43.

³ Pergola 1999, 63–64.

⁴ Pergola 1999, 64.

⁵ Pergola 1999, 73.

⁶ Pergola 1999, 74; Fiocchi Nicolai 2000a, 303 en Fiocchi Nicolai 2001, 21.

⁷ Fiocchi Nicolai 2000a, 304.

Opvallend volgens Pergola is dat in de ontwikkeling van de catacomben tussen 250 en 350 de bouwactiviteiten verspreid over het gehele complex voorkomen. De zones waarin martelarengraven aanwezig waren, werden dus niet speciaal geaccentueerd in de eerste helft van de vierde eeuw.¹ Hier zien we dan ook dat de grote aandacht die aan de vereerde graven werd geschonken door onderzoekers zoals de Rossi en Reekmans sterk overschat werd. Deze vereerde graven stonden in de periode tussen 250 en 350 volgens Pergola nog niet in de volle aandacht. Als gevolg hiervan meen ik dan ook te kunnen besluiten dat men zich niet kan beroepen op de vereerde graven als zijnde het archeologische materiaal bij uitstek om de verschillende fasen in de ontwikkeling van de catacomben te reconstrueren én te dateren.

De ontwikkeling van de primitieve hypogea of de aanleg van nieuwe *regiones* voorzien van een eigen trap, werden vaak aangewend om oude en nieuwe hypogea met elkaar te verbinden. Het hoogtepunt van deze activiteit ligt volgens Pergola in de eerste helft van de vierde eeuw.² Pergola is dan ook de menig toegedaan dat de nieuwe *regiones* allerm minst op een vroeg tijdstip met elkaar verbonden werden en dat de passages tussen de verschillende *regiones* over het algemeen slechts toevallig en pas decennia na de aanleg ontstonden.³

5.3.2 De redenen voor de aanleg van de christelijke begraafplaatsen

Centraal in de ontwikkelingsproblematiek van de catacomben staat de vraag waarom de vroegste christelijke private hypogea en de vroegste gemeenschappelijke begraafplaatsen reeds bij de aanvang een zo andere ontwikkeling kenden zodat men de onderaardse necropolen als een typisch christelijke vinding kan duiden.⁴ Een eerste “praktische” reden waarom de christenen ondergrondse begraafplaatsen aanlegden, was het toenemende bevolkingsaantal en de stijgende grondprijs tengevolge van de krupper wordende begraafplaatsen volgens Brandenburg. Maar deze situatie gold ook voor het pagane bevolkingsdeel.⁵ Een tweede reden is dat de christelijke begraafplaatsen werden opgericht omdat de christenen zich niet mochten laten bijzeten tussen heidenen.⁶ Een derde reden, die in het verlengde ligt van de vorige is dat (orthodoxe) christenen over een eigen begraafplaats wilden beschikken omdat ze niet tussen heterodoxe christenen en schismatici wilden bijgezet worden.⁷ Een vierde reden is dat de christenen begraafplaatsen wilden om hun arme medegelovigen van een graf te kunnen voorzien.⁸ Daar de meeste leden van de christelijke gemeente tot de lagere sociale klasse behoorden, is het volgens Brandenburg en Fiocchi Nicolai dan ook logisch dat, zoals het “schoolvoorbeeld” van de Area I aangeeft, het grondplan van dergelijke economische, ondergrondse begraafplaatsen regelmatig was met mogelijkheid tot verdere uitbreidingen. Bovendien beschikte men ook over de technische *know how* om dergelijke ondergrondse constructies aan te leggen.⁹ Een vijfde reden was dat de Kerk een gemeenschappelijke begraafplaats kon inrichten wegens haar goede uitgewerkte

¹ Pergola 1999, 75.

² Pergola 1999, 75.

³ Pergola 1999, 75–76.

⁴ Brandenburg 1984, 46.

⁵ Brandenburg 1984, 46–47.

⁶ Zie onder meer Brandenburg 1984, 47 en Fiocchi Nicolai 1998, 15. Zie ook daar voor de primaire bronnen die dit bewijzen volgens hen.

⁷ Hoewel Brandenburg, Fiocchi Nicolai en Pergola hier niet op ingaan, wordt bijvoorbeeld in Testini 1966, 142–143 deze stelling wel als reden beschouwd voor het oprichten van (orthodox) christelijke begraafplaatsen.

⁸ Brandenburg 1984, 47–49; Fiocchi Nicolai 1998, 15; Pergola 1999, 77. Zie ook daar voor de primaire bronnen die dit ondersteunen volgens hen.

⁹ Brandenburg 1984, 48–49; Fiocchi Nicolai 2000a, 302–304 en Fiocchi Nicolai 2001, 16–18.

organisatie.¹ Maar wanneer de Kerk nu het beheer van (alle) catacomben op zich nam, is volgens Pergola en Fasola niet met zekerheid bekend. In enkele gevallen schijnt dit na de vrede van Constantijn te zijn gezien de verhoogde intensiteit van de martelarenverering. Enkele epigrafische en iconografische bronnen verschuiven dit ogenblik voor bepaalde complexen reeds naar de tweede helft van de derde eeuw: een periode van toenemende christianisatie en zelfs christianisatie van in origine heidense plaatsen.² Een zesde reden tenslotte is dat de christenen nood hadden aan een ruimte voor rituele handelingen zoals eucharistievieringen. De catacomben boden naast een uitkomst voor het bijzetten van overledenen ook de mogelijkheid er samen te komen voor deze liturgische praxis. Bovendien zijn de catacomben zelf ook een uitdrukking van één aspect van de religieuze opvattingen, namelijk het verrijzenisgeloof.³

5.3.3 De dateringen

In het moderne onderzoek dat hierboven weergegeven werd, worden dateringen van hypogea hoofdzakelijk gebaseerd op het archeologische materiaal.⁴ Soms kan ook een primaire bron verder uitsluitel geven zoals dit het geval is voor de Area I van de Callixtus-catacombe.⁵ Door deze methodologische benadering werd het ontstaan van de eerste christelijke begraafplaatsen in het moderne onderzoek gedateerd rond het einde van de tweede, het begin van de derde eeuw n.Chr. De vroegdateringen van de Rossi die reeds door Styger werden in vraag gesteld, zijn nu volledig verlaten. Toch is het opmerkelijk dat ondanks het feit dat moderne onderzoekers zich grotendeels baseren op het archeologische materiaal voor dateringen, deze dateringen tussen de onderzoekers onderling nog sterk kunnen verschillen. Het volstaat hier om te verwijzen naar de discussie tussen J.G. Deckers en J. Guyon over de datering van de Petrus en Marcellinus-catacombe. De relatieve datering die beide onderzoekers opgaven voor de ontwikkeling van de catacomben, verschilde 50 jaar ten opzichte van elkaar.⁶ Hieruit volgt dat het nog problematischer is wanneer men absolute dateringen wil bekomen voor de verschillende fasen in de catacomben.⁷

¹ Zie onder meer Fiocchi Nicolai 1998, 15; Fiocchi Nicolai 2001, 17 en Pergola 1999, 77. Zie ook daar voor de primaire bronnen die dit volgens hem ondersteunen. Vergelijk dit met Testini 1966, 141 waarin de vraag geponeerd wordt hoeveel catacomben onder kerkelijk beheer stonden. Enige indicaties hiertoe meende hij te onderkennen in inscripties die in verband staan met de *tituli* en in notities van schenkingen en herstellingen door pausen. Verder wijst hij ook nog naar de vele uitbreidingswerken in de vierde eeuw in de catacomben die volgens hem schijnbaar kunnen toegewezen worden aan kerkelijke invloed. Verder moet ook de nodige aandacht geschonken worden aan de rol van de *fossores* en dit zeker aangaande het ontstaan van het eerste niveau in de begraafplaatsen. Misschien, zo wordt de vraag gesteld in Pergola 1999, 77, hadden deze kerkelijke verantwoordelijken een meer pragmatische politiek die grote machtigingen voorzag voor deze personen zoals onderzoekers als P. Testini en Ch. Pietri in het kielzog van de Rossi beweren.

² Pergola 1999, 73–74 en Fasola 1989, 1192.

³ Zie onder meer Brandenburg 1994, 225 en Fiocchi Nicolai 1998, 15. Zie ook daar voor de primaire bronnen die dit volgens hen ondersteunen.

⁴ Brandenburg 1984, 30–31; Fiocchi Nicolai 2000a, 302 en Fiocchi Nicolai 2001, 20.

⁵ Brandenburg 1984, 31–32; Pergola 1999, 196–197; Fiocchi Nicolai 2001, 16.

⁶ Deckers 1992, 217–238; Guyon 1994, 89–103. De meningsverschillen hadden betrekking op het al dan niet geldig zijn als chronologische aanduiding van ten eerste de recht evenredigheid tussen de grootte en de oppervlakte van een constructie en de tijdsspanne waarin de constructie zich ontwikkelde; ten tweede epigrafische bronnen en ten derde architectonische typologieën.

⁷ Pergola 1986a, 337–339.

5.3.4 Evaluatie

Brandenburg, Pergola en Fiocchi Nicolai hebben door hun typologisch onderzoek in verband met het ontstaan van de catacomben sterk de nadruk gelegd op de archeologische aspecten. Daardoor is de oude theologische benadering, waarvan we de laatste resten nog aantreffen in het werk van Reekmans, zo goed als definitief naar de achtergrond verdreven. Toch is het nog te sterk om te zeggen dat de breuk met het verleden volledig is. Bepaalde onderzoekers grijpen nog steeds terug naar vroegere opvattingen en beproefde methodes. Zoals we reeds zagen, wijst Pergola dan ook terecht op de problematische toewijzing van “open” en “gesloten” hypogea aan een bepaalde religie. Aldus blijft men ook vastklampen aan het idee dat de catacomben een christelijke vinding moeten zijn. Hoewel het idee van een pagane inbreng reeds door Styger opgemerkt werd, en dit in het moderne onderzoek bevestigd werd, moet men toch nog rekening houden met een ideologische achtergrond. Het beste voorbeeld hiervan zijn de “neutrale” hypogea. Wegens het ontbreken van duidelijke pagane of christelijke aanwijzingen kan op het eerste gezicht geen religieuze toewijzing gemaakt worden. Het is vreemd dat er tot op heden nog nooit een doorgedreven onderzoek heeft plaatsgevonden naar deze hypogea. Het is denkbaar dat een vergelijking van het archeologisch materiaal van deze neutrale hypogea met enerzijds het archeologische materiaal van de zeker pagane hypogea en anderzijds het archeologisch materiaal van de zeker christelijke hypogea tot een oplossing kan voeren. Volgens de laatste stand van het onderzoek bestaan er namelijk sterke verschillen tussen de pagane en de christelijke hypogea. Dus valt het te verwachten dat de neutrale hypogea meer overeenkomsten zullen vertonen met één van deze groepen.

Toch is het duidelijk dat het probleem van het ontstaan van de catacomben nog niet is opgelost. Door de bijna uitsluitende focus op het archeologische materiaal en het opstellen van ontwikkelingsmodellen, verliest men voeling met de historische situatie. Vaak krijgt men de indruk dat de programmatorische evolutiemodellen opgesteld worden aan de hand van enkele welgekozen funeraire structuren en dat de andere ondergrondse begraafplaatsen daar dan ingevoegd (of gewrongen) worden. De vraag is natuurlijk of deze schemata kloppen met de archeologische en historische realiteit. Zo start Brandenburg de ontstaansgeschiedenis wel met de columbaria omdat dit de monumentengroep was die de hypogea voorafging, maar het is nog maar de vraag of bijvoorbeeld de organisatie van deze monumentengroep een rechtstreekse invloed had op de organisatie binnen de christelijke begraafplaatsen. Slechts een verdere analyse van de columbaria met de nodige aandacht voor de chronologie kan uitsluitsel geven. Enkele stereotiepe voorbeelden van columbaria kunnen gezinsvolstaan om een periode van ongeveer tweehonderd jaar tussen de Augusteïsche periode en het ontstaan van de christelijke begraafplaatsen te overbruggen.

Maar ook bij het gebruik van de primaire bronnen met betrekking tot het ontstaan van de catacomben treden problemen op. Te vaak worden alleen de verwijzingen naar een passage uit een primaire bron gegeven die een bepaalde stelling moeten ondersteunen. Verdere uitleg ontbreekt bijna steeds. Het lijkt erop dat de onderzoekers steeds opnieuw steunen op dezelfde primaire bronnen die ook vroegere onderzoekers hadden aangewend zonder zelf deze primaire bronnen grondig te analyseren. De vraag stelt zich dan ook of vroegere onderzoekers niet teveel de primaire bronnen geïnterpreteerd hebben om de bronnen in overeenstemming te laten komen met het archeologische materiaal. Recent verschenen enkele publicaties van Rebillard waarin deze probleemstelling uitvoerig aan bod komt. Volgens de analyse door Rebillard van de primaire bronnen, die steeds opnieuw aangewend worden als redenen voor het oprichten van de (kerkelijke) begraafplaatsen en die het bestaan van een kerkelijk bestuur van de catacomben moeten ondersteunen, kan er bijna geen enkele bron weerhouden worden. Volgens hem zijn er dan ook geen primaire bronnen die rechtstreeks betrekking hebben op het

ontstaan en de organisatie van de catacomben. De programmatorisch, typologische klassieke opvattingen over het ontstaan van de catacomben in combinatie met de primaire bronnen is volgens hem niet langer houdbaar. Vandaar ook zijn verzet tegen de zogenaamde filologische-combinatiemethode.¹

Wanneer men de verschillende studies van Rebillard op hun waarde schat, kan men stellen dat Rebillard een belangrijke stap gezet heeft bij de analyse van de literaire teksten. Rebillard toonde duidelijk aan dat veel catacomben-onderzoekers de traditionele interpretatie van de relevante teksten zonder enige overweging van hun voorgangers overnemen. Rebillard weet echter op basis van doordachte argumenten aan te tonen dat de teksten vaak uit hun context losgeweekt zijn en dat daardoor de interpretatie totaal verschillend is. Het is dus duidelijk geworden dat de interpretatie van de teksten zeer problematisch is.

Toch blijven er op basis van zijn studies ook nog vele vragen onbeantwoord. Rebillard probeert namelijk wel aan te tonen dat de Kerk geen hoofdrol speelde in het ontstaan van de catacomben, maar reikt geen overtuigende alternatieven aan. De grootste reden hiervoor is zijn zeer matige interesse voor het archeologische materiaal. Dit toont aan dat de literaire bronnen alleen ook geen afdoend antwoord kunnen geven op de vraagstelling of de catacomben al dan niet een christelijke vinding zijn.

6. Besluit en perspectieven

Op basis van het historiografische onderzoek werd duidelijk dat het ontstaan van de catacomben doorheen de tijd op verschillende manieren werd gereconstrueerd. Er kunnen drie oorzaken onderkend worden waardoor deze reconstructies van elkaar verschilden: ten eerste de ideologische achtergrond, ten tweede archeologische kennis en ten derde een historische kennis.

De eerste en meest duidelijk te herkennen oorzaak voor de verschillende reconstructiemodellen van het ontstaan van de catacomben is ongetwijfeld de ideologische achtergrond van de onderzoekers. Dit is vooral zichtbaar bij de onderzoekers tot vóór de twintigste eeuw. Een goed voorbeeld hiervan ziet men bij de door Bosio geponeerde stelling dat de catacomben schuilplaatsen waren voor de vervolgte christenen. Het klopt dat bepaalde primaire bronnen deze indruk wekken omdat bijvoorbeeld christenen worden opgepakt in de begraafplaatsen. Een dergelijke visie strookt bovendien volledig met het zogenaamde “historische” kader dat de oudere onderzoekers zoals Boldetti, Bottari, Garrucci en Marchi weergeven: de sterk onderdrukte en vervolgte Kerk tegenover de wrede heidense maatschappij. Maar een bezoek aan de catacomben maakt direct duidelijk dat de catacomben niet als schuilplaatsen kunnen gediend hebben. Ten eerste is er geen accommodatie voorzien die het toelaat om daar voor een lange periode te verblijven en ten tweede is het wegens de luchtvochtigheid niet mogelijk daar gedurende lange tijd te schuilen. Ook Marchi’s uitermate uitgesproken verzet tegen het standpunt van oudere onderzoekers die het ontstaan van de catacomben in pagane *arenaria* plaatsten, is een goed voorbeeld van een ideologische factor. Het was gewoonweg onmogelijk volgens Marchi dat het christendom zich zou bedienen van pagane grafconstructies. Hedentendage is er een consensus dat ook pagane hypogea werden opgenomen in het netwerk van gangen van catacomben. Daarenboven is het ook duidelijk dat het ontstaan van de catacomben bij oudere onderzoekers zoals Bottari ondergeschikt is aan wie er werd bijgezet: de martelaren. Deze extreme aandacht voor de martelaren als de

¹ Rebillard 1993, 975–1001; Rebillard 1996, 175–189; Rebillard 1997, 741–763; Rebillard 1999a, 269–282; Rebillard 1999b, 1027–1044; Rebillard 2003.

verdedigers van het geloof zegt meer over de tijdsgeest dan over het eigenlijke archeologische materiaal. Een studie van martelarengraven is natuurlijk niet *ipso facto* als ideologisch van de hand te wijzen. De martelarengraven zijn namelijk ook een onderdeel van de catacomben en hebben in grote mate de latere verbouwingswerken en ontwikkeling van de catacomben bepaald, maar kunnen niet als uitgangspunt gebruikt worden om louter en alleen het katholieke karakter van de eerste begraafplaatsen te “bewijzen” als een reactie op het Protestantisme. Maar ook hedentendage kan een ideologische factor niet volledig uitgesloten worden zoals de toewijzing van “open” en “gesloten” hypogea aantoonde. Bovendien is het frappant dat ook het argument dat de christenen eigen aparte begraafplaatsen wilden in het moderne onderzoek nog steeds aanvaard wordt. Dit argument dat een heel lange traditie kent, lijkt veel meer een ideologisch argument dan een archeologische realiteit. Zoals gezegd bestaat er namelijk een consensus dat pagane hypogea ook werden opgenomen in catacomben. Een ander voorbeeld van een ideologische beïnvloeding is de vroegdatering. Deze datering volgt natuurlijk uit het vorige voorbeeld: als christenen nooit tussen heidenen konden bijgezet worden, beschikten ze reeds altijd over eigen begraafplaatsen. Bijgevolg moeten de christenen van Rome reeds vanaf de Apostolische periode over eigen begraafplaatsen beschikt hebben. Het is evenwel duidelijk dat deze stellingname ook deels het gevolg is van de archeologische kennis en toegepaste methodiek van de onderzoekers. Een datering op basis van baksteenstempels of muurtechniek bijvoorbeeld wordt in het moderne onderzoek anders geëvalueerd dan ten tijde van vroegere onderzoekers. Ook het argument dat de Kerk begraafplaatsen oprichtte als verzet tegen de heterodoxe christenen is waarschijnlijk meer ideologisch te interpreteren. Hoe herkent men namelijk in het archeologische materiaal heterodoxe invloeden? Het moet bovendien ook benadrukt worden dat nergens werd verwezen naar primaire bronnen die deze stelling ondersteunen. Een nog frappanter voorbeeld is het argument dat de Kerk haar eigen begraafplaatsen wilde omdat ze deze ruimtes ook nodig had voor eucharistievieringen en gebeden. Dit argument gaat terug op Bosio en werd overgenomen door onder meer Boldetti, Armellini, Marucchi en Kirsch tot in het huidige onderzoek bij Brandenburg en Fiocchi Nicolai. Maar welke zijn de literaire en archeologische argumenten hiervoor?

Een tweede oorzaak voor de verschillende interpretaties met betrekking tot het ontstaan van de catacomben is de kennis van het archeologische materiaal. Men moet zich er rekenschap van geven dat bijvoorbeeld Bosio nog geen kennis had van alle pagane en christelijke begraafplaatsen zoals we deze vandaag wel kennen. Zijn reconstructie met de algemene indeling in “private begraafplaatsen” en “andere begraafplaatsen” is dan ook gebaseerd op een meer beperkte kennis van het archeologische materiaal. Een ander voorbeeld is het al dan niet aanwenden van bestaande structuren zoals *arenaria* en cisternes voor de aanleg van catacomben. Zoals in het moderne onderzoek op overtuigende wijze werd aangetoond zijn de catacomben niet ontstaan uit *arenaria* zoals Basnage en Bottari nog meenden. Maar ook de volledige afwijzing van *arenaria* als onderdeel van de catacomben zoals Marchi deed, is niet correct. Volgens de laatste stand van het onderzoek konden bepaalde delen van catacomben wel degelijk zijn ondergebracht in *arenaria*. Hetzelfde probleem is evenwel ook in het huidige onderzoek nog steeds aanwezig bij de waterbouwkundige structuren. Hoewel typologische overeenkomsten Tolotti deden vermoeden dat er in de catacomben inderdaad cisternen werden hergebruikt, ontbreken vaak verdere argumenten. Men kan zich ook de vraag stellen of de organisatie van de catacomben overal gelijk was. Want het archeologisch materiaal vertoont een grote differentiatie. Er zijn namelijk catacomben die uit hypogea ontstaan zijn en er zijn catacomben die nieuw opgericht werden volgens het moderne onderzoek. De vraag is of men wel genoeg rekening houdt met deze archeologisch verschillende situaties voor een reconstructie van de organisatie. Toch werd duidelijk dat de hoofdklemtoon in het moderne onderzoek op de archeologische

benadering ligt. In die zin is het mogelijk te stellen dat vanaf de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw er duidelijk sprake is van een wetenschappelijke archeologische benadering van het ontstaansprobleem van de catacomben.¹ Dit opwaarderen van de archeologie bracht ook een vernieuwing in de archeologische methodiek die toegepast werd in de catacomben met zich mee. Een meer nauwkeurige en verfijnde methodiek begon ook hier vorm te krijgen.² Toch dringt zich een nieuwe analyse van het archeologisch materiaal op. Zoals de kritiek op *Ausgrabungstheorie* van Styger duidelijk aantoont, kan er geen vaste regel gevonden worden die het ontstaan van alle catacomben verklaart. Maar ook de dateringen van de grafconstructies zijn vaak nog problematisch. Zoals recente studies aantonen, kunnen dateringen van grafconstructies op basis van hetzelfde archeologische materiaal toch ver uit elkaar liggen.

De derde reden waarom verschillende reconstructies ontstonden met betrekking tot het ontstaan van de catacomben is afhankelijk van de kennis van de primaire bronnen. Vóór de Rossi had nog geen enkele onderzoeker kennis genomen van Hippolytus, *Philosophoumena*. de Rossi was de eerste onderzoeker die op basis van deze primaire bron het ontstaan en de organisatie van de eerste christelijke (of beter nog kerkelijke) gemeenschappelijke begraafplaats wist te reconstrueren. Maar anders nog is het gesteld met die bronnen die reeds door de eerste onderzoekers werden aangedragen. Zo wordt het apart begraven van christenen en heidenen steeds opnieuw, tot in het moderne onderzoek toe, geïllustreerd met de berisping door Cyprianus van Martialis (zie tevens verder). Maar het lijkt erop dat deze bron zelf niet meer opnieuw geanalyseerd wordt. De recente opmerking van Rebillard dat de citaten uit primaire bronnen waarnaar verwezen wordt binnen de context van de primaire bron moeten geïnterpreteerd worden en niet als losstaande fragmenten is dan ook terecht. Anders loopt men het gevaar de primaire bronnen te dwingen binnen het archeologisch kader. Rebillards verweer tegen de zogenaamde filologische-combinatiemethode is daarentegen onterecht. Zowel het archeologische materiaal als de primaire bronnen kunnen elementen bevatten die ons inzicht geven in het ontstaan van de catacomben. Waarom zou men zich dan niet op beide bronnen mogen baseren? Wanneer de onderling sterk van elkaar verschillende gegevens, namelijk woorden ten opzichte van zaken, niet geïnterpreteerd worden om verplicht complementair te zijn met elkaar, kunnen deze verschillende benaderingen een vruchtbare kruisbestuiving vormen.

Op basis van het historiografische overzicht wordt duidelijk dat er behoefte is aan een hernieuwd archeologisch onderzoek en een hernieuwde lezing van de primaire bronnen met betrekking tot het ontstaan van de catacomben. Vandaar dat in de drie volgende hoofdstukken het funeraire archeologische materiaal bestudeerd wordt en vervolgens een historische studie met behulp van de primaire bronnen volgt. Het uitgangspunt is het pagane funeraire materiaal. Het is namelijk goed denkbaar dat het christelijke funeraire materiaal gebaseerd is op of overgenomen is van de pagane maatschappij aangezien de christenen deel uitmaakten van deze maatschappij. Vervolgens volgt het eigenlijke christelijke funeraire materiaal. In het laatste hoofdstuk van het archeologisch materiaal wordt ingegaan op de zogenaamd neutrale hypogea. Hierbij zal getracht worden om op basis van de patronen zoals die kunnen afgeleid worden van het pagane en christelijke funeraire materiaal een beter inzicht te krijgen in deze

¹ Pace Rutgers 2000a, 36.

² Denken we hier bijvoorbeeld aan toepassingen zoals fotogrammetrie en stereofotografie die het mogelijk maakten de catacomben te documenteren en te ontsluiten. Ook het gebruik van natuurwetenschappelijke methoden zoals de C14-datering vindt zijn toegang tot het (in dit geval joodse) catacomben-onderzoek zoals blijkt uit: Rutgers 2002. De onconventionele resultaten van dergelijk onderzoek zouden er toe moeten aanzetten om alle vroegere vastgeroeste veronderstellingen aangaande het catacomben-onderzoek, en niet op zijn minst aangaande het ontstaan van de catacomben, terug in beschouwing te nemen en nog meer archeologisch ondersteunde bewijzen aan te brengen.

groep van monumenten. Na deze archeologische studie volgt een studie van de funeraire organisatie. Ook hier vormt de pagane maatschappij het uitgangspunt omdat verondersteld kan worden dat de christenen ook een dergelijke funeraire organisatie zullen overgenomen hebben. Hierna wordt dieper ingegaan op de christelijke funeraire organisatie. In een laatste hoofdstuk tenslotte worden alle geboekte resultaten uit de overige hoofdstukken bij elkaar gebracht om op deze wijze uitsluitel te kunnen geven op de vraag of de catacomben een christelijke vinding zijn.

Hoofdstuk 2. Het pagane funeraire archeologische materiaal

1. Algemene inleiding op de studie van het archeologisch materiaal

In de volgende drie hoofdstukken wordt al het funeraire archeologische materiaal van Rome dat ons een inzicht kan geven in het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben bestudeerd. Onder funerair archeologisch materiaal wordt in deze studie verstaan columbaria, mausolea, pagane hypogea, christelijke hypogea en neutrale hypogea. Het belang van deze studie ligt erin dat tot op heden nog nooit op een systematische manier het archeologische materiaal werd bestudeerd. Belangrijke publicaties over het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben beperken zich doorgaans tot de bestudering van slechts enkele grafconstructies.¹ Op basis van geschematiseerde overzichten wordt vervolgens de ontstaansgeschiedenis en de ontwikkeling van de catacomben gereconstrueerd. In deze studie wil ik mij echter niet beperken tot “stereotype” grafconstructies, maar alle grafconstructies die binnen een bepaalde geografische en chronologische marge vallen bestuderen. Hierbij kan ik me bovendien niet beperken tot een loutere beschrijving van de constructies, maar moet ik proberen “cijfermateriaal” te verzamelen. Ik wil met andere woorden niet alleen weten of de onderzoekers een bepaalde constructie groot of klein vinden, maar hoe groot de constructie is. Ook wat het aantal bijzettingen in de grafconstructies betreft, wil ik nagaan om hoeveel bijzettingen het handelt. Het uitgangspunt daarbij is dat op basis van de gegevens die op deze wijze verzameld worden, “patronen” kunnen ontdekt worden. Deze patronen zullen niet alleen toelaten om de specifieke monumentengroep (columbaria – mausolea – hypogea) beter te kunnen definiëren, maar maken het ook mogelijk de verschillende monumentengroepen met elkaar te vergelijken. Op deze wijze kan nagegaan worden of bepaalde monumentengroepen elkaar beïnvloed hebben en welke monumentengroepen van belang waren voor het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben.

Alvorens te starten met de specifieke monumentengroepen en de redenen waarom juist die monumenten worden bestudeerd, moeten eerst enkele belangrijke kanttekeningen gemaakt worden. De studie van het archeologische materiaal moet namelijk eerst afgebakend worden binnen een topografisch kader, een chronologisch kader en een religieus kader.

1.1 Het topografische kader

Wat betreft het topografische kader kan worden opgemerkt dat alle hier bestudeerde funeraire constructies zich op een relatief korte afstand buiten of net binnen de stadsmuren van Aurelianus bevinden. Op basis van die locatie kan men er vanuit gaan dat de constructies door de bewoners van de stad Rome zelf werden aangelegd en gebruikt.² Ze bevinden zich in hetzelfde gebied waar later de catacomben ontstonden. Aangezien beide monumentengroepen door de bewoners van de stad Rome werden gebruikt, ligt het voor de hand na te gaan of er een verband of een logische ontwikkeling te onderkennen valt die beide monumentengroepen met elkaar verbindt. De gemeenschappelijke locatie verklaart ook waarom een analyse van de necropool van Isola Sacra niet in deze studie wordt opgenomen. Teneinde een zo

¹ Bijvoorbeeld: De Santis 1997; Fasola 1978; Fiocchi Nicolai 1998; Fiocchi Nicolai 2000b; Fiocchi Nicolai 2001; Pergola 1999; Reekmans 1986a; Brandenburg 1984.

² Om dezelfde reden beperkte Reekmans zich bij zijn studie van de hypogea ook tot die constructies die nabij de stadsmuren van Rome waren aangelegd: Reekmans 1986a, 11.

representatief mogelijk beeld te kunnen schetsen, heb ik mij niet beperkt tot bepaalde delen van het *suburbium*, maar heb ik een zo groot mogelijke spreiding rondom Rome nagestreefd.

1.2 Het chronologische kader

Als chronologisch kader voor deze studie werd als startdatum de Augusteïsche periode en als einddatum de periode rond 300 n.Chr. genomen. De reden waarom de begindatum meer dan twee eeuwen vóór het ontstaan van de eerste catacomben in Rome ligt, is het gevolg van de link die tussen columbaria en catacomben wordt gelegd door Brandenburg (op een nadrukkelijke wijze) en door Pergola (op een eerder terloopse wijze). Brandenburg startte zijn overzicht van het ontstaan van de catacomben met de columbaria. Volgens hem was rond 80 v.Chr. crematie de gangbare begrafenisritus geworden. Brandenburgs uitgangspunt is dat de overgang van inhumatie naar crematie tijdens de Republiek ervoor zorgde dat er in de Keizertijd columbaria ontstonden. Dergelijke constructies boden volgens Brandenburg plaats voor veel bijzettingen in een beperkte ruimte. Dit rationeel aanwenden van de ruimte is volgens Brandenburg een eigenschap die de columbaria met de catacomben gemeen hebben.¹ Ook Pergola meent dat bepaalde christelijke grafconstructies, en in het bijzonder het hypogeum A van de Flavii Aurelii, overeenkomsten vertonen met de columbaria. Pergola stelt dat het aantal bijzettingen in het hypogeum A van de Flavii Aurelii, namelijk ongeveer 250, overeenstemt met het aantal bijzettingen dat in columbaria plaats vond.² Morris tenslotte stelt dat de organisatie van de catacomben overeenstemt met die uit de columbaria. De *cubicula* voor geprivilegeerde bijzettingen in de catacomben stemmen volgens hem overeen met de grote centrale pronknissen in de columbaria.³ Hierdoor wordt de indruk gewekt dat het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben beïnvloed werd door de columbaria. Noch Brandenburg, Pergola of Morris hebben echter een intensieve studie verricht van de columbaria. Vandaar dat ik meen dat slechts een studie van alle aspecten van de columbaria zal kunnen bevestigen of tegenspreken dat er een band bestaat tussen de columbaria en de catacomben.

De keuze voor de einddatum werd ingegeven door de algemeen geldende mening bij de onderzoekers dat de catacomben, en meer bepaald hét voorbeeld van de eerste gemeenschappelijke christelijke begraafplaats, namelijk de Area I van de Callixtus-catacombe, ontstonden in de derde eeuw n.Chr.⁴ Bovendien heeft de morfologie van de uitgestrekte ondergrondse begraafplaatsen zich volgens Pergola en Fiocchi Nicolai gevormd in de loop van de tweede helft van de derde eeuw, namelijk in de periode van “de kleine Kerkvrede” tussen de vervolgingen van enerzijds Decius en Valerianus en anderzijds die van Diocletianus.⁵ Het lijkt mij vanuit deze vaststellingen, die natuurlijk nog op hun waarde zullen moeten getoetst worden, niet alleen zinloos om de funeraire constructies uit bijvoorbeeld de vierde eeuw te bestuderen, maar het is ook zeer onwaarschijnlijk dat deze constructies iets zullen bijdragen aan de kennis van het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben waarvan de eerste kernen, zoals algemeen aanvaard wordt, reeds in de derde eeuw werden aangelegd.⁶

¹ Brandenburg 1984, 13–14.

² Pergola 1983, 207.

³ Morris 1992, 61.

⁴ Brandenburg 1984, 31–32; Fiocchi Nicolai 2001, 16; Brandenburg 1984, 31–32; Pergola 1999, 196–197. Vergelijk bijvoorbeeld ook met Baruffa 1996, 24 en 26; De Santis 1997, 34; Fiocchi Nicolai 1998, 13; Fasola 1978, 107; Mancinelli 1999, 21; Pavia 2000a, 57; Rutgers 2000a, 59 en 113–114; Stevenson 1978, 11 en Testini 1966, 128–135.

⁵ Pergola 1999, 74; Fiocchi Nicolai 2000a, 303 en Fiocchi Nicolai 2001, 21.

⁶ Pace Pergola 1999, 62.

1.3 Het religieuze kader

In deze studie wordt het funeraire materiaal van twee religieuze groepen bestudeerd: enerzijds dat van de heidenen en anderzijds dat van de christenen. Door een vergelijking van het funeraire materiaal van beide groepen moet duidelijk worden of de catacomben een christelijke vinding zijn. Het moet evenwel benadrukt worden dat binnen het vooropgestelde chronologisch kader het christendom zich op verschillende wijzen manifesteerde. Naast het orthodoxe christendom waren er ook talrijke heterodoxe stromingen. Wegens het ontbreken van een duidelijke christelijke identiteit in deze periode en daarmee samenhangend een nog niet ontwikkelde typisch christelijke beeldtaal en epigrafie is het evenwel zeer onwaarschijnlijk om op basis van het archeologische en epigrafische materiaal een dergelijk onderscheid te maken.¹

1.4 Het dateringsprobleem en het religieus-identificatieprobleem

Bij het onderzoek van de pagane en de christelijke funeraire constructies zijn er twee specifieke problemen: ten eerste het dateringsprobleem en ten tweede het religieus-identificatieprobleem.

1.4.1 Het dateringsprobleem

Bij de dateringen voor het ontstaan van een funeraire constructie zoals die in de secundaire literatuur vermeld worden, moet worden aangetekend dat de dateringen vaak problematisch zijn. De problemen vloeien voort uit de toegepaste dateringstechnieken. Het is dan ook belangrijk ten allen tijde in het oog te houden met welke dateringstechnieken de onderzoeker de constructie heeft gedateerd. Ten einde enige duidelijkheid te scheppen in deze materie, volgt hier een kritisch overzicht van de belangrijkste dateringstechnieken. Op dit moment worden negen methoden gebruikt om een grafconstructie te dateren, maar een nadere analyse van deze methoden toont aan dat elke methode voor zich problematisch is.

De belangrijkste methode is de C14-datering. Deze methode is tot op heden de meest betrouwbare dateringstechniek. Het voordeel van de methode is dat ze overal kan aangewend worden waar organisch materiaal voorhanden is. De enige beperking is dat er een goed monster moet verzekerd zijn en dat de bekomen resultaten goed geïnterpreteerd dienen te worden.² Via de C14-datering zou het niet alleen mogelijk zijn een relatieve datering op te stellen in de christelijke catacomben van Rome, maar ook om tot een absolute datering te komen van het ontstaan van de vroegchristelijke en pagane grafmonumenten.

Niettegenstaande het potentieel van deze dateringstechniek werd C14-datering tot op heden nog nooit toegepast op pagane of christelijke grafconstructies in Rome. Slechts éénmaal werd de C14-methode tot op heden toegepast in een funeraire context in Rome, namelijk in de joodse Villa Torlonia-catacombe. De resultaten van dit onderzoek toonden aan dat de algemeen aanvaarde datering voor de catacombe niet overeenstemde met de via de C14-methode bekomen datering.³ Willen we tot een doorbraak komen inzake de datering van de pagane en christelijke grafmonumenten, dan zouden allen constructies waar een goede staalname (van bijvoorbeeld houtskool, beenderen of schelpen) verzekerd is via de C14-datering moeten gedateerd worden.

¹ Février 1978, 211–274 maar vooral 253–255 en 273–274. Deze problematiek wordt uitgebreider hernomen op basis van de primaire bronnen in hoofdstuk 6.

² Aitken 1990, 56–119; Oberlin 1996, 243–250; Renfrew 1996, 132 en 138.

³ Rutgers 2002, 541–547; Rutgers 2005a, 339.

Ten tweede zijn er de inscripties. Inscripties vormen tot op heden één van de meest betrouwbare bronnen voor de datering van pagane en christelijke grafconstructies. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer bepaalde personen in een inscriptie worden vermeld. Via een historisch onderzoek kan de inscriptie dan aan een afgebakende tijdsperiode gekoppeld worden. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer vermeld wordt dat een bepaalde persoon een *libertus* van een bepaalde keizer was. Verder treft men soms zelfs de stichtingsdatum van een funeraire constructie op de inscriptie zelf aan. Dit is het geval bij inscripties waar de oprichting van een constructie gedateerd wordt met de vermelding van een consulaire datering. Anders is het gesteld met dateringen van inscripties op basis van de stijl en paleografie.¹ Bij dergelijke dateringen moet men rekening houden met relatief grote chronologische marges. Bij dateringen op basis van inscripties moet aan één grote voorwaarde voldaan zijn, wil men een constructie dateren met die inscripties. De inscripties moeten namelijk *in situ* bewaard zijn gebleven. Toch kan worden geconcludeerd dat ondanks de voorwaarde waaraan de inscripties moeten voldoen om aangewend te worden voor een datering, deze groep tot op heden de meest betrouwbare dateringen oplevert.

Ten derde is er de iconografie. Dateringen gebaseerd op de iconografie vormen tot op heden de tweede belangrijkste groep van datering van pagane en christelijke grafmonumenten. Een datering op basis van de iconografie kan toegepast worden op de sculptuur (urnen, reliëfs, sarcofagen en asaltaren), fresco's en mozaïeken. Het grootste probleem bij beide groepen is niet zozeer de mogelijkheid dat sculpturen, fresco's en mozaïeken pas in een latere fase dan de ontstaansfase van een constructie werden aangebracht, maar wel dat deze groepen vaak op basis van de stijl worden gedateerd. Dateringen op basis van stijl, en dit geldt zeker voor de fresco's in de catacomben, leiden echter niet tot zekere, absolute dateringen. In het recente onderzoek van de fresco's worden ook andere externe elementen zoals de topografie aangewend om tot een bevredigende datering van de fresco's te komen.² Ook mozaïeken kunnen ofwel via externe criteria zoals de

¹ Zie bijvoorbeeld Buonocore 1984 voor een grondige studie (historisch kader, soorten inscripties, paleografie, formuleringen, onomastiek, en dergelijke meer) van de inscripties aangetroffen in het hypogeum van de Saturnini. Voor voorbeelden van consulaire en inhoudelijk (bijvoorbeeld regeringsjaren) gedateerde inscripties zie: Walser 1988. Meer op de inhoudelijke informatie en fysische context waarin inscripties voorkomen, gericht is Sigismund Nielsen 1996.

² Voor een chronologische indeling van marmeren urnen uit Rome aan de hand van inscripties op de urnen, vondstomstandigheden of vergelijkende studies met gedateerde urnen zie: Sinn 1987, 17–51. Voor een chronologische indeling van portretreliëfs afkomstig uit Romeinse grafconstructies op basis van inscripties, materiaal, kapsel en stijlanalyse zie: Kockel 1993, 56–61. Voor een chronologische indeling van de reliëfs, architectonische grafdecoratie, asaltaren en urnen die tot 1963 in het Museo Gregoriano Profano Lateranense bewaard werden aan de hand van externe argumenten of decoratie zie: Sinn 1991, 19–132. Voor een historisch overzicht van de evolutie van Romeinse stucureliëfs vanaf de Hellenistische periode tot aan de overgang naar de laat-Antieke periode zie: Mielsch 1975. Voor de typologische evolutie van de oudste – historische – reliëfs tot de Anaglypha Traiani zie: Torelli 1982, 5–118. Voor het opstellen van een chronologie van sarcofagen op basis van de iconografie, portretten, ateliers en stijlvergelijkende studies zie: Koch 1982, 252–267. Ook vondstcontext en inscripties kunnen helpen bij het opstellen van een chronologie voor sarcofagen, zie: Stroszeck 1993, 195–204. Voorbeeld van de datering van de sarcofaag van Velletri op basis van iconografie en stijl zie: Andreae 1963, 15–26. De stilistische dateringen van fresco's werden voor het eerst beproefd door Wirth, zie Wirth 1934 en specifiek Wirth 1934, 1–22. Ook de Wit baseert zich alleen op stilistische criteria, zie: de Wit 1938. Met Kollwitz zien we een zekere kentering. Kollwitz baseert zich niet langer alleen op stilistische kenmerken, maar ook op de topografie, de iconografie en de structuur, organisatie en decoratieve patronen om fresco's te dateren, zie: Kollwitz 1969, 24–158. Voor kritiek op de stilistische en iconografische benaderingen zie: Reekmans 1973, 271–291 en Reekmans 1984a, 49. In Bisconti 1998 wijst Bisconti erop dat het aanwenden van fresco's wegens iconografische en stilistische problemen niet steeds tot betrouwbare en absolute dateringen leidt, zie: Bisconti 1998, 33–53. Een laatste grote poging om alle fresco's uit de catacomben te dateren (op basis van de topografie, iconografie, stijl en rekening houdende met andere externe elementen die de datering kunnen scherp stellen) werd ondernomen door Provoost, zie: Provoost 2000a. In Zimmermann 2002 worden belangrijke ensembles van

vondstcontext gedateerd worden ofwel via problematische interne criteria zoals de stijl.¹ Er kan worden geconcludeerd dat dateringen van iconografisch materiaal gebaseerd op de stijl vaak problematisch zijn. Wanneer echter rekening wordt gehouden met andere externe factoren, zijn de dateringen betrouwbaarder.

Ten vierde is er de architectuur. Dateringen op basis van de architectuur vormen de derde meest voorkomende groep van dateringen bij de pagane en christelijke grafconstructies. Problematisch, en zeker bij de columbaria, is dat er nog niet genoeg studies uitgevoerd zijn die de waarde van de architectuur als dateringsbasis bij funeraire constructies bewijst. Vaak kunnen geen harde bewijzen worden aangedragen en berusten er vele inzichten op vermoedens.² Dat dateringen die louter en alleen op architectonische kenmerken gebaseerd zijn vaak als onbetrouwbaar te beschouwen zijn, blijkt uit het volgende voorbeeld. Styger meende dat de typische twijgform die men aantreft op het tweede niveau van de Pamphilus-catacombe erop wees dat deze regio zeker na Constantijn was aangelegd. Nieuwe ontdekkingen en inzichten wijzen er volgens Fiocchi Nicolai en Pergola op dat de twijgstructuur zoals die in de Pamphilus-catacombe voorkomt, kan gedateerd worden tussen de tweede helft van de derde eeuw en het begin van de vierde eeuw.³ Er kan geconcludeerd worden dat dateringen op basis van de architectuur als basis vaak niet correct zijn.⁴

Ten vijfde kunnen dateringen van funeraire constructies ondersteund worden door een onderzoek van de toegepaste muurtechniek. Er werden reeds vele studies uitgevoerd in verband met de Romeinse muurtechniek. De opzet van deze studies is steeds een

fresco's uit de catacomben gedateerd op basis van externe, bijvoorbeeld topografische, elementen en via inhoudelijke elementen zoals stilistische kenmerken van *Werkstattgruppen* en schilders. Bij de fresco's kan tenslotte ook nog verwezen worden naar een chemische analyse die aantoont of een fresco *a fresco* dan wel *a secco* (dit is respectievelijk op een natte of droge pleisterlaag werd aangebracht. Deze analyse kan eventueel duidelijk maken of bepaalde fresco's later zijn aangebracht op de droge ondergrond dan andere die op de natte ondergrond werden aangebracht. Maar meer dan een relatieve chronologie levert deze methode evenwel niet op. Vandaar dat hierop niet dieper wordt ingegaan bij de dateringsmethoden. Zie evenwel bijvoorbeeld Gabrielli 1999, 46–47.

¹ Johnson 1984, 315–320. Voor de geschiedenis van de wandmozaïeken zie: Sear 1977. Voor een typologische ontwikkeling van de mozaïeken zie: Fischer 1969, 477–490. Voor een stylistische evolutie in de mozaïeken zie: L'Orange 1966, 11–13 en Ovadiah 1980. Voor de stilistische veranderingen (van plastisch naar vlak) en typologische veranderingen (van zwart-wit naar polychroom) bij de mozaïeken in de Keizertijd zie: L'Orange 1960, 12–18 en 39–45. Voor kritische bedenkingen inzake typologische en stylistische indelingen van mozaïeken zie respectievelijk: Dunbabin 1994–1995, 26–40 en Kiss 1994–1995, 293–295. Zie ook Guidobaldi 2001, 191–202 waarin gesteld wordt dat stijl en materiaal van vloerbekleding (en waarschijnlijk ook de arbeiders die de vloeren leggen) in grote mate lokaal gebonden zijn. Zie tenslotte ook nog Rinaldi 2005 waarin dateringen van mozaïeken opgesteld worden aan de hand van interne (bijvoorbeeld de grootte van de *tesserae* en de stijl) en externe (bijvoorbeeld de ruimtelijke context waarin het mozaïek voorkomt) argumenten.

² Von Hesberg 1988, 482; Voor een historische evolutie van de funeraire architectuur in het Romeinse Rijk zie: Arias 1959; specifiek over columbaria (zij het minimaal) zie: Arias 1959, 261 en 264; specifiek voor de periode van Caesar tot Claudius zie: Arias 1959, 242–264; specifiek voor de periode van Nero en de Flaviërs zie: Arias 1959, 325–334; specifiek voor de periode van Traianus tot Commodus zie: Arias 1959, 484–506; specifiek voor de periode van de Severi en de derde eeuw zie: Arias 1959, 563–567. Voor een overzicht van de Romeinse bouwkunst (hoofdzakelijk tempels en andere openbare gebouwen) vanaf de Republiek tot de laat-Antieke periode zie: Ward-Perkins 1977. Voor een typologische indeling van de grafmonumenten in het Suburbium van Rome zie: Eisner 1986, 164–187. Zie ook nog Pensabene 2001, 103–125 voor een studie over de architecturale veranderingen in de (civiele) bouwwerken in de periode rond Constantijn. In het verlengde hiervan kan ook nog verwezen worden naar Bertelli 2001, 151–157 waarin gesteld wordt dat ook het gebruikmaken van een bepaalde soort tuf voor architectonische elementen een dateringskader kan scheppen.

³ Fiocchi Nicolai 1998, 124–125; Fiocchi Nicolai 2000b, 350; Pergola 1999, 112; Styger 1933, 229–234.

⁴ In Eisner 1986, 200 gaat Eisner er evenwel vanuit dat de stilistische benadering van de architectuur om tot een datering te komen voorrang heeft op alle andere dateringstechnieken (inscripties, bouwtechnieken, bouwmaterialen). Zoals hierboven echter reeds opgegeven, zijn dateringen op basis van stijl vaak problematisch.

chronologisch kader te scheppen binnen dewelke een bepaalde muurtechniek werd aangewend.¹

Een dergelijke benadering blijkt echter problematisch te zijn omdat uit onderzoek van Von Hesberg blijkt dat er geen vast, algemeen geldend chronologisch schema kan opgesteld worden van de muurtechnieken. Op overtuigende wijze weet Von Hesberg namelijk aan te tonen dat zowel geografische als chronologische factoren een algemeen geldig schema in de weg staan. Vandaar dat men de muurtechniek niet als een chronologisch geïsoleerd gegeven mag beschouwen: kennis en kunde van de ambachtslui en bouwtechnische oplossingen voor specifieke problemen verschillen per regio.²

Met deze kritieken die Von Hesberg inbracht tegen strakke chronologische periodes zoals ze in de publicaties worden opgesteld, wordt duidelijk dat door het inpassen van ongedateerde constructies in dergelijke schemata een “vals” gesloten beeld ontstaat. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk bij het in *opus reticulatum* opgetrokken mausoleum D in het Vaticaan. Volgens het overzicht van Coarelli werd *opus reticulatum* alleen aangewend vanaf 100 v.Chr. tot en met de Julisch-Claudische dynastie.³ Zowel de architectuur als de fresco's laten evenwel een datering voor dit mausoleum toe in de periode van Hadrianus.⁴

Anticiperend op de studie van de columbaria, werd mij echter wel duidelijk dat de aangewende muurtechniek toch een zekere indicatie kan zijn voor de datering. Bij mijn studie van de columbaria kwam naar voren dat *opus reticulatum* aanvankelijk de enige toegepaste muurtechniek was, terwijl vanaf het begin van de tweede eeuw het aanwenden van *opus vittatum* steeg ten nadele van het *opus reticulatum*. Rekening houdende met de naar mijn mening terechte en goed beargumenteerde kritieken van Von Hesberg op het gebruiken van muurtechnieken als criteria voor dateringen, kom ik tot de conclusie dat muurtechnieken binnen éénzelfde klein geografisch gebied en binnen dezelfde klasse van monumenten, respectievelijk is dit Rome en specifiek bij de columbaria, wel degelijk een indicatie kunnen bieden voor de datering.

Ten zesde zijn er de baksteenstempels. Dateringen op basis van baksteenstempels dienen echter met de nodige kritische zin geïnterpreteerd te worden. De baksteenstempel op zich kan evenwel goed gedateerd worden, maar de vraag is of deze datering ook geldt voor de constructie waarin de baksteen(stempel) werd ingebouwd. Dergelijke stempels kunnen vaak alleen maar een *terminus post quem* datering toelaten wanneer zeker is dat de bakstenen met de stempel erop in latere tijden hergebruikt zijn als vulmateriaal.⁵ Natuurlijk zijn er ook situaties mogelijk waarin baksteenstempels in principe wel een goede datering kunnen

¹ Zie bijvoorbeeld Roberto 1981 (bepert overzicht van de verschillende bouwtechnieken met weergave van de karakteristieken, voorbeelden van constructies in die techniek en periode van aanwenden van die techniek); Blake 1968 (chronologisch overzicht van de gebruikte bouwtechnieken en -materialen in Italië in de Oudheid) specifiek over columbaria: Blake 1968, 61, 262–264, 272–274 en 293–294; en tenslotte Lugli 1957 (zeer gedetailleerd overzicht van de aangewende muurtechnieken in een chronologisch overzicht) Een voorbeeld van een dergelijke chronologische indeling wordt weergegeven in Coarelli 1975, 340: *opus quadratum* (eind zevende – begin zesde eeuw v.C.); *opus incertum* (vanaf begin tweede eeuw v.C.); *opus quasi reticulatum* (vanaf eerste kwart eerste eeuw v.C.); *opus reticulatum* (vanaf 100 v.C. tot en met de Julisch-Claudische dynastie); *opus mixtum* (komt reeds voor in de Republiek; vele attestaties onder de Flavii en Antoninus Pius); *opus latericium/testaceum* (vanaf einde Republiek); *opus vittatum/opera listata* (vanaf begin vierde eeuw n.Chr.; typisch voor periode van Maxentius en Constantijn). Zie tenslotte ook nog Cecchelli 2001, 11–101 voor de geschiedenis van het onderzoek van de muurtechnieken en dateringscriteria op basis van de muurtechnieken tussen de vierde en zevende eeuw n.Chr. (tevens voorzien van een uitgebreide bibliografie).

² Von Hesberg 1988, 476–477 en 479–480.

³ Coarelli 1975, 340.

⁴ Mielsch 1986, 64.

⁵ Pace Von Hesberg 1988, 482–483.

leveren. Bijvoorbeeld wanneer een baksteen met baksteenstempel deel uit maakt van een vaste constructie. Anders gesteld is het natuurlijk wanneer de baksteen pas in latere verbouwingen werd aangewend. Men kan dus concluderen dat de waarde van baksteenstempels als dateringsmogelijkheid afhankelijk is van de specifieke toestand van het te dateren monument en de plaatsing van de baksteen zelf in het monument.¹

Ten zevende kan een datering ook gebaseerd zijn op de dikte van de voegen tussen de bakstenen. In de in deze studie bestudeerde funeraire constructies speelt de dikte van de voegen echter geen determinerende rol voor de datering. Voor dateringen op basis van de dikte van de voegen dienen echter dezelfde opmerkingen als voor de muurtechniek in aanmerking genomen worden: geografische verschillen, kunde en kennis van de ambachtslui en welbepaalde oplossingen voor specifieke problemen staan het niet toe om algemeen geldige schema op te stellen.² Men kan concluderen dat deze techniek slechts met de nodige voorzichtigheid bevredigende dateringen zal leveren.

Ten achtste zijn er de munten. Het is evenwel zo dat munten alleen een *terminus post quem* datering zullen opleveren. Munten kunnen namelijk pas na een, eventueel lange, chronologische periode na het slaan ervan in een archeologische context zoals de mortelafsluiting van een *loculus* terecht komen. Volgens Guyon is het eventueel mogelijk dat indien een groot aantal dezelfde munten in een in ruimte beperkte context voorkomen, het ogenblik van het slaan van de munten niet ver verwijderd ligt van het ogenblik waarop de munten in hun archeologische context, hier opnieuw de mortelafsluiting van een *loculus*, terecht kwamen.³ Dergelijke opvattingen zijn echter nog steeds teveel afhankelijk van veronderstellingen en niet gebaseerd op bewijzen.

Tenslotte kunnen ook ceramiek en in het bijzonder olielampen bijdragen tot de datering van een constructie. Er dient op gewezen te worden dat deze methode slechts heel uitzonderlijk werd toegepast bij de bestudeerde pagane en christelijke grafconstructies. De voorwaarde voor een datering op basis van ceramiek is dat het te dateren object zich *in situ* moet bevinden. Maar ook hier gebeurt de datering van de objecten hoofdzakelijk op basis van de stijl en de typologie. In ideale omstandigheden kan de typologie opgebouwd worden op basis van in stratigrafische goed dateerbare lagen aangetroffen ceramiek. Volgens Provoost heeft de typologische benadering van de olielampen, ondanks haar gebreken, toch kans op slagen indien bij het onderzoek naast de eigenlijke vorm ook rekening wordt gehouden met

¹ Voor een overzicht van de studies over baksteenstempels vanaf de zeventiende eeuw tot op heden zie: Bloch 1968, 3–25. Voor de vorm, letters, interpunctie, materiaal van de stempel en de *figlinae* zie: Dressel 1966, 1–11. Voor publicaties van baksteenstempel-collecties van Rome zie bijvoorbeeld: Väänänen 1973, 171–198. Voor een overzicht van de vormgeschiedenis, kleur, grootte en dergelijke meer van baksteenstempels zie Lugli 1968, 553–573; specifiek voor criteria waaraan voldaan moet zijn om via baksteenstempels te dateren zie Lugli 1968, 569–571: 1. samenstelling, kleur en dikte van de bakstenen moeten gelijk zijn voor de gehele constructie; 2. herkenning van de originele bakstenen op basis van formaat, herkomst, mengsel; 3. tegels met een baksteenstempel moeten tot de originele constructie behoren; 4. aandacht voor later aangewende gestempelde bakstenen: datering van de baksteenstempel aan de hand van Bloch 1968 en Dressel 1966 is niet gelijk aan de datering van de constructie zelf; 5. terwijl de dikte van de bakstenen afneemt naar jongere periodes, zal de dikte van de voegen vanaf de periode van Septimus Severus toenemen; 6. de kleur van de tegels is een indicatie voor de ouderdom ervan: bijvoorbeeld onder Nero rood, maar licht geel onder Domitianus en Traianus. Voor dateringscriteria op basis van baksteenstempels zie verder ook nog Filippi 1991, 73–99; Steinby 1974–1975, 7–132; Steinby 1977–1978 (consulair gedateerde baksteenstempels); Steinby 2001, 127–150 en Helen 1975, 10–11. In het verlengde van de baksteenstempels moet ook verwezen worden naar stempels die aangebracht zijn in de verse mortel van afsluitingen van *loculi* in de catacomben of op loden hechtingen van stukken steen van sarcophagen. Op basis van een vergelijking van de vorm van deze stempels met deze van de baksteenstempels kan volgens Ferrua 1986 een datering opgesteld worden voor deze stempels.

² Hesberg 1988, 481; Zie ook bij baksteentechniek in Roberto 1981 en Lugli 1968, 570.

³ Guyon 1987a, 124–125; Guyon 1987b, 94.

bijvoorbeeld de kleisoort, de aardewerktechniek, de versiering, eventuele figuratieve versieringen en stempels.¹ Men kan dus concluderen dat indien het object zich *in situ* bevindt en de datering niet louter gebaseerd is op de stijl, dateringen van ceramiek en olielampen een tamelijk betrouwbare datering opleveren.

Uit dit kritische overzicht wordt duidelijk dat de toegepaste dateringstechnieken vaak problematisch zijn. In het kader van deze dissertatie is het evenwel niet mogelijk de dateringen over te doen. Wel worden de in secundaire literatuur opgegeven dateringen zo kritisch mogelijk aangewend. Hierbij moet rekening gehouden worden met marges.

1.4.2 Het religieus-identificatieprobleem

De religieuze identiteit van de gebruikers van een grafconstructie kan op vier manieren worden vastgesteld. Een nadere analyse van de methoden toont echter aan dat deze problematisch zijn.

De belangrijkste manier om de religieuze identiteit te achterhalen is via de inscripties die aangetroffen worden in de grafmonumenten.² Er stelt zich echter een probleem wanneer pagane inscripties, zoals inscripties gewijd aan de *Dis Manibus*, in christelijke graven terecht zijn gekomen. Hieruit volgt niet meteen dat ook heidenen tussen christenen werden bijgezet. Men moet hiervoor zeker zijn dat de inscripties zich nog *in situ* bevinden.

Ten tweede is er de iconografie van de fresco's en de sculpturen.³ Maar ook op basis van de iconografie is er niet steeds een duidelijke scheidingslijn omdat de christenen heidense iconografische motieven gebruikten. Afbeeldingen van een herder en afbeeldingen van bloemen en dieren komen zowel in pagane als in christelijke hypogea voor.⁴

Ten derde zijn er de architectonische kenmerken van de constructies.⁵ Hierbij aansluitend is er ook nog de typologie van de graven.⁶ Maar ook deze twee manieren stellen de religieuze identificatie voor problemen. Bij de hypogea dient er namelijk een onderscheid gemaakt te worden tussen enerzijds de pagane en christelijke begraafplaatsen en anderzijds de zogenaamd neutrale hypogea. De christelijke hypogea (en de vroegste catacombenregio's) dragen volgens Brandenburg en Fiocchi Nicolai een ander karakter dan de pagane "gesloten" hypogea. Zo schijnen ze dikwijls onafhankelijk te zijn van bovengrondse grafgebouwen. De trap die start vanuit een bovengrondse necropool voert diep in de ondergrond tot de gepaste tuflaag bereikt is. In die laag wordt dan een constructie met grote omvang uitgebouwd

¹ Voor voorbeelden van typologische overzichten van in Italië en in de catacomben aangetroffen olielampen, en een uitgebreid overzicht van de hierboven geschetste problematiek, zie: Provoost 1970, 17–55; Provoost 1976, 5–39 en 550–586; Provoost 1992 en Provoost 2000c, 42–56.

² Zoals bijvoorbeeld in Ferrua 1963, 185.

³ Zoals bijvoorbeeld in Andreae 1963, 95, 111 en 113; Reekmans 1986a, 31–32.

⁴ Voor de beïnvloeding tussen pagane en christelijke kunst zie: Finney 1994, 108–115; Elsner 1995, 1–2 en Elsner 1998, 744–748 (rond syncretisme). Specifiek rond de herderfiguren zie: Finney 1994, 116–132; Klauser 1958, 32; Provoost 2004, 1–36; Schumacher 1977.

⁵ Zoals bijvoorbeeld in Fasola 1978, 118.

⁶ Zoals bijvoorbeeld in Ferrua 1963, 185. Zie verder ook nog Pilet 1996, 251–255; Boissavit-Camus 1996 257–269 en Colardelle 1996, 271–303 waarin telkens wordt gesteld dat naast de typologie van de graven ook nog dient gezocht te worden naar andere interne (bijvoorbeeld de grafgiften) en externe (bijvoorbeeld de stratigrafie en de primaire bronnen) argumenten om tot een sluitende datering te kunnen komen. Zie tevens Fiocchi Nicolai 1982a in verband met de graftypologie van de "Ad Vicesimum"-begraafplaats. De *a mensa*-graven en grote *loculi* die in de op meer dan 30 kilometer buiten Rome gelegen begraafplaats werden aangetroffen wijzen niet *ipso facto* zoals in de catacomben van Rome op een hoge ouderdom (hier namelijk in het begin van de vierde eeuw n.Chr.). Hoe meer perifeer een begraafplaats ten opzichte van Rome gelegen is, hoe later de graftypologie zich namelijk zal ontwikkelen zoals in Rome zelf.

volgens een regelmatig plan en met mogelijkheid tot verdere uitbreiding. Dergelijke hypogea worden aangeduid met de term “open” hypogea en dit in tegenstelling tot de kleinere pagane “gesloten” hypogea die niet voorzien zijn voor verdere uitbreidingen.¹ In de neutrale hypogea ontbreken de twee belangrijkste manieren, namelijk de inscripties en de fresco’s, om tot een religieuze identificatie te komen. Maar ook de architectonische kenmerken en de graftypologie leveren vaak geen argumenten op voor een religieuze identificatie. Bepaalde hypogea zijn namelijk in waterkanalen ingebouwd zodat de architectuur van de hypogea niet kan vergeleken worden met de vooropgestelde “typische” pagane of christelijke architectuur.

Naast deze problemen die een religieuze toewijzing bemoeilijken, spelen er volgens Pergola ook vaak psychologische barrières mee in de religieuze toewijzing: kernen met vijftig of meer bijzettingen, worden bijna “automatisch” als christelijk bestempeld omdat men er vanuit gaat dat gemeenschappelijke begraafplaatsen steeds christelijk “moeten” zijn.² Een ander specifiek voorbeeld van een psychologische barrière treffen we aan bij het zogenaamde hypogeum van de sarcofagen in de Domitilla-catacombe. Styger meende namelijk dat het hypogeum zeker christelijk was omdat volgens hem pagane hypogea nooit deel konden uitmaken van een christelijke catacombe. Maar ook de hierboven aangehaalde manieren om tot een religieuze identificatie te komen, zijn in het geval van het hypogeum van de sarcofagen problematisch: Fasola wijst erop dat de architectuur van het zogenaamde hypogeum niet overeenstemt met de architectuur van de oudste christelijke begraafplaatsen. De afwezigheid van zeker christelijke elementen is volgens Reekmans nog een extra bewijs voor het pagane statuut van de constructie. Recent onderzoek door Pergola heeft echter duidelijk gemaakt dat er van een hypogeum geen sprake is. Het zogenaamde hypogeum is een door aanpassingswerken getransformeerd stuk van een gang van de Domitilla-catacombe.³

Naar mijn mening kan alleen een systematisch onderzoek van de begraafplaatsen tot bevredigende conclusies leiden. Een studie van alleen de iconografie of architectuur leidt namelijk niet tot een bevredigend resultaat. Vandaar moeten de constructies in al hun aspecten bestudeerd worden: inscripties, fresco’s, sculpturen, architectuur, graftypologie en aantal bijzettingen. Wanneer een dergelijke studie voor alle begraafplaatsen is uitgevoerd, is het mogelijk de “patronen” die uit de studie naar voren komen met elkaar te vergelijken. Op basis van overeenkomsten tussen de patronen kan men tot een betrouwbare religieuze identificatie komen.

Omdat de vier hierboven vermelde manieren om tot een religieuze identificatie te komen vaak problematisch blijken, geef ik bij de hieronder geanalyseerde hypogea steeds aan op basis van welke vondsten een identificatie als heidens, neutraal of christelijk heeft plaatsgevonden.

2. Inleiding

In dit hoofdstuk worden de pagane grafconstructies die ontstaan zijn vanaf de tijd van Augustus tot rond 300 n.Chr. bestudeerd. Tot deze pagane grafconstructies behoren de columbaria, de mausolea en de hypogea. Onder columbaria worden bovengrondse, half ondergrondse en volledig ondergrondse constructies verstaan. In deze constructies kwamen alleen crematie-bijzettingen voor. Onder mausolea worden bovengrondse constructies verstaan waarin zowel crematie-bijzettingen als inhumatiebijzettingen plaats vonden. Deze

¹ Brandenburg 1984, 45; Fiocchi Nicolai 1997, 123; Fiocchi Nicolai 2001, 21.

² Pergola 1998, 61.

³ Fasola 1978, 118; Pergola 1994, 439–450; Reekmans 1986a, 29–30; Styger 1928, 128–130.

constructies vormen het overgangstype tussen de columbaria en de hypogea. Onder hypogea worden ondergrondse constructies verstaan waarin alleen inhumatiebijzettingen plaats vonden.

2.1 Redenen voor een studie van de columbaria, mausolea en hypogea in het onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben

De reden waarom dit hoofdstuk begint met de columbaria is tweeledig: ten eerste vanuit de vaststelling dat in de literatuur een verband wordt gelegd tussen de columbaria en de catacomben en ten tweede dat er nog nooit een studie werd gemaakt van alle bekende columbaria.

De eerste reden volgt uit de vaststelling dat Brandenburg, Pergola en Morris een link zien tussen de columbaria en de christelijke begraafplaatsen. Brandenburg meent dat men zowel in columbaria als in christelijke hypogea een zo intensief mogelijk gebruik gemaakt heeft van de beschikbare ruimte om een zo groot mogelijk aantal bijzettingen in die ruimte te kunnen doorvoeren. Pergola bevestigt deze uitspraak door te stellen dat in christelijke hypogea het aantal bijzettingen overeenstemt met het aantal bijzettingen in de grote columbaria. Terwijl Morris overeenkomsten ziet inzake de organisatie tussen de *cubicula* voor geprivilegeerde bijzettingen in de catacomben en de grote pronknissen (eveneens voor geprivilegeerde bijzettingen) in de columbaria. Volgens Morris kunnen de catacomben op basis van deze vaststelling zelfs géén christelijke vinding genoemd worden.¹ Hierdoor wordt het idee gewekt dat de columbaria een rechtstreekse invloed hadden op het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben. De tweede reden om dit hoofdstuk te starten met de columbaria is dat columbaria tot op heden nog nooit op een intensieve wijze als één monumentengroep werden bestudeerd. De analyse van de columbaria gebeurt vaak alleen op basis van steeds dezelfde stereotype voorbeelden. Het is dus onmogelijk de invloed, bijvoorbeeld op architectonisch gebied of op conceptueel vlak, van de columbaria op de catacomben in te schatten.² Slechts een studie van alle tot nu toe bekende columbaria maakt het mogelijk de geloofwaardigheid van de uitspraken van Brandenburg en Pergola te testen.

In dit hoofdstuk worden verder ook mausolea opgenomen. De reden hiervoor is dat deze grafconstructies de architectonische overgang vormen tussen columbaria en hypogea enerzijds en de overgang van crematie naar inhumatie documenteren. Een bijzondere nadruk zal daarbij vallen op de necropool in het Vaticaan. De redenen voor de keuze voor deze necropool zijn ten eerste dat de necropool vanaf haar ontstaan tot de opgave ervan kunnen volgen, ten tweede dat de necropool door haar ligging door de bewoners van de stad Rome zelf gebruikt werd, ten derde dat er in de pagane necropool tijdens een latere fase, namelijk rond 250 n.Chr., een christelijke aanwezigheid was en ten vierde dat deze begraafplaats goed bewaard is gebleven en dus veel informatie kan opleveren.³

De reden waarom tenslotte ook de pagane hypogea in dit onderzoek zijn opgenomen, is dat Brandenburg, Fasola en Fiocchi Nicolai menen dat er grote verschillen bestaan tussen de pagane hypogea en de christelijke hypogea.⁴ Tot op heden is er evenwel nog nooit een studie uitgevoerd over alle pagane hypogea. Vaak beperkt men zich tot steeds dezelfde

¹ Brandenburg 1984, 13–14; Morris 1992, 61; Pergola 1983, 207.

² Zie bijvoorbeeld Caldelii 1999; Von Hesberg 1988; Von Hesberg 1992.

³ Apollonj Ghetti 1951, 27 en 42; Basso 1986, 3–4 en 55; Walsh 1984, 33–35.

⁴ Brandenburg 1984, 45; Fasola 1989, 1186; Fiocchi Nicolai 2001, 21.

stereotiepe voorbeelden.¹ Pas wanneer men een algemeen beeld heeft van de pagane hypogea, kan men overgaan tot een vergelijking van de patronen van de pagane hypogea met de patronen van de christelijke hypogea. Uit deze vergelijking zal duidelijk worden of er bij de christelijke hypogea sprake is van een ander concept en organisatievorm dan bij de pagane hypogea en of de catacomben die ontstaan zijn uit de christelijke hypogea enig conceptueel verband hebben met de pagane hypogea.

2.2 Opzet van de studie van de columbaria, mausolea en hypogea

De bedoeling van dit hoofdstuk is vierledig: ten eerste worden per columbarium, mausoleum en hypogeum gegevens verzameld; ten tweede worden op basis van deze gegevens overzichten opgesteld die het mogelijk maken een algemeen beeld te schetsen van de columbaria, de mausolea en de hypogea; ten derde worden de patronen van de columbaria, de mausolea en de hypogea onderling met elkaar vergeleken en ten vierde wordt kort nagegaan of er perspectieven zijn die de link tussen columbaria en catacomben mogelijk maken.

In een eerste onderdeel worden via de secundaire literatuur per columbarium, mausoleum en hypogeum alle nodige gegevens verzameld. Het is de bedoeling per constructie gegevens te verzamelen over de architectuur, de grafttypologie, de decoratie en het statuut. Een dergelijk onderzoek op basis van de archeologische gegevens is tot op heden nog nooit uitgevoerd.

In het tweede onderdeel wordt nagegaan of er op basis van de verzamelde gegevens patronen naar voren komen. Het valt te verwachten dat deze patronen de typische kenmerken van de columbaria, mausolea en hypogea zullen weergeven.

In het derde onderdeel worden de patronen van de columbaria, de mausolea en de hypogea onderling met elkaar vergeleken. Men kan verwachten dat de patronen van de columbaria, de mausolea en de hypogea een bepaalde evolutie zullen weergeven. Deze evolutie zal zich niet alleen op het architectonische vlak en de begrafenisritus uiten, maar zal ook duidelijkheid scheppen aangaande het concept waarmee de columbaria, de mausolea en de hypogea werden opgericht.

In het vierde onderdeel tenslotte zal op basis van de patronen van de columbaria enerzijds en de evolutie van het, veranderende, concept waarmee columbaria, mausolea en hypogea werden opgericht, reeds een eerste conclusie kunnen getrokken worden over de mogelijke conceptuele link tussen de columbaria en de catacomben.

3. Studie van de columbaria

Het doel van deze studie van de columbaria is het in kaart brengen van de chronologische evolutie bij de columbaria van Rome. Tot op heden is dit bij de columbaria nog nooit gebeurd. De aspecten die hier van belang zijn kunnen in vier grote groepen worden ingedeeld. Ten eerste de structurele elementen, namelijk de boven- of ondergrondse plaatsing, de toegepaste muurtechniek, het voorkomen van een trap, de plaatsing van de nissen, de verschillende grafttypes, de vloerbekleding en het gewelf, ten tweede de decoratieve

¹ Reekmans was dan wel de eerste onderzoeker die de hypogea als één monumentengroep bestudeerde, maar de gegevens voor zowel de pagane als de christelijke hypogea zijn te minimaal om tot een sluitende vergelijking te kunnen komen. Zie: Reekmans 1986a.

elementen namelijk fresco's, stuc, reliëfs en sculpturen, ten derde het voorkomen van inscripties en tenslotte de datering en de basis waarop die datering opgesteld werd. Het zal echter allerminst volstaan om de columbaria te beschrijven. Veeleer moeten deze aspecten verder geanalyseerd en verwerkt worden. Op deze wijze zal op basis van de gegevens getracht worden een typologische en chronologische lijn te ontwaren in de funeraire gebruiken.

3.1 Columbarium in het park van de Villa Borghese

Dit columbarium is gelegen nabij de Porta Pinciana in het park van de Villa Borghese.¹ Het tegenwoordig tot drie meter hoog bewaarde bakstenen monument maakte deel uit van een uitgestrekte necropool tussen de Porta Pinciana en de via Salaria. Rond 1900 werden in deze zone vele funeraire constructies ontdekt die echter zonder uitzondering vernietigd werden. Slechts weinig monumenten werden op een wetenschappelijk verantwoorde manier gepubliceerd.² Het hier besproken columbarium wordt alleen in de Carta Archeologica di Roma aangeduid als een columbarium uit de tweede eeuw n.Chr. Alle verdere informatie en beschrijving ontbreken.³

Het columbarium (3,65m bij 4,20m binnenafmeting; 5,95m bij 5,50m buitenafmeting) was ingeplant langs een dwarsstraat die als een ontsluitingsweg van de necropool functioneerde. Later werden andere constructies tegen het columbarium aangebouwd. Tegenwoordig zijn alleen de oostelijke en zuidelijke muren bewaard. Het geheel is in een zeer bouwvallige toestand.⁴ De buitenmuren bestaan uit driehoekige en trapezoidale bakstenen.⁵ De bakstenen zijn verankerd in een betonkern. De voegen tussen de bakstenen zijn zeer dun. De façade en de zijwanden die in elkaar verankerd zijn, zijn opgetrokken uit verschillende baksteensoorten.⁶ De façade droeg waarschijnlijk in oorsprong een fronton.⁷ De dorpel van de toegangsdeur lag hoger dan het looppniveau binnenin het columbarium. Via een vrijstaande trap met drie treden kon men vervolgens afdalen in het columbarium.⁸ Het columbarium had binnen waarschijnlijk een tongewelf.⁹ De muren waren in ieder geval dik genoeg om een tongewelf te ondersteunen. De optie van een open dak kan in ieder geval uitgesloten worden daar men in dit geval problemen had met de afwatering.¹⁰ Over de vloerbekleding werd niets gepubliceerd. Ook bij een eigen onderzoek *in situ* kon niets meer gezien worden van het oorspronkelijke loopoppervlak binnenin het columbarium aangezien het columbarium schijnbaar met aarde is opgevuld tot op het huidige looppniveau van het park van de Villa Borghese.

In de wanden waren halfcirkelvormige nissen voor telkens twee urnen voorzien. In de achterwand waren vier rijen van drie nissen en in de oostwand twee rijen van drie nissen. In de westelijke wand zien we nog resten van een rij van vier nissen; in de toegangswand zijn nog twee nissen aanwezig die de deur flankeren. In de oostelijke wand waren boven de rijen van nissen voor urnen nog drie grote nissen aangebracht.¹¹ Waarschijnlijk was dit ook het geval voor de westelijke wand.¹² De nissen voor urnen zijn twee breed en één voet hoog (dit is ongeveer 29,5cm). De grote centrale nissen waren vier voet hoog.¹³ De nissen voor urnen hebben een halfcirkelvormig plattegrond en zijn overspannen door een schelpvormig gewelf. Deze nissen werden uitgevoerd in *opus caementicium*.¹⁴ Op basis van de bovenstaande gegevens kan men het totale aantal bijzettingen berekenen op 52.

De wanden binnenin het columbarium waren voorzien van een bepleistering. Verdere aanwijzingen van decoratie ontbreken.¹⁵ Over inscripties wordt geen melding gemaakt in de publicatie.

¹ Zie Von Hesberg 1988, 468 e.v. voor de figuren.

² Von Hesberg 1988, 465.

³ Von Hesberg 1988, 465–466.

⁴ Von Hesberg 1988, 466–467.

⁵ Von Hesberg 1988, 467.

⁶ Von Hesberg 1988, 480.

⁷ Von Hesberg 1988, 472.

⁸ Von Hesberg 1988, 469 en 473.

⁹ Von Hesberg 1988, 468.

¹⁰ Von Hesberg 1988, 472.

¹¹ Von Hesberg 1988, 469.

¹² Von Hesberg 1988, 475.

¹³ Von Hesberg 1988, 469 en 472.

¹⁴ Von Hesberg 1988, 482.

¹⁵ Von Hesberg 1988, 467 en 472.

Op basis van de vrijstaande trap, het lager gelegen looppniveau binnen het columbarium en de plaatsing van de nissen kan dit columbarium volgens Von Hesberg gedateerd worden ten tijde Augustus.¹ In het columbarium werd een baksteenstempel aangetroffen uit de *figlinae* van L. Sestius, die *consul sufficio* (dit is de hoogste magistraat buiten Rome) was in 23 v.Chr.² De baksteenstempel lijkt een dergelijke datering te ondersteunen. De baksteenstempel is aangetroffen op een stuk baksteen dat afgeslagen werd van de baksteen die in het muurverband geplaatst werd. Bakstenen werden diagonaal in twee gehakt waarbij de breukkant naar buiten werd geplaatst. Vaak worden ook de twee hoeken aan de breukzijde recht afgeslagen teneinde een betere aaneensluiting van de bekisting te bekomen. Daar deze baksteenstempel op een afslag stond die als vulling gebruikt werd, is het bijna niet mogelijk te veronderstellen dat de baksteen pas in een latere periode hergebruikt werd.³

3.2 De drie columbaria van de Statilii

Deze columbaria zijn gelegen in de necropool tussen het *nymphaeum* in de tuin van de Licinii en de Porta Maggiore.⁴ De necropool in de Horti Liciniane bevatte een groot aantal grafconstructies waaronder ook een onbekend aantal columbaria uit de laatste eeuw van de Republiek en uit de Augusteïsche periode. De begraafplaats zelf was onder een vier tot acht meter dikke laag aarde begraven. De graven zelf werden echter intact teruggevonden. Dit schijnt erop te wijzen dat de ambachtslieden de graven zelf niet wilden vernietigen ondanks het feit dat ze onder een dikke laag aarde werden begraven. In 1871 (of 1875) werden op een oppervlakte van honderd voet op honderd voet vijf columbaria ontdekt die 204 inscripties, 200 lampen, 2 marmeren en 40 terracotta sarcofagen, 195 munten, 150 parfumrecipiënten, 200 terracotta *balsamaria* en enkele gouden ringen en oorkingen bevatten.⁵ Bij het columbarium van de Statilii werden in 1877 nog twee nieuwe kamers ontdekt.⁶

Boven de toegangsdeur van het grootste columbarium was een inscriptie aangebracht die het columbarium toeschreef aan de *familia T. Statili Tauri*.⁷ Statilius Taurus was consul onder Augustus in 11 n.Chr.⁸ De goed bewaarde constructie bestond uit een ondergrondse grafkamer, die ongeveer 10m bij 8m groot was, en een bovengrondse ruimte (met waarschijnlijk eenzelfde oppervlak).⁹ Deze twee ruimtes waren niet met elkaar verbonden en hadden dus elk een eigen toegang.¹⁰ De ondergrondse ruimte was toegankelijk via een trap. Toch is het op basis van de opgravingsverslagen niet duidelijk waar de toegangen tot het ondergrondse en bovengrondse deel van het columbarium gelegen waren.¹¹ De bijna vierhoekige ondergrondse ruimte had een oppervlak van ongeveer 80 m² en bestond uit een galerij rondom een centrale grafkamer. De bovengrondse constructie bestond uit verschillende kamers. Over de gewelfvorm en de vloerbekleding werd niets gepubliceerd.

In de wanden van de ondergrondse galerij waren drie rijen nissen voor urnen voorzien. De wanden van de ondergrondse centrale grafkamer en van de bovengrondse ruimtes waren voorzien van vijf rijen nissen. In totaal waren er 700 nissen aangebracht die plaats boden voor 1400 bijzettingen.¹² Het columbarium werd in een tweede fase gebruikt voor inhumatie-graven. Reeds toen de vloer onder een meter dikke afvallaag lag, werden terracotta sarcofagen op deze “nieuwe vloer” geplaatst of werden de lichamen in de afvallaag begraven.¹³

Op een later tijdstip werden nog twee tegen het columbarium aangebouwde constructies ontdekt. De twee bijgebouwen hebben samen een binnenafmeting van 5m bij 11,5m en een buitenafmeting van 6m bij 12,5m.¹⁴ Het onderste deel van de muren van het eerste bijgebouwde columbarium was opgetrokken in *opus reticulatum*, dat in de eerste eeuw gedateerd wordt, het bovenste deel van de muren daarentegen bestaat uit slordig baksteenwerk dat wordt gedateerd in de derde of vierde eeuw. In de noord-oostelijke hoek van de kamer

¹ Von Hesberg 1988, 475.

² Von Hesberg 1988, 482.

³ Von Hesberg 1988, 484.

⁴ Nash 1962, 359.

⁵ Caldelli 1999, 18; Lanciani 1979, 403–404.

⁶ Caldelli 1999, 18.

⁷ Nash 1962, 359.

⁸ Caldelli 1999, 55; Coarelli 1985, 228.

⁹ Berekening op basis van de figuur Caldelli 1999, 87.

¹⁰ Steinby 1993–2003 (4), 299.

¹¹ Caldelli 1999, 18–19.

¹² Caldelli 1999, 18–19.

¹³ Lanciani 1979, 333.

¹⁴ Berekening op basis van de figuur Caldelli 1999, 87.

zijn resten teruggevonden van een *aedicula* in baksteenwerk met mozaïekversiering.¹ Van het tweede bijgebouw weten we alleen maar dat er sporen zijn teruggevonden van vier interne structuren, waarschijnlijk betreft het ook hier *aediculae*.² In deze beide constructies waren een vijftigtal begraafplaatsen voorzien. Ook in de vloer, en dit in tegenstelling tot het oudere columbarium, werden urnen bijgezet. Men wilde schijnbaar op een meer doorgedreven manier de ruimte benutten.³

In het oudste columbarium werden 381 inscripties teruggevonden.⁴ Daarnaast werden ook meer dan 70 olielampen, terracotta voorwerpen zoals vazen, beelden en urnen, glazen recipiënten, voorwerpen in been zoals knopen, talrijke spijkers en sleutels en tenslotte ook nog drie portretten in travertijn teruggevonden. In de twee bijgebouwen werden nog eens 26 en 20 inscripties aangetroffen, naast bijvoorbeeld olielampen, terracotta amforen, vaatwerk, veertig munten en glazen recipiënten.⁵

Zoals gezegd was er in het hoofdcolumbarium plaats voorzien voor ongeveer 1400 bijzettingen voor *liberti* en slaven.⁶ We treffen in de inscripties van de graven bijna alle beroepen van een uitgebreid corps van slaven aan.⁷ Op de inscripties komen bijvoorbeeld afbeeldingen voor van een naald, van een mes, van een meetinstrument en van een fluit.⁸ In het columbarium was ook een *collegium* actief.⁹ In de twee bijgebouwen werden zeven stèles aangetroffen en in één van deze toegevoegde constructies werden nog drie (as-)altaren aangetroffen.¹⁰ In totaal werden slechts zes stenen urnen teruggevonden: vier in het eigenlijke columbarium en twee in één bijgebouw.¹¹ Er werden slechts 19 terracotta urnen teruggevonden en dit alleen in de bijgebouwen.¹²

Toch waren niet alle nissen in het hoofdcolumbarium gebruikt. De reden hiervoor is dat het columbarium in 53 n.Chr. werd verlaten wanneer de Statilii uit de gratie raakten en T. Statilius Taurus gedwongen werd zelfmoord te plegen.¹³ De gronden met daarop het columbarium van de *familia* gingen toen gedeeltelijk over in keizerlijk bezit en gedeeltelijk in privaat bezit van personen die banden hadden met de keizerlijke familie. Toen Statilia Messalina in 66 n.Chr. Nero huwde, en de senatoriele familie eerherstel bekam, kwam het grondgebied van de Statilii definitief onder keizerlijk gezag.¹⁴

Het oudste columbarium kan volgens sommige auteurs schijnbaar moeilijk gedateerd worden.¹⁵ Caldelli en Ricci menen dat het zeer waarschijnlijk is dat het oudste columbarium geen nieuwe bijzettingen kreeg na 53 n.Chr., de datum van de verplichte zelfdoding van de T. Statilius Taurus. De twee recenter aangebouwde constructies zouden dan weer opgetrokken zijn vanaf 66 n.Chr., de datum van het huwelijk van Statilia Messalina met Nero.¹⁶ Het columbarium kan op basis van de inscripties (genealogische argumenten en taalkundige argumenten) gedateerd worden vóór 50 n.Chr.¹⁷ Deze datering wordt nog versterkt door de archeologisch-topografische argumenten: de plaatsing van het columbarium schijnt het bestaan van de aangrenzende grafconstructie X, namelijk het hier verder nog besproken columbarium van N. Patlacijs Maximus (op basis van de epigrafie gedateerd in het begin van de regering van Augustus) te vooronderstellen.¹⁸ Het monument X bleef volgens Caldelli en Ricci in gebruik tot 53 n.Chr.¹⁹

De twee bijgebouwen kunnen volgens Caldelli en Ricci gedateerd worden rond 66 n.Chr. wanneer een lid van de *gens* Statilia met Nero huwt. Hiervoor kunnen epigrafische (genealogische en taalkundige argumenten) en archeologisch-topografische (de beide constructies vooronderstellen door hun plaatsing het

¹ Caldelli 1999, 19.

² Caldelli 1999, 19.

³ Caldelli 1999, 56.

⁴ Caldelli 1999, 19; voor alle inscripties zie C.I.L. VI n° 6213–6640; bijvoorbeeld n° 6213 (de *titulus*): *Familia T. Statili Tauri patris ex D. D. Antoniae M. L. Chryse in honore Statili Storacis ollam dederunt*; n° 6231: *Cirrantus Germanus hic situs est*; n° 6236: *Suebus Germanus hic situs est*.

⁵ Caldelli 1999, 20, 33, 35–37.

⁶ Stützer 1971, 183.

⁷ Grimal 1986, 171; Voor een volledige lijst zie: Manciola 1983, 161–162.

⁸ Caldelli 1999, 28.

⁹ Manciola 1983, 160.

¹⁰ Caldelli 1999, 31.

¹¹ Caldelli 1999, 32.

¹² Caldelli 1999, 36.

¹³ Caldelli 1999, 15, 19–20; Steinby 1993–2003 (4), 299.

¹⁴ Caldelli 1999, 15.

¹⁵ z.a. 1965, 100.

¹⁶ Caldelli 1999, 38.

¹⁷ Caldelli 1999, 55.

¹⁸ Caldelli 1999, 17 en 55.

¹⁹ Caldelli 1999, 55.

bestaan van het eigenlijke columbarium) argumenten aangedragen worden.¹ Het is niet bekend of de olielampen, de munten en de ceramiek voor de datering van deze twee bijgebouwen en het eerste columbarium werden aangewend. Verdere informatie over de datering van de zojuist opgesomde objecten ontbreekt volledig.

De drie constructies werden ook nog na het opnieuw in ongenade vallen van de *familia* in 68 n.Chr. bezocht. Getuige hiervan zijn de talrijke voorwerpen en inscripties die dateren uit de periode tussen het einde van de eerste eeuw en het begin van de derde eeuw n.Chr.²

3.3 Columbarium nabij het columbarium van de Statilii

Het columbarium in *opus reticulatum* mat 2,90m bij 1,95m en had een hoogte van 4,20m.³ In het columbarium werd een belangrijk geschilderde fries aangetroffen met afbeeldingen uit de Aeneïs en de ontstaansgeschiedenis van Rome. Het fries wordt tegenwoordig bewaard in het Museo Nazionale Romano. Het columbarium zelf werd, na gefotografeerd te worden, wegens verkeerstechnische redenen opnieuw begraven.⁴ Op het plafond en boven het fries, dat in de Augusteïsche periode wordt geplaatst, zijn in het begin van de derde eeuw (volgens Sanzi di Mino rond het midden van de derde eeuw) opnieuw fresco's aangebracht.⁵

De beperkte omvang van dit columbarium en enkele andere in de buurt gelegen columbaria, het kleine aantal mogelijke bijzettingen en een inscriptie die bij deze columbaria werd aangetroffen wijzen er volgens Manciola op dat de columbaria waarschijnlijk in handen waren van verenigingen. De vermelde inscriptie stelt dat Pompeia Zosima voor zichzelf en verwanten tien urnen had opgekocht. Deze tien urnen zijn volgens de inscriptie een dertiende deel van de gehele constructie die opgericht werd door twaalf vennoten.⁶

In het columbarium zijn twee fasen te onderscheiden: een eerste fase waarbij de constructie als columbarium werd aangewend en een tweede fase waarbij de constructie als stapelplaats van sarcofagen fungeerde.⁷ In de literatuur wordt voor dit columbarium geen ontstaansdatering opgegeven. Op basis van de aanwezigheid van een fries uit de Augusteïsche periode kan het ontstaan van het columbarium evenwel in die periode geplaatst worden. Volgens Manciola bleef het columbarium in gebruik tot de derde eeuw v.Chr. Argumenten die deze einddatering (die trouwens vroeger valt dan de de door Sanzi di Mino gedateerde fresco's uit de tweede fase) ondersteunen, ontbreken evenwel.⁸

3.4 Columbarium van de Arruntii

Dit columbarium ligt ongeveer 100m verwijderd van het columbarium van de Statilii. Tegenwoordig bevindt het zich in een totaal vervallen staat. De enige informatie die we over het monument hebben, is gebaseerd op oude tekeningen.⁹

In een rechthoekig plattegrond zijn vier ondergrondse ruimtes ondergebracht, waarvan het merendeel bestemd zijn voor het plaatsen van as-urnen. Afmetingen worden in de literatuur niet opgegeven en zijn niet te berekenen op basis van de figuren.¹⁰ De muren zijn opgetrokken in *opus reticulatum*. Het gewelf is een tongewelf.¹¹ Er zijn slechts weinig nissen in de wanden aangebracht.¹² Berekeningen leveren een minimum aantal bijzettingen van 67 op.¹³ Over eventuele decoratie zijn geen gegevens bekend.

Een inscriptie boven de toegang maakte melding van de oprichter: namelijk L. Arruntius, deze was consul in 6 n.Chr. Deze inscriptie is meteen ook een benaderende datering voor het ontstaan van het columbarium. Verder vermeldt een inscriptie dat de *liberti* van de familie een funerair college vormden die als

¹ Caldelli 1999, 56.

² Caldelli 1999, 56.

³ Nash 1962, 359; Sanzi di Mino 1983, 163–164; z.a. 1965, 96.

⁴ Nash 1962, 359; z.a. 1965, 96.

⁵ Sanzi di Mino 1983, 163; z.a. 1965, 96.

⁶ Manciola 1983, 157.

⁷ Sanzi di Mino 1983, 163.

⁸ Manciola 1983, 157.

⁹ Steinby 1993–2003 (4), 275; Stützer 1971, 183.

¹⁰ Voor de figuren zie Caldelli 1999, 242 en 243.

¹¹ Steinby 1993–2003 (4), 275.

¹² Caldelli 1999, 65.

¹³ Berekeningen op basis van de figuren Caldelli 1999, 242 en 243.

functie het onderhouden van de begraafplaats en het verzorgen van de dodencultus had.¹ Na de zelfmoord van L. Arruntius kwam het columbarium in handen van zijn adoptiefdochter Arruntia Camilla. De begraafplaats werd echter keizerlijk bezit in 42 n.Chr. wanneer bezittingen van de familie geconfisceerd werden. Deze confiscatie volgde op een opstand van L. Arruntius Camillus Scribonianus (vader van de reeds vermelde Arruntia Camilla en adoptiefzoon van L. Arruntius) tegen Claudius.²

3.5 Columbarium van N. Patlacijs Maximus

Dit columbarium, gelegen nabij de Porta Maggiore en aangrenzend aan het columbarium van de Statilii, werd in 1871 ontdekt en opgegraven.³ Volgens een daar aangetroffen inscriptie kocht Patlacijs Maximus er begraafplaatsen voor zichzelf, zijn familie en zijn *liberti*.⁴

De constructie bestaat uit twee niveaus die met een steile trap met stenen treden met elkaar zijn verbonden. Het onderste niveau is volledig ondergronds uitgewerkt. Van dit niveau resten alleen nog twee kamers in ruw baksteenwerk evenals een betonnen vloer en resten van *opus reticulatum* uit de Augusteïsche periode.⁵

Het tweede niveau is bovengronds gelegen en had de vorm van een *cryptoporticus* van 15m bij 15m. Hiervan zijn slechts twee muren volledig bewaard. Over de gewelfvorm of de vloerbekleding zijn geen gegevens voorhanden. De wanden zijn voorzien van drie rijen met nissen voor urnen. De 118 nissen zijn voor het merendeel genummerd en dit van rechts naar links en van de onderste rij naar de bovenste rij. Opvallend bij deze in rode verf aangebrachte nummers is dat bepaalde getallen met een kalklaag zijn bedekt. Dit detail doet vermoeden dat de nissen van dit columbarium slechts voor een bepaalde tijd werden gehuurd en dan later opnieuw door andere personen werden gehuurd. Of met andere woorden dat er ook bijzettingen plaats vonden van personen die geen relatie hadden met de Patlacijs. Bepaalde nissen dragen nog een *tabula ansata* die met nagels aan de muur is bevestigd.⁶ Per nis was er ruimte voorzien voor één urne.⁷ Omgerekend waren er dus 118 bijzettingen mogelijk. In een latere, niet verder gespecificeerde periode werden ook inhumatie-graven toegevoegd in het columbarium.⁸ Over de aanwezigheid van decoratie is niets bekend. In totaal bevinden er zich nog iets minder dan 40 inscripties in het columbarium.⁹

Op basis van het muurwerk hoort dit columbarium volgens Pavia thuis in de Augusteïsche periode.¹⁰ Op basis van de inscripties kan deze datering volgens Caldelli en Ricci zelfs teruggebracht worden naar de beginjaren van de regering van Augustus.¹¹

3.6 Columbarium van Tiberius Claudius Vitale

Dit columbarium is gelegen op grond van de Villa Walkonski waar nu de Britse ambassade gevestigd is. Het columbarium werd opgetrokken langs de antieke weg die parallel liep met de Arcus Caelimontari van de Aqua Claudia.¹² Het columbarium werd ontdekt in 1866.¹³

Het in bakstenen opgetrokken columbarium telde in oorsprong drie verdiepingen en was ongeveer 9m hoog. Tegenwoordig is de constructie tot op 5,40m bewaard. Elke verdieping bestond uit één kamer van 3m bij

¹ Brandenburg 1984, 15. C.I.L. VI 5931–5960; *titulus*: n° 5931: *Libert. et familiae L. Arrunti l. f. ter.*; n° 5939: een op een urne aangebracht inscriptie van een voedster: *Arruntia L. L. Cleopatra nutrix L. Arruntius L. L. Dicaeus Conclacteus*.

² Manciola 1982, 156–157; Steinby 1993–2003 (4), 275.

³ Caldelli 1999, 63.

⁴ Caldelli 1999, 64. Voor de inscriptie zie CIL VI 6681.

⁵ Pavia 2000b, 50.

⁶ Caldelli 1999, 64; Manciola 1983, 157; Pavia 2000b, 50–51.

⁷ Grimal 1986, 171.

⁸ Caldelli 1999, 64.

⁹ Caldelli 1999, 64.

¹⁰ Pavia 2000b, 50.

¹¹ Caldelli 1999, 17 en 64.

¹² Nash 1962, 324; z.a. 1965, 98.

¹³ Coarelli 1975, 188.

4m.¹ Het onderste niveau was ondergronds uitgewerkt en toegankelijk via een trap die startte aan de toegangsdeur op het tweede, gelijkvloerse niveau.²

Iedere verdieping was voorzien van een mozaïekvloer. In de middelste kamer lag een zwart-witte vloermozaïek met afbeeldingen die refereren aan het beroep van architect.³ De bovenste kamer had ooit een kruisgewelf.⁴ In de literatuur wordt geen melding gemaakt van verdere decoratie.

In de onderste twee kamers waren in de wanden drie rijen halfcirkelvormige nissen voor elk drie of meer urnen aangebracht. In de derde verdieping waren evenwel geen nissen aangebracht.⁵ Er waren ongeveer 112 nissen voorzien voor bij benadering 308 bijzettingen.⁶ Er werden twee grote centrale nissen in de achterwand en één dergelijke nis in elke zijwand aangebracht.⁷

Boven de toegangsdeur was aan de buitenkant een dedicatie-inscriptie aangebracht waarop te lezen staat dat de vader Tiberius Claudius Vitalis, die architect was, de moeder Claudia Prinigenia, de zuster Claudia Optata en Tiberius Claudius Eutyclus die een keizerlijke *libertus* en eveneens architect was, deze constructie hebben opgetrokken voor Tiberius Claudius Vitalis.⁸

Het ontstaan van het columbarium wordt door Coarelli gedateerd tussen 41 en 180 n.Chr. Nash denkt aan een datering rond 150 n.Chr. Stützer meent echter dat de constructie opgetrokken werd in de eerste eeuw n.Chr. Nog een ander dateert het monument reeds in 50 n.Chr. Argumenten die deze ver uit elkaar lopende dateringen ondersteunen, worden nergens vermeld.⁹

3.7 Columbarium van Pomponius Hylas

Dit tot op heden goed bewaarde columbarium is gelegen tussen de via Latina en de via Appia in de vroegere Vigna Sassi. Het columbarium lag langs een zuid-oost lopende zijweg van de via Latina. Zoals uit contemporaine bronnen blijkt, werd dit columbarium reeds opgegraven in de zestiende eeuw. Daarbij werden “geen bemerkenswaardige vondsten gedaan”. Het columbarium werd in 1831 herontdekt.¹⁰

Het columbarium is toegankelijk via de originele in baksteen uitgevoerde trap van 28 treden die tegen de achterwand is aangebouwd.¹¹ Halverwege de trap is in het plafond een nis aangebracht die bedekt is met kalkconcrementen. In de nis zelf is een polychroom mozaïek aangebracht in glaspasta. Het mozaïek is afgeboord met schelpen. Deze schelpen en de kalkconcrementen doen sterk denken aan *nymphaea* die met dezelfde materie opgesmukt werden.¹² De inscriptie in het mozaïek wordt afgeboord door een vlechtmotief. Onder de inscriptie staan twee griffioenen rond een citer afgebeeld.¹³ De inscriptie is aangebracht door Pomponius Hylas en zijn echtgenote Vitalinis. De echtgenote zelf leefde nog tijdens het aanbrengen van het mozaïek, getuige de letter “v” die boven haar naam is aangebracht.¹⁴ Grimal en Della Portella menen dat de inscriptie een soort apotropäische functie had.¹⁵

De met bakstenen beklede grafkamer is deels in de rots uitgehakt en meet ongeveer 3m bij 4m en ligt op een diepte van 10m. Achteraan de ruimte is een grote nis voorzien waardoor een *aula absidiata* gevormd werd. Verlichting gebeurde via een *lucernarium* in het plafond.¹⁶ De constructie was overspannen door een tongewelf.¹⁷ De vloerbekleding is in *coccipista* uitgevoerd, dit is beton met stukken gebroken baksteen.¹

¹ Coarelli 1975, 188.

² Toynbee, 1971, 115.

³ z.a. 1965, 98.

⁴ Coarelli 1975, 188; Toynbee, 1971, 114.

⁵ Coarelli 1975, 188.

⁶ Afgeleid op basis van de figuren Nash 1962, 324–326.

⁷ Afgeleid op basis van de figuren Nash 1962, 324–326.

⁸ Coarelli 1975, 188.

⁹ Coarelli 1975, 188; Nash 1962, 324; Stützer 1971, 183; z.a. 1965, 98.

¹⁰ Newton 1910, 463; in Lanciani 1979, 327 vermeldt de auteur per vergissing dat het columbarium pas in 1831 ontdekt werd.

¹¹ Coarelli 1975, 333; Nash 1962, 346.

¹² Coarelli 1975, 334.

¹³ Coarelli 1975, 334.

¹⁴ Newton 1910, 465; Pavia 2000b, 54.

¹⁵ Della Portella 2000, 118; Grimal 1986, 169.

¹⁶ Newton 1910, 465.

¹⁷ Afgeleid op basis van Newton 1910, Platen 37–40.

Oorspronkelijk werden de urnen per twee in nissen in de bakstenen wanden geplaatst. Deze nissen waren overspannen met door timpanen onderbroken frontons. In de noord-oostelijke wand werden later twee *aedicula* vóór de bestaande graven gebouwd. In het centrale *aedicula* zijn twee urnen verzonken in de vloer van het *aedicula* en twee urnen in de nis achteraan in het *aedicula* geplaatst.² Vóór het centrale *aedicula* is een rechthoekige plaat marmer met een opening voor een terracotta pijp in de vloer verwerkt. Onder de plaat heeft men stukjes van niet gecremeerde beenderen van verschillende personen aangetroffen. Deze bijzettingen zijn volgens Newton van een latere, niet gespecificeerde datum dan de crematie-urnen. Pavia houdt er evenwel rekening mee dat deze stukjes van beenderen getuigen van het gebruik om stukjes van te cremen personen te begraven. Dit gebruik wordt aangeduid met de term *os resectum*. De functie hiervan was het zuiveren van de familie. Bij het niet (gedeeltelijk) begraven van een lichaam bleef de familie namelijk onrein. Eveneens langs de zuid-west wand werd in een latere periode een terracotta sarcofaag geplaatst waarin een rijkelijk aangeklede vrouw met gouden juwelen was bijgezet. Onder de nissen nabij de trap werd nog een andere terracotta sarcofaag geplaatst.³ In dit columbarium vonden minstens 109 crematie-bijzettingen plaats.⁴ Daarbij komen in een latere periode een onbekend aantal inhumatiebijzettingen in het *forma*-graf en twee bijzettingen in sarcofagen.

De *aedicula* en de doorbroken frontons werden voordien reeds in de Pompeiaanse schilderkunst afgebeeld, maar waren nog nooit omgezet in een architecturale dimensie.⁵ Het columbarium wekt eerder de indruk een “theater” te zijn dan een begraafplaats.⁶ De stijl waarin dit columbarium gedecoreerd is, wordt vaak ook Romeinse Barok genoemd.⁷ Boven de oorspronkelijke nissen werden in rode verf panelen geschilderd. De twee tegen de noord-oostwand geplaatste *aedicula* waren met stuc bezet en voorzien van fresco’s van Chiron die Achilles lier leert spelen, de driekoppige Cerberus, Ocnus en een vliegende Danaïde. In de abside die in zijn oorspronkelijke vorm bewaard bleef, zijn op het plafond fresco’s aangebracht van loofwerk, vogels en putti tussen slingerende wijnranken. Op de wanden komen fresco’s voor van drie vrouwen, paarden en een mannelijke figuur. Andere fresco’s die hier voorkomen bevatten afbeeldingen van Orpheus, een bacchant, een menade en Priapus.⁸ Stützer en Della Portella menen dat de wereld van de doden transcendent gemaakt wordt door de levendige fresco’s. De afbeeldingen zouden allegorisch te interpreteren zijn: namelijk het deelnemen aan de mysteriën. Zo ook zinnenspeelt de centraal op het plafond afgebeelde Nike op de overwinning op de dood en, in orpheïsche termen, de eeuwige redding.⁹

Tweeëntwintig inscripties zijn nog steeds *in situ*, 117 inscripties aangetroffen in de buurt behoorden naar alle waarschijnlijkheid aan dit columbarium toe.¹⁰ Op basis van de Griekse *cognomina* die op de inscripties voorkomen kan men afleiden dat het hier, hoewel bij hun overlijden bijna allen vrij, om slaven en *liberti* handelt.¹¹

Dit columbarium was in oorsprong waarschijnlijk opgericht door een zekere C[...]nius (ook gelezen als Granius) Nestor en zijn echtgenote Vinileai Hedone en dus niet door Pomponius Hylas en zijn echtgenote zoals men verkeerdelijk zou kunnen menen op basis van de benaming van de constructie.¹² Granius Nestor en zijn echtgenote werden bijgezet in marmeren urnen in de centrale nis waar een *tabula ansata* hun namen vermeldt.¹³ Lanciani meent op basis van epigrafisch materiaal dat dit columbarium, en mogelijk ook andere in de nabijheid, eigendom waren van een zekere Cnaeus Manlius Hasta, een *libertus* van de Manlii.¹⁴ Zoals dit ook het geval is bij andere columbaria, zou deze constructie dan zijn opgericht door een vriendengroep, een familie of door speculanten die de nissen dan doorverkopen.¹⁵

¹ Newton 1910, 470; Pavia 1996, 26.

² Della Portella 2000, 121–123; Newton 1910, 465 en 467–469.

³ Newton 1910, 470; Pavia 1996, 28–31.

⁴ Berekening op basis van Newton 1910, Platen 37–40.

⁵ Rivoira 1972, 5.

⁶ Della Portella 2000, 121.

⁷ Pavia 1996, 8; Pavia 2000b, 53.

⁸ Della Portella 2000, 121–123; Newton 1910, 465 en 467–469.

⁹ Della Portella 2000, 123; Stützer 1971, 184.

¹⁰ Lanciani 1979, 328.

¹¹ Newton 1910, 465.

¹² Coarelli 1975, 334; Pavia 1996, 13; Pavia 2000b, 54; In Toynbee, 1971, 115 meent Toynbee dat Pomponius Hylas wél de stichter is.

¹³ Pavia 1996, 21; Pavia 2000b, 54.

¹⁴ Lanciani 1979, 328.

¹⁵ Lanciani 1979, 328.

Zoals uit de inscripties af te leiden valt is dit columbarium ontstaan onder het bestuur van Tiberius of iets later en blijft de constructie in gebruik tot het einde van de tweede eeuw.¹ Een datering die bevestigd wordt aan de hand van de bouwtechniek en inscripties.² Zo is er een inscriptie met de vermelding van twee slaven van Octavia, de dochter van Claudius en de eerste echtgenote van Nero.³ Ook de breedte van de voegen tussen de bakstenen, namelijk tussen de 1,5cm en 1,7cm, schijnt volgens Newton en Ashby typisch te zijn voor de periode van Tiberius.⁴ Rivoira echter meende dat het columbarium van Pomponius Hylas één van de uitzonderlijk bewaard gebleven constructies in *structura testacea* is. Deze slechts voor bepaalde delen van een constructie toegepaste bouwtechniek, namelijk gebroken bakstenen die met hun effen kant zonder bindmiddel op poreuze stenen zoals peperino worden gelegd, zou typisch zijn voor de pré-Augusteïsche en Augusteïsche periode.⁵ Sterk afwijkend van deze vroege dateringen is een datering van het ontstaan van het columbarium in de tweede helft van de tweede eeuw. Argumenten worden echter niet gegeven.⁶ De inscripties lopen door tot de tweede helft van de tweede eeuw. Bijvoorbeeld een opschrift op een later bijgevoegde urne van een *libertus* van Antoninus Pius.⁷ De latere aanpassingswerken zoals het weghakken van een zuil van een *aediculum* voor het plaatsen van de zojuist vermelde urne zijn op basis van de inscripties en de stijl van de toen aangebrachte decoratie in de Flavische periode onder te brengen.⁸ Ook de fresco's, die vergelijkbaar zijn met die van het hypogeum van de Flavii in de Domitilla-catacombe, stammen volgens Della Portella uit de tweede eeuw.⁹

3.8 Columbaria van de Vigna Codini

Deze columbaria maakten deel uit van een tegenwoordig vernietigde grote necropool met columbaria, die gelegen was tussen de via Appia en de via Latina en dat in het zuiden begrensd werd door de muur van Aurelianus. Slechts deze drie columbaria en het columbarium van Pomponius Hylas zijn tot op heden bewaard.¹⁰ Alle andere columbaria werden ontdekt én vernietigd onder het pontificaat van Pius IV (1559–1566). Tijdgenoten maakten melding van sarcofagen met *Dis Manibus*-opschriften, zuilen, architecturale elementen, honderden zowel terracotta als albasten urnen, inscripties en fresco's (zoals bijvoorbeeld een fresco van een architect met zijn schrijfstift, winkelhaak en schietlood) aangetroffen in de Vigna Codini en de aangrenzende Vigna Sassi. Vele van die voorwerpen verdwenen echter in privé-collecties.¹¹ Een eerste columbarium, dat hier niet verder behandeld wordt wegens gebrek aan informatie, werd ontdekt in het midden van de vijftiende eeuw. Dit niet meer bewaarde monument was, zoals de inscripties ons erover informeren, opgericht voor de *liberti* en slaven van de zonen van Nero Drusus senior (38 v.Chr. – 9 n.Chr.), een broer van Tiberius. Het columbarium bevatte minstens 86 inscripties.¹²

3.8.1 Vigna Codini 1

Dit columbarium werd ontdekt in 1840.¹³ Het in bakstenen opgetrokken columbarium ligt volledig, op het dak na, ondergronds. Ook de twee andere columbaria zijn volledig ondergronds geconstrueerd. Het Vigna Codini 1 columbarium ligt 6,24m onder het bovengrondse looppniveau. De ondergrondse ruimte is toegankelijk via een trap met 20 treden.¹⁴ Toynbee maakt melding van wanden in *opus reticulatum*.¹⁵

De wanden van de rechthoekige grafkamer (7,50m bij 5,65m) zijn opgetrokken in baksteen. In een latere periode werd tegen de wanden een bank in *opus reticulatum* aangebracht.¹⁶ Centraal in de ruimte staat een

¹ Arias e.a. 1959, 261; Caldelli 1999, 62; Curtius 1970, 63; Grimal 1986, 169; Lanciani 1979, 328; Pavia 1996, 12; Pavia 2000b, 54; Robathan 1950, 116; Steinby 1993–2003 (4), 294; Stützer 1971, 184.

² Coarelli 1975, 333 en 334; Della Portella 2000, 269; Toynbee, 1971, 115.

³ Newton 1910, 463; C.I.L. VI n° 5540.

⁴ Newton 1910, 465.

⁵ Rivoira 1972, 3 en 4.

⁶ z.a. 1965, 100.

⁷ Nash 1962, 346; Newton 1910, 464; C.I.L. VI n° 5554.

⁸ Coarelli 1975, 334; Grimal 1986, 169; Pavia 1996, 19.

⁹ Della Portella 2000, 269.

¹⁰ Astolfi 1998, 5–7; Nash 1962, 333.

¹¹ Lanciani 1979, 329.

¹² Lanciani 1979, 328.

¹³ Lanciani 1979, 330.

¹⁴ Della Portella 2000, 124; Lanciani 1979, 330; Pavia 2000b, 51.

¹⁵ Toynbee, 1971, 113.

¹⁶ Astolfi 1998, 12; Lanciani 1979, 330; Pavia 2000b, 52; Toynbee, 1971, 113.

rechthoekige pijler (3,58m bij 1,68m) om het dak te ondersteunen.¹ De vloer van het columbarium bestond uit *cocciopesto*.² Het gewelf van dit columbarium is een moderne restauratie.³

Twee wanden zijn voorzien van 9 rijen van 9 of 10 halfcirkelvormige nissen, de twee andere wanden met 11 rijen van 9 halfcirkelvormige nissen.⁴ Tussen de vierde en de vijfde rij nissen zijn openingen zichtbaar die waarschijnlijk dienden om houten balken in te plaatsen die een houten platform ondersteunden. Via dit platform was de toegankelijkheid van de bovenste rijen nissen verzekerd.⁵ Ook de pilaster is voorzien van halfcirkelvormige nissen.⁶ In het totaal waren er ongeveer 450 tot 500 nissen voor elk twee urnen voorzien.⁷ In een latere fase werd langs de wanden een bankje aangebracht waarin 59 urnen zijn ingevoegd. Via dit bankje poogde men de capaciteit van het columbarium uit te vergroten. Bepaalde van de in deze bank verzonken urnen zijn afgedekt met een marmeren plaat die voorzien is van een kuiltje met gaatjes. In deze kuiltjes werden drankoffers of parfums gegoten die via de gaatjes in de as-urn liepen.⁸ Aanvankelijk waren alle nissen van een gelijke grootte. Later echter werden enkele nissen vergroot en voorzien van nieuwe stenen *tabulae ansatae* die aangebracht werden op de vroegere geschilderde naamplaten. Dit bewijst volgens Caldelli en Pavia het hergebruik van de nissen en dit tot aan de periode van Septimus Severus. Als argument voor deze einddatum wijzen ze op het nog *in situ* aanwezige marmeren reliëf met de afbeelding van een *dextrarum iunctio* uit deze periode.⁹ Coarelli echter meent op basis van hetzelfde reliëf dat hoewel het columbarium zelf in de derde eeuw niet meer in gebruik was, er toch nog steeds inhumatie bijzettingen plaats vonden.¹⁰

De wanden zijn opgesmukt met levendige fresco's van veelkleurige vogels, dieren en bloemen.¹¹ Della Portella meent dat dergelijke fresco's niet alleen decoratief zijn, maar de overleden persoon begeleiden naar de eeuwige tuinen. De Dionysische scènes dan weer, zouden het geloof in leven na de dood uitdrukken.¹²

Er werden ongeveer 297 inscripties aangetroffen die voor het merendeel stammen uit de periode van Tiberius en Claudius.¹³ De inscripties zijn afwel ingekrast in de geschilderde *tabulae* of zijn aangebracht op marmeren platen.¹⁴

Dit columbarium is volgens Coarelli, Caldelli, Ricci, Astolfi en Della Portella op basis van epigrafische bronnen opgetrokken onder de regering van Tiberius. Een datering die op basis van de fresco's uit de periode van Tiberius gewettigd lijkt.¹⁵

3.8.2 Vigna Codini 2

Deze constructie werd ontdekt in 1847 nabij het eerste nog bewaarde columbarium.¹⁶ Nabij het columbarium zijn ook resten gevonden van de *ustrina* van het college van muzikanten, van Vitalis en Praepusa, van de corporatie van guirlandemakers en dat van de zakkenmakers.¹⁷ De ondergrondse constructie is toegankelijk via een steile trap die ongeveer 7m onder het looppniveau voert.¹⁸ De afmetingen voor het in *opus reticulatum* opgetrokken columbarium zijn 5,90m bij 5,20m.¹⁹ De vloerbekleding is in *opus signinum*.²⁰ In de

¹ Coarelli 1975, 336; Pavia 2000b, 51.

² Astolfi 1998, 12.

³ Toynbee, 1971, 114.

⁴ Coarelli 1975, 336.

⁵ Lanciani 1979, 330.

⁶ Pavia 2000b, 51.

⁷ Vijfhonderd volgens Coarelli 1975, 336; vierhonderdvijftig volgens Lanciani 1979, 330 In Astolfi 1998, 14 en Robathan 1950, 116 spreekt men evenwel (per vergissing?) over 450 urnen.

⁸ Astolfi 1998, 14 en 17–18; Della Portella 2000, 127.

⁹ Astolfi 1998, 14–16; Caldelli 1999, 62; Pavia 2000b, 51.

¹⁰ Coarelli 1975, 336.

¹¹ Lanciani 1979, 330.

¹² Della Portella 2000, 127.

¹³ Lanciani 1979, 330; Toynbee, 1971, 114; C.I.L. VI n° 4881–5178; n° 4964 maakt melding van Tiberius Iulius Aperos en Tiberius Claudius Aperos, zoon en vader, beiden *liberti* van Tiberius Caesar Augustus; *liberti* van Nero: n° 4949: *Eros Ti. Claudi Neronis*.

¹⁴ Astolfi 1998, 17.

¹⁵ Astolfi 1998, 17; Caldelli 1999, 63; Coarelli 1975, 336; Della Portella 2000, 124.

¹⁶ Lanciani 1979, 330.

¹⁷ Lanciani 1979, 331.

¹⁸ Pavia 2000b, 51.

¹⁹ Coarelli 1975, 336; Della Portella 2000, 269.

²⁰ Della Portella 2000, 127.

literatuur wordt ook melding gemaakt van een vloermozaïek.¹ Het plafond van dit columbarium is een moderne restauratie.²

In de wanden zijn telkens negen rijen halfcirkelvormige nissen voor telkens twee urnen aangebracht: op twee wanden 8 nissen per rij en op de andere twee wanden 9 nissen per rij.³ In totaal waren ongeveer 600 bijzettingen in nissen mogelijk.⁴ Bepaalde nissen bevatten de portret-bustes van de bijgezette personen.⁵ Tegen de wanden is nog een urnenbank aangebracht.⁶

De nog open ruimte tussen de vaak architecturale uitgewerkte nissen werd opgesmukt met ornamentale stuc-decoratie en iets later dan het ontstaan van het columbarium aangebrachte afbeeldingen van wijnranken, maskers, muziekinstrumenten, manden fruit en drinkhorens.⁷

Er werden in deze constructie meer dan 400 inscripties aangetroffen.⁸ In het columbarium werden keizerlijke *liberti* en slaven evenals functionarissen van funeraire colleges bijgezet.⁹ Nash en Lanciani gaan er van uit dat dit columbarium voorbehouden werd voor de *liberti* van Marcella, de eerste echtgenote van M. Agrippa die later hertrouwde met Julius Antonius, en hun dochter Marcella, die aanvankelijk getrouwd was met Paullus Aemilius Lepidus en later met M. Valerius Messalla.¹⁰ Volgens Coarelli zijn er echter geen doorslaggevende bewijzen om dit columbarium toe te wijzen aan de familie van de Marcellii.¹¹ Een *tabula ansata* uit 10 n.Chr. meldt dat C. Iulius Eutichus, een bediende van Julia, een dochter van Augustus, hier zijn laatste rustplaats vond aan de voet van de toegangstrap.¹² Eveneens een verloskundige en een lid van de *corporis custos*, de wacht, werden hier bijgezet.¹³ Bepaalde inscripties maken melding van leden van een *collegium symphonicorum*, van muzikanten en van acteurs.¹⁴ Vele namen van de bijgezette personen wijzen op een band met grote Romeinse families, zoals de Memmi, of met de keizerlijke familie, zoals *liberti* van Augustus, Tiberius, Claudius en Octavia.¹⁵

Door recent onderzoek door Caldelli en Ricci werd duidelijk dat enerzijds bepaalde nissen na de bijzetting van de urnen geen marmeren inscriptie kregen en dat anderzijds bepaalde personen meermaals vermeld werden hetzij als opdrachtgever en/of eigenaar van de nissen, hetzij als bijgezette persoon.¹⁶ De eerste vaststelling is natuurlijk niet tegenstrijdig met het gegeven dat graffiti of geschilderde panelen bij de nissen konden worden aangebracht. De implicatie van de tweede vaststelling is evenwel doordringender inzake de organisatie van dergelijke columbaria. Schijnbaar was dit columbarium niet in handen van een *collegium* maar stond een privé-persoon als opdrachtgever en/of eigenaar in voor de verkoop en aankoop van de nissen.¹⁷

Via de inscripties weten we dat het columbarium in 10 n.Chr. onder het consulaat van Sergius Lentulus Maluginensi en Q. Junius Blaesus door een *collegium* werd opgericht.¹⁸ Op basis van een inscriptie in een vloermozaïek weten we verder nog dat twee curators van het *collegium*, namelijk een *libertus* van Sextus Pompeius (een zoon van Pompeius de Grote) en een *libertus* van C. Memmius, de vloer bekostigd hebben.¹⁹ Op

¹ Coarelli 1975, 337.

² Toynbee, 1971, 114.

³ Coarelli 1975, 336; Grimal 1986, 169.

⁴ Caldelli 1999, 62. Vergelijk ook hier met Astolfi 1998, 19 waarin sprake is van 300 urnen. De simpele rekensom van het aantal nissen (namelijk $2 \times (8 \times 9) + 2 \times (9 \times 9) = 326$ nissen) en de wetenschap dat per nis twee urnen konden worden geplaatst, maakt Astolfi's vooropgestelde aantal niet aannemelijk. Indien iedere nis twee urnen bevatte, was het exacte aantal bijzettingen 652.

⁵ Toynbee, 1971, 114.

⁶ Pavia 2000b, 52.

⁷ Astolfi 1998, 19–20; Della Portella 2000, 128 en 269; Pavia 2000b, 52; Toynbee, 1971, 114.

⁸ Lanciani 1979, 331.

⁹ Grimal 1986, 169; C.I.L. VI n° 4414–4880.

¹⁰ Lanciani 1979, 331; Nash 1962, 333; bijvoorbeeld C.I.L. VI n° 4655 maakt melding van een *libertus* van Marcella Maior; n° 4421 maakt melding van een *libertus* van Marcella Minor.

¹¹ Coarelli 1975, 337.

¹² Pavia 2000b, 52; Robathan 1950, 117.

¹³ Astolfi 1998, 20; Toynbee, 1971, 114.

¹⁴ Bijvoorbeeld C.I.L. VI n° 4416 vermeldt *symphoniaci*; n° 4454 maakt melding van een *musicarius*; andere beroepen: bijvoorbeeld n° 4479: *C. Iulius Caesaris L. Xystus unctor*: een keizerlijke *libertus* die zalver was.

¹⁵ Caldelli 1999, 63.

¹⁶ Caldelli 1999, 63.

¹⁷ Caldelli 1999, 63.

¹⁸ Lanciani 1979, 331.

¹⁹ Astolfi 1998, 19; Coarelli 1975, 337.

basis van het muurwerk menen Coarelli, Caldelli, Ricci, Astolfi en Della Portella dat het columbarium is opgetrokken in de (laat) Augusteïsche periode. De fresco's zijn in een iets latere periode aangebracht.¹

3.8.3 Vigna Codini 3

Dit columbarium werd ontdekt in 1852.² In de nabijheid van het columbarium werd een *ustrinum* aangetroffen.³ De constructie is toegankelijk via dubbele trappen die ondergronds uitmonden op het einde van een gang die evenwijdig loopt met de via Appia.⁴ De plattegrond van dit columbarium is U-vormig. De gangen worden als het ware onderverdeeld in compartimenten door pilasters met een composiet-kapiteel.⁵ De afmetingen van het columbarium worden in de literatuur niet opgegeven. Figuren van het columbarium, waarop de afmetingen kunnen worden uitgerekend, ontbreken. Over de vloerbekleding wordt in de literatuur geen melding gemaakt. De gangen zijn overspannen door kruisgewelven.⁶

Het is opvallend dat het overgrote deel van de nissen voor urnen hier rechthoekig zijn en niet zoals gebruikelijk halfcirkelvormig. Even ongewoon is dat er per nis vier urnen in plaats van gebruikelijk twee urnen konden worden bijgezet.⁷ Tussen de vierde en vijfde rij nissen waren marmeren balken aangebracht die een houten platform, een *mezzanino*, dienden te ondersteunen. Op deze wijze waren ook de bovenste rijen nissen toegankelijk.⁸ In de wand van de trappen zijn halfcirkelvormige nissen aangebracht.⁹ De urnen en later toegevoegde sarcofagen zijn nog steeds *in situ*.¹⁰ Het precieze aantal bijzettingen wordt in de literatuur niet aangegeven. In een latere periode werd door een *libertus* van Antoninus Pius een sarcofaag in het columbarium geplaatst voor zijn echtgenote.¹¹ Het columbarium werd verder opgesmukt met kleine zuilen, frontons, kleine constructies die het voorkomen hebben van tempeltjes en fresco's van guirlandes, florale motieven en dieren.¹² In het columbarium werden ongeveer 150 intacte en 30 fragmenten van inscripties aangetroffen.¹³ De inscripties tonen onder meer aan dat speculanten nissen opkochten om die dan terug door te verkopen.¹⁴ Volgens Astolfi is het duidelijk dat de uitzonderlijke architectonische elementen en de decoratie erop wijzen dat de grafeigenaars tot een welgestelde klasse behoorden.¹⁵

Dit columbarium is volgens Coarelli, Grimal, Caldelli, Ricci en Della Portella ontstaan onder de regering van Tiberius en bleef de gehele tweede eeuw in gebruik aangezien er ook *liberti* van Hadrianus, Antoninus Pius en Marcus Aurelius werden bijgezet.¹⁶ Toynbee meent dat er reeds *liberti* van Augustus en Livia werden bijgezet in dit columbarium. Dit wordt bevestigd door de inscripties. De *liberti* van Claudius werden hier als laatsten in de eerste fase van het columbarium bijgezet.¹⁷ Ook Astolfi meent dat er veel meer sprake is van twee fasen dan van een continuïteit: de eerste fase loopt vanaf Augustus tot en met Claudius en de tweede fase valt samen met de regeringen van Traianus en Hadrianus.¹⁸ De fresco's op het plafond schijnen een datering in de eerste eeuw n.Chr. te rechtvaardigen.¹⁹ Meer recentelijk is gesuggereerd dat de fresco's pas "later" zijn aangebracht.²⁰ Tijdens de tweede fase onder Trajanus en Hadrianus werden de lichamen van de *liberti* Ulpii en

¹ Astolfi 1998, 22; Caldelli 1999, 63; Coarelli 1975, 337; Della Portella 2000, 269.

² Lanciani 1979, 330.

³ Pavia 2000b, 52; Robathan 1950, 117.

⁴ Lanciani 1979, 332.

⁵ Lanciani 1979, 333.

⁶ Toynbee 1971, 114.

⁷ Astolfi 1998, 24; Lanciani 1979, 333.

⁸ Lanciani 1979, 333; Pavia 2000b, 52.

⁹ Toynbee 1971, 114.

¹⁰ Pavia 2000b, 52.

¹¹ Astolfi 1998, 27.

¹² Astolfi 1998, 23; Pavia 2000b, 52; Toynbee 1971, 114.

¹³ Caldelli 1999, 63; C.I.L. VI 5179–5538; bijvoorbeeld n° 5202 en 5203 maken melding van de vergoddelijkte Augustus: C. Iulius divi Aug.; n° 5263 en 5294 zijn inscripties van *liberti* van Livia; n° 5239 is een inscriptie van een *liberta* van Tiberius.

¹⁴ Astolfi 1998, 25–27.

¹⁵ Astolfi 1998, 24.

¹⁶ Caldelli 1999, 63; Coarelli 1975, 337; Della Portella 2000, 269; Grimal 1986, 169. Cf. Stützer 1971, 184; z.a. 1965, 96.

¹⁷ Toynbee, 1971, 114.

¹⁸ Astolfi 1998, 24.

¹⁹ Toynbee, 1971, 114.

²⁰ Luciani 1984, 282.

Aelii op de grond, de enige nog vrije plaats, van het columbarium neergelegd. Astolfi vermoedt dat er misschien ook nog crematie-bijzettingen plaats vonden in de nog vrije nissen. Dit opnieuw in gebruik nemen van columbaria was mogelijk te wijten aan het nijpende gebrek aan begraafplaatsen op een gangbare afstand van de stad. Vandaar dat inhumatie in de columbaria een economisch voordelige oplossing bood.¹

3.9 Columbaria van de via Taranto

De twee columbaria zijn gelegen op de kruising van de via Taranto met de via Enna en de via Pescara nabij de muur van Aurelius. Beide columbaria werden ontdekt in 1932.² Beide constructies zijn toegankelijk via trappen die starten vanaf een binnenplaats van nabijgelegen gebouwen.³ De toegangen zelf zijn voorzien van een architraaf in travertijn.⁴

3.9.1 via Taranto 1

De toegangsdeur van het columbarium bevindt zich in één van de twee korte zijden van het columbarium. Aan de buitenzijde van de constructie was de toegangsdeur geflankeerd door twee smalle vensters. Boven de deur bevond zich in oorsprong een *titulus*. De façade was verder opgesmukt met terracotta-elementen.⁵ Het columbarium heeft een rechthoekig plattegrond en is overspannen met een tongewelf.⁶ De vloer van aangestampte aarde is deels bedekt met marmerplaten.⁷ Afmetingen worden in de literatuur niet opgegeven.

In de achterwand is één grote centrale nis met schelpgewelf aangebracht die langs beide zijden geflankeerd wordt door een kleinere rechthoekige nis. In de rechthoekige en halfcirkelvormige nissen in de wanden (het exacte aantal wordt niet opgegeven in de literatuur) werden ook allerlei voorwerpen aangetroffen zoals niet nader gespecificeerde recipiënten en een miniatuurmodel van een wagen. Naast crematie-urnen, werden ook vier grote met marmeren deksels afgesloten amforen voor as aangetroffen die in de hoeken van het columbarium in de grond waren bijgezet.⁸ In de bodem werden (waarschijnlijk in een latere fase) twee *a cappuccina*-graven en één *a cassa*-graf voor kinderen toegevoegd.⁹

Fresco's op de wanden tonen onder andere twee funeraire maskers en Tyché met een rad. Het plafond is onderverdeeld in panelen waarin glazen schalen met druiven, vogels, eroten, psychai en een gesluierde dame zijn afgebeeld.¹⁰ Graffiti op de wanden vermelden de namen van de bijgezette personen: bijvoorbeeld Gelaius, Artemae en Entius. Onder de grote centrale nis is een marmerplaat aangebracht met een in het Grieks gesteld inscriptie. Deze inscriptie is de grafinscriptie van Venerianus die in de ogen van zijn ouders heroïsch als een godheid was.¹¹ Het columbarium kan beschouwd worden als een klein familiecolombarium.¹²

3.9.2 via Taranto 2

Het is ongebruikelijk dat de toegang in één van de lange zijden is aangebracht.¹³ Boven de toegang bevond zich een *titulus* en twee vensteropeningen.¹⁴ In de wand van de deuropening zijn nog metalen scharnieren bewaard die aantonen dat het columbarium kon worden afgesloten.¹⁵ Afmetingen worden in de literatuur niet opgegeven. Het aarden loopvlak was niet voorzien van een vloerbekleding. De ruimte is overspannen door een (afgevlakt) tongewelf. Dit columbarium is opgetrokken in *opus reticulatum*. Het

¹ Astolfi 1998, 24; Lanciani 1979, 333; Robathan 1950, 117.

² z.a. 1965, 117.

³ Pavia 2000b, 52.

⁴ z.a. 1965, 117.

⁵ Pallottino 1934, 43.

⁶ z.a. 1965, 117.

⁷ Pallottino 1934, 43.

⁸ Pallottino 1934, 43; Pavia 2000b, 52.

⁹ Pallottino 1934, 43.

¹⁰ Pallottino 1934, 52–57; z.a. 1965, 117.

¹¹ Pavia 2000b, 52.

¹² Pallottino 1934, 42.

¹³ Pallottino 1934, 44; Arias e.a. 1959, 264.

¹⁴ Pallottino 1934, 44.

¹⁵ Pallottino 1934, 51.

columbarium is voorzien van (een onbekend aantal) rechthoekige en halfcirkelvormige nissen. In de linkzijdige wand ten opzichte van de toegangsdeur is een grote centrale nis aangebracht. Dit tweede columbarium is stilistisch eenvoudiger dan het eerste columbarium, maar bezit een beter bewaarde decoratie. In de wanden komen niet gebruikte nissen voor. Er werden geen secundaire bijzettingen aangetroffen.¹ Het exacte aantal bijzettingen wordt in de literatuur niet opgegeven.

Op de wanden zijn fresco's aangebracht van slanke amforen, wijnstokken, takken van granaatappelbomen, fijne guirlandes die met doeken zijn samengebonden en van waaruit hoornen en cymbalen afhangen. Het plafond is onderverdeeld in vierkanten waarin een roos staat afgebeeld.² Er werden geen inscripties aangetroffen in het columbarium.³ Het columbarium kan beschouwd worden als een klein familiecolumbarium.⁴

Hoewel de twee columbaria grote gelijkenissen met elkaar vertonen, verschillen ze qua datering ongeveer 100 jaar. Het eerste columbarium werd door Pallottino en Pavia op basis van baksteenstempels uit de periode van Hadrianus, de architectuur en de decoratie gedateerd in het begin van de tweede eeuw.⁵ Het tweede columbarium werd op basis van het muurtechniek en de picturale stijl, zoals de rozetten op het plafond, door Arias, Grimal, Pallottino en Pavia gedateerd in de Julisch-Claudische periode.⁶ Het tweede columbarium was slechts voor een korte periode in gebruik, namelijk van Tiberius tot Claudius, en werd daarna verlaten.⁷

3.10 Columbarium van de *liberti* van Livia Augusta of *monumentum familiae Liviae*

Dit columbarium, gelegen in de Vigna Benci tussen de tweede en derde mijl langs de via Appia, werd ontdekt in 1726. Onze kennis over het columbarium is vooral gebaseerd op oude gravures. Het columbarium zelf werd kort na de ontdekking verwoest.⁸

De hoofdruimte van het columbarium (*monumentum familiae Liviae* 1) is een rechthoekige ruimte van 8,04m bij 6,69m, met centraal in de vier zijden halfcirkelvormige absiden. De absiden in de lange wanden worden geflankeerd door rechthoekige absiden. De absiden lopen bovenaan uit in schelpvormige koepeltjes. Deze ruimte is verder nog voorzien van een kroonlijst en een rijkelijke stuc-decoratie in de vierde Pompeiaanse Stijl.⁹ Een galerij liet toe om de hoger gelegen nissen voor urnen te bereiken.¹⁰ De muren werden opgetrokken in *opus reticulatum* terwijl de hoeken van de wanden en de binnenkant van de bogen uit baksteen bestaan. Een dergelijke techniek komen we ook tegen bij de Tomba degli Archetti in Ostia (begin eerste eeuw n.Chr.) en het graf 18 van een priesteres langs de via Laurentina (20 n.Chr.).¹¹ Smalle openingen zorgden voor verlichting in de ondergrondse constructie. Toch zal er waarschijnlijk ook nood geweest zijn aan lampen.¹²

De vloerbekleding in de hoofdruimte was in mozaïek. De geometrische patronen vertonen overeenkomsten met patronen die typisch zijn voor de tweede Pompeiaanse stijl uit het einde van de Republiek in Pompeï.¹³ In de halfcirkelvormige absiden is een zwart-wit mozaïek van repeterende visschubben aangebracht. In de rechthoekige absiden bestaat het mozaïek uit zeshoeken en ruiten in een decoratief patroon. Voor zover de overige mozaïeken nog bewaard waren in de hoofdruimte, bestonden deze uit witte octogonalen op een zwarte achtergrond en een typisch Republikeins zandloper-motief.¹⁴ Over de gewelfvorm is niets bekend.

De toegang tot deze hoofdruimte is aangebracht in één van rechthoekige absiden. Langs een voorportaal waarvan de wanden eveneens voorzien zijn van nissen bereikt men een kleiner columbarium (het zogenaamde *monumentum familiae Liviae* 2). Dit kleiner columbarium (binnenafmetingen ongeveer 6,26m bij 9,16m) werd

¹ Pallottino 1934, 44; Pavia 2000b, 53.

² Grimal 1986, 171; Pallottino 1934, 45–46; z.a. 1965, 117.

³ Pallottino 1934, 51.

⁴ Pallottino 1934, 42.

⁵ Pallottino 1934, 44 en 56–57; Pavia 1985, 170–171; Pavia 2000b, 53.

⁶ Arias e.a. 1959, 264; Grimal 1986, 171; Pallottino 1934, 44; Pavia 2000b, 53; z.a. 1965, 117.

⁷ Pavia 2000b, 53.

⁸ Caldelli 1999, 60; Kammerer-Grothaus 1979, 317. Zie Gorio 1727 voor een uitgebreide bespreking van onder meer de sculpturen, sarcophagen, urnen, inscripties en altaren. Zie ook daar voor gravures van deze voorwerpen en een bespreking van de organisatie onder de vorm van *collegia*.

⁹ Kammerer-Grothaus 1979, 318–319.

¹⁰ Caldelli 1999, 60.

¹¹ Kammerer-Grothaus 1979, 318.

¹² Kammerer-Grothaus 1979, 318.

¹³ Kammerer-Grothaus 1979, 320.

¹⁴ Kammerer-Grothaus 1979, 321.

pas in 1728 ontdekt. Het columbarium zelf was, zoals het grote columbarium, gedecoreerd met mozaïeken met geometrische motieven die typisch zijn voor de vroege Keizertijd evenals vegetatieve mozaïeken die uitgevoerd zijn in een stijl die overeenkomsten met de derde Pompeiaanse Stijl bij fresco's en de vierde Pompeiaanse Stijl bij stucwerk.¹

Opvallend bij deze columbaria is het grote aantal bijzettingen. Dit is volgens Brandenburg een typisch kenmerk voor columbaria uit de Keizertijd: door de toenemende bevolking van Rome en de stijgende grondprijzen voorzag de keizer in een begraafplaats voor zijn slaven en *liberti*.² In de hoofdruimte zijn de vierhoekige nissen voorzien van negen rijen nissen voor urnen, de halfcirkelvormige absiden bevatten zeven rijen nissen.³ In het totaal was in deze twee columbaria plaats voor 1100 bijzettingen verdeeld over 550 nissen.⁴ In een latere periode (vermoedelijk in de derde eeuw) werden verspreid over de twee columbaria talrijke sarcofagen geplaatst.⁵ Andere voorwerpen die in deze constructie werden aangetroffen zijn een gedecoreerd koperplaatje met afbeeldingen van Egyptische goden, glazen parfumrecipiënten en een mannenbuste uit de late Republiek of vroege Keizertijd.⁶ Over fresco's is niet bekend.

In het grote columbarium werden 222 inscripties aangetroffen. Deze inscripties waren voor het overgrote deel rechthoekige, soms hergebruikte, panelen die aan de wanden bevestigd waren.⁷ Uit de inscripties blijkt dat het overgrote deel van de bijgezette personen *liberti* waren.⁸ Door de mindere kwaliteit van de inscripties, bijvoorbeeld door de aangebracht correcties, de onregelmatige interpunctie en de verschillende stijlen, en het hergebruik, denken Caldelli en Ricci dat het columbarium gedeeltelijk in handen was van een *collegium*. Door het hergebruik van grafplaten kon dit *collegium* de kosten drukken.⁹ Terwijl het keizerlijke hof op zijn beurt veeleer instond voor de structuur en decoratie van het gebouw om aldus het prestige en de vrijgevigheid van het hof uit te drukken.¹⁰ In beide constructies samen werden meer dan 400 inscripties aangetroffen.¹¹

Dit columbarium is volgens Kammerer-Grothaus, Caldelli en Ricci opgetrokken in de laatste jaren van de regering van Augustus en was zeker nog in gebruik onder Claudius. Dit laatste volgt uit een inscriptie die spreekt over de vergoddelijkte Claudius. De deïficatie van Claudius vond plaats op 13 oktober 54 n.Chr. Bovendien zijn er ook nog inscripties uit de derde eeuw n.Chr. gevonden. Deze dateren zelfs uit een latere periode dan de sarcofagen.¹²

3.11 Columbarium van de *liberti* van Augustus

Dit tegenwoordig tot ruïne vervallen columbarium is gelegen langs de via Appia in de Vigna Vignolini nabij het columbarium van de *liberti* van Livia Augusta.¹³ Op basis van oude gravures weten we dat deze constructie bestond uit drie naast elkaar gelegen ruimtes. De totale constructie mat ongeveer 12,55m bij 30,78m. De centrale ruimte was toegankelijk via een systeem van trappen en trapoverlopen. De centrale ruimte kende nog een bovenbouw, terwijl de andere twee ruimtes een plat dak hadden. De wanden van de drie ruimtes waren voorzien van halfcirkelvormige nissen voor het bijzetten van as-urnen. Er bestaan echter verschillende reconstructies die echter niet meer te verifiëren zijn door de huidige bouwvallige toestand van het gebouw.¹⁴ Alle verdere informatie over de opbouw en decoratie ontbreekt. Bij een voorzichtige schatting kom ik tot een totaal

¹ Kammerer-Grothaus 1979, 318 en 319.

² Brandenburg 1984, 15.

³ Caldelli 1999, 60.

⁴ Kammerer-Grothaus 1979, 325.

⁵ Kammerer-Grothaus 1979, 323; Pergola 2003, 275–276.

⁶ Kammerer-Grothaus 1979, 320 en 324.

⁷ Caldelli 1999, 60.

⁸ Caldelli 1999, 61.

⁹ Caldelli 1999, 61.

¹⁰ Caldelli 1999, 61.

¹¹ C.I.L. VI n° 3916–4326; *liberti* van Livia, bijvoorbeeld: n° 4162: *M. Livius Euni Olypus dat Liviae Irenae L. suae ollam*; n° 4171: *Lullu Liviae dat Antigono Liviae L. coniugi suo ollam*; n° 3927 *Zeuxis Liviae L. aurifex Rufa Tertii L.*; inscriptie van een parfumeur: n° 4252: *Cornelia Attice Helico Liviae ung(...)ita* (=unguentarius); inscriptie van een kamerdienaar: n° 4231: *Appolonius ab ar(gento) dat Antigono Liviae cubi(culario)*.

¹² Caldelli 1999, 60; Kammerer-Grothaus 1979, 326; C.I.L. VI n° 4305 vermeldt de vergoddelijkte Claudius; inscriptie uit periode van Tiberius: n° 3935: *Primus Ti. Caesar Matern. aquar.*; inscriptie uit periode van Nero: n° 3971 a en b: *Philadelphus Neronis Caesar ex horreis Petroniam dec.* en *Niphas Philadespoti contuber eius*.

¹³ Kammerer-Grothaus 1979, 326.

¹⁴ Kammerer-Grothaus 1979, 327.

van ongeveer 1200 bijzettingen in nissen.¹ Het columbarium is volgens Kammerer-Grothaus opgericht in de Augusteïsche periode. Argumenten die een dergelijke datering ondersteunen, worden niet gegeven.²

3.12 Columbarium nabij het circus van Maxentius

Dit columbarium werd in 1950 ontdekt nabij het circus van Maxentius. De treden van de toegangstrap zijn in baksteen uitgevoerd, de wanden van de trap in *opus reticulatum*. De trap zelf was overspannen met een tongewelf. In oorsprong waren er waarschijnlijk nog twee treden meer bewaard dan nu. In originele toestand telde de trap waarschijnlijk twaalf treden. De bovengrondse constructie van waaruit de trap vertrok, is niet bewaard.³

Aan de voet van de trap bevindt zich een 70 cm brede trapoverloop, waarna de toegangsdeur volgt tot de eigenlijke grafkamer. De deur is 1,78m hoog en 1,14m breed. De architraaf, dorpel en deurstijlen zijn in travertijn uitgevoerd. De linker deurstijl is later echter vervangen door een deurstijl in verzorgd *opus mixtum*. Boven de deuropening bevindt zich een klein venstertje van 45cm bij 14cm.⁴

De vierkante grafkamer, met wanden van ongeveer 3,02m, is overspannen met een tongewelf. De vloer in de grafkamer ligt 58cm dieper dan de deur. Vandaar dat in de grafkamer nogmaals twee treden zijn aangebracht. De hoogte tussen het hoogste punt en de oorspronkelijk met bakstenen geplaveide vloer bedraagt 2,75m. De linker- en achterwand zijn uitgevoerd in *opus reticulatum*, de rechter- en toegangswand zijn omwille van extra druk door het verloop van het bovengrondse terrein en van de deur een bakstenen bekleding. Alle vier de wanden werden voorzien van een laag stuc waarop geen fresco's werden aangebracht.⁵

In de zijwanden zijn op één meter hoogte telkens drie nissen voor elk twee urnen aangebracht. De nissen in de linkerzijwand zijn in tegenstelling tot deze in de rechterzijwand niet symmetrisch ingeplant, maar iets naar achter opgeschoven. De reden hiervoor is dat men reeds bij de aanleg van deze constructie links in de linkerzijwand een deuropening aanbracht.⁶

In een latere periode is dit graf volgens Nestori overgegaan in handen van christenen. In de grafkamer werd toen tegen de rechterwand en tussen de toegangsmuur en een nieuw opgetrokken pilaster ter hoogte van de verst gelegen nis een graf aangelegd. In deze afgebakende ruimte werd een 1,30m diep *forma*-graf aangelegd. Aan de open zijde werd een verhoging van 25cm aangebracht onder de vorm van twee stukken marmer. Boven het graf werd een nieuwe pleisterlaag aangebracht waardoor in de rechterwand twee nissen afgesloten werden. Boven de afgesloten nissen is een 25cm bij 57cm uitsparing in de muur aangebracht waar oorspronkelijk het grafopschrift was vastgemaakt met vier haken.⁷ Tussen de achterwand van de grafkamer en de nieuw opgetrokken pilaster voor het *forma*-graf, was oorspronkelijk een plaat van 48cm bij 67cm gevestigd. Deze plaat was een soort *mensa* waarop lampen en andere voorwerpen konden geplaatst worden.⁸

De decoratie op het gewelf boven de trap en op de wanden is bijna volledig verloren. De wanden werden eerst bezet met een 3,5 cm dikke pleisterlaag waarboven een fijne stuclaag werd opgebracht. De fresco's bestonden uit panelen van rode lijnen en groene segmenten in verschillende vormen. In de panelen waren rode en groene vliegende vogeltjes, bloemen, appels en twee dansende *psychae* afgebeeld.⁹ Rondom het nieuwe christelijke graf werden fresco's van vogels, bloemen, een persoon in een tunica en een Jonas-cyclus bestaande uit Jonas opgeslokt, Jonas uitgeworpen en de rustende Jonas aangebracht.¹⁰ Op de achterwand zijn nog resten van een fresco zichtbaar dat een tuinhekwerk voorstelde. Misschien behoort dit fresco tot een nog later aangebracht graf dat nu echter volledig verdwenen is zonder een spoor achter te laten.¹¹

De eerder vermelde doorgang in de linkerzijwand voert naar een tegenwoordig zeer bouwvallig netwerk van gangen. In de wanden van deze gangen zijn *loculi a finestra* en *loculi a fornello* de overheersende graftypes. Deze types komen in de christelijke catacomben eerder zeldzaam voor. Er zijn ook, gezien de afmetingen, *loculi*

¹ Berekeningen op basis van de figuren Kammerer-Grothaus 1979, 339, 340 en 341.

² Kammerer-Grothaus 1979, 326.

³ Nestori 1969a, 637.

⁴ Nestori 1969a, 638.

⁵ Nestori 1969a, 638–639.

⁶ Brandenburg 1984, 20–21; Nestori 1969a, 639.

⁷ Nestori 1969a, 639–640.

⁸ Nestori 1969a, 640.

⁹ Nestori 1969a, 638.

¹⁰ Nestori 1969a, 639–640.

¹¹ Nestori 1969a, 640.

voor kinderen aanwezig. De gangen zijn tussen 1m en 1,40m breed. Eén gang is echter slechts 80cm breed. Dit komt omdat in de periode gelijktijdig aan het gebruik van de gang men een ondersteuningsmuur tegen verzakkingen heeft opgetrokken.¹ Enkele andere korte en onregelmatig vertakte gangen wijzen erop dat het hypogeum later nog uitgebreid werd.² Gezien de typologie, het afsluitsysteem en de afmetingen van de graven en de grootte van de gangen betreft het hier naar alle waarschijnlijkheid pagane graven.³

Op basis van het muurwerk, namelijk het *opus reticulatum* dat ook voorkomt bij de columbaria nabij de Sebastiano-catacombe, dateren Nestori, Brandenburg en Pergola de oorspronkelijke constructie niet later dan de eerste helft van de tweede eeuw, of scherper nog in de periode van Hadrianus.⁴ De transformatie door christenen is moeilijker te dateren. De enige dateringsmogelijkheid zijn de fresco's. Daar waar de oorspronkelijke fresco's langs de trap gelijktijdig of iets later dan het ontstaan van de constructie zijn aangebracht, dateren de christelijke fresco's volgens Nestori waarschijnlijk uit het einde van de derde eeuw.⁵

3.13 Columbaria onder S. Sebastiano

Deze columbaria zijn gelegen aan de derde mijl langs de via Appia onder de kerk van San Sebastiano, gelegen bij de gelijknamige catacombe. De columbaria werden opgegraven tussen 1915 en 1929.⁶ In de laatste decennia van de eerste eeuw en vooral in de tweede eeuw n.Chr. vormen zich zijwegen parallel met of haaks op de via Appia. Langs deze aftakkingen liggen grafmonumenten die homogeen zijn wat betreft typologie en grootte.⁷ Langs één van die aftakkingen, gelegen langs de noord-zijde van de San Sebastiano, bevinden zich de hier behandelde columbaria.⁸ Bij geen enkel van de columbaria is het gewelf bewaard.⁹

3.13.1 Sebastiano 10

Dit in baksteen opgetrokken columbarium met vierkante plattegrond meet ongeveer 2,32m bij 2,32m voor de binnenafmetingen en ongeveer 3,60m bij 3,60m voor de buitenafmetingen.¹⁰ De constructie had een vloerbekleding die bestond uit een witte marmermozaïek omzoomd met een rij donkere *tesserae*.¹¹ In het mozaïek zijn nog resten te zien van een naam en een klimopblad.¹² In de achterwand is een grote centrale nis, die met stuc en zuilen versierd is, aangebracht. Ook de zijwanden hebben een dergelijke grote centrale nis die met gecanneleerde pilasters geflankeerd zijn.¹³ Tussen deze grote nissen waren oorspronkelijk drie rijen met stuc omzoomde halfcirkelvormige nissen voor urnen aangebracht. Tegenwoordig zijn er slechts twee rijen bewaard. De inscripties boven de tweede rij maken echter duidelijk dat er oorspronkelijk nog een rij nissen was.¹⁴ In de nissen was plaats voorzien voor twee urnen.¹⁵ Alleen de nissen in de toegangswand hadden slechts plaats voor één urne. Dit maakt in het totaal 18 nissen voor twee urnen en 6 nissen voor elk één urne, of met andere woorden is er plaats voor 42 crematie-bijzettingen. In een tweede fase werden in dit columbarium drie inhumatie-graven aangebracht. Dit is nog te zien aan de onregelmatigheden in het mozaïek onder de hoofdnis. Eveneens is één *forma*-graf voorzien van een libatiepijp.¹⁶

Tegen de wanden was een bankje aangebracht dat later deels doorbroken werd door de aanleg van inhumatie-graven. Dergelijke bankjes waren een traditioneel meubel in columbaria. Ze boden plaats om te zitten tijdens funeraire maaltijden. In dit columbarium echter kunnen de bankjes wegens plaatsgebrek niet functioneel

¹ Nestori 1969a, 641–642.

² Brandenburg 1984, 21.

³ Nestori 1969a, 643.

⁴ Brandenburg 1984, 20; Nestori 1969a, 643; Pergola 2003, 279.

⁵ Nestori 1969a, 643.

⁶ Kammerer-Grothaus 1978, 113.

⁷ Pergola 2003, 270.

⁸ Jastrzebowska 1981, 22; Kammerer-Grothaus 1978, 113.

⁹ Afgeleid op basis van de figuren Kammerer-Grothaus 1978, 155 e.v.

¹⁰ Berekend op basis van de figuur in Kammerer-Grothaus 1978, 115.

¹¹ Kammerer-Grothaus 1978, 114.

¹² Kammerer-Grothaus 1978, 116.

¹³ Kammerer-Grothaus 1978, 114.

¹⁴ Kammerer-Grothaus 1978, 114.

¹⁵ Afgeleid op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, 115.

¹⁶ Jastrzebowska 1981, 22; Kammerer-grothaus 1978, 116.

bedoeld zijn.¹ Oorspronkelijk waren de wanden gedecoreerd met fresco's van gekruiste fakkels, een dier met tussen zijn hoeven wijnranken, kransen, banden en timpanen.² Bij de inhumatiefase werden nieuwe fresco's aangebracht. De kwaliteit is evenwel minder dan die van de eerste fase. Afgebeeld zijn spiralen, bladslingers en een kleine Eros.³ Over de inscripties is geen verdere informatie bekend.

Op basis van de stucdecoratie is dit columbarium volgens Kammerer-Grothaus opgetrokken in ongeveer 150 n.Chr.⁴ Op basis van het baksteenformaat behoort deze constructie volgens haar tot de Flavische periode.⁵ Jastrzebowska daarentegen meent dat het muurwerk geen argumenten oplevert die deze datering zouden rechtvaardigen. Veeleer ontstond dit columbarium volgens haar in de Julisch-Claudische periode. Hiervoor verwijst ze naar overeenkomsten inzake het muurwerk en de stucdecoratie van dit columbarium met het columbarium van Pomponius Hylas tijdens de eerste fase. Hoewel het stucwerk van dit columbarium eveneens grote overeenkomsten vertoont met het in de periode van Vespasianus gedateerde stucwerk van het columbarium Campana, meent Jastrzebowska dat het hypogeum op basis van bovenstaande argumenten toch in de Julisch-Claudische periode werd opgericht.⁶ Deze datering is echter zeer twijfelachtig omdat het stucwerk van dit columbarium, zoals Jastrzebowska zelf ook toegeeft, evenzeer in een andere periode kan gedateerd worden. De fresco's die tijdens de tweede fase werden aangebracht kunnen volgens Jastrzebowska op basis van overeenkomsten met de fresco's in de hoofdingang van het hypogeum van de Flavii in de Domitilla-catacombe gedateerd worden op het einde van de tweede, begin van de derde eeuw n.Chr.⁷

3.13.2 Sebastiano 9: “Appolonius-graf”

Dit columbarium, naast columbarium n° 10 gelegen, draagt in de bakstenen façade een inscriptie. De façade is sterk gelijkend op die van de grafconstructies op de Piazzuola nabij de Sebastiano-catacombe. De deuropening meet 1,40m bij 1,10m⁸ Het columbarium meet 2,32m bij 2,32m als binnenafmetingen en 3,60m bij 3,60m als buitenafmetingen.⁹ De binnenindeling kan als “klassiek” omschreven worden: in de achterwand een grote nis en een bank tegen de wanden die hier (in tegenstelling tot de banken in het columbarium n°10) volgens Kammerer-Grothaus wel utilitair kan geweest zijn. Jastrzebowska daarentegen meent dat de banken gebruikt werden voor het uitstellen van dodenmaskers (één exemplaar werd in het columbarium aangetroffen), bloemen, lampen en eventueel ook as-urnen. De vloerbedeking is in *opus sectile*, afgeboord door een band in witte mozaïek. Centraal is een romboïdaal aangebracht in wit marmer. Er zijn nog twee rijen halfcirkelvormige nissen voor urnen bewaard. De hierboven vermelde bank werd later doorbroken bij de aanleg van een inhumatiegraf met libatiepijp vóór de hoofdnis.¹⁰ Het columbarium beschikte minstens over 22 nissen voor elk twee urnen.¹¹

In het columbarium werd een 22cm hoge buste van een dame aangetroffen. Dergelijke beelden werden in de nissen geplaatst zoals dit bijvoorbeeld ook het geval was in het tweede columbarium van de Vigna Codini. Jastrzebowska wijst er evenwel op dat dit dodenportret te groot was om in de nissen van het columbarium n°9 te worden geplaatst. Op basis van de haartooi wordt deze buste in de periode van de overgang van Tiberius naar Claudius geplaatst.¹² Fresco's ontbreken waarschijnlijk daar er in de literatuur geen melding wordt van gemaakt. Graffiti en inscripties, waaronder de *titulus*, maken verschillende maal melding van leden van de familie van de Aetii.¹³

Op basis van het voegwerk van de muren is dit columbarium volgens Kammerer-Grothaus iets ouder dan columbarium n°10. Met andere woorden is het columbarium n°9 iets ouder dan 150 n.Chr.¹⁴ Deze datum kan nog scherper gesteld worden. Op basis van het muurwerk dateert men het complex in de tweede helft van de eerste eeuw. Op basis van het stucwerk rond de nissen komt men tot de conclusie dat deze ten laatste is

¹ Kammerer-Grothaus 1978, 114 en 116.

² Kammerer-Grothaus 1978, 116.

³ Kammerer-Grothaus 1978, 116.

⁴ Kammerer-Grothaus 1978, 116.

⁵ Kammerer-Grothaus 1978, 119.

⁶ Jastrzebowska 1981, 24–25.

⁷ Jastrzebowska 1981, 25.

⁸ Kammerer-Grothaus 1978, 116–117.

⁹ Afgeleid op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, 118.

¹⁰ Jastrzebowska 1981, 25; Kammerer-Grothaus 1978, 117.

¹¹ Afgeleid op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, 118.

¹² Kammerer-Grothaus 1978, 117.

¹³ Jastrzebowska 1981, 24–25; Kammerer-Grothaus 1978, 119. *Titulus*-inscriptie (Jastrzebowska 1981, 32): *Qaet(ius) Eutyche(s) monumentum Apollonio filio suo et sibi et suis posteriqeorum.*

¹⁴ Kammerer-Grothaus 1978, 116.

aangebracht onder de regering van Domitianus. Op basis van het baksteenformaat zou deze constructie tot de Flavische periode behoren.¹ Het monument bleef volgens Kammerer-Grothaus evenwel in gebruik tijdens de tweede eeuw. Getuige daarvan is een munt van Trajanus die als *maulum* in een afgesloten urne werd teruggevonden.² Jastrzebowska daarentegen dateert dit columbarium (evenals het vorige columbarium) op basis van overeenkomsten tussen het muurwerk en de stucdecoratie van dit columbarium met en de eerste fase in het columbarium van Pomponius Hylas in de periode van Tiberius. Ook de typologie van de buste en de typologie van de vloermozaïek wijzen volgens haar in die richting. Daartegenover staat dan weer dat de stucdecoratie ook grote overeenkomsten vertoont met stucwerk uit de periode van Vespasianus zoals die voorkomt in het columbarium Campana. Toch lijkt het volgens Jastrzebowska op basis van bovenstaande argumenten aannemelijker het columbarium te dateren in de Julisch-Claudische periode.³ Deze datering kan niet weerhouden worden wegens de grote twijfel inzake de datering van het stucwerk zoals Jastrzebowska zelf ook toegeeft.

3.13.3 Sebastiano 8

Dit columbarium bevindt zich in een slechte staat van bewaring. De façade was opgetrokken in baksteen. De plattegrond van de constructie is een vierkant. De binnenafmetingen zijn ongeveer 2,36m bij 2,44m en de buitenafmetingen 3,52m bij 3,68m.⁴ Er werden geen sporen van een vloerbekleding teruggevonden. Slechts enkele nissen voor urnen zijn bewaard. Wel zijn er ook sporen van latere inhumatie-graven in de bodem. De fresco's stellen ranken, een hoorn, een geitenbok en rankenvoluten voor. Dergelijke fresco's tonen sterke gelijkenissen met fresco's uit Pompeï die dateren uit 60 n.Chr.⁵ Voor het columbarium wordt geen melding gemaakt van inscripties.

Het columbarium n° 8 werd volgens Kammerer-Grothaus gelijktijdig opgetrokken met het columbarium n° 9. Op basis van het baksteenformaat zou deze constructie tot de Flavische periode behoren.⁶

3.13.4 Sebastiano 7

Dit columbarium, met een bakstenen façade, valt op door een afwijkende inrichting. De plattegrond heeft de vorm van een langgerekte octogonaal. De constructie meet ongeveer 2,36m bij 2m voor de binnenafmetingen en 3,48 op 3,6m voor de buitenafmetingen.⁷ De centrale hoofdnis is opgetrokken in de vorm van een *aedicula* met zuilen en consoles. In de hoeken is in eveneens grote rechthoekige nissen steeds plaats voor vier urnen. Er konden in het totaal twintig bijzettingen plaats vinden.⁸ In de bodem werden nog minstens twee inhumatie-graven aangelegd.⁹ In de nissen zijn fresco's aangebracht van vluchtig geschilderde rozen, vogels, twijgen en rasterwerk op een witte ondergrond. Oorspronkelijk was er ook nog stuc-decoratie.¹⁰ Onder de nissen zijn nog vijf *tabulae ansatae* bewaard waarvan er twee nog een leesbare inscriptie dragen.¹¹

In een tweede fase werd het vloerniveau opgehoogd en werden de binnenmuren met een ruwe rode plijsterlaag bezet die zelfs over de inscripties werd gesmeerd. In de opgehoogde vloer werden twee afvoerputjes voorzien. In deze fase worden ook de inhumatie-graven met libatiepijpen tot 2,50m diep aangelegd.¹²

Een andere hypothese stelt dat er feitelijk drie fasen zijn. In de eerste fase werd de plaats tussen de columbaria n° 6 en 8 opgevuld "op de klassieke wijze". In een tweede fase werd dan een octogonaal ingevoegd

¹ Kammerer-Grothaus 1978, 119.

² Kammerer-Grothaus 1978, 119.

³ Jastrzebowska 1981, 24–25.

⁴ Berekening op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, Abb. 4.

⁵ Kammerer-Grothaus 1978, 119.

⁶ Kammerer-Grothaus 1978, 119.

⁷ Berekening op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, Abb. 4.

⁸ Berekening op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, Abb. 4.

⁹ Jastrzebowska 1981, 28.

¹⁰ Jastrzebowska 1981, 28; Kammerer-Grothaus 1978, 120.

¹¹ Kammerer-Grothaus 1978, 120. Inscripties (Kammerer-Grothaus 1978, 120): *Fabullo Fratri; Varenae Secundae et Tessiae amori*.

¹² Kammerer-Grothaus 1978, 120. Jastrzebowska 1981, 34: Jastrzebowska treft in het columbarium geen afvoerputjes aan. Misschien zag Kammerer-Grothaus de tot 2,50m diepe libatiepijpen van de *formae* voor afvalputjes aan.

met inachtneming van vroegere bijzettingen. Terwijl in de derde fase het monument een gehele restauratie ondergaat met onder andere het opheffen van het vloerniveau en het bepleisteren.¹

In de westelijke hoek van de ruimte was een rechthoekige constructie opgetrokken die boven een 1,30m diepe ruimte staat. Volgens Jastrzebowska is deze constructie een verzamelput voor assen. Uit de relatieve chronologie volgt dat deze put gelijktijdig werd opgetrokken met het columbarium zelf. Hieruit volgt dat deze put dus niet speciaal werd opgericht tijdens de aanpassingswerken om er de assen van de toen uitgestalde urnen in te deponeren.²

Voor de datering kan alleen gezegd worden dat het columbarium n° 7 op een later tijdstip tussen de columbaria n° 6 en 8 is ingevoegd daar het columbarium n° 7 geen eigen zijmuren bezit.³ Volgens Jastrzebowska behoort dit columbarium zelfs tot één van de laatst opgetrokken columbaria van de hier behandelde necropool.⁴

3.13.5 Sebastiano 6

Dit tegen columbarium n° 5 aangebouwde in baksteen opgetrokken columbarium meet ongeveer 3,76m bij 2,64m voor de binnenafmetingen en 4,84m bij 3,68m voor de buitenafmetingen.⁵ De constructie bezit alleen in de oost- en zuidwand nissen voor urnen. Het geheel was overspannen door een tongewelf. De halfcirkelvormige nissen waren naast elkaar geplaatst in rijen van vier voor elk twee urnen en boden plaats voor 48 bijzettingen.⁶ In de zuidwand zijn twee smalle ramen boven de drie rijen nissen aangebracht. In een latere fase, toen het vloerniveau werd opgehoogd, werden vier inhumatie-graven in de opgehoogde bodem aangelegd. De opgehoogde vloer werd in deze fase voorzien van een mozaïekbekleding.⁷ De decoratie bestaat uit een roodbruin strepenpatroon op en witte ondergrond en kleine bloempjes.⁸

Op basis van een vergelijking van de fresco's werden deze in columbarium n° 6 volgens Kammerer-Grothaus gelijktijdig aangebracht als die in columbarium n° 5 dat net iets eerder gebouwd werd. Op basis van de Flavische baksteenstempels zou men volgens haar tot een datering van ongeveer 75 n.Chr. kunnen komen.⁹ Jastrzebowska daarentegen plaatst de fresco's ten vroegste in de tweede helft van de tweede eeuw n.Chr. Volgens haar behoren de fresco's tot een tweede fase.¹⁰ Dit sluit dus evenwel de ontstaansdatering zoals die voorgesteld wordt door Kammerer-Grothaus niet uit.

3.13.6 Sebastiano 5: "Flavisch columbarium"

De buitenkant van het columbarium is met rode stuc bezet.¹¹ Dit columbarium meet ongeveer 3,76m bij 2,64m voor de binnenafmetingen en 4,84m bij 3,68 voor de buitenafmetingen.¹² De constructie bestond oorspronkelijk uit twee verdiepingen. De bovenste verdieping is in baksteen opgetrokken terwijl de onderste verdieping in de tuf is uitgehakt. De onderste ruimte is voorzien van een tongewelf. Twee kleine raamschachten zorgden voor verlichting. Er is geen rijke stucdecoratie meer aanwezig. Wel zijn er spaarzaam fresco's aangebracht van lijnen, ranken, vruchten, bladeren, vogels en een fijne rode marmer-imitatie.¹³ In totaal zijn nog zestien gelijkvormige nissen voor urnen bewaard.¹⁴ Er zijn veel nissen voor één urne voorzien. In het totaal

¹ Kammerer-Grothaus 1978, 121.

² Jastrzebowska 1981, 28.

³ Kammerer-Grothaus 1978, 120.

⁴ Jastrzebowska 1981, 27.

⁵ Berekening op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, Abb. 4.

⁶ Afgeleid op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, Abb. 4.

⁷ Kammerer-Grothaus 1978, 121.

⁸ Kammerer-Grothaus 1978, 121.

⁹ Kammerer-Grothaus 1978, 121.

¹⁰ Jastrzebowska 1981, 27.

¹¹ Kammerer-Grothaus 1978, 126.

¹² Berekening op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, 123.

¹³ Jastrzebowska 1981, 26; Kammerer-Grothaus 1978, 122.

¹⁴ Jastrzebowska 1981, 26.

waren er 23 bijzettingen mogelijk.¹ Onder vier nissen is een *tabula ansata* bewaard waarop de naam van de overleden persoon vermeld werd.²

Een trap (met waarschijnlijk 8 treden) die ondersteund wordt door een boog langs de oostzijde van de gelijkvloerse ruimte, voerde omhoog. Er bestaan verschillende hypothesen over de functie van de trap. Die variëren van een trap die naar een balkon voert, naar een bovenverdieping of zelfs naar een begaanbaar dak zoals dit ook voorkomt in de necropool in het Vaticaan. Geen enkele hypothese kan volgens Kammerer-Grothaus echter hard gemaakt worden door de slechte bewaringstoestand.³ Jastrzebowska wijst er echter op dat de muren niet sterk genoeg waren om een bovenverdieping te schragen. Dus waarschijnlijk voerde de trap naar een *solarium*.⁴

Het columbarium heeft waarschijnlijk in drie fasen zijn uiteindelijke vorm gekregen. In een eerste fase werd het columbarium opgericht en voorzien van een trap en een “dak-accommodatie”. In een volgende fase werd het niveau van de vloer verlaagd en diende men in een extra trede onderaan de trap te voorzien. In een derde fase tenslotte richtte men een onderaardse cultusruimte in. Deze cultusruimte was in oorsprong een ondergrondse ruimte met tongewelf die via een trap met 15 treden toegankelijk was. Verlichting werd gegarandeerd door een *lucernarium*.⁵ Aanvankelijk werden hier alleen urnen bijgezet in urnen-banken. In een latere fase werden in deze ruimte zes *formae* en een rechthoekige kist voor inhumatie aangebracht. De nissen voor urnen in de wanden worden tijdens deze fase dichtgemetseld.⁶ Op hetzelfde ogenblik werden de wanden van een honinggele pleisterlaag voorzien waarop roodbruine strepen getrokken werden.⁷

De opbouw van dit columbarium verschilt wezenlijk van de opbouw van bijvoorbeeld de columbaria 9 en 10. Laatst vermelde columbaria met telkens slechts één ruimte zijn volgens Jastrzebowska als familiecolombaria te omschrijven waarbij de verschillende types nissen de hiërarchie van de bijgezette personen (waaronder de slaven en *liberti* van de familie) uitdrukken. In het columbarium n°5 komen echter alleen typologisch gelijkvormige nissen en urnenbanken voor. Jastrzebowska meent dan ook dat dit columbarium eigendom was van een *collegium* dat op basis van de inscripties te verbinden is met het keizerlijke hof (*collegium domesticum*).⁸

De fresco's uit de gelijkvloerse ruimte zijn volgens Kammerer-Grothaus te dateren in de periode van Claudius en Nero.⁹ Via inscripties kan de eerste fase gedateerd worden in de periode tussen Otho en Vespasianus, wat niet in strijd is met de chronologie van de fresco's.¹⁰ Volgens Jastrzebowska is het goed mogelijk dat dit columbarium niet veel later (zo niet zelfs gelijktijdig) met de columbaria 9 en 10 (in de Julisch-Claudische periode dus) werd aangelegd.¹¹ Deze datering is evenwel zwak door het ontbreken van argumenten.

3.13.7 Sebastiano 4, 3 en 1

Over deze columbaria is bijna geen informatie meer beschikbaar omdat de constructies vernietigd zijn. Over columbarium n° 3 weten we alleen dat er zeker één wand in *opus reticulatum* was opgetrokken.¹² Op basis van specifieke kenmerken van de muurtechniek dateert Jastrzebowska deze constructie reeds op het einde van de Republiek. Meteen behoort deze constructie tot de oudste fase van de bovengrondse zone *ad catacumbas*.¹³ Het mausoleum n°4 daarentegen was opgetrokken in *opus testaceum*. In de wanden zijn geen sporen van nissen voor urnen aangetroffen. In de bodem werd evenwel een later toegevoegd bodemgraf ontdekt. Toch is het zeer

¹ Berekeningen op basis van de figuren Kammerer-Grothaus 1978, 123 en 124.

² Jastrzebowska 1981, 26. De inscriptie van de schrijver van keizer Vespasianus voor een zekere Cahalistus naar Jastrzebowska 1981, 33: *Cahalisto imp. Caesaris Vespasiani ser. Romanianus scribat pedisequorum*. De inscriptie voor M. Salvinus Euhodus die een *libertus* is van keizer Otho naar Kammerer-Grothaus 1978, 126: M. Salvinus Euhodus.

³ Kammerer-Grothaus 1978, 122 en 125.

⁴ Jastrzebowska 1981, 26.

⁵ Kammerer-Grothaus 1978, 125–126.

⁶ Jastrzebowska 1981, 26 en 33.

⁷ Kammerer-Grothaus 1978, 125–126.

⁸ Jastrzebowska 1981, 27 en 30–31. CIL VI 3497, 8513 en 10273.

⁹ Kammerer-Grothaus 1978, 122.

¹⁰ Kammerer-Grothaus 1978, 126.

¹¹ Jastrzebowska 1981, 26.

¹² Kammerer-Grothaus 1978, 126 en 128.

¹³ Jastrzebowska 1981, 29.

onwaarschijnlijk dat het columbarium n^o4 eigenlijk een *ustrinum* zou zijn wegens het ontbreken van nissen voor urnen. Het is namelijk zeer twijfelachtig dat een *ustrinum* zou opgetrokken worden tussen twee columbaria.¹

3.13.8 Sebastiano 2

Dit columbarium meet ongeveer 2,88m bij 2,52 voor de binnenafmetingen en 4,08m bij 3,52m voor de buitenafmetingen.² Het columbarium was opgetrokken in *opus reticulatum* en leunde tegen de Villa Grande aan. Onder de fresco's waren twee rijen rechthoekige nissen voorzien die twee of drie urnen bevatten. In de achterwand en de zijwanden is telkens één grote nis aangebracht.³ Het totale aantal bijzettingen bedraagt 20.⁴

De zuidwand is voorzien van fresco's van figuren die op sokkels geplaatst zijn in een imaginaire architecturale context. Centraal staat een vrouwelijke figuur die links en rechts geflankeerd wordt door mannelijke figuren.⁵

Aan de hand van de fresco's denkt Kammerer-Grothaus aan een datering rond het einde van de eerste eeuw n.Chr. Een datering die ondersteund wordt door een daar teruggevonden antefix in de vorm van een gorgonenhoofd. Dit in Hellenistische stijl uitgevoerde gorgonenhoofd stamt ten vroegste uit de periode van Nero of de Flaviërs.⁶ Ook Jastrzebowska plaats de fresco's op basis van een vergelijking met de fresco's uit de Flavische fase van het columbarium van Pomponius Hylas in de Flavische periode.⁷

3.13.9 Sebastiano 11 (en 12)

Dit columbarium in *opus testaceum* met oudere muren in *opus reticulatum* was opgetrokken tegen de columbaria 6 en 4. De constructie kan goed de vergelijking met het columbarium van Pomponius Hylas doorstaan door zijn decoratie met frontons, zuilen en veelkleurige fresco's. De interpretatie van archeologische resten is echter problematisch. Misschien was de "voorruimte" vóór columbarium n° 11 een ander columbarium (columbarium n° 12) en zijn de resten onder de Cappella Albani geen onderdeel van het columbarium n° 11 maar een apart columbarium, namelijk columbarium n° 13.⁸ Voor het columbarium met voorruimte bekomt men binnenafmetingen van ongeveer 11,49m bij 2,51m en van 11,88m bij 3,89m voor de buitenafmetingen.⁹

Het columbarium n° 11 bezit eveneens een centrale nis geflankeerd door zuilen die een fronton dragen.¹⁰ Naast deze hoofdnis zijn links en rechts telkens twee nissen aangebracht met architecturale decoratie. Boven de achterwand is een schelpvormige halve koepel uitgewerkt. Ook de zijwanden zijn voorzien van centrale nissen. In de drie grote nissen is telkens plaats voorzien voor vier urnen. De overige nissen bieden plaats aan één of twee urnen. Dit levert een totaal aantal bijzettingen van 140 bijzettingen op. Later werden nog (een onbekend aantal) bodemgraven toegevoegd.¹¹ Over verdere decoratie is niet bekend.

Onder de grote centrale nis in de noordwand van de "voorruimte" was een inscriptie aangebracht. Wederom verwijst de inscriptie naar keizerlijke *liberti*: de grafeigenaar, Euprosdectus, richtte er een graf in voor zijn zoon Symphronius en hun *liberti* en nageslacht.¹²

Op basis van baksteenstempels zou men voor het columbarium n° 11 tot een datering van 123 n.Chr. komen. Maar aan de hand van de architectuur dient het columbarium volgens Kammerer-Grothaus gedateerd te worden rond 150 n.Chr. Vandaar dat zij er van uit gaat dat de baksteenstempels secundair zijn.¹³ Volgens

¹ Jastrzebowska 1981, 29; Kammerer-Grothaus 1978, 126.

² Berekening op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, 127.

³ Kammerer-Grothaus 1978, 128.

⁴ Berekening op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, 127.

⁵ Kammerer-Grothaus 1978, 127.

⁶ Kammerer-Grothaus 1978, 128.

⁷ Jastrzebowska 1981, 28.

⁸ Jastrzebowska 1981, 28 en 30; Kammerer-Grothaus 1978, 131.

⁹ Berekening op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, Abb. 9.

¹⁰ Afgeleid op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, 129.

¹¹ Jastrzebowska 1981, 30.

¹² Jastrzebowska 1981, 29. Inscriptie (Jastrzebowska 1981, 34): *D M Symphro Caes Euprosdectus Aug lib pater fecet sibi lib libertabusq suis posterisque eorum.*

¹³ Kammerer-Grothaus 1978, 132.

Jastrzebowska kan het stucwerk op basis van overeenkomsten tussen het stucwerk uit het columbarium Campana en uit de tweede fase in het columbarium van Pomponius Hylas gedateerd worden in de Flavische periode.¹

3.13.10 Sebastiano13

Dit columbarium werd zoals hierboven reeds aangegeven grotendeels vernietigd bij de aanleg van de Cappella Albanis. Alleen resten van een vloermozaïek met zwarte figuren op een witte ondergrond, een fragment van een fresco met twee vogels, een in slechte staat bewaarde nis voor urnen en de aanzet van een boog in het noord-oostelijke deel van de ruimte.²

3.14 De *piazzola* van de S. Sebastiano-catacombe

Het mausoleum van M. Clodius Hermes, dat van de Innocentiores en dat van de Ascia zijn gelegen langs de derde mijl van de via Appia onder de basilica van S. Sebastiano. Op die plaats was reeds een pozzolana-groeve, in dagbouw en in galerijen, uitgebouwd. Verder bevond zich op deze plaats (waar later ook de S. Sebastiano-catacombe zal ontstaan) reeds een heidense necropool met mausolea en grote columbaria, hoofdzakelijk voor *liberti* van de keizer.³ In de tweede helft van de eerste eeuw wordt ook een verlaten groeve gebruikt voor funeraire doeleinden. Eveneens in de tweede helft van de tweede eeuw wordt ten westen van de necropool de zogenaamde *Villa grande* aangelegd rond een binnenplaats met een put. De constructie bezat vloermozaïeken en op de wanden *opus sectile* en fresco's. Gelijktijdig verschijnen (chronologisch van oost naar west) de drie hier verder besproken mausolea in de zandgroeve. Wanneer de gewelven van het *arenarium* op een bepaald ogenblik scheuren vertoonden en deels invielen, werd de groeve opgevuld zodat het loopoppervlak drie meter hoger ligt dan het oorspronkelijke loopoppervlak van het *arenarium*. Zodoende ontstond een openlucht begraafplaats met een ovaal grondplan die aangeduid wordt met de term "*piazzola*". De grafconstructies werden in de tufwanden uitgehakt.⁴ De open wanden en enkele galerijen van het *arenarium* werden ook gebruikt voor bijzettingen in *loculi*, waaronder ook christelijke bijzettingen.⁵ Volgens Carletti treedt er een christianisering van de gehele zone op vanaf de tweede helft van de tweede eeuw of toch zeker op het einde van de tweede, begin van de derde eeuw. Uit deze periode stammen achttien christelijke grafinscripties.⁶ Rond het midden van de derde eeuw wordt ook de *piazzola* onder een minstens zes meter dikke laag aarde begraven. Om te verhinderen dat deze stortlaag ook zou binnendringen in de mausolea van M. Clodius Hermes en van de Innocentiores, werden de deuropeningen van deze graven gebarricadeerd met amforen. Op dit nieuwe niveau werd langs een met bakstenen geplaveide binnenplaats langs de oost- en noordkant twee overdekte *loggia's* en een trap die naar een bron voerde, aangelegd. De oostelijke *loggia* bestaat uit een *porticus* met een bank. Deze constructie, die 1,15m hoger ligt dan de binnenplaats, wordt aangeduid met de term "*tricia*". De wanden ervan waren versierd met fresco's. Op de muren zijn ook talrijke graffiti (uit de periode van het midden van de derde tot het begin van de vierde eeuw n.Chr.) aangetroffen die Petrus en Paulus aanroepen. Volgens Bisconti deed deze constructie dienst als plaats voor *refrigeria* ter ere van Petrus en Paulus. Volgens de traditie werden de lichamen van beide apostelen tijdelijk op deze plaats bewaard. Vandaar ook dat de constructie ook aangeduid wordt met de term "*memoria apostolorum*". Een rechthoekige *exedra* met apsis waarvan de functie onbekend is, deed later dienst als mausoleum. In het midden van de derde eeuw zal de S. Sebastiano-catacombe zich in de directe nabijheid ontwikkelen uit zes, in oorsprong onafhankelijke, kernen. Op het einde van de derde eeuw raakt de pagane begraafplaats op de heuvel in onbruik.⁷

3.14.1 Mausoleum H van M. Clodius Hermes

Het mausoleum van M. Clodius Hermes is volledig uit de tuf uitgehouwen maar bezit een monumentale bakstenen façade. De façade is 3,20m hoog en 2,30m breed. Op de hoeken zijn pilasters aangebracht die

¹ Jastrzebowska 1981, 30.

² Jastrzebowska 1981, 30.

³ Bisconti 1997, 7; Carletti 1981, 294; Pergola 1999, 181.

⁴ Bisconti 1997, 7–9; Pergola 1999, 181; Tolotti 1984, 125.

⁵ Bisconti 1997, 8; Fiocchi Nicolai 1997, 121; Pergola 1999, 181.

⁶ Carletti 1981, 294; Carletti 1997, 144–145. Voor de christelijke inscripties zie ICVR V, 12889–12906.

⁷ Bisconti 1997, 9–13; Ferrua 1968, 11 en 48; Pergola 1999, 183.

bekroond zijn met 43cm hoge kapitelen.¹ In de façade is tevens een *titulus* aangebracht dat geflankeerd wordt door twee vensteropeningen.² Een terras boven het mausoleum fungeerde als bijeenkomstplaats voor *refrigeria*.³

Binnen de constructie bevinden zich twee ruimtes: één bovengronds en één ondergronds. De bovengrondse ruimte is bereikbaar via een trapje met drie treden. Deze ruimte, die overspannen is met een tongewelf, meet 2,30 m op 2,65m. De ruimte wordt verlicht door de twee vensters die in de façade zijn aangebracht en door een venster dat in de rechterwand van het mausoleum is aangebracht.⁴ De vloerbekleding bestaat er uit een onregelmatig gevormd geometrische zwart-witte mozaïek bestaande uit middelgrote *tesserae*. Centraal zijn op een paneel drie kleine vogels rondom één grote vogel afgebeeld.⁵

De onderste ruimte is bereikbaar via een trap (die tegen de rechterwand van de bovenste ruimte start) met zes treden waarop een trapverloop aansluit. Links op deze trapverloop sluit een volgende trap met vijf treden aan. Dit niveau is ongeveer 3,50m dieper gelegen dan de bovenste ruimte. De ruimte is overspannen door een kruisgewelf. De wanden zijn er bezet met een witte pleisterlaag maar niet verder gedecoreerd.⁶

In de linkerwand van de bovenste ruimte is een kleine vierkantige nis aangebracht (39cm op 39cm). In de nis werd een kuiltje aangebracht waarin crematie-resten werden gedeponeerd. Het kuiltje werd afgesloten met een baksteen. In het midden van de muur werd een *arcosolium* aangelegd. Dit *arcosolium* is evenwel niet bij de aanleg van het grafmonument voorzien daar het vloermozaïek deels onder het graf verder loopt.⁷ Boven de horizontale afsluiting van het *arcosolium* is een kistje teruggevonden dat afgesloten werd door twee bakstenen waarop een baksteenstempel staat die te plaatsen is in de periode van Marcus Aurelius en Caracalla. De kist bevat het skelet van een kind dat op een laag kalk was gelegd. De overige ruimte op de afsluiting wordt ingepalmd door asurnen en terracotta recipiënten. In het *arcosolium* zelf werd het skelet teruggevonden van een jonge vrouw. Het lichaam was op de mozaïekvloer bijgezet. De achterkant van het graf was bezet met bakstenen met stempels uit de periode van Hadrianus.⁸

In de rechterwand was een *arcosolium* aangebracht waarin het lichaam van een overleden persoon op de blote tufgrond was bijgezet. We treffen er eveneens een sarcofaag aan waarin drie kinderen werden bijgezet.⁹

In de achterste deel van de kamer wordt het gewelf deels verlaagd. Onder deze boog, een soort tongewelf, werden twee *arcosolia* boven uit de tuf uitgehakt. Het bovenste *arcosolium* (een *poliandro*) werd afgesloten met een marmerplaat. In het graf werden zes skeletten aangetroffen. Het onderste graf is een *bisomo*. Het werd ook afgesloten met een marmerplaat. In de zwart-witte mozaïek vóór de achterwand werd een forma aangebracht. In het bodemgraf werden drie skeletten aangetroffen.¹⁰ In de rechterwand van dit tweede deel van de bovengrondse ruimte, werd nog een crematie-graf aangetroffen.¹¹

In de achterste linkerhoek van de ruimte werd nog een askist aangetroffen.¹² De askist behoorde volgens de inscriptie toe aan Germanius Taurinus, een soldaat van de Praetoriaanse Garde.¹³ Deze askist, en andere sporen van crematie-nissen, tonen aan dat er niet alleen inhumatiebijzettingen uitgevoerd werden in het mausoleum, maar dat er aanvankelijk ook crematie-resten werden bijgezet.¹⁴

In de zuidelijke wand van de onderste ruimte zijn vier dubbele *loculi* aangebracht, in de westelijke wand ook vier dubbele *loculi* en in de noordelijke wand drie dubbele *loculi*. In één *loculus* werd een glazen *balsamarium* aangetroffen. Aanvankelijk dacht men dat deze *loculi* in een latere fase waren aangebracht en dat dit niveau, evenals de bovenste ruimte, eerst dienst deed als columbarium. Getuige hiervan zou een nis voor crematie-bijzetting in het onderste niveau zijn.¹⁵ In recent onderzoek kwam men echter op basis van de

¹ Mancini 1923, 51.

² Mancini 1923, 52; Jastrzebowska 1981, 50; Inscriptie (Jastrzebowska 1981, 61): *M. Clodius Hermes qui vixit annis LXXV vivos fecit sibi et suis libertis libertabusque posterisque eorum.*

³ Carletti 1981, 299.

⁴ Bisconti 1997, 17; Mancini 1923, 54.

⁵ Bisconti 1997, 17; Mancini 1923, 54.

⁶ Jastrzebowska 1981, 50–51; Mancini 1923, 54.

⁷ Mancini 1923, 54–55.

⁸ Mancini 1923, 55–56.

⁹ Mancini 1923, 56.

¹⁰ Mancini 1923, 59. In Jastrzebowska 1981, 50 is sprake van twee *loculi* in de achterwand. Dit verschil in woordgebruik zal waarschijnlijk voortvloeien uit verschillende opvattingen omtrent de typologie de graven.

¹¹ Jastrzebowska 1981, 51.

¹² Mancini 1923, 60.

¹³ Ferrua 1968, 56; Jastrzebowska 1981, 51 en 61.

¹⁴ Ferrua 1968, 56.

¹⁵ Jastrzebowska 1981, 51; Mancini 1923, 59.

chronologie van de fresco's en de baksteenstempels tot de conclusie dat de crematie- en inhumatiegraven gelijktijdig in gebruik waren en dit reeds vanaf het ontstaan van de constructie.¹ In de bodem van de ondergrondse ruimte was tenslotte nog één *forma* aangebracht.² Op basis van bovenstaande gegevens kan afgeleid worden dat er tijdens de eerste fase minstens 35 crematie- en inhumatiebijzettingen plaats vonden. Later kwamen daar vermoedelijk nog negen bijzettingen bij.

Boven de façade (op de *attica*) zijn afbeeldingen aangebracht van de parabel van de Goede Herder en banketten.³ Verder is er ook een afbeelding aangebracht die geïnterpreteerd wordt als de zuivering van de bezetene in het land van de Gerasenen. Het betreft hier het oudste voorbeeld van een dergelijke afbeelding.⁴ De opvattingen omtrent deze afbeeldingen variëren van een christelijke, pagane, christelijk-mystieke, gnostische, synkretistische, pseudo-christelijke en heretische interpretatie.⁵

De fresco's zijn volgens Bisconti pas in een tweede fase (in de tweede helft van de tweede eeuw n.Chr.) aangebracht. Op het gewelf van het voorste deel de bovenste ruimte is centraal een fresco aangebracht van een gorgonen-hoofd. De rest van de decoratie van het gewelf bestaat uit een vlakindeling waarbinnen vegetatieve elementen zijn aangebracht. Op het verlaagde gewelf in de bovenste ruimte was centraal binnen een lijndecoratie een afbeelding aangebracht van een jongeman die een redenaars-gebaar maakt. Volgens Bisconti kan deze afbeelding geïnterpreteerd worden als een funeraire oratie. Twee *clipei* tonen waarschijnlijk een *prothesis* van de overleden persoon aan zijn rouwende vrienden en familieleden en een inleiding tot een mysterie-cultus of een afscheidsscène tussen de echtgenoten. De overige fresco's op de wanden stellen vogels, dieren, bloemen, fruit, glazen vazen en kraters voor.⁶ In een latere fase, dit is rond 200 n.Chr., worden op de rechterwand hakenkruisen en rozetten aangebracht. Er zijn ook nog fresco's die nog later zijn aangebracht bij het linker *arcosolium* in de bovenste ruimte.⁷

De afbeelding van het gorgonen-hoofd op het gewelf in het mausoleum van M. Clodius Hermes werd gelijktijdig met of iets later dan het aanbrengen van de (vermeende) scène van de zuivering van de bezetene op de façade aan een iconografische transformatie onderworpen. Daarbij worden de slangen rond het hoofd verdoezeld. Zodoende ontstaat een puur decoratief element in plaats van een apotropaische functie vervullende mythische afbeelding.⁸ Boven de toegangsdeur werd een inscriptie aangebracht die vermeldde dat Marcus Clodius Hermes, die 75 jaar werd, voor zichzelf, zijn *liberti* en nakomelingen een graf had opgericht.⁹

Het mausoleum behoorde in eerste instantie aan heidense eigenaars toe. Zoals de iconografie van de fresco's op het terras laat uitschijnen werd dit mausoleum vanaf de eerste helft van de derde eeuw christelijk. Dit is dus gelijktijdig met het voorkomen van inhumatie-graven.¹⁰ Het dient evenwel benadrukt te worden dat ook crematie schijnbaar nog een periode in voege blijft. Paleografisch onderzoek van de as-kist van Germinus Taurinus, wijst uit dat deze te dateren is in 238 n.Chr.¹¹ Bovendien wordt in recente literatuur rond het mausoleum de vraag gesteld of er wel sprake kan zijn van een eerste fase als puur columbarium.¹² Volgens Jastrzebowska is het mausoleum aanvankelijk een familiebegraafplaats. Nog volgens Jastrzewoska kunnen de fresco's op de *attica* en de fresco's uit de tweede fase die binnenin zijn aangebracht, verbonden worden met een college. Deze overgang van familiegraf naar een begraafplaats van een college is waarschijnlijk het gevolg van het toetreden tot het college door een familielid van M. Clodius Hermes.¹³

¹ Dorsch 1983, 164.

² Jastrzebowska 1981, 51.

³ Bisconti 1997, 17; Carletti 1981, 297–298; De Santis 1997, 51; Ferrua 1968, 52; Tolotti 1984, 138; volgens Jastrzebowska 1981, 53 zijn de maaltijdscènes te interpreteren als maaltijden van een funerair college. Zie hoofdstuk 6 voor een diepere studie over de maaltijdscènes en de *refrigeria*.

⁴ Bisconti 1997, 17; Carletti 1981, 287–288 en 293; De Santis 1997, 51; Fasola 1978b, 7–13; Ferrua 1968, 52; Tolotti 1984, 136; Jastrzebowska 1981, 54 stelt echter dat een dergelijke interpretatie niet houdbaar is daar het ons ontbreekt aan vergelijkingsmateriaal. Zoals bleek uit een gesprek twijfelt ook Provoost sterk aan de klassieke interpretatie van de fresco's. Volgens hem worden hier een schapdrager, enkele herders, een zwijnenhoeder, banketten en een optocht afgebeeld. Voor een diepere studie van het fresco en gelijkaardige iconografische motieven op andere dragers, zie: Carletti 1981, 288–293.

⁵ Jastrzebowska 1981, 53.

⁶ Bisconti 1997, 17–20; Ferrua 1968, 60 en 62; Jastrzebowska 1981, 52; Mancini 1923, 54–56.

⁷ Dorsch 1983, 162–163.

⁸ Ferrua 1968, 54; Carletti 1981, 296.

⁹ Bisconti 1997, 17.

¹⁰ Carletti 1981, 287; Jastrzebowska 1981, 52; Reekmans 1986a, 23; Tolotti 1984, 142.

¹¹ Jastrzebowska 1981, 52.

¹² Jastrzebowska 1981, 54. Zie ook boven.

¹³ Jastrzebowska 1981, 53–55.

De aanleg van het mausoleum wordt door Jastrzebowska op basis van de *titulus* geplaatst rond 150 n.Chr.¹ De fresco's uit het voorste deel van de bovengrondse grafkamer kunnen, zoals algemeen aanvaard wordt, gedateerd worden rond 160 n.Chr. De fresco's uit het achterste deel van de grafkamer zouden iets later zijn aangebracht.² Mancini, Reekmans en Pergola plaatsen het ontstaan van het mausoleum reeds rond het begin van de tweede eeuw n.Chr. Rond de tweede helft van de tweede eeuw, verschijnen volgens hen de inhumatie-graven ter vervanging van de crematie-graven. Deze fase zou aan een funerair college kunnen worden toegeschreven.³ Hierboven zagen we echter reeds dat er goede argumenten aan te dragen zijn om er van uit te gaan dat crematie en inhumatie naast elkaar voorkwamen en dit vanaf de aanleg van het mausoleum. Ook Bisconti dateert (zonder verdere argumentatie) het mausoleum in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr.⁴

De mozaïekvloer wordt gedateerd in de periode van Hadrianus en de Antonijnse periode. Een gelijkaardige mozaïek werd aangetroffen in een rond 110–120 n.Chr. gedateerd huis in Ostia.⁵ Twee baksteenstempels geven volgens Dorsch een *terminus post quem* datering voor het gebouw: namelijk één baksteenstempel uit 123 n.Chr. en één baksteenstempel (bij een crematiegraf) uit 137 n.Chr.⁶

3.14.2 Mausoleum I van het *Collegium Innocentiorum*

Het mausoleum van de Innocentiores wordt voorafgegaan door een bakstenen façade die 2,90m hoog en 2,65m breed is.⁷ De *titulus* die oorspronkelijk boven de architraaf in de façade was aangebracht, is niet meer *in situ* aanwezig. Maar tijdens opgravingen in de basiliek van San Sebastiano werd een afsluitsteen van een *forma* aangetroffen die dezelfde afmetingen heeft als de oorspronkelijke *titulus*. Deze grafplaat waarvan de inscriptie niet meer leesbaar is, is waarschijnlijk de hergebruikte *titulus* van dit mausoleum.⁸ Centraal in het fronton is een sparappel als decoratief stuc-element aangebracht. Het *titulus*-veld wordt geflankeerd door twee smalle vensters en twee theatermaskers in stuc.⁹

Van op het loopoppervlak start een trap met acht treden. In de trap ingewerkt zorgen twee *lucernaria* voor de nodige verlichting in het 3,65m lager gelegen ondergrondse deel. Maar ook nog *in situ* teruggevonden olielampen zorgden voor verlichting. Er werden ook nog oliekruikjes met olie voor deze olielampen teruggevonden.¹⁰ Na een trapoverloop volgen opnieuw vijf treden.¹¹

In het verlengde van deze tweede trap ligt een grafkamer. De toegangswand van het *cubiculum* is opgetrokken in baksteen met breed voegwerk. Boven de toegangsdeur was een *titulus* aangebracht die bij de ontdekking bijna volledig verstopt was achter een laag stuc. De grafkamer zelf is volledig wit bepleisterd.¹² Wegens het ontbreken van gegevens kan geen verdere informatie over het *cubiculum* gegeven worden. Tenslotte start er nog een trap met in oorsprong vijf en later zes treden. De trap voert naar twee lager gelegen ruimtes.¹³

In de wand van de eerste toegangstrap zijn een *loculus* (waar meerdere personen kunnen worden in bijgezet) en twee crematie-graven aangebracht.¹⁴ Links van de tweede trap zijn twee *loculi* aangebracht. Het bovenste *loculus*-graf bevatte het skelet van een kind.¹⁵ In de wand tegenover deze graven waren nogmaals twee *loculi* aangebracht.¹⁶ In het graf werden twee skeletten van jongelingen aangetroffen.¹⁷ In de bovenste grafkamer werd een enorme *cassa fittile* aangebracht.¹⁸ De linker- en de rechterwand van de eerste van de twee laagst gelegen ruimtes zijn bezet met drie rijen *loculi*. Het oorspronkelijke vloerniveau werd verlaagd om nog een

¹ Carletti 1981, 302; Jastrzebowska 1981, 54.

² Dorsch 1983, 145 en 163.

³ Mancini 1923, 61; Pergola 1999, 181; Reekmans 1986a, 23.

⁴ Bisconti 1997, 15.

⁵ Dorsch 1983, 162.

⁶ Dorsch 1983, 162.

⁷ Mancini 1923, 61.

⁸ Mancini 1923, 62.

⁹ Bisconti 1997, 20; Ferrua 1968, 64; Jastrzebowska 1981, 55.

¹⁰ Mancini 1923, 63.

¹¹ Mancini 1923, 64–65.

¹² Mancini 1923, 66–67.

¹³ Jastrzebowska 1981, 55.

¹⁴ Ferrua 1968, 64; Jastrzebowska 1981, 55; Mancini 1923, 63.

¹⁵ Mancini 1923, 64–65.

¹⁶ Mancini 1923, 67.

¹⁷ Mancini 1923, 64–65.

¹⁸ Mancini 1923, 66–67.

vierde rij *loculi* te kunnen invoegen in de wanden. In het nieuwe vloerniveau werden ook *formae* toegevoegd.¹ In verschillende fasen werden nog *loculi* toegevoegd. De *loculi* uit de tweede fase hebben een gebogen vorm. De nog later bijgevoegde *loculi* daarentegen zijn rechthoekig van vorm.²

Het in de tuf uitgehakte gewelf van de trap is voorzien van een stuc decoratie van vlakken waarin rozen in stucwerk zijn aangebracht. Verder zijn er ook nog een schelp met daarin een polychrome pauw in stuc aangebracht.³ De laagst gelegen ruimtes zijn niet voorzien van decoraties.⁴

Het onderste van de twee graven in de linkerwand van de tweede trap droeg een geschilderde Griekstalige inscriptie. De inscriptie is een Griekse transcriptie van het Latijn: *duobus Gordianorum In(nocentiorum)*.⁵ De titulus van de bovenste grafkamer maakt melding dat het graf door Giulia Afrodisia wordt opgedragen aan Elipsius, een keizerlijke slaaf en een zeer piëteitsvol man.⁶ In de eerste van de twee laagst gelegen grafkamers treffen we twee in Griekse letters gestelde, maar met Latijns vocabularium samengestelde inscripties: *Gordiano Innocentiorum* en *Pupienio, Balbeino Innocentiorum*. Door de sterke aanwezigheid van *Innocentiores*, vermoedt Ferrua dat de overleden personen tot een funerair college behoorden.⁷

Op een pilaster in de meest zuidelijke van de twee laagst gelegen ruimtes werd in de nog natte pleisterlaag een graffito ingekrast. Het graffito stelt een T-vormig kruis en het woord Ichthus voor. Ichthus is (in de christelijke interpretatie) een acroniem in het Grieks voor Jezus Christus, Zoon van God, Redder.⁸ In dezelfde ruimte vermeldt een inscriptie dat kinderen voor een graf gezorgd hebben voor hun moeder: *Paula et Xanthias, qui Dadudas, matri sue fecerunt*. Een andere, moeilijk leesbare, inscriptie roept op de graven niet aan te raken: *manus tuae par(cant) nos*. Gedacht wordt dat deze in het Grieks geschreven, maar in het Latijnse vocabularium opgestelde inscriptie christelijk zou zijn.⁹ Vraag is natuurlijk of deze inscripties wel enig verband hebben met de graven. Misschien zijn ze, zoals geopperd wordt in recente literatuur, aangebracht door een christelijke arbeider?¹⁰

Dit mausoleum, dat misschien in oorsprong een columbarium was, is volgens Carletti, Mancini en Pergola ontstaan op het einde van de eerste, begin van de tweede eeuw.¹¹ Reekmans schuift echter een datering rond het midden van de tweede eeuw naar voren.¹² Jastrzebowska dateert het ontstaan (eveneens zonder verdere argumentatie) in de Antonijnse periode.¹³ Wanneer het mausoleum in de eerste helft van de derde eeuw in handen kwam van een collegium, werd de constructie getransformeerd tot een (exclusieve) inhumatie-begraafplaats en werden er nieuwe ruimtes uitgegraven.¹⁴ De in het Grieks geschreven Latijnse opschriften die aangebracht zijn in de fase van het *collegium*, wijzen erop dat de overleden personen in oorsprong uit het oosten afkomstig waren.¹⁵ In het mausoleum zijn ook christelijke elementen (zoals de Ichthus-inscriptie) aangetroffen.¹⁶ Toch vermoedt Jastrzebowska dat deze christelijke elementen geen funerair karakter dragen.¹⁷ Het mausoleum

¹ Ferrua 1968, 68.

² Mancini 1923, 71.

³ Bisconti 1997, 21; Ferrua 1968, 64; Jastrzebowska 1981, 55; Mancini 1923, 63.

⁴ Ferrua 1968, 68.

⁵ Jastrzebowska 1981, 55; Mancini 1923, 64–65.

⁶ Mancini 1923, 66–67.

⁷ Ferrua 1968, 68.

⁸ Bisconti 1997, 22; Ferrua 1968, 68.

⁹ Ferrua 1968, 68.

¹⁰ Jastrzebowska 1981, 57.

¹¹ Carletti 1981, 304; Mancini 1923, 71; Pergola 1999, 181. In Jastrzebowska 1981, 56 wordt gesteld dat er in de eerste fase naast inhumatie-graven ook crematie-graven aanwezig waren. Dit lijkt mij (evenals voor het mausoleum van M. Clodius Hermes) veel aannemelijker. Men zou toch kunnen verwachten veel duidelijkere sporen aan te treffen van het oorspronkelijke columbarium of van de aanpassingswerken om van het columbarium een inhumatie-begraafplaats te maken. De enkele crematie-graven die nog aanwezig zijn vertonen bovendien niet de typologische kenmerken van de nissen zoals we zagen in het onderdeel van de columbaria. Mijn inziens betreft het hier een gemengd gebruik van crematie en inhumatie en dit vanaf de eerste fase.

¹² Reekmans 1986a, 23.

¹³ Jastrzebowska 1981, 55–56.

¹⁴ Mancini 1923, 71.

¹⁵ Mancini 1923, 71.

¹⁶ Bisconti 1997, 22; Mancini 1923, 71; Pergola 1999, 181.

¹⁷ Jastrzebowska 1981, 56.

bleef in gebruik tot rond 250 n.Chr. wanneer de gehele zone onder een laag aarde gestort werd.¹ Getuige hiervan is het voorkomen van de Innocentiores genaamd naar keizer Innocentius die aan de macht kwam in 238.²

Een grafplaat die als architraaf van de toegang werd aangewend en die op basis van inhoud en stijl geplaatst wordt rond het midden van de eerste eeuw n.Chr., is een *terminus post quem*-indicatie.³ De grafplaat was in oorsprong opgedragen aan L. Hostilius Castor, een Praetoriaan.⁴ Het als zeer mooi omschreven stucwerk wordt gedateerd in de eerste helft van de tweede eeuw.⁵

3.14.3 Mausoleum A van de *ascia*

Het mausoleum wordt voorafgegaan door een bakstenen façade die 3,44m hoog is en 2,89m breed. In het fronton werd een in stuc uitgevoerde *dolabra* (een hakbijl, en vandaar de benaming van de constructie) geflankeerd door drielobbighe lichtgaten. Boven de deur was in oorsprong nog een *titulus* aanwezig die geflankeerd werd door twee smalle vensteropeningen.⁶

Boven de façade was een constructie opgetrokken, het gebouw β . De functie van het gebouw is omstreden. Misschien betrof het hier een woongedeelte van de Villa Grande, of fungeerde de ruimte als een dodencultus-plaats. Nog een andere mogelijkheid is dat de constructie β een *cella memoriae* waaruit het gehele complex van de *trichia* ontwikkeld zou zijn.⁷ In recenter onderzoek is Jastrzebowska van mening dat de ruimte veeleer dienst deed als een begraafplaats waar tot drie sarcofagen konden worden gezet. Dat er tijdens de opgravingen geen sarcofagen werden aangetroffen, wordt verklaard door het feit dat in de gehele funeraire zone van de Sebastiano-catacombe meerdere sarcofagen op een andere plaats hergebruikt zijn. Gedacht wordt dat de ruimte β gebruikt werd als meer representatieve begraafplaats voor de familie en het mausoleum als begraafplaats voor personeel en colleges.⁸ Het verschil in kwaliteit van het stucwerk tussen het mausoleum van de Innocentiores en het mausoleum van de *Ascia* zou dan niet op chronologische gronden rusten, maar op functionele gronden. Op basis van het muurwerk zouden zowel het gebouw β als het mausoleum van de *Ascia* gelijktijdig zijn opgetrokken. Maar het mausoleum zelf moest als het ware niet zo luxueus zijn als het bovengrondse deel van het graf, ondergronds werden ‘slechts’ dienaren en leden van colleges bijgezet. Vandaar het verschil in kwaliteit van stuc tussen de twee naburige mausolea.⁹ Een dergelijke these klinkt weliswaar aannemelijk, maar mist bewijzen. De hele gedachtegang steunt op niet hard te maken veronderstellingen.

Vanaf het loopoppervlak start een trap. In het begin van de trap zijn in de treden twee *lucernaria* aangebracht voor de nodige verlichting in de ondergrondse ruimte. Na vijf treden volgt een trapoverloop waarop een trap met acht treden aansluit. De laatste twee treden zijn pas in een latere fase toegevoegd op het ogenblik dat het loopoppervlak uitgediept werd om meer graven in de wanden te kunnen aanleggen. Ondergronds bevinden zich twee ruimtes die door middel van een doorgang met elkaar verbonden zijn. Beide ruimtes bevinden zich op 5,72m onder het niveau van de deurdorpel van het mausoleum.¹⁰

Bijna onmiddellijk rechts bovenaan de toegangstrap, is een *loculus* van een kind bereikbaar via een trapje met twee treden. Het graf is afgesloten met het voorste deel van een reliëfsarcofaag.¹¹

De wanden in de beide ondergrondse kamers zijn bezet met *loculi*. In de wand waartegen de trap is opgetrokken zijn drie boven elkaar gelegen *loculi* aangebracht.¹² In de overige drie wanden zijn 12 *loculi* aangebracht.¹³ De kleinere oostelijke ruimte bezit slechts twee *loculi* en een podium dat waarschijnlijk bedoeld was als sokkel voor een sarcofaag veeleer dan als zitbank.¹⁴ Dit beperkte aantal *loculi* en de aanwezigheid van

¹ Mancini 1923, 71.

² Reekmans 1986a, 24.

³ Mancini 1923, 62.

⁴ Ferrua 1968, 64.

⁵ Ferrua 1968, 64; Jastrzebowska 1981, 55.

⁶ Bisconti 1997, 22; Jastrzebowska 1981, 56; Mancini 1923, 71.

⁷ Jastrzebowska 1981, 57–58.

⁸ Jastrzebowska 1981, 58.

⁹ Jastrzebowska 1981, 59.

¹⁰ Mancini 1923, 72; Jastrzebowska 1981, 56.

¹¹ Mancini 1923, 72–73.

¹² Bisconti 1997, 22; Mancini 1923, 73.

¹³ Jastrzebowska 1981, 56.

¹⁴ Jastrzebowska 1981, 56.

een sarcofaag laat mijn inziens toe dit mausoleum als een familiegraf te bestempelen. De ruimte β kan dan een bijeenkomstplaats geweest zijn.

Het tongewelf van de toegangstrap is voorzien van een geometrische stucdecoratie waarin in stuc rozen zijn uitgevoerd. De stucdecoratie van het gewelf eindigt beneden aan de trap met een lunet. Het lunet wordt van het gewelf van de trap afgeboord door een band met in stuc uitgevoerde palmetten. Op het lunet zelf zijn wijnstruiken met druiventrossen en bladeren in stuc aangebracht.¹

De westelijke ondergrondse ruimte bezit een rijkelijke stucdecoratie waaronder pilasters tussen de rijen *loculi*.² In de oostelijke ruimte is het gewelf voorzien van een cassetendecoratie in stuc waarin rozen voorkomen.³

Het is niet uit te maken of ook dit mausoleum dat opvalt door zijn stucdecoratie en door de afwezigheid van inscripties een voorgeschiedenis heeft als columbarium. Het mausoleum was bovendien niet zo lang in gebruik zoals de overige twee mausolea op de *piazzola*.⁴ Wanneer de mausolea onder de opvullingslaag geraken, is het mausoleum van de Ascia niet bereikbaar met de externe trap die de mausolea van M. Clodius Hermes en de Innocentiores wel toegankelijk houdt.⁵ Het mausoleum is volgens Mancini, Pergola en Bisconti (zonder verdere verantwoording) ontstaan in de eerste helft van de tweede eeuw en was tot minstens rond 150 in gebruik.⁶

3.15 Het zogenaamde hypogeum Polimanti

Deze constructie ligt rechts langs de via Appia op het landgoed Polimanti. Dit is tussen de basilica van S. Sebastiano en het mausoleum van Cecilia Metella. Ten gevolge van een verzakking in een nabijgelegen pozzolana-groeve werd de begraafplaats ontdekt. Het hypogeum zelf is ook in de tuf uitgehakt.⁷ Dit hypogeum maakte deel uit van een pagane necropool. Van deze necropool zijn de resten van hypogea en pagane grafinscripties ontdekt.⁸

Het hypogeum ligt 5,50m onder het loopoppervlak.⁹ De toegangstrap in baksteen startte in oorsprong zonder twijfel uit een bovengronds grafgebouw. De trap komt tegen de zuidelijke wand van de grafkamer binnen. De trap zelf wordt ondersteund door een boog. Tegenwoordig zijn slechts de acht treden tegen de zuidelijke wand nog bewaard. De treden zijn 0,25m hoog. Op deze treden sluit een trapoverloop in *bipedales* aan. Op de trapoverloop sluiten nogmaals twee treden aan die in noordelijke richting tegen de trapoverloop zijn aangebouwd. Deze twee treden zijn 0,28 cm hoog.¹⁰ Een eenvoudige rekensom leert ons dat de trap in oorsprong ongeveer 22 treden moet hebben geteld.¹¹ De treden tegen de zuidwand zijn opgetrokken in afwisselende lagen van tufblokjes en bakstenen. De bovenste treden vertonen sporen van een witte bepleistering. De onderste twee treden zijn in travertijn uitgevoerd.¹²

De grafkamer is 3,45m bij 2,98m groot. De zuidelijke wand is opgetrokken in baksteen, de andere wanden uit alternerende lagen van baksteen en tuf.¹³ De vloerbekleding bestaat een dun laagje mortel op de natuurlijke bodem.¹⁴ De grafkamer is overspannen door een kruisgewelf.¹⁵

¹ Bisconti 1997, 22; Mancini 1923, 72.

² Mancini 1923, 73.

³ Ferrua 1968, 72.

⁴ Mancini 1923, 75.

⁵ Jastrzebowska 1981, 59.

⁶ Bisconti 1997, 15; Mancini 1923, 75; Pergola 1999, 181.

⁷ Mancini 1919, 49; Reekmans 1986a, 23.

⁸ Mancini 1919, 54–57.

⁹ Mancini 1919, 49.

¹⁰ Mancini 1919, 49–50; Reekmans 1986a, 23.

¹¹ Het vermoedelijke aantal treden = (de diepte van het hypogeum min de hoogte van de twee onderste treden) / 0,25m voor de hoogte van de treden tegen de zuidwand. Tel hierbij de twee onderste, iets hogere, treden en men bekomt 21,76 treden, dus 22 treden.

¹² Mancini 1919, 50.

¹³ Mancini 1919, 50.

¹⁴ Mancini 1919, 53.

¹⁵ Mancini 1919,50.

In de oostelijke wand is bovenaan een nis aangebracht die plaats biedt aan twee urnen die in de bodem van de nis verzonken zijn. Onder deze nis zijn nogmaals drie nissen voor urnen ingevoegd. Onder de rij nissen is een *arcosolium* ingevoerd. Onder de boog van het *arcosolium* is een *forma* aangelegd. In een latere periode werd een graf dat afgebakend werd door een muurtje in tuf, bovenop het *forma* aangelegd.¹ De noordelijke wand heeft dezelfde opbouw als de oostelijke wand.² De westelijke wand tenslotte beschikt niet over een nis boven de rij van drie nissen. In plaats van de nis is een venster uitgewerkt. Het is ook opmerkelijk dat het *arcosolium* nooit voorzien werd van een bijzetting.³ In totaal beschikt het hypogeum over 11 nissen en drie *arcosolia*. Van de laatste groep grafmonumenten zijn slechts twee *arcosolia* van een bijzetting voorzien. Eén *forma* onder de boog van het *arcosolium* kreeg in een latere periode een graf bovenop de eerste bijzetting ondanks het feit dat er nog een *arcosolium* ter beschikking stond.⁴

De wand tegen dewelke de trap is aangebracht is op een witte pleisterlaag voorzien van een strependecoratie in rood en oranje. Centraal zijn enkele onherkenbare dieren afgebeeld. De trap zelf is gedecoreerd met vegetatieve en florale fresco's. Op de vier vlakken van het kruisgewelf is een zone met een purperen streep afgebakend. In deze zones zijn telkens in een rode rechthoek twee groene dolfinen afgebeeld. Boven de bovenste lijn van de rode rechthoeken is telkens een beker afgebeeld van waaruit telkens twee takken met bloemen vertrekken. Op iedere tak zit een vogel. Het lunet van het oostelijke *arcosolium* is versierd met een fresco van twee pauwen. Tenslotte zijn er ook nog afbeeldingen van bloemen en riet op het gewelf aangebracht. Centraal op het gewelf is binnen een met guirlandes afgeboord vlak een paarsachtige ruit ingeschreven. In deze ruit is een hert afgebeeld. Ook de drie overige wanden zijn gedecoreerd met een strepenpatroon.⁵

In het hypogeum werden nog resten aangetroffen van marmeren sarcofagen, een stuk van een marmeren rechthoekige asurne waarop een mannelijke figuur en een Eroot met een mand met bloemen staan afgebeeld en fragmenten van een albasten vaasje.⁶

Op basis van het voorkomen van crematie-graven, wordt dit hypogeum als heidens geklasseerd.⁷ Het hypogeum kan volgens Mancini en Reekmans niet vóór Hadrianus ontstaan zijn omdat slechts vanaf dan crematie- en inhumatiegraven naast elkaar voorkomen. De picturale decoratie staat inderdaad een datering toe tussen de tweede helft van de tweede eeuw en het begin van de derde eeuw.⁸

3.16 Columbarium van G. Sulpicius Platorinus

Dit columbarium werd in 1880 opgegraven op de rechteroever van de Tiber tussen de Ponte di Agrippa en de Aureliaanse muur. De toegangsmuur tot dit rechthoekige columbarium (7,12m bij 7,44m) was opgetrokken in travertijn. Boven de deur was een inscriptie aangebracht die het columbarium toeschreef aan G. Sulpicius Platorinus, deze was *triumvir monetalis* (muntmeester) in 18 v.Chr. Op de vloer is een mozaïek aangebracht. In de nissen werden as-urnen teruggevonden. Het exacte aantal graven is niet vermeld in de literatuur en kon niet berekend worden op basis van figuren. Verder werden nog twee standbeelden en een buste ontdekt. De aangetroffen inscripties dateren uit de Augusteïsche tot de Flavische periode. Dit geeft meteen een indicatie voor het oprichten van het columbarium en de duur van het in gebruik zijn.⁹

3.17 Columbarium in het park van de Villa Doria - Pamphilj

Dit columbarium werd in 1965 ontdekt tijdens opgravingen in het park van de Villa Doria - Pamphilj op de Gianicolo.¹⁰ Van het kleine columbarium dat opgetrokken was in *opus testaceum* is alleen de zuidelijke afgeronde hoek bewaard. Door de slechte bewaringstoestand kunnen geen afmetingen gegeven worden van het oorspronkelijke columbarium. De toegang tot deze funeraire constructie lag in het oosten. De toegang zelf had

¹ Mancini 1919, 50 en 52.

² Mancini 1919, 52.

³ Mancini 1919, 52–53.

⁴ Mancini 1919, 54.

⁵ Mancini 1919, 50 en 52.

⁶ Mancini 1919, 53.

⁷ Reekmans 1986a, 23.

⁸ Mancini 1919, 54; Reekmans 1986a, 23.

⁹ z.a. 1965, 96.

¹⁰ Moretti 1970, 345.

een travertijnen dorpel. De ruimte zelf was bereikbaar via een losstaande trap met twee treden in baksteen.¹ De vloerbekleding was uitgevoerd in *opus signinum*.² De binnenwanden zijn in *opus reticulatum* uitgevoerd. Op een witte ondergrond waren fresco's aangebracht van takjes met groene blaadjes.³ Het oorspronkelijke aantal bijzettingen is door de slechte bewaringstoestand niet meer te achterhalen.

In een latere periode onderging de constructie drastische aanpassingswerken. Hierbij werd het vloerniveau ongeveer 32 cm opgehoogd en werden er twee banken toegevoegd aan de zuidoostelijke zijde en de tegenoverliggende zijde. Als gevolg hiervan werden de onderste rij halfcirkelvormige nissen afgesloten. Eveneens verdween de onderste trede van de trap in de ophogingslaag. Verder werd er nog een tweede laag pleister bovenop de reeds bestaande laag aangebracht. Op deze pleisterlaag zijn geen sporen van fresco's aangetroffen.⁴

Het columbarium wordt in de eerste eeuw n.Chr. gedateerd. Argumenten worden niet gegeven.⁵ Op basis van het materiaal dat in de opvullingslaag werd aangetroffen (glazen flesjes, ceramiekresten en een olielamp) worden de aanpassingswerken gedateerd in de loop van de eerste eeuw n.Chr. De olielamp zelf wordt in het tweede of derde kwart van de eerste eeuw n.Chr. geplaatst.⁶

3.18 Colombario maggiore en colombario minore nabij het Casino del Bel Respiro

Deze twee columbaria zijn gelegen langs de via Aurelia antica op het grondgebied van de Villa Doria Pamphilj.⁷ Het in 1838 ontdekte "grote" columbarium is toegankelijk via een trap die vanuit een apart trappenhuis is aangelegd. De plattegrond is min of meer L-vormig. De ruimte is overspannen door een tongewelf. De wanden zijn uitgevoerd in *opus reticulatum*. In de wanden zijn rechthoekige en halfcirkelvormige nissen aangebracht die plaats boden voor ongeveer 500 bijzettingen. De wanden zijn versierd met fresco's van architecturale constructies, mythologische en theater scènes en afbeeldingen uit het landelijke en huiselijke leven. Naast vier marmeren opschriften, zijn de andere inscripties op geschilderde *tabulae ansatae* aangebracht of in de wanden ingekrast. Op basis van deze inscripties is het eventueel mogelijk af te leiden dat de organisatie in handen lag van een *collegium*. Op drie *cippi* die nabij het columbarium werden ontdekt staan acht namen van personen (allen *liberti*) vermeld die beschouwd worden als de eigenaars van het terrein waarop de constructie werd opgetrokken: T. Paciaeus T. I. Isargyrus en zijn echtgenote Silia I. Nice, T. Luceius T.I. Alexander en zijn echtgenote Fundilia M.I. Celido, P. Staberius P.I. Papa en zijn echtgenote Staberia P.I. Hilaria en tenslotte L. Popillius L.I. Alexander en zijn echtgenote Popillia L.I. Anthis. Dit columbarium is op basis van de inscripties door Caldelli en Ricci op het einde van de Augusteïsche periode of reeds op het einde van de eerste eeuw v.Chr. gedateerd. Het columbarium bleef lang in gebruik.⁸

In 1821 werd het "kleine" columbarium ontdekt. In de voorgevel waren twee toegangen voorzien die in travertijn waren afgeboord. Het bakstenen columbarium heeft een rechthoekig plattegrond. De vloerbekleding bestond uit een zwart-wit mozaïek met geometrische figuren. In de wanden zijn vier *arcosolia* en 12 nissen voor waarschijnlijk elk twee urnen uitgewerkt. Het vermoedelijke aantal crematiebijzettingen is 24. Het vermoedelijke aantal inhumatie bijzettingen is 4. De met stuc bezette wanden waren voorzien van fresco's. Het columbarium wordt in de periode van Hadrianus geplaatst. Argumenten worden niet gegeven.⁹ Alle verdere informatie zoals afmetingen of iconografie van de fresco's ontbreekt.

3.19 Columbarium van Scribonius Menophilus

Dit in 1984 ontdekte columbarium ligt langs de via Aurelia antica nabij het *colombario minore* op het gebied van de Villa Doria Pamphilj.¹⁰ Het ondergrondse monument bestaat uit één hoofdruimte (ongeveer 3m bij 5m) en twee kleinere aangrenzende ruimtes (beide ongeveer 1m bij 2m) die via een trap toegankelijk zijn. Het muurwerk is in *opus reticulatum* uitgevoerd. De vloerbekleding bestaat uit een zwart-wit mozaïek gecombineerd

¹ Moretti 1970, 353 en 356.

² Moretti 1970, 357.

³ Moretti 1970, 357.

⁴ Moretti 1970, 356–357.

⁵ La Regina 2001, 178.

⁶ Moretti 1970, 354 en 357.

⁷ Caldelli 1999, 61.

⁸ Caldelli 1999, 62, 77–78; Catalli 1997, 16; La Regina 2001, 179.

⁹ La Regina 2001, 179.

¹⁰ Caldelli 1999, 62; La Regina 2001, 179.

met marmerplaten waarop de naam van C. Scribonius Menophilus voorkomt. Laatstgenoemde bekostigde waarschijnlijk de vloer of misschien zelfs de gehele constructie. Over de eigenlijke organisatie is nog niets bekend. In de wanden zijn verschillende rijen van halfcirkelvormige nissen voor urnen ingepast die plaats boden voor ongeveer 500 bijzettingen. De fresco's op de wanden stellen vegetatieve scènes, mythologische verhalen en dagelijkse voorwerpen zoals toneelmaskers voor. De inscripties zijn grotendeels aangebracht op geschilderde *tabulae ansatae*. Andere inscripties zijn aangebracht op de deksels van de urnen en in veel mindere mate op marmeren tafels. Het columbarium is volgens Catalli, Caldelli en Ricci op basis van de inscripties, het muurwerk in *opus reticulatum* en de fresco's opgetrokken in de Augusteïsche periode. Het columbarium kende een lang gebruik. Het monument was op basis van de inscripties zeker nog in gebruik in de Flavische periode.¹

3.20 Columbarium nabij het circus van Nero in het Vaticaan

Dit columbarium, in de literatuur omschreven als "mausoleo I sud", is ten zuiden gelegen van het circus van Nero. De necropool in het Vaticaan, die onder de basiliek ligt, is ten noorden van het circus gelegen. Het monument ligt 7,50m onder het huidige looppniveau. De plaatsing gebeurde evenwijdig met de as van de necropool onder de Vaticaanse basiliek. Waarschijnlijk behoorde dit mausoleum tot een grotere necropool.²

Het in baksteen opgetrokken monument heeft binnenafmetingen van 3,70m bij 3,95m en een hoogte van 2,50m. De buitenafmetingen zijn 4,84m bij 5,08m. Centraal in de voorgevel is de toegangsdeur met travertijnen dorpel en deurstijlen (de architraaf is verdwenen) aangebracht. Een losstaande trap met vier treden in baksteen die met marmer bedekt waren, voerde vervolgens tot het looppniveau in het columbarium dat 90cm dieper lag dan de dorpel. De ruimte is overspannen door een kruisgewelf dat gestut wordt door vier pilasters in de hoeken van de ruimte die elk 45cm naar voren springen.³ De vloerbekleding bestaat uit onregelmatige marmerplaten.⁴

De oostwand was voorzien van een vensteropening. In de west- en oostwand zijn telkens drie halfcirkelvormige nissen voor elk twee urnen aangebracht. In de achterwand zijn twee halfcirkelvormige nissen voor elk twee urnen rondom één rechthoekige nis zonder urnen ingevoegd. In de toegangswand tenslotte flankeren twee halfcirkelvormige nissen voor elk twee urnen de toegangsdeur. De wanden zijn in bakstenen uitgevoerd. Deze bakstenen hebben verschillende vormen.⁵

Zowel de binnenkant als de buitenkant van het columbarium is met een pleisterlaag bedekt. Aan de binnenkant is de pleisterlaag tussen de 1cm en 1,5cm dik, aan de buitenkant tussen de 2,5cm en 3cm. Aan de binnenkant zijn op een witte ondergrond enkele fresco's van zuilen geflankeerd door panelen, bloemen en guirlandes aangebracht. De stijl van deze fresco's is vergelijkbaar met de tweede Pompeïaanse Stijl. De buitenkant van het gebouw is rood geschilderd.⁶

Rond 250 n.Chr. vonden aanpassingswerken plaats in het columbarium. Daarbij werd een stuk plaveisel in *bipedales* aangelegd buiten het columbarium en worden in het columbarium zelf zeven sarcofagen geplaatst waarvan vijf in marmer en twee in terracotta.⁷

Aan de hand van de architectuur, de decoratie en fresco's wordt het ontstaan van het columbarium door Magi in de tweede helft van de eerste eeuw n.Chr. geplaatst, namelijk in de periode tussen Nero en Domitianus. De aanpassingswerken schijnen op basis van baksteenstempels te zijn uitgevoerd in de periode van Commodus.⁸

4. Studie van de columbaria en mausolea ad circum

De reden waarom ook mausolea in dit hoofdstuk werden opgenomen, is dat ze het overgangstype vormen tussen de columbaria en de hypogea. Deze overgang is duidelijk te volgen in de necropool die onder de basiliek van St.-Petrus in het Vaticaan gelegen is. Deze necropool kan vanaf haar ontstaan tot de opgave ervan bestudeerd worden. Door de ligging van de necropool, is het duidelijk dat ze in gebruik was door inwoners van

¹ Caldelli 1999, 62; Catalli 1997, 21–24; La Regina 2001, 179.

² Magi 1968, 207–208.

³ Magi 1968, 208 en 211.

⁴ Magi 1968, 211–212.

⁵ Magi 1968, 211–212.

⁶ Magi 1968, 214 en 217.

⁷ Magi 1968, 217.

⁸ Magi 1968, 217.

de stad Rome zelf. Een bijkomend voordeel is dat in de necropool vanaf ongeveer 250 n.Chr. een duidelijke christelijke aanwezigheid was. Deze vaststelling kan interessant zijn om te zien of de christenen vertrouwd waren met de pagane columbaria en mausolea én of de christenen zich dus ook, conceptueel, kunnen gebaseerd hebben op de pagane grafstructuren bij de ontwikkeling van de catacomben.

4.1 De Vaticaan

De Montes Vaticani, Ager Vaticanus of kortweg de Vaticanum bestrijkt het gebied rechts van de Tiber en gelegen tussen de Ianiculum en de Pons Milvius.¹ Dit gebied fungeerde als exploitatiegebied voor grondstoffen voor de productie van bakstenen en ceramiek, verder kwamen er ook wijngaarden voor. De lager gelegen delen van deze zone waren drassig. Deze veertiende regio van de Stad Rome werd doorsneden door de via Aurelia, de via Triumphalis en de via Cornelia.² Naast de funeraire constructies, die we zo dadelijk verder bespreken, waren hier ook het Gaianum (een oefenplaats voor paardenrennen), het Phrygianum (een heiligdom voor Cybele) en een *naumachia* (een circus voor het opvoeren van zeeveldslagen) gebouwd.³ Verder treffen we er nog het circus van Caligula en Nero aan. De bouw van dit circus was gestart onder Caligula. De afwerking ervan gebeurde door Nero. Het monument was gelegen in de Horti Neroniani, gelegen tussen de Ianiculum en de Vaticanum.⁴

Op de Vaticanum waren ook, zoals in alle andere suburbane gebieden, necropolen aangelegd.⁵ Een eerste die ik hier aanhaal is die van de via Triumphalis. Het betrof een 600m² grote necropool waarvan bepaalde delen werden teruggevonden bij bouwwerken voor opslagplaatsen voor levensmiddelen en voor het *autoparco vaticano*. In de necropool is geen duidelijke chronologische opeenvolging te ontwaren. Het merendeel van de grafconstructies bestaat uit columbaria. Daarnaast komen ook *cappuccina*-graven (die gedateerd werden op basis van baksteenstempels), amforengraven en graven voorzien van libatiepijpen voor. De necropool is veel minder rijkelijk gedecoreerd dan de andere begraafplaats op de Vaticanum.⁶ Deze necropool bleef ongeveer vier eeuw in gebruik. Tot de oudste funeraire resten behoort een *bustum-sepulcrum* uit het begin van de eerste eeuw v.Chr. De overgang tot de latere fase werd gevormd door de columbaria waar naast crematie soms ook inhumatie plaats vond. Uit de vierde eeuw tenslotte dateren de grote inhumatie-graven met *formae*.⁷

4.2 De necropool *ad circum*

De necropool die hier echter van belang is, is de necropool *ad circum*. Het toponiem van deze begraafplaats werd afgeleid van de *titulus* van het mausoleum A, waar we verder nog op terugkomen.⁸ De necropool bestaat uit twee rijen mausolea die naar het zuiden zijn georiënteerd. Een eerste rij mausolea werd opgetrokken ten noorden van een kleine straat. In een latere periode ontstond ook ten zuiden van deze weg een rij van aanéensluitende mausolea. Deze necropool is inzake structuur goed vergelijkbaar met de reeks columbaria bij de Sebastiano-catacombe die hierboven reeds behandeld werd.⁹ Zoals verder duidelijk zal worden, waren deze mausolea eigendom van families van vermogende *liberti* zoals de Aelii, de Aurelii, de Caetennii, de Iulii, de Marci, de Tullii, de Ulpii en de Valerii. In de noordelijke rij mausolea komt zowel crematie als inhumatie voor, in de zuidelijke, jongere, rij treffen we hoofdzakelijk inhumatie aan.¹⁰ Deze necropool bleef intensief in gebruik tot aan de bouw van de basiliek van Constantijn in 324 n.Chr. Uit de laatste fase stammen ook enkele christelijke graven.¹¹

Naast deze christelijke aanwezigheid in de mausolea, werd een nog oudere en intensievere christelijke aanwezigheid gedetecteerd ten westen van deze mausolea. Dit is de zone onder het huidige pauselijke altaar in de St.-Pieter basiliek. De *piazza* of *campo* P, zoals de zone rond het traditioneel daar aangewezen memoriaal van de apostel Petrus genoemd wordt, was volledig bezet door graven die reeds uit de eerste eeuw n.Chr.

¹ Apollonj Ghetti 1951, 9; Basso 1986, 7.

² Apollonj Ghetti 1951, 10; Basso 1986, 7.

³ Apollonj Ghetti 1951, 13–15; Basso 1986, 7.

⁴ Apollonj Ghetti 1951, 16; Basso 1986, 7; Castagnoli 1960, 97.

⁵ Apollonj Ghetti 1951, 17.

⁶ Ruyschaert 1999, 105.

⁷ Ruyschaert 1999, 107.

⁸ Castagnoli 1960, 119–120; Ruyschaert 1999, 101.

⁹ Apollonj Ghetti 1951, 23 en 26; Prandi 1971, 377–378; Ruyschaert 1999, 101.

¹⁰ Apollonj Ghetti 1951, 26; Ruyschaert 1999, 102; Zander 1999, 12–13.

¹¹ Ruyschaert 1999, 102; Zander 1999, 12–13.

stammen. Het betrof een open ruimte van 4m bij 8m.¹ Het ligt hier echter volledig buiten het onderwerp van dit onderzoek om dieper in te gaan op de situatie van de *piazza* en de *memoria* van Petrus.² Toch wil ik erop wijzen, zonder te veralgemenen, dat in de literatuur de opgravingen op de Vaticanum vaak verengd worden tot deze zone.³ Dit geldt bijvoorbeeld ook voor de *postuum* verschenen publicatie van Reekmans. Hoewel de titel van zijn publicatie het anders laat vermoeden, is de enige opzet van Reekmans om uit te maken op basis van archeologische vondsten en geschreven bronnen of Petrus' graf inderdaad op de Vaticanum ligt of niet.⁴ De eigenlijke Romeinse begraafplaats komt slechts uiterst summier aan bod.⁵

Reeds in de zestiende eeuw werden bij werkzaamheden in de basiliek van St.-Pieter resten van mausolea aangetroffen.⁶ Het onderzoek van de archeologische resten onder de basiliek startte echter pas op het einde van de negentiende eeuw met een exploratie van de ruimte onder de *pallium*-nis.⁷ Toen bij werken in 1939 in de *Sacre Grotte Vaticane* resten van antiek muurwerk werden aangetroffen, werd besloten om de zone verder te onderzoeken. Tussen 1940 en 1949 kwamen zodoende de antieke grafstraat tussen de stutmuren van de basiliek én de Petrus-*memoria* aan het licht. Deze opgravingen vonden hun neerslag in een publicatie die verscheen in 1951.⁸ Toch vormt de *Esplorazioni* van de archeologen die belast waren met het archeologisch onderzoek en een verslag hiervan geen eigenlijk document voor de opgravingen. Enkele terechte kritieken die in de recente literatuur geuit worden, is dat bij de figuren geen gelijke schaal gebruikt wordt, er geen exacte maten aangegeven worden, er verschillen in details zijn en er geen onderscheid wordt aangegeven tussen de werkelijke toestand en de vermoedelijke toestand. Bovendien treedt er een discrepantie op tussen de foto's, tekeningen en tekst.⁹ Tussen 1953 en 1957 volgde een nieuw onderzoek van de pagane necropool.¹⁰ In de publicaties die resulteerden (en nog verder moeten gepubliceerd worden) uit dit hernieuwd onderzoek, proberen Mielsch, Von Hesberg, Bruszewski en Gaertner een nieuwe, fundamentele bijdrage te leveren tot een betere kennis van de opgravingen.¹¹ Hierbij wordt rekening gehouden met de figuratieve decoratie, de beeldhouwwerken, de mozaïeken, de architectuur, de inscripties, de sarcophagen, de urnen en de altaren die in de mausolea voorkomen. Deze publicaties sluiten aan bij de *Esplorazioni* uit 1951 die hoofdzakelijk de west-kant van de necropool bestudeerden. De kant met de mausolea, de oost-kant dus, was tot dan toe nog nooit intensief bestudeerd.¹² Omwille van de gedetailleerde publicaties van de oostkant van de necropool, heb ik geopteerd om deze mausolea in dit onderzoek te betrekken. In de *Esplorazioni* wilden de auteurs enkel een idee geven van de necropool, en dan nog vooral de westkant, waar de "*Principe degli Apostoli*" begraven was.¹³ Bovendien waren bepaalde mausolea die ze publiceerden nog grotendeels opgevuld en niet onderzocht. Dit is bijvoorbeeld het geval voor het mausoleum N of mausoleum van de Aebutii.¹⁴

Opvallend voor de necropool *ad circum* is de uniforme typologie van de mausolea. Het betreft grote overdekte grafkamers die eventueel voorzien waren van een voorhof of een dakterras. Op de binnenwanden is een rijkelijke stuc- en geschilderde decoratie aangebracht. De muren zijn voorzien van nissen voor urnen of van

¹ Ruyschaert 1999, 102; Zander 1999, 14–15.

² Zie bijvoorbeeld Ruyschaert 1958, 3–46 voor een bondige, maar heldere inleiding op deze materie.

³ Pace Prandi 1971, 377; Ruyschaert 1958, 8; Thümmel 1999, 21 e.v. In een in 1964 gepubliceerde bibliografische lijst (De Marco 1964, 144–256) onder de titel "*The Vatican Excavations*" handelen het overgrote deel van de 413 aangehaalde publicaties over het graf van Petrus; de pagane necropool blijft grotendeels onderbelicht.

⁴ Reekmans 1994, 4.

⁵ Reekmans 1994, 6–7.

⁶ Bijvoorbeeld de verstoringen van de mausolea S en R bij de aanleg van het bronzen altaarbaldakijn. In de zeventiende eeuw werd nabij het hoofdaltaar een pagane sarcofaag opgegraven die wegens voor die tijd aanstootgevende inscripties in stukken in de Tiber werd gegooid. Reeds in 1574 werd een kleine pagane grafconstructie ontdekt bij werkzaamheden aan de vloer van de basiliek. Deze eerste ontdekkingen bleven echter wegens desinteresse zonder verdere gevolgen. Basso 1986, 67 en 69; Apollonj Ghetti 1951, 23; Walsh 1984, 22–23.

⁷ Thümmel 1999, 15.

⁸ Reekmans 1994, 5; Thümmel 1999, 15; Walsh 1984, 18 en 25.

⁹ Thümmel 1999, 19; Vergelijk bijvoorbeeld de figuren 13 en 17 in de *Esplorazioni* (Apollonj Ghetti 1951): het gebruik van een verschillende schaal en de merkwaardige verschillen in de details maken de interpretatie er niet gemakkelijker op.

¹⁰ Thümmel 1999, 16.

¹¹ Mielsch 1986, 5; Mielsch 1995.

¹² Apollonj Ghetti 1951, 23; Mielsch 1986, 5.

¹³ Apollonj Ghetti 1951, 23.

¹⁴ Apollonj Ghetti 1951, 37.

arcosolia voor inhumatie.¹ Deze mausolea zijn ontstaan in de tweede eeuw.² Of scherper nog: na de tweede helft van de tweede eeuw, het “archaïsche” mausoleum O uitgezonderd.³

De pagane necropool bleef tot het begin van de vierde eeuw in gebruik. Toen werden de mausolea volgestort met aarde en werden tussen de mausolea de funderingen voor de basiliek van St.-Pieter aangebracht. Door deze ingrijpende aanpassingswerken kon Constantijn de basiliek optrekken op dezelfde hoogte als het zogenaamde *Tropaion* van Gaius dat het traditioneel daar vereerde graf van Petrus markeerde.⁴ Toch was de necropool toen nog niet volledig in onbruik geraakt. Speciale structuren zoals stutmuren en trappen zorgden ervoor dat bepaalde mausolea toch nog voor een periode toegankelijk bleven.⁵

4.3 Studie van de columbaria en mausolea *ad circum*

4.3.1 Mausoleum A: mausoleum van Gaius Popilius Heracla

Van dit mausoleum is slechts een deel van de façade bewaard gebleven. Volgens een reconstructie was de breedte van de façade 4,43m. In de bakstenen façade waren een deuropening in travertijn en twee vensters voorzien.⁶ Boven de deur was een marmeren *titulus* aangebracht.⁷

De *titulus* van dit mausoleum is van uitzonderlijk belang wegens de urbanistische informatie die hij weergeeft. De eigenaar vraagt in de *titulus* om voor hem en zijn echtgenote een grafconstructie op te richten *in vatic(ano) ad circum* van Calligula en Nero. Vandaar ook de benaming van de necropool. Verder stelt de *titulus* dat er ook *liberti* mochten worden bijgezet.⁸ Alle overige informatie over het mausoleum ontbreekt daar de constructie nog niet is opgegraven.⁹

4.3.2 Mausoleum B: mausoleum van Fannia Redempta

Deze constructie bestaat uit twee delen: enerzijds de overwelfde kamer B en anderzijds de open voorhof B'. De bakstenen façade had aan de buitenkant een breedte van 5,02m. Ten oosten van de centrale toegangsdeur was oorspronkelijk een *titulus* aangebracht.¹⁰ Deze constructie bekwam haar definitieve vorm in drie fasen. In een eerste fase werden B en B' met elkaar verbonden. In een volgende fase werd B voorzien van een mozaïek en een drempel tussen B'. In de laatste fase werd op deze drempel een scheidingsmuur in *opus listatum* opgetrokken, werd de decoratie in B grondig vernieuwd, werden de nissen in B van stucdecoratie voorzien en werden de *arcosolia* in B aangelegd. Deze aanpassingswerken waren noodzakelijk door het aantal bijzettingen dat men uitvoerde in het mausoleum.¹¹

Zoals bij de overige mausolea is de originele toestand sterk verstoord door de werkzaamheden voor de basiliek. Zo werd de toegang tot B volledig opgevuld en werden grote delen van de façade vernietigd.¹² De

¹ Apollonj Ghetti 1951, 25.

² Apollonj Ghetti 1951, 25.

³ Apollonj Ghetti 1951, 27.

⁴ Basso 1986, 9; Prandi 1971, 378; Walsh 1984, 23.

⁵ Prandi 1971, 379–380.

⁶ Mielsch 1986, 9.

⁷ Basso 1986, 8; Mielsch 1986, 10.

⁸ Basso 1981, 155–156. De inscriptie van de *titulus* (Basso 1981, 155–156): *D(is) M(anibus) ex codicillis triplicibus Popili Heraclae C(aius) Popilius Heracla heredibus salut(em) vos heredes mei rogo iubeoque fideique vestrae committo uti monumentum mihi faciatis in Vatic(ano) ad circum iuxta monumentum Ulpi Narcissi ex is VI n(ummum) in quam rem numerabit. Novia trophime is III n(ummum) et coheres eius is III n(ummum) ibique reliquas meas et Fadiae Mamimae uxoris meae si quid ei humanitus acciderit poni volo cuius monumenti ius lego libertis libertabusq(ue) meis et quos testamento manu misero sive quem in statu libertatis reliqui et hoc amplius noviae trophimae libertis libertabusque eius posterisque supra scriptorum et itum aditum ambitum sacrificique faciendi causa ad id monu(men)tum uti ei liceat.*

⁹ Toynbee 1958, 269.

¹⁰ Mielsch 1986, 11.

¹¹ Basso 1986, 27; Mielsch 1986, 17; Toynbee 1958, 40.

¹² Toynbee 1958, 37 en 39.

buitenafmetingen van de constructie zijn ongeveer 5,02m bij 6,50m. De binnenafmetingen voor de binnenhof zijn ongeveer 3,25m bij 2,65m, voor de hoofdruimte is dit ongeveer 3,33m bij 2,23m.¹

In de zijwanden van de voorhof zijn telkens zes halfcirkelvormige nissen in twee rijen van drie nissen aangebracht.² In een latere fase werd tegen de noordelijke en oostelijke wand een trap aangebracht zonder rekening te houden met de crematienissen. Onder de trap werden twee graven aangelegd.³ Deze door een boog ondersteunde trap was opgetrokken in ruw materiaal zoals tufblokken en delen van een deurstijl.⁴ Deze trap is waarschijnlijk aangelegd als toegang tot het graf dat schijnbaar nog functioneerde wanneer de deur reeds was afgesloten bij de eerste funderingswerken voor de basiliek.⁵

De bakstenen façade van de hoofdruimte is gedecoreerd met pilasters die een fronton schraagden.⁶ De ruimte zelf die opgetrokken is in een ruw baksteenwerk is overspannen door een kruisgewelf.⁷

In de achterwand van het mausoleum zijn rond een centrale grote nis met schelpgewelf, symmetrisch vijf rechthoekige nissen en twee halfcirkelvormige nissen aangebracht.⁸ In de zijwanden zijn in de sokkelzone telkens een *arcosolium* en daarboven twee halfcirkelvormige nissen rond één rechthoekige nis aangebracht.⁹ Later werden ook een *forma* en sarcofagen toegevoegd in deze grafkamer.¹⁰

Op basis van het bovenstaande komt men voor de voorhof tot een totaal van 12 nissen, dus 24 bijzettingen, en twee latere *formae*. Voor de grafkamer zelf wordt dit 14 nissen, dus 28 bijzettingen, twee *arcosolia* en een *forma* en twee sarcofagen. Dit maakt in totaal waarschijnlijk 59 bijzettingen.¹¹

In de voorhof is er slechts één decoratiefase te onderscheiden. Op een witte ondergrond komen decoratieve strepenpatronen, twijgen met bladeren en bloemen voor.¹² In de hoofdruimte werden in de eerste decoratiefase attributen van goden (een pauw voor Hera en een duif die een ketting neemt uit een juwelenkistje voor Aphrodite), fruit, glaswerk, bloemen, kraters en glazen en metalen recipiënten afgebeeld op een witte ondergrond.¹³ Het gewelf was voorzien van een centraal medaillon omgeven door vier tondi en guirlandes en slingers van schijven met vegetatieve elementen. Het centrale medaillon stelt Helios op een vierspan voor. De vier tondi stellen de vier seizoenen voor.¹⁴

Tijdens de tweede decoratiefase van de hoofdruimte werd een tamelijk slordige zwart-witte vloermozaïek aangebracht waarop een krater, twee duiven en ranken zijn afgebeeld.¹⁵ Van de derde fase getuigen de enkele resten van afbeeldingen van lijnpatronen, bloemen, marmerimitatie en duiven op de *arcosolia*. De boog van het westelijke *arcosolium* is voorzien van een fresco van een in een tondo geplaatst hert, kraters en vruchten.¹⁶ Het mausoleum was ook rijkelijk gedecoreerd met stucwerk dat in de derde fase echter grotendeels verwijderd of vernieuwd werd.¹⁷

De benaming van het mausoleum volgt uit een grafinscriptie, die op een sarcofaag was aangebracht, met de naam van de eigenaar.¹⁸ Fannia Redempta was de echtgenote van Aurelius Hermes, een *libertus* van de twee Augusti, namelijk van Diocletianus en Maximianus (286–305 n.Chr.). Er dient benadrukt te worden dat het mausoleum reeds ongeveer anderhalve eeuw was opgetrokken toen Fannia er begraven werd.¹⁹

¹ Berekend op basis van de figuren in Mielsch 1986, Taf. 1b en 2.

² Mielsch 1986, 12.

³ Mielsch 1986, 13.

⁴ Mielsch 1986, 17.

⁵ Mielsch 1986, 18–19; Toynbee 1958, 40.

⁶ Mielsch 1986, 13.

⁷ Mielsch 1986, 13; Toynbee 1958, 269.

⁸ Mielsch 1986, 13.

⁹ Mielsch 1986, 16.

¹⁰ Mielsch 1986, 15.

¹¹ Zie tevens voor de berekeningen de figuren in Mielsch 1986, Taf. 3 en 4.

¹² Mielsch 1986, 19.

¹³ Mielsch 1986, 20.

¹⁴ Basso 1981, 143; Basso 1986, 27; Mielsch 1986, 22–23.

¹⁵ Basso 1981, 142; Mielsch 1986, 26; Toynbee 1958, 41.

¹⁶ Mielsch 1986, 26.

¹⁷ Toynbee 1958, 42–43.

¹⁸ Inscriptie (Basso 1981, 156): *D(is) M(anibus) Fanniae Redemptae quae vixit ann(is) XXXXVI mens(ibus) V dieb(us) VII Aurel(ius) Augg(ustorum) lib(ertus) Hermes coniugi incomparabili cum quae vixit ann(is) XXXIII.*

¹⁹ Toynbee 1958, 37.

Het mausoleum B werd na A en vóór C opgetrokken.¹ De eerste decoratiefase in het mausoleum is volgens Mielsch, Von Hesberg en Gaertner aangebracht door hetzelfde atelier dat het mausoleum G decoreerde. Het mausoleum G is op basis van een baksteenstempel gedateerd in de periode van Hadrianus.² Een dergelijke datering voor het mausoleum schijnt gerechtvaardigd te worden door de fresco's die inderdaad op basis van vergelijkingen met andere fresco's tot de periode van Hadrianus behoren.³ De tweede decoratie fase kan in het midden van de derde eeuw geplaatst worden. Er dient benadrukt te worden dat het mozaïek, dat aangebracht werd in de tweede fase, reeds in het begin van de derde eeuw geplaatst wordt.⁴ De derde fase wordt na het midden van de derde eeuw of misschien zelfs in het begin van de vierde eeuw net voor de bouwwerken voor de basiliek geplaatst.⁵

4.3.3 Mausoleum C: mausoleum van Lucius Tullius Zethus

De bakstenen façade, met resten *opus reticulatum*, van dit mausoleum werd doorbroken door een centraal geplaatste deur waarboven een *titulus* geflankeerd werd door twee ramen. De van een terracotta fries voorziene façade werd bekroond met een fronton.⁶ Deze façade toont overeenkomsten met Etruskische grafconstructies.⁷ De buitenafmetingen van deze constructie zijn ongeveer 3,58m bij 5,25m en de binnenafmetingen ongeveer 2,39m bij 4,29m.⁸

De binnenwanden van de grafkamer zijn opgetrokken in *opus vittatum*. Dergelijke besparing op baksteen komt ook bij andere mausolea voor.⁹ De grafkamer zelf is overspannen door een kruisgewelf dat bestaat uit twee elkaar snijdende tongewelven.¹⁰ Het polychrome vloermozaïek bestaande uit glas en marmer werd in de eerste fase aangebracht. Het mozaïek is voorzien van een geometrische boord. Aan de zuidkant komen daar nog driekladerige palmetten bij. Ten noorden en zuiden van een met een vlechtband afgezoomd middenveld, zijn in spiralen opgerolde ranken te zien die vanuit een acanthusknop ontspringen. In de opgerolde ranken zitten vogels.¹¹ In de achterwand is een grote centrale nis met een schelpgewelf geflankeerd door telkens twee boven elkaar gelegen rechthoekige nissen. Boven dit geheel werden timpanen en een fronton aangebracht, waarboven nogmaals twee rechthoekige nissen zijn aangebracht. In beide zijwanden wordt de centrale nis met een schelpgewelf telkens geflankeerd door twee boven elkaar aangebrachte rechthoekige en daarnaast twee boven elkaar aangebrachte halfcirkelvormige nissen. In de sokkelzone daaronder zijn een *arcosolium* geflankeerd door een halfcirkelvormige nis aangebracht. In de toegangswand is de deur geflankeerd door telkens twee rechthoekige nissen en bekroond door een halfcirkelvormige nis. De nissen bieden plaats aan één of twee urnen.¹² In de vloer zijn as-urnen ingewerkt die afgedekt zijn met marmerplaten. Deze bijzettingen behoren tot de eerste fase.¹³ In een latere fase werden in de achterwand nog twee asaltaren ingevoegd.¹⁴

Op basis van het bovenstaande komt men voor het aantal bijzettingen in dit mausoleum op 34 nissen voor vermoedelijk 64 bijzettingen. Daarbij komen nog de 2 bijzettingen in de *arcosolia* en de twee asaltaren. Verder zijn er ook nog een onbekend aantal urnen in de grond bijgezet. Dus het totale aantal bijzettingen is minstens 68.¹⁵

De geschilderde decoratie is in verschillende fasen aangebracht. Op de sokkelzone komt een marmerimitatie voor. Uit de eerste fase stamt onder andere fresco van een wagenmenner met palmen. Voor het overige werden op een witte ondergrond afbeeldingen aangebracht van dieren, een persoon met een lans, een wagenmenner met palmen, zwevende eroten, rozetten, guirlandes, rozen, vogels, een pauw. Verder werden ook landschappen, een schild en lans en een scepter afgebeeld.¹⁶ Bepaalde nissen zijn voorzien van een

¹ Toynbee 1958, 37.

² Mielsch 1986, 32.

³ Mielsch 1986, 34.

⁴ Mielsch 1986, 37–38; Toynbee 1958, 41.

⁵ Mielsch 1986, 37–38.

⁶ Basso 1981, 143; Mielsch 1986, 39.

⁷ Basso 1981, 143.

⁸ Berekend op basis van de figuur in Mielsch 1986, Taf. 5b.

⁹ Mielsch 1986, 39.

¹⁰ Mielsch 1986, 39.

¹¹ Mielsch 1986, 54–55.

¹² Mielsch 1986, 41.

¹³ Mielsch 1986, 54–55.

¹⁴ Basso 1986, 29; Mielsch 1986, 43.

¹⁵ Zie tevens voor de berekeningen de figuren in Mielsch 1986, Taf. 5a, 6a en 6b.

¹⁶ Mielsch 1986, 45–47 en 49.

gorgonenhoofd.¹ Van de decoratie van het gewelf zijn slechts enkele delen bewaard. We zien er gekleurde panelen met recipiënten, lotusbloemen en een masker.² De stucdecoratie bestaande uit zuilen en een fries, behoort tot de derde fase.³

De inscriptie van de *titulus* vermeldt niet alleen voor wie het graf werd ingericht, namelijk voor de grafeigenaar, zijn directe familie en hun *liberti*, maar vermeldt ook dat het graf twaalf op achttien voet meet.⁴ In het mausoleum werden ook twee urnen met een epitaaf aangetroffen.⁵

Het mausoleum C werd kort na het mausoleum B opgetrokken. De stijl van het mausoleum is vergelijkbaar met de stijl van het mausoleum G. De fresco's staan volgens Mielsch, Von Hesberg en Gaertner een datering in de periode van Hadrianus toe.⁶ Ook het mozaïek kan op basis van vergelijkingen met andere voorbeelden in de periode van Hadrianus geplaatst worden. Men kan met andere woorden de eerste twee decoratiefasen in de periode van Hadrianus plaatsen. Voor de derde fase zijn er echter geen chronologische aanknopingspunten. De decoratieloze kalklaag die in deze derde fase werd aangebracht is vergelijkbaar met de architectonisch vaak verfijnde westelijke delen van de Callixtus-catacombe waar ook geen fresco's voorkomen. Misschien is hiervoor een economische reden aan te wijzen.⁷

4.3.4 Mausoleum D: het “*opus reticulatum*” mausoleum

Zoals het mausoleum B bestaat deze constructie uit een niet overdekte voorhof D' en een overwelfde hoofdruimte D. Toch is de structuur veel eenvoudiger.⁸ De buitenafmetingen zijn ongeveer 4,40m bij 5,25m. De binnenafmetingen van de voorhof zijn ongeveer 3,49m bij 2,34m, die van de hoofdruimte zijn ongeveer 3,34m bij 2,04m.⁹

In de zuidwand van de voorhof zijn geen nissen aangebracht. In de zijwanden echter is een grote centrale rechthoekige nis geflankeerd door telkens één halfcirkelvormige nis voor twee urnen. De wanden van zowel D' als D bestaan uit in elkaar gehaakt *opus reticulatum* en bakstenen.¹⁰

In de in baksteen uitgevoerde façade van het eigenlijke mausoleum was rechts van de toegangsdeur een *titulus* aangebracht.¹¹ In het mausoleum werd geen vloerbekleding aangebracht.¹² In de achterwand van de hoofdruimte is een grote centrale nis met schelpgewelf aangebracht die geflankeerd wordt door telkens twee naast elkaar gelegen halfcirkelvormige nissen. In de zijwanden zijn telkens drie naast elkaar gelegen halfcirkelvormige nissen aangebracht. Alle nissen boden plaats aan twee urnen.¹³ Op basis van het bovenstaande komt men voor de voorhof tot een totaal aantal bijzettingen van 12. Voor de hoofdruimte is dit in totaal 22. Dit maakt voor mausoleum D een totaal aantal crematie-bijzettingen van 34.¹⁴ In een latere, niet verder gespecificeerde fase werd in D' een *forma* ingevoegd dat op basis van een baksteenstempel gedateerd wordt in de Severische periode.¹⁵

Er zijn slechts weinig sporen van fresco's bewaard gebleven. De resten zijn van gekleurde vlakken en rozen.¹⁶ Een grafinscriptie maakt melding van het feit dat de vader in een graf voorzag voor zijn zeer

¹ Mielsch 1986, 48.

² Mielsch 1986, 50.

³ Mielsch 1986, 43 en 55.

⁴ Basso 1981, 156; De inscriptie (Basso 1981, 156): *D(is) M(anibus) L(ucius) Tullius Zethus fecit sibi et Tulliae Athenaidi coniugi benemerenti et Tulliae Secundae et Tullio Athenaeo filis et libe(r)ris eorum libertis libertabusque quos hi qui supra scripti sunt manu misissent in front(e) ped(es) XII in agr(o) ped(es) XVIII.*

⁵ Basso 1981, 157; De twee inscripties (Basso 1981, 157): *D(is) M(anibus) Tullia Secunda filia hic sita est Passulena Secundinae mater cessit en D(is) M(anibus) L(ucius) Tullius Athenaeus filius hic situs est.*

⁶ Mielsch 1986, 56.

⁷ Mielsch 1986, 59.

⁸ Mielsch 1986, 61.

⁹ Berekend op basis van de figuur in Mielsch 1986, Taf. 7b.

¹⁰ Mielsch 1986, 62.

¹¹ Mielsch 1986, 61.

¹² Mielsch 1986, 63.

¹³ Mielsch 1986, 63.

¹⁴ Zie tevens voor de berekeningen de figuur in Mielsch 1986, Taf. 7b.

¹⁵ Mielsch 1986, 63.

¹⁶ Mielsch 1986, 64.

zachtmoedige zoon.¹ Zowel de architectuur als de fresco's laten volgens Mielsch, Von Hesberg en Gaertner een datering toe in de periode van Hadrianus.²

4.3.5 Mausoleum E: mausoleum van de Aelii of van Titus Aelius Tyrannus

In de bakstenen façade was boven de centraal geplaatste deur een *titulus* aangebracht die geflankeerd werd door twee ramen. De façade valt op door haar rijkelijke decoratie van bijvoorbeeld het *titulus*-veld met pilasters en een fronton en de sierlijsten.³ De buitenafmetingen zijn ongeveer 4,46m bij 6m en de binnenafmetingen ongeveer 3,31m bij 4,86m.⁴ Titus Aelius Tyrannus wiens naam voorkomt op een inscriptie van een *arcosolium*, was een *libertus* die een aanzienlijke bestuursfunctie had in de Provincia Belgica.⁵

De binnenwanden zijn uitgewerkt in *opus vittatum*. De ruimte wordt overspannen door een kruisgewelf gevormd door twee snijdende tongewelven. De ruimte was in oorsprong ongeveer 4,04m hoog. Boven de ruimte lag waarschijnlijk een terras, wat meteen ook de functie van de trap duidelijk maakt.⁶ In de zwart-witte mozaïekvloer met geometrische motieven zijn stukken marmer aangebracht die in de grond verzonken urnen afsluiten.⁷ In de achterwand bevindt zich boven de sokkelzone met een *arcosolium* een grote centrale nis die geflankeerd wordt door telkens twee boven elkaar geplaatste rechthoekige nissen en daarnaast twee boven elkaar geplaatste halfcirkelvormige nissen. Boven het geheel strekt zich een schelpvormige koepel uit.⁸ In de westelijke zijwand bevindt zich in de sokkelzone een *arcosolium* (met inscriptie voor T. Aelius Tyrannus) dat geflankeerd wordt door telkens één halfcirkelvormige nis. Daarboven wordt een centrale grote nis geflankeerd door telkens twee boven elkaar geplaatste rechthoekige nissen, daarnaast een grote langgerekte nis en daarnaast twee boven elkaar geplaatste halfcirkelvormige nissen. Alle nissen waren voorzien voor twee urnen.⁹ De oostelijke zijwand wordt gedomineerd door een omhoog voerende trap die van het begin af aan voorzien was.¹⁰ Onder de boog die de trap ondersteunt is een grote centrale nis geflankeerd door telkens twee boven elkaar geplaatste rechthoekige nissen en rechts drie halfcirkelvormige nissen. In de sokkelzone komen een *arcosolium* en een halfcirkelvormige nis voor. Onderaan de trap werden in de muur een rechthoekige nis voor één urne en twee halfcirkelvormige nissen voor elk twee urnen aangebracht.¹¹ In de zuidwand zijn in de aanzet van de trap nog drie halfcirkelvormige nissen voor elk twee urnen aangebracht. De sokkel van de trap is in *opus vittatum*, de rest van de trap is in baksteen uitgevoerd. In het totaal telt de trap 15 treden die ongeveer 30cm hoog zijn.¹²

In een latere fase werden aanpassingswerken doorgevoerd. Deze hielden nieuwe bijzettingen in de *arcosolia* in de noord- en oostwand en het bijvoegen van urnen in de zijwanden in. Bij de bouw van de basiliek werden ook hier grote delen vernietigd.¹³ In de bodem is een *forma* aangelegd.¹⁴ Er werden in het mausoleum ook resten van libatiepijpen aangetroffen.¹⁵

Op basis van het bovenstaande telt dit mausoleum 37 nissen, voor 73 bijzettingen, drie *arcosolia* waarvan twee *arcosolia* later nogmaals een bijzetting kregen en één *forma*. Verder zijn er ook in de grond verzonken urnen aanwezig. Hun aantal is niet met zekerheid af te leiden uit de tekst of het beeldmateriaal: het geschatte aantal is minimum zes. Dit brengt het vermoedelijk totaal van bijzettingen op 85.¹⁶

Het lunet van de *arcosolia* werd voorzien van een marmereffect. Voor het overige werden op een witte ondergrond afbeeldingen van palm-lotusfriesen, rozen, guirlandes, strepen-decoratie, recipiënten, pauwpluimen, pauwen, wijnranken, fruit, bloemen, twijgen en vier stillevens die de seizoenscyclus voorstellen aangebracht. De

¹ Basso 1981, 161; Inscriptie (Basso 1981, 161): *D(is) M(anibus) T(iti) Tulli Prisciani fil(i) pientissimi v(ixit) a(nnis) XIII m(ensibus) VIII m(e)m(oriam) Onesimus pater fec(it)*.

² Mielsch 1986, 64.

³ Mielsch 1995, 71–72.

⁴ Berekend op basis van de figuur in Mielsch 1995, Taf. 10.

⁵ Basso 1981, 145; Basso 1986, 35.

⁶ Mielsch 1995, 76.

⁷ Mielsch 1995, 87.

⁸ Mielsch 1995, 73.

⁹ Mielsch 1995, 74.

¹⁰ Mielsch 1995, 75 en 93.

¹¹ Mielsch 1995, 75.

¹² Mielsch 1995, 75–76.

¹³ Mielsch 1995, 79.

¹⁴ Mielsch 1995, 73.

¹⁵ Mielsch 1995, 91.

¹⁶ Zie tevens voor de berekeningen de figuren in Mielsch 1995, Taf. 11 en 12.

kleine rechthoekige nissen hadden een iets rijkere decoratie met bloemen, strepen, schaal met fruit, handguirlandes, panfluit, drinkhoorn, vogel en hert.¹ De rijke stuc-decoratie doet denken aan *aediculae*.² Er werden verschillende marmeren grafinscripties aangetroffen die aantonen dat de overleden personen *liberti* waren.³

Het mausoleum E werd later dan D, maar vroeger dan F opgetrokken. Het mausoleum F werd door Mielsch, Von Hesberg en Bruszewski op basis van een baksteenstempel in de vroeg-Antonijnse periode geplaatst, namelijk kort na 140 n.Chr. Inzake de fresco's volgt het mausoleum E de onderwerpen en de stijl zoals die voorkomen in de mausolea B en D. Voor een scherpere datering denken Mielsch, Von Hesberg en Bruszewski aan het begin van de regeringsperiode van Antoninus Pius. In de westwand zijn ook inscripties teruggevonden van *liberti* van laatstgenoemde keizer.⁴ Het stuc daarentegen staat schijnbaar toch dichter bij de traditie van Hadrianus dan die van Antoninus Pius.⁵

De twee albasten urnen zijn de meest opmerkelijke vondsten in dit mausoleum. Eén van de recipiënten kon op basis van een muntvondst gedateerd worden in laat Severische periode.⁶

4.3.6 Mausoleum F: mausoleum van de Caetennii Maiores of van Marcus Caetennius Antigonus

De bakstenen façade van dit mausoleum is voorzien van een deuropening met daarboven een *titulus*-vlak geflankeerd door twee vensters. Terracotta platen van een goede kwaliteit en een fries met oorspronkelijk twee vensters vormen de overige decoratie van de façade.⁷ In dezelfde necropool is nog een ander mausoleum van de *gens* Caetennia aanwezig, namelijk het mausoleum L of mausoleum van de Caetennii Minores.⁸ De buitenafmetingen van het mausoleum F zijn ongeveer 6,49m bij 7,30m. De binnenafmetingen zijn ongeveer 5,34m bij 5,97m.⁹

De binnenbekleding bestaat uit *opus vittatum*. De grafkamer is overspannen door twee kruisende tongewelven. De trap voerde waarschijnlijk ook hier naar een hoger gelegen dakterras dat dienst deed als *triclinium*.¹⁰ Het gewelf van de kamer zelf was gedecoreerd in rechthoekige cassetten.¹¹ De vloerbekleding bestaat uit een mozaïek van spiralen en geometrische figuren. De marmerplaten in het mozaïek sluiten in de grond verzonken urnen af die op 40cm van elkaar zijn ingevoegd. Het mozaïek werd bij de aanleg van de *formae* grondig verstoord en op een grove manier teruggeplaatst.¹²

Zoals bij vele andere mausolea is er opnieuw een sokkelzone met daarboven in stuc benadrukte *aedicula*-zone. De noordelijke wand bevat een grote centrale nis met een schelpgewelf dat in een *aedicula* is ingewerkt. Deze constructie werd in een grote nis geplaatst. Deze grote nis wordt geflankeerd door twee grote rechthoekige nissen. In de sokkelzone bevindt zich een later toegevoegd *arcosolium* dat geflankeerd wordt door telkens één halfcirkelvormige nis die plaats biedt aan twee urnen. Deze gehele wand werd verder gedecoreerd met gecanneleerde zuilen en frontons.¹³ In de westelijke wand zijn in de sokkelzone twee *arcosolia* toegevoegd in een latere fase. Boven de sokkelzone zijn drie rijen van twee boven elkaar geplaatste rechthoekige nissen afgewisseld met een grote nis met schelpgewelf. Boven deze reeks nissen is een rij van vier halfcirkelvormige nissen naast elkaar aangebracht. Alle nissen waren bestemd voor twee urnen. Links in de westelijke wand zijn

¹ Mielsch 1995, 80.

² Mielsch 1995, 73 en 80.

³ Inscripties (Basso 1981, 158–159): *D(is) M(anibus) Urbano Aug(usti) Vern(ae) adiutor tabulari rationis patrimoni vixit annis XXI m(ensibus) VII d(iebus) XXII Tyrannus Aug(usti) lib(ertus) et Aelia Urbana parentes filio karissimo en D(is) M(anibus) T(ito) Aelio Aug(usti) lib(erto) Tyranno qui fuit a comm(entariis) prov(inciae) Belgicae coniugi dulcissimo Aelia Andria uxor et Aelius Valerianus socer et restitutus fecit collib(erto).*

⁴ Mielsch 1995, 88.

⁵ Mielsch 1995, 91.

⁶ Basso 1986, 35; Mielsch 1995, 91.

⁷ Mielsch 1995, 95–96; Toynbee 1958, 48–49.

⁸ Apollonj Ghetti 1951, 29. Beide mausolea vertronen een gelijke architecturale uitwerking, maar mausoleum L bezit een kleiner oppervlak.

⁹ Berekend op basis van de figuren in Mielsch 1995, Taf. 13.

¹⁰ Mielsch 1995, 106.

¹¹ Mielsch 1995, 116.

¹² Mielsch 1995, 98 en 116; Toynbee 1958, 50.

¹³ Mielsch 1995, 93; 98 en 103; Toynbee 1958, 46.

nog drie halfcirkelvormige nissen boven elkaar aangebracht. Opnieuw was een zuilen-decoratie aangebracht.¹ De oostelijke wand is identiek aan de westelijke wand uitgezonderd dat er hier slechts drie halfcirkelvormige nissen boven de alternerende grote nissen zijn aangebracht en de nissen naast deze grote nissen ontbreken.² In de toegangswand zijn rechts van de deur vier halfcirkelvormige nissen voor elk twee urnen voorzien. Ook in de wand van de, van het begin af aan voorziene, trap die start tegen de westelijke muur en afdraait naar de oostelijke muur, waren minimum zeven halfcirkelvormige nissen voorzien. In een latere fase werden verschillende *formae* in de bodem uitgegraven. Eén *forma* is voorzien van afsluitstenen met een baksteenstempel uit de vierde eeuw n.Chr.³

Op basis van het bovenstaande komt het totale aantal bijzettingen in nissen op ongeveer 84, dat in *arcosolia* op 5 en dat in *formae* vermoedelijk op 2. Plus vermoedelijk 24 urnen die in de grond zijn verzonken en een onbekend aantal sarcophagen. Het totale aantal bijzettingen in mausoleum F is bijgevolg vermoedelijk 115.⁴

In de decoratie komen in dit mausoleum minder figuratieve motieven voor. Deze zijn bijna alleen beperkt tot de lunetten. Daar treffen we granaatappels, gorgonenhooft, strooibloemen, vogels, kraters en tot kandelaberachtige vormen verwerkte bladeren en bloemen. De overige decoratie wordt gekenmerkt door rood, groen en purper gekleurde vlakken in witte kaders.⁵ Boven de grote centrale nis is verder nog een “Triomf van Venus” afgebeeld. Daarnaast komen ook nog een bucolisch landschap, bomen met vogels en een jachtscène voor.⁶

De inscripties, die ook op urnen en askisten zijn aangebracht, maken duidelijk dat dit mausoleum bestemd was voor familieleden en *liberti* van het echtpaar Marcus Caetennius Antigonus en Tullia Secunda.⁷ Vier nog *in situ* aanwezige grafinscripties, onder andere op askisten, maken duidelijk dat deze leden van de *gens* Caetennii afkomstig zijn van de *liberti*-klasse maar zelf vrijgeboren waren.⁸ Er dient benadrukt te worden dat alle leden van de Caetennii de crematieritus aangingen. Wanneer de inhumatieritus echter zijn intrede doet in het mausoleum, onder de vorm van de *arcosolia* en de sarcophagen, zien we aan de hand van de inscripties dat er nieuwe namen verschijnen. Het is verder opmerkelijk dat bij de Tullii de vader nog de oude, “conservatieve” crematieritus aanging (hij voorzag zich reeds tijdens zijn leven in een crematie-kist) terwijl hij zijn vroeger gestorven zoon volgens de “progressieve” ritus inhumeerde.⁹ Toynbee vermoedt dat de Tullii het begraafrecht in het mausoleum verkregen hadden door verwantschap met Tullia Secunda, de echtgenote van Marcus Antigonus Caetennius. Misschien zijn de Tullii ook verwant met de gelijknamige personen die bijgezet werden in het mausoleum C.¹⁰ Een later bodemgraf kan op basis van de grafsteen toegewezen worden aan een christelijke vrouw. Op de grafsteen van deze Aemilia Gorgonia staan ook twee duiven op een olijftwijg en een klein portret, misschien van de overledene, bij een rechthoekige bron.¹¹ De inscripties die in dit mausoleum voorkomen, maken het mogelijk een uitzonderlijk goede reconstructie op te stellen van de verschillende personen die er zijn bijgezet.¹²

Mausoleum F werd na de mausolea E en G opgetrokken maar vóór H.¹³ Op basis van de bouwgeschiedenis en baksteenstempels komen Mielsch, Von Hesberg en Gaertner voor het mausoleum tot een datering tussen 140 en 150 n.Chr. Deze datering wordt ondersteund door de stijl van de decoratie. De donkere

¹ Mielsch 1995, 103; Toynbee 1958, 46.

² Mielsch 1995, 104.

³ Mielsch 1995, 106.

⁴ Zie tevens voor de berekeningen de figuren in Mielsch 1995, Taf. 14, 15 en 16.

⁵ Mielsch 1995, 107–108.

⁶ Mielsch 1995, 110 en 115.

⁷ Basso 1981, 147.

⁸ Toynbee 1958, 44; Inscripties (Toynbee 1958, 44–45): *M(arco) Caetennio Antigono et Tulliae Secundae coniugi eius; D(is) M(anibus) M(arco) Caetennio Tertio fecit M(arcus) Caetennius Chilo coliberto santissimo; D(is) M(anibus) M(arci) Caetennii Ganymedis vixit annis XXXVII M(arcus) Caetennius Secundus colliberto suo; D(is) M(anibus) M(arco) Caetennio Chryseroti M(arcus) Caetennius Antigonus iun(ior) patrono b(ene) m(erenti) fecit.*

⁹ Toynbee 1958, 46; Inscripties (Toynbee 1958, 46): *D(is) M(anibus) L(ucius) Tullius Hermadion L(ucio) Tullio Hermadioni filio dulcissimo fecit qui vixit annis XVIII m(ensibus) V diebus V; D(is) M(anibus) L(ucius) Tullius Hermadion fecit sibi vibus.*

¹⁰ Toynbee 1958, 46.

¹¹ Toynbee 1958, 47; Inscriptie (Toynbee 1958, 47): *... anima dulcis Gorgonia. mir(a)e i(n) specie et castitat[e] eius. Aemili(a)e Gorgonia qu(a)e vixit an(nis) XXVIII mens(ibus) II d(iebus) XXVIII dormit in pace coniugi dulcissim(a)e feci.*

¹² Toynbee 1958, 47.

¹³ Mielsch 1995, 93.

kleuren en het grotere belang dat aan kleurvlakken wordt gegeven ten nadele van de ornamentale versiering staat een datering in de vroeg Antonijnse periode niet in de weg. Bovendien zien we een heropleven van sacraal-idyllische landschappen en van realistischere afbeeldingen. Dit is typisch voor de derde eeuw. Dergelijke afbeeldingen bevatten een *felicitas*-uitdrukking.¹

4.3.7 Mausoleum G

De oorspronkelijke situatie van het mausoleum is moeilijk te reconstrueren door aangebouwde constructies en de vele veranderingen die de constructie zelf onderging.² De buitenafmetingen zijn ongeveer 3,54m bij 5,80m. Voor de binnenafmetingen is dit 2,56m bij 4,23m.³ Deze waarden zijn vergelijkbaar met het mausoleum C.

De bakstenen façade bestaat opnieuw uit een tegenwoordig verdwenen travertijnen deurlijst met daarboven een *titulus*-veld geflankeerd door twee vensters. Daarboven is een met rozetten versierde fries aangebracht.⁴ Dit mausoleum is het enige voorbeeld in de Vaticaan waarvan met zekerheid kan gezegd worden dat het voorzien was van een dak in dakpannen.⁵

De grafkamer zelf was overspannen door twee elkaar snijdende tongewelven.⁶ Van het vloermozaïek zijn slechts enkele zwarte *tesserae* bewaard gebleven.⁷ De ruimte die volledig uitgevoerd is in baksteen, is terug ingedeeld in een sokkelzone en een *aedicula*-zone erboven. In de achterwand is boven de sokkelzone met een *arcosolium* een centrale grote nis met schelpgewelf geflankeerd door telkens twee boven elkaar geplaatste rechthoekige nissen. De twee bovenste vierkante nissen werden later dichtgemetseld. Boven de *aedicula*-zone zijn een fronton en timpanen aangebracht. Samen met de zuilen rond de centrale nis benadrukken ze de *aedicula*-vorm.⁸ De zijwanden hebben in de sokkelzone een *arcosolium* geflankeerd door later dichtgemaakte halfcirkelvormige nissen. De *aedicula*-zone van de oostelijke zijwand bestaat uit een grote centrale nis met schelpgewelf geflankeerd door telkens twee boven elkaar geplaatste rechthoekige nissen en twee boven elkaar geplaatste halfcirkelvormige nissen. Alle kleine nissen zijn later dicht gemetseld. Een gelijkaardig beeld treffen we aan bij de westelijke zijwand.⁹ In de bodem werd nog een *forma* toegevoegd. Bij één van de *arcosolia* werd een baksteenstempel uit de Severische periode aangetroffen.¹⁰ Op basis van het bovenstaande kan het totale aantal bijzettingen in nissen gereconstrueerd worden op 50, dat van de *arcosolia* op 3 en dat van de *formae* op 1. Dit maakt voor het mausoleum G een vermoedelijk totaal aantal bijzettingen van 54.¹¹

Bij de werken voor de aanleg van de basiliek onderging het mausoleum enkele ingrepen. Zo werd een dakterras aangelegd en een soort voorhof vóór het mausoleum aangelegd. Deze voorhof diende ter versteviging van de fundamenteën voor de basiliek en garandeerde de toegang tot het mausoleum tijdens deze laatste fase van de necropool.¹²

De fresco's zijn aangebracht op een witte ondergrond. Naast pastelkleurige lijnen en ornamenten, komen er verder nog spiraalvormige ranken, blauwe en rode bloemen, ranken, rozen, muziekinstrumenten zoals panfluit en lier, guirlandes, plantenkandelabers, glazen flessen en een "afrekeningsscène" met een mannelijke persoon met baard, gezeten op een bank met een kussen, met in de hand een *rotulus*, die voor een tafel zit, waarop geldstukken liggen, waarnaast een andere persoon met een *diptichon* in de hand staat.¹³ In stuc is een Oceanus-masker aangebracht op één van de wanden.¹⁴ Het plafond was versierd met een paneelindeling waarin

¹ Mielsch 1995, 118 en 120.

² Mielsch 1995, 123.

³ Berekend op basis van de figuren in Mielsch 1995, Taf. 17.

⁴ Mielsch 1995, 123–124.

⁵ Mielsch 1995, 125.

⁶ Mielsch 1995, 125.

⁷ Mielsch 1995, 138.

⁸ Mielsch 1995, 125 en 127.

⁹ Mielsch 1995, 125.

¹⁰ Mielsch 1995, 127.

¹¹ Zie tevens voor de berekeningen de figuren in Mielsch 1995, Taf. 19 en 20.

¹² Mielsch 1995, 127 en 130; Prandi 1971, 379.

¹³ Mielsch 1995, 131–132 en 134; De afrekeningsscène wordt in Basso 1981, 147–148 en in Basso 1986, 41 geïnterpreteerd als een leraarsscène. Toch schijnt het mij geloofwaardiger om aan een handelaar te denken in plaats van een leraar. Er zijn teveel details die in de richting van de handelaar wijzen.

¹⁴ Mielsch 1995, 134.

bloemen, een vogel, een krater met vruchten, een dolfin en een hert zijn afgebeeld.¹ In een tweede decoratiefase (die tegenwoordig verwijderd is om de eerste fase terug zichtbaar te maken) waren afbeeldingen van een pauw, een krater, bloemen, vogels op twijgen en een watervogel aangebracht op de wanden.²

Het mausoleum G werd voor de mausolea F en H opgetrokken.³ Op basis van de fresco's en een baksteenstempel van de dakbedekking, dateert dit mausoleum volgens Mielsch, Von Hesberg en Bruszewski uit de periode van Hadrianus. De tweede decoratiefase wordt in het begin van de vierde eeuw geplaatst.⁴ Vermoed wordt dat de eigenaar van dit mausoleum een handelaar was. Als argument wordt verwezen naar de "afrekeningsscène". Misschien wijst het Oceanus-masker naar zeehandel.⁵

4.3.8 Mausoleum H: mausoleum van de Valerii of van Gaius Valerius Herma

Dit uit drie componenten bestaande mausoleum is tevens het grootste van de necropool. Naast een voorhof H' en een grafkamer H, behoort ook nog een trapgedeelte H'' tot dit mausoleum.⁶ Dit mausoleum is de grootste grafconstructie in de necropool onder de Vaticaanse basiliek.⁷ De buitenafmetingen van H' zijn ongeveer 7m bij gemiddeld 4,50m. Voor H wordt dit ongeveer 7m bij 7,25m. Het trapgedeelte is ongeveer 3,50m bij 4m. Voor de binnenafmetingen geldt dat H' een diepte heeft van ongeveer 4m, H ongeveer 5,25m bij 5,20m meet en dat H'' ongeveer 1,50m bij gemiddeld 1,75m meet.⁸

De anderhalve meter hoge muren van de voorhof zijn opgetrokken in baksteen en voorzien van een travertijnprofiel. Wat de totale hoogte op 1,90m brengt. De muren zijn bestreken met een waterdichte mortel. De voorhof is via twee toegangen bereikbaar die aan beide zijden van H liggen.⁹ In de westelijke wand waren in oorsprong twee rijen van vijf rechthoekige nissen voor elk twee urnen en in de oostelijke wand twee rijen van twee rechthoekige nissen voor elk twee urnen aangebracht.¹⁰ In het oostelijke deel van de voorhof werd een watervoorzieningsinstallatie aangetroffen.¹¹

De bakstenen façade van de eigenlijke grafkamer bezit boven de toegangsdeur een *titulus* die geflankeerd wordt door telkens één raam. Tegen de façade zijn vier in baksteen uitgevoerde pilasters aangebracht. De kapitelen en sokkels zijn in marmer uitgevoerd.¹²

De grafkamer werd overspannen door een kruisgewelf van 6m hoog, het trapgedeelte H'' door een tongewelf.¹³ Van de vloerbekleding zijn enkele stukken wit marmer bewaard.¹⁴ In de eigenlijke grafkamer zijn de muren en nissen in baksteen uitgevoerd. Opnieuw bestaat de indeling uit een sokkelzone en een *aedicula*-architectuur.¹⁵ In de toegangswand wordt de deur geflankeerd door telkens twee rij van drie naast elkaar gelegen halfcirkelvormige nissen. Boven deze rijen zijn nog sporen van twee andere rijen van tenminste vier halfcirkelvormige nissen aangetroffen. In de achterwand is de sokkelzone bezet met drie *arcosolia*. Daarboven is een grote centrale nis geflankeerd door telkens een grote rechthoekige nis, dan terug een grote nis met schelpgewelf en tenslotte twee boven elkaar geplaatste rechthoekige nissen voor elk twee urnen.¹⁶ In de sokkelzone van de westelijke wand zijn twee *arcosolia* aangebracht. In de *aedicula*-zone wisselen twee boven elkaar gelegen rechthoekige nissen (vier maal twee nissen in totaal) af met drie grote nissen met schelpgewelf.¹⁷ In de oostelijke wand is in de sokkelzone een *arcosolium* aangebracht met daarboven een grote centrale nis met

¹ Mielsch 1995, 136 en 138.

² Mielsch 1995, 138.

³ Mielsch 1995, 123.

⁴ Mielsch 1995, 141–142.

⁵ Mielsch 1995, 142.

⁶ Mielsch 1995, 143.

⁷ Guarducci 1953, 4.

⁸ Berekend op basis van de figuren in Mielsch 1995, Taf. 21.

⁹ Mielsch 1995, 143–144.

¹⁰ Mielsch 1995, 145.

¹¹ Mielsch 1995, 145.

¹² Mielsch 1995, 143–144 en 148.

¹³ Mielsch 1995, 156.

¹⁴ Mielsch 1995, 151.

¹⁵ Mielsch 1995, 152.

¹⁶ Mielsch 1995, 152 en 154.

¹⁷ Mielsch 1995, 154.

schelpgewelf geflankeerd door telkens twee boven elkaar aangebrachte rechthoekige nissen. Zoals bij de andere wanden werden ook hier tussen de nissen hermen geplaatst.¹

In H” is de noordzijde de sokkelzone voorzien van een *arcosolium*. Daarboven is een grote centrale nis met schelpgewelf geflankeerd door telkens twee boven elkaar gelegen rechthoekige nissen. Voor het overige zijn in verschillende rijen onder de trap nog vijftien halfcirkelvormige nissen, meestal voor twee urnen, aangebracht. De trap die door een boog wordt ondersteund, voerde naar een dakterras.²

Later werden de *arcosolia* hergebruikt, dit zowel door nieuwe ondergrondse bijzettingen als door bijzettingen in het boogveld zelf of door het toevoegen van sarcofagen onder het boogveld.³ Op basis van het bovenstaande kon het totale aantal bijzettingen in nissen gereconstrueerd worden op ongeveer 120. Van de *arcosolia* is bekend dat ze hergebruikt werden, dus waarschijnlijk 14 bijzettingen in totaal. Dit maakt voor mausoleum H ongeveer 134 bijzettingen.⁴ Er is ook sprake van twee christelijke graven in het mausoleum. De redenen om deze graven als dusdanig te herkennen, worden echter niet opgegeven.⁵

De decoratie van het mausoleum bestaat hoofdzakelijk uit wit stucwerk. Uitgezonderd de gemarmerde sokkels, zijn er weinig gekleurde accenten.⁶ De noordwand van H wordt versierd door reliëfs van Hermes, Athena en Selene.⁷ Verder zijn er ook nog reliëfs van een kortbaardige en langbaardige filosoof, Oceanus, Hypnos en Isis.⁸ Op de westwand zijn reliëfs van de offerende Gaius Valerius Herma, Valeria Maxima, Flavia Olympias, een spiegel, een juwelenkistje en een recipiënt aangebracht.⁹ De oostwand van H is voorzien van reliëfs van waarschijnlijk Gaius Valerius (?) en schrijfmateriaal.¹⁰ Tussen de nissen op de wanden waren in totaal oorspronkelijk 23 hermen geplaatst.¹¹ In de rechthoekige nissen waren een twintigtal reliëfs met Dionysische thematiek aangebracht. De reliëfs stellen tienmaal menaden, achtmaal saters, Pan en Silenus voor.¹² Verder zijn er ook nog onderdelen van een jachtreliëf aangetroffen.¹³ Van de decoratie van het gewelf zijn resten van lichaamsdelen zoals een hoofd, een voet en een romp in stuc teruggevonden, evenals wijnranken en delen van dieren in stuc.¹⁴ Verder werden er nog grote beelden en portretbustes in het graf aangetroffen. De drie dodenmaskers werden niet *in situ* aangetroffen. Daarnaast werden onder andere één mannenhoofd, drie delen van vrouwenhoofden, een miniatuurbuste en een kinderhoofd in stuc en/of gips teruggevonden.¹⁵ De beelden van personen stellen de *patronus*, zijn vrouw en zijn dochter voor. De twee als filosofen beschreven personen zouden leraars van Herma kunnen zijn. De afbeeldingen van Hermes, de dodenbegeleider, kunnen een zinspeling zijn op de naam van de *patronus*. De afbeelding van Hypnos staat symbool voor de dood, die van Selene voor het “onttrokken zijn”. De hermen stellen “de overwinning van Dionysus” voor. Ook op de sarcofagen komen veelvuldig Dionysische afbeeldingen voor. De reliëfs van het plafond tenslotte stellen een Dionysische offerscène voor.¹⁶ Het mausoleum is niet alleen de grootste constructie van de necropool, maar zoals duidelijk werd uit het bovenstaande ook het meest rijkelijk gedecoreerde graf.¹⁷

Op basis van de inscriptie op de *titulus* weten we dat het mausoleum door C. Valerius Herma werd opgetrokken voor zijn echtgenote Flavia Olympias, zijn dochter Valeria Maxima, zijn zoon C. Valerius Olympianus, zijn *liberti* en *libertae* en hun respectieve nakomelingen.¹⁸ Het *cognomen* van C. Valerius Herma wijst op een afkomst van slaven.¹⁹ Er werd ook een inscriptie aangetroffen die melding maakt dat Abinius

¹ Mielsch 1995, 154.

² Mielsch 1995, 156.

³ Mielsch 1995, 157–159.

⁴ Zie tevens voor de berekeningen de figuren in Mielsch 1995, Taf. 22, 23 en 24.

⁵ Walsh 1984, 28–29.

⁶ Mielsch 1995, 161.

⁷ Mielsch 1995, 162 en 164.

⁸ Mielsch 1995, 165–166.

⁹ Mielsch 1995, 166; 169–170.

¹⁰ Mielsch 1995, 170–171.

¹¹ Mielsch 1995, 171–176.

¹² Mielsch 1995, 176–183.

¹³ Mielsch 1995, 183.

¹⁴ Mielsch 1995, 183–184.

¹⁵ Mielsch 1995, 184–198.

¹⁶ Mielsch 1995, 204–207.

¹⁷ Guarducci 1953, 4–5.

¹⁸ Basso 1981, 149; Guarducci 1953, 4.

¹⁹ Guarducci 1953, 4.

Chrysantus graven heeft aangelegd voor zijn echtgenote, zijn *liberti* en hun nakomelingen.¹ Ook Titus Furius Zosimus deed dit.² In de voorhof werd een inscriptie aangetroffen met een Chi-Rho-teken.³

Het mausoleum van de Valerii werd na de mausolea G, F en I opgetrokken.⁴ Op basis van baksteenstempels uit ongeveer 160 n.Chr. en een mannenportret uit het fries van de façade komen Mielsch, Von Hesberg en Bruszewski tot een datering op het einde van de regering van Antoninus Pius.⁵

Guarducci meent in de resten van een beeld uit het mausoleum Marcus Aurelius te herkennen.⁶ Dat een beeld van een keizer in een privaat graf voorkomt, schijnt volgens haar uniek te zijn. Julius Capitolinus, een auteur uit de periode van Diocletianus, wist echter in zijn *Historia Augusta* te melden dat in vele huizen beelden van Marcus Aurelius tussen de penaten werden geplaatst.⁷ In die zin zou de grafeigenaar het beeld van de keizer vanuit een devotioneel gevoel tussen de afbeeldingen van de goden in het graf hebben geplaatst. Het voorkomen van een beeld van de met goddelijke status bejegende keizer, biedt echter ook een dateringsvoorstel. Daar de keizer reeds vlug na zijn dood op 17 maart 180 n.Chr. per decreet de goddelijke status kreeg toegewezen, en het mag aangenomen worden dat het plaatsen van beelden van de keizer zal plaats gevonden hebben op het moment dat de keizer nog sterk aanwezig was in het algemene gedachtegoed, komt men voor het mausoleum tot een datering tussen 180 en 190 n.Chr. Een datering die volgens Guarducci verder ondersteund wordt door het muurwerk, de inscripties en de sculpturen.⁸ Mielsch, Von Hesberg en Bruszewski herkennen, zoals hierboven reeds werd aangegeven, in het zogenaamde beeld van Marcus Aurelius evenwel de grafeigenaar. Dit lijkt mij gezien het beeldrepertorium inderdaad veel waarschijnlijker. Dit verschil in interpretatie brengt evenwel een klein verschil in datering van ongeveer 25 jaar met zich mee.

4.3.9 Mausoleum I

De reconstructie van de bakstenen façade blijft hypothetisch.⁹ Dit mausoleum heeft buitenafmetingen van ongeveer 3,54m bij 5,70m en binnenafmetingen van 2,48m bij 4,30m.¹⁰

De grafkamer is overspannen door twee snijdende tongewelven.¹¹ De vloerbekleding bestond uit een zwart-wit mozaïek waarop de roef van Persephone door Hades op een vierspan staat afgebeeld. Vóór het vierspan staat Hermes. Onder dit centrale deel zijn bloemen en omgevallen vazen te zien. Rondom zijn twee tijgers, een krater, gazellen en leeuwen aangebracht.¹² De wanden van de grafkamer zijn uitgevoerd in *opus vittatum*. In de sokkelzone bij de zijwanden komt telkens één *arcosolium* voor. In de bovenste zone van de zijwanden en de achterwand is telkens een grote centrale nis met schelpgewelf in een *aedicula* decoratie met een fronton en zuilen geplaatst. Deze worden telkens geflankeerd door één rechthoekige nis.¹³ In een latere fase werden in het *arcosolium* van de westwand nieuwe bijzettingen ingevoegd.¹⁴

¹ Basso 1981, 158; Inscriptie (Basso 1981, 158): *D(is) M(anibus) Abinius Chrysantus et Elia Felicissima fecerunt sibi et suis libertis libertabusqu(e) posterisque eorum.*

² Basso 1981, 163; Inscriptie (Basso 1981, 163): *Domus aeternae quietae somno perpetuo D(is) M(anibus) Titi Furi Zosimi liberti fecerunt patrono optimo et indulgentissimo b(ene)m(erneti) et Furiae Stephane coniugi eius piissimae et sibi et suis libertis libertabusque posterisque eorum et herennio Hermiae itu ambitu loc(um) ollaris III h(oc) m(onumentum) q(uod) est in fr(onte) p(edes) XIII in ag(ro) p(edes) XXXV s(emis) a pos(teriore) maceria cinctum fecerunt liberti T(ito) Furio Zosimo patrono et conlibertis nostris quos Zosimus manumisit aut manumiserint.*

³ Basso 1981, 162; Inscriptie (Basso 1981, 162): *Flavius Istatilius Olympius [chi-rho-teken] qui vixit annos XXXV et mensis decem dies XVII fratri benemerenti fecit cum omnes iocatus est numquam rixatus est.*

⁴ Mielsch 1995, 143.

⁵ Mielsch 1995, 198.

⁶ Guarducci 1953, 11; In Mielsch 1995, 166 wordt de offerende *togatus* echter geïdentificeerd als Gaius Valerius Herma. Een identificatie die gezien het beeldrepertorium in het mausoleum veel waarschijnlijker lijkt dan de identificatie met de keizer.

⁷ Guarducci 1953, 11–12.

⁸ Guarducci 1953, 12–14.

⁹ Mielsch 1995, 209.

¹⁰ Berekend op basis van de figuren in Mielsch 1995, Taf. 25b.

¹¹ Mielsch 1995, 210.

¹² Mielsch 1995, 218–219.

¹³ Mielsch 1995, 209.

¹⁴ Mielsch 1995, 210.

Op basis van het bovenstaande komt men voor het mausoleum I op een totaal van 18 crematie en 3 inhumatie bijzettingen en minstens één latere bijzetting in het westelijke *arcosolium*. Dit maakt een totaal van ongeveer 21 bijzettingen.¹

In verschillende fasen werden fresco's op de wanden aangebracht. Van de eerste fase zijn echter bijna geen resten meer aanwezig. Een derde fase blijft beperkt tot de rode beschildering op de sokkelzone. De tweede fase daarentegen is beter bekend. Deze fase wordt gekenmerkt door rode en gele vlak-indeling. De sokkelzone is wit met daarop gele en blauwe bloemen. Ook de nissen zijn wit. Verder behoren tot deze fase afbeeldingen van kraters met rozen, een pauw, lijndecoratie, kandelabers, bladkelken, een afbeelding van Herakles en Alkestis, een afbeelding van Afrodite en Adonis (?), een zwevende vrouw en een staande man met lans.² Boven de met stuc bezette nissen komen afbeeldingen van verschillende vogels voor.³ Gedacht wordt dat de zwaan verwijst naar Apollo, de pauw naar Hera en de gans naar Aphrodite.⁴ Het plafond was gedecoreerd met rozetten in stucwerk en vier dansende figuren die de seizoenen voorstellen.⁵ Op basis van stilistische argumenten is dit mausoleum volgens Mielsch, Von Hesberg en Bruszewski ontstaan in ongeveer 160 n.Chr.⁶

4.3.10 Mausoleum Z: mausoleum van de Egyptenaren

Dit mausoleum is slechts gedeeltelijk bewaard door de ingrijpende werkzaamheden voor de basiliek. Vandaar dat er geen afmetingen kunnen worden opgegeven. De façade is niet bewaard. Verondersteld wordt dat deze voorzien was van een deur, *titulus* en twee vensters.⁷ De resten van de muren aan de buitenkant bestaan uit een ruw baksteenwerk.⁸

De grafkamer werd overspannen door een vlakke koepel.⁹ De vloer bestond uit marmerplaten.¹⁰ In de noord-, west- en oostwand van de in *opus vittatum* uitgewerkte grafkamer waren telkens twee naast elkaar ingevoegde *arcosolia* voorzien. Daarboven volgde nogmaals een rij van twee *arcosolia*.¹¹ In een latere fase werden terracotta en marmeren sarcofagen, met een opvallende Dionysische thematiek, geplaatst in de bovenste rij *arcosolia*. Bij één marmeren sarcofaag werd in de afsluitstenen een baksteenstempel uit de Antonijnse periode teruggevonden. De onderste *arcosolia* in de noordwand werden dichtgemetseld.¹² In het rechter onderste *arcosolium* van de westwand werd een christelijke dame in een terracotta sarcofaag bijgezet. De inscriptie werd met rode verf geschilderd op het erboven liggende lunet. Het sterk vernielde grafopschrift bevatte onder andere de term *deposita*, een volgens Toynbee typisch christelijke term. De inscriptie bevatte verder nog een afbeelding van een palmtwijn en een duif.¹³ Op basis van het bovenstaande komt men tot een totaal aantal bijzettingen van ongeveer 18 bijzettingen in de *arcosolia*.¹⁴

Bij de fresco's treffen we geen verfcontrasten aan zoals in de graven uit de periode van Hadrianus en het begin van de Antonijnse periode. De grondlaag hier is oranje. Daarop komen groene strepen, twijgen, zwevende figuren, de Egyptische godheid Horus, een Apisstier, een vogel, een gorgonen-hoofd, een in Egyptiserende stijl uitgevoerde zittende figuur en een sfinx voor.¹⁵

Op basis van bouwtechnische argumenten is dit mausoleum vroeger opgetrokken dan het daarnaast liggende graf Phi uit de Severische periode. De *arcosolia*-indeling is volgens Mielsch, Von Hesberg en Bruszewski typisch voor het einde van de tweede, begin van de derde eeuw n.Chr. De fresco's laten een datering in de vroeg Severische periode toe. Één van de sarcofagen met een afbeelding van Dionysos en Ariadne kan in het midden van de Severische periode geplaatst worden.¹⁶

¹ Zie tevens voor de berekeningen de figuren in Mielsch 1995, Taf. 25a en 26a.

² Mielsch 1995, 212–214.

³ Mielsch 1995, 216.

⁴ Mielsch 1995, 220.

⁵ Mielsch 1995, 216.

⁶ Mielsch 1995, 220.

⁷ Basso 1986, 15; Mielsch 1995, 225.

⁸ Toynbee 1958, 53.

⁹ Mielsch 1995, 225.

¹⁰ Mielsch 1995, 226 en 231.

¹¹ Mielsch 1995, 226.

¹² Mielsch 1995, 227; Toynbee 1958, 56.

¹³ Toynbee 1958, 57.

¹⁴ Zie tevens voor de berekeningen de figuren in Mielsch 1995, Taf. 26b en 28.

¹⁵ Mielsch 1995, 227 en 230–231.

¹⁶ Mielsch 1995, 231.

Er zijn geen argumenten die onomstotelijk erop wijzen dat dit graf eigendom was van een Egyptische familie. Het is namelijk niet zeker dat er louter inhumatie-graven voorkwamen, daar er misschien crematienissen in de verloren gegane toegangswand waren aangebracht.¹ Bovendien is het ook opmerkelijk dat er geen afbeeldingen van typische Egyptische dodengoden zoals Osiris en Anubis voorkomen.²

4.3.11 Mausoleum Phi: mausoleum van de Marcii

De bakstenen façade van dit mausoleum is deels bewaard gebleven. In de resten van de façade zijn de deur, een deel van de *titulus*, een venster, een decoratieve fries en mozaïekemblemata nog te zien.³ Het bewaarde mozaïekembleem stelt de dood van Pentheus voor.⁴ De buitenafmetingen zijn ongeveer 5m bij 5,50m en de binnenafmetingen ongeveer 4,25m bij 4,40m.⁵

De ruimte zelf was overspannen door een tongewelf.⁶ De vloerbekleding bestond uit een polychrome marmeren vloer met mozaïekbanden tegen de *arcosolia*.⁷ Het *opus sectile* bestond uit drie telkens haaks op elkaar staande ingeschreven vierkanten.⁸ De noordwand van het in baksteen uitgevoerde mausoleum is voorzien van twee boven elkaar geplaatste *arcosolia*. In de zijwanden zijn twee rijen van twee boven elkaar gelegen *arcosolia* aangebracht. Bij de bovenste rij van *arcosolia* in de zijwanden werden panelen geplaatst die de indruk oproepen van sarcofagen. Zo is er een paneel met *strigilis*-decoratie aangebracht bij beide *arcosolia* van de westwand. In de zijwanden waren ook vensters aangebracht. Langs de deur waren twee nissen aangebracht: de bovenste nis was een rechthoekige nis voor twee urnen, de onderste nis een halfcirkelvormige nis voor één urne.⁹ Op basis van het bovenstaande komt men voor het mausoleum Phi tot een totaal aantal bijzettingen van 13 waarvan drie in nissen en 10 in de *arcosolia*.¹⁰

De geschilderde decoratie was aangebracht op een rode ondergrond. Daarop werden korven met vruchten, figuren met een nimbus en opgeheven armen, saters en pauwen afgebeeld.¹¹ Op de *arcosolia* werden water-scènes afgebeeld. Te zien zijn onder meer een wateroppervlak, een hemel, een zeekeu met een eroot, een zeecentaur, een zeepaard, een dolfijn, een tritoon en een zeegeit.¹² Op de zijwanden zien we verder nog vier Nijllandschappen met vissen, een flamingo, eenden, planten tussen de dieren, guirlandes, zwevende eroten en vogels waaronder duiven.¹³ Verder komen er ook nog silenen en palmenvierpassen voor.¹⁴ Op de lunetten van de bovenste *arcosolia* zijn afbeeldingen aangebracht van Ariadne en Dionysus in het gezelschap van een sater, een sileen en een menade, de ontmoeting van Apollo en Rhea Silvia tezamen met Vesta, Herakles en Alkestis voor Admetus, een Hermes-scène met Petasos, Kerykeion, Hermes en drie andere figuren en tenslotte nog Leda gezeten op een zwaan met een dienaar, een bronnennimf en een plaatspersonificatie in de vorm van een jongeling.¹⁵ De boogvelden van de *arcosolia* zijn versierd met vierkanten met rozetten en in rechthoeken ingeschreven ruiten.¹⁶ Er zijn nog enkele resten van een stuc-decoratie aanwezig.¹⁷

Dit mausoleum kan niet gedateerd worden op basis van inscripties of baksteenstempels. Wel kan worden opgemerkt dat er twee sarcofagen van de Marcii in het mausoleum werden geplaatst nadat alle graven reeds bezet waren. Deze sarcofagen leveren volgens Mielsch, Von Hesberg en Bruszewski een *terminus ante quem* op, namelijk rond het midden van de derde eeuw.¹⁸ De fresco's op hun beurt plaatsen het mausoleum op

¹ Basso 1986, 15; Toynbee 1958, 51 en 55.

² Mielsch 1995, 231.

³ Basso 1986, 19; Mielsch 1995, 235–236.

⁴ Mielsch 1995, 250.

⁵ Berekend op basis van de figuren in Mielsch 1995, Taf. 29.

⁶ Mielsch 1995, 237.

⁷ Mielsch 1995, 236.

⁸ Mielsch 1995, 248.

⁹ Basso 1986, 19; Mielsch 1995, 236–237.

¹⁰ Zie tevens voor de berekeningen de figuren in Mielsch 1995, Taf. 31 en 32.

¹¹ Mielsch 1995, 238 en 240.

¹² Mielsch 1995, 240 en 242.

¹³ Mielsch 1995, 242.

¹⁴ Mielsch 1995, 245.

¹⁵ Mielsch 1995, 246 en 248.

¹⁶ Mielsch 1995, 248.

¹⁷ Mielsch 1995, 250.

¹⁸ Mielsch 1995, 250 en 252.

het einde van de tweede, begin van de derde eeuw n.Chr. In de fresco's zien we echter wel elementen, zoals de knielende saters, die afkomstig zijn uit oudere schildertradities.¹

4.3.12 Mausoleum Chi

Er wordt vermoed dat in de deels vernietigde façade een deur met *titulus* en vensters waren aangebracht.² Op basis van de afbeeldingen komt men voor de buitenafmetingen op ongeveer 3,25m bij 4,20m en voor de binnenafmetingen op ongeveer 2,50m bij 3,25m.

De grafkamer was overspannen door een tongewelf.³ De vloerbekleding was uitgewerkt in polychroom *opus sectile* met vierkanten verwerkt in decoratieve patronen.⁴ De binnenwanden van deze eenvoudige grafkamer zijn uitgevoerd in *opus vittatum*. In de achterwand en beide zijwanden zijn telkens twee *arcosolia* boven elkaar aangebracht.⁵ Bij het bovenste *arcosolium* in de westwand werd een paneel geplaatst zodat men de indruk krijgt dat er een sarcofaag in het *arcosolium* werd geplaatst. In een latere fase werden in de noordwand nieuwe bijzettingen in de *arcosolia* doorgevoerd. Rond de *arcosolia* werd een stucdecoratie aangebracht.⁶ Op basis van het bovenstaande komt men voor dit mausoleum tot een totaal aantal bijzettingen van 8.⁷ In een latere fase werden de bovenste *arcosolia* met muren dichtgemaakt.⁸

De fresco's waren aangebracht op een witte ondergrond. Op de sokkelzone zien we guirlandes en eroten. In de lunetten van de onderste *arcosolia* werden onder meer “de triomf van Aphrodite” vergezeld van een tritoon, een zeecentaar en Eros op een dolfijn afgebeeld. Op de andere lunetten kan men een door twee dolfinen begeleide Eros, zeepaarden, een Nereïde en zeecentauren onderscheiden. Boven de lunetten zijn twijgen met bloemen en vruchten afgebeeld.⁹ Verder werden er op de wanden afbeeldingen geschilderd van vogels op guirlandes, rozen, verschillende fruitsoorten waaronder appels en druiven, een Sileen, een menade, een masker van Pan, Ariadne en Dionysos met een menade met krans en *thyrsos*, een sater en een Sileen, verder nog Mars en Rhea Silvia vergezeld van Somnus, een eroot, Vesta en twee herders in een landschap.¹⁰ Tenslotte is er ook nog een scène uit de kinderjaren van Dionysos. We zien er een vrouw, een sater met een kleine figuur op de schouder, een vrouw met een zwaan, een vrouw met een sater en een zich buigende vrouw.¹¹ Op de noordwand zijn nog resten van een mozaïek met een mythologische paleisscène bewaard gebleven.¹² In het mausoleum zijn nog kleine resten van een stuc-decoratie zichtbaar.¹³

Het mausoleum kan niet gedateerd worden aan de hand van inscripties. De stijl van de fresco's geeft enkel een dateringsaanwijzing in grote lijnen.¹⁴ Op basis van overeenkomsten met de Lucina-crypte E en de Orpheus-crypte in de Callixtus-catacombe komen Mielsch, Von Hesberg en Bruszewski voor dit mausoleum tot een niet scherper te stellen datering dan midden derde eeuw.¹⁵

¹ Mielsch 1995, 252.

² Mielsch 1995, 259.

³ Mielsch 1995, 261.

⁴ Mielsch 1995, 259 en 272.

⁵ Mielsch 1995, 259.

⁶ Mielsch 1995, 261.

⁷ Zie tevens voor de berekeningen de figuren in Mielsch 1995, Taf. 34 en 35.

⁸ Mielsch 1995, 270.

⁹ Mielsch 1995, 261 en 263.

¹⁰ Mielsch 1995, 264 en 268.

¹¹ Mielsch 1995, 269.

¹² Mielsch 1995, 270.

¹³ Mielsch 1995, 272.

¹⁴ Mielsch 1995, 272

¹⁵ Mielsch 1995, 273.

5. Overige columbaria

De in dit onderdeel opgenomen columbaria kunnen wegens te weinig relevante informatie niet opgenomen worden in de verdere evaluatie. Toch vervolledigen ze het beeld van de columbaria omdat ze eveneens uit de eerste drie eeuwen n.Chr. stammen.¹

Resten van columbaria uit de eerste en tweede eeuw n.C. zijn bewaard gebleven in de zone tussen de via Salaria vetus en de Tiber langs de via Flaminia. Deze columbaria maken deel uit van necropolen.² In de derde en vierde eeuw komen columbaria nog steeds voor in deze zone. Bijvoorbeeld het columbarium tussen de Villa Borghese en Valle Giulia, dat toegankelijk was tot de vijfde eeuw toen er een geldschat werd verborgen.³

In de zone tussen de via Salaria vetus en de via Salaria zijn in het “sepolcreto salario” resten teruggevonden van columbaria die volgens een regelmatig patroon ingeplant zijn: in parallelle rijen afgescheiden door paden.⁴

In columbaria van *liberti* en slaven worden in een latere fase vaak cimenteriale gangen ingewerkt. Dit is het geval bij columbaria op de kruising van de via Po en de corso d'Italia.⁵

Langs de via Labicana zijn verschillende columbaria teruggevonden die dateren uit de volle Keizertijd.⁶

Nabij de Porta Latina werden talrijke columbaria en andere funeraire constructies gedetecteerd. Daaronder bijvoorbeeld een ondergronds columbarium met een rechthoekige plattegrond, een uit de tuf gehakt tongewelf, muren in *opus reticulatum* en een grafkamer met pre-Romeinse uitrusting. Bij een ander columbarium in *opus reticulatum* is sprake van later aangebrachte *formae*.⁷

Nabij de catacombe van Gordianus en Epimacus, op de hoek van de via Latina en de via Talamone, stonden drie columbaria uit de periode tussen de tweede en de vierde eeuw. Hiervan waren er twee in baksteen en één in *opus reticulatum* die van elkaar waren gescheiden door kleine weggetjes. Ook boven de zojuist vermelde catacombe was een columbarium aanwezig. Door bouwwerken is dit columbarium volledig vernietigd en hebben we geen enkele informatie over het monument.⁸

Op ongeveer 100m ten zuiden van de catacombe van Gordianus en Epimacus werd een cirkelvormig bakstenen columbarium uit de derde eeuw aangetroffen.⁹

Nabij het kruispunt van de via Latina en de via Talamone zijn resten aangetroffen van een rechthoekig columbarium met een vloer in *opus spicatum*. Bij dit columbarium werden resten van muren gevonden (buitenkant in baksteen; binnenkant in *opus reticulatum*) die waarschijnlijk de toegang tot dit columbarium vormden. Voor een datering denkt men aan tweede helft eerste eeuw n.Chr.¹⁰

Op het kruispunt van de via Acaia en de Piazza Galeria werden twee columbaria geattesteerd. Eén van de columbaria heeft een binnenbekleding in *opus reticulatum* en de andere een binnenbekleding in baksteen.¹¹

De Torre dell'Angelo is een grote bakstenen constructie met drie boven elkaar gelegen ruimtes voorzien van nissen voor het bijzetten van urnen. Bovendien is er ook een toegang tot onderaardse gangen van een catacombe. De constructie wordt gedateerd op het einde van de tweede, begin van de derde eeuw n.Chr.¹²

¹ Ook wegens de opzet van deze dissertatie is het niet mogelijk alle columbaria en mausolea hier te behandelen. Deze monumenten vormen alleen het uitgangspunt voor het onderzoek naar het ontstaan van de catacomben en zijn niet de hoofdopzet van het onderzoek. Recent werd echter voor het eerst een exhaustieve lijst opgesteld van al deze monumenten in het Suburbium. Vaak is het bestaan van deze familiegraven of een columbaria van *collegia* alleen door inscripties bekend. Zie La Regina 2001 en La Regina 2004 voor de eerste twee delen.

² Pergola 2003, 72.

³ Pergola 2003, 76.

⁴ Pergola 2003, 78–79.

⁵ Pergola 2003, 81.

⁶ Pergola 2003, 211–213.

⁷ Pergola 2003, 662–663.

⁸ Pergola 2003, 665–666.

⁹ Pergola 2003, 669.

¹⁰ Pergola 2003, 667.

¹¹ Pergola 2003, 669.

¹² Pergola 2003, 670.

In de Vigna Acquari waren vele grafconstructies waaronder columbaria ingeplant. Deze monumenten waren vaak vroeger reeds leeggeroofd.¹

Tussen de Piazza Galeria en de spoorweg zijn resten aangetroffen van een klein columbarium.²

Langs de via Appia treffen we een bakstenen columbarium aan met een rechthoekige ruimte voorzien van een abside. De constructie is vergelijkbaar met die van Pomponius Hylas. In de wanden zijn twee of drie rijen nissen voor urnen aangebracht. De vloerbekleding bestaat uit een mozaïek. Het complex wordt gedateerd in de eerste helft van de tweede eeuw.³

In de necropool nabij de Arco dei Quattro Venti nabij Villa Pamphilj werden in 1690 bij werken 38 columbaria ontdekt. Deze constructies met een rechthoekige of vierkante plattegrond waren in baksteen opgetrokken. 34 van deze funeraire monumenten waren ten tijde van de ontdekking nog in een goede staat van bewaring. De gebouwen waren aangelegd langs verschillende wegen. Boven de deuren waren inscripties aangebracht. De façade was opgesmukt met een sierlijst. De columbaria waren voorzien van een lezenaarsdak. In de gebouwen waren nissen voor urnen en *arcosolia* aangebracht. Verdere decoratie was aangebracht onder de vorm van stuc, fresco's en mozaïeken. Problematisch evenwel bij deze grote ontdekking is dat indien niet alle columbaria reeds vernietigd zijn, deze nu overbouwd zijn. Onze enige kennis danken we aan oude tekeningen van de grafstraten.⁴

Nabij de toegang van het palazzina Corsini werden in 1999 twee columbaria ontdekt. Van één columbarium werden slechts kleine stukken muurwerk in *opus reticulatum* met een rij nissen teruggevonden. Het andere columbarium is grotendeels verdwenen.⁵

In 1859 werd op een niet nader vermelde plaats op het vroegere eigendom van de Corsini een columbarium ontdekt dat volgens de inscripties toebehoorde aan de Aquili, de Eli en de Eruci. Het columbarium is tegenwoordig verdwenen.⁶

6. Overkoepelende patronen van de pagane columbaria en mausolea

Op basis van alle verzamelde gegevens wordt het mogelijk de volgende patronen te ontdekken. Er kan verondersteld worden dat deze patronen op een historische evolutie wijzen. Weliswaar zijn de patronen voor de periode vanaf Hadrianus grotendeels gebaseerd op twee necropolen, namelijk die van de Vaticaan en die onder de San Sebastiano-basiliek. Dat dit mijn inziens toch geen vertekend beeld oplevert is een gevolg van het gegeven dat de grafgebouwen die deel uitmaken van deze necropolen opgetrokken zijn in verschillende periodes. Zodoende weerspiegelen de columbaria en de mausolea van beide necropolen de evolutie van de graftypes in hun totaliteit.

6.1 Plaatsing van de columbaria en mausolea

Columbaria kunnen op drie verschillende manieren zijn geconstrueerd. Columbaria zijn ofwel volledig ondergronds geconstrueerd, ofwel deels ondergronds, deels bovengronds, ofwel volledig bovengronds opgetrokken. De mausolea zijn alle bovengronds geconstrueerd. Ook het zogenaamde hypogeum Polimanti dat bij de columbaria en mausolea werd opgenomen omwille van de specifieke graftypologie, is ondergronds geconstrueerd.

Er zijn zes columbaria die dateren uit de periode tussen Augustus en Hadrianus die volledig ondergronds zijn uitgewerkt. De half ondergrondse columbaria komen in diezelfde

¹ Pergola 2003, 671.

² Pergola 2003, 671.

³ La Regina 2001, 120.

⁴ La Regina 2001, 178.

⁵ La Regina 2001, 178.

⁶ La Regina 2001, 178.

periode tien maal voor. Volledig bovengrondse columbaria komen in diezelfde periode zeven maal voor. Dit rechtvaardigt de conclusie dat ondergrondse, half ondergrondse en bovengrondse columbaria naast elkaar in gebruik bleven vanaf de Augusteïsche periode tot de periode van Hadrianus.

Verder moet er nog een onderscheid gemaakt worden bij de groep van half ondergrondse columbaria tussen columbaria met volledig ondergrondse ruimtes maar voorzien van een bovengrondse constructie en columbaria die bestaan uit één kamer die deels in de grond is uitgegraven. Bij de bestudeerde columbaria uit de periode tussen Augustus en Trajanus komen zes columbaria voor waarvan het vloerniveau iets lager ligt dan het loopoppervlak, zonder dat de volledige ruimte evenwel ondergronds is uitgewerkt. Vier columbaria uit de periode tussen Augustus en Trajanus bestaan uit een volledig ondergrondse ruimte die voorzien is van een bovengrondse constructie.

Het onderzoek naar de opbouw van de hier onderzochte columbaria levert volgend totaalbeeld op: van de drieëntwintig columbaria die gedateerd kunnen worden in de periode tussen Augustus en Hadrianus zijn er zes ondergrondse columbaria, vier columbaria die een bovengrondse en ondergrondse ruimte bezitten, zes columbaria waarvan de hoofdruimte deels ingegraven is en zeven volledig bovengrondse columbaria.

Vanaf Hadrianus komen er, op drie ondergrondse columbaria en één half-ondergronds columbarium na, alleen nog maar negentien bovengrondse columbaria en mausolea voor. Het hypogeum Polimanti vormt evenwel een bijzondere uitzondering: deze constructie is een ondergrondse uitbreiding van een mausoleum. Zoals uit de gegevens blijkt, is er dus vanaf Hadrianus een trend naar bovengrondse grafconstructies. Met het hypogeum Polimanti zien we echter terug een trend naar ondergrondse grafconstructies optreden. Anticiperend op de pagane hypogea, is vast te stellen dat vanaf de tweede helft van de tweede eeuw n.Chr. naast de bovengrondse grafconstructies ook opnieuw ondergrondse graven werden aangelegd.

6.2 De toegangstrap en de diepte

Bij bestudering van de opbouw van de trap bij ondergrondse of half ondergrondse columbaria is vast te stellen dat de trap op drie manieren geplaatst kan zijn. Ofwel beschikte het columbarium over een losstaande trap die naar een uitgediept vloerniveau voert, ofwel werd de trap langs de wanden van de grafkamer aangebracht ofwel werd de trap buiten de eigenlijke grafkamer uitgewerkt in een apart trapgedeelte dat aansluit op het columbarium. Voor de columbaria waarvoor we over de nodige gegevens beschikken, blijkt dat de drie types van plaatsing chronologisch gezien door elkaar voorkomen in de periode van Augustus tot en met Hadrianus. Er zijn drie columbaria met een losstaande trap. Dit type van trap kan verbonden worden met half ondergrondse columbaria waarvan de grafkamer iets is ingegraven (hier van 0,9m tot 1,16m) ten opzichte van het loopoppervlak. Het aantal treden van de trap is dan ook beperkt (hier tot maximum vier). Voor een trap die tegen een wand is aangebracht, hebben we slechts informatie voor twee columbaria. Dergelijke trappen tellen meer treden daar ze naar een volledig ondergrondse grafkamer leiden. Voor een inkomende trap, dus met een apart traphuis, hebben we één voorbeeld uit de periode van Augustus en twee voorbeelden uit de periode van Hadrianus. Het betreft hier volledig ondergrondse columbaria. Voor de overige (half-)ondergrondse columbaria zijn geen gegevens bekend.

De half ondergrondse columbaria beschikken over een trap met 2 tot 4 treden. De volledig ondergrondse columbaria kunnen over een trap met 29 treden beschikken. De gemiddelde diepte van de halfondergrondse hypogea bedraagt op basis van de beschikbare

gegevens gemiddeld 2,67m en schommelt tussen 0,90m en 6,24m. De gemiddelde diepte van de volledig ondergrondse hypogea bedraagt 6,63m en schommelt tussen 3m en 10m.

6.3 De grootte van de columbaria en de mausolea

Om een indruk te krijgen over de grootte van columbaria en mausolea, beperk ik mij tot het binnenoppervlak (dit is het effectief voor bijzettingen aangewende oppervlak) van de columbaria. Op deze wijze kunnen de volledig ondergrondse columbaria toch vergeleken worden met de bovengrondse columbaria en mausolea en wordt de dikte van de muren bij bovengrondse columbaria uitgeschakeld.

Het is opmerkelijk dat de grootste columbaria, waarin een groot tot zeer groot aantal bijzettingen plaats vond, hoofdzakelijk ontstaan zijn in de eerste helft van de eerste eeuw n.Chr. Deze columbaria hebben een oppervlakte die schommelt tussen 30m² en 450m². Na de eerste eeuw n.Chr. treft men alleen bij het columbarium van Tiberius Claudius Vitale, het columbarium 11 onder de San Sebastiano-basiliek en de mausolea F en H in het Vaticaan monumenten aan die een vergelijkbare grootte bezitten. Voor alle overige columbaria en mausolea geldt dat hun oppervlak tussen 5,66m² en 19,85m² is. Ook het hypogeum Polimanti behoort met zijn oppervlakte van 10,28m² duidelijk bij deze groep. Een verschil bij de opbouw tussen grote en kleine columbaria komt er niet voor: beide groepen komen zowel ondergronds, half ondergronds als bovengronds voor. Over de relatie tussen de grootte van de columbaria en de plaatsing van de trap, kan geen uitspraak gedaan worden wegens gebrek aan gegevens. Uit de gegevens blijkt dat er geen verdere chronologische indeling te maken is voor de oppervlakte. In het vierde hoofdstuk zal moeten gezocht worden naar de sociale, historische en economische redenen voor het bestaan van grote en kleine columbaria. Daarbij zullen de inscripties die hierboven reeds in het overzicht zijn opgenomen, een belangrijke bron van informatie zijn.

6.4 De muurtechnieken in columbaria en mausolea

Bij de bestudeerde columbaria en mausolea zijn er vier muurtechnieken te onderscheiden: baksteen, *opus reticulatum*, *opus vittatum* en *opus listatum*. Het gebruik van baksteen (hier dertig maal) komt gedurende de gehele eerste twee eeuwen n.Chr. voor. Het *opus reticulatum* komt tot vóór Hadrianus drie maal voor in combinatie met baksteen en acht maal apart. Vanaf de periode van Hadrianus komt deze techniek nog viermaal in combinatie met baksteen voor. Het is opmerkelijk dat het *opus vittatum*, hier sterk vertegenwoordigd, namelijk zes maal, in de necropool in het Vaticaan, schijnbaar ter vervanging komt van het *opus reticulatum* en dit vanaf de periode van Hadrianus. In het hypogeum Polimanti verschijnt voor de eerste keer *opus listatum*.

Wanneer de als groot geclassificeerde grafconstructies uitgezet worden tegenover de kleine, wordt duidelijk dat de grote columbaria de hierboven uitgezette chronologie volgen: tot voor Hadrianus komen baksteen en *opus reticulatum* voor terwijl de twee grote columbaria van de Vaticaan zijn opgetrokken in *opus vittatum*. Alleen het onder de San Sebastiano-basiliek gelegen mausoleum 11 dat in *opus reticulatum* is opgetrokken en het volledig in baksteen beklede columbarium van Tiberius Claudius Vitalis wijken hiervan af. Ook bij de kleine columbaria en mausolea neemt het gebruik van *opus reticulatum* af vanaf de periode van Hadrianus en dit ten voordele van *opus vittatum*.

6.5 De gewelven in columbaria en mausolea

Wat betreft de overdekking van de grafkamers, kan vastgesteld worden dat er vanaf de Augusteïsche periode tot rond 75 n.Chr. (op twee uitzondering na) alleen tongewelven voorkomen (zeven maal). Vanaf 75 n.Chr. tot 250 n.Chr. komt het tongewelf nog zevenmaal voor. De tongewelven nemen vanaf Hadrianus evenwel sterk af. Daartegenover staat dat de kruisgewelven vanaf Hadrianus sterk in aantal toenemen. Vóór Hadrianus kwamen driemaal kruisgewelven voor, terwijl vanaf Hadrianus tienmaal kruisgewelven werden geattesteerd. Het lijkt erop dat de kruisgewelven vanaf Hadrianus de tongewelven verdrongen hebben. Eén gewelfvorm blijft in deze selectie sterk ondervertegenwoordigd: slechts in één geval komt een vlakke koepel als gewelfvorm voor en dit rond 200 n.Chr.

Wat betreft het onderscheid tussen grote en kleine columbaria en mausolea, is er niet voldoende informatie beschikbaar om de gewelfvorm met elkaar te vergelijken. Voor de twee grote columbaria uit de Vaticaan, blijkt dat ze de in die periode gangbare gewelfvorm, namelijk het kruisgewelf, bezitten.

6.6 De vloerbekleding in columbaria en mausolea

Voor de vloerbekleding van de columbaria en mausolea kan worden vastgesteld dat er in de periode van Augustus en Tiberius viermaal een vloer in een betontechniek, viermaal een vloer in mozaïek, tweemaal een vloer in beton met baksteenbrokken voorkomen. In één geval is het zeker dat er geen vloerbekleding werd aangebracht. Slechts éénmaal, en dit in de periode van Hadrianus, is de vloer in bakstenen uitgevoerd. Marmervloeren verschijnen in onze selectie ten vroegste in 75 n.Chr., maar komen pas meer (namelijk zes maal) voor vanaf Hadrianus. Na Tiberius verschijnen er pas opnieuw mozaïekvloeren rond 110 n.Chr., namelijk twaalf maal. Van twee columbaria uit de periode van Hadrianus en Antoninus Pius is met zekerheid bekend dat ze geen vloerbekleding hadden. We kunnen dus stellen dat de vloerbekleding tot 30 n.Chr. bestond uit mozaïek, baksteen of beton. Marmeren vloerbekleding verschijnt echter pas in sterke mate vanaf 150 n.Chr. terwijl mozaïeken opnieuw veelvuldig werden aangewend vanaf de tijd van Hadrianus. Bij het zogenaamde hypogeum Polimanti zien we rond 175 n.Chr. opnieuw een vloer in beton.

De vloerbekleding van grote en kleine columbaria en mausolea schijnt niet van elkaar te verschillen. Misschien is het wel zo dat een betonvloer hoofdzakelijk voorkomt bij grote grafconstructies (twee maal bij grote columbaria, één maal bij een klein columbarium en nog éénmaal bij een columbarium waarvan geen oppervlakte gepubliceerd werd).

6.7 De grote centrale pronknissen in columbaria en mausolea

Bij de bestudering van de grote centrale pronknissen kan vastgesteld worden dat slechts twee columbaria uit de Augusteïsche periode alleen in de zijwanden dergelijke pronknissen bezit. Van één columbarium uit de tijd van Tiberius kan gesteld worden, al is het dan een complexe situatie, dat de constructie over één dergelijke grote centrale nis beschikte in de achterwand onder de vorm van een abside. Voor het overige zien we dat er vanaf 100 n.Chr., en duidelijker nog van de tijd van Hadrianus, in vijftien columbaria en mausolea grote pronknissen voorkomen in zowel de achterwand als de zijwanden. Deze evolutie is goed zichtbaar bij de columbaria en mausolea van de necropolen onder de San Sebastiano-basiliek en onder de basiliek van Petrus in het Vaticaan. Deze pronknissen hebben vaak een *aedicula*-vorm. Soms komen zelfs meerdere “centrale” grote nissen naast elkaar voor op één muur. Verder zijn er ook nog twee dergelijke nissen geattesteerd in een voorhof van een mausoleum

en in een trapgedeelte van een mausoleum, respectievelijk uit de periode van Hadrianus en die van Antoninus Pius. We hebben in onze selectie dus veertien columbaria en mausolea die beschikken over één of meerdere dergelijke pronknissen. Twaalf van die columbaria worden gedateerd in de tweede eeuw en eerste helft van de derde eeuw.

6.8 Graftypologie en aantal bijzettingen in columbaria en mausolea

Voor een overzicht van de bijzettingen in de columbaria en de mausolea, werd rekening gehouden met het aantal nissen in de muren, het aantal urnen dat in de vloer verzonken werd, het aantal urnen dat in urnenbanken werd geplaatst, het aantal bijzettingen in asaltaren, het aantal bijzettingen in *arcosolia*, het aantal (later toegevoegde) *formae*, het aantal (ook later bijgevoegde) sarcofagen en tenslotte het hergebruik van graven indien dit uit het archeologisch materiaal kan afgeleid worden. Wanneer we de eerste fase van de grafconstructies bekijken, dit is dus het columbarium of mausoleum zonder later aangebrachte uitbreidingen of aanpassingen, wordt duidelijk dat tot rond 160 n.Chr. crematie de meest gangbare begrafenisritus was. Tot vóór de tijd van Hadrianus is tijdens de eerste fase crematie zelfs de enige ritus die voorkomt. Vanaf de tijd van Hadrianus echter komen naast de nissen die bestemd zijn voor urnen tijdens de eerste fase ook reeds *arcosolia* voor. In de periode tussen de tijd van Hadrianus en het einde van de tweede eeuw zien we dat het aantal crematie-graven langzaam afneemt ten voordele van inhumatie-graven. Op het einde van de tweede, begin van de derde eeuw n.Chr. verschijnt het eerste mausoleum dat exclusief voor inhumatie-graven was ingericht.

Tijdens latere fasen werden in de aanvankelijk exclusief voor crematie bestemde grafconstructies ook inhumatie-graven toegevoegd. Wanneer deze inhumatie-graven, namelijk *formae* en sarcofagen, werden toegevoegd is echter vaak niet bekend. Voor het columbarium van de Statilii bijvoorbeeld is het zeker dat de inhumatie-graven pas na een lange tijd werden aangebracht omdat de lichamen in de afvallen, die zich in de loop van de tijd hadden gevormd in het columbarium, werden bijgezet. Voor zover ik over de nodige gegevens beschik, is het ook duidelijk dat deze latere toevoegingen een marginaal verschijnsel zijn.

Dergelijke secundaire inhumatiebijzettingen vonden ook plaats in de grafconstructies waar zowel crematie- als inhumatiebijzettingen plaats vonden tijdens de eerste fase. Op basis van de bekende gegevens, zijn deze bijzettingen marginaal te noemen. Deze secundaire bijzettingen wijzen niet zozeer op een bewuste uitbreiding van de grafconstructies, maar zijn eerder een noodoplossing om personen, misschien leden van de *familia*, van een graf te voorzien.

Het aantal bijzettingen dat in columbaria en mausolea plaats vond, is duidelijk gelinkt aan de grootte van de constructies: in de grootste constructies vonden het meest bijzettingen plaats. De chronologische cesuur die kon vastgesteld worden in verband met de grootte van de columbaria, kan dus verder doorgetrokken worden inzake het aantal bijzettingen: de columbaria met vanaf de aanleg extreem veel bijzettingen, namelijk meer dan 100 tot zelfs 1100, komen hoofdzakelijk voor in de periode vóór Hadrianus. Het voorkomen van columbaria met meer dan 300 crematie-bijzettingen blijft zelfs beperkt tot ongeveer 110 n.Chr. Alleen rond 150 n.Chr. zijn er nog drie columbaria met een aantal bijzettingen tussen de 108 en 140. Vóór ongeveer 110 n.Chr. zijn er negen columbaria bekend met een aantal bijzettingen tussen de 308 en 140. In dezelfde periode zijn er nog vijftien columbaria met een aantal bijzettingen tussen 6 en 108. Deze kleine columbaria uit de periode vóór Hadrianus en de kleine columbaria en mausolea die na Hadrianus werden opgericht hebben een gemiddeld aantal bijzettingen van 42. Deze vaststelling wijst er volgens mij op dat het concept op basis waarvan de columbaria en mausolea werden opgericht, gedeeltelijk veranderde rond de

periode van Hadrianus. De achterliggende redenen waarom er een dergelijk cesuur merkbaar is, zal verder uitgezocht dienen te worden in hoofdstuk vijf.

Of de crematieritus rond 200 n.Chr. volledig verdween, wordt niet direct duidelijk op basis van de gegevens. Anticiperend op de resultaten van de pagane hypogea, kon ik echter wel vaststellen dat in de hypogea alleen inhumatiebijzettingen plaats vonden. Alleen het in dit hoofdstuk behandelde zogenaamde hypogeum Polimanti bezat beide ritens.

De evolutie voor de bijzettingen in columbaria en mausolea kan dus als volgt gereconstrueerd worden: in de periode van Augustus tot Hadrianus komen alleen crematiegraven voor in de columbaria; vanaf Hadrianus komen zowel crematie als inhumatie voor in dezelfde constructie en vanaf ongeveer 200 n.Chr. zien we dat in necropolen, met een traditie van aanvankelijk alleen crematie en later de gemengde ritus, de eerste constructies verschijnen die alleen over inhumatiegraven beschikten. Bij bepaalde columbaria werden in een latere, vaak niet verder gespecificeerde, periode inhumatiegraven toegevoegd. Deze later toegevoegde graven schijnen echter een soort “nood-bijzettingen” te zijn geweest.

6.9 Stucdecoratie in columbaria en mausolea

Wat betreft de decoratie van de columbaria en mausolea, kan vastgesteld worden dat in twintig van de hier bestudeerde constructies tijdens de eerste fase een stucdecoratie is aangebracht en dit zowel bij kleine als grote columbaria en mausolea. Opvallend echter is dat er tussen Tiberius en Hadrianus een hiaat aanwezig is. In de periode tot en met Tiberius komt stucdecoratie slechts vijfmaal voor. Vanaf de tijd van Hadrianus echter vijftien keer. Het hiaat tussen deze data is misschien te verklaren door de gebrekkige publicatie van die columbaria of omdat men hier met een andere organisatievorm te maken heeft. Het lijkt mij alvast frappant dat er zich opnieuw een cesuur aftekent rond de tijd van Hadrianus.

6.10 Sculpturen in columbaria en mausolea

In de columbaria en mausolea die hier besproken werden, werden zevenmaal sculpturen aangetroffen. Het betreft hier beeldhouwwerken en geen reliëfs in stuc. Het voorkomen van sculpturen in columbaria is schijnbaar niet chronologisch gebonden. Voor zover een vergelijking mogelijk is op basis van de beschikbare gegevens, komen sculpturen zowel voor bij kleine als bij grote columbaria en dit vanaf Augustus tot rond het midden van de tweede eeuw n.Chr.

6.11 De fresco's in columbaria en mausolea

De fresco's die in de columbaria en mausolea voorkomen konden thematisch ingedeeld worden in vijf grote groepen, namelijk de mythologische fresco's (met afbeeldingen van goden of mythologische figuren), de vegetatieve fresco's (met afbeeldingen van bloemen, planten, kransen, bladslingers en dieren), de fresco's met afbeeldingen van objecten (zoals kraters, maskers, muziekinstrumenten, fakkels, marmerimitatie en dergelijke meer), fresco's met afbeeldingen van personen die niet passen binnen de mythologische fresco's (zoals vermoedelijke grafeigenaars en personen op jacht) en tenslotte de fresco's die bestaan uit lijnen en/of vlakindelingen. Het spreekt voor zich dat dit slechts een grove indeling is. Het precieze percentage dat iedere groep binnen één columbarium of binnen de totale groep van columbaria inneemt werd hier buiten beschouwing gelaten.

Duidelijk de sterkst vertegenwoordigde groep van fresco's is de vegetatieve groep. In zesentwintig grafconstructies waren vegetatieve fresco's aangebracht. Deze fresco's zijn chronologisch niet geïsoleerd maar komen voor vanaf de Augusteïsche periode tot 250 n.Chr. Een andere sterk vertegenwoordigde groep is die van de objecten. Fresco's met objecten komen in de bestudeerde constructies zeventien maal voor. Een eerste eerder kleine groep is te dateren in de Augusteïsche periode. Vanaf ongeveer 75 n.Chr. komt deze groep pertinent op de voorgrond te staan om vanaf de tijd van Hadrianus even sterk vertegenwoordigd te zijn als de vegetatieve fresco's. Hetzelfde geldt min of meer ook voor de mythologische fresco's: in de periode van Tiberius zijn er slechts drie columbaria voorzien van mythologische fresco's, maar vanaf Hadrianus hebben we acht dergelijke groepen. Fresco's met personen (tien maal geattesteerd) verschijnen gelijktijdig met het herwaarderen van de fresco's van objecten rond 75 n.Chr. om vanaf de periode van Hadrianus eveneens een relatief grote plaats in te nemen. Van de tien columbaria die voorzien zijn van dergelijke fresco's behoren zeven columbaria tot de periode van 75 n.Chr. tot 145 n.Chr. Drie dergelijke groepen zijn te dateren tussen 200 n.Chr. en 250 n.Chr. Een indeling van de wanden door middel van strepen en/of vlakken verschijnt in deze selectie in grote mate vanaf ongeveer 69 n.Chr. Alleen rond 12 n.Chr. is één columbarium met strependecoratie geattesteerd. Het grootste aantal, namelijk zeven, valt binnen de periode van Hadrianus of net iets later. Drie dergelijke groepen kunnen gedateerd worden tussen 69 n.Chr. en 75 n.Chr. Rond 175 n.Chr. en 200 n.Chr. verschijnt nog een dergelijke groep. Het moet dus benadrukt worden dat pas vanaf Hadrianus ook deze groep echt sterk toeneemt.

Wat betreft de grote columbaria, zien we dat er een overwicht is aan vegetatieve fresco's. Dit stemt overeen met de vaststelling dat de andere groepen fresco's pas in een latere fase (dit is dus wanneer alleen maar kleine columbaria en mausolea werden opgericht) veelvuldig op de voorgrond komen.

6.12 De datering van de columbaria en de chronologische breukvlakken

Tenslotte dient er ook nog de nodige aandacht geschonken te worden aan de datering van het ontstaan van de columbaria en mausolea. Zoals bij bovenstaand overzicht reeds bleek, kunnen de voorgestelde dateringen voor één en dezelfde constructie vaak ver uit elkaar liggen. De argumenten die een dergelijke datering moeten ondersteunen, worden echter vaak niet weergegeven in de literatuur.

Zoals al eerder werd aangeduid zijn de argumenten die de datering van het ontstaan van columbaria en mausolea kunnen ondersteunen: fresco's, mozaïeken, stucwerk, inscripties, baksteenstempels, muurtechnieken, architectuur, archeologische vondsten en archeologisch-topografische gegevens. In de secundaire literatuur worden de dateringen van columbaria en mausolea op basis van een analyse van alle vondsten toch nog vaak in vage termen uitgedrukt: Augusteïsche periode, tweede eeuw, ten tijde van Hadrianus en dergelijke meer.

Het oprichten van twaalf van de bestudeerde columbaria kan gedateerd worden in de periode van Augustus (27 v.C. – 14 n.Chr.). Vijf columbaria stammen uit de periode van Tiberius (14 n.Chr. – 37 n.Chr.). Geen enkel columbarium kan toegewezen worden aan de periode van Claudius (41 n.Chr. – 54 n.Chr.). Slechts één columbarium werd opgericht in de periode van Nero (54 n.Chr. – 68 n.Chr.). Zeventien columbaria behoren dus tot de periode van de Julisch-Claudische dynastie (44 v.C. – 68 n.Chr.). Drie columbaria zijn ontstaan in de tijd van Vespasianus (69 n.Chr. – 79 n.Chr.). Geen enkel columbarium behoort tot de periode van Domitianus (81 n.Chr. – 96 n.Chr.). Twee columbaria kunnen gedateerd worden in de periode van Traianus (98 n.Chr. – 117 n.Chr.). Tot de periode van Hadrianus (117 n.Chr. – 138 n.Chr.) kunnen elf columbaria en mausolea gerekend worden. Onder Antoninus Pius (138

n.Chr. – 161 n.Chr.) zijn zeven columbaria en/of mausolea ontstaan. Twee mausolea zijn ontstaan onder Septimus Severus (193 n.Chr. – 211 n.Chr.). Tenslotte kan nog één mausoleum geplaatst worden onder Decius (249 n.Chr. – 251 n.Chr.). Voor twee columbaria is geen datering voor het ontstaan mogelijk. Het enige “hypogeum” dat op basis van de begrafenisritus nauw aansluit bij de latere columbaria en mausolea, ontstond in de periode van Marcus Aurelius (161 n.Chr.–181 n.Chr.). We zien dus dat een groot aantal columbaria ontstaan is onder Augustus en Tiberius. Maar ook onder Hadrianus en Antoninus Pius ontstonden een even groot aantal columbaria en mausolea. In de periode na Claudius en vóór Traianus zien we een daling.

Op basis van de hier bestudeerde columbaria wordt duidelijk dat er twee periodes zijn waarin columbaria veelvuldig voorkomen. Tussen deze periodes is er een terugval waar te nemen. Zonder dat er evenwel sprake is van een scherpe breuklijn, valt het op dat de columbaria van de eerste periode (van Augustus tot en met Tiberius / Claudius) aanzienlijk verschillen van de columbaria van de tweede periode (van Traianus / Hadrianus tot en met Antoninus Pius).

Bij de eerste groep columbaria zijn ondergrondse en half ondergrondse columbaria veel sterker vertegenwoordigd dan bij de tweede groep. Bij de tweede groep komen bijna alleen bovengrondse columbaria en mausolea voor.

Het is ook opmerkelijk dat de grote columbaria bijna exclusief tot de eerste periode beperkt blijven. In de tweede periode is het oppervlak van de columbaria en mausolea ongeveer gelijk aan dat van de kleine columbaria uit de eerste periode.

Ook in de toegepaste muurtechniek is een omschakeling vast te stellen. In de eerste periode worden columbaria opgetrokken in baksteen en *opus reticulatum*. In de tweede periode echter worden columbaria en mausolea in baksteen en *opus vittatum* opgetrokken. *Opus reticulatum* komt in de tweede groep veel minder voor.

Ook de vloerbekleding verschilt. In de eerste periode werden de vloeren vaak in beton en evenveel keer in mozaïek uitgewerkt. In de tweede periode zien we echter dat mozaïeken en marmer veel sterker vertegenwoordigd zijn dan in de eerste periode.

Wat betreft de gewelfvorm kan men vaststellen dat in de eerste periode het tongewelf de toonaangevende overwelling is. In de tweede periode echter zien we dat er, naast de tongewelven die er ook nog voorkomen, vooral kruisewelven worden aangewend.

Er treedt een nog scherper onderscheid op tussen beide periodes wanneer de grote centrale pronknissen in kaart worden gebracht: in de eerste periode zijn deze slechts marginaal vertegenwoordigd, terwijl in de tweede periode bijna alle columbaria meerdere dergelijke grote pronknissen bezitten.

Wat het aantal bijzettingen betreft zien we dat er in de eerste periode grotere aantallen voorkomen dan in de tweede periode. Dit is natuurlijk het gevolg van de grootte van de columbaria. Zoals we hierboven reeds hebben vastgesteld komen in de eerste periode meer grote columbaria voor dan in de tweede periode. Deze verhouding weerspiegelt zich ook in het aantal bijzettingen.

Wat tenslotte de decoratie betreft, kan men vaststellen dat de columbaria uit de eerste periode eenvoudiger zijn gedecoreerd dan die uit de tweede periode. Stucdecoratie komt voor in de eerste periode, maar in mindere mate dan in de tweede periode. Het grootste verschil in decoratie treffen we aan bij de fresco's. Hoewel de columbaria uit de eerste periode ook veelvuldig zijn voorzien van fresco's, overwegen daar de vegetatieve fresco's. In de tweede periode zien we dat deze éézijdigheid doorbroken wordt en dat er nu ook, naast de nog

steeds sterk vertegenwoordigde vegetatieve fresco's, meer mythologische fresco's, fresco's van objecten en personen en fresco's met een streep of vlakdecoratie voorkomen.

Het is duidelijk geworden dat er bij de columbaria en mausolea sprake kan zijn van twee in vele aspecten van elkaar verschillende periodes, namelijk een eerste periode van Augustus tot en met Tiberius / Claudius en een tweede periode van Traianus / Hadrianus tot en met Antoninus Pius. Tussen beide periodes is een hiaat zichtbaar. Door een gebrek aan representatieve voorbeelden kan over de columbaria die tot deze tussenperiode behoren, niet veel meer gezegd worden dan dat ze zowel elementen die typisch zijn voor de eerste periode, als elementen die typisch zijn voor de tweede periode vertonen.

7. Conclusies

Op basis van de grondige evaluatie van de columbaria kunnen reeds enkele voorlopige conclusies getrokken worden. De grootste columbaria zijn zoals we hierboven constateerden, ontstaan in de Julisch-Claudische dynastie. Deze columbaria kunnen zowel bovengronds, volledig ondergronds of slechts gedeeltelijk ondergronds zijn geconstrueerd. Vanaf Hadrianus zien we dat de columbaria en mausolea steeds, op enkele uitzonderingen na, veel kleiner zijn. Deze kleine grafconstructies, nu steeds vaker in *opus vittatum* in plaats van *opus reticulatum*, werden steeds bovengronds geconstrueerd. Niet alleen de opbouw van deze groep columbaria en mausolea verschilt van de eerste groep columbaria, maar ook in de decoratie is een duidelijk merkbare cesuur aanwezig. De grafconstructies worden steeds luxueuzer ingericht door middel van mozaïek- en marmeren vloeren, kruisgewelven, stucdecoratie en talrijke grote pronknissen. Ook bij de fresco's zien we een verandering optreden: er treedt een grotere diversiteit op, naast simpele strooimotieven zoals bloemen, worden nu verhalende mythologische scènes aangebracht. Deze op basis van de archeologische vondsten te maken vaststellingen wijzen duidelijk op een verandering in het concept en de doelstelling van de columbaria en mausolea. Ook de sociale functie die de grafconstructies hadden, is veranderd. Zoals reeds kon opgemaakt worden uit een eerste kennismaking met de inscripties werden de grote columbaria uit de eerste periode opgetrokken voor de *liberti* en de slaven van het keizerlijke hof. In de tweede periode komen deze grote columbaria (die prestigeprojecten van het keizerlijke hof waren) niet meer voor. Op basis van het archeologische materiaal wordt duidelijk dat de kleine columbaria en mausolea voor een beperkte (familie-)groep werden opgetrokken. Deze weliswaar kleinere grafconstructies, steken door hun luxueuze decoratie echter sterk af tegenover de eerder sobere vroegere columbaria. Het is dus niet langer het keizerlijke hof dat prestigieuze grafconstructies neerzet, maar één persoon of misschien een kleine groep. Ik vraag mij dan ook af in hoeverre het nog klopt dat tijdens deze tweede fase de rijen nissen voor urnen de gelijke sociale herkomst van de bijgezette personen onderstrepen zoals Kammerer-Grothaus en Pergola menen. Hetzelfde geldt voor de stelling van Grimal die meent dat columbaria een speciaal graftype zijn voor collectief gebruik.¹

Aan de hand van de terugval van het aantal crematie-nissen en de toename van inhumatie-graven is duidelijk waar te nemen dat crematie moet wijken ten voordele van inhumatie.

¹ Grimal 1986, 168; Kammerer-Grothaus 1979, 316; Pergola 2003, 84.

8. Studie van de pagane hypogea

Bij de studie van de columbaria en de mausolea, zagen we dat er naar het einde van de einde van de tweede eeuw n.Chr. opnieuw ondergrondse grafconstructies voorkwamen (het zogenaamde hypogeum Polimanti). Hoewel volledig overeenkomstig de grafritus van de gelijktijdige bovengrondse mausolea, scheen het hypogeum te wijzen op een nieuwe ontwikkelingsfase in de pagane grafconstructies. Vandaar dat, nu de columbaria en de mausolea volledig in kaart zijn gebracht, ik de aandacht wil richten op de pagane hypogea.

8.1 Hypogeum di Scarpone

Het zogenaamde hypogeum di Scarpone werd ontdekt in 1880.¹ De constructie is ingeplant nabij de via Aurelia vetus, en meer bepaald langs de oude via Vitellia, een zijweg van de via Aurelia vetus die kort na de Porta Aurelia aftakt. Tegenwoordig ligt het hypogeum langs de via di San Pancrazio 15. Langs de oude via Vitellia en meer nog langs de via Aurelia bevond zich een uitgestrekte necropool.²

De oorspronkelijke toestand is deels verstoord door moderne ingrepen.³ Toch kan de oorspronkelijke situatie nog als volgt gereconstrueerd worden: de huidige toegang (S) tot het hypogeum is modern, de oorspronkelijke toegangstrap lag waarschijnlijk in het noord-oosten. Een grote aardverschuiving bij een *lucernarium* maakte dit deel van het hypogeum echter ontoegankelijk. Maar haksporen op het gewelf en de wanden van de hoofdgang (A) wijzen erop dat het hypogeum vanuit het noorden werd aangelegd.⁴ Bovendien is ook te zien dat het gewelf van de hoofdgang ligt stijgt naar het noord-oosten toe. Dit zou kunnen wijzen op de aanwezigheid van een trap.⁵

De hoofdgang, zoals ze gevormd werd in verschillende fasen, is ongeveer 30m lang. Langs deze hoofdgang zijn zes *cubicula* (E, F, G, H, I en L) en twee *arcosolia* (C en D) aangebracht. De afmetingen van de *cubicula* zijn voor E 1,50m bij 1,70m; voor F 1,60m bij 2m; voor G 2m bij 1,80m; voor H 2,20m bij 2,20m; voor I 1,70m bij 1,70m en voor L 1,95m bij 1,95m.⁶ Nabij de oorspronkelijke toegang was nog een haaks op de hoofdgang lopende dwarsgang (B) aangebracht. Een andere zijgang bevindt zich nabij het *cubiculum* G. Aan de westkant van de hoofdgang werd het hypogeum verbonden met een reeks gangen die onafhankelijk van het hypogeum ontstaan waren. Deze zijgangen bevinden zich tegenwoordig in een vervallen toestand en zijn enkel nog toegankelijk via een moderne doorgang in het *cubiculum* H. Tegenover de *cubicula* F en H werden twee *lucernaria* aangebracht in het gewelf.⁷

Aan het zuidelijk uiteinde van de hoofdgang zijn resten van waterkanalen (Q) aangetroffen. Deze structuren hebben volgens Fiocchi Nicolai misschien deels de vormgeving van het hypogeum bepaald.⁸ Het is ook volgens Verrando goed denkbaar dat het hypogeum zich ontwikkelde vanuit de reeds bestaande waterkanalen. De redenen waarom dit zo zou kunnen zijn, worden niet gegeven.⁹

In een eerste fase bestond het hypogeum uit een hoofdgang (A) ongeveer 7,80m lang en 1,20m breed was.¹⁰ De hoofdgang liep niet verder dan het *cubiculum* F. Dit is duidelijk zichtbaar daar er nog resten aanwezig zijn van de oorspronkelijke achterwand van de hoofdgang. De wanden van deze oorspronkelijke hoofdgang werden voorzien van een witte pleisterlaag.¹¹

In een volgende fase werd de hoofdgang doorgetrokken tot iets vóór het *cubiculum* I.¹² De gang is dan ongeveer 15,90m lang. De gang A is bij het begin 1,22m breed en op het einde 2m.¹ In een nog latere fase werd

¹ Fiocchi Nicolai 1982b, 7.

² Fiocchi Nicolai 1982b, 9.

³ Verrando 1987, 298.

⁴ Fiocchi Nicolai 1982b, 10 en 11.

⁵ Fiocchi Nicolai 1982b, 12, Pergola 1999, 239.

⁶ Berekening op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1982b, 8.

⁷ Fiocchi Nicolai 1982b, 10.

⁸ Fiocchi Nicolai 1982b, 10–11.

⁹ Verrando 1987, 298–299.

¹⁰ Berekening op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1982b, 8.

¹¹ Fiocchi Nicolai 1982b, 11.

¹² Fiocchi Nicolai 1982b, 11.

de hoofdgang, die dan gemiddeld 1,68m breed is, nogmaals uitgebreid. Gedurende de drie fasen vond er een verschuiving van de oriëntatie van de hoofdgang plaats. Bovendien komen in dit laatste deel van het hypogeum geen fresco's voor en dit in tegenstelling tot de ruimtes uit de eerste twee fasen.²

Volgens Fiocchi Nicolai valt dit hypogeum op door haar voor de catacomben weinig gebruikelijke architectuur. De architectuur van het hypogeum wordt bepaald door de in een eerste fase bepleisterde zeer grote hoofdgang en de monumentale *arcosolia*. Het *arcosolium* C werd zelfs geflankeerd door zuilen in tuf.³ Het gewelf van de grafkamer F is een onregelmatig kruisgewelf.⁴ Dit is de enige informatie die in de literatuur gegeven wordt in verband met de gewelfvormen in dit hypogeum.

In de eerste twee fasen van het hypogeum werden slechts weinig graven aangelegd. Wanneer we de later aangebracht *loculi* in de twee *arcosolia* D en C en de galerij M die reeds bestaande graven vernietigde, buiten beschouwing laten, komen we tot een twintigtal graven verspreid over de *cubicula* met *arcosolia* en de zeldzame *loculi* in de hoofdgang.⁵ Op basis van het beeldmateriaal tel ik 12 *arcosolia* in de *cubicula* en twee *arcosolia* in de gang A. Dus moeten er 6 *loculi* aanwezig zijn.⁶

De fresco's die in het hypogeum voorkomen, zijn beperkt tot de zone van het primitieve hypogeum. Het *arcosolium* C is versierd met een vlakindeling door middel van groene lijnen, fresco's van rozen, een vaas, bloemblaadjes en bloemknopjes. Ook het *arcosolium* D is van een dergelijke florale decoratie voorzien. Kleine verschillen in stijl en kleur wijzen er echter op dat beide *arcosolia* door verschillende handen zijn beschilderd.⁷ Van dezelfde hand als de decoratie van het *arcosolium* D, zijn ook de fresco's van het *cubiculum* F. In het *cubiculum* bestaan de fresco's uit verspreide bloemblaadjes en rozen, groene lijnen die verticaal en horizontaal over de wanden zijn aangebracht en een rozentak.⁸ Ook het *cubiculum* H beschikt over een gelijkaardige decoratie van rozen, guirlandes en lijnen. Het enige figuratieve element in de grafkamer is een vliegende vogel op het gewelf.⁹ Het *cubiculum* G was alleen gedecoreerd met rood-groene strepen. Er komen geen verdere figuratieve elementen voor. Er dient wel gezegd te worden dat de toestand van de fresco's zeer slecht is. Van de decoratie van het gewelf bijvoorbeeld zijn bijna alle sporen verdwenen.¹⁰

De opvallende aanwezigheid van afbeeldingen van rozen bij de fresco's is opmerkelijk. Afbeeldingen van rozen waren een geliefd thema in de Romeinse funeraire constructies, en dit zowel in columbaria als in hypogea. Afbeeldingen van rozen en bij uitbreiding guirlandes en vazen met bloemen in funeraire constructies verwijzen volgens Fiocchi Nicolai (zonder dat hij daartoe argumenten aanbrengt, tenzij de verwijzingen naar oude literatuur) naar de vergankelijkheid van het leven en de Elysische Velden.¹¹ Zo ook kan de afbeelding van de vogel in het *cubiculum* F volgens Fiocchi Nicolai gelijkgesteld met de bevrijde ziel van de overleden persoon.¹² Dat rozen een geliefd thema zijn in de pagane grafconstructies, blijkt inderdaad ook uit mijn eigen onderzoek. Maar dat deze bloemen een "diepere" betekenis zouden dragen, kan naar mijn mening zeker niet uit het archeologische materiaal op zich, dit zijn de fresco's zelf, afgeleid worden.

De oorspronkelijk beperkte omvang van het hypogeum, het geringe aantal graven en de opvallende architectuur, wijzen erop dat het hier een privaat familiehypogeum betreft.¹³ Zoals vele onafhankelijk ontstane kleine sepulcrale kernen vaak later opgenomen worden in een groter netwerk van onderaardse cimenteriale gangen, zo ook werd in het hypogeum di Scarpone de kleine kern door middel van de gang B verbonden werd met het uitgestrekte netwerk van cimenteriale gangen onder de Villa Pamphilj.¹⁴ Volgens Fiocchi Nicolai vertonen de westelijke gangen die op het hypogeum aansluiten, de typische kenmerken van christelijke begraafplaatsen: namelijk lange, smalle gangen waar een maximaal gebruik wordt gemaakt van de wanden om graven in aan te leggen.¹⁵ Het is dan ook waarschijnlijk dat de derde fase, namelijk de laatste uitbreiding van de

¹ Berekening op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1982b, 8.

² Fiocchi Nicolai 1982b, 11–12.

³ Fiocchi Nicolai 1982b, 12–13.

⁴ Fiocchi Nicolai 1982b, 18–19.

⁵ Fiocchi Nicolai 1982b, 12.

⁶ Berekening op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1982b, 8.

⁷ Fiocchi Nicolai 1982b, 15–17.

⁸ Fiocchi Nicolai 1982b, 18–19.

⁹ Fiocchi Nicolai 1982b, 19–20.

¹⁰ Fiocchi Nicolai 1982b, 20–22.

¹¹ Fiocchi Nicolai 1982b, 22–23.

¹² Fiocchi Nicolai 1982b, 23–24.

¹³ Fiocchi Nicolai 1982b, 13.

¹⁴ Fiocchi Nicolai 1982b, 13.

¹⁵ Fiocchi Nicolai 1982b, 13–14.

hoofdgang A, het aanleggen van de zijgang M en het invoegen van graven in de bestaande *arcosolia*, te verbinden is met de aansluiting van het hypogeum op het grotere netwerk.¹

De oorspronkelijke kern van het hypogeum was volgens Fiocchi Nicolai, Verrando en Pergola naar alle waarschijnlijkheid in handen van pagane eigenaars. Dit volgt niet alleen uit het niet zo intensief aanwenden van de ruimte voor graven zoals christenen dit wel doen, maar ook uit een klein fragment van een inscriptie die aangetroffen op de vloer van de gang M. De paleografische kenmerken wijzen erop dat de inscriptie geen vroegchristelijke funeraire inscriptie kan zijn.² Het is evenwel opmerkelijk dat bij de ontdekking in 1880 het hypogeum als christelijk werd omschreven. Misschien waren er toen nog onomstotelijk christelijke elementen aanwezig in het hypogeum die tegenwoordig verloren zijn.³ Volgens Nestori zijn er geen argumenten voorhanden die de religieuze toewijzing van het hypogeum ondersteunen.⁴ Persoonlijk denk ik, in navolging van Fiocchi Nicolai, dat het hypogeum aanvankelijk inderdaad in handen van heidense eigenaars was. Daarop wijzen volgens mij de verschillen inzake de architectuur en de wijze van bijzettingen in het hypogeum tussen de eerste twee fasen en de derde fase. Bovendien werd het hypogeum pas aangesloten op een grotere christelijke begraafplaats na de derde fase.

Het ontstaan van het hypogeum kan alleen maar gedateerd worden via de fresco's. Op basis van vergelijkende studies van de fresco's van het hypogeum met gelijkaardige gedateerde fresco's uit de catacomben, komen Fiocchi Nicolai en Verrando tot een datering op het einde van de derde eeuw.⁵ Een dergelijke datering wordt volgens Fiocchi Nicolai verder ondersteund door een vergelijkende studie inzake architectuur en schilderkunst tussen dit hypogeum en het anonieme hypogeum langs de via Anapo dat op basis van "precieze topografische gegevens" gedateerd werd in de tweede helft van de derde eeuw.⁶ De derde fase, met de aansluiting op het grote christelijke sepulcrale gangenstelsel, wordt in de literatuur niet specifiek gedateerd. Volgens Verrando en Pergola ontwikkelde de christelijke uitbouw van het hypogeum zich nog een flink stuk in de vierde eeuw.⁷ Vandaar dat ik meen dat de christianisatie van het hypogeum waarschijnlijk niet veel later dan het begin van de vierde eeuw zal hebben plaatsgevonden.

8.2 Anoniem hypogeum van de Villa Pamphilj

Dit anonieme hypogeum is op een hoger gelegen niveau aangelegd dan het nabij gelegen hypogeum di Scarpone. Het werd evenals het hypogeum di Scarpone in 1880 ontdekt en er mee verward. Dit netwerk van gangen is alleen toegankelijk via een moderne doorgang in het *cubiculum* H van het hypogeum di Scarpone.⁸

Het loopniveau van het anonieme hypogeum van de Villa Pamphilj ligt ongeveer een halve meter hoger dan het hypogeum di Scarpone. Het hypogeum is, in tegenstelling tot het lager gelegen hypogeum di Scarpone, uitgegraven in een slechte tuf-laag. Dit veroorzaakte het instorten van onder meer de wandgraven in de galerijen 5 en 6. Om dit probleem enigszins te verhelpen, werden de muren en gewelven van de *cubicula* en gangen met een dikke pleisterlaag bezet.⁹

De oorspronkelijke kern bestond uit de hoofdgang 1 waarlangs drie typologisch identieke *cubicula* gelegen zijn: 1/A, 1/B en 1/C.¹⁰ Vervolgens werd het hypogeum in zuid-westelijke richting uitgebreid door middel van de gang 3. Tegenover de toegang tot het *cubiculum* 1/C werd de gang 2 aangelegd. Langs deze gang kan men nog de resten van het *cubiculum* 2/D zien. Van de gang 4 is niet bekend of hij antiek dan wel modern is. Vast staat echter dat er geen graven in deze gang voorkomen.¹¹ Afmetingen kunnen slechts bij benadering gegeven worden wegens de slechte staat waarin het hypogeum zich bevindt. Voor de oorspronkelijke kern kunnen volgende afmetingen berekend worden: voor de hoofdgang 1: 9,20m lang en 1,20m breed; voor het *cubiculum* 1/A: 1,60m bij 1,80m; voor de gang vóór het *cubiculum* 1/A: 4,70m lang en 1m breed; voor het

¹ Fiocchi Nicolai 1982b, 14.

² Fiocchi Nicolai 1982b, 27; Pergola 1999, 240; Verrando 1987, 300; Men krijgt hier de indruk dat er een typische christelijke paleografie en een typische pagane paleografie bestond. Welke de verschillen tussen beide (zouden kunnen) zijn, vermeldt Fiocchi Nicolai echter niet.

³ Verrando 1987, 300.

⁴ Nestori 1964, 113.

⁵ Fiocchi Nicolai 1982b, 24–25; Verrando 1987, 300.

⁶ Fiocchi Nicolai 1982b, 25.

⁷ Pergola 1999, 240; Verrando 1987, 300.

⁸ Pergola 1999, 240 en 243; Verrando 1987, 300.

⁹ Verrando 1987, 302.

¹⁰ Verrando 1987, 302.

¹¹ Verrando 1987, 303.

cubiculum 1/B: 1,80m bij 1,90m; voor de gang vóór het *cubiculum* 1/B: 2m lang en 1m breed; voor het *cubiculum* 1/C: 1,80m bij 2,25m; de gang vóór het *cubiculum* 1/C: 1,80m bij 1m en tenslotte het *cubiculum* 2/D: 2,44m lang en 2,04m breed.¹

Nog later werd het hypogeum verder uitgebreid met de gangen 5 en 6. In de gang 5 komt alleen één *arcosolium* 5/A voor. Vanuit het *cubiculum* 1/A werd vervolgens de gang 7 aangelegd die dit hypogeum met het hypogeum di Scarpone verbindt.²

Alle drie de *cubicula* uit de eerste fase hebben in de zijwanden en de achterwand *arcosolia*.³ In de literatuur wordt verder niet specifiek ingegaan op het aantal en het soort graven dat in het oorspronkelijke hypogeum voorkwam. Er zijn minstens negen *arcosolia*, verspreid over de *cubicula*, aanwezig.⁴

Sporen van een bovengronds pagaan grafgebouw wijzen er volgens Pergola op dat het hypogeum een uitbreiding is van een tegenwoordig bovengronds verdwenen mausoleum. Maar de uitgestrektheid van het hypogeum in haar laatste fasen doen volgens Verrando vermoeden dat bepaalde leden van de families die het hypogeum bezaten christenen waren.⁵

In de literatuur wordt geen datering opgegeven voor dit hypogeum. In het hypogeum werden geen inscripties of andere dateringselementen aangetroffen. Wel wordt er gesteld dat de *cubicula* van dit hypogeum typologisch gelijk zijn aan de *cubicula* van het hypogeum di Scarpone.⁶ Op basis van het gelijklopende ontwikkelingsproces tussen dit hypogeum en het hypogeum di Scarpone, namelijk aanvankelijk pagaan en later christelijk, de topografische overeenkomsten (bijvoorbeeld de gang 1 ligt parallel met de gang A van het hypogeum di Scarpone) en de typologische overeenkomst in de architectuur, stel ik een hypothetische werk-datering voor die gelijk is aan die van het hypogeum di Scarpone, namelijk rond 275 n.Chr.

8.3 Hypogeum van de Octavii

Dit hypogeum is langs de via Triumphalis gelegen op een afstand van ongeveer negen kilometer buiten Rome. Het hypogeum werd samen met een ander hypogeum, namelijk het anoniem hypogeum van de via Triumphalis, in 1920 ontdekt tijdens werkzaamheden.⁷

Een trap leidt naar de (hoofd-)gang die 5,60m lang was en tussen 1,80m en 2,50m breed was. Op de gang sluit een voorruimte aan die 1,95m lang en 1,40m breed was. Daarachter ligt de eigenlijke grafkamer die 3m bij 3m meet en een hoogte van 3,15m bezit. Het *cubiculum* ligt 4,15m onder het loopniveau.⁸ De trap bezat in oorsprong een klein (tegenwoordig onbekend) aantal travertijnen treden.⁹

Het vloerniveau van de gang bevindt zich 3,30m diep. De vloer van de gang vertoont een lichte stijging.¹⁰ Het vloerniveau van de voorruimte ligt 4,05m diep.¹¹ Een *lucernarium* in deze ruimte voorzag in de verlichting van het hypogeum.¹²

De vloer van de gang in *opus spicatum* is afgeboord met een grote strook in *coccipista* om de grafkamer en de muren te beschermen tegen regen. Een afwateringskanaal voerde het regenwater naar een put. Dit wijst er volgens mij op dat de trap niet vanuit een bovengrondse overdekte constructie startte, maar direct vanop het loopoppervlak. Waarom werden er anders in het hypogeum zelf voorzieningen getroffen om inlopend regenwater op te vangen? De vloerbekleding van de voorruimte bestaat er uit een witte mozaïek afgeboord met een band van zwarte *tesserae*. De vloerbekleding van het *cubiculum* bestaat ook uit een met een zwarte band omzoomde witte mozaïekvloer. De zijwanden van de gang zijn bovenaan uitgevoerd in *opus incertum* en onderaan in baksteen. Er is geen pleisterlaag aangebracht. Het gewelf bestond uit een tongewelf.¹³

¹ Berekeningen op basis van de figuur Verrando 1987, Tafel 3.

² Verrando 1987, 303.

³ Verrando 1987, 302.

⁴ Berekeningen op basis van de figuur Verrando 1987, Tafel 3.

⁵ Pergola 1999, 240; Verrando 1987, 304.

⁶ Verrando 1987, 303–304.

⁷ Bendinelli 1922a, 428; Reekmans 1986a, 31.

⁸ Reekmans 1986a, 31.

⁹ Bendinelli 1922a, 429.

¹⁰ Bendinelli 1922a, 429–431.

¹¹ Bendinelli 1922a, 431.

¹² Bendinelli 1922a, 431.

¹³ Bendinelli 1922a, 429–431 en 443.

In de gang werden verschillende skeletten (waarschijnlijk vier volwassen personen en een onbekend aantal kinderen) aangetroffen die ofwel op het vloerniveau zelf of in amforen werden bijgezet in een latere niet gespecificeerde fase.¹ In de vierkante grafkamer zijn in de achterwand en de zijwanden telkens één grote nis aangebracht waarin sarcofagen geplaatst werden.² In de grafkamer werden vier marmeren sarcofagen opgesteld: één in elke nis en één vóór de rechter nis. In de nis in de achterwand werd een sarcofaag opgesteld, zoals de inscriptie in het deksel meldt, door Octavius Felix voor zijn dochter Octavia Paulina. Op de sarcofaag zijn spelende kinderen voorgesteld.³ De sarcofagen uit de zijwanden waren voorzien van een *imago clipeata* en afbeeldingen van Eros, Nereïden en Tritonen.⁴ De vierde sarcofaag is een *strigiles*-sarcofaag. Volgens de inscriptie werd deze sarcofaag opgericht door M. Octavius Eutyches, een *libertus*, voor M. Octavius Felix.⁵

De zijwanden van de voorruimte zijn telkens in twee vlakken ingedeeld en voorzien van een geschilderde marmerimitatie. Het gewelf is beschilderd met cirkels en halve cirkels. Op het gewelf zijn verder nog een Medusa-kop en tweemaal een afbeelding van een dolfin rond een drietand aangebracht.⁶ De wanden en het tongewelf van de grafkamer waren bezet met een pleisterlaag. De geschilderde decoratie bestaat ook hier uit een marmerimitatie op de wanden en een strepen- en cirkeldecoratie op het gewelf. Verder zijn op het gewelf ook afbeeldingen aangebracht van kinderen, Eros en Hermes in de Elysische Velden, van rozen en van putti. Deze figuratieve panelen zijn in een slechte kwaliteit en zonder oog voor detail uitgewerkt.⁷

In het hypogeum werden twee in het Latijn gestelde inscripties aangetroffen. De eerste inscriptie is aangebracht op de centraal opgestelde sarcofaag. De tweede inscriptie op de laatst toegevoegde sarcofaag.⁸

De voorstellingen op de fresco's en de sarcofagen, maken duidelijk dat we hier met een pagane begraafplaats te maken hebben.⁹ Op basis van de inscripties op en de schikking van de sarcofagen en de aard van de picturale decoratie is het volgens Bendinelli mogelijk de ontstaansgeschiedenis van het hypogeum te reconstrueren: Octavius Felix richtte deze grafconstructie in naar aanleiding van zijn vroeg overleden dochter. Argumenten die deze these ondersteunen kunnen gevonden worden in het feit dat de sarcofaag van de dochter in de centrale nis in de achterwand staat opgesteld en dat de fresco's een jong kind in de Elysische Velden voorstellen. Daarna zijn twee vrouwelijke familieleden (waaronder misschien de moeder van Octavia Paulina) overleden die bijgezet werden in de sarcofagen met een *imago clipeata* in de zijwanden. Tenslotte overleed ook de vader die bijgezet werd door een *libertus*.¹⁰

Op basis van de bovenstaande reconstructie meent Bendinelli dat het hypogeum ongeveer een dertig tot veertig jaar in gebruik was. Het ontstaan van het hypogeum plaatst Bendinelli in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. Argumenten hiervoor geeft hij niet op.¹¹ De datering wordt door Reekmans bevestigd op basis van de fresco's.¹²

8.4 Anoniem hypogeum van de via Triumphalis

Het anonieme hypogeum van de via Triumphalis ligt 200m ten zuid-westen van het hypogeum van de Octavii. De grafconstructie werd ontdekt in 1921 tijdens pozzolana-winningen.¹³ De constructie was deels in de bodem uitgegraven en deels bovengronds opgetrokken. Het vloerniveau van de grafkamer ligt ongeveer 3m onder het loopoppervlak. De wanden van de constructie bestaan uit de natuurlijke rotssteen.¹⁴

De langgerekte grafkamer die ongeveer 10,50m lang en 4m breed is, is in een kanaal van een draineringssysteem ingebouwd. Ook in de zone rondom het graf werden nog verschillende waterkanalen

¹ Bendinelli 1922a, 429–431.

² Bendinelli 1922a, 431.

³ Bendinelli 1922a, 436–438.

⁴ Bendinelli 1922a, 439–442.

⁵ Bendinelli 1922a, 442–444.

⁶ Bendinelli 1922a, 431.

⁷ Bendinelli 1922a, 431–435.

⁸ Bendinelli 436–438 en 442–444; Inscripties (Bendinelli 437 en 443): Eerste inscriptie: *D. M. S. Octaviae Paulinae filiae dulcissime carissime q. v. a. VI m. IIII d. V Octavius Felix pater fecit*. Tweede inscriptie: *D. M. S. M. Octavio Felicisen patri pietissimo q. v. a. LV VI (sic) m. VI d. VIII M. Octavius Eutyches lib. curavit*.

⁹ Reekmans 1986a, 31.

¹⁰ Bendinelli 1922a, 444.

¹¹ Bendinelli 1922a, 444.

¹² Reekmans 1986a, 31.

¹³ Bendinelli 1922a, 444.

¹⁴ Bendinelli 1922a, 444 en 446.

aangetroffen die niet diep onder het loopoppervlak waren ingeplant. Deze van een tongewelf voorziene kanalen waren tussen de 0,4 m en 0,75m breed en tussen de 1,5 en 1,7m hoog. De toegang tot het hypogeum lijkt in een dergelijk waterkanaal te zijn ingepast. De oriëntatie van het hypogeum volgt dan ook de oorspronkelijke richting van het waterkanaal. Het kanaal is nog verder te volgen achter de achterwand van de grafkamer.¹

Via een trap, waarvan tegenwoordig nog drie treden zijn bewaard, bereikt men de grafkamer. Rechts van de trap is een bankje tegen de muur opgetrokken. In de achterwand werd een nis aangebracht die geflankeerd werd door pilasters in baksteen.² De vloerbekleding in de grafkamer is uitgevoerd in *coccipista*.³ Van het oorspronkelijke gewelf zijn geen resten meer bewaard.⁴ Het gewelf van het *cubiculum* werd op vier regelmatige afstanden van elkaar door bakstenen bogen ondersteund.⁵

Tussen de bogen, die de grafkamer in bijna drie gelijke delen onderverdelen, werden de graven aangelegd.⁶ In de eerste zone van het *cubiculum* werd een *forma*-graf (meer bepaald een *a cappuccina*-graf) aangelegd. In het tweede deel van de grafkamer werden een graf *a cassone*, een graf *a cassettone* en een *forma*-graf (namelijk een *a cappuccina*-graf) aangelegd. Rechts in het laatste deel van de grafkamer is een *a cassone*-graf aangebracht.⁷ Tegen de achterwand van het *cubiculum* stond een *strigilis*-sarcofaag *in situ*. Centraal op de sarcofaag stond een afbeelding van een lier spelende vrouw. Achteraan links stond nog een tweede, kleinere sarcofaag met een onbeschreven *clipeus* gedragen door Eros en twee van een omgevallen krater drinkende panters.⁸

De enige beschildering die in het graf was aangebracht was de met rode verf beschilderde bepleistering op de bakstenen bogen.⁹ In het hypogeum werden nog olielampen, een wit marmeren zuiltje en een loden gewicht aangetroffen.¹⁰

Op basis van de iconografie van de sarcofagen en de totale afwezigheid van christelijke motieven of inscripties, wordt dit hypogeum door Reekmans toegeschreven aan een pagane eigenaar.¹¹ Voor de datering geeft Bendinelli het begin van de vierde eeuw op. Argumenten hiervoor worden echter niet opgegeven.¹² Reekmans wijst er echter op dat de haartooi van de lier spelende vrouw in de mode van de derde eeuw past. Vandaar dat Reekmans de gehele constructie in de derde eeuw plaatst.¹³ De hoofdvraag is natuurlijk of de sarcofaag niet hergebruikt werd. Dit zou kunnen verklaren dat een derde eeuwse sarcofaag in een eventueel begin vierde eeuwse context opduikt. In deze studie heb ik het anonieme hypogeum dan wel opgenomen, maar men dient er zich van bewust te zijn dat de vooropgestelde datering niet echt kan hard gemaakt worden.¹⁴

8.5 Hypogeum van de Nasonii

Het hypogeum van de Nasonii is gelegen nabij de vijfde mijlpaal langs de via Flaminia. De constructie werd reeds ontdekt in 1674, maar raakte daarna terug in de vergetelheid tot de herontdekking in 1913.¹⁵ Op tekeningen die kort na de ontdekking gemaakt werden, is te zien dat de façade van de constructie, die tegen de tufwand van de via Flaminia was aangebouwd, gedecoreerd was met vier pilasters met een Corinthisch kapiteel waartussen guirlandes waren aangebracht. Het geheel, dat er uitziet als een tempel, werd bekroond met een fronton. Centraal in de façade was de deuropening aangebracht. Boven de deur is het *titulus*-veld zichtbaar.¹⁶ Andreae wijst er evenwel op de oude tekeningen kritisch te benaderen daar de tekeningen sterk aangevuld zijn

¹ Bendinelli 1922a, 448; Reekmans 1986a, 31.

² Bendinelli 1922a, 446.

³ Bendinelli 1922a, 446.

⁴ Bendinelli 1922a, 444 en 446.

⁵ Reekmans 1986a, 31.

⁶ Reekmans 1986a, 31.

⁷ Bendinelli 1922a, 446.

⁸ Bendinelli 1922a, 447–448; Reekmans 1986a, 31.

⁹ Reekmans 1986a, 31.

¹⁰ Bendinelli 1922a, 448–449.

¹¹ Reekmans 1986a, 31–32.

¹² Bendinelli 1922a, 449.

¹³ Reekmans 1986a, 32.

¹⁴ Zie bijvoorbeeld ook bij het zogenaamde hypogeum van de sarcofagen in de Domitilla-catacombe waar sarcofagen, die in de derde eeuw kunnen gedateerd worden, in een latere context voorkomen.

¹⁵ Andreae 1963, 88–89; Reekmans 1986a, 32.

¹⁶ Andreae 1963, 96 en Tafel 44–1.

door de kunstenaar.¹ In dezelfde reeks tekeningen is ook een plattegrond opgenomen. Toch is het niet duidelijk of er na de toegangsdeur nog enkele trappen naar beneden waren. Ik vermoed dat de gemiddeld 1m brede “toegangstrap” twee treden bezat.²

De grafconstructie bestaat uit een in de tuf uitgehakte rechthoekige grafkamer met een lengte van ongeveer 8,90m en een breedte van 4,45m. Tegenwoordig is slechts een lengte van 6,50m bewaard. De ruimte is overspannen door een afgevlakt tongewelf met een maximale hoogte van ongeveer 4,10m.³ Van de op tekeningen aangegeven mozaïekvloer, is niets meer bewaard. Het mozaïek bestond waarschijnlijk uit ruitvormige patronen omgeven door een band.⁴

In de zijwanden en de achterwand van het hypogeum zijn in totaal zeven *arcosolia* aangelegd die elk plaats boden aan twee bijzettingen. In beide zijwanden waren op ongeveer 1m afstand van elkaar drie *arcosolia* aangebracht en in de achterwand één. De *arcosolia* bestaan feitelijk uit twee delen: enerzijds een met een boog overspannen lager achterste gedeelte en anderzijds een met een gestrekte boog overspannen voorste deel. De voorste boog is hoger dan de achterste boog ingeplant.⁵

De mozaïekvloer werd opengebroken om meerdere *formae* te kunnen aanleggen. Dit zou een gebruik zijn dat in Rome in de tweede en derde eeuw heel gangbaar was.⁶ Noch het exacte aantal, noch het tijdstip waarop deze werden ingevoegd wordt in de literatuur vermeld. Daar de vloerbekleding werd opengebroken, vermoed ik dat deze *formae* uit een latere periode stammen dan het ontstaan van het hypogeum.

Op de wanden was een stucdecoratie, waaronder een fries, aangebracht die tegenwoordig bijna volledig verdwenen is.⁷ De wanden, de *arcosolia* en het gewelf waren beschilderd met, tegenwoordig bijna volledig verdwenen, talrijke mythologische afbeeldingen en vegetatieve elementen.⁸ Te zien waren onder meer afbeeldingen van Victoria, bacchanten, gevleugelde jongelingen, Proserpina, de roof van Europa, Pegasus, dieren (zoals leeuwen, panters en stieren) en putti.⁹

Volgens een marmeren grafinscriptie, die aangetroffen werd voor het *arcosolium* in de achterwand, was dit hypogeum eigendom van de pagane familie van de Nasonii. Onduidelijk is echter of deze inscriptie verbonden kan worden met de oprichters van het graf of met latere eigenaars. Naar alle waarschijnlijkheid verwijst de inscriptie toch naar de oorspronkelijke oprichters. Dit klopt wanneer men er van uit gaat dat de inscriptie oorspronkelijk in het *titulus*-veld boven de toegangsdeur was bevestigd. Het is volgens Andreae en Reekmans niet uit te sluiten dat de inscriptie inderdaad daar was bevestigd. De inscriptie kan evenwel niet gedateerd worden op basis van uiterlijke kenmerken.¹⁰

Het hypogeum wordt door Reekmans in het midden van de tweede eeuw gedateerd. Argumenten hiervoor worden niet aangegeven.¹¹ Volgens Bendinelli zou het hypogeum niet vóór de Antonijnse periode ontstaan. Argumenten die deze datering moeten staven, ontbreken.¹² Een onderzoek van de decoratie-schema's door Andreae levert eveneens een datering op rond 150 n.Chr.¹³

8.6 Hypogeum van Fadilla

Dit hypogeum is gelegen op één kilometer van het hypogeum van de Nasonii, naar Grottarossa (Saxa Rubra) toe, langs de via Flaminia. Het werd in 1923 ontdekt. Het vloerniveau van het hypogeum komt volgens Bendinelli min of meer overeen met het loopoppervlak buiten het hypogeum.¹⁴ Er waren waarschijnlijk één of

¹ Andreae 1963, 89.

² Afgeleid op basis van de tekeningen in Andreae 1963, Tafel 44–2.

³ Andreae 1963, 92–93; Reekmans 1986a, 32.

⁴ Andreae 1963, 97 en Tafel 44–2.

⁵ Andreae 1963, 92 en 98; Reekmans 1986a, 32.

⁶ Reekmans 1986a, 32.

⁷ Andreae 1963, 92–93.

⁸ Reekmans 1986a, 32.

⁹ Andreae 1963, 95; 111 en 113.

¹⁰ Andreae 1963, 96–97; Reekmans 1986a, 32; Inscriptie (Andreae 1963, 96): *D. M. Q. Nasonius Ambrosius sibi et suis fecit libertis libertabusque et Nasoniae Urbice coniugi suae et collibertis suis et posterisque eor.*

¹¹ Reekmans 1986a, 32.

¹² Bendinelli 1927, 307.

¹³ Andreae 1963, 120.

¹⁴ Bendinelli 1927, 298; Reekmans 1986a, 32.

twee treden aangebracht.¹ In de tuf is een rechthoekige grafkamer uitgegraven die een lengte van 3,50m en een breedte van 2,90m bezit. De grafkamer is met een tongewelf van maximaal 1,95m hoog overspannen.² De vloer is bedekt met een zwart-witte mozaïek met een geometrisch patroon van achthoeken en vierkanten. Deze patronen waren omzoomd door twee zwarte banden. In de centrale achthoek is een vogel op een twijg afgebeeld (vergelijk met het hypogeum del Grande!). In de vierkanten komen geometrische motieven voor gaande van een dambordpatroon, over kruisvormen tot een swastika.³

In de zijwanden en de achterwand is telkens een *arcosolium* voorzien dat bestemd was voor twee bijzettingen naast elkaar. Alle graven werden met *bipedales* afgesloten. In een latere fase werden boven deze *arcosolia* nog twee andere *loculi* aangebracht, wat het aantal graven op minstens acht brengt.⁴ In een latere periode werden nog *formae* toegevoegd.⁵

De wanden, *arcosolia* en het plafond zijn in de rood-groene strepenstijl. Daartussen komen klimmende reebokken, slanke kraters, bloemen, vogels en vliegende putti als opvulmotieven voor. Centraal op het plafond, binnen twee concentrische cirkels en een ingeschreven vierkant, is een gevleugelde genius afgebeeld. Symmetrisch rond dit centrale paneel zijn vier personen (misschien de vier seizoenen) ten voeten uit afgebeeld. Onder deze personages is telkens een hoofd met een aureool te zien die uit een bloemknop ontspruit. De overige ruimte wordt ingenomen door ranken en vogels.⁶ In de grafkamer werd verder nog linksboven het rechtste *arcosolium* een inscriptie teruggevonden van een zekere Fadilla naar wie het hypogeum genoemd is.⁷

Gezien de beperkte omvang hebben we te doen met een familiegraf. De formulering van de grafinscriptie, de iconologie van de fresco's en het volledig ontbreken van enig christelijk motief wijzen erop dat de familie van Fadilla heidens was.⁸

Op de *bipedales* die de *arcosolia* afsloten werden baksteenstempels aangetroffen die te dateren zijn tussen de eerste helft van de eerste eeuw n.Chr. en de eerste helft van de tweede eeuw n.Chr.⁹ Een dergelijke datering van het hypogeum wordt echter uitgesloten door de inscriptie (onomastische argumenten) en de fresco's. De op de inscriptie vermelde Fadilla leefde waarschijnlijk ten vroegste vanaf 150 n.Chr. tot misschien zelf het begin van de derde eeuw n.Chr.¹⁰ De fresco's uit dit hypogeum zijn verder goed vergelijkbaar met die uit de Lucina-crypte. Laatste worden gedateerd in de tweede helft van de tweede eeuw.¹¹ Een ander aanknopingspunt vormt het fresco van een hoofd met nimbus, zoals op het plafond van dit hypogeum, in een columbarium gelegen buiten de Porta San Paolo. Naar alle waarschijnlijkheid stamt het hoofd uit het columbarium uit de eerste helft van de tweede eeuw.¹² Op basis van deze vergelijkende studies van de fresco's en de structuur van het hypogeum, wordt de constructie door Bendinelli en Reekmans gedateerd in de laatste decennia van de tweede eeuw.¹³ De dedicatie-inscriptie moet niet noodzakelijk gelijktijdig zijn. Ze kan ook een tijd later zijn aangebracht.¹⁴

8.7 Hypogeum Gorgo

Het zogenaamde hypogeum Gorgo is gelegen langs de via Labicana nabij Tor Pignattara. Het ondergrondse grafmonument werd ontdekt in 1923. In de buurt werden oude, grotendeels ingevallen gangen voor pozzolana-exploitatie aangetroffen. Het hypogeum is evenwel niet verbonden met of ingeplant in die structuren. Een verdere samenhang met bovengrondse gebouwen is niet meer te achterhalen.¹⁵

¹ Afgeleid op basis van de figuur Bendinelli 1927, 300.

² Reekmans 1986a, 32.

³ Bendinelli 1927, 299–300; Reekmans 1986a, 32.

⁴ Bendinelli 1927, 300–302; Reekmans 1986a, 32.

⁵ Reekmans 1986a, 32.

⁶ Bendinelli 1927, 302–303 en 304–306; Reekmans 1986a, 32.

⁷ Bendinelli 1927, 302–303. Inscriptie (Bendinelli 1927, 303): *D. M. Fadillae conivgi karissimae ob meritvm svvm maritvs.*

⁸ Reekmans 1986a, 32.

⁹ Bendinelli 1927, 305; C.I.L. XV n° 665a, 1088 en 1121a.

¹⁰ Bendinelli 1927, 306.

¹¹ Bendinelli 1927, 307.

¹² Bendinelli 1927, 307.

¹³ Bendinelli 1927, 308; Reekmans 1986a, 32.

¹⁴ Bendinelli 1927, 308.

¹⁵ Reekmans 1986a, 16; Romanelli 1926, 70.

De toegang tot het ondergrondse grafmonument gebeurde via een trap van 18 treden met een breedte van 0,60m. De bovenste treden waren in baksteen uitgevoerd. De overige treden waren uit de tufbodem gehakt. Een *lucernarium* zorgde voor verlichting in de trapruimte.¹

De toegangstrap mondt uit in een gang met een breedte van ongeveer 0,70 m en een lengte van ongeveer 2,35m. Gemiddeld is de gang 2,35m hoog. Een kleine nis in de rechterwand was bedoeld om een olielamp in te plaatsen.²

De eigenlijke grafkamer heeft vier zijden van 3,10m en is ongeveer 2,60m hoog. De ruimte is overspannen door een tongewelf. De vloerbekleding bestaat uit een mortellaag op de natuurlijke tufbodem.³

In de linkerwand van de gang is een *loculus* ingevoerd die gezien zijn afmetingen (ongeveer 0,90m lang) voor een kind bestemd was. Het graf is op een later tijdstip aangebracht gezien de oorspronkelijke pleisterlaag vernield werd bij de aanleg van de *loculus*.⁴ In de zijwanden en de achterwand van het *cubiculum* is telkens één groot *arcosolium* aangelegd. Gezien de afmetingen van de *arcosolia*, bevatten deze meer dan één bijzetting.⁵

Zowel het gewelf en de wanden van de grafkamer als van de gang waren voorzien van fresco's die aangebracht waren op een pleisterlaag. De wanden waren door middel van rood-groene strepen onderverdeeld in vlakken waarin vazen met planten en bloemen, duiven op twijgen en dolfijnen waren afgebeeld. Centraal op het gewelf van de gang is een gorgonen-hoofd aangebracht. Het gewelf van de grafkamer was gedecoreerd met een fresco van drie concentrische cirkels waartussen bloemen en vazen afgebeeld waren. Centraal was een figuur aangebracht die niet meer geïdentificeerd kon worden. De *arcosolia* waren gedecoreerd met talrijke geschilderde losse rozen of rozen verwerkt in kransen en festoenen.⁶ In de literatuur wordt geen melding gemaakt van inscripties die in het hypogeum werden aangetroffen.

Door de beperkte omvang van de constructie, kan dit hypogeum volgens Reekmans toegewezen worden aan een kleine familie. Deze familie was gezien de aanwezigheid van het gorgonen-hoofd van pagane afkomst.⁷ Het hypogeum wordt door Romanelli op basis van de fresco's ten laatste in het begin van de derde eeuw n. Chr. gedateerd.⁸

8.8 Hypogeum Casale dei Pupazzi / Hypogeum onder het huis Schneider

Het hypogeum is gelegen op het kruispunt van de via Appia Pignatelli en de via Appia antica onder het casale dei Pupazzi. Er is minstens nog één ander onafhankelijk hypogeum in de directe nabijheid gelegen. Het hypogeum werd opgegraven in 1964.⁹

De toegangstrap voert ongeveer 7m onder het loopoppervlak.¹⁰ Na waarschijnlijk drie treden, vormde de trap een hoek van 90°. De trap telde in totaal minstens 24 treden die in tuf en baksteen zijn uitgevoerd.¹¹ De trap voert naar een goed bewerkbare laag tuf. Boven deze laag is een hardere laag tuf aanwezig. Dit doet bij Ferrua het vermoeden rijzen, dat de grafeigenaar doelbewust het hypogeum liet uitgraven in een beter bewerkbare tuflaag. De totale constructie is niet hoger dan 2 tot 2,20m en is op éénzelfde niveau uitgewerkt.¹²

De trap mondt uit in de 4m lange en ongeveer 0,80m brede gang 1 die voor de helft van zijn lengte bepleisterd is. Op het einde van de gang ligt *cubiculum* a. Het *cubiculum* meet bij benadering 2,10m bij 2,60m.¹³ De toegang tot het *cubiculum* zit niet centraal daar men naar alle waarschijnlijkheid een reeds bestaande put wilde bewaren.¹⁴ In de noordelijke hoek van de grafkamer is nog de aanzet van een zijgang zichtbaar. Waarschijnlijk werd deze uitbreiding tijdens een latere fase uitgegraven. Via deze gang was een nabijgelegen,

¹ Romanelli 1926, 70.

² Romanelli 1926, 70.

³ Romanelli 1926, 70.

⁴ Romanelli 1926, 70.

⁵ Romanelli 1926, 70.

⁶ Reekmans 1986a, 16; Romanelli 1926, 71–72.

⁷ Reekmans 1986a, 16.

⁸ Romanelli 1926, 72.

⁹ Ferrua 1963, 175; Pergola 1999, 195; Reekmans 1986a, 21.

¹⁰ Pergola 1999, 194; Reekmans 1986a, 21.

¹¹ Ferrua 1963, 175–176.

¹² Ferrua 1963, 176.

¹³ Berekening op basis van de figuur Ferrua 1963, 175.

¹⁴ Ferrua 1963, 177–179; Pergola 1999, 194–195.

tegenwoordig door instortingen ontoegankelijk, hypogeum bereikbaar. Dit hypogeum was op twee niveaus aangelegd. Het onderste niveau stond in verbinding met het hier besproken hypogeum. De redenen voor een dergelijke verbinding zijn volgens Ferrua te vinden in ofwel “familiale” banden tussen de eigenaars van beide hypogea, ofwel in het feit dat het hier besproken hypogeum reeds verlaten was op het ogenblik dat het tweede hypogeum geconstrueerd werd en aldus onbewaakt achter bleef.¹

Aan de voet van de trap bevindt zich rechts het *cubiculum* c dat ongeveer 1,75m bij 2,40m meet.² Alle muren van de grafkamer waren voorzien van een pleisterlaag.³

Rechts aan de voet van de trap bevindt zich het ongedecoreerde *cubiculum* b dat ongeveer 1,90m bij 2,10m meet.⁴ Het *cubiculum* is toegankelijk via de korte gang 2 die ongeveer 2,90m lang en 1m breed was.⁵ De gang 2 en het *cubiculum* b zijn geheel bepleisterd.⁶

Het *cubiculum* a is niet overspannen door een gebogen gewelf. Door de bovenliggende laag tuf van goede kwaliteit kon men een vlak plafond uitwerken.⁷ Het *cubiculum* b is overspannen door een laag tongewelf.⁸ Het *cubiculum* c is overspannen door een kruisgewelf.⁹

In de wanden van de gang 1 zijn grote en mooie *loculi* aangebracht.¹⁰ In de gang 2 is de helft van de ruimte voorzien van *loculi*.¹¹ Het exacte aantal wordt niet opgegeven. Op basis van de afmetingen van de gang vermoed ik dat er minstens 12 *loculi* konden aangelegd worden. Het dubbele *arcosolium* in de achterwand van het *cubiculum* a is voorzien van een marmeren transenna. Voor het overige komen in het *cubiculum* a alleen *loculi* (voor meerdere bijzettingen gezien de grootte van de *loculi*) voor.¹² Exacte aantallen worden niet opgegeven. Gezien de grootte van het *cubiculum* vermoed ik dat er minstens zes *loculi* konden aangelegd worden. De wanden van de grafkamer b zijn bezet met *loculi*. In de bodem is in een niet gespecificeerde periode één *forma* aangebracht.¹³ Noch voor de gang 2, noch voor het *cubiculum* wordt het exacte aantal *loculi* opgegeven. Op basis van de afmetingen, vermoed ik dat er minstens 15 *loculi* konden aangelegd worden. In de achterwand en beide zijwanden van het *cubiculum* c is telkens één *arcosolium* aangebracht. Deze graven vallen volgens Ferrua op door hun afmetingen: hoewel de grafkuilen zelf lang zijn, zijn ze niet breed. Bovendien overspant de boog boven de *arcosolia* alleen de kuip en niet de ervoor staande muur. De twee *arcosolia* in de zijwanden waren afgesloten met tegels, het *arcosolium* in de achterwand daarentegen was afgesloten met een marmeren *transenna* die ook de ruimte onder het boogveld besloeg.¹⁴ Op basis van mijn berekening konden bij benadering 42 personen in het hypogeum worden bijgezet. In een niet gespecificeerde latere fase werden *loculi* aangelegd in het laagste deel van de trapruimte. Daarbij werd de vroeger aangebrachte pleisterlaag doorbroken.¹⁵

De achterwand van het *cubiculum* a is bepleisterd en beschilderd met een “tuin-palissade” in rood-groene strepen.¹⁶ Dit is de enige decoratie die in het hypogeum werd aangetroffen.

In de aarde die het hypogeum in de loop der tijd opvulde werden verschillende terracotta fragmenten van amforen en vierde eeuwse olielampen, evenals stukjes marmer van een sarcofaag en stukjes beschilderd pleisterwerk aangetroffen.¹⁷

Nabij de grote *loculi* in de gang 1 werd een nog *in situ* aanwezige inscriptie aangetroffen. In de inscriptie wordt melding gemaakt van vermoedelijk *liberti*, namelijk een zekere Justinus en Justina, van de *gens* Turannia.¹⁸ Op de drie *arcosolia* in het *cubiculum* c staan de namen van de gestorvenen geschilderd. Het betreft

¹ Ferrua 1963, 179.

² Berekening op basis van de figuur Ferrua 1963, 175.

³ Ferrua 1963, 179–182; Pergola 1999, 195.

⁴ Berekening op basis van de figuur Ferrua 1963, 175.

⁵ Berekening op basis van de figuur Ferrua 1963, 175.

⁶ Ferrua 1963, 182; Pergola 1999, 195.

⁷ Ferrua 1963, 177.

⁸ Ferrua 1963, 182.

⁹ Ferrua 1963, 179–180.

¹⁰ Ferrua 1963, 176.

¹¹ Ferrua 1963, 182.

¹² Ferrua 1963, 177.

¹³ Ferrua 1963, 182; Pergola 1999, 195.

¹⁴ Ferrua 1963, 180.

¹⁵ Ferrua 1963, 184.

¹⁶ Ferrua 1963, 177.

¹⁷ Ferrua 1963, 182–183.

¹⁸ Ferrua 1963, 177; inscriptie (Ferrua 1963, 177): *deposito Iustini die XVIII kal. octob(res), qui vixit an. LX fecit Tyrrania Iustina benemerenti coniugi cum quo fecit an. XXXV.*

twee vrijgelaten broers, namelijk Hermetus en Eunuchus (*Hermeti fr(atri)* en *Eunuc(hus)*), en hun *patronus*, Deiphobus (*Deiphobo patrono*), misschien zelf ook een *libertus*. De inscriptie was eerst ingekrast in de tuf en daarna met rode verf ingevuld. De namen staan niet in een kader, maar zijn “los” op de wanden aangebracht. Ferrua wijst erop dat de naam Deiphobus tot op heden nog niet geattesteerd is bij de pagane of christelijke namen. De naam Eunuchus daarentegen komt in de Callixtus-catacombe voor op een graffito. Vandaar dat Ferrua rekening houdt met de mogelijkheid dat ook de hier bijgezette Eunuchus een christen was. In de nabijgelegen Praetextatus-catacombe komen namelijk ook veel archaische namen voor die een opleving kennen in de tweede en derde eeuw.¹ Bij de later aangebrachte graven in de trapruimte zijn graffiti van een palmtak en de naam Felix nog goed zichtbaar.²

Volgens Pergola betreft het hier waarschijnlijk een familiehypogeum van pagane personen daar er geen enkel christelijk element is aan te duiden.³ Reekmans daarentegen meent dat het woord “*deposito*” op de inscriptie van Justinus en Justina het enige argument is om te stellen dat het hier toch een christelijk hypogeum voor één of twee families betreft.⁴ Zoals Ferrua echter terecht opmerkt, is de vraag hoe oud deze inscriptie is en of ze dus ook wel verbonden kan worden met het ontstaan van het hypogeum.⁵ Toch valt dit hypogeum volgens Ferrua op door de beperkte omvang ervan, het typologisch vreemde *arcosolium* in het *cubiculum* a en onder andere ook nog door de graffiti op de *arcosolia* in het *cubiculum* c, kortom door haar meer heidens “voorkomen” dan christelijk karakter. Dit hypogeum is namelijk goed vergelijkbaar met andere pagane familiehypogea.⁶

Inzake de datering vallen volgens Ferrua enkele zaken op: er zijn geen monogrammen aangetroffen uit de periode van Constantijn, de palmtak is uit een latere periode en alle baksteenstempels die op de afsluitstenen van de graven voorkomen zijn anterieur aan 250 n.Chr., de karakteristieke baksteenstempels voor het einde van de vierde eeuw ontbreken. De oorspronkelijke grote *loculi* zijn verzorgd uitgevoerd en de grafkamers vallen op door hun eenvoud. Er moet ook gewezen worden op de kwaliteitsvolle pleisterlaag. Ook de inscripties kunnen door hun kenmerken toegeschreven worden aan een vroege periode. Bovendien schijnt dit hypogeum op een bepaald ogenblik verlaten te zijn wanneer een ander hypogeum zich op het hypogeum aansloot. Vandaar dat Ferrua denkt dat het hypogeum vóór de vierde eeuw moet zijn aangelegd. De olielampen uit de vierde eeuw, tonen aan dat het hypogeum na zijn aanleg nog minstens een halve eeuw in gebruik bleef.⁷ Reekmans en Pergola sluiten zich aan bij de stelling dat het hypogeum in de derde eeuw is ontstaan en in gebruik bleef tijdens de eerste helft van de vierde eeuw.⁸

8.9 Hypogeum van Ampliatus in de Domitilla-catacombe

Dit hypogeum, evenals alle andere christelijke en pagane hypogea die later deel gaan uitmaken van de Domitilla-catacomba zijn opgericht in een necropool die teruggaat tot de Republikeinse periode.⁹ Het hier besproken hypogeum was in oorsprong niet verbonden met een bovengrondse constructie.¹⁰ Wel was het hypogeum aangelegd langs een weg.¹¹

Het hypogeum is bereikbaar via een toegangstrap die (minstens) 21 treden telde en in oorsprong 1m breed was.¹² Op basis van eigen onderzoek *in situ* blijkt dat de treden gemiddeld 21,5cm hoog zijn. Dit maakt dat het via 21 treden toegankelijke hypogeum op een diepte van 4,52m ligt. In een latere fase, namelijk wanneer het hypogeum opgenomen werd in de catacombe, werd de trap verbreed tot ongeveer 1,80m.¹³

De trap mondt uit op een kleine trapoverloop. Links van deze trapoverloop voert een trapje met vier treden naar een dubbel *cubiculum*. Rechts van de trapoverloop voert een trapje met drie treden eveneens naar een

¹ Ferrua 1963, 179–182; De door Ferrua voorgestelde hypothese dat Eunuchus een christen zou kunnen zijn, is volgens mij te ver gezocht en kan zeker geen argument vormen om het hypogeum als christelijk te bestempelen.

² Ferrua 1963, 184.

³ Pergola 1999, 195.

⁴ Reekmans 1986a, 21.

⁵ Ferrua 1963, 184.

⁶ Ferrua 1963, 185.

⁷ Ferrua 1963, 185.

⁸ Pergola 1999, 195; Reekmans 1986a, 21.

⁹ Pergola 1983, 184.

¹⁰ Pergola 1982, 154.

¹¹ Fasola 1989, 74; Pergola 1982, 154.

¹² Afgeleid op basis van de figuur Styger 1928, 141.

¹³ Pergola 1979, 328; Pergola 1982, 154–155; Styger 1928, 140; de plattegronden zoals die gepubliceerd werden in Pergola 1979, 327 en Flocchi Nicolai 1998, 14 zijn te schematisch om bruikbaar te zijn.

dubbel *cubiculum*.¹ In het noorden, of rechts van de toegangstrap, zijn twee *cubicula* achter elkaar uitgewerkt. Hun totale oppervlakte is ongeveer 15m². In het zuiden, of links van de toegangstrap, zijn er eveneens twee achter elkaar gelegen *cubicula* aanwezig. Hun totale oppervlakte is ongeveer 17,67m².² Eigen onderzoek *in situ* maakte duidelijk dat de *cubicula* overspannen waren met (afgevlakte) tongewelven.

In de achterwanden van beide noordelijke *cubicula* is telkens een dubbel *arcosolium* aangebracht. Ook in de achterwanden van beide zuidelijke *cubicula* is telkens een dubbel *arcosolium* aangebracht. In de linkse zijwand van het achterste zuidelijke *cubiculum* is een gewoon *arcosolium* ingevoegd.³ In latere niet gespecificeerde fasen werden in de wanden van de *cubicula loculi* aangebracht die de fresco's deels vernielden. Het is niet uit te sluiten dat er ook sarcofagen waren opgesteld in het hypogeum.⁴

In het noordelijke *cubiculum* zijn vier decoratie-fasen te onderscheiden bij de fresco's. De fresco's waren aangebracht op een pleisterlaag. In een eerste fase worden op de wanden rode lijnen aangebracht die vierkanten vormen. Op bepaalde muren wordt het onderste deel van de muren niet voorzien van deze lijnen, zodat een witte sokkelzone ontstaat.⁵ Zowel bij deze eerste fase als bij de volgende fasen, werden de fresco's *a tempera* en niet *a fresco* aangebracht.⁶ In de tweede fase worden architecturale elementen, voornamelijk zuilen, afgewisseld met rechthoekige panelen. Eveneens wordt de *titulus* van Ampliatus (waar ik verder nog op terug kom) in het cinnaber omlijst. Ook op het gewelf wordt een strepen-decoratie aangebracht.⁷ In een derde fase wordt op bepaalde delen van de wanden een nieuwe kalklaag aangebracht waarop bucolische composities met dieren en éénmaal een herder worden geschilderd.⁸ In de vierde en laatste fase tenslotte wordt nog een groene strepen-decoratie op de wanden aangebracht. het gewelf wordt versierd met wijnranken en een band van zich herhalende motieven.⁹ Ook de *arcosolia* worden in vier fasen, namelijk gelijktijdig met de fasen van de muurbeschildering, (her-)beschilderd met een strependecoratie.¹⁰

In de noordelijke *cubicula*, ook *cubiculum* van Ampliatus genoemd, werden twee inscripties aangetroffen: één op de muur tegenover de toegang en één op het lunet van het *arcosolium* in dezelfde wand. De eerste inscriptie aangebracht op een marmerplaat vermeldt alleen de naam van Ampliatus (in de genitief). Waarschijnlijk kwam daar nog iets achter zoals *monumentum* of *cubiculum*.¹¹ De tweede inscriptie is opgericht voor Aurelia Bonifatia, die stierf toen ze 25 jaar, 2 maanden, 4 dagen en 6 uur was. Aurelia was de echtgenote van Aurelius Ampliatus en de moeder van Gordianus.¹² Ondanks de grote paleografische verschillen tussen beide inscripties, zouden ze maximaal met een tussenperiode van tien jaar zijn opgesteld volgens Testini. Hieruit volgt volgens Testini dat de naam Ampliatus die op beide inscripties voorkomt, één en dezelfde persoon is. De naam van de zoon, namelijk Gordianus, die vermeld is op de inscriptie van Bonifatia kan een zekere indicatie leveren voor de datering. Men kan hierbij volgens Testini denken aan de periode van de gelijknamige keizers, namelijk in het vierde decennium van de derde eeuw.¹³

Het betreft hier een in oorsprong klein, van twee kamers voorzien privaat hypogeum in handen van heidense eigenaars.¹⁴ Op de inscripties komen namelijk geen christelijke symbolen of uitdrukkingen voor.¹⁵ Bovendien correspondeert de architectuur van het hypogeum volgens Fasola en Testini niet met de architectuur van de eerste christelijke ondergrondse begraafplaatsen.¹⁶ Bij de aanleg van het hypogeum werden schijnbaar geen voorzorgen genomen om in een latere periode tot een verdere uitbreiding te kunnen overgaan.¹⁷ Hoewel, en dit zeker voor de noordelijke *cubicula*, de afwijkende vorm van het tweede *cubiculum* eventueel als een min of

¹ Styger 1928, 140.

² Pergola 1982, 154. Berekening op basis van de figuur Styger 1928, 141.

³ Pergola 1982, 154.

⁴ Testini 1978, 143.

⁵ Testini 1978, 148–149.

⁶ Fasola 1978a, 114.

⁷ Testini 1978, 149.

⁸ Testini 1978, 149–150.

⁹ Testini 1978, 150.

¹⁰ Testini 1978, 150–154.

¹¹ Testini 1978, 146.

¹² Testini 1978, 147. Inscriptie (Testini 1978, 147): *Aureliae Bonifatiae coniugi incomparabili verae castitatis feminae quae vixit ann. XXV m. II dieb. IIII hor. VI Aurel. Ampliatus cum Gordiano filio.*

¹³ Testini 1978, 148.

¹⁴ De Santis 1997, 79; Fasola 1978a, 114; Pergola 1979, 327; Reekmans 1986a, 28; Testini 1952, 115; Testini 1978, 156.

¹⁵ Testini 1978, 147.

¹⁶ Fasola 1978a, 118.

¹⁷ Pergola 1979, 327–328.

meer gelijktijdige uitbreiding van het oorspronkelijke plan kan worden beschouwd.¹ Zonder harde bewijzen, wordt gedacht dat de noordelijke *cubicula* fungeerden als begraafplaats voor de grafeigenaar en zijn familie, terwijl de zuidelijke *cubicula* bestemd waren voor de slaven en de *liberti* van de familie.² Pas naar het einde van de derde eeuw toe werd dit hypogeum volgens Testini opgenomen in het groter netwerk van gangen van de Domitilla-catacombe.³ Pergola dateert deze opname pas vanaf 300 n.Chr.⁴

Door de relatie tussen de inscripties en het pleisterwerk en tussen de fresco's en de inscripties, stelt Testini dat de inscripties een *terminus ante quem non* zijn ten opzichte van de fresco's. Met andere woorden is de eerste fase ten hoogste gelijktijdig aangebracht met de inscriptie van Bonifatia die gedateerd werd in het begin van derde eeuw. De inscriptie van Ampliatius is volgens Testini zeker één tot twee decennia anterieur aan de inscriptie van Bonifatia. De *titulus* van Ampliatius wordt door hem dan ook gelijktijdig geacht aan de aanleg en de bepleistering van het hypogeum.⁵ De derde fase vond plaats in de tweede helft van de derde eeuw en de vierde fase tenslotte vond plaats iets na 350 n.Chr.⁶ De datering van het ontstaan van het hypogeum zoals het hier wordt voorgesteld, namelijk begin van de derde eeuw, vindt ook aanhang bij Reekmans, De Santis, Biamonte en Pergola.⁷

8.10 Hypogeum van de Flavii in de Domitilla-catacombe

Het hypogeum van de Flavii (niet te verwarren met de hypogea A en B van de Flavii Aurelii die eveneens deel zijn gaan uitmaken van de Domitilla-catacombe) werd reeds ontdekt in 1593. Na terug in de vergetelheid te zijn geraakt, werd het pas in 1864 herontdekt.⁸ Nabij het hypogeum zijn resten teruggevonden van andere onafhankelijke hypogea. Waarschijnlijk behoorde de grond waarop deze grafmonumenten werden ingericht toe aan Flavia Domitilla. De enige argumenten hiervoor zijn een grafinscriptie met de vermelding dat de catacombe die nabij de hypogea ontstond, haar naam droeg en drie inscripties die vermelden dat Flavia Domitilla toestemming gaf om graven op te richten.⁹

Bovengronds was het hypogeum voorzien van een bakstenen façade met een lengte van ongeveer 5m. Deze façade keek uit op de nabij gelegen weg en was tegen een heuvelhelling aangebouwd. De façade kan dus bedoeld zijn als een steunmuur om de aarde van de helling tegen te houden of als een monumentalisering van de grafconstructie. Volgens Pani Ermini, Pergola, Fasola en Giuliani kan deze façade de vergelijking met de façaden van de mausolea in het Vaticaan en deze van de graven in Isola Sacra goed doorstaan. Naast een kroonlijst en vensters was de façade ook voorzien van een tegenwoordig verloren gegane *titulus*.¹⁰ In een volgende fase werd voor deze façade een soort vestibule opgetrokken met een breedte van 80 cm.¹¹ Deze vestibule bezat langs beide zijwanden een bankje.¹² In de nabijheid van het hypogeum werden in latere periodes nog enkele constructies gebouwd. In een latere fase (op basis van de muurtechniek volgens Giuliani te dateren in de tweede helft van de tweede eeuw, begin van de derde eeuw; maar zeker na Septimus Severus) werd links van de toegang tot het hypogeum een kleine ruimte ingericht. De accommodatie bestond er uit een 11m diepe bron en een reservoir. De muren van deze ruimte waren met een mortellaag bestreken. Op de wanden en op het gewelf waren rood en gele fresco's, waaronder lijnen, een Medusa-hoofd en een vogel, aangebracht. Deze ruimte fungeerde aarschijnlijk als bijeenkomstplaats voor het houden van *refrigeria*.¹³ Eveneens in een latere fase (op basis van de muurtechniek en de fresco's volgens Giuliani te dateren op het einde van de derde, begin van de vierde eeuw) werd rechts van de toegang tot het hypogeum een ruimte in de tuf uitgegraven. Twee grafkamers, waaronder het *cubiculum* van Amor en Psyche dat volgens Giuliani aan christelijke eigenaars zou kunnen toebehoord hebben, hebben hun toegang via deze ruimte. Langs de wanden van de grote kamer is een gemetselde

¹ Testini 1978, 143.

² De Santis 1997, 79.

³ Testini 1978, 156.

⁴ Pergola 1999, 113–114.

⁵ Testini 1952, 113–115; Testini 1978, 154.

⁶ Testini 1978, 154.

⁷ De Santis 1997, 79; Pergola 1979, 327; Pergola 1982, 153–154; Pergola 1999, 212; Reekmans 1986a, 28

⁸ Fasola 1989, 42; Pani Ermini 1969, 120; Pergola 1982, 114.

⁹ Pani Ermini 1969, 122–123.

¹⁰ Fasola 1989, 42; Giuliani 1996, 4–7; Pani Ermini 1969, 122, 127 en 130; Pergola 1982, 115.

¹¹ Fasola 1989, 42; Pergola 1982, 115.

¹² Fasola 1989, 44.

¹³ Fasola 1989, 44–45; Giuliani 1996, 20–23; Pani Ermini 1969, 237–247; Pergola 1982, 118.

bank aangebracht. De decoratie bestaat uit guirlandes, bloemenkorven, vogels en drie scènes van Amor en Psyche.¹

Tolotti meent dat de architectuur van het hypogeum niet correspondeert met de gebruikelijke architectuur van de eerste christelijke hypogea. De reden hiervoor is dat het hypogeum zou zijn ingewerkt in een bestaand waterkanaal. Als argumenten hiervoor haalt Tolotti aan dat een dergelijke luxueuze decoratie van het hypogeum in strijd is met de “architectuur-loze” vorm van de constructie, dat de nissen in eerste instantie zeker niet werden aangelegd om sarcofagen in te plaatsen en dat het niveauverschil van de hoofdgang niet te verklaren is tenzij dat de gang een waterkanaal of cisterne was alvorens ze een funeraire functie kreeg.² Pergola merkt echter op dat de gangen R, Q, T en T’ pas in een latere fase, namelijk na het aanbrengen van decoratie, zijn ontstaan en dat deze gangen dus geen waterkanalen kunnen geweest zijn.³ Naar mijn mening betekent deze terechte opmerking echter niet automatisch dat de hoofdgang en alle oorspronkelijke nissen niet tot een systeem van waterkanalen konden behoren. Ook het geologische argument dat Pergola aanbrengt, namelijk dat de *fossore*s voor de lagergelegen beter bewerkbare tuflagen opteerden en dat dus daardoor het niveau van de gang daalt, lijkt mij niet houdbaar.⁴ Waarom zijn de *fossore*s dan niet meteen met de aanleg van het hypogeum begonnen in beter bewerkbare tuflagen?

Via een trap met zeven treden bereikt men de hoofdgang L van het hypogeum van de Flavii. Die hoofdgang is ongeveer 20m lang en bezit vooraan een breedte van 2,20m die afneemt tot 1,20m naar het einde van de gang toe. Over de totale lengte van de gang, loopt het vloerniveau en het plafond 1,55m af ten opzichte van het bovengrondse looppniveau.⁵ Het begin van de gang bevindt zich met andere woorden op 1,54m onder het looppniveau en het einde van de gang op 3,09m onder het looppniveau.⁶ Aan het begin van de lange hoofdgang zijn asymmetrische en onregelmatig links en rechts telkens twee nissen (M, N, O en P) in de wanden aangebracht.⁷ Zowel de hoofdgang als de vier nissen zijn overspannen door licht gewelfde tongewelven.⁸

Op ongeveer 12m van de toegang zijn links en rechts in de hoofdgang L twee zijgangen (Q en R) aangelegd. Deze zijgangen zijn evenwel pas in een later stadium uitgegraven. In oorsprong bevonden zich in de hoofdgang ook daar twee kleine nissen waarvan de bepleistering op de zijwanden bewaard is gebleven. De zijgang Q is ongeveer 22,5m lang.⁹ De twee zijgangen van de gang Q zijn 7,82m en 4,08m lang. Langs één van deze zijgangen is een *cubiculum* gelegen met een oppervlakte van 2,77m². De zijgang R is ongeveer 11m lang.¹⁰ Langs deze zijgang is één *cubiculum* gelegen met een oppervlakte van 6,94m². Op de rechterkant van de hoofdgang en ongeveer één meter verder dan de zijgang Q werd later nog een 3,40m lange aftakking aangebracht die naar een *cubiculum* (5,55m²) voerde. De hoofdgang L tenslotte, loopt uit op de dwarsgang T T’. In oorsprong waren op die plaatsen waar nu de dwarsgang T T’ loopt ook twee kleine nissen aangebracht. Later werden deze met pleister bezette nissen doorbroken voor de aanleg van de dwarsgangen T en T’.¹¹ De dwarsgangen T en T’ zijn beide ongeveer 13m lang. De vier zijgangen zijn gemiddeld 90 cm breed.¹²

In de nissen M, N, O en P werden tijdens de eerste fase sarcofagen opgesteld. In een latere periode, namelijk bij de verbinding met de Domitilla-catacombe, werden de wanden van de hoofdgang L evenals de wanden van de nissen bezet met talrijke *loculi* met verschillende afmetingen. Deze niet gedecoreerde *loculi* hielden geen rekening met de reeds bestaande decoraties.¹³ Ook in de bodem van de vloer werden later extra graven toegevoegd.¹⁴

De decoratie van het hypogeum werd in drie fasen aangebracht.¹⁵ De oorspronkelijke fresco’s op de met pleister bestreken wanden van de hoofdgang L bestaan uit door rode en groene lijnen afgeboorde vlakken. Binnen deze *aedicula*-vormige vlakken zijn figuratieve fresco’s aangebracht. Deze figuratieve fresco’s vormen

¹ Fasola 1989, 46–47; Giuliani 1996, 21–24; Pani Ermini 1969, 248–253; Pergola 1982, 118–119.

² Tolotti 1980, 34–36.

³ Pergola 1982, 126.

⁴ Pergola 1982, 126.

⁵ Pergola 1982, 115.

⁶ Pani Ermini 1969, 124.

⁷ Giuliani 1996, 8; Pani Ermini 1969, 123; Pergola 1982, 115.

⁸ Giuliani 1996, 10; Giuliani 2002, 20.

⁹ Berekening op basis van de figuur Tolotti 1980, 35.

¹⁰ Berekening op basis van de figuur Tolotti 1980, 35.

¹¹ Giuliani 1996, 8–10; Pani Ermini 1969, 123 en 125; Pergola 1982, 115.

¹² Berekening op basis van de figuur Tolotti 1980, 35 en Pani Ermini 1969, 124.

¹³ Giuliani 1996, 8–10; Giuliani 2002, 21; Pani Ermini 1969, 125–126.

¹⁴ Fasola 1989, 47.

¹⁵ Giuliani 1996, 12.

evenwel geen cycli. Soms zijn deze opvulmotieven niet meer dan enkele gekrulde lijnen.¹ In deze opvulmotieven is onder andere nog een landschap te herkennen. Andere scènes worden door Pergola (met de nodige terughoudendheid wegens de slechte bewaringstoestand) geïnterpreteerd als een priesteres, een visser, een banket en enkele personen die in landschappen zijn afgebeeld. Een algemene verband, tenzij het bucolische kader, ontbreekt tussen deze afbeeldingen. Veeleer betreft het losstaande “panelen”²

Het gewelf van de hoofdgang L, dat eveneens met een pleisterlaag was bedekt, is onderverdeeld in tien zones. Elke zone bestaat uit een rechthoek opgevuld met geometrische vormen zoals cirkels, ovals, trapezia, rechthoeken en cirkelsegmenten.³ Binnen deze vlakindeling zijn afbeeldingen aangebracht van bladeren, wijnstokken, druiventrossen, vogels, putti en bloemen.⁴ De nissen in de wanden, en waarschijnlijk ook de nissen die later doorbroken werden om zijgangen aan te leggen, werden op éénzelfde manier gedecoreerd zoals het gewelf. Ook hier komen vegetatieve elementen en putti voor.⁵

Een tweede decoratie-fase wordt door Pani Ermini en Pergola gelinkt aan een moment nog vóór het hypogeum opgenomen wordt in de grote christelijke catacombe. Twee in die fase aangebrachte afbeeldingen ondersteunen volgens Pani Ermini, Pergola en Giuliani de christianisatie van het hypogeum op dat ogenblik. Op de linkerwand tussen de nissen N en P werd een afbeelding van 40 op 60 cm. aangebracht die geïnterpreteerd wordt als Daniel in de leeuwenkuil. Een tweede afbeelding in nis O wordt met de nodige terughoudendheid, daar de afbeelding deels vernield is bij de aanleg van een *loculus*, geïnterpreteerd als Noah in zijn ark.⁶ Tot de derde decoratiefasen behoren de resten van fresco's in de nissen M en P.⁷

Het onderzoek van de fresco's laat zien dat er twee “ideologische” groepen te onderscheiden zijn: enerzijds een neutrale of zeker heidense groep en anderzijds een christelijke groep. Afbeeldingen van putti, vogels, dolfijnen en dergelijke meer kunnen als neutraal beschouwd worden. Dergelijke afbeeldingen komen zowel voor in pagane als in christelijke begraafplaatsen, aldus Pani Ermini.⁸ Afbeeldingen zoals die van Priapus en de priesteres die beiden in een landschap staan afgebeeld, wijzen volgens Pani Ermini op een duidelijke pagane invloed.⁹ Over de afbeeldingen van de visser en het banket, blijft Pani Ermini vaag: beide kunnen zowel voorkomen in een pagane als christelijke funeraire context.¹⁰ Alleen de scènes van Daniel in de leeuwenkuil en Noah kunnen als onomstotelijk christelijk gezien worden. Het moet benadrukt worden dat deze scènes geen in het oog springende plaats innemen zoals bijvoorbeeld op de achterwand van de nissen of centraal op het plafond.¹¹ Dit alles in beschouwing genomen, plus de vondsten van pagane inscripties en sarcophagen “*con carattere tipicamente pagano*” en de afwijkende typologie ten opzichte van de eerste christelijke ondergrondse begraafplaatsen doen Pani Ermini en Fasola besluiten dat het hypogeum in oorsprong zeker in bezit was van heidense eigenaars. Het lijkt volgens hen moeilijk om te begrijpen dat christenen afbeeldingen van Priapus zouden weergeven in hun begraafplaats.¹² Ook Reekmans, Pergola en Giuliani besluiten dat het hypogeum opgetrokken werd door een welgestelde in oorsprong alvast heidense familie. Bovendien is het ook zo dat de zeker christelijke afbeeldingen pas in een tweede fase zijn aangebracht en dus geen deel uitmaakten van de oorspronkelijke decoratie.¹³

Op basis van de toegepaste muurtechniek van de façade is voor het ontstaan van het hypogeum een datering uit het einde van de tweede eeuw n.Chr. waarschijnlijk. Op basis van een vergelijkende studie van de stijl van de fresco's (met bijvoorbeeld de kamers X en Y van de Lucina-crypte) komt Pani Ermini echter tot een datering rond 220 n.Chr.¹⁴ Volgens Reekmans viel het tijdstip van de aanleg van de façade samen met het aanbrengen van de fresco's.¹⁵ Pergola meent dan ook dat het hypogeum inderdaad ontstaan is rond het einde van

¹ Giuliani 1996, 12; Pani Ermini 1969, 134–135.

² Pergola 1982, 116.

³ Pani Ermini 1969, 140; Pergola 1982, 116–117.

⁴ Giuliani 1996, 12; Pani Ermini 1969, 141–145.

⁵ Giuliani 1996, 12–13 en 15–16; Pani Ermini 1969, 145–151.

⁶ Giuliani 1996, 13–14; Pani Ermini 1969, 135–138; Pergola 1982, 117.

⁷ Giuliani 1996, 18–19.

⁸ Pani Ermini 1969, 151–153.

⁹ Pani Ermini 1969, 153–156.

¹⁰ Pani Ermini 1969, 156–159.

¹¹ Pani Ermini 1969, 160.

¹² Fasola 1978a, 118; Pani Ermini 1969, 161.

¹³ Giuliani 1996, 18; Pergola 1999, 211; Reekmans 1986a, 29.

¹⁴ Pani Ermini 1969, 170–173.

¹⁵ Reekmans 1986a, 29; Reekmans dateert de fresco's van de gewelven van de *cubicula* X en Y van de Lucina-crypte tussen 190 en 210. Vandaar dat hij meent dat de fresco's uit het hypogeum van de Flavii óók nog op het einde van de tweede eeuw kunnen zijn aangebracht.

de tweede, begin van de derde eeuw.¹ Giuliani dateert het ontstaan van het hypogeum aan de hand van de architectonische eigenschappen van de façade aanvankelijk in de laatste twintig jaar van de tweede eeuw n.Chr. In een latere publicatie verschuift ze de datering op basis van het muurwerk van de façade naar 150 n.Chr.² De eerste fase van de geschilderde decoratie dateert Giuliani aan de hand van de stijl in de eerste decennia van de derde eeuw n.Chr.³ Iets verder in haar publicatie hernam Giuliani de dateringen en stelde dat het hypogeum op basis van de fresco's ontstaan was rond het einde van de tweede eeuw n.Chr. terwijl in het begin van de derde eeuw het merendeel van de fresco's (namelijk uit de eerste fase) werden aangebracht.⁴ Hierdoor werd de indruk als zouden de eerste fresco's pas later dan de aanleg van het hypogeum zijn aangebracht zoals uit haar eerste dateringen kon volgen, weggewerkt. De christelijke fresco's zijn volgens haar te dateren in de periode van Gallienus.⁵ Op het einde van de derde, begin van de vierde eeuw werd tenslotte de derde decoratiefase uitgevoerd.⁶ Op basis van de christelijke fresco's wordt de christianisering van het hypogeum in de periode van Gallienus geplaatst. Uit die periode stammen ook de uitbreiding van de nis P en aanpassingen aan de nis M.⁷ In de loop van de vierde eeuw wordt het hypogeum volgens Pani Ermini door middel van de zijgangen aangesloten op het grote netwerk van gangen van de Domitilla-catacombe.⁸ Pergola dateert (eveneens zonder verdere argumentatie) de opname in de Domitilla-catacombe vanaf 300 n.Chr.⁹ Giuliani dateert (zonder verdere argumentatie) deze opname in de loop van de vierde eeuw.¹⁰

8.11 Het zogenaamde hypogeum van de sarcofagen in de Domitilla-catacombe

Het tegenwoordig niet toegankelijke “hypogeum”, dat deel uitmaakt van de Domitilla-catacombe, werd grotendeels verwoest bij de aanleg van de basilica van Nereus en Achilleus. Het oorspronkelijke niveau van het “hypogeum” lag waarschijnlijk zo'n 4m onder het loopoppervlak. De constructie werd ontdekt in 1854.¹¹

Volgens Styger was dit hypogeum de ondergrondse uitbreiding van een mausoleum.¹² Volgens Pergola is het echter wegens de slechte bewaringstoestand niet meteen duidelijk of het zogenaamde hypogeum van de sarcofagen ook werkelijk een hypogeum was of veeleer een *cubiculum* of een deel van een gang dat heringericht werd of zoals Styger meende een onderaardse uitbreiding van een mausoleum.¹³ Op basis van bouwtechnische argumenten en de vaststelling dat een sarcofaag, die door Styger als *in situ* bewaard werd beschouwd, niet door de deuropening kan, verwerpt Pergola het idee van een ondergrondse uitbreiding van een mausoleum. Pergola meent dan ook dat, tot zolang er geen uitgebreid archeologisch onderzoek kan worden uitgevoerd, er van een hypogeum in de strikte zin van het woord geen sprake kan zijn: veeleer moet gedacht worden aan een gang en/of een *cubiculum* van de catacombe.¹⁴ Het zogenaamde hypogeum zou mogelijkerwijze een uitbouw kunnen zijn van de regio van de Flavii Aurelii of het hypogeum van de martelaren.¹⁵ Ter volledigheid bespreek ik kort de structuur van het *cubiculum* en de graftypes.

Het *cubiculum* meet ongeveer 9m bij 3,25m.¹⁶ In het *cubiculum* waren vijf bakstenen pilasters aangebracht om het kruisgewelf te ondersteunen. In de toegangswand zijn links van de toegang twee nissen voorzien voor het plaatsen van sarcofagen.¹⁷ In het *cubiculum* werden drie sarcofagen en zes *formae* aangetroffen. De sarcofagen werden volgens Pergola pas in het “hypogeum” geplaatst nadat de basilica van

¹ Pergola 1999, 211.

² Giuliani 1996, 8; Giuliani 2002, 20.

³ Giuliani 1996, 12.

⁴ Giuliani 1996, 19.

⁵ Giuliani 1996, 19.

⁶ Giuliani 1996, 19.

⁷ Pani Ermini 1969, 173.

⁸ Pani Ermini 1969, 173.

⁹ Pergola 1999, 213–214.

¹⁰ Giuliani 1996, 19–20.

¹¹ Styger 1928, 126–127.

¹² Styger 1928, 128–130.

¹³ Pergola 1994, 439–442; Zie ook de kritische analyse over het gebrekkige documentatie-materiaal in Pergola 1982, 107–108; Pergola 1986a, 345–346 en Pergola 1994, 442 en 443.

¹⁴ Pergola 1994, 443–444.

¹⁵ Pergola 1982, 109–110 en 152.

¹⁶ Berekening op basis van de figuur Styger 1928, 127.

¹⁷ Styger 1928, 127–128.

Nereus en Achilleus reeds was opgericht. Het betreft hier bovendien derde eeuwse sarcofagen die in een latere periode – rond 350 n.Chr. – hergebruikt werden.¹

In een gang, die door Styger nog als de laatste uitbreiding van het “hypogeum” beschouwd werd, werd een grafopschrift teruggevonden met de vermelding van het consulaat van Maximianus en Constantius (300 of 302 n.Chr.).² Er is echter niet bekend of deze inscriptie *in situ* is aangetroffen.³

Ten slotte wil ik nog kort ingaan op de religieuze toewijzing. Hoewel het niet langer zeker is dat we hier met een hypogeum te maken hebben, is het toch interessant om te zien hoe enerzijds Styger en anderzijds Fasola en Reekmans tot een verschillende religieuze toewijzing komen. Styger was van mening dat het hypogeum wel van christelijke oorsprong moest zijn daar volgens hem (weliswaar verkeerdt zoals de laatste stand van het onderzoek uitwijst) ook de overige vroegste kernen zoals het hypogeum van de Flavii en de hypogea A en B van de Flavii Aurelii van de latere Domitilla-catacombe zeker christelijk waren en het volgens hem ondenkbaar was dat christenen in een pagane begraafplaats werden bijgezet. Toch hield Styger er ook rekening mee dat het hypogeum een ondaardse uitbreiding kon zijn van een pagaan grafmonument.⁴ Deze stelling wordt door Fasola kritisch in vraag gesteld door de afwezigheid van argumenten in Styger's betoog. Door de afwijkende typologie van dit hypogeum ten opzichte van de eerste christelijke ondaardse begraafplaatsen, meent Fasola dat dit hypogeum van pagane oorsprong is.⁵ Ook de totale afwezigheid van christelijke elementen draagt volgens Reekmans argumenten aan om te stellen dat het hypogeum inderdaad van heidense oorsprong is.⁶ Volgens de huidige stand van het onderzoek zoals het hierboven werd weergegeven, heeft noch Styger, noch Fasola en Reekmans gelijk. Hiermee wordt duidelijk dat een typologische benadering van de grafstructuur (zie Fasola) niet steeds even betrouwbaar is. Het is duidelijk dat als de constructie een omgevormde gang van de catacombe is, de religieuze toewijzing niet anders dan christelijk kan zijn.

9. Overkoepelende patronen van de pagane hypogea

Eveneens zoals voor de columbaria, kunnen we nu, aan de hand van alle verzamelde gegevens, patronen proberen te ontdekken bij de pagane hypogea. Mijn veronderstelling is dat deze patronen op een historische evolutie duiden.

9.1 Het hergebruik van bestaande constructies

Het aanwenden van bestaande structuren bij het inrichten van hypogea, is bij de pagane hypogea een beperkt voorkomend verschijnsel. Slechts drie hypogea van de tien hypogea in het totaal, zijn aangelegd in een bestaande constructie. Deze pagane hypogea zijn in waterkanalen of cisternen geconstrueerd. *Arenaria* werden niet aangewend.

Slechts in één geval is duidelijk dat het waterkanaal in eerste instantie geen grote aanpassingswerken vergde om er een begraafplaats in onder te brengen. Bij de twee overige hypogea werden weliswaar waterkanalen aangetroffen op de plaats waar men de hypogea wilde optrekken, maar deze kanalen waren te klein om direct als begraafplaats dienst te doen. Dus ondergingen deze waterkanalen eerst grondige aanpassingswerken. Het lijkt er dus op dat het aanwenden van bestaande structuren, en met name alleen waterkanalen en cisternen, eerder beperkt voorkomt. Wanneer dan toch geopteerd werd om deze structuren tot begraafplaatsen om te vormen, dienden meestal eerst nog grote aanpassingswerken doorgevoerd te worden. Als gevolg hiervan is het denkbaar dat bij bepaalde pagane hypogea de oorspronkelijke waterkanalen op een zo danig ingrijpende manier aangepast werden, dat ze

¹ Pergola 1994, 439.

² Reekmans 1986a, 29–30; Styger 1928, 131; ICVR VI 8136.

³ Pergola 1994, 442.

⁴ Styger 1928, 128–130.

⁵ Fasola 1978a, 118.

⁶ Reekmans 1986a, 29–30.

misschien niet meer kunnen worden herkend. De drie pagane hypogea die aangelegd werden in waterkanalen en cisternen kunnen alle in de derde eeuw n.Chr. worden gedateerd. Een striktere chronologische afbakening is niet mogelijk.

9.2 Omheiningsmuren

Bij de pagane hypogea is geen enkel voorbeeld bekend van een ondergrondse constructie die van een bovengrondse omheiningsmuur is voorzien of die duidelijk binnen de grenzen van een bovengronds te veronderstellen grondgebied ligt. Daarmee wordt niet bedoeld dat de hypogea lukraak werden aangelegd, maar wel dat bovengronds schijnbaar geen aanduiding of afbakening werd opgetrokken die de ondergrondse hypogea omzoodden. Er moet natuurlijk ook rekening worden gehouden met het gegeven dat de bovengrondse aanduidingen misschien vernietigd zijn zonder sporen achter te laten. Bovendien zijn drie hypogea in een heuvelhelling uitgebouwd zodat het niet mogelijk was bovengronds een omheiningsmuur op te trekken.

9.3 Bovengrondse constructies

Slechts voor één hypogeum is met zekerheid te zeggen dat de constructie een uitbreiding is van een bovengronds mausoleum. Voor de overige negen hypogea, en voor twee zeker, is het waarschijnlijk dat de toegangstrap niet vanuit een bovengrondse constructie startte. Dit versterkt nog de vaststelling dat pagane hypogea bovengronds geen specifieke aanduiding of afbakening kregen.

9.4 De toegangstrap en de diepte

Op basis van de weinige gegevens was de toegangstrap gemiddeld 0,87m breed (namelijk tussen minimum 0,60m en maximum 1m). De diepte tot waarop de toegangstrap voerde, en dus ook het aantal treden, is in eerste instantie afhankelijk van het al dan niet hergebruiken van bestaande structuren. Dit is het geval voor het hypogeum van de Flavii en het anonieme hypogeum van de via Triumphalis dat zelfs gedeeltelijk bovengronds was opgetrokken. Hoewel hypogea inderdaad normaal volledig ondergronds zijn ingericht, zijn er drie constructies, namelijk het hypogeum van de Nasonii en het hypogeum van Fadilla en nogmaals het hypogeum van de Flavii, die in een heuvelrug zijn aangelegd. Vandaar dus ook dat deze hypogea over een uiterst klein aantal treden beschikken. Slechts voor drie andere hypogea is het aantal treden bekend. Het aantal treden schommelt tussen 18 en 24. Puur theoretisch is het mogelijk bij benadering de diepte van die hypogea waarvan we het aantal treden kennen, te berekenen. Voor het hypogeum Schneider weten we dat minstens 24 treden tot een diepte van 7m voerden. Hieruit volgt dat de treden maximum 0,29m hoog waren. Voor het hypogeum van de Flavii werd een trap van zeven treden aangelegd om het 1,54m onder het loopoppervlak gelegen waterkanaal te bereiken. De treden van deze trap waren ongeveer 0,22m hoog. Voor het hypogeum van Ampliatus waren 21 treden nodig om tot op een diepte van 4,51m te komen. Eigen onderzoek *in situ* wees uit dat de treden hier gemiddeld 0,215m hoog waren. De gemiddelde hoogte van de treden van de toegangstrap van pagane hypogea kan dus met de nodige voorzichtigheid rond 0,24m geacht worden. Op basis van deze hypothetische hoogte van de treden is het hypogeum Gorgo met een trap met 18 treden op een diepte van 4,32m gelegen. Voor het hypogeum van de Octavii weten we dat de diepte aan de voet van de trap 3,30m en in het *cubiculum* 4,05m is. Dit levert een gemiddelde van 3,89m op. Voor die pagane hypogea die noch in een heuvelrug, noch in een bestaande constructies

zijn ingevoegd en alle in de derde eeuw n.Chr. werden aangelegd, is de hypothetische gemiddelde diepte 4,93m met een minimum van 3,89m en een maximum van 7m.

9.5 De hoofdgang

Vier van de tien pagane hypogea beschikken niet over gangen. De enige onderdelen die bij deze constructies voorkomen zijn een al dan niet korte toegangstrap en één of meerdere *cubicula*.

Voor de overige pagane hypogea die wel over gangen beschikken, moeten we opnieuw een onderscheid maken tussen de volledig nieuw opgetrokken hypogea en de hypogea die gebruik hebben gemaakt van een bestaande constructie. Alleen bij het hypogeum van de Flavii werd de lengte van de hoofdgang bepaald door het reeds bestaande waterkanaal. De hoofdgang van laatst genoemde constructie steekt met zijn lengte van 20m sterk af ten opzichte van de lengte van de overige hoofdgangen die minimum 2,35m en maximum waarschijnlijk 9,20m lang zijn. Dit brengt de gemiddelde lengte van de hoofdgang van de pagane hypogea die nieuw gebouwd zijn op 5,79m. Met de nodige voorzichtigheid kan gezegd worden dat de hypogea tot en met de eerste helft van de derde eeuw geen of een korte hoofdgang bezitten en dat de hypogea die ontstaan zijn na 250 n.Chr., op één uitzondering na, een langere hoofdgang bezitten. De gemiddelde breedte van de hoofdgangen van de pagane hypogea bedraagt 1,21m zonder dat het hypogeum van de Acilii hierbij gerekend werd. De breedte van de hoofdgang is schijnbaar niet chronologisch bepaald: smalle en bredere hoofdgangen komen gedurende de gehele derde eeuw n.Chr. naast elkaar voor.

9.6 De zijgangen

Naast de vier pagane hypogea die geen gangen bezitten, zijn er nog vijf hypogea die tijdens de eerste fase alleen maar een hoofdgang bezitten en geen zijgangen. Slechts in één geval, namelijk het hypogeum Schneider, beschikt een pagaan hypogeum in de eerste fase over een zijgang. Hoewel deze bijna 3m lange zijgang eigenlijk naar een *cubiculum* voert, heb ik de gang toch als een zijgang beschouwd omdat er (misschien tijdens de eerste fase) talrijke *loculi* in de wanden werden bijgezet. De gang is dus niet alleen een toegang tot een *cubiculum*, maar ook een ruimte waar bijzettingen plaats vonden.

Drie van de zes hypogea die in de eerste fase geen zijgangen hadden, krijgen in volgende fasen wel zijgangen. Het aantal zijgangen bedraagt drie tot vier. Over de lengte en de breedte van de zijgangen die in latere fasen aangelegd werden kunnen geen verdere uitspraken gedaan worden wegens te weinig gegevens.

9.7 Het gangenstelsel

Zoals het te verwachten viel uit de evaluatie van de hoofdgangen en de zijgangen, blijft de totale lengte van het gangenstelsel tijdens de eerste fase bij pagane hypogea beperkt: de totale lengte van alle gangen tijdens de eerste fase schommelt tussen 2,35m en 9,2m. De gemiddelde lengte (met uitzondering van het hypogeum van de Flavii) is 6,37m. Zelfs met het hypogeum van de Flavii meegerekend, kom ik uit op een gemiddelde van slechts 8,64m.

Op basis van de beschikbare gegevens kan gesteld worden dat de totale lengte van de gangen bij pagane hypogea toeneemt naarmate de hypogea later zijn ontstaan. Twee uitzonderingen zijn het hypogeum van de Flavii en het anonieme hypogeum van de via Triumphalis. Over de totale lengte van de gangen bij pagane hypogea in hun laatste fase kan ik wegens te weinig gegevens geen uitspraak doen.

9.8 De *cubicula*

Het ziet er naar uit dat er een verband bestaat tussen het aantal gangen dat in de pagane hypogea tijdens de eerste fase werd aangelegd en het aantal *cubicula* dat langs deze gangen werd aangelegd: wanneer er geen enkele gang is in het hypogeum, komt er slechts één *cubiculum* voor. Eventueel kunnen er vier (dan wel twee dubbele *cubicula*) voorkomen zoals dit het geval is voor het hypogeum van Ampliatius. Wanneer er één of meerdere gangen zijn, komen er in de eerste fase geen (hypogeum van de Flavii) *cubicula* of maximaal drie (anoniem hypogeum van de Villa Pamphilij en hypogeum Schneider) *cubicula* voor. Chronologisch wordt dit dan: naarmate de hypogea later zijn ontstaan, worden er tijdens de eerste fase meer *cubicula* aangelegd. Uitzonderingen tonen echter aan dat dit geen vaste regel is. Toch wijst deze evolutie op een veranderend concept. Hierbij kan gedacht worden dat de hypogea aanvankelijk voor één familie bestemd waren en dat de latere hypogea voor meerdere familie's bestemd waren.

Wat echter wel duidelijk is, is dat als er slechts één *cubiculum* in een hypogeum werd aangelegd, de oppervlakte van die *cubicula* vaak extreem groot is. De gemiddelde oppervlakte van de *cubicula* bij hypogea met slechts één *cubiculum* is 22,07m². Terwijl de gemiddelde oppervlakte van de *cubicula* van hypogea met meerdere *cubicula* slechts 6,24m² bedraagt. Voor hypogea met één *cubiculum* varieert de oppervlakte tussen maximaal 42m² en minimaal 9m². Voor hypogea met meerdere *cubicula* varieert de oppervlakte tussen maximum 17,67m² (eigenlijk een dubbel-*cubiculum*) en minimum 2,55m². Ook chronologisch zien we een duidelijk onderscheid: de grootste *cubicula* (alle van hypogea met slechts één *cubiculum*) komen voor tot rond 225 n.Chr. (het anonieme hypogeum van de via Triumphalis uit het einde van de derde eeuw, begin van de vierde eeuw uitgezonderd) terwijl de kleinere *cubicula* (van hypogea met meerdere *cubicula*) pas daarna voorkomen (misschien de twee dubbele hypogea van het hypogeum van Ampliatius reeds iets vroeger). Ook de oppervlakte van de *cubicula* die in latere fasen werden toegevoegd, blijft beperkt: de gemiddelde oppervlakte van deze *cubicula* is 4,72m² (de twee christelijke *cubicula* uit het anonieme hypogeum van de Villa Pamphilij uiteraard niet meegerekend). Hieruit volgt de conclusie dat de vroegste pagane hypogea slechts van een beperkt aantal *cubicula* met een relatief groot oppervlak voorzien zijn, terwijl de later aangelegde hypogea meerdere maar kleinere *cubicula* bezitten. De overgangperiode schijnt zich tussen 200 n.Chr. en 225 / 250 n.Chr. te bevinden.

9.9 De vloerbekleding, gewelfvormen en muurtechnieken

Er zijn slechts weinig gegevens bekend over de vloerbekleding, de gewelfvormen en de muurtechnieken in pagane hypogea tijdens de eerste fase. Wat betreft de vloerbekleding kan vastgesteld worden dat er in de hypogea mozaïekvloeren, bakstenen vloeren (*opus spicatum*) en betonvloeren (*coccipista* en *opus signinum*) voorkomen. Toch hebben vijf van de tien pagane hypogea vloerbekleding. Dit kan wijzen op gegoede eigenaars. Een chronologisch verband kan op basis van de weinige gegevens niet gemaakt worden. Het enige wat gezegd kan worden is dat doorheen de tijd er steeds hypogea voorkomen zonder vloerbekleding naast hypogea met vloerbekleding.

Alleen voor het hypogeum van de Octavii zijn gegevens bekend over de muurtechniek. Daar werden tijdens de eerste fase de muren van de hoofdgang bezet met bakstenen en *opus incertum*. Zoals in de bespreking van de hypogea meermaals naar voren kwam, werden de muren wel vaak bepleisterd. Schijnbaar volstond het om de muren te bepleisteren teneinde de stabiliteit van de constructie te garanderen.

Zoals uit de gegevens blijkt, werden *cubicula* hoofdzakelijk overspannen door (afgevlakte) tongewelven (acht maal) en in mindere mate door kruisgewelven (twee maal). Kruisgewelven verschijnen pas vanaf 250 n.Chr. De reden hiervoor kan volgens mij misschien van bouw-technische aard zijn: tongewelven zijn meer geschikt voor het overspannen van grote *cubicula* terwijl kruisgewelven alleen voor kleinere *cubicula* werden aangewend. Het uithakken van tongewelven is namelijk eenvoudiger dan het uithakken van kruisgewelven. Bovendien is het ook zo dat de afgevlakte tongewelven voorkwamen wanneer het tufgewelf van de *cubicula* van goede kwaliteit was zodat het eigenlijk niet nodig was om een ton- of kruisgewelf uit te bouwen om de stabiliteit van de constructie te garanderen. Dit is het geval in één hypogeum waar een *cubiculum* een vlak gewelf had wegens de goede kwaliteit van de bodem. Voor de gangen hebben we slechts twee gegevens: de hoofdgang van het hypogeum van de Octavii en de hoofdgang van de in een waterconstructie ondergebracht hypogeum van de Flavii zijn overspannen door een tongewelf

Voor de gewelfvormen en de muurtechnieken, en in mindere mate voor de vloerbekleding, geldt volgens mij de regel dat indien de tuflaag het toeliet dat de bouwheren voor de meest economische oplossing (dit is dus geen vloerbekleding, een eenvoudige (afgevlakt) tongewelf en geen muurbekleding tenzij een bepleistering) opteerden. Het is inderdaad zo dat indien een constructie ondergronds in een goede tuflaag werd aangelegd, men meteen over een natuurlijk loopoppervlak, natuurlijke gewelven en natuurlijke wanden beschikte.

9.10 Graftypologie en het aantal bijzettingen

In de pagane hypogea vonden de bijzettingen tijdens de eerste fase hoofdzakelijk plaats in *arcosolia* (zeven maal) en sarcofagen (drie maal). *Loculi* verschijnen pas ten vroegste rond 250 n.Chr. tijdens de eerste fase. Slechts voor twee pagane hypogea is bekend dat er tijdens de eerste fase *loculi* werden aangelegd.

Na de eerste fase werden in de hypogea hoofdzakelijk *loculi* (vijf keer) en *formae* (vijf maal) aangelegd. Ook *a cassa*-graven komen waarschijnlijk voor in latere fasen. In één hypogeum, namelijk het hypogeum van de Octavii worden, in een niet gespecificeerde periode, op de bodem van de gang en in amforen nog personen bijgezet. Ik vermoed dat deze bijzettingen volledig losstaan van het hypogeum. Deze ongebruikelijke manier van bijzettingen wijst veel eerder in de richting van het hergebruiken van een reeds verlaten hypogeum als een “noodbegrafplaats”.

Zoals te verwachten was op basis van de beperkte omvang van de hypogea en het veelvuldig aanwenden van *arcosolia* (die meer plaats in beslag nemen dan bijvoorbeeld *loculi*) is het aantal bijzettingen tijdens de eerste fase bij de pagane hypogea relatief klein. Alleen de twee hypogea waarvan we met zekerheid weten dat er ook reeds tijdens de eerste fase *loculi* werden aangelegd, hebben meer bijzettingen. Het gemiddelde aantal bijzettingen tijdens de eerste fase is bij benadering 12. Het minimum aantal bijzettingen is 4 en het maximum aantal bijzettingen is waarschijnlijk 42. Dit kan erop wijzen dat de oudste pagane hypogea slechts voor één familie waren opgetrokken, terwijl de latere hypogea voor meerdere familie's werden opgericht.

Zoals te verwachten viel, neemt het aantal bijzettingen toe naarmate er meer *cubicula* verschijnen en er ook *loculi* voorkomen. Chronologisch gezien treedt deze verandering waarschijnlijk op vanaf het midden van de derde eeuw (het hypogeum Schneider wordt met ruime marge gedateerd in de derde eeuw). Over het totale aantal bijzettingen (dus inclusief latere fasen) dat in een hypogeum plaats vond, zijn er zo goed als geen gegevens bekend.

9.11 De fresco's

Tijdens de eerste fase werden acht van de tien bestudeerde pagane hypogea voorzien van fresco's. Hierbij komt een streep- en/of vlakdecoratie (zeven keer) het meest voor. Daarnaast nemen ook afbeeldingen van dieren en/of bloemen en planten (zes maal) en mythologische scènes (zes maal) een belangrijke plaats in. Hoewel veel minder geattesteerd, verschijnen ook afbeeldingen van objecten (bijvoorbeeld vazen, marmerimitatie en gebruiksvoorwerpen; vier maal) en personen (bijvoorbeeld de grafeigenaar of personen in een landschap; éénmaal).

De grootste variatie in de fresco's blijkt zich te beperken tot rond 225 n.Chr. Daarna zijn er zelfs enkele hypogea die geen fresco-decoratie kregen. Stucdecoratie komt bij de pagane hypogea slechts éénmaal voor. Bij de later aangebracht fresco's (slechts in drie hypogea) blijven streep- en/of vlak decoratie en bloemen en/of dieren het sterkst vertegenwoordigd. In één geval zijn er fresco's met een Bijbelse thematiek aangebracht: dit wijst erop dat het hypogeum in een latere fase gechristianiseerd werd. Over de decoratie van de pagane hypogea kan besloten worden dat fresco's aanvankelijk veelvuldig voorkomen. Na 225 n.Chr. neemt hun aantal en de diversiteit evenwel af. Dit is dus in de periode dat er meerdere kleinere *cubicula* werden aangelegd en dat *loculi* werden aangebracht tijdens de eerste fase. Waarschijnlijk ligt ook hier een conceptuele oorzaak aan de basis.

9.12 De inscripties

Op basis van de verzamelde gegevens, komen in de pagane hypogea schijnbaar alleen maar in het Latijn opgestelde inscripties voor die te verbinden zijn met de eerste fase van het hypogeum. Voor vijf hypogea zijn we zeker dat er inscripties in het Latijn voorkwamen tijdens de eerste fase en voor twee andere hypogea kan dit verondersteld worden. De vraag is natuurlijk of alle inscripties uit pagane hypogea bewaard zijn gebleven.

9.13 Privaat of gemeenschappelijk statuut

Alle tien de pagane hypogea worden in de secundaire literatuur, al dan niet met argumenten ondersteund, als privaat beschouwd. Hoewel het in de secundaire literatuur niet voor alle hypogea is aangegeven, lijkt het mij inderdaad aanvaardbaar dat de relatieve beperkte oppervlakte van de hypogea en het kleine aantal bijzettingen erop wijst dat alle hier bestudeerde begraafplaatsen slechts voor een beperkte groep personen bestemd waren. Daarnaast kunnen ook de inscripties een inzicht geven in het "statuut" van het hypogeum: indien bewezen kan worden dat een inscriptie inderdaad is aangebracht door de bouwheer, dan mag naar mijn mening met zekerheid aangenomen worden dat indien de grafeigenaar zegt dat hij het hypogeum voor hem en zijn familie heeft ingericht, dit ook zo was.

De overweldigende aanwezigheid van *arcosolia* en sarcofagen in de hypogea kan wijzen op meer gegoede eigenaars. Deze twee laatst vermelde graftypes vergen meer arbeid en geld dan *loculi* waaruit men misschien kan afleiden dat deze hypogea op privaat initiatief zijn ontstaan.

Het valt op dat in de secundaire literatuur nooit wordt verwezen naar de decoratie of het aanwenden van speciale muutechnieken of vloerbekledingen als argument voor het private karakter van de hypogea. Hoewel het een vooronderstelling is, die al dan niet bevestigd zal kunnen worden wanneer we de christelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen bestudeerd

hebben, meen ik dat de talrijke fresco's in de hypogea, op zijn minst naar een gegoede klasse wijzen. De vraag is of men in gemeenschappelijke begraafplaatsen van minder gegoede personen die niet in familieverband zijn bijgezet ook een dergelijke decoratie zal aantreffen. Hetzelfde geldt voor de vloerbekleding: bij vijf van de tien pagane hypogea werd een vloerbekleding aangetroffen. Misschien wijst vloerbekleding, zoals mozaïek, naar een gegoede klasse. In combinatie met de beperkte omvang, de eventuele inscripties die ons informeren over de oprichter en zijn intenties en de graftypologie wordt duidelijk dat de pagane hypogea private grafconstructies zijn voor één of enkele gegoede families.

9.14 De christianisatie van de pagane hypogea

Een voorlaatste punt in deze evaluatie van de pagane hypogea, is de christianisatie. Vier van de tien pagane hypogea werden in een latere, vaak niet gespecificeerde, fase gechristianiseerd of opgenomen in een christelijke begraafplaats. Het hypogeum van Ampliatus werd op het einde van de derde eeuw n.Chr. verbonden met de gangen van de zich ontwikkelde Domitilla-catacombe. Voor het hypogeum van de Flavii dat ook zal verbonden worden met diezelfde catacombe, treffen we reeds vroeger christelijke fresco's aan wat wijst op een christelijke aanwezigheid. Ook het hypogeum di Scarpone en het anonieme hypogeum van de Villa Pamphilj werden eerst gechristianiseerd alvorens ze met elkaar verbonden werden.

De opname van pagane hypogea in een christelijke catacombe of de versmelting van pagane gechristianiseerde hypogea gebeurt sneller naar het einde van de derde eeuw n.Chr. toe. Het hypogeum van Ampliatus en het hypogeum van de Flavii ontstonden rond het begin van de derde eeuw n.Chr. Beide constructies werden pas na ongeveer 100 jaar na hun ontstaan opgenomen in de Domitilla-catacombe. Het hypogeum di Scarpone en het anonieme hypogeum van de Villa Pamphilj ontstonden waarschijnlijk rond 275 n.Chr. Toch werden beide constructies waarschijnlijk reeds 25 jaar na het oprichten met elkaar verbonden.

9.15 De datering en chronologische breuklijnen

Over de dateringscriteria kan ik kort zijn. De hier bestudeerde hypogea werden hoofdzakelijk gedateerd op basis van de fresco's. Daarnaast werd ook een beroep gedaan op de opbouw en de inscripties en in veel mindere mate op baksteenstempels, muurtechnieken, topografie, graftypologie en sculptuur. Het is duidelijk dat naarmate meerdere van de hierbovenstaande elementen worden aangehaald als argument voor een datering, de datering correcter zal zijn.

Op basis van de verschillende hier geëvalueerde kenmerken van de pagane hypogea, is het mogelijk een evolutie-patroon op te stellen. De enige beperking is dat er in de periode tussen ongeveer 225 n.Chr. en 275 n.Chr. geen pagane hypogea bekend zijn.

9.15.1 Het gangenstelsel

Toch is het duidelijk dat de pagane hypogea die opgericht werden voor 250 n.Chr. kleiner zijn in omvang dan de hypogea die ontstonden in de tweede helft van de derde eeuw n.Chr. De oudste hypogea beschikken vaak niet over gangen of hebben een zeer beperkt gangenstelsel, terwijl de hypogea die ontstaan zijn na 250 n.Chr. steeds gangen hebben.

9.15.2 De *cubicula*

Deze breuklijn is ook vast te stellen bij de *cubicula*. De hypogea die ontstaan zijn voor 250 n.Chr. beschikken doorgaans slechts over een zeer beperkt aantal *cubicula*. Deze *cubicula* hebben een groot oppervlak. De hypogea die opgericht werden in de tweede helft van de derde eeuw n.Chr. bezitten doorgaans meerdere *cubicula*. Maar de oppervlakte van de *cubicula* is kleiner dan dat van de *cubicula* van de oudere hypogea.

9.15.3 De vloerbekleding

Vloerbekleding komt, op één uitzondering na, alleen voor bij de hypogea die ontstaan zijn voor 250 n.Chr. Bij drie hypogea komt een mozaïekvloer voor, bij één hypogeum een bakstenen vloer en bij twee hypogea een betonvloer. Bij de later ontstane hypogea is slechts één hypogeum bekend dat voorzien is van een betonvloer.

9.15.4 Het aantal bijzettingen en de graftypologie

Ook bij het aantal bijzettingen kan een cesuur waargenomen worden. Bij de hypogea die ontstaan zijn voor 250 n.Chr. werd tijdens de eerste fase slechts een beperkt aantal bijzettingen uitgevoerd. Bij de later ontstane hypogea worden tijdens de eerste fase doorgaans meer bijzettingen doorgevoerd.

Deze verschuiving hangt samen met een verschuiving in de graftypologie. Tijdens de eerste fase in de vroegste hypogea vonden bijzettingen bijna alleen in *arcosolia* en sarcofagen plaats. Net op het ogenblik dat het aantal bijzettingen tijdens de eerste fase toeneemt, verschijnen er *loculi* tijdens de eerste fase in de hypogea (namelijk in het hypogeum di Scarpone en misschien ook het hypogeum Schneider).

9.15.5 De fresco's

Dezelfde trend vertoont zich ook bij de decoratie: alle pagane hypogea die ontstaan zijn vóór 250 n.Chr. beschikken over fresco's tijdens de eerste fase, terwijl dit bij de latere hypogea niet steeds het geval is. Bovendien bestaat er een grotere diversiteit in de themata bij de vroegste hypogea.

9.15.6 Conclusies

Op het eerste zicht zou men kunnen stellen dat 250 n.Chr. een breuklijn vormt in de evolutie van de pagane hypogea. Maar zoals ik hierboven reeds aanhaalde, zijn er geen hypogea (tenzij het hypogeum Schneider) die ontstaan zijn tussen 225 n.Chr. en 275 n.Chr. bekend. Toch is hier naar mijn mening veeleer sprake van een evolutie, dan van een breuklijn. De hypogea worden inderdaad groter, bezitten meer kleinere *cubicula* en hebben meer bijzettingen. Maar deze veranderingen zijn niet van een dergelijke ingrijpende grootte dat men kan stellen dat het karakter van de hypogea volledig veranderd is. De hypogea blijven nog steeds relatief beperkt en het aantal bijzettingen tijdens de eerste fase stijgt niet uit boven twintig. Zelfs de mogelijkheid dat er in het hypogeum Schneider 42 bijzettingen plaats vonden, is geen reden om aan te nemen dat de pagane hypogea een nieuw karakter hebben gekregen. Deze conclusie wordt volgens mij nog versterkt door de vaststelling dat alle hypogea privaat waren: er treden weliswaar kleine verschuivingen op bij de pagane hypogea, maar deze zijn niet van een dergelijke graad dat ze het mogelijk maken van een conceptueel

“nieuw” pagaan hypogeum te spreken. Waarschijnlijk waren de oudste hypogea opgericht door en voor één familie terwijl de latere hypogea voor meerdere familie's werden opgericht. Van echte gemeenschappelijke pagane hypogea is echter geen sprake.

Hoewel van een conceptuele breuk geen sprake is, dient er wel benadrukt te worden dat bij de latere hypogea vaak geen decoratie afwezig is. Vloerbekleding en fresco's zijn eerder een uitzondering bij de pagane hypogea die in de tweede helft van de derde eeuw werden opgericht. Hieruit kan afgeleid worden dat de eigenaars schijnbaar geen grote financiële draagkracht meer hadden. Dit kan meteen ook verklaren waarom meerdere familie's samenwerken bij de aanleg van een hypogeum.

10. Conclusies betreffende de pagane grafconstructies

Een vergelijking opstellen tussen de columbaria en mausolea enerzijds en de hypogea anderzijds wordt bemoeilijkt door de verschillende wijze van constructie (bovengronds, ondergronds, deels ondergronds). Toch zijn er enkele frappante overeenkomsten tussen de zojuist vermelde grafconstructies aan te duiden die wijzen op een zekere evolutie.

10.1 Omvang van de pagane grafconstructies

Bij de columbaria en mausolea kon duidelijk worden vastgesteld dat de grootste constructies werden opgericht vóór de tijd van Hadrianus en dat daarna, op enkele uitzonderingen na, alleen maar kleine grafconstructies voorkwamen. Deze trend zet zich duidelijk voort bij de pagane hypogea. Aanvankelijk bezaten de hypogea met een vaak uiterst kort gangenstelsel *cubicula* die in oppervlakte (gemiddeld 22,07m²) overeenstemden met de oppervlakte van de columbaria en mausolea (tussen 5,66m² en 26,33m²) uit de periode na Hadrianus. Naarmate de derde eeuw vordert, zien we dat de *cubicula* in de hypogea kleiner worden. Gelijktijdig worden wel meer *cubicula* aangelegd. Het moet benadrukt worden dat met het verschijnen van meerdere *cubicula*, ook de lengte van het gangennetwerk van de hypogea toeneemt.

Op basis van deze patronen kan volgende evolutie opgesteld worden: vanaf Augustus werden hoofdzakelijk grote gemeenschappelijke columbaria gebouwd; vanaf Hadrianus verschijnen bijna alleen columbaria en mausolea voor familie's; de vroegste hypogea zijn bestemd voor één familie; de hypogea die zijn opgericht na 250 n.Chr. zijn bestemd voor meerdere familie's.

10.2 De decoratie in de pagane grafconstructies

De trend naar kleinere maar meer luxueuze columbaria en mausolea, is eveneens te volgen bij de pagane hypogea. Ook daar zien we dat er vaak (in de helft van de gevallen) een vloerbekleding werd aangebracht. Bovendien hebben bijna alle hypogea ook fresco's. De voor de columbaria en mausolea vastgestelde ontwikkeling naar een grotere diversiteit in datgene wat afgebeeld wordt, namelijk niet alleen strooiemotieven maar ook verhalende, mythologische scènes, is ook bij de pagane hypogea duidelijk aanwezig. Stucdecoratie is bij de pagane hypogea evenwel een uiterst zelden geattesteerd gebruik.

Op basis van deze patronen kan volgende evolutie opgesteld worden: de grote columbaria uit de tijd van Augustus zijn eerder sober; de kleinere columbaria en mausolea vanaf Hadrianus vallen op door een rijkelijke decoratie (fresco's, vloerbekleding en

pronknissen); de oudste hypogea worden eveneens gekenmerkt door een rijkelijke decoratie (fresco's en vloerbekleding); de hypogea die ontstaan zijn na 250 n.Chr. zijn echter opnieuw eerder sober (geen vloerbekleding, minder fresco's).

10.3 De begrafenisritus in de pagane hypogea

Bij de columbaria en mausolea kon duidelijk een cesuur waargenomen worden in verband met de begrafenisritus: aanvankelijk alleen crematie tijdens de eerste fase en pas vanaf Hadrianus een gemengde ritus. Het zogenaamde hypogeum Polimanti, één van de eerste opnieuw ondergronds geconstrueerde grafconstructies, paste eveneens in dit schema. Eveneens kon ik vaststellen dat naar het einde van de tweede eeuw n.Chr. inhumatie de overhand nam zo niet zelfs de enige ritus was die toegepast werd in de mausolea. Ook hier is een duidelijke overeenkomst met de hypogea: hypogea beschikten tijdens de eerste fase exclusief over inhumatie-graven. Het betrof hier namelijk *arcosolia*, het graftype dat vanaf Hadrianus zijn intrede deed in de columbaria en mausolea.

Op basis van deze patronen kan volgende evolutie opgesteld worden: crematie was de enige toegepaste ritus in de grote columbaria die vanaf Augustus opgericht werden; vanaf Hadrianus komen in de columbaria en mausolea crematie- en inhumatiebijzettingen voor; in de oudste hypogea komen alleen inhumatiebijzettingen voor; ook in de hypogea die ontstaan zijn na 250 n.Chr. is inhumatie de enige toegepaste ritus.

10.4 Het aantal bijzettingen in de pagane grafconstructies

Hierboven werden reeds talrijke overeenkomsten aangeduid tussen de columbaria en mausolea uit de periode vanaf Hadrianus en de pagane hypogea (die ook alle na Hadrianus werden opgericht). Maar ook op het vlak van het aantal bijzettingen vertonen beide groepen een grote overeenkomst. Het relatief beperkte aantal bijzettingen in de hypogea, stemt overeen met het aantal bijzettingen dat plaats vond in de mausolea die opgericht werden tegen het einde van de tweede eeuw. Pagane hypogea met een aantal bijzettingen dat vergelijkbaar is met het aantal bijzettingen dat in de grote columbaria uit de periode vóór Hadrianus voorkwam, ontbreken volledig. Zelfs het aantal bijzettingen in de pagane hypogea die vanaf het midden van de derde eeuw schijnbaar iets meer bijzettingen ontvangen (samengaand met het nieuw geïntroduceerde graftype: de *loculi*), blijft nog ruimschoots onder de 100 tot zelfs 1400 bijzettingen die plaats vonden in de grote columbaria.

Op basis van deze patronen kan volgende evolutie opgesteld worden: in de grote columbaria die opgericht werden vanaf Augustus werden vaak meer dan 500 bijzettingen doorgevoerd; in de columbaria en mausolea die vanaf Hadrianus opgericht werden, worden uitzonderlijk nog meer dan 50 bijzettingen doorgevoerd, naar het einde van de tweede eeuw worden vaak nog maar ongeveer 7 bijzettingen uitgevoerd per constructie; in de oudste hypogea worden eveneens een klein aantal bijzettingen doorgevoerd, pas na 250 n.Chr. stijgt het aantal bijzettingen tot waarschijnlijk 40.

10.5 Gemeenschappelijk en privaat statuut van de pagane grafconstructies

Zoals we konden vaststellen waren alle pagane hypogea private begraafplaatsen. Dit ligt eveneens in het verlengde van het statuut van de mausolea die na Hadrianus werden opgericht. De gemeenschappelijke grote columbaria blijven beperkt tot de periode vóór Hadrianus.

10.6 Organisatie en concept van de pagane grafconstructies

Op basis van de hierboven opgesomde overeenkomsten tussen de pagane hypogea en de columbaria en mausolea uit de periode vanaf Hadrianus, kan gesteld worden dat de organisatie van en het vooropgestelde concept bij het inrichten van een grafconstructie dezelfde was bij beide groepen van grafconstructies.

In het onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben moeten we er ons dus van bewust zijn dat in de heidense maatschappij, waarin de christenen een minderheid vormden, een belangrijke sociale verschuiving plaats vond vanaf Hadrianus. Op basis van de archeologische gegevens blijkt dat de familie of eventueel een kleine groep (misschien *collegia funeraticia*) op de voorgrond kwam ten nadele van het keizerlijke hof of zeer gegoede families. Dat deze trend ook bij de hypogea waar te nemen is, bewijst dat er een duidelijke concept-breuk bestaat tussen de hypogea en de vroegste grote columbaria.

10.7 De columbaria versus de catacomben

Zoals in de inleiding aangegeven, leggen Brandenburg, Pergola en Morris een link tussen de grote columbaria en de vroegchristelijke hypogea.¹ Anticiperend op de resultaten van het onderzoek van de vroegchristelijke begraafplaatsen, wordt nu reeds duidelijk dat de vroegchristelijke begraafplaatsen die ten vroegste rond het einde van de tweede, begin van de derde eeuw ontstonden moeilijk een rechtstreekse chronologische noch conceptuele band kunnen hebben gehad met de grote columbaria die alleen in de periode van Augustus en Tiberius tot Hadrianus voorkwamen. Bovendien komen rond het ontstaan van de vroegchristelijke begraafplaatsen geen columbaria met grote pronknissen meer voor, zodat van een dergelijke organisatorische beïnvloeding, namelijk catacomben met geprivilegeerde bijzettingen in *cubicula* zoals de bijzettingen van de grafeigenaar van een columbarium of mausoleum in een centrale pronknis, eveneens geen sprake meer kan zijn. Het is zeer onwaarschijnlijk dat de columbaria de eerste vroegchristelijke begraafplaatsen hebben beïnvloed. Vandaar dat in het volgende hoofdstuk veeleer moet gekeken worden of er overeenkomsten kunnen gevonden worden tussen de pagane hypogea en de christelijke begraafplaatsen. De pagane hypogea zijn niet alleen het eindpunt van de evolutie vanaf de columbaria. Maar zowel de pagane hypogea als de christelijke hypogea ontwikkelden zich in dezelfde chronologische periode.

¹ Brandenburg 1984, 13–14; Morris 1992, 61; Pergola 1983, 207.

Hoofdstuk 3: De vroeg-christelijke begraafplaatsen

1. Inleiding

In dit hoofdstuk worden de vroegchristelijke begraafplaatsen die ontstaan zijn vanaf het einde van de tweede eeuw n.Chr. tot rond 300 n.Chr. bestudeerd. Tot deze vroegchristelijke begraafplaatsen behoren enerzijds de steeds zelfstandig gebleven hypogea en anderzijds de in oorsprong zelfstandige hypogea en de ondergrondse primitieve kernen van waaruit zich catacomben hebben ontwikkeld.

De bedoeling van dit hoofdstuk is vierledig: ten eerste worden per christelijk hypogeum en primitieve kern gegevens verzameld; ten tweede worden op basis van deze gegevens patronen opgesteld die het mogelijk maken een algemeen beeld te schetsen van de christelijke hypogea en primitieve kernen; ten derde worden de patronen van de christelijke hypogea en primitieve kernen geconfronteerd met de patronen van de pagane hypogea en ten vierde wordt nagegaan of het ontstaan van de catacomben, en specifiek die constructies van waaruit zich de catacomben hebben ontwikkeld, een typisch christelijke vinding zijn.

In het eerste onderdeel worden via de secundaire literatuur per christelijk hypogeum en primitieve kern alle nodige gegevens verzameld. Het is de bedoeling per hypogeum gegevens te verzamelen over de architectuur, de graftypologie, de decoratie en het statuut. Een dergelijk onderzoek op basis van de archeologische gegevens is tot op heden nog nooit uitgevoerd.

In het tweede onderdeel wordt nagegaan of erop basis van de verzamelde gegevens patronen naar voren komen. Het valt te verwachten dat deze patronen de typische kenmerken van de christelijke hypogea en primitieve kernen zullen weergeven.

In het derde onderdeel worden de christelijke hypogea en primitieve kernen vergeleken met de pagane hypogea. De reden waarom deze beide groepen met elkaar geconfronteerd moeten worden, volgt uit de vaststelling dat Brandenburg, Fasola en Fiocchi Nicolai menen dat de pagane hypogea grondig verschillen van de christelijke hypogea. Deze vaststelling gebeurt echter niet op basis van een grondige studie van de pagane hypogea en de christelijke hypogea en primitieve kernen in al hun aspecten.¹ Hun bevindingen worden vaak alleen gesteund door bijna stereotiepe voorbeelden. Diepgravende discussies zoals een vergelijking tussen de lengte van de gangen tussen pagane hypogea en alle vroegchristelijke hypogea en primitieve kernen, ontbreken.

In een vierde onderdeel tenslotte wordt nagegaan op welke wijze de vroegchristelijke hypogea en primitieve kernen hebben bijgedragen tot het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben. Brandenburg meent namelijk dat de oudste christelijke gemeenschappelijke onderaardse begraafplaatsen en een deel van de oudste christelijke private hypogea reeds bij aanvang een dusdanig andere ontwikkeling kenden dan de pagane hypogea, dat men de door christenen aangelegde ondergrondse begraafplaatsen als een typisch christelijke vinding kan

¹ Brandenburg 1984, 45; Fasola 1989, 1186; Fiocchi Nicolai 2001, 21. Kort samengevat worden de christelijke begraafplaatsen volgens hen gekenmerkt door hun (meestal) onafhankelijkheid ten opzichte van bovengrondse grafgebouwen, een trap die start vanuit een bovengrondse necropool die diep in de ondergrond voert tot de gepaste tuflaag bereikt is waarbij vervolgens in die laag een constructie met grote omvang uitgebouwd wordt volgens een regelmatig plan en met mogelijkheid tot verdere uitbreiding. Zie ook de opvattingen over de “open” christelijke begraafplaatsen en de “gesloten” pagane begraafplaatsen in: Pergola 2002, 60–62; Brandenburg 1984, 44 en 49; Fiocchi Nicolai 2001, 21 en Fiocchi Nicolai 2003, 31.

beschouwen.¹ Op basis van een vergelijkende studie van de patronen van enerzijds de pagane hypogea en anderzijds de christelijke hypogea en primitieve kernen, moet reeds duidelijk zijn of er inderdaad grote verschillen bestaan tussen de twee groepen. Wanneer de christelijke hypogea en primitieve kernen inderdaad duidelijk afwijken van de pagane hypogea, wordt meteen duidelijk dat ook de catacomben die zijn ontstaan uit deze christelijke constructies als een typisch christelijke vinding kunnen worden beschouwd. Het valt dan ook te verwachten dat de verschillen in het archeologische materiaal wijzen op een ander concept en organisatie van enerzijds de christelijke hypogea en primitieve kernen en anderzijds de pagane hypogea.

¹ Brandenburg 1984, 46.

2. Studie van de vroeg-christelijke begraafplaatsen

2.1 Hypogeum van de Valentinus-catacombe

De catacombe die gelegen is langs de via Flaminia werd ontdekt op het einde van de zestiende eeuw. Geschreven bronnen vermelden evenwel dat de catacombe in de elfde en twaalfde eeuw nog bezocht werd door pelgrims.¹ De catacombe strekte zich uit over drie verdiepingen. Het onderste niveau, was het oudste niveau. De catacombe bevindt zich in een slechte bewaringstoestand.² De bovenste verdieping is zelfs volledig ontoegankelijk. De overige delen hebben tengevolge van instortingen in 1985 en de daaropvolgende restauratiewerkzaamheden hun oorspronkelijk karakter bijna volledig verloren.³ Bovendien ontbreekt het tot op heden aan een grondig onderzoek van onder meer de oude structuren zoals die in de middeleeuwse crypte nog aanwezig zijn.⁴ Direct ten noorden van de toegang tot de catacombe zijn enkele mausolea, die tegen de heuvelwand opgetrokken zijn, teruggevonden. De mausolea zijn te dateren tussen de eerste en tweede eeuw n.Chr. Deze constructies maakten deel uit van een uitgestrekte begraafplaats die zich in het zuiden tot aan de christelijke basilica uitstrekte.⁵

Het is enigszins mogelijk de oorspronkelijke kern van de catacombe te reconstrueren.⁶ De catacombe is toegankelijk via een doorgang in de helling van een heuvel. In het verlengde van de toegang, ligt de hoofdgang die in oorsprong 22,11m lang en 1,94m breed was. Op het gewelf is het verloop van de oorspronkelijke hoofdgang volgens Marucchi nog zichtbaar.⁷ Van deze hoofdgang vertakken zich tijdens een tweede fase (dit is volgens Marucchi na de bijzettingen van de martelaar Valentinus) in noordelijke richting drie zijgangen.⁸ Deze zijgangen waren elk 27,47m lang en 1,34m breed. De drie zijgangen monden in het noorden uit in een gang die parallel loopt met de hoofdgang. Deze gang was 13,4m lang en 1,34m breed. De onderste van de drie zijgangen heeft zelf ook één aftakking. Deze L-vormige gang met een lengte van 10m en een breedte van 0,80m mondt terug uit in de hoofdgang. Deze oorspronkelijk bij de hoofdgang afgesloten gang is volgens Marucchi als een *retro-sanctos* bedoeld voor het graf van Valentinus dat direct links in de hoofdgang was opgesteld.⁹ In recentere tijden werden de drie zijgangen door middel van korte gangen met elkaar verbonden zodat een roosterstructuur ontstond. Marucchi vermeldt namelijk dat het hypogeum enige tijd na de ontdekking door Bosio als een opslagplaats voor wijn werd gebruikt. De nieuw gemaakte doorgangen werden gebruikt om wijntonnen in op te slaan.¹⁰

Tijdens de vierde eeuw werden de twee hogergelegen niveaus aangelegd.¹¹ Oorspronkelijk waren er in het hypogeum geen *cubicula* aanwezig. Bovendien zijn er in de gehele catacombe niet veel *cubicula* aangebracht.¹² In de achtste eeuw werd direct achter de toegang van de catacombe een kleine cultusruimte ontgonnen.¹³

Marucchi meent dat Valentinus in een sarcofaag werd bijgezet die direct achter de toegang tegen de linkerwand van de hoofdgang werd geplaatst. In de tegenoverliggende wand waren drie *loculi* aangebracht.¹⁴ Er zijn in de catacombe enkele *arcosolia* aanwezig.¹⁵ Marucchi vermeldt nog dat bij de “aanpassingswerken” bij het omvormen van de catacombe tot wijnkelder, vele *loculi* vernietigd werden.¹⁶ Het totale aantal graven is niet bekend.

¹ Armellini 1978², 157.

² Pergola 1999, 109.

³ De Santis 1997, 146–147.

⁴ De Santis 1997, 143–144.

⁵ Marucchi 1934, 609; Pergola 1999, 109.

⁶ Afgeleid op basis van de figuur Pergola 1999, 110.

⁷ Marucchi 1934, 592.

⁸ Marucchi 1934, 594.

⁹ Marucchi 1934, 594 en 603.

¹⁰ Marucchi 1934, 591 en 594.

¹¹ Pergola 1999, 109.

¹² Armellini 1978², 157.

¹³ De Santis 1997, 147–148; Pergola 1999, 111.

¹⁴ Marucchi 1934, 592.

¹⁵ Armellini 1978², 157; Marucchi 1934, 604–605.

¹⁶ Marucchi 1934, 594 en 603.

Alle fresco's die zich hoofdzakelijk in de zone rond het graf van Valentinus bevonden, zijn tegenwoordig verdwenen door aantasting van de vochtigheid.¹ In de eerste fase ontbraken waarschijnlijk alle vormen van decoratie.

De oudste inscriptie die in de catacombe werd aangetroffen, kan volgens Amore gedateerd worden in 318 n.Chr.² Marucchi wees er echter op dat het merendeel, zo niet bijna alle, inscripties verdwenen zijn met de aanleg van de wijnkelder.³ Bij enkele *loculi* was een inscriptie in het kalk van de *loculi* ingekrast.⁴ Andere *loculi* en *arcosolia* hadden een marmeren plaat waarop de inscriptie was aangebracht.⁵

Volgens Marucchi was de oorspronkelijke kern van de Valentinus-catacombe een privaat hypogeum dat in handen was van christelijke eigenaars. Zonder evenwel argumenten aan te brengen, is Marucchi van mening dat het hypogeum eigendom was van een *matrona*, namelijk van een zekere Sabinilla. In het hypogeum werden volgens Marucchi ook haar familieleden en *liberti* bijgezet.⁶ Het later aangelegde hoger niveau was volgens hem dan de werkelijke gemeenschappelijke begraafplaats.⁷ In de literatuur wordt dit evenwel nooit expliciet vermeld. In het bovenste niveau werden ook christelijke elementen aangetroffen zoals monogrammen uit de Constantijnse periode.⁸

Marucchi maakt melding van een inscriptie uit de derde eeuw.⁹ Dit heeft meteen ook een dateringsindicatie voor de catacombe. Volgens Fasola en Testini is de Valentinus-catacombe vóór Constantijn ontstaan.¹⁰ Alleen Pergola en Fiocchi Nicolai geven een scherpere datering voor het ontstaan van de catacombe, namelijk respectievelijk in de loop van de derde eeuw n.Chr. en op het einde van de derde, begin van de vierde eeuw n.Chr.¹¹ Argumenten die een dergelijke datering moeten ondersteunen, worden evenwel niet gegeven.

2.2 Pamphilus-catacombe

De Pamphilus-catacombe is gelegen langs de via Salaria vetus / via Paisiello nabij de Hermes-catacombe en de Felicita-catacombe. De catacombe werd reeds gedeeltelijk ontdekt in de zeventiende eeuw en verkeerd als de *ad Clivum Cucumeris*-begraafplaats geïdentificeerd. Pas in het begin van de twintigste eeuw werd de catacombe herontdekt en volgde er een grondige studie van de gehele begraafplaats.¹² Rond de oorsprong van de benaming van de catacombe heerst onzekerheid. Het is namelijk zo dat de naam Pamphilus pas in de zesde eeuw n.Chr. in *itineraria* werd opgenomen. In een recente studie oppert Pergola de stelling dat de naam misschien verwijst naar de eigenaar van het domein waaronder de catacombe vorm kreeg én naar een niet-Romeinse martelaar wiens relieken pas in een latere periode via een *translatio* in de catacombe zouden zijn terecht gekomen.¹³ Bovengronds werd een begraafplaats met veel *a cappuccina*-graven geattesteerd die op basis van het epigrafische materiaal reeds in de derde eeuw in gebruik was.¹⁴

De Pamphilus-catacombe bestaat uit drie niveaus: het tweede of onderste niveau, het eerste of bovenste niveau en een tussenliggend niveau. Het onderste niveau zou het oudste niveau zijn.¹⁵ Dit niveau ligt 20,25m onder het hedendaagse bovengrondse loopoppervlak dat volgens Josi min of meer overeenstemt met het antieke loopoppervlak.¹⁶

¹ Armellini 1978², 157.

² Amore 1966, 271.

³ Marucchi 1934, 604–605.

⁴ Marucchi 1934, 604; Inscripties (Marucchi 1934, 604): Christusmonogram / *Tuscius Augurinus positus; Zefroniano*; Christusmonogram / *Serbo Luciniano; Severo in pace*.

⁵ Marucchi 1934, 605; Bijvoorbeeld de op basis van de paleografie en het voorkomen van een anker door Marucchi in de derde eeuw gedateerde inscriptie. Inscriptie (Marucchi 1934, 606): *Caesoniae Nicae coniugi dulcissimae Caesonius Candidianus maritus / anker / Virginae Pudicae fideli et Caesonii Narcissus et Heraclia parentes filiae pientissimae quae vixit ann. XVI m. V d. XX benemerenti fecerunt cusa dulcis*.

⁶ Marucchi 1934, 604.

⁷ Marucchi 1934, 608.

⁸ De Santis 1997, 147.

⁹ Marucchi 1934, 604.

¹⁰ Fasola 1978a, 121–122.

¹¹ Fiocchi Nicolai 2000b, Fig. 5; Pergola 1999, 109.

¹² Josi 1924, 15 en 52; Mazzoleni 1992, 547; Pergola 1999, 114.

¹³ Mazzoleni 1992, 547–548, 557; Pergola 1999, 112; Testini 1966, 167.

¹⁴ Pergola 1999, 112.

¹⁵ Josi 1924, 54.

¹⁶ Josi 1924, 51.

Bij de ontdekking in 1920 werd een toegangstrap B met 58 treden ontdekt. Volgens Josi zijn nog een twaalfstal treden onder funderingen van een modern gebouw aanwezig. Hieruit volgt volgens hem dat deze toegangstrap in oorsprong ongeveer 70 treden bezat die elk gemiddeld 0,35m hoog waren.¹

In het noorden van het tweede niveau van de catacombe, is nog een andere trap A aanwezig. Deze trap is 1,10m breed. In de uit de tuf uitgehakte treden werden *formae* aangelegd. In de wanden langs de trap werden *loculi* aangelegd. Het aantal treden is volgens Josi niet met zekerheid te achterhalen. Aan het verloop van het gewelf is te zien dat de trap waarschijnlijk nog doorliep tot aan het *cubiculum* 3.² Het verdient echter aandacht dat Josi via topografische en bouwtechnische argumenten tot de conclusie komt dat noch de trap A noch de trap B tot de oorspronkelijke kern van de catacombe behoren.³

In het verlengde van de trap A ligt de hoofdgang 2. Deze gang is volgens Josi ongeveer 60m lang. De gang was 1,12m breed.⁴ Langs deze hoofdgang liggen 23 zijgangen en één *cubiculum*. De gang werd in latere tijden voorzien van een bekleding in baksteen en tufblokjes waardoor de toegang tot enkele zijgangen afgesloten werd. Ter hoogte van het *lucernarium* is de hoofdgang 6m hoog.⁵

Van de zijgang 20 is bekend dat hij 6m hoog is en voorzien is van een tongewelf.⁶ De zijgang 22 is eveneens ongeveer 6m hoog. Josi vermeldt dat dit de hoogte is van alle gangen op dit niveau.⁷ De gangen van het onderste niveau zijn duidelijk gerangschikt in de vorm van het twijgsysteem.⁸

In zijn publicatie uit 1933 stelt Styger voor de Pamphilus-catacombe een ontwikkelingsgeschiedenis in vier fasen voor. In een eerste fase voerde de toegangstrap A volgens Styger tot op een diepte van 17m. In het verlengde van de toegangstrap lag volgens hem de hoofdgang 2 die toen nog maar 10m lang en 2m hoog was. Van deze hoofdgang vertakten zich de korte zijgangen 4 en 5 die eveneens 2m hoog waren. Langs de trap zelf waren ook reeds de aftakkingen 1 en 3 aanwezig. De gemiddelde breedte van de zijgangen is 1m.⁹ Styger meent dat de oorspronkelijke toegang tot de trap A werd verlaten en dat er een nieuwe toegang werd gecreëerd via de trap A1. Hij vermoedde dat deze nieuwe toegang langs een nieuwe aftakking van de via Salaria werd aangelegd. Daar de toegang toch verlegd was geworden, werd volgens Styger de oorspronkelijke doorgang via de trap A met muurwerk dichtgemaakt.¹⁰

De tweede fase werd volgens Styger ingezet met de uitdieping van de bestaande gangen. Volgens Styger werden de gangen 1m uitgediept. Hij is er namelijk van overtuigd dat alle gangen een *Normalhöhe* van 2m bezaten bij de aanleg. Daar bijvoorbeeld het eerste deel van gang 4 tegenwoordig 3m hoog is, moet de uitdieping er dus één geweest zijn van 1m. Door deze uitdieping werd volgens Styger een zachtere tuf laag bereikt. Het voordeel van deze tuf is dat ze goed bewerkbaar is. Maar het grote nadeel is de fragiliteit ervan. Wanneer deze oorspronkelijke kern uitgediept was, werden gelijktijdig de *cubacula* C, M en N aangelegd. Bovendien werd ook de hoofdgang 2 doorgetrokken tot ze 60m lang was. De hoogte van de uitgebreide hoofdgang 2 was volgens Styger opnieuw die van de *Normalhöhe*, 2m dus. Verder werden ook de zijgangen 7, 9, 11, 13, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25 en 26 aangelegd daar deze gangen ook 2m hoog waren. Maar voordat de gangen aan de oostzijde werden aangelegd, werd volgens Styger eerst de gang 28 aangelegd. Deze opvallend schuin verlopende gang, had volgens hem tot functie deze kern af te scheiden van een andere reeds bestaande cimenteriale kern.¹¹

Tijdens de derde fase volgde een tweede uitdieping van de hoofdgang 2. Deze keer bedroeg de uitdieping volgens Styger 0,60m daar het gewelf van de drie in deze fase aangelegde gangen, namelijk 6, 8 en 10, 0,60m lager ligt dan de gewelven van de gangen die in de vorige fase werden aangelegd. Bijkomend voordeel van deze geringe uitdieping was dat de oude gangen en het *cubiculum* C mits het aanbrengen van enkele treden nog steeds goed bereikbaar bleven. Tijdens een volgende stap echter, werd de 2m dikke goed bewerkbare, maar fragiele *argilla*-laag uitgediept en dit zowel in de hoofdgang 2 als in de zijgangen. Het is volgens Styger opmerkelijk dat centraal in de linkerwand van de hoofdgang 2 geen gangen werden aangelegd in

¹ Josi 1924, 51.

² Josi 1924, 57–58.

³ Josi 1926, 55–59; Styger beschouwt de trap A wél als de oorspronkelijke toegangstrap die evenwel vlug vervangen werd door de trap A1 (zie verder).

⁴ Berekening op basis van de figuur Styger 1933, 229.

⁵ Josi 1924, 57–58.

⁶ Josi 1924, 70.

⁷ Josi 1924, 76–77.

⁸ Styger 1933, 229.

⁹ Berekening op basis van de figuur Styger 1933, 229.

¹⁰ Styger 1933, 230–231.

¹¹ Styger 1933, 231–232.

deze fase, noch in de vorige fasen. Vandaar dat Styger vermoedt dat de aanleg van de trap B die in deze zone zal aangebracht worden en die toegang moest verschaffen tot een derde niveau, reeds gepland was in de tweede fase. Op basis van de topografische vaststelling meent Styger dat de trap B in het begin van de derde fase effectief werd aangelegd. Eveneens in de derde fase werden de gangen 12, 28, 29 en 32 evenals de *cubicula* F, G, H, I en K geëxploiteerd. De *cubicula* M, N en C waren volgens Styger door de 2m diepe uitdieping niet meer toegankelijk.¹

Een laatste uitdieping van 0,60m, nu in harde, zwarte tuf, vond plaats in de vierde fase. Deze uitdieping gebeurde zowel in de hoofdgang 2 als in de zijgangen zodat laatste nog steeds toegankelijk bleven. Maar, zo wijst Styger erop, de werkelijke uitvoering van deze uitdieping verliep niet zo strak afgelijnd als het theoretische model het voorstelt. Terwijl de hoofdgang reeds haar laatste uitdieping had gekregen, bestond de bodem in bepaalde zijgangen nog deels uit de *argilla*-laag. Maar in plaats van het losgehakte materiaal buiten de catacombe te brengen, werd dit materiaal geleidelijk in met graven bezette nabijgelegen gangen gestort. Tijdens deze laatste fase werd ook het dubbel-*cubiculum* DE aangelegd. Hierbij werden de graven in de wanden van de meermaals uitgediepte gang 28 doorbroken. Zoals graffiti aantonen, werd dit *cubiculum*, waarin misschien een martelaar werd bijgezet na een translatie, nog geruime tijd na de aanleg door pelgrims bezocht. Volgens Styger bleef het *cubiculum* bereikbaar via de trap B, vervolgens de gang 2 en tenslotte de zijgang 22 die uitmondt tegenover het *cubiculum*.²

Voor de *cubicula* kunnen volgende afmetingen berekend worden: het *cubiculum* C meet 2,80m bij 2,40m; het *cubiculum* M meet 2,80m bij 2,24m; het *cubiculum* N meet 2,24m bij 2,24m (dit waren de drie *cubicula* die volgens Styger tijdens de tweede fase werden aangelegd); het *cubiculum* F meet 2,24m bij 1,68m; het *cubiculum* G meet 2,12m bij 1,68m; het *cubiculum* H meet 2,24m bij 1,68m; het *cubiculum* J meet 2,24m bij 1,68m; het *cubiculum* K meet 2,07m bij 1,68m (dit waren de vijf *cubicula* die volgens Styger tijdens de derde fase werden aangelegd); het *cubiculum* D meet bij benadering 2,52m bij 3,36m; het *cubiculum* E meet 2,80m bij 3,36m (dit zijn volgens Styger de twee *cubicula* die in de vierde fase werden aangelegd; het *cubiculum* L tenslotte, waarvan Styger niet vermeldt wanneer het werd aangelegd, meet 2,24m bij 1,68m.³ De afmetingen van het laatste *cubiculum* sluiten opvallend aan bij de *cubicula* uit de derde fase. Ook de topografische ligging wijst erop dat het *cubiculum* L in de derde fase kan ontstaan zijn.

De hierbovenstaande ontwikkelingsgeschiedenis van het tweede niveau van de Pamphilus-catacombe zoals Styger die reconstrueerde, brengt naar mijn mening enkele problemen met zich mee. Ten eerste is de fasering die Styger voorstelt nogal ruim. De tweede en derde fase kunnen nog veel meer uitgesplitst worden. Ten tweede lijkt het mij, naar analogie met andere catacomben, vreemd dat in de derde fase alle gangen in hun volledige verloop werden aangelegd. Men denke daarbij aan de toch wel in vergelijking met de andere gangen zeer lange gang 26. Het lijkt mij waarschijnlijker dat de gangen ofwel korter waren bij hun aanleg, ofwel slechts opeenvolgend werden aangelegd. Ten derde is de evolutie die Styger voorstelt verre van volledig. Zo spreekt Styger niet over het *cubiculum* L. Aansluitend bij de vorige opmerking, verzuimt Styger bijvoorbeeld ook de oorspronkelijke lengte van de gang 4, die volgens hem in de eerste fase werd aangelegd, weer te geven. Zodoende blijft het onduidelijk of de gang 4 reeds van in het begin haar volledig verloop had of niet. Want de *cubicula* die langs deze gang zijn aangebracht, stammen volgens Styger pas uit de derde fase. Toch is de door Styger voorgestelde evolutie een grote stap vooruit ten opzichte van de louter descriptieve benadering van Josi én bakent ze de mogelijke oorspronkelijke kern van waaruit de latere catacombe is ontstaan min of meer af. Bovendien biedt ze ook een goede verklaring, met name door de onderscheiden uitdiepingen, voor de hoogte van de gangen op het tweede niveau. Zoals hieronder nog zal duidelijk worden, was Josi vaak de menig toegedaan dat alle graven in één gang gelijktijdig werden aangebracht. Of met andere woorden, dat de gangen van begin af aan 6m hoog waren. Dit is naar analogie met andere catacomben echter heel onwaarschijnlijk.

Volgens Brandenburg echter is de Pamphilus-catacombe ontstaan uit een in oorsprong privaat hypogeum met twee *cubicula*.⁴ Recent voerde A. Granelli een nieuw onderzoek uit in de Pamphilus-catacombe. Het ziet er naar uit dat de gegevens die uit de studies van Josi en Styger resulteerden, aangepast zullen moeten worden. In het recente onderzoek kwam Granelli tot de vaststelling dat de Pamphilus-catacombe ontstaan is uit een privaat hypogeum. Vanuit dit hypogeum zou dan de onderste verdieping van de catacombe aangelegd zijn.⁵

¹ Styger 1933, 232–233.

² Styger 1933, 233–234, 238–239.

³ Berekening op basis van de figuur Styger 1933, 229.

⁴ Brandenburg 1984, 41. *Contra* Février 1960, 8–9 en Mazzoleni 2002, 14–15.

⁵ Het recente onderzoek werd uitgevoerd door Dr. A. Granelli. De enige resultaten van zijn doctoraats-onderzoek waarover ik kon beschikken, werden in 2004 op het Internet gepubliceerd. Het Internet-adres waar deze gegevens kunnen geraadpleegd worden is: [http://www.aiac.org/Aiac News/AiacNews38/Granelli.html](http://www.aiac.org/Aiac%20News/AiacNews38/Granelli.html). Een

In een gesprek met Prof. Dr. Fiocchi Nicolai werd door laatstgenoemde Granelli's stelling met betrekking tot het ontstaan van de catacombe uit het hypogeum bevestigd.

Het primitieve hypogeum ligt 15m onder het bovengrondse loopoppervlak.¹ Het primitieve hypogeum kan als volgt gereconstrueerd worden: een toegangstrap A met ongeveer 32 treden voert naar een trapoverloop waarop een zijgang aansluit die haaks op de trap is gelegen. Deze gang is ongeveer 3,75m lang en ongeveer 1m breed. In de linkerwand van deze gang is een doorgang aangebracht naar het *cubiculum* M dat toegang geeft tot het *cubiculum* N. Het *cubiculum* M meet ongeveer 2,81m bij 2,50m. Het *cubiculum* N meet 2,81m bij 3m.² Beide kamers zijn overspannen met kruisgewelven.³

In het primitieve hypogeum werd in de gang één *arcosolium* aangebracht en in het *cubiculum* N in de zijwanden en achterwand ook telkens één *arcosolium*. In een latere periode werden in het laatste *cubiculum* nog twee *loculi* aangebracht.⁴ Het valt te verwachten naar analogie met andere hypogea dat in het *cubiculum* M en eventueel ook in de gang en het *cubiculum* N *loculi* waren aangebracht.⁵ De afsluitstenen van de *loculi* uit het onderste niveau van de catacombe, dat dus werd aangelegd vanaf de trap A van het hypogeum, waren meestal bestreken met een pleisterlaag van 0,02m tot 0,03m dik. Op deze pleisterlaag werd met rode verf een inscriptie aangebracht.⁶ Het exacte aantal graven dat tot de (waarschijnlijk op één na) vroegste fase behoorde, is noch op basis van de literatuur, noch op basis van beeldmateriaal exact te achterhalen. Josi vermeldt onder meer dat in de hoofdgang een *pila* van 10 *loculi* aanwezig was.⁷ Op een hoogte van 6m maakt dit dat gemiddeld per 0,60m één *loculus* was aangebracht. Een andere vermelding door Josi is dat er in de achterwand van de hoofdgang, dit is bij de kruising van de zijgangen 25 en 26, een *pila* van zeven *loculi* is aangebracht. Alle zeven de *loculi* zijn met een pleisterlaag bestreken en voorzien van een inscriptie in rode verf.⁸ In de gang 17, die slechts over 10,20m werd opgegraven, komen acht *pilae* voor. Het merendeel van de graven werd bestreken met een pleisterlaag. De eerste *pila* bevat louter kinder-*loculi*.⁹ In gang 20 zijn 20 *pilae* van gemiddeld 9 regelmatig uitgevoerde *loculi* aangebracht. Alleen de eerste *pila* bestaat uit kinder-*loculi*. De *loculi* zijn opnieuw voorzien van een bepleistering. Daar deze gang 6m hoog is, bekomt men gemiddeld per 0,66m één *loculus*.¹⁰ Ook in de zijgang 22 zijn op regelmatige wijze grote *loculi* aangelegd.¹¹ In de zijgang 25 kon Josi slechts de eerste *pila* in de rechterwand van acht *loculi* voor volwassenen bestuderen. Wederom waren de *loculi* met pleisterwerk bestreken.¹²

In gang 26 kon Josi slechts enkele *pilae* van acht volwassenen-*loculi* bestuderen.¹³ In de gang 17 meent Josi het bewijs te hebben gevonden dat de *loculi* in één fase zijn aangebracht waarbij de omtrek van de *loculi* met kalk (?) op de wanden werd getekend.¹⁴ In de gangen 11 en 24 bestaat de eerste *pila* in de rechterwand telkens uit kinder-*loculi*. De tweede, derde en vierde *pila* in de rechterwand van gang 24 bestaan respectievelijk uit zeven, acht en zes *loculi* voor volwassenen.¹⁵ In gang 37 is onder meer één *pila* van zes *loculi* voor kinderen aangelegd.¹⁶ Tot hier de informatie die via de literatuur kon worden afgeleid betreffende het aantal graven. De oorzaak van de onvolledigheid van dit overzicht ligt in het feit dat de catacombe nog niet volledig was opgegraven ten tijde van de publicaties.¹⁷

eveneens opmerkelijk resultaat van deze studie is dat de bovenste en de onderste verdieping van de catacombe eigenlijk gelijktijdig werden aangelegd.

¹ Josi 1926, 51.

² Afgeleid op basis van de figuur Brandenburg 1984, 42.

³ Josi 1926, 51.

⁴ Josi 1926, 51.

⁵ Afgeleid op basis van de figuur Brandenburg 1984, 42.

⁶ Josi 1924, 55–56; Marucchi 1934, 689. Hoewel we in deze studie reeds meermaals een dergelijke manier van afsluiten van *loculi* gezien hebben, beschreef Josi deze techniek als redelijk zeldzaam. Voor parallellen verwees Josi naar de joodse Monteverde-catacombe, de Ciriaca-catacombe, de Agnese-catacombe, de Priscilla-catacombe en de S. Alessandro-catacombe (*sic.* Waarschijnlijk doelde Josi op de tegenwoordig als Anonieme catacombe van de via Anapo omschreven constructie. Zie bij deze catacombe voor de naamsverwarring).

⁷ Josi 1924, 61.

⁸ Josi 1924, 64.

⁹ Josi 1924, 66.

¹⁰ Josi 1924, 70 en 73.

¹¹ Josi 1924, 77.

¹² Josi 1924, 84.

¹³ Josi 1924, 84–86.

¹⁴ Josi 1926, 59–60.

¹⁵ Josi 1926, 74 en 78.

¹⁶ Josi 1926, 97.

¹⁷ Josi 1926, 105.

In afwachting van de publicatie van een recente studie die het ontstaan van de catacombe verbindt aan een privaat hypogeum, wil ik alvast toch het aantal graven in de, misschien op één na, oudste regio van de Pamphilus-catacombe bepalen. De totale lengte van alle gangen van het visgraatsysteem (dit is van gang C1 tot en met gang C25) is bij benadering 370m.¹ De totale lengte van de wanden is dus het dubbele, namelijk 740m. Wanneer we nu het gemiddelde aantal *loculi* per *pila* willen bepalen, komen we op basis van de bovenstaande zeer fragmentarische gegevens op gemiddeld 7,9 *loculi* per *pila*. (1 *pila* van 10 *loculi*; 20 *pilae* van 9 *loculi*; 2 *pilae* van 8 *loculi*; 16 *pilae* van “7,5” *loculi*; 2 *pilae* van 7 *loculi* en 1 *pila* van 6 *loculi*). De gemiddelde lengte die per *pila* in beslag wordt genomen kan op basis van de bovenstaande gegevens op gemiddeld 2,37m per *pila* berekend worden. (4 *pilae* over 10,20m = 2,55m per *pila*; 10 *pilae* over 21,87m = 2,187m per *pila*) Dus, 740m beschikbare wand kan 312 *pilae* van ieder 2,37m bevatten. Die 312 *pilae* bezitten waarschijnlijk gemiddeld 7,9 *loculi*. Dit maakt voor deze regio een theoretisch berekend totaal van 2465 *loculi*. Daarbij moeten dan nog het onbekende aantal *arcosolia* uit de *cubicula* gerekend worden. Uit de voorlopige gegevens van de studie van A. Granelli blijkt dat deze zone inderdaad rond de 2500 graven bezit.

In het primitieve hypogeum zijn geen fresco's aanwezig. De enige decoratie wordt gevormd door twaalf glazen schijven die rond het *arcosolium* in de achterwand van het tweede *cubiculum* in de kalk zijn gedrukt.² In de literatuur wordt geen melding gemaakt van decoraties zoals fresco's of stucwerk in de gangen van de eigenlijke catacombe. In de *cubicula* komen wel fresco's voor. Waarschijnlijk behoren deze *cubicula*, of toch alvast de twee achter elkaar liggende *cubicula* ten zuiden van het visgraatsysteem reeds tot de tweede helft van de vierde eeuw.³ Het *cubiculum* F dat volgens Styger aangelegd werd in de derde fase, is als volgt gedecoreerd: op de wanden van toegangsgang is een hekwerk geschilderd, de boog boven deze gang is voorzien van een decoratieve vlakindeling. Op de linkerwand van het *cubiculum* zijn fresco's aangebracht van een schaal met rozenblaadjes, slingers van rozenblaadjes en opnieuw hekwerk. Het *arcosolium* in de linkerwand is opgesmukt met spiraalmotieven met acanthusbladeren, bloemenslingers, een decoratief hoofd, duiven met slingertjes in de bek, slingers van bladeren en rozenblaadjes. De achterwand is gedecoreerd met slingers van rozenblaadjes en gestileerde bloemen. Het *arcosolium* is voorzien van fresco's van al dan niet gestileerde bloemen, slingers van bladeren en een vliegende duif met een olijftak. Op de rechterwand zien we eveneens een schaal met rozenblaadjes, gestileerde bloemen, slingers van rozenblaadjes en hekwerk. Op het *arcosolium* in die wand komen slingers van bladeren, pauwen en Noah in de ark voor. De ingangswand is opgesmukt met fresco's van gestileerde bloemen, slingers van rozenblaadjes en marmernaboetsing. Op het gewelf tenslotte zijn een schaaadrager, duiven die naar bloemen pikken, bloemenslingers en gestileerde bloemen aangebracht.⁴

Styger vermeldt een inscriptie afkomstig uit de gang 5 die de naam van de bijgezette persoon bevatte: RVFINVS. Ook in de gang 17 zijn Griekse en Latijnse inscripties aangetroffen die de naam van de bijgezette persoon vermelden: MVSCIS, EYTYXIA en ΓΟΡΓΟΝΙΑ. Bij deze inscripties komen afbeeldingen voor van een anker, een vis, een monogram en de Alpha en Omega. In de hoofdgang 2 zijn het merendeel van de oudste inscripties niet bewaard.⁵ Volgens Styger werden de afsluitstenen van de *loculi* die behoren tot de derde fase bestreken met een pleisterlaagje waarop de inscriptie in rode verf werd aangebracht.⁶

Over de religieuze toewijzing van de eigenaars van het door A. Granelli gereconstrueerde hypogeum kan nog niets gezegd worden. Het lijkt er evenwel op dat het hier een christelijk hypogeum betreft. Hoewel in de hier geciteerde studies niet specifiek ingegaan wordt op de redenen waarom de eigenlijke catacombe een christelijke gemeenschappelijke begraafplaats is, wijzen de inscripties en de omvang van de grafconstructie alvast in die richting.

Ook voor een laatste stand inzake de datering van het vermeende hypogeum van de catacombe, blijft het wachten op de publicatie van de recente studie. Josi dateerde het ontstaan van het tweede niveau in de derde eeuw n.Chr. Josi wijst er evenwel op dat deze datum via verder onderzoek nog zal moeten worden bijgeschaafd. De datering in de derde eeuw n.Chr. wordt volgens hem ondersteund door de afwezigheid van munstukken uit de periode na Diocletianus, de afwezigheid van monogrammen uit de Constantijnse periode, de afwezigheid van olielampen (een element dat volgens Josi typisch is voor latere begraafplaatsen), de regelmatige aanleg van de begraafplaats, de grote en regelmatige *loculi*, het voorkomen van de, volgens Josi, oudste christelijke symbolen, namelijk het anker en vissen, het feit dat bijna alle namen op inscripties in de nominatief staan, de afwezigheid van epitafen en de eenvoudige formuleringen van de inscripties.⁷

¹ Berekening op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1998, 29.

² Josi 1926, 51.

³ Pergola 1999, 112.

⁴ Styger 1933, 237; Provoost 2000a, 43 (Pan 3).

⁵ Styger 1933, 234.

⁶ Styger 1933, 236.

⁷ Josi 1924, 54–55; Josi 1926, 105–106.

Styger meent dat de opbouw van het onderste niveau van de catacombe, namelijk in een twijgstructuur, erop wijst dat deze regio na Constantijn ontstaan is en niet in de derde, laat staan tweede, eeuw n.Chr.¹ Maar, zo nuanceert hij zijn eigen mening, misschien bestaan er toch begraafplaatsen (die hij nog niet kende) die ontstaan zijn in de tweede helft van de tweede eeuw, begin van de derde eeuw n.Chr. en die ook een twijgstructuur bezitten. En bovendien lijken de eenvoudige, zonder fresco's opgesmukte *arcosolia* uit de *cubicula* M, N en C, waarvan hun vroege ontstaan door hun ligging is aangetoond, volgens Styger niet vóór 300 n.Chr. te zijn ontstaan. Ook de inscripties met hun symbolen uit de eerste en tweede fase zijn volgens Styger niet doorslaggevend genoeg om een vroege datering te ondersteunen.² Ook de met rode verf geschilderde inscripties op de met een mortellaagje bestreken *loculi* uit de derde fase wijzen volgens Styger niet op een oude datering: niettegenstaande het feit dat deze "techniek" reeds geattesteerd werd bij pagane necropolen uit het midden van de derde eeuw, kwam ook in de vijfde eeuw deze "techniek" nog voor in christelijke begraafplaatsen in Bolsena, Paliano en Rignano.³ Bovendien, zo meent Styger tenminste, wijzen ook de fresco's in het *cubiculum* F op een datering na 350 n.Chr.⁴ In een recente studie dateert Provoost het ensemble echter rond 340 n.Chr.⁵ Het dubbele *cubiculum* DE wordt door Styger ten vroegste op het einde van de vierde, maar waarschijnlijker nog zelfs in het begin van de vijfde, eeuw gedateerd.⁶

Brandenburg dateert, zonder verdere verantwoording, het ontstaan van het hypogeum in de derde eeuw n.Chr.⁷ Testini dateert, zonder verdere verantwoording, het ontstaan van het tweede niveau in de derde eeuw.⁸ Op basis van de epigrafie, de verspreiding van de graven en de structuur van de gangen dateert Pergola het ontstaan van deze regio in de tweede helft van de derde eeuw.⁹ Ook Fasola, Mazzoleni en nogmaals Testini dateren het ontstaan van de catacombe in de derde eeuw n.Chr.¹⁰ In een recente studie van Fiocchi Nicolai wordt het ontstaan van het onderste niveau van de catacombe gedateerd in de derde eeuw. Volgens Fiocchi Nicolai kan de visgraatstructuur van catacomben zoals die ook in de Pamphilus-catacombe voorkomt, gedateerd worden tussen de tweede helft van de derde eeuw en het begin van de vierde eeuw.¹¹ Indien het klopt dat deze zone in de tweede helft van de derde eeuw ontstaan is vanuit het zogenaamde primitieve hypogeum, dan is het mogelijk voor het hypogeum een werkdatering van 250 n.Chr. naar voren te schuiven.

Het in een *arenarium* uitgevoerde tussenliggende niveau (door Josi op basis van een vergelijking met de Comodilla-catacombe nog in de tweede helft van de derde eeuw n.Chr. gedateerd) en het eerste niveau (door Josi op basis van het voorkomen van olielampen en de inscripties gedeeltelijk in de tweede helft van de vierde eeuw n.Chr. gedateerd) worden door Pergola respectievelijk in het begin van de vierde eeuw n.Chr. en in de loop van de vierde eeuw n.Chr. gedateerd.¹²

2.3 St.-Hermes-catacombe / Bassilla-catacombe

Deze catacombe, die ontstaan is uit twee kernen, is gelegen langs de *via Salaria vetus*. In de zestiende eeuw werden bij bouwwerken delen van de catacombe en van de aan S. Ermete gewijde basilica ontdekt. In het begin van de zeventiende eeuw volgde de eerste systematische studie van de catacombe. De catacombe bevond zich toen reeds in een zeer bouwvalige toestand.¹³ Vóór het ontstaan van de catacombe bevond er zich *sub divo* een begraafplaats die, zoals epigrafische vondsten aantonen, in gebruik was vanaf het midden van de tweede eeuw tot in de eerste helft van de vierde eeuw. Op basis van de epigrafische vondsten werden volgens De Santis en Biamonte in deze begraafplaats ook christenen bijgezet vanaf de eerste helft van de derde eeuw.¹⁴ De

¹ Styger 1933, 229 en 234.

² Styger 1933, 234–235.

³ Styger 1933, 236.

⁴ Styger 1933, 237.

⁵ Provoost 2000a, 43 (Pan 3).

⁶ Styger 1933, 237.

⁷ Brandenburg 1984, 41.

⁸ Testini 1966, 167.

⁹ Pergola 1999, 112.

¹⁰ Fasola 1978a, 124–125; Mazzoleni 1992, 547.

¹¹ Fiocchi Nicolai 1998, 30; Fiocchi Nicolai 2000b, 350 en Fig. 3.

¹² Josi 1926, 152–153 en 209–211; Pergola 1999, 112.

¹³ Carletti 1969, 53; Carletti 1976, 13–14.

¹⁴ Carletti 1982, 137–138; De Santis 1997, 156; Pergola 1999, 115.

catacombe zelf strekt zich uit over drie verdiepingen.¹ In het recente onderzoek van catacomben, neemt deze catacombe geen vooraanstaande plaats in.²

De oudste kern van de catacombe is door latere aanpassingswerken rondom vereerde graven en wegen instortingen niet langer in haar oorspronkelijke toestand bewaard.³ De eerste kern is toegankelijk via de toegangstrap G. In het verlengde van de toegangstrap ligt de hoofdgang. Langs deze hoofdgangen zijn verschillende aftakkingen aangebracht.⁴ Een tweede kern is nabij de eerste kern gelegen. Deze tweede kern was volgens Pergola naar alle waarschijnlijkheid aanvankelijk onafhankelijk van de eerste kern. Deze tweede kern is op een dieper niveau uitgewerkt en is toegankelijk via de toegangstrap K.⁵ Volgens Styger bezitten bepaalde gangen de volgens hem standaardhoogte van 2m.⁶ Een verdere beschrijving van de eerste kern en de tweede kern kan echter niet gegeven worden omdat nergens in de literatuur de grenzen van die regio's of de verschillende fasen die er plaats vonden, wordt aangegeven.

De ondergrondse basilica van St.-Hermes (waar laatstgenoemde zijn graf zich bevindt) schijnt volgens Reekmans in de vierde eeuw te zijn opgericht.⁷ De Santis en Biamonte wijzen erop dat de basilica in een voorafbestaande constructie (waarschijnlijk een *nymphaeum*) werd ingericht. De half ondergrondse basilica reikt tot het derde niveau van de catacombe. Naar alle waarschijnlijkheid werd Ermete in het derde niveau in een kuilgraf bijgezet. De toegangstrap schijnt echter veel ouder te zijn dan de basilica. De Santis en Biamonte vermoeden op basis van de muurtechniek dat deze trap reeds op het einde van de tweede eeuw werd opgetrokken.⁸

De martelaren Protus en Hiacynthus werden in de hoger gelegen kern rond de trap G bijgezet.⁹ Hiacynthus' relieken, die nog *in situ* aanwezig waren tijdens de opgravingen, waren in een kleine nis geplaatst waarvoor een afsluitsteen van een *loculus* was aangebracht.¹⁰ Protus was bijgezet in een *loculus*.¹¹ In de gangen werden *loculi* aangebracht.¹² De Santis en Biamonte maken ook melding van *arcosolia* maar vertellen er niet bij of deze tot de primitieve kern behoren of niet.¹³ Naar het totale aantal graven van de eerste fase blijft het wegens de gebrekkige studies en de ingrijpende veranderingen die in de oudste regio plaats vonden, gissen.

In de Hermes-catacombe werden naar alle waarschijnlijkheid geen decoraties aangebracht vóór 250. Provoost dateert een heden niet langer bewaard ensemble bestaande uit een omranding met groene strependecoratie, Mozes en een tweede personage met het rotswonder (?) en een slang (?) tussen 250 en 325 n.Chr.¹⁴ Alle overige fresco's worden door hem na 300 n.Chr. gedateerd.¹⁵

In de twee kernen werden inscripties op afsluitstenen van *loculi* aangetroffen die dateren uit het midden van de derde eeuw tot het einde van de derde eeuw. Typisch voor deze groep van inscripties is het voorkomen van de *duo nomina*, de eenvoudige inhoud van de inscripties (namelijk vaak alleen de naam en de leeftijd van de overleden persoon), het voorkomen van symbolen zoals het anker en een vis en de afwezigheid van afkortingen in het aangeven van de levensduur van de personen.¹⁶ Carletti wijst erop dat het gebruik van de *tria nomina* in de

¹ Pergola 1999, 117.

² In oudere publicaties komt deze catacombe soms iets uitgebreider aan bod. Nadeel bij Styger 1933 is dat ten tijde van zijn publicatie de catacombe nog niet geheel geëxploreerd was en Styger dus slechts een gedeeltelijke beschrijving kon weergeven. Zie hiervoor bijvoorbeeld Styger 1933, 249–250 waar hij aangeeft waar hij meent dat de oudste regio's zich moeten bevinden. In Marucchi 1934 beperkt Marucchi zich louter tot een beschrijving van de regio's die in verband kunnen gebracht worden met de daar bijgezette martelaren. In Testini 1966 beperkt Testini zich tot een zeer summiere beschrijving van de catacombe.

³ Fasola 1978a, 125.

⁴ Pergola 1999, 115.

⁵ Pergola 1999, 117.

⁶ Styger 1933, 249.

⁷ Reekmans 1968, 176.

⁸ De Santis 1997, 158–159.

⁹ De Santis 1997, 161; Pergola 1999, 115.

¹⁰ Styger 1933, 248–249; In De Santis 1997, 161 en Pergola 1999, 115 spreken De Santis, Biamonte en Pergola van een *loculus* en niet van een nis zoals Styger het graftype omschrijft.

¹¹ De Santis 1997, 161; Pergola 1999, 115.

¹² De Santis 1997, 158.

¹³ De Santis 1997, 161.

¹⁴ Provoost 2000a, 35 (aangeduid als n° 212).

¹⁵ Provoost 2000a, 61.

¹⁶ Carletti 1976, 41, 61 en 67; Inscripties (Carletti 1976, 22, 35, 41, 61, 67, 73): *Aeliae Primitivae; Basi] leus Comosus He<l>iaie Chel[- - A]ntonius Epigonus sorori fe[erunt; Egnatio Ianuario fratri dulcissimo qui vixit annis XXXIII Clodius Domitianus frater fecit; Paule Dulciti Deus te refrige* (afbeelding van een anker) *ret cui*

derde en vierde eeuw verdrongen wordt door de enkele *cognomina*. Slechts één inscriptie vermeldt de *tria nomina*, vijftien inscripties vermelden de *duo nomina* en maar liefst 96 inscripties vermelden alleen het *cognomen*.¹ In de catacombe werd in de zeventiende eeuw een inscriptie aangetroffen die dateert uit 234 n.Chr. Styger wijst er echter op dat niet bekend is of deze inscriptie wel *in situ* werd aangetroffen.²

Hoewel in de literatuur nooit specifiek aangegeven wordt dat deze catacombe van het begin af aan christelijk was, wijzen de bijzettingen van de martelaren en de inscripties duidelijk in een dergelijke richting. Vermoedelijk waren de beide kernen bovendien ook gemeenschappelijke begraafplaatsen. Op basis van de namen die overgeleverd zijn via de inscripties behoorden volgens Styger vele van de bijgezette personen tot de klasse van het dienstpersoneel. Styger meent dat de namen typische slavennamen zijn. Styger meent ook enkele keizerlijke *liberti* te kunnen traceren op basis van hun keizerlijke *nomen gentile*.³ Styger geeft echter niet aan waar deze inscripties werden aangetroffen.

Styger dateerde de vroegste kern, waar zich de graven van Protus en Hiacinthus bevinden, in de derde eeuw. De verdere ontwikkeling van de catacombe gebeurde volgens hem vanaf Constantijn. Voor deze laatste datering verwijst Styger onder meer naar twee consulaire gedateerde inscripties uit 337 en 340 n.Chr.⁴ De Santis en Biamonte dateren het ontstaan van de catacombe in de eerste helft van de derde eeuw. Daarvoor verwijzen zij naar een tegenwoordig echter niet meer bewaarde inscriptie die gedateerd kan worden in 234 n.Chr.⁵ Ook Pergola en Fiocchi Nicolai dateren het ontstaan van de eerste kern in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. Argumenten hiervoor worden echter niet gegeven.⁶ Toch is een dergelijke datering volgens mij aanvaardbaar daar de aangetroffen inscripties zoals we hierboven reeds zagen kunnen gedateerd worden vanaf ongeveer 250 n.Chr. De oudste regio is door aanpassingswerken en instortingen niet meer bewaard. Maar men mag er dan inderdaad vanuit gaan dat op basis van topografische gegevens deze regio ontstaan is vóór 250 n.Chr.

2.4 Felicita-catacombe of Massimo-catacombe

Deze catacombe is langs de via Salaria gelegen. De constructie bevindt zich in een zeer slechte bewaringstoestand. Bepaalde delen van de catacombe zijn afgesloten door moderne funderingen.⁷ Styger stelt dat er geen aanduidingen meer zijn die inzicht geven in het volledige plattegrond van de catacombe, haar ouderdom, haar ontstaan en haar ontwikkeling.⁸ De Santis en Biamonte menen dat het bovenste niveau, van de uit drie niveaus bestaande catacombe, het oudste niveau is.⁹ De weinige aandacht die deze catacombe in het moderne onderzoek krijgt, is misschien te verklaren door de zojuist weergegeven slechte bewaringstoestand. De catacombe werd reeds verkend in de achttiende eeuw, maar onderging nog steeds geen grondige topografische studie.¹⁰

Niettemin probeerde Styger, uitgaande van voorzichtige *Analogieschlüsse*, een reconstructie op te stellen. Hij veronderstelde dat waar nu de ondergrondse basilica gelegen is, er aanvankelijk een gangennetwerk werd aangelegd. De aan de westzijde van de basilica verlopende trap, die trouwens ook toegang verschaft tot de basilica, mondde volgens hem uit in een gang die meerdere zijgangen bezat. De hoogte van de hoofdgang bedraagt 2,75m. Volgens Styger wijst dit erop dat de gang, alvorens met de basilica te zijn verbonden, reeds éénmaal uitgediept werd. In een latere fase werd in de hoofdgang vlak na de basilica een trap aangelegd die naar een dieper gelegen niveau voerde. *Cubicula* kwamen niet voor in de catacombe. Styger maakt alleen melding van *loculi* in de grafcrypte.¹¹ Pergola geeft, zij het minimaal, eenzelfde evolutie weer.¹²

vixit an (afbeelding van een vis) *nis undeci menses sex dies tredici*; *Rosciae filiae* (afbeelding van hederabladeren); *Vagellae Zoticaeni*.

¹ Carletti 1976, 117.

² Styger 1933, 249.

³ Styger 1933, 250.

⁴ Styger 1933, 249.

⁵ De Santis 1997, 156.

⁶ Fiocchi Nicolai 2000b, Fig. 1; Pergola 1999, 115.

⁷ Styger 1933, 225; Testini 1966, 164.

⁸ Styger 1933, 225.

⁹ De Santis 1997, 168.

¹⁰ Pergola 1999, 123.

¹¹ Styger 1933, 225–227.

¹² Pergola 1999, 121.

Styger vermeldt geen decoraties en inscripties uit de eerste fase. Hij vermeldt alleen een fresco van een herder uit de vierde eeuw (en dus van een latere fase) en een consulaire gedateerde inscriptie uit 346 n.Chr.¹ Testini vermeldt verder nog dat er ook inscripties werden aangetroffen die stammen uit de periode tussen de vierde en de zesde eeuw n.Chr.²

In de hier geciteerde werken wordt nooit specifiek gezegd dat de oorspronkelijke kern van de catacombe aan een gemeenschap van christenen toebehoorde. De aanwezigheid van het martelarengraf, de latere inscripties en de vermoedelijke omvang van de catacombe wijzen volgens mij evenwel in een dergelijke richting.

Volgens Styger bewijst alleen de aanwezigheid van het martelarengraf erop dat deze catacombe ontstaan is vóór Constantijn. Wel houdt hij er rekening mee dat er nog andere, oudere kernen aan de basis kunnen hebben gelegen van deze catacombe.³ Fasola en Testini volgen Styger in zijn datering van de vroegste kern.⁴ Fiochi Nicolai dateert het ontstaan van de catacombe in de tweede helft van de derde eeuw. Argumenten hiervoor worden niet gegeven.⁵

2.5 Trasone-catacombe of ad Santa Saturninum-catacombe of catacombe van de via Yser

De catacombe die zich ooit over vijf niveaus uitstreckte, is gelegen op de hoek van de via Salaria en de via Taro. De catacombe bevindt zich echter in een bouwvallige toestand en dit niet op zijn minst door de bezoeken van *corpisantari*.⁶ De catacombe was reeds bekend op het einde van de zestiende, begin van de zeventiende eeuw n.Chr.⁷ Styger vermoedde dat twee met elkaar verbonden mausolea die door Bosio bezocht werden, een onderdeel vormen van deze catacombe.⁸ In de recente literatuur wordt weinig aandacht aan deze catacombe geschonken.

De catacombe ontwikkelde zich boven, onder en in verschillende onderdelen van een *arenarium*. De verschillende delen van het *arenarium* werden met elkaar verbonden door lange gangen met verschillende zijgangen. Styger meent in het verloop van de gangen een twijgsysteem te herkennen. Vanuit het twijgsysteem vertakken zich nog verschillende gangen en trappen die de catacombe uitbreiden op zowel een hoger als lager gelegen niveau.⁹ Van de oorspronkelijke kern is volgens Pergola niets bewaard gebleven.¹⁰

In de noordelijke zone van de catacombe bevindt zich onder meer ook nog een 96m lange gang die voorzien is van meerdere rechtlijnig verlopende zijgangen. Deze zone is volgens Styger een uitbreidingszone.¹¹

In de catacombe komen *loculi* en *arcosolia* voor volgens Marucchi. Hij zegt er echter niet bij in welke regio hij precies deze twee graftypes aantroef.¹² Ik veronderstel naar analogie met andere gelijktijdige catacomben dat in de tegenwoordig niet langer bewaarde primitieve kern van de catacombe zeker *loculi* en eventueel ook *arcosolia* voorkwamen.

Daar de oorspronkelijke kern van de catacombe niet bewaard is gebleven, wordt er in de literatuur geen melding gemaakt van decoratie die kan verbonden worden met de eerste fase van de catacombe. In latere, vierde eeuwse zones komen wel fresco's voor met een Bijbelse thematiek.¹³

In het begin van de achttiende eeuw werd in een regio in een *arenarium* een inscriptie ontdekt die stamt uit de periode van het consulaat van Claudius en Paternus, dit is in 269 n.Chr. De inscriptie was opgesteld in het

¹ Styger 1933, 226–227.

² Testini 1966, 164; Zie bijvoorbeeld de door Marucchi aangeheerde inscripties: Marucchi 1934, 433–438.

³ Styger 1933, 227.

⁴ Fasola 1978a, 121–122.

⁵ Fiochi Nicolai 2000b, Fig. 3.

⁶ Marucchi 1934, 443; Pergola 1999, 123; Styger 1933, 258; Testini 1966, 164–165.

⁷ Pergola 1999, 124.

⁸ Styger 1933, 260; Vergelijk met Pergola 1999, 125 waarin de auteur deze twee mausolea met de Ilaria-catacombe verbindt; zie ook bij de Ilaria-catacombe.

⁹ Styger 1933, 258.

¹⁰ Pergola 1999, 123.

¹¹ Styger 1933, 259.

¹² Marucchi 1934, 441–442.

¹³ Marucchi 1934, 446–447; Provoost maakt in Provoost 2000a, 61 melding van 8 ensembles van fresco's die alle (op één na) gedateerd zijn rond het midden van de vierde eeuw. Eén ensemble dateert hij in het begin van de vierde eeuw.

Latijn maar geschreven in Griekse letters. De plaats waar deze inscriptie werd aangetroffen is echter niet langer bekend.¹

Hoewel in de literatuur nooit specifiek vermeld wordt dat de primitieve kern van deze catacombe aan christenen toebehoorde, wijzen de door literaire bronnen vermelde martelarengraven, de latere inscripties en fresco's en de uitgestrektheid van de catacombe volgens mij in die richting.

Volgens Styger wijst de twijgstructuur die hij waarnam in de catacombe op een relatief jonge datering van deze zone van de catacombe.² Toch meent hij dat er ook delen van de catacomben moeten bestaan die ten laatste rond 250 n.Chr. zijn ontstaan. Daarvoor verwijst Styger naar de martelaren en naar een consulaire gedateerde inscriptie uit 269 n.Chr.³ Ook Pergola gaat er vanuit dat de aanwezigheid van martelaren, zoals de primaire bronnen het tenminste doen voorkomen, erop wijst dat de catacombe reeds werd aangelegd vanaf de tweede helft van de derde eeuw n.Chr.⁴ Weliswaar zonder argumentatie plaatst ook Fiocchi Nicolai het ontstaan van de Trasono-catacombe in de tweede helft van de derde eeuw n.Chr.⁵ Styger maakt ook melding van regio's die in de vierde eeuw zijn ontstaan. Daarvoor baseert hij zich op het voorkomen van monogrammen, spaarzaam aangebrachte ruwe bepleistering en de stijl van de fresco's.⁶

2.6 De Ilaria-catacombe of de catacombe delle Sette Vergini

De Ilaria-catacombe is gelegen langs de via Salaria nuova en meer bepaald tussen de via Taro en de via di Villa Ada.⁷ Deze tussen de catacombe dei Giordani en de Trasono-catacombe gelegen constructie werd pas recent ontdekt. Bovengronds werden op het einde van de zestiende, begin van de zeventiende eeuw nog twee halfondergrondse constructies waargenomen. De ene constructie was rechthoekig en de andere cirkelvormig. Beide constructies stonden met elkaar in verbinding. Pergola vermoedt dat deze twee hypogea misschien in verbinding stonden met het gangstelsel van de Ilaria-catacombe.⁸

De gangen van de catacombe werden volgens Pergola uitgewerkt in een verlaten *arenarium*. Reeds bij de ontdekking was de catacombe in een zeer slechte bewaringstoestand.⁹

In de literatuur ontbreken alle verdere gegevens betreffende opbouw, decoratie en inscripties. Het enige wat Pergola nog vermeldt is dat in de catacombe Ilaria en haar twee zonen werden bijgezet.¹⁰ Fiocchi Nicolai stelt dat deze catacombe aan christenen toebehoorde.¹¹ Volgens Pergola werd de catacombe aangelegd vanaf de tweede helft van de derde eeuw. Argumenten hiervoor draagt hij niet aan.¹² Fiocchi Nicolai echter meent dat de catacombe ontstaan is op het einde van de derde, begin van de vierde eeuw n.Chr. Maar ook hier worden geen argumenten aangegeven die een dergelijke datering rechtvaardigen.¹³

2.7 Hypogeum van het Coemeterium Jordanorum / Catacomba dei Giordani - S. Alesandro

Het hypogeum van het Coemeterium Jordanorum (ook catacomba dei Giordani naar de vermoedelijke eigenaars van het bovenrondse grondgebied of catacomba di S. Alesandro naar de daar bijgezette martelaar genoemd) is gelegen onder de Villa Savoia bij het kruispunt van de via Taro met de via Salaria.¹⁴ De catacombe werd ontdekt in 1720, maar verkeerd *di Trasono* genoemd.¹⁵ De ontdekking van het graf van Alexander zorgde

¹ Styger 1933, 259–260; Inscriptie, in Latijnse letters (Marucchi 1934, 452): *Consule Claudio et Paterno nonis novenbris die veneris Luna XXIII Leuces filiae Severae carissimae posuit et spirito santo tuo. Mortuo annorum VI et mesoron XIU, deuron (=dierum) X.*

² Styger 1933, 258.

³ Styger 1933, 259.

⁴ Pergola 1999, 123.

⁵ Fiocchi Nicolai 2000b, Fig. 3.

⁶ Styger 1933, 258–259.

⁷ Ferrua 1967, 147–148.

⁸ Styger 1933, 124–125.

⁹ Pergola 1999, 124.

¹⁰ Pergola 1999, 124.

¹¹ Fiocchi Nicolai 2000b, Fig. 5.

¹² Pergola 1999, 124.

¹³ Fiocchi Nicolai 2000b, Fig. 5.

¹⁴ De Santis 1997, 172; Fasola 1972, 273; Pergola 2000, 125.

¹⁵ Pergola 1999, 128.

ervoor dat de begraafplaats de definitieve benaming van Coemeterium Jordanorum, volgens de bronnen de begraafplaats van de martelaar Alexander, kreeg.¹

Ten noorden, zuiden en oosten van de catacombe bevinden zich talrijke gangen van een *arenarium*. In vele van deze gangen werden door christenen graven aangelegd geruime tijd vóór deze gangen met de groeiende catacombe werden verbonden. Zo werd in de gang F14 nabij het punt waar de gang B10 van de catacombe in het *arenarium* komt, een bronzen medailon van Numerianus (283–284 n.Chr.) aangetroffen bij een *loculus*. Het *arenarium* werd volgens Fasola dan ook reeds op het einde van de derde eeuw door christenen als necropool aangewend.² Het oudste deel van de catacombe bevindt zich op het tweede niveau. Dit niveau ligt ongeveer 14,50m onder het loopoppervlak. Dit oudste deel van de catacombe is rechtstreeks uit het hypogeum ontstaan.³

De oorspronkelijke kern van de catacombe wordt gevormd door een hypogeum dat zich op het tweede niveau van de latere catacombe bevindt. Het hypogeum was toegankelijk via de toegangstrap Y die 20 treden telde en 1,68m breed was.⁴ Bij de aanleg van de toegangstrap werd een gang van een *arenarium* aangesneden. De gang van het *arenarium* werd met bakstenen en tufblokken dichtgemaakt.⁵ De oorspronkelijke toestand van het hypogeum kan als volgt gereconstrueerd worden: in het verlengde van de toegangstrap Y ligt de (hoofd)gang B1. Deze eveneens 1,88m brede gang is ongeveer 5m lang. Op het einde van de gang is links in de achterwand een L-vormige gang aangebracht die naar een *cubiculum* voert. Deze verbindingsgang is ongeveer 3m lang en 0,96m breed. Rechts aan de voet van de toegangstrap Y is een aftakking B2 aangebracht. Deze korte zijgang staat haaks op de gang B3 die parallel loopt met de (hoofd-)gang B1. B2 en B3 samen zijn ongeveer 15,60m lang en zijn beide 0,96m breed. Na ongeveer 4m takt zich in de zijgang B3 de gang B4 af. Deze gang is slechts 3,13m lang en eveneens 0,96m breed. De toegang tot deze gang werd reeds in de Oudheid (Fasola verstrekt geen scherpere datering) afgesloten door het muurwerk dat tegen de wanden van de gang B3 werd aangebracht. Het vloerniveau van de gang B4 ligt ongeveer 1m hoger dan in de rest van het hypogeum. De korte gang is echter niet toegankelijk door een instorting.⁶ Langs de gang B1 zijn in de linkerkant twee *cubicula*, Ba en Bc, aangebracht. Het *cubiculum* Ba meet 2,64m bij 2,64m. Het *cubiculum* Bc meet 2,16m bij 2,40m. Langs de gang B3 zijn eveneens twee *cubicula* aangelegd. Het *cubiculum* Bd meet 1,90m bij 2,50m. Het *cubiculum* Be tenslotte meet 2,50m bij 2,50m. De vier *cubicula* hebben eenzelfde oriëntatie: ze zijn aangebracht in de noordelijke wanden van de parallel verlopende gangen.⁷ In het *cubiculum* Bd werd een martelaar bijgezet. Het *cubiculum* was met een pleisterlaag bezet. In een tweede periode werd het *cubiculum* voorzien van marmeren *crustae*. Ook de vele aanpassingswerken door pausen wijzen op de aanwezigheid van een vereerd graf. Op basis van inscripties uit verschillende periodes die nabij het *cubiculum* werden aangetroffen, kon de martelaar als Alexander geïdentificeerd worden.⁸

In een latere, niet verder gespecificeerde, periode werd het oorspronkelijke hypogeum uitgebreid in noord-westelijke richting. Zie bijvoorbeeld de gang die start vanuit de achterwand van het *cubiculum* Bc. Via de trap X ontwikkelt zich vanhieruit dan de lager gelegen zone van de catacombe.⁹ In totaal zullen zich vanuit het primitieve hypogeum vier kernen boven en onder het hypogeum ontwikkelen. Een eerste kern bezat een trap die startte vanuit het *cubiculum* Ba, een tweede kern ontwikkelde zich in het verlengde van de gang B1, een derde kern met vijf *cubicula* werd aangelegd in het verlengde van de oorspronkelijk gang B2 en een vierde kern startte vanaf de toegangstrap Y van het hypogeum en ontwikkelde zich boven het primitieve hypogeum.¹⁰ Deze vierde kern werd ondergebracht in het *arenarium* dat bij de aanleg van het hypogeum werd aangesneden en terug dichtgemaakt werd.¹¹

Over het aantal graven dat tot dit oorspronkelijke hypogeum behoorde, wordt in de literatuur geen melding gemaakt. Verspreid over de vier *cubicula* werden 7 *arcosolia* aangebracht.¹² Het aantal *loculi*, als deze dan al tot de eerste fase behoren, wordt niet meegedeeld. Op basis van het gegeven dat er in de tweede fase tegen

¹ Fasola 1978a, 122; Vanaf de Rossi tot vóór de ontdekking in 1966 van het graf van Alexander werd de tegenwoordig als “Anonieme” catacombe van de via Anapo nog omschreven als de Giordani-catacombe. (zie verder)

² Fasola 1972, 293–294.

³ Fasola 1972, 273.

⁴ Berekening op basis van de figuur Fasola 1972, Fig. 1.

⁵ Fasola 1972, 284.

⁶ Fasola 1972, 276.

⁷ Fasola 1972, 275.

⁸ Fasola 1972, 286–287 en 289–293.

⁹ Fasola 1972, 276.

¹⁰ Fasola 1972, 280.

¹¹ Fasola 1972, 284.

¹² Afgeleid op basis van de figuur Fasola 1972, Fig. 1.

de rechterwand van de gang B1 een muur wordt opgetrokken die ten minste zes *loculi* (waaronder ook dubbele *loculi* die afgesloten waren met marmeren platen) in de rechterwand van B1 verbergt, vermoed ik dat deze *loculi* tot de eerste fase behoorden.¹ In de gangen die volledig bezet waren met *formae* (uit welke fase deze stammen wordt niet meegedeeld) werd het vloerniveau op een niet nader gespecificeerd ogenblik deels opgehoogd. Hoewel er epigrafische bronnen in deze zone werden aangetroffen, is het volgens Fasola toch niet mogelijk uit te maken welke graven tot de eerste fase, dan wel tot latere fasen behoren.² Bovendien werden volgens hem ook verschillende graven hergebruikt. De argumenten die deze vaststelling bevestigen, worden evenwel niet vermeld.³

In de literatuur wordt geen melding gemaakt van fresco's en andere decoraties of inscripties die tot de eerste fase van het primitieve hypogeum behoren. Ook over oorspronkelijke gewelfvormen of vloerbekleding is niets in te literatuur terug te vinden.

Op basis van de structuur van het hypogeum met zijn vier *cubicula* wordt dit hypogeum door Reekmans en Pergola als een privaat familiehypogeum beschouwd. Het hypogeum kan als christelijk geklasseerd worden omdat de martelaar Alexander tijdens de vervolgingen van Decius of Valerianus werd bijgezet in het *arcosolium* in de linkerwand van het *cubiculum* Bd.⁴

De oorspronkelijk kern, het hypogeum met de vier *cubicula*, is volgens Fasola op basis van de weinige epigrafische bronnen aangelegd rond het midden van de derde eeuw.⁵ Ook Reekmans, De Santis, Biamonte en Pergola dateren, zonder evenwel argumenten aan te geven, het ontstaan van het hypogeum rond 250 n.Chr.⁶ Deze datering wordt ondersteund door de vergelijkbare morfologie van deze constructie met andere uit de derde eeuw stammende ondergrondse begraafplaatsen.⁷ De eerste aanpassingswerken en uitbreidingen van dit primitieve hypogeum worden op basis van de epigrafie gedateerd in de tweede helft van de derde eeuw, einde van de derde eeuw.⁸ Op basis van het epigrafische materiaal wordt de tweede fase, die dus eigenlijk reeds startte in de tweede helft van de derde eeuw, in de vierde eeuw gedateerd.⁹ Deze fase die bestond uit verdere aanpassingswerken en uitbreidingen, is volgens Fasola een typisch fenomeen voor de vierde eeuw in necropolen met een martelaren-graf.¹⁰

2.8 Cryptoporticus van de Priscilla-catacombe

De *cryptoporticus* is een hypogeum dat deel is gaan uitmaken van de langs de via Salaria gelegen Priscilla-catacombe. De eigenlijke Priscilla-catacombe strekt zich uit over twee verdiepingen. Tussen deze twee verdiepingen zijn ook nog enkele kleine gangen gelegen die nauwelijks als een tussenliggend niveau kunnen beschouwd worden. Het bovenste en oudste niveau wordt gekenmerkt door een chaotische aanleg van gangen en aansluitingen op hypogea, terwijl het onderste niveau veelmeer een rationeel verloop kent. Evenals het hypogeum van de Acilii is de zogenaamde *cryptoporticus*-begraving ook ondergebracht in een cisterne. Een groot verschilpunt volgens Fasola en Tolotti is dat de cisterne van de *cryptoporticus* was aangelegd in een *arenarium*. Bij de aanleg van de cisterne in het *arenarium* werd de ruimte voorzien van muurwerk. Wanneer dan het bekken werd omgebouwd tot een begraafplaats, werden tegen de wanden muren in baksteen opgetrokken zodat men een "echte" grafkamer bekam.¹¹ Ook de belendende ruimtes zoals g'2, g'2 en g'2 worden op basis van hun voor grafkamers onconventionele vormgeving door Tolotti als delen van een waterstructuur beschouwd.¹²

¹ Fasola 1972, 277–278.

² Fasola 1972, 277.

³ Fasola 1972, 279.

⁴ Pergola 1999, 125; Reekmans 1986a, 11 en 14.

⁵ Fasola 1972, 296–297; Fasola 1978a, 122.

⁶ De Santis 1997, 173; Pergola 1999, 125; Reekmans 1986a, 14.

⁷ Fasola 1978a, 122–123.

⁸ Fasola 1972, 297; Pergola 1999, 125.

⁹ Fasola 1972, 278.

¹⁰ Fasola 1972, 286.

¹¹ Fasola 1978a, 124; Tolotti 1970, VII, 23, 25; Tolotti 1980, 28. Voor een zeer gedetailleerde beschrijving van de *cryptoporticus* zie Tolotti 1970, 213–236.

¹² Tolotti 1970, 221–222. Hoewel het in dit geval inderdaad zeker is dat deze ruimtes deel uitmaakten van een groter systeem van waterkanalen en cisternen (zie verder), heeft het wel te denken dat bepaalde structuren als watersystemen beschouwd worden omwille van hun voor grafkamers onconventionele vormgeving. Zonder verdere bewijzen kan dit naar mijn mening niet volstaan. Het lijkt er anders te veel op dat zogenaamd

Centraal in de zuidelijke wand van de grafkamer g1 mondt de toegangstrap S3 uit. Deze trap bestaat uit vier treden in een harde tufsoort die niet in de catacombe voorkomt. Haaks op de richting van de trap S3 start bovenaan de vierde trede de trap S'3 met minstens 14 treden. Deze volgens Tolotti naar alle waarschijnlijkheid later toegevoegde trap (maar wel gelijktijdig met de omschakeling tot *cryptoporticus*) is minder steil en minder breed dan de trap S3. De treden van de trap S'3 zijn opgetrokken in baksteen en tufblokjes.¹

De grafkamer is ongeveer 14m lang, 3,75m breed en 5,70m hoog.² De muren en de vijf kruisgewelven van de grafkamer g1 zijn volledig in baksteen en tufblokjes opgetrokken. Tolotti wijst er echter op dat men het (sterk gerestaureerde) gewelf van de *cryptoporticus*, op basis van de enkele stukjes origineel gewelf, in oorsprong misschien meer als een soort tongewelf dat in vijf delen werd onderverdeeld, moet reconstrueren. Op basis van eigen onderzoek *in situ* lijkt deze hypothese op zijn minst heel aannemelijk. De huidige restauratie van het gewelf is dus waarschijnlijk niet volledig correct. De zuidelijke wand van de grafkamer g1 wordt onderverdeeld door vijf bogen die ondersteund worden door 0,60 à 0,65m brede pijlers. In een latere fase werden nog aanpassingen, waaronder de toevoeging van een mausoleum met een abside, doorgevoerd ter hoogte van de twee oostelijke bogen in de zuidelijke wand en de oostelijke wand. Direct links van de toegangstrap S3 in de zuidelijke wand is een nis voor een sarcofaag onder een boog aangebracht. Onder de laatste boog van de zuidelijke wand was een doorgang aangebracht. Deze doorgang is tegenwoordig wegens een aardverschuiving niet meer toegankelijk. In de noordelijke wand zijn op onregelmatige afstanden vijf openingen aangebracht die eveneens door bogen worden overspannen. De drie centrale doorgangen in de noordelijke wand leiden naar twee kleine ruimtes. Via de meest oostelijke boog is de lange gang g20 bereikbaar. In het westen scheidt een muur in baksteen en tufblokjes de grafkamer van de cisterne g2. De wanden van deze cisterne zijn tot op een hoogte van 2,50m bestreken met een waterdichte bepleistering (*opus signinum*). Tussen de ruimte g2 en g1 werd onder de dorpel van de huidige doorgang nog een stuk loden buis aangetroffen wat aantoont dat de ruimtes in oorsprong in functie stonden van wateropslag en –distributie. Ook het lichte verval van de ruimte g1 naar g2 toe ondersteunt deze stelling. In oorsprong omvatte de cisterne g2 ook de ruimte g3, de zogenaamde Cappella Greca. Bovendien werd de muurbekleding van de Cappella Greca tegen de muurbekleding van de *cryptoporticus* geplaatst. Volgens Tolotti is het aldus duidelijk dat de ruimte g3, langs de noordelijke wand, pas later is ontstaan dan de *cryptoporticus*. In de ruimte g3 werd tegen de linker- en achterwand een bank opgetrokken zodat de ruimte lijkt op een funerair *triclinium*.³

Direct links van de toegangstrap S3 werd een nis voor een sarcofaag gebouwd. De pijlers en de boog van de nis zijn volgens Tolotti op basis van het muurwerk gelijktijdig met het muurwerk van de *cryptoporticus*. De achterwand van de nis en de achterkant van de pijlers daarentegen dateren uit een vroegere periode.⁴ Volgens Tolotti was dit, onder andere ook op basis van de decoratie (zie verder), het belangrijkste graf van deze begraafplaats. Naar alle waarschijnlijkheid is het dan ook het graf van de opdrachtgever en eigenaar van het hypogeum.⁵ In een latere periode werd de sarcofaag volgens Tolotti weggenomen, en werden er drie graven in de nis opgetrokken.⁶ In de twee kleine ruimtes langs de noordelijke wand van de *cryptoporticus* werden in de tuf *loculi* uitgehakt.⁷ In latere fasen (van begin vierde tot einde vierde eeuw n.Chr) werden ook *formae* toegevoegd in de bestaande ruimtes en werden *cubicula* met aanvankelijk sarcofagen en *arcosolia* en later ook *formae* en *a cappuccina*-graven aangelegd ten zuiden en oosten van de *cryptoporticus*.⁸ In g4 zijn in de achterwand 3 *loculi* en in de linkerwand 1 *loculus* aangebracht.⁹ In totaal zouden dus in de *cryptoporticus* slechts één sarcofaag en een onbekend, maar gezien de oppervlakte van de ruimtes zeer beperkt, aantal *loculi* zijn aangebracht. In een, op zich weliswaar verouderde, studie van Styger wordt de hypothese voorgesteld dat meerdere nissen van de zuidelijke wand in oorsprong misschien sarcofagen bevat hebben. Deze sarcofagen werden dan weggenomen

onconventioneel vormgegeven ruimtes steeds kunnen verklaard worden met het argument dat ze in oorsprong cisternen of waterkanalen waren.

¹ Tolotti 1970, 218–219; Tolotti 1978a, 304–306.

² Reekmans 1986a, 14.

³ Tolotti 1970, 23–24, 213; Tolotti 1978a, 305–307; Zoals Tolotti zelf zegt “lijkt” de Cappella Greca op een bijeenkomstplaats voor funeraire maaltijden. Maar argumenten die de stelling van Wilpert steunen, namelijk dat in deze plaats zelfs eucharistie-vieringen gevierd werden in het bijzijn van de clerici en de christelijke gemeenschap, staven, ontbreken helemaal. Bovendien is er in de ruimte slechts plaats voor ongeveer 10 personen. (Styger 1931, 62 en 66–67).

⁴ Tolotti 1978a, 306.

⁵ Tolotti 1978a, 308.

⁶ Tolotti 1978a, 310.

⁷ Tolotti 1978a, 305.

⁸ Tolotti 1970, 232–235.

⁹ Afgeleid op basis van de figuur Tolotti 1970, 223.

tijdens de fase waarin de grafkamers werden aangelegd die uitgeven op de *cryptoporticus*.¹ Deze stelling lijkt mij zeer plausibel. Men kan zich namelijk de vraag stellen waarom men dergelijke grootschalige bouw- en decoratiewerken zou uitvoeren in de *cryptoporticus* zelf, om er dan slechts één sarcofaag in op te stellen. Tenzij deze ruimte geen funerair hoofdoel bezat. (zie verder)

Oorspronkelijk waren de wanden van de *cryptoporticus* volledig bedekt met fresco's.² De fresco's in rood-groene strepen stijl waren aangebracht op een witte achtergrond. Alleen de nis voor de sarcofaag bezat groene strepen op een vermiljoen-rode achtergrond. De fresco's bestonden hoofdzakelijk uit geometrische motieven. Er zijn slechts enkele vegetatieve motieven zoals een gestileerde bloem en een druiventros aangebracht.³ Ook de twee kleine ruimtes gelegen langs de noordelijke wand van de *cryptoporticus* bezaten een beschildering in de rood-groene strepenstijl en tevens een witte stucdecoratie.⁴

Inscripties uit de eerste fase zijn niet bekend. De grootste bron voor inscripties werd gevormd door de (latere) *formae*. Consulair gedateerde inscripties die in de Cappella Greca (weliswaar niet meer *in situ*) aangetroffen werden, tonen aan dat deze zone zeker nog in gebruik was in de tweede helft van de vierde eeuw.⁵

Volgens Tolotti wijst de topografie van het hypogeum erop dat we hier niet met een zelfstandig hypogeum te maken hebben. Via de ruimte g2 (de Y-vormige gang waarin later de Cappella Greca werd aangelegd) in het westen en via de lange gang g20 in het oosten stond het hypogeum in verbinding met het *arenarium* en andere verlaten groeves. Vandaar dat Tolotti er van uit gaat dat de *cryptoporticus* van het begin af aan ook een ondergeschikte rol vervulde van een *vestibulum* dat toegang verschafte tot een minder belangrijke ondergrondse zone. Tolotti vermoedt dat de belangrijkste opzet de verbinding met de gang h0, een gang die behoorde tot de funeraire zone die toegankelijk was via de trap S2, was. Maar daar de gang h0 zich op een hoger niveau bevond, was er geen rechtstreekse verbinding mogelijk. Maar de gang h0 staat wel in verbinding met de gang e die in het verlengde ligt van de gang g20. Ook de gang e was in oorsprong een onderdeel van een waterbouwkundige constructie. De gang werd omgevormd tot een "hypogeum" met *arcosolia* dat toegankelijk was via de trap S4. De gang e wordt ook aangeduid als "het hypogeum van Eva" naar een fresco met de afbeelding van Eva.⁶ Hoewel de topografie inderdaad laat uitschijnen dat de *cryptoporticus* fungeerde als een soort doorgang, kan men toch niet voorbijgaan aan het funeraire gebruik ervan. Vandaar dat kan gesteld worden dat deze ruimte wel degelijk (ook) fungeerde als een hypogale begraafplaats.

Op basis van de primaire bronnen die melding maakten van de Priscilla-catacombe meent Tolotti dat in de *cryptoporticus* de martelares Prisca werd bijgezet. Problematisch is evenwel de herkenning van één welbepaald graf als het graf van Prisca. Nog steeds volgens Tolotti kan de sarcofaag niet het graf van Prisca zijn daar het graf volgens hem aan de grafeigenaar toebehoorde. Om het probleem op te lossen stelt hij de hypothese voor dat de grafeigenaar in een latere fase werd vereerd als een martelaar en dat bijgevolg de sarcofaag werd toegeschreven aan Prisca om zodoende de link te kunnen leggen met de familie van de Acilii.⁷ Deze hypothese is zeer onwaarschijnlijk. Waarom anders zou men het graf van een (vermeende) martelaar, of die "martelaar" nu met Prisca geïdentificeerd werd of niet, is zelfs niet van belang, verwijderen om drie graven in de vrijgekomen nis te bouwen? Het lijkt mij uiterst ongewoon in vergelijking met andere vereerde graven in de catacomben, dat een dusdanig herkend martelarengraf simpelweg verwijderd werd om drie gewone graven (en dus geen gemonumentiseerd graf voor de martelaar) er voor in de plaats te stellen. Bovendien is ook de identificatie van de *cryptoporticus* als de begraafplaats van Prisca meer een hypothese van Tolotti, dan een met harde bewijzen gestaafd gegeven.

In de literatuur wordt geen uitspraak gedaan over de religieuze toewijzing van het hypogeum. Als het inderdaad klopt dat deze zone (ook) fungeerde als een *vestibulum* naar christelijke zones, dan zullen de daar bijgezette personen inderdaad ook christenen zijn.

De datering van de *cryptoporticus* hangt volgens Tolotti volledig af van de decoratie. Maar daar ligt net het probleem. Volgens hem getuigt de stijl van de fresco's van een zekere ontwikkeling, maar behoren de fresco's zeker nog niet tot de laatste fase van de rood-groene strepenstijl. Volgens Tolotti zijn de fresco's van de *cryptoporticus* later ontstaan ten opzichte van de fresco's in het hypogeum van de Acilii. Laatst genoemd hypogeum wordt door hem gedateerd in het eerste kwart van de derde eeuw n.Chr. In een latere publicatie dateert Tolotti de fresco's in de *cryptoporticus* in de eerste helft van de derde eeuw. Bijgevolg kunnen de

¹ Styger 1931, 64.

² Tolotti 1978a, 304.

³ Tolotti 1978a, 306.

⁴ Tolotti 1970, 225; Tolotti 1978a, 305.

⁵ Tolotti 1970, 281.

⁶ De Santis 1997, 189; Tolotti 1970, 60–62, 225–226; Tolotti 1978a, 308–309; Pergola 1999, 134.

⁷ Tolotti 1978a, 309–311.

fresco's van de Cappella Greca, die zoals hierboven reeds aangegeven werd, later is ontstaan dan de eigenlijke *cryptoporticus*, ten vroegste rond 250 n.Chr. gedateerd worden. De architectonische vormgeving van de Cappella Greca wijst, nog steeds volgens Tolotti, echter meer naar een datering in de periode van de Tetrarchie of van Constantijn. Ook de gelijkenissen in opbouw tussen de Cappella Greca en enkele grafkamers die zich in de uitbreidingszone van het centraal *arenarium* bevinden en die gedateerd worden in de periode van Constantijn, schijnen er volgens hem op te wijzen dat de Cappella Greca in de periode van Constantijn werd aangelegd. Ook de decoratie van de Cappella Greca, hier voornamelijk de sokkel met marmerimitatie en de stilistische kenmerken van de figuren van het Lazarus-fresco, wijst op een dergelijke datering.¹ In recente literatuur wordt de *cryptoporticus* gedateerd in het begin van de derde eeuw n.Chr., of algemener, in de vóór-Constantijnse periode en dit op basis van het voorkomen van een martelarengraf in de zone van de *Cryptoporticus*.²

2.9 De regio van het zogenaamde hypogeum van Heliodorus of het “*cimitero contiguo*” van de Priscilla-catacombe

Met de benaming *cimitero contiguo*, of de aangrenzende begraafplaats, wordt een cimiteriale kern aangeduid, gelegen ten zuiden van het hypogeum van de Acilii en ten noorden, noord-oosten van het centrale *arenarium* van de Priscilla-catacombe.³ Deze kern was toegankelijk via de trap S2 die zich aftakt van de toegangstrap S1 die naar het hypogeum van de Acilii voert (zie bij de neutrale hypogea). Deze trap S2 bezit 12 uit de tuf uitgehakte treden. De bakstenen bekleding is in de moderne tijd aangebracht. Wel zijn de bovenste zeven treden in een tweede fase verlaagd. De helling van de oorspronkelijke trap is bijna gelijk met die van de trap S1. De wanden langs de zeven eerste treden werden met muren verstevigd om het fragiele gewelf te ondersteunen.⁴ Op basis van de betonbepleistering van de toegang van S2 die achter de met bakstenen beklede treden van S1 doorloopt, stelt Tolotti dat de trap S2 anterieur is aan de bekleding van trap S1.⁵ Aldus stelt Tolotti volgende relatieve chronologie vast van de trappen S1 en S2: eerst werd de trap S1 aangelegd die naar het hypogeum van de Acilii leidt; dan volgde de aanleg van de trap S2 met een bakstenen toegang; vervolgens werd een bepleistering op de wanden van de trap S1 aangebracht en tenslotte werd de trap S1 met bakstenen bekleed.⁶

Op de trap S2 sluit de gang h1 van het zogenaamde hypogeum van Heliodorus aan. De gang is 2m hoog, 1,20m breed.⁷ Deze gang is ongeveer 14m lang.⁸ Op het einde van deze gang werd, volgens Tolotti gezien het niveauverschil eerder toevallig, een aansnijding gemaakt met de gang h'0 en h''0, het zogenaamde hypogeum van Tyche.⁹ De gang h'0 is 17,67m lang en de gang h''0 is 8m lang.¹⁰ De gang h''0 werd volgens Tolotti evenwel niet meteen als begraafplaats aangewend.¹¹ In het verlengde van de hoofdgang h1 ligt de gang h2 die tevens deel uitmaakt van het hypogeum van Heliodorus.¹² De gang h2 is ongeveer 15m lang.¹³ De gangen hebben een semi-gebogen gewelf.¹⁴ In een latere periode werden nog zijgangen aangelegd. Voor de gangen h'3 en h''3 is het

¹ Tolotti 1978a, 306–308; Tolotti 1980, 28; In Provoost 2000a, 37 en 46 dateert Provoost de fresco's van de *cryptoporticus* in de periode 250–325 n.Chr., de fresco's uit de Cappella Greca worden door hem in de periode 325–375 n.Chr. geplaatst. In Fasola 1978a, 124 wordt er terecht op gewezen dat de datering van de Cappella Greca bij Tolotti hoofdzakelijk afhangt van de stijl van de fresco's. Net deze fresco's werden eveneens op basis van hun stijl door Styger en De Bruyne in de meest wijduiteenlopende periodes geplaatst: volgens Styger 1931, 71: rond 150 n.Chr.; volgens De Bruyne 1970, 330: rond 180 n.Chr. Hoewel de Cappella Greca waarschijnlijk buiten het door mij afgebakende chronologische vlak valt, blijft het een goed voorbeeld van de problematiek inzake de datering.

² Pergola 1999, 133; Reekmans 1986a, 14.

³ Tolotti 1970, 48. De benaming “*cimitero contiguo*” voor deze kern werd geïntroduceerd in Styger 1931, 23.

⁴ Tolotti 1968, 278–279; Tolotti 1970, 122–123.

⁵ Tolotti 1968, 279.

⁶ Tolotti 1968, 280; Tolotti 1970, 123; Tolotti 1978, 287.

⁷ Styger 1931, 6.

⁸ Berekening op basis van de figuur Tolotti 1970, Tafel II.

⁹ Tolotti 1970, 48–49. De benaming van het zogenaamde hypogeum van Tyche werd waarschijnlijk afgeleid van een daar in een inscriptie vermelde naam. Het is echter duidelijk dat de inscriptie geen *titulus* is (zie verder). Ook voor het zogenaamde hypogeum van Heliodorus veronderstel ik dat de benaming is afgeleid van een inscriptie. Tolotti geeft echter geen verklaringen voor de benamingen op.

¹⁰ Berekening op basis van de figuur Tolotti 1970, Tafel II.

¹¹ Tolotti 1970, 181.

¹² Tolotti 1970, 173.

¹³ Berekening op basis van de figuur Tolotti 1970, Tafel II.

¹⁴ Tolotti 1970, 172.

evenwel zeker dat dit nog gebeurde voor de wanden van de gehele gang h2 met graven werden bezet aangezien bij de aanleg van de doorgangen van beide gangen geen graven werden doorbroken. Het moet aldus benadrukt worden dat de gang h3 een nieuw aangelegde gang is temidden een reeds bestaand netwerk van waterkanalen.¹ De gang h'3 is ongeveer 5,70m lang en de gang h"3 was aanvankelijke waarschijnlijk ongeveer 17m lang.²

De gang h1 en onder andere ook de gangen h2 en h0 worden door Tolotti (op een complexe wijze) op basis van het profiel en de planimetrie als waterkanalen geduid. Vandaar ook dat het veeleer lijkt dat de gang h1 toevallig de gang h0 sneed. Vanuit deze gangen, die dus bereikbaar waren via de trap S2, werd een begraafplaats aangelegd die in zuidelijke richting, dit is de richting van een verlaten *arenarium*, expandeerde.³

Het meest opvallende graftype in het "*cimitero contiguo*" zijn grote met bogen overspannen nissen in de wanden. In totaal komen in deze regio achttien dergelijke nissen voor. In de gang h1 van het zogenaamde hypogeum van Heliodorus zijn twee dergelijke nissen voor *arcosolia* aanwezig. Daarnaast komen ook *pilae* van vier tot zes *loculi* voor. De nissen waren aanvankelijk afgesloten met marmeren platen die verticaal in de opening van de nis geplaatst werden. In de achterwand van de nissen van de *arcosolia* werden in latere periodes *loculi* aangelegd. In het verlengde van deze gang, namelijk in de gang h2 komen vijf dergelijke nissen voor. Twee van deze nissen zijn misschien van meet af aan bestemd voor het opstellen van een sarcofaag. In de gang h'0 van het zogenaamde hypogeum van Tyche tenslotte komen elf nissen voor. Opvallend is dat bij het merendeel van deze nissen achter de opstaande tufwand zich geen *arcosolium*-kuip meer bevindt, maar een "put", van ongeveer 1m diep en even groot als de oppervlakte van de nissen, waarvan de wanden bezet zijn met *loculi*. Ook de drie overige nissen van de gang h2 zijn volgens dit model geconstrueerd. Deze "putten" zijn evenwel latere aanpassingen van de oorspronkelijke *arcosolia* om de capaciteit aan graven te vergroten. Nog later werden ook de eigenlijke "putten" als graf aangewend waarbij tussen de verschillende lichamen horizontaal een afscheiding in bakstenen werd geplaatst. Volgens Tolotti is dit graftype met onder meer het horizontaal op elkaar stapelen van lichamen rechtstreeks afgeleid van *sub divo*-begravingen waar ook dergelijke graftypes aangetroffen worden. Naast deze nissen komen in de regio ook talrijke *loculi* voor.⁴ In de gang h'3 en h"3, die zoals gezien nog werden aangelegd vóór de wanden van de gang h"2 volledig met graven werden bezet, komen alleen *loculi* voor.⁵ Op basis van eigen onderzoek *in situ* telde de gang h'3 twaalf grote en zes kleine *loculi*. In de gang h"3 kon ik per wand vijftien *pilae* van vier tot zes *loculi* tellen. De *loculi* die vooraan in de gang liggen vallen op door hun grootte en verzorgde aanleg. De achterste *loculi* zijn merkbaar kleiner.

Decoratie ontbreekt in deze funeraire zone. Epigrafisch materiaal uit deze zone is zeldzaam wegens de intensieve roof die er plaats vond. De op kleine marmeren platen aangebrachte inscripties vermelden vaak alleen de naam van de overleden persoon en eventueel ook de commemorator. De verzorgd uitgehakte letters werden met rode verf ingekleurd.⁶ De uitvoerigste inscriptie, die evenwel niet *in situ* werd aangetroffen, is die van Tyche: *Tyche dulcis vixit anno uno mensibus X dieb. XXV accepit VIII kal. ... reddidit die s s.*⁷

Volgens Tolotti ontwikkelde zich vanuit een netwerk van waterkanalen een christelijke begraafplaats van een tamelijk grote gemeente.⁸ In het hypogeum van Tyche werden volgens Tolotti de vereerde graven van Potenziana en Prassedo aangebracht.⁹

Volgens Styger bevat deze kern de oudste gangen van de Priscilla-catacombe.¹⁰ Volgens Tolotti is het waarschijnlijk dat deze begraafplaats reeds in het laatste kwart van de tweede eeuw of toch op het einde van de tweede, begin van de derde eeuw (tussen 180 en 220 n.Chr.) in de bestaande constructies werd aangelegd. Hiervoor verwijst hij naar de inscripties.¹¹ Ook de opvallende nissen in de gang h'0 laten volgens hem op basis van een vergelijking met gelijkaardige graftypes (bijvoorbeeld in de *sub divo*-begravingen van de Lucina-

¹ Tolotti 1970, 180 en 212.

² Berekening op basis van de figuur Tolotti 1970, Tafel II.

³ Tolotti 1968, 282; Tolotti 1970, 48–56; Pergola 1999, 133.

⁴ Styger 1931, 6–7; 24–25; Tolotti 1970, 171–180.

⁵ Tolotti 1970, 212.

⁶ Tolotti 1970, 180–181.

⁷ Tolotti 1970, 181. Inscriptie gepubliceerd in Tolotti 1970, 181. Het is duidelijk dat de benaming van deze zone gebaseerd is op de in deze inscriptie vermelde persoon. Aangezien Tyche slechts één jaar werd, is het onmogelijk te stellen dat zij een hypogeum inrichtte.

⁸ Tolotti 1980, 25–26.

⁹ Tolotti 1970, 282.

¹⁰ Styger 1933, 100.

¹¹ Tolotti 1980, 181; Tolotti 1980, 25–26.

crypte) een datering in de laatste decennia van de tweede eeuw toe.¹ Ook de baksteenstempels verantwoorden volgens hem een dergelijke datering.²

2.10 Het hypogeum van Eva van de Priscilla-catacombe

De oorspronkelijke toegangstrap van het hypogeum is niet bewaard. Toch is het volgens Tolotti duidelijk dat deze er ooit moet geweest zijn aangezien het hypogeum in oorsprong niet toegankelijk was via andere gangen die het hypogeum nu wel verbinden met de catacombe. Ten noorden van de gang e1 zijn inderdaad sporen aangetroffen van een trap S4 die waarschijnlijk de originele toegangstrap uitmaakte. Bovengronds moet deze trap oorspronkelijk op enkele meter van de toegangstrap S1 en S2 (van het *cimitero contiguo* en het hypogeum van de Acilii) gelegen zijn.³ Tolotti acht het mogelijk dat het hypogeum in oorsprong afhankelijk was van een klein bovengrond begrafenisperceel langs de via Salaria.⁴

Het zogenaamde hypogeum van Eva (e1) bevindt zich in het verlengde van de gang g20. De primitieve kern van dit hypogeum, namelijk de gang e1 werd ondergebracht in een waterbouwkundige constructie. Het hergebruik van waterkanalen en cisternen is een eigenschap die dit hypogeum gemeen heeft met het hypogeum van Heliodorus, het zogenaamde hypogeum van Tyche en het hypogeum van de Acilii die alle in de directe nabijheid werden aangelegd. De gangen e'2 en e''2 zijn verdere uitbreidingen van de eerste kern van het hypogeum. De lichte knik tussen de twee laatst genoemde gangen doet Tolotti vermoeden dat de gang e'2 vanuit de gang g20 werd aangelegd terwijl de gang e''2 vanuit het hypogeum zelf werd aangelegd.⁵ Oorspronkelijk was de hoofdgang 21,66m lang. Bij latere uitbreidingen werd de gang nog ongeveer 11,40m langer gemaakt.⁶ In het hypogeum is waarschijnlijk tijdens de eerste fase het *cubiculum* Eiii aangelegd. Dit *cubiculum* meet ongeveer 2m bij 2,28m.⁷

Het meest opvallende graftype in het hypogeum van Eva is een *arcosolium* ondergebracht in een grote nis. Langs de westelijke wand van de gang e1 bevinden zich vijf dergelijke nissen en langs de oostelijke wand één. In het *cubiculum* Eiii bevindt zich een gelijkaardig zevende (typologisch evenwel licht afwijkend) *arcosolium*. Deze graven zijn identiek aan de rij *arcosolia* zoals die ook aangebracht werden in het zogenaamde hypogeum van Tyche (h'0) en die als het oudste graftype van de Priscilla-catacombe beschouwd worden door Tolotti.⁸ De achterwanden van de *arcosolia* werden tijdens een latere fase doorbroken door de aanleg van talrijke *loculi*. In de bodem van de gang waarlangs de *arcosolia* zijn aangebracht werden talrijke *formae* aangebracht.⁹ Er zijn ook sporen die wijzen op het hergebruik van bepaalde graven. Talrijke fragmenten van sarcofagen die in het hypogeum werden aangetroffen wijzen erop dat in een latere periode in het hypogeum ook sarcofagen werden opgesteld. Misschien was dit het geval in de nissen n46 en n47 omdat daar alle oorspronkelijke graven zijn vernietigd bij het ruimer maken van de oorspronkelijke nissen. Tolotti besluit dan ook dat deze zone voor een lange periode in gebruik was.¹⁰

In het hypogeum werden de wanden bepleisterd tijdens de eerste fase.¹¹ De enige geschilderde decoratie in het hypogeum bevindt zich in de nis n49. De afbeeldingen bestaan uit rode lijnen, een pauw, een man die zijn hand boven een jongeling zijn hoofd houdt, een rustende Jonas en Eva met de slang.¹² Er wordt evenwel niet aangegeven in de literatuur dat deze fresco's tot de eerste fase behoorden.

Over inscripties uit de eerste fase vermeldt Tolotti niets. Boven het *arcosolium* n46 werd (in een latere periode) een graffito aangebracht die verwijst naar een *retro sanctos*. In het hypogeum van Eva werden echter geen vereerde graven aangetroffen. Tolotti meent dan ook dat het graffito als een soort wegwijzer moet beschouwd worden om via de gang e5 een vereerd graf te bereiken.¹³

¹ Tolotti 1970, 173.

² Tolotti 1970, 180 en 212.

³ Tolotti 1970, 279.

⁴ Tolotti 1970, 279–280.

⁵ Tolotti 1970, 275–276.

⁶ Berekening op basis van figuur 8 in Fiocchi Nicolai 1998, 18.

⁷ Berekening op basis van figuur 8 in Fiocchi Nicolai 1998, 18.

⁸ Tolotti 1970, 276, 279.

⁹ Tolotti 1970, 277–278.

¹⁰ Tolotti 1970, 280.

¹¹ Tolotti 1970, 278.

¹² Tolotti 1970, 281.

¹³ Tolotti 1970, 282.

Tolotti omschrijft de begraafplaats als een in oorsprong bescheiden hypogeum.¹ Gezien de beperkte grootte en de luxueuze graftypologie betreft het hier volgens mij waarschijnlijk een hypogeum voor een familie. Op basis van de topografie en de graftypologie dateert Tolotti het oprichten van dit hypogeum ten vroegste vanaf 225 n.Chr. en stelt dat het heel waarschijnlijk in de tweede helft van de derde eeuw n.Chr. werd opgericht. De verbinding via de gang g20 met de *cryptoporticus* vond op basis van topografische argumenten plaats in het eerste of tweede decennium van de vierde eeuw n.Chr.²

2.11 Regio van het centraal *arenarium* in de Priscilla-catacombe

De regio I of de regio van het centraal *arenarium* is één van de oudste kernen van de Priscilla-catacombe die gelegen is langs de via Salaria. Volgens Fiocchi Nicolai is deze begraafplaats de grootste gemeenschappelijke begraafplaats van zijn tijd. De begraafplaats werd in een verlaten *arenarium* ondergebracht.³ Volgens Tolotti werd het *arenarium* deels tijdelijk als een waterbekken gebruikt. Pas daarna werd in deze zone, mits enkele kleine aanpassingen, overgegaan tot de aanleg van een begraafplaats.⁴

Een gedetailleerde beschrijving van deze zone, zoals bijvoorbeeld van de lengte van de gangen, ontbreekt tot op heden.⁵ De trap S6 – S7 fungeerde als toegangstrap tot het centraal *arenarium*. Alleen de onderste vier treden zijn nog bewaard gebleven. Bijna de gehele trap werd van een baksteenbekleding voorzien.⁶ Recent onderzoek wees uit dat de trap in twee fasen werd opgetrokken.⁷ De begraafplaats, met een tamelijk onregelmatig plattegrond als gevolg van de reeds bestaande galerijen van het *arenarium*, bestond uit een twaalfstal brede gangen.⁸ Schematisch kan gesteld worden dat de gangen a1, a2, a3 en a4 (die een noord-zuidelijk verloop kennen) met elkaar verbonden worden door de gangen a5, a6, a8, a9, a10, a11, a12, a13, a14 en a15 (die een west-oostelijk verloop kennen). Toch is er hier geen sprake van een roostersysteem omdat de west-oostelijk verlopende gangen niet steeds doorlopen tussen de gangen a1 en a4.⁹ Ten zuiden van de toegangstrap ligt de hoofdgang a1 die voorzien is van nissen.¹⁰ De breedte van de lange gangen varieerde tussen 2m en 2,50m. De hoogte schommelde tussen 2,50m en 3m. De gangen waren overspannen met een gebogen gewelf.¹¹ De totale lengte van de gangen van het centraal *arenarium* kan berekend worden op ongeveer 210m. De hoofdgang is ongeveer 26,55m lang en gemiddeld 2m breed.¹²

¹ Tolotti 1970, 279.

² Tolotti 1970, 280.

³ Fiocchi Nicolai 1998, 17–18.

⁴ Tolotti 1978a, 281–282; Naast de in deze studie bestudeerde kernen van de Priscilla-catacombe, maken ook de kern van de tweede verdieping en de regio van het *baptisterium* deel uit van de zojuist vernoemde catacombe. Ook voor deze kernen zijn aanduidingen aan te dragen dat ze zijn ondergebracht in waterbouwkundige constructies. De kern van het tweede niveau stamt waarschijnlijk uit het (einde van derde) begin van de vierde eeuw. Waarschijnlijk is deze kern de in de primaire bronnen als *Novella*-begraafplaats omschreven necropool die aangelegd werd door paus Marcellus (308–309 n.Chr.). De regio van het *baptisterium* is ontstaan in de vierde eeuw. Wegens de dateringen van deze kernen vallen de constructies evenwel buiten de chronologische afbakening van deze studie. Zie voor deze kernen evenwel onder meer: De Santis 1997, 190; Fasola 1989, 1186–1187; Février 1959, 21–23; Fiocchi Nicolai 2001, 37; Pergola 1999, 134 en Tolotti 1980, 28–32.

⁵ In Tolotti 1970, 1–22 wordt de zone van het centrale *arenarium* en de omliggende zones, die eveneens in *arenaria* zijn ondergebracht, wel uitvoerig (maar op een complexe manier) behandeld, maar exacte afmetingen blijven evenwel achterwege.

⁶ Fiocchi Nicolai 1998, 18; Spera 1993, 383; In Février 1959, 6 meent Février dat er een andere oorspronkelijke toegangstrap was tot het *arenarium*. Ook in Tolotti 1978a, 298–300 meent Tolotti dat de trap S6 – S7 niet de oorspronkelijke toegangstrap kan zijn daar bij de aanleg van deze trap graven werden vernietigd. In Spera 1993, 383 wordt de hypothese van een andere toegangstrap echter ontkracht. De trap S6 – S7 kon op basis van ceramiekvondsten gedateerd worden op het einde van de tweede, begin van de derde eeuw n.Chr. wat volgens Spera een voldoende bewijs is dat deze trap de originele toegangstrap vormde tot het tot begraafplaats omgevormde *arenarium*.

⁷ Spera 2003a, 455–468.

⁸ Fiocchi Nicolai 1998, 18; Tolotti 1978a, 281.

⁹ Tolotti 1970, 5–6.

¹⁰ Pergola 1999, 133.

¹¹ Février 1959, 6; Fiocchi Nicolai 1998, 18.

¹² Berekening op basis van de figuur Février 1959, Planche I (waarop schematisch in zwart de gangen zijn aangeduid die behoren tot het centraal *arenarium*) en de figuur Tolotti 1978a, Fig. 1 (die een exactere weergave heeft van het verloop van de gangen). Bij een controlemeting op de eerst vermelde, meer schematische figuur,

In het centrale *arenarium* werden langs de gangen in een latere fase twee *cubicula* aangelegd. Het *cubiculum* van de Goede Herder behoorde echter zeker niet tot de primitieve fase daar de grafkamer is aangelegd in een voordien bestaande korte gang van het *arenarium*.¹

In een tweede fase werd via twee gangen vanuit het centrale *arenarium* een uitbreiding in zuid-westelijke richting naar de regio VI of V (al naar gelang de geraadpleegde literatuur verschilt de benaming) ondernomen. De meest zuidelijke nieuwe gang was bij zijn aanvang tussen 1,20m en 1,30m breed en ongeveer 2,60m hoog.² Pergola dateert het verbinden van de verschillende regio's in de eerste helft van de vierde eeuw n.Chr.³

In het centrale *arenarium* werden 15 grote nissen, die bezet werden met bakstenen, aangelegd. In deze nissen werden marmeren sarcofagen geplaatst. Tien dergelijke nissen bevinden zich langs de hoofdgang al.⁴ Volgens Tolotti zijn deze nissen, door hun plaatsing en door het feit dat bij de aanleg van de nissen geen graven werden vernietigd, de oudste graven in de regio. Bijgevolg zouden deze nissen dan ook ouder zijn dan de oudste inscripties die bij de *loculi* werden aangetroffen.⁵ In de overige gangen werden vanaf het begin van de derde eeuw ongeveer 1200 eenvoudige *loculi* aangebracht.⁶ Na het aanleggen van de *loculi* moesten bepaalde delen van het *arenarium* voorzien worden van muren en pijlers in baksteen en tufsteen teneinde de stevigheid van de constructie te garanderen. Hierdoor werden de *loculi* die achter deze verstevigingsconstructie kwamen te zitten goed bewaard.⁷

Bepaalde delen van de gangen van het centrale *arenarium*, bijvoorbeeld de gang die werd omgevormd tot het *cubiculum* van de Goede Herder, werden voorzien van een pleisterlaag die met een witte verf beschilderd werd.⁸ Op het einde van de hoofdgang is een afbeelding aangebracht van de Madonna met kind en de profeet Balaam (volgens sommigen eerder de profeet Jesaia). Het fresco, met daarnaast stucwerk uit de Severische periode, wordt gedateerd in het begin van de derde eeuw.⁹ Het zojuist aangehaalde gelijktijdig gedateerde stucwerk stelt een schapdrager tussen twee schapen, twee bomen met bloesems en drie oranten voor.¹⁰ Bepaalde nissen, namelijk n36 en n37 dragen een decoratie van rode strepen op een witte achtergrond. In de nis n37 zijn ook nog afbeeldingen van rozen bewaard.¹¹ Alles bij elkaar beschouwd komen er niet veel decoratieve elementen voor tijdens de eerste fase van het centrale *arenarium*.¹²

In de regio van het centraal *arenarium* in de Priscilla-catacombe werden *in situ* 370 zowel in het Latijn als in het Grieks gestelde inscripties aangetroffen. Er kwamen zowel met verf beschilderde inscripties op bakstenen afsluitingen van de graven, als op marmeren platen aangebrachte inscripties voor. Volgens Carletti vertonen deze "priscilliaanse" inscripties zowel technisch als inhoudelijk grote overeenkomsten.¹³ Volgens hem zijn, bij bestudering van 284 inscripties op het totaal van 370, 80% inscripties als neutraal te classificeren. Dit wil zeggen dat de inscripties noch duidelijk christelijke, noch typisch pagane elementen bevatten. Carletti gaat er echter wel vanuit dat deze inscripties als christelijk kunnen worden beschouwd. Argumenten hiervoor ontbreken evenwel. Bij deze groep van inscripties bevatten de inscripties voor meer dan helft alleen maar de naam van de overleden persoon. Een klein aantal vermeldt de naam van de overleden persoon én de naam van de opdrachtgever. Iets vaker worden zowel de naam van de overleden persoon als de opdrachtgever tezamen vermeldt met een *elogium*: *benemerenti*, *coniuges amantissimi*, *infanti dulcissimo*, *filio dulcissimo* of *filiae dulcissimae*, *coniugi carissimo* of *carissimae* of *incomparabili*. In één tiende van de gevallen worden zowel de

bekwam ik voor de lengte van de gangen van het centraal *arenarium* 215m. Dit is dus bij benadering gelijk aan 210m.

¹ Février 1959, 6; Tolotti 1978a, 301.

² Février 1959, 6; Tolotti 1978a, 301.

³ Pergola 1999, 134.

⁴ Fiocchi Nicolai 1998, 18; Pergola 1999, 133; Tolotti 1970, 6, 181–186; Tolotti 1978a, 300–301; Er dient benadrukt te worden dat in oudere studies de bijzettingen in sarcofagen, weliswaar op basis van verkeerde topografische interpretatie's, als de laatste fase werden beschouwd (Styger 1931, 60).

⁵ Tolotti 1970, 186–187; Tolotti 1978a, 301.

⁶ Fiocchi Nicolai 1998, 18; Fiocchi Nicolai 2001, 22–23; Pergola 1999, 133.

⁷ Février 1959, 6; Tolotti 1978a, 301.

⁸ Février 1959, 6.

⁹ De Santis 1997, 186; Pavia 2000a, 54; Pergola 1999, 133.

¹⁰ De Santis 1997, 186; Pavia 2000a, 54.

¹¹ Tolotti 1970, 189.

¹² Styger 1931, 31.

¹³ Carletti 1984, 202–203.

naam van de overleden persoon en de opdrachtgever, een *elogium* en biografische data vermeld. In een zeer klein aantal gevallen wordt de naam van de overleden vergezeld van biografische informatie.¹

Slechts 13% op een totaal van 284 inscripties kan als zeker christelijk omschreven worden. Tot deze groep van inscripties rekent Carletti inscripties met vermelding van het woord “vrede” of “in vrede” in het Latijn of het Grieks. Hij meent dat de groep inscripties met de uitdrukking “vrede” (gezien als een groet) tot de oudste inscripties van het *arenarium* behoren, namelijk tot de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. De andere groep inscripties met de uitdrukking “in vrede” (een meer eschatologisch beladen variant van de eerste uitdrukking) behoort tot een latere periode, maar nog steeds vóór de Constantijnse periode. Deze laatste groep inscripties komt dan ook niet voor bij de originele *loculi*, maar bij de *loculi* die aangebracht zijn in de muren die voor de originele *loculi* zijn opgetrokken of bij de in de originele nissen met de sarcofagen aangebrachte graven.²

Tot de overige 7% vóór-Constantijnse inscripties tenslotte, behoren inscripties die getuigenis afleggen van een diepere kennis van de Bijbel en de exegese. Bij deze inscripties komen allusies op Bijbelcitataten voor.³

In het centrale *arenarium* werden vele baksteenstempels nog *in situ* aangetroffen. Er werden onder meer baksteenstempels uit de periode van Caracalla (212–217 n.Chr. / eerste drie voorbeelden) en uit de periode van Severus (193–198 n.Chr. / laatste voorbeeld). Belangrijk voor de datering is volgens Février dat de baksteenstempels uit deze periode doorheen de gehele regio werden aangetroffen en niet in een afgebakende zone.⁴ Een vaststelling, met verstreckende gevolgen voor de datering, die door Tolotti bevestigd wordt.⁵

De begraafplaats van het centrale *arenarium* wordt door Styger, Brandenburg, Spera en Fiocchi Nicolai unaniem als een gemeenschappelijke christelijke begraafplaats beschouwd.⁶ In een recente studie wijst Spera erop dat ook hier, zoals het ook het geval is voor de andere oudste Romeinse catacomben, een “*dualismo topografico*” aanwezig is: enerzijds is er de gemeenschappelijke begraafplaats in het centrale *arenarium* en anderzijds is er nabij deze necropool het private hypogeum van de Acilii.⁷ Hoewel geen directe argumenten worden aangegeven waarom het *arenarium* als een gemeenschappelijke catacombe wordt beschouwd, wijst naar mijn mening de uitgestrektheid van de zone en het aanwenden van *loculi* inderdaad in die richting.

Février meent op basis van de baksteenstempels dat de begraafplaats in het centrale *arenarium* pas ten vroegste vanaf het tweede kwart van de derde eeuw n.Chr. werd aangelegd.⁸ Tolotti meent, eveneens zich baserend op de baksteenstempels en op de fresco’s van de nis n37, dat de begraafplaats ontstond in het eerste kwart van de derde eeuw n.Chr.⁹ Een datering die ook navolging krijgt bij Fasola.¹⁰ Op basis van de in deze zone aangetroffen epigrafische bronnen, namelijk de grafplaten bewaard achter de steunpijlers, de baksteenstempels en de fresco’s kan deze begraafplaats volgens recentere studies door Fiocchi Nicolai echter reeds gedateerd worden in het eerste decennium van de derde eeuw.¹¹ Spera, De Santis en Biamonte plaatsen het ontstaan van de begraafplaats op basis van de baksteenstempels in het begin van de derde eeuw n.Chr.¹² Een datering die op basis van de cermaiekvondsten bij de toegangstrap bevestigd werd.¹³ De aanvang van de zuid-westelijke uitbreiding wordt door Février en Pergola op basis van de baksteenstempels en de fresco’s (onder meer de fresco’s uit het *cubiculum* met de zogenaamde *velatio*-scène en het fresco van de Madonna en kind met de profeet Balaam) gedateerd tussen 250 en 275 n.Chr.¹⁴ Er is dus een “duidelijk” tijdsverschil op te merken tussen

¹ Carletti 1984, 203–204 en 207.

² Carletti 1984, 204–205.

³ Carletti 1984, 206.

⁴ Février 1959, 8 en 10; Voorbeelden van baksteenstempels naar Février 1959, 8 en 10: *Favius Myro...; Op. dol. ex pr. Aug. n. fig. (Dom)itianas maior.; (Ex pr. m.) Aureli Antonini (Aug. n.) port Lic.; (Op.) dol. ex praed. (Aug. n. fig. Ocejanas m(aiores).*

⁵ Tolotti 1978a, 301.

⁶ Brandenburg 1984, 36; Fiocchi Nicolai 1998, 17; Spera 1993, 383; Styger 1931, 31.

⁷ Spera 1993, 383.

⁸ Février 1959, 10–11.

⁹ Tolotti 1970, 187–189; Tolotti 1978a, 301.

¹⁰ Fasola 1978a, 123.

¹¹ Fiocchi Nicolai 1998, 18; Fiocchi Nicolai 2001, 22–23.

¹² De Santis 1997, 185–186; Spera 1993, 383.

¹³ Spera 2003a, 455–468.

¹⁴ Février 1959, 11; Pergola 1999, 133; In een recent onderzoek door Provoost wordt het *cubiculum* van de *velatio* (= Pri 7) gedateerd rond 280–290 n.Chr. (Provoost 2000a, 16). De Santis en Biamonte dateren de fresco’s van het *cubiculum* op basis van stilistische overwegingen tussen 253 en 268 n.Chr. (De Santis 1997, 186); een datering die dus beter aansluit bij het ontstaan van deze zuid-westelijke uitbreiding van het centrale *arenarium* zoals hierboven geschetst werd. Misschien wijst de door Provoost naar voren geschoven datering er echter op dat de uitbreidingen van het *arenarium* niet zo snel gebeurden zoals zowat unaniem wordt aangenomen.

de begraafplaats in het centrale *arenarium* en de verdere uitbreidingen.¹ Tolotti wijst er dan ook op dat de gehele regio van en rond het centrale *arenarium* reeds bijna volledig was ontgonnen vóór de periode van Constantijn. In de periode tussen 200 en 230 n.Chr. vonden de eerste funeraire activiteiten plaats (onder meer in de grote nissen). Tussen 230 n.Chr. en het begin van de vierde eeuw n.Chr. werden de meer zuidelijke gangen in gebruik genomen. Op het einde van de derde eeuw of het begin van de vierde eeuw werden de stutmuren in het *arenarium* aangebracht.² In de eerste helft van de vierde eeuw, werden alle kernen, en dus ook het centrale *arenarium*, met elkaar verbonden.³

2.12 Anoniem hypogeum van de via Villini / zogenaamde Nicomedes-hypogeum

Het Nicomedes-hypogeum is gelegen langs de via Nomentana nabij de muur van Aurelius. Het hypogeum is in een tuflaag van slechte kwaliteit ingegraven.⁴ De constructie werd, nadat ze verlaten werd in de zesde eeuw wegens de invallen van de Longobarden, ontdekt in 1571. Na opnieuw in de vergetelheid te zijn geraakt, werd het hypogeum herontdekt in 1864.⁵ De benaming van het hypogeum is evenwel onzeker.⁶ Bovengronds werden resten aangetroffen van een mausoleum waarrond talrijke *a cappuccina*-graven waren aangebracht.⁷

Reeds in een oudere studie werd door Lanciani de gedachte geopperd dat de constructie in een systeem van waterkanalen is ingebouwd. Dit zou volgens hem de afmetingen van bepaalde onderdelen van het hypogeum verklaren. Pas in een latere periode werd volgens Lanciani een christelijk hypogeum ingericht in het systeem van waterkanalen.⁸ In een recentere studie door Tolotti wordt er nog steeds van uitgegaan dat de hoofdgang en de twee grootste zijgangen een waterbouwkundige functie bezaten.⁹ Pergola meent dat er voor de inrichting van het hypogeum ook gebruik werd gemaakt van delen van een *arenarium*.¹⁰

Het hypogeum is toegankelijk via een trap met 80 treden.¹¹ De trap was ongeveer 0,75m breed.¹² Bovengronds startte de trap vanuit een nu verdwenen bovengronds mausoleum met absides.¹³ De trap voert tot een diepte van 16m onder het bovengrondse loopoppervlak.¹⁴ Op een trapoverloop bijna halverwege de toegangstrap starten gangen die ingericht zijn in een *arenarium*.¹⁵

Op de toegangstrap sluit een 52m lange hoofdgang aan die tussen 1,20m en 1,70m breed is.¹⁶ Na 35m bevindt er zich een cirkelvormige put in de gang. Op het einde van de gang bevindt er zich nog een put die rechthoekig van vorm is.¹⁷ Achter deze put bevindt zich nog een put waarop een soort afwateringskanaal, gevormd door in elkaar geschoven amforen, is aangesloten.¹⁸ De hoofdgang is voorzien van een baksteenbekleding en bogen.¹⁹ Achteraan de hoofdgang, boven de put, is een bijna 20m hoog *lucernarium* aangebracht.²⁰

In het totaal sluiten drie zijgangen op de hoofdgang aan. De oostelijke zijgang is min of meer L-vormig en heeft een totale lengte van ongeveer 31,50m. Ook de langste westelijke zijgang is L-vormig. Op het snijpunt is een rechthoekige kamer (er wordt niet vermeld of deze ruimte een *cubiculum* is) aanwezig. Deze ruimte meet ongeveer 2m bij 3m.²¹ De totale lengte van deze zijgang is minstens 46,50m. Deze twee zijgangen worden door

¹ Tolotti 1978a, 301–303.

² Tolotti 1970, 212; Tolotti 1978a, 303.

³ Pergola 1999, 134.

⁴ Lanciani 1918, 13; Reekmans 1986a, 14.

⁵ Lanciani 1918, 13.

⁶ Marucchi 1934, 374.

⁷ Pergola 1999, 139.

⁸ Lanciani 1918, 14.

⁹ Tolotti 1980, 39.

¹⁰ Pergola 1999, 139.

¹¹ Fasola 1978a, 110.

¹² Berekening op basis van de figuur Tolotti 1980, 40.

¹³ Pergola 1999, 139.

¹⁴ Lanciani 1918, 14.

¹⁵ De Santis 1997, 194 en 196; Marucchi 1934, 375; Pergola 1999, 139.

¹⁶ Tolotti 1980, 39.

¹⁷ Tolotti 1980, 39.

¹⁸ Tolotti 1980, 39.

¹⁹ Lanciani 1918, 14; Marucchi 1934, 375.

²⁰ Marucchi 1934, 377; Reekmans 1986a, 14.

²¹ Berekening op basis van de figuur Tolotti 1980, 40.

Tolotti beschouwd als drainagekanalen.¹ Op het einde van de gang ter hoogte van de voorlaatste put is nog een 12m lange zijgang in westelijke richting aangelegd.² Ik vestig ook de aandacht op het feit dat bij de twee langste zijgangen het eerste deel, dus het deel dat haaks op de hoofdgang staat, een regelmatig, recht verloop kent, en dit in tegenstelling tot het tweede deel van de gang, dus het deel dat haaks staat op de het eerste deel van de zijgang.

In totaal zijn er drie *cubicula* langs de hoofdgang aangebracht. Deze zijn pas in een latere fase aangebracht en behoren dus niet tot het waterbouwkundige netwerk.³ Een eerste *cubiculum* met onregelmatige plattegrond is gelegen aan de voet van de trap.⁴ De afmetingen van dit *cubiculum* zijn ongeveer 2,75m bij 2,25m.⁵ De wanden waren bezet met marmeren *crustae*. Op basis van het feit dat deze grafkamer de enige zo gedecoreerde is en op basis van de aanwezigheid van een graffito bij het rechter *arcosolium*, werd in een oudere studie van Marucchi dit *cubiculum* beschouwd als de grafkamer van Nicomedes.⁶ Het eerste westelijk gelegen *cubiculum* is ongeveer 2m bij 3m. Het derde *cubiculum*, dat voorafgegaan werd door een 4m lange en 1m brede gang, is ongeveer 1,5m bij 2,25m.⁷

Slechts een bepaald deel van de hoofdgang werd met *loculi* bezet. Van de zijgangen is telkens slechts het begin voorzien van *loculi*.⁸ Er wordt echter niet aangegeven wanneer deze *loculi* zijn aangebracht. In het eerste *cubiculum* rechts in de hoofdgang zijn in de achterwand en zijwanden telkens een *arcosolium* aangebracht. Deze lage *arcosolia* zijn volgens Fasola, De Santis en Biamonte typologisch meer verwant aan die in pagane mausolea dan aan die in christelijke catacomben.⁹ Ook in de andere *cubicula* komen *arcosolia* voor.¹⁰ Het totaal aantal graven dat in dit hypogeum voorkomt, kan niet afgeleid worden uit de literatuur.

In het hypogeum zijn geen sporen aangetroffen van fresco's of sculpturen.¹¹ De vele in het Grieks opgestelde inscripties, waren volgens oudere studies een bewijs voor de ouderdom van het hypogeum. Opvallend is het veelvuldig voorkomen van de naam Catianilla, afgeleid van de *gens*-naam Catia. In die mate zelfs dat gedacht werd dat deze familie de grafeigenaars waren.¹² Een andere inscriptie waarvan de vondstomstandigheden niet verder aangegeven zijn, wordt eveneens verbonden met dit hypogeum. In de inscriptie staat dat een zekere M. Valerius een begraafplaats had ingericht voor diegenen die tot dezelfde religie behoorden als hijzelf. In een oudere studie wordt op basis van deze inscriptie door Marucchi een link gelegd met de begraafplaats van Nicomedes. Gedacht werd dat de martelaar werd bijgezet in een reeds bestaande christelijke, private begraafplaats.¹³ De Santis en Biamonte verbinden deze inscriptie aan een bovengronds gelegen mausoleum. Ook zij menen dat de inscriptie een verdoezelde christelijke inhoud kan hebben.¹⁴ Op het einde van de hoofdgang werd een consulair gedateerde graffito uit 287 n.Chr. aangetroffen.¹⁵ In het *cubiculum* dat oorspronkelijk gedecoreerd was met *crustae*, werd in de mortel van één van de *arcosolia* een graffito aangebracht dat "slaaf van Christus" betekende.¹⁶

Nieuwe ontdekkingen in 1917, 1923 en 1938 in de buurt van de villa Patrizi, brachten de echte begraafplaats van Nikomedes aan het licht. Op 11m diepte werden een dertigtal gangen aangetroffen. De structuren, die tegenwoordig volledig verwoest zijn, strekten zich uit over twee niveaus. Reeds in Marucchi's oude studie leest men dat dit de verklaring is waarom het vermeende Nikomedes-hypogeum zo klein was: de begraafplaats van de martelaar lag elders.¹⁷

¹ Tolotti 1980, 39–40.

² Tolotti 1980, 39.

³ Tolotti 1980, 41.

⁴ Fasola 1978a, 110.

⁵ Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1980, 40.

⁶ Marucchi 1934, 375; vertaling graffito naar Marucchi 1934, 375: O slaaf van Christus!

⁷ Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1980, 40.

⁸ De Santis 1997, 196; Tolotti 1980, 40.

⁹ De Santis 1997, 196; Fasola 1978a, 110.

¹⁰ Afgeleid op basis van de figuur Tolotti 1980, 40.

¹¹ De Santis 1997, 195.

¹² Josi 1920, 44; Marucchi 1934, 375. Zie ook Marucchi 1934, 375–367 voor de inscripties.

¹³ Marucchi 1934, 374; inscriptie (Marucchi 1934, 374): *Monumentum Valeri Mercuri et Iulittes Iuliani et Quintilii Verecundii libertibusque posterisque eorum at religionem pertinentes meam hoc amplius in circuitum circa monumentum lati longe per ped. binos quod pertinet at ipsum monumentum.*

¹⁴ De Santis 1997, 193, 196–197.

¹⁵ De Santis 1997, 196.

¹⁶ De Santis 1997, 196.

¹⁷ Josi 1920, 44–45; De Santis 1997, 194; Marucchi 1934, 377.

Het karakter van het hypogeum wordt door Fasola, Testini, De Santis, Biamonte en Pergola omschreven als *privaat*.¹ Daarbij moet worden aangetekend dat in geen enkel van de geciteerde werken er expliciet gesteld wordt dat het hier om een vanaf het begin af aan christelijk hypogeum handelt.² Er zijn inderdaad wel christelijke inscripties aangetroffen. Op basis van het type van hypogeum, namelijk een lange gang met een beperkt aantal *cubicula*, wordt dit hypogeum door Fasola als een oud christelijk hypogeum omschreven.³ Men bedenke daarbij dat Fasola nog geen rekening kon houden met de stelling van Tolotti, namelijk dat het gehele hypogeum in een waterbouwkundige constructie werd opgetrokken. Fasola meent dat slechts het achterste deel van het hypogeum tot een waterbouwkundige constructie behoorde.⁴

Volgens een oudere studie van Lanciani, werd het hypogeum aangelegd op het einde van de derde eeuw.⁵ Een graffito aangetroffen op een *loculus* op het einde van de hoofdgang, is op basis van de vermelding van ook elders geattesteerde consuls gedateerd in 287 n.Chr. en levert aldus volgens Marucchi en Fasola een *terminus ante quem* datering op.⁶ In de enige oostelijke zijgang werd een munt van Maxentius aangetroffen in de mortel van een *loculus*.⁷ Tenslotte zijn er nog twee inscripties aangetroffen van Praetorianen. Deze inscripties dateren volgens Fasola zeker uit de periode van vóór Constantijn.⁸ Reekmans bevestigt, zich baserend op de zojuist weergegeven epigrafische en numismatische argumenten, dat het bestaande gangensysteem in de derde eeuw door christenen werd aangewend om een begraafplaats in te richten.⁹ De Santis en Biamonte dateren de begraafplaats op basis van epigrafische en topografische gegevens tenminste rond 250 n.Chr.¹⁰ Fiocchi Nicolai plaatst, zonder argumentatie, het ontstaan van de begraafplaats rond het einde van de derde, begin van de vierde eeuw n.Chr.¹¹

2.13 De Regio I van de Agnese-catacombe

Deze catacombe is gelegen langs de via Nomentana. De catacombe strekte zich uit over drie niveaus.¹² In de zone waar de Agnese-catacombe zich ontwikkelde, bevond er zich een pagane necropool. Hiervan getuigen de spaarzame resten van zeven columbaria die in een latere periode in het gangennetwerk van de catacombe werden opgenomen. De pagane necropool uit de eerste en tweede eeuw n.Chr. was zoals de inscripties laten uitschijnen bestemd voor slaven en *liberti* van het keizerlijke hof.¹³ De catacombe zelf werd reeds in het begin van de zestiende eeuw herontdekt.¹⁴

In de catacombe zijn volgens Armellini vier grote regio's te onderscheiden: een eerste (en oudste) regio ten noorden van de basilica met aansluitend een klein gangensysteem dat naar een *arenarium* voert, een andere regio die zich achter de absis van de basilica bevindt, een volgende regio die bestaat uit een gangennetwerk op twee niveaus rechts van de vorige regio en een laatste regio die zich uitstrekt tot aan het mausoleum van Constanza.¹⁵ De Regio I werd ingegraven in de helling ten westen van de via Nomentana.¹⁶ Deze regio ligt tamelijk geïsoleerd ten opzichte van de andere regio's. Pas in een latere periode, namelijk na 313 n.Chr., werd deze regio door middel van twee verbindingsgangen verbonden met de Regio III.¹⁷

De volgens Armellini oorspronkelijke toegangstrap 5 van de Regio I, evenals een deel van de gang 7, werd door de aanleg van de basilica in een latere periode volledig verwoest.¹⁸ Styger echter meent dat de oorspronkelijke toegang zich in het verlengde van de gang 24 bevond. Hoewel deze gang niet meer in haar

¹ De Santis 1997, 194; Fasola 1978a, 110; Pergola 1999, 139.

² Bijvoorbeeld: Reekmans 1986a, 14: ... *daß dieses Gangsystem im 3. Jh. von Christen als Hypogeum benutzt worden ist.*

³ Fasola 1978a, 195.

⁴ Fasola 1978a, 120.

⁵ Lanciani 1918, 13.

⁶ Fasola 1978a, 110; Marucchi 1934, 376: *///Diocletiano Maximiano cons. V kal.///.*

⁷ Fasola 1978a, 110.

⁸ Fasola 1978a, 110.

⁹ Reekmans 1986a, 14.

¹⁰ De Santis 1997, 196.

¹¹ Fiocchi Nicolai 2000b, Fig. 5.

¹² Testini 1966, 162.

¹³ Pergola 1999, 141; Styger 1933, 208–209.

¹⁴ Pergola 1999, 143.

¹⁵ Styger 1933, 211.

¹⁶ Pergola 1999, 141.

¹⁷ Armellini 1880, 78–79.

¹⁸ Armellini 1880, 83–84.

volledige verloop kan bestudeerd worden, meent hij op basis van zijn *Ausgrabungstheorie* dat de hele Regio I zich vanuit deze gang ontwikkelde.¹

De gang 5–6–8 behoort door zijn onregelmatig verloop volgens Armellini tot de oudste gangen van de catacombe.² De gang 8–17 vormde volgens hem de hoofdgang van deze zone.³ De gang 17–19 ligt iets dieper dan de omliggende gangen en is toegankelijk door middel van twee in de tuf uitgehakte treden.⁴ De gang 20–25 ligt volgens Armellini net iets lager dan de omliggende gangen.⁵ Ook de gang tussen 2 en 27 vormt een grote centrale doorgang in de Regio I.⁶ De gang 28 bevindt zich opnieuw op een hoger niveau dan de gang 27. Een trede in tuf garandeert de toegankelijkheid.⁷ De gang tussen 2 en 8 volgt opnieuw het onregelmatige verloop van de gang tussen 5 en 6. Het deel tussen 1 en 2 is volgens Armellini pas in een latere periode aangelegd om de verbinding tussen de basilica en de Regio I te waarborgen daar de trap 5 en een deel van de gang 7 door de aanleg van de basilica vernietigd werden.⁸ De gang tussen 24 en 25 ligt dan opnieuw veel dieper dan de omliggende gangen.⁹ In totaal zijn de gangen van de Regio I volgens Armellini 208,40m lang.¹⁰ De breedte van de gangen varieert tussen 0,75m en 1,20m.¹¹

Volgens Styger bezaten alle gangen in oorsprong een “*Normalhöhe*” van 2m. In een tweede fase werden de gangen evenals de *cubicula* 1m uitgediept. Hierdoor werd volgens Styger een niet meer bewerkbare bodemlaag bereikt. Teneinde toch nog nieuwe plaats voor bijzettingen te winnen, werd volgens hem in een deel van de gang tussen 2 en 27 het gewelf opgehoogd. Sporen van het oude gewelf zouden volgens Styger nog zichtbaar zijn tussen de *loculi*.¹² Styger meent in het verloop van de gangen en de *cubicula* een twijgsysteem te zien bestaande uit korte, onregelmatig verlopende gangen.¹³

De door Styger ontwikkelde *Ausgrabungstheorie* voor de Regio I van de Agnese-catacombe wordt in de recente literatuur niet onverdeeld aanvaard. Fasola en Testini wijzen erop dat Styger geen rekening hield met het effectieve niveau van de gangen, dat tegenwoordig verdoezeld is door opvullingen met aarde, maar dat Armellini wel in kaart heeft gebracht. Ook voor de andere regio's menen Fasola en Testini aanwijzingen te bezitten die Stygers theorie onderuithalen.¹⁴ Zoals hieronder nog zal duidelijk worden in verband met het *cubiculum* 21, klopt de kritiek van Fasola en Testini aan het adres van Styger niet volledig. Styger was zich wel degelijk bewust van het feit dat de gangen in moderne tijden opnieuw waren opgehoogd. Maar evenzeer zal ik, weliswaar via een andere weg, kunnen aantonen dat Stygers idee over de ontwikkeling van de catacombe, bijvoorbeeld inzake het *cubiculum* 21, inderdaad lacunes vertoont.

Op het einde van de gang 7 bevindt zich het zogenaamde joodse *cubiculum* dat sporen bezit van een afsluiting. Vandaar ook de naam van het *cubiculum*: joodse graven werden afgesloten volgens Armellini, christelijke niet.¹⁵ Langs de gang 17 bevinden zich twee tegenover elkaar liggende *cubicula*, 16 en 18, die elk voorafgegaan worden door een gang. Het *cubiculum* 16, dat met een kruisgewelf overspannen is, wordt op basis van een inscriptie die er werd aangetroffen ook aangeduid als het zogenaamde *cubiculum* van Fortunata. Het *cubiculum* 18 wordt op basis van een niet meer *in situ* bewaarde inscriptie op een architraaf (*Cubiculum Domitiani*) die volgens Armellini tot het *cubiculum* 18 behoorde, aangeduid als het zogenaamde *cubiculum* van Domitianus.¹⁶ De *cubicula* 21 en 22 (op basis van een inscriptie in het *cubiculum* 22 ook de zogenaamde *cubicula* van Abilia Domna genaamd) en hun gemeenschappelijke toegangsgang liggen op een hoger niveau dan de rest van de gangen. Aan het begin van de gang 20 is een trap en een volgens Armellini afsluitbare doorgang aangebracht. Beide *cubicula* beschikken over een kruisgewelf.¹⁷ Langs de gang tussen 24 en 25 ligt tenslotte het *cubiculum* 21. Dit *cubiculum* dat door een korte gang wordt voorafgegaan behoort volgens Armellini evenwel

¹ Styger 1933, 211–212.

² Armellini 1880, 90.

³ Armellini 1880, 95.

⁴ Armellini 1880, 110.

⁵ Armellini 1880, 117.

⁶ Armellini 1880, 118.

⁷ Armellini 1880, 121.

⁸ Armellini 1880, 129–130.

⁹ Armellini 1880, 142.

¹⁰ Armellini 1880, 354–355.

¹¹ Berekeningen op basis van de figuur Armellini 1880, Tav. XVII.

¹² Styger 1933, 212.

¹³ Styger 1933, 212.

¹⁴ Fasola 1978a, 121–122.

¹⁵ Armellini 1880, 87–90.

¹⁶ Armellini 1880, 100–102.

¹⁷ Armellini 1880, 112–116.

niet tot de periode waarin de Regio I werd aangelegd. Dit verklaart ook waarom de *loculi* in de gang tussen 24 en 25 vernietigd werden bij de aanleg van de gang naar het *cubiculum*. Volgens Armellini werd het *cubiculum* pas aangelegd nadat de Regio I met de Regio III werd verbonden. Daarop wijzen de drie Christusmonogrammen die op het gewelf van het *cubiculum* zijn aangebracht.¹ De op de figuur met het nummer 11 aangegeven ruimte, is volgens Armellini een *lucernarium*.² Verdere informatie over deze ruimte ontbreekt.

Volgens Styger behoren alle *cubicula*, dus ook het *cubiculum* 21, tot één fase. Styger meent dat het *cubiculum* en de gang tussen 24 en 25 aangelegd werden vóórdát een uitdieping in deze zone plaats vond. Styger wijst erop dat de gang tussen 24 en 25 in een recente periode opnieuw opgehoogd werd.³ Deze theorie van Styger lijkt mij echter in strijd met de vaststelling van Armellini: namelijk dat de *loculi* in de gang tussen 24 en 25 werden doorbroken om het *cubiculum* 21 te kunnen aanleggen. Vandaar dat ik meen dat het *cubiculum* 21 niet tot de fase behoorde waarin de andere *cubicula* werden aangelegd. Als het inderdaad klopt dat het *cubiculum* 21 en de gang ervoor werden uitgediept, zoals Styger dit beweert, dan moet dit inderdaad na de aanleg van het *cubiculum* zijn dat zich op het oorspronkelijke niveau van de gang in het verlengde van 24 bevond. Maar bovendien zou de uitdieping moeten uitgevoerd zijn na het ogenblik van de verbinding tussen de Regio I en de Regio III, want dit is het ogenblik waarop volgens Armellini het *cubiculum* werd aangelegd. Dit lijkt mij echter bijna onmogelijk. Zoals verder duidelijk wordt, wijzen de inscripties en de bijna volledige afwezigheid van monogrammen op een oudere periode dan die waarin de beide zones met elkaar verbonden werden.

Nog volgens Styger behoorde het zogenaamde joodse *cubiculum* tot de laatste *cubicula* die *überhaupt* in alle catacomben werden aangelegd. Argumenten voor deze stelling heeft hij echter niet. Belangrijk is evenwel dat hij de band tussen het joodse graftype, in dit verband verwees men traditioneel naar het graf van Jozef van Arimatea, en dit *cubiculum* van deze catacombe niet aannemelijk acht. Argumenten ontbreken evenwel opnieuw.⁴

Voor de *cubicula* kunnen volgende afmetingen berekend worden: *cubiculum* 12 meet bij benadering 1,89m bij 1,32m; *cubiculum* 16 meet 2,21m bij 1,89m; *cubiculum* 18 meet 1,89m bij 2,84m; *cubiculum* 21 meet 2,33m bij 1,89m; *cubiculum* 22 meet 2,52m bij 2,39m; *cubiculum* 21 tenslotte meet 1,89m bij 1,89m.⁵

In de Regio I komen in de gangen *loculi* voor. In de gangen 5, 6 en 8 komen bijna alleen kleine kinder-*loculi* voor.⁶ In de gang tussen 8 en 17 komen grote en regelmatig uitgevoerde *loculi* voor. Ook dubbele *loculi*, zoals dat van Aurelia Phoebilla en P. Aelius Narcissus, komen voor.⁷ In de gang 26–27 komen grote *loculi* voor die in *pilae* van vijf *loculi* per *pila* zijn geschikt. In de gang werd in een latere perioden nog een *loculus* voor een kind bijgevoegd. Opvallend bij deze *loculus* is het in de kalk van de afsluiting van het graf ingekraste Christusmonogram. Volgens Armellini het enige monogram in de gehele Regio I.⁸ In de gang 28 werden de *loculi* niet op een regelmatige manier aangebracht zoals dit het geval is in de gang tussen 2 en 27.⁹ In de gang tussen 9 en 10 komen opnieuw grote *loculi* voor. Bij de *loculi* zijn kleine nissen aangebracht waar olielampen konden worden in geplaatst. In deze gang komen volgens Armellini talrijke *sepolcra ad urna* voor.¹⁰ Voortgaande op zijn beschrijving van het graftype, meen ik dat Armellini hiermee *a mensa*-graven bedoelde. Ook De Santis en Biamonte en Fiocchi Nicolai vermelden dat er in de Regio I *a mensa*-graven voorkomen.¹¹ In de gang tussen 24 en 25 zijn de kleinere *loculi* dan opnieuw eerder willekeurig in de wanden aangebracht.¹² Tussen de *loculi* zijn grote tussenschotten aanwezig.¹³ In het *cubiculum* 12, het zogenaamde joodse *cubiculum*, komt één *arcosolium* voor.¹⁴ In het zogenaamde *cubiculum* van Domitianus komen *loculi* voor die met een boog zijn overspannen. Volgens Armellini een duidelijk bewijs voor een vroege aanleg.¹⁵ Ook in het *cubiculum* 22 komen alleen maar *loculi* voor, 33 in totaal. In het *cubiculum* 21 zijn grote en regelmatig uitgevoerde *loculi*

¹ Armellini 1880, 142–143.

² Armellini 1880, 135–136. Figuur Armellini 1880, Tav. XVII.

³ Styger 1933, 212.

⁴ Styger 1933, 213.

⁵ Berekeningen op basis van de figuur Armellini 1880, Tav. XVII.

⁶ Armellini 1880, 84–86, 90.

⁷ Armellini 1880, 95–96.

⁸ Armellini 1880, 118 en 121.

⁹ Armellini 1880, 122.

¹⁰ Armellini 1880, 133–134.

¹¹ De Santis 1997, 200; Fiocchi Nicolai 1998, 29.

¹² Armellini 1880, 142.

¹³ De Santis 1997, 200.

¹⁴ Armellini 1880, 88.

¹⁵ Armellini 1880, 103.

aangebracht.¹ Volgens Armellini komen in de Regio I in het totaal 906 *loculi* voor.² Dit aantal graven vindt ook aanhang in een moderne studie.³ Het is echter niet duidelijk of Armellini hierbij ook het respectievelijk kleine aantal graven dat in de *cubicula* voorkwam heeft opgeteld. Bovendien moet men, indien Stygers theorie over de uitdiepingen klopt, rekening houden dat dit aantal de uiteindelijke som van bijzettingen is. Bovendien is het ook de vraag welke gangen eerst werden aangelegd en welke gangen pas in een latere fase werden toegevoegd. Of werden alle gangen, volgens Armellini 208,40m lang, in één fase aangelegd? Dit laatste lijkt mij naar analogie met andere catacomben echter eerder onwaarschijnlijk. Hoewel de volgende rekensom slechts met het nodige voorbehoud kan aanvaard worden, meen ik dat het aantal graven vóór de uitdieping theoretisch op ongeveer 600 kan worden geraamd. Wanneer inderdaad de in oorsprong 2m hoge gangen 1m werden uitgediept, bekomt men dus plaats voor 1/3 van het totale aantal graven. Dit is dus bij benadering 600. Maar ook dit aantal is niet het aantal dat aan de werkelijke eerste fase van de Regio I kan toegewezen worden, daar niet bekend is welke en hoeveel gangen in de allereerste fase werden uitgegraven. De 906 door Armellini getelde graven geven veeleer het aantal graven weer dat werd aangelegd tussen het ontstaan van de Regio I en het stopzetten van bijzettingen in deze zone. Dit laatste ogenblik kan, indien Styger's ontwikkelingstheorie inzake de uitdieping van de Regio I klopt, een eind na de Kerkvrede gesitueerd worden. Toch lijkt het onwaarschijnlijk dat de uitdieping pas na de Kerkvrede zou zijn uitgevoerd, daar zowel de inscripties als de bijna totale afwezigheid van monogrammen op een vóór-Constantijnse periode wijzen. (zie boven)

Het is opmerkelijk dat in deze regio, zoals trouwens in de gehele catacombe, bijna geen fresco's voorkomen.⁴ Bij de inscripties wordt vaak alleen de naam van de bijgezette persoon vermeld.⁵ De vaak slordige inscripties zijn ofwel op marmeren platen of op bakstenen die de *loculi* afsloten, aangebracht.⁶ In de gang 28 werden bij twee *loculi* de inscripties aangebracht in de kalk van de afsluiting van de *loculi*.⁷ Ook Griekse inscripties komen voor in de Regio I.⁸

Hoewel in de literatuur nooit specifiek vermeld wordt dat de Regio I van begin af aan een christelijke, gemeenschappelijke begraafplaats was, wijzen de inscripties, de aanwezigheid van een martelarengraf en de uitgestrektheid van de zone volgens mij in die richting. Op basis van de inscripties kwam Armellini tot de conclusie dat in de Regio I niet alleen armen, slaven en *liberti* maar ook welgestelde personen werden bijgezet.⁹

Armellini dateerde de Regio I op basis van de namen die voorkomen op de afsluitstenen van de *loculi* in de Antonijnse periode.¹⁰ De stijl van de inscripties wijst volgens hem naar een datering in de tweede eeuw n.Chr.¹¹ Styger stelt dat de twijgstructuur die hij in de Regio I waarneemt, veeleer wijst op een later ontstaan. De structuur is volgens hem vergelijkbaar met andere in de Vredestijd ontstane regio's zoals die voorkomen in de Praetextatus-catacombe en het Coemeterium Maius.¹² De werkelijke oude kern van de Agnese-catacombe ligt volgens Styger verborgen onder de Agnese-catacombe.¹³ Volgens Marucchi lijdt het geen twijfel dat de aanleg van de Agnese-catacombe anterior is aan de bijzetting van de gelijknamige martelares. Hiervoor verwijst hij naar de paleografie van de inscripties die wijst op een hoge ouderdom.¹⁴ Cechelli is de menig toegedaan dat de Regio I ontstaan is vóór de derde eeuw n.Chr. Ook de door de aanleg van de basilica verwoeste zone waar zich het graf (letterlijk stelt hij: het hypogeum) van Agnese bevond, wordt door hem in de derde eeuw n.Chr. geplaatst.¹⁵ Testini volgt als het ware een middenweg: de Regio I is weliswaar de oudste regio van de catacombe, maar ook de regio waar zich het graf bevindt van Agnese, wiens sterfdatum niet bekend is, dateert uit de derde

¹ Armellini 1880, 114 en 16.

² Armellini 1880, 354–355.

³ Fiocchi Nicolai 2000b, 350.

⁴ Frutaz 1969, 26; Rutgers 2000a, 127.

⁵ Armellini 1880, 90; Inscriptie (Armellini 1880, 90–9, 96, 98, 108, 118): *Felicissimus; Aelius Cundus; Tarichi; Aurelia Phoebilla et P. Aelius Narcissus; Caelius Satur(nin)us; Eraclia* / afbeelding van een anker/; *Assia Felicissima Successa*.

⁶ Armellini 1880, 91 en 111.

⁷ Armellini 1880, 122; Inscripties (Armellini 1880, 122): *Siriaca; Ignatia*.

⁸ Armellini 1880, 94; Inscriptie (Armellini 1880, 94): ΘΡΕΙΤΤΩ.

⁹ Armellini 1880, 98.

¹⁰ Armellini 1880, 97.

¹¹ Armellini 1880, 108.

¹² Styger 1933, 212.

¹³ Styger 1933, 215.

¹⁴ Marucchi 1934, 384.

¹⁵ Cecchelli z.d., 78.

eeuw n.Chr. Deze regio is echter vernietigd door de aanleg van de basilica.¹ In zijn overzicht van alle monumenten van het Agnese-complex, stelt Frutaz dat de Regio I kan ontstaan zijn in het begin van de derde eeuw n.Chr.² Fasola en Testini baseren zich op de inscripties om het ontstaan van de Regio I in de derde eeuw te plaatsen. Volgens hen vertonen de inscripties namelijk gelijkenissen met de Oostriaanse inscripties in de derde eeuwse regio van het nabijgelegen Coemeterium Maius.³ Volgens De Santis en Biamonte kan de Regio I en de zone rond het graf van Agnese op basis van de inscripties, het voorkomen van *a mensa*-graven en de grote tussenschotten tussen de *loculi* gedateerd worden in de tweede helft van de derde eeuw. De overige regio's werden pas aangelegd vanaf de vierde eeuw n.Chr.⁴ Volgens Pergola ontstond de Regio I, hiertoe behoort volgens hem ook de funeraire structuren onder de basilica waarin de martelares werd bijgezet, rond 250 n.Chr. De Regio II en III ontstonden volgens Pergola in het begin van de vierde eeuw n.Chr. De Regio IV ontstond volgens hem gelijktijdig met de aanleg van de basilica van Constantijn en het mausoleum van Constanza.⁵ Ook Fiocchi Nicolai sluit zich aan bij een datering rond 250 n.Chr. voor het ontstaan van de Regio I.⁶

2.14 De twee hypogea van het Coemeterium Maius

Het Coemeterium Maius, waarschijnlijk naar de naam van de oude *gens* Ostoria ook Ostrianus genoemd, dat zich ontwikkelde uit twee hypogea is gelegen langs de via Nomentana. Tot de Rossi werd gedacht dat de catacombe deel uit maakte van de Agnese-catacombe. Bovengronds werden in 1961 sporen van een *villa suburbana* teruggevonden.⁷ Aan de oorsprong van het Coemeterium Maius liggen twee hypogea ten grondslag. Deze twee regio's zullen zich ontwikkelen in een zone van ongeveer 4500m².⁸

Volgens Reekmans is het opmerkelijk dat de toegangstrappen van de twee hypogea bovengronds dicht bij elkaar gelegen waren.⁹ Op basis van deze vaststelling, meent Tolotti dat, naar analogie met de topografie van de toegangstrappen tot het hypogeum van de Acilii en tot de ernaast gelegen uitgestrekte begraafplaats van de Priscilla-catacombe, ook voor het Coemeterium Maius gebruik werd gemaakt van reeds bestaande waterkanalen.¹⁰ In de recente literatuur wordt niet dieper ingegaan op de stellingname van Tolotti.¹¹ Mijn inziens is de bewijslast niet zwaar genoeg om met zekerheid te kunnen aannemen dat de twee oude kernen van het Coemeterium Maius inderdaad zijn ondergebracht in bestaande waterbouwkundige structuren puur en alleen op basis van de topografie van de toegangstrappen.

2.14.1 Hypogeum A

De toegangstrap A tot het hypogeum A voert naar een diepte van 18m onder het bovengrondse loopoppervlak. De wanden van de trap zijn in één van de laatste fasen bezet met een muurwerk in tufsteen en baksteen. Daardoor werden de in de wanden van de trap aangebracht *loculi* verborgen en de doorgangen tot tenminste twee zijgangen en één *cubiculum* afgesloten. Bovendien werd de trap niet in één fase tot op een diepte van 18m uitgegraven. Onderaan de trap verheffen de wanden zich 10m boven de voet van de trap. Fasola meent dan ook dat het niet mogelijk is dat de *loculi*, in *pila* van 15 graven boven elkaar en tot aan het gewelf, in één fase werden aangelegd. Veeleer werden telkens wanneer het niveau werd uitgediept, treden aan de trap

¹ Testini 1966, 162; Volgens de Santis en Biamonte in De Santis 1997, 197, kan Agnese de marteldood gestorven zijn onder Decius (249–251), Valerianus (257–260) of meer waarschijnlijk onder Diocletianus (303–305).

² Frutaz 1969, 25.

³ Fasola 1978a, 121–122.

⁴ De Santis 1997, 200.

⁵ Pergola 1999, 141.

⁶ Fiocchi Nicolai 2000b, 350.

⁷ De Santis 1997, 206; Fasola 1978a, 110; Fasola 1989, 1163; Pergola 1999, 144 en 146.

⁸ Fasola 1978a, 111; Fiocchi Nicolai 2000b, 350.

⁹ Reekmans 1986a, 15; Er dient op gewezen te worden dat in de geciteerde publicatie Reekmans systematisch de benaming “trap A” verwisseld met “trap B” en omgekeerd. Ook bij de figuur Fasola 1956b, Tafel 18–19 worden de benamingen verwisseld. In deze studie volg ik de benaming zoals die weergegeven wordt op de figuur Fiocchi Nicolai 1998, 27.

¹⁰ Tolotti 1980, 42.

¹¹ In Brandenburg 1984, 40 verwijst de auteur naar de regelmatige ontwikkeling van hypogea die in waterbouwkundige structuren zijn ondergebracht. Bijna terloops vermeldt hij dat ook de kernen van het Coemeterium Maius een dergelijke regelmatige ontwikkeling kennen. Van een echte stellingname is hier dus geen sprake.

toegevoegd.¹ De 1,26m brede toegangstrap A telde oorspronkelijk ongeveer 30 treden.² Het oorspronkelijke niveau lag ongeveer 7m hoger dan het uiteidenlijke niveau van de hoofdgang.³

In het verlengde van de toegangstrap A lag oorspronkelijk geen tweede trap maar een 1,32m brede en een iets maar dan 2m hoge gang. De lengte van deze gang was in oorsprong 13,68m lang.⁴ Langs deze hoofdgang lagen aan beide zijden twee aftakkingen. Langs de zuidelijke wand is de toegang tot een bij Fiocchi Nicolai niet benoemde zijgang gelegen. Deze zijgang is 12,60m lang en 1m breed.⁵ Deze gang onderging geen verdere uitdiepingen en toont volgens Fasola dus het originele niveau van de hoofdgang aan. De tweede aan de zuidzijde gelegen aftakking is de gang 1. De originele lengte van deze gang is 9,72m lang en de originele breedte 1,10m.⁶ In een volgende fase, die kort na de aanvangsfase plaats vond, werd de gang 1 tezamen met de hoofdgang ongeveer 1m uitgediept. Hierbij werden in de hoofdgang vier treden aan de trap toegevoegd en de gang zelf met 7m verlengd. Het nieuwe niveau in de gang 1 valt ook vast te stellen aan het niveau van de twee langs deze gang gelegen *cubicula*: het *cubiculum* van Donata en het daartegenover liggende zogenaamde *cubiculum del docente* (a).⁷ Tot deze tweede fase behoort het *cubiculum* a en de daar aangebrachte decoratie. Volgende afmetingen kunnen berekend worden: via een ongeveer 0,72m lange en 0,90m brede gang bereikt men vanuit de gang 1 het *cubiculum* b; het *cubiculum* meet 2,70m bij 2,70m; de twee zijwanden en de achterwand worden gevormd door een abside. *Cubiculum* b is bereikbaar via een 3,15m lange en 0,95m brede gang. Het *cubiculum* zelf meet 2,52m bij 2,21m.⁸

Aan de noordzijde van de hoofdgang waren vanaf de aanleg eveneens de twee zijgangen 2 en 8 aanwezig. Deze zijgangen werden eveneens verdiept tijdens de tweede fase.⁹ Er zijn geen gegevens bekend met betrekking tot de lengte van beide zijgangen in de eerste fase. Ik vermoed dat het oorspronkelijke verloop van de gang 2 zich beperkte tot aan de knik na 3,96m. De gang 2 had een breedte van 0,76m. Ik vermoed op basis van de symmetrie met de tegenoverliggende gang dat de gang 8 in oorsprong niet langer was dan 12,60m. De breedte van de gang is 0,76m.¹⁰

Als argument voor het kleine tijdsinterval tussen de eerste fase en de fase met de uitdieping, verwijst Fasola er naar dat er reeds op het einde van de derde eeuw n.Chr. een nieuwe uitdiepingsfase, dit is de derde fase in de ontwikkeling van deze regio, plaats vond. Het vloerniveau daalde hierbij met ongeveer 1,20m en hierdoor dienden opnieuw vijf treden aan de trap te worden toegevoegd om het niveauverschil te overbruggen. Op dit nieuwe niveau werd tussen de zijgangen 2 en 8, die voor de tweede maal verdiept werden, het *cubiculum* c aangelegd.¹¹ Het *cubiculum* was met de hoofdgang verbonden door middel van een 1,44m lange en 0,68m brede gang; het *cubiculum* zelf meet 2,52m bij 2,88m.¹²

Vervolgens werd in de vierde fase, dit is de derde uitdiepingsfase, het niveau nogmaals met twee meter verlaagd. Hierdoor was het noodzakelijk om de trap nogmaals van extra treden te voorzien.¹³

In de tweede helft van de derde eeuw n.Chr. werd het hypogeum A met het hypogeum B verbonden. Volgens Pergola werden iets daarna sommige gangen uitgediept en werden het *cubiculum* c en het groot *arcosolium* in de hoofdgang aangelegd.¹⁴ Op basis van het bovenstaand overzicht, gebeurde de versmelting van de twee hypogea dus tussen de tweede en de derde fase, of nog, tussen de eerste en de tweede uitdieping.

Aanvankelijk werden in het hypogeum alleen *loculi* aangelegd. Later (volgens Fiocchi Nicolai rond 270–280 n.Chr.) ontstonden de eerste *cubicula*.¹⁵ In de *cubicula* werden *arcosolia* in de wanden aangebracht.¹⁶ In de derde fase werd in de noordelijke wand van de hoofdgang een groot *arcosolium* aangelegd.¹⁷

¹ Fasola 1956a, 80.

² Berekening op basis van de figuren in Fasola 1956a, 79 en Fiocchi Nicolai 1998, 27.

³ Fasola 1956a, 84.

⁴ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1956a, 79.

⁵ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1956a, 79 (gang A).

⁶ Berekeningen op basis van de figuren Fasola 1956a, 79 (gang B) en Fiocchi Nicolai 1998, 27.

⁷ Fasola 1956a, 80–81.

⁸ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1956a, 79.

⁹ Fasola 1956a, 81.

¹⁰ Berekeningen op basis van de figuren Fasola 1956a, 79 en Fiocchi Nicolai 1998, 27.

¹¹ Fasola 1956a, 81.

¹² Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1956a, 79 (*cubiculum* D).

¹³ Fasola 1956a, 84.

¹⁴ Pergola 1999, 145.

¹⁵ Brandenburg 1984, 40; Fiocchi Nicolai 1998, 29.

¹⁶ Tolotti 1980, 42.

¹⁷ Fasola 1956a, 81.

Uit de eerste fase van dit hypogeum zijn geen decoratie-elementen zoals fresco's of stucwerk bekend. De eerste fresco's verschijnen pas in de tweede fase met de aanleg van het *cubiculum* a, het zogenaamde *cubiculum* van de leraar. Het *arcosolium* in de achterwand is gedecoreerd met afbeeldingen van duiven, een slinger van rozenblaadjes, een *prostratio*-scène, vlakindeling met streepdecoratie en een kruismotief, meanderversiering, Noah in de ark, een leraar met een boekrol, een rustende Jonas en een weidende herder.¹

In de gang 1 werd een inscriptie aangetroffen van het graf van een of twee martelaren. Het betreft hier een *loculus bisomus* waar waarschijnlijk slachtoffers van de vervolgingen van Decius (250) of Valerianus (257) in werden bijgezet. Het graf wordt later voorwerp van verering. Fasola wijst erop dat de inscriptie ofwel tot de aanvangsfase ofwel tot de fase van de uitdieping van de gang 1 kan behoren. De letters van de inscriptie worden geklasseerd onder het lettertype van de "*ostriani*". In de nabijheid van deze inscriptie werden, weliswaar niet *in situ*, nog andere fragmenten aangetroffen van Oostriase inscripties.² Op enkele meters afstand van de gang 8, namelijk in de gang 7 (feitelijk een gang van het hypogeum B) werd *in situ* een inscriptie aangetroffen op het onderste *loculus*. Deze inscriptie levert, zoals verder zal worden aangegeven, volgens Fasola een datering voor de derde fase (dit is dus de tweede uitdiepingsfase) op.³

Het hypogeum wordt door Fasola, Reekmans, De Santis en Biamonte op basis van de beperkte omvang beschouwd als een familiehypogeum.⁴ Zonder evenwel bewijzen hiervoor te kunnen aanbrengen, opperen Fasola en Brandenburg de stelling dat het hypogeum misschien verbonden kan worden met de bovengronds ontdekte *villa suburbana*.⁵

Op basis van het specifieke lettertype van de martelaarsinscriptie in de gang 1 komt men voor de eerste of tweede fase (twee fasen die trouwens kort op elkaar volgen volgens Fasola) uit op een datering in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr.⁶ Deze datering voor het ontstaan van het hypogeum vindt ook aanhang bij Pergola.⁷ De derde fase kan op basis van de inscriptie voor de echtgenote van een Praetoriaan die aangetroffen werd nabij de gang E gedateerd worden vóór 312 n.Chr., het jaar waarin de Praetoriaanse garde door Constantijn werd opgegeven. Ook paleografische kenmerken en de formuleringen van de overige inscripties op dit niveau van de gang laten volgens de Fasola een datering toe op het einde van de derde, begin van de vierde eeuw n.Chr.⁸ De vierde fase kan op basis van het taalgebruik en het lettertype van een inscriptie die met deze fase verbonden kan worden, gedateerd worden in het begin van de vierde eeuw.⁹

2.14.2 Hypogeum B

De toegangstrap B van het hypogeum B start nabij de toegangstrap van het hypogeum A.¹⁰ De 1,26m brede trap telde 30 treden.¹¹ In het verlengde van de trap ligt de hoofdgang 3 van waaruit zich verschillende zijgangen vertakten.¹² Deze hoofdgang was in oorsprong 49,14m lang en gemiddeld 1m breed.¹³ Het gangenstelsel van het hypogeum B ontwikkelde zich in de vorm van twee roosterstructuren: namelijk tussen de gangen 10 en 11 en tussen de gangen 7 en 17.¹⁴

¹ Provoost 2000a, 17 (Mag 13).

² Fasola 1956a, 80; Inscriptie (Fasola 1956a, 80): *Isthefano filio dulcissimo*.

³ Fasola 1956a, 81; Fasola 1956b, 141; Pergola 1999, 144; Inscriptie (Fasola 1956a, 81): *Licineus milx pretorianus Aur. price cogiugi k. bene merinti in pace coh. VI*.

⁴ De Santis 1997, 210; Fasola 1956b, 143; Fasola 1978a, 111; Reekmans 1986a, 15.

⁵ Brandenburg 1984, 40; Fasola 1978a, 111; In De Santis 1997, 210 vermelden De Santis en Biamonte nog dat de villa uit de "Klassieke Periode" stamt. Wanneer de villa tenslotte verlaten werd (wanneer dit was zeggen zij echter niet) werden bepaalde ruimtes van de villa aangewend als begraafplaats. In één ruimte werden banken tegen de muren aangebracht, wat er volgens de auteurs op wijst dat daar funeraire banketten konden plaats vinden. Het is volgens mij dan ook duidelijk dat zolang er geen datering van die villa naar voren wordt geschoven, of beter nog van het verlaten van de villa, het niet mogelijk is de eigenaars van het hypogeum A te linken aan de villa.

⁶ Fasola 1956a, 80.

⁷ Pergola 1999, 144.

⁸ Fasola 1956a, 81–82.

⁹ Fasola 1956a, 84.

¹⁰ Fasola 1978a, 111–112.

¹¹ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1956b, Tafel 18–19.

¹² De Santis 1997, 210.

¹³ Berekeningen op basis van de figuur Flocchi Nicolai 1998, 27.

¹⁴ Fasola 1978a, 112, 195–196; Flocchi Nicolai 1989, 1186.

De 4,40m hoge hoofdgang 3 kende drie uitdiepingsfasen. In oorsprong was de hoofdgang bij benadering slechts 1,85m hoog.¹ Een eerste uitdiepingsfase vond plaats op het einde van de derde eeuw n.Chr.² Verdere specifieke gegevens over de primitieve kern van deze regio ontbreken. Het blijft wachten op een grondige topografische studie die duidelijk maakt hoe deze regio zich ontwikkelde. Zoals hierboven reeds aangegeven wordt het hypogeum B gekenmerkt door twee roosterstructuren. De precieze faseringen bij de aanleg van deze structuren ontbreken in de literatuur. Vanuit een vergelijking met de aanleg en evolutie van de Area I van de Callixtus-catacombe lijkt het mij onwaarschijnlijk dat alle gangen die tot deze roosterstructuren behoren, en bij uitbreiding alle gangen die tot de zogenaamde oude begraafplaats van het hypogeum B van het Coemeterium Maius behoren, in één fase werden aangelegd. De totale lengte van het roostersysteem gevormd tussen de gangen 7 en 17 is bij benadering 150m (met een gemiddelde breedte van 1m). De totale lengte van het roostersysteem gevormd tussen de gangen 10 en 11 is bij benadering 140m (met een gemiddelde breedte van 0,95m). De totale lengte van alle overige gangen die eveneens tot de zogenaamde oude begraafplaats van het hypogeum B van het Coemeterium Maius behoren, is bij benadering 264m (met een gemiddelde breedte van 1,05m).³ Dit zou dus betekenen dat er maar liefst 554m gangen werden aangelegd in één fase. Fasola meent echter dat bepaalde delen van het hypogeum B, en meer bepaald de drie verbindingsgangen van het roosterstructuur tussen de gangen 7 en 17, grote delen van de gangen 18 en 17, het deel van de gang 16 over de snijding met de gang 17, de gang ten oosten van het *cubiculum* n en het *cubiculum* zelf, de min of meer met de hoofdgang parallel verlopende gang tussen de gangen 7 en 10, het korte stuk gang ten westen van het *cubiculum* i, het *cubiculum* m en de gang 6 gangen of *cubicula* zijn die het oorspronkelijke niveau behouden hebben en dus niet werden uitgediept.⁴ Schijnbaar wil Fasola op deze manier aangeven dat alle gangen in éénzelfde fase zijn aangelegd. Benadrukt dient evenwel te worden dat er voor de regio ten oosten van het roosterstructuur tussen de gangen 10 en 11 en de zojuist vermelde roosterstructuur zelf, geen gangen zijn die het oorspronkelijke niveau behouden hebben. Fiocchi Nicolai wijst er bijvoorbeeld ook nog op dat de *cubicula*, waarvan sommige volgens Fasola het oorspronkelijke niveau behielden, pas in een latere fase, namelijk rond 270–280 n.Chr. werden aangelegd.⁵ Het feit dat er dus delen van deze regio het oorspronkelijke niveau behielden, maar toch niet van meet af aan werden aangelegd en de toch extreem grote lengte van alle gangen van deze regio, wijzen er volgens mij op dat er nog verschillende tussen-fasen moeten geweest zijn. Bovendien zagen we hierboven reeds dat de eerste uitdiepingsfase pas op het einde van de derde eeuw gebeurde, dus na het optrekken van de *cubicula* op het zogenaamde originele niveau.

In het hypogeum B waren zeven *cubicula* aanwezig: *cubiculum* d meet 2,52m bij 2,52m; *cubiculum* f meet 2,52m bij 1,89m; *cubiculum* g meet 1,89m bij 6,93m; *cubiculum* h meet 1,89m bij 4,41m; *cubiculum* i meet 2m bij 1,89m; *cubiculum* m meet 2,20m bij 2,20m en *cubiculum* n tenslotte meet 2,52m bij 2,52m.⁶

Vanaf de Constantijnse periode werd deze regio verder uitgebreid naar het noorden, deels naar het oosten en onder de via Asmara door naar het westen.⁷ Op een lager gelegen niveau werden eenvoudige gangen aangelegd waarlangs *cubicula* gelegen waren die voorzien waren van uit de tuf gehakte decoratie.⁸ Wanneer we nu de figuren bekijken, wordt duidelijk dat op de figuren niet zozeer de aanvangsfase wordt aangegeven, dan wel de vóór-Constantijnse situatie. Met andere woorden: de figuren tonen de ontwikkeling van het hypogeum B (en het hypogeum A) vanaf hun ontstaan, over hun samensmelting in de tweede helft van de derde eeuw, tot de Constantijnse periode. Dit is, zoals hierboven voor het hypogeum A werd aangetoond en hieronder voor het hypogeum B zal worden beargumenteerd, in een tijdsspanne van ongeveer 60 tot 85 jaar.⁹

Aanvankelijk kwamen volgens Fiocchi Nicolai in dit hypogeum alleen *loculi* voor. Pas in een latere fase (rond 270–280 n.Chr.) ontstonden de *cubicula*.¹⁰ In de *cubicula* (bijvoorbeeld het *cubiculum* m) komen *arcosolia* en waarschijnlijk later toegevoegde *a forma*-graven voor.¹¹ Het totale aantal graven is onbekend.

In het hypogeum B werden twee martelaren bijgezet. In het *cubiculum* f bevindt zich het graf van Emerentiana. Het andere martelarengraf, namelijk in een baksteen opgetrokken *arcosolium* dat de oorspronkelijke *loculus* diende te vervangen, bevindt zich in de hoofdgang 3 nabij de toegangstrap B.¹

¹ Fasola 1956b, 138–139.

² Fasola 1956b, 143; Dit is dus gelijktijdig met de tweede uitdiepingsfase van het hypogeum A.

³ Berekeningen op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1998, 27.

⁴ Fasola 1956b, 140.

⁵ Fasola 1956b, 140; Fiocchi Nicolai 1998, 29.

⁶ Berekeningen op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1998, 27.

⁷ Fasola 1956b, 144.

⁸ Pergola 1999, 145–146.

⁹ De figuren Fasola 1956b, Tafel 18–19; Fiocchi Nicolai 1998, 27.

¹⁰ Fiocchi Nicolai 1998, 29.

¹¹ Fasola 1956b, 145.

In de literatuur wordt geen melding gemaakt van decoratie tijdens de eigenlijke eerste fase. In de later ontstane *cubicula* komen wel fresco's voor, zoals bijvoorbeeld in het *cubiculum* m waar in de laatste fase van het *cubiculum* nog fresco's werden aangebracht.² In de gangen van het hypogeum B werden eveneens zoals dit het geval was voor het hypogeum A Oostriaanse inscripties aangetroffen.³

Het vanaf het begin omvangrijke gangensysteem wijst er volgens Fasola en Reekmans op dat het hypogeum voor een grote christelijke gemeente bestemd was. Hierbij denken Fasola en Reekmans dat de eigenaar van het hypogeum A de toestemming gaf aan de christelijke gemeente om nabij zijn eigen hypogeum een gemeenschappelijk christelijke begraafplaats te organiseren.⁴ In het hypogeum zou een martelaar uit de periode van Diocletianus zijn bijgezet.⁵

Het ontstaan van het hypogeum B wordt geplaatst rond het midden van de derde eeuw n.Chr.⁶ Deze datering wordt bevestigd door Oostriaanse inscripties die te dateren zijn in het midden van de derde eeuw.⁷ Deze kern is evenwel iets jonger dan het hypogeum A.⁸

De tweede fase, namelijk de eerste uitdieping, kan op basis van de inscriptie voor de echtgenote van een Praetoriaan die aangetroffen werd in de gang 7 nabij de gang 8 gedateerd worden vóór 312 n.Chr., het jaar waarin de Praetoriaanse garde door Constantijn werd opgegeven. Ook paleografische kenmerken en de formuleringen van de overige inscripties op dit niveau van de gang laten volgens Fasola een datering toe op het einde van de derde, begin van de vierde eeuw n.Chr.⁹ Ook na de uitbreiding van deze regio vanaf de Constantijnse periode volgden nog uitdiepingen om te kunnen voldoen aan de vraag naar begraafplaatsen.¹⁰

2.15 Laurentius-catacombe / Ciriaca-catacombe

De Ciriaca-catacombe die zich hoofdzakelijk ten noorden van de Laurentius-basilica uitstrekt is gelegen langs de via Tiburtina, nabij de Hyppolitus-catacombe. Bovengronds bevond zich een pagane necropool waarvan in de zestiende eeuw nog resten van columbaria werden waargenomen. De inscripties die in de kloosterhof van de Laurentius-basilica bewaard worden, zijn waarschijnlijk afkomstig van deze necropool waar talrijke *liberti* van het keizerlijke hof werden bijgezet.¹¹ De catacombe werd reeds geëxploreerd op het einde van de zestiende eeuw.¹² Slechts bepaalde delen van de catacombe zijn bewaard gebleven.¹³ Toch blijft het nog steeds wachten op een grondige studie van de gehele catacombe.

De catacombe is volgens Styger uitgewerkt over drie verdiepingen. Volgens hem zijn er aanduidingen dat bepaalde gangen in de catacombe werden uitgediept.¹⁴ De Santis en Biamonte spreken over vijf verdiepingen.¹⁵ Pergola houdt het bij verscheidene niveaus.¹⁶

De oorspronkelijke kern van de catacombe is volgens Styger en Marucchi, en daarin gevolgd door Krautheimer, Matthiae, De Santis, Biamonte en Pergola, gelegen onder de basilica die opgetrokken werd door Constantijn *supra arenario cryptae*. Deze constructie verstoortte de oorspronkelijke begraafplaats.¹⁷ Volgens

¹ Fasola 1956b, 142.

² Fasola 1956b, 145.

³ Fasola 1956b, 140.

⁴ Fasola 1956b, 144; Fasola 1978a, 111–112; Reekmans 1986a, 15; Vergelijk deze dubbele structuur, namelijk een private begraafplaats (hypogeum A) direct nabij een gemeenschappelijke begraafplaats (hypogeum B) met de Priscilla-catacombe waar het hypogeum van de Acilii ook naast een gemeenschappelijke begraafplaats is gelegen. Zie ook boven voor Tolotti's enigzins afwijkende opvatting aangaande het hergebruiken van waterkanalen in beide constructies wat deze dubbele structuur zou verklaren.

⁵ Reekmans 1986a, 15.

⁶ Pergola 1999, 144.

⁷ Fasola 1956b, 140.

⁸ Fasola 1978a, 110.

⁹ Fasola 1956a, 81–82; Zie ook bij het hypogeum A.

¹⁰ Pergola 1999, 146.

¹¹ Styger 1933, 185.

¹² Krautheimer 1959, 34.

¹³ Testini 1966, 160.

¹⁴ Styger 1933, 186.

¹⁵ De Santis 1997, 221.

¹⁶ Pergola 1999, 148.

¹⁷ De Santis 1997, 220; Krautheimer 1959, 35; Marucchi 1934, 348; Matthiae 1966, 8, 42–43; Pergola 1999, 149; Styger 1933, 186 en 188.

Styger kan de primitieve kern zich niet buiten de zone van de latere basilica hebben uitgestrekt daar men geen sporen meer vindt van oude constructies buiten de basilica.¹

Tussen 1947 en 1949 werden opgravingen uitgevoerd onder de basilica. Op meer dan 3m onder het loopoppervlak van de basilica werden resten aangetroffen van de oorspronkelijke catacombe.² Hierbij werden onder meer twee *cubicula* (met een vereerd graf) en enkele gangen aangetroffen die in de loop van de tijd verschillende aanpassingswerken ondergingen, zoals onder andere bij het optrekken van de *basilica Pelagiana* boven deze zone.³

In de catacombe kwamen ook *cubicula* voor.⁴ In de catacombe zelf komen *arcosolia* en *loculi* voor.⁵ Over de mogelijke decoratie uit de eerste fase is geen informatie terug te vinden in de literatuur. In de catacombe werden onder meer inscripties aangetroffen met monogrammen. Bepaalde inscripties konden consulaire gedateerd worden in 347 n.Chr., 378 n.Chr. en 464 n.Chr.⁶ Marucchi vermeldt één inscriptie die hij in de derde eeuw n.Chr. dateerde.⁷ Ook Griekstalige inscripties werden in de catacombe aangetroffen.⁸ Da Bra maakt melding van ronde baksteenstempels uit de periode van Marcus Aurelius en Severus en nog oudere rechthoekige baksteenstempels die aangebracht waren op de afsluitstenen van de *loculi*.⁹

Hoewel in de literatuur geen uitsluitsel gegeven wordt omtrent religieuze toewijzing van de oorspronkelijke kern van de catacombe, wijzen de aanwezigheid van vereerde graven en de latere ontwikkeling van de catacombe volgens mij op een christelijke aanwezigheid.

Niettegenstaande het veelvuldig voorkomen van monogrammen, *arcosolia* en laat gedateerde inscripties en fresco's, meent Styger dat de toen nog tot de zone van de latere basilica beperkte catacombe toch in de periode vóór Constantijn moet zijn ontstaan.¹⁰ Da Bra dateerde het ontstaan van de catacomben gelijktijdig met de baksteenstempels: dit is dus ongeveer één eeuw voor de traditionele bijzettingdatum van Laurentius in 258 n.Chr. Volgens hem bewijzen ook de in het Grieks gestelde inscripties op een datering in de tweede eeuw.¹¹ Ik heb er reeds op gewezen dat een datering op baksteenstempels alleen een *post quem* datering kan opleveren. De datering die Da Bra aanbrengt is dan ook zeer twijfelachtig. Krautheimer dateerde het ontstaan van de catacombe in de derde eeuw n.Chr. Argumenten worden echter niet vermeld.¹² Fasola en Testini dateren de eerste kern van de catacombe in de periode vóór Constantijn.¹³ Ook Pergola meent dat de oorspronkelijke kern van de catacombe in de derde eeuw werd aangelegd.¹⁴ Flocchi Nicolai tenslotte dateert het ontstaan van de Ciriaca-catacombe in de tweede helft van de derde eeuw.¹⁵ Argumenten voor een dergelijke datering worden evenwel niet gegeven. Indien de datum voor de bijzetting van Laurentius, namelijk 258 n.Chr., klopt, dan is het waarschijnlijk dat de catacombe, die volgens Flocchi Nicolai in de tweede helft van de derde eeuw n.Chr. werd aangelegd, ontstaan is rond 250 n.Chr.

2.16 Novatianus-catacombe

Deze catacombe is gelegen langs de via Tiburtina. Bij wegenwerken aan de viale della Regina Margherita in 1926 werden reeds enkele gangen ontdekt van deze catacombe. Fornari meende toen dat er gangen van een hypogeum waren ontdekt.¹⁶ Nabij de oorspronkelijke toegangstrap van de begraafplaats werd een rechthoekig gebouw, voorzien van een abside, overspannen door een tongewelf en opgetrokken in baksteen en

¹ Styger 1933, 188.

² Matthiae 1966, 29.

³ Matthiae 1966, 34, 36, 38, 40–41.

⁴ Marucchi 1934, 343. Deze *cubicula* werden niet aangegeven op de figuur Styger 1933, 187.

⁵ Marucchi 1934, 342; Styger 1933, 188.

⁶ Marucchi 1934, 345–349.

⁷ Marucchi 1934, 347; Inscriptie (Marucchi 1934, 347): *Domitia spirito tuo bono* / afbeelding van een vis, vier broden (= ronde schijven met een kruisje erop), een schapdrager en een anker.

⁸ Marucchi 1934, 345.

⁹ Da Bra 1938, 58.

¹⁰ Styger 1933, 187–188.

¹¹ Da Bra 1938, 57–58; Zie ook Matthiae 1966, 5–8 voor een hagiografische beschrijving en de Atti van Laurentius.

¹² Krautheimer 1959, 33.

¹³ Fasola 1978a, 121.

¹⁴ Pergola 1999, 148.

¹⁵ Flocchi Nicolai 2000b, Fig. 3, 350.

¹⁶ Fornari 1927, 39–42; Fornari 1929, 179 en 181–182; Fornari 1979, 5–6.

tufsteen aangetroffen. Verder was er boven de catacombe ook een *sub divo*-begraafplaats met columbaria, mausolea en ondergrondse grafkamers aanwezig. Het meest opmerkelijke gebouw in deze necropool is een mausoleum uit de Augusteïsche periode dat in gebruik bleef tot op het einde van de tweede eeuw. In de onderste grafkamers zijn crematie-graven aangelegd, in de bovenste ruimtes inhumatie-graven. Beide constructies zijn tegenwoordig verdwenen. De necropool bleef vanaf de Augusteïsche periode nog vier eeuwen in gebruik.¹

De oorspronkelijke kern van de catacombe verschilt inzake opbouw met de latere uitbreidingen. De oorspronkelijke kern bestaat uit een netwerk van vier tot vijf meter hoge en lange regelmatig verlopende gangen waarlangs geen *cubicula* gelegen zijn. De latere uitbreidingen op het einde van de derde eeuw en in de vierde eeuw zijn gekenmerkt door korte, minder hoge gangen (rond 2m) die eerder een gebogen verloop kennen en waarlangs een beperkt aantal *cubicula* zijn aangelegd.² De *cubicula* uit die latere periode dragen een familie-karakter. Bepaalde bijzettingen vonden er plaats in sarcofagen.³ Rond 450 n.Chr. werd een hoger gelegen niveau aangelegd.⁴

Bestuderen we hier nu de oorspronkelijke kern van de Novatianus-catacombe. De catacombe was toegankelijk via een in het noord-westen gelegen trap met minstens 19 treden en een trapoverloop. De trap was 1,32m breed.⁵ In oudere studies wordt melding gemaakt van een ruime bovengrondse constructie in baksteen en tufblokjes. Gedacht wordt dat de toegangstrap vanuit deze constructie startte.⁶ In de literatuur wordt evenwel geen datering voor de constructie opgegeven. Het is dus niet zeker of dit gebouw ook tot de oorspronkelijke begraafplaats behoorde of niet. Misschien was het één van de hierboven vermelde mausolea.

In het verlengde van de toegangstrap ligt de hoofdgang 1 die in oorsprong ongeveer 23,10m lang en 1,32m breed was.⁷ Deze hoofdgang was volgens een oudere studie van Josi in oorsprong 2m minder hoog en werd in een tweede fase 2m uitgediept.⁸ In een recente studie van Fasola werd echter op basis van topografische, geologische en epigrafische argumenten aangetoond dat dit niet mogelijk was. Niet alleen de gang in het verlengde van de toegangstrap, maar alle gangen van de oorspronkelijke kern ondergingen geen verdiepingen en kregen dus direct hun hoogte tussen 4m en 5m. Slechts één gang onderging een verdieping, namelijk de gang 11. Maar op basis van de daar aangetroffen epigrafische tekst uit 323 n.Chr. is bekend dat deze gang, ondanks het feit dat deze gang parallel verloopt met de overige zijgangen, pas later is aangelegd. De gang 11 werd bovendien niet aangelegd vanuit de gang 2, maar werd ontgonnen vanaf de trap 10 die een aftakking is van de eigenlijke toegangstrap.⁹

4,50m na het punt waar de gang start aan de voet van de toegangstrap, bevindt zich de belangrijkste zijgang 2. Deze zijgang was in oorsprong 18,90m lang en 0,85m breed. Links van deze zijgang bevinden er zich vier aftakkingen. Deze aftakkingen zijn respectievelijk 23,10m lang en 0,85m breed; 23,10m lang en 0,85m breed; 6,30m lang en 0,85m breed en tenslotte 3,15m lang en 0,85m breed. Ook aan de linkerkant van de zijgang die haaks op de hoofdgang staat, zijn er zijgangen aangebracht, namelijk drie. De zijgangen zijn respectievelijk 1,05m, 31,50m en 4,20m lang en alle drie 0,85m breed.¹⁰ Op basis van de reconstructie, is duidelijk dat de oorspronkelijke structuur van de catacombe een visgraatstructuur vormde. De *in situ* aanwezige en gedateerde inscripties (zie verder) wijzen er inderdaad op dat de aanvankelijke structuur een visgraatstructuur geweest is.¹¹

Alle graven die in de oorspronkelijke kern waren aangebracht, waren eenvoudige *loculi*. *Arcosolia* of *cubicula* kwamen er niet voor. Enige uitzondering was waarschijnlijk het graf van Novatianus dat oorspronkelijk een in baksteen opgetrokken *mensa*-graf was. In een latere fase werd het graf met marmer en twee zuilen versierd.¹² De *loculi* in de oorspronkelijke kern van de catacombe zijn voor het overgrote deel afgesloten met terracotta afsluitstenen (eerder uitzonderlijk marmeren platen) die met een pleisterlaag zijn bezet waarop dan vaak met rode verf een inscriptie geschilderd werd. Fresco's komen bij deze graven niet voor.¹³ De *loculi* werden in *pilae* van zes tot acht *loculi* geordend.¹⁴ In de latere uitbreidingen van de catacombe, blijven *cubicula* en

¹ De Santis 1997, 230–231; Pergola 1999, 151; Santa Maria Scrinari 1979, 9 in Fornari 1979.

² De Santis 1997, 231–232; Fasola 1978a, 109; Fornari 1929, 187.

³ De Santis 1997, 232–233.

⁴ Pergola 1999, 153.

⁵ Afgeleid op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1998, 20.

⁶ Fornari 1929, 186; Josi 1933a, 187 en 189.

⁷ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1978a, 193.

⁸ Josi 1933a, 189.

⁹ Fasola 1978a, 109–110 en 191–192.

¹⁰ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1978a, 193.

¹¹ Fasola 1978a, 109.

¹² Ferrua 1944, 236–237; Fiocchi Nicolai 1998, 19; Pergola 1999, 151.

¹³ De Santis 1997, 231; Fasola 1978a, 110; Fornari 1929, 188–189; Josi 1933a, 189.

¹⁴ Fornari 1929, 187.

arcosolia een zeldzaamheid. De *loculi* werden in onregelmatige *pilae* van maximaal vijf *loculi* gerangschikt. Ook hier ontbreekt enige vorm van decoratie.¹ In een recente studie schat Fiocchi Nicolai het aantal graven in de oudste zone tussen de 1200 en de 1500.² Het is evenwel onmogelijk op basis van de literatuur een correct beeld te krijgen van het aantal graven. Toch meen ik dat het hierboven vermelde aantal graven moet genuanceerd worden. Het totale aantal meter gangen van de oorspronkelijke kern, dit is dus tot 270 n.Chr., is 134,4m. Voor de derde aftakking aan de linkerkant van de gang 2, weten we via de literatuur dat er in de linkervand 15 *pilae* en in de rechterwand 14 *pilae* zijn aangebracht.³ Daar deze gang 27m lang is⁴, kan de gemiddelde afstand van één *pila* bij benadering op 1,85m berekend worden. Dit getal neem ik als theoretische afmeting voor alle *pilae* van de oorspronkelijke kern. Hierboven zagen we reeds dat er 6 tot 8 *loculi* per *pila* aangebracht werden. Laten we nu dus uitgaan van een gemiddelde van 7 *loculi* per *pila*. Over een totale lengte van 268,8m (namelijk tweemaal de lengte van de gangen, want iedere gang bezit twee wanden) konden theoretisch 145 *pilae* aangebracht worden. Dit maakt dus een totaal aantal *loculi* van 1015. Dit is dus minder dan het hierboven vermelde totaal aantal graven. Laten we nu dezelfde berekening maken voor de catacombe zoals ze geëxpandeerd was tot vóór de Constantijnse periode. De catacombe bezat toen 200m gangen.⁵ Over 400m wand, kwamen toen dus 216 *pilae* van elk gemiddeld zeven *loculi* voor. Dit maakt een totaal aantal graven van 1512. Het hierboven door Fiocchi Nicolai weergegeven aantal graven, sluit dus beter aan bij het aantal graven dat de catacombe telde rond 313 n.Chr. In de oorspronkelijke kern, die zoals we zagen chronologisch en ruimtelijk “arbitrair” wordt afgebakend met 270 n.Chr., en de toen in gebruik zijnde ruimte zijn er echter een kleine 500 graven minder. Interessant is om vast te stellen dat er in de 43 jaar tussen 270 n.Chr. en 313 n.Chr. dus gemiddeld per jaar “slechts” 11 à 12 graven werden aangelegd. In die zin meen ik te mogen stellen dat de groei (of op zijn minst de benutting van graven in absolute aantallen) van de Novatianus-catacombe in de periode tussen 270n.Chr. en 313 n.Chr. eerder kleinschalig en langzaam verliep. Benadrukt dient te worden dat, zoals verder nog aangegeven wordt, de catacombe ten laatste is ontstaan rond 250 n.Chr. Tussen ten laatste 250 n.Chr. en 270 n.Chr. (dit is het einde van de eerste fase) werden 1015 graven aangelegd. Dit is dus bij benadering gemiddeld 50 graven per jaar. Wanneer men het gemiddelde aantal graven per jaar voor de periode 270–313 n.Chr. zou aanhouden vanaf het ontstaan, zou de catacombe reeds ontstaan moeten zijn rond 166 n.Chr. Wanneer de catacombe echter zou zijn ontstaan rond 225 n.Chr. (250 n.Chr. was namelijk de uiterste limiet) valt het gemiddelde aantal graven per jaar terug tot 22 à 23 graven. Toch blijft dit laatste gemiddelde aantal veel groter dan het gemiddelde aantal graven tussen 270 n.Chr. en 313 n.Chr. Men zou logischerwijze verwachten dat het aantal graven recht evenredig zou toenemen met het aantal gelovigen. De oorzaak voor dit omgekeerd evenredige verloop vindt misschien haar oorsprong in een verkeerde interpretatie van het archeologische materiaal.

Boven één graf in de gang d die een latere uitbreiding is, werden een steen met de afbeelding van een Apis-stier en een metalen plaat met pseudo-hiërogliefen en een afbeelding van een pseudo Egyptische godheid geplaatst. Volgens Lietzmann die deze objecten onderzocht, was de hier bijgezette christen ook vertrouwd met de gnostische leer waarvan deze objecten getuigen.⁶ Op zich levert deze vondst geen informatie over het ontstaan van de catacombe, maar zoals hieronder aan bod zal komen, roept de religieuze toewijzing van de catacombe problemen. Vandaar dat ik met het hierboven aangegeven voorbeeld wilde aantonen dat ook in latere uitbreidingen elementen kunnen voorkomen die op zich vreemd zijn in wat als een christelijke catacombe wordt omschreven.

Een belangrijke bron voor de reconstructie en datering van de oorspronkelijke kern van de catacombe, wordt gevormd door vier consulaire gedateerde inscripties. In de zijgangen van de gang die loodrecht op de hoofdgang staat, zijn *in situ* twee gedateerde inscripties uit 266 n.Chr. en twee gedateerde inscripties uit 270 n.Chr. aangetroffen.⁷ De inscripties die aangebracht zijn op de afsluitstenen van de *loculi* vermelden vaak niet meer dan de naam van de bijgezette persoon. In het oorspronkelijke verloop van de eerste gang die zich afsplitst aan de linkerkant van de gang 2 lezen we bijvoorbeeld: EICEIAΩPA; MYRINE K; VICTORINA; CABINAEIIIIEPITOC met daaronder een graffito dat vermeldt: *Parentes fec.; Vitalis XIII kal. maias; Gaudiosa quae vixit annis III m. IIII decessit IIII non. iulias; Ades*. De inscripties zijn hoofdzakelijk met rode verf op de

¹ Fornari 1929, 187.

² Fiocchi Nicolai 2000c, 304.

³ Josi 1933a, 205.

⁴ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1978a, 193.

⁵ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1978a, 191.

⁶ Josi 1934b, 213; Lietzmann 1934, 359–362.

⁷ Fasola 1978a, 109; De Santis 1997, 231; Voorbeeld van één inscripties uit 270 n.Chr. (Josi 1934b, 239 en 240) *Valeria Euche V kal. februar Fl. Antiochiano II et Orfito cos.*; Voorbeeld van één inscriptie uit 266 n.Chr. (Josi 1933a, 209): *Calpurnia Dionysias vixit annos IIII et menses IIII defuncta est idus auc. Gallieno VII et Sabinillo*; zie ook ICVR VII, 20335–20339.

afsluitstenen geschilderd. Voor de zojuist aangehaalde inscriptie van Gaudiosa daarentegen werden de letters op een marmeren plaat gebeiteld en daarna met rode verf bestreken.¹

In de catacombe werden ook talrijke munten, al dan niet *in situ*, teruggevonden. *In situ* werd onder andere een munt van Severina Augusta, de echtgenote van Aurelianus, uit 266 n.Chr. teruggevonden.² Daarnaast werden nog munten teruggevonden van Alexander Severus, Claudius, Probus, Numerianus en Diocletianus.³

Men is het er over eens dat deze necropool een gemeenschappelijke begraafplaats voor minder gegoede christenen was. Toch ontspoon zich in de loop van de onderzoeksgeschiedenis een levendige discussie over de specifieke religieuze strekking van de daar bijgezette personen: waren de hier bijgezette christenen orthodox dan wel heterodox. Belangrijkste gegeven in deze discussie is de bijzettingen van Novatianus. Deze martelaar werd bijgezet in het begin van de gang 5, dit is de eerste gang na gang 4 die een inscriptie uit 266 n.Chr. bevat. Dit *mensa*-graf werd meerdere malen gedecoreerd tot op het ogenblik dat het graf geopend werd en de relieken verwijderd werden. Op de bepleistering van het graf werd een inscriptie aangebracht in rode verf, namelijk: *Novatiano beatissimo marturi Gaudentius diac(onus) fec(it)*.⁴ Al snel ontstonden er twee hypothesen: de eerste hypothese stelde dat de hier bijgezette Novatianus de onder Valerianus (257–258 n.Chr.) terechtgestelde in ballingschap levende theoloog en schismaticus (want tegenpaus van paus Cornelius) was, wiens relieken via een translatie terug naar Rome gebracht werden, terwijl de andere hypothese stelde dat de hier bijgezette persoon een eerder onbekende, onder Diocletianus (284–305 n.Chr.) terechtgestelde, jonge martelaar was.⁵ Volgens Rebillard zijn er geen argumenten zijn aan te dragen die erop wijzen dat de catacombe in handen was van Novatianisten. Deze catacombe verschilt volgens hem niet structureel van de “kerkelijke” catacomben.⁶ Tot deze conclusie kwamen we ook reeds inzake de opbouw en de graftypes (zie boven): de catacombe van Novatianus schijnt niet te verschillen inzake de architectuur en de graven ten opzicht van andere gelijktijdig ontstane catacomben.

Het ontstaan van deze catacombe kan volgens Fasola, Brandenburg, Giordani, De Santis, Biamonte, Rebillard en Pergola op basis van de epigrafische bronnen, numismatische bronnen en de morfologie van de constructie en de graven gedateerd worden in de voor-Constantijnse periode en meer bepaald ten laatste rond 250 n.Chr.⁷

2.17 Hyppolitus-catacombe

Van deze langs de via Tiburtina gelegen catacombe is door vernietigingen bij het optrekken van moderne constructies veel verloren gegaan.⁸ Aanvankelijk werd gedacht dat deze catacombe deel uitmaakte van de Laurentius-catacombe.⁹ Boven de Hyppolitus-catacombe bevond er zich een necropool van de Praetorianen zoals de op marmeren platen aangebrachte grafinscripties die daar werden aangetroffen, aantonen.¹⁰ Van juni 1990 tot februari 1991 werd deze, reeds op het einde van de zestiende eeuw geëxploreerde catacombe aan een grondig onderzoek (zij het dan alleen op het eerste en het derde niveau) onderworpen.¹¹ Bepaalde delen van de catacombe werd in latere tijden grondig verstoord door de aanleg van *pozzolana*-groeven. Maar ook het letterlijk vernietigende onderzoek in de eerste helft van de negentiende eeuw en het gebruik van de catacombe als schuiloord tijdens de tweede Wereldoorlog, zorgden er voor dat het oorspronkelijk voorkomen van de catacombe grondig verstoord raakte.¹² Maar reeds in 1425 n.Chr. werden inscripties uit de catacombe geroofd om

¹ Fornari 1929, 228–229; In verband met de inscripties, zie Fornari 1929, 228–229; vergelijk ook met Josi 1934a, 7–47: ook de inscripties afkomstig uit de latere zuidelijke uitbreidingen vermelden vaak alleen maar de naam van de bijgezette persoon, eventueel vergezeld van een vredes-wens.

² De Santis 1997, 231.

³ Fornari 1929, 190.

⁴ Brandenburg 1984, 38; Giordani 1992, 234 en 237. Voor een bibliografisch overzicht van de belangrijkste werken die handelen over de identificatie van de catacombe en van de persoon van Novatianus, zie: Giordani 1992, 233–234; In verband met de inscriptie, zie Giordani 1992, 237.

⁵ De Santis 1997, 228; Ferrua 1944, 232–234; Giordani 1992, 237; Marucchi 1934, 688; Styger 1933, 194–195; Testini 1966, 160–161.

⁶ Rebillard 1997, 755–759.

⁷ Brandenburg 1984, 38; De Santis 1997, 231; Fasola 1978a, 109 en 110, 193; Giordani 1992, 234; Pergola 1999, 151; Rebillard 1997, 755.

⁸ Styger 1933, 196.

⁹ Marucchi 1934, 356; Bovini 1942, 3–4.

¹⁰ Bovini 1942, 10.

¹¹ Felle 1994, 89; Nuzzo 1990, 19.

¹² Felle 1994, 100–101; Pergola 1999, 154.

hergebruikt te worden als vloerbekleding van St.-Jan in Lateranen.¹ Hoewel recent nog een studie werd uitgevoerd van de Hyppolitus-catacombe, blijven toch nog heel wat vragen onbeantwoord. Het is dan ook tot op heden, zoals hieronder duidelijk zal worden, nog niet mogelijk een juiste reconstructie op te stellen van de ontwikkeling van deze catacombe.

Van de oudste kern is bijna niets meer bewaard gebleven.² De catacombe strekte zich volgens Felle en Del Moro over vier, volgens Pergola over vijf en volgens De Santis en Biamonte over vier of vijf niveaus uit. Het onderste niveau (volgens Pergola, De Santis en Biamonte de twee onderste niveaus) kan niet meer onderzocht worden wegens het opgestegen grondwater.³ Bepaalde delen van de gangen zijn ondergebracht in voorafbestaande waterkanalen. Zo werd Hyppolitus bijgezet in een gang van de zone Q die naar alle waarschijnlijk een tot een begraafplaats omgevormd waterkanaal was.⁴

Volgens Pergola is het niet zeker of de regio Q deel uitmaakte van de oudste regio d of een zelfstandige kern vormde.⁵ Wel zeker is dat de regio Q met het martelarengraf geen enkel spoor meer draagt van de primitieve toestand en dit door de aanleg van de basilica.⁶

Het eerste niveau bevindt zich op 6m onder het bovengrondse loopoppervlak. Volgens Del Moro ontwikkelde dit niveau zich uit twee oorspronkelijk onafhankelijke kernen H en I. De twee kernen verschillen van elkaar in hoogte, afmetingen en oriëntatie. In de regio H werden verschillende gangen, namelijk H1, H2 en H24, aangetroffen die niet voorzien waren van *loculi*. Dit kan volgens Del Moro in verband gebracht worden met het verlaten van de catacombe.⁷ De tweede verdieping wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van talrijke *cubicula*.⁸ De derde verdieping (de regio's L en M) bevindt zich op 9m onder het bovengrondse loopoppervlak. Volgens Del Moro werd deze verdieping aangelegd op zoek naar een tuflaag van een betere kwaliteit. Aanvankelijk werd alleen de regio L aangelegd. In een latere fase werd de regio M toegevoegd. Deze laatstgenoemde regio bezat geen eigen toegang en wordt verder gekenmerkt door een onregelmatig verloop van de gangen en de afwezigheid van *loculi* in bepaalde gangen. Volgens Del Moro is dit typisch voor regio's die aan de rand van een catacombe zijn aangelegd.⁹ De derde verdieping vertoont grote gelijkenis wat betreft de architectuur met de eerste verdieping.¹⁰ De vierde verdieping werd bekomen door de uitdieping van een zevental gangen van de regio L.¹¹

Op het eerste en derde niveau werden hoofdzakelijk *loculi* aangelegd. In de regio's L en H komen ook enkele *formae* voor.¹² In het tweede niveau komen echter *cubicula* voor en in de gangen werden ook *arcosolia* aangebracht.¹³ Van de oorspronkelijke primitieve kern die nu verdwenen is, is geen informatie beschikbaar over de graftypologie. Naar analogie met andere gelijktijdige catacomben, meen ik dat er waarschijnlijk hoofdzakelijk *loculi* voorkwamen. Hoewel in de regio d ook *cubicula* voorkwamen.¹⁴ Het is echter niet duidelijk of deze regio d gelijk te stellen valt met het tweede niveau waar volgens Felle ook *arcosolia* voorkwamen.

Fresco's uit de eerste fase van de catacombe zijn niet aanwezig. Slechts in één *cubiculum* uit een vierde eeuwse regio komen fresco's voor.¹⁵ Maar ook in de recente publicatie van Provoost is er slechts sprake van één beschilderd *arcosolium* in de gehele catacombe. Dit ensemble wordt door hem gedateerd tussen 325–375 n.Chr.¹⁶

De inscripties op het eerste en derde niveau worden gekenmerkt door een simpele formulering, de vermelding van alleen het *cognomen*, het voorkomen van talrijke Christusmonogrammen en kruis-

¹ De Santis 1997, 239.

² Styger 1933, 196.

³ Del Moro 1990, 7; De Santis 1997, 240; Felle 1994, 97; Pergola 1999, 154.

⁴ De Santis 1997, 240–241; Pergola 1999, 154.

⁵ Pergola 1999, 154. Voor de regio Q zie de figuur Felle 1994, 98 (aangegeven met 31 en 33). Voor de regio d zie de figuur Pergola 1999, 155.

⁶ De Santis 1997, 241.

⁷ Felle 1994, 97–98.

⁸ Felle 1994, 101.

⁹ Felle 1994, 100.

¹⁰ Felle 1994, 102.

¹¹ Felle 1994, 100.

¹² Felle 1994, 101.

¹³ Felle 1994, 102.

¹⁴ Afgeleid van de figuur Pergola 1999, 155.

¹⁵ Nuzzo 1990, 32–33.

¹⁶ Provoost 2000a, 63.

monogrammen.¹ Verdere informatie over de inscripties ontbreekt. Er dient echter benadrukt te worden dat de oudste zone vernietigd werd bij de aanleg van de basilica en de inscripties op deze manier reeds waren verdwenen. Maar zoals ook hierboven reeds aangegeven, werden talrijke inscripties al dan niet met wetenschappelijke bedoelingen uit de catacombe verwijderd.

Geen enkel van de hier geciteerde studies spreekt zich expliciet uit over het christelijke karakter van de primitieve kern. Maar naar analogie met andere gelijktijdige catacomben en de aanwezigheid van een martelarengraf meen ik dat dit het geval was.

Op basis van de naam van de catacombe die verwijst naar de rivaal van paus Callixtus, namelijk de op Sardinië in ballingschap als martelaar gestorven Hyppolitus wiens relieken via een *translatio* in 236 n.Chr. naar Rome werden teruggebracht, dateert Styger het ontstaan van de catacombe tenlaatste in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr.² Fasola en Testini menen (zonder hun argumentatie op te geven) dat de catacombe ontstaan is vóór Constantijn.³ De Santis vermeldt dat door de slechte bewaringstoestand van de catacombe het niet mogelijk is een studie over (de datering van) de ontwikkeling van de catacombe uit te voeren.⁴ Ook Pergola meldt alleen dat door de slechte bewaringstoestand van de catacombe, het niet mogelijk is een absolute datering naar voren te schuiven.⁵ Fiocchi Nicolai dateert het ontstaan van de catacombe in de eerste helft van de derde eeuw. Argumenten hiervoor worden niet opgegeven.⁶ Felle en Del Moro dateren op basis van de inscripties en teruggevonden objecten zoals munten en olielampen (delen van) het eerste niveau en het derde niveau in de vierde eeuw, begin vijfde eeuw n.Chr.⁷

2.18 Vier regio's van de Petrus en Marcellinus-catacombe / “Ad duas lauros”

De Petrus en Marcellinus-catacombe is langs de derde mijl van de via Labicana gelegen. De constructie werd ontgonnen op een keizerlijk grondgebied, *ad of inter duas lauros* genaamd. Dit *praedium* was gelegen tussen de via Praenestina en de via Latina. De zone werd onder meer intensief gebruikt als landbouwgrond en voor steenontginning. Bij verschillende moderne werkzaamheden langs de via Labicana werden talrijke mausolea en resten van crematie-begraafplaatsen ontdekt. De oudste funeraire activiteit in de zone gaat terug op het einde van de Republiek. In dezelfde zone was ook de necropool van de *equites singulares*, de keizerlijke cavalerie, ingericht.⁸ Deze necropool zou volgens Deckers en Guyon door Constantijn aan de Kerk zijn geschonken uit rancune voor de loyaliteit van de keizerlijke cavalerie ten aanzien van Maxentius.⁹

Bepaalde delen van de catacombe zelf zijn in de zeventiende en achttiende eeuw grondig vernietigd door de *corpisantari* die honderden graven hebben opengebrouwen op zoek naar relieken en kostbaarheden zoals munten.¹⁰ Uit verschillende in oorsprong onafhankelijke kernen ontwikkelde zich de Petrus en Marcellinus-catacombe. Deze via acht trappen toegankelijke catacombe beslaat bij benadering een oppervlakte van drie hectare en bezit ongeveer 4,5km gangen.¹¹ Nabij de catacombe richtte Constantijn een basilica en een mausoleum voor Helena op. Nabij de basilica werden eveneens in de periode van Constantijn nog minstens zeven mausolea opgericht.¹² Reeds op het einde van de zestiende eeuw werden bepaalde delen van de catacombe geëxploreerd.¹³

In de regio X werd gebruik gemaakt van bestaande structuren (waterbekkens of *arenaria*) voor de verdere uitbouw van de regio. Bij de aanleg van de primitieve kern van deze regio werd echter nog geen gebruik gemaakt van deze constructies. Zelfs bij de eerste uitbreiding, toen deze voorafbestaande constructies werden aangesneden, werd de gang van de begraafplaats die op de constructies uitkwam terug afgesloten vóór de constructies. Pas in een nog latere fase werden de constructies in de begraafplaats opgenomen.¹⁴ Voor de regio Y

¹ Felle 1994, 104.

² Styger 1933, 196.

³ Fasola 1978a, 121.

⁴ De Santis 1997, 240.

⁵ Pergola 1999, 153.

⁶ Fiocchi Nicolai 2000b, Fig. 1.

⁷ Felle 1994, 104, 107–109, 120–125, 139–140.

⁸ Guyon 1986a, 303–306; Guyon 1987a, 92–93; Guyon 1987b, 11–33.

⁹ Deckers 1987, 155; Guyon 1987a, 121–122.

¹⁰ Guyon 1986a, 477.

¹¹ Guyon 1987a, 96–97.

¹² Guyon 1984, 184–187, 190–191.

¹³ Pergola 1999, 166.

¹⁴ Guyon 1987a, 101–105; Guyon 1987b, 37–39, 48–50.

daarentegen vermoedt Guyon dat reeds bij de aanleg van de zone er gebruik werd gemaakt van een complex systeem van waterbassins en -kanalen.¹ Ook in de regio Z werden volgens hem waterkanalen geïntegreerd. Guyon denkt dat de hoofdgang Z en de zijgang Z1 evenals delen van het tweede niveau eigenlijk hergebruikte waterkanalen (en voor het tweede niveau waarschijnlijk *arenaria*) zijn.² Ook in de regio B meent Guyon sporen te hebben aangetroffen van waterkanalen.³

De 1,20m brede trappen X en Y startten bovengronds op ongeveer 60m van de via Labicana. De 1,40m brede trap Z start op 25m van de zojuist genoemde weg. Van de meest zuidelijk gelegen trap B is de oorspronkelijke toegang niet met zekerheid vastgesteld. Vermoedelijke lag de toegang tot de trap B langs de via Labicana.⁴

De primitieve regio X bevindt zich volgens Guyon in een rechthoekig gebied van ongeveer 30m bij 50m. De toegangstrap, die volgens Guyon oorspronkelijk tussen de 25 en de 30 treden bezat, mondt haaks op de 6m onder het bovengrondse loopoppervlak gelegen hoofdgang X1 uit. De regio bezit een visgraatstructuur: op regelmatige afstanden vertakken zich links en rechts van de hoofdgang X1 14 of 15 zijgangen af. In het noorden zijn dit de zijgangen X0 tot X14 en in het zuiden de zijgangen X3 (of misschien reeds X31) tot X13. De hoofdgang was 35,34m lang en 1,14m breed.⁵ De noordelijke zijgangen hadden volgens Guyon aanvankelijk een gemiddelde lengte van 20m. De knik die in bepaalde van deze gangen voorkomt is volgens hem het resultaat van een latere uitbreiding van deze primitieve kern. De lengte van enkele zuidelijke zijgangen die behoorden tot de primitieve kern kunnen bij benadering berekend worden: X5 was maximaal 7m lang; X7 was maximaal 13,68m lang; X9 was maximaal 15,96m lang en X11 was maximaal 13,68m lang.⁶ De lengte van X7 en X9 was in oorsprong korter volgens Guyon. De lengte van X13, die 17m lang is, is het gevolg van een uitbreiding van enkele meters. Volgens Guyon vormde de op 7 tot 10m van de hoofdgang X1 lopende via Labicana de zuidelijke grens van de zuidelijk gelegen zijgangen. Met andere woorden hadden de zuidelijke zijgangen oorspronkelijk een lengte tussen 7m en 10m. De gemiddelde breedte van alle zijgangen was ongeveer 1m.⁷ Bij de zuidelijke zijgangen verbindt de gang X7 de primitieve kern met voorafbestaande waterkanalen. Langs deze waterkanalen ontstonden in een latere fase de *cubicula* 15 tot 17 die voorzien zijn van fresco's met een "christologische cyclus".⁸ Op het einde van bepaalde gangen zijn enkele *cubicula* aangebracht zoals de *cubicula* 13 en 24. Ook langs de buitenste gangen treffen we *cubicula* aan: de *cubicula* 9 tot en met 12 langs de oostzijde van de gangen X13 en X14 en *cubiculum* 27 langs de westzijde van de gang X2. Ook de *cubicula* 28 tot 33 behoren tot deze regio. Karakteristiek volgens Guyon is dat de *cubicula* alle een beperkt oppervlak in beslag nemen en dat ze allen zijn aangelegd na de enige beperkte uitdieping die deze zone heeft ondergaan. Met andere woorden: deze *cubicula* behoren niet tot de oorspronkelijke eerste fase. De *cubicula* meten gemiddeld 1,71m bij 2,28m.⁹ Guyon spreekt van gemiddeld 2m bij 2m. In het *cubiculum* Xr, gelegen langs de gang X14, werden de heiligen Petrus en Marcellinus na een *translatio* bijgezet. Op deze plaats werd een *ad corpus*-basilica opgetrokken.¹⁰ Deze primitieve kern van de regio X werd in latere fasen verder uitgebreid. In zuidelijke richting neemt de uitbreiding echter slechts een beperkte omvang aan door de aanwezigheid van reeds bestaande structuren. Guyon vermoedt dat deze structuren ofwel waterbekkens ofwel delen van een *arenarium* zijn. In noordelijke richting neemt de uitbreiding aanzienlijke proporties aan. Bovendien werd deze regio nog uitgebreid door middel van twee dieper gelegen niveaus.¹¹

De regio Y is toegankelijk via de L-vormige trap die bij benadering ongeveer 40 treden telden. De regio Y is rondom de hoofdgang Y, die in het verlengde van de trap ligt, aangelegd. De hoofdgang is gemiddeld 5m hoog. Verschillende bouwtechnische elementen wezen er volgens Guyon aanvankelijk op dat de primitieve gang Y uitgediept werd. Het primitieve niveau van de gang kan volgens hem evenwel slechts hypothetisch gereconstrueerd worden. Guyon meent aanvankelijk dat het hypothetische niveau van de gang 2m onder het laagste punt van het onregelmatig verlopende gewelf lag. Problematisch bij deze reconstructie is echter dat het

¹ Guyon 1987a, 108; Guyon 1987b, 40–48.

² Guyon 1987a, 114; Guyon 1987b, 48.

³ Guyon 1987b, 41.

⁴ Guyon 1987a, 97, 99–100, 114; Guyon 1987b, 54, 62, 80.

⁵ Berekeningen op basis van de figuur Deckers 1987, z.p. "le plan général".

⁶ Berekeningen op basis van de figuur Deckers 1987, z.p. "le plan général".

⁷ Berekeningen op basis van de figuur Deckers 1987, z.p. "le plan général".

⁸ Guyon 1987a, 100; Guyon 1987b, 62–64; In Guyon 1987b, 63–64 zegt Guyon dat de noordelijke zijgangen ongeveer 30m lang waren. In Guyon 1987a, 100 zegt hij echter dat de noordelijke gangen in oorsprong slechts 20m lang waren en pas door een latere uitbreiding verlengd werden. Vandaar dat ik als gemiddelde oorspronkelijke lengte van de noordelijke zijgangen 20m neem.

⁹ Berekeningen op basis van de figuur Deckers 1987, z.p. "le plan général".

¹⁰ Guyon 1987a, 100–101; Guyon 1987b, 64–65.

¹¹ Guyon 1987a, 101–106.

niveau van de zijgang I4 dan nog 1m hoger ligt dan het hypothetische niveau van de hoofdgang Y, een volgens Guyon zeer ongebruikelijke situatie.¹ Als oplossing voor deze ongewone situatie, stelt hij de hypothese voor dat de *fossore*s bij de aanleg van de regio gebruik hebben gemaakt van een complex systeem van waterbassins en waterkanalen. Hierdoor vervalt ook het idee van een primitief niveau in de gang Y. De gang Y zou volgens Guyon een waterbassin geweest zijn dat ongeveer 40m lang en 2m breed was.² Ook de aanzetten van de gangen Y6 en I en de gang Y2 behoorden tot de eerste fase. Deze drie zijgangen hadden volgens Guyon samen een lengte van ongeveer 100m.³ De gemiddelde breedte van deze gangen is 0,86m.⁴ Langs de hoofdgang werden meerdere *cubicula* aangebracht. De dubbele *cubicula* 60 en 62 die langs de trap gelegen zijn, zijn latere toevoegingen. Voor de aanleg van deze *cubicula* werden de fresco's die op de wanden van de trap werden aangebracht, vernietigd. De *cubicula* hebben volgende afmetingen: *cubiculum* 56 meet 2,28m bij 2,28m; *cubiculum* Y1 meet 1,71m bij 2m; *cubiculum* 57 meet 2,28m bij 2,40m; *cubiculum* 58 meet 1,71m bij 2,16m; het eerste deel van het *cubiculum* 59 meet 2,16m bij 2,28m; het achterste deel van het *cubiculum* 59 meet 2,28m bij 2,28m; *cubiculum* 63 meet 2,16m bij 2,28m; *cubiculum* 64 meet 2,28m bij 2,85m; *cubiculum* Yh meet 2,28m bij 2,28m; *cubiculum* Yi meet 2,16m bij 2,85m; het *cubiculum* Yn tenslotte meet 2,28m bij 2,28m.⁵ Zoals hieronder bij de bespreking van de fresco's die tot de eerste fase behoren, duidelijk zal worden, behoren van de gedecoreerde *cubicula* alleen de *cubicula* 57, 58 en 64 op basis van de datering van de fresco's tot de eerste fase. De niet gedecoreerde *cubicula* Yh, Yi, Y1 en Yn behoren, zoals Guyon het enigzins laat uitschijnen, naar alle waarschijnlijkheid ook tot de eerste fase. Volgens Guyon behoren ook de drie *cubicula* van het zogenaamde *réseau* "perché" van de regio Y tot de originele kern. Twee van deze *cubicula* meten 1,71m bij 2,28m; het derde *cubiculum* meet 2,28m bij 2,28m.⁶ Guyon wijst erop dat de *cubicula* grote overeenkomsten vertonen inzake hun afmetingen. Vandaar dan ook dat ik meen dat de *cubicula* 54 en 55 als ze dan al tot de eerste fase behoren (Guyon vermeldt dit niet), ze zeker niet in deze vorm zullen zijn aangelegd. In een latere fase werden de doorgangen tot de *cubicula* (uitgezonderd de grafkamers 54 en 55) en de zijgangen afgesloten. Volgens Guyon duidt dit erop dat in de *cubicula* 54 en 55 vereerde graven, namelijk van de zogenaamde Quattro Coronati, aanwezig waren.⁷ We kunnen dus besluiten dat tijdens de eerste fase waarschijnlijk tien *cubicula* werden aangelegd (drie *cubicula* van het *réseau* "perché" en de *cubicula* 57, 58, 64, Yh, Yi, Y1 en Yn). In de volgende fase werden nog eens zeven *cubicula* aangelegd (de *cubicula* 54, 55, 56, 59, 60, 62 en 63).

De regio Y werd in noordelijke richting uitgebreid. Daar ontwikkelde zich de regio A grotendeels tussen de gangen A7 en A5. Deze regio was vanuit de regio Y toegankelijk via de gang Y6 die speciaal als verbindingsgang werd aangelegd. Ten oosten van de regio ontwikkelde zich de regio V tussen de gangen V14 en V15. Deze regio fungeerde als overgangszone tussen de regio A en de regio X. Ten zuiden van de regio Y ontwikkelde zich de regio I. Deze regio was door middel van de gangen I en I4 met de regio Y verbonden. De gang I3 maakt volgens Guyon onderdeel uit van de waterkanalen die de kern van de regio Y haar vorm gaven.⁸ Deze uitbreidingen vonden volgens Pergola plaats vanaf het begin van de vierde eeuw n.Chr.⁹

De regio Z strekte zich uit binnen een zone van ongeveer 30m bij 40m. De hoofdgang Z, een hergebruikt waterkanaal, staat haaks op de richting van de (afhankelijk van twee reconstructiemogelijkheden) tussen de 15 en 24 of 25 treden tellende toegangstrap Z. De hoofdgang Z is 28,5m lang en 1,14m breed.¹⁰ Het merendeel van de zijgangen bevindt zich aan de noordelijke kant van de hoofdgang. Volgens Guyon wilden de *fossore*s vermijden in de in het zuiden nabijgelegen regio B terecht te komen. Het verloop van de gangen Z2, Z8 en Z19 werd volgens Guyon bepaald door de slechte bodemgesteldheid en de aanwezigheid van funderingen van een *sub divo*-constructie. Het verloop van de gangen Z, Z1, Z4, Z14 en Z15 (de feitelijke primitieve kern) werd bepaald door de voorafbestaande waterkanalen. Z14 en Z15 waren aanvankelijk beide 2,50m hoog. In de regio Z bevinden zich slechts drie *cubicula*, met name de *cubicula* 66, 67 en 69. Voor de *cubicula* 66 en 67 is het evenwel niet uit te maken of ze werden aangelegd vanuit de regio Z dan wel vanuit de regio I. Guyon wijst er nog op dat de aanleg van de *cubicula* zowat gelijktijdig plaats vond met het ontginnen van de regio I.¹¹ Men kan volgende afmetingen voor de *cubicula* berekenen: de *cubicula* 66 en 67 meten 2,17m bij 2,28m en

¹ Guyon 1987a, 106; Guyon 1987b, 71–75.

² Guyon 1987a, 108; Guyon 1987b, 46–48, 75.

³ Guyon 1987b, 77.

⁴ Berekeningen op basis van de figuur Deckers 1987, z.p. "le plan général".

⁵ Berekeningen op basis van de figuur Deckers 1987, z.p. "le plan général".

⁶ Berekeningen op basis van de figuur Deckers 1987, z.p. "le plan général".

⁷ Guyon 1987a, 108 en 110; Guyon 1987b, 77–78.

⁸ Guyon 1987a, 110–112.

⁹ Pergola 1999, 164.

¹⁰ Berekeningen op basis van de figuur Deckers 1987, z.p. "le plan général".

¹¹ Guyon 1987a, 113–114; Guyon 1987b, 80–84.

cubiculum 69 meet 2,28m bij 2,22m.¹ In de regio werden verschillende uitdiepingen doorgevoerd.² De regio Z werd verder uitgebreid met een lager gelegen niveau. Ook hier werd gebruik gemaakt van vooraf bestaande constructies zoals *arenaria* of waterkanalen.³ Verdere gegevens over de primitieve kern van de regio Z, zoals de oorspronkelijke lengte van de zijgangen, ontbreken.

De regio B beslaat een oppervlakte van maar liefst 3000m². Deze situatie, zo stelt Guyon het, maakt het er niet makkelijker op om de ontwikkeling van de regio te achterhalen. Dit blijkt reeds uit de vaststelling dat de regio zich rond twee gangen ontwikkelde. Enerzijds is er de “hoofdgang” B10 in het westen en anderzijds is er de grote centrale “hoofdgang” B1 / B2. Volgens Guyon is het op dit ogenblik nog niet te achterhalen of er in oorsprong twee aparte kernen aanwezig waren dan wel of er twee “sub”-kernen de regio B vorm gaven. Bovendien lijkt het erop dat ook de gang B20 een dergelijke “sub”-kern vormde. De enige met zekerheid te maken vaststelling volgens Guyon, is dat de regio B zich in noordelijke richting ontwikkelde vanuit één of meerdere oorspronkelijke kernen die langs de via Labicana gelegen waren. Waarschijnlijk ligt de echte hoofdgang meer naar het (nog niet onderzochte) zuiden toe. De gangen B1 / B2 en de gang B6 zouden dan parallel verlopen met die nog niet bekende hoofdgang. Vast staat dat deze regio zich binnen een groot tijdsbestek ontwikkelde. Volgens Guyon is het opmerkelijk dat in een netwerk van 600m gangen geen *cubicula* werden aangebracht.⁴ Onder de regio B bevindt zich een tweede niveau. Maar ook hier stapelen de vragen zich op. Het is volgens Guyon niet duidelijk of deze zone een lagergelegen uitbreiding is van de regio B dan wel een verderzetting van het tweede niveau van de nabijgelegen regio Z. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen wat de verhouding is van deze zone met de hogergelegen zone(s).⁵

Losstaande van de aparte regio's, meent Guyon een onderscheid te kunnen vaststellen tussen de vroegste *cubicula* die ontstonden rond 280 n.Chr. en de latere *cubicula* die ontstonden na 300–305 n.Chr. De eerste groep *cubicula* zijn eerder klein en hebben volgens Guyon vaak zijden van ongeveer 2m. De latere *cubicula* daarentegen onderscheiden zich volgens hem door hun afmetingen van ongeveer 2,50m bij 4m.⁶

Tot de Petrus en Marcellinus-catacombe behoren ook nog andere regio's. Deze regio's blijven hier wegens hun chronologie buiten beschouwing.⁷

In de primitieve kern van de regio X zijn de wanden voorzien van *loculi*. Tijdens de eerste fase zijn er nog geen *cubicula* aanwezig.⁸ In de latere *cubicula* van deze regio komen alleen *loculi* voor.⁹ In de regio Y komen in de gangen *loculi* en in de *cubicula* een beperkt aantal *arcosolia* voor.¹⁰ In de regio Z vonden de bijzettingen in de gangen plaats in *loculi*.¹¹ In de regio B waren de wanden van de gangen bezet met *loculi*.¹² In het algemeen komen in de vroege *cubicula* alleen *loculi* voor. In de latere *cubicula* (na 300–305 n.Chr.) komen meerdere rijen *pilae* per wand voor. Bovendien neemt ook het aantal *arcosolia* (met meestal plaats voor twee bijzettingen) in de grafkamers toe. Na het eerste kwart van de vierde eeuw werden zelfs meerdere *arcosolia* per *cubiculum* aangebracht.¹³

Guyon berekende het totale aantal *loculi* en *arcosolia* dat aangelegd werd vóór het begin van de vierde eeuw in het 2km lange netwerk van gangen en de 30 *cubicula* op ongeveer 11000. Voor de eerste 40 jaar na het ontstaan van de kernen komt dit neer op ongeveer 8 bijzettingen per jaar.¹⁴ Ik wil er hier echter op wijzen dat dit aantal het aantal bijzettingen in de vier primitieve regio's natuurlijk ruimschoots overstijgt. Guyon beperkt zich niet tot de gangen die tot de oorspronkelijke kernen behoorden, maar neemt alle gangen (en dus ook die gangen die ontstaan zijn als uitbreidingen van de originele kernen) die aangelegd werden vóór 300 n.Chr. op in zijn

¹ Berekeningen op basis van de figuur Deckers 1987, z.p. “*le plan général*”.

² Guyon 1987b, 81.

³ Guyon 1987a, 114.

⁴ Guyon 1987a, 114–115; Guyon 1987b, 86–88.

⁵ Guyon 1987a, 115.

⁶ Guyon 1986b, 173.

⁷ Guyon 1987a, 115: de laatst ontstane regio S; Guyon 1987a, 116: de op twee niveaus gelegen regio C; Guyon 1987a, 117: de regio M die waarschijnlijk ook deels uitgewerkt werd in waterkanalen.

⁸ Guyon 1987a, 100 en 123.

⁹ Guyon 1987b, 64.

¹⁰ Guyon 1987a, 108; Guyon 1987b, 75 en 77.

¹¹ Guyon 1987b, 84.

¹² Guyon 1987a, 114.

¹³ Guyon 1986b, 173–174.

¹⁴ Guyon 1987b, 101. Zie ook Guyon 1986a, 315, 318 en 480 waarin ook de *sub divo*-necropool in rekening wordt gebracht. Naast de 11.000 graven uit de catacombe komen er nog 6000 *sub divo*-graven bij. Dit wil zeggen dat in 40 jaar in het totaal 17.000 personen werden begraven. Met een sterftcijfer van 45 tot 50 per 1000 wil dit zeggen dat de catacombe in gebruik was door een gemeenschap van ongeveer 9000 personen.

berekening. Het aantal graven dat voorzien was tijdens de eerste fase van elk van de vier regio's, is hiermee nog niet bekend. Het lijkt mij echter zeer aannemelijk er van uit te gaan dat de *fossore*s bij de aanleg van de primitieve kernen niet de opzet hadden om een netwerk van gangen met 11000 graven aan te leggen. Het exacte aantal graven dat kan verbonden worden met de eerste fase van de vier oorspronkelijke kernen, ontsnapt ons hier dus.

In het in 1987 verschenen repertorium van de fresco's van deze catacombe, dateren de oudste fresco's uit de periode 295 n.Chr. tot ongeveer 320 n.Chr.¹ In de studie van de fresco's onderscheidt Reekmans zeven ensembles die gedateerd kunnen worden tussen 250 en 325 n.Chr.² Het eerste door Provoost aangehaalde *cubiculum* 8, behoort volgens het hierboven staande topografische overzicht niet tot de eerste fase. Ook het *cubiculum* 9, behoort niet tot de eerste fase, maar werd aangelegd na een kleine uitdieping in de regio. Exemplarisch bekijken we kort de fresco's van dit *cubiculum*: op de linkerwand van de toegang is een bloemenslinger aangebracht; op de linkerwand is een omranding met rode strepen, eenden in een vijvertje en een onherkenbare versiering te zien; naast drie grazende schapen en één liggend schaap, bezit de achterwand eveneens een omranding in rode strepen; duiven en een bundeltje bloemen decoreren de ingangswand.³ Provoost dateert dit ensemble zoals hierboven reeds aangehaald tussen 250 en 325 n.Chr. terwijl het repertorium een datering tussen 295 en ongeveer 320 n.Chr. naar voren schuift.⁴ De decoraties in de gang X6, namelijk Lau 23, evenals het *fossa* 25 en de *cubicula* 26 en 27 bevinden zich, zoals hierboven in het topografische overzicht reeds vermeld, in een uitbreidingszone van de gang en behoren dus niet tot de eerste fase. Tenslotte dateert Provoost nog negen ensembles op het einde van de derde, begin van de vierde eeuw.⁵ Deze ensembles bevinden zich grotendeels rond de hoofdgang Y van de regio Y. De fresco's van de grafkamers 54 en 55, waarvan ik meende dat de *cubicula* zoals ze nu bewaard zijn, niet de oorspronkelijke *cubicula* kunnen zijn daar ze extreem afwijken inzake de structuur van de andere *cubicula*, worden door Provoost inderdaad in een latere periode dan het ontstaan van deze regio (zie verder) gedateerd: namelijk rond 310–320 n.Chr.⁶ Het repertorium dateert *cubiculum* 55 tussen 295 en 320 n.Chr. (dus eventueel toch nog tijdens de eerste fase) en *cubiculum* 54 tussen ongeveer 320 en 340 n.Chr.⁷ Wanneer men de datering van het repertorium volgt voor het gedecoreerde *cubiculum* 56, namelijk tussen 295 en 320 n.Chr. bestaat de kans dat het *cubiculum* nog in de eerste fase werd aangelegd.⁸ Provoost dateert de fresco's rond 310–320 n.Chr. Met deze datering onderscheidt het *cubiculum* zich van de *cubicula* 57, 58, 59, 60, 62 en 64 die door Provoost alle rond het einde van de derde, begin van de vierde eeuw werden gedateerd.⁹ Volgens Provoost behoort dit *cubiculum*, of toch de fresco's die aangebracht werden in het *cubiculum*, dus niet tot de eerste fase. De *cubicula* 57, 58 en 64 kunnen op basis van hun dateringsaanduiding in het repertorium, namelijk tussen 295 en 320 n.Chr., en op basis van de datering van Provoost, namelijk eind derde, begin vierde eeuw, unaniem alle drie tot de eerste fase gerekend worden.¹⁰ Zoals hierboven reeds aangegeven, werden de *cubicula* 60 en 62 pas aangelegd nadat de wanden van de trap reeds voorzien waren van een met fresco's beschilderde pleisterlaag. Provoost dateert echter alle drie de ensembles op het einde van de derde, begin van de vierde eeuw n.Chr.¹¹ De wand van de toegangstrap Y was volgens Guyon echter vanaf de aanleg voorzien van een pleisterlaag waarop een vlakindeling in rode strepen was aangebracht.¹² Het repertorium geeft geen datering op voor dit ensemble.¹³ Wel dateert ze de *cubicula* 60 en 62 tussen ongeveer 320 en 340 n.Chr.¹⁴ Op basis van deze datering van de fresco's behoren deze twee *cubicula* niet tot de eerste fase. Tenslotte zijn er nog de *cubicula* 59 en 63. Volgens Provoost beiden gedecoreerd op het einde van de derde, begin van de

¹ Deckers 1987, 194. In een recent onderzoek door Zimmermann van een deel van de fresco's van deze catacombe (bijvoorbeeld de regio X en Y), worden de fresco's benaderd vanuit een studie naar de *Werkstattgruppen*; zie: Zimmermann 2002, 163–241.

² Provoost 2000a, 36 (Lau 8, Lau 9, Lau 23, Lau 25, Lau 26 en Lau 27); Houdt hierbij in het achterhoofd dat volgens de topografische analyse de vroegste *cubicula* volgens Guyon pas rond 280 n.Chr. werden aangelegd. Zie ook Guyon 1986b, 173.

³ Provoost 2000a, 36.

⁴ Deckers 1987, 208–209; Provoost 2000a, 36.

⁵ Provoost 2000a, 64.

⁶ Provoost 2000a, 26 (Lau 54 en Lau 55) In Deckers 1987, 289–293 worden de ensembles respectievelijk gedateerd tussen ongeveer 320 en 340 n.Chr. en tussen 340 en 380 n.Chr.

⁷ Deckers 1987, 289–291.

⁸ Deckers 1987, 293–294.

⁹ Provoost 200, 26 en 64.

¹⁰ Deckers 1987, 295–300 en 309–311.

¹¹ Provoost 2000a, 19.

¹² Guyon 1987b, 74.

¹³ Deckers 1987, 303–304.

¹⁴ Deckers 1987, 302–307.

vierde eeuw, dateert het repertorium de ensembles tussen 320 en 340 n.Chr.¹ Maken we even een overzicht: slechts voor drie *cubicula*, namelijk 57, 58 en 64, kan men op basis van de datering van de fresco's bij zowel Provoost als het repertorium er van uitgaan dat de *cubicula* tot de eerste fase behoren. De *cubicula* 59, 60, 62 en 63 kunnen volgens de datering van Provoost ook tot de eerste fase behoren. Het repertorium sluit dit echter uit. Ook de fresco's op de trap kunnen volgens de datering van Provoost, weliswaar een latere datering dan bij Guyon, behoren tot de eerste fase. Het repertorium spreekt zich hier niet over uit. De *cubicula* 55 en 56 kunnen volgens het repertorium wel en volgens Provoost niet tot de eerste fase behoren. Het *cubiculum* 54 tenslotte kan op basis van de dateringen van de fresco's unaniem beschouwd worden als niet tot de eerste fase behorend.

In het *cubiculum* 57 bestaat de decoratie op de linkerwand uit een vlakindeling met rode strependecoratie, kandelaars en een versiering met schub- en eimotieven. De achterwand bezit gestileerde bloemen, kandelaars en schapen. Het *arcosolium* in de achterwand is versierd met een omranding met strependecoratie en bladerkrans, Daniel tussen de leeuwen, bloementakken, slingers van bladeren, een schaaadrager, een vrouwelijke orans, slingers van rozenblaadjes, vogels en verspreide bloemen. De rechterwand bezit een vlakindeling met rode strependecoratie, kandelaars, schubversiering en slingers van bladeren. Op de ingangswand zien we een vlakindeling met rode strependecoratie, een vrouw die het redegebaar maakt, een vrouwelijke orans, Adam en Eva, een vrouw met een kind op een *cathedra* (volgens Provoost mogelijk een aanbedding der Wijzen) en het rotswonder.²

In het *cubiculum* 58 zijn zowel de linker- als de rechterwand voorzien van fresco's van slingers, kransen en bloemstukken van rozenblaadjes. De achterwand bezit een vlakindeling met rode strependecoratie, pauwen, slingers, kransen en bloemstukken van rozenblaadjes. De ingangswand is gedecoreerd met een vlakindeling met rode en groene strepen, tweemaal een vrouw met een handguirlande, een zittende man die leest, een melkscène, een slinger, de opwekking van Lazarus en tenslotte Adam en Eva. Het gewelf is voorzien van een vlakindeling met strependecoratie, een zittende leraar en zes mannelijke toehoorders, Jonas opgeslokt, Jonas uitgespuwd, de treurende Jonas, de rustende Jonas, viermaal een schaaap met een melkemmer nabij een boom, twee vrouwelijke en twee mannelijke oranten, slingers en verspreide bloemen.³

In het *cubiculum* 64 zijn zowel de linker- als de rechterwand voorzien van een ei- en schubvormige decoratie en kandelaars. De achterwand bezit een vlakindeling met rode strependecoratie, twee schapen, kandelaars en een versiering met ei- en schubmotieven. De fresco's op de ingangswand bestaan uit Orpheus tussen dieren, het rotswonder, de genezing van de lamme, de genezing van de bloedvloeijing en Noah in de ark en dit alles in een vlakindeling met rode strependecoratie. Het gewelf is onderverdeeld in vlakken met rode en blauwe strependecoratie, een schaaadrager, Jonas opgeslokt, Jonas uitgespuwd, de rustende Jonas, de treurende Jonas, vier vrouwelijke oranten, personificaties van de vier seizoenen, waarschijnlijk tweemaal twee ramskoppen en waarschijnlijk tweemaal twee pauwen en gestileerde bloemen.⁴

Ook de wanden en gewelven van de latere *cubicula* in de regio Y zijn voorzien van fresco's. We zien er onder meer een maaltijdscène, streepdecoratie, bloemen en bladeren, een *fossor*, dieren, oranten, Bijbelse scène's.⁵ De wanden en gewelven van de latere *cubicula* in de regio X zijn voorzien van een rijkelijke fresco-decoratie. We treffen er onder meer dieren zoals eenden en vogels, bloemen, landschappen, lijndecoratie, maaltijdscène's, oranten, Daniel in de leeuwenkuil, *fossores*, opwekking van Lazarus en het offer van Abraham aan.⁶ In de drie *cubicula* die na de eerste fase zijn ontstaan in de regio Z komen binnen door strepen omzoomde vlakken afbeeldingen voor van onder meer bladeren en bloemen, atleten, meermaals een Jonas-cyclus, oranten, een schaaadrager, personificaties van de seizoenen, Noah en de ark, bronwonder, opwekking van Lazarus en verering door de Wijzen. De totale afwezigheid van typisch christelijke fresco's is opmerkelijk voor het *cubiculum* 67. In de regio B zijn geen decoraties aanwezig.⁷

Het aantal *in situ* aangetroffen inscripties in de catacombe is klein.⁸ Bij een studie van de inscripties die behoren tot de hierboven bestudeerde regio's, komt Guyon tot de vaststelling dat zowel in de regio X, Y, Z als B het merendeel van de inscripties alleen de naam van de overleden persoon vermelden. Eventueel komt daar nog een wens bij zoals *in pace* of *benemerens in pace*, of een dedicatie. Inscripties die bijvoorbeeld de leeftijd en/of de datum van bijzetting vermelden, zijn in deze vier regio's niet veelvuldig geattesteerd. Bovendien stelt Guyon ook vast dat de Griekse inscripties, volgens hem de meest courante taal bij de vroegste christelijke inscripties, in

¹ Deckers 1987, 301–302 en 307–308; Provoost 2000a, 19.

² Provoost 2000a, 18–19.

³ Provoost 2000a, 19.

⁴ Provoost 2000a, 19.

⁵ Deckers 1987, 302–307.

⁶ Deckers 1987, 208–216 en volgende; Guyon 1987b, 64.

⁷ Guyon 1987a, 115.

⁸ Guyon 1987a, 118.

de zojuist vermelde regio's veel sterker vertegenwoordigd zijn dan in de andere regio's.¹ Al deze karakteristieken wijzen ook volgens Bisconti op een relatief hoge ouderdom.²

De regio X fungeerde volgens Guyon van begin af aan als een gemeenschappelijke begraafplaats. Pas in een latere fase verschijnen de *cubicula* die aan familie's toebehoorden.³ Ook de overige regio's vertonen een gemeenschappelijk karakter. Maar, zo stelt Guyon zich de vraag, hebben deze vier regio's zich onafhankelijk van elkaar ontwikkeld of niet? Het schijnt hem inderdaad goed mogelijk dat de catacombe zich ontwikkelde uit de vier regio's die elk voorzien werden van uitbreidingen. Maar naast deze klassieke opvatting over hoe catacomben ontstaan, hecht Guyon ook belang aan een alternatieve verklaring die hem mondeling door Tolotti werd toegelicht. Tolotti meent dat het, zoals dit ook het geval is voor de Priscilla-catacombe, goed mogelijk is dat alle vier de kernen deel uit maken van één groot netwerk van cisternen en waterkanalen. Door de omvorming van deze structuren tot een begraafplaats is het evenwel niet steeds meer duidelijk om af te lijnen waar deze structuren nu net aangebracht waren. Maar waar het om draait, is dat als het inderdaad zo is dat de vier regio's feitelijk in verbinding stonden met elkaar via deze waterkanalen, het volgens Tolotti goed mogelijk is dat niet vier gemeenschappen elk hun eigen begraafplaats inrichtten, maar dat één gemeenschap de gehele zone (dus van de vier regio's) min of meer gelijktijdig in gebruik namen.⁴ Op zich is er volgens mij geen wezenlijk verschil tussen beide hypothesen: de catacombe behoudt nog steeds haar vier kernen. Enig verschilpunt is de al dan niet onafhankelijkheid van de kernen. Meer problematisch is om er vanuit te gaan dat de vier regio's met elkaar verbonden waren door middel van waterkanalen. Archeologisch zijn inderdaad talrijke tot begraafplaatsen omgevormde cisternen en waterkanalen aangetroffen. Maar de door Tolotti geopperde visie dat bepaalde waterkanalen wellicht niet meer te herkennen zijn door aanpassingswerken, maakt zijn hypothese er niet bepaald waarschijnlijker op. Er zijn inderdaad in elk van de vier kernen waterkanalen of cisternen aanwezig, maar archeologisch aantoonbare argumenten voor verbindingen door middel van waterkanalen van deze vier regio's ontbreken. Bovendien kan men zich ook de vraag stellen (een vraag die de vraag naar het ontstaan van de catacombe op zich overstijgt) waarom men een gebied van bij benadering 80m bij 140m volledig zou voorzien van onderaards in verbinding staande waterkanalen en cisternen. De enige, zoals Guyon in zijn studie trouwens zelf aantoonde, archeologisch aantoonbare ontwikkeling is die van vier aparte kernen die door middel van uitbreidingen met elkaar verbonden werden.

Volgens Flocchi Nicolai behoren de regio's Z, B en Y (de zone met de vier aan de rand gelegen *cubicula* waarvan er drie beschilderd werden, uitgesloten) inderdaad aan armere gemeenschappen toe. Vier *cubicula* van de regio X wijzen volgens hem meer in de richting van rijkere opdrachtgevers. De regio Y daarentegen is op basis van de talrijke en vaak rijk gedecoreerde *cubicula* eerder te verbinden met sociaal hogergeplaatsen en families.⁵

Op basis van de 10 munten van Maxentius (307–312 n.Chr.), de aanwezigheid van martelarengraven, de zilveren medaille van de echtgenote van Gallienus en de twijgstructuur in de regio's X en Z dateren Fasola en Testini het ontstaan van de vier primitieve regio's in de periode vóór Constantijn.⁶

Laten we nu de dateringen bespreken die Guyon voor elk van de vier regio's opgeeft en de argumenten die een dergelijke datering ondersteunen. In de regio B werden drie munten uit de tijd van Maximianus (286–305 n.Chr.) aangetroffen. In de gang Z werden tien munten van Maxentius (307–312 n.Chr.) bij één *loculus* ontdekt. Volgens Guyon beschikken we hiermee over een *terminus ante quem non* aanwijzing voor de datering. Meer nog, zo stelt hij, daar er telkens meerdere munten uit dezelfde periode werden aangetroffen, is het goed mogelijk dat er slechts een relatief korte periode ligt tussen het slaan van de munt en het aanbrengen van de munten in de mortel van een *loculus*-afsluiting. Vandaar dan ook, zo stelt Guyon, dat beide regio's te dateren zijn in de periode vóór Constantijn. Een extra argument om te ondersteunen dat de regio Z al een behoorlijke tijd in gebruik was, vindt men in plaatsing van de munten in de regio: de munten waren op het meest recente niveau aangebracht. Guyon meent dan ook op basis van de munten en de topografische gegevens dat de regio's B en Z ten laatste ontstaan zijn in het laatste kwart van de derde eeuw n.Chr.⁷ Ook voor de regio Y wordt de datering grotendeels geschraagd door een muntvondst (uit de periode van Gallienus) en een bronzen medaille die uit dezelfde periode stammen. Op basis van deze vondsten en de topografische gegevens dateert Guyon het ontstaan van de regio Y eveneens in het laatste kwart van de derde eeuw n.Chr., of nog, rond

¹ Guyon 1987a, 118–121; Guyon 1987b, 56–62.

² Bisconti 1994, 38–41.

³ Guyon 1987a, 123.

⁴ Guyon 1987a, 125–126; Guyon 1987b, 89–94.

⁵ Flocchi Nicolai 1998, 30–31.

⁶ Fasola 1978a, 108–109.

⁷ Guyon 1987a, 124–125; Guyon 1987b, 94; In Guyon 1987a, 125 vermeldt de auteur bij vergissing “...*le dernier quart du IVe siècle...*”.

260 of 270 n.Chr. Een datering die volgens hem bevestigd wordt door de datering van de fresco's.¹ Het ontstaan van de regio X wordt door Guyon op basis van topografische gegevens (waaronder de uitgestrektheid) in de periode vóór Constantijn gedateerd.² Bovendien moet de regio X volgens Guyon de oudste regio van de hier besproken regio's zijn. Als argument hiervoor wijst hij erop dat topografisch vast te stellen valt dat de eerste noord-westelijke uitbreidingen van de regio X, namelijk de regio V, gelijktijdig zijn met het aanleggen de regio Y.³ Op basis van het bovenstaande stelt Guyon de volgende ontwikkeling voor: eerst werd de regio X aangelegd, daarna de regio Y, kort daarna de regio Z en tenslotte de regio B.

In een publicatie die verscheen in 1992 reageerde Deckers op de dateringen van Guyon. Deckers is op basis van de publicatie van Guyon de mening toegedaan dat wanneer Guyon over 'vóór-Constantijns' spreekt, dit niet inhoudt dat een bepaalde constructie met zekerheid vóór 325 n.Chr. is ontstaan, maar dat de waarschijnlijkheid groot is. Volgens Deckers namelijk is de uitgestrektheid van een bepaalde regio, en in het bijzonder de regio X, helemaal geen argument voor een hoge ouderdom van de regio.⁴ Ook de indeling van de inscripties door Guyon met het oog op een relatieve chronologie, volstaat niet volgens Deckers. De indeling is volgens Deckers niet waterdicht: inscripties van het oude type komen in jonge regio's voor en omgekeerd. Bovendien betreft het hier volgens Deckers overwegend niet meer *in situ* aanwezige inscripties.⁵ Hetzelfde geldt volgens Deckers voor de typologische indeling door Guyon van de *cubicula*: veel meer dan een relatieve chronologische aanduiding met een foutenmarge is niet mogelijk.⁶ Volgens Deckers laten de nog *in situ* aanwezige munten en medaillons niet meer toe dan een *terminus post quem* datering en kan men geen statistische trends aflezen uit de bij toeval nog aanwezige munten en medaillons. Aan de hand van deze in aantal kleine vondsten kan men volgens Deckers niet bepalen welke regio eerst ontstaan is en welke regio later.⁷

Hoewel Guyon de kritiek van Deckers probeert te weerleggen, zijn de opmerkingen van Deckers echter wel rechtsgeldig: veel meer dan aanduidingen in een welbepaalde richting vormen munten, uitgebreidheid van een zone en typologische indelingen niet.⁸ Dit neemt niet weg dat deze aspecten wel van belang zijn. Zoals Deckers zelf toegeeft in het repertorium werd naast de stilistische criteria en de iconografie ook een beroep gedaan op de topografie om tot een benaderende datering te komen van de fresco's.⁹ Ik wijs er verder ook nog op dat ook Testini en Fasola (zie boven) reeds tot een datering in de periode vóór Constantijn kwamen van de vier regio's op basis van de munten en de architectuur van de catacombe. Ook in recente studies worden deze dateringen aangehouden: De Santis en Biamonte dateren (in navolging van Guyon) het ontstaan van de vier regio's iets na 250 n.Chr. Volgens hen ontstonden de vier kernen nog in de periode van Gallienus (253–268 n.Chr.).¹⁰ Pergola dateert, zonder argumentatie, het ontstaan van de vier oorspronkelijke kernen rond 260–270 n.Chr.¹¹ Fiocchi Nicolai dateert het ontstaan eveneens in de tweede helft van de derde eeuw. Hiervoor verwijst hij bijvoorbeeld naar het twijgsysteem dat volgens hem typisch is voor de tweede helft van de derde, begin van de vierde eeuw n.Chr.¹² Pergola dateert de uitbreidingen van de vier regio's vanaf 300 n.Chr.¹³

2.19 Hypogeum Campana / presso il sepolcro degli Scipioni

Dit kleine hypogeum werd in 1840 nabij het hypogeum van de Scipioni ontdekt door markies Campana. Het hypogeum bevindt zich binnen de muur van Aurelianus (270–275 n.Chr.). Het hypogeum raakte na de ontdekking echter terug in de vergetelheid.¹⁴ In de nabijheid van het hypogeum werden nog verschillende ondergrondse begraafplaatsen aangetroffen.¹⁵ Het hypogeum Campana is tegenwoordig niet langer toegankelijk.¹⁶

¹ Guyon 1986a, 311–312; Guyon 1987a, 125; Guyon 1987b, 94–95.

² Guyon 1987a, 123.

³ Guyon 1987a, 125.

⁴ Deckers 1992, 222–223.

⁵ Deckers 1992, 223–225.

⁶ Deckers 1992, 225–228.

⁷ Deckers 1992, 228–231.

⁸ Pace Guyon 1994, 91 en 99–103.

⁹ Deckers 1997, 35.

¹⁰ De Santis 1997, 156.

¹¹ Pergola 1999, 163.

¹² Fiocchi Nicolai 1998, 30; Fiocchi Nicolai 2000b, 350–351 en Fig. 3.

¹³ Pergola 1999, 164.

¹⁴ Styger 1933, 314.

¹⁵ Styger 1933, 314–315.

¹⁶ Pergola 1999, 177.

Door de gebrekkige publicatie van dit hypogeum is niet veel bekend over de opbouw en grafinscriptie.¹ In een *cubiculum* zijn volgens Styger, die zich baseerde op vage schetsen van Campana, op het gewelf fresco's van een schapdrager en vier personificatie van de seizoenen aangebracht. Op de wanden en in de drie *arcosolia* zijn fresco's van het bronwonder, Daniel in de leeuwenkuil, Job, Noah in de ark, de broodvermenigvuldiging en de opwekking van Lazarus afgebeeld.² Wat betreft de graftypologie vermeldt Styger alleen drie *arcosolia*.³

Volgens Styger was het *cubiculum* reeds vóór de ontdekking geplunderd daar de inscripties niet meer *in situ* aanwezig waren. Hij vermeldt twee in een gebrekkig Grieks opgestelde inscripties en één consulaire gedateerde inscriptie uit 385 n.Chr. die in het Latijn was opgesteld.⁴ Één van de in het Grieks gestelde inscripties draagt twee monogrammen en niet verder gespecificeerde symbolische afbeeldingen.⁵

Pergola klasseert het hypogeum als een privaat hypogeum.⁶ Over de religieuze toewijzing wordt in de literatuur geen uitspraak gedaan. De volgens Reekmans typisch vroegchristelijke en Bijbelse fresco's en de inscripties wijzen volgens mij in ieder geval op een christelijke aanwezigheid.⁷ Waarschijnlijk betrof het hier een klein familiehypogeum van christenen.

Naar Stygers mening zijn er geen argumenten (zelfs geen topografische argumenten) die suggereren om het hypogeum te dateren vóór 270–275 n.Chr. Veeleer vermoedt Styger dat de fresco's te dateren zijn in de volle vierde eeuw n.Chr. Toch houdt hij er ook rekening mee dat het hypogeum in een latere fase opnieuw gebruikt en gedecoreerd werd. Bovendien, zijn de schetsen van de fresco's feitelijk niet duidelijk genoeg om tot een correcte datering te komen.⁸ Testini daarentegen meent op basis van de topografie, namelijk door de ligging van het hypogeum binnen de muur van Aurelianus, dat het hypogeum wel vóór 270–275 n.Chr. werd opgericht.⁹ Ook Reekmans en Pergola dateren het hypogeum op basis van de topografie vóór 270–275 n.Chr.¹⁰

2.20 Hypogeum van Victoria

Het hypogeum van Victoria is ongeveer 50m ten noorden van het hypogeum van het Heilig Kruis, nabij de Lucina-crypte langs de via Appia, gelegen.¹¹ Het hypogeum is volgens Ferrua uitgewerkt in een grote *pozzolana*-groeve.¹² Het is echter niet helemaal duidelijk of hij daarmee bedoelt dat het hypogeum in een bestaande structuur is ondergebracht, dan wel of het hypogeum is aangelegd tussen de reeds bestaande gangen van de *pozzolana*-groeve.

Het hypogeum is vanaf de het bovengrondse loopoppervlak toegankelijk via de trap a. De 1,28m brede trap telde 6 treden.¹³ In het verlengde van de toegangstrap ligt een L-vormige gang. Het eerste deel van de gang, die in het verlengde van de trap gelegen is, is 3,84m lang en 1,18m breed; het tweede deel van de gang, dat dus met een hoek van 90° op het eerste deel staat, is 2,85m lang en 0,96m breed. De eigenlijke hoofdgang b van het hypogeum ligt haaks op de richting van de toegangstrap en de zoiest beschreven gang. Deze hoofdgang is 9,60m lang en 1,12m breed. Langs deze hoofdgang waren twee *cubicula* gelegen. De korte doorgang tussen de hoofdgang en het *cubiculum* is 0,64m lang en 0,64m breed; het *cubiculum* meet 2,24m bij 1,92m. Het tweede *cubiculum* op het einde van de hoofdgang meet 3,20m bij 2,24m.¹⁴

In een volgende fase werd de hoofdgang b uitgediept. Op de figuur is te zien dat de uitdieping de vorm van een trap met 12 treden aannam.¹⁵ De twee *cubicula* echter werden niet mee uitgediept en werden aldus

¹ Reekmans 1986a, 18.

² Styger 1933, 314; In Provoost 2000a, 69 gedateerd rond 310–320 n.Chr.

³ Styger 1933, 314.

⁴ Styger 1933, 314.

⁵ Testini 1966, 152.

⁶ Pergola 1999, 177.

⁷ Reekmans 1986a, 18.

⁸ Styger 1933, 314.

⁹ Testini 1966, 152.

¹⁰ Reekmans 1986a, 18; Pergola 1999, 177.

¹¹ Ferrua 1955, 164; Reekmans 1986a, 20; Het christelijke familiehypogeum van het Heilig Kruis wordt in deze studie niet verder behandeld daar het hypogeum op basis van het pleisterwerk, de fresco's, de graffiti en de inscripties gedateerd wordt tussen het einde van de regering van Constantijn en 410 n.Chr. (Ferrua 1953, 43–45) Deze datering past niet meer binnen het vooropgestelde chronologische kader.

¹² Ferrua 1955, 164.

¹³ Afgeleid op basis van de figuur Ferrua 1955, 164.

¹⁴ Berekningen op basis van de figuur Ferrua 1955, 164.

¹⁵ Afgeleid op basis van de figuur Ferrua 1955, 164.

ontoegankelijk via de hoofdgang. Teneinde het eerste *cubiculum* wel nog te kunnen betreden werd de onregelmatige, ongeveer 6m lange en gemiddeld 0,80m brede,¹ gang c uitgegraven tussen het einde van de hoofdgang b en de zuid-westelijke hoek van het *cubiculum*. Het andere *cubiculum* bleef ontoegankelijk tenzij er, zoals Ferrua voorstelt, gebruik werd gemaakt van een verplaatsbare ladder. Onder dit tweede *cubiculum* werd haaks op de hoofdgang b een trap met 8 treden aangelegd. Deze trap voerde naar een nog dieper gelegen gang die eindigt aan een snijding met een gang van de *pozzolana*-groeve. Deze meest diep gelegen zone, bleef het langst in gebruik. De doorgang tot de gang in het verlengde van de trap en de doorgang tot de gang c werden namelijk reeds in de Oudheid afgesloten.² Over de lengte van deze diepst gelegen gang is geen informatie voorhanden. De gang is 1,28m breed.³

Ferrua maakt alleen melding van *loculi*. Deze *loculi* waren met bakstenen afgesloten en bestreken met een pleisterlaag.⁴ Het precieze aantal *loculi* is onbekend.⁵ Over decoratie zoals fresco's of stucwerk maakt Ferrua geen melding.

Op de afsluitsteen van één *loculus* was een inscriptie aangebracht die de naam vermeldt aan wie het hypogeum haar naam te danken heeft: VICTORIA. De letters zijn van het Priscilliaanse lettertype en zijn met rode verf op de afsluitsteen geschilderd.⁶ Een andere grafinscriptie is aangebracht op een hergebruikte marmeren grafplaat die ooit toebehoorde aan Aquilina, de echtgenote van een keizerlijk *libertus*. Deze grafsteen werd aangetroffen in het tweede *cubiculum*. Centraal op de nu naar voren gekeerde achterkant van de plaat staat de inscriptie LEO. Daarna volgt een onzorgvuldig gekapte verticale streep. Rechts op de grafplaat staat een ingekraste inscriptie: GAVDENTI. Hieronder is een vogel die van een druiventros pikt afgebeeld. Meer naar het midden toe, namelijk onder de laatste letter van LEO, is een afbeelding aangebracht van een met een vloeistof gevulde drinkbeker die uitgegoten wordt in een rechthoekige vaas. Ferrua vermoedt dat daaronder nog een vogel is afgebeeld die zijn dorst lest.⁷

Volgens Ferrua verwijzen de afbeeldingen op de hergebruikte grafplaat van Aquilina naar het concept van gelukzaligheid. Aldus bewijst deze grafplaat dat het hypogeum toebehoorde aan christenen. Volgens hem is het bovendien goed mogelijk dat de Aquilina ook een christen was. De inscriptie die haar naam vermeldt en die op basis van het formaat een grafsteen moet zijn, kan volgens Ferrua op basis van de verzorgde stijl niet later gedateerd worden dan het begin van de derde eeuw. Bovendien, zo meent Ferrua, is het goed mogelijk dat deze grafplaat van de christen Aquilina in het *cubiculum* werd aangebracht. Na verloop van tijd zou deze grafplaat dan hergebruikt zijn geworden in hetzelfde *cubiculum*.⁸ Ferrua vermeldt niet of dit hypogeum aan een familie of aan een vereniging toebehoorde. Vanuit de confrontatie van dit hypogeum met de overige hypogea, meen ik dat gezien de beperkte omvang dit hypogeum als een familiehypogeum kan geklasseerd worden.

Op basis van de epigrafie zou dit hypogeum volgens Ferrua ontstaan zijn vóór het begin van de derde eeuw.⁹ Deze datering kreeg in recentere literatuur navolging.¹⁰ De datering die Ferrua vooropstelt kan alleen kloppen als de veronderstellingen die hij maakt omtrent het plaatsen en het hergebruik van de grafplaat van Aquilina inderdaad waar zijn. Benadrukt dient te worden dat de inscriptie in het tweede *cubiculum* werd aangetroffen. Na de uitdieping van de hoofdgang was dit *cubiculum*, tenzij met een verplaatsbare ladder, niet meer toegankelijk. Toch meen ik dat de uitdieping van de hoofdgang, een fase die niet gedateerd werd door Ferrua, niet veel later kan hebben plaats gevonden dan de aanleg van het hypogeum. Waarom anders zou men een extra gang hebben aangelegd om het eerste *cubiculum* nog bereikbaar te houden indien het niet meer in gebruik was? Bovendien gaat Ferrua er van uit dat er een relatief grote tijdsperiode moet liggen tussen het plaatsen van de grafsteen van Aquilina en het hergebruik ervan. Maar als het inderdaad klopt dat de uitdieping van het hypogeum reeds vlug op de aanleg van het hypogeum volgde en het tweede *cubiculum* dus niet meer bereikbaar was, dan lijkt het mij zeer onwaarschijnlijk dat men graven of grafstenen in een onbereikbaar *cubiculum* zou hergebruiken. Tenzij natuurlijk het *cubiculum* toch nog toegankelijk bleef via een verplaatsbare ladder.

¹ Berekeningen op basis van de figuur Ferrua 1955, 164.

² Ferrua 1955, 164.

³ Berekening op basis van de figuur Ferrua 1955, 164.

⁴ Ferrua 1955, 164.

⁵ Nuzzo 2000a, 74.

⁶ Ferrua 1955, 164.

⁷ Ferrua 1955, 165; Inscriptie van Aquilina (Ferrua 1955, 165): *Maurus Aug(usti) lib(ertus) tab(ularius) rat(ionis) ... fecit se bibo cubic(ulum) ... et) Aquilinae uxori d(ulcissimae ...) quae vixit sine qu(erela) mecum annis ...).*

⁸ Ferrua 1955, 166.

⁹ Ferrua 1955, 166.

¹⁰ Reekmans 1986a, 21.

Elders werd er reeds meermaals op gewezen dat met pleisterwerk bestreken afsluitingen van *loculi* wijzen op een relatief hoge ouderdom van de begraafplaats. Deze vaststelling wijst erop dat dit hypogeum inderdaad tot de oudste hypogea kan behoren.

2.21 De twee hypogea van Lucina-crypte

De zogenaamde Lucina-crypte, genoemd naar de eigenares van het landgoed waarin de begraafplaats werd aangelegd, is gelegen tussen de tweede en derde mijl langs de via Appia nabij de Callixtus-catacombe. De constructie werd in 1852 ontdekt en volledig onderzocht. Reeds daarvoor waren bepaalde delen van de begraafplaats bij toeval ontdekt.¹ De Lucina-crypte bekam haar uiteindelijke vorm door het samenvoegen van twee onafhankelijke hypogea, namelijk het hypogeum α en het hypogeum β .² Beide hypogea maakten deel uit van een *sub divo*-necropool met mausolea en columbaria die in gebruik was tot in de late-Republiek. Er werden ook resten gevonden van een groot tumulus-graf. Naast de tumulus lagen twee omheiningen met *arcosolia* in de wanden.³ In een late periode werd de Lucina-crypte verbonden met de Callixtus-catacombe.⁴

2.21.1 Hypogeum α

Het hypogeum α is toegankelijk via een trap die volgens Reekmans direct vanop het loopoppervlak startte en dus niet vanuit een bovengrondse constructie. Daarop wijst volgens hem de breedte van de trap. De trap voert naar een diepte van 7,75m onder het bovengrondse loopoppervlak.⁵ De trap telde 6 treden waarop een L-vormige trapoverloop volgde, waarna nog 14 treden volgden.⁶ De breedte van de trap bedroeg 1,31m.⁷

In het verlengde van de toegangstrap is de hoofdgang A aangebracht.⁸ De gang is in het totaal 18,40m lang. De breedte van de gang is niet constant. De gang A is als het ware samengesteld uit twee achter elkaar liggende waaiervormige segmenten. De breedte van de gang aan de voet van de trap is 1,31m. Daarna neemt over een verloop van ongeveer 7,50m de breedte van de gang toe tot 1,84m. Daarna is de gang opnieuw 1,31m breed om op het einde van de gang opnieuw verbreed te zijn tot 1,80m. Het gewelf van de gang bestaat tegenwoordig uit een modern tongewelf op ongeveer 3,10m hoogte.⁹

Langs de hoofdgang A vertakken zich afwisselend links en rechts vijf zijgangen, namelijk: A1, U, A2, A4 en A3. Deze gangen vormen volgens Reekmans een organisch geheel met de hoofdgang omdat ze in een kort tijdsbestek ontstaan zijn. Reekmans wijst erop dat de zijgangen steeds werden aangelegd wanneer er in de hoofdgang op die plaats nog geen graven waren voorzien, of met andere woorden de aanleg van de zijgangen heeft nooit tot gevolg gehad dat reeds bestaande graven doorbroken werden. Volgens Reekmans werden de zijgangen A1 en het begin van de gang U gelijktijdig aangelegd met de hoofdgang A. Het volledige verloop van de zijgang A1 is onbekend. Slechts 3,10m werd bij opgravingen vrij gemaakt van puin. De gang had bij het begin een breedte van 1,14m. De aanwezigheid van een trap en het gewelf dat in hoogte afneemt wijzen er volgens Reekmans op dat deze zijgang vanaf het begin naar een dieper gelegen niveau voerde.¹⁰ De oorspronkelijke aanzet van de gang U was ongeveer 3,75m lang.¹¹ De zijgang was 1m breed.¹²

Voor de zijgangen A2 en A4 is het volgens Reekmans niet duidelijk of ze gelijktijdig met de gang A werden ontgonnen dan wel of de zijgangen pas werden aangelegd wanneer de muren in de gang A reeds volledig bezet waren met graven tot aan de aftakkingen. Zoals uit eigen onderzoek ter plaatste duidelijk werd is de Lucina-crypte op deze plaatsen te sterk gerestaureerd om bijvoorbeeld op basis van de haksporen of de aanwezigheid van graven in de hoofdgang een uitspraak te doen over de aanleg van beide vermelde zijgangen. Het volledige verloop van de zijgang A2 is onbekend omdat bij het onderzoek slechts de eerste drie meter werd

¹ De Santis 1997, 38; Reekmans 1964, 1–2.

² Reekmans 1964, 187.

³ Reekmans 1964, 11–34; Reekmans 1986a, 25–26, 28.

⁴ Février 1960, 2.

⁵ Reekmans 1964, 187; Reekmans 1986a, 25.

⁶ Afgeleid op basis van de figuur Reekmans 1986a, 27.

⁷ Reekmans 1964, 36.

⁸ Reekmans 1964, 187.

⁹ Reekmans 1964, 36.

¹⁰ Reekmans 1964, 43; 187–188.

¹¹ Reekmans 1964, 53.

¹² Berekening op basis van de figuur Reekmans 1986a, 27.

blootgelegd. De hoogte van de gang A2 is 2,72m en de breedte van de gang bij haar aanvang is 1,09m.¹ De zijgang A4 is 13,84m lang en heeft een hoogte van 3,08m. De breedte van de gang is aan het begin 1,11m en op het einde van de gang 1,16m.²

De zijgang A3 tenslotte is volgens Reekmans met zekerheid de laatst aangebrachte zijgang.³ De gang is 1,07m breed. Na 3,11m buigt de gang met een hoek van 90° om naar rechts. Vervolgens is de gang nog 12m lang. De gang had een hoogte van 2,12m.⁴ Door haar geringere hoogte verschilt de gang A3 ten opzichte van de overige zijgangen. De L-vormige opbouw van deze gang is te wijten aan een reeds bestaand graf dat het niet mogelijk maakte de gang A3 in een rechte lijn uit te hakken.⁵

In een volgende fase werd de zijgang U verder uitgebreid. Maar in plaats van de gang U op het zelfde niveau te verlengen, werd in het reeds bestaande traject een trap met 11 treden aangelegd die tot 2,37m onder de hoofdgang A voert, dit is dus tot 10,12m onder het bovengrondse loopoppervlak. Op dit lagere niveau werd de gang U dan verlengd. Het betreft hier geen gewone verdieping van een gang daar ook het plafond van de gang U zich op een dieper niveau bevindt dat het oorspronkelijke plafond van de gang U uit de eerste fase. Reekmans meent dat de reden hiervoor kan liggen in het feit dat men de zijgang V op een veilige diepte onder de toegangstrap van het hypogeum of op een veilige diepte onder een naburig hypogeum wilde aanleggen.⁶ Volgens hem bevond het oorspronkelijke gewelf zich op 2,78m boven het loopoppervlak in de gang.⁷ De vermoedelijke lengte van de gang U, na de trap met 11 treden, was 9,50m en de breedte 1m. De exacte lengte is niet meer te achterhalen wegens latere aanpassingswerken.⁸

In de zuidzijde van de gang U is de zijgang V aangebracht die van begin af aan voorzien was van de zijgang V3.⁹ De gang V is over een lengte van 9,50m opnieuw vrij gelegd. De breedte van de gang varieert tussen 0,69m en 0,82m. De hoogte van de gang lag waarschijnlijk tussen 4,30m en 4,50m.¹⁰ Van de gang V3 werd slechts de eerste anderhalve meter vrij gelegd. De hoogte van deze gang was 4,20m. De breedte varieert tussen 0,71m en 0,76m.¹¹

Tegenover deze zijgang zijn in een tweede fase aan de noordelijke zijde van de gang U de twee achter elkaar liggende *cubicula* X en Y aangelegd.¹² Het *cubiculum* X heeft een hoogte van 2,61m en het *cubiculum* Y heeft een hoogte van 2,64. Daar de doorgang tussen de twee kamers “slechts” 1,70m is, is het volgens Reekmans niet mogelijk dat deze voor *cubicula* extreme hoogte het gevolg is van een uitdieping. Wanneer er een uitdieping zou hebben plaatsgevonden, zou de doorgang aanvankelijk te laag geweest zijn voor een vlotte doorgang.¹³ Het *cubiculum* X werd voorafgegaan door een korte gang die 0,50m lang en 0,75m breed is. Het *cubiculum* X meet 1,90m bij 2,50m. Tussen de *cubicula* X en Y bevindt er zich een kleine gang met een lengte van 0,50m en een breedte van 0,75m. Het *cubiculum* Y meet 2m bij 2m.¹⁴

Door de slechte bewaringstoestand van het hypogeum α zijn niet veel graven bewaard gebleven uit de beginperiode. Een eigen *in situ* bezoek wees er ook op dat vele wanden volledig gerestaureerd zijn. In de wanden is in modern metselwerk aangegeven waar er zich oorspronkelijk *loculi* zouden bevonden hebben. Het is echter duidelijk dat deze moderne aanduidingen vaak hypothetisch zijn daar er stukken muur zijn waar géén dergelijke *loculi* werden aangegeven, hoewel men deze hier logischerwijze wel zou verwachten. In de gang A4 zijn er evenwel zeer grote *loculi* aangetroffen. De grootte van de *loculi* wijst volgens Reekmans op de behoorlijke ouderdom van de constructie.¹⁵ Ook in de wanden van de trap werden *loculi* aangebracht waarvan er nu nog negen zijn aangegeven in het moderne muurwerk.¹⁶ De wanden van de gang A waren oorspronkelijk volledig bezet met *loculi*. Slechts een negental *loculi* zijn geheel of deels bewaard gebleven. Zes kleine (0,70m bij 1,05m) bewaarde *loculi* zijn afgesloten met een marmeren plaat waarop de naam van de overleden persoon vermeldt

¹ Reekmans 1964, 43, 187–188.

² Reekmans 1964, 44.

³ Reekmans 1964, 187–188.

⁴ Reekmans 1964, 43–44.

⁵ Reekmans 1964, 187.

⁶ Reekmans 1964, 187–188.

⁷ Reekmans 1964, 51–52.

⁸ Berekeningen op basis van de figuur Reekmans 1986a, 27.

⁹ Reekmans 1964, 188.

¹⁰ Reekmans 1964, 55.

¹¹ Reekmans 1964, 57.

¹² Reekmans 1964, 188.

¹³ Reekmans 1964, 54.

¹⁴ Berekeningen op basis van de figuur Reekmans 1986a, 27.

¹⁵ Reekmans 1964, 189.

¹⁶ Reekmans 1964, 35.

staat: bijvoorbeeld FELIX en SALVTI.¹ In de gang A2 werden in het bestudeerde gedeelte in beide zijwanden vier *loculi* aangetroffen.² In de zuidelijke wand van de gang U bevonden zich tijdens de eerste fase 8 *loculi*. Hun lengte varieert tussen 1,24m en 0,68m.³ (Hoewel verdere gegevens ontbreken, kan men vermoeden dat ook de noordelijke wand van de oorspronkelijke gang U 8 *loculi* bezat. Op basis van de afmetingen van de *loculi* is het alvast duidelijk dat één van de twee *pilae* in de zuidelijke wand zeker voor kinderen bestemd was.) In de zuidelijke wand van het verlaagde deel van de gang U waren links en rechts van de doorgang naar de gang V telkens slechts één *pila* van *loculi* aangebracht.⁴ In de gang A4 zijn de goed bewaarde wanden volledig bezet met *loculi*. De *loculi* worden gekenmerkt door hun groot formaat en de verzorgde aanleg. Eén marmeren afsluitsteen is *in situ* bewaard. De inscriptie vermeldt de naam FYRMINA.⁵ De wanden van de gang A3 werden eveneens volledig bezet met *loculi*. Slechts één *loculus* bezit nog haar marmeren afsluitsteen waarop tussen twee vogels met een olijftak in de bek de naam EIAPOC voorkomt.⁶ In de gangen V en V3 komen eveneens alleen *loculi* voor. Nabij de hoeken werden kleine *loculi* aangelegd om de druk op de hoeken te verkleinen. Rechts van de zijgang V3 is nog een *pila* zichtbaar.⁷ In een recent onderzoek van Nuzzo werd berekend dat het hypogeum α in het totaal over 263 graven beschikte.⁸

In de uit de tweede fase stammende *cubicula* X en Y van het hypogeum α zijn fresco's aangebracht. In het *cubiculum* X zien we op de linkerwand een vaas met bloemen; op de achterwand tweemaal een vaas met bloemen, vliegende vogels, een doopsceene en een fragmentarisch bewaarde afbeelding van een persoon; op de rechterwand is tweemaal een siermotief aangebracht en pikkende vogels; op de ingangswand zijn duiven rondom een paaltje afgebeeld; op het gewelf tenslotte zien we fragmentarisch bewaarde fresco's met een rood-groene strependecoratie, een staande man (volgens Provoost op basis van het redenaarsgebaar misschien een leraar), twee vliegende vogels en gestileerde bloemen.⁹ In het *cubiculum* Y zien we op de linkerwand gestileerde bloemen, een siermotief en een dolfijn; op de achterwand zijn een vlakindeling in rode strepen en twee vissen met een broodkorf aangebracht; op de rechterwand van het *cubiculum* is een vlakdeling met rode en groene strepen aangebracht, evenals duiven, een rustende Jonas, een zeemonster, verschillende siermotieven en een dolfijn; op de toegangswand zien we opnieuw een vlakindeling in rode strepen, een staande persoon (misschien een leraar volgens Provoost) en twee waarschijnlijk naar een paaltje gerichte duiven; op het gewelf tenslotte zijn binnen een vlakindeling in de rode en groene strepenstijl afbeeldingen aangebracht van Daniël tussen leeuwen, tweemaal een schaaftdrager en tweemaal een vrouwelijke orans die allen op gestileerde planten staan, acht decoratieve hoofden (misschien onder andere de seizoenen zoals Provoost voorstelt), vier gevleugelde genii, gestileerde bloemen en tenslotte vliegende vogels.¹⁰

Bij de inscripties werd vaak alleen de naam van de overleden persoon vermeld. Alle verdere informatie zoals datum van overlijden of bijzetting, leeftijd en familie ontbreekt. De stereotiepe formuleringen zoals die op vierde eeuwse inscripties verschenen, zijn hier nog volledig afwezig. De inscripties zijn zowel in het Latijn als het Grieks opgesteld. Soms worden Latijnse woorden met Griekse letters weergegeven.¹¹

De omvang van het hypogeum is volgens Reekmans te uitgebreid om de oprichting ervan te kunnen toeschrijven aan het initiatief van een familie. Daar in de gangen louter *loculi* voorkomen en *a mensa* graven en *arcosolia* er volledig ontbreken, stelt hij dat de begraafplaats bestemd was voor armere personen. In het verlengde hiervan vraagt Reekmans zich dan ook af of het oprichten van het hypogeum misschien niet kan worden toegeschreven aan een christelijke funerair college.¹² Volgens Reekmans is het hypogeum α een vanaf het begin christelijke begraafplaats. Als argument hiervoor verwijst hij naar de christelijke iconografie, weliswaar in combinatie met profane fresco's, in de *cubicula* X en Y. Er moet evenwel benadrukt worden dat deze kamers pas uit de tweede fase stammen. Bovendien, zo wijst hij er verder op, zijn in het hypogeum grafstenen aangetroffen met oude christelijke symbolen. Van de niet *in situ* aangetroffen grafstenen veronderstelt Reekmans dat deze wel degelijk graven in het hypogeum zelf afsloten. Bij de wel nog *in situ* aanwezige

¹ Reekmans 1964, 37.

² Reekmans 1964, 43.

³ Berekeningen op basis van de figuur Reekmans 1964, 30.

⁴ Afgeleid op basis van de figuur Reekmans 1964, 50.

⁵ Reekmans 1964, 44–45.

⁶ Reekmans 1964, 44.

⁷ Reekmans 1964, 55 en 58.

⁸ Nuzzo 2000a, 87.

⁹ Provoost 2000a, 13 (Cal 1).

¹⁰ Provoost 2000a, 13 (Cal 2).

¹¹ Reekmans 1964, 192.

¹² Reekmans 1964, 190.

grafstenen wijst Reekmans naar de afbeeldingen van een vogel met een tak en een vogel die naar een kruik gedraaid zit als aanwijzingen voor een christelijke aanwezigheid.¹

De aanleg van de zijgangen in het hypogeum α vond volgens Reekmans, rekening houdende met hun lengte en het aantal graven in de zijgangen, plaats in ongeveer een halve eeuw.² Voor de datering van het hypogeum α baseert hij zich op de formulering van de inscripties en de stijl van de fresco's. Volgens Reekmans wijst de formulering, of beter het ontbreken van de stereotiepe formulering uit de vierde eeuw, en het gelijktijdige gebruik van het Latijn en het Grieks en de transcriptie van Latijnse woorden in Griekse letters erop dat deze inscripties voor het einde van de derde eeuw moeten zijn ontstaan.³ Op basis van een vergelijkende studie tussen de fresco's van de gewelven in de *cubicula* X en Y van het hypogeum α in de Lucina-crypte met de fresco's op de gewelven van het *cubiculum* B van het hypogeum van de Aurelii langs de viale Manzoni en de fresco's op de gewelven van de *cubicula* A2 en A3 (twee van de "Sacramentskapellen") in de Callixtus-catacombe, dateert Reekmans de eerst vermelde fresco's in de periode van Septimus Severus (193–211 n.Chr.).⁴ Een datering die, al dan niet met een ruimere marge, in het moderne onderzoek overgenomen wordt.⁵ Maar, zo wijst Reekmans er nog op, beide *cubicula* behoren tot de tweede fase. Deze fase volgde weliswaar kort op het oprichten van het hypogeum zodat voor het ontstaan van het hypogeum een datering naar voren kan geschoven worden tussen 185 en 205 n.Chr.⁶

2.21.2 Hypogeum β

Het hypogeum β was toegankelijk via een direct van op het bovengronds loopoppervlak startende trap die 1,25m breed was en 20 treden telde.⁷ Deze trap voerde in oorsprong tot een diepte van 9,07m. In een latere periode werd het niveau van het hypogeum (zie verder) met 2,50m uitgediept.⁸

In het verlengde van de toegangstrap ligt de hoofdgang B. Het oorspronkelijke niveau van deze gang lag 2,50m hoger dan het huidige niveau. Dit maakt dat de hoogte van de gang in oorsprong nabij de trap 3,10m en nabij het *cubiculum* C aan het einde van de gang B 3,66m bedroeg.⁹ De breedte van de gang B nabij de trap was 1,25m en nabij het *cubiculum* C 1,60.¹⁰ De hoofdgang B was 10,75m lang.¹¹

Op het einde van de hoofdgang B is het *cubiculum* C gelegen dat door een korte gang werd voorafgegaan. Het *cubiculum* bezit een hoogte van 4,40m. Op basis van de overgang tussen twee stuclagen, één op het bovenste deel van de muren en één op het onderste deel van de muren, en de relatie tussen het stucwerk en geschilderde decoratie, berekende Reekmans dat de oorspronkelijke bodem van dit *cubiculum* ongeveer 2,50m tot 2,60m hoger lag. Voor de uitdieping van het hypogeum bedroeg de hoogte van dit *cubiculum* dus slechts 1,90m.¹² Het *cubiculum* C meet ongeveer 2m bij 2m en de gang voor het *cubiculum* C is 0,50m lang en 1m breed.¹³

De enige zijgang van de hoofdgang B bevindt zich aan de voet van de trap. Deze zijgang G bezit nabij de gang B een hoogte van 5,33m en nabij de de ruimte L een hoogte van 5,64m. In oorsprong bedroeg de hoogte

¹ Reekmans 1964, 189.

² Reekmans 1964, 187.

³ Reekmans 1964, 191–192.

⁴ Reekmans 1964, 192–194. Reeds vier jaar daarvoor had Février in Février 1960, 4 er nochtans voor gewaarschuwd om niet steeds fresco's uit de Callixtus-, Praetextatus-, Priscilla-catacombe en Lucina-crypte onderling met elkaar te willen vergelijken met het oog op een datering omdat men op deze wijze in een vicieuze cirkel terecht komt.

⁵ Provoost 2000a, 13 (n° 1 en 2): voor de fresco's van beide *cubicula* komt Provoost tot een datering van ongeveer 190 n.Chr. of kort daarna. In Spera 2004a, 37 worden de fresco's van het *cubiculum* Y gedateerd tussen 180 en 220 n.Chr.

⁶ Reekmans 1964, 65 en 194. Cf. Spera 2004a, 37: eind tweede, begin derde eeuw n.Chr. op basis van epigrafie, grafftypologie en fresco's.

⁷ Berekeningen op basis van de figuur Reekmans 1986a, 27.

⁸ Reekmans 1964, 74–75, 187–188.

⁹ Reekmans 1964, 59–60, 65, 188; De hoogte van de gang B nabij de trap na uitdieping was 5,60m en nabij het *cubiculum* C 6,16m.

¹⁰ Reekmans 1964, 65.

¹¹ Berekeningen op basis van de figuur Reekmans 1986a, 27.

¹² Reekmans 1964, 59–63, 66, 188.

¹³ Berekeningen op basis van de figuur Reekmans 1986a, 27.

van deze gang evenwel nabij de gang B 2,83m en nabij de ruimte L 3,04m.¹ De zijgang G is 10m lang en 1m breed.²

Langs de zijgang G is via een korte gang een voorkamer met een *lucernarium* en het eigenlijke *cubiculum* L bereikbaar. De oorspronkelijke hoogte van het *cubiculum* was ongeveer 2,50m.³ In het *cubiculum* werd het graf van paus Cornellius teruggevonden.⁴ De gang die naar het *cubiculum* voert is 3,50m lang. De breedte van de gang varieert van 0,92m nabij de gang G en 1,25m nabij de voorruimte. Na een steunpijler volgt de voorruimte met een omtrek van respectievelijk 1,85m, 1,71m, 1,88m en 1,77m. Het is in deze ruimte dat in het onderste deel van de oostelijke wand paus Cornellius werd bijgezet. Na opnieuw een steunpijler komt men in het eigenlijke *cubiculum* met een respectieve omtrek van 2,34m, 2,30m, 2,72m en 2,34m. Ondanks de onregelmatige opbouw van deze drie onderdelen, stelt Reekmans op basis van de plaatsing van de graven vast dat de drie constructies in één fase zijn opgetrokken.⁵ Redenen hiervoor geeft hij niet op. Bij eigen onderzoek *in situ* werd alvast duidelijk dat de ontginningsgeschiedenis van deze ruimtes allerm minst eenvoudigweg kan afgeleid worden van de haksporen. Vaak komen op de wanden naast en door elkaar haksporen uit tegenovergestelde richting voor. Voor de (achterwand van) *loculi* kon ik vaststellen dat deze soms volledig uit de tegenovergestelde kant ontgonnen waren dan de ontginningsrichting van het *cubiculum*. Het *cubiculum* was overspannen door een kruisgewelf.⁶ Op basis van eigen waarnemingen in de Lucina-crypte kon vastgesteld worden dat in het eigenlijke *cubiculum* er als dusdanig geen gewelf was daar de gehele ruimte overspannen wordt door een *lucernarium*. De gewelven van alle gangen van het hypogeum β hebben de vorm van een verlaagde boog.⁷

In het hypogeum β zijn 5 *a mensa* graven geattesteerd: één in de gang B, één in het *cubiculum* C, twee in de gang G en tenslotte nog één in het *cubiculum* L. Bovendien zijn, zoals hun plaatsing aangeeft, alle vijf de *a mensa* graven aangelegd voor de uitdieping van het hypogeum. Dit type van graven wordt door Reekmans als een karakteristiek beschouwd voor zeer oude christelijke begraafplaatsen zoals de Area I van de Callixtus-catacombe, de Scala maggiore van de Praetextatus-catacombe en het hypogeum van de Aurelii in de Domitilla-catacombe.⁸ De *loculi* die in de primitieve kern van het hypogeum voorkomen, zijn groot in omvang en verzorgd aangelegd volgens Reekmans.⁹

In het *cubiculum* L, de voorruimte en de gang vóór het *cubiculum* L zijn in totaal 7 *pilae* aangebracht. Opvallend is dat er tussen de graven uit de eerste fase vaak veel ruimte vrij bleef. Zo bleef er bijvoorbeeld tussen de graven 1, 2 en 3 in de gang een ruimte van 0,71m en 0,77m vrij.¹⁰ Bepaalde *loculi* zijn opvallend diep volgens Reekmans. Zo verwijst hij naar de *loculi* 14 en 15. Hierdoor waren zelfs verstevigingswerken noodzakelijk.¹¹ In het *cubiculum* was ook een *a mensa* graf aanwezig.¹² Ook hier zien we dat de graven uit de eerste fase op een verzorgde manier werden aangelegd.¹³ Op basis van de gegevens die Reekmans verstrekte, kon ik het totale aantal graven in het *cubiculum* L met zijn voorruimte en gang bepalen op 17. Van bepaalde *loculi* is bekend dat ze opvallend diep zijn uitgewerkt. Hoewel Reekmans hier niet verder op in gaat, veronderstel ik dat deze *loculi* bestemd waren voor meer dan één bijzetting. Aldus meen ik het totale aantal bijzettingen in de ruimte L bij benadering op 20 te kunnen schatten. In een recent onderzoek werd berekend dat het hypogeum β in het totaal slechts over 84 graven beschikte.¹⁴

In het *cubiculum* C van de het hypogeum β zijn fresco's aangebracht. Op de linker en rechterwand zijn naast een marmerimitatie (uit de tweede fase) ook decoratieve bloemen- en lijnenmotieven aangebracht; op de achterwand zijn twee naar elkaar gerichte duiven afgebeeld; op de ingangswand treffen we vogels en decoratieve bloemenmotieven aan; op het gewelf tenslotte zijn temidden een vlakindeling met strependecoratie een schaadprager, gestileerde bloemen, bloemenslingers en vliegende vogels aangebracht.¹⁵ In het *cubiculum* L werden in de eerste fase geen fresco's aangebracht. Bovendien is het pleisterwerk in deze zone pas in een latere

¹ Reekmans 1964, 59–60, 188.

² Berekeningen op basis van de figuur Reekmans 1986a, 27.

³ Reekmans 1964, 59–60, 66, 188.

⁴ Reekmans 1964, 125.

⁵ Reekmans 1964, 125–127.

⁶ Reekmans 1964, 128.

⁷ Reekmans 1964, 188–189.

⁸ Reekmans 1964, 63–65; 188.

⁹ Reekmans 1964, 189.

¹⁰ Reekmans 1964, 130–131.

¹¹ Reekmans 1964, 132–133.

¹² Reekmans 1964, 133.

¹³ Reekmans 1964, 134.

¹⁴ Nuzzo 2000a, 87.

¹⁵ Reekmans 1964, 66–67; Provoost 2000a, 15 (Cal 3).

fase aangebracht en niet bij de aanleg van de *cubicula* en dus voor de bijzettingen. De oudste bepleistering treffen we pas aan bij het graf van paus Cornelius.¹ Over eventuele inscripties die in dit hypogeum werden aangetroffen, wordt niets vermeld in de literatuur.

Door de beperkte omvang van deze begraafplaats meent Reekmans dat de begraafplaats ontstaan is op privé initiatief. Bovendien vermoedt hij dat het hypogeum een familiehypogeum is. Daarop zou de “centrale” plaatsing van de *cubicula* duiden.² Reekmans meent dat het hypogeum β een vanaf het begin christelijke begraafplaats was. Hiervoor baseert hij zich op de aanwezigheid van een fresco van de Goede Herder op het gewelf van het *cubiculum* C.³

Het hypogeum β is volgens Reekmans later aangelegd dan het hypogeum α . Bewijzen hiervoor meent hij te vinden in het feit dat het eerst vermelde hypogeum geen zijgangen bezit in oostelijke richting, wat er dus zou op wijzen dat het hypogeum α met haar zijgang U vroeger was aangelegd dan het hypogeum β . Ook de stijl van de decoraties in de *cubicula* X en Y enerzijds en het *cubiculum* C anderzijds wijzen in dezelfde richting.⁴

Voor de datering van het hypogeum β kan geen beroep gedaan worden op nog *in situ* aanwezige inscripties. Alleen de fresco's geven hier een indicatie voor de datering.⁵ Bovendien is het volgens Reekmans niet mogelijk een “absolute” datering te geven van de fresco's in het *cubiculum* C. Het enige zekere volgens Reekmans is dat de fresco's op het gewelf in een latere periode aangebracht zijn dan die in de *cubicula* X en Y in het hypogeum α , maar nog vóór de Constantijnse periode moeten gedateerd worden.⁶ In het moderne onderzoek door Provoost worden de fresco's (waarschijnlijk uit de tweede fase) van het *cubiculum* C van het hypogeum β gedateerd in het derde kwart van de derde eeuw.⁷ Pergola en Spera dateren de fresco's (waarschijnlijk uit de eerste fase) uit het *cubiculum* C rond 230 n.Chr.⁸ Reekmans kwam tot de conclusie dat het hypogeum β ontstaan is tussen 230 en 245 n.Chr.⁹

In een volgende fase, met ingrijpende gevolgen voor beide hypogea, worden de twee hypogea met elkaar verbonden. Hiervoor wordt de gang U van het hypogeum α verlengd tot aan de gang B van het hypogeum β . Wegens het grote niveauverschil tussen beide hypogea (zoals hierboven reeds aangegeven) werd in het hypogeum β de bodem ongeveer 2,50m uitgediept. Alleen het laatste deel van de gang G werd niet uitgediept omdat men daar een *ossuarium* inrichtte. In dezelfde fase werden in het hypogeum β nog nieuwe *cubicula* en gangen aangelegd, verstevigingswerken uitgevoerd en gestart met de aanleg van een dieper gelegen niveau waarbij een *arenarium* als ossuarium werd ingericht. Volgens Reekmans kan men vanaf het ogenblik waarop beide hypogea met elkaar verbonden werden en de daarmee gelijktijdig gepaard gaande aanpassingswerken, spreken van een catacombe.¹⁰ Het is opmerkelijk volgens hem dat de Lucina-crypte ondanks de nabijheid van de Callixtus-catacombe, haar zelfstandigheid wist te behouden.¹¹ In een recent onderzoek werd berekend dat er in de periode tussen 253 n.Chr. en 275 n.Chr. ongeveer 140 nieuwe graven werden aangelegd in de “nieuw” ontstane catacombe. Het betrof hier hoofdzakelijk *loculi*. Daarnaast werden ook *a mensa* graven, *a fossa* graven, *a finestra* graven en een sarcofaag toegevoegd.¹²

De fase van versmelting van beide hypogea kan volgens Reekmans op basis van topografische en epigrafische argumenten gedateerd worden vóór 275 n.Chr.¹³ Wanneer dan paus Cornelius in deze nieuwe catacombe werd bijgezet, werden nog verdere uitbreidingswerken ondernomen om de beschikbare plaats voor bijzettingen, en dit in het bijzonder rond het graf van de paus, te verhogen.¹⁴ Over het tijdstip waarop paus Cornelius, die in 253 n.Chr. in ballingschap in Centumcellae stierf, overgebracht werd naar de Lucina-crypten

¹ Reekmans 1964, 161 en 166.

² Reekmans 1964, 189–190.

³ Reekmans 1964, 189; zie ook hieronder voor een kritische reflectie hierop.

⁴ Reekmans 1964, 189.

⁵ Reekmans 1964, 192.

⁶ Reekmans 1964, 194–196.

⁷ Provoost 2000a, 15: door de topografie en de structuur van de pleisterlagen zoals hierboven reeds uitgewerkt werd, is een dergelijke late datering van de fresco's niet houdbaar. Vandaar dat ik vermoed dat Provoost een datering voor de tweede fase opgeeft. Vergelijk met de datering opgegeven door Pergola.

⁸ Pergola 1999, 199; Spera 2004a, 37.

⁹ Reekmans 1964, 227. Cf. Spera 2004a, 37 waarin het hypogeum gedateerd wordt in de eerste decennia van de derde eeuw n.Chr. op basis van de inscripties, de graftypologie en de fresco's.

¹⁰ Reekmans 1964, 203–205.

¹¹ Reekmans 1986a, 25.

¹² Nuzzo 2000a, 87.

¹³ Reekmans 1964, 206–208.

¹⁴ Reekmans 1964, 215–222; Spera 2004a, 37.

bestaat er geen eensgezindheid. Het is evenwel opmerkelijk dat deze paus niet werd bijgezet in de Pauscrypte van de Callixtus-catacombe waar tot 283 de pausen werden bijgezet.¹ Reekmans plaatst op basis van een studie van de primaire bronnen de translatie tussen 253 n.Chr. en 275 n.Chr. Eventueel is het volgens hem mogelijk dat de translatie reeds vóór 258 n.Chr. plaats vond.²

In dit verband wil ik nog even dieper ingaan op de religieuze toewijzing van het hypogeum β . Zoals hierboven reeds aangegeven stelt Reekmans dat het hypogeum christelijk is daar er in het *cubiculum* C een schaaadrager staat afgebeeld. Elders werd echter reeds aangegeven dat de schaaadrager als enige argument niet doorslaggevend genoeg is om te stellen dat een hypogeum in christelijke handen was. Toch meen ik dat Reekmans gelijk had en dat het hypogeum β dus inderdaad christelijk was. We zagen ten eerste dat de twee hypogea met elkaar verbonden werden en er grondige aanpassingswerken werden uitgevoerd naar aanleiding van, of toch op zijn minst in dezelfde periode van, de translatie van paus Cornelius. Ten tweede weten we ook dat de eigenaars van het hypogeum α christenen waren. Aldus meen ik dat het niet goed te beargumenteren valt waarom de eigenaars van het hypogeum β zouden toestemmen in een versmelting van hun hypogeum indien deze eigenaars heidenen waren. Waarom zouden pagane eigenaars erin toestemmen hun tot dan toe privaat familiehypogeum af te staan aan een christelijke gemeenschap? Natuurlijk zijn er ook nog meer genuanceerde mogelijkheden. Zo kan het hypogeum in oorsprong in handen geweest zijn van pagane eigenaars, maar tegen de tijd van de grote aanpassingswerken reeds gechristianiseerd geweest zijn. Maar de discussie gaat nog dieper dan dit. Men kan zich de vraag stellen wie die ingrijpende aanpassingswerken uitvoerde. Volgens Reekmans is alleen de Kerk in de mogelijkheid om gelijktijdig zoveel aanpassingswerken van grote omvang uit te voeren.³ In een recente studie wordt deze stelling verworpen. Rebillard meent dat er geen enkel bewijs kan aangedragen dat de Kerk zelf instond voor de aanpassingswerken. Het enige dat met relatieve zekerheid kan gezegd worden, is dat de Kerk een uitgelezen plaats voor een graf voor paus Cornelius kon verwerven in een nieuw funerair complex.⁴ Op basis van het archeologische materiaal kan over de (kerkelijke) organisatie in en het (kerkelijke) bezit van dit hypogeum evenwel geen zekere uitspraak gedaan worden.

2.22 Hypogeum V nabij de Lucina-crypte

Dit hypogeum behoort tot dezelfde necropool als de Lucina-crypte. Nabij de via Appia startte vanuit een bovengrondse kleine constructie een 28 treden tellende 1m brede toegangstrap.⁵ De trap mondt uit op 6,60m onder het bovengrondse loopoppervlak. In het verlengde van de trap ligt de hoofdgang A. Op het einde van de hoofdgang ligt het *cubiculum* B. Tegen de achterwand van dit *cubiculum* is in de tuf een bank uitgehakt. Vanuit de gang A / het *cubiculum* B vertrekt de korte gang C die uitmondt in de gang D. Aan de ene kant van de gang D werd het *cubiculum* E aangelegd. Het verloop van de andere kant van de gang kan wegens een instorting niet volledig gevolgd worden. Volgende afmetingen kunnen berekend worden: de gang A is 4m lang en 0,96m breed; het *cubiculum* B meet ongeveer 2,24m bij 1,92m; de gang C is 1,28m lang en 0,96m breed; de gang D was minstens 4,80m lang en 0,96m breed; het *cubiculum* E meet 1,60m bij 1,92m.⁶ Alle wanden van dit hypogeum zijn bezet met *loculi*. De enige decoratie in dit hypogeum bestaat uit een witte pleisterlaag in het *cubiculum* E. In het hypogeum werden *in situ* drie inscripties aangetroffen. Op basis van de iconografie van de inscripties, behoorde dit hypogeum volgens Reekmans toe aan christenen. Volgens hem laten de formulering van de drie inscripties en het gemengde gebruik van het Latijn en Grieks het toe dit hypogeum te dateren in de derde eeuw.⁷ De beperkte grootte van dit hypogeum laat uitschijnen dat het hier een familiebegraafplaats betreft.

In een latere periode onderging het hypogeum V restauratiewerken om de stabiliteit van de constructie te garanderen. Eveneens in een latere periode werd vanuit de oostelijke wand van het *cubiculum* E de gang F aangelegd. Deze gang is 5,40m lang en ongeveer 0,70m breed.⁸ Om de in het *cubiculum* E reeds aangelegde *loculi* niet te beschadigen, werd de vloer van het *cubiculum* bruusk en zonder trap ongeveer 0,40m uitgediept. De gang F staat in verbinding met de gang G van een eveneens in de derde eeuw gedateerde pagane hypogeum nabij

¹ De Santis 1997, 38; Fasola 1978a, 107.

² Reekmans 1964, 228; Zie Reekmans 1964, 109–124 en 225–226 voor de door Reekmans aangehaalde primaire bronnen.

³ Reekmans 1964, 209.

⁴ Rebillard 1997, 749–750.

⁵ Berekeningen op basis van de figuur Reekmans 1986a, 27.

⁶ Berekeningen op basis van de figuur Reekmans 1986a, 27.

⁷ Reekmans 1964, 33–34; Inscripties (Reekmans 1964, 33): *Uticius in pace* /twee twijgen; een vogel op een twijg met een twijg in de bek/; ΠΑΡΑΜΟΝΕ Ο ΘC(ΘΕΟΣ) COY ΜΝCΘΗ /een *ascia* en een blad/; *Salutia te cum pace*.

⁸ Berekeningen op basis van de figuur Reekmans 1986a, 27.

de Lucina-crypte. Aan de kapsporen is volgens Reekmans te zien dat de gang F en de gang G respectievelijk werden aangelegd vanuit het *cubiculum* E van het hypogeum V en de gang H van het hypogeum VI.¹

2.23 De Area I van de Callixtus-catacombe

De Area I is één van de drie kernen van de Callixtus-catacombe die tenlaatste in de derde eeuw n.Chr. aangelegd werden. De overige twee kernen zijn de Lucina-crypte en de regio van Gaius en Eusebius. De Callixtus-catacombe is tussen de tweede en derde mijl van de via Appia gelegen. In de vierde eeuw ontstonden ook de regio van paus Miltiades, de regio van Soter, de regio Liberiana en het zogenaamde Labyrint. Deze verschillende zones werden tegen het einde van de vierde eeuw n.Chr. met elkaar verbonden en vormden de Callixtus-catacombe.² De belangrijkste onderzoeken in de Area I, die onder meer geleid hebben tot de herontdekking van de Pauscrypte en de Caecilia-crypte, geschieden in de jaren '40 en '50 van de negentiende eeuw. De Callixtus-catacombe zelf was reeds gedeeltelijk ontdekt in de zeventiende eeuw.³

De moderne benaming "Area prima" wordt in de literatuur volgens Pergola ondersteund door drie argumenten. Ten eerst verwijst de benaming naar de eerste door de christelijke gemeente van Rome georganiseerde begraafplaats. Als tweede argument die de benaming van deze regio rechtvaardigt, wijst Pergola erop dat in de Pauscrypte de oudste graven van derde eeuwse pausen werden aangelegd. Als derde argument ter ondersteuning van de benaming wijst Pergola erop dat de Area I het schoolvoorbeeld is inzake de aanleg en de ontwikkeling van de christelijke catacomben in Rome.⁴

Bovengronds werd een deel van een 2,62m hoge en 0,57m dikke omheiningsmuur angetroffen die op iets meer dan 100m afstand van de via Appia was gebouwd. De muur was opgetrokken in een ruw metselwerk van tufblokken.⁵ De Area I werd aangelegd in een roostervorm van 75m bij 30m die schijnbaar in omvang overeenkomt met een bovengronds eigendom: ten zuiden begrensd door een verbindingsweg tussen de via Appia en de via Ardeatina en in het noorden begrensd door een omheiningsmuur waarbinnen talrijke graven werden aangelegd. Het betrof bodemgraven waarbij soms tien graven boven elkaar gestapeld lagen.⁶ De *sub divo*-begraafplaats boven de Callixtus-catacombe, die deel uitmaakte van een uitgestrekte necropool, was ononderbroken in gebruik tot op het einde van de zesde eeuw n.Chr.⁷ Volgens een recente studie van Fiocchi Nicolai, werd reeds vanaf de aanleg van deze structuur rekening gehouden met de mogelijkheid voor verdere uitbreidingen.⁸

De Area I bezat aanvankelijk twee toegangstrappen A en B. Onder paus Damasus werd nog een derde toegangstrap aangelegd.⁹ De trap B startte vanuit een ondergrondse uitbouw van een bestaande grafconstructie in *opera listata* die hierdoor als een soort *vestibulum* dienst deed. In de wanden van deze constructie waren tussen pilasters nissen aangebracht die waarschijnlijk plaats boden aan sarcofagen. De afmetingen van deze funeraire constructie kunnen echter niet bepaald worden door de beperkte opgravingsmogelijkheden. Fasola schat dat de constructie 3m bij 5m mat.¹⁰ De oorspronkelijke toegangstrap A telde 25 treden en de trap B 23 treden.¹¹ Er dient evenwel benadrukt te worden dat Styger nog geen kennis had van het feit dat de trap B vanuit een reeds bestaande constructie werd aangelegd. In de recente literatuur wordt echter het exacte aantal treden van beide trappen tijdens de eerste fase niet vermeld.

Zoals meteen duidelijk zal worden, baseren Fasola, Brandenburg, Pergola, Baruffa en Nuzzo zich nog steeds op het "traditionele" evolutie-patroon van de Area I zoals Styger en Testini het gereconstrueerd hadden. Vandaar dat in dit overzicht niet louter de recente stand van het onderzoek wordt weergegeven, maar ook de oudere studies aan bod komen. De oudste reconstructie van het ontstaan van de Area I van de Callixtus-

¹ Reekmans 1964, 33–34.

² Pergola 1999, 196; Reekmans 1986a, 24.

³ De Santis 1997, 34 en 36.

⁴ Pergola 1999, 196–197.

⁵ Fasola 1980, 223; Fasola 1986, 176–177; Fasola 1989, 1170; Spera 2004a, 34–35.

⁶ Fasola 1983, 257; Fiocchi Nicolai 1998, 17; Pergola 1999, 197; Spera 2004a, 34–35. In de directe nabijheid van de omheining boven de Area I werden nog minstens drie andere gelijkaardige omheiningen aangetroffen: Spera 2004a, 35–36.

⁷ Spera 2004a, 36.

⁸ Fiocchi Nicolai 1998, 17.

⁹ Fasola 1986, 175 en 191.

¹⁰ Fasola 1983, 258 en 261–264; Fasola 1986, 184–185; Spera 2004a, 38.

¹¹ Afgeleid op basis van de figuur Styger 1926, 114.

catacombe door de Rossi, kan hier evenwel wegens de té achterhaalde denkbeelden niet aan bod komen.¹ Een eerste meer exacte reconstructie werd gepubliceerd in 1926. Styger bracht enkele onvolkomenheden aan het licht in de reconstructie van de Rossi.²

In een eerste fase werden volgens Styger de twee aparte maar parallel gelegen trappen A en B aangelegd. In het verlengde van elke trap werd een hoofdgang aangelegd.³ De hoofdgang A was aanvankelijk 33,3m lang en de hoofdgang B 36m lang. Beide gangen, evenals de twee toegangstrappen, waren 0,80m breed. Langs de hoofdgang A werden de zijgang II, die ongeveer 14,56m lang en 0,78m breed was, en de zijgang L, die in oorsprong slechts ongeveer 9m lang en 1m breed was, aangebracht.⁴ De gang L werd niet verlengd tot de kern rond de trap B want anders zou de gang L volgens Styger onder de trap B zijn uitgekomen.⁵ Eigen onderzoek ter plaatste maakte duidelijk dat de gangen een vlak gewelf hadden. In een tweede fase werden de toen ongeveer 2m hoge hoofdgang A en haar twee aftakkingen en de hoofdgang B respectievelijk ongeveer 1,50m en 1m uitgediept. De in oorsprong 0,80m brede hoofdgangen werden volgens Styger op het nieuwe niveau verbreed tot 1,20m. Als gevolg van de uitdieping van de gangen, dienden er ook aanpassingswerken doorgevoerd te worden aan de toegangstrappen. Volgens Styger werd de trap B vervangen door een nieuwe trap die tot op het uitgediepte niveau leidde. Bij de trap A werden onderaan enkele treden toegevoegd. Eveneens in deze tweede fase werd het *cubiculum* A1 aan de voet van de trap A aangelegd.⁶ Nog steeds in de tweede fase werden de twee uitgediepte hoofdgangen A en B verbonden met de verbindingsgangen C, D en I. Volgens Styger waren deze drie gangen ongeveer 2m hoog.⁷ In de derde fase werd de gang L 1m meter uitgediept. Op dit nieuwe niveau werden dan langs de gang L het dubbel-*cubiculum* L1 en het *cubiculum* L2 aangelegd.⁸ Eveneens in deze fase volgde een uitdieping van alle overige reeds bestaande gangen, dit zijn de gangen A, B, C, D en I. Op dit nieuwe niveau werden vervolgens de verbindingsgangen F, G en H aangelegd tussen de hoofdgangen A en B. Nog tijdens de derde fase werden volgens Styger de *cubicula* A2 en A3 aangelegd.⁹ Tijdens de vierde fase volgde een derde gedeeltelijke uitdieping in de Area I. Op dit nieuwe niveau werd vanuit de gang A de 2m hoge gang E aangelegd. Gelijktijdig werden de *cubicula* A4, A5 en A6 aangelegd. Bovendien werd ook gestart met de ontginning van een dieper gelegen niveau. Daarbij werd volgens Styger ook gebruik gemaakt van een verlaten *arenarium*.¹⁰ Het oprichten van de Caecilia-crypte wordt door Styger niet aan één welbepaalde fase toegekend. Styger stelt alleen dat de Caecilia-crypte geruime tijd na de aanleg van de Pauscripte werd opgetrokken.¹¹

Veertig jaar later, hernam Testini de studie van het ontstaan van de Area I en bracht enkele kleine aanpassingen aan. De datering die Testini voorstelde verschilt echter wel grondig van de zojuist aangehaalde studie. De dateringen die in het recente onderzoek door bijvoorbeeld Pergola en Nuzzo naar voren geschoven worden, sluiten grotendeels aan bij de door Testini voorgestelde dateringen. Tijdens de eerste fase werden volgens Testini de trappen en de gangen A en B apart van elkaar aangelegd. De hoofdgang A bezat toen reeds twee aftakkingen, namelijk L en II. In de tweede fase werden de hoofdgangen uitgediept en verlengd tot hun huidige lengte. Verder werden ook de verbindingsgangen C, D en I aangelegd en werden er aanpassingswerken

¹ De reconstructie die de Rossi voorstelde is niet langer houdbaar. De Rossi meende namelijk dat de gangen niet uitgediept, maar verhoogd werden. Als gevolg hiervan meende de Rossi dat de oudste graven zich beneden in de gangen bevonden en de jongste graven zich in het bovenste deel van de gangen bevonden (de Rossi 1864–1877, II 36). Bovendien dateerde de Rossi bepaalde delen van de Area I (bijvoorbeeld de trap naar het *ossuarium*) op basis van baksteenstempels zonder er rekening mee te houden dat de bakstenen pas in een latere periode kunnen aangebracht zijn (de Rossi 1864–1877, II, 240–242). Styger daarentegen hield hier wel rekening mee (Styger 1926, 152).

² Styger verweept onder meer de visie van de Rossi aangaande de verhogingen van de gangen. Hij weet onder meer op basis van vergelijkende studies met andere catacomben, aan te tonen dat de gangen werden uitgediept; Styger 1926, 92–100 en 124–125.

³ Styger 1926, 112–113. Zie de figuren Styger 1926, 113 en 114.

⁴ Berekeningen op basis van de figuur Styger 1926, 114.

⁵ Styger 1926, 113–114.

⁶ Styger 1926, 115–116. Zie de figuur Styger 1926, 117. Eigen onderzoek *in situ* bracht een antwoord op de vraag hoe Styger zo exact de breedte van de gangen in de eerste fase (en de tweede fase) kon bepalen. De aanvankelijk smallere gangen van de eerste fase steken namelijk uit ten opzichte van de nieuwe gangen in de tweede fase. Op zich natuurlijk een logisch gevolg daar de wanden uit de eerste fase reeds met *loculi* waren bezet en dus niet konden verbreed worden zoals de wanden die ontgonnen werden bij de uitdieping in de tweede fase.

⁷ Styger 1926, 116–119.

⁸ Styger 1926, 119. Zie de figuur Styger 1926, 122.

⁹ Styger 1926, 120.

¹⁰ Styger 1926, 120 en 124. Zie de figuur Styger 1926, 103.

¹¹ Styger 1926, 135–137.

doorgevoerd aan de toegangstrappen. In de derde fase volgde een tweede uitdieping van de volledige regio en werden de *cubicula* L1, L2, A1, A2 en A3 evenals de verbindingsgangen F, G en H aangelegd. In de vierde fase werd de volledige regio opnieuw uitgediept. Bovendien ontstonden in deze fase ook de gang E, de *cubicula* A4, A5 en A6 en het lager gelegen niveau dat in een verlaten *arenarium* werd ondergebracht. Deze nieuwe zone fungeerde volgens Testini als een *ossuarium*. In de vijfde fase tenslotte werden er onder meer door paus Damasus aanpassingswerken doorgevoerd.¹

Ook in recente publicaties wordt de ontwikkeling van de Area I behandeld.² Tijdens de eerste fase werden volgens Pergola en Nuzzo twee onafhankelijke kernen ontgonnen. Een eerste kern bestond uit een trap A waarop de gang A aansloot. De gang A was voorzien van twee aftakkingen waarvan één naar een waterput leidde. De trap A en de gang A verlieten evenwijdig met de verbindingsweg tussen de via Appia en de via Ardeatina. De tweede kern werd gevormd door de trap B met in het verlengde van deze toegangstrap de gang B. Deze trap en gang waren evenwijdig met de omheiningsmuur ontgonnen.³ Beide trappen voerden naar een niveau tussen 8m tot 9m onder het loopoppervlak. Aanvankelijk waren de gangen in het verlengde van deze toegangstrappen bij benadering 40m lang.⁴

De ontwikkeling van het hypogeum, met name de aanleg van de verbindingsgangen C, D en I tussen de twee primitieve galerijen en de uitdieping en verlenging van de hoofdgangen tijdens de tweede fase, maakten het noodzakelijk de toegangstrappen aan te passen.⁵

Tijdens een derde fase werden de gangen voor een tweede maal uitgediept en werden de verbindingsgangen F, G en H tussen de gang A en de gang B aangelegd. In deze fase werden ook de *cubicula* A1, A2, A3 en de zogenaamde Pauscrypte aangelegd.⁶

In een vierde fase volgde een laatste uitdieping van de regio. Tijdens deze fase werd de laatste, niet volledig doorgetrokken, verbindingsgang tussen de gangen A en B aangelegd. In deze fase werden de *cubicula* A4, A5 en A6 (en waarschijnlijk ook L2) aangelegd. Bovendien begon men ook met de aanleg van een dieper gelegen niveau, dat echter nooit afgewerkt werd. Het lager gelegen niveau was feitelijk een verlaten *arenarium* dat toegankelijk werd gemaakt via een 25 treden tellende trap die start vanuit de gang H.⁷

In de vijfde fase werd de Caecilia-crypte aangelegd. Deze ruimte fungeerde als een *retro sanctos* voor de Pauscrypte.⁸

De zesde fase van de Area I werden onder meer aanpassingswerken uitgevoerd door paus Damasus in de Pauscrypte en de Caecilia-crypte. Verder liet Damasus de oorspronkelijke toegangstrappen opnieuw aanleggen en liet hij een nieuwe trap aanleggen die rechtstreeks naar de Pauscrypte voerde.⁹ Bij deze aanpassingswerken werden de trap A 0,90m tot 0,93m en de trap B 0,47m opgehoogd door een nieuw aangebrachte bedekking op de oude treden.¹⁰

Op enkele aspecten na, sluit de huidige stand van het onderzoek aan bij Testini's reconstructie van de Area I. De grootste verschillen betreffen de aanleg van de Caecilia-crypte en het *cubiculum* L2. Testini stelde alleen dat de Caecilia-crypte na de Kerkvrede moet zijn ontstaan.¹¹

Men kan volgende afmetingen voor de verbindingsgangen berekenen: C is 27,56m lang; D 27m; E 20,67m; F 25,96m; G 25,97m, H 24,91m en I tenslotte 24,91m. De breedte van deze verbindingsgangen is 1,12m. De totale lengte van de hoofdgang A is 47,17m en van B 48,23m. De afmetingen van de *cubicula* A1 tot A6 zijn: voor A1 2,65m bij 2,65m; A2 2,80m bij 2,80m; A3 2,65m bij 2,65m; A4 2,65m bij 2,65m; A5 2,55m bij 2,65m en voor A6 tenslotte 2,65m bij 3,18m. Het *cubiculum* L2, of *cubiculum* van Orpheus, meet 2,80m bij 2,80m.¹²

¹ Testini 1966, 128 en 130–132.

² Zie verder ook nog de minder gedetailleerde overzichten in Brandenburg 1984, 32; De Santis 1997, 36–37; Fasola 1978a, 107; Fiocchi Nicolai 1998, 17.

³ Nuzzo 2000a, 90; Pergola 1999, 197.

⁴ Brandenburg 1984, 32.

⁵ Nuzzo 2000a, 90; Pergola 1999, 197.

⁶ Nuzzo 2000a, 90; Pergola 1999, 197.

⁷ Baruffa 1996, 68; Nuzzo 2000a, 90; Pergola 1999, 197.

⁸ Pergola 1999, 197.

⁹ Nuzzo 2000a, 90; Pergola 1999, 197.

¹⁰ Fasola 1983, 261 en 265; Fasola 1986, 190 en 196; Nuzzo 2000a, 91.

¹¹ Testini 1966, 134.

¹² Berekeningen op basis van de figuur Styger 1926, 103.

De Pauscrypte had oorspronkelijk de vorm van een onregelmatig dubbel *cubiculum*.¹ De oorspronkelijke situatie reconstrueren wordt bemoeilijkt door de talrijke aanpassingswerken en ingrijpende moderne restauraties.² De eerste ruimte was ongeveer 3,19m bij 2,45m en de achterste ruimte ongeveer 2,94m bij 2,45m.³ Volgens Baruffa fungeerde deze grafkamer eerst als een privaat *cubiculum* dat op het einde van de tweede eeuw n.Chr. aangelegd was. Toen de Kerk in het bezit kwam van deze begraafplaats werd dit *cubiculum* volgens hem omgebouwd tot de begraafplaats van pausen.⁴ De Caecilia-crypte, bereikbaar via een doorgang vanuit de Pauscrypte, mat in oorsprong 3m bij 6m. De huidige situatie is het resultaat van verschillende aanpassingswerken. Testini achtte het mogelijk dat deze uit de derde eeuw stammende ruimte werd ingericht voor de bijzetting van een lid van de gens van de Caecilii.⁵

Bij de aanleg van de trap A werden in de zuidelijke wand van de trap volgens Nuzzo twee *arcosolia* aangelegd.⁶ In de wanden van de gangen werden *loculi* aangebracht.⁷ Deze *loculi* werden afgesloten met bakstenen of met marmeren platen.⁸ Tijdens de eerste en de tweede fase vonden alle bijzettingen in de catacombe in *loculi* plaats. Voor zover de slechte graad van conservering, door vernietigingen uit de Oudheid en door de moderne restauratie, het toelaat, kan men besluiten dat de redelijke grote *loculi* uit de eerste en tweede fase regelmatig en verzorgd werden aangelegd. Uit de tweede fase, dus na de eerste uitdieping, stammen twee *a mensa*-graven. Eén dergelijk graf werd aangelegd in de noordelijke wand van de gang A en het tweede *a mensa*-graf bevindt zich in de westelijke wand van de gang C.⁹

Een analyse van de graven in de Pauscrypte wordt sterk bemoeilijkt door de ingrijpende restauraties die in deze ruimte plaats vonden.¹⁰ In de Pauscrypte waren in beide zijwanden onderaan twee nissen voor sarcofagen en daarboven telkens zes *loculi*, in *pilae* van drie, voorzien.¹¹ Volgens Wilpert bevond zich in de achterwand van het *cubiculum* aanvankelijk één *mensa*-graf dat bestemd was voor de eigenaar (waarschijnlijk een familielid van de Caecilii) van het *cubiculum*. In een latere periode werd boven het *mensa*-graf een *loculus* aangelegd. Door de kleine tufwand tussen beide graven was het noodzakelijk om een bakstenen versteviging aan te brengen. In deze *loculus* werd een persoon bijgezet in een houten of terracotta sarcofaag die op een marmerplaat geplaatst werd. Het gebruik van het invoegen van een *loculus* is niet zo vreemd volgens Wilpert: ook in de achterwand van *arcosolia* werden vaak extra graven aangebracht. Volgens Wilpert werd in deze *loculus* de paus-martelaar Sixtus II bijgezet. Hij verwijst hiervoor naar de decoratiewerken door paus Damasus die vooral het *loculus*-graf viseerde en het *mensa*-graf zelfs geheel aan het oog onttrok.¹² In de achterwand van de Pauscrypte was volgens Josi, Testini en Baruffa in oorsprong een *loculus* aangebracht die in de derde eeuw omgevormd werd tot een *a mensa*-graf (waarschijnlijk voor paus Sixtus II).¹³ Een recent onderzoek wijst echter uit dat er van het begin af aan een *a mensa*-graf aanwezig was. Hiervoor wijst Nuzzo op de decoratie die aantoonde dat hier nooit een *loculus* werd aangelegd en het feit dat door de geïsoleerde ligging het waarschijnlijker is dat daar een *a mensa*-graf werd aangelegd en geen *loculus*.¹⁴ Onder het al dan niet later tot *a mensa*-graf omgevormde graf, is volgens Baruffa nog een *a mensa*-graf aanwezig. Volgens hem werd in dit met marmer versierde graf de eigenaar van het *cubiculum* bijgezet vóór het *cubiculum* als begraafplaats van pausen dienst deed. Nog volgens Baruffa, zonder dat hij hiervoor argumenten aangeeft, zou deze eigenaar een lid van de gens van de Caecilii, traditioneel de gens waartoe de eigenaars van de eerste constructies van de Callixtus-catacombe gerekend worden, geweest zijn. Deze stellingname werd niet bevestigd door de epigrafie, omdat er geen grafinscripties bewaard zijn.¹⁵ In de

¹ Testini 1966, 132.

² Pergola 1999, 198.

³ Berekningen op basis van de figuur Styger 1926, 122.

⁴ Baruffa 1996, 54.

⁵ Testini 1966, 134.

⁶ Nuzzo 2000a, 91 en 93.

⁷ Fiocchi Nicolai 1998, 17.

⁸ Brandenburg 1984, 32.

⁹ Nuzzo 2000a, 91.

¹⁰ Nuzzo 2000a, 93.

¹¹ Josi 1933b, 17; Baruffa 1996, 54; Nuzzo 2000a, 93.

¹² Wilpert 1909, 11–14 en 20–24.

¹³ Josi 1933b, 17; Baruffa 1996, 61; Testini 1966, 132.

¹⁴ Nuzzo 2000a, 93; Hiermee reageert Nuzzo tegen de reconstructie van de achterwand zoals Styger die opstelde, zie: Styger 1926, 130–135.

¹⁵ Baruffa 1996, 61; Mancinelli 1999, 21; Waarschijnlijk ontleende Baruffa het idee van de aanwezigheid van het graf van de oprichter in het *cubiculum* L1 aan een tijdgenoot van Styger, namelijk Joseph Wilpert. Laatste meende namelijk ook dat er in de Pauscrypte een graf van de oprichter was aangebracht (Wilpert 1910, 11–12). Het meest doorslaggevende argument die tegen deze hypothese ingaat, is volgens Styger het ontbreken van elk spoor van een dergelijk graf. (Styger 1926, 128–129 en 135: *Insomma il monumento ci addimosttra che nella*

literatuur worden dus vier mogelijke reconstructies weergegeven van de achterwand van de Pauscrypte. Ten eerste: aanvankelijk één *mensa*-graf met in een latere periode daarboven nog een *loculus* (Wilpert). Ten tweede: slechts één graf in de achterwand, namelijk een *loculus* die later tot een *a mensa*-graf werd omgevormd (Testini). Ten derde: slechts één graf in de achterwand, namelijk direct een *a mensa*-graf zoals de decoratie en de plaatsing bewijzen (Nuzzo). Ten vierde tenslotte: twee graven, namelijk bovenaan een tot *a mensa*-graf omgevormde *loculus* en daaronder nog een *a mensa*-graf (Baruffa). Eigen onderzoek *in situ* maakte duidelijk dat erop ongeveer 42cm van de bovenrand van de nis van het onderste (*mensa*-)graf inderdaad nog sporen van mortelwerk zichtbaar zijn die kunnen geïnterpreteerd worden als de onderkant van een *loculus*. Het lijkt erop dat Wilpert een juiste interpretatie van het archeologische materiaal gemaakt heeft.

Vanaf paus Anterus werd de Pauscrypte de gebruikelijke begraafplaats van de pausen van de derde eeuw n.Chr. In totaal werden negen pausen in de Pauscrypte bijgezet: Pontianus (230–250 n.Chr.), Anterus (235–236 n.Chr.), Fabianus (236–250 n.Chr.), Lucius I (253–254 n.Chr.), Stephanus I (254–257 n.Chr.), Sixtus II (257–258 n.Chr.), Dionysius (259–268 n.Chr.), Felix I (269–274 n.Chr.), Eutychianus (275–283 n.Chr.).¹

In de Caecilia-crypte werd één sarcofaag opgesteld, namelijk het graf van Caecilia. De overige graven die tot de oorspronkelijke ruimte behoorden, waren *loculi* en *formae*.²

In het *cubiculum* L2, het *cubiculum* van Orpheus, waren waarschijnlijk in de zijwanden *loculi* en in de achterwand een *arcosolium* aangelegd. De oorspronkelijke situatie is echter grotendeels verstoord door muurwerk dat werd aangebracht om nieuwe begraafplaatsen te creëren.³

In de *cubicula* A1 en A2 komen alleen grote *loculi* voor die in regelmatige *pilae* zijn aangebracht.⁴ In het *cubiculum* A3 zijn in de achterwand een *a mensa*-graf en een *loculus* aangebracht. In de zijwanden zijn telkens twee *loculi* aangebracht. Later werd er in de achterwand van de nis boven het *a mensa*-graf nog een *loculus* toegevoegd.⁵ In het *cubiculum* A4 waren oorspronkelijk in de achterwand één *a mensa*-graf en in de zijwanden telkens twee grote *loculi* aangebracht. Later werden boven het *a mensa*-graf in de achterwand nog twee *loculi* toegevoegd die de fresco's deels vernietigden.⁶ In het *cubiculum* A5 komen alleen *loculi* voor.⁷ In het *cubiculum* A6 bevindt zich in de achterwand een *arcosolium* dat op basis van de decoratie als belangrijkste graf van het *cubiculum* beschouwd kan worden.⁸ In de zijwanden is telkens één *a mensa*-graf aangebracht. Bij latere aanpassingswerken werd in de achterwand van de nis boven het *a mensa*-graf in de westelijke wand een *loculus* toegevoegd.⁹

In de oudere studie van Styger wordt het aantal graven uit de eerste fase op 200 geschat. Het aantal graven dat aangelegd werd in de tweede fase schat hij op 600.¹⁰ Eigen onderzoek *in situ* wees uit dat bepaalde delen (voornamelijk de achterste delen) van zowel de gang A en gang B uit de eerste fase geen *loculi* hadden. Voor zover dit nog mogelijk was te achterhalen waren de *loculi* in *pilae* van drie tot vier *loculi* gerangschikt. Dus de uitdieping om extra ruimte te creëren voor nieuwe graven vond reeds plaats vóór dat de gangen reeds volledig bezet waren met graven. In een recenter onderzoek schatte Fiocchi Nicolai het aantal graven in de Area I (dat toen uit 280m gangen bestond) in de jaren 230–240 n.Chr. op ongeveer 1500.¹¹ Dit getal dient evenwel aangepast te worden. Zoals Fiocchi Nicolai mij mondeling meedeelde leverde een nieuwe (nog niet gepubliceerde) telling een aantal van 1300 graven op. Op basis van voorgaande, kan men dus berekenen dat er in de derde fase bij benadering 500 graven werden aangelegd.

Alle fresco's die in de Area I aangetroffen worden, zijn zoals de topografie aantoont, ontstaan na de eerste fase. De wanden en het gewelf van de trap B waren voorzien van een fijne pleisterlaag waarop rode en bruine strepen en stervormige blauwe bloemen stonden op afgebeeld.¹² In het *cubiculum* A1 zijn alleen nog resten van een lijndecoratie zichtbaar.¹ De decoratie op de linkerwand van het *cubiculum* A2 bestaat uit een

parete principale della cripta dei Papi non vi furono due sepolcri, ma uno solo.). Het is ook mij niet duidelijk in welke archeologische sporen Baruffa het vermeende graf van de oprichter meent te zien.

¹ Baruffa 1996, 182; Rebillard 1997, 747.

² Nuzzo 2000a, 95.

³ Nuzzo 2000a, 90.

⁴ Nuzzo 2000a, 91.

⁵ Nuzzo 2000a, 93.

⁶ Nuzzo 2000a, 93 en 95.

⁷ Nuzzo 2000a, 95.

⁸ Nuzzo 2000a, 90.

⁹ Nuzzo 2000a, 95.

¹⁰ Styger 1926, 153.

¹¹ Fiocchi Nicolai 2000c, 304; Fiocchi Nicolai 2000b, 342; Fiocchi Nicolai 2001, 21.

¹² Fasola 1983, 265.

van een lijndecoratie zichtbaar.¹ De decoratie op de linkerwand van het *cubiculum* A2 bestaat uit een vlakindeling met rode strepen, een afbeelding van het rotswonder, een hengelaar, een maaltijdsce ne, een vliegende vogel en een siermotief. Op de achterwand zien we een vlakindeling door middel van rode en groene strepen, het bootje op de woelige zee, een doopsce ne, een zittende leraar en tweemaal een bloemkelk. In de met rode strepen aangebrachte vlakindeling van de rechterwand zijn siermotieven, de opwekking van Lazarus, een duif met een tak en twee dolfinen aangebracht. Op de ingangswand zijn een persoon met een boekrol, een siermotief en een gestileerde bloem zichtbaar. Op het gewelf tenslotte is een rood-groene strependecoratie aangebracht met tussen de vlakken een schaaadrager, Jonas uitgespuwd door het zeemonster, de rustende Jonas, een tafeltje waarop vissen liggen met rond het tafeltje zeven korven met brood, vier decoratieve hoofden, vier pauwen, vazen met bloemen en andere florale motieven, vogels en een verloren gegane sce ne.²

In het *cubiculum* A3 treffen we een veelvoud van christelijke themata aan bij de fresco's. Op de linkerwand zien we afbeeldingen van Jonas die in zee geworpen wordt en opgeslokt wordt, een hengelaar, een doopsce ne, vliegende vogels en de genezing van de lamme. Op de achterwand is een vlakindeling met rode strepen aangebracht. Daartussen zien we twee *fossore*s, de rustende Jonas tussen twee vliegende duiven met een tak, een persoon nabij een tafel op drie poten waarop, waarschijnlijk, brood en vis liggen, een vrouwelijke orans, een maaltijdsce ne en het offer van Abraham. Op de rechterwand zien we de uitgespuwde Jonas, een vliegende duif en siermotieven. Op de ingangswand is eveneens een vlakindeling aangebracht met rode strepen. Daarnaast werden ook een afbeelding van een leraar en een vrouw bij een bron (vermoedelijk Jezus met de Samaritaanse vrouw) en het rotswonder aangebracht. Op het fragmentarisch bewaarde gewelf zien we een schaaadrager, twee gevleugelde mannelijke genii en twee vrouwelijke genii, vliegende vogels, pauwen, vazen met bloemen en gestileerde bloemen.³

In het *cubiculum* A4 zijn op de beide zijwanden lijndecoraties aangebracht. Op de achterwand zijn een mannelijke en een vrouwelijke orans en het hoofd van een persoon afgebeeld tussen de lijndecoratie. Op de ingangswand zijn twee *fossore*s tijdens hun arbeid afgebeeld. Het gewelf is gedecoreerd met afbeeldingen van een schaaadrager, de rustende en uitgespuwde Jonas, vliegende vogels, bloemen en lijnmotieven.⁴

In het *cubiculum* A5 zijn op de linkerwand een vlakindeling met rode strepen, decoratieve bloemmotieven, een maaltijdsce ne en een vliegende vogel aangebracht. Op de achterwand zien we twee decoratieve hoofden en lijnmotieven. De rechterwand is gedecoreerd met een vlakindeling met rode strepen, decoratieve bloemmotieven, vliegende vogels, en een rustende Jonas. De ingangswand is voorzien van decoratieve motieven met lijnen en slingers.⁵

In het *cubiculum* A6 werd op een witte pleisterlaag een rode strependecoratie aangebracht. Op de linkerwand zijn een vaas met bloemen, de rustende Jonas, Jonas uitgespuwd, Jonas in zee gegooid, kopjes met bloemen en een vliegende vogel afgebeeld. Op de achterwand zijn er nog sporen van lineaire decoratie waar te nemen. De rechterwand werd gedecoreerd met afbeeldingen van een vliegende vogel, vazen met bloemen, een duif met een groene tak nabij de poten, een maaltijdsce ne en een kopje met bloemen. De ingangswand bezit naast een rood-groene strependecoratie ook nog een afbeelding van het rotswonder en de opwekking van Lazarus. Op het gewelf zijn alleen nog twee vliegende vogels zichtbaar.⁶ De ruimte werd verder nog gedecoreerd met *crustae* en marmeren architectonische bas-reli fs.⁷

Het graf in de achterwand van de Pauscrypte, was aanvankelijk versierd met een dubbele pleisterlaag waarop rode strepen waren geschilderd.⁸ Zowel de Pauscrypte als de Caecilia-crypte kregen pas met paus Damasus een volledige decoratie onder de vorm van fresco's, *crustae* en mozaïeken.⁹

In het *cubiculum* van Orpheus is alleen de decoratie op het gewelf bewaard. Het gewelf is in vlakken onderverdeeld door middel van strepen. In de vlakken zijn Orpheus tussen twee schapen, zeewezens, pauwen en decoratieve bloemmotieven afgebeeld.¹⁰ De oorspronkelijke marmeren architectonische bas-reli fs in het *cubiculum* vertonen grote overeenkomsten met die uit het *cubiculum* A6.¹¹

¹ Nestori 1975, 100; Waarschijnlijk gelijk aan Provoost 2000a, 31 (Cal. 11).

² Provoost 2000a, 15 (Cal. 21).

³ Fiocchi Nicolai 1998, 116; Provoost 2000a, 15 (Cal. 22).

⁴ Fiocchi Nicolai 1998, 116; Provoost 2000a, 15 (Cal. 23).

⁵ Provoost 2000a, 31 (Cal. 24).

⁶ Provoost 2000a, 32 (Cal. 25).

⁷ Nuzzo 2000a, 90.

⁸ Baruffa 1996, 61; Styger 1926, 130–131.

⁹ Baruffa 1996, 70.

¹⁰ Provoost 2000a, 31 (Cal. 9).

¹¹ Nuzzo 2000a, 90–91.

Van de oorspronkelijke bakstenen of marmeren afsluitingen van de *loculi*, is niets bewaard gebleven.¹ Aldus is er geen epigrafische informatie meer beschikbaar aangaande de eerste graven in de Area I. In het algemeen komen op de afsluitstenen van de *loculi* alleen namen voor, bijvoorbeeld: Rutilia, Emilia en Elia. Opvallend is de grote concentratie van leden van de Aurelii, bijvoorbeeld: Aurelia Irene, Aurelia Gemina, Aurelia Gemellina, Aurelia Basilissa, Aurelia Sisinnia, Aurelia Protogenia, Aurelius Drinnacius en Aurelius Leopardus. Styger meent dat deze personen, waarschijnlijk *liberti* of *clientes* van het keizerlijke hof, leefden in de periode van Caracalla, Elagabalus en Alexander Severus.²

In de Pauscrypte werden de in het Grieks gestelde grafinscripties aangetroffen van de pausen Anterus, Fabianus, Lucius en Eurichianus. In de Caecilia-crypte werd de grafinscriptie van paus Pontianus teruggevonden. Op de inscripties werd telkens de naam en hun functie, namelijk “bisschop”, vermeld. Bij Pontianus en Fabianus stond ook vermeld dat ze martelaren waren.³

De tien identieke baksteenstempels die werden aangetroffen in de trap die naar het lager aangelegde niveau met een ossuarium voert, dragen volgend opschrift: OPVS DOLIARE EX PRAEDIS DOMINI N ET FIGL NOVIS / twee vissen. In een oudere studie weerlegt Styger evenwel dat deze bakstenen reeds in de periode van Commodus of de Severische periode werden aangewend in deze ruimte. Veeleer vermoedt hij dat deze bakstenen oorspronkelijk, dit is in de eerste decennia van de derde eeuw, de bodem bedekten van een gang. In een latere periode, wanneer *formae* in die gang werden aangelegd, werden de bakstenen hergebruikt als bekleding van de trap. Volgens Styger gebeurde dit in de vierde eeuw. Daartoe baseerde hij zich op de muurtechniek in baksteen en tufsteen van de trap.⁴

De Area I wordt unaniem als een christelijke gemeenschapsbegraafplaats voor minder gegoeden beschouwd die reeds onder paus Zephyrinus (ca. 198–217 n.Chr.) als openbare begraafplaats van de Kerk van Rome dienst deed.⁵ De *cubicula* met hun vaak luxueuze decoratie die aan deze gemeenschapsbegraafplaats werden toegevoegd, wijzen op de aanwezigheid van welgestelde eigenaars.⁶

Voor een overzicht van de dateringen van de verschillende fasen, gebruik ik de fasen zoals ze in het moderne onderzoek afgebakend worden. De eerste fase, namelijk het ontstaan van de twee kernen A en B, wordt door Testini, Fasola, Brandenburg, Fiocchi Nicolai, Pergola en Spera gedateerd op het einde van de tweede eeuw, begin van de derde eeuw. Hiervoor wordt verwezen naar de *Philosophumena* van Hyppolitus en de in de Pauscrypte bijgezette pausen.⁷ De omvang van deze eerste kern die schijnbaar bepaald werd door de bovengrondse omheiningmuur wijst er volgens Spera op dat ook de omheiningmuur uit deze periode moet stammen, namelijk niet later dan de eerste decennia van de derde eeuw n.Chr.⁸

De tweede fase waarin de toegangstrappen dienden aangepast te worden door de ontwikkeling van de twee hypogea is volgens Testini, Nuzzo en Pergola te dateren in het begin van de derde eeuw of zelfs onder het pontificaat van Callixtus (217–222 n.Chr.), en dit hoofdzakelijk op basis van de fragmentarisch bewaarde decoratie van de trappen.⁹

De derde fase, met de aanleg van onder meer de Pauscrypte die fungeert als *terminus ante quem* voor de vroegere fasen, wordt op basis van de fresco's uit de *cubicula* A2 en A3 door Rebillard, Fiocchi Nicolai, Pergola

¹ Nuzzo 2000a, 91.

² Styger 1926, 152.

³ Baruffa 1996, 55–59.

⁴ Styger 1926, 152.

⁵ Brandenburg 1984, 31–32; Fiocchi Nicolai 1998, 17; Nuzzo 2000a, 90; Pavia 2000a, 57; Pergola 1999, 196–197; Reekmans 1986a, 24; Rutgers 2000a, 111–113; Spera 2003b, 281. Zie ook Février 1960, 6 waarin op overtuigende wijze de in Styger 1926, 146 geponeerde stelling als zou de Callixtus-catacombe in eerste instantie alleen voor clerici bedoeld geweest zijn, wordt ontkracht. Stygers hypothese was namelijk gebaseerd op een verkeerde interpretatie van het door paus Damasus in de Pauscrypte op een marmerplaat aangebrachte gedicht (ICVR IV, 9513). Volgens Styger werden alleen maar martelaren en priesters bijgezet in de begraafplaats. Regel acht van het gedicht toont duidelijk aan dat niet alleen martelaren en priesters er werden bijgezet: *Hic iuvenes puerique senes castique nepotes* (Hier de jeugdigen en jongelingen, de ouderen en de kuise nazaten). Damasus stelt alleen dat er (ook) talrijke martelaren en priesters in de begraafplaats werden bijgezet.

⁶ Fiocchi Nicolai 1998, 22.

⁷ Brandenburg 1984, 32; Fasola 1978a, 107; Fiocchi Nicolai 1998, 17; Fiocchi Nicolai 2000c, 301; Pergola 1999, 197; Spera 2004a, 37–38; Testini 1966, 128 en 130.

⁸ Spera 2004a, 35.

⁹ Nuzzo 2000a, 90; Pergola 1999, 197; Testini 1966, 130.

en Provoost gedateerd in het tweede kwart van de derde eeuw n.Chr.¹ De zeer fragmentarische decoratie van het *cubiculum* A1 wordt in een recente studie van Provoost echter gedateerd tussen 250 en 325 n.Chr. en zou dus, indien de datering klopt, later zijn aangebracht dan de ontginning van het *cubiculum* zelf.² Baruffa stelt dat de Pauscrypte reeds vroeger, misschien reeds op het einde van de tweede eeuw, werd aangelegd door een lid van de Caecilii en dat deze ruimte pas later in bezit van de Kerk komt. Baruffa verwijst hiervoor naar het zogenaamde graf van de eigenaar. Dit laatste doet Rebillard veronderstellen dat het *cubiculum* misschien reeds vroeger werd aangelegd dan het ogenblik waarop de Kerk besliste om daar haar pausen bij te zetten na aankoop van het *cubiculum*.³

De vierde fase wordt door Pergola gedateerd in de tweede helft van de derde eeuw.⁴ Deze datering wordt ondersteund door de marmeren decoratie in het *cubiculum* A6 dat op stilistische basis gedateerd wordt op het einde van de derde eeuw.⁵ Deze datering wordt verder ondersteund door de dateringen van de fresco's van de *cubicula* A5, A6 en L2 tussen 250 en 325 n.Chr.⁶ De in een recente studie van Provoost vooropgestelde datering voor de decoratie in het *cubiculum* A4, wijkt hier echter van af: de fresco's worden gedateerd tussen 230 en 250 n.Chr.⁷ Dit zou dus gelijktijdig zijn met de *cubicula* A2 en A3. De topografie, met name de plaatsing van het *cubiculum* A4, spreekt een dergelijke datering echter tegen.

De vijfde fase met de aanleg van de Caecilia-crypte kan volgens Pergola gedateerd worden in het begin van de vierde eeuw n.Chr.⁸ Argumenten worden echter niet opgegeven.

De zesde fase werd uitgevoerd onder paus Damasus (zie de door hem aangebrachte inscripties) die paus was tussen 366 en 384 n.Chr.⁹

Volgens Pergola werden de verschillende in oorsprong onafhankelijke regio's nog vóór het einde van de vierde eeuw met elkaar verbonden.¹⁰

2.24 De zes hypogea van de S. Sebastiano-catacombe

Hoewel deze catacombe ontstaan is binnen het vooropgestelde chronologische kader, kan het ontstaan van deze catacombe hier niet uitgebreid aan bod komen omdat er tot op heden nog geen uitgebreide studies zijn uitgevoerd over de vroegste kernen. Ook de slechte bewaringstoestand van bepaalde delen van de catacomben staan een goede interpretatie in de weg. De catacombe zou het resultaat zijn van het met elkaar verbinden van minstens zes in oorsprong onafhankelijke private hypogea. Deze kernen zouden rond 250 n.Chr. ontstaan zijn. De grootste ontwikkeling van de catacombe gebeurde in de vierde eeuw n.Chr.¹¹

¹Fiocchi Nicolai 1998, 116; Pergola 1999, 197; Provoost 2000a, 15; Rebillard 1997, 747–748. Een datering die min of meer ook overeenstemt met deze die in Février 1960, 4–5 naar voren werd geschoven, namelijk tussen 235 en 240 n.Chr. Deze datering werd afgeleid van de in de Pauscrypte bijgezette pausen.

²Provoost 2000a, 31. Volgens Spera 2004a, 38 werden de zogenaamde sacramentskapellen niet vóór het vierde decennium van de derde eeuw n.Chr. aangelegd (zonder dat hiervoor evenwel argumenten worden opgegeven). Deze *ante quem non*-datering die evenwel aansluit bij deze van onder meer Pergola, Fiocchi Nicolai en Rebillard (namelijk tweede kwart van de derde eeuw) laat echter de datering van Provoost voor de fresco's van het *cubiculum* A1 beter toe.

³Baruffa 1996, 54; Rebillard 1997, 747–749: Er dient evenwel benadrukt te worden dat op de door hen, eigenlijk zonder harde argumenten ondersteunde, datering in tegenspraak is met het wel door topografische argumenten (namelijk de uitdiepingen) ondersteunde evolutie-model dat zowel in recente als vroegere publicaties werd opgesteld. Ik meen dan ook dat men slechts met de nodige terughoudendheid rekening mag houden met het oprichten van dit *cubiculum* op het einde van de tweede eeuw door een lid van de *gens* van de Caecilii en het aanbrengen van een graf van de eigenaar, tot zolang harde bewijzen deze hypothese kunnen staven.

⁴Pergola 1999, 197.

⁵Nuzzo 2000a, 90.

⁶Provoost 2000a, 31–32.

⁷Provoost 2000a, 15.

⁸Pergola 1999, 197.

⁹Pergola 1999, 197–198.

¹⁰Pergola 1999, 196.

¹¹Ferrua 1968, 20–21; Ferrua 1990, 28; Mancini 1958, 20; Pergola 1999, 183; Styger 1933, 178–183; Styger 1935, 27; Testini 1966, 154–155.

2.25 Spelunca Magna / Regio A van de Praetextatus-catacombe

Gelegen links van de via Appia, vormt de Spelunca Magna de oudste kern van de Praetextatus-catacombe.¹ De regio waarin de Praetextatus-catacombe zich ontwikkelde was tot vóór de Keizertijd hoofdzakelijk in gebruik als landbouwgrond. Vanaf de vroege Keizertijd steeg het residentieel gebruik van de zone. Misschien reeds vanaf het midden van de tweede eeuw n.Chr. maar zeker vanaf het einde van de tweede eeuw n.Chr. ontstond hier een grote pagane *sub divo*-necropool. De catacombe werd aangelegd op de plaats van het “*Triopio*” van Herodes Atticus, dit was een groot pronkgraf voor zijn in 161 overleden echtgenote Annia Regilla. In deze zone werden, na de dood van Herodes Atticus in 177 n.Chr. toen het gebied keizerlijk bezit werd, ook hoog geplaatste personen bijgezet. In de begraafplaats werden sarcofagen aangetroffen die dateren uit het einde van de tweede eeuw en de derde eeuw. Een voorbeeld is de sarcofaag van de keizer Balbinus (178–238 n.Chr.). In deze zone werden ook talrijke waterbouwkundige constructies geattesteerd. Volgens Spera kunnen deze constructies gekoppeld worden aan de bovengrondse grafconstructies van de necropool. Er bevonden zich ook *arenaria* in de zone waarin de catacombe ontstond. Deze *arenaria* werden bijna nooit (bijvoorbeeld uitzonderlijk voor de regio C van de Spelunca Magna) aangewend als begraafplaats. De reden hiervoor meent Spera te zien in eigendomsrechten die een dergelijke “overname” niet toetostonden.² De Praetextatus-catacombe werd reeds in de vijftiende eeuw gedeeltelijk herontdekt.³

Aan de oostelijke toegangstrap van de Spelunca Magna werd bovengronds een vierhoekige binnenplaats aangelegd die in het oosten begrensd was door een omheiningmuur parallel aan een weg. Tegen de zuidelijke wand werd een bank geplaatst tegen een muur en een trap, waarschijnlijk één van de toegangen tot deze ruimte, aangelegd. De in de vierde eeuw gedateerde toegang tot de catacombe wordt geflankeerd door uit de rotssteen gehakte zuilen bezet met metselwerk die de uitstekende heuvel tegenhouden en die waarschijnlijk een dak torsten boven de binnenplaats. Langs de noordelijke wand van de binnenplaats was een woonplaats ingewerkt, het zogenaamde “huis van de bewaker”, waarvan een halfverzonken verdieping is teruggevonden met een ruimte die dienst deed als latrine en keuken, een halfverzonken kelderruimte zonder vensters met een vloerbekleding in *bipedales* en witbepleisterde wanden en een trap die naar de bovenverdieping leidde.⁴

De Spelunca Magna is toegankelijk via twee trappen. Aan elke uiteinde van de lange gang A is namelijk een trap voorzien. Dit is volgens Tolotti een eerder uitzonderlijk geval in de Romeinse catacomben.⁵ De oostelijke toegangstrap telt zeven treden. De trap mondt 2,10m onder het loopoppervlak uit.⁶ De westelijke toegangstrap telde 11 treden.⁷ De westelijke trap is bij benadering 1,50m breed en de oostelijke 1m.⁸

Niet alleen de dubbele toegang tot de hoofdgang is uitzonderlijk volgens Tolotti, maar ook de lengte, namelijk ongeveer 100m, en de breedte, namelijk tussen de 1,65m en 2m, van de hoofdgang A.⁹ Evenzeer opmerkelijk volgens Tolotti is dat de gang A niet rechtlijnig verloopt, maar enkele knikken vertoont.¹⁰ Bovendien is ongeveer in het midden van gang A een *lucernarium* gelijktijdig met het ontginnen van de gang aangebracht. Dit wijst er volgens hem op dat de gang A in één keer, maar vanuit twee punten, namelijk de twee toegangstrappen, is aangelegd en geen stapsgewijze aanleg kende. Vanuit de twee startpunten werkte men dan naar het op één lijn met de trappen gelegen *lucernarium* toe.¹¹

Tolotti komt dan ook tot het besluit dat een dergelijke grote gang niet past in de gangbare manier van het aanleggen van een catacombe. Normaal gezien ontstaat een catacombe uit een kleine kern die uitgebreid wordt naarmate dit noodzakelijk is.¹² Vandaar dat Tolotti op basis van de gelijkaardige toestand in de Nikomedes-catacombe en bepaalde delen van de Priscilla-catacombe, tot het besluit komt dat de gang A in oorsprong een waterverzamelbekken was. Deze thesis wordt verder ondersteund door een bovengronds gelegen

¹ Tolotti 1978b, 174.

² De Santis 1997, 56–57; Pergola 1999, 187–188; Spera 1997, 3–5; Spera 2004b, 9–29. Voor enkele inscripties, onder meer van de *archimagirus* M. Aurelius Hermes, een *libertus* van keizer Marcus Aurelius, die tot deze pagane *sub divo*-necropool (waar op een bepaald ogenblik zowel de crematie- als de inhumatieritus aangewend werd) behoren, zie: Josi 1936b, 207–219.

³ Josi 1927, 191; Spera 1997, 5.

⁴ De Santis 1997, 56; Pergola 1999, 188; Spera 1997, 8–9; Spera 2004b, 288–292, 344. Voor een gedetailleerd overzicht van deze bovengrondse constructie, zie: Ferrua 1964, 145–165.

⁵ Tolotti 1978b, 161.

⁶ Ferrua 1964, 145; Spera 2004b, 77.

⁷ Spera 2004b, 77.

⁸ Berekeningen op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1998, 19.

⁹ Tolotti 1978b, 161.

¹⁰ Tolotti 1978b, 162.

¹¹ Tolotti 1978b, 162–163.

¹² Tolotti 1978b, 164.

watervverzamelbekken was. Deze thesis wordt verder ondersteund door een bovengronds gelegen kanaal dat diende om het regenwater in te verzamelen.¹ In een gelijktijdig verschenen publicatie door Fasola en Testini wordt de thesis dat de volledige ruimte een waterkanaal is in vraag getrokken.² In de recente studie van Spera over de Praetextatus-catacombe kon inderdaad op basis van topografische argumenten en de bodemgesteldheid aangetoond worden dat bepaalde delen van de Praetextatus-catacombe (waaronder ook de hoofdgang van de Spelunca Magna) die volgens Tolotti waterbouwkundige constructies waren, geen waterbouwkundige constructies of (bijvoorbeeld voor de hoofdgang van de Spelunca Magana) toch niet volledig in waterbouwkundige constructies zijn ondergebracht.³ Volgens Spera was de hoofdgang van de Spelunca Magna tijdens de eerste fase 17m korter. De uitbreiding van de hoofdgang werd volgens Spera ingegeven door de wens om over een extra toegang te beschikken.⁴

De zijgangen van de hoofdgang A bevinden zich bijna allemaal aan de zuidelijke kant van de gang. Oorspronkelijk waren deze aftakkingen niet langer dan 12 tot 15m.⁵ Het is opmerkelijk dat ook hier de reeds bestaande ruimtes (bijvoorbeeld A5 – Ao5, Aox, Ak en Am) die volgens Tolotti de functie hadden de capaciteit voor het opslaan van water te vergroten, later een funeraire functie kregen. Ruimtes met dezelfde vorm en dezelfde oorspronkelijke functie komen ook nog elders voor in de catacombe, namelijk C2, Co2 en C3. Deze laatste drie vermelde ruimtes waren volgens Tolotti zeker geen ruimtes van *arenaria* zoals dit wel het geval is voor de, weliswaar later aangelegde, ruimtes Co', Co'' en CoV. De vermelde ruimtes met een oorspronkelijk waterbouwkundige functie worden bovendien gekenmerkt door goed uitgewerkte hoeken en vlakke wanden.⁶ Pas in de periode na Constantijn zullen ook deze noordelijke ruimtes verder uitgebreid worden zodat deze zelfs boven de gangen van het hypogeum van de Scala minore zullen reiken.⁷

De vijf zuidelijk gelegen zijgangen Ao12, A12, A13, A14 en Ao14 werden in een latere periode verlengd tot ongeveer 50m tot 55m. Daarbij werd gebruik gemaakt van alle nog vrije plaats. Bepaalde van deze verlengde zijgangen, werden zelf ook nog voorzien van aftakkingen, zoals bijvoorbeeld Ao12 met zijn aftakkingen AC1 en Aco4.⁸ Op het einde van de gang A17, die behoort tot een vierde eeuwse zone, werd een terracotta afsluitsteen aangetroffen met mythologische scènes uit de Egyptische cultuur. Deze vondst doet de vraag ontstaan over de organisatie van catacomben: in welke mate was het mogelijk dat in christelijke catacomben ook pagane “elementen” binnendrongen?⁹

Bepaalde ruimtes werden gelijktijdig met de omschakeling van de waterkanalen en cisternes tot necropool omgevormd tot private *cubicula* en gedecoreerd met architectonische elementen in terracotta en muren die uitgewerkt zijn in een zeer fijn polychrome baksteentechniek. Zo wordt het *cubiculum* Ah voorafgegaan door een toegang met een timpaan. Ook de *cubicula* Ac en Ax werden op een dergelijke manier opgesmukt.¹⁰ Spera wijst er echter op dat de oorspronkelijke toestand van deze *cubicula* vaak zeer moeilijk te reconstrueren is wegens latere ingrijpende aanpassingswerken.¹¹ Bijna direct rechts aan de westelijke toegangstrap, bevindt zich het *cubiculum* Ah. De toegang tot dit *cubiculum* is rijkelijk gedecoreerd met terracotta elementen en overspannen door een timpaan. De stijl waarin de decoratie is uitgewerkt komt ook voor bij andere, meestal funeraire, constructies uit de tweede helft van de tweede eeuw n.Chr.¹² De ruimte Ah bestaat uit twee delen: vooraan een vestibule en achteraan de oudere eigenlijke grafkamer. In de grafkamer zorgt een *lucernarium* voor de verlichting. In de vestibule waren in de zijwanden telkens één *arcosolium* (of één grote nis voor een sarcofaag) voorzien.¹³ In de eigenlijke grafkamer was langs beide zijwanden een grote boog aangebracht zodat grote nissen ontstonden. Het plafond was bezet met metselwerk.¹⁴ Oorspronkelijk waren de wanden bezet met pleisterwerk, daarna werden alle wanden van de vestibule en de grafkamer bezet met *crustae*.¹⁵ In de bodem werden

¹ Tolotti 1978b, 164; Tolotti 1980, 32–34.

² Fasola 1978a, 120.

³ Spera 2004b, 15.

⁴ Spera 2004b, 77.

⁵ Tolotti 1978b, 171.

⁶ Tolotti 1978b, 172.

⁷ Fasola 1978a, 120.

⁸ Tolotti 1978b, 181; Voor een helder schematisch overzicht van de ontwikkeling van de andere zones in de Praetextatus-catacombe vanaf de vierde eeuw, zie: Pergola 1999, 190–191.

⁹ Dolzani 1975, 97 en 105.

¹⁰ Spera 2004b, 65; Tolotti 1978b, 174.

¹¹ Spera 2004b, 70.

¹² Tolotti 1977, 15.

¹³ Tolotti 1977, 18–19.

¹⁴ Tolotti 1977, 19–20.

¹⁵ Tolotti 1977, 22.

verschillende *formae* aangebracht.¹ De ruimte bestond echter reeds vóór ze als begraafplaats fungeerde. De oorspronkelijke toestand van deze ruimte kan volgens Tolotti echter eerder omschreven worden als een uit de tuf uitgehakte gang die voorzien was van een bank. In dezelfde periode, dit is eind tweede, begin derde eeuw, werd ook het portaal aangebracht. Alle verdere aanpassingen zoals hierboven beschreven, dateren waarschijnlijk reeds uit de vierde eeuw.² Deze constructie is volgens Tolotti goed vergelijkbaar met de Cappella Greca en het hypogeum van de Acilii in de Priscilla-catacombe.³ Ook Spera meent dat de oorspronkelijke aankleding van de ruimte Ah doet vermoeden dat daar *refrigeria* werden gehouden.⁴

Een tweede bakstenen façade treffen we op aan ongeveer 40m van de westelijke toegangstrap. De grote boog voor de ruimte Ac wordt ook als *Arco bello* aangeduid.⁵ Deze constructie wordt door Tolotti op basis van bouwtechnische argumenten in de tweede eeuw geplaatst. Toch wijst hij er nog op dat er soortgelijke constructies voorkomen in de necropool van Isola Sacra die in de Severische periode gedateerd werden.⁶ De ruimte Ac bestond reeds toen men de *Arco bello* optrok. De huidige toestand verschilde volgens Tolotti waarschijnlijk niet sterk van de oorspronkelijke toestand van de ruimte.⁷ Spera daarentegen meent dat de huidige vorm van het *cubiculum* de oorspronkelijke vorm volledig veranderd heeft.⁸

Ook de ruimte Ax, *Cripta quadrata* genoemd, wordt voorafgegaan door een polychrome bakstenen façade.⁹ De façade wordt door Tolotti ook hier niet later dan de eerste decennia van de derde eeuw gedateerd.¹⁰ In alle vier de wanden van het *cubiculum* zijn grote nissen aangebracht. Volgens Tolotti is de plattegrond opgesteld naar een oudere traditie. Een dergelijke opbouw kwam volgens hem reeds voor in *tumuli* en mausolea met een cilindervormige structuur. Het gewelf heeft een “paraplu”-vorm.¹¹ Het *cubiculum* in zijn huidige toestand kreeg zijn definitieve vorm in de periode na de Kerkvrede.¹²

Tot slot treffen we ook vóór de ruimte Aox een bakstenen bekleding aan.¹³ Ook deze ruimte zelf bestond reeds voordat men een necropool inrichtte in de Spelunca Magna.¹⁴ De ruimte Ad was in oorsprong waarschijnlijk ook een wateropslagplaats die later werd omgevormd tot een *cubiculum*. Het is evenwel niet zeker of de graven tot de eerste fase behoren. Ook het *cubiculum* Ak was een waterbouwkundige constructie. Deze ruimte werd evenwel niet in de eerste fase omgevormd tot een begraafplaats.¹⁵ In de eerste helft van de vierde eeuw werd de Spelunca Magna aanzienlijk uitgebreid door middel van nieuwe regio's.¹⁶

Exacte gegevens betreffende de grootte van de verschillende gangen en kamers ontbreken in de literatuur. Bij benadering kan de totale lengte van alle zijgangen uit de eerste fase berekend worden op 190m.¹⁷ Met de 83m lange hoofdgang A, maakt dit een totaal van ongeveer 273m. Bij benadering kunnen ook de afmetingen berekend worden van de kamers die deel uitmaakten van de waterbouwkundige constructie en die een funeraire bestemming kregen: Ah meet 3,35m bij 4,02m; Ac meet 3,35m bij 2,68m; Aox meet 3,35m bij 3,35m; Ax meet 3,35m bij 3,35m en Ak tenslotte meet 2,68m bij 6,70m. De overige ruimtes in de Spelunca Magna die eveneens tot de eerste fase behoren volgende afmetingen: ADa meet 2,68m bij 4,36m; Aa meet 2,68m bij 3,35m; Ab meet 2,68m bij 3,35m; Ad meet 3,35m bij 2,01m; Aom meet 3,35m bij 4,02m; de toegangswand van Am meet 2,4m, de achterwand evenwel 3,60m en de diepte is 7,45m¹⁸; Am' meet 2,68m bij 2,68m; Atd meet 2,90m bij 3,90m¹⁹; Af meet 3,48m bij 4,02m; Al meet 3,20m bij 3,85m²⁰; Aof meet 3,35m bij

¹ Tolotti 1977, 26.

² Tolotti 1977, 32.

³ Tolotti 1977, 33.

⁴ Spera 2004b, 70.

⁵ Tolotti 1977, 34.

⁶ Tolotti 1977, 36–37 en 40.

⁷ Tolotti 1977, 38–39.

⁸ Spera 2004b, 70.

⁹ Tolotti 1977, 41.

¹⁰ Tolotti 1977, 45.

¹¹ Tolotti 1977, 46.

¹² Spera 2004b, 70; Tolotti 1977, 48.

¹³ Tolotti 1977, 87.

¹⁴ Tolotti 1977, 90; De auteur wijst er nogmaals op dat dus zowel de ruimtes Ah, Ac, Aox en waarschijnlijk ook Ax en *cubiculum* Ak reeds bestonden toen de Spelunca Magna werd omgebouwd tot begraafplaats.

¹⁵ Spera 2004b, 70–71.

¹⁶ Pergola 1999, 190.

¹⁷ Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1978b, Tafel 1.

¹⁸ Cf. Spera 2004b, 115.

¹⁹ Cf. Spera 2004b, 115.

²⁰ Cf. Spera 2004b, 115–117

3,35m; Ap meet 2,90m bij 3,30m¹; An meet 2,68m bij 6,70m en Aon tenslotte meet 2,35m bij 6,03m. De oppervlakte van de *cubicula* is gemiddeld 12,46m². Ad is het kleinste *cubiculum* met een oppervlakte van 6,73m² en Am is het grootste *cubiculum* met een oppervlakte van ongeveer 24,69m².²

Volgens Nuzzo is het onmogelijk het precieze aantal graven dat aangelegd werd in de eerste fase te berekenen. Hiervoor zijn meerdere oorzaken aan te wijzen. Als eerste reden wijst Nuzzo erop dat de verspreiding van de graven de topografische ontwikkeling van de begraafplaats niet volgt. In de gehele reeds bestaande constructie werden graven aangelegd. Zowel nabij de toegangen zijn graven uit de eerste fase aanwezig, als verder weg gelegen van de toegangen. Het is volgens Nuzzo dan ook niet steeds mogelijk de graven te koppelen aan een welbepaalde fase in de ontwikkelingsgeschiedenis van de catacombe. Ook Spera wijst erop dat in de Spelunca Magna verschillende decennia lang gebruik gemaakt werd van reeds bestaande structuren. Dit maakt het opstellen van een overzicht van de graduele ontwikkeling van de begraafplaats of verspreiding van de graven zowat onmogelijk. De tweede reden waarom het exacte aantal graven uit de eerste fase niet kan achterhaald worden, is volgens Nuzzo en Spera de negentiende eeuwse restauratie in de hoofdgang A waarbij graven vernietigd werden.³ De oudste *loculi* (bijvoorbeeld nabij A5 en Ah in de hoofdgang) worden gekenmerkt door een systematische en rationele aanleg. In Ag bijvoorbeeld werden de *loculi* aangelegd in *pilae* van vier graven. Deze graven zijn nu deels aan het zicht onttrokken door een later geconstrueerde muur.⁴ Verspreid door de catacombe werden *arcosolia* aangebracht. Zo treffen we bijvoorbeeld in de ruimte Am' drie *arcosolia* aan. Ook in het *cubiculum* Ax komen twee *arcosolia* voor. In één van de *arcosolia* werden later twee *loculi* aangelegd. In het *cubiculum* Aox en Aa is telkens één *arcosolium* aangebracht.⁵ De *a cassa*-graven behoren volgens Nuzzo tot een latere fase.⁶ In het *cubiculum* Aox stond waarschijnlijk een sarcofaag opgesteld die tot de eerste fase kan gerekend worden. Vermoedelijk betreft het de begraafplaats van de martelaar Quirinus.⁷ In het *cubiculum* Ag werd vermoedelijk in een *pila* van vier *loculi*, in de tweede *loculus* van beneden af gerekend, de martelaar Januarius bijgezet. Bij latere aanpassingswerken zijn de drie overige *loculi* verdwenen. Ook in de *cubicula* Af, An en Ap zijn de wanden volledig met *loculi* bezet. In het *cubiculum* An was in oorsprong in de achterste nis een sarcofaag opgesteld.⁸ Tegenover de gang Ao12 is in de hoofdgang waarschijnlijk een nis met een booggewelf aangelegd.⁹ In het *cubiculum* Ax werden twee sarcofagen geplaatst. Vermoedelijk werd in één van deze sarcofagen paus Urbanus (222–230 n.Chr.) bijgezet. De overige graven uit de eerste fase bestonden er uit *loculi*.¹⁰ Ook in de achterwand van de gang Ao5, in het verlengde van de gang A5, was waarschijnlijk een nis aangebracht.¹¹ Meer informatie over de graven die tot de eerste fase behoren, is niet beschikbaar. We kunnen dus alleen besluiten dat in de eerste fase in de Spelunca Magna zowel *loculi*, *arcosolia* als sarcofagen voorkwamen. Hun exacte aantal is echter niet meer te achterhalen wegens de hierboven reeds aangehaalde redenen.

Over decoratie zoals fresco's en stucwerk uit de eerste fase werd niets gepubliceerd. Soms wordt er in de literatuur melding gemaakt van een bepleistering, maar het is nooit duidelijk of deze bepleistering tot de eerste fase behoort. In latere fasen komen er echter wel fresco's, mozaïeken en marmerdecoratie voor. Dit is bijvoorbeeld het geval in de *cubicula* Ao en Ax die opgesmukt werden respectievelijk op het einde van de vierde eeuw n.Chr. en de de loop van de vierde eeuw n.Chr.¹²

Tot de (ook in het Grieks gestelde) inscripties uit de eerste fase behoort onder meer een inscriptie van de priester Afrodisius (ICVR V 14021).¹³ De oudste gedateerde inscriptie uit de Praetextatus-catacombe is een inscriptie op een fragment van een sarcofaag. De inscriptie vermeldt: *Marius dec. XIII kal. feb. Tacito cos.* Tacitus was (samen met Placidianus) consul in 273 n.Chr.¹⁴ Een tweede gedateerde inscriptie vermeldt: *Ex virginio tuo beny (=bene) meco (=mecum) vixisti libeni (=libentur) coniuga innocentissima Cervonia silvana refrigera cum spirita sancta dep(osita) kal. apr. Tiberiano II (=iterum) et Dioni co(n)s(ulibu)s.* Deze inscriptie kan op basis van de consulaire datering, gedateerd worden in 291 n.Chr.¹⁵ In de Spelunca Magna werden tevens

¹ Cf. Spera 2004b, 115–117.

² Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1978b, Tafel 1.

³ Nuzzo 2000a, 119; Spera 2004b, 65.

⁴ Spera 2004b, 65.

⁵ Nuzzo 2000a, 119–120.

⁶ Nuzzo 2000a, 120.

⁷ Nuzzo 2000a, 121.

⁸ Nuzzo 2000a, 121–122.

⁹ Nuzzo 2000a, 122.

¹⁰ Nuzzo 2000a, 122; Tolotti 1977, 55.

¹¹ Nuzzo 2000a, 122.

¹² Nuzzo 2000a, 123; Pergola 1999, 190.

¹³ Spera 2004b, 75.

¹⁴ Josi 1935, 22; In verband met de inscriptie, zie Josi 1935, 22.

¹⁵ Josi 1935, 22–23; In verband met de inscriptie, zie Josi 1935, 23.

talrijke inscripties teruggevonden die kunnen gedateerd worden van de periode van Constantijn tot 401 n.Chr.¹ Zonder verdere topografische gegevens evenwel, werden in de Spelunca Magna ook inscripties teruggevonden van *presbyteri*, *acolyti*, *exorsistae* en *fossores*.² In de Spelunca Magna werd verder nog een inscriptie aangetroffen die erop wijst dat de bewoners van de Celio in de Praetextatus-catacombe werden bijgezet: *Quintus Lactearius qui vixit annos sexaginta defunctus III kal. octobris vibo se conparabit sibi et fratri suo locum qui fuit de domum Laterani*.³ In de begraafplaats, en specifiek in de ruimte Ada, werden inscripties teruggevonden die melding maken van hooggeplaatste personen, zoals bijvoorbeeld van de echtgenote van een zekere Postumius Quietus, een *vir clarissimus*. Deze was vermoedelijk een verwant van Postumius Quietes, die consul was in 272 n.Chr., of Postumius Quietes zelf.⁴

Het betreft hier een in oorsprong private begraafplaats gezien de benaming van de begraafplaats (Praetextatus zou de overigens onbekende eigenaar kunnen zijn van het landgoed), het voorkomen van *cubicula*, de bakstenen façades bij enkele *cubicula* en het bijzetten in sarcofagen.⁵ Op basis van het aanwenden van de fijne muurtechniek, denken Reekmans, De Santis en Biamonte dat het initiatief voor het ombouwen van de waterbouwkundige constructie tot begraafplaats, genomen werd door een welgestelde familie. Zoals hierboven reeds vermeld, bevond er zich boven de catacombe een necropool van gegoede personen. De aanwezigheid van een gegoede klasse weerspiegelt zich volgens Spera eveneens in de polychrome bakstenen façades van de *cubicula* in de Spelunca Magna.⁶ In de literatuur werd nergens specifiek aangegeven dat de Spelunca Magna een christelijke begraafplaats was. Fasola en Pergola wijzen er evenwel op dat er in de loop van de derde eeuw verschillende martelaren in de Spelunca Magna werden bijgezet. Dit wijst erop dat de Spelunca Magna inderdaad een christelijke begraafplaats is.⁷

Op basis van epigrafische bronnen, namelijk twee inscripties uit 291 en 307 of 308, uit de zuidelijke uitbreidingen, meent men dat de centrale zone van deze funeraire constructie nog binnen de derde eeuw moet zijn voltooid.⁸ Op basis van het muurwerk en het voorkomen van martelarennamen, met name Felicissimus en Agapitus, menen Fasola, Testini, Brandenburg, Reekmans en Pergola dat men ten laatste in de eerste decennia van de derde eeuw in deze constructie een necropool heeft ondergebracht.⁹ De zeer fijne polychrome baksteentechniek die aangewend werd in de Spelunca Magna is typisch voor de tijd van de Antonini (138–192 n.Chr.), maar komt ook onder de Severi (193–235 n.Chr.) nog voor. Reekmans schuift dan ook op basis van de bouwtechniek een mogelijke datering voor het ontstaan van de begraafplaats naar voren vóór het einde van de tweede eeuw (maar zeker in het eerste kwart van de derde eeuw).¹⁰ Op basis van de architecturale kenmerken van de eerste luxueuze *cubicula* (die gelijktijdig aangelegd werden met de eerste sobere *loculi*) dateert Spera het ontstaan van de Spelunca Magna in de eerste decennia van de derde eeuw.¹¹ Een datering die in haar recentste onderzoek op basis van de inscripties en de façades van bepaalde *cubicula* nog iets aangescherpt wordt naar het einde van de tweede, begin van de derde eeuw n.Chr. maar niet later dan in het derde decennium van de derde eeuw.¹² Vanuit deze kern, evenals uit de twee andere vroegste kernen van de catacombe, namelijk het hypogeum van de Scala minore en het hypogeum van de Scala maggiore, ontwikkelde zich vanaf de tweede helft van de derde eeuw tot in het begin van de vijfde eeuw het uitgestrekte gangensysteem van de Praetextatus-catacombe.¹³

2.26 Hypogeum van de Scala maggiore / Regio G van de Praetextatus-catacombe

De toegangstrap G tot dit hypogeum, dat later deel is gaan uitmaken van de Praetextatus-catacombe en pas tijdens een onderzoek in de periode 1847–1854 herontdekt werd, is gelegen binnen een rechthoekige in tufsteen opgetrokken omheining van ongeveer 30m bij 36m (100 voet bij 120 voet). Na een bocht van 90° verloopt de trap parallel met de langste muren van deze omheining. Binnen de omheining waren graven, die rijen

¹ Voor deze inscripties, zie: Josi 1935, 25–48.

² Josi 1936a, 8; Voor deze inscripties, zie: Josi 1936a, 8–17.

³ Josi 1936a, 17–18; In verband met de inscriptie, zie Josi 1936a, 17.

⁴ Fiocchi Nicolai 2001, 48; Josi 1936a, 18; Voor deze inscripties, zie: Josi 1936a, 18–24.

⁵ Brandenburg 1984, 36; Fiocchi Nicolai 1986, 350; Pergola 1999, 191.

⁶ De Santis 1997, 57; Reekmans 1986a, 22; Spera 1997, 18; Spera 2004b, 66 en 75.

⁷ Zie bijvoorbeeld Fasola 1978a, 120 en Pergola 1999, 187–192.

⁸ Fasola 1978a, 120; Josi 1935, 24–25: De inscriptie uit 207 of 208 vermeldt de naam van de keizer Maxentius: *Maxe(ntio) Aug(usto)*.

⁹ Brandenburg 1984, 36; Fasola 1978a, 120–121; Pergola 1999, 188; Reekmans 1986a, 22; Tolotti 1980, 34.

¹⁰ Reekmans 1986a, 21–22.

¹¹ Spera 1997, 18–20.

¹² Spera 2004b, 17, 65 en 75.

¹³ Spera 1997, 11–12.

vormden, aangebracht.¹ Het betrof hier naar alle waarschijnlijkheid een christelijke *sub divo*-necropool van waaruit twee trappen vertrokken die toegang boden tot twee hypogea.² In een latere periode, namelijk wanneer het begraven in de ondergrondse begraafplaatsen van de Scala maggiore en Scala minore reeds stopgezet waren, werden bepaalde gangen die recht onder deze omheining lagen verstevigd met muren. Het betreft hier herstellingswerkzaamheden aan de omheining en niet, zoals men zou kunnen denken, verstevigingswerken van de gangen om een bovengrondse omheining te kunnen optrekken. Want exact op de plaats waar de ondergrondse gangen verstevigd werden, ontbreken in de omheining ook de graven.³

Na acht treden mondt de trap uit op een kleine trapoverloop, waarna de trap zich in een hoek van 90° ten opzichte van het eerste deel verderzet. Na dertien treden volgt opnieuw een trapoverloop. Vervolgens zijn er nog drieëntwintig treden.⁴ Spera wijst erop dat de trap in oorsprong 15 of 16 treden minder telde (14 treden wegens de laatste uitdieping en 6 (of 7) treden wegens de uitdieping in de tweede fase).⁵ Mathematisch maakt dit dat het aantal treden tijdens de eerste fase op 24 (of 23) komt. Spera houdt het er bij dat het aantal treden van de toegangstrap tijdens de eerste fase tussen de 20 en de 25 lag.⁶ De trap is gemiddeld 1,42m breed. De trap mondt uit in de hoofdgang G1/G2. Deze gang is ongeveer 20m lang en 1,34m breed.⁷

De gangen, die alle tussen de 0,70m en 0,90m breed zijn, van dit hypogeum bevinden zich op het tweede niveau van de latere Praetextatus-catacombe. Bovendien respecteren de gangen min of meer het bovengrondse verloop van de omheiningsmuur. Alleen het *cubiculum* Gb ligt buiten deze bovengrondse omheining.⁸ Het gangennetwerk werd uitgegraven net onder een stevige tuflaag.⁹ Langs de hoofdgang van het hypogeum lagen in de eerste fase zeker twee zijgangen, namelijk G7 en G8. Het is volgens Spera eventueel mogelijk dat ook de gang G5 reeds tot de eerste fase dient gerekend te worden.¹⁰ De lengte van de zijgangen G5, G7 en G8 werd bepaald door de aanwezigheid van de hoofdgang van het hypogeum van de Scala minore.¹¹ De lengte van de zojuist vermelde gangen bedraagt respectievelijk ongeveer 18,5m, 20m en 20m.¹² In oorsprong waren de gangen ongeveer 2,5m hoog.¹³ De oorspronkelijke lengte van de gangen tijdens de eerste fase berekende Spera op 67m.¹⁴

In dit hypogeum waren twee *cubicula* aangebracht, namelijk Ga en Gb (het zogenaamde *cubiculum* van de *coronatio*). De afmetingen voor het *cubiculum* Ga zijn ongeveer 2m bij 2,30m.¹⁵ Het *cubiculum* van de *coronatio* meet 3,36m bij 3,69m voor de zuidwand en 3,83m voor de noordwand.¹⁶ De afmetingen van de korte gang die het *cubiculum* Gb verbindt met de hoofdgang, bedragen ongeveer 3,30m voor de lengte en 1,30m voor de breedte.¹⁷ In een recentere publicatie van Fiocchi Nicolai wordt geopperd dat het *cubiculum* van de *coronatio* pas in een latere periode is toegevoegd.¹⁸ In de recente studie van Nuzzo wordt het *cubiculum* echter nog steeds tot de eerste fase gerekend.¹⁹ Spera daarentegen plaatst de aanleg van de *cubicula* tijdens de tweede fase.²⁰ Deze stelling hoeft geen sprake te zijn met Tolotti's vaststelling dat alle gangen en de twee *cubicula* werden verdiept.²¹ Er vonden namelijk zoals verder nog aangehaald wordt meerdere uitdiepingen plaats. Gezien de nauwkeurige en overtuigende topografische analyse van Spera, dient de voorkeur gegeven te worden aan haar interpretatie.

¹ Fasola 1989, 1170; Josi 1927, 202; Spera 1997, 7–8; Tolotti 1978b, 160.

² Spera 2004b, 92.

³ Spera 2004b, 92–97.

⁴ Afgeleid op basis van de figuur Tolotti 1978b, Tafel 1.

⁵ Spera 2004b, 33.

⁶ Spera 2004b, 35–36.

⁷ Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1978b, Tafel 1.

⁸ Spera 2004b, 36; Tolotti 1978b, 164.

⁹ Fasola 1978a, 120.

¹⁰ Spera 2004b, 33.

¹¹ Tolotti 1978b, 168.

¹² Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1978b, Tafel 1.

¹³ Spera 2004b, 39.

¹⁴ Spera 2004b, 112.

¹⁵ Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1978b, Tafel 1.

¹⁶ Spera 2004b, 39.

¹⁷ Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1978b, Tafel 1.

¹⁸ Fiocchi Nicolai 1998, 19.

¹⁹ Nuzzo 2000a, 125.

²⁰ Spera 2004b, 39.

²¹ Tolotti 1978b, 165.

In een tweede fase, die volgens Spera vlug op de eerste fase volgde, werd het hypogeum 1 tot 1,1m uitgediept.¹ In een derde fase werd het niveau van het hypogeum ongeveer 2m uitgediept en werden de gangen G9 (in het verlengde van de hoofdgang), Go9 (een zijgang van G9), G4, G14 en G15 (allen zijgangen van de hoofdgang) en het *cubiculum* Gc aangelegd.² In een nog latere fase volgde een derde (maar problematisch te interpreteren) uitdieping van de hoofdgang G1 – G2.³ Vanuit het hypogeum werd ook een uitbreiding naar een lager gelegen niveau aangelegd. Dit gebeurde waarschijnlijk bijna gelijktijdig met de aanleg van een derde niveau in het hypogeum van de Scala minore in de loop van de vierde eeuw n.Chr. De zuidelijke uitbreiding H vormt het derde niveau van de latere Praetextatus-catacombe.⁴ In de eindfase van dit hypogeum was het gangenstelsel met 335,4m uitgebreid ten opzichte van de eerste fase.⁵

Er werden slechts een beperkt aantal bijzettingen uitgevoerd tijdens de eerste fase.⁶ Tijdens de eerste fase werden hoofdzakelijk *loculi* aangelegd in het hypogeum. De *loculi* worden gekenmerkt door hun verzorgde aanleg (in *pilae* van twee of drie *loculi*) en hun grote afmetingen. De *loculi* werden afgesloten met bakstenen. Twee *loculi* kregen een bakstenen muurtje als afsluiting. In één *loculus*, in de gang G08, werden drie personen bijgezet waaronder één kind.⁷ In de westelijke wand van de gang G2 werd volgens Nuzzo in de eerste fase één *arcosolium* aangebracht.⁸ Tenslotte werden er in de eerste fase ook twee *a mensa*-graven in het hypogeum aangebracht.⁹ Het totale aantal bijzettingen voor de eerste fase kon door Spera berekend worden op 118 (42 graven in G7; waarschijnlijk ook 42 graven in G8; 34 graven in G1 – G2).¹⁰

De *loculi* uit de tweede fase zijn groter in omvang dan die uit de eerste fase. Vandaar ook dat Spera meent dat het waarschijnlijker is dat de gang G5 pas in de tweede fase werd aangelegd aangezien hier geen *loculi* zoals die bekend zijn uit de eerste fase voorkomen, maar wel de typische *loculi* uit de tweede fase.¹¹ De berekening van Spera toonde aan dat er in de tweede fase 227 nieuwe graven werden aangelegd (47 nieuwe graven bovenop de 42 bestaande *loculi* in G7; waarschijnlijk eenzelfde evolutie in G8; 22 nieuwe graven bovenop de 34 bestaande graven in G1 – G2; 56 graven in de nieuwe gang G5; 12 graven in het nieuwe *cubiculum* Ga; 12 graven in het nieuwe *cubiculum* Gb). Het aantal graven dat in de wanden van de trap werd aangelegd is niet exact te bepalen wegens verschillende antieke en moderne aanpassingswerken aan deze muren. Spera wijst erop dat tijdens de tweede fase de capaciteit van het hypogeum verdrievoudigd werd. Eveneens opmerkelijk is dat tijdens de tweede fase “speciale” graven (*a mensa*-graven en *arcosolia*), met name in de *cubicula*, verschijnen die een zeker sociaal onderscheid aangegeven.¹² Tijdens de derde fase, dit is dus na de tweede uitdieping, werden volgens Spera meer dan 173 graven aangelegd. De met bakstenen afgesloten *loculi* zoals die bijvoorbeeld in de gang G9 voorkomen, zijn gekenmerkt door hun verzorgde aanleg en hun zeer verschillende afmetingen.¹³ Bij verdere uitbreidingen van het hypogeum door middel van de aanleg van nieuwe zones werd de capaciteit met 1300 graven vergroot (543 graven in de zone G en 767 graven in de zone H).¹⁴

In het *cubiculum* Gb zijn (waarschijnlijk in een latere fase) tegen de zuidelijke en noordelijke wand drie *a forma*-graven aangebracht. Ook in de gangen G7 en G08 werden *forma*-graven aangelegd.¹⁵ Het enige *forma*-graf in de later aangelegde gang G12, werd op basis van een inscriptie gedateerd in 399.¹⁶

Het *arcosolium* uit de eerste fase in de gang G2 werd gedecoreerd met rode strepen.¹⁷ De doorgang tot het *cubiculum* Gb uit de tweede fase is versierd met rode strepen, decoratieve patronen en een gazelle. In het *cubiculum* bestaan de fresco's, daar waar ze niet verstoord zijn door *loculi*, uit een vlakindeling met rode en

¹ Spera 2004b, 39.

² Spera 2004b, 47 en 51.

³ Spera 2004b, 56.

⁴ Tolotti 1978b, 165; Pergola 1999, 190.

⁵ Spera 2004b, 112.

⁶ De Santis 1997, 53–54.

⁷ Nuzzo 2000a, 126; Spera 2004b, 33.

⁸ Nuzzo 2000a, 125–126. Volgens haar was dit ook het geval in het *cubiculum* Gb. Zoals hierboven aangegeven is, dient erop basis van het nieuwe topografische onderzoek door Spera van uitgegaan te worden dat dit *cubiculum* (evenals het *cubiculum* Ga) pas in de tweede fase werden aangelegd.

⁹ Nuzzo 2000a, 126–127.

¹⁰ Spera 2004b, 45.

¹¹ Spera 2004b, 45.

¹² Spera 2004b, 45.

¹³ Spera 2004b, 47.

¹⁴ Spera 2004b, 112.

¹⁵ Nuzzo 2000a, 126–127.

¹⁶ Nuzzo 2000a, 126; Spera 2004b, 33.

¹⁷ Nuzzo 2000a, 125–126.

groene strepen aangebracht. Verder zijn er nog afbeeldingen van een kroningsscène (zoals bij literaire wedstrijden onder herders, eerder dan de doornenkroning van Christus zoals Provoost meent), een leraar en een vrouw bij een bron (waarschijnlijk Christus en de Samaritaanse vrouw), de opwekking van Lazarus, de genezing van de bloedvloeïing en florale versieringselementen. Het gewelf werd versierd met een schaaadrager, vogels en bloemenslingers.¹ De fresco's uit de bovenste zone van het *cubiculum* van de *coronatio* kunnen waarschijnlijk gedateerd worden in de eerste decennia van de derde eeuw.²

Inscripties uit de eerste fase zijn niet bewaard.³ De epigrafie die voorkomt in het hypogeum van de Scala maggiore uit latere fasen wordt gekenmerkt door de eenvoudige formulering, het gebruik van de Griekse taal en het gebruik van de enkelvoudige *nomina*.⁴ Uit de tweede fase zijn inscripties bekend met een *in pace*-wens (bijvoorbeeld ICVR V 14871b) en afbeeldingen van een anker en/of een vis (bijvoorbeeld ICVR V 14196 en 15227a).⁵

Het private hypogeum is volgens Reekmans, Fiocchi Nicolai, Pergola en Spera opgericht in familieverband.⁶ Dit valt bijvoorbeeld af te leiden uit het *cubiculum* van de *coronatio* dat een opvallend element is in de voor het overige eerder homogene en egalitaire begraafplaats. Bovendien waren de eigenaars van het *cubiculum* Gb van een mindere klasse dan die van het *cubiculum* Ga. Dit leidt Spera af op basis van de minder centrale ligging van het *cubiculum* Gb.⁷ Op basis van typologische overeenkomsten met andere christelijke hypogea, wordt ook dit hypogeum als christelijk beschouwd.⁸ Natuurlijk wijzen ook de fresco's in het *cubiculum* Gb in een dergelijke richting.

Het klopt dat reeds in de periode vóór Constantijn de gangen en de *cubacula* uitgevoerd waren, zoals Tolotti stelt. Dat de uitdieping van hypogeum van de Scala maggiore echter pas gebeurde na Constantijn, is evenwel niet langer houdbaar.⁹ De datering van dit complex, dat volgens Tolotti behoort tot de groep van oudste christelijke hypogea, wordt ondersteund door twee argumenten. Enerzijds is er de aanwezigheid van twee *a mensa*-graven: één in het *cubiculum* Gb en één in de gang G2. Beide zijn volgens Tolotti voor de uitdieping van het gehele hypogeum aangebracht. Dit is zoals gezien niet correct. Anderzijds zijn er de fresco's in het *cubiculum* Gb: de rood-groene strepenstijl bevindt er zich niet langer in haar beginfase en er is de afbeelding van de zogenaamde *coronatio*.¹⁰ Op basis van vergelijkingen met andere gelijkvormige vroeg-christelijke hypogea, plaatst men het ontstaan van dit hypogeum in de eerste helft van de derde eeuw. Zo wordt verwezen naar de "typische" typologie: de zijgangen die aftakken van een hoofdgang, aanwezigheid van het oude *a mensa*-graftype, grote *loculi* met veel tussenruimte van elkaar ingevoegd, alsook de eenvoudige in het Grieks opgestelde inscripties met de enkelvoudige *nomina*.¹¹ Toch geeft Fasola toe dat de zojuist geschetste typologie ook vragen oproept. Zo treft men in het gangennetwerk direct links na het einde van de toegangstrap en voor het *cubiculum* Gb dezelfde graftypes en een identieke epigrafie aan. Toch wordt de aanleg van dit gangennetwerk op basis van topografisch onderzoek als de laatste fase van het hypogeum beschouwd. De mogelijke oorzaken voor het voorkomen van een dergelijke graftypologie en epigrafie, namelijk het veelvuldig hergebruiken van grafplaten uit reeds verlaten zones en het opnieuw uitgraven van graven volgens de oude manier van werken, zijn volgens mij te ver gezocht. Ik kan mij dan ook alleen maar aansluiten bij het besluit van Fasola dat over dateringen opgesteld op basis van typologie het laatste woord nog niet gezegd is.¹² In recentere publicaties wordt het ontstaan van dit hypogeum gedateerd in de eerste decennia van de derde eeuw, of algemener tussen 200 en 250 n.Chr., en dit op basis van de planimetrie en de graftypologie.¹³ De tweede fase volgde volgens Spera vlug op de eerste fase. Hiervoor verwijst ze naar de planimetrie, de graftypologie en de vormgeving van de *cubacula*. Maar wegens het ontbreken van duidelijke aanwijzingen blijft een exacte datering moeilijk.¹⁴ De derde fase volgt

¹ Provoost 2000a, 13.

² Fasola 1978a, 121; Pergola 1999, 188; Provoost 2000a, 13.

³ Spera 2004b, 46.

⁴ De Santis 1997, 54; Fasola 1978a, 121.

⁵ Spera 2004b, 47.

⁶ Fiocchi Nicolai 1986, 350; Pergola 1999, 188; Reekmans 1986a, 22; Spera 1997, 8.

⁷ Spera 2004b, 42 en 45.

⁸ Tolotti 1978b, 165.

⁹ Tolotti 1978b, 170.

¹⁰ Tolotti 1978b, 165; Tolotti spreekt over *a mensa*-graven in het *cubiculum* Gb en de gang G2. Volgens een nieuwe studie, betreft het feitelijk "gewone" *arcosolia*-graven. Maar zoals hierboven reeds aangegeven klopt het wel dat er ook *a mensa*-graven werden aangelegd tijdens de eerste fase.

¹¹ De Santis 1997, 54; Fasola 1978a, 120–121.

¹² Fasola 1978a, 120–121.

¹³ Fiocchi Nicolai 1998, 19; Pergola 1999, 188; Reekmans 1986a, 22; Spera 1997, 7; Spera 2004b, 46.

¹⁴ Spera 2004b, 46.

eveneens heel snel op, of zelfs quasi simultaan met, de tweede fase. Spera dateert deze fase op basis van muntvondsten en de graftypologie rond het midden van de derde eeuw n.Chr.¹

2.27 Hypogeum van de Scala minore / Regio F van de Praetextatus-catacombe

De toegangstrap tot het hypogeum dat later deel is gaan uitmaken van de Praetextatus-catacombe en pas tijdens een onderzoek in de periode tussen 1847 en 1854 herontdekt werd, is gelegen binnen dezelfde rechthoekige omheining waarbinnen ook de toegangstrap tot het hypogeum van de Scala maggiore start.² De toegangstrap tot dit hypogeum is op 23m van de toegangstrap van het hypogeum van de Scala maggiore gelegen. Ondergronds is de afstand tussen de twee hypogea slechts ongeveer 2m. De toegangstrap die later 45 treden bezat, telde tijdens de eerste fase maar ongeveer 35 treden.³

De opbouw van het hypogeum is goed vergelijkbaar met die van het hypogeum van de Scala maggiore. Een opvallend verschil echter is dat dit hypogeum meer uitgestrekt is dan het hypogeum van de Scala maggiore. Daar waar het hypogeum van de Scala maggiore zich grotendeels ontwikkelt binnen de bovengronds door een omheiningmuur aangeven ruimte, strekken de zijgangen van het hypogeum van de Scala minore zich uit ten oosten van deze omheining.⁴

De toegangstrap is 1,41m breed.⁵ De trap mondt uit in de hoofdgang F1 – F2. In de eerste fase waren er vier zijgangen (F9, F10, F11 en F13). Spera geeft voor de gangen F10, F11 en F13 een oorspronkelijke lengte van 12 tot 14m op. Deze gangen meten in hun huidige toestand na geleidelijk te zijn verlengd respectievelijk 20m, meer dan 70m en ongeveer 59m.⁶ De hoofdgang is 10,05m lang en 1,26m breed; de gang F9 was aanvankelijk 6,03m lang en 0,94m breed; F10 was 0,80m breed; F11 was 0,94m breed; F13 tenslotte was 0,80m breed.⁷ Het gangennetwerk werd uitgegraven direct onder een stevige tuflaag, dit is dus op het tweede niveau van de latere Praetextatus-catacombe.⁸ Volgens Spera's berekeningen was het gangenstelsel in de eerste fase tussen 61 en 88m lang.⁹ De uiteindelijke lengte van de zijgangen werd bepaald door de reeds bestaande structuren van de Spelunca Magna: de gangen F9 en F10 zijn korter dan de gangen F11 en F13. De lengte van de gang F9 werd volgens Tolotti bepaald door de kamer Ada van de Spelunca Magna en de gang F10 werd beperkt in zijn lengte door de aanwezigheid van de structuren PT van de Spelunca Magna. De gang F11 en in het verlengde van deze gang, de gang FT5 daarentegen, konden volgens Tolotti wel verlengd worden omdat men via nauwkeurige berekeningen ervoor gezorgd had geen snijdingen te maken met de reeds bestaande structuur PT van de Spelunca Magna. Volgens Tolotti verschilt het hypogeum van de Scala maggiore met dat van de Scala minore omdat in het eerste hypogeum bij de aanleg geen rekening werd gehouden met de mogelijkheid de gangen te verlengen. Bij het hypogeum van de Scala maggiore blijven alle gangen min of meer binnen de bovengrondse omheining, bij het hypogeum van de Scala minore daarentegen kennen de gangen een veel

¹ Spera 2004b, 53 en 56.

² Josi 1927, 202; Spera 1997, 7–8; Tolotti 1978b, 160; In deze studie werden de Spelunca Magna, het hypogeum van de Scala maggiore en het hypogeum van de Scala minore behandeld. Naast deze oorspronkelijke kernen, ontwikkelden er zich vanuit deze kernen nog andere regio's in de Praetextatus-catacombe. Deze regio's kunnen hier echter niet uitgebreid aan bod daar ze een uitbreidingszone zijn en geen oorspronkelijke kern of omdat ze reeds tot een veel latere fase behoren dan de ontstaansfase van de catacombe. Ik beperk me dan ook tot een kort overzicht: de derde eeuwse regio P gelegen ten noorden van de hoofdgang A van de Spelunca Magna (Nuzzo 2000a, 124–125); de na 350 n.Chr. ontstane regio D ten noorden van de hoofdgang A van de Spelunca Magna (Nuzzo 2000a, 128–129); de vierde eeuwse regio E gelegen op het derde niveau onder het oostelijke deel van de hoofdgang A van de Spelunca Magna (Nuzzo 2000a, 129–130); de regio H die een op het derde niveau gelegen uitbreiding is van het hypogeum van de Scala maggiore (Nuzzo 2000a, 130); de in het begin van de vierde eeuw ontstane regio I, gelegen ten zuiden van de westelijke toegang tot de Spelunca Magna (Nuzzo 2000a, 130–133); de eveneens in het begin van de vierde eeuw ontstane regio B, ten zuiden van de Spelunca Magna gelegen (Nuzzo 2000a, 133); tenslotte nog de in de tweede helft van de vierde eeuw ontstane regio's Q en R, eveneens ten zuiden van de Spelunca Magna gelegen (Nuzzo 2000a, 134).

³ Spera 2004b, 58–60 en 101.

⁴ Tolotti 1978b, 168.

⁵ Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1978b, Tafel 1.

⁶ Spera 2004b, 61.

⁷ Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1978b, Tafel 1.

⁸ Fasola 1978a, 120; Nuzzo 2000a, 127.

⁹ Spera 2004b, 103.

dynamischer verloop.¹ In de laatste fase van het hypogeum, na alle uitbreidingen, was het totale gangenstelsel met 300m toegenomen ten opzichte van de eerste fase.²

Zoals dit het geval was voor het hypogeum van de Scala maggiore, werd ook dit hypogeum in een tweede fase uitgebreid en uitgediept. Het hypogeum werd eerst uitgebreid zoals af te leiden valt uit de aanleg van aftakkingen van de gang F13 die reeds bestaande graven vernietigden. Pas daarna werd het hypogeum gedeeltelijk 1,50m tot 1,60m uitgediept tot op het derde niveau van de Praetextatus-catacombe.³

In de eerste fase van dit hypogeum werden volgens berekeningen van Spera tussen de 230 en 300 graven aangelegd. Het betrof hier louter *loculi* die in *pilae* van 3, 4 of 5 graven gerangschikt lagen. *A mensa*-graven, *arcosolia* en *cubicula* zoals die voorkwamen tijdens de eerste en tweede fase van het hypogeum van de Scala maggiore ontbreken hier volledig.⁴ De *loculi* die in dit hypogeum voorkomen, worden gekenmerkt door hun grote afmeting.⁵

Tegen het einde van de derde eeuw waren er volgens Spera ongeveer 1000 graven aangelegd in het hypogeum. In de vierde eeuw werd de capaciteit zelfs opgedreven tot 4570 graven.⁶

In de literatuur wordt geen melding gemaakt van decoratie in het hypogeum van de Scala minore tijdens de eerste fase. Ook over de inscripties wordt in de literatuur geen informatie verstrekt. Fiocchi Nicolai vermeldt dat de inscripties in de eerste gemeenschappelijke christelijke begraafplaatsen, het hypogeum van de Scala minore wordt specifiek aangehaald, gekenmerkt worden door het vermelden van de naam en eventueel ook de naam van de opdrachtgever of een *in pace*-uitdrukking.⁷

In een oudere publicatie vraagt Josi zich af of het hypogeum van de Scala minore zoals het in zijn huidige vorm bestaat, misschien geen uitbreiding is van een familiehypogeum zoals dit ook het geval was voor het hypogeum van de Scala maggiore.⁸ Op basis van de lengte van de gangen, veronderstelt Reekmans dat dit hypogeum toebehoorde aan een tamelijke grote gemeenschap.⁹ Fiocchi Nicolai en Spera menen eveneens dat de gemeenschappelijke begraafplaats, net zoals het hypogeum van de Scala Maggiore, ontstaan is uit een familiebegraafplaats.¹⁰

In de periode vóór Constantijn, dus nog in de derde eeuw n.Chr., bestond de kern van het hypogeum van de Scala minore. Verdere uitbreidingen en verdiepingen vonden plaats in de periode na Constantijn: na 313 n.Chr. werd het hypogeum verder uitgebreid op het tweede niveau, en in de volle vierde eeuw werd ook een uitbreiding op het derde niveau van de Praetextatus-catacombe uitgevoerd.¹¹ In recentere publicaties wordt het ontstaan van dit hypogeum gedateerd in de eerste decennia van de derde eeuw.¹² Dit is dus, ondersteund door de topografische aanwijzingen, gelijktijdig of net iets later dan het ontstaan van het hypogeum van de Scala maggiore.¹³ Zekere aanwijzingen die deze datering ondersteunen ontbreken. Maar het is volgens Spera zeker dat gezien de planimetrie (visgraatstructuur) en de graftypologie dit hypogeum 30 tot 40 jaar na de aanleg van het hypogeum van de Scala maggiore ontstaan is.¹⁴ Spera dateert het ontstaan van het hypogeum dan ook rond 250 n.Chr. Dit is gelijktijdig met de tweede uitdieping van het hypogeum van de Scala maggiore.¹⁵ De tweede fase kan volgens Spera gedateerd worden tussen Gallienus en het einde van de derde eeuw n.Chr.¹⁶

¹ Tolotti 1978b, 168–169.

² Spera 2004b, 103.

³ Spera 2004b, 63 en 101; Tolotti 1978b, 161; 167–168.

⁴ Spera 2004b, 61.

⁵ Nuzzo 2000a, 128.

⁶ Spera 2004b, 103.

⁷ Fiocchi Nicolai 2000c, 302 en 304.

⁸ Josi 1927, 215.

⁹ Reekmans 1986a, 22.

¹⁰ Fiocchi Nicolai 1986, 350; Spera 1997, 8; Spera 2004b, 63.

¹¹ Fasola 1978a, 120–121; Tolotti 1978b, 170; Pergola 1999, 190.

¹² Fiocchi Nicolai 1998, 19; Spera 1997, 7.

¹³ Pergola 1999, 190; Reekmans 1986a, 22.

¹⁴ Spera 2004b, 61.

¹⁵ Spera 2004b, 63.

¹⁶ Spera 2004b, 63.

2.28 Anonieme catacombe van de via Ardeatina / Balbina-catacombe

Deze catacombe is gelegen langs de via Ardeatina, namelijk net iets verder dan het *Quo vadis*-kruispunt.¹ Nabij deze catacombe werd in 1991 een circus-vormige basilica ontdekt.² In de recente literatuur is niet veel gepubliceerd over deze catacombe. Bovendien bestaat er zelfs nog geen eensgezindheid over het aantal *loculi* dat in een gang voorkomt. Toch neem ik deze catacombe in het overzicht op omdat er goede gronden zijn om aan te nemen dat de catacombe vóór 300 n.Chr. is ontstaan.

Spera meent in enkele van de primitieve kernen, onder meer in de eerste kern waar later een ondergrondse basilica wordt toegevoegd, het hergebruik van waterkanalen voor drainage te kunnen aanduiden.³ Ook in een tweede kern meent Spera dat het verschil in hoogte tussen bepaalde gangen het gevolg is van het hergebruik van bestaande waterkanalen. De ruimte b is volgens Spera een cisterne. Dit verklaart volgens haar waarom in de ruimte geen sporen zijn van funerair gebruik.⁴

Een eerste oorspronkelijke kern van deze catacombe was toegankelijk via een 1,30m brede trap die 13 treden telde die elk 0,24m hoog waren. Naast deze trap, zijn er nog twee andere trappen in de catacombe aanwezig die toegang verschaften tot andere primitieve kernen van deze catacombe.⁵ In het verlengde van de toegangstrap lag een lange gang met enkele *cubicula* en enkele zijgangen die een beperkte oppervlakte in beslag namen.⁶ Nergens wordt aangegeven of deze *cubicula* reeds tot de eerste fase behoorden of niet.

In de literatuur worden geen verdere exacte gegevens vermeld omtrent de lengte van de oorspronkelijke gangen en welke die oorspronkelijke gangen waren. Enkele afmetingen kunnen worden berekend aan de hand van plannen. De totale lengte van de hoofdgang was minstens 45,63m. Aan de voet van de trap was de gang 1,30m breed; voorbij een nis aan de rechterkant was de gang reeds 1,70m breed; ter hoogte van de eerste twee *cubicula* is de gang 1,60m breed; in de 2,60m voorbij de *cubicula* neemt de breedte van de gang af tot 1,40m; dan volgt een vernauwing in de gang van 0,85m; na de vernauwing is de gang opnieuw 1,40m breed; voor zover de figuren het toelaten is te zien dat de breedte van de gang vervolgens over een verloop van ongeveer 10m terug afneemt tot 1,20m. Op ongeveer 2,60m vóór de vernauwing in de hoofdgang, bevinden zich links en rechts langs de hoofdgang en tegenover elkaar gelegen, twee *cubicula*. Het westelijke *cubiculum* wordt voorafgegaan door een 0,80m lange en 0,80m brede gang. Het *cubiculum* zelf meet 2,90m bij 4,60m. Het oostelijke *cubiculum* wordt voorafgegaan door een 1m lange en 0,80m brede gang. Het *cubiculum* meet ongeveer 3m bij 4,80m. Ongeveer 19m verder dan deze twee *cubicula* bevindt er zich nog een dergelijk *cubiculum* (2,32m bij 4,52m) langs de oostelijke zijde van de hoofdgang.⁷

Een tweede primitieve kern bevindt zich ten oosten van de eerste kern. Deze kern is toegankelijk via een trap die parallel verloopt met die van de eerste kern. De regio wordt gekenmerkt door een onregelmatig verloop van deels reeds bestaande gangen. Deze regio werd verbonden met een meer naar het oosten gelegen ondergronds netwerk van funeraire gangen.⁸

Ten westen van de eerste primitieve kern ligt een derde primitieve kern met beperkte omvang. In het verlengde van de toegangstrap ligt de hoofdgang van waaruit enkele zijgangen aftakken. Deze kern werd verbonden met de eerste primitieve kern.⁹

Direct rechts van de toegangstrap van de eerste primitieve kern bevond zich volgens een reconstructie van Nestori een grote nis met in de achterwand een *arcosolium*. De eigenlijke kuip van het *arcosolium* was evenwel niet parallel met de achterwand en het lunet uitgehakt, maar haaks op deze richting in de muur achter het *arcosolium* aangebracht. De ruimte vóór het *arcosolium* is volgens Nestori te klein, namelijk ongeveer 1,20m diep, om als een *cubiculum* te kunnen hebben gefunctioneerd.¹⁰ Nuzzo vermeldt nog een *loculus a forno* in de westelijke wand in het begin van de hoofdgang.¹¹ Ik vermoed echter dat Nuzzo de oostelijke wand bedoelde met het vereerde graf dat door Nestori als een *arcosolium* met een haaks geplaatste kuip omschreven werd. Op de

¹ Fasola 1965, 16.

² Fiocchi Nicolai 1995b, 776.

³ Spera 1999, 82–83.

⁴ Spera 1999, 83. Zie figuur Spera 1999, 81.

⁵ Nestori 1990, 55 en 58.

⁶ Nestori 1990, 55 en 59.

⁷ Berekeningen op basis van de figuren Nestori 1990, 57 en Tavola III.

⁸ Spera 1999, 83.

⁹ Spera 1999, 83.

¹⁰ Nestori 1990, 58–59.

¹¹ Nuzzo 2000a, 34.

reconstructie-tekeningen van Nestori zijn geen *loculi a forno* aangegeven in de westelijke wand.¹ Langs de hoofdgang komen volgens Nuzzo ook *arcosolia* voor met een 0,85 tot 1m diepe kuip. Deze *arcosolia* werden alle voorzien van een witte bepleistering. Voor het overige komen zowel in deze kern als in de twee overige kernen hoofdzakelijk *loculi* voor.² In het oostelijke deel van deze kern zijn bepaalde nauwe gangen niet voorzien van *loculi*. Dit wijst er volgens Spera op dat bepaalde gangen inderdaad waterkanalen waren.³

In de tweede kern komen volgens Spera slechts een beperkt aantal *loculi* voor in de gangen.⁴ Nuzzo daarentegen stelt dat deze kern wel degelijk gekenmerkt wordt door een intensieve plaatsing van de graven waaronder ook *arcosolia*.⁵

In de derde kern komen hoofdzakelijk in het eerste deel van de hoofdgang en langs de trap *loculi* voor. In de *cubicula* werden voorbereidingen getroffen voor het aanleggen van graven. De graven werden echter nooit voltooid.⁶ In de verbindingsgang tussen deze kern en de eerste kern werden volgens Spera slechts weinig graven bijgezet.⁷ Volgens Nuzzo echter werden de wanden volledig bezet met in *pilae* geschikte *loculi*.⁸

Alle drie de kernen worden gekenmerkt door een relatief weinig aantal fresco's.⁹ Het kleine aantal fresco's in de tweede kern stelt festoenen van bladeren met bloemen, personages (misschien de bijgezette personen) en Oud en Nieuw Testamentische scènes voor.¹⁰ Eveneens in de tweede kern werden in het *cubiculum* a fresco's aangetroffen die een herder tussen zes vissen en zes schapen afbeelden.¹¹ Over eventuele inscripties die tot de eerste fase behoren, is geen informatie voorhanden.

Bij deze catacombe werd een halfondergrondse basilica aangetroffen die 16m bij 8m meet. De basilica staat in rechtstreeks contact met de eerste primitieve kern. Centraal in deze basilica staat een "tumulus". Deze constructie is het enige wat rest van de gang waar zich ooit een vereerd graf, namelijk het *arcosolium* voorafgegaan door de nis, bevond. De oorspronkelijke gangen of crypte werden volledig verwoest tijdens de aanleg van de basilica.¹² Slechts een deel van één *cubiculum* bleef bewaard.¹³ Volgens Nestori behoorde het tot een "tumulus" omgevormde vereerde graf toe aan paus Damasus.¹⁴ Fiocchi Nicolai echter is op basis van een pelgrimsverslag uit de eerste helft van de zevende eeuw n.Chr. (en in navolging van een niet gepubliceerde hypothese van U.M. Fasola) eerder de mening toegedaan dat de "tumulus" de vier of vijf graven bevatte van de zogenaamde "Griekse martelaren". Deze identificatie stemt, zo wijst Fiocchi Nicolai erop, overeen met de overgeleverde *passio* van deze martelaren dat stelt dat ze ondergronds werden bijgezet ter hoogte van de eerste mijl van de via Appia. Met deze plaatsaanduiding stemt de ligging van de anonieme catacombe overeen.¹⁵ Een derde hypothese wordt aangedragen door Spera. Zij volgt de hypothese van de Rossi die stelt dat de drie kernen rondom de anonieme basilica deel uit maken van de Balbina-catacombe die opgericht werd door paus Marcus.¹⁶ Niettegenstaande deze identificatie bevat de "tumulus" in de anonieme basilica volgens Spera toch vier of vijf graven.¹⁷ In de literatuur wordt geen uitspraak gedaan over het al dan niet private of gemeenschappelijke karakter van de verschillende kernen. Gezien de overwegende aanwezigheid van *loculi* en de redelijke uitgestrektheid van de eerste kern kan gedacht worden dat deze primitieve kern een gemeenschappelijke begraafplaats was. De aanwezigheid van de *cubicula*, waarvan niet bekend is of deze reeds tot de eerste fase behoorden, wijzen evenwel op een meer privaat initiatief. Met de huidige bekende gegevens kan geen zekere uitspraak gedaan worden omtrent het private of gemeenschappelijke statuut.

Nestori dateert de eerste primitieve kern in de vierde eeuw, en zelfs naar het einde van de vierde eeuw toe, op basis van de monumentaal uitgewerkte *arcosolia* en *cubicula*. Een ondersteunend bewijs meent hij te vinden in de inscripties die uit de vijfde eeuw n.Chr. stammen en op basis van stillistische eigenschappen en

¹ Afgeleid op basis van de tekeningen in Nestori 1990, Tavola III en 57.

² Nuzzo 2000a, 34.

³ Spera 1999, 83.

⁴ Spera 1999, 83.

⁵ Nuzzo 2000a, 31.

⁶ Spera 1999, 83.

⁷ Spera 1999, 83.

⁸ Nuzzo 2000a, 31.

⁹ Nestori 1974, 151.

¹⁰ Spera 1999, 152 en 154.

¹¹ Spera 1999, 83.

¹² Carletti 1972, 126–127; Fasola 1965, 16–17; Nestori 1990, 58.

¹³ Carletti 1972, 127; Nestori 1990, 60–61.

¹⁴ Nestori 1990, 119–124.

¹⁵ Fiocchi Nicolai 1995b, 783–784; Fiocchi Nicolai 1999, 134–135; Fiocchi Nicolai 2001, 88.

¹⁶ Spera 1999, 82.

¹⁷ Spera 1999, 85–86.

kleurgebruik van de weinige resten van fresco's die nog bewaard zijn gebleven.¹ Volgens Spera kan geen enkele van de primitieve kernen vóór 350 n.Chr. gedateerd worden. Hiervoor verwijst zij naar de talrijke baksteenstempels die er werden aangetroffen die uit de Cl(a)udiana-werkplaats afkomstig zijn.² In de tweede regio wijzen ook de inscripties naar het einde van de vierde eeuw n.Chr.³ In de derde regio wordt de datering geschraagd door twee gedateerde inscripties uit 376–378 n.Chr. en 385–406 n.Chr. In de verbindingsgang tussen deze regio en de eerste primitieve kern werd een inscriptie uit 389 n.Chr. aangetroffen.⁴

Hoewel Nuzzo ook wijst op de datering van de inscripties, namelijk *grosso modo* tussen 365–375 n.Chr. en het midden van de zesde eeuw, houdt zij er toch rekening mee dat de eerste primitieve kern, althans het door de aanleg van de basilica verdwenen deel, door de aanwezigheid van een vereerd graf moet ontstaan zijn in de periode vóór Constantijn.⁵ Dit argument gaat tot op zekere hoogte op voor martelaren-graven, maar bezit geen chronologische indicatie indien het vereerde graf aan een nog niet geïdentificeerde paus zou toebehoren. Een belangrijke stap in de datering van deze catacombe zal volgen uit een juiste indentificatie van het vereerde graf: dit is ofwel het graf van Damasus zoals Nestori meent, ofwel het graf van de zogenaamde “Griekse martelaren” zoals Fiocchi Nicolai meent. Nuzzo sluit zich wel aan bij een datering in de tweede helft van de derde eeuw voor de tweede en derde primitieve kern.⁶ Fiocchi Nicolai tenslotte dateert het ontstaan van de eerste primitieve kern in de tweede helft van de derde eeuw n.Chr.⁷ Bovendien stemt hij ook in met een datering tussen 370 n.Chr. en de eerste decennia van de vijfde eeuw betreffende de architectuur en de fresco's van de *cubicula*. Een datering die volgens Fiocchi Nicolai verder gestaafd wordt met de aangetroffen inscripties.⁸ De aanleg van de ondergrondse basilica in de eerste primitieve kern kan op basis van de daar aangetroffen inscripties bij *formae* waarschijnlijk in de eerste helft van de zesde eeuw gedateerd worden.⁹

Ik meen dat slechts een grondige studie van de gehele catacombe en eventueel ook een identificatie van het vereerde graf, tot een bevredigende voorstel voor de datering kan leiden. De tot nu toe gepubliceerde informatie is te beperkt om een goed beeld te verkrijgen van het ontstaan en de ontwikkeling van de catacombe. Bovendien bestaat er zelfs geen eensgezindheid over het zeldzaam dan wel veelvuldig voorkomen van graven in bepaalde gangen van de catacombe. Dergelijke tegenstrijdigheden maken het nog moeilijker om een correct beeld te krijgen van de catacombe. Hierboven ben ik reeds ingegaan op het feit dat de aanwezigheid van een vereerd graf niet *ipso facto* op een datering in de periode vóór Constantijn wijst. Toch meen ik dat Fiocchi Nicolai's standpunt het overwegen waard is. Hoewel hij zich baseerde op een zevende eeuws pelgrimsverslag, blijft zijn datering op archeologisch vlak echter hypothetisch. Maar ik wijs er ook op dat nog andere catacomben in deze studie gedateerd werden op basis van een vaak hypothetische reconstructie van de eerste, primitieve kern. Vandaar dat ik deze catacombe ook in het overzicht heb opgenomen, weliswaar in de wetenschap dat de datering tot op zekere hoogte nog steeds hypothetisch blijft.

2.29 Regio “dello Scalone del 1897” in de Domitilla-catacombe

Deze zone maakt deel uit van de latere Domitilla-catacombe. Gedurende de opeenvolgende ontwikkelingsfasen van de catacombe, fungeerde deze zone als een verbindingsstuk tussen het hypogeum van de Flavii-Aurelii (A en B), het hypogeum van de Flavii, het hypogeum van de martelaren en de meest zuidelijke hypogea, namelijk het hypogeum van Ampliatus en dat van de Goede Herder.¹⁰ Deze zone werd ontdekt in 1897.¹¹

De oudste zone van deze regio bevindt zich op het tweede niveau. Deze zone werd op hetzelfde niveau, namelijk het tweede niveau van de Domitilla-catacombe, aangelegd als de regio van de Flavii-Aurelii en het *cubiculum* van de Goede Herder. De keuze voor deze plaats werd volgens Pergola nog versterkt door de

¹ Nestori 1974, 154; Nestori 1990, 119–120.

² Spera 1999, 82.

³ Spera 1999, 83.

⁴ Spera 1999, 83.

⁵ Nuzzo 2000a, 31.

⁶ Nuzzo 2000a, 31.

⁷ Fiocchi Nicolai 2000b, Fig. 3.

⁸ Fiocchi Nicolai 2001, 88.

⁹ Fiocchi Nicolai 1999, 134; Nuzzo 2000a, 31; Spera 1999, 86.

¹⁰ Pergola 1999, 213.

¹¹ Pergola 1987, 51.

aanwezigheid van een *arenarium* dat naar alle waarschijnlijk verlaten werd bij de eerste graafwerken voor de catacombe. De afvalstoffen van het uithakken van de gangen werden in de verlaten zandgroeve gedumpt.¹

De huidige toegangstrap stamt uit de laatste fase van de regio. Van de oorspronkelijke toegangstrap zijn geen sporen meer bewaard. De wanden en treden van deze trap zijn voorzien van een baksteenbekleding. Volgens Pergola is het waarschijnlijk dat onder de bekleding van de treden de oorspronkelijke uit de tuf uitgehakte treden liggen.² De huidige toegangstrap telde minstens 30 treden.³ Indien Pergola's veronderstelling klopt, kan ook de oude trap over 30 treden beschikt hebben.

De oorspronkelijke kern van deze zone bestond volgens Pergola uit de gangen I, H, H4, H5, H6, H7, I13, de verbindingsgangen tussen H en I en eventueel ook de twee niet meer toegankelijke gangen ten noorden van de gang H7. De primitieve regio werd door Pergola afgebakend op basis van de graftypologie en de morfologie van de gangen.⁴

De hoofdgang I was in oorsprong minstens 30,94m lang, de gang H was 38,08m lang; de gang H4 was 9,04m lang; de gang H5 was 8,80m lang; de gang H6 was 9,28m lang; de onregelmatig verlopende gang H7 was 8,80m lang; de gang I13 was 2,61m lang en de vier verbindingsgangen tussen H en I zijn samen 14,76m lang. De breedte van de gangen is gemiddeld 0,92m.⁵

Tijdens de eerste fase bestond deze zone reeds uit een uitgestrekt gangennetwerk, een uitzonderlijke situatie volgens Pergola als men dit vergelijkt met het ongeveer 70m lange gangenstelsel tijdens de eerste fase in het hypogeum van de Flavii Aurelii A.⁶

De zijgang H4 bezit als enige gang een verzorgd uitgehakt tongewelf. Alle andere gewelven waren vlak. De gewelven van de gangen werden in een stevige tuflaag uitgehakt zodat de stabiliteit van de constructie gegarandeerd was. De muren van de gangen daarentegen waren in minder kwaliteitsvolle tuf ontgonnen. Hierdoor konden volgens Pergola de gangen niet uitgediept worden.⁷ Alleen de gang I werd uitgediept. Dit is dan ook de enige gang van deze zone die niet bewaard is gebleven.⁸

Tijdens een tweede fase werden volgens Pergola de gang H in zuidelijke richting uitgebreid en de gang I in noordelijke richting. Beide uitbreidingen waren relatief beperkt in omvang. Tijdens een derde fase werd het hypogeum nog verder in zuidelijke en noordelijke richting uitgebreid. Hierdoor ontstond een versmelting met het hypogeum van de Goede Herder. In de vierde fase werd de regio van de Scalone del 1897 aangesloten op het gangennetwerk rond de basilica van de heiligen Nereus en Achilleus.⁹

In de oudste zone van deze regio werden in de wanden van de gangen grote *loculi* in regelmatige *pilae* aangebracht. Tussen de *loculi* was steeds een groot tussenschot aanwezig. In de vierde en vijfde eeuw n.Chr. werden in deze tussenschotten kleine *loculi* aangelegd. De oorspronkelijke *loculi* werden volgens Pergola hoofdzakelijk afgesloten met marmeren afsluitstenen. Het zojuist beschreven graftype komt volgens Pergola ook voor in de oudste fase, namelijk in het midden van de derde eeuw n.Chr., van de Flavii-Aurelii zone. In de oudste zone van deze regio, dit in tegenstelling tot de omliggende zones, kwamen geen *cubicula* of *arcosolia* voor.¹⁰ In totaal beschikte de vroegste kern van de regio over ongeveer 375 tot 400 *loculi*.¹¹ In de wanden van de toegangstrap werden in de laatste fase boven elkaar geplaatste *arcosolia* aangebracht.¹²

In de eerste fase van deze regio werden geen decoraties aangebracht.¹³ Slechts vier inscripties uit de eerste fase zijn *in situ* bewaard gebleven. In de gang in het verlengde van de toegangstrap werd een, niet *in situ* aangetroffen en bovendien tegenwoordig verloren gegane, inscriptie aangetroffen uit 273 n.Chr. In de gang H4 werden vier *in situ* aanwezige inscripties aangetroffen. De inscripties vermelden de naam van de bijgezette personen: Asterius (met onder de naam een afbeelding van een anker), Florenti (met naast de naam twee kleine bomen en onder de naam een vogel), Niconi Gaianus Alumno en tenslotte Valeria (met een afbeelding van een

¹ Pergola 1999, 213.

² Pergola 1987, 56.

³ Afgeleid op basis van de figuur Pergola 1987, 53.

⁴ Pergola 1987, 54–55.

⁵ Berekeningen op basis van de figuur Pergola 1987, 53.

⁶ Pergola 1987, 55.

⁷ Pergola 1987, 55.

⁸ Pergola 1987, 55.

⁹ Pergola 1987, 55–56.

¹⁰ Nuzzo 2000a, 48; Pergola 1987, 55 en 57.

¹¹ Nuzzo 2000a, 48; Pergola 1987, 55.

¹² Pergola 1987, 56.

¹³ Pergola 1987, 54.

anker; deze grafplaat is een hergebruikt stuk marmer waarvan de vroegere inscriptie werd weggehakt).¹ Pergola vermoedt dat ook vier andere niet *in situ* aangetroffen grafplaten (waarvan twee in het Grieks en twee in Latijn) tot deze gang behoorden. Volgens hem kunnen ook nog eens zes andere niet *in situ* aangetroffen inscripties verbonden worden met de eerste fase van deze regio. De inscripties vermelden eveneens de naam van de overleden personen en in vier gevallen komt ook de *in pace*-wens voor. De inscripties die verbonden kunnen worden met de eerste fase worden volgens Pergola gekenmerkt door hun eenvoudige formuleringen. Vaak wordt alleen het *cognomen* vermeld en eerder uitzonderlijk de *duo nomina*. Soms komt een vredeswens voor. Slechts in één geval werd de opdrachtgever vermeld: *[Epi]tteto ven(e) [mere]nti fecit coius A(ga)pe*. De inscripties zijn hoofdzakelijk in het Latijn opgesteld. Het geheel van deze karakteristieken doet Pergola besluiten dat deze inscripties te dateren zijn in de derde eeuw n.Chr.²

Volgens Pergola en Nuzzo duiden de gelijkvormigheid van de *loculi*, hun regelmatige voorkomen en de afwezigheid van decoratie erop dat deze zone als een begraafplaats van een christelijke gemeenschap fungeerde.³ Deze zone is naast het hypogeum van de martelaren, de enige zeker christelijke kern uit de vóór-Constantijnse periode van de Domitilla-catacombe.⁴

De epigrafie, de topografie, dat wil zeggen de regelmatige ontginning van het netwerk van gangen, en de typologie van de graven duiden er volgens Pergola, Fasola en Testini op dat deze regio ontstaan is in de derde eeuw n.Chr.⁵ Op basis van de epigrafie geraakt Pergola tot een nog scherpere datering, namelijk in de tweede helft van de derde eeuw. Door deze datering zijn deze zone en het hypogeum van de martelaren de enige zeker christelijke vóór-Constantijnse kernen van de Domitilla-catacombe.⁶

De verschillende aanpassingen aan de toegangstrap wijzen er volgens Pergola op dat deze regio gedurende lange tijd in gebruik was. Ook de uitgestrektheid van de zone wijst hierop.⁷ De tweede fase wordt door Pergola nog tijdens de derde eeuw n.Chr. gedateerd. De derde en vierde fase vonden volgens hem respectievelijk plaats rond het begin van de vierde eeuw en in de tweede helft van de vierde eeuw n.Chr.⁸ Argumenten die deze dateringen ondersteunen, ontbreken.

2.30 Hypogeum van St.-Thecla in de Thecla-catacombe

De langs de via Laurentina / via Ostiense gelegen catacombe werd in 1703 ontdekt.⁹ Door moderne ingrepen zoals het ombouwen van bepaalde delen van de catacombe als wijnkelder, is veel informatie over het ontstaan van de catacombe verloren gegaan.¹⁰ De catacombe was in een heuvel ingegraven. In de zone waar de catacombe werd uitgebouwd, was een *arenarium* gelegen dat reeds vanaf het midden van de eerste eeuw n.Chr. geëxploiteerd werd. Bij de aanleg van de catacombe, werden bepaalde delen van het *arenarium* hergebruikt.¹¹

De pagane necropool die boven de Thecla-catacombe gelegen is, werd reeds ontdekt in het begin van de achttiende eeuw.¹² Zo werden onder andere een stèle en twee asaltaren uit de tweede helft van de eerste eeuw

¹ Pergola 1982, 159; Pergola 1987, 57–58.

² Pergola 1987, 58.

³ Pergola 1987, 59; Pergola 1999, 213; Nuzzo 2000a, 48.

⁴ Pergola 1999, 213; De andere zeker christelijke vóór-Constantijnse kern van de Domitilla-catacombe, namelijk het hypogeum van de martelaren, kan niet in dit overzicht opgenomen worden omdat er te weinig relevante informatie voorhanden is. Het betrof een klein, in de tweede helft van de derde eeuw n.Chr. aangelegd hypogeum dat waarschijnlijk inzake opbouw te vergelijken was met het hypogeum van de Flavii. In het hypogeum werden de graven van de heiligen Nereus en Achilleus bijgezet. Het hypogeum werd grotendeels verwoest bij de aanleg van de *basilica*. Er zijn slechts nog enkele resten van de oorspronkelijke toegangstrap en het gewelf bewaard gebleven. De bijzetting van beide genoemde soldaat-martelaren zorgde er voor dat de verschillende kernen werden samengevoegd of dat met andere woorden de Domitilla-catacombe vorm kreeg en verder werd uitgebreid. Zie hiervoor: De Santis 1997, 76; Fasola 1978a, 119; Nuzzo 2000a, 47; Pergola 1982, 150–152; Pergola 1999, 213.

⁵ Fasola 1978a, 118; Pergola 1982, 159; Pergola 1987, 59.

⁶ Pergola 1987, 59; Pergola 1999, 213.

⁷ Pergola 1982, 160.

⁸ Pergola 1987, 55–56.

⁹ Fasola 1970, 201; Pergola 1999, 224; Deze catacombe wordt omschreven als kern D om ze te onderscheiden van drie overige cimiteriale kernen: A, B en C die hieronder aan bod komen.

¹⁰ Fasola 1970, 204 en 207; Fasola 1978a, 113.

¹¹ Pergola 1999, 222.

¹² Scrinari Santa Maria 1985, 389.

n.Chr. ontdekt.¹ Op basis van de epigrafische bronnen kan worden afgeleid dat de necropool georganiseerd werd door *collegia* waartoe hoofdzakelijk familie's van *liberti* van Griekse en oosterse afkomst behoorden. In de langs een straat georiënteerde necropool kwamen aanvankelijk (tegenwoordig slechts gedeeltelijk bewaarde) columbaria voor, en later ook *a cappuccina*-graven.² De necropool was in gebruik vanaf de tweede eeuw n.Chr. tot het midden van de derde eeuw n.Chr.³

Op het grondgebied boven de catacombe werden vier grensstenen teruggevonden die waarschijnlijk de grenzen van een necropool aangaven. Niets wijst er echter op dat deze grensstenen de christelijke necropool afbakenden. Op deze grensstenen is volgende inscriptie aangebracht: *TER(minus) M. VALERI HE(r)METIONIS*.⁴

Bovengronds is ook een muur aangetroffen. Deze muur fungeerde waarschijnlijk niet zozeer als stutmuur tegen van de helling afglijdende aarde, maar als een omheiningsmuur. Het is opmerkelijk dat bijna de gehele catacombe, op de laatste uitbreidingen na, zich binnen deze omheiningsmuur bevindt.⁵

De catacombe is niet ontstaan vanuit de daar opgetrokken basilica. De primitieve kern van de catacombe bevond zich evenwel op de plaats waar later de basilica werd opgetrokken. Door de bouw van de basilica en het inrichten van een kelder in deze basilica in latere tijden, werd de primitieve kern grondig verstoord, maar toch zijn de sporen van deze *nucleus* nog goed te traceren volgens Fasola. Op basis van deze sporen is het volgens Fasola mogelijk de *nucleus* hypothetisch te reconstrueren.⁶

Het hypogeum van waaruit de catacombe zich ontwikkelde, was toegankelijk via de trap W. De oorspronkelijke toegangstrap telde 20 treden.⁷ Bovenaan de trap, dit is voor de eerste vier treden, was de trap 1,04m breed, daarna is de trap nog 0,88m breed.⁸

Aan de voet van de trap was haaks op de trap de hoofdgang ingeplant. Deze gang was 7,22m lang en 1,14m breed.⁹ De hoofdgang was oorspronkelijk op een hoogte van 2,30m overdekt door een tongewelf.¹⁰ Bijna centraal op deze hoofdgang start in de zuidelijke wand een zijgang. Deze zijgang was tenminste 7,98m lang en eveneens 1,14m breed.¹¹

Aan het westelijke einde van de hoofdgang was een rechthoekige ruimte aangebracht waarop het *cubiculum* a aansloot. De voorruimte mat ongeveer 2,28m bij 2,09m; de eigenlijke grafkamer (voorafgegaan door een 0,40m lange en 0,80m brede gang) mat 2,85m bij 3,04m.¹² De voorruimte was 2,20m hoog.¹³ Aan de andere kant van de hoofdgang was het *cubiculum* b aangebracht. Dit *cubiculum* mat 2,66m bij 2,28m.¹⁴ Langs de zijgang was tenslotte nog het *cubiculum* c aangebracht. Het *cubiculum* werd voorafgegaan door een gangetje. Het gangetje voor het *cubiculum* was 1,33m lang en 0,76m breed en het *cubiculum* mat 2,66m bij 2,66m.¹⁵

In de wanden van de in de tuf uitgehakte trap waren graven aangebracht. De *loculi* die in de wanden waren aangebracht, werden vernietigd bij de monumentaliseringswerken van de trap. Bovenaan de trap waren in oorsprong twee met pleister bezette *arcosolia* aangebracht die eveneens vernietigd werden bij dezelfde monumentaliseringswerken.¹⁶ In de hoofdgang waren *loculi* aangebracht. Deze *loculi* werden bij de bouw van de basilica achter een muur verborgen.¹⁷ In het *cubiculum* a waren drie *arcosolia* aangebracht.¹⁸ In het westelijke

¹ Scrinari Santa Maria 1985, 392.

² Fasola 1970, 229; Scrinari Santa Maria 1985, 399–400.

³ Pergola 1999, 222.

⁴ Fasola 1970, 224–226; Scrinari Santa Maria 1985, 398; Men lette er evenwel op dat in Fasola 1989, 1170 gesteld wordt dat de vier grensstenen “*probabilmente*” de bovengrondse zone van de Thecla-catacombe afbakenden. Hier wordt echter geen redenen aangegeven waarom de vier grensstenen nu toch zouden kunnen gelinkt worden met de catacombe of de christelijke necropool.

⁵ Fasola 1970, 222–223 en 238.

⁶ De Santis 1997, 98; Fasola 1970, 201, 203 en 207.

⁷ Afgeleid op basis van de figuur Fasola 1970, 208.

⁸ Fasola 1970, 207.

⁹ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1970, 208.

¹⁰ Fasola 1970, 209.

¹¹ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1970, 208.

¹² Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1970, 208.

¹³ Fasola 1970, 210.

¹⁴ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1970, 208.

¹⁵ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1970, 208.

¹⁶ Fasola 1970, 207.

¹⁷ Fasola 1970, 209.

¹⁸ Afgeleid op basis van de figuur Fasola 1970, 208.

arcosolium is een vereerd graf aanwezig. Dit graf wordt algemeen beschouwd als het graf van de heilige Thecla.¹ In het *cubiculum* c is in de zuidelijke wand een nis aangebracht die niet aangewend is als graf.² In het *cubiculum* was nog één *arcosolium* aangebracht. In het *cubiculum* b waren geen *arcosolia* aangebracht.³ In de basilica werden twee extreem grote *loculi* aangetroffen. Fasola vermoedt dat deze *loculi* als *ossuaria* fungeerden waar de beenderen uit de graven van de primitieve kern werden in bijgezet.⁴ Het exacte aantal graven dat aangelegd werd in de primitieve kern, wordt in de literatuur niet aangegeven.

In de literatuur wordt geen melding gemaakt van sporen van decoratie van de primitieve kern van de catacombe of van inscripties die verbonden kunnen worden met het hypogeum. Ook in de latere catacombe werden slechts weinig inscripties teruggevonden. Wel werden er vele pagane inscripties boven en in de catacombe teruggevonden.⁵

Hoewel de verdere ontwikkeling van de Thecla-catacombe hier achterwege blijft wegens niet relevant voor de vraagstelling, moet erop gewezen worden dat in één studie melding wordt gemaakt van het hergebruik van waterkanalen en cisternen bij de ontwikkeling van de catacombe. Op basis van overeenkomsten in de structuur tussen de Thecla-catacombe met onder andere de door Tolotti als zodanig herkende waterkanalen in de catacombe *ad vicesimum* langs de via Flaminia, de cisterne nabij Tor Forame, de cisterne van de Vigne di Colle Mattia en de cisterne nabij de *scala della Caffarella* in de Praetextatus-catacombe meent Tolotti dat ook de Thecla-catacombe uitgewerkt is in een systeem van waterkanalen en cisternen. De *lucernaria* die deze catacombe van licht voorzien, zijn volgens Tolotti geen bovengrondse mausolea die omgevormd werden tot *lucernaria* maar putten die het mogelijk maakten water uit de kanalen te scheppen.⁶ Over de oorspronkelijke gehypothetiseerde kern spreekt Tolotti niet. De hypothese die hierboven echter werd opgesteld op basis van de fragmentarische archeologische resten, kan echter niet volledig achterwege gelaten worden. Deze kern vertoont naar mijn mening geen enkele overeenkomst met de zojuist aangehaalde systemen van waterkanalen en cisternen. Vandaar dat ik er van uit ga dat de oorspronkelijke kern van de Thecla-catacombe een nieuw aangelegd hypogeum was en geen in een cisterne of waterkanaal ingerichte begraafplaats. Daarmee sluit ik echter niet uit dat de rest of gedeelten van de Thecla-catacombe wel in een waterbouwkundige constructie werden ondergebracht.

Door Fasola en Reekmans wordt de vroegste kern van de latere Thecla-catacombe beschouwd als een christelijk familiehypogeum.⁷ Het ontstaan van deze begraafplaats wordt door Fasola, Testini en Reekmans op basis van topografische argumenten op het einde van de derde eeuw n.Chr. geplaatst.⁸ Een ander argument voor een dergelijke datering is de architectuur van dit hypogeum.⁹ Korte tijd later worden ook andere ruimtes, namelijk delen van het verlaten *arenarium*, door de christenen als begraafplaats aangewend. In de eerste jaren van de Kerkvrede werd de basilica opgericht die de oorspronkelijke kern van de catacombe sterk verstoord heeft.¹⁰ De verdere ontwikkeling van de eigenlijke catacombe situeerde zich hoofdzakelijk na de Kerkvrede.¹¹

2.31 Hypogeum A nabij de Thecla-catacombe

Dit hypogeum is gelegen nabij de Thecla-catacombe.¹² Reeds in 1935–1936 werden in de zone onderaardse gangen aangetroffen bij wegenwerken. In 1963 werd het hier onderzochte hypogeum bij grondwerken ontdekt.¹³ Het hypogeum A, dat tegenwoordig slechts gedeeltelijk bewaard is, bevond zich bij de ontdekking reeds in een zeer slechte bewaringstoestand. Erger nog was het gesteld met de hypogea B en C die nabij het hypogeum A werden ontdekt. De hypogea B en C bevonden zich op een hoger niveau dan het hypogeum A dat uitgewerkt was op het niveau van de Thecla-catacombe.¹⁴ Door een gebrek aan gegevens

¹ Fasola 1970, 239; Reekmans 1986a, 30.

² Fasola 1970, 230.

³ Afgeleid op basis van de figuur Fasola 1970, 208.

⁴ Fasola 1970, 239.

⁵ Fasola 1970, 264–267; de overige 32 pagane inscripties die in de necropool werden aangetroffen, werden gepubliceerd in Ferrua 1985, 421–434.

⁶ Tolotti 1980, 37–39.

⁷ Fasola 1970, 229; Reekmans 1986a, 30.

⁸ Fasola 1970, 230; Fasola 1978a, 113; Pergola 1999, 222.

⁹ Fasola 1978a, 109.

¹⁰ Fasola 1970, 230–231.

¹¹ Fasola 1970, 238.

¹² Fasola 1964, 19.

¹³ Fasola 1964, 21.

¹⁴ Fasola 1970, 103–104.

wegens de slechte staat van de constructies B en C en wegens de onmogelijkheid om deze constructies te dateren, neem ik deze hypogea niet op in mijn onderzoek.¹

Het hypogeum is toegankelijk via een in het noord-westen gelegen trap die 18 treden telde en 1,32m breed was.² De toegangstrap startte bovengronds vanuit een constructie in baksteen en tufsteen. Er zijn evenwel te weinig archeologische resten bewaard om de vorm van deze constructie te reconstrueren.³

De oorspronkelijke kern van dit hypogeum bestond uit vier of vijf gangen die haaks op elkaar staan zodat een vierkant ontstaat.⁴ Het betreft de gang 1 in het verlengde van de toegangstrap, de korte gang 3, de gang 4 en de gang 5. Voor de overige gangen is het moeilijk vast te stellen of deze ook reeds tot de vroegste kern behoorden.⁵ De hoogte van de gangen die tot de oorspronkelijk kern behoorden, schommelde tussen 2m en 2,50m. De gewelven van de gangen waren alle vlak.⁶

In het verlengde van de toegangstrap werd de gang 1 aangelegd.⁷ Het verloop van de gang 1 wordt gekenmerkt door waaivormige segmenten die op elkaar aansluiten.⁸ De gang 1 was ongeveer 9,90m lang en minstens 1,32m en maximaal 1,98m breed.⁹ De gang 1 was oorspronkelijk gemiddeld 2,15m hoog.¹⁰ In een latere periode werd een oostelijke toegangstrap gebouwd die in de gang 1 uitmondde. Hierbij werd het vloerniveau van de gang 1 op onregelmatige wijze verdiept.¹¹

Aan de voet van de trap start haaks op de gang 1 de gang 4. Deze gang was 8,80m lang en gemiddeld 1,21m breed. In het noord-westen bezit de gang 4 een zijgang waarvan het verloop niet volledig bekend is. Deze zijgang was minstens 1,76m lang en 1m breed.¹²

Parallel met de gang 1 en dus haaks op de gang 4, bevindt zich de gang 5. Deze gang was 11m lang. Het eerste stuk van de gang (dit is dus tussen de gangen 4 en 3) is gemiddeld 1,32m breed. Het tweede deel van de gang 5 (dit is het deel na de gangen 3 en 6) is 1,10m breed. In het deel tussen de gangen 4 en 3 bevindt er zich nog een korte zijgang die 2,42m lang en 0,88m breed is.¹³

Hoewel het verloop van de gang 3 grondig verstoord is door latere aanpassingswerken, kan men tot de conclusie komen dat de gang ongeveer 5,28m lang was. De breedte van de gang 3 is waarschijnlijk 1,32m.¹⁴ Tussen de gangen 1 en 3 waren enkele treden noodzakelijk om het niveauverschil te overbruggen.¹⁵

In het verlengde van de gang 1 werd in een latere fase de gang 2 uitgehakt. Langs de gang 2 is het *cubiculum* 2a gelegen. Het vloerniveau van deze gang lag iets hoger. Vandaar dat twee of drie treden het niveauverschil dienden te overbruggen. Niet alleen het niveauverschil tussen beide gangen is opvallend, maar ook de iets van elkaar afwijkende oriëntatie van de gangen: de gang 2 ligt niet loodrecht op de gang 1 maar buigt iets af naar het westen. De oorzaak hiervoor is echter niet duidelijk.¹⁶ De gang 2 is 16,28m lang en neemt de breedte van 1,32m aan het begin van de gang geleidelijk af naar 0,66m op het einde van de gang. Gemiddeld is de gang ongeveer 1m breed. Het *cubiculum* 2a meet waarschijnlijk 3,52m bij 3,30m. Het *cubiculum* wordt voorafgegaan door een korte gang met een lengte van 0,88m en een breedte van 0,88m. Naar het einde van de gang 2 toe, zijn links en rechts twee korte aftakkingen aangebracht. De aftakking 7 is 2,64m lang en de tegenoverliggende gang 2,20m lang. De zijgang 7 wordt gekenmerkt door een verbreding in het midden van de gang. Bij de aanzet van de gang 7 is de breedte 1,10m, in het midden is de gang 1,32m breed en op het einde 0,66m breed. De tegenoverliggende gang is 1,10m breed.¹⁷

¹ Fasola 1970, 200.

² Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1964, Tav. 1.

³ Fasola 1964, 25–26.

⁴ Reekmans 1986a, 30–31.

⁵ Fasola 1964, 49.

⁶ Fasola 1964, 36.

⁷ Fasola 1964, 23.

⁸ Fasola 1964, 26.

⁹ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1964, Tav. 1.

¹⁰ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1964, Tav. 2.

¹¹ Fasola 1964, 23–24.

¹² Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1964, Tav. 1.

¹³ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1964, Tav. 1.

¹⁴ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1964, Tav. 1.

¹⁵ Fasola 1964, 34–35.

¹⁶ Fasola 1964, 32.

¹⁷ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1964, Tav. 1.

De gang 6 werd waarschijnlijk ook pas in een latere fase aangelegd. Deze gang was aanvankelijk slechts 6,60m lang en 1,32m breed. In een latere fase werd deze gang met een 4,62m lange en 0,88m brede gang uitgebreid.¹

In de oorspronkelijke kern waren de wanden bezet met *loculi* die hoofdzakelijk voor één bijzetting bestemd waren. *Formae* kwamen in de oorspronkelijke kern volgens Fasola niet voor.² Via de literatuur krijgen we slechts een beperkt zicht op het aantal graven dat in de oorspronkelijke kern was aangebracht. Zo vermeldt Fasola dat er in de muren van de trap en de gang 1 *loculi* werden aangelegd. Bij de *loculi* werden een schelp, een slakkenhuis, een fragment marmer, fragmenten van een klein parfumsflesje, een ivoren pop, één bronzen en vijf uit been gesneden ringen en een klein klokje aangetroffen.³ De *loculi* werden vrij onregelmatig ingevoegd. In de noord-oostelijke wand van de gang 1 behoren waarschijnlijk minstens 40 *loculi* tot de eerste fase.⁴ In de gang 3 werd door Fasola een *loculus* als een vereerd graf herkend. Daarop wijzen ook de latere aanpassingswerken, zoals de nieuwe toegangstrap en de uitdieping van de gang 1, die in de zone van het graf uitgevoerd werden.⁵ De aanwezigheid van *formae* in deze zone wijst volgens Fasola eveneens op een vereerd graf.⁶ Reekmans stelt op basis van de monumentaliseringswerken dat het vereerde graf aan een martelaar toebehoorde.⁷ Misschien behoorde het graf toe aan de martelaar Timoteus die langs de via Ostiense zou zijn bijgezet.⁸ De oorspronkelijke linkerwand van het *cubiculum* 2a werd vernietigd bij de aanleg van de nieuwe trap. In de nieuwe zijwand werd een *arcosolium* aangelegd.⁹ In de derde fase komen in het hypogeum ook graven *a cassa* voor.¹⁰

Bij het vereerde graf in de gang 3 werden, tegenwoordig grotendeels verwoeste, fresco's aangebracht op pleisterwerk. Het betrof rode guirlandes op een gele achtergrond die afgebakend werd door twee brede rode banden. Daarnaast komen ook nog geometrische figuren en rode bloemen voor.¹¹ Fasola vermeldt echter niet of deze fresco's tot de eerste fase behoren of pas later zijn aangebracht. Nuzzo meent, zonder dit evenwel te verantwoorden, dat de fresco's tot de tweede fase behoren.¹² Over fresco's uit de eerste fase is niets bekend.

In het hypogeum werden slechts weinig inscripties teruggevonden. Bovendien behoren de inscripties bijna allemaal tot de laatste fase van het hypogeum.¹³ Daar Fasola bij zijn bespreking van de individuele inscripties niet vermeldt tot welke fase ze behoren, beperk ik mij in deze studie tot één inscriptie die zeker tot de eerste fase behoorde.¹⁴ Een *loculus* voor een volwassen persoon die zich net boven het oorspronkelijke loopvlak van het hypogeum bevindt (dus tot de eerste fase behoort), was afgesloten met een marmeren afsluitsteen met volgende inscriptie: *D(e)P(ositio) VICTORIS V IDVS AVG(usti) IN P(ace) /* (afbeelding van een schip en waarschijnlijk ook van een duif).¹⁵ Griekstalige inscripties werden door Fasola niet vermeld.

Fasola vermeldt nergens of de begraafplaats een privaat hypogeum was of een gemeenschappelijke catacombe. Benadrukt dient te worden dat Fasola zowel over een hypogeum als over een kleine catacombe spreekt.¹⁶ Naar analogie met andere vroegchristelijke begraafplaatsen meen ik dat deze constructie een gemeenschappelijke begraafplaats is. Dit volgt uit de totale lengte van de gangen, het grote aantal eenvoudige graven en vooral de afwezigheid van *cubicula* tijdens de eerste fase. Het is dan ook onwaarschijnlijk dat de constructie in eerste instantie een private begraafplaats was en daarna werd opengesteld voor de christelijke gemeente: een typisch element voor een privaat hypogeum is de aanwezigheid van *cubicula*.

De inscripties leveren volgens Fasola geen aanduidingen op voor het ontstaan van het hypogeum. De enige indicatie voor een datering is volgens Fasola en Reekmans de aanwezigheid van een vereerd graf. Dit zou

¹ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1964, Tav. 1.

² Fasola 1964, 36.

³ Fasola 1964, 26 en 29–30.

⁴ Afgeleid op basis van de figuur Fasola 1964, Tav. 2.

⁵ Fasola 1964, 35–36, 43.

⁶ Fasola 1964, 49.

⁷ Reekmans 1986a, 31.

⁸ Nuzzo 2000a, 13.

⁹ Fasola 1964, 36 en 38.

¹⁰ Fasola 1964, 50.

¹¹ Fasola 1964, 35–36.

¹² Nuzzo 2000a, 14.

¹³ Fasola 1964, 49.

¹⁴ Afgeleid op basis van de figuur Fasola 1964, Tav. 1.

¹⁵ Fasola 1964, 27–28.

¹⁶ Fasola 1964, 21.

er volgens hen op wijzen dat het hypogeum vóór de Kerkvrede, of nog in de derde eeuw is ontstaan.¹ Verdere dateringen voor de andere fasen ontbreken.

2.32 Pontianus-catacombe

De catacombe, die uitgegraven is onder de Monteverde heuvel, is gelegen *Ad ursum pileatum*, langs de via Portuense. Slechts een gedeelte van de hogergelegen niveaus van de catacombe zijn tot op heden bewaard. De oorzaak voor de slechte bewaringstoestand is dat de catacombe in tuf van mindere kwaliteit is aangelegd.² De catacombe werd in 1618 ontdekt.³

Boven de catacombe is een *sub divo*-necropool gelegen. In het noorden is nog een deel van de omheiningsmuur, opgetrokken in tufsteen en kalk en daarna bepleisterd, teruggevonden. Binnen deze omheiningsmuur zijn vele *formae* aangebracht. Soms werden tot zes *formae* boven elkaar geplaatst. De *formae* waren afgedekt met marmeren platen of *a cappuccina* gewijs geplaatste bakstenen. Het merendeel van de graven is eenvoudig en zonder decoratie uitgevoerd. Verder werden ook nog resten van twee mausolea aangetroffen.⁴ In het voor het merendeel uit de vierde en vijfde eeuw n.Chr. afkomstige epigrafische materiaal dat er werd aangetroffen, werden zowel pagane als christelijke inscripties aangetroffen.⁵

Vanop het bovengrondse loopoppervlak vertrekken twee trappen naar de ondergrond. Daar vertrekken drie trappen naar lager gelegen niveaus die echter niet kunnen bestudeerd worden door het insijpelende grondwater dat zelfs hoger gelegen delen van de catacombe blank heeft gezet.⁶ Styger meent dat de gangen van de catacombe een twijgsysteem vormden.⁷ Verdere informatie omtrent de structuur, de oorspronkelijke kern en de ontwikkeling van de catacombe ontbreken.

Armellini maakt melding van *loculi* als graftype in de catacombe. Hij vermeldde echter niet waar deze zich bevonden.⁸ In de catacombe zijn geen fresco's aangetroffen die kunnen verbonden worden met de eerste fase. Althans dit blijkt uit de datering van de fresco's en de datering van het ontstaan van de catacombe. Armellini vermeldt een ensemble in een grafkamer bestaande uit het rotswonder van Mozes, Noah in de Ark, en op het gewelf de drie jongelingen in de vuuroven en het offer van Abraham. Hij dateerde de fresco's, die volgens hem de oudste fresco's waren in de catacombe, in de derde eeuw.⁹ In een recente studie van Provoost, die ook melding maakt van een vlakindeling met strependecoratie, worden deze fresco's echter gedateerd in het eerste kwart van de vierde eeuw. In een ander *cubiculum* dateert Provoost een geometrische vlakindeling ook in het eerste kwart van de vierde eeuw.¹⁰ Nog in een andere grafkamer zijn fresco's uit dezelfde periode bewaard. Het *arcosolium* in de achterwand is voorzien van fresco's met afbeeldingen van een slinger van bladeren, vazen met bloemen, strependecoratie, schubversieringen en een transportschip met amforen. Op het gewelf zijn een schaaodrager, personificaties van de seizoenen en vier genii tussen gestileerde bloemranken te zien.¹¹ Alle andere fresco's in deze catacombe worden door Provoost gedateerd vanaf 325 n.Chr.¹²

De inscripties die in de catacombe werden aangetroffen werden zowel in het Grieks als het Latijn opgesteld. Bepaalde inscripties zijn met rode verf aangebracht.¹³ Armellini vermeldt dat hij bij zijn onderzoek

¹ Fasola 1964, 49; Reekmans 1986a, 31.

² Armellini 1893, 305–306; De Santis 1997, 104 en 107; Pergola 1999, 227.

³ Pergola 1999, 229.

⁴ Fornari 1917, 277–278 en 280; Mancini 1924, 50–55; Pergola 1999, 228; Styger 1933, 281.

⁵ Fornari 1917, 280–286; Mancini 1924, 54–55; Marucchi 1917, 111–115; Voor een verdere publicatie van de pagane en christelijke inscripties, zie ook: Ferrua 1988a, 5–33.

⁶ Pergola 1999, 227.

⁷ Styger 1933, 278.

⁸ Armellini 1893, 510–511.

⁹ Armellini 1893, 508.

¹⁰ Provoost 2000a, 30 (Urs 4 en Urs 3).

¹¹ Provoost 2000a, 30 (Urs 9).

¹² Provoost 2000a, 68–69.

¹³ Armellini 1893, 510–511.

van de catacombe Ostriaanse inscripties heeft aangetroffen.¹ Als symbolen die voorkomen bij de inscripties vermeldt Armellini een anker en een vogel.²

Volgens verschillende Passie-verhalen en *itineraria* werden boven en in de catacombe talrijke al dan niet legendarische heiligen bijgezet.³ Hoewel nergens vermeld wordt dat de catacombe van begin af aan een christelijke, gemeenschappelijke begraafplaats is, is dit volgens mij zeer waarschijnlijk gezien de inscripties en het voorkomen van martelarengraven.

Armellini dateerde het ontstaan van deze catacombe vóór de derde eeuw n.Chr. Daartoe baseerde hij zich op de Ostriaanse inscripties.⁴ Hoewel Styger van mening is dat er geen betrouwbare exacte chronologische gegevens voorhanden zijn omtrent de martelaren Abdon en Sennen die in deze catacombe werden bijgezet, meent hij dat het wel zeker is dat de catacombe nog vóór Constantijn moet zijn ontstaan daar er volgens hem geen twijfel mogelijk is omtrent de historiciteit van de twee laatstgenoemde martelaren.⁵ Ook Testini dateerde het ontstaan van de catacombe op het einde van de derde eeuw n.Chr.⁶ Pergola dateert het ontstaan van de catacombe in de tweede helft van de derde eeuw. Hij geeft evenwel geen argumenten op.⁷ Fiocchi Nicolai daarentegen dateert de catacombe op het einde van de derde, begin van de vierde eeuw n.Chr. Argumenten hiervoor worden niet opgegeven.⁸

2.33 Anonieme begraafplaats van de Villa Pamphilj

De anonieme begraafplaats van de Villa Pamphilj is op 1,3km buiten de S. Pancrazio-poort gelegen langs de via Aurelia vetus.⁹ Bovengronds zijn resten van een columbarium en fragmenten van as-urnen aangetroffen die wijzen op een pagane necropool.¹⁰ De constructie bestaat uit vier van elkaar te onderscheiden kernen: de kern A in het verlengde van de toegangstrap, de kern B met een kamstructuur, de kern C eveneens met een kamstructuur en tenslotte de kern D die op een hoger gelegen niveau deels boven kern B en deels boven kern A is aangelegd.¹¹ De constructie werd ontdekt in de zeventiende eeuw. In de achttiende eeuw lieten bezoekers houtskool-graffiti op de wanden achter.¹²

Bovengronds zijn geen sporen aangetroffen van een constructie waaruit de toegangstrap tot de regio A zou gestart zijn. De trap heeft bovenaan een breedte van 1,26m en onderaan een breedte van 1,60m.¹³ De toegangstrap tot de ondergrondse constructie telde in totaal 25 treden. Halverwege de trap was een trapoverloop aangebracht. De treden waren met bakstenen bezet. Tegen de wanden van de trap waren 1,20m brede muren in tufsteen en baksteen opgetrokken. De reden voor het optrekken van deze muren is onduidelijk: uitgezonderd voor de gang A1 is de constructie in tuf van goede kwaliteit uitgehakt, stutmuren waren dus niet noodzakelijk. De trap is overspannen met een tongewelf. Bij de opgravingen werden in de aarde die in de trapzone lag, twee olielampen van het type Dressel 30 en een fragment van een pagane inscriptie die naar beneden gevallen is vanop het loopoppervlak, aangetroffen.¹⁴

De hoofdgang A van de kern A is 45,36m lang. Het voorste deel van de gang A (dit is tot vóór de zijgang A2) heeft een lengte van 3,78m en een breedte van 1,40m. Het tweede deel (dit is dus vanaf de zijgang A2) heeft een lengte van 41,58m en een breedte van 0,84m.¹⁵

De linkerwand van het voorste deel van de gang A is voorzien van een muur in bakstenen en tuf. Het vloerniveau van dit gedeelte van de gang is niet verder uitgediept.¹⁶ In het tweede deel van de gang zijn de

¹ Armellini 1893, 510; Inscriptie (Armellini 1983, 511): POMPEIA FA(usti)NA DORMIT (in pace) / afbeelding van een vogel.

² Armellini 1893, 511.

³ De Santis 1997, 108–114; Pergola 1999, 228–229; Testini 1966, 145.

⁴ Armellini 1893, 510.

⁵ Styger 1933, 281.

⁶ Testini 1966, 145.

⁷ Pergola 1999, 227.

⁸ Fiocchi Nicolai 2000b, Fig. 5.

⁹ Nestori 1959, 5.

¹⁰ Nestori 1959, 41–42.

¹¹ Nestori 1959, 7; De kern D wordt besproken bij de neutrale hypogea.

¹² Nestori 1959, 42; Verrando 1987, 15.

¹³ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

¹⁴ Nestori 1959, 7–9.

¹⁵ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

¹⁶ Nestori 1959, 13.

wanden deels versterkt met muren in baksteen en tuf of met muren in baksteen.¹ Ook het verdere verloop van de gang A kende geen verdere uitdiepingen.² Ongeveer 3,50m na de aftakking van de gang B is het gewelf van de gang A over een lengte van 5,20m voorzien van een betonnen tongewelf.³ In het deel van de gang A tussen de gang A4 en de gang B werden bij opgravingen een baksteenstempel uit de Severische periode en twee Dressel 30 olielampen aangetroffen.⁴ In het deel van de gang A tussen de zijgang A3 en B werden eveneens vier Dressel 30 olielampen aangetroffen evenals bronzen kommetje en een naald in been.⁵

Van de hoofdgang A van de kern A splitsen zich vier zijgangen af. De eerste zijgang A1 start direct rechts aan de voet van de trap. De breedte van deze gang kan berekend worden op 0,84m.⁶ Hoewel deze gang door haar bouwvallige bewaringstoestand niet grondig onderzocht kon worden, blijkt uit de vaststelling dat de onderste twee treden van de toegangstrap vóór de toegang tot A1 uitsteken en uit de verschillende hoogtes van de gewelven van A en A1, dat de gang A1 pas in een latere periode is aangelegd wanneer alle beschikbare ruimte reeds bezet was met graven.⁷

De zijgang A2 takt zich eveneens aan de rechterkant van de gang A af. Deze gang is 12,18m lang en 0,84m breed.⁸ Op het einde van de gang is het gewelf ingestort. In de binnengestroomde aarde werden resten van crematie-urnen en as aangetroffen. Het vloerniveau van de gang werd niet verder uitgediept. Bij zes *loculi* werden *in situ* zeven baksteenstempels uit het einde van de tweede eeuw aangetroffen. Verder werden in de gang nog taltijke resten van baksteenstempels en twee olielampen aangetroffen.⁹

De zijgang A3 ligt aan de rechterkant van de gang A. Deze zijgang is 7,56m lang en 0,84m breed vooraan en 0,63m breed achteraan.¹⁰ Deze gang is aangelegd nog voor de gang A van muurbekleding voorzien werd, aangezien de muur ook de eerste pijler *loculi* in de rechterwand van de gang A3 bedekte. Op de vloer werd alleen een olielamp aangetroffen.¹¹

Tenslotte splits zich schuin tegenover de zijgang A2 nog de zijgang A4 af. Het eerste deel van de gang heeft een lengte van 3,36m en een breedte van 1,26m. In een L-vorm sluit een tweede gang op dit eerste deel aan. Het tweede deel van de gang staat met een hoek die kleiner is dan 90° op het eerste deel. Dit deel heeft een lengte van 6,72m en een breedte van 0,84m.¹² Het einde van het tweede deel van de gang bevindt zich ter hoogte van de muur die tegen de wand van de trap is geplaatst. De rechterwand van het eerste deel van de gang is voorzien van een muurbekleding in baksteen en tuf. Ongeveer op de kruising van beide delen, bevindt zich aan de rechterkant van de tweede gang het *cubiculum* a. Dit is het enige *cubiculum* van deze begraafplaats. Het *cubiculum* wordt voorafgegaan door een korte toegang die 0,84m lang en breed is. Het trapeziumvormige *cubiculum* heeft een oppervlakte van ongeveer 9,50m².¹³ Niet ver na de toegang is het vloerniveau hoger dan bij de toegang zelf. Dit wijst er volgens Nestori op dat het *cubiculum* nog niet volledig was uitgehakt. Het *cubiculum* is overspannen door een onregelmatig kruisgewelf. Decoratie ontbreekt volledig. Het tweede deel van de gang A4 en het *cubiculum* a behoren tot de laatste fase van de begraafplaats. Daarop wijzen de onafgewerkte toestand van het *cubiculum* en het feit dat het einde van de gang A4 tot aan de muur van de trap loopt. Verder werden nog enkele olielampen en een stuk marmer met een libatie opening aangetroffen. Het stuk marmer werd in deze begraafplaats aangewend als afsluitsteen van een *loculus*, maar fungeerde oorspronkelijk als afsluitsteen van een pagaan *forma*-graf dat bovengronds was gelegen.¹⁴

Een tweede kern van deze begraafplaats vormde zich rond de hoofdgang B van de kern B. De gang B is een aftakking van de gang A. De gang B is 44m lang en 0,84m breed.¹⁵ Rechts van de gang B vertakken zich zes zijgangen. De kern B krijgt aldus de typische kamstructuur. Aan de linkerkant van de gang B bevindt zich slechts één zijgang, namelijk de gang C waarrond de kern C zich ontwikkelde. Op de plaats waar de gangen B en C op elkaar aansluiten, bevindt zich in het gewelf het enige *lucernarium* van de gehele begraafplaats. In de gang

¹ Nestori 1959, 14–15.

² Nestori 1959, 16.

³ Nestori 1959, 15.

⁴ Nestori 1959, 15.

⁵ Nestori 1959, 16.

⁶ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

⁷ Nestori 1959, 18.

⁸ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

⁹ Nestori 1959, 18–19.

¹⁰ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

¹¹ Nestori 1959, 19.

¹² Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

¹³ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

¹⁴ Nestori 1959, 19–21.

¹⁵ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

B, zoals dit ook het geval was in de gang A, zijn verschillende stukken bezet met tufstenen en/of bakstenen. De gehele gang B is uitgediept geworden.¹ In de gang B werden verschillende baksteenstempels waaronder één baksteenstempel uit het einde van de eerste eeuw n.Chr., één uit de Severische periode en één uit het einde van de tweede, begin van de derde eeuw, een afdruk van een wit stuk glas, verschillende stukken marmer waaronder één fragment met de afbeeldingen van een koeienkop, een plaat en naalden in been, verschillende fragmenten van inscripties (zie onder), meerdere olielampen, een stuk van een gecanneleerde zuil en een fragment van een sarcofaag aangetroffen. Via het *lucernarium* zijn ook een deksel van een asurne, een asurne en een inscriptie met *Dis Manibus*-dedicatie afkomstig van een columbarium in de begraafplaats terecht gekomen.²

Van de zijgang B1 is niet het volledige verloop bekend. De gang bevindt zich in een slechte staat door indringend water. De gang is 0,84m breed en minstens 16,38m lang.³ Beide wanden van de gang zijn bezet met muren in tufsteen en baksteen. In de gang werden baksteenstempels, olielampen, fragmenten van een sarcofaagdeksel waarop twee dolfinen zijn afgebeeld en een loden deksel aangetroffen.⁴

De zijgang B2 heeft een lengte van 35,28m en een breedte van 0,84m.⁵ De gang is volgens Nestori uitgediept tot een standaardhoogte van een gang in een funeraire constructie, namelijk ongeveer 2m, bereikt was. In de kalk van de afsluiting van deze graven werden resten en afdrukken van schelpen teruggevonden, evenals resten van een groen geglaazuurd plaatje en een niet te ontcijferen Grieks graffito. In de gang werden meerdere olielampen aangetroffen.⁶

De zijgang B3 is 14,70m lang en 0,84m breed.⁷ In de gang werd een olielamp aangetroffen.⁸

Een vierde aftakking, B4, is 13,44m lang en 1,05m breed.⁹ Bij één van de *loculi* zijn resten van veelkleurig glas teruggevonden. Verder zijn in de gang B4 één baksteenstempel uit de Severische periode en één baksteenstempel uit de periode rond 50 n.Chr., een *denarius* van Constantius Chlorus, enkele terracotta fragmenten en een fragment van een marmeren sarcofaag aangetroffen.¹⁰

De gang B5 kent een licht gebogen verloop. De gang is 20,58m lang. De gang is bij de toegang 0,84m breed en na 12m reeds 1,26m breed. Na de knik (na twaalf meter) versmalt de gang opnieuw ongeveer 0,20m. Op ongeveer 1,70m voor het einde van de gang bevindt zich in de linkerwand een kleine insprong van 1,26m breed en diep.¹¹ Op de mortel van een *loculus* uit de derde pijler aan de linkerkant, was een graffito aangebracht.¹²

Tenslotte is er de zijgang B6. Halverwege de gang is er een lichte knik in het verloop vast te stellen. Deze gang is 11,34m lang en 0,84m breed. De gang B7 is een aftakking van deze gang. De gang B7 wordt gekenmerkt door haar breedte van 1,26m. De gang is 15,54m lang.¹³ De gang B7 werd aangelegd op het ogenblik dat alle beschikbare ruimte in B6 ingenomen was door graven. In de gang B6 zijn inderdaad *loculi* doorbroken om de gang B7 aan te leggen. Bijna op het einde van de gang B7 zijn twee kleine nissen tegenover elkaar aangebracht. Waarschijnlijk waren dit aanzetten tot nieuwe aftakkingen van de gang B7. In de gang B7 werden op de vloer vier baksteenstempels en in *loculi* meerdere baksteenstempels uit de Severische periode aangetroffen. Nog andere baksteenstempels van *loculi* konden gedateerd worden in 138 n.Chr., op het einde van de tweede eeuw n.Chr. en tussen 93 en 108 n.Chr. Verder werden ook een graffito van palmtakken en een glazen flesje aangetroffen in de gang B7.¹⁴

Ter hoogte van het *lucernarium* in de gang B vertrekt de zijgang C in zuidelijke richting. Deze gang is 24,36m lang en 1m breed.¹⁵ Verschillende delen van de gang werden versterkt met muren van tufsteen en/of

¹ Nestori 1959, 21.

² Nestori 1959, 21–25.

³ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

⁴ Nestori 1959, 25–26.

⁵ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

⁶ Nestori 1959, 27.

⁷ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

⁸ Nestori 1959, 27.

⁹ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

¹⁰ Nestori 1959, 27–29.

¹¹ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

¹² Nestori 1959, 29; Graffito naar Nestori 1959, 29: *DN Maxen(tio . . . m)amimus inclusus est II idus oct(ber) A* “Chi-rho teken” ω.

¹³ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

¹⁴ Nestori 1959, 32–33.

¹⁵ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

baksteen. De volledige gang werd uitgediept. In de gang C werden bij de *loculi* de resten van een schelp, een afdruk van een glazen voorwerp, een afdruk van een cirkelvormig voorwerp, een glazen kopje, een sestertius van Antoninus Pius (te dateren rond 140–144 n.Chr.) en al dan niet *in situ* baksteenstempels uit de Severische periode en de periode van Hadrianus gevonden.¹ Alle drie de zijgangen van C zijn uitgediept. Van C1 en C2 is het volledige verloop niet bekend door de aanwezigheid van water in deze gangen.² De gang C1 was minstens 16m lang, de gang C2 minstens 20m lang en de gang C3 9,24m lang. Alle drie de gangen zijn 0,84m breed.³

In sommige treden van de toegangstrap waren kleine *loculi* aangelegd. In de trapoverloop was een *forma* aangebracht. Volgens Nestori werden gelijktijdig met de aanleg van de trap, de wanden langs de trap voorzien van “gewone” *loculi* en vier *loculi a fornetto*. Volgens Nestori is de *loculus a fornetto* een oosters graftype. Hij meent dat de *loculi a fornetto* misschien te verbinden zijn met uit het oosten afkomstige personen die ter plaatse waren bijgezet. Op het ogenblik dat de begraafplaats in onbruik geraakt was, werden alle graven in de trapzone systematisch opengebrouwen.⁴ In het voorste deel van de gang A zijn de *loculi* afgesloten met bakstenen die, zoals dit ook het geval is in talrijke andere catacomben, met pleisterwerk bestreken zijn.⁵ Aan de voet van de trap zijn drie *tombe a cassa* aangebracht die net boven het loopoppervlak van de gang uitkomen. Deze waren bestemd voor twee volwassenen en één kind. Volgens Nestori komen *tombe a cassa* eerder uitzonderlijk voor in christelijke begraafplaatsen. In pagane necropolen zijn deze graven wel goed geattesteerd. Bij deze drie *tombe a cassa* was nog een *forma* aangebracht dat beschermd werd door een rij tegen de wand geplaatste dakpannen.⁶ In het tweede deel van de gang A werden in de wanden *loculi*, waaronder één groot *loculus a fornetto*, aangebracht.⁷ In de bodem van de gang A1 is een *a cappuccina* graf aangelegd.⁸ In de wanden van de gang A2 en A3 waren *loculi* aangebracht die met grote baksteenplaten werden afgesloten.⁹ Op een niet exact opgegeven plaats in de gang A4 werd nog een *tomba a cassa* aangetroffen. In alle drie de wanden van het cubiculum a zijn drie of vier *loculi* aangebracht.¹⁰ Over het aantal graven in de regio B wordt in de literatuur geen melding gemaakt. In de regio B is er alleen sprake van *loculi*. Ook hier is minstens één *loculus a fornetto* aanwezig.¹¹ In de wanden van de gang B1 en B2 waren *loculi* aangebracht.¹² Opvallend in de gang B4 is een pijler van in totaal zes op elkaar geplaatste graven. In de bodem is een *forma* aangelegd. Daarboven werden vijf half-*cappuccina* graven aangelegd. Deze pijler van graven is in de wand van de gang aangebracht. Voor het overige komen alleen *loculi* voor.¹³ In de gangen B6 en B7 waren in de wanden *loculi* aangebracht.¹⁴ In de gang C is een half-*cappuccina*-graf aangetroffen. Afwijkend van de overige *loculi*, is daar een *a fornetto-loculus* aanwezig.¹⁵ Hoewel gegevens over de graftypes ontbreken, kan verondersteld worden dat in de zijgangen C1, C2 en C3 alleen *loculi* voorkwamen daar Nestori stelt dat “er niets bemerkenswaardig in de gangen aanwezig is”.¹⁶ Over het aantal graven in de verschillende regio’s zijn geen gegevens bekend.

In het voorste deel van de gang A werden op de vloer zes fragmenten van een inscriptie aangetroffen. De inscriptie wordt als christelijk geklasseerd op basis van de afbeelding van een duif met een olijftak tussen de poten, de afmetingen die overeenstemmen met de afmetingen van een *loculus* en het elegante lettertype.¹⁷ Andere in het voorste deel van de gang A aangetroffen inscripties zijn heidens en zijn in de ondergrondse constructie gevallen.¹⁸ In de gang B werden *in situ* twee marmeren platen aangetroffen die *loculi* afsloten.¹⁹

¹ Nestori 1959, 33–34.

² Nestori 1959, 34.

³ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

⁴ Nestori 1959, 7–9.

⁵ Nestori 1959, 9–10.

⁶ Nestori 1959, 10–12.

⁷ Nestori 1959, 14.

⁸ Nestori 1959, 18.

⁹ Nestori 1959, 18–19.

¹⁰ Nestori 1959, 19–21.

¹¹ Nestori 1959, 21 en 24.

¹² Nestori 1959, 25–27.

¹³ Nestori 1959, 27–29.

¹⁴ Nestori 1959, 32–33.

¹⁵ Nestori 1959, 33–34.

¹⁶ Nestori 1959, 34.

¹⁷ Nestori 1959, 13; Inscriptie (Nestori 1959, 13): ... *lius Daphinus (qui v)ixit ann. VII m. XI d. XV.*

¹⁸ Nestori 1959, 13–14.

¹⁹ Nestori 1959, 23; Inscripties (Nestori 1959, 23–24): Eerste inscriptie van de afsluitsteen van een gewoon *loculus*: ...*filiae M(arcae) Aureliae sebere innoc(entissimae) que bisit annos X di(e)bus XXIII, titulum posuit;* Tweede inscriptie van de afsluitsteen van een *loculus a fornetto*: *Sisinius fedilissima.*

De necropool is volgens Verrando op basis van de aanwezigheid van een goudglas met de voorstelling van Daniël tussen de leeuwen en een inscriptie die IN DEO vermeldt, als christelijk te beschouwen. De begraafplaats was bestemd voor een christelijke gemeenschap.¹ Sporen van vereerde graven werden niet aangetroffen. Nestori en Verrando besluiten dan ook dat deze anonieme catacombe niet de begraafplaats van de heiligen Processus en Martinianus kan zijn zoals vroeger gedacht werd.²

Op basis van de simpele ontgtingingsgeschiedenis van het gangensysteem van de necropool, besluit Nestori dat de necropool overeenkomsten vertoont met de oudste catacomben. De zone D met het neutrale hypogeum is de oudste zone. Vervolgens werden in de eerste fase de gangen A, A2, A3, A4 (tot aan het *cubiculum*), B6, C, C1, C2 en C3 ontgonnen.³ De gangen A, A2, A3 en A4 (tot aan het *cubiculum*) hebben geen verdere uitdieping ondergaan in tegenstelling tot alle andere gangen. Deze verdere uitdieping kan volgens Nestori gedateerd worden op basis van het hierboven beschreven graffito in B5, namelijk rond 310 n.Chr. Gelijktijdig met deze tweede fase werd ook het laatste deel van de gang B5 en de gang B7 en de gang A1 aangelegd. In de laatste fase werd de gang A4 verder uitgebreid tot tegen de toegangstrap. Gelijktijdig werden de *formae* in C, B, A en A1 aangelegd evenals de graven *a cassa* aan de voet van de toegangstrap.⁴ Met uitzondering voor de gang A werden alle muren in tufsteen en/of baksteen die tegen de wanden van de gangen werden aangebracht, pas na 310 n.Chr. (na de uitdieping dus) geconstrueerd.⁵ Een chronologie opstellen op basis van de baksteenstempels is volgens Nestori bijna niet mogelijk. De baksteenstempels zijn afkomstig uit de periode van Vespasianus (67–79 n.Chr.) tot de periode van Diocletianus (284–305 n.Chr.). Het merendeel van de baksteenstempels stamt uit de periode van Commodus en de Severische periode (respectievelijk 180–192 n.Chr. en 193–211 n.Chr.). Omdat de bakstenen pas veel later dan hun ontstaan in gebruik werden genomen, is hun waarde voor een chronologie niet bestaande.⁶ Dezelfde conclusie mag volgens Nestori getrokken worden voor de munten die in de necropool zijn aangetroffen. De munten, die zich soms wel en soms niet *in situ* bevonden, beslaan een periode van 140 n.Chr. tot 383 n.Chr. De uiterste datum wijst erop dat de necropool op het einde van de vierde eeuw nog in gebruik was, dan wel nog steeds bezocht werd.⁷

De enige met zekerheid te dateren inscriptie is het in gang B5 aangetroffen graffito met vermelding van Maxentius die consul was tussen 308 en 310 en in 312 n.Chr.⁸ Nestori meent dan ook dat de regio A reeds aangelegd werd vanaf het midden van de derde eeuw.⁹

De door Nestori aangewende faseringen, namelijk vóór de uitdieping en erna, zijn naar mijn aanvoelen te ruim gekozen. Indien de regio A aangelegd werd rond 250 n.Chr. en indien de gang B5 pas zestig jaar daarna werd aangelegd, dan is het duidelijk dat deze regio's niet meer als gelijktijdig kunnen beschouwd worden. Vandaar dat ik als eerste fase de aanleg van de regio A neem. De regio's B en C, voor de regio C zijn zelfs helemaal geen dateringen naar voren geschoven, zijn dan op basis van de topografische situatie en het graffito latere uitbreidingen in volgende fasen. Wel is het mogelijk dat tijdens de aanleg van de regio A reeds het begin van de gang B (namelijk tot aan de knik ter hoogte van het *lucernarium*) werd aangelegd.

2.34 Het hypogeum van de Calepodius-catacombe

De Calepodius-catacombe is gelegen langs “de derde mijl” van de via Aurelia vetus. Aanvankelijk werd naar deze catacombe verwezen als de “Callixtus-begraafplaats”. In deze catacombe werd namelijk paus Calixtus, die stierf in 222 n.Chr., bijgezet. Vanaf de zevende eeuw n.Chr. werd de catacombe definitief de Calepodius-catacombe genoemd.¹⁰ In de catacombe zijn drie kernen te onderscheiden: ten eerste de primitieve kern X of A, ten tweede de zuidelijke kern W of B en ten derde de noordelijke kern Z of D / F. De noordelijke kern was reeds bekend in de zeventiende eeuw. De eerste twee vermelde kernen zijn pas rond het midden van de twintigste

¹ Verrando 1987, 320.

² Nestori 1959, 43–46; Verrando 1987, 315–316.

³ Nestori vermeldt de gangen B1 tot B5 (eerste deel) niet bij de eerste fase. Toch kan afgeleid worden uit zijn overzicht dat ook deze gangen tot de eerste fase behoren.

⁴ Nestori 1959, 39.

⁵ Nestori 1959, 39–40.

⁶ Nestori 1959, 40.

⁷ Nestori 1959, 41.

⁸ Nestori 1959, 31.

⁹ Nestori 1959, 31.

¹⁰ De Santis 1997, 132–133; Fiocchi Nicolai 1998, 17; Verrando 1981, 259 en 267; Verrando 1987, 333; Verrando 2004, 44 en 47: eigenlijk ligt de catacombe slechts iets meer dan 2,5 mijl buiten de stad. De oudste geschreven bronnen over de catacombe (*Depositio Episcoporum* en *Depositio Martyrum*) vermelden echter steeds dat de catacombe aan de derde mijl ligt.

eeuw ontdekt.¹ In deze studie ligt de nadruk op de primitieve kern van waaruit de catacombe is ontstaan. De catacombe zelf strekt zich voornamelijk uit over twee niveaus. Er is een aanzet vaststelbaar voor een derde niveau.²

In 1959–1960 werden boven de kern van de Calepodius-catacombe archeologische structuren aangetroffen binnen een deels opgegraven omheiningmuur.³ De primitieve kern schijnt te zijn aangelegd binnen de grenzen van een rechthoekig bovengronds grondgebied. De gangen van deze kern reikten niet verder dan de bovengrondse grenzen. Het is wel zo dat de grootte en de vorm van het bovengrondse afgebakende grondgebied alleen kan worden afgeleid uit de ontwikkeling van de begraafplaats. Bovengronds veronderstelt Verrando een afbakening door middel van *cippi*. Deze *cippi* zijn echter niet teruggevonden.⁴ Binnen de omheining was ook een waterput aangebracht.⁵ Verder werden boven de catacombe, en meer bepaald in de zone boven het graf van paus Callixtus, resten teruggevonden van een intensief geëxploiteerde *sub divo*-begraafplaats. De graven die in deze zone werden aangetroffen waren in de tuf uitgehakte *formae* die soms, wanneer de bodem het niet toeliet de graven volledig uit de tuf uit te hakken, deels in *opus mixtum* waren opgetrokken. Kleine omheiningmuurtjes scheiden groepjes *formae* van elkaar af. Bepaalde *formae* hadden een marmeren bodem en bepleisterde wanden.⁶ *Sub divo* zijn ook resten aangetroffen van een pagane necropool. Argumenten hiervoor zijn de vondsten van pagane inscripties en as-urnen.⁷ Nestori stelt volgende reconstructie voor: in aanvang was er boven de latere Calepodius-catacombe een pagaan grafveld met gemengde ritus, namelijk inhumatie in sarcofagen en crematie in de as-urnen. Wanneer de catacombe reeds lang in gebruik was of zelf bijna opgegeven werd, ontwikkelde zich bovengronds een nieuwe necropool die deze keer christelijk was. Deze necropool vervingde de pagane necropool.⁸

Volgens Tolotti is het noordelijke deel van de primitieve kern van de catacombe feitelijk ondergebracht in een systeem van waterkanalen. De architectuur van de gangen van de primitieve kern komt volgens hem overeen met de architectuur van waterkanalen.⁹ In de recente literatuur wordt echter alleen melding gemaakt van hergebruikte waterkanalen op het tweede niveau van de catacombe.¹⁰ Zoals hieronder nog duidelijk zal worden, waren nog niet alle gangen die volgens Tolotti waterkanalen waren, reeds aangelegd in de eerste fase van de primitieve kern. Vandaar dat ik meen dat de primitieve kern niet, of althans toch niet geheel, in een systeem van waterkanalen is aangelegd. Veeleer is de catacombe ontstaan uit een kleine constructie met korte gangen.

De toegangstrap S1 tot de primitieve kern van wat zal uitgroeien tot het eerste niveau van de latere Calepodius-catacombe, verloopt in oost-westelijke richting. De trap telde 13 treden die in de tuf waren uitgehakt en niet voorzien werden van een bedekking en was in oorsprong 1,75m breed.¹¹ In een latere fase werden de muren bezet in *opus listatum*.¹²

De primitieve kern heeft de vorm van een twijgsysteem. Deze structuur wordt volgens Reekmans en Verrando gekenmerkt door zijgangen die zich aftakken van een hoofdgang en de afwezigheid van *cubicula*.¹³ Volgens recent onderzoek van Nestori en Verrando werd eerst de hoofdgang A14 – A1 in het verlengde van de toegangstrap S1 aangelegd. Van deze hoofdgang vertakken zich haaks op de hoofdgang aan de linkerkant de twee zijgangen α en C1 en aan de rechterkant de zijgang A19. In het tweede deel van de zijgang A19 (dan A21 genoemd) vertakken zich langs beide zijden nog eens vijf zijgangen af, namelijk A20, A22, A23, A24 en A25.

¹ Nestori 1964, 122; Verrando 1987, 333–334.

² Verrando 2004, 48.

³ Fasola 1989, 1170, hierbij wordt er van uitgegaan dat dergelijke bovengrondse omheiningen aanvankelijk voorkwamen bij pagane familiebegraafplaatsen, maar later ook door de christenen werden overgenomen; Nestori 1969b, 161–162 en 164.

⁴ Verrando 1987, 334.

⁵ Verrando 2004, 48.

⁶ Nestori 1969b, 162; Verrando 2004, 48.

⁷ Nestori 1969b, 165 en 169; Nestori 1971, 258: In de gang A14 van de catacombe werden twee pagane inscripties aangetroffen die van de pagane *sub divo*-begraafplaats afkomstig zijn en die in de catacombe gevallen zijn. Voorbeeld van één inscriptie, inscriptie (Nestori 1971, 258): *D. M. L. Alfenas Hermes fecit sibi et L. Alfenati Primitivo liberto suo et libertis libertabus posterisq. eorum H. M. H. N. S. Q. Pedania Autilla.*

⁸ Nestori 1969b, 169–170.

⁹ Tolotti 1980, 36.

¹⁰ Pergola 1999, 237.

¹¹ Afgeleid op basis van de figuren Flocchi Nicolai 1998, 17 en Nestori 1971, Tavola V.

¹² Nestori 1971, 186–187; Verrando 1987, 336.

¹³ Reekmans 1986a, 31; Verrando 1987, 334.

Deze gangen zijn grotendeels in hun oorspronkelijke staat bewaard gebleven. De gangen A1 – A14 en A19 – A21 geven de grenzen van het bovengrondse eigendom aan.¹

De gang A14 – A1 was minstens 13,5m lang en was 1,75m breed tot aan de zijgang A19 waar de breedte van de gang terugvalt tot 1,25m. De gang α was 6,75m lang en 0,88m breed. De gang C1 was 7m lang en 1m breed. De gang A19 – A21 was minstens 17,5m lang en was 1m breed. De zijgangen A20, A22, A23, A24 en A25 hebben een respectievelijke lengte van 3,38m; 3,25m; 3,38m; 2,50m en 2,50m. Alle vijf de zijgangen zijn 1m breed.²

De zijgangen A20, A22 en A23 zijn ongeveer 1,80m hoog.³ Ook de overige gangen ten noorden van de gang A14 – A1 hadden een hoogte rond 1,80m.⁴

In een tweede fase werd volgens Verrando de zijgang A15 aangelegd. Deze gang staat haaks op A14 – A1 en loopt min of meer evenwijdig met de gang A19. Van de zijgang A15 vertakken zich alleen aan de linkerkant drie zijgangen: A16, A17 en A18. Dit wijst erop dat de gang A19 vóór de gang A15 is aangelegd: aan de rechterkant van A15 was geen ruimte meer voor aftakkingen. Gelijkwaardig als voor de gang A15 wordt ook de gang A12 aangelegd. Deze gang staat eveneens haaks op de hoofdgang A14 – A1 en loopt min of meer parallel met de zijgangen C1 en α . Van de zijgang A12 scheiden zich eveneens drie korte zijgangen af waarvan het exacte verloop niet bekend is. Wederom wijst Nestori erop dat de gangen C1 en α vroeger aangelegd werden daar de zijgangen van A12 aan de andere kant zijn aangelegd zodat ze de gangen C1 en α niet zouden snijden. De gangen C1 en α zijn tegenwoordig volledig vernield. Gedacht wordt dat er aan de oostelijke zijde van de gang α nog twee aftakkingen aanwezig waren.⁵ De totale lengte van alle gangen die in deze tweede fase werden aangelegd is minimum 36,25m en de gemiddelde breedte 1m.⁶

In een nog latere periode werden, om aan de vraag naar graven nabij het graf van Callixtus te kunnen voldoen, nog andere zijgangen aangelegd.⁷ Callixtus werd in 222 n.Chr. in de gang A1 bijgezet. Deze ruimte onderging verschillende aanpassingswerken in functie van het vereerde graf.⁸

In de primitieve kern werden alleen *loculi* aangelegd. *Cubicula* komen er niet voor. Volgens Pergola en Fiocchi Nicolai was dit om de beschikbare ruimte zo maximaal mogelijk te kunnen benutten.⁹

De enige informatie over het aantal graven in de primitieve kern die in de literatuur is opgenomen, is dat in de zijgangen A20, A22 en A23 in beide zijwanden telkens slechts één *pila* van drie *loculi* werd aangelegd. Deze *loculi* zijn afgesloten met bakstenen waarop met houtskool of rode verf een inscriptie is aangebracht. Dergelijke *loculi* vertonen grote gelijkenis met de *loculi* uit het *arenarium* van de Priscilla-catacombe.¹⁰ Verder weten we dat in de gang A18 in beide wanden drie *pilae* zijn aangelegd en in de gangen A16 en A17 telkens twee *pilae* in beide wanden zijn aangelegd. Alle drie de laatst genoemde gangen beschikten bovendien over een *pilae* van kinder-*loculi* in de achterwand.¹¹ Deze drie gangen behoren reeds tot de tweede fase van de primitieve kern.

Voor de overige gangen van de primitieve kern is het niet meer mogelijk door de intense aanpassingswerken rond het vereerde graf om op archeologische basis vast te stellen hoeveel graven in de wanden werden aangelegd. Op basis van de zojuist vermelde informatie probeer ik evenwel een voorzichtige raming op te stellen. Over een lengte van gemiddeld 3,33m werden in de gangen A20, A22 en A23 één *pila* per wand aangelegd. Dus is het aannemelijk dat ook in de gangen A24 en A25 met een lengte van 2,50m één *pila* per wand kon worden ingericht. In de literatuur is echter niet aangegeven of op het einde van deze gangen ook een *pila* van kinder-*loculi* is aangebracht. Ik veronderstel dus dat er per gang zes *loculi* zijn ingericht. Dit maakt voor de gangen A20 en A22 tot A25 een totaal van minstens 30 *loculi*. Verder lijkt het mij goed mogelijk dat er in de ruimte van telkens bijna 2m tussen de gangen A22 en A24 en tussen de gangen A24 en A25 telkens één *pila* werd aangelegd in de gang A21. In de tegenoverliggende wand van 6m zouden aldus drie *pilae* kunnen

¹ Nestori 1971, 259–260; Verrando 1987, 334–335.

² Berekeningen op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1998, 17.

³ Nestori 1971, 207.

⁴ Nestori 1971, 274.

⁵ Verrando 1987, 335.

⁶ Berekeningen op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1998, 17.

⁷ Verrando 1987, 335–336.

⁸ Nestori 1971, 184.

⁹ Fiocchi Nicolai 1998, 17; Pergola 1999, 237.

¹⁰ Nestori 1971, 267; Inscripties (Nestori 1971, 268): Inscriptie op afsluitsteen in gang A20: YRENH; inscriptie op afsluitsteen in gang A22: *XIII cal(endas) maia(s)*; inscriptie op afsluitsteen in gang A23: LVCRINA.

¹¹ Verrando 1987, 338.

aangebracht zijn. Tussen de gangen A20 en A23 is slechts 1,50m. Misschien werd daar een *pila* van kinder-*loculi* aangelegd. De gang A21 telde dus waarschijnlijk minstens 15 grote *loculi*. Wanneer men per 2m één *pila* inrichtte, is het goed mogelijk dat in de gang A19 in beide wanden vier *pilae* werden ingericht. Voor de gang C1 en α wordt dit dan telkens drie *pilae* per wand. Het moeilijkst te reconstrueren is de toestand in de gang A14 – A1. Er komen vele kleine afstanden voor tussen de verschillende zijgangen en in de literatuur is bijvoorbeeld niet aangegeven of men voor de aanleg van de gang A12 *loculi* heeft vernietigd. Voor de gang A14 ten westen van de zijgangen A12 en A15 konden waarschijnlijk, althans in het traject dat tegenwoordig bekend is, gemakkelijk twee *pilae* in beide wanden worden aangebracht. Tussen de gangen A12 en C1 kon in de gang A1 één *pila* aangelegd worden. De noordelijke wand van A1 tussen de gang A19 en de trap kon twee *pilae* bevatten. De tegenoverliggende wanden tussen de trap en de zijgangen zijn waarschijnlijk te klein om grote *loculi* in aan te brengen.

Voor de eerste fase van de primitieve kern van waaruit de Calepodius-catacombe zich zal ontwikkelen (A1–A14, C1, α , A19–A21, A20, A22, A23, A24 en A25) kan het aantal *loculi* voor volwassenen met het nodige voorbehoud geschat worden op ongeveer 126. Het is mogelijk dat er ook reeds tijdens de eerste fase kinder-*loculi* werden aangelegd. Er zijn namelijk vijf achterwanden van de zijgangen van A19–A21 die in aanmerking komen voor kinder-*loculi*. Ook in de gang A1–A14 zijn minstens twee stukken muur tussen de aanzet van zijgangen geschikt voor het bijzetten van kinder-*loculi*. Dit kan zeven *pilae* van minstens elk drie *loculi* opleveren. Dit maakt dat er in de primitieve kern plaats was voor ongeveer 150 bijzettingen. Hierbij ben ik er steeds van uitgegaan dat alle gangen ongeveer 1,80m hoog zijn en iedere *pila* over drie *loculi* beschikte.¹ In een recente publicatie wordt het totale aantal bijzettingen in de eerste helft van de derde eeuw op ongeveer 350 geschat.² In een niet gespecificeerde latere fase worden ook *formae* toegevoegd.³

In de literatuur wordt geen melding gemaakt van decoratie in de primitieve kern. De fresco's waarvan sprake is in de literatuur, zijn pas in latere fasen aangebracht.⁴ Bij de inscripties afkomstig uit deze primitieve kern zijn volgende karakteristieken vast te stellen: het gebruik van de *tria-* en *duo nomina*, afbeeldingen van een anker, vaak alleen de vermelding van de naam en de leeftijd en afwezigheid van “typische elementen” uit de vierde eeuw. Volgens Nestori wijzen deze karakteristieken erop dat de inscripties tot een oude groep behoren.⁵

Op basis van de vorm van de oorspronkelijke kern van de catacombe, namelijk een twijgsysteem, wordt de primitieve kern door Fasola, Testini, Verrando en Fiocchi Nicolai beschouwd als één van de eerste gemeenschappelijke christelijke begraafplaatsen.⁶ Ook de formulering op de inscripties, de namen, de symboliek én de aanwezigheid van een graf van een paus, wijzen er volgens Reekmans op dat deze structuur van begin af aan in christelijke handen was.⁷ In een recente studie stelt Rebillard dat niets erop wijst dat deze catacombe in Kerkelijk bezit was. Hij meent zelfs dat de socio-historische context er eerder op wijst dat Callixtus zich een eigen graf heeft aangeschaft in een “*environnement relativement privilégié*”⁸ Op basis van het archeologische materiaal alleen kan daar geen uitspraak over gedaan worden. Er zijn namelijk geen aanwijzingen in het archeologische materiaal dat Callixtus een graf voor zichzelf aanschafte. Op basis van het archeologisch materiaal (grootte, afwezigheid *cubicula*, graftypologie) blijkt wel dat de kern van de catacombe voldoet aan de criteria om als een in oorsprong zelfstandig hypogeum beschouwd te worden dat door een gemeenschap in gebruik was.

De structuur van de primitieve kern met korte, niet uitgediepte zijgangen met een hoogte van niet meer dan 1,80m wijst er volgens Nestori, Verrando en Fiocchi Nicolai op dat deze *nucleus* betrekkelijk oud dient te

¹ In Rebillard 1997, 747 stelt de auteur (en zoals ook blijkt uit mijn studie) dat het niet mogelijk is op basis van de literatuur het exacte aantal graven in de primitieve kern te achterhalen. Er dient benadrukt te worden dat ik de primitieve fase in navolging van Verrando 1987, 335 kleiner acht dan Nestori 1971. Bij laatstgenoemde behoren, zoals te zien is op de figuur (Fiocchi Nicolai 1998, 17), onder andere ook de gangen A7 – A18 tot de primitieve kern. Toch stelt Nestori ook dat de gang A21 en haar aftakkingen vóór alle andere gangen is aangelegd: Nestori 1971, 273–274; Zie ook Reekmans 1986a, 31 waarin de vraag gesteld wordt in hoeverre de primitieve fase zich uitstreckte daar de korte zijgangen eerder wijzen op een hypogeum dan op een van meet af aan als catacombe aangelegde structuur.

² Fiocchi Nicolai 2000b, 344; De verklaring voor het grote verschil tussen deze twee aantallen vloeit voort uit een verschillende benadering van de te onderscheiden fasen: zie onder.

³ Bijvoorbeeld in A14: Nestori 1985, 251–253.

⁴ De Santis 1997, 136–137; Volgens Provoost 2000a, 69 zijn alle fresco's uit de periode 375–500 n.Chr.

⁵ Nestori 1971, 274.

⁶ Fasola 1978a, 106; Fiocchi Nicolai 1998, 17; Verrando 1987, 334.

⁷ Reekmans 1986a, 31.

⁸ Rebillard 1997, 747.

zijn. Deze opvatting wordt verder ondersteund door de epigrafische bronnen.¹ Volgens Nestori is tenlaatste in 222 n.Chr. ten tijde van de bijzetting van Calixtus met de aanleg van de ondergrondse begraafplaats begonnen. Waarschijnlijk was men reeds vóór 222 n.Chr. met de bouw van de primitieve kern gestart.² Reekmans bevestigt dat de begraafplaats reeds in het begin van de derde eeuw n.Chr. aangelegd werd. Hiervoor baseerde hij zich eveneens op de epigrafie.³ De Santis en Biamonte menen ook dat de catacombe reeds bestond toen Callixtus werd bijgezet. Zij gaan zelfs nog een stap verder en stellen dat dit “absoluut de oudste (christelijke) begraafplaats van Rome” is. De Santis en Biamonte spreken dan ook van een “*super-preconstiniana*” catacombe. Als argumenten voor deze stelling verwijzen ze naar de eenvoudige structuur, de korte gangen met *loculi* waartussen ruim plaats is gelaten en het kleine aantal graven. Ook de inscripties met eenvoudige formuleringen en het gebruik van het Grieks verantwoordt volgens hen, zoals dit ook het geval is in de Priscilla-catacombe, de ouderdom van deze catacombe.⁴ Deze stellingname vindt ook aanhang in een recente studie van Pergola, waarin gesteld wordt dat de catacombe ontstaan is op het einde van de tweede, begin van de derde eeuw n.Chr.⁵ Fiocchi Nicolai stelt dat de Calepodius-catacombe in dezelfde periode is ontstaan als de Callixtus-catacombe.⁶

Er dient benadrukt te worden dat de precieze datering van de hierboven onderscheiden twee fasen niet aangegeven wordt in de literatuur.⁷ Zoals ook te zien is op de gepubliceerde figuur worden de twee fasen tot één grote fase versmolten. Op de figuur staan niet alleen de gangen van de eigenlijke eerste fase afgebeeld, maar ook de latere uitbreidingen die als een tweede fase kunnen beschouwd worden.⁸ Deze uitbreidingen zullen waarschijnlijk relatief kort na de aanleg van de feitelijk eerste fase zijn aangelegd. Nestori vermeldt namelijk dat er “op een bepaald ogenblik” grondige aanpassingswerken werden doorgevoerd rond het graf van Callixtus met het oog op de bijzetting van devotieele graven. Dit wordt als de tweede fase beschouwd door Nestori.⁹ Wanneer we nu de totale lengte van alle gangen zoals afgebeeld op de figuur berekenen, resulteert dit in een totale lengte van ongeveer 125m.¹⁰ Dit maakt dus dat er bij benadering 250m wand beschikbaar is. Zoals hierboven reeds aangegeven, kan de gemiddelde breedte van een *pila* op 2,50m berekend worden. Dit maakt dus dat er in de eigenlijke eerste fase en de eigenlijke tweede fase (dus niet de fase met de aanpassingswerken rond het graf van Callixtus) puur op basis van deze berekening 300 graven konden worden aangelegd. Reken hierbij nog een onbekend aantal kinder-*loculi*, en men bekomt inderdaad het in de recente literatuur door Fiocchi Nicolai weergegeven aantal van 350 graven in de eerste helft van de derde eeuw (zie boven). Vandaar dat op basis van de meest recente gegevens volgende chronologie kan opgesteld worden voor de primitieve kern: de eerste fase met de aanleg van het primitieve hypogeum rond 200 n.Chr.; de tweede fase met de bijzetting van paus Callixtus in 222 n.Chr. en een uitbreiding van het gangennetwerk vóór 250 n.Chr. en tenslotte de derde fase met grondige ingrepen rond het graf van Callixtus na 250 n.Chr.

3. Overkoepelende patronen van de christelijke hypogea en primitieve kernen

In totaal werden in het derde hoofdstuk 46 vroeg-christelijke hypogea en ondergrondse primitieve kernen van catacomben bestudeerd. Van deze 46 begraafplaatsen behielden slechts 5 hypogea hun zelfstandigheid. Dit wil zeggen dat deze vijf hypogea later geen deel zijn gaan uitmaken van een catacombe of tot een catacombe zijn uitgroeid.¹¹ De overige hier bestudeerde begraafplaatsen werden ofwel in een latere periode opgenomen in een netwerk van gangen zodat een catacombe ontstond of lagen zelf aan de oorsprong van een catacombe ten gevolge van latere uitbreidingswerken. Van deze éénenveertig overige begraafplaatsen

¹ Fiocchi Nicolai 1998, 17; Nestori 1971, 267–268; Verrando 1987, 337–338.

² Nestori 1969b, 169; Nestori 1971, 273.

³ Reekmans 1986a, 31.

⁴ De Santis 1997, 137.

⁵ Pergola 1999, 237.

⁶ Fiocchi Nicolai 2001, 22.

⁷ In Verrando 1987 komen er in de primitieve kern twee fasen voor. In Nestori 1961 werd dit onderscheid nog niet gemaakt. Maar ook in Verrando 1987 wordt geen dateringsvoorstel gemaakt.

⁸ Zie de figuur Fiocchi Nicolai 1998, 17.

⁹ Nestori 1971, 275.

¹⁰ Berekening op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1998, 17.

¹¹ Dit zijn het hypogeum van Victoria, de hypogea V en A nabij de Thecla-catacombe, het hypogeum Campana en het hypogeum van Nicomedes.

kunnen tweeëntwintig begraafplaatsen omschreven worden als hypogea die in aanvang zelfstandig waren, maar in de loop van de tijd onderdeel zijn gaan uitmaken van een catacombe door middel van versmelting met andere hypogea of ten gevolge van uitbreidingen van de hypogea.¹ Bij de negentien overige begraafplaatsen is er niet zozeer sprake van zelfstandige hypogea, maar van kernen. Vanuit deze kernen ontwikkelden zich catacomben.²

3.1 Het hergebruik van bestaande structuren

Bij de vijf zelfstandig gebleven hypogea treffen we slechts twee hypogea aan waarvoor tijdens de aanleg gebruik werd gemaakt van bestaande structuren. In één geval wordt er vermoed dat er delen van een *arenarium* werden aangewend. Voor één ander hypogeum is het zeker dat zowel waterkanalen als delen van een *arenarium* werden aangewend.

Bij de tweeëntwintig aanvankelijk zelfstandige hypogea zijn er drie vermoedelijke en vijf zekere voorbeelden van hypogea die bij hun aanleg gebruik hebben gemaakt van waterkanalen. Bij de overige achttien kernen zien we dat waarschijnlijk slechts in twee gevallen een *arenarium* van meet af aan een funeraire functie kreeg toebedeeld. In vijf gevallen werden waterkanalen direct geïntegreerd in de vroegste kernen van de catacomben.

Bij zeven van de tweeëntwintig aanvankelijk zelfstandige hypogea zien we dat wanneer het hypogeum opgenomen was in de grotere structuur van de catacombe, er toch *arenaria* als begraafplaats werden ingericht in de catacombe. In zeven gevallen zien we dat in de catacombe die uit het hypogeum is ontstaan, waterkanalen geïntegreerd werden. Met andere woorden: deze *arenaria* of waterkanalen werden bij de aanleg van de hypogea niet aangewend, maar werden later wel in de catacombe opgenomen. Opvallend is dat het hergebruik van bestaande structuren voor de constructie van hypogea zich schijnt te beperken tot de eerste helft van de derde eeuw. Bij de negentien primitieve kernen zien we dat wanneer er zich catacomben ontwikkelden vanuit de kernen in zeven (of zes) gevallen *arenaria* en in zeven (of zes) gevallen waterkanalen en cisternes werden aangewend.

Wat betreft de chronologie kom ik tot de volgende vaststellingen: voor de vijfenveertig vroegchristelijke hypogea en kernen geldt dat het directe aanwenden van bestaande structuren, dit wil zeggen hoofdzakelijk waterkanalen, in de hypogea of vroegste kernen zich grotendeels beperkt tot de eerste helft van de derde eeuw (of misschien zelfs tot het eerste kwart van de derde eeuw) en het laatste kwart van de derde eeuw. In de periode rond het midden van de derde eeuw zijn er geen met zekerheid geattesteerde voorbeelden van het directe hergebruik van bestaande constructies bij de aanleg van een christelijke grafstructuur aan te wijzen. Dit is des te meer opvallend omdat bij de uitbreiding tot

¹ Dit zijn de hypogea α en β van de Lucina-crypte, het hypogeum van de Calepodius-catacombe, de Spelunca Magna, het hypogeum Scala Maggiore en het hypogeum Scala Minore van de Praetextatus-catacombe, de als hypogeum omschreven Cryptoporticus, het hypogeum van Heliodorus en het hypogeum van Eva van de Priscilla-catacombe, de hypogea A en B van het Coemeterium Maius, het hypogeum van het Coemeterium Jordanorum, het hypogeum van de Pamphilus-catacombe, het hypogeum van de Thecla-catacombe, het hypogeum van de Valentinus-catacombe, de regio Y van de Petrus en Marcellinus-catacombe en tenslotte de zes hypogea van de Sebastiano-catacombe.

² Dit zijn de kern A en B van de Area I van de Callixtus-catacombe, de Regio I van de Agnese-catacombe, de regio van het centraal *arenarium* van de Priscilla-catacombe, de regio A van de Villa Pamphilij-catacombe, de regio's X, Z en B van de Petrus en Marcellinus-catacombe, de twee kernen van de Hermes-catacombe, de kern van de Hyppolitus-catacombe, de kern van de Novatianus-catacombe, de kern van de Laurentius-catacombe, de kern van de Trasone-catacombe, de regio dello Scalone di 1897 van de Domitilla-catacombe, de kern van de anonieme catacombe van de via Ardeatina, het onderste niveau van de Massimo-catacombe en tenslotte nog de niet langer bewaard gebleven kernen van de Ilaria-catacombe en de Pontianus-catacombe.

catacomben van de vroegste kernen die ontstaan zijn rond 250 n.Chr. er wél *arenaria* werden aangewend. Het lijkt erop dat de *arenaria* in de eerste helft van de derde eeuw een ondergeschikte rol spelen in het ontstaan van vroegchristelijke begraafplaatsen. Er zijn twee mogelijke verklaringen denkbaar voor de ondergeschikte rol van de *arenaria*. Een eerste verklaring kan zijn dat de eerste christenen *arenaria* niet hebben aangewend omwille van bouwtechnische argumenten zoals de moeilijke afsluitbaarheid van dergelijke uitgestrekte zandgroeves. Een tweede verklaring kan zijn dat de *arenaria* nog in gebruik waren ten tijde van het ontstaan van de eerste christelijke begraafplaatsen. Opvallend is in ieder geval dat ook na 250 n.Chr. (op één uitzondering na) nooit *arenaria* direct werden aangewend bij de aanleg van een begraafplaats ondanks het feit dat bij de latere uitbreidingen van deze kernen tot catacomben *arenaria* wel werden geïntegreerd. Met andere woorden, *arenaria* speelden in de ontstaansgeschiedenis van de catacomben een ondergeschikte rol in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. Het lijkt er dan ook op dat de eerste christenen “greep” wilden hebben op hun begraafplaatsen tijdens de aanleg ervan. Grote complexe structuren zoals de *arenaria* werden niet meteen aangewend. Dit zagen we bijvoorbeeld ook in de Petrus en Marcellinus-catacombe waar op het ogenblik dat een *arenarium* werd aangesneden, de toegang opnieuw werd dichtgemaakt. Pas wanneer de hypogea en de primitieve kernen uitgroeien tot catacomben worden erop grote schaal uitgestrekte *arenaria* in de catacomben opgenomen.

Dit verschijnsel staat in contrast met het relatief veelvuldig en van meet af aan aanwenden van waterkanalen en cisternen. Dergelijke reeds bestaande structuren werden wel direct geïntegreerd in de vroege kernen of hypogea van de latere catacomben. Het is wel zo dat waterkanalen en/of cisternen in die vroegste kernen die ontstaan zijn rond 250 n.Chr. bijna volledig ontbreken. Ook in de latere catacomben die ontstaan zijn uit deze vroegste kernen van rond 250 n.Chr. werden geen waterkanalen aangetroffen. Waterkanalen komen wel veelvuldig voor in de catacomben die ontstaan zijn uit kernen die gedateerd zijn in de periodes vóór en ná 250 n.Chr. Wat betreft waterkanalen en cisternen zien we dus dat deze structuren gedurende de derde eeuw, met uitzondering van de periode rond 250 n.Chr., wel direct werden geïntegreerd in de vroegchristelijke begraafplaatsen. Voortgaande op de twee hierbovenstaande verklaringen voor het niet aanwenden van *arenaria*, kunnen ook hier twee verklaringen naar voren geschoven worden die het veelvuldig aanwenden van waterkanalen verklaren. Een eerste verklaring kan zijn dat men de waterkanalen en cisternen van meet af aan kon aanwenden omdat ze niet langer in gebruik waren ten tijde van het oprichten van de begraafplaatsen. Een tweede verklaring kan zijn dat waterkanalen en cisternen gemakkelijk konden worden aangewend om een hypogeum of vroege kern van te maken. Zoals inderdaad op de plattegronden te zien is, worden de waterkanalen en cisternen gekenmerkt door een meer regelmatig verloop dan de *arenaria*. Een direct gevolg hiervan is dat waterkanalen en cisternen door hun relatief beperkte omvang beter konden worden afgesloten en beter konden worden geïntegreerd zonder “greep” te verliezen over het geheel van het hypogeum of de vroegste kern.

3.2 De omheiningsmuren

Bij het onderzoek van de christelijke begraafplaatsen, werd duidelijk dat zes oorspronkelijk zelfstandige hypogea en primitieve kernen bovengronds een omheiningsmuur bezaten. De omheiningsmuren kunnen op drie manieren geconstrueerd zijn. Ten eerste kunnen de omheiningsmuur alleen de primitieve kern of het hypogeum omsluiten. Ten tweede kunnen de gangen van het hypogeum deels buiten de omheiningsmuur doorlopen. Ten derde kunnen de omheiningsmuren een groter gebied omzomen dan louter het hypogeum of de primitieve kern. De eerste manier treffen we aan bij de Calepodius-catacombe. In de Calepodius-catacombe schijnt de oorspronkelijke kern te zijn aangelegd binnen een

omheiningsmuur die de grenzen van een rechthoekig bovengronds grondgebied markeert. De gangen van deze kern reikten niet verder dan de bovengrondse grenzen van een eigendom. Zoals bij de bespreking van deze catacombe reeds werd opgemerkt kan de grootte en de vorm van het bovengrondse afgebakende grondgebied alleen worden afgeleid uit de ontwikkeling van de begraafplaats. Waarschijnlijk werd bovengronds een afbakening door middel van *cippi* aangegeven. Deze *cippi* zijn echter niet teruggevonden. Ook het hypogeum van de Scala Maggiore ontwikkelde zich binnen de door de bovengrondse omheiningsmuur afgebakende zone.

De tweede manier waarbij de gangen van het hypogeum deels buiten de omheiningsmuur verlopen, treffen we aan bij het hypogeum van de Scala Minore. Het hypogeum is weliswaar toegankelijk binnen dezelfde omheiningsmuur waaronder het hypogeum van de Scala Maggiore zich uitstrekte, maar bepaalde gangen overschrijden de door deze muur afgebakende zone.

De derde manier waarbij de omheiningsmuur een groter gebied omzoomt dan alleen het hypogeum of de primitieve kern treffen we aan bij de Thecla-catacombe. De omheiningsmuur bij de Thecla-catacombe omzoomde niet alleen het oorspronkelijke hypogeum, maar omsloot bijna de volledige catacombe. Ook de omheiningsmuur die aangetroffen werd boven de Area I van de Callixtus-catacombe, geldt dat de omheiningsmuur die een bovengronds grondgebied afzoomde, veel uitgestrekter was dan de oorspronkelijke 33,3m lange gang A en de 36m lange gang B. Ook de omheiningsmuur boven de Pontianus-catacombe omvatte naar alle waarschijnlijkheid een veel groter oppervlak dan de verloren gegane kern van de catacombe.

Slechts in twee gevallen, beide uit het begin van de derde eeuw, kan de omheiningsmuur met relatieve zekerheid in verband gebracht worden met de oorspronkelijke kern van de catacombe. Ik wijs er wel op dat er in de literatuur geen dateringen voor deze, en de andere, omheiningsmuren naar voren worden geschoven.

Alle andere omheiningsmuren omvatten een veel groter areaal dan de oorspronkelijke kern of het oorspronkelijke hypogeum van waaruit zich een catacombe ontwikkelde. Dit sluit echter niet meteen uit dat deze muren gelijktijdig kunnen zijn opgetrokken met de aanleg van de primitieve kernen. Wegens gebrek aan dateringen kan hierover echter geen uitspraak gedaan worden.

Het is opnieuw frappant dat vier van dergelijke muren werden aangelegd boven hypogea of boven catacomben die ontstaan zijn uit kernen of hypogea die in het eerste helft van de derde eeuw n.Chr. ontstonden en dat de overige twee muren te verbinden zijn met catacomben ontstaan uit een kern of een hypogeum aangelegd in het laatste kwart van de derde eeuw. Bij de catacomben die zich ontwikkelden uit kernen die ontstonden rond het midden van de derde eeuw, komen geen omheiningsmuren voor. Ook bij de steeds zelfstandig gebleven hypogea, ontbreken dergelijke afbakeningsstructuren volledig.

De aanwezigheid van bovengrondse omheiningsmuren schijnt erop te wijzen dat men het grondgebied waar men de hypogea en de primitieve kernen construeerde ook bovengronds duidelijk wilde afbakenen. Deze bovengrondse aanduiding blijft grotendeels beperkt tot kernen en hypogea die in het begin van de derde eeuw werden opgericht. Bovendien omsluiten deze omheiningsmuren in de meeste gevallen relatief kleine eigendommen waarin alleen een hypogeum of een primitieve kern kon worden ingericht. Na het begin van de derde eeuw komen alleen nog omheiningsmuren voor die meteen een groter gebied dan het hypogeum of de primitieve kern omzomen. Schijnbaar werden de hypogea en kernen die naar het einde van de derde eeuw toe werden opgericht, in meer uitgestrekte eigendommen opgetrokken.

3.3 De bovengrondse constructies

Bij een evaluatie van de toegankelijkheid van de grafconstructies kan worden gesteld dat drie van de vijf steeds zelfstandig gebleven hypogea toegankelijk waren via een toegangstrap die startte vanuit een bovengrondse constructie. Slechts voor het Nicomedes-hypogeum is een min of meer zekere datering voorhanden, namelijk rond 275 n.Chr. Voor het hypogeum V nabij de Lucina-crypte en het hypogeum A nabij de Thecla-catacombe geldt een ruimere datering, namelijk in de derde eeuw.

Voor de niet zelfstandig gebleven hypogea is slechts informatie bekend voor twee voorbeelden. Zowel het hypogeum α als β van de Lucina-crypte zijn toegankelijk via een zeker niet uit een bovengrondse constructie vertrekkende trap. De in het oosten gelegen toegangstrap van de Spelunca Magna van de Praetextatus-catacombe is een latere toevoeging.

Tenslotte weten we voor de primitieve kernen dat de trap B van de Area I en de trap van de kern van de Novatianus-catacombe eveneens uit een bovengrondse constructie vertrokken en dit in tegenstelling tot de trap van de regio A van de Villa Pamphilj-catacombe die niet uit een bovengrondse constructie startte.

Met enige voorzichtigheid kan gesteld worden dat gedurende de derde eeuw christelijke hypogea en primitieve kernen zowel toegankelijk waren via een uit een bovengrondse constructie startende trap (waarschijnlijk zesmaal) als via een direct op het aardoppervlak startende trap (driemaal). Opvallend is dat drie van de vijf zelfstandige hypogea een trap bezitten die begint in een bovengrondse constructie. Een chronologische indeling van beide types is op basis van de karige informatie niet mogelijk.

De aanwezigheid van een bovengrondse constructie wijst erop dat de hypogea en primitieve kernen bovengronds duidelijk gemarkeerd werden. Het is echter niet bekend of deze bovengrondse constructies grafconstructies waren. Het is bijgevolg ook mogelijk dat deze bovengrondse constructies alleen de functie hadden van een vestibule.

3.4 De toegangstrap en de diepte

Voor zover de nodige informatie voorhanden was, kon vastgesteld worden dat de gemiddelde breedte van de toegangstrappen, alle tussen minimum 0,75m en maximum 1,32m, van de zelfstandige hypogea gemiddeld 1,09m bedroeg. Voor de hypogea die later deel zijn gaan uitmaken van catacomben schommelde de breedte tussen minimum 0,96m en maximum 1,75m met een gemiddelde van 1,41m. Bij de primitieve kernen hebben de toegangstrappen een gemiddelde breedte van 1,24m met een maximum van 1,43m en een minimum van 0,80m. Chronologische onderscheiden kunnen niet vastgesteld worden: zowel in het begin van de derde eeuw als op het einde van dezelfde eeuw komen minder brede en bredere toegangstrappen naast elkaar voor.

Over het gemiddelde aantal treden en de daarmee samenhangende diepte van de structuren, kan men op het eerste gezicht bijna geen bindende uitspraken doen. Voor zover de informatie het echter toelaat, kon worden vastgesteld dat de treden van de toegangstrap van christelijke ondergrondse begraafplaatsen tot rond het midden van de derde eeuw n.Chr. gemiddeld 0,36m hoog waren. Na 250 n.Chr. bedroeg de gemiddelde hoogte van de treden nog slechts 0,22m.

Met zekerheid kan worden vastgesteld dat in de volledige derde eeuw zowel begraafplaatsen voorkomen die op een diep niveau zijn aangelegd als begraafplaatsen die op een hoger gelegen niveau zijn aangelegd. De minst diep gelegen christelijke begraafplaats ligt op 3,12m diep en de diepst gelegen christelijke begraafplaats op een niveau van 16m onder het bovengrondse loopoppervlak. De gemiddelde diepte van de vroegchristelijke hypogea en kernen tot vóór ongeveer 250 n.Chr. bedraagt 9,08m. De gemiddelde diepte van de vroegchristelijke hypogea en kernen rond het midden van de derde eeuw n.Chr. bedraagt 11,88m. De gemiddelde diepte van de vroegchristelijke hypogea en kernen na 250 n.Chr. bedraagt 8,37m. De gemiddelde diepte van alle vroegchristelijke hypogea en kernen uit de derde eeuw bedraagt 9,71m.

Het is duidelijk dat de hypogea en primitieve kernen gedurende de derde eeuw zowel op een relatief kleine diepte (bijvoorbeeld op 3,12m) als op een relatief grote diepte (bijvoorbeeld 16m) kunnen opgetrokken zijn. Het hergebruik van waterkanalen of *arenaria* bepaalde natuurlijk ook de diepte. Een verklaring voor de variatie in de diepte kan gevonden worden in de aanwezigheid van goed bewerkbare tuflagen die zich op verschillende dieptes bevinden.

3.5 De hoofdgang

Bij de steeds zelfstandig gebleven hypogea kan de gemiddelde lengte van de hoofdgang tijdens de eerste fase op 7,83m berekend worden. Het moet benadrukt worden dat het hypogeum van Nicomedes dat een veel langere hoofdgang bezit niet meegerekend is wegens het hergebruik van waterkanalen. De gemiddelde lengte van de overige zelfstandige hypogea schommelt tussen 4m en 9,6m. De gemiddelde breedte van de hoofdgang in deze hypogea bedraagt 1,29m. De breedte van de hoofdgangen schommelt tussen 0,95m en 1,65m.

De gemiddelde lengte van de hoofdgang tijdens de eerste fase bij de hypogea die later zijn deel gaan uitmaken van catacomben bedraagt 16,13m. Het moet benadrukt worden dat de hoofdgangen van de Spelunca Magna en de regio Y van de Petrus en Marcellinus-catacombe wegens het hergebruik van waterkanalen niet meegerekend werden. De lengte schommelt tussen 5m en 49,14m. De gemiddelde breedte van de hoofdgang bedraagt 1,42m. De breedte van de hoofdgangen schommelt tussen 1m en 1,94m.

De gemiddelde lengte van de hoofdgang tijdens de eerste fase van de primitieve kernen bedraagt 33,86m. De lengte van de hoofdgangen schommelt tussen 28m en 46m. De gemiddelde breedte van de hoofdgang bedraagt 1,30m. De breedte van de hoofdgangen schommelt tussen 0,80m en 2m.

Er valt een duidelijk onderscheid waar te nemen tussen de lengtes van de hoofdgangen in de drie onderscheiden groepen van vroegchristelijke begraafplaatsen. De steeds zelfstandig gebleven hypogea beschikken over het algemeen over een relatief korte hoofdgang. In contrast hiermee is de lengte van de hoofdgang van in oorsprong zelfstandige hypogea over het algemeen groter dan de lengte van de hoofdgang van zelfstandige hypogea. Bij de primitieve kernen is de hoofdgang in algemene regel langer dan de hoofdgangen van beide vorige groepen. Chronologisch valt er evenwel geen direct onderscheid te maken: zowel relatief korte als relatief lange hoofdgangen komen verspreid door de derde eeuw voor. Alleen zien we dat de primitieve kernen hoofdzakelijk vanaf 250 n.Chr. verschijnen en dat bijgevolg het grootste aantal lange gangen vanaf dan voorkomt. Het is opmerkelijk dat de gemiddelde breedte van de hoofdgangen bij alle drie de groepen min of meer als constant kan beschouwd worden. De breedte van de hoofdgang is niet afhankelijk van de lengte van de hoofdgang.

3.6 De zijgangen

Bij de zelfstandig gebleven hypogea varieert het aantal zijgangen in de eerste fase tussen 1 en 5. De totale lengte van deze zijgangen per hypogeum varieert tussen ongeveer 7m en (eerder uitzonderlijk) 29m (de drie gangen, waarvan twee voorafbestaande waterkanalen, van het Nicomedes-hypogeum zijn 58,5m lang). De gemiddelde breedte van de zijgangen van deze hypogea tijdens de eerste fase is bij benadering 1m (exact 0,99m).

Bij de in oorsprong zelfstandige hypogea varieert het aantal zijgangen in de eerste fase tussen 0 en uitzonderlijk 8. Zowel in het begin van de derde eeuw als op het einde van diezelfde eeuw blijft het aantal zijgangen beperkt tijdens de eerste fase zodat van een chronologische evolutie niet echt sprake kan zijn. De gemiddelde totale lengte van de zijgangen is 54,30m. De totale lengte van deze zijgangen varieert tussen (eerder uitzonderlijk) 6,85m en 60m. Uitzonderlijk bedraagt de lengte van de hoofdgangen zelfs 100m en 190m. Zowel in het begin van de derde eeuw als op het einde van die eeuw kan de lengte van de zijgangen beperkt (6,85m; 10m; 7,98m) als uitgestrekt (58,5m; 100m) zijn. De gemiddelde breedte van de zijgangen van deze hypogea tijdens de eerste fase is bij benadering 1m (exact 0,97m).

Bij de primitieve kernen varieert het aantal zijgangen in de eerste fase tussen 2 en 15. De gemiddelde totale lengte van de zijgangen bedraagt 110,53m. Vier primitieve kernen hebben een totale lengte van de zijgangen die bij benadering gelijk is aan of groter is dan 100m. De totale lengte van de zijgangen per primitieve kern varieert tussen 23,56m en 219,5m. De totale lengte van de zijgangen schijnt chronologisch niet gebonden te zijn. De gemiddelde breedte van de zijgangen van deze hypogea tijdens de eerste fase is bij benadering eveneens 1m (exact 0,92m).

Voor de steeds zelfstandig gebleven hypogea geldt dat het aantal en de lengte van de zijgangen steeds beperkt bleef. Voor de in oorsprong zelfstandige hypogea geldt dat zowel het aantal als de lengte van de zijgangen over het algemeen hoger ligt dan bij de zelfstandig gebleven hypogea. Bij de primitieve kernen ligt het aantal zijgangen gemiddeld hoger dan bij de vorige groep en is de totale lengte van de zijgangen vaak extreem veel hoger. Chronologisch valt er evenwel bij geen enkele van de drie groepen een onderscheid te maken: zowel relatief korte als relatief lange zijgangen komen verspreid over de derde eeuw voor. Het is opmerkelijk dat de gemiddelde breedte van de zijgangen bij alle drie de groepen min of meer als constant kan worden beschouwd. De breedte van de zijgangen is niet afhankelijk van de lengte van de zijgangen.

3.7 De totale lengte van het gangenstelsel

De totale lengte van de gangen bij de steeds zelfstandig gebleven begraafplaatsen tijdens de eerste fase is gemiddeld 21,84m (zonder het hypogeum van Nicomedes met waterkanalen). Voor de aanvankelijk zelfstandige hypogea (de Spelunca Magna en de regio X van de Petrus en Marcellinus-catacombe hier uitgezonderd wegens de aanleg van de hoofdgang in bestaande structuren) bedraagt de gemiddelde lengte van het gangenstelsel 43,49m. Voor de primitieve kernen bekomt men een gemiddelde lengte van 157,46m voor het totaal van de gangen. Zoals dit voor de lengte van de hoofdgangen en de lengte van de zijgangen het geval was, is ook hier geen chronologische evolutie waar te nemen.

In verschillende vroegchristelijke hypogea en kernen hebben de gangen uitbreidingen en uitdiepingen ondergaan. Met uitbreidingen wordt bedoeld dat reeds bestaande gangen verlengd werden of dat er nieuwe gangen werden aangelegd zonder dat evenwel sprake kan zijn van de aanleg van een nieuwe regio of versmelting met andere begraafplaatsen tot een catacombe. Met uitdiepingen wordt bedoeld dat het loopniveau van de gangen werd afgegraven. Deze beide technieken hadden tot doel de beschikbare plaats voor bijzettingen te verhogen zonder dat de hypogea of de kernen uitgroeiden tot eigenlijke catacomben. Verdere patronen ontbreken wegens gebrek aan gegevens.

3.8 De *cubicula*

Bij zelfstandige hypogea varieert het aantal *cubicula* dat tijdens de eerste fase werd aangelegd tussen (uitzonderlijk) 0 en 3 of 4. Eventueel werd dit aantal uitgebreid in een volgende fase. De gemiddelde oppervlakte van de *cubicula* uit de eerste fase is 5,05m². De oppervlakte varieert tussen 3,07m² en 7,17m². Er is geen chronologische indeling in het aantal *cubicula* of hun oppervlakte. Doorheen de derde eeuw n.Chr. komen over het algemeen steeds *cubicula* voor in de zelfstandige hypogea.

Bij de aanvankelijk zelfstandige hypogea hebben zeker zes van de tweeëntwintig hypogea tijdens de eerste fase geen enkel *cubiculum*. Van acht hypogea is bekend dat ze 1, 2, 3 of 4 *cubicula* hebben. De Spelunca Magna van de Praetextatus-catacombe en de regio X van de Petrus en Marcellinus-catacombe zijn twee uitzonderingen hierop. Drie van de zes hypogea die bij aanvang geen *cubicula* bezaten, krijgen ook in de volgende fasen geen *cubicula*. De andere hypogea ontvangen in volgende fasen 1 tot 7 *cubicula*. De gemiddelde oppervlakte van de *cubicula* uit de eerste fase (uitgezonderd de *Cryptoporticus* daar dit *cubiculum* een hergebruikte cisterne is) is 6,25m². Het dient benadrukt te worden dat deze oppervlakte enigszins vertekend is door het grote aantal *cubicula* uit de Spelunca Magna. Daar zijn niet alleen de reeds bestaande ruimtes die omgevormd worden *cubicula* groot in oppervlak, maar worden ook de nieuw aangelegde *cubicula* gekenmerkt door een groot oppervlak. De gemiddelde oppervlakte van de *cubicula* zonder die van de Spelunca Magna is 5,64m². Dit is meteen ook een meer correcte weergave van de normale oppervlakte van de *cubicula*. De oppervlakte van de *cubicula* die in de eerste fase zijn aangelegd varieert tussen 3,25m² en uitzonderlijk 24,69m². De gemiddelde oppervlakte van de *cubicula* die in een latere fase werden toegevoegd is ongeveer 6,32m². De oppervlakte varieert tussen 4,56m² en 13,10m². Deze waarden wijken niet veel af van deze van de *cubicula* uit de eerste fase. Zes van de aanvankelijk zelfstandige hypogea die *cubicula* bezitten kunnen gedateerd worden in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. Toch kan niet gezegd worden dat de aanwezigheid van *cubicula* bij dergelijke hypogea typisch is voor deze periode, daar ook vijf van de zes hypogea die geen *cubicula* bezaten tijdens de eerste fase te dateren zijn vóór of rond 250 n.Chr. Ook na 250 n.Chr. kunnen *cubicula* ontbreken bij de in oorsprong zelfstandige hypogea.

Bij de primitieve kernen zijn er zeker tien constructies die geen *cubicula* bezaten tijdens de eerste fase. Voor de overige primitieve kernen is het niet duidelijk of de aanwezige *cubicula* (van 2 tot 6 in aantal) reeds tijdens de eerste fase werden aangelegd of pas later ontstonden. Zes van de tien kernen die aanvankelijk geen *cubicula* bezaten, verkregen in latere fasen wel *cubicula*: 10 *cubicula* in de Area I van de Callixtus-catacombe, 18 *cubicula* in de Regio X van de Petrus en Marcellinus-catacombe, 1 in de regio A van de Villa Pamphilij-catacombe, 11 *cubicula* in de primitieve kern van de Pamphilus-catacombe, 3 *cubicula* in de Regio Z van de Petrus en Marcellinus-catacombe en waarschijnlijk 2 *cubicula* in het centrale *arenarium* van de Priscilla-catacombe. Eén primitieve kern die reeds van bij de aanvang *cubicula* bezat, wordt in latere fasen voorzien van nog meer *cubicula*: in de anonieme

catacombe van de via Ardeatina wordt het vermoedelijke aantal van twee *cubicula* uit de eerste fase opgetrokken tot drie in een latere fase. De gemiddelde oppervlakte van de *cubicula* die vermoedelijk werden aangelegd tijdens de eerste fase van de primitieve kernen is ongeveer 5,10m². De oppervlakte van deze *cubicula* varieert tussen 2,49m² en 6,19m². Op basis van de gegevens is het niet mogelijk een bepaalde grootte te linken aan een bepaalde chronologische periode. Het bestudeerde materiaal lijkt er eerder op te wijzen dat de grootte van de *cubicula* per primitieve kern kan verschillen en dat dit niet noodzakelijk een chronologische binding heeft. De later toegevoegde *cubicula* hebben bij benadering een oppervlakte van 7,55m². De oppervlaktes variëren tussen 3,47m² en 18m². Ook hier wordt duidelijk dat de later aangelegde *cubicula* een grotere oppervlakte hebben dan die uit de eerste fase.

De oppervlakte van de *cubicula* evenals het aantal *cubicula*, zowel die uit de eerste fase als uit latere fasen, bij alle drie de groepen grafmonumenten schijnt niet zozeer chronologisch geduid te kunnen worden. Veeleer hangt het aantal en de oppervlakte van de *cubicula* samen met het specifieke grafmonument. Zo komen in de Spelunca Magna en in de Area I van de Callixtus-catacombe hoofdzakelijk grote *cubicula* voor, terwijl in het hypogeum V nabij de Thecla-catacombe en in de Regio Z van de Petrus en Marcellinus-catacombe eerder kleinere *cubicula* voorkomen. Het dient benadrukt te worden dat van de zeventien constructies die tijdens de eerste fase geen *cubicula* bezaten, er in de eindfase nog steeds zeven constructies zijn die geen *cubicula* bezitten. Drie van deze constructies zijn in oorsprong onafhankelijke hypogea, de overige vier zijn primitieve kernen.

3.9 De vloerbekleding, de muurtechnieken en de gewelfvormen

In geen enkel vroegchristelijk hypogeum of primitieve kern werd een vloerbekleding aangebracht. Ook het aanwenden van muurtechnieken tijdens de eerste fase in vroegchristelijke hypogea en primitieve kernen schijnt zeer ongebruikelijk geweest te zijn. Slechts voor vier constructies werd een muurtechniek aangewend: tweemaal in hypogea en tweemaal in zogenaamde primitieve kernen of regio's. Verdere informatie ontbreekt.

Voor zover de karige informatie het toelaat, kan gesteld worden dat de overheersende gewelfvorm van de gangen in vroegchristelijke hypogea en primitieve kernen het tongewelf is. Geen enkele constructie van de hypogea of primitieve kernen waarvan bekend is dat de gangen een tongewelf hebben, is opgetrokken in waterkanalen. Daarmee is zeker dat deze gewelfvorm ook door de *fossores* zelf werd uitgehakt en niet alleen voorkomt in tot begraafplaatsen omgevormde waterkanalen die ook een tongewelf bezitten. Slechts van vier constructies is bekend dat bepaalde gangen overspannen waren met een vlak gewelf. Voor de *cubicula* kan slechts voorzichtig gesteld worden dat de ruimtes tijdens de eerste fase, schijnbaar exclusief, overspannen zijn met een kruisgewelf. Meer conclusies kunnen op basis van de summiere gegevens niet getrokken worden.

3.10 De graftypologie

Zeker vier van de vijf steeds zelfstandig gebleven hypogea zijn vanaf de eerste fase voorzien van *loculi*. Daarnaast komen in twee van de zelfstandige hypogea ook *arcosolia* voor vanaf de eerste fase. Bij deze hypogea zijn in een latere fase ook *arcosolia*, *a cassa*-graven, sarcofagen en *formae* vertegenwoordigd.

In de oorspronkelijk zelfstandige hypogea komen vanaf de eerste fase naast *loculi* ook reeds *arcosolia*, *a mensa*-graven, sarcofagen en, hoewel niet steeds duidelijk is of dit graftype

misschien pas in latere fasen werd toegevoegd, waarschijnlijk (éénmaal) *forma*-graven voor. Het dient benadrukt te worden dat in de helft van de hier bestudeerde grafconstructies bijna alleen *loculi* voorkomen tijdens de eerste fase. Pas in een latere fase verschijnen ook in deze hypogea meer andere graftypes zoals *formae*, sarcofagen en *arcosolia*. Ook bij de overige hypogea worden in latere fasen *formae* toegevoegd.

Ook bij de primitieve kernen zijn de *loculi* het sterkst vertegenwoordigde graftype tijdens de eerste fase. Waarschijnlijk in alle primitieve kernen komen vanaf de eerste fase *loculi* voor. Daarnaast komen in de eerste fase ook reeds een beperkt aantal *a mensa*-graven, *arcosolia* en sarcofagen voor. In latere fasen werden in deze begraafplaatsen ook nog *a mensa*-graven, *a cassa*-graven, *arcosolia*, sarcofagen en *formae* aangebracht.

Wanneer we de graftypologie bekijken, valt meteen het overweldigende aandeel op van de *loculi*. Bij alle drie de groepen vroegchristelijke begraafplaatsen zijn de *loculi* het sterkst vertegenwoordigde graftype tijdens de eerste fase. Een mogelijke verklaring voor de keuze voor *loculi* is dat dit graftype niet zo arbeidsintensief en duur is als een *arcosolium*. Bovendien kan men meer *loculi* in een beperkte ruimte aanbrenge dan *arcosolia*.

3.11 Het aantal bijzettingen

Exacte gegevens over het aantal mogelijke bijzettingen in de zelfstandige hypogea tijdens de eerste fase ontbreken. Ook voor de oorspronkelijk zelfstandige hypogea is het aantal bijzettingen tijdens de eerste fase bijna nooit bekend. Voor het hypogeum Scala maggiore van de Praetextatus-catacombe werden 118 graven voorzien tijdens de eerste fase. In het hypogeum van het Coemeterium Jordanorum werden tijdens de eerste fase 230 tot 300 graven aangelegd. Slechts voor één in oorsprong zelfstandig hypogeum kon op basis van de nodige gegevens het aantal graven berekend worden. In het hypogeum van de Calepodius-catacombe werden namelijk ongeveer 150 graven aangebracht tijdens de eerste fase. Het laatstgenoemde hypogeum is ontstaan rond 200 n.Chr. Zoals aangetoond werd, zijn er goede gronden om er vanuit te gaan dat de tweede fase plaats vond na 222 n.Chr. en vóór 250 n.Chr. Hieruit volgt dat in ongeveer 25 tot 30 jaar 150 graven werden aangebracht. Als gevolg hiervan dienden dus gemiddeld per jaar minstens 5 (exact 5,45) graven aangelegd te worden. Verder weet men ook dat er in 250 n.Chr. (dit is wanneer het hypogeum grondige aanpassingswerken onderging en uitgroeide tot een catacombe) reeds 350 graven aanwezig waren. Dit maakt dat in de periode vanaf het begin van de tweede fase tot aan het “ontstaan” van de eigenlijke catacombe nog 200 graven werden aangelegd. Dus dat er gemiddeld minstens per jaar nog 9 (exact 8,89) graven werden toegevoegd. Misschien kan deze sterke stijging toegeschreven worden aan de devotionele graven rondom het graf van Callixtus. Op basis van de weinige gegevens lijkt het erop dat in de in oorsprong zelfstandige hypogea tijdens de eerste fase tussen de honderd en de driehonderd bijzettingen plaats vonden.

Verder is slechts van vijf oorspronkelijk zelfstandige hypogea het totale aantal graven dat in de eindfase van het hypogeum was aangebracht, bekend. In het hypogeum α van de Lucina-crypte werden 263 graven (allen *loculi*) aangebracht terwijl in het hypogeum β van de Lucina-crypte “slechts” 84 graven (*loculi* en *a mensa*-graven) werden aangelegd. Het hypogeum α ontstond rond 195 n.Chr. en werd verbonden met het andere hypogeum vóór 275 n.Chr. Met andere woorden werden de 263 graven in maximaal 80 jaar aangelegd. Hieruit volgt dat er gemiddeld per jaar minstens 3 (exact 3,29) graven werden aangelegd. Het hypogeum β op zijn beurt ontstond rond 237 n.Chr. (namelijk tussen 230 n.Chr. en 245 n.Chr.) en verloor zijn zelfstandig bestaan vóór 275 n.Chr. In bij benadering 38 jaar werden in dit hypogeum dus 84 graven aangelegd. Dit komt neer op een gemiddeld minimaal aantal

graven van 2 (exact 2,21) per jaar. Het is opvallend dat in het hypogeum α in slechts tweemaal zoveel tijd, driemaal zoveel graven werden aangelegd als in het hypogeum β .

In het hypogeum van de Calepodius-catacombe werden rond 250 n.Chr. reeds 350 bijzettingen doorgevoerd. In het hypogeum van de Scala maggiore van de Praetextatus-catacombe werden in de tweede fase reeds 217 bijzettingen doorgevoerd. Tijdens de derde fase werd de capaciteit van het hypogeum verhoogd met 173 graven. Uiteindelijk zorgden verdere uitbreidingen voor een stijging van het aantal graven met 1300. In de eerste en de tweede fase werden dus 345 graven aangelegd in een periode van ongeveer 25 jaar. Dit maakt een gemiddelde aantal bijzettingen van 14 (exact 13,8) per jaar. In het hypogeum van de Scala minore van de Praetextatus-catacombe werden tegen het einde van de derde eeuw ongeveer 1000 graven aangelegd. In de loop van de vierde eeuw werd dit aantal opgedreven tot 4570. Tijdens de derde eeuw werden sinds het ontstaan van de begraafplaats rond 250 n.Chr. dus gemiddeld 20 personen per jaar in het hypogeum bijgezet.

Ook bij de primitieve kernen is het aantal bijzettingen dat tijdens de eerste fase werd uitgevoerd vaak niet bekend. Voor vier primitieve kernen is het aantal bijzettingen tijdens de eerste fase of het aantal bijzettingen tijdens de laatste fase wel bekend. Voor de Area I van de Callixtus-catacombe is bekend dat er tijdens de eerste fase 200 graven werden aangebracht. Dit maakt dat in deze regio, die ontstaan is rond 200 n.Chr. en waarvan de tweede fase gedateerd werd in het begin van de derde eeuw of zelfs onder het pontificaat van Callixtus (217–222 n.Chr.), in bij benadering 20 jaar 200 graven werden aangelegd. Dit komt neer op een gemiddeld minimum aantal van 10 graven per jaar. Verder weten we ook nog dat er in 230 n.Chr. – 240 n.Chr. reeds 1300 graven waren aangelegd. Dit maakt dat er in bij benadering 15 jaar nog 1100 graven werden aangelegd. Dit zou betekenen dat er gemiddeld 73 (exact 73,3) bijzettingen per jaar plaats vonden. Of nog: dat er in bij benadering 35 jaar 1300 graven werden aangelegd, wat neerkomt op gemiddeld ongeveer 37 (exact 37,14) graven per jaar.

Voor het *arenarium* van de Priscilla-catacombe is bekend dat reeds in het begin van de derde eeuw (de literatuur geeft geen scherpere datering) 1200 *loculi* en 15 sarcofagen waren aangebracht. Het ontstaan van de begraafplaats in het *arenarium* wordt gedateerd in het eerste decennium van de derde eeuw. In ongeveer 25 jaar ontstonden dus 1215 graven. Dit komt bij benadering neer op gemiddeld 49 (exact 48,6) bijzettingen per jaar. Hoewel in een dergelijke korte tijdsspanne misschien toch ook nog fluctuaties mogelijk waren, getuigt dit gemiddelde aantal bijzettingen van een enorme dynamiek. Zelfs het gemiddelde aantal bijzettingen over 35 jaar in de Area I van de Callixtus-catacombe (namelijk ongeveer 37), ligt ruimschoots onder het gemiddelde van het *arenarium* van de Priscilla-catacombe.

Voor de Regio I van de Agnese-catacombe is het totale aantal bijzettingen dat werd doorgevoerd tot vóór 313 n.Chr. bekend. Deze zone werd aangelegd rond 250 n.Chr. Dus in ongeveer 63 jaar werden 906 graven aangelegd. Dit komt op een theoretisch gemiddelde van 15 (exact 15,23) graven per jaar neer. Dit gemiddelde ligt evenwel veel lager dan bij de twee hierboven staande primitieve kernen, maar geldt dan ook voor een veel langere periode. Het is waarschijnlijk dat het aantal bijzettingen per jaar evenzeer zoals dit het geval was voor de Area I van de Callixtus-catacombe, ook fluctuaties zal hebben vertoond.

In de kern van de Novatianus-catacombe werden, zoals kon berekend worden, tussen ten laatste 250 n.Chr. en 270 n.Chr. in het totaal 1015 graven aangelegd. Dit komt neer op een gemiddelde van 51 (exact 50,75) graven per jaar. Tussen 270 n.Chr. en de Constantijnse periode bevatte de uitgebreide kern 1512 graven. Dit wil zeggen dat in ongeveer 43 jaar slechts een kleine 500 graven werden aangelegd. Dit is slechts gemiddeld 12 (exact 11,62) graven per jaar. In de loop van ongeveer 63 jaar werden dus 1512 graven aangelegd, wat

neerkomt op gemiddeld 24 graven per jaar. Het dient opnieuw benadrukt te worden dat dit getal niet toe laat om fluctuaties over kleinere periodes waar te nemen.

Voor de regio dello Scalone del 1897, wordt het aantal graven dat aan de eerste fase kan worden toegeschreven op 375–400 geraamd. Deze regio werd aangelegd in de tweede helft van de derde eeuw. De tweede fase werd nog in de derde eeuw begonnen. Dus in bij benadering 25 jaar werden ongeveer 375–400 graven aangelegd. Dit maakt dat er per jaar gemiddeld 15 of 16 graven werden aangelegd. Dit gemiddelde, dat natuurlijk opnieuw niets zegt over bepaalde dalingen of pieken, ligt ruimschoots onder het gemiddelde aantal graven dat over eenzelfde tijdsspanne werd aangelegd in het *arenarium* van de Priscilla-catacombe.

Uit deze eerder summier gegegevens over het aantal bijzettingen kunnen tenslotte volgende conclusies getrokken worden: de zelfstandige hypogea zullen gezien hun oppervlakte een zeer beperkt aantal graven gehad hebben. De in oorsprong zelfstandige hypogea hadden een groter aantal graven, vaak meer dan 100 tot zelfs 200, waarvan hun aantal naar alle waarschijnlijkheid slechts gestaag toenam. De primitieve kernen hadden in hun eerste fase ofwel een zeer dynamische ontwikkeling (kernen met meer dan 1000 graven zijn geen uitzondering), ofwel een eerder trage ontwikkeling die evenwel toch groter is dan die bij de in oorsprong zelfstandige hypogea. Het gemiddelde aantal bijzettingen bij de primitieve kernen is groter dan bij de in oorsprong zelfstandige hypogea. Het aantal bijzettingen wijst erop dat er een verschillend concept en organisatie aan de basis ligt van de zelfstandige hypogea, de in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen.

3.12 Decoratie

Bij het onderzoek van de vijf zelfstandige hypogea werd slechts in één hypogeum tijdens de eerste fase decoratie onder de vorm van fresco's aangetroffen. De fresco's in het hypogeum Campana blijven beperkt tot vegetatieve afbeeldingen en Bijbelse scènes. Ook in latere fasen ontbreken fresco's in deze hypogea.

Ook bij de in aanvang zelfstandige hypogea zijn fresco's in de eerste fase eerder zeldzaam geattesteerd: slechts drie hypogea hebben fresco's. De fresco's stellen vegetatieve afbeeldingen en/of dieren, lijn- en streepdecoraties en zeer uitzonderlijk ook Bijbelse themata voor. Alle drie de hypogea zijn gedateerd in het tweede kwart van de derde eeuw n.Chr. In latere fase worden nog steeds eerder zeldzaam fresco's aangebracht. Wel verschijnen vanaf dan meer Bijbelse fresco's. Vegetatieve afbeeldingen en streepdecoratie blijven populair. In één hypogeum werd tijdens de eerste fase een stucdecoratie aangebracht.

Bij de primitieve kernen zijn fresco's uit de eerste fase eerder een zeldzaamheid. Slechts in één primitieve kern werden fresco's aangetroffen uit de eerste fase: in het *arenarium* van de Priscilla-catacombe zijn vegetatieve afbeeldingen en streepdecoraties uit de eerste fase bewaard. In latere fasen komen in vijf kernen (op twee na alle uit de periode na het midden van de derde eeuw n.Chr.) fresco's voor. Opnieuw zijn afbeeldingen van planten, bloemen en dieren evenals een vlakindeling of lijnenspel en Bijbelse themata sterk vertegenwoordigd. Op de voet gevolgd door afbeeldingen van objecten en personen. Slechts één primitieve kern krijgt tijdens een latere fase een stucdecoratie.

Over de chronologie van de fresco's kan het volgende gezegd worden: bij de in oorsprong zelfstandige hypogea komen fresco's in de eerste fase bijna uitsluitend voor in die hypogea die ontstaan zijn in het tweede kwart van de derde eeuw. Vier van de vijf hypogea waarin later wel decoraties werden aangebracht zijn ontstaan in de eerste helft van de derde eeuw. Bij de primitieve kernen daarentegen komen op twee chronologisch sterk uit elkaar liggende uitzonderingen na geen fresco's voor in de eerste fase. Pas in latere fasen ontvangen

de kernen die ontstaan zijn na het midden van de derde eeuw fresco's. Het is opmerkelijk dat de hypogea en de primitieve kernen die ontstaan zijn rond het midden van de derde eeuw noch in de eerste fase, noch in latere fasen (op één uitzondering na) voorzien worden van fresco's. Men kan besluiten dat bij de christelijke hypogea en primitieve kernen decoratie slechts zelden voorkomt tijdens de eerste fase.

3.13 De inscripties

In zelfstandig gebleven hypogea komen tijdens de eerste fase zowel Latijnse als Griekse inscripties voor. Latijnse inscripties kwamen in vier hypogea zeker en in één hypogeum zeer waarschijnlijk voor tijdens de eerste fase. Griekse inscripties kwamen in twee hypogea zeker en in één hypogeum zeer waarschijnlijk voor tijdens de eerste fase. Hieruit volgt dat in de derde eeuw zowel Griekse als Latijnse inscripties werden aangebracht in de zelfstandige hypogea.

Bij de in oorsprong onafhankelijke hypogea komen drie- tot achtmaal Griekse en negen- tot tienmaal Latijnse inscripties naast elkaar voor tijdens de eerste fase. Ook bij de primitieve kernen komen verspreid gedurende de gehele derde eeuw Latijnse inscripties (tien tot eventueel dertien keer) naast Griekse inscripties (zeven keer zeker en zes keer mogelijk) voor. Bij de inscripties staan soms afbeeldingen ingekrast of gebeiteld van een anker, een vis of een vogel. Deze tekens komen ongeveer gedurende de gehele derde eeuw voor.

Er kan besloten worden dat zowel in de zelfstandige hypogea, als de in oorsprong zelfstandige hypogea als in de primitieve kernen inscripties voorkomen. Deze inscripties zijn in het Latijn en het Grieks gesteld.

3.14 Privaat of gemeenschappelijk

Voor de steeds zelfstandig gebleven hypogea, werd in de literatuur slechts tweemaal aangegeven of het hypogeum toebehoorde aan een privaat persoon en zijn familie of aan een gemeenschap. Op basis van de oppervlakte van de begraafplaats (dit is relatief groot ten opzichte van relatief klein), de graftypologie (bijvoorbeeld alleen "eenvoudige" *loculi* of ook meer opvallende graftypes zoals *arcosolia*) en de opbouw van het grafmonument (bijvoorbeeld al dan niet aanwezig zijn van *cubicula*) kon voor de overige drie hypogea bepaald worden tot welke groep ze behoorden. Aldus behoorden vier van de steeds zelfstandig gebleven hypogea toe aan een privaat persoon en zijn familie en een hypogeum kon toegeschreven worden aan een gemeenschap. Het lag in de lijn der verwachting dat het merendeel van deze hypogea zou toebehoren aan een beperkte groep personen daar deze hypogea bijna steeds beperkt in omvang bleven, een beperkt aantal bijzettingen hadden en nooit zijn uitgegroeid tot catacomben.

Bij de in oorsprong zelfstandige hypogea worden twaalf hypogea (plus nog eens de zes hypogea van de Sebastiano-catacombe) als in oorsprong privaat en familiaal beschouwd en worden er vier hypogea toegeschreven aan een gemeenschap. Op zich is dit ook niet zo verwonderlijk: ook bij de bespreking van de vorige archeologische aspecten, zoals de omvang van de hypogea en het aantal bijzettingen, werd reeds duidelijk dat deze hypogea niet voor een beperkte groep bestemd waren. Het lijkt er echter wel op dat de private familiehypogea die later deel worden van een catacombe niet louter en alleen voor de kernfamilie werden opgericht. Zowel de grootte als het aantal bijzettingen wijst hierop.

Bij de primitieve kernen zijn er 11 kernen als zeker gemeenschappelijk geduid. Voor die kernen waarover niet voldoende bekend is, kan dit ook het geval zijn geweest. Maar ook

dit kan niet echt verwondering opwekken daar we reeds zagen dat de oppervlakte van de eerste fase vaak beduidend groter was dan bij de overige twee groepen van begraafplaatsen. Als gevolg hiervan waren er ook meer graven in deze primitieve kern aanwezig. Onder meer uit deze vaststellingen kan men er inderdaad vanuit gaan dat deze begraafplaatsen niet bedoeld waren voor een beperkte groep.

3.15 De dateringscriteria en de datering

Over de in de literatuur aangewende dateringscriteria kan ik kort zijn. De meest aangewende archeologische bron om tot een datering van het ontstaan van de begraafplaatsen te komen wordt gevormd door de inscripties. In vijftien gevallen werd naast deze bron ook een beroep gedaan op een één of meerdere andere materiële bronnen zoals de fresco's, de graven, de eigenlijke structuur en opbouw van de grafconstructie, baksteenstempels (slechts tweemaal), de muurtechniek (slechts éénmaal), de aanwezigheid van een martelarengraf en munten. Ook topografische argumenten worden veelvuldig aangehaald om de ontstaansdatering van de begraafplaatsen te staven. Uitzonderlijk deden de onderzoekers ook een beroep op primaire bronnen om tot een bevredigende datering te komen. Het spreekt voor zich dat hoe meer aspecten bij de datering kunnen betrokken worden, hoe zekerder de datering zal zijn. Het moet benadrukt worden dat de datering van de Area I van de Callixtus-catacombe in de literatuur alleen geschraagd wordt door primaire bronnen. Een ander goed voorbeeld van een onzekere datering zien we bij de anonieme catacombe van de via Ardeatina: de datering staat of valt met de mogelijke aanwezigheid van een vereerd graf. Het is ook opmerkelijk dat het overgrote deel van de begraafplaatsen dat gedateerd wordt rond het midden van de derde eeuw, alleen op basis van inscripties gedateerd is.

Uit de chronologische gegevens blijkt de zelfstandige hypogea gedurende de gehele derde eeuw voorkomen. De in oorsprong onafhankelijke hypogea waren tot vóór het midden van de derde eeuw de meest voorkomende grafconstructies. De primitieve kernen daarentegen treden pas vanaf het midden van de derde eeuw sterk op de voorgrond.

3.16 Opname in de catacomben

Als laatste punt in deze conclusies moet ik ingaan op de tijdsduur die ligt tussen enerzijds het ontstaan van een aanvankelijk zelfstandig hypogeum of een primitieve kern en anderzijds het ogenblik waarop het hypogeum of de kern opgenomen wordt in een catacombe of uitgroeit tot een catacombe. Het probleem inzake tijdsduur wordt niet allen in de hand gewerkt door de soms minder betrouwbare of ruime ontstaansdatering, maar ook door de datering die gegeven wordt aan het ogenblik dat het hypogeum of de primitieve kern niet langer als "nucleus" kan beschouwd worden. Ondanks deze tekortkoming, is het frappant dat er zich een zeker patroon aftekent.

De duur tussen het aanleggen van de in oorsprong zelfstandige hypogea en de opname in, verbinding met of opmerkelijke uitbreiding tot catacombe wordt over het algemeen steeds korter naarmate de derde eeuw n.Chr. vordert. In het begin van de derde eeuw is een duur van 50 tot 80 jaar tussen het ontstaan van het hypogeum en het ontstaan van wat als een catacombe kan aangeduid worden geen uitzondering. In de periode 230 n.Chr. – 250 n.Chr. valt deze tijdsspanne terug tot ongeveer 25 tot 60 jaar. Hetzelfde patroon tekent zich af bij de primitieve kernen: in het begin van de derde eeuw duurt het langer alvorens uit de primitieve kern met de aanleg van de eigenlijke catacombe wordt begonnen, dan op het einde van die eeuw.

3.17 Samenvattende beschrijving van de zelfstandige hypogea

Op basis van de bovenstaande patronen is het mogelijk een totaalbeeld weer te geven van de zelfstandige, steeds autonoom gebleven hypogea. Voor de aanleg van deze hypogea werd slechts uitzonderlijk gebruik gemaakt van voorafbestaande structuren. Hieruit valt af te leiden dat men deze hypogea slechts een beperkte omvang wilde geven (*arenaria* en waterkanalen of cisternen zijn vaak relatief groot in omvang).

Bij geen enkel hypogeum werd een bovengrondse omheining aangetroffen. Wel start de toegangstrap in het merendeel van deze hypogea vanuit een bovengrondse constructie. Over de structuur en de functie van deze constructies is niets bekend. Misschien droeg deze bovengrondse constructie dezelfde functie als omheiningsmuren, namelijk het afbakenen of aangeven dat er een begraafplaats aanwezig was. De breedte van de toegangstrappen was gemiddeld 1,09m.

De hypogea werden zowel op een relatief diep als op een relatief hoog niveau aangelegd. De lengte van de hoofdgang tijdens de eerste fase schommelt tussen 4m en 10m. De gemiddelde breedte van de hoofdgang bedraagt 1,29m. Op deze hoofdgang sluiten 1 tot 5 zijgangen aan die samen tussen 7m en 29m lang zijn. Hun gemiddelde breedte is ongeveer 1m. Op basis hiervan kon de gemiddelde lengte van alle gangen in zelfstandige hypogea berekend worden op 21,84m. Langs dit eerder beperkte gangenstelsel konden in de eerste fase tot 4 *cubicula* aangelegd worden. Soms zijn er geen *cubicula* aanwezig. De oppervlakte van deze *cubicula* bedroeg gemiddeld ongeveer 5m². Het aanwenden van vloerbekleding en muurtechnieken bleef relatief beperkt.

In de zelfstandige hypogea zijn in bijna alle gevallen *loculi* aangebracht tijdens de eerste fase. Daarbij komen ook uitzonderlijk nog *arcosolia*. De graftypologie vertoont niet echt een grote graad van variatie. Het aantal bijzettingen uit de eerste fase is niet bekend. Verwacht kan worden dat dit aantal relatief beperkt zal zijn daar de constructies zelf niet extreem groot zijn. In latere fasen brachten *a cassa*-graven, *arcosolia*, sarcofagen en *formae* enige variatie in de graftypologie.

De aanwezigheid van fresco's, zowel tijdens de eerste als tijdens latere fasen, is uiterst zelden geattesteerd. Zowel in het Latijn als in het Grieks gestelde inscripties zijn daarentegen wel goed vertegenwoordigd in de eerste fase van de zelfstandige hypogea.

Op basis van de bovenstaande gegevens, werden vier van de vijf hypogea toegeschreven aan een privaat bezitter. Slechts één hypogeum, niet toevallig het hypogeum met de grootste oppervlakte, wordt aan een gemeenschap toegeschreven.

3.18 Samenvattende beschrijving van de in oorsprong zelfstandige hypogea

Op basis van de bovenstaande patronen is het mogelijk een totaalbeeld weer te geven van de in oorsprong zelfstandige hypogea. Voor de in oorsprong autonome hypogea werd bij de aanleg slechts zelden, en dan nog steeds in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr., gebruik gemaakt van bestaande structuren zoals *arenaria* of waterkanalen. Het lijkt erop alsof de eigenaars aanvankelijk “greep” wilden houden op hun hypogea. In latere uitbreidingsfasen of bij het ontstaan van catacomben werden de bestaande structuren wel geïntegreerd. Bij bepaalde van deze hypogea was een bovengrondse omheiningsmuur aangebracht. Dit lijkt erop te wijzen dat men de hypogea, en in enkele gevallen de uitgebreide begraafplaats,

specifiek wilde afbakenen. Bij deze groep van hypogea zijn geen sporen bewaard gebleven van een bovengrondse constructie van waaruit de toegangstrap startte. De gemiddelde breedte van de toegangstrappen was 1,37m. De breedte van de toegangstrappen is iets breder dan bij de steeds zelfstandig gebleven hypogea.

De diepte waarop de hypogea werden aangelegd lijkt op basis van de weinige informatie aan te sluiten bij de diepte waarop de steeds zelfstandige hypogea werden aangelegd. Het is opmerkelijk dat de gemiddelde lengte van de hoofdgang van deze groep hypogea 16,13m bedraagt. Niet tegenstaande het feit dat er ook hypogea voorkomen met een hoofdgang van slechts 5m, is de hoofdgang bij deze groep doorgaans merkbaar langer dan bij de zelfstandig gebleven hypogea. Ook de breedte van de hoofdgang is gemiddeld 0,13m breder bij de in oorsprong zelfstandige hypogea dan bij de steeds zelfstandig gebleven hypogea. Bovendien komen er bij deze hypogea doorgaans ook meer zijgangen voor. Toch blijft hun aantal eerder beperkt. De gemiddelde totale lengte van alle zijgangen per hypogeum bedraagt 54,30m. Dit overstijgt ruimschoots de lengte van de zijgangen van steeds zelfstandig gebleven hypogea. De breedte van de zijgangen is evenwel ook om en bij 1m. Logischerwijze volgt hieruit dat de gemiddelde totale lengte van alle gangen groter is dan bij de steeds zelfstandig gebleven hypogea.

Het is opvallend dat vele van de oorspronkelijk zelfstandige hypogea, noch tijdens de eerste fase, noch tijdens latere fasen over *cubicula* beschikken. Wanneer er dan *cubicula* aanwezig zijn, beperkt hun aantal zich tot 4 in de eerste fase en 7 in latere fasen. De gemiddelde oppervlakte van de *cubicula* uit de eerste fase schommelt rond de 5,64m². Toch komen ook *cubicula* voor die meer dan 12m² groot zijn. Chronologisch valt er evenwel geen onderscheid te maken tussen hypogea met *cubicula* en hypogea zonder *cubicula*. Speciale muurtechnieken treffen we slechts in één geval aan, namelijk in de tot begraafplaats omgevormde cisterne in de *Cryptoporticus* van de Priscilla-catacombe. Het tongewelf lijkt op basis van de weinige informatie de overheersende gewelfvorm van de gangen.

De graftypologie vertoont hier vanaf het begin een grotere variatie dan bij de autonoom gebleven hypogea: naast *loculi* kwamen ook *arcosolia*, *a mensa*-graven en sarcofagen voor. Tijdens de eerste fase werden in deze hypogea meer bijzettingen doorgevoerd dan in de zelfstandig gebleven hypogea. Dit is natuurlijk ook mogelijk gemaakt door de grotere omvang van deze grafconstructies. Met de nodige voorzichtigheid kan gezegd worden dat de bijzettingen eerder gestaag toenamen en niet direct van een grote dynamiek getuigden.

Gelijklopend met de zelfstandige hypogea komen ook in de in oorsprong zelfstandige hypogea slechts zelden, en dan nog vooral in die hypogea die ontstaan zijn rond het tweede kwart van de derde eeuw n.Chr., fresco's voor tijdens de eerste fase. Zowel in het Grieks als in het Latijn gestelde inscripties werden aangebracht tijdens de eerste fase.

Het grootste verschilpunt met de zelfstandige hypogea is dat hier vier van de in oorsprong onafhankelijke hypogea toebehoorden aan een gemeenschap. De belangrijkste argumenten hiervoor zijn de oppervlakte en het beperkte aantal *cubicula*. Opvallend is dat deze hypogea naarmate de derde eeuw n.Chr. vordert, sneller zullen opgenomen worden in of uitgroeien tot catacomben: hun onafhankelijk bestaan wordt steeds korter.

3.19 Samenvattende beschrijving van de primitieve kernen

Op basis van de bovenstaande patronen is het mogelijk een totaalbeeld weer te geven van de primitieve kernen. Voor de aanleg van primitieve kernen werd vaak gebruik gemaakt van bestaande constructies. Vooral waterkanalen kwamen in aanmerking. Bij de later uit deze

kernen ontstane catacomben werd veelvuldig gebruik gemaakt van zowel *arenaria* als waterkanalen. Twee van deze primitieve kernen, en hun latere uitbreidingen, waren bovengronds voorzien van een omheiningsmuur. De toegangstrap startte in drie gevallen uit een bovengrondse constructie. De gemiddelde breedte van de toegangstrap bedroeg 1,20m.

De diepte waarop de primitieve kernen werden aangelegd, komt ongeveer overeen met die van de christelijke hypogea: bepaalde constructies werden aangelegd op 6m diepte en andere op 17m diepte. De hoofdgangen zijn tijdens de eerste fase met hun gemiddelde lengte van ongeveer 33,86m behoorlijk langer dan de hoofdgangen bij de hypogea. Gangen van meer dan 35m zijn hier dan ook geen uitzondering. Chronologisch tekent zich echter geen patroon af. De breedte van de hoofdgang, namelijk 1,30m, sluit bij benadering aan bij de breedte van de hoofdgang van de hypogea. Zoals te verwachten viel wijst ook bij deze groep een langere hoofdgang op meer zijgangen. Hun aantal varieert evenwel tussen de 2 en de 15. Bovendien is niet alleen de hoofdgang veel langer dan bij de vorige twee groepen, ook de zijgangen zijn met hun gemiddelde totale lengte van 110,53m per kern veel langer dan bij de vorige twee groepen. Kernen met in totaal meer dan 100m zijgangen zijn niet langer een uitzondering. De gemiddelde breedte van de zijgangen sluit dan echter met ongeveer 1m opnieuw aan bij de hypogea. Op basis van deze gegevens werd voor de eerste fase een gemiddelde totale lengte van alle gangen per kern bekomen van 157,46m. Kernen met meer dan 200m gangen werden meermaals geattesteerd.

Zoals dit ook reeds het geval was voor de in oorsprong zelfstandige hypogea, komen in de primitieve kernen, op enkele gevallen na, in de eerste fase weinig *cubicula* voor. In een volgende fase zien we dat er wel *cubicula* in deze primitieve kernen worden toegevoegd. De gemiddelde oppervlakte van de *cubicula* die in de eerste fase werden aangelegd is 5,10m². Daarbij moet worden aangetekend dat er zowel kleine *cubicula* (bijvoorbeeld 2,49m²) als extreem grote *cubicula* (bijvoorbeeld 24,69m²) voorkomen. Latere *cubicula* hebben vaak een gemiddeld oppervlakte van 7,55m². Het aanbrengen van speciale muurparamenten is slechts zelden aangetoond. Over de gewelfvormen kan wegens gebrek aan gegevens niets gezegd worden.

De graftypologie in deze primitieve kernen wordt overheerst door de *loculi* die in mindere mate aangevuld worden met *a mensa*-graven, met toch ook sterk aanwezige *arcosolia* en tenslotte ook met sarcofagen. In latere fase worden verder ook nog *a mensa*-graven, *a cassa*-graven, *arcosolia*, sarcofagen en *formae* aangebracht. Relatief gezien kan het aantal bijzettingen tijdens de eerste fase ofwel eerder traag ofwel eerder dynamisch verlopen. In absolute cijfers daarentegen staat het vast dat het aantal bijzettingen in de eerste fase in deze primitieve kernen soms vijf of zesmaal het aantal bijzettingen in oorspronkelijk zelfstandige hypogea overstijgt. Het gemiddelde aantal bijzettingen per jaar in deze primitieve kernen is dan ook groter dan bij de andere groepen.

Fresco's in de eerste fase blijven eerder een uitzondering bij de primitieve kernen. Tijdens latere fasen worden in de kernen die ontstaan zijn na het midden van de derde eeuw n.Chr. wel vaker fresco's aangebracht. Gelijkaardig als bij de vorige twee groepen komen in de primitieve kernen in het Latijn en (in mindere mate?) in het Grieks gestelde inscripties voor. In groot contrast met de vorige twee groepen zijn op twee of één kern na, alle kernen gemeenschappelijke begraafplaatsen. De primitieve kernen zullen zich sneller tot een catacombe ontwikkelen naarmate de derde eeuw vordert.

3.20 Verschilpunten en overeenkomsten

A. De verschilpunten tussen:

1) de zelfstandige hypogea, de in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen:

- Ten eerste de omvang van de constructies (respectievelijk van klein naar groot)
- Ten tweede het aantal bijzettingen dat recht evenredig is met de omvang van de constructies.

2) De zelfstandige hypogea enerzijds en de de in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen anderzijds:

- Ten eerste de afwezigheid van omheiningsmuren bij de zelfstandige hypogea.
- Ten tweede de (op één uitzondering na) steeds familiale doelgroep bij de zelfstandige hypogea.
- Ten derde de minder gevarieerde grafypologie bij de zelfstandige hypogea.

3) De zelfstandige hypogea en de in oorsprong zelfstandige hypogea enerzijds en de primitieve kernen anderzijds:

- Het nooit aanwenden van bestaande structuren tijdens de eerste fase bij de primitieve kernen.

4) De in oorsprong zelfstandige hypogea enerzijds en de zelfstandige hypogea en de primitieve kernen anderzijds:

- De toegangstrap van in oorsprong zelfstandige hypogea start nooit vanuit een bovengrondse constructie.

B. De overeenkomsten tussen:

1) De zelfstandige hypogea, de in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen:

- Ten eerste de diepte waarop de constructies werden aangelegd.
- Ten tweede het relatief beperkte aantal *cubicula*.
- Ten derde de afwezigheid van vloerbekleding.
- Ten vierde het uiterst zeldzaam aanwenden van muurtechnieken.
- Ten vijfde de sterke aanwezigheid van *loculi*.
- Ten zesde het voorkomen van inscripties in het Latijn en Grieks.
- Ten zevende de beperkte aanwezigheid van decoratie.

4. Vergelijking van de pagane hypogea met de christelijke hypogea en primitieve kernen

In een volgende stap kunnen de christelijke hypogea en primitieve kernen vergeleken worden met de pagane hypogea. Op deze wijze zal duidelijk worden of er inderdaad

verschillen bestaan tussen beide groepen en of deze verschillen betekenisvol zijn voor of een rol hebben gespeeld in het ontstaan van de catacomben.¹

4.1 Overeenkomsten tussen de pagane hypogea met de christelijke hypogea en primitieve kernen

De grootste overeenkomsten tussen de pagane hypogea en de christelijke hypogea en primitieve kernen, bevinden zich op het vlak van het hergebruik van waterkanalen en de aanwezigheid van Latijnse inscripties. Voor zover het mogelijk was de gegevens met elkaar te vergelijken vertonen de christelijke hypogea en primitieve kernen ook overeenkomsten met de pagane hypogea op het vlak van de opname van de constructies in de catacomben, de constructie van de toegangstrap en de diepte waarop de grafconstructies werden opgericht.

A. Hergebruik van waterkanalen

Zowel bij de pagane hypogea als bij de christelijke hypogea en primitieve kernen zijn voorbeelden bekend van waterkanalen die omgevormd werden tot begraafplaats. Hierbij kunnen de waterkanalen min of meer in hun oorspronkelijke vorm een nieuwe funeraire functie krijgen of kunnen de waterkanalen een grondige aanpassing ondergaan hebben teneinde als begraafplaats te kunnen worden aangewend.

B. Latijnse inscripties

In zowel de pagane hypogea als de christelijke hypogea en primitieve kernen werden in het Latijn gestelde inscripties aangebracht.

C. Opname in een catacombe

Het is allerminst correct te denken dat alleen christelijke hypogea of primitieve kernen werden opgenomen in of uitgroeiden tot catacomben. Ook bepaalde pagane hypogea werden, weliswaar na gechristianiseerd te zijn, opgenomen in catacomben. Andere pagane hypogea versmelten, na gechristianiseerd te zijn, met elkaar en vormen aldus een catacombe met een beperkt aantal gangen. Er moet benadrukt worden dat de vroegste, gechristianiseerde, pagane hypogea eveneens zoals de vroegste christelijke hypogea en primitieve kernen pas na een langere periode worden opgenomen in het netwerk van een catacombe dan de later ontstane begraafplaatsen. De architectuur van de pagane hypogea leent zich dus ook tot een opname in een christelijke catacombe.

D. De toegangstrap

Het staat min of meer vast dat zowel pagane hypogea als christelijke hypogea en primitieve kernen zowel een toegangstrap konden hebben die startte vanuit een bovengrondse constructie, als een toegangstrap konden hebben die direct op het aardoppervlak startte. Bij de christelijke hypogea en primitieve kernen zijn enkele voorbeelden bekend van een toegangstrap die startte vanuit een bovengrondse constructie. Van deze begraafplaatsen zijn er

¹ Zie bijvoorbeeld Fiocchi Nicolai 1997, 123 die de christelijke hypogea omschrijft als uitgestrekt, getuigend van een planmatigheid met het oog op verdere uitbreidingen, en gekenmerkt door een uniforme graftypologie en door een intensief en rationeel plaatsgebruik.

drie zelfstandige hypogea die een trap vanuit een bovengrondse constructie hebben. Bij de pagane hypogea weten we dat de toegangstrap van één hypogeum zeker vanuit een hogergelegen mausoleum startte.

E. De diepte

Over de diepte waarop de begraafplaatsen werden aangelegd, beschikken we over weinig gegevens. Voor drie pagane hypogea wordt de diepte reeds bepaald door hun specifieke constructie in een heuvelrug. Toch kan algemeen gesteld worden dat de diepte van de overige pagane hypogea niet sterk verschilt van de diepte van de zelfstandige christelijke hypogea. Alleen bij de in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen van catacomben komen dieptes voor die sterk afwijken van de diepte van de pagane hypogea.

Wat betreft de gewelfvormen kon vastgesteld worden dat zowel in pagane als christelijke hypogea afgevlakte tongewelven voorkomen. Deze techniek werd alleen aangewend indien de tuflaag waarin het gewelf werd aangelegd van een stevige kwaliteit was en de stabiliteit van de constructie gegarandeerd kon blijven zonder echte tongewelven of kruisgewelven. Met andere woorden zowel pagane als christelijke begraafplaatsen werden aangelegd in tuflagen van goede kwaliteit. Dit versterkt het idee dat de diepte waarop pagane hypogea en christelijke hypogea werden aangelegd ingegeven is door de kwaliteit van de tuf. Vandaar dat bepaalde constructies iets hoger of iets lager zijn geconstrueerd omwille van de kwaliteit van de tuf.

4.2 Overeenkomsten tussen de pagane hypogea met de christelijke zelfstandige hypogea

Specifieke overeenkomsten tussen de pagane hypogea en de christelijke zelfstandige hypogea treffen we aan bij de (afwezigheid van) een omheiningsmuur en vermoedelijk ook bij het aantal graven.

A. Omheiningsmuur

Bij de pagane hypogea komen bovengrondse omheiningsmuren nooit voor. Een belangrijk gegeven hierbij is dat pagane hypogea vaak in een heuvelrug werden aangelegd zodat men moeilijk een omheiningsmuur kon oprichten. Het dient echter benadrukt te worden dat zelfstandig gebleven christelijke hypogea ook nooit omheiningsmuren hadden. Hierin stemt de situatie bij de pagane hypogea en die specifieke klasse van christelijke hypogea overeen.

B. Aantal graven

Hoewel er geen exacte cijfers bekend zijn wat betreft het aantal bijzettingen in de christelijke zelfstandige hypogea, is het zeer waarschijnlijk dat het aantal bijzettingen in de pagane hypogea gelijk (of eventueel iets minder) is aan het aantal bijzettingen dat plaats vond tijdens de eerste fase in de christelijke zelfstandig gebleven hypogea. Beide groepen bezitten namelijk slechts een beperkte oppervlakte en zijn (bij de christelijke zelfstandige hypogea op één uitzondering na) voor een beperkte, familiale groep opgericht.

4.3 Verschilpunten tussen de pagane hypogea en de christelijke hypogea en primitieve kernen

Naast deze overeenkomsten tussen de pagane hypogea en de christelijke hypogea en primitieve kernen, vertonen beide groepen duidelijke verschilpunten op het vlak van de lengte van de gangen, de aanwezigheid van *cubicula*, de graftypologie, als gevolg van deze drie elementen een verschil in statuut, vervolgens ook in het hergebruik van *arenaria*, de vloerbekleding, het voorkomen van Griekse inscripties en de decoratie.

A. Totale lengte van de gangen

Zoals bij de pagane hypogea kon worden vastgesteld, komen er tijdens de eerste fase vaak geen of slechts een beperkt aantal gangen voor. Voor zover de gegevens bekend zijn, komt dit bij geen enkele groep van de christelijke hypogea (alleen de *cryptoporticus* van de Priscilla-catacombe is hierop een uitzondering) tijdens de eerste fase voor. Het is dan op zich ook niet verwonderlijk dat de totale lengte van de gangen bij de christelijke begraafplaatsen, de steeds zelfstandige gebleven hypogea inbegrepen, de totale lengte van de gangen bij de pagane hypogea meestal sterk overstijgt. Totale lengtes van 16m zijn bij de steeds zelfstandig gebleven christelijke hypogea geen uitzondering terwijl de totale lengte van de pagane hypogea vaak niet boven de 7m komt. Dit staat nog meer in contrast met de gemiddeld 43,49m lange gangenstelsels van de in oorsprong zelfstandige hypogea en de gemiddeld 157,46m lange gangenstelsels van de primitieve kernen.

B. Aanwezigheid van cubicula

Bij de pagane hypogea werd vastgesteld dat alle hypogea, op één na, tijdens de eerste fase minstens één *cubiculum* bezaten en dat de oppervlakte van deze *cubicula* tijdens de eerste helft van de derde eeuw groot en na 250 n.Chr. eerder klein was. De christelijke hypogea en zeker de primitieve kernen daarentegen hadden tijdens de eerste fase vaak nog geen *cubicula* en als er dan al *cubicula* aanwezig waren, waren deze eerder beperkt in oppervlakte. Ondanks het feit dat de steeds zelfstandig gebleven christelijke hypogea, op één uitzondering na, ook over minstens één en maximum drie of vier *cubicula* beschikten, is er toch een verschil. De gemiddelde oppervlakte van de *cubicula* tijdens de eerste fase in christelijke zelfstandige hypogea is 5,05m². Voor de pagane hypogea met meerdere, en dan eerder relatief kleinere, *cubicula* bedraagt de gemiddelde oppervlakte nog steeds 6,24m². Hieruit volgt dat de *cubicula*, die als begraafplaats voor de belangrijkste personen, met name de oprichter en zijn familie, fungeren, een meer belangrijke plaats innamen bij de pagane hypogea dan bij de primitieve kernen (en in mindere mate ook bij de christelijke hypogea). Dit wijst duidelijk op een ander concept en organisatie van de pagane hypogea dan bij de christelijke hypogea en primitieve kernen.

C. De graftypologie

Een ander groot verschilpunt tussen de pagane en de christelijke begraafplaatsen ligt in de graftypologie: daar waar bij pagane hypogea *loculi* pas vanaf (waarschijnlijk) 250 n.Chr. tijdens de eerste fase verschijnen, komen *loculi* in christelijke hypogea en primitieve kernen van meet af aan voor. Zeker vier van de steeds zelfstandig gebleven christelijke hypogea bezaten *loculi* tijdens de eerste fase. Het dient benadrukt te worden dat *loculi* pas in latere fasen van de pagane hypogea vertegenwoordigd zijn. *Arcosolia* zijn bij christelijke hypogea en primitieve kernen tijdens de eerste fase slechts zelden vertegenwoordigd in tegenstelling tot de talrijke aanwezigheid van *arcosolia* in pagane hypogea. Sarcofagen komen tijdens de

eerste fase niet voor in de steeds zelfstandig gebleven christelijke hypogea (sarcofagen zijn bovendien nooit sterk vertegenwoordigd in de christelijke hypogea en primitieve kernen) terwijl bij de pagane hypogea sarcofagen wel voorkomen vanaf de eerste fase.

D. Privaat en gemeenschappelijk statuut

Zoals reeds kon afgeleid worden uit de grootte van de constructies en het aantal bijzettingen, waren alle pagane hypogea private begraafplaatsen terwijl bij de christelijke zelfstandige hypogea en de in oorsprong zelfstandige hypogea zowel private als gemeenschappelijke begraafplaatsen voorkwamen. De primitieve kernen zijn zelfs exclusief gemeenschappelijk. In de pagane maatschappij werden dus geen gemeenschappelijke hypogea opgericht. Dit wijst nogmaals op een ander concept en organisatie van de pagane hypogea.

E. Hergebruik van *arenaria*

Hoewel zowel bij de pagane hypogea en de christelijke hypogea en primitieve kernen bestaande structuren omgevormd werden tot begraafplaatsen, is het zo dat bij de pagane hypogea geen voorbeelden bekend zijn van het hergebruik van *arenaria*. Bij de christelijke hypogea en primitieve kernen zijn een zeer beperkt aantal constructies bekend die wel zijn ondergebracht in *arenaria*.

F. Vloerbekleding

Vloerbekleding komt bij de christelijke hypogea en primitieve kernen nooit voor. Bij de pagane hypogea, en dan nog vooral bij de hypogea die ontstaan zijn in het eerste kwart van de derde eeuw n.Chr., treffen we wel vloerbekleding aan. Het betreft hier mozaïekvloeren, vloeren in *opus spicatum* en betonvloeren. Deze rijkere uitrusting van de pagane hypogea wijst eveneens op een ander concept en organisatie van deze begraafplaatsen. De pagane hypogea getuigen van een zekere financiële draagkracht van de eigenaars.

G. De inscripties

De inscripties die aangetroffen werden in de pagane hypogea verschillen inhoudelijk sterk van de christelijke inscripties. Bij de christelijke inscripties wordt vaak alleen de naam van de overleden persoon vermeld. Eventueel wordt ook de leeftijd aangegeven en een *in pace*-wens. Bij de pagane inscripties worden vaak ook de opdrachtgever van de begraafplaats vermeld evenals voor wie hij de begraafplaats heeft opgericht. In bepaalde gevallen wordt zelfs de oppervlakte van de begraafplaats vermeld. Dergelijke specifieke details komen bij de christelijke inscripties nooit voor.

Hierboven werd reeds aangegeven dat in het Latijn gestelde inscripties tijdens de eerste fase zowel in pagane hypogea als in christelijke hypogea en primitieve kernen voorkwamen. In het Grieks gestelde inscripties werden schijnbaar alleen in de christelijke begraafplaatsen aangebracht.

H. Aanwezigheid van fresco's

Het is te scherp om te stellen dat er alleen in de pagane hypogea tijdens de eerste fase fresco's voorkomen. Veeleer komen in de pagane hypogea, en zeker bij diegenen die ontstaan

zijn vóór 275 n.Chr., tijdens de eerste fase veel fresco's voor terwijl bij de christelijke hypogea en primitieve kernen fresco's tijdens de eerste fase slechts uiterst zelden voorkomen. Zelfs bij de steeds zelfstandig gebleven christelijke hypogea komen fresco's één keer voor tijdens de eerste fase. Het lijkt erop dat de pagane hypogea getuigen van een meer gegoede klasse die zich een fresco-decoratie kan veroorloven. Wel is het zo dat bij beide groepen de hoofdthematika bloemen en dieren en de streep- en/of vlakdecoratie zijn. Daarnaast komen in de pagane hypogea mythologische scènes voor terwijl in de christelijke begraafplaatsen Bijbelse scènes werden afgebeeld.

4.4 Verschilpunten tussen de pagane hypogea en de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen

De pagane hypogea verschillen specifiek met de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen inzake de omheiningmuren en het aantal bijzettingen.

A. Omheiningmuur

De christelijke zelfstandige hypogea waren nooit voorzien van een bovengrondse omheiningmuur. Maar de in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen hadden wel vaak een dergelijke muur. Hierin verschillen de in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen van de pagane hypogea die nooit een omheiningmuur hadden.

B. Aantal graven

Wat betreft het aantal bijzettingen tijdens de eerste fase, lijkt het op basis van de weinige gegevens toch duidelijk dat de pagane hypogea nooit zoveel bijzettingen kenden als de oorspronkelijk zelfstandige christelijke hypogea en de primitieve kernen. Niet alleen de grotere omvang van de oorspronkelijk zelfstandige christelijke hypogea en de primitieve kernen wijst daarop, maar ook het gebruik van *loculi* die minder plaats innemen dan *arcosolia*.

4.5 Conclusies

De pagane hypogea vertonen slechts een beperkt aantal overeenkomsten met de christelijke hypogea en primitieve kernen. Deze overeenkomsten kunnen geen argument vormen om te stellen dat beide groepen opgetrokken zijn volgens eenzelfde concept of dat de organisatie bij beide groepen dezelfde was. Wanneer er in de buurt waterkanalen aanwezig waren die niet langer in gebruik waren, kan het een economisch voordelige keuze zijn deze te hergebruiken. Zoals uit het overzicht van de pagane mausolea en hypogea volgde, zijn hypogea in aanvang vaak een ondergrondse uitbreiding van een bovengrondse constructie. Vandaar dan ook dat de toegangstrap niet steeds direct vanop het aardoppervlak startte. De diepte waarop de hypogea werden opgetrokken, zal veeleer ingegeven zijn door de kwaliteit van de tuf dan een vooropgestelde wetmatigheid. Dat zowel pagane hypogea als christelijke hypogea opgenomen werden in catacomben of uitgroeiden tot catacomben is eveneens niet verwonderlijk: alle pagane hypogea werden eerst gechristianiseerd alvorens ze deel zijn gaan uitmaken van een catacombe. De enigste overeenkomsten die wel op eenzelfde concept en organisatie kunnen wijzen met de christelijke zelfstandige hypogea, is het aantal graven dat tijdens de eerste fase werd aangelegd en de afwezigheid van omheiningmuren. Vermoedelijk werden in de pagane hypogea eenzelfde aantal bijzettingen aangebracht als in de christelijke

zelfstandige hypogea. Het is verder ook opmerkelijk dat zowel pagane hypogea als christelijke zelfstandige hypogea nooit voorzien werden van een omheiningsmuur. De private eigendommen moesten schijnbaar niet specifiek afgebakend worden.

Deze overeenkomsten wegen geenszins op tegen de vastgestelde verschillen tussen de pagane hypogea en de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen. De christelijke constructies zijn steeds groter, hebben vaak geen *cubicula*, gebruiken *loculi* als belangrijkste graftype. Deze drie verschillen wijzen duidelijk op een ander concept en organisatie: van meet af aan was het de bedoeling om een grote groep personen van een begraafplaats te voorzien. Bovendien wijst het gebruik van *loculi*, de afwezigheid van vloerbekleding en de weinige fresco's er niet alleen op dat de oprichters schijnbaar minder gegoeden waren, maar ook dat men naar een sociale "uniformiteit" streefde. Daarmee wordt bedoeld dat er geen pronkelementen zoals grote *arcosolia*, mozaïekvloeren en overweldigende fresco's werden aangebracht.

Men kan dan ook besluiten dat ondanks de overeenkomsten tussen de pagane hypogea en (hoofdzakelijk) de christelijke zelfstandige hypogea, de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen van meet af aan getuigen van een ander concept en organisatie. Het concept van de pagane hypogea, namelijk een begraafplaats oprichten voor een uiterst beperkte groep maar met weelderige decoratie, ontbreekt bij de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen. Bij de laatste twee groepen was het reeds vanaf de eerste fase duidelijk dat men voor een grote groep personen een begraafplaats oprichtte en dat dit eerder op een sobere manier gebeurde. Op basis van deze patronen wordt duidelijk dat het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben niet beïnvloed werd door het concept zoals het heerste in de pagane hypogea: de vroegste in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen van waaruit zich catacomben hebben ontwikkeld, hebben duidelijk een nieuw concept en een nieuwe organisatievorm die bij de pagane hypogea niet aanwezig was. Het valt te verwachten dat deze nieuwe aanpak niet alleen een religieuze oorzaak zal hebben, maar dat er ook een sociale oorzaak zal kunnen worden aangeduid. Hoe deze oorzaken moeten ingevuld worden, kan niet worden afgeleid uit het archeologisch materiaal. Het enige wat duidelijk is op basis van het archeologisch materiaal, is dat er bij de christelijke hypogea en primitieve kernen sprake is van "grootschaligheid". Het ontsnapt ons echter wie (de Kerk of funeraire colleges of private personen) specifiek hiervoor instonden. Vandaar dat het van belang zal zijn om in een volgend onderdeel dieper in te gaan op de organisatie van zowel de pagane hypogea als de christelijke zelfstandige hypogea, in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen.

5. Besluit

5.1 Verschillen en overeenkomsten tussen de christelijke zelfstandige hypogea, de in oorsprong zelfstandige hypogea en de ondergrondse primitieve kernen

De patronen die voor de christelijke zelfstandige hypogea, in oorsprong zelfstandige hypogea en ondergrondse primitieve kernen werden opgesteld, toonden aan dat er tussen deze drie groepen opmerkelijke verschillen bestaan. De belangrijkste verschillen tussen de christelijke zelfstandige hypogea, in oorsprong zelfstandige hypogea en ondergrondse primitieve kernen zijn de verschillende omvang en het aantal bijzettingen. De zelfstandige hypogea zijn eerder klein in omvang en bezitten een beperkt aantal bijzettingen. De in oorsprong zelfstandige hypogea zijn merkbaar groter in omvang en bezitten een veel groter aantal bijzettingen. De primitieve kernen daarentegen zijn nog groter in omvang en hebben

een heel groot aantal bijzettingen. Tussen de in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen bestaat er een chronologisch verschil: de in oorsprong zelfstandige hypogea werden hoofdzakelijk vóór 250 n.Chr. ingericht, terwijl de onderaardse primitieve kernen pas vanaf 250 n.Chr. veelvuldiger voorkomen.

Toch wezen de patronen ook uit dat er grote overeenkomsten zijn tussen de christelijke zelfstandige hypogea, in oorsprong zelfstandige hypogea en ondergrondse primitieve kernen. Deze overeenkomsten zijn het beperkte aantal *cubicula*, de afwezigheid van vloerbekleding, het uiterst zeldzaam aanwenden van muurtechnieken, de sterke aanwezigheid van *loculi*, het voorkomen van inscripties in het Latijn en Grieks en de beperkte aanwezigheid van fresco's.

Het moet benadrukt worden dat het de in oorsprong zelfstandige hypogea en ondergrondse primitieve kernen zijn van waaruit zich catacomben zullen ontwikkelen. Op basis van deze vaststelling en de vastgestelde verschillen met de zelfstandige hypogea kan verwacht worden dat het concept en de organisatie van de zelfstandige hypogea enerzijds en de in oorsprong zelfstandige hypogea en ondergrondse primitieve kernen anderzijds verschillend zal zijn.

5.2 De pagane hypogea versus de christelijke zelfstandige hypogea, de in oorsprong zelfstandige hypogea en de ondergrondse primitieve kernen

Uit de vergelijking van de pagane hypogea met de christelijke zelfstandige hypogea, de in oorsprong zelfstandige hypogea en de ondergrondse primitieve kernen volgde dat er enkele overeenkomsten tussen beide groepen waren. Maar deze overeenkomsten, zoals de diepte en de architectuur van de trap, zijn geen voldoende argumenten om te stellen dat beide groepen volgens eenzelfde concept waren geconstrueerd.

De verschilpunten die tussen de pagane hypogea en de christelijke constructies bestaan, zijn veel doorslaggevend. Zo zijn de christelijke hypogea en primitieve kernen in tegenstelling tot de pagane hypogea steeds groter, beschikken ze vaak niet over *cubicula* en zijn *loculi* het belangrijkste graftype. Maar ook de afwezigheid van een vloerbekleding en het sporadisch voorkomen van fresco's (en dit in tegenstelling tot de pagane hypogea) in de christelijke hypogea en primitieve kernen, wijzen erop dat de pagane hypogea volgens een ander concept zijn opgericht. Pagane hypogea zijn namelijk steeds voor een kleine groep geconstrueerd en zijn in het overgrote deel van de gevallen rijkelijk gedecoreerd. De christelijke hypogea en kernen daarentegen (de zelfstandige hypogea uitgezonderd) werden van meet af aan geconstrueerd voor een grote groep mensen en hebben een meer sober en uniform karakter.¹

5.3 De catacomben als christelijke vinding

Op basis van de patronen van de christelijke hypogea en onderaardse primitieve kernen werd duidelijk dat het de in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen zijn die aan de basis lagen van het ontstaan van de catacomben. Bovendien verschillen de patronen van de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen sterk van de patronen van de pagane hypogea. Op basis hiervan kan gesteld worden dat de in oorsprong

¹ Deze conclusie komt ook naar voren in Brandenburg 1984, 44–45 en 49; Fasola 1989, 1186; Fiocchi Nicolai 2001, 21; Pergola 2002, 60–62. Het moet evenwel benadrukt worden dat in de zojuist geciteerde studies een minder genuanceerd beeld naar voren komt zoals voor de opbouw van de toegangstrap en de diepte waarop de hypogea werden aangelegd.

zelfstandige hypogea en primitieve kernen van meet af aan een eigen, christelijk, karakter droegen. Vandaar dat besloten kan worden dat de pagane hypogea niet als conceptueel voorbeeld hebben gediend voor de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen. Hieruit volgt dan weer dat ook de catacomben die uit deze christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen ontstaan zijn, ook een christelijke vinding moeten zijn.

Het moet benadrukt worden dat door de opvallende eigenschappen die van meet af aan aanwezig waren bij de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen, niet alleen de catacomben een christelijke vinding zijn, maar dat ook de vroegste kernen van waaruit de catacomben zich ontwikkelden reeds getuigden van een typisch christelijk concept en karakter. Bijgevolg moet het concept waarmee catacomben werden ontwikkeld en de organisatie van deze catacomben ook verschillend zijn van het concept en de organisatie van de pagane hypogea.

Hoofdstuk 4: De neutrale en gemengde hypogea

1. Inleiding

In dit laatste onderdeel van de studie van het archeologische materiaal bestudeer ik zes zogenaamd neutrale hypogea en één gemengd hypogeum. De nadruk ligt evenwel op de neutrale hypogea. Voor deze groep van hypogea ontbreken zekere argumenten om ze als heidens of christelijk te kunnen identificeren. Toch meen ik dat het van belang is dat ook deze groep hypogea in deze studie wordt opgenomen omdat ze het beeld van het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben kunnen aanscherpen. De opzet van dit onderdeel is drieledig: ten eerste een studie van de neutrale hypogea met als doel het opstellen van overkoepelende patronen, ten tweede een confrontatie van deze patronen met de patronen van de pagane en de christelijke hypogea en ten derde de rol bepalen van de neutrale hypogea in het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben.

Allereerst wil ik via een grondige studie van deze hypogea proberen om, eveneens zoals dit het geval was voor de pagane en de christelijke hypogea, patronen te ontdekken. Tot nu toe werd nog nooit een studie gewijd aan de zogenaamd neutrale hypogea alleen. Hierbij wil ik niet alleen de neutrale hypogea apart bestuderen in al hun facetten zoals het aanwenden van bestaande structuren, opbouw en structuur, grafttypologie en aantal bijzettingen, decoratie en opname in een catacombe, maar ze ook met elkaar confronteren. Op deze wijze kan een volledig beeld geschetst worden van de neutrale hypogea.

In een tweede stap worden de patronen van de neutrale hypogea en de patronen van de pagane en de christelijke hypogea met elkaar vergeleken. Verwacht kan worden dat de patronen van de neutrale hypogea ofwel overeenkomsten vertonen met ofwel volledig verschillend kunnen zijn in vergelijking met de patronen van de pagane en/of de christelijke hypogea. Deze overeenkomsten of verschillpunten kunnen het bovendien mogelijk maken tot een religieuze toewijzing van de neutrale hypogea te komen.

Wanneer ik erin geslaagd ben de neutrale hypogea niet alleen grondig te beschrijven maar ze ook een plaats heb kunnen geven ten opzichte van de pagane en christelijke hypogea, kan ik tijdens de derde stap ook meer duidelijkheid krijgen in het ontstaan van de catacomben. Want evenzeer zoals pagane en christelijke hypogea, zijn ook neutrale hypogea onderdeel geworden van catacomben of zelfs uitgegroeid tot catacomben. Vandaar dat ook hun rol in het ontstaan van de catacomben moet bestudeerd worden.

2. Studie van de neutrale hypogea

2.1 Hypogeum van de anonieme catacombe van de via Anapo

Deze langs de via Anapo / via Salaria gelegen catacombe, werd in 1578 ontdekt. Hoewel in 1921 de catacombe herontdekt werd, werd de constructie pas vanaf de jaren 80 van de twintigste eeuw aan een systematisch onderzoek onderworpen. Aanvankelijk werd deze begraafplaats *cimitero Ostriano* genoemd en werd gedacht dat ze deel uit maakte van de Priscilla-catacombe. Later werd de begraafplaats *cimitero dei Giordani* genoemd. Maar ook deze benaming bleek verkeerd wanneer in 1966 het graf van Alexander in de 400m verder gelegen “echte” Giordani-catacombe ontdekt werd.¹ De op twee niveaus gelegen catacombe strekt zich uit binnen een vierkant van 50m bij 50m.²

Het hypogeum van de catacomben en een groot deel van de catacombe werden aangelegd in een verlaten *arenarium*.³ Vermoed wordt dat in oorsprong de regio van het *arenarium* uitgestrekter was dan de tegenwoordig nog bewaarde delen. Hoewel aanvankelijk twijfels bestonden over het hergebruik van een *arenarium* voor de anonieme catacombe van de via Anapo, stelt Fasola dat er teveel technische overeenkomsten bestaan tussen andere *arenaria* langs de via Salaria en de gangen van de hier bestudeerde catacombe. Bovendien zijn onder de ruimtes A2, A3 en onder de trap ook gangen aangetroffen van een *arenarium*. Bovendien verklaart dit ook waarom reeds in de Oudheid (steun-)muren werden opgetrokken in bijvoorbeeld de ruimte A2 en de gang B2.⁴

De catacombe is toegankelijk via de U-vormige trap S1 die start met een trapoverloop.⁵ De toegangstrap telt 17 treden waarop een trapoverloop aansluit. Vervolgens sluit op 5 treden opnieuw een trapoverloop aan. Na nog eens 21 treden bereikt men opnieuw een trapoverloop. Op deze trapoverloop is het hypogeum toegankelijk van waaruit de catacombe zich verder ontwikkeld heeft (zie verder). Aansluitend op deze trapoverloop volgt er nog een trap van 8 treden, een trapoverloop, 1 grote trede en 3 smallere treden. In totaal telt deze trap dus 43 treden tot aan het hypogeum (dit is de trap S1) en 55 treden tot aan de eigenlijke catacombe (dit is de trap S2). De trap is gemiddeld 1,06m breed en voert ze 9,15m onder het bovengrondse loopoppervlak. Alleen na de tweede knik is de trap over een kort verloop bijna 1,50m breed.⁶

In de eerste fase leidde de toegangstrap naar een klein hypogeum. In het verlengde van de toegangstrap S1 bevond zich een korte (hoofd-)gang (dit is dus de latere trapoverloop tussen de trap S1 en S2) die 4m lang en 1,06m breed was.⁷ Haaks op deze gang bevond er zich een korte aftakking die toegang bood tot de *cubicula* A3 en A2.⁸ De zijgang is 2,12m lang en eveneens 1,06m breed. Het *cubiculum* A3 heeft een oppervlakte van ongeveer 5,62m² terwijl het *cubiculum* A2 een oppervlakte van 3,37m² of 8,43m² (met de ruimte van de nis) bezit.⁹ Het *cubiculum* A2 en de belendende ruimte bevinden zich op een hoger niveau dan de rest van de catacombe. Volgens Fasola zijn ze onafhankelijk van de eigenlijke catacombe ontstaan. Pas in een latere periode werden deze ruimtes volgens hem door middel van een trap met de catacombe verbonden. Vandaar dat Fasola meent dat deze regio niet kan beschouwd worden als het beginpunt van de gehele catacombe.¹⁰ Recent onderzoek heeft echter uitgewezen dat de catacombe wel degelijk vanuit dit hypogeum ontstaan is.¹¹

In het *cubiculum* A2, ook *cripta della nave* genoemd naar een daar bewaard Augusteïsch fries van een oorlogsschip op een marmeren plaat die van de bovengrond in deze ruimte gevallen is, is in de noordelijke wand een grote nis aangelegd. De volledig in baksteen opgetrokken nis is 3,05m hoog en 1,30m diep. Deze met een verlaagde boog overspannen nis wordt langs beide zijden in de zijwanden geflankeerd door een kleinere nis. Beide nissen zijn eveneens in baksteen opgetrokken en overspannen door een boog. In de oostelijke nis bevindt er zich een 0,50m hoge met marmerplaten bedekte in bakstenen opgetrokken *mensa*. Fiocchi Nicolai vermoedt

¹ Fasola 1984, 94; Fasola 1985, 330; Fiocchi Nicolai 1992, 3–7; Josi 1922a, 49–53; Josi 1922b, 120–121; Pergola 1999, 130; Mancinelli 1999, 45.

² Fiocchi Nicolai 1992, 7–8.

³ Fiocchi Nicolai 1992, 9–10: de gangen B1, B11, B3 tot en met B9 en het eerste deel van de gang B2 behoorden zeker tot het *arenarium*.

⁴ Fasola 1984, 99–100.

⁵ Fiocchi Nicolai 1992, 7.

⁶ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1984, 95.

⁷ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1984, 95.

⁸ Fiocchi Nicolai 1992, 8.

⁹ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1984, 95.

¹⁰ Fasola 1985, 334.

¹¹ De Santis 1997, 178; Fiocchi Nicolai 1992, 10; Pergola 1999, 128.

dat er ook een dergelijke *mensa* was aangebracht in de westelijke nis. Deze *mensa* werd waarschijnlijk in een latere periode vernietigd. *Mensae* kunnen volgens Fiocchi Nicolai in verband gebracht worden met funeraire riten.¹ De vloerbekleding van de ruimte A2 bestond uit marmeren platen.²

De centrale nis in de ruimte A2 van het oorspronkelijke hypogeum bevatte waarschijnlijk een op een marmeren verhoog geplaatste sarcofaag.³ De centrale nis wordt door Fiocchi Nicolai beschouwd als het belangrijkste graf van het hypogeum. In de nis werd volgens hem de grafeigenaar bijgezet. Ten westen van deze nis met haar twee zijnissen, was volgens Fiocchi Nicolai een grote *loculus a forno* aangebracht. Dit in bakstenen opgetrokken graf was overspannen door een tongewelf. Tegenwoordig lijkt dit graf door moderne restauratiewerken veeleer op een kleine galerij. Dit graf werd volgens Fiocchi Nicolai aangelegd vóór de sarcofaag in de grote nis werd geplaatst. Fiocchi Nicolai vermoedt dat een zeer nauwe bloedverwant van de eigenaar, die vóór de eigenaar overleed, de toestemming had om te worden bijgezet in het *cubiculum*. De overige familieleden werden volgens Fiocchi Nicolai bijgezet in de twee *arcosolia* die voor meerdere bijzettingen bestemd waren.⁴ Één *arcosolium* (f) bevindt zich in de westelijke wand van de korte gang tussen de ruimte A2 en de gang in het verlengde van de trap. Het ander *arcosolium* bevindt zich in de oostelijke wand van het *cubiculum* A3. Ik vermoed dat tijdens de eerste fase bij benadering 8 bijzettingen plaats vonden in dit hypogeum: 1 *loculus a forno*, 1 sarcofaag en 2 *arcosolia* voor meerdere bijzettingen.

In de ruimte A2 werden de nissen voorzien van een witte bepleistering en beschilderd in de roodgroene strepenstijl. De onderste zone van de kleine nissen is bovendien nog bezet met marmeren platen.⁵ In de literatuur wordt geen melding gemaakt over inscripties die in het hypogeum werden aangetroffen.

Tijdens de tweede fase werd het hypogeum verder uitgebreid in het verlaten *arenarium* B. De relatief uitgestrekt uitbreiding werd gekenmerkt door een onregelmatig verloop. De wanden werden verstevigd met muurwerk in tufsteentjes.⁶ De typologie van de graven, de epigrafie en de picturale decoratie vertonen er volgens Pergola grote gelijkenissen met deze uit het *arenarium* van de Priscilla-catacombe.⁷

Tijdens de derde fase werd de catacombe verder uitgebreid in oostelijke richting, dit is vanaf de gang B1 tot de gehele regio C.⁸ De gangen van deze uitbreiding vertonen een meer regelmatig verloop dan die in de regio B.⁹ Oorspronkelijk was het loopoppervlak van deze regio gelijk aan dat van de regio B. Later onderging deze regio echter verschillende uitdiepingen.¹⁰ Deze regio komt hier niet specifiek verder aan bod daar deze regio reeds buiten het chronologische kader valt.

Het in de eerste fase ontstane hypogeum draagt volgens Fiocchi Nicolai de karakteristieken van een familiehypogeum.¹¹ Welke deze karakteristieken zijn, wordt niet vermeld. Noch Fiocchi Nicolai, noch De Santis, Biamonte en Pergola spreken zich echter uit over de religieuze toewijzing van dit primitieve hypogeum. Vandaar dat dit hypogeum wegens het ontbreken van concrete aanwijzingen en ondanks het feit dat de catacombe die uit dit hypogeum zal evolueren duidelijk christelijk is, toch als neutraal moet worden beschouwd. Het primitieve hypogeum wordt op basis van de fresco's in het *cubiculum* A2 door De Santis, Biamonte, Fiocchi Nicolai en Pergola gedateerd rond het midden van de derde eeuw n.Chr.¹² Op basis van de topografische eigenschappen wordt het ontstaan van de catacombe (fase twee) door Fasola in de voor-Constantijnse periode geplaatst.¹³ Een datering die volgens Fasola ook bevestigd wordt door de architectuur van de constructie en de typologie van de graven. Volgens Fasola vertoont de architectuur en de graftypologie van deze catacombe nog niet de karakteristieken die eigen zijn aan de vierde eeuwse gemeenschappelijke catacomben.¹⁴

¹ De Santis 1997, 180; Fasola 1985, 334; Fiocchi Nicolai 1992, 8–9.

² Fiocchi Nicolai 1992, 9.

³ De Santis 1997, 180; Fasola 1985, 334; Fiocchi Nicolai 1992, 8.

⁴ Fiocchi Nicolai 1992, 8–9.

⁵ De Santis 1997, 180; Fasola 1985, 334; Fiocchi Nicolai 1992, 8–9.

⁶ De Santis 1997, 178–179; Fiocchi Nicolai 1992, 9–10.

⁷ Pergola 1999, 128.

⁸ De Santis 1997, 179.

⁹ Fiocchi Nicolai 1992, 10.

¹⁰ Fasola 1984, 104.

¹¹ Fiocchi Nicolai 1992, 8 en 22.

¹² De Santis 1997, 180; Fiocchi Nicolai 1992, 17; Pergola 1999, 128.

¹³ Fasola 1985, 330.

¹⁴ Fasola 1978a, 122–123; Fasola 1985, 331.

2.2 Hypogeum van de Acilii in de Priscilla-catacombe

Dit hypogeum werd na verloop van tijd een onderdeel van de Priscilla-catacombe die langs de derde mijl van de via Salaria gelegen is.¹ Boven het hypogeum werden in een latere fase twee *basilicae* opgetrokken.² Op de plaats waar de basilica AA werd opgetrokken, stond reeds een constructie.³ Bovendien, zo wijst Tolotti erop, is het opvallend dat het gehele hypogeum met de trap S1, de gangen i1 en i2 evenals het waterbekken i3 binnen een bovengrondse omheiningmuur zijn ingevoegd.⁴ Vandaar dat Tolotti meent dat de uitbouw van de ondergrondse constructie na het optrekken van de omheiningmuur gebeurde.⁵ De omheining uit het einde van de eerste eeuw of uit de tweede eeuw meet ongeveer 16,20m bij 22,50m.⁶ De functie van de omheining was volgens Tolotti het afbakenen van een plaats voor funeraire rituelen.⁷ Het hypogeum zelf werd in 1888 ontdekt.⁸ Zoals verder nog uitgewerkt wordt, is dit hypogeum ondergebracht in verlaten waterkanalen en een cisterne.⁹

Het hypogeum is toegankelijk via de 1,60m brede trap S1.¹⁰ De trap start bovengronds parallel met een reeds bestaande muur. Deze muur maakt deel uit van de rechthoekige omheining. Er zijn tien met bakstenen beklede treden bewaard. Aan de voet van de trap waren in oorsprong nog drie trapezoidale treden aanwezig. Daarop sloten nog twee treden aan.¹¹ De bakstenen bekleding van de uit de tuf gehakte treden, is pas in een latere fase aangebracht. In oorsprong waren bovenaan de trap nog drie treden aanwezig zoals de sporen in de wanden aangeven. De helling van de trap zoals deze drie treden aangegeven, namelijk 83%, correspondeert niet met de helling van de met bakstenen beklede trap, namelijk 55%. In oorsprong moet de volledige trap dus een helling van 83% hebben gehad. Vandaar dat Tolotti tot de conclusie komt dat de bekleding pas later is aangebracht. De bepleistering van de wanden vond wel reeds plaats toen de treden nog niet met bakstenen bekleed waren.¹²

Een tweede trap S2 is haaks ingevoegd op de trap S1. Deze trap voert naar het zogenaamde “*cimitero contiguo*” (zie daar voor een gedetailleerder overzicht).¹³ Tolotti stelde volgende relatieve chronologie vast van de trappen S1 en S2: eerst werd de trap S1 aangelegd die naar het hypogeum van de Acilii leidt; dan volgde aanleg van de trap S2 met een bakstenen toegang; vervolgens werd een bepleistering op de wanden van de trap S1 aangebracht en tenslotte werd de trap S1 met bakstenen bekleed.¹⁴

Aan de voet van de trap S1 sluiten de twee gangen i1 en i2 aan. Ook de gangen i1 en i2 waren in oorsprong waterkanalen.¹⁵ De (hoofd-)gang i1 is 2m breed. Het gewelf is nabij de trap S1 3,50m hoog en naar het einde toe 4m. Waarschijnlijk betrof het hier in origine een tongewelf. De linkerwand is bezet met een muur van baksteen en tuf. De wanden zijn met twee lagen pleisterwerk bezet.¹⁶ De gang i1 is 9,52m lang.¹⁷ Het aanbrengen van de pleisterlagen en de fresco's (zie verder) is volgens Tolotti anterior aan een tijdens de derde fase uitgevoerde ophoging van het loopoppervlak van de gang.¹⁸

In de rechterwand van de gang i1 zijn twee nissen (n1 en n2) aangebracht. Alleen de nis n1 behoort tot de eerste fase (dit is de fase van de waterbouwkundige constructie). De nis n2 werd pas tijdens de tweede fase (dit is wanneer de waterkanalen werden omgevormd tot begraafplaats en dus de eigenlijke eerste fase van het hypogeum) aangelegd. De nis n1 bezit haar oorspronkelijk uit de tuf gehakt gewelf. De nis n2 echter kreeg een gewelf in baksteen.¹⁹

¹ Février 1959, 1–2. Voor een zeer gedetailleerde beschrijving van het hypogeum, zie Tolotti 1970, 135–170.

² Tolotti 1968, 262. Zie vooral Tolotti 1970, 107–134 voor een zeer gedetailleerde beschrijving van de bovengrondse constructies en de trappen die hiermee in verbinding staan.

³ Tolotti 1968, 266.

⁴ Zie de figuur Tolotti 1978a, Fig. 3.

⁵ Tolotti 1968, 284; Tolotti 1970, 123; Tolotti 1978a, 288.

⁶ Pergola 1999, 130; Tolotti 1968, 302 en 314.

⁷ Tolotti 1970, 127–134.

⁸ Tolotti 1968, 305.

⁹ Tolotti 1970, 57–58.

¹⁰ Styger 1931, 6.

¹¹ Tolotti 1968, 274 en 277; Tolotti 1970, 120–122; Tolotti 1978a, 287.

¹² Tolotti 1968, 277–278.

¹³ Tolotti 1968, 278–279; Tolotti 1970, 122–123.

¹⁴ Tolotti 1968, 280; Tolotti 1970, 123; Tolotti 1978a, 287.

¹⁵ Tolotti 1968, 282.

¹⁶ Styger 1931, 7.

¹⁷ Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1978a, Fig. 3.

¹⁸ Tolotti 1968, 285.

¹⁹ Tolotti 1978a, 290.

De (zij-)gang i2 staat haaks op de gang i1. In oorsprong waren de gangen h0 en h1 verbonden met de gang i2.¹ De gang i2 is 2m breed en tussen 3,20m en 4m hoog. Een groot deel van de linkerwand van gang i2 is voorzien van een driedubbele pleisterlaag (zie verder).² De gang i2 is ongeveer 10,92m lang.³ In oorsprong kende de gang i2 evenwel een onregelmatig verloop en bezat de gang een vlakker gewelf dan nu. Pas in de tweede fase werden het gewelf en de wanden uitgehakt tot hun huidige vorm.⁴

Gelijktijdig met deze aanpassingswerken aan de gang i2, tijdens de tweede fase of de eerste fase van het hypogeum zelf dus, werd een verbinding gemaakt tussen de gang i2 en de ruimte i3. Deze ruimte meet 3,80m bij 7,25m. Bij recent onderzoek kon aangetoond worden dat de ruimte i3 deel uit maakt van een systeem van waterkanalen en cisternen. Hierop wijst bijvoorbeeld de aanwezigheid van de putten o3 en o4 die in relatie staan met de als waterbekken fungerende ruimte i3. De vloerbekleding in het “*cubiculum*” bestaat uit een 0,80m dikke laag van brokken basaltlava vermengd met kalk. De wanden van de ruimte zijn opgetrokken in basaltstenen die bezet zijn met *opus signinum*. In de ruimte i3 werden in de tweede fase tegen de wanden bakstenen banken geplaatst. Volgens Tolotti werd deze ruimte aangewend als een funerair *triclinium*, vergelijkbaar met de zogenaamde Cappella Greca in dezelfde catacombe.⁵

In de derde fase (dit is de tweede fase van het hypogeum) werd in het verlengde van de gang i1 het *cubiculum* i4 aangelegd. Dit *cubiculum* meet 3,19m bij 3,19m.⁶ Het loopoppervlak van het *cubiculum* bevindt zich op het niveau van de eveneens in deze fase opgehoogde gangen i1 en i2. Het *cubiculum* werd in een volgende fase na de ontginning ervan volledig bezet met *crustae*. In de achterwand werd toen tevens een grote nis voorzien van een rijkelijke mozaïekdecoratie.⁷

Halverwege de gang i2 mondt de zijgang c1 uit. Deze 2m hoge gang is volgens een oudere studie van Styger pas in een tweede fase aangelegd.⁸ In het recenter onderzoek kwam Tolotti tot de conclusie dat deze gang deel uit maakte van een systeem van waterkanalen. Dit verklaart volgens Tolotti het onregelmatige verloop van de gang.⁹ Op basis van de literatuur is het niet duidelijk of deze gang gelijktijdig met de gangen i1 en i2 werd omgevormd tot hypogeum. Bij eigen onderzoek *in situ* werd duidelijk dat het looppniveau van de gang c1 afliep naar de gang i2 toe. Dit maakt de stelling dat deze gang eveneens behoorde tot een systeem van waterkanalen aanvaardbaar aangezien de ruimte i3 dienst deed als waterbekken. Of de gang c1 meteen ook als begraafplaats dienst deed, kon niet afgeleid worden op basis van het te sterk geresatureerde archeologische materiaal.

In de rechterwand van de gang i1 zijn twee nissen aangebracht.¹⁰ Deze twee nissen waren volgens Styger op basis van hun grote afmetingen, bestemd voor het plaatsen van sarcofagen. Bovenaan in het lunet van de nis n2 is een vensteropening aangebracht. De nis n2 is ongeveer een halve meter hoger dan de nis n1.¹¹ Volgens Tolotti werden tijdens de tweede fase (of de eerste fase van het hypogeum) in de nis n1 één sarcofaag (op een sokkel) en in de nis n2 twee sarcofagen boven elkaar geplaatst. Tolotti komt tot deze conclusie omdat de nis n2 veel hoger is dan de nis n1.¹²

Van de twaalf nissen in de gangen van het hypogeum zijn alleen de nissen n1 en n2 nissen voor sarcofagen. De overige nissen zijn *arcosolia* zoals uit de resten van de uit de tuf gehakte balustrades blijkt. De nissen n3, n4, n5, n6, n1bis, n1ter, n2bis en n5bis zijn zeker *arcosolia*. Benadrukt dient te worden dat ook de primitieve nis n1 in latere fasen volledig bezet werd door andere graven. Hieruit leidt Tolotti af dat de sarcofaag niet meer *in situ* was toen het hypogeum nog in gebruik was. In het *cubiculum* i4 werden twee sarcofagen opgesteld nadat de wanden in een volgende fase bezet werden met *crustae*. Onder deze *crustae* bevinden zich (zeker in de rechterwand) echter *loculi*. Eventueel werd ook in n6bis een sarcofaag opgesteld. Deze ingegrepen zijn echter pas na de ophoging van het vloerniveau in het hypogeum doorgevoerd, dit is dus in de derde fase.¹³

¹ Tolotti 1968, 282.

² Styger 1931, 8; Tolotti 1970, 150–151.

³ Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1978a, Fig. 3.

⁴ Février 1959, 12; Tolotti 1968, 283; Tolotti 1970, 150; Tolotti 1978a, 289–290.

⁵ Styger 1931, 13–14; Tolotti 1968, 269–270 en 288; Tolotti 1970, 28–30, 154–161; Tolotti 1978a, 290; Tolotti 1980, 27.

⁶ Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1978a, Fig. 3.

⁷ Styger 1931, 11; Tolotti 1970, 164.

⁸ Styger 1931, 10.

⁹ Tolotti 1978a, 296; Tolotti 1980, 27.

¹⁰ Tolotti 1968, 288; Tolotti 1970, 135.

¹¹ Styger 1931, 7–8.

¹² Tolotti 1970, 143; Tolotti 1978a, 290.

¹³ Tolotti 1968, 308; Tolotti 1970, 161–162, 164.

In de gang i1 behoren de vijf *arcosolia* tot de derde periode. Hierbij werd de doorgang via de trap Sv naar de tweede verdieping geblokkeerd door het *arcosolium* n4 en werd door het *arcosolium* n¹ het onderste deel van de trap S1 vernietigd.¹ In de gang i2 werden in de tweede fase (dit is de eerste fase van het hypogeum en dus na de aanpassingswerken om de gang een meer regelmatig verloop te geven) nog geen graven toegevoegd.² Alle in de gang i2 aanwezige *arcosolia*, *loculi* en *formae* behoren tot de derde fase.³ De in de derde fase toegevoegde *formae* werden niet onder het oorspronkelijke loopvlak van de gangen uitgegraven, maar in de 0,80m hoge ophogingslaag aangelegd. Alleen de *forma trisoma* die voor de nis n1 is aangelegd, is in de bodem verzonken.⁴ In de regio rond de gang c1 werden pas graven aangebracht in de derde fase van de gang i2 maar nog vóór de decoratie werd aangebracht in de gang i2. Tolotti meent op basis van primaire bronnen en twee graffiti te kunnen stellen dat in de regio rond de gang c1 de martelaar Crescentionus werd bijgezet. Crescentionus onderging de marteldood onder Diocletianus. Ook paus Marcellinus zou in deze regio zijn bijgezet.⁵ De enige graven die dus tot de eerste fase van het hypogeum behoren zijn de drie sarcofagen die in de nissen n1 en n2 werden bijgezet. Alle andere graven zijn posterieur.

De wanden van de trap S1 die naar het hypogeum van de Acilii leidt, zijn voorzien van een *opus signinum* bekleding. Deze bekleding komt ook voor op de wanden van de gang i1. Op de bekleding langs de trap S1 zijn geen sporen van bepleistering of fresco's aangetroffen, dit in tegenstelling tot de gang i1.⁶

In de gang i1 onderscheidt Tolotti twee lagen bepleistering die in verschillende periodes werden aangebracht. In de eerste fase werd een gewone witte bepleistering aangebracht en in de tweede fase wanneer het systeem van cisternen en waterkanalen werd omgebouwd tot een begraafplaats werd op een nieuwe pleisterlaag een roodgroene strependecoratie aangebracht op de linkerwand (m22) van de gang i1. Om een betere hechting van de tweede pleisterlaag te verzekeren, werden met een hamer putjes geklopt in de oudste pleisterlaag.⁷ De decoratie op de wand m22 bestaat uit een vlakindeling. Binnen de rechthoeken waren afbeeldingen aangebracht van een vogel met een lint in zijn poten, een vogel op een rozentak en een bloemenkorf.⁸ In het lunet van de nis n1 zijn fresco's aangebracht met daarop een *cantharus* tussen twee pauwen en een vlakindeling in rode en bruine strepen. Ook de tweede nis is voorzien van een vlakindeling in rode en bruine strepen. Op het boogveld zijn nog twee dolfinen rond een drietand zichtbaar.⁹ Ook in de gang i2 werden pleisterlagen aangebracht, namelijk dezelfde pleisterlagen zoals in i1 werden aangetroffen en nog een extra pleisterlaag. In de linkerwand is nog een kleine nis aangebracht na de tweede bepleisteringslaag. Misschien fungeerde de nis als lampenstaander.¹⁰ De op de pleisterlaag aangebrachte decoratie die aanwezig is in de gang i2 werd aangebracht in de derde fase. De fresco's bestaan uit rode en bruine strepen en gestileerde florale motieven. Ook het gewelf van de gang i2 werd beschilderd met gele, rode en groene sterren.¹¹ In het verbindingsstuk tussen de gang i2 en de ruimte i3 werden drie lagen bepleistering aangetroffen. De oudste laag met een roodgroene strependecoratie wordt door Tolotti in de tweede periode gedateerd en dus contemporain met de decoratie in de gang i1.¹² In de derde fase werden de wanden van de ruimte i3 bezet met gele en groene *crustae*. Het tongewelf werd voorzien van een polychroom mozaïek op een witte achtergrond.¹³

In de gang i2 werden drie fragmenten van sarcofagen met inscripties aangetroffen. De drie inscripties vermelden de naam van de Acilii: ACILIO GLABRIONI FILIO; M ACILIUS V...C.V. PRISCILLA C....; ..LI... M. ACILI... Een vierde inscriptie met de vermelding van de naam van de Acilii werd aangetroffen nabij de trap S5 van de regio rond de gang c1: KA AKEIAIOY OYALERIOY... NICKOY.¹⁴ Tolotti meent dat de vroegere interpretatie dat het hier bestudeerde hypogeum het familiehypogeum van de Acilii was en dat in dit hypogeum de Acilii in sarcofagen werden bijgezet, niet klopt. Hij wijst erop dat er slechts twee nissen, namelijk

¹ Tolotti 1978a, 292.

² Tolotti 1978a, 290.

³ Tolotti 1978a, 292.

⁴ Styger 1931, 10–11; Tolotti 1970, 135.

⁵ Tolotti 1978a, 296. De regio “*Ad Crescentionem*” wordt hier niet behandeld omdat het een uitbreiding is van het hypogeum van de Acilii en dus niet tot één van de oorspronkelijke kernen behoorde. Zie evenwel Tolotti 1970, 283–304 voor een gedetailleerde beschrijving en de identificatie van de vereerde graven.

⁶ Styger 1931, 6–7.

⁷ Tolotti 1970, 138; Tolotti 1978a, 288. In verband met de twee pleisterlagen, zie een gedetailleerde beschrijving in Tolotti 1970, 135–145.

⁸ Styger 1931, 7; Tolotti 1970, 135; Tolotti 1978a, 290.

⁹ Styger 1931, 7; Tolotti 1970, 138–139.

¹⁰ Styger 1931, 8; Tolotti 1970, 150–151.

¹¹ Styger 1931, 11–12; Tolotti 1978a, 291.

¹² Tolotti 1978a, 290.

¹³ Pergola 1999, 134–135; Styger 1931, 14; Tolotti 1978a, 291–292.

¹⁴ Inscripties gepubliceerd in Tolotti 1970, 165–166.

n1 en n2, bestemd waren voor het plaatsen van sarcofagen. Alle overige “nissen” zijn feitelijk *arcosolia*. Tolotti wijst erop dat het natuurlijk mogelijk was dat ook in het *cubiculum* i4 en eventueel zelfs in de nis n’6 sarcofagen werden bijgezet, maar deze sarcofagen kunnen gezien de topografische gegevens slechts uit de derde fase stammen. Daar de inscripties gedateerd worden in de tweede helft van de tweede eeuw, begin van de derde eeuw, kunnen ze onmogelijk tot de chronologisch veel latere derde periode behoren. Vandaar dat Tolotti stelt dat deze inscripties niet tot het hypogeum behoren, maar zoals andere pagane inscripties die in het hypogeum werden aangetroffen, van de bovengrond in het hypogeum zijn gevallen. Toch is de aanwezigheid van de inscripties met de vermelding van de Acilii interessant. De in het hypogeum gevallen inscripties wijzen erop dat er in de nabijheid van het hypogeum effectief een *sepulcro gentilizio*, een graf van geboorde personen, aanwezig was. De enige mogelijke begraafplaats van de Acilii moet dan ook gezien worden in de *sub divo*-constructie.¹ Inscriptions uit de eerste fase van het hypogeum komen niet voor. Een eerste zeker als christelijk te interpreteren inscriptie (namelijk met een Christus-monogram) komt pas voor na de Kerkvrede.²

Omtrent het karakter van het hypogeum, treft men in de literatuur twee verschillende interpretaties aan. Reekmans enerzijds meent in het hypogeum op basis van de beperkte omvang van de constructie een familiehypogeum of een hypogeum van een beperkte groep personen te herkennen terwijl Février het hypogeum als martyrologisch centrum interpreteert.³ Volgens Brandenburg wijst de aanwezigheid van sarcofagen op een private begraafplaats.⁴ Er zijn echter geen elementen die erop wijzen dat het hypogeum reeds bij de aanleg ervan aan christenen behoorde.⁵ Een eerste christelijke indicatie treffen we pas aan op een grafplaat met een anker en een Chi-Rhoteken. Deze inscriptie wordt echter niet voor de vierde eeuw gedateerd op basis van paleografische eigenschappen.⁶ Dus pas vanaf het begin van de vierde eeuw is het hypogeum zeker aangewend door christenen volgens Février. Daarop wijst volgens hem ook het martyrologisch centrum in de begraafplaats.⁷

De aanwezigheid van een martyrologisch centrum wordt hoofdzakelijk ondersteund door een graffito dat aangebracht is op de kruising van de gangen i1 en i2. Het graffito vermeldt: *Ad martures*. Tolotti verbindt op basis van het graffito de eerste fase van het hypogeum met de bijzetting van martelaren. De tweede fase van het hypogeum stemt volgens Tolotti dan overeen met de fase met de bijzetting van devotionele graven. Want, aldus Tolotti, tenminste twee van de drie sarcofagen die in de nissen n1 en n2 geplaatst waren, werden weggenomen in de tweede helft van de vierde eeuw. Dit is gelijktijdig met het verschijnen van een graf onder het altaar van de bovengrondse basilica. Het vierde eeuwse *Depositio martyrum* vermeldt dat Philippus en Felix in de Priscilla-catacombe waren bijgezet. Het zevende eeuwse *Notitia ecclesiarum* vermeldt nog specifiek dat de relieken van Philippus en Felix *sub altare maiore* werden bijgezet. Volgens Tolotti is het aldus heel goed mogelijk dat de relieken van Philippus en Felix vanuit het hypogeum van de Acilii, waar ze in sarcofagen waren bijgezet, via een translatie in de basilica terecht kwamen. Op basis van het graffito dat erop wijst dat er martelaren in het hypogeum waren bijgezet, de aanwezigheid van twee sarcofagen die tot de eerste fase van het hypogeum behoren en de literaire getuigenissen komt Tolotti tot de conclusie dat het hypogeum van de Acilii de begraafplaats van de martelaren Phillipus en Felix was.⁸

Toch stelt de classificatie van het hypogeum als martyrologisch centrum Tolotti zelf voor een probleem. Na een onderzoek in de rijkelijk gedecoreerde Spelunca Magna van de Praetextatus-catacombe komt Tolotti tot de conclusie dat het onwaarschijnlijk is dat een dergelijke rijkelijke decoratie in het hypogeum van de Acilii werd aangebracht voor de twee martelaren, en dit reeds in de eerste decennia van de derde eeuw. De oplossing voor dit probleem vindt Tolotti in de aanwezigheid van drie sarcofagen: zoals het ook in andere begraafplaatsen gangbaar was, konden martelaren en pausen in *cubicula* van personen met hoog aanzien worden bijgezet. Tolotti beschouwt het hypogeum dus als een familiehypogeum mét twee martelarengraven.⁹

Naar mijn mening roept ook deze interpretatie die beide strekkingen verbindt nog problemen op en zeker wat betreft de religieuze toewijzing. Zoals Tolotti het nu stelt, was het hypogeum van het begin af aan christelijk. Maar is dit te verzoenen met het gegeven dat het eerste harde bewijs voor een christelijke aanwezigheid pas voorkomt in de vierde eeuw? Hoewel Tolotti zich herhaaldelijk baseerde op primaire bronnen

¹ Février 1959, 13; Pergola 1999, 134; Styger, 1931, 19–20; Tolotti 1968, 306, 309 en 312; Tolotti 1970, 165–170; Tolotti 1978aa, 293–294; In verband met de inscripties, zie Tolotti 1978a, 293.

² Tolotti 1970, 164.

³ Février 1959, 25; Reekmans 1986a, 14.

⁴ Brandenburg 1984, 35.

⁵ Février 1959, 25; Reekmans 1986a, 14.

⁶ Février 1959, 12. Tot een gelijkaardige conclusie komt ook Tolotti 1970, 164 waarin voor een datering verwezen wordt naar de jaren na de Kerkvrede op basis van het Christus-monogram.

⁷ Février 1959, 13.

⁸ Tolotti 1978a, 294–295.

⁹ Tolotti 1978a, 295.

(zie boven), komt hij toch niet met archeologische bewijzen voor de dag. Veel meer dan te veronderstellen dat de in de primaire bronnen vermelde martelaren kunnen verbonden worden met de sarcofagen in het hypogeum gaat Tolotti niet. Vandaar dat ik meen dat het meer plausibel is dat het hier besproken hypogeum gezien de omvang ervan inderdaad een familiehypogeum is. Maar voor een zekere christelijke toewijzing vanaf het ontstaan van het hypogeum ontbreken alle argumenten. Anderzijds wordt er in de literatuur ook geen melding gemaakt van pagane elementen in het hypogeum. Vandaar dat dit hypogeum, tot verdere studies misschien uitsluitel kunnen geven, als neutraal moet beschouwd worden.

De relatieve chronologie van het hypogeum kan volgens Tolotti als volgt gereconstrueerd worden: in een eerste fase bestond de constructie uit de gang i1 met de nis n1 en de gang i2. Beide gangen waren waterkanalen en werden van water voorzien vanuit de ruimte i3. De constructie was bereikbaar via de trap S1. Contemporain met deze fase is de eerste witte bepleistering. De tweede fase omvat de omschakeling van de waterkanalen in een begraafplaats waarbij een tweede bepleistering met fresco's werd aangebracht. De derde fase tenslotte vangt aan met de ophogingswerken.¹

Op basis van de vorm van de constructie en de topografie werd het ontstaan van dit hypogeum door Styger nog rond 150 n.Chr. geplaatst. Een datering die volgens Styger ook door het stilistische onderzoek van de fresco's in i1 bevestigd werd.² In het recentere onderzoek dateert Tolotti, op basis van vergelijkende studies, de fresco's van deze gang echter in de periode van Septimus Severus tot Caracalla, dit is van 193 tot 217 n.Chr.³

Op basis van bouwtechnische argumenten zoals de breedte van de voegen en de dikte en de kleur van de bakstenen kan de toegangsmuur van de trap S2 volgens Tolotti gedateerd worden in de periode vóór Septimus Severus en kan de muur m22 gedateerd worden in of na de Severische periode. De begraafplaats die zich dus ontwikkelde vanaf de trap S2 kan volgens Tolotti gedateerd worden vóór 193 n.Chr. of bij uitbreiding in het laatste kwart van de tweede eeuw n.Chr. De transformatie van de waterkanalen en cisterne tot het hypogeum van de Acilii kan dan gedateerd worden in de eerste jaren of bij uitbreiding het eerste kwart van de derde eeuw.⁴

Fasola, Testini en Pergola stellen dat de aanleg van het hypogeum op basis van de fresco's en topografische argumenten gedateerd kan worden op het einde van de tweede, het begin van de derde eeuw.⁵ Deze datering wordt door Brandenburg bevestigd op basis van baksteenstempels uit de periode van Caracalla.⁶ De derde bepleisteringslaag (onder meer aangebracht voor het plafondmozaïek in i3) en de fresco's in de gang i2 en in de aangebrachte graven kunnen op basis van vergelijkigen met andere fresco's volgens Tolotti gedateerd worden in de eerste helft van de vierde eeuw en met voorkeur in de laat-Constantijnse periode. Deze datering kan ook naar voren geschoven worden voor het oprichten van het *cubiculum* i4.⁷ Het mozaïek op het gewelf van de ruimte i3, dat aangebracht werd in de derde fase, kan ook volgens de Pergola gedateerd worden in de periode na Constantijn.⁸ Pergola meent, zonder dit met argumenten te ondersteunen, dat de regio rond het hypogeum van de Acilii verbonden werd met de andere kernen van de Priscilla-catacombe in de eerste helft van de vierde eeuw n.Chr.⁹

2.3 Hypogeum van de Goede Herder in de Domitilla-catacombe

Het hypogeum, dat later deel zal uitmaken van de Domitilla-catacombe langs de via Ardeatina, is in een slechte tuflaag uitgegraven. Dit verklaart meteen waarom de meeste constructies in de Domitilla-catacombe op een hoger gelegen niveau zijn uitgewerkt: daar was een betere kwaliteit van tuf aanwezig. De slechte kwaliteit van de tuf verklaart verder ook waarom de gangen op het tweede niveau van de catacombe smal en laag zijn. De hoofdgang van het hypogeum van de Goede Herder vormt hierop de enige uitzondering.¹⁰

In één studie wordt melding gemaakt dat dit hypogeum is ondergebracht in een verlaten systeem van waterkanalen.¹¹ Dit is een stelling die echter geen aanhang krijgt in de recentere literatuur. Het hypogeum is toegankelijk via een van op het bovengrondse loopoppervlak startende lange trap. In oorsprong, dit is voor de

¹ Tolotti 1970, 145; Tolotti 1978a, 288–289.

² Styger 1931, 9–10.

³ Tolotti 1970, 145–148; Tolotti 1968, 288–293.

⁴ Tolotti 1968, 295; Tolotti 1970, 148–150, 165; Tolotti 1978a, 291; Tolotti 1980, 28.

⁵ Fasola 1978a, 123; Pergola 1999, 134.

⁶ Brandenburg 1984, 35.

⁷ Tolotti 1970, 162–164.

⁸ Pergola 1999, 134–135; Tolotti 1978a, 292.

⁹ Pergola 1999, 134.

¹⁰ Pergola 1975, 68.

¹¹ Tolotti 1980, 41–42.

uitdieping van meer dan één meter, bezat de trap iets minder dan 64 treden. Deze trap, ook *scalone di Tor Marcancia* genoemd, voert tot op het tweede niveau van de Domitilla-catacombe. In het verlengde van deze trap ligt de hoofdgang van het hypogeum.¹ De trap en de zone er omheen werden na de ontdekking pas herontdekt in 1852.² Vraag is echter of de toegangstrap reeds van bij de aanleg tot het tweede niveau van de catacombe reikte of pas later bij werkzaamheden werd verlengd van het eerste naar het tweede niveau.³ Benadrukt dient ook te worden dat de *scalone di Tor Marcancia* de enig mogelijke toegang is tot de hoofdgang van het hypogeum van de Goede Herder.⁴ Op basis van de topografische inplanting, de haksporen en de inplanting van de graven, komt men in recent onderzoek tot de conclusie dat de regio inderdaad toegankelijk was via de trap, maar dat deze trap pas in een latere fase (namelijk de derde fase) haar huidige, breder voorkomen aannam.⁵ Volgens Pergola startte de toegangstrap op het eerste niveau van de catacombe nadat de hoofdgang op dit niveau reeds was aangelegd. Het tweede niveau werd ofwel iets later dan wel contemporain met het eerste niveau aangelegd.⁶ Fasola meent dat de trap in één fase werd aangelegd. De trapoverloop tussen het eerste deel van de trap en het tweede deel van de trap wordt door hem niet verklaard door het feit dat er reeds een gang was aangebracht op het eerste niveau van de latere catacombe. Hij verwijst hiervoor naar het voorkomen van trapoverlopen bij andere hypogea zoals het hypogeum van Nikomedes: deze trapoverlopen zijn ook niet ontstaan door reeds bestaande gangen.⁷

Langs de in oorsprong ongeveer 2,30m brede hoofdgang van 22m lang liggen driemaal twee tegenover elkaar geplaatste zijgangen. Bij latere werken werd een muur opgetrokken langs de rechterwand van de gang. Hierdoor was de gang nog slechts 1,80m breed.⁸ Of alle zes de zijgangen ook in de eerste fase van het hypogeum zijn aangebracht, is niet met zekerheid bekend volgens Pergola. Wel is het zo dat ze reeds bestonden voor de grote uitbreiding van het gehele tweede niveau van de Domitilla-catacombe.⁹ Bij eigen onderzoek *in situ* werd duidelijk dat de hoofdgang overspannen is met een tonggewelf terwijl de zijgangen zowel met een vlak gewelf als een tonggewelf overspannen zijn.

Op het einde van de hoofdgang ligt een grote voorkamer van.¹⁰ De voorruimte meet ongeveer 5,60m bij 5,50m.¹¹ In het gewelf van het *vestibulum* is een tunnel aangebracht die tot aan het aardoppervlak loopt. Deze schacht zorgde ervoor dat men gemakkelijker bouwafval en tuf kon verwijderen uit de ondergrondse structuur. In de volgende fase (dit is wanneer de gehele zone uitgediept werd) werd deze tunnel omgebouwd tot een *lucernarium*.¹²

In de zuidelijke wand van de voorkamer is via een kleine gang een *cubiculum* bereikbaar. De toegang tot het *cubiculum* is 3m hoog. De reden voor een dergelijke uitzonderlijke hoogte, is te zoeken bij een verdere uitdieping van 1m tot 1,20m van het oorspronkelijke vloerniveau.¹³ Het *cubiculum* meet ongeveer 2,90m bij 3,50m.¹⁴ Op basis van eigen onderzoek *in situ* werd duidelijk dat het *cubiculum* en de voorruimte overspannen zijn door tongewelven.

In de hoofdgang waren in de eerste fase naar alle waarschijnlijkheid geen graven ingericht.¹⁵ Het aantal *loculi* dat in de zes zijgangen was aangebracht tijdens de eerste fase wordt door Pergola geschat op “meerdere tientallen”.¹⁶ In de noordelijke wand van het *vestibulum* in een derde fase een *arcosolium* aangebracht. In het *arcosolium* werden vier bijzettingen boven elkaar aangebracht. Dit *arcosolium* werd opgetrokken voor reeds bestaande *loculi* die in de wand van de voorkamer waren aangebracht. In het lunet bleven de *loculi* nog deels zichtbaar. Het graf was gedecoreerd met fresco's van florale elementen en een vogel tussen guirlandes. Daarnaast was nog een *arcosolium* aangebracht. Beide *arcosolia* zijn opgetrokken in *opus incertum* en behoren aldus tot de derde fase.¹⁷ In het eigenlijke *cubiculum* waren oorspronkelijk één, twee of drie sarcofagen

¹ Fasola 1978a, 116; Reekmans 1986a, 28; Styger 1928, 135.

² Pergola 1975, 65–66.

³ Pergola 1975, 67, 69–70.

⁴ Pergola 1975, 75.

⁵ Pergola 1975, 75–76.

⁶ Pergola 1975, 88 en 90.

⁷ Fasola 1978a, 117.

⁸ Pergola 1975, 75; Pergola 1982, 156.

⁹ Pergola 1982, 157.

¹⁰ Pergola 1979, 332; Pergola 1982, 156.

¹¹ Berekeningen op basis van de figuur Pergola 1975, 83.

¹² Pergola 1975, 86.

¹³ Pergola 1979, 332; Pergola 1982, 156–157.

¹⁴ Berekeningen op basis van de figuur Pergola 1975, 83.

¹⁵ Pergola 1975, 75; Pergola 1982, 156.

¹⁶ Pergola 1982, 157.

¹⁷ Pergola 1975, 79–81 en 87.

opgesteld.¹ In een latere fase (dit is na het verder uitdiepen van het vloerniveau) werden drie *arcosolia* aangebracht. Het zuidelijke en oostelijke *arcosolium* ontstonden bovendien ook vóór de tweede decoratiefase. Het westelijke *arcosolium* ontstond pas in een nog latere periode. Dit *arcosolium* is misschien contemporain met de *loculi* die binnen en buiten het *cubiculum* worden ingevoegd en dit zonder rekening te houden met bestaande structuren of fresco's.² Er werden in latere periodes ook *formae* toegevoegd in alle *cubicula* en gangen van deze zone, zij het toch hoofdzakelijk rond de toegangstrap.³

De fresco's in het *cubiculum* zijn goed vergelijkbaar wat betreft de geometrische schemata en stijl met die uit het *cubiculum* C uit het hypogeum van de Flavii Aurelii. Toch bestaan er nog vragen aangaande een datering van de fresco's van het hypogeum van de Goede Herder.⁴ De eerste decoratiefase wordt omschreven als *lo stile lineare illusionistico rosso-verde*. Deze decoratie bestaat uit een geschilderde strepen en wordt rond 230 n.Chr. gedateerd. Een datering die volgens De Bruyne en Pergola niet tegengesproken wordt door de topografie.⁵ Rond 268 n.Chr., dit is na de uitdieping, wordt de decoratie in het *cubiculum* tot op 1,75m, dit is tot net boven de *arcosolia*, vernieuwd. Het hypogeum heeft dan waarschijnlijk reeds zijn private karakter verloren ten voordele van het karakter van een gemeenschappelijke christelijke begraafplaats.⁶ Er moet echter benadrukt worden dat de stijl van de tweede decoratiefase ouder, namelijk Antonijns, is dan die van de eerste fase. De Bruyne en Pergola menen dat de tweede decoratiefase dan ook door een oudere kunstenaar is aangebracht die de oudere stijl gewoon was.⁷ Het gewelf is in de eerste fase eveneens gedecoreerd in de strepenstijl. Tussen de lijnen komen, zoals op de wanden, vegetatieve elementen en vogels voor als opvulmotieven. Centraal op het gewelf is een schaadragers aangebracht, het volgens De Bruyne enige als mogelijk christelijk te interpreteren element in het hypogeum.⁸ In de literatuur wordt geen uitsluitend gegeven omtrent een religieuze toewijzing. In omfloerst taalgebruik stelt men "dat er in de decoratie's geen expliciet christelijke elementen aanwezig zijn".⁹ In de tweede fase wordt op een wand van de trap een fresco van *Orfeo Pastore* aangebracht.¹⁰

De inscripties die in deze zone werden aangetroffen zijn, behoren niet tot de eerste fase van het hypogeum. De inscripties kunnen op basis van het lettertype, het eerder onverzorgde karakter en de formulering volgens Pergola gedateerd worden op het einde van de derde – begin van de vierde eeuw.¹¹

Het hypogeum van de Goede Herder is een private begraafplaats van gegoede eigenaars gezien de grootte van de hoofdgang, het niet voorkomen van graven in de voorkamer en het alleen voorkomen van sarcophagen in het eigenlijke *cubiculum*.¹² Maar niet alleen de familie, of beter de *patronus* en één of twee familieleden, zou hier in het *cubiculum* begraven zijn. Ook hun slaven, *liberti* en *clientes*, werden in de sobere galerijen bijgezet.¹³ De afbeelding van een schaadragers op het gewelf van het *cubiculum* is volgens Reekmans de enige indicatie voor een mogelijke christelijke aanwezigheid.¹⁴ Fasola omschrijft het type van hypogeum, namelijk een lange gang met een zeer beperkt aantal grafkamers, waaraan dit hypogeum inderdaad voldoet, als een oud christelijk hypogeum-type.¹⁵ Ik ben evenwel van mening dat de aanwezigheid van een fresco van de Goede Herder geen afdoend bewijs is: afbeeldingen van schaadragers komen ook buiten christelijke contexten voor. Maar ook de omschrijving van de constructie op zich is geen voldoende argument. Zoals we reeds zagen

¹ Pergola 1979, 332 Pergola 1982, 156–157.

² Pergola 1975, 85; Pergola 1982, 157.

³ Pergola 1975, 87.

⁴ Fasola 1978a, 117; Pergola 1982, 157.

⁵ Pergola 1975, 88–89; De Bruyne 1969, 105; in Pergola 1999, 213 dateert Pergola de eerste fase rond 220–230 zonder verdere verantwoording.

⁶ Fasola 1978a, 117; Pergola 1975, 91; Pergola 1999, 213.

⁷ Pergola 1975, 88–89; De Bruyne 1969, 104–105.

⁸ De Bruyne 1969, 112. Zie eveneens Provoost 2004, 1–36 waarin op overtuigende wijze wordt aangetoond dat afbeeldingen van de zogenaamde Goede Herder in de laat antieke periode steeds geconoteerd waren met gelukzaligheid. Voor christenen kan daar nog het idee van Christus als de Goeder Herder bijkomen. Maar de figuur van de (goede) herder is zeker niet ontstaan op basis van Bijbelteksten.

⁹ Pergola 1999, 201.

¹⁰ Fasola 1978a, 117.

¹¹ Pergola 1975, 87–88.

¹² Pergola 1975, 79 en 89; Pergola 1982, 156; Reekmans 1986a, 28.

¹³ Pergola 1979, 333; Pergola 1982, 157; Pergola 1999, 213.

¹⁴ In Fasola 1978a, 116 stelt Fasola dat het hypogeum vanaf het begin een christelijk karakter droeg. Argumenten hiervoor worden evenwel niet aangegeven. Wel wordt erop gewezen dat het ontstaan en de ontwikkeling van dit hypogeum, naast enkele verschillen, grote overeenkomsten vertoont met het ontstaan en de ontwikkeling van het pagane hypogeum van Ampliatus.; Reekmans 1986a, 29.

¹⁵ Fasola 1978a, 195.

bij de pagane hypogea komen ook daar constructies voor die bestaan uit een lange gang en een beperkt aantal *cubicula*.

De regio rond het *cubiculum* van de Goede Herder ontwikkelde zich volgens Fasola, Testini en Pergola tijdens de eerste decennia van de derde eeuw n.Chr. Deze datering wordt ondersteund door de topografische inplanting en de iconografie en stijl van de fresco's in het *cubiculum* van de Goede Herder.¹ Vanaf 300 n.Chr. werd het hypogeum volgens Pergola opgenomen in het grotere gangensysteem van de Domitilla-catacombe.² Argumenten die deze datering ondersteunen ontbreken evenwel.

2.4 De hypogea A en B van de Flavii Aurelii in de Domitilla-catacombe

Beide in oorsprong onafhankelijke hypogea zullen onderdeel worden van de langs de via Ardeatina gelegen Domitilla-catacombe. Een geologisch onderzoek leert ons volgens Pergola dat de diepte waarop de noordelijke zone van de Domitilla-catacombe, en dus ook de zone van de Flavii Aurelii A en B, uitgegraven is, afhankelijk was van de daar aangetroffen tufsoort. Voor de oudste zone, namelijk die van de Flavii Aurelii A, geldt dat deze is uitgegraven in een goed bewerkbare, zelfs eerder poreuze, tuflaag. Boven deze poreuze tuflaag, ligt een hardere tuflaag. Deze harde laag doet dienst als gewelf voor de gangen die uitgegraven zijn in de minder stevige maar beter bewerkbare tuflaag. Deze manier van werken bewijst volgens Pergola de rationaliteit bij het uitgraven van ondergrondse constructies door de *fossores*.³ Bij de aanleg van de basiliek ter ere van de martelaren Nereus en Achilleus werden bepaalde onderdelen van het hypogeum van de Flavii Aurelii sterk verstoord of zelfs vernietigd.⁴

2.4.1 Hypogeum van de Flavii Aurelii A

De toegangstrap tot de zone Flavii Aurelii A start vanop het loopoppervlak. De trap loopt onder de fundering van een reeds bestaand mausoleum.⁵ Opvallend is dat deze toegangstrap (en de toegangstrap tot de zone Flavii Aurelii B) binnen een afgebakende funeraire zone zijn aangebracht. De omheining werd waarschijnlijk in de eerste eeuw n. Chr. Aangelegd. Volgens Pergola is het waarschijnlijk dat deze omheining de oriëntatie van grafconstructies in de omgeving bepaald heeft tot aan de bouw van de basiliek. Hoewel de situatie hier niet zo duidelijk is zoals voor de Area I van de Callixtus-catacombe, schijnen de oriëntatie en opbouw van het hypogeum van de Flavii Aurelii, echter niet bepaald geweest te zijn door een bovengronds duidelijk afgebakende zone. Bij het hypogeum van de Flavii Aurelii ontbreekt inderdaad de symmetrische opbouw zoals dit het geval is voor de Area I van de Callixtus-catacombe. Zo wijst Pergola erop dat de gangen van het hypogeum A niet in een rechte hoek op elkaar staan en dat er grote verschillen bestaan tussen de hypogea A en B.⁶

In oudere studies dacht men nog dat dit hypogeum toegankelijk was via de trap 2, die in recentere studies echter verbonden wordt met het hypogeum van de Flavii Aurelii B. Het hypogeum van de Flavii Aurelii A was echter toegankelijk via de toegangstrap 1. Het gewelf van de toegangstrap 1 bestaat uit met mortel bevestigde brokken tuf. De wanden van de trap zijn in *opus mixtum*. In een latere periode werd het bovenste gedeelte van de wanden over een niet nader bepaalde afstand gerestaureerd door middel van kleine tufblokjes met enkele stukken dakpan en baksteen.⁷ Hoewel men in oudere studies op basis van de topografie en het voorkomen van de trap dacht te doen te hebben met een relatief jong aangelegde trap, merkt Pergola op dat de restauraties uitgevoerd aan de trap wijzen op een langdurige ingebruikname. Ook de vaststelling dat er aan de voet van de trap het meest uitdiepingen plaats vonden in de gehele zone ondersteunt dit.⁸ De toegangstrap was 1,12m breed.⁹

In de bakstenen treden werden zeven baksteenstempels aangetroffen die verwijzen naar *figlinae* die actief waren in de Severische periode. De bakstenen werden gedateerd op het einde van de tweede eeuw n.Chr.

¹ Fasola 1978a, 117–118; Pergola 1975, 90; Pergola 1982, 157.

² Pergola 1999, 213.

³ Pergola 1983, 191.

⁴ Pergola 1983, 193.

⁵ Pergola 1983, 186.

⁶ Pergola 1983, 189; 240–241; Voor een verdere beschrijving van deze in 1926 ontdekte muur en de structuren die zich binnen deze muur bevinden zie: Ferrua 1960b, 174–179.

⁷ Pergola 1983, 201–202.

⁸ Pergola 1983, 202.

⁹ Berekening op basis van de figuur Pergola 1989, 20.

De toegangstrap 1 telde in haar oorspronkelijke toestand rond de 50 treden. De diepte en vormgeving van de trap werd hier volgens Pergola niet zozeer bepaald door de bodemgesteldheid, maar veeleer door reeds bestaande structuren zoals de mausolea met diepe funderingen uit het einde van de Republiek of een bovengronds obstakel. Dit zou ook de knik van 30° verklaren die ongeveer halverwege de trap plaats vindt.¹

Een reconstructie opstellen van de originele toestand van het hypogeum A wordt bemoeilijkt door de ingrijpende aanpassingswerken in functie van de martelarenverering uit latere periodes. Ook de vernietigingen aangebracht door de *corporisantari* uit recentere periodes bemoeilijken een dergelijke reconstructie. Het niveau van de gewelven stelt Pergola evenwel in de mogelijkheid een voorzichtige reconstructie op te stellen. Vraag blijft evenwel of de oorspronkelijke kern in één fase dan wel in verschillende stappen werd aangelegd. Feit is, zo benadrukt Pergola, dat er geen elementen zijn die erop duiden dat er veranderingen in richting en opbouw of hervattingen van ontginning zijn doorgevoerd.²

De toegangstrap 1 mondt uit in de (hoofd-)gang k. De oorspronkelijke lengte van deze gang is volgens Pergola niet met zekerheid te bepalen.³ De vermoedelijk minimale lengte van deze gang is ongeveer 12,30m en de breedte 0,98m. Na ongeveer 6m start een zich in zuidelijke richting verlopende rechte zijgang g die ongeveer 17m lang is. Na 17m vertakken zich links en rechts in elkaars verlengde liggende zijgangen af, respectievelijk h en h1. Hun totale lengte is ongeveer 25m. Langs de gang h1 is nog een ongeveer 2m lange zijgang aangebracht tegenover het *cubiculum* C. In het verlengde van de gang g, en dus over de aftakkingen van h en h1, is de gang g1 aangebracht. De lengte van deze gang is ongeveer 11m. De gemiddelde breedte van de zijgangen is bij benadering eveneens 1m.⁴

Het vloerniveau van deze primitieve kern was gelijk voor het gehele hypogeum. Pas wanneer dit hypogeum verbonden werd met het hypogeum B werd het vloerniveau uitgediept. Het oorspronkelijke vloerniveau maakt duidelijk dat er in deze eerste fase slechts drie *cubicula* waren aangelegd in het hypogeum A. De drie oorspronkelijke *cubicula* zijn H, P en C. Het *cubiculum* H was bereikbaar via een korte zijgang langs de gang k gelegen aan de voet van de trap. Het *cubiculum* P was bereikbaar via een korte gang langs de gang g. Het *cubiculum* C tenslotte was ook voorafgegaan door een korte gang en gelegen langs de gang h1. Het *cubiculum* A dateert uit een latere fase, namelijk na het uitdiepen van het hypogeum. Pergola wijst erop dat deze *cubicula* geen prominente plaats innemen in het geheel van het hypogeum zoals dit bijvoorbeeld het geval is voor het hypogeum van de Goede Herder. Zo is alleen het *cubiculum* C voorzien van fresco's. Bovendien was er in dit *cubiculum* slechts plaats voor één bijzetting, waarschijnlijk in een sarcofaag. De bijzettingen in de *cubicula* H en P gebeurden alleen in *loculi*.⁵

Voor het *cubiculum* H ligt een ongeveer 2m lange gang. Het *cubiculum* zelf is ongeveer 2,20m bij 2,20m. De gang voor het *cubiculum* P is ongeveer 0,80m lang. Het *cubiculum* zelf is ongeveer 1,90m bij 1,90m. De korte gang voor het *cubiculum* C is 0,60m lang. Het *cubiculum* zelf meet ongeveer 2,20m bij 2,20m. In de achterwand is een uitsparing aangebracht van ongeveer 1,10m lang en 0,60m diep.⁶

In het *cubiculum* H waren negen *loculi* aangebracht. In de ruimte zijn geen sporen van decoratie aangetroffen. De travertijnen deurpost is verdwenen. Van het *cubiculum* P zijn delen bewaard gebleven van de travertijnen omkadering van de toegang. Op de architraaf was een inscriptie aangebracht: ECPLECIORUM. In de zijwanden en de achterwand zijn telkens twee *loculi*, waarvan één *bisomus*, aangebracht. In de bodem zijn (reeds in de eerste fase?) twee *formae* aangebracht. Het *cubiculum* C was in oorsprong slechts voorzien voor één bijzetting. Waarschijnlijk betrof het een sarcofaag voor een kind gezien de grootte van de nis. In latere fasen werd het *cubiculum* C voorzien van meerdere *loculi*. De toegang tot de grafkamer was voorzien van een travertijnen omkadering. Geen enkele deuromkadering van de drie *cubicula* vertoont sporen van een deur. Vandaar dat Pergola meent dat de travertijnen deuromkaderingen louter decoratief waren.⁷

Tijdens de eerste fase werden in dit hypogeum 204 *loculi* aangebracht.⁸ Wat betreft de graftypologie stelt Pergola dat er geen in het oog springende verschillen bestaan tussen de graven van de hypogea die aan de basis staan van de Domitilla-catacombe en de graven van andere grote catacomben van Rome. Bij de *loculi* van de hypogea A en B kunnen twee groepen onderscheiden worden: enerzijds de grote *loculi* (gemiddeld ongeveer

¹ Pergola 1983, 203–204; Pergola zwakt hier het belang af van de geologische lagen voor de diepte waarop het hypogeum werd aangelegd: de diepte werd eveneens bepaald door reeds bestaande grafconstructies.

² Pergola 1983, 204–205.

³ Pergola 1983, 205–206.

⁴ Berekeningen op basis van de figuur Pergola 1983, 209.

⁵ Pergola 1983, 206.

⁶ Berekeningen op basis van de figuur Pergola 1983, 209.

⁷ Pergola 1983, 218–220; inscriptie: ICVR N.S. 6662.

⁸ Pergola 1983, 207.

2,10m bij 0,45m) en anderzijds de kleinere *loculi* (gemiddeld ongeveer 1,60m bij 0,225m). De grote *loculi* worden verbonden met de vóór-Constantijnse periode. Pas in het begin van de vierde eeuw werd volgens Pergola de beschikbare ruimte ten volle aangewend en werden de *loculi* kleiner in omvang. Uitzonderlijk is bij enkele *loculi* uit de oudste periode de afsluiting bewaard gebleven. Deze afsluitingen bestonden uit *bipedales* en uitzonderlijk uit marmerplaten. Maar niet alleen de veronderstelling dat vele afsluitplaten verdwenen zijn door toedoen van de *corpisantari*, maar ook het gegeven dat meerdere van die oudste graven hergebruikt werden bij de aanleg van de basiliek, maken het onmogelijk een welomschreven typologie van manier van afsluiten van de oudste *loculi* weer te geven.¹ In de gang g kunnen op zijn minst twee *a mensa*-graven tot de eerste periode gerekend worden.²

De gewelven in het hypogeum van de Flavii Aurelii A hebben de vorm van een verlaagde boog. Pergola wijst erop dat deze vorm van gewelven, die eveneens voorkomt in het hypogeum β van de Lucina-crypte, een aanwijzing is voor de ouderdom van de constructie.³

De enige geschilderde decoratie in de hypogea A en B treffen we aan in het *cubiculum* C van het hypogeum A. De oorspronkelijke toestand is grotendeels vernietigd door de latere aanleg van *loculi*. De fresco's worden door Pergola als onzorgvuldig aangebracht omschreven. Op de noordelijke wand zijn op een witte ondergrond drie losstaande rechthoekige panelen geschilderd. In de panelen zijn bloemen en twijgen afgebeeld. Onder de twee buitenste panelen is telkens een vliegende vogel afgebeeld. Ook op het boogveld van de in de wand aangebrachte nis, is een dergelijke vliegende vogel met een lint tussen de poten afgebeeld.⁴ Links en rechts van deze vogel komen bloemkransen voor. Op het plafond is centraal een kleine cirkel getekend die symmetrisch verbonden is met vier halve cirkels. Deze halve cirkels zijn binnen een grote cirkel aangebracht. Deze cirkel wordt op haar beurt met gebogen lijnen omgeven tot aan de raakpunten van de muren met het gewelf.⁵ Binnen deze symmetrische vlakken zijn een vogel met een lint tussen de poten, acht bloemkransen, vijf bloemenmanden en vier kraters aangebracht. Pergola omhrijft de stijl van deze fresco's als "impressionistisch".⁶ Op basis van vergelijkingen met gelijkaardige fresco's met een datering van ten vroegste eind tweede eeuw, komt Pergola voor deze fresco's tot een datering rond 250 n.Chr.⁷ Het is volgens Pergola ook uitgesloten dat deze fresco's een christelijke boodschap dragen. De fresco's van het *cubiculum* C van het hypogeum A dragen volgens hem dan ook totaal geen religieus karakter.⁸

Problematisch, en dit zeker inzake de datering van het complex, is dat in het hypogeum A (en het hypogeum B) geen enkele inscriptie die tot de eerste fase behoort nog *in situ* aanwezig is.⁹ Slechts twee inscripties zouden volgens Pergola kunnen worden verbonden met de eerste fase van het hypogeum A. Het betreft hier inscripties op de reeds eerder vermelde architraaf van het *cubiculum* P en de oorspronkelijke architraaf van het *cubiculum* H. In recent onderzoek is men niet langer overtuigd dat de inscriptie op de architraaf van het *cubiculum* P verwijst naar een funerair college. Volgens Pergola kan *Eclepiorum* gezien worden als een *cognomen*. Dan verwijst *Eclepiorum* naar een familie-verband. De tweede inscriptie werd aangetroffen op de architraaf van het *cubiculum* H dat volgens Pergola in een latere periode hergebruikt werd als dorpel voor het *cubiculum* R. De inscriptie bestaat slechts uit één woord: GRAPTI. Pergola vermoedt dat het voorkomen van dergelijke zeer eenvoudige *tituli* meer voorkwam in de catacomben dan tot op heden vermoed wordt. Het hergebruik van dergelijke onderdelen vertekent echter het oorspronkelijke beeld.¹⁰

Het totaal van 250 bijzettingen in de eerste fase van het hypogeum laat vermoeden dat het ontstaan van het hypogeum A kan gelinkt worden aan een gemeenschap of groep met een aanzienlijk aantal personen. Een dergelijk aantal is volgens Pergola vergelijkbaar met het aantal urnen dat grote columbaria "in het algemeen" bezaten. Voor dit hypogeum kan gedacht worden aan een groep van families of een college als opdrachtgever.¹¹ Hoewel Fasola, Testini en Pergola, de onderzoekers van dit hypogeum, er aanvankelijk van uitgingen dat dit een christelijk hypogeum was en wel vanaf het ontstaan, stelt Pergola nu dat het topografische onderzoek van het

¹ Pergola 1983, 214–215.

² Pergola 1983, 218.

³ Pergola 1983, 206.

⁴ Pergola 1983, 233 en 236.

⁵ Pergola 1983, 236; Vergelijk met de gelijkaardige schemata van de gewelven van de *cubicula* C en Y van de Lucina-crypte zoals beschreven in De Bruyne 1969, 94–99.

⁶ Pergola 1983, 236–237.

⁷ Pergola 1983, 237–238.

⁸ Pergola 1983, 238.

⁹ Pergola 1983, 220.

¹⁰ Pergola 1983, 220–223; De tweede inscriptie werd niet opgenomen in het ICVR.

¹¹ Pergola 1983, 207; 239 en 244.

hypogeum een dergelijke religieuze toewijzing niet langer rechtvaardigt.¹ De enige met zekerheid als christelijk te duiden inscriptie, die hedentendage echter verdwenen is, werd in de achttiende eeuw niet *in situ* aangetroffen. Noch de oorspronkelijke plaats, noch de vindplaats zijn bekend.² Ook een inscriptie met de afbeelding van twee ankers uit de periode waarin de twee hypogea met elkaar verbonden werden, levert voor Pergola geen doorslaggevend argument op om het hypogeum A als christelijk te bestempelen.³ Maar ook de decoratie van het *cubiculum* C levert geen aanknopingspunten op. Sterker nog, zo stelt Pergola, zelfs de latere inscripties en ingekraste decoraties op de grafplaten leveren op geen enkel ogenblik een met zekerheid als christelijk te beschouwen element op voor de periode tot vóór het hypogeum deel is gaan uitmaken van de christelijke gemeenschappelijke begraafplaats. Pergola besluit dan ook dat de informatie waar we nu over beschikken het niet toelaat om het hypogeum als christelijk, heidens of gemengd te bestempelen.⁴ Vast staat daarentegen volgens Pergola dat de bijgezette personen in het hypogeum tot een minder welgestelde klasse behoorden. Als enige uitzondering kan men wijzen op het *cubiculum* C waar naar alle waarschijnlijkheid een sarcofaag voor een kind werd opgesteld.⁵

Zoals reeds aangegeven blijkt een absolute datering voor het hypogeum A door de fragmentarische bronnen hypothetisch, zo niet zelfs problematisch. Pergola wijst erop dat de zeven baksteenstempels aangetroffen op de toegangstrap 1 de enige *terminus post quem* datering, namelijk eind tweede eeuw n.Chr., opleveren voor de eerste fase van het hypogeum A.⁶ Een vergelijkende studies met andere als de oudste hypogea geklassificeerde voorbeelden, namelijk de Callixtus-catacombe en de Praetextatus-catacombe, toont volgens Pergola dat dit hypogeum (en het hypogeum B) ook tot de klasse van oudere hypogea behoren. Dit volgt uit de vorm van de gangen met hun licht gebogen gewelven, de aanleg van de eerder grote *loculi*, de aanwezigheid van grote *a mensa*-graven, de afwezigheid van *arcosolia* en tenslotte een lange gebruikperiode zoals valt af te leiden uit de verschillende uitdiepingen en het hergebruik van de vroegst aangelegde niveaus. De fresco's in het *cubiculum* C van het hypogeum A, ontstaan rond 250 n.Chr., scherpen de datering aan.⁷ De inscripties brengen geen verdere dateringsaanwijzingen aan. De afwezigheid van *in situ* aangetroffen inscripties is daar de hoofdoorzaak van. Het enige wat van de twee *tituli* met de namen van een familie (respectievelijk de Eplecii en de Grapti) kan gezegd worden, is dat het voorkomen van een *titulus* met een familienaam bij het begin van de derde eeuw n.Chr. ook reeds voorkwam bij het hypogeum van Ampliatus.⁸ Met de nodige voorzichtigheid en rekening houdende met alle beperkte aanwijzingen, dateert Pergola het hypogeum van de Flavii Aurelii A tussen het begin van de derde eeuw en het midden van de derde eeuw.⁹ Indien het inderdaad klopt dat dit hypogeum met zijn 250 bijzettingen ontstaan is rond het midden van de derde eeuw n.Chr., dan hebben we hier met één van de belangrijkste oudste hypogea te maken, aldus Pergola.¹⁰

2.4.2 Hypogeum van de Flavii Aurelii B

De toegangstrap 2 is op ongeveer een 40m gelegen van de toegangstrap 1. De trap 2 werd in vroegere studies beschouwd als de oudste toegangstrap tot het gehele hypogeum van de Flavii Aurelii.¹¹ Bij recenter onderzoek kwam Pergola echter tot de vaststelling dat, op basis van de verbindingen tussen de twee hypogea en de ontwikkeling van het hypogeum A, de trap 2 slechts toegang bood tot het kleine hypogeum B.¹²

De 0,98m brede toegangstrap 2 mondt uit in de (hoofd-)gang d. Aan de voet van de trap bevindt zich dwars op de hoofdgang de zijgang e. Beide gangen vormen net geen hoek van 90°. De gang d is ongeveer 13m lang. De gang e is ongeveer 7,30m lang. Beide gangen zijn ongeveer 0,85m breed.¹³

In het totaal werden in dit hypogeum in de eerste fase vermoedelijk ongeveer vijftien *loculi* aangebracht.¹⁴ *Cubicula*, *arcosolia* of gedecoreerde graven komen niet voor tijdens de eerste fase van het

¹ Fasola 1978a, 118–119; Pergola 1983, 243.

² Pergola 1983, 223 en 243; ICVR N.S. 7261.

³ Pergola 1983, 244; ICVR N.S. 6645.

⁴ Pergola 1983, 244–245.

⁵ Pergola 1983, 244.

⁶ Pergola 1983, 241.

⁷ Pergola 1983, 241.

⁸ Pergola 1983, 241–242.

⁹ Pergola 1983, 242.

¹⁰ Pergola 1983, 244.

¹¹ Fasola 1978a, 119; Pergola 1983, 239; Styger 1928, 113.

¹² Pergola 1983, 207.

¹³ Berekeningen op basis van de figuur Pergola 1983, 209.

¹⁴ Pergola 1983, 208.

hypogeum. Het totale aantal graven is slechts een benaderend aantal volgens Pergola. In de gang e bijvoorbeeld bemoeilijken de moderne restauraties de interpretatie. Verder is het ook zo dat 24 of 25 van de *loculi* die voorkomen in de wanden die uitgegraven zijn in de eerste fase, pas zijn aangebracht in de laatste fase van deze zone. Dit is wanneer het vloerniveau na herhaalde verdiepingen terug opgehoogd werd om tot op hetzelfde niveau als de basiliek te geraken. Karakteristiek voor de tweede fase, dit is wanneer het hypogeum B uitgediept werd voor de verbinding met het hypogeum A, zijn twee *a mensa*-graven die beide plaats boden voor twee bijzettingen en die elk horizontaal met drie *bipedales* afgesloten waren. Dergelijke graftypes zijn kenmerkend voor de oudste regio's in de Callixtus-, Praetextatus- en Novatianus-catacombe.¹ De *a mensa*-graven bestaan uit een achter een opstaande wand uitgegraven rechthoekige grafkuil overspannen met een gestrekte boog. De grafkuil wordt horizontaal afgesloten waardoor een soort tafelvorm ontstaat. Deze grafvorm die ook voorkomt bij bovengrondse mausolea, zal zich later zowel bovengronds als ondergronds ontwikkelen tot het *arcosolium*. In de derde fase werd nog een dergelijk graf in het hypogeum B aangebracht.²

Op basis van het aantal graven, komt Pergola tot de conclusie dat dit een hypogeum is ingericht door een familie. Dit was ook het geval voor het hypogeum van Ampliatus en het hypogeum van de Flavii, alle constructies die later deel zijn gaan uitmaken van de Domitilla-catacombe.³ Het is volgens Pergola evenwel ook denkbaar dat het hypogeum toebehoorde aan een college. Het feit dat dit hypogeum in handen was van een familie of een college zou dan volgens Pergola ook verklaren waarom het hypogeum slechts gedurende een korte periode als zelfstandig hypogeum in gebruik was, dit is tot het grondig getransformeerd werd wanneer het hypogeum B verbonden werd met het hypogeum A.⁴ De beperkte omvang van het hypogeum schijnen er volgens mij inderdaad op te wijzen dat het hypogeum niet voor een gemeenschap bestemd was. Maar dit lijkt mij niet de hoofdreden te zijn voor het korte zelfstandige bestaan van het hypogeum. Zoals Pergola namelijk zelf vermeldt (zie onder) was de verbinding tussen beide hypogea eerder toevallig.

Tijdens het aanleggen van de gang d van het hypogeum B, werd reeds in de eerste fase de gang h van het hypogeum A aangesneden. Gezien de a-symmetrie tussen de twee hypogea, hun private karakter dat misschien zelfs na de verbinding in stand bleef en het niveauverschil van de gewelven van 2,30m dat tussen beide hypogea bestond op het ogenblik dat ze elkaar sneden, is het volgens Pergola waarschijnlijk dat de snijding per ongeluk gebeurde. Maar in plaats van deze verbinding terug dicht te maken, hebben de *fossores* de gang d van het hypogeum B drie meter uitgediept zodat deze gang op hetzelfde niveau kwam te liggen als de gang h van het hypogeum A. Dit is dan ook meteen de reden waarom in de bovenste zone van de gang d in het hypogeum B bijna geen *loculi* voorkomen uit de eerste fase. Een dergelijke situatie komt volgens Pergola ook voor bij de hypogea α en β van de Lucina-crypte.⁵

Toch roept de verbinding tussen de twee hypogea vragen op volgens Pergola. Is het bijvoorbeeld wel mogelijk dat de eigenaars van het in volle aanleg zijnde hypogeum B hun autonomie zullen opgeven door de snijding met een reeds ontwikkeld naburig hypogeum? Of werd er een overeenkomst gesloten tussen de twee eigenaars op basis van religieuze of familiale redenen. Of behoorden beide hypogea tot éénzelfde funerair college? En nog, zijn de kleine verschillen in graftypologie na de samenvoeging misschien te wijten aan het toeval?⁶

Het aantal bijzettingen in de eerste fase in het hypogeum B wijst er volgens Pergola op dat het hypogeum bestemd was voor een eerder beperkte groep.⁷ Volgens Pergola kan gedacht worden aan een familie als opdrachtgever van een private begraafplaats. Maar tot welke religieuze strekking deze familie behoorde, is niet met zekerheid uit te maken.⁸ Pergola besluit dan ook dat de informatie waar we nu over beschikken het niet toelaat om dit hypogeum (en ook het hypogeum A) als christelijk, heidens of gemengd te bestempelen.⁹

Zoals voor het hypogeum A, is ook het opstellen van een absolute chronologie voor het hypogeum B problematisch. De inscripties die in het hypogeum B werden aangetroffen, dateren pas na de verbinding tussen beide hypogea. Bovendien zijn ze niet *in situ* aangetroffen. Veel meer dan te stellen dat dit hypogeum, evenals het hypogeum A, behoort de "*première generation*" van hypogea, komt men volgens Pergola niet.¹⁰ Met de nodige voorzichtigheid en rekening houdende met alle beperkte aanwijzingen, dateert Pergola het hypogeum van

¹ Pergola 1983, 207–208.

² Pergola 1983, 216–217.

³ Pergola 1983, 207 en 239.

⁴ Pergola 1983, 209.

⁵ Pergola 1983, 209–210; Pergola 1986a, 345 en 488.

⁶ Pergola 1983, 210.

⁷ Pergola 1983, 239.

⁸ Pergola 1983, 244.

⁹ Pergola 1983, 244–245.

¹⁰ Pergola 1983, 242.

de Flavii Aurelii B tussen het begin van de derde eeuw en het midden van de derde eeuw.¹ De versmelting van beide hypogea vond volgens Pergola zeker plaats vóór het einde van de derde eeuw n.Chr. Vanaf 300 n.Chr. werden beide met elkaar verbonden hypogea opgenomen in het grotere gangenstelsel van de Domitilla-catacombe.² Argumenten ter ondersteuning van deze dateringen ontbreken.

2.5 De regio D van de anonieme catacombe van de Villa Pamphilj

De hier bestudeerde funeraire constructie ligt 1,3km buiten de S. Pancrazio-poort langs de via Aurelia vetus.³ De regio D is op een hoger gelegen niveau gelegen dan de eigenlijke anonieme begraafplaats van de Villa Pamphilj. Bovengronds zijn resten van een columbarium en fragmenten van as-urnen aangetroffen die wijzen op een pagane necropool.⁴

De hogergelegen regio D was volledig onafhankelijk van de rest van de begraafplaats. De regio is tegenwoordig bereikbaar via een opening in het gewelf in de gang B1 van de catacombe. De gang D ligt 3,10m hoger dan de gang B1 van de eigenlijke begraafplaats. De gang D is in het begin en het einde voorzien van grote cirkelvormige nissen.⁵ De gang D is ongeveer 6,30m lang en 1,55m breed en de stralen van de cirkelvormige nissen zijn respectievelijk ongeveer 2,31m en 1,47m.⁶ De aanwezigheid van de westelijke nis in de gang D verklaart waarom het gewelf van de onderliggende gang B1 lager is eens ze de nis bereikt. Haaks op de gang D staat de gang D1. De gang D1 is ongeveer 8,40m lang en 1,26m breed.⁷ De oostelijke nis in de gang D en de eerste vier meter van de wanden van de gang D1 zijn voorzien van een muur. Na de muur komen er geen *loculi* meer voor in de gang. De gang D1 mondt uit in de onregelmatig gevormde ruimte V. Het oppervlak van deze ruimte bedraagt bij benadering 6,35m².⁸ In de rechterwand van de ruimte zijn twee kleine nissen aangebracht. In de linkerwand is eveneens een nis aangebracht. Direct rechts van deze nis start op 1m hoogte een smalle gang waarin zich met aarde vermengde beenderen bevonden. De westelijke wand van deze gang is voorzien van een 0,40m dikke muur in baksteen die eveneens de toegang vanuit D1 tot V afsluit.⁹ Deze regio is de ondergrondse uitbreiding van een bovengronds mausoleum. Het mausoleum was dan ook de enige toegang tot de ondergrondse zone. Deze regio werd verlaten toen begonnen werd met de aanleg van de eigenlijke begraafplaats.¹⁰ In deze door Nestori als een hypogeum omschreven zone werden onder meer verschillende fragmenten van olielampen, twee kleine ampullen, fragmenten van as-urnen, een lepeltje in been en een fragment van een terracotta buis, namelijk een libatiepijp met een geperforeerd uiteinde, aangetroffen. In de ruimte V werd een 0,315 m lang ijzeren voorwerp met twee handvatten van 0,06m aangetroffen. In deze regio werden ook fragmenten van pagane inscripties aangetroffen evenals een fragment van een *titulus* met volgend opschrift: C. VICIR(ius) IVCVD(us). Ook een terracotta balk met zes bustes die oorspronkelijk een polychrome beschildering droeg kwam aan het licht in de gang D1 nabij de ruimte V.¹¹ Op basis van de hierboven reeds weergegeven topografische gegevens, is het volgens Nestori duidelijk dat de regio D de oudste regio van het gehele catacomben-complex is. Bovendien zijn er ook grote architectonische verschillen vast te stellen. De gangen van de catacombe zijn overspannen met een tongewelf of een verlaagd tongewelf, tussen 0,70m en 0,80m breed en vaak meer dan 5m hoog. De gang D daarentegen is niet hoger dan 2m maar wel tussen 1,50m en 1,60m breed. Bovendien valt volgens Nestori ook vast te stellen dat de wanden van de necropool zelf beter afgewerkt zijn dan de ruwe wanden van de gang D.¹²

In de nissen van de gang D en in de met een bakstenen parament bezette delen van de gang D1 zijn *loculi* aangebracht.¹³ Het aantal bijzettingen werd niet opgegeven in de literatuur.

In de regio D werden geen christelijke aanwijzingen aangetroffen maar wel bijvoorbeeld met zekerheid als heidens te classeren inscripties. Toch blijft het volgens Nestori onduidelijk of het hypogeum als christelijk

¹ Pergola 1983, 242.

² Pergola 1999, 213.

³ Nestori 1959, 5.

⁴ Nestori 1959, 7 en 41–42; De overige drie kernen van de eigenlijke begraafplaats werden besproken bij de christelijke begraafplaatsen.

⁵ Nestori 1959, 34–35.

⁶ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

⁷ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

⁸ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

⁹ Nestori 1959, 35.

¹⁰ Pergola 1999, 241; Verrando 1987, 316.

¹¹ Nestori 1959, 36–37.

¹² Nestori 1959, 37–38.

¹³ Nestori 1959, 34–35.

dan wel als heidens beschouwd dient te worden. Zeker is dat het hypogeum ontstond temidden een pagaan grafveld.¹ Waarschijnlijk hield Nestori er rekening mee dat het heidense materiaal van de bovengrond in het hypogeum was terechtgekomen. Vandaar dat ik het hypogeum als neutraal beschouw. Gezien het beperkte aantal graven en de beperkte omvang van het hypogeum, beschouw ik dit hypogeum als een privaat hypogeum.

Het oudste deel van de begraafplaats, de regio D, zou volgens Nestori ontstaan zijn in het begin van de derde eeuw.² Argumenten die een degelijke datering ondersteunen, ontbreken. De eigenlijke necropool is ontstaan rond het midden van de derde eeuw n.Chr. Daarop wijzen de hoge, smalle en recht verlopende gangen en zijgangen, de bijna volledige afwezigheid van *cubicula*, de in het verlengde van de trap aangelegde hoofdgang, uitzonderlijke graftypes zoals de *loculi a forno* en de bepleistering van de afsluitstenen van de *loculi*. (zie bij de christelijke begraafplaatsen)³

3. Studie van de gemengde hypogea

Na de studie van de zes als neutraal omschreven hypogea, bestudeer ik vervolgens het enige gemengde hypogeum dat vóór 300 n.Chr. is ontstaan.

3.1 Het hypogeum van de Aurelii langs de viale Manzoni

Deze in 1919 ontdekte funeraire constructie is gelegen langs de viale Manzoni.⁴ Bovengronds was een rechthoekige omheining opgetrokken die ongeveer 15,5m bij 13,5m groot was.⁵ Het hypogeum zelf beslaat de zuid-oostelijke helft van de zone die door de omheiningmuur is afgebakend. Binnen de omheining zijn nog de resten van een podium bewaard. De omheinde zone was toegankelijk in het oosten en in het noorden.⁶ De noordelijke toegang sloot aan op een met plaveisel voorziene aftakking van de via Labicana.⁷

Bovengronds is één *cubiculum* uitgewerkt. Deze rechthoekige ruimte meet 2,65m bij 3,51m. In de bodem is een *lucernarium* aangebracht voor verlichting van de ondergrondse ruimtes. Bendinelli veronderstelt dat de schacht met een verplaatsbaar rooster was afgedekt.⁸

Vanop het niveau van de bovengrondse grafkamer start een trap naar de ondergrondse constructie. De drie delen van de trap, met telkens vier treden, voeren naar een diepte van 3,20m onder het oppervlak van het bovengronds gelegen *cubiculum*. Op de onderste trapoverloop zijn links en rechts een toegang tot tegenover elkaar gelegen *cubicula* aangebracht.⁹

De noordelijke (of linkse) toegang sluit aan op een trap met zeven treden. Het betreft hier een losstaande trap, dit is een trap die niet langs de wanden is aangebracht en die deels doorloopt in het *cubiculum* zelf. De trap mondt uit in het *cubiculum* A. Deze ondergrondse ruimte ligt 5,20m onder het loopoppervlak van de bovengrondse grafkamer. Het *cubiculum* meet 4,43m bij 4,93m.¹⁰ Centraal in het plafond was een *lucernarium* aangebracht.¹¹ In de achterwand bevindt zich een toegang tot een ondergronds gangennetwerk. De toegang werd geflankeerd door twee bakstenen zuilen. Boven de doorgang bevinden zich een architraaf en een timpaan in baksteen.¹² Aangezien het timpaan en de architraaf tegen de beschilderde wand werden geplaatst, kunnen de toegang en het gangennetwerk niet tot het primitieve hypogeum behoren.¹³ Het *cubiculum* is overspannen door

¹ Nestori 1959, 38.

² Nestori 1959, 31.

³ Bisconti 1985, 890; Fasola 1978a, 106–107; Nestori 1959, 31–32 en 40; Verrando 1987, 319.

⁴ Bendinelli 1922b, 291; Wilpert 1924, 1.

⁵ Berekeningen op basis van de figuur Bendinelli 1922b, 298.

⁶ Bendinelli 1922b, 291–299.

⁷ Bendinelli 1922b, 299.

⁸ Bendinelli 1922b, 300.

⁹ Bendinelli 1922b, 313–315.

¹⁰ Bendinelli 1922b, 315.

¹¹ Bendinelli 1922b, 315.

¹² Bendinelli 1922b, 316–319; Voor een verdere beschrijving van dit onregelmatig verlopende gangennetwerk zie Bendinelli 1922b, 412–419. Hier wordt dit netwerk niet in beschouwing genomen daar het om een latere toevoeging handelt.

¹³ Bendinelli 1922b, 319–320.

tongewelven.¹ De bodem van het *cubiculum* was volledig bedekt met een zwart-wit mozaïek. Maar door de aanleg van *formae* in een latere periode werden grote delen van het mozaïek vernield.²

In de trapoverloop ligt, tegenover de toegang tot het *cubiculum* A, de toegang tot een *vestibulum*. Via een trap met vier treden bereikt men dit *vestibulum*. Deze ruimte is 2,90m bij 1,80m groot.³ Het *vestibulum* is overspannen door een tongewelf.⁴

Op het *vestibulum* sloot aanvankelijk een trap met drie treden aan die uitmondde in het *cubiculum* B. Wanneer in dit *cubiculum* in een latere fase de bodem werd uitgediept, werden aan de trap nog twee extra treden toegevoegd.⁵

Het *cubiculum* B meet 3,32m bij 4,02m. Het gewelf van de grafkamer is een tongewelf. Van de originele vloerbekleding is niets meer bewaard daar de gehele vloer ongeveer 0,50m werd uitgediept en ongeveer halweg de grafkamer een trap met zes treden naar een dieper gelegen gedeelte voert. Deze uitbreiding wijst erop dat men de capaciteit tot begraven wilde vergroten zoals dit ook noodzakelijk bleek in het *cubiculum* A.⁶

In de zijwanden van de bovengrondse grafkamer zijn telkens twee grote *arcosolia* aangebracht. De achterwand is onderaan niet voorzien van een *arcosolium* daar er achter deze wand een tweede *lucernarium* is aangebracht die eveneens de ondergrondse ruimtes van licht diende te voorzien. Wel was het mogelijk onderaan een *loculus* in de achterwand uit te werken. Boven deze *loculus* was er wel voldoende ruimte om een *arcosolium* uit te werken. Gelijktijdig met deze graven, waren ook zes *formae* aangebracht in de grafkamer.⁷ Zowel in de linker- als de rechterwand van het *cubiculum* A waren twee *arcosolia* aangebracht. Ook in de achterwand was in oorsprong een *arcosolium* aangebracht. Dit graf werd echter vernietigd bij de aanleg van de toegang tot een ondergronds gangennetwerk.⁸ In een latere periode werden nog *formae*, *loculi* en één *arcosolium* toegevoegd, die respectievelijk de bestaande vloermozaïek en fresco's deels vernietigden.⁹ In de linker- en rechterwand van het *vestibulum* is telkens één *arcosolium* aangebracht. In ieder *arcosolium* konden, door onder de *arcosolia* extra ruimte vrij te maken, drie bijzettingen plaats vinden.¹⁰ In de achterwand en beide zijwanden van het *cubiculum* B zijn telkens twee *arcosolia* boven elkaar aangebracht.¹¹ Ik vermoed dat het minimum aantal bijzettingen tijdens de eerste fase 28 was: 1 *loculus*, 6 *formae* en 16 *arcosolia* waarvan twee *arcosolia* zeker voor drie bijzettingen.

De wanden van de bovengrondse grafkamer waren voorzien van een pleisterlaag en fresco's. Naast marmerimitatie en roodgroene strepen zoals bij de *arcosolia*, zijn er ook afbeeldingen van mannelijke personen met een baard, een tempel en een deels door de aanleg van latere *loculi* vernietigde afbeelding van Adam en Eva met de slang aangebracht.¹² Provoost vermeldt verder nog een afbeelding van Hercules in de Hesperidentuin.¹³

Zowel de wanden als het plafond van het *cubiculum* A waren voorzien van een pleisterlaag waarop fresco's waren geschilderd. Op de wanden was boven een geschilderde sokkelzone, een zone voorzien voor fresco's van elf meer dan een meter hoge figuren. Alle afgebeelde personen dragen een *tunica* met rode band en een *pallium* en zijn barvoets. Bepaalde figuren hebben een baard.¹⁴ Op het gewelf boven de toegangstrap is centraal in een medaillon een schaaadrager afgebeeld. Dit motief is viermaal herhaald op het gewelf boven de eigenlijke grafkamer. De fresco's op de gewelven bestaan verder uit geometrische vlakken gemarkeerd door rode lijnen waarin maskers, vazen met bloemen, rozenblaadjes, vliegende vogels, pauwen, bloemenslingers en een schaap.¹⁵ Tussen het gewelf en de zone met de grote figuren bevindt zich nog een zone waarin medaillons voorkomen. Herkenbaar zijn een *quadriporticus* binnen een stad, een filosoof op een *cathedra* voor een menigte,

¹ Bendinelli 1922b, 315.

² Bendinelli 1922b, 320; Inscriptie (Bendinelli 1922b, 320): *Aurelio Onesimo – Aurelio Papirio – Aurelia Prime (sic) Virg(ini) – Aurelius Felicissimus – Fratris (sic) et Colibert(is), b(ene) m(erentibus) f(ecit)*.

³ Berekeningen op basis van de figuur Bendinelli 1922b, Tafel 1.

⁴ Bendinelli 1922b, 370.

⁵ Bendinelli 1922b, 384–388.

⁶ Bendinelli 1922b, 388–390; Voor een verdere beschrijving van deze uitbreiding zie Bendinelli 1922b, 419–425. Hier wordt de uitbreiding niet in beschouwing genomen daar het om een latere toevoeging handelt.

⁷ Bendinelli 1922b, 300–302.

⁸ Bendinelli 1922b, 316–319.

⁹ Bendinelli 1922b, 320–321.

¹⁰ Bendinelli 1922b, 370–373.

¹¹ Bendinelli 1922b, 388–390.

¹² Bendinelli 1922b, 302–313.

¹³ Provoost 2000a, 13.

¹⁴ Bendinelli 1922b, 321–335.

¹⁵ Bendinelli 1922b, 335–343.

een tuin met vrouwen en mannen, een stad, drie naakte mannen, een weefgetouw, een zittende man, een peinzende vrouw (volgens Provoost misschien een scène met de terugkeer van Odysseus), verschillende dieren, een ruiter die een groep mensen voorafgaat, een met rozen omzoomd grafgebouw, personen die uit een stad komen, een optocht van mannen, een herder-leraar met een kudde en een maaltijdscene.¹

De beschildering van het *vestibulum* bestaat uit rode en groene strepen die geometrische panelen vormen waarin figuren werden aangebracht. Afgebeeld zijn een man, vazen met bloemen, mannelijke personen (=filosofen) met een stokje, opspringende bokken, een vrouw op een voetstuk, florale decoratie, zeewezens, vliegende vogels, een schaal en rozenblaadjes. Op het gewelf zijn vier mannen, waarvan twee op een sokkel, vliegende vogels en gestileerde siermotieven afgebeeld.²

Op de wanden langs en het gewelf boven de trap die van het vestibulum naar het *cubiculum* B voert, zijn fresco's aangebracht van mannen met een stokje (=filosofen), bloemenslingers, vogels op een tak, een vaas op een voetstuk, verschillende mannelijke figuren en opspringende geiten. Deze motieven werden in een geometrische uitgewerkt kader geplaatst.³

Ook in het *cubiculum* B bestaan de fresco's uit een netwerk van geometrische figuren waarin opvolmotieven geplaatst werden. Te zien zijn mannen met een stokje (= filosofen), opspringende bokken, pauwen, slingers van rozenblaadjes, gestileerde bloemen, acanthusspiralen, naakte mannen, verschillende mannen en vrouwen, florale versieringen, vazen, een man met een boekrol en een stokje (= filosoof), zittende mannen, masker, bloemenvaas, dolfinen, vliegende vogels, gesluierde vrouw, pauwen, zeewezens en een man met een groen kruis in de rechterhand (waarschijnlijk betreft het hier echter een kruisvormig uiteinde van een slinger).⁴

In de rechterzijwand van de bovengrondse grafkamer is in het stucwerk een rechthoekig vlak vrijgelaten. Waarschijnlijk was hier een grafinscriptie aangebracht.⁵ Het centrale deel van het vloermozaïek uit het *cubiculum* A dat goed bewaard is gebleven, draagt een dedicatie-inscriptie.⁶ In het *cubiculum* A werd een grafinscriptie aangetroffen, waarop te lezen is dat de ouders van een vijfjarig kind een graf hebben opgericht voor haar.⁷ De inscriptie wordt in de derde eeuw gedateerd.⁸

Verder werden in het hypogeum nog een zestal olielampen aangetroffen en acht bakstenen met baksteenstempels. De baksteenstempels dateren uit de eerste eeuw tot in de Severische periode.⁹

Het hypogeum wordt op basis van de dedicatie-inscriptie op het mozaïek in de ondergrondse grafkamer A als een familiehypogeum beschouwd.¹⁰ Het was Aurelius Felicissimus die zijn broeders en medevrijgelatenen van een graf voorzag. De inscriptie in het *cubiculum* A wijst er volgens Himmelmann op dat meerdere families in deze constructie een begraafplaats aanlegden. Waarschijnlijk waren alle bijgezette personen keizerlijke *liberti*.¹¹ In het recente onderzoek van De Santis en Biamonte beschouwt men de afwijkende iconografie als een argument om te bewijzen dat het hypogeum eigendom was van een familie, of nog, van private personen.¹²

Marucchi, Cecchelli en Wilpert meenden bovendien dat de eigenaars eigenlijk leden waren van een christelijke sekte. Deze onderzoekers baseerden zich hiervoor op in hun ogen anomalieën in het beeldrepertorium ten opzichte van het beeldrepertorium van de katholieke begraafplaatsen van Rome, de catacomben dus.¹³ Hoewel vroeger dus gesteld werd dat het hypogeum van begin af aan, aan christenen

¹ Bendinelli 1922b, 343–368; Provoost 2000a, 13–14.

² Bendinelli 1922b, 373–384; Provoost 2000a, 14.

³ Bendinelli 1922b, 384–388; Provoost 2000a, 14.

⁴ Bendinelli 1922b, 390–412; Himmelmann 1975, 10–11; Provoost 2000a, 14.

⁵ Bendinelli 1922b, 307.

⁶ Bendinelli 1922b, 320; Inscriptie (Bendinelli 1922b, 320): *Aurelio Onesimo – Aurelio Papirio – Aureliae Prime (sic) Virg(ini) – Aurelius Felicissimus – Fratris (sic) et Colibert(is), b(ene) m(erentibus) f(ecit)*.

⁷ Bendinelli 1922b, 426; Inscriptie (Bendinelli 1922b, 426): *Aurelia Myrsin(ae filae) – dulcissimae quai vi(xit annis) – V. mens. – VI. dieb. XI – Aurel. Martinus et Iulia Ly(dia? paren)tes fecerunt*.

⁸ Bendinelli 1922b, 427–428.

⁹ Bendinelli 1922b, 429–432.

¹⁰ Bendinelli 1922b, 320.

¹¹ Himmelmann 1975, 8–9.

¹² De Santis 1997, 244.

¹³ Marucchi 1921, 83; Zie verder nog Cecchelli 1927, 56–59 en 66–72 waarin de Aurelii als een heretisch (want onttrokken aan de begraafplaatsen van de orthodoxe gemeenschappen en met een eigen keuze in de onderwerpen van de fresco's) christelijk “*collegio mistico*” worden aangeduid; Cecchelli 1944, 3–119 waarin gesteld wordt dat in het hypogeum naast orthodoxe christenen ook heterodoxe christenen begraven werden; verder ook nog Wilpert 1924, 8–23 waarin bepaalde fresco's uit het hypogeum als gnostisch worden omschreven.

toebehoorde, meent Himmelmann dat er slechts twee als mogelijk christelijke afbeeldingen in het *cubiculum* zijn aangebracht, namelijk de scène van Adam en Eva en de man met het groene kruis in zijn rechterhand (de laatste scène is echter twijfelachtig zoals boven reeds aangegeven). De afbeeldingen van de schaadragers kunnen volgens Himmelmann niet langer als zeker christelijk beschouwd worden.¹ Daartegenover staan de talrijke als mythologisch geïnterpreteerde afbeeldingen zoals Heracles en de Hesperiden. Himmelmann meent echter dat het ook hier zoals voor de zogezegd zeker christelijke afbeeldingen, ontbreekt aan duidelijke argumenten die een dergelijke interpretatie rechtvaardigen.² Ook Pergola stelt dat men de religie van de eigenaars niet kan achterhalen omdat men de fresco's niet éénduidig als pagaan of christelijk kan omschrijven.³ Samenvattend kan gesteld worden dat de interpretaties van de fresco's en afhankelijk daarvan de religie waartoe de eigenaars van het hypogeum behoorden, variëren van pagaan over oppervlakkig gechristianiseerd tot zelfs heterodox.⁴ In het moderne onderzoek stelt men dat het voorkomen van pagane of mythologische scènes én christelijke of neutrale afbeeldingen met een voor christenen verstaanbare boodschap op zich niet vreemd is. Dergelijke syncretistische iconografische ensembles kwamen ook nog voor in de vierde eeuw, zoals dit het geval is in het hypogeum van de via Latina. Men kan hieruit besluiten dat het hypogeum van de Aurelii eigendom waren van pagane én christelijke families. In het verlengde hiervan verklaart dit ook waarom de christenen hun beeldtaal in aanvang zo sterk gelijkend was op de bucolisch-filosofische iconografie die de *felicitas*-gedachte van een *locus amoenus* uitdrukken, zoals die in het hypogeum van de Aurelii voorkomt. Het gemengd bijzetten van heidenen en christenen werkte een dergelijke beïnvloeding in de beeldtaal in de hand.⁵ Benadrukt dient te worden dat zelfs in recente literatuur de mening vaak in stand wordt gehouden dat afbeeldingen van twaalf mannen als de Apostelen dienen geïnterpreteerd te worden. Of nog, de afbeelding van een man met schapen aan zijn voeten wordt, eveneens zonder duidelijke argumenten, geïnterpreteerd als Jezus die zijn Apostelen toespreekt.⁶ Mij lijkt de mogelijkheid van gemengd bijzetten, de meest waarschijnlijke. Hoewel deze oplossing zich niet uitspreekt over de exacte interpretatie van elk fresco-ensemble, geeft ze duidelijk aan dat de iconografie zich op een soort grensgebied bevindt tussen pagaan en christelijk.

Cecchelli stelt dat het hypogeum ontstaan is in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. Hiervoor verwijst Cecchelli naar de topografische ligging binnen de muur van Aurelianus.⁷ Het hypogeum is zeker aangelegd vóór 270 n.Chr. wanneer de muur van Aurelius werd opgetrokken. Scherper nog, door de uitbreiding van het *pomerion* en de aanleg van de muur, raakte de constructie in onbruik.⁸ Een stilistische benadering levert volgens Himmelmann een datering voor het ontstaan van het hypogeum rond 220 n.Chr. op.⁹ Deze datering stemt overeen met de door Provoost naar voren geschoven datering.¹⁰ De Santis en Biamonte menen eveneens op basis van de fresco's dat het hypogeum in 230 n.Chr. is opgetrokken.¹¹ Op basis van de muurtechniek en de baksteenstempels wordt het hypogeum door Reekmans gedateerd in de periode van Septimus Severus (193–211) of in de periode van Caracalla (198–217).¹² Pavia en Carpano dateren het hypogeum zonder verdere verantwoording op het einde van de tweede, begin van de derde eeuw n.Chr.¹³ Pergola dateert het hypogeum tussen 230 n.Chr. en 250 n.Chr. en dit op basis van de muurtechniek en de fresco's.¹⁴

¹ Himmelmann 1975, 10–11 en 23.

² Himmelmann 1975, 12–13.

³ Pergola 1999, 159.

⁴ Bisconti 1989, 1314; De Santis 1997, 244; Pavia 2000b, 55; In Brandenburg 1984, 20 wordt verder nog melding gemaakt van een joodse beïnvloeding van de iconografie van het hypogeum.

⁵ De Santis 1997, 249–251; Zie ook Bisconti 1985, 893–894 in verband met de interpretatie van de “Goede Herder”, de visser, de filosoof en de orant als personificaties van *beatitudo*, *tranquillitas*, *felicitas* en *pietas*; Bisconti 1985, 898–899.

⁶ Pavia 2000b, 56.

⁷ Cecchelli 1927, 8 en 66.

⁸ Himmelmann 1975, 9.

⁹ Himmelmann 1975, 9.

¹⁰ Provoost 2000a, 13–14.

¹¹ De Santis 1997, 245.

¹² Reekmans 1964, 193–194; Reekmans 1986a, 15.

¹³ Pavia 1985, 165–166.

¹⁴ Pergola 1999, 159.

4. Overkoepelende patronen van de neutrale hypogea

Na de bespreking van de zes als neutraal geklassificeerde hypogea en het enige hypogeum dat toebehoorde aan zowel christenen als heidenen, wil ik ook voor deze groepen van ondergrondse begraafplaatsen proberen om patronen te ontdekken. Misschien is het op basis van deze patronen mogelijk deze hypogea anders te classificeren dan als neutraal of gemengd.

4.1 De neutrale hypogea

4.1.1 Het hergebruik van bestaande structuren

Bij de neutrale hypogea treffen we twee of mogelijk drie gevallen aan waarbij hergebruik is gemaakt van bestaande structuren tijdens de aanleg van de hypogea. Hierbij gaat het éénmaal zeker en éénmaal waarschijnlijk om het hergebruik van waterkanalen en cisternen en éénmaal om het hergebruik van delen van een *arenarium*. Daarbij moet benadrukt worden dat alleen bij het hypogeum van de Acilii de oorspronkelijke structuur van het waterkanaal nog duidelijk herkenbaar is. Voor het hypogeum van de Goeder Herder is er geen echte duidelijkheid of de constructie al dan niet in een waterkanaal is aangelegd. Bij het hypogeum van de catacombe van de via Anapo werden grote aanpassingswerken in het arenarium doorgevoerd, zoals het aanleggen van *cubicula*. Hierdoor verloor het *arenarium* zijn oorspronkelijke vorm. Voor het hypogeum van de Acilii dat deel is gaan uitmaken van de Priscilla-catacombe en voor het hypogeum van de latere via Anapo-catacombe, weten we bovendien dat in de later ontwikkelde catacomben ook waterkanalen (Priscilla-catacombe) en *arenaria* (voor beide catacomben) aangewend werden.

4.1.2 De omheiningsmuren en bovengrondse constructies

Voor drie neutrale hypogea weten we dat er bovengronds een omheiningsmuur was opgetrokken. Zowel de omheiningsmuur boven het hypogeum van de Acilii als de omheiningsmuur boven de hypogea A en B van de Flavii Aurelii waren opgericht vóór de aanleg van de drie hypogea. Ik meen hier uit te mogen concluderen dat deze hypogea bovengronds duidelijk gemarkeerd werden. Bovendien zijn we zeker dat de grafconstructies werden aangelegd na de bouw van de omheiningsmuur. Bij de christelijke hypogea die een omheiningsmuur bezaten, is dit niet steeds bekend. Voor geen enkel neutraal hypogeum is bekend of de toegangstrap vanuit een bovengrondse constructie, dus niet louter en alleen binnen een omheiningsmuur, startte.

4.1.3 De toegangstrap en de diepte

Over de diepte waarop de neutrale hypogea werden uitgebouwd zijn, op één uitzondering na, geen gegevens bekend. Voor het hypogeum van de via Anapo-catacombe dat werd aangelegd in delen van een *arenarium* weten we dat 43 treden tot op een diepte van 9,15m voerden. De gemiddelde breedte van de toegangstrappen van de neutrale hypogea is 1,19m met een maximum van 1,60m en een minimum van 0,98m.

4.1.4 De hoofdgang

De lengte van de hoofdgang tijdens de eerste fase bij neutrale hypogea schommelt tussen 4m en 22m. De gemiddelde lengte van de hoofdgang bij de hypogea (het hypogeum van de Acilii uitgezonderd omdat de hoofdgang een niet aangepast waterkanaal is) is 11,94m. Benadrukt moet worden dat de lengte van de hoofdgang van het hypogeum van de Acilii, namelijk 9,52m, niet sterk afwijkt van dit gemiddelde. De gemiddelde breedte van de hoofdgang van deze hypogea is 1,29m met een maximum van 2,30m en een minimum van 0,98m.

4.1.5. De zijgangen

Tijdens de eerste fase hebben alle neutrale hypogea (inclusief het hypogeum van de Acilii) één tot vier of misschien zelfs zes zijgangen. De totale lengte van deze zijgangen per hypogeum schommelt tussen 2,12m voor het hypogeum van de via Anapo-catacombe en 55m voor het hypogeum B van de Flavii Aurelii. De oorspronkelijke totale lengte van de zes zijgangen van het hypogeum van de Goede Herder is echter niet bekend. De gemiddelde breedte van de zijgangen (hier inclusief de breedte van het hypogeum van de Acilii, want deze zijgang is een grondige verbouwing van een waterkanaal) is 1,49m. De zijgangen zijn minimum 0,85m breed en maximum 2m breed.

4.1.6 De totale lengte van het gangenstelsel

Wanneer ik nu de totale lengte van de gangen van de neutrale hypogea tijdens de eerste fase bereken, kan ik min of meer drie groepen onderscheiden: er is één hypogeum waarbij de totale lengte van de gangen niet langer is dan 7m, er zijn drie hypogea waarvan de totale lengte van de gangen schommelt tussen minimum 14,70m en maximum 20,44m en tenslotte is er nog één hypogeum waarbij de lengte van de gangen bijna 70m is. Indien het klopt dat de zes zijgangen van het hypogeum van de Goede Herder ook reeds in de eerste fase werden aangelegd, is het waarschijnlijk dat het hypogeum eveneens tot deze laatste groep behoort. Zoals te verwachten viel op basis van de lengte van de hoofdgangen en de zijgangen komen bij de neutrale hypogea dus hypogea voor met een relatief klein gangenstelsel en een relatief groter gangenstelsel. Gemiddeld zijn de gangen per hypogeum 25,77m lang. Een chronologische indeling is volgens mij op basis van het beperkte aantal hypogea niet mogelijk.

4.1.7 De *cubicula*

Het aantal *cubicula* dat tijdens de eerste fase in neutrale hypogea werd aangelegd schommelt tussen nul en drie. Zowel het hypogeum van de Acilii (want de ruimte i3 werd niet gebruikt als begraafplaats tijdens de eerste fase) als het hypogeum B van het Flavii Aurelii-hypogeum bezaten geen *cubicula*. De regio D van de Villa Pamphilj-catacombe en het hypogeum van de Goede Herder (het *vestibulum* niet meegerekend) bezaten ieder één *cubiculum*. Het hypogeum van de via Anapo-catacombe bezat twee *cubicula* en het hypogeum A van het Flavii Aurelii hypogeum bezat drie *cubicula*. De gemiddelde oppervlakte van deze *cubicula* is 5,54m². De oppervlakte van de *cubicula* schommelt tussen 3,37m² en 10,15m². Er is slechts één hypogeum dat in een latere fase nog één *cubiculum* krijgt. Het aantal *cubicula* is niet chronologisch gebonden.

4.1.8 De vloerbekleding, de muurtechnieken en de gewelfvormen

Over de vloerbekleding, de muurtechnieken en de gewelfvormen bij de neutrale hypogea kunnen geen algemeen geldende conclusies getrokken worden wegens het gebrek aan gegevens. Wel lijkt het zo te zijn dat er in de neutrale hypogea doorgaans geen vloerbekleding werd aangebracht (de marmerplaten in het hypogeum van de via Anapo-catacombe uitgezonderd) en dat slechts in twee (waarvan één in een tot begraafplaats omgevormd waterkanaal) gevallen geopteerd werd om de muren te voorzien van een *opus mixtum* bekleding. Tongewelven (of verlaagde tongewelven) zijn (voor zover de gegevens volledig zijn) de meest voorkomende gewelven in gangen en *cubicula*.

4.1.9 De graftypologie en het aantal bijzettingen

Wat betreft de graftypologie, kan een scherper beeld geschetst worden. Opvallend is dat in vijf van de zes neutrale hypogea tijdens de eerste fase *loculi* werden aangelegd. Naast deze sterke aanwezigheid van *loculi*, valt het ook op dat de sarcofagen sterk vertegenwoordigd zijn: in vier neutrale hypogea werden tijdens de eerste fase sarcofagen geplaatst. Tenslotte komen er ook nog *a mensa*-graven (éénmaal), *arcosolia* (éénmaal) en waarschijnlijk ook reeds *formae* (eveneens éénmaal) voor. Tijdens latere fasen worden er nog steeds *loculi* (zeker driemaal), *arcosolia* (tweemaal), *formae* (tweemaal), sarcofagen (éénmaal) en *a mensa*-graven (éénmaal) aangelegd. Wanneer het aantal graven dat tijdens de eerste fase werd aangelegd, gecombineerd wordt met de totale lengte van de gangen van de hypogea, bekomt men volgende conclusies: het kleinste hypogeum, namelijk het hypogeum van de via Anapo-catacombe, bezit waarschijnlijk slechts 8 graven. De middelgrote hypogea bezitten een groter aantal graven: het hypogeum B van de Flavii Aurelii bezit 15 graven. Het is opmerkelijk dat het eveneens middelgrote hypogeum van de Acilii (maar uitgewerkt in een bestaande constructie) slechts drie graven bezit tijdens de eerste fase. Het hypogeum van de Goede Herder met zijn “tientallen” graven bevindt zich op het vlak van het aantal graven tussen de middelgrote en de grote hypogea. Het grootste aantal graven, namelijk bij benadering 250, komt voor in het grootste hypogeum: het hypogeum A van de Flavii Aurelii. Voor de regio D van de Villa Pamphilj-catacombe zijn echter geen gegevens bekend.

4.1.10 De fresco's

Vier van de zes neutrale hypogea zijn tijdens de eerste fase voorzien van fresco's. In vier gevallen betreft het een streep- en/of vlakdecoratie. In drie gevallen komen scènes uit de natuur voor. Afbeeldingen van objecten komen tweemaal voor. Een afbeelding van een schaaadrager is éénmaal vertegenwoordigd. In één geval is een marmerdecoratie aangebracht. In latere fasen werden in twee hypogea nog fresco's van bloemen en dieren, een streep- en/of vlakdecoratie en marmerimitatie aangebracht.

4.1.11 De inscripties

Over de inscripties die kunnen verbonden worden met de eerste fase kan geen uitspraak gedaan worden omdat er nauwelijks inscripties zijn overgeleverd. Het enige dat kan gezegd worden is dat er in de neutrale hypogea in het Latijn gestelde inscripties voorkwamen.

4.1.12 Het privaat of gemeenschappelijk statuut

Vijf van de zes neutrale hypogea zijn opgericht voor een kleine groep, terwijl slechts één hypogeum (het hypogeum van de Flavii Aurelii A) bestemd was voor een gemeenschap. Deze indeling in privaat en gemeenschappelijk liet zich reeds afleiden uit de grootte van de constructies en het aantal bijzettingen dat in de hypogea tijdens de eerste fase plaats vond.

4.1.13 De dateringscriteria en de datering

Over de dateringscriteria kan ik kort zijn. De neutrale hypogea werden hoofdzakelijk op basis van de fresco's en/of de topografie gedateerd. Daarnaast werd er ook een beroep gedaan op de architectuur van de constructies, de baksteenstempels, de inscripties en de graftypologie. Er dient benadrukt te worden dat alle zes de neutrale hypogea ontstaan zijn in de eerste helft van de derde eeuw.

4.1.14 Opname in andere constructies

Vijf van de zes neutrale hypogea werden in een latere fase onderdeel van een catacombe of groeiden uit tot een groter netwerk. Hoewel de dateringen van deze opname vaak slechts bij benadering bekend zijn, valt het toch op dat de laatst ontstane hypogea vlugger zullen evolueren tot of opgenomen worden in catacomben dan de vroeger ontstane hypogea.

4.1.15 De religieuze toewijzing

In de zes als neutraal geklassificeerde hypogea werden geen fresco's of inscripties aangetroffen die een volledige zekerheid bieden omtrent de religie van de bijgezette personen.¹ Laten we daarom alle hierboven geëvalueerde kenmerken van de neutrale hypogea confronteren met de patronen van de pagane en de christelijke hypogea om op deze wijze misschien meer inzicht te verkrijgen in de zogenaamd neutrale hypogea.

A. Het hergebruik bestaande structuren

Het hergebruik van bestaande constructies levert geen aanwijzingen op voor een religieuze toewijzing van de neutrale hypogea. Het aanwenden van bestaande structuren komt zowel voor bij de christelijke begraafplaatsen als bij de pagane necropolen. Het hergebruik van waterkanalen en cisternen is bij alle drie de groepen geattesteerd. Het enige verschil is dat bij de pagane hypogea geen voorbeelden bekend zijn van het hergebruik van *arenaria*. Dit is echter wel het geval bij de neutrale hypogea en de christelijke hypogea en primitieve kernen.

B. De bovengrondse constructie

De afwezigheid van bovengrondse constructies van waaruit de toegangstrap van neutrale hypogea start, levert geen aanwijzingen op voor de religieuze toewijzing. Zowel bij de christelijke als de pagane hypogea komen voorbeelden voor van zowel hypogea waarbij de trap niet uit een bovengrondse constructie start als van hypogea waarbij de trap wel vanuit een bovengrondse constructie start.

¹ Zie bijvoorbeeld: Fevrier 1959, 25; Nestori 1959, 38; Pergola 1983, 244–245 en Reekmans 1986a, 14.

C. De gewelfvormen en muurtechnieken

De gewelfvormen en muurtechnieken zoals ze voorkomen bij de neutrale hypogea leveren geen elementen op voor een religieuze toewijzing. Zowel in de christelijke, pagane en neutrale hypogea werden muurtechnieken aangewend. De gegevens aangaande de muurtechnieken zijn echter te beperkt om een algemeen geldende uitspraak te doen hierover. Bovendien komen zowel bij de pagane, de christelijke als de neutrale begraafplaatsen verlaagde tongewelven voor. Verdere gegevens zijn niet bekend.

D. De inscripties

Bij de neutrale hypogea leveren de inscripties geen aanwijzingen op aangaande de religieuze toewijzing omdat er nauwelijks inscripties zijn overgeleverd. Het enige wat bekend is, is dat er in het Latijn gestelde inscripties voorkwamen tijdens de eerste fase.

E. De fresco's

De fresco's bij de neutrale hypogea leveren zowel aanwijzingen op voor een pagane als voor een christelijke toewijzing. In absolute cijfers uitgedrukt sluiten de neutrale hypogea meer aan bij de pagane hypogea inzake de aanwezigheid van fresco's tijdens de eerste fase. Bij de neutrale hypogea zijn vier van de zes constructies voorzien van fresco's. Ook alle zeven de pagane hypogea die ontstaan zijn vóór de tweede helft van de derde eeuw, bezitten fresco's. Bij de christelijke hypogea en primitieve kernen bezitten "slechts" vijf van de 46 constructies fresco's tijdens de eerste fase.

Benadrukt dient te worden dat de iconografie van de fresco's uit de neutrale hypogea echter meer aansluit bij de iconografie van de fresco's uit de christelijke hypogea. In de neutrale en christelijke hypogea komen naast elementen uit de natuur ook een streep- en/of vlakindeling voor, maar geen mythologische scènes. In de pagane hypogea zijn er wel veel mythologische scènes aanwezig. De afwezigheid van mythologische scènes is natuurlijk niet direct een argument om te stellen dat de neutrale hypogea eigenlijk christelijke hypogea zijn, maar het wijst op zijn minst in die richting.

F. De diepte

De diepte waarop de neutrale hypogea werden aangelegd, levert een eerste meer zekere indicatie op voor een christelijke toewijzing. De gemiddelde diepte (zoals die hypothetisch kan afgeleid worden op basis van het aantal treden) waarop de neutrale hypogea zijn gelegen, stemt ongeveer overeen met de diepte waarop christelijke hypogea werden opgericht. Het moet evenwel benadrukt worden dat de diepte van de pagane hypogea eveneens ongeveer overeenstemt met de diepte van de zelfstandige christelijke hypogea.

G. Opname in een bestaande constructie

Ook de opname in een bestaande structuur levert een argument op voor een christelijke toewijzing van de neutrale hypogea. Vier van de zes neutrale hypogea werden onderdeel van een catacombe en één hypogeum groeide uit tot een catacombe. Ook bij de christelijke hypogea en primitieve kernen liggen bijna alle constructies aan de oorsprong van een catacombe. Bij de pagane hypogea is het aantal hypogea dat deel is gaan uitmaken van

een catacombe veel kleiner en zijn er geen voorbeelden bekend van hypogea van waaruit een catacombe ontstaat.

H. De vloerbekleding

De afwezigheid van een vloerbekleding in de neutrale hypogea levert een argument op voor een christelijke toewijzing. In de christelijke hypogea en primitieve kernen werd nooit een vloerbekleding aangebracht. In de pagane hypogea komen wel vloerbekledingen voor.

I. Het private of gemeenschappelijke statuut

Het statuut van de neutrale hypogea levert eveneens een argument op die een christelijke toewijzing ondersteunt. Bij de neutrale hypogea hebben we zowel private als (hoewel slechts éénmaal) gemeenschappelijke hypogea. Ook bij de christelijke begraafplaatsen zijn van meet af aan private en gemeenschappelijke begraafplaatsen geattesteerd. Bij de pagane hypogea komen geen gemeenschappelijke hypogea voor.

J. Omheiningsmuren

De omheiningsmuren leveren een sterk argument op voor een christelijke toewijzing van de neutrale hypogea. Bij de neutrale hypogea zijn talrijke voorbeelden geattesteerd van constructies die bovengronds voorzien waren van een omheiningsmuur. Dit komt ook veelvuldig voor bij de christelijke hypogea en primitieve kernen. Bovendien is het ook opvallend dat het merendeel van de christelijke hypogea die van een omheiningsmuur zijn voorzien in dezelfde periode, namelijk tussen 200 en 225 n.Chr., is ontstaan. Pagane hypogea daarentegen werden nooit voorzien van een omheiningsmuur.

K. De lengte van het gangenstelsel

De lengte van het gangstelsel bij neutrale hypogea brengt eveneens een sterk argument aan om deze hypogea als christelijk te beschouwen. De neutrale hypogea bezitten steeds een hoofdgang en telkens minstens één zijgang. Deze situatie is goed vergelijkbaar met de christelijke begraafplaatsen: ook daar treffen we bijna overal een hoofdgang met één of meerdere zijgangen aan. De pagane hypogea die ontstaan zijn vóór 250 n.Chr. daarentegen bezitten vaak geen gangen. Hieruit volgt dat de lengte van hun gangen van de neutrale hypogea de vergelijking met de lengte van de gangen van de christelijke oorspronkelijk zelfstandige hypogea goed kan doorstaan en dat neutrale hypogea van meet af aan grotere constructies waren dan de hier bestudeerde pagane hypogea.

L. De *cubicula*

De aanwezigheid en de oppervlakte van de *cubicula* in neutrale hypogea is eveneens een sterk argument dat een christelijke toewijzing ondersteunt. Er zijn meerdere neutrale hypogea die tijdens de eerste fase geen *cubicula* bezaten en indien er *cubicula* aanwezig waren, bleef de oppervlakte ervan relatief beperkt. Ook bij de christelijke hypogea en primitieve kernen kwamen tijdens de eerste fase vaak nog geen *cubicula* voor en als er dan al *cubicula* aanwezig waren, waren deze beperkt in oppervlakte. Bij de pagane hypogea echter kon vastgesteld worden dat alle hypogea (op één na) minstens één *cubiculum* bezaten en dat

de oppervlakte van deze *cubicula* tijdens de eerste helft van de derde eeuw groot te noemen was.

M. De graftypologie en het aantal bijzettingen

De graftypologie en het aantal bijzettingen vormt het sterkste argument om de neutrale hypogea als christelijk te duiden. Bij neutrale begraafplaatsen vormen de *loculi* het overheersende graftype tijdens de eerste fase. Daarnaast zijn ook *a mensa*-graven geattesteerd. *Arcosolia* komen er slechts uitzonderlijk voor tijdens de eerste fase. Ook in de christelijke hypogea en primitieve kernen die ontstaan zijn vóór 250 n.Chr. komen tijdens de eerste fase hoofdzakelijk *loculi* voor. Daarnaast treffen we er in mindere mate ook *a mensa*-graven en *arcosolia* aan. Bij de pagane hypogea die ontstaan zijn vóór 250 n.Chr. daarentegen zijn de *arcosolia* het meest vertegenwoordigde graftype tijdens de eerste fase. *Loculi* en *a mensa*-graven komen er tijdens de eerste fase nooit (of misschien éénmaal bij het hypogeum Schneider dat in de derde eeuw n.Chr. gedateerd werd) voor.

Een vergelijking van het totaal aantal bijzettingen tijdens de eerste fase in de drie groepen bevestigt eveneens het christelijke karakter van de neutrale hypogea. Sommige neutrale hypogea hadden weliswaar een eerder beperkt aantal graven. Aantallen die waarschijnlijk goed de vergelijking met de aantallen in de christelijke zelfstandige hypogea zouden doorstaan. Maar het is opmerkelijk dat er ook twee neutrale hypogea zijn die over enkele tientallen en zelfs ongeveer 250 graven beschikten. Deze aantallen zijn ook geattesteerd bij de in oorsprong zelfstandige christelijke hypogea. Er dient benadrukt te worden dat het overgrote deel van de neutrale hypogea ook als oorspronkelijk zelfstandige hypogea kan omschreven worden. Bij de pagane hypogea die ontstaan zijn vóór 250 n.Chr. komen dergelijke grote aantallen nooit voor.

Nu de patronen van de neutrale hypogea zijn uitgewerkt ten opzichte van deze van de pagane en de christelijke begraafplaatsen, kan gepoogd worden om de religie te bepalen van de eigenaars van de zes hier bestudeerde neutrale hypogea. Op basis van de patronen wordt duidelijk dat de neutrale hypogea geen op zich staande groep hypogea kunnen zijn: in veel kenmerken vertonen ze gelijkenissen met de christelijke hypogea, terwijl slechts heel weinig kenmerken van de pagane hypogea voorkomen.

Het neutrale hypogeum dat de meeste overeenkomsten vertoont met de christelijke hypogea en primitieve kernen is het hypogeum A van de Flavii Aurelii. Maar liefst op negen van de hierbovenstaande punten vertoont dit hypogeum gelijkenissen met christelijke hypogea en in het bijzonder met de oorspronkelijk zelfstandige christelijke hypogea. Het hypogeum van de via Anapo-catacombe, het hypogeum B van de Flavii Aurelii en het hypogeum van de Goede Herder vertonen elk zeven overeenkomsten met christelijke hypogea. Het eerst vermelde hypogeum doorstaat trouwens goed de vergelijking met oorspronkelijk zelfstandige christelijke hypogea. De twee andere hypogea hebben kenmerken van de zelfstandige christelijke hypogea en van de oorspronkelijk zelfstandige christelijke hypogea. Het hypogeum van de Acilii vertoont volgens mij nog zes punten van overeenkomst met christelijke hypogea. Hoewel het hypogeum toch deel is gaan uitmaken van een catacombe, komt het mij voor dat het hypogeum grote overeenkomsten vertoont met de zelfstandige christelijke hypogea. De regio D van de Villa Pamphilij-catacombe vertoont nog slechts vier gelijkenissen met christelijke hypogea. De bewaringstoestand van het hypogeum zorgt ervoor dat we geen volledig beeld van het hypogeum hebben. Het is dan ook moeilijk om hier een uitspraak te doen over de meest waarschijnlijke religieuze toewijzing.

Op basis van de vergelijking tussen de neutrale hypogea enerzijds en de christelijke en pagane hypogea anderzijds, werd duidelijk dat de neutrale hypogea het meest kenmerken dragen van de christelijke hypogea. Hieruit volgt dat waarschijnlijk vijf van de zes neutrale hypogea in het bezit waren van christelijke eigenaars. Deze conclusie vervolledigt tevens het beeld van het ontstaan van de catacomben. De reden waarom zoveel zogenaamd neutrale hypogea werden opgenomen in catacomben of uitgroeiden tot catacomben is omdat de eigenaars van deze hypogea ook christenen waren.

4.2 De gemengde hypogea

Er is één gemengd hypogeum waarover vanwege te weinig referentiemateriaal geen algemeen geldige uitspraken kunnen gedaan worden. Het hypogeum van de Aurelii langs de viale Manzoni draagt kenmerken die zowel bij de pagane als de christelijke hypogea voorkomen, evenals typisch pagane en typisch christelijke kenmerken. De kenmerken van het hypogeum Manzoni die zowel bij pagane als christelijke hypogea voorkomen zijn dat het hypogeum niet in een bestaande constructie werd ondergebracht, dat de toegangstrap tot het ondergrondse niveau vanuit een bovenstaande structuur vertrekt en dat het hypogeum een privaat statuut had. De afwezigheid van gangen, de drie grote *cubicula* en de aanwezigheid van vloerbekleding zijn kenmerken die eigen zijn voor de pagane hypogea. Daartegenover staan dan de typisch christelijke kenmerken zoals de aanwezigheid van een omheiningmuur, een diepte die ook bij christelijke hypogea geattesteerd werd, het voorkomen van *loculi* tijdens de eerste fase en het voorkomen van fresco's met Bijbelse scènes.

5. Besluit

Bij een grondige evaluatie van alle materiële aspecten van de zogenaamd neutrale hypogea, werden patronen waargenomen die erop wijzen dat de in de literatuur als neutrale hypogea omschreven constructies als christelijk kunnen worden geïdentificeerd. De argumenten, gebaseerd op de archeologische gegevens, maken duidelijk dat de zogenaamd neutrale hypogea vaak grondig en in meerdere opzichten verschillen van de gelijktijdig ontstane pagane hypogea. Voor vijf van de zes zogenaamd neutrale hypogea is de kans dan ook groot dat een christelijke toewijzing correct is. Door het ontbreken van “duidelijke” elementen zoals inscripties of fresco's met een zeker christelijke inhoud, kan echter niet volledig “bewezen” worden dat de zogenaamd neutrale hypogea christelijk zijn. Maar toch wijzen de resultaten van de vergelijkende studies erop dat het “karakter” van de zogenaamd neutrale hypogea het meest aansluit bij het “karakter” van de christelijke hypogea. Het is dan ook zeker geen toeval dat de zogenaamd neutrale hypogea alle ontstaan zijn vóór de tweede helft van de derde eeuw n.Chr. Vanaf 250 n.Chr. ontstaan namelijk veel minder in oorsprong zelfstandige christelijke hypogea. Vanaf dan werden meer primitieve christelijke kernen opgericht.

Met deze resultaten hoeven we niet langer vast te houden aan de beperkende visie van Pergola, Fasola en Testini: “de religieuze toewijzing van bepaalde oorspronkelijke kernen is onmogelijk omdat er gewoonweg geen aanwijzingen zijn”. Ook de vaststelling dat de oorspronkelijke kernen vaak grondige transformaties hebben ondergaan, waardoor we “duidelijk” christelijke of pagane elementen verloren hebben, kan niet langer een argument zijn om hypogea als neutraal te omschrijven. Bovendien levert een vergelijking van de hypogea in al hun aspecten een meer betrouwbare basis op voor de religieuze toewijzing dan alleen een vergelijking van het aantal bijzettingen. Volgens Pergola werden hypogea met

meer dan vijftig tot zelfs honderd bijzettingen sowieso als christelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen beschouwd.¹ Uit de resultaten blijkt dat het aantal bijzettingen niet het enige element is dat van een begraafplaats een (gemeenschappelijke of private) christelijke begraafplaats maakt. Maar wanneer men alle mogelijke archeologische elementen bij elkaar brengt, wordt duidelijk dat de zogenaamd neutrale hypogea zeer sterke overeenkomsten vertonen met de christelijke hypogea. Ondanks het gebrek aan zeker christelijke elementen zoals Bijbelse fresco's lijkt het erop dat de neutrale hypogea eigenlijk christelijke hypogea zijn.

Op deze manier kon ik bovendien een vollediger beeld scheppen van het ontstaan van de catacomben. Niet alleen vanuit zeker christelijke hypogea en primitieve kernen (en een klein aantal pagane hypogea) ontstonden catacomben, maar ook uit een aantal naar alle waarschijnlijkheid christelijke hypogea. De afwezigheid van zeker christelijke elementen is volgens mij inderdaad te wijten aan latere vernietigingen. Ik denk niet dat er een sociale of organisatorische reden is voor de afwezigheid van die elementen: de zogenaamd neutrale hypogea sluiten in teveel facetten dicht aan bij de christelijke begraafplaatsen zodat van een ander "concept" of sociale klasse naar alle waarschijnlijkheid geen sprake is.

¹ Fasola 1978a, 105–106; Pergola 2002, 58.

Slotconclusies betreffende het pagane en christelijke funeraire archeologische materiaal

Op basis van de intensieve studie van het archeologische materiaal, is het nu mogelijk een totaalbeeld te geven van de evolutie van het funeraire archeologische materiaal van de pagane maatschappij en van de christenen. Op basis van dit totaalbeeld wordt ook duidelijk welke factoren en invloeden een rol gespeeld hebben in het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben.

1. De columbaria en mausolea

Het onderzoek van de columbaria en de mausolea maakte duidelijk dat er twee grote fasen te onderscheiden zijn: namelijk de periode tussen Augustus en Hadrianus en de periode na Hadrianus.

1.1 De columbaria voor Hadrianus

In de periode tussen Augustus en Hadrianus, of scherper nog in de tijd van Augustus en Tiberius, ontstonden hoofdzakelijk grote columbaria die bestemd waren voor gemeenschappelijk gebruik. Deze columbaria konden zowel bovengronds, ondergronds als gedeeltelijk ondergronds zijn uitgewerkt. Via de inscripties weten we dat deze columbaria werden ingericht voor keizerlijke *liberti* en slaven. Daarnaast ontstonden ook kleinere columbaria die inzake grootte en opbouw grotendeels vergelijkbaar zijn met de latere columbaria.

1.2 De columbaria en mausolea vanaf Hadrianus

Vanaf Hadrianus komen, op enkele zeldzame voorbeelden na, geen grote columbaria meer voor. De kleinere columbaria en mausolea die dan werden opgericht verschillen echter grondig van de vroegere grote keizerlijke columbaria. De grafconstructies werden nu steeds bovengronds opgetrokken. Hoewel de columbaria en mausolea veel kleiner waren en slechts een relatief klein aantal bijzettingen konden ontvangen in vergelijking met de vroegere grote columbaria, werden de constructies nu voorzien van een luxueuze decoratie. Dit uitte zich in een zeer gevarieerde thematiek bij de fresco's, sierlijk stucwerk, mozaïekvloeren of een bekleding in marmeren platen. Een ander opmerkelijk verschil met de vroegere columbaria, is dat in de grafconstructies die vanaf de tijd van Hadrianus werden ingericht ook inhumatie-graven voorkomen tijdens de eerste fase. In die mate zelf dat naar het einde van de tweede eeuw mausolea werden opgericht die exclusief voor de inhumatieritus bestemd waren.

1.3 Het nieuwe concept bij de columbaria en mausolea vanaf Hadrianus

Op basis van deze kenmerken werd duidelijk dat er zich in loop van de tweede eeuw niet alleen een evolutie had voorgedaan in de begrafenisritus, maar dat ook het concept waarmee begraafplaatsen werden ingericht een grote verandering had ondergaan. In plaats van door hun omvang imponerende grote, gemeenschappelijke columbaria die door het keizerlijke hof werden opgericht, verschenen vanaf Hadrianus kleine, familiale columbaria die hun prestige uitstraalden door middel van de aangebrachte decoratie.

1.4 De link tussen de columbaria uit de tijd voor Hadrianus en de catacomben

Uit de studie van de columbaria bleek dat de grote columbaria met veel bijzettingen beperkt bleven tot de periode voor Hadrianus. Het is dan ook zeer onwaarschijnlijk dat er een direct verband bestond tussen deze columbaria en de oudste christelijke hypogea en primitieve kernen van waaruit zich catacomben hebben ontwikkeld. Deze christelijke hypogea en primitieve kernen ontstonden namelijk pas rond het einde van de tweede eeuw n.Chr.

2. De pagane hypogea

Zoals bij het zogenaamde hypogeum Polimanti duidelijk werd, begon men vanaf de tweede helft van de tweede eeuw heel geleidelijk aan opnieuw ondergrondse begraafplaatsen in te richten. Deze hypogea konden een uitbreiding zijn van een bovengronds mausoleum of direct vanop het loopoppervlak zijn aangelegd.

2.1 Materiële overeenkomsten tussen de pagane hypogea en de columbaria en mausolea uit de tijd na Hadrianus

In omvang zijn de hypogea goed vergelijkbaar met de columbaria en mausolea uit de periode na Hadrianus. De trend naar kleinere maar meer luxueuze columbaria en mausolea zoals die vastgesteld werd in de tijd vanaf Hadrianus, is eveneens te volgen bij de pagane hypogea. Bij de pagane hypogea kon vastgesteld worden dat er vaak (in de helft van de gevallen) een vloerbekleding werd aangebracht en dat zowat alle hypogea van fresco's voorzien waren. De voor de columbaria en mausolea vastgestelde ontwikkeling naar een grotere diversiteit in datgene wat afgebeeld wordt, namelijk niet alleen stroomotieven maar ook verhalende, mythologische scènes, is ook bij de pagane hypogea duidelijk aanwezig. In deze hypogea kon verder het resultaat van de reeds voordien waargenomen evolutie betreffende de begrafenisritus waargenomen worden: er komen alleen maar inhumatiebijzettingen voor.

2.2 Conceptuele overeenkomsten tussen de pagane hypogea en de columbaria en mausolea uit de tijd na Hadrianus

Door de frappante overeenkomst tussen de columbaria en de mausolea die opgericht werden vanaf Hadrianus enerzijds en de pagane hypogea anderzijds op het vlak van omvang, decoratie en aantal bijzettingen, meen ik dan ook te mogen besluiten dat de pagane hypogea met eenzelfde concept geconstrueerd werden: een luxueuze begraafplaats voor een kleine groep personen of een familie oprichten. Dit concept verschilt grondig van het concept dat bij de grote columbaria heerste: grote columbaria oprichten voor een grote groep mensen om zo het prestige van het keizerlijke hof te kunnen benadrukken. Meteen is ook duidelijk dat er niet alleen een conceptueel maar ook een sociaal verschil ligt bij de grafconstructies die opgericht werden vóór en na Hadrianus.

3. De christelijke hypogea en primitieve kernen

3.1 Verschilpunten en overeenkomsten tussen de christelijke hypogea en primitieve kernen

Bij het christelijke funeraire archeologische materiaal moet een onderscheid gemaakt worden tussen drie “types” begraafplaatsen. Ten eerste zijn er de steeds zelfstandig gebleven hypogea, vervolgens zijn er de in oorsprong zelfstandig gebleven hypogea en tenslotte nog de primitieve kernen die, eveneens zoals de in oorsprong zelfstandige hypogea, aan de basis lagen van het ontstaan en de ontwikkeling van een catacombe.

De grootste verschilpunten tussen de zelfstandige hypogea, de in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen bevinden zich in de omvang van de constructies en het aantal bijzettingen. De zelfstandige hypogea zijn kleiner dan de in oorsprong zelfstandige hypogea. Deze zijn op hun beurt kleiner dan de primitieve kernen. Het aantal bijzettingen is recht evenredig met de omvang van de constructies.

De grootste overeenkomsten tussen de zelfstandige hypogea, de in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen bevinden zich in de diepte waarop de constructies werden aangelegd, in het beperkte aantal *cubicula*, de afwezigheid van vloerbekleding, het uiterst zeldzaam aanwenden van muurtechnieken, de sterke aanwezigheid van *loculi*, het voorkomen van inscripties in het Latijn en Grieks en de beperkte aanwezigheid van decoratie.

3.2 Overeenkomsten en verschilpunten tussen enerzijds de christelijke hypogea en primitieve kernen en anderzijds de pagane hypogea

De grootste overeenkomsten tussen de pagane hypogea en de christelijke hypogea en primitieve kernen, bevinden zich op het vlak van het hergebruik van waterkanalen en de aanwezigheid van Latijnse inscripties. Voor zover het mogelijk was de gegevens met elkaar te vergelijken vertonen de christelijke hypogea en primitieve kernen ook overeenkomsten met de pagane hypogea op het vlak van de opname van de grafconstructies in de catacomben, de constructie van de toegangstrap en de diepte waarop de grafconstructies werden opgericht.

Naast deze overeenkomsten tussen de pagane hypogea en de christelijke hypogea en primitieve kernen, vertonen beide groepen duidelijke verschilpunten op het vlak van de lengte van de gangen, de aanwezigheid van *cubicula*, de graftypologie, als gevolg van deze drie elementen een verschil in statuut, vervolgens ook in het hergebruik van *arenaria*, de vloerbekleding, het voorkomen van Griekse inscripties en de decoratie.

Op basis van de vergelijking tussen de pagane hypogea en christelijke hypogea en primitieve kernen kan besloten worden dat ondanks de overeenkomsten tussen de pagane hypogea en (hoofdzakelijk) de christelijke zelfstandige hypogea, de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen van meet af aan getuigen van een ander concept en organisatie. Het concept van de pagane hypogea, namelijk een begraafplaats oprichten voor een uiterst beperkte groep maar met weelderige decoratie, ontbreekt bij de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen. Bij de laatste twee groepen was het reeds vanaf de eerste fase duidelijk dat men voor een grote groep personen een begraafplaats oprichtte en dat dit eerder op een sobere manier gebeurde.

3.3 Invloed van de pagane hypogea op het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben

De vroegste in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen van waaruit zich catacomben hebben ontwikkeld, hebben duidelijk een nieuw concept en een nieuwe organisatievorm die bij de pagane hypogea niet aanwezig was. Op basis van deze patronen wordt duidelijk dat het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben niet beïnvloed werd door het concept van de pagane hypogea. De oorzaak voor dit nieuwe concept is waarschijnlijk te vinden in een religieus aspect (heidense religie versus christendom) en een sociaal aspect (familie versus gemeenschap).

Als gevolg van dit nieuw concept, kan verwacht worden dat er ook een nieuwe organisatievorm ontstond bij de christelijke hypogea en primitieve kernen. Op basis van het archeologische materiaal kan evenwel niet afgeleid worden wie instond voor de organisatie. Men kan hierbij enerzijds denken aan de Kerk en anderzijds aan de funeraire colleges en private personen zoals dit voor de pagane mausolea en hypogea waarschijnlijk het geval was.

Er kan besloten worden dat de catacomben noch op basis van het archeologische materiaal, noch op basis van het concept waarmee een grafconstructie werd opgetrokken overeenkomsten vertonen met de pagane hypogea die op een duidelijke beïnvloeding wijzen. Het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben kan in confrontatie met het pagane funeraire archeologische materiaal als een christelijke vinding beschouwd worden. Een mogelijke joodse invloed is hierbij niet uit te sluiten. Maar dit aspect valt buiten de opzet van deze dissertatie.

4. De zogenaamd neutrale hypogea

4.1 Vergelijking van de neutrale hypogea met de pagane en christelijke hypogea

Bij de studie van de zogenaamde neutrale hypogea kon op basis van de archeologisch ondersteunde vaststellingen, bewezen worden dat het meer waarschijnlijk is dat de neutrale hypogea eigenlijk christelijke grafconstructies zijn. Wanneer de kenmerken van de neutrale hypogea afgewogen werden tegenover de typische kenmerken van de christelijke en de pagane begraafplaatsen, kon vastgesteld worden dat de neutrale hypogea veel dichter aansluiten bij de christelijke begraafplaatsen.

4.2 De neutrale hypogea en het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben

Op basis van deze vaststelling kon een vollediger beeld geschetst worden van het ontstaan van de catacomben. Niet alleen vanuit christelijke hypogea en primitieve kernen ontstonden catacomben, maar ook uit een aantal hypogea die de patronen van de christelijke hypogea vertonen. De afwezigheid van apert christelijke elementen is veeleer te wijten aan latere vernietigingen. Er is waarschijnlijk geen sociale of organisatorische reden aan te duiden voor de afwezigheid van die elementen: de zogenaamd neutrale hypogea sluiten in teveel facetten dicht aan bij de christelijke begraafplaatsen zodat van een ander “concept” of sociale klasse geen sprake zal zijn.

5. Besluit en perspectieven

Deze studie bevestigt de uitspraken van Brandenburg, Fiocchi Nicolai en Pergola die meenden dat de vroegchristelijke begraafplaatsen van meet af aan een ander “karakter” hadden dan de pagane begraafplaatsen.¹ Het grote verschil evenwel is dat deze studie gebaseerd is op argumenten zoals die konden worden afgeleid uit een intensieve studie van zowel het pagane als het christelijke funeraire materiaal. Daarmee werd meteen ook duidelijk dat niet alle verschilpunten die door de onderzoekers worden aangeduid betreffende de opbouw met argumenten kunnen worden ondersteund. Zoals duidelijk werd zijn vaak weinig gegevens beschikbaar over de diepte waarop grafconstructies werden ingericht of over de aanwezigheid van een bovengrondse constructie van waaruit de toegangstrap kan starten. Deze vaststellingen leiden tot een nuancering van de zwart-wit uitspraken die over pagane versus christelijke begraafplaatsen gemaakt worden. De geboekte resultaten zijn evenwel dezelfde: op basis van het archeologische materiaal gaande van de columbaria over de mausolea tot de hypogea kan met zekerheid gesteld worden dat de christelijke kernen van waaruit zich catacomben ontwikkelden van meet af aan gekenmerkt werden door een andere aanpak, een ander concept.

Dat er in de vroegste kernen of in de latere catacomben evenveel bijzettingen plaats vonden als in de vroege, grote columbaria is dus niet het gevolg van een lineaire evolutie. De columbaria en mausolea uit de tijd na Hadrianus verschillen zowel op architecturaal vlak als op conceptueel vlak van de oudere columbaria. De pagane hypogea sluiten inzake het concept aan bij deze “nieuwe” columbaria en mausolea. De vroegchristelijke hypogea en primitieve kernen verschillen echter sterk van deze pagane hypogea zodat hier van een nieuw concept sprake is. Door de grote chronologische afstand tussen de oudste columbaria en de vroegchristelijke hypogea en primitieve kernen is het evenwel uitgesloten dat het concept van gemeenschappelijke grote columbaria als inspiratiebron fungeerde voor de vroegchristelijke hypogea en primitieve kernen van waaruit de catacomben zijn ontstaan. Ondanks de vaststelling dat zowel de oudste grote columbaria en de catacomben over een groot aantal bijzettingen beschikken, valt het te verwachten dat er verschillende religieuze en sociale redenen kunnen aangeduid worden.

Met het onderzoek van het funeraire materiaal is dus niet alleen de kennis van de verschillende groepen van grafconstructies aangescherpt, maar kon aangetoond worden dat het andere “karakter” van de christelijke begraafplaatsen haar oorsprong vond in een verschillend concept. Hiermee zijn dan ook meteen de eerste krijtlijnen uitgezet voor de volgende hoofdstukken. Willen we begrijpen waarom de christelijke begraafplaatsen een ander karakter dragen, dan moeten we bestuderen wie ze inrichtte en voor wie ze bestemd waren. Hetzelfde geldt bijgevolg ook voor de pagane begraafplaatsen. De verschuivende sociale benadering die we aantreffen bij de pagane grafconstructies enerzijds, namelijk van hoofdzakelijk door het keizerlijke hof ingerichte gemeenschappelijke begraafplaats (naast private begraafplaatsen) tot exclusief private begraafplaatsen, en de verschuivende sociale doelgroep bij de christelijke begraafplaatsen, namelijk van aanvankelijk privaat en gemeenschappelijk naar meer en meer exclusief gemeenschappelijk, maken het ook noodzakelijk om niet alleen opdrachtgever en doelgroep te identificeren, maar ook de economische, religieuze en eventueel zelfs politieke context waarin de grafmonumenten werden ingericht in dit onderzoek binnen te brengen.

¹ Brandenburg 1984, 45; Fiocchi Nicolai 2001, 21; Fasola 1989, 1186.

Hoofdstuk 5: De pagane funeraire organisatie op basis van de primaire bronnen

1. Inleiding

In hoofdstuk 2 van deze dissertatie werden drie types pagane begraafplaatsen bestudeerd: ten eerste de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr., ten tweede de later ontstane kleine columbaria en mausolea en ten derde de hypogea. Hoewel reeds op basis van de studie van het archeologische materiaal kon worden aangetoond dat deze types van grafconstructies niet rechtstreeks geleid hebben tot het ontstaan van de christelijke catacomben (zoals dit in de moderne literatuur vaak gesuggereerd wordt), is het toch van belang om de organisatie ervan te doorgronden.¹ Ondanks de fysische verschillen tussen de pagane en de christelijke grafconstructies bestaan er misschien wel overeenkomsten inzake de organisatie (bijvoorbeeld familiaal, gemeenschappelijk of binnen een *collegium*-structuur) of het concept (bijvoorbeeld als status-symbool) tussen beide groepen.

Bij de bestudeerde pagane grafconstructies kon reeds worden vastgesteld dat er drie organisatie-vormen konden onderscheiden worden: ten eerste de aanleg van grote columbaria in de eerste eeuw n.Chr. in opdracht van elitefamilies en het keizerlijke hof, ten tweede kleinere, luxueuzere columbaria, mausolea en hypogea in opdracht van “andere” families en ten derde de aanleg van columbaria en mausolea door *collegia*.² Zoals reeds met enige voorzichtigheid kon worden afgeleid uit de inscripties waren de doelgroepen van de eerste twee types respectievelijk enerzijds de slaven en *liberti* van de elitefamilies of het keizerlijke hof en anderzijds de niet-elitefamilies met hun *liberti*, slaven, overige verwanten en soms zelfs niet verwante personen. De doelgroep van de *collegia* kon uit het archeologische onderzoek slechts gedeeltelijk afgeleid worden. Het betrof hier hoofdzakelijk slaven en *liberti*.³ Op basis van een studie van de primaire bronnen en archeologische bronnen kunnen hier nog twee organisatie-vormen aan toegevoegd worden, met name ten eerste de stad of staat en ten tweede de individuen.⁴

Achtereenvolgens worden de stad of staat, de *collegia*, de families, de keizer en de individuen bestudeerd. Hierdoor wordt van een algemeen, groter niveau naar een specifiek, kleiner niveau gewerkt. Een voordeel van deze indeling is dat met elk van de opdrachtgevers specifieke grafconstructies verbonden zijn. Het valt te verwachten dat per type grafconstructie ook een specifieke funeraire organisatie kan aangeduid worden. Deze link is niet zo duidelijk te leggen indien er geopteerd zou worden voor een indeling van enerzijds de funeraire organisatie zonder meer van de hogere klasse en anderzijds de funeraire organisatie zonder meer van de lagere klasse (dit is volgens de problematische macro-indeling van de

¹ Met organisatie wordt hier niet alleen de aanleg van de grafconstructies bedoeld, maar ook het verdere bestuur van deze begraafplaats. Er moet dan ook rekening mee gehouden worden dat de organisatoren als oprichters van een constructie niet noodzakelijk dezelfde personen hoeven te zijn als de organisatoren die instaan voor het verdere praktische beheer. Vandaar dat het soms noodzakelijk zal zijn om een onderscheid te maken tussen de primaire organisatoren (dit zijn de eigenlijke oprichters) en de secundaire organisatoren (de verdere beheerders).

² Bij de christelijke hypogea kon in hoofdstuk 3 een onderscheid gemaakt worden tussen familiebegraafplaatsen en gemeenschappelijke begraafplaatsen.

³ Het is noodzakelijk om een verder onderscheid uit te werken tussen grafconstructies die opgericht werden door *collegia* en grafconstructies waarin *collegia* actief waren. Voor deze laatste situatie kan gedacht worden aan de door het keizerlijke hof opgerichte columbaria voor de slaven en *liberti* van het hof die zich in *collegia* verenigden of aan het kopen of huren van een aantal graven in een grafconstructie die eigendom was van anderen. In hoofdstuk 2 kon de praktijk van het verkopen of verhuren van graven door speculanten bijvoorbeeld aangetoond worden voor het columbarium van Pomponius Hylas en het columbarium van N. Patlacijs Maximus.

⁴ Pace Le Gall 1980–1981, 148–152; Patterson 1993, 15–27 en Rebillard 1999a, 269–282.

maatschappij; zie verder). Bovendien wordt op deze wijze ook het belang van de archeologische funeraire structuren op zich gevrijwaard. Ook een indeling op basis van de micro-indeling van de maatschappij op basis van patronage en *collegia* zou niet tot goede resultaten leiden. De reden hiervoor is dat hoewel patronage een vaak determinerende rol speelt bij de familiebegraafplaatsen en men op basis van de inscripties kan veronderstellen dat ook *collegia* een intrinsieke plaats innemen in de funeraire organisatie, deze twee structuren niet van toepassing zijn voor de individuele opdrachtgevers en de stad als opdrachtgever. Het enige gevaar dat kan voortvloeien uit de gekozen indeling is dat men de indruk zou krijgen dat de vijf “groepen” *a-priori* als aparte entiteiten of organisatievormen moeten beschouwd worden.¹ Toch ben ik van mening dat wanneer alle geboekte resultaten bij elkaar zullen gebracht worden, het duidelijk zal worden wat de raakvlakken of gemeenschappelijke voedingbodems zijn.

Teneinde een zo nauwkeurig mogelijk beeld te kunnen reconstrueren van de onderscheiden organisatoren en hun mogelijke beïnvloeding voor de christelijke funeraire organisatie in het algemeen en het ontstaan van de catacomben in het bijzonder, wordt telkens aandacht besteed aan ten eerste de politieke, ten tweede de juridische, ten derde de economische, ten vierde de religieus-rituele en ten vijfde de sociale aspecten van die organisatoren. Met het politiek onderzoek wordt hier niet (louter) gedoeld op het staatskundige beleid dat betrekking heeft op de funeraire organisatie, maar (vooral) op de achterliggende drijfveren voor het oprichten van grafconstructies.² Het ligt namelijk voor de hand dat de politieke uitstraling (in de strikte zin van het woord) van armenbegravenissen in afvalkuilen minimaal, zonet *nihil*, is in tegenstelling tot de politieke uitstraling van graven van de elite of het keizerlijke hof. Met andere woorden dient (veeleer) onderzocht te worden wat de opzet was voor het oprichten van specifieke grafconstructies of wat de keuze bepaalde voor een specifieke funeraire organisatievorm. Deze opzet kan variëren van de wil tot het uitdrukken van macht en prestige, wat natuurlijk ook een (in de strikte zin van het woord) politieke drijfveer kan zijn, tot oprechte naastenzorg. Het is duidelijk dat het onderzoek naar de opzet en het concept inzake grafconstructies van groot belang is met het oog op de vraag naar de funeraire organisatie van de christelijke begraafplaatsen. Het is bijvoorbeeld denkbaar dat wanneer bewezen zou kunnen worden dat *collegia* een soort liefdadigheidsinstellingen waren die instonden voor begravenissen van armen, dit een perspectief opent op de christelijke begrafeniszorg voor armen.³

Wat betreft het juridische onderzoek wordt er geopteerd om geen algemeen beeld te schetsen van de juridische bepalingen, maar om per groep van opdrachtgevers die specifieke juridische elementen aan te halen die een beter inzicht in de funeraire organisatie toelaten. Op

¹ Zie hiervoor bijvoorbeeld Schoen 2000, 14–18. Bij zijn onderzoek naar het uitvaartritueel, de sociale status en de regelgeving in Rome tussen 100 v.Chr. en 300 n.Chr. gaat Schoen er vanuit dat de Romeinse uitvaart gekenmerkt wordt door “het funeraire ritueel” (eigenlijk wordt hiermee bedoeld de funeraire organisatie in al haar aspecten) dat overeenkomstig is met de status van de overledene en zijn familie. Met andere woorden kan gezegd worden dat Schoen vanuit het algemene, van alle status-factoren ondane, idee van “het funeraire ritueel” start en dit verder uitdiept, terwijl in dit onderzoek veeleer vanuit het micro-onderzoek van de verschillende opdrachtgevers zal getracht worden om de funeraire organisatie (in zijn geheel) van de pagane maatschappij te doorgronden. Op deze wijze is het vervolgens mogelijk na te gaan of en op welke wijze de christelijke funeraire organisatie haar oorsprong vond of paste in de specifieke funeraire organisatie van de verschillende onderscheiden groepen van opdrachtgevers en/of in de “algemene” pagane funeraire organisatie.

² Zie bijvoorbeeld Erasmo 2001, 31–43 waarin op overtuigende wijze aangetoond wordt hoe de grafconstructie van Augustus een sterke (in de strikte zin van het woord) politieke boodschap uitdraagt. Maar zie bijvoorbeeld ook Cotter 1996, 75–76 en Randazzo 1998, 229–230 voor het politieke gewicht van de *collegia* en de politieke reacties van het Staatsbestuur hierop. Hieruit blijkt duidelijk dat *collegia* niet alleen mogen beschouwd worden als politiek zwakke (funeraire) organisaties.

³ Zie reeds hoofdstuk 1 en verder ook nog hoofdstuk 5.

deze wijze moet het mogelijk zijn te achterhalen in hoeverre de verschillende onderscheiden groepen van oprichters gebonden waren aan wettelijke funeraire bepalingen. Bovendien kan zo reeds duidelijk worden welke funeraire organisatie-vormen een (juridische) mogelijkheid boden voor de christenen om zich organiseren met het oog op de aanleg van een funeraire constructie.

Het onderzoek naar de economische aspecten wordt op het eerste gezicht bemoeilijkt door de weinige gegevens die op basis van de epigrafische, archeologische of literaire bronnen kunnen achterhaald worden. Vaak kan alleen maar gegist worden naar de kosten die verbonden waren aan een specifieke grafconstructie of naar de kosten die gepaard gaan met een specifieke funeraire organisatievorm.¹ Toch is het duidelijk dat de gemaakte kosten min of meer een weerspiegeling zijn van de financiële draagkracht die eigen is aan de sociale klasse waartoe de opdrachtgevers behoren.

Het ritueel-religieuze luik blijft om twee redenen tamelijk beperkt. Ten eerste wordt in dit hoofdstuk namelijk alleen aandacht besteed aan de funeraire organisatie in de pagane maatschappij van de stad Rome. Het is dus overbodig om een algemeen beeld te schetsen van de religieuze opvattingen over de dood in de antieke wereld. De tweede reden voor de relatief weinige aandacht voor de religie is dat het religieus gevoel omtrent de dood zoals hij werkelijk beleefd werd door de individuele personen vaak niet te achterhalen is. De weinige informatie die we hieromtrent kennen via primaire bronnen is vaak niet meer dan een *opinio communis*. Bovendien zijn religieuze argumenten, zoals Hope concludeert (altijd) onvoldoende om veranderingen in funeraire praktijken te verklaren. Wat evenwel niet in de weg staat dat religieuze overwegingen wel een (vaak heel beperkte) rol konden spelen in de funeraire organisatie.²

Bij deze vier opgesomde aspecten treden geen grote problemen op om die aspecten af te leiden uit de primaire bronnen en het archeologisch materiaal. Bij het sociale onderzoek daarentegen stoot men op twee problemen: ten eerste is het moeilijke om de maatschappij in te delen in sociale klassen en ten tweede is er de problematische link tussen het funeraire archeologische materiaal en de sociale klassen. Wat betreft de indeling van de maatschappij in sociale klassen, valt het echter buiten de opzet van deze dissertatie om een uitgebreid onderzoek te voeren naar de maatschappelijke of sociale klassen die in de Romeinse maatschappij aanwezig waren. Een bondig overzicht van de sociale klassen is echter wel noodzakelijk willen we een beter inzicht verkrijgen in de funeraire organisatie van de pagane (en straks de christelijke) leefwereld. De Romeinse maatschappij kan schematisch voorgesteld worden als een piramide. Deze piramide wordt horizontaal verdeeld in een onderklasse en een bovenklasse. De in numerieke omvang veel grotere onderklasse bestaat uit dat deel van de bevolking (algemeen omschreven met de term *plebs*) waarvan de individuen onderling van elkaar verschillen door juridische factoren (bijvoorbeeld door slavernij of het al dan niet bezitten van burgerrecht) en door sociale factoren (bijvoorbeeld door beroepsbezigheden of inkomsten). Deze op het eerste gezicht heterogene groep van vrije burgers, *liberti* en slaven wordt gekenmerkt door de afwezigheid van stand, prestige en macht. Tot de veel kleinere bovenklasse bovenaan de piramide behoren die personen die beschikken over (veel) geld. De

¹ Voor het mausoleum A in het Vaticaan bedroeg de kostprijs 6000 sestertiën. Maar het driemaal grotere mausoleum H kan (afhankelijk van de decoratie en materiaalkeuze) gemakkelijk meer dan 18.000 sestertiën gekost hebben. (Zie Eck 1989, 73). Voor bijzettingen door *collegia* lopen de prijzen uiteen. De opzet om de kosten te drukken in *collegia* kan soms afgeleid worden uit de keuze voor materialen of het hergebruik van materialen. (Zie Caldelli 1999, 61) Er kan evenwel gedacht worden dat de 250 sestertiën die door Nerva als *funeraticium* aan het *plebs* geschonken worden een minimum bedrag was voor een “behoorlijke” bijzetting. (Zie Duncan-Jones 1974, 127–131) Armen in Rome daarentegen werden gratis bijgezet (Zie Prell 1997, 139–140).

² Zie Hope 1997b, 103–121.

top van deze klasse wordt gevormd door de keizer en het keizerlijke hof. Onder de keizer staan de geprivilegieerde klassen van senatoren, ridders en decurionen. De bovenklasse wordt gekenmerkt door militaire, administratieve en politieke macht (bijvoorbeeld door middel van de *cursus honorum* en wettelijke privileges), prestige (bijvoorbeeld door middel van funeraire inscripties die verdiensten van de personen prijzen of door middel van speciale kledij of door middel van door hen bekostigde bouwprojecten) en financiële draagkracht. Binnenin deze piramide kan nog een tweede piramide getekend worden. De top van deze piramide bevindt zich in het vlak van de hogere klasse terwijl de basis ervan zich in de lagere klasse bevindt. Tot deze klasse behoren de keizerlijke slaven en *liberti* (de *familia Caesaris*) en de rijkere *liberti*. Bepaalde individuen uit de *familia Caesaris* wisten door middel van de nabijheid van de keizer (grote) invloed te krijgen en privileges te verzamelen.¹

Binnen deze macro-indeling tussen hogere klasse en lagere klasse zorgden twee systemen voor een micro-indeling: ten eerste patronage en ten tweede de *collegia*. Het systeem van patronage was zowel kenmerkend voor de onderklasse als voor de bovenklasse: zowel in de hogere klasse als in de lagere klasse deed de financieel of politiek minder draagkrachtige een beroep op de sterkere. Door middel van patronage kon de minder draagkrachtige zich proberen op te werken tot een hoger niveau. Ook de *collegia* speelden een sociale rol en dit niet alleen in het voorzien van gemeenschappelijke bijeenkomsten voor de leden maar ook door de mogelijkheid functies en de daarmee gepaard gaande titels te verwerven binnen het *collegium*. Deze titels die door de dragers buiten het *collegium* nooit zouden kunnen bereikt worden, zorgen evenwel voor specifieke (sociale) relaties met de anderen.² De *collegia* speelden vooral voor de *humiliores* een zeer cruciale rol om een plaats in de maatschappij te verwerven.³ Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze twee diep in de maatschappij gewortelde systemen ook hun invloed gehad hebben in de funeraire organisatie zoals in het vervolg van dit hoofdstuk duidelijk zal worden.

Wat betreft het tweede probleem, namelijk de link tussen de funeraire archeologische structuren en de sociale klassen, moet de vraag gesteld worden of de funeraire structuren steeds kunnen gekoppeld worden aan de sociale status van de eigenaar.⁴ Meeks kon in zijn studie omtrent de sociale status van de christenen uit de Paulinische gemeenschappen namelijk aantonen dat er in bepaalde gevallen duidelijk sprake was van *status inconsistency*. Hiermee bedoelde Meeks dat de nieuw verworven sociale status die een persoon wil uitdragen toch niet door de gehele maatschappij alsdanig aanvaard of gezien wordt.⁵ Een duidelijk voorbeeld van deze theorie hebben we ook reeds aangetroffen in het pagane funeraire archeologische materiaal. Talrijke *liberti* bouwden grote grafconstructies die hun rijkdom en prestige dienden te onderstrepen. Vaak verzwegen ze dan ook hun ware afkomst. Ze wilden

¹ Hope 2000a, 125–152 maar vooral 135–141. Zie verder ook Alföldy 1979, 83–164 en Alföldy 1986, 51.

² Hope 2000a, 141.

³ Clemente 1991, 83. De *humiliores* zijn deze personen die weinig juridische protectie genieten. Ze zijn dus niet noodzakelijk *ipso facto* gelijk te stellen aan bezitslozen. Zoals verder nog zal aangetoond worden, zorgden de *collegia* voor een sociale bedding, het zich verzekeren van een plaats in de maatschappij. Dus net datgene wat de *humiliores* moesten ontberen. Tegenover de *humiliores* staan dan de *honestiores*.

⁴ Zie Jones 1993a, 431; Jones 1993b, 247–254; Hope 1997a, 69 en 73; Hope 1997b, 103–121 en Hope 2000b, 93–113 waarin kritische bedenkingen geponeerd worden aangaande de link tussen funeraire constructies en de sociale status van de grafeigenaar. Zie ook Erasmo 2001, 31–43 waarin aangetoond wordt dat bij uitbreiding zelfs kan gesteld worden dat het gehele funeraire ritueel (dit is van de lijkverzorging tot de zorg voor de funeraire constructies) sterk symbolisch geladen is en dat bijgevolg de status van de overleden persoon, zoals die valt af te leiden uit het funeraire ritueel, een status is die door de levenden wordt toegekend of opgelegd aan de overleden persoon.

⁵ Meeks 1983, 53–73.

zich als het ware tot een betere klasse laten rekenen dan die van de *liberti*. Maar dit kan niets veranderen aan het gegeven dat de eigenaars *liberti* waren én bleven.¹

Aldus wordt het duidelijk dat slechts in uitzonderlijke gevallen met zekerheid uitspraak zal kunnen gedaan worden over de sociale status van een grafeigenaar aangezien de grafconstructie niet zonder meer een reflectie is van de (sociale) realiteit waarin het funeraire archeologische materiaal tot stand kwam.²

2. De funeraire organisatie door de stad

2.1 Inleiding

De funeraire organisatie door de stad of staat kan een eerste aanknopingspunt zijn voor de christelijke funeraire organisatie. Misschien stond de stad of staat in voor begraafplaatsen waar ook christenen konden worden bijgezet. Het onderzoek naar de funeraire organisatie door de stad kan opgesplitst worden in drie onderdelen: ten eerste een historisch onderzoek, ten tweede een archeologisch onderzoek en ten derde een confrontatie tussen beide benaderingen. In het historisch onderzoek wordt aan de hand van de weinige primaire teksten die handelen over de gemeenschappelijke begraafplaats georganiseerd door de stad Rome dieper ingegaan op de topografische context, de omvang, opbouw en datering van de begraafplaats. Verder komen in deze sectie ook de juridische bepalingen die betrekking hebben op een dergelijke gemeenschappelijke begraafplaats aan bod evenals de doelgroep van deze begraafplaats en tenslotte ook de eigenlijke organisatie. Voor dit laatste punt kan ook een beroep gedaan worden op inscripties die niet van Rome afkomstig zijn maar die tevens handelen over gemeenschappelijke door de stad georganiseerde begraafplaatsen. In het archeologisch onderzoek wordt verder ingegaan op de opgravingen van Lanciani langs de via Napoleone III waar archeologische resten zijn aangetroffen van door de stad Rome aangelegde begraafplaatsen. Op deze manier is het tenslotte mogelijk het historisch onderzoek te confronteren met het archeologisch onderzoek. Hierbij zal duidelijk worden dat er tussen beide benaderingen grote discrepanties bestaan die om een oplossing vragen.

¹ Dexheimer 2000, 78–84; Eck 1987, 74–76; Eck 1989, 70; Gardner 1999, 35–53. Zie echter bijvoorbeeld ook Andreau 1991, 74–82 waarin uiteengezet wordt hoe bepaalde individuen binnen de economische sector, namelijk de zakenlieden, wisten op te klimmen tot het niveau van de aristocratie of zelfs tot de stand van de ridders en de senatoren. Er is met andere woorden sprake van een zekere sociale mobiliteit. Toch blijft het nieuw verworven statuut van de zakenlieden, ondanks hun rijkdom, zeer breekbaar. Hun nakomelingen kunnen namelijk met alle gemak terugvallen in de niet-aristocratische klasse.

² Zie ook Eck 2001, 197–201 waarin op overtuigende wijze aangetoond wordt dat op basis van de op inscripties overgeleverde afmetingen van grafconstructies van personen van wie bekend is wat hun beroep was, de grootte van *tituli* en de veronderstelde financiële mogelijkheden per sociale klasse nog steeds geen eensluitende link kan opgesteld worden tussen grafconstructie en sociale klasse. Nog moeilijker wordt het wanneer men een grafconstructie van een niet geïdentificeerde eigenaar wil plaatsen binnen een sociale context: grafgrootte is namelijk niet steeds een zuivere weerspiegeling van de sociale klasse van de eigenaar. Verder in dit hoofdstuk wordt duidelijk dat ook de link tussen “eenvoudige”, niet-monumentale grafconstructies (bijvoorbeeld *formae*, *a cappuccina*- en *a cassa*-graven) en sociale status een onderwerp van discussie is.

2.2 Historisch onderzoek

2.2.1 Topografische context, omvang, opbouw en datering van de gemeenschappelijke begraafplaats

Volgens Varro bevond er zich te Rome een gemeenschappelijke begraafplaats die buiten de stad gelegen was.¹ Deze plaatsing van de begraafplaats buiten de stadsmuren is conform de uit het midden van de vijfde eeuw v.Chr. stammende Wet van de Twaalf Tafelen. De eerste regel van de Tiende Tafel stelt expliciet dat er binnen de stadsmuren niet mag geïnhumeerd of gecremeerd worden.² Of de plaatsing van de gemeenschappelijke begraafplaats rechtsteeks bepaald werd door deze Wet is niet bekend. Bij het onderzoek van de pagane (en christelijke) funeraire constructies kon echter vastgesteld worden dat ook deze grafconstructies zonder uitzondering steeds buiten de stadsmuren van Rome waren opgericht.³ Volgens Horatius bevond de gemeenschappelijke begraafplaats zich op de Esquilinus. Over de omvang van de begraafplaats zijn we slechts beperkt geïnformeerd. Horatius is de enige antieke auteur die de afmetingen vermeldt van de (in zijn tijd in gebruik zijnde) gemeenschappelijke begraafplaats. Volgens hem was de begraafplaats 1000 voet bij 300 voet.⁴ Over de eigenlijke opbouw van de gemeenschappelijke begraafplaats worden slechts weinig gegevens verstrekt in de primaire bronnen. Varro vermeldt dat de begraafplaats bestond uit verschillende putten die *puticuli* genoemd werden.⁵ Volgens Horatius werden de *puticuli* op de Esquilinus opgegeven door Maecenas, een minister van Augustus. Horatius looft Maecenas die van een plaats waar ooit de gebleekte beenderen onder de zon lagen een gezonde plaats heeft gemaakt door er tuinen aan te leggen.⁶

Naast deze *puticuli* waren er volgens Porphyrius ook crematoria op de begraafplaats aanwezig.⁷ Ook tijdens latere fasen blijven er volgens Porphyrius (en onrechtstreeks kan dit ook afgeleid worden bij Martialis en Annaeus Lucanus) publieke crematoria in gebruik op de begraafplaats.⁸ Uit de primaire bronnen kan een datering afgeleid worden van deze gemeenschappelijke begraafplaats. De verwijzing van Varro naar zijn meester Aelius Stilo wanneer eerstgenoemde het heeft over de *puticuli* maakt het alleszins mogelijk te veronderstellen dat deze *puticuli* reeds in de tweede eeuw v.Chr. in gebruik waren.⁹

2.2.2 Juridisch statuut van de gemeenschappelijke begraafplaats

Varro vermeldt dat de begraafplaats een *locus publicus* was. Dit impliceert dat de begraafplaats eigendom van het *populus Romanus* was en voor publiek gebruik bestemd was.¹⁰ Benadrukt dient te worden dat de antieke auteurs niet ingaan op de vraag of deze

¹ Varro, *Lingua Latina* 5, 25.

² De Visscher 1963, 19 en 22; Düll 1976, 56 en 96.

³ Zie Hoofdstukken 2 en 3.

⁴ Horatius, *Sermones* I, 8, 11 en 14. Aangezien één voet 0,296m is (Lanciani 1979 (1897), 587), was de door Horatius beschreven begraafplaats dus 296m bij 88,80m.

⁵ Varro, *Lingua Latina* 5, 25; Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani*, 216 (naar Platner 1929, 435): *puticuli sunt appellati quod vetustissimum genus sepulturae in puteis fuerit et dicti puticuli quia ibi cadavera putescerent.*

⁶ Horatius, *Sermones* I, 8, 14–16. Zie ook Pisani Sartorio 1983, 101–102 en 104.

⁷ Porphyrius' commentaar op Horatius' *Sermones* I, 8, 11. Zie ook nog Porphyrius' commentaar op Horatius' *Epodes* 5, 99–100 waarin eveneens gesteld wordt dat er naast inhumatie ook crematie plaats vond in de begraafplaats op de Esquilinus.

⁸ Porphyrius' commentaar op Horatius' *Sermones* I, 8, 14; Martialis, *Epigrammata* VIII, 75, 9–10; Annaeus Lucanus, *Belli Civilis* VIII, 736–738.

⁹ Varro, *Lingua Latina* 5, 25. Pace Bodel 1994, 107; Le Gall 1980–1981, 151.

¹⁰ Varro, *Lingua Latina* 5, 25. Zie verder Bodel 1994, 39 en 107 voor de definiëring van *locus publicus*.

begraafplaats, zoals normaal alle begraafplaatsen beschouwd worden, een *locus religiosus* was. Het is dus niet met zekerheid bekend of de begraafplaats op de Esquilinus een legaal statuut had. Vooraleer een graf (dit is zowel het eigenlijke graf als het bovengrondse monument) namelijk een officieel, wettelijk statuut kreeg, moest volgens De Visscher en Ducos aan verschillende voorwaarden voldaan zijn. De belangrijkste voorwaarden waren dat er een begrafenisritus heeft plaatsgevonden, dat het lichaam van de overledene in het graf aanwezig is en dat de resten van de overledenen (dus zowel crematie-resten als het intacte lichaam bij inhumatie) moesten bedekt worden zodat ze aan het zonlicht onttrokken waren.¹ Bodel wijst erop dat de *puticuli* waarschijnlijk open bleven en dat dus aan één essentiële regel niet voldaan was om de begraafplaats als een *locus religiosus* te beschouwen. Technisch gesproken is de gemeenschappelijke begraafplaats van Rome een *locus publicus*. Dit staat volgens Bodel evenwel niet in de weg dat de begraafplaats vanuit een moreel aanvoelen tegenover de doden toch als een *locus religiosus* (met haar eigen wetgeving en bescherming van de graven) kon beschouwd worden.² Bodel komt bovendien tot de conclusie dat de *lucus Libitinae* (een aan Venus gewijd bos en tevens het hoofdkwartier van de begrafenisondernemers op de Esquilinus; zie verder) een *locus publicus* en geen *locus religiosus* was. Dit versterkt het idee dat ook de begraafplaats waar dit hoofdkwartier in gelegen was officieel een *locus publicus* was.³

Met het oog op de ontstaansgeschiedenis van de catacomben lijkt het mij belangrijk vast te stellen dat er (weliswaar in de Republiek) begraafplaatsen konden worden opgericht die geen legaal statuut hadden. Zoals verder zal blijken wil dit echter niet zeggen dat deze begraafplaatsen niet aan wetten onderworpen konden worden. Dit was voor de begraafplaats op de Esquilinus meermaals het geval wanneer de begraafplaats tot overlast leidde (zie verder).

2.2.3 Doelgroep van de gemeenschappelijke begraafplaats

Volgens Horatius was de begraafplaats bestemd voor het Romeinse *plebs* en slaven. Dit klopt inderdaad met het gegeven dat de begraafplaats volgens Varro een *locus publicus* was.⁴ In het moderne onderzoek meent alleen Johnston dat de arme klasse niet steeds in de *puticuli* van de gemeenschappelijke begraafplaats werd bijgezet. Volgens hem waren er genoeg andere “instanties” (namelijk de *patronus*, verenigingen en welwillendheid van individuen) die instonden voor hun begrafenis. Alleen in periodes van plagen en pest werden volgens hem de *puticuli* aangewend als begraafplaats. In overige periodes werden volgens Johnston alleen vreemdelingen, uitgestoten slaven, personen die omgekomen zijn in de arena, criminelen en ongeïdentificeerde personen in *puticuli* bijgezet.⁵ Argumenten voor deze afwijkende stelling geeft Johnston niet. Volgens een hieronder volgende (weliswaar deels hypothetische) kwantitatieve berekening van het aantal bijzettingen per jaar, is het onmogelijk dat bijna alleen in periodes van pest gebruik werd gemaakt van de *puticuli*. Er is bovendien

¹ Zie De Visscher 1963, 32 en Ducos 1995, 137–138 voor verwijzingen naar de antieke auteurs waarop beiden zich baseren.

² Bodel 1994, 39–40. Vergelijk met Mommsen 1895, 208 waarin ook gesteld wordt dat er geen officiële stedelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen bestonden. Wat evenwel niet in de weg stond dat de stad wel betrokken was inzake de bijzettingen.

³ Bodel 1994, 66–67. Zie in verband met de *Lucus Libitinae* ook het bondige artikel Freyburger 1995, 213–222 voor een uitvoerige bibliografie rond Venus Libitina (de godin van de doden en de dood), de funeraire registers, de *libitinarii* en de plaats van de *Lucus Libitinae*.

⁴ Horatius, *Sermones* I, 8, 10.

⁵ Johnston 1973 (1932), 378–379.

geen enkele reden om te twijfelen aan Horatius die expliciet vermeldt dat armen en slaven daar werden bijgezet.

Een inscriptie uit Pozzuoli van een wet inzake de gemeenschappelijke begraafplaats daar (die goed vergelijkbaar is met de gemeenschappelijke begraafplaats in Rome) vermeldt dat ook vreemdelingen en ter dood veroordeelden in de gemeenschappelijke begraafplaats (moesten) worden bijgezet. Er mag verondersteld worden dat dit ook in Rome het geval was.¹ Hieruit kan afgeleid worden dat ook in Rome veroordeelden waarschijnlijk in de gemeenschappelijke begraafplaats werden bijgezet.

De toegepaste begrafenisritus levert een aanwijzing om te stellen dat de *puticuli* louter voor armen bestemd waren aangezien ze geïnhumeerd werden. Een overzicht van de toegepaste begrafenisriten tijdens de Republiek maakt dit duidelijk. Op basis van de uit het midden van de vijfde eeuw v.Chr. stammende Wet van de Twaalf Tafelen kan besloten worden dat in het begin van de Republiek zowel inhumatie als crematie gebruikelijk waren.² Volgens Davies, die verwijst naar de begraafplaats op de Esquilinus uit het begin van de Republiek (niet te verwarren met de gemeenschappelijke begraafplaats in *puticuli*), en Suchecki is inhumatie evenwel aanvankelijk meer gangbaar.³ Vanaf 400 v.Chr. komen echter opnieuw meer crematie-graven voor dan inhumatie-graven.⁴ Er dient echter benadrukt worden dat er in de derde en tweede eeuw v.Chr. nog steeds inhumatiebijzettingen werden doorgevoerd ondanks het overwicht van de crematie-ritus. Deze inhumatiebijzettingen vonden volgens Nock, Toynbee en Davies plaats in de *puticuli*.⁵ Toch is het volgens Nock niet juist om op basis van de begrafenisritus een sociaal onderscheid op te stellen, namelijk crematie alleen voor hogere klassen en inhumatie in *puticuli* voor de lagere klassen. Ook de armen hadden, zo stelt Nock die zich baseerde op Lucanus en Martialis, kans op een crematie.⁶ Het klopt inderdaad dat de armen, of toch zij die zich geen eigen grafconstructie konden veroorloven, tijdens de Republiek ook konden gecremeerd worden. Getuige daarvan is de as die in de *puticuli* werd aangetroffen. Maar de antieke auteurs waarop Nock zich baseerde spreken veeleer over de situatie in de tweede helft van de eerste eeuw n.Chr. en niet over de periode waarin de *puticuli* in gebruik waren. Welke de achterliggende redenen zijn voor het inhumeren van de armere klasse is niet bekend.⁷ Op het einde van de Republiek waren er volgens Lucretius drie gangbare begrafenisriten, namelijk ten eerste crematie, ten tweede een speciale vorm van inhumatie, namelijk balsemen en ten derde inhumatie.⁸

Het moet echter benadrukt worden dat de begraafplaats op de Esquilinus niet alleen bestemd was voor het begraven van armen. Cicero vermeldt dat Sulpicius Rufus, een verdienstelijke man, op de *campus Esquilinus* over ongeveer 80m² kon beschikken om er zijn graf en dat van zijn *liberti* en hun nageslacht op te richten.⁹ Dit is volgens Lanciani een extra

¹ Voor de inscriptie uit Pozzuoli zie AE 1971, 88. Zie verder Bodel 1994, 72–80 (met nieuwe tekstuitgave). Bodel 1994, 38; Rebillard 1999a, 270–271. Zie verder ook Tacitus, *Annales* II, 32 en Suetonius, *Divus Claudius*

25 in verband met de openbare terechtstellingen op de Esquilinus.

² De Visscher 1963, 19 en 22; Düll 1976, 56 en 96.

³ Davies 1977, 17; Suchecki 1993, 662.

⁴ Toynbee 1971, 40.

⁵ Davies 1977, 17; Nock 1942, 322; Toynbee 1971, 40.

⁶ Nock 1932, 322. Lucanus, *De Belli Civilis* VIII, 736 en Martialis, *Epigrammata* VIII, 75, 9. Nock verwijst per vergissing naar Martialis, *Epigrammata* VII in plaats van *Epigrammata* VIII.

⁷ Het ligt buiten de doelstelling van deze studie om dieper in te gaan op de problematiek van de begrafenisritus vóór en tijdens de Republiek. Voor de primaire bronnen en verschillende verklarende modellen voor het afwisselend en gemengd gebruik van crematie en inhumatie vóór de Republiek zie bijvoorbeeld: Davies 1977, 13–18; De Visscher 1963, 11–42; Suchecki 1993, 659–664; Toynbee 1971, 39–42.

⁸ Lucretius, *De Rerum Natura* III, 890–893. Zie ook Toynbee 1971, 29.

⁹ Cicero, *Philippica* 9, 7, 17. Zie ook: Albertoni 1983, 155; Jordan 1970, 270.

argument om te stellen dat wie zich een graf kon veroorloven zich niet liet bijzetten in de massagraven waar (zonder dat meteen kwantitatieve gegevens bekend zijn) waarschijnlijk hoofdzakelijk inhumatie plaats vond. Lanciani vermeldt evenwel dat hij in de *puticuli* ook as heeft aangetroffen naast (hoofdzakelijk) beenderen.¹

2.2.4 De organisatie van de gemeenschappelijke begraafplaats

Een beperkt inzicht in de organisatie van de gemeenschappelijke begraafplaats krijgen we bij Plutarchus. Nabij de begraafplaats op de Esquilinus bevond zich volgens hem de *Lucus Libitinae*. Dit was een heiligdom waar men alle benodigdheden voor een begrafenis kon aanschaffen. Tot deze benodigdheden behoorden waarschijnlijk mirre, kaneel, lijkwaden, parfum, papyrus om de *bustum* aan te steken, lijkbaren en fakkels aangezien bijzettingen voor armen normaal 's nachts plaats vonden. Richardson, Freyburger en Virrouvet menen dat de *Lucus Libitinae* inderdaad niet ver van de begraafplaats op de Esquilinus gelegen was. Waarschijnlijk bevond de *Lucus Libitinae* zich buiten de *porta Esquilina* maar nog binnen het *pomerium* van Servius Tullius.² In dit heiligdom werkten de *libitinarii*. Deze vormden waarschijnlijk een soort religieuze vereniging rond de godin Venus Libitina. Hun taak is waarschijnlijk goed vergelijkbaar met die van de *manceps* en zijn *operae* in Pozzuoli (zie verder). Tot het corps van de *libitinarii* behoort onder meer een *pollinctor* (verzorger van de lijken), *vespillones* en *sandapilarii* (lijkdragers), *praeficae* (klaagvrouwen), *fossores* (grafdelvers) en *ustores* (lijkverbranders).³

Dionysios van Halikarnassos vermeldt verder dat in de *Lucus Libitinae* één muntstuk werd geïnd bij een overlijden om op deze wijze het aantal gestorvenen bij te houden. Deze taks zou ingesteld zijn door Servius Tullius om te achterhalen hoeveel inwoners de stad telde en hoeveel inwoners daarvan onder de wapens konden dienen.⁴ Suetonius spreekt (in het kader van de pestepidemie in 65 n.Chr. in Rome) zelfs van een register in de *Lucus Libitinae* waarin het aantal overleden personen werd bijgehouden. In het najaar van 65 n.Chr. werden toen 30.000 personen in het register ingeschreven.⁵

De getuigenis over het betalen van één muntstuk in de *Lucus Libitinae* van Dionysios van Halikarnasos (die zich baseerde op de *Annales* van Lucius Pison) kan volgens Virrouvet niet meteen als een historische realiteit beschouwd worden. Virrouvet acht het mogelijk dat Dionysios van Halikarnasos verwijst naar een vroeger gebruik waarbij het aantal mannelijke overledenen werd bijgehouden. Deze “telling” van overledenen hadden echter veeleer een militaire functie, namelijk het kennen van het aantal mannen dat kon opgeroepen worden als soldaat, en geeft niet meteen een volledig demografisch overzicht. Daartegenover staat volgens Virrouvet dat Suetonius' citaat er duidelijk op wijst dat er lijsten van (onder meer) het aantal overledenen werden bijgehouden.⁶ Het blijft evenwel de vraag of deze lijsten alleen werden bijgehouden tijdens catastrofes of een vast gebruik waren. Parkin meent in de verwijzingen in de primaire bronnen naar doden-registratie echter geen bewijs te zien voor een regelmatige telling van het aantal overledenen. Virrouvet daarentegen is er toch van

¹ Lanciani 1874, 48; Lanciani 1889, 64–65; Lanciani 1979 (1897), 409–410. Zie ook Prell 1997, 138–139.

² Plutarchos, *Moralia* 23. Zie ook Richardson 1992, 235; Virrouvet 1997, 82–83.

³ Freyburger 1995, 218–219. In Titus Livius, *Ab Urbe condita* XL, 19, 3 en XLI, 21, 6 worden de *libitinarii* tweemaal vermeld in verband met twee pestepidemiën in de eerste drie decennia van de tweede eeuw v.Chr.

⁴ Dionysios van Halikarnassos, *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* IV, 15, 5. Zie ook Freyburger 1995, 216; Parkin 1992, 37–38.

⁵ Suetonius, *Nero* XXXIX, 1. Zie ook Parkin 1992, 37–38; Virrouvet 1997, 83.

⁶ Virrouvet 1997, 81–83. Zie ook Parkin 1992, 36 waarin vermeldingen van aantallen overledenen in bepaalde primaire bronnen niet weerhouden worden als bewijzen voor het bestaan van dergelijke lijsten.

overtuigd dat dergelijke lijsten wel een vast gebruik waren.¹ Het dient nog benadrukt te worden dat Virrouvet ervan uitgaat dat de *libitinarii* waarschijnlijk alleen vrije burgers van een graf voorzagen.² Dit versterkt volgens haar de indruk dat de lijsten van overleden personen alleen tot doel had om te berekenen over hoeveel strijdbare volwassen mannen de stad nog beschikte.³ Het is opmerkelijk dat in de directe nabijheid van de *Lucus Libitinae* zich de *Lucus* van Juno Lucina bevond. Juno Lucina was de godin die waakte over de geboorte. Bij iedere geboorte moest in haar tempel (naar analogie bij de *Lucus Libitinae*) één muntstuk geofferd worden.⁴

Elders in Italië, namelijk in Lucera, Pozzuoli en Bergamo werden inscripties aangetroffen die ons beter informeren over de *Lucus Libitinae*. De oudste inscriptie die betrekking heeft op gemeenschappelijke begraafplaatsen dateert waarschijnlijk reeds uit de derde eeuw v.Chr. en werd in Lucera ontdekt. De inscriptie die op de begraafplaats van Lucera werd opgericht, verbiedt het storten van mest, het achterlaten van lijken en het offeren ter ere van de doden. Ook in deze inscriptie is er sprake van een *Lucus Libitinae*. Met de inscriptie wilde de stad een bepaalde zone op de begraafplaats afbakenen. Deze zone werd misschien als vestigingsplaats gebruikt door de lokale begrafenisondernemers.⁵

In Pozzuoli werd een (fragmentarisch) bewaarde inscriptie van stedelijke *leges libitinariae* aangetroffen die ons een goed inzicht heeft in de organisatie van de begraafplaatsen voor de armen. De inscriptie van Pozzuoli was op meerdere marmerplaten aangebracht en kan gedateerd worden tussen de eerste helft van de eerste eeuw v.Chr. en Augustus. De inscriptie vermeldt dat één privaat persoon, namelijk de *manceps*, belast was met het begraven van de armen tegen een door de in de wet vastgelegde vergoeding. De *manceps* werd bijgestaan door minstens 32 medewerkers, de *operae*. Als tegenprestatie voor zijn monopolie-positie moest de *manceps* instaan voor openbare en private terechtstellingen en moest hij de veroordeelden gratis begraven. De *manceps* stond ook in voor de begrafenis van vreemdelingen. De begrafenis van de armen, veroordeelden en vreemdelingen vonden plaats op een *locus publicus*. Bovendien stond de *manceps* er ook voor in dat er geen lichamen zonder begrafenis achterbleven. Verder vermeldt de inscriptie onder meer voorschriften voor de kledij van deze begrafenisondernemers wanneer ze binnen de stadsmuren kwamen, waar ze moesten wonen en werken, namelijk in de *Lucus Libitinae*, en binnen welke tijdsduur de lichamen van overledenen dienden opgehaald te worden. Het belang van deze inscriptie ligt hierin dat ze bewijst dat er naast Rome nog andere steden zijn die beschikken over een *Lucus Libitinae*. Ook in Pozzuoli stond de stad dus in voor een gemeenschappelijke begraafplaats voor de armen.⁶

De jongste inscriptie die een verder inzicht geeft in de stedelijke funeraire organisatie is die uit Bergamo die gedateerd wordt in de tweede eeuw n.Chr. De inscriptie is aangebracht op een sculptuur die opgericht werd ter ere van P. Marius Lupercianus. Deze ridder had namelijk de *lucar Libitinae* teruggegeven aan de burgers nadat deze door de stad was

¹ Parkin 1992, 36; Virrouvet 1997, 83–84.

² Virrouvet 1997, 86. Virrouvet verwijst hiervoor naar Titus Livius *Ab Urbe condita* XLI, 21, 6 waar een duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen slaven die onbegraven in de straten achterblijven en vrije burgers die door de *libitinarii* worden begraven tijdens een pestepidemie tijdens de eerste drie decennia van de tweede eeuw v.Chr.

³ Virrouvet 1997, 86–87.

⁴ Freyburger 1995, 216 en 221.

⁵ CIL IX, 782. Zie tevens Bodel 1994, 1–5 en 64–68; Rebillard 1999a, 271.

⁶ Voor de inscriptie uit Pozzuoli zie AE 1971, 88. Zie verder Bodel 1994, 72–80 (met nieuwe tekstuitgave); Hinard 1995, 205–212; Rebillard 1999a, 270–271.

overgenomen. De *lucar Libitinae* betekent volgens Bodel een inkomst die gelinkt kan worden aan een *Lucus Libitinae* naar het model zoals geattesteerd in Pozzuoli.¹

2.3 Archeologisch onderzoek

2.3.1 Topografische context, omvang, opbouw en datering van de gemeenschappelijke begraafplaats

Via het archeologische onderzoek van Lanciani wordt de opbouw van de begraafplaats meer duidelijk. Tussen 1874 en 1885 werden onder leiding van Lanciani opgravingen uitgevoerd langs de via Napoleone III waarbij een deel van de begraafplaats van de Esquilinus ontdekt werd. De begraafplaats op de Esquilinus was volgens Lanciani verdeeld in twee zones. Eén regio was bestemd voor de graven van personen die zich een eigen grafconstructie konden permitteren en de andere regio was bestemd voor de *puticuli* voor armen, slaven en misdadigers. In de laatst vermelde regio ontdekte Lanciani vijfenzeventig *puticuli* die elk gemiddeld vijf bij vier meter in omvang en negen meter diep waren. De *puticuli* waren omzoomd met *cappellaccio*- (en/of *sperone*-) tufblokken. De putten bezaten gemeenschappelijke zijmuren. De maximaal 0,40m dikke zijmuren waren opgetrokken in tufblokken in *opera quadrata*. In deze *puticuli* werden dode dieren, as en menselijke resten samen met allerhande afval aangetroffen. In bepaalde *puticuli* was alleen een homogene zwarte massa bewaard terwijl in andere *puticuli* nog beenderen bewaard waren gebleven.² De zone met de *puticuli* was door middel van een in travertijn bekleed kanaal afgescheiden van de rest van de begraafplaats op de Esquilinus.³ Volgens Lanciani werden in deze regio honderden *puticuli* aangelegd.⁴ Lanciani zelf onderzocht slechts een zone van ongeveer 60m bij 60m.⁵ Volgens Taloni is het dan ook zeker dat wegens de onmogelijkheid de Esquilinus systematisch te onderzoeken er slechts een klein deel van de necropool op de Esquilinus bekend is.⁶

Naast deze regelmatig uitgevoerde *puticuli*, kwam bij het archeologisch onderzoek nog een ander type massagraf aan het licht. In 1876 werd bij bouwwerkzaamheden ter hoogte van het kruispunt van de via Ratazzi en de via Carlo Alberto een greppel aangesneden die deel uitmaakte van de zogenaamde *agger* van Servius Tullius. Deze buiten de *agger* gelegen greppel was volledig opgevuld met lichamen. Volgens Lanciani was het massagraf 160 voet bij 100 voet in omvang en 30 voet diep. Met een gemiddelde ruimte van 20 kubieke voet per lichaam zou deze greppel volgens Lanciani ongeveer 24.000 lichamen bevat hebben.⁷ Deze greppel werd volgens Lanciani eveneens als begraafplaats voor de armen aangewend. In een periode met een hoog sterftcijfer, bijvoorbeeld wanneer er pest uitbrak, volstonden volgens

¹ CIL V, 5128. Zie tevens Bodel 1994, 18–23.

² Lanciani 1874, 48; Lanciani 1889, 64–65; Lanciani 1979 (1897), 409–410.

³ Lanciani 1874, 48; Lanciani 1875, 43–44; Lanciani 1979 (1897), 33 en 409–410; Taloni 1973, 195–196. De exacte omvang van de *puticuli* is onzeker. In Lanciani 1874, 48 meldt Lanciani zelf dat de *puticuli* een verschillende grootte hebben. In Lanciani 1875, 43 zijn de *puticuli* gemiddeld 4m bij 4m; in Lanciani 1889, 64 zijn de *puticuli* 12 voet bij 12 voet en 30 voet diep; in Lanciani 1970, 87 (vertaling van Lanciani 1889) zijn de *puticuli* 5m bij 5m en 10m diep; in Johnston 1973 (1932), 378 zijn de *puticuli* 12 voet bij 12 voet; in Jordan 1970 zijn de *puticuli* ongeveer 4m bij 5m groot.

⁴ Lanciani 1874, 46; Lanciani 1889, 64; Lanciani 1970, 86–70.

⁵ Platner 1929, 435; Jordan 1970, 270.

⁶ Taloni 1973, 190.

⁷ Lanciani 1889, 65–66. Bij benadering mat de greppel 47,36m bij 29,6m en was de greppel 8,88m diep. Dit maakt dat de gemiddelde ruimte die in beslag genomen werd door één lichaam ongeveer 0,60m³ was. Alleen in Jordan 1970, 270 wordt in vraag gesteld of dit massagraf wel tot de Republiek behoort en niet veeleer een graf uit de Middeleeuwen (of nog recenter) is. Argumenten voor deze vraag worden niet opgegeven. Voor een beschrijving van de *Murus Servii Tullii* zie: Richardson 1992, 262–263.

hem de *puticuli* niet om het aantal overledenen in bij te zetten. Vandaar dat men toen een beroep deed op vooraf bestaande structuren om het grote aantal lichamen in te dumpen.¹

De *puticuli* worden gedateerd in de Republiek.² Op basis van archeologisch onderzoek en de primaire bronnen worden de *puticuli* gedateerd tussen de derde of tweede eeuw v.Chr. en 35 v.Chr. Dit is in overeenstemming met de datering zoals die kan afgeleid worden bij Varro.³

2.4 Confrontatie tussen het historische en archeologische onderzoek

2.4.1 De eerste onderzoekers: Lanciani en Pinza

Volgens Lanciani kunnen de vijfenzeventig *puticuli* die hij heeft opgegraven, verbonden worden met de door Varro beschreven begraafplaats van het *plebs* en de, zoals Horatius vermeldt, door Maecenas tot tuin omgevormde necropool. Het klopt inderdaad dat de *puticuli* onder een twintig tot vierentwintig voet dikke laag aarde werden begraven. Deze omvorming van de publieke begraafplaats tot tuin kaderde volgens Lanciani in de opzet om Rome tot een meer hygiënische plaats om te bouwen.⁴

In het begin van de twintigste eeuw stelde Pinza echter dat het niet mogelijk is de door Lanciani opgegraven *puticuli* gelijk te stellen met de door Varro en Horatius vermelde *puticuli*. Pinza meent dat het *plebs* en de slaven waren bijgezet in eenvoudige in de grond uitgegraven putten (*pozzi* genoemd) terwijl in de van stenen wanden voorziene *puticuli* personen met een hogere status werden bijgezet.⁵ Dergelijke kleine *pozzi* (in de literatuur vaak óók *puticuli* genoemd) komen ook elders in Italië voor.⁶

Bodel wijst er echter terecht op dat de *pozso*-graven die volgens Pinza de vaste begraafplaats waren van de armen vaak slechts één bijzetting bevatten. Deze vaststelling lijkt niet te rijmen met Varro's omschrijving van de *puticuli*. Volgens Varro werden de lichamen van het *plebs* in de kuilen gegooid om er te verteren. Bovendien vermeldt Horatius dat de grond op de gemeenschappelijke begraafplaats bestrooid lag met beenderen. Dit is niet het geval bij de *pozso*-graven.⁷ Bodel wijst er ook op dat de capaciteit van de *pozso*-graven simpelweg niet kon voldoen aan het aantal sterfgevallen per jaar.⁸

2.4.2 Het moderne onderzoek: Bodel

Toch is er een aanduiding dat de door Lanciani opgegraven *puticuli* niet de door Horatius vermelde *puticuli* zijn. Lanciani onderscheidde in de stratigrafie van de zone van de *puticuli* drie grondlagen: ten eerste het met beenderen bedekte oorspronkelijke loopoppervlak, ten tweede een laag met verbrande bakstenen, houtskool en ceramiekscherven die het

¹ Lanciani 1889, 65–66. Zie ook Hopkins 1983, 209 die de stelling van Lanciani ondersteunt.

² Albertoni 1983, 148; Le Gall 1980–1981, 148; Platner 1929, 435.

³ Varro, *Lingua Latina* 5, 25 (zie boven); Bodel 1994, 107; Le Gall 1980–1981, 151.

⁴ Lanciani 1874, 51–53; Lanciani 1889, 67; Lanciani 1979 (1897), 410; Lanciani 1980 (1899), 13–16. Deze stelling van Lanciani wordt eveneens gevolgd in Johnston 1973 (1932), 378 met dit verschil dat hier sprake is van een 25 voet dikke laag aarde. Zie verder ook Platner 1929, 90–91 en Scobie 1986, 418.

⁵ Pinza 1912, 65 en 82.

⁶ Bijvoorbeeld in Fregellae. Zie Coarelli 1979, 202.

⁷ Bodel 1994, 40–41.

⁸ Bodel 1994, 41. Bodel gaat uit van een totale bevolking in Rome van 500.000 tijdens de eerste eeuw v.Chr. Met een sterftecijfer van 40 op 1000 maakt dit dat er 20.000 overlijdens zijn per jaar. Hypothetisch gaat Bodel er van uit dat slechts 5% van de bevolking niet zelf kon instaan voor een graf. Maar zelfs met slechts 1000 bijzettingen per jaar wordt duidelijk dat de *pozso*-graven niet konden volstaan als begraafplaats voor armen.

oorspronkelijke loopoppervlak bedekken en ten derde bovenop deze laag met verbrand materiaal een dikke laag aarde. Volgens Lanciani was de laag met verbrand materiaal de eerste fase van de door Maecenas uitgevoerde werken. Pinza kon echter aantonen dat de laag met verbrand materiaal een aparte laag vormde die kan verbonden worden met de aanleg van een nieuwe straat op het einde van de Republiek maar nog vóór de werken van Maecenas.¹

Taloni en Bodet sluiten zich aan bij Pinza's bevindingen. Pinza's onderzoek heeft echter een belangrijk gevolg: de *puticuli* die Lanciani had opgegraven kunnen niet langer gelinkt worden aan de *puticuli* van Horatius. Horatius vermeldde namelijk dat vóór de werken van Maecenas de bodem bedekt was met beenderen. De laag beenderen bij de *puticuli* van Lanciani was echter reeds vroeger begraven onder een laag met verbrand materiaal en kon dus niet meer gezien worden toen Maecenas er zijn tuin liet aanleggen.² De oplossing voor dit probleem werd geboden door de ontdekking van meerdere inscripties die een reconstructie van de begraafplaats op de Esquilinus mogelijk maken. Het betreft een op *cippi* aangebracht edict van praetor Sentius en een *senatus consultum* voor de *pagus Montanus*.

Op het einde van de negentiende eeuw en in 1942 werden in Rome drie identieke inscripties, die aangebracht waren op *cippi*, ontdekt. De *cippi* stonden opgesteld nabij de begraafplaats op de Esquilinus, verder naar het noorden richting de Porta Viminalis nabij de Aqua Marcia Iovia en ter hoogte van de Porta Viminalis.³ Twee *cippi* werden *in situ* ontdekt en één *cippus* werd waarschijnlijk niet zo ver van zijn oorspronkelijke standplaats aangetroffen. De *cippi* waren met hun inscriptie naar de stad gericht en stonden ongeveer 175 tot 225m van de *agger* van Servius Tullius opgesteld. De *cippi* dateren uit het begin van de eerste eeuw v.Chr. Op de *cippi* is een decreet van praetor L. Sentius aangebracht. Het decreet stelde dat het verboden was om *ustrinae* op te richten, afval te storten en lichamen achter te laten in het door de *cippi* afgebakende gebied.⁴

Nabij de Porta Esquilina en de *puticuli* op de Esquilinus werd *in situ* nog een fragmentarisch bewaarde inscriptie van een *senatus consultum* aangetroffen.⁵ In de inscriptie wordt gesteld dat het verboden is om *ustrinae* (permanente crematoria) en *foci ustrinae causa* (tijdelijke brandstapels) op te richten. Eveneens werd het storten van aarde en afval in de *pagus Montanus* (dit is dus de zone nabij de Porta Esquilina en de *puticuli* van Lanciani) verboden. Over de datering van de inscriptie lopen de meningen uiteen. Gezien de archeologische laag waarin de inscriptie werd aangetroffen, kan volgens Bodet gedacht worden aan een datering op het einde van de Republiek.⁶

Volgens Bodet is het zeer waarschijnlijk dat de inscriptie van praetor Sentius verbonden kan worden met de laag met verbrand materiaal: naar aanleiding van het uit de hand lopen van het illegaal storten waartegen het edict reeds optrad, werd de regio van de *puticuli* bedekt met een laag aarde om er zeker van te zijn dat de *puticuli* niet meer gebruikt kunnen worden. Ook het *senatus consultum* van de *pagus Montanus* scherpt het beeld van de begraafplaats op de Esquilinus aan. De inscriptie werd *in situ* aangetroffen boven de laag met verbrand materiaal. Hieruit volgt dat het logisch is dat de inscriptie niet langer optrad tegen het dumpen van lichamen aangezien de *puticuli* reeds afgesloten waren.⁷

¹ Lanciani 1874, 52–53; Pinza 1914, 165–169.

² Bodet 1994, 46–47; Taloni 1973, 191 en 193.

³ CIL I² 838, CIL I² 839 en CIL I² 2981. Zie tevens Bodet 1994, 44.

⁴ Albertoni 1983, 148–149; Bodet 1994, 42–44; Lanciani 1889, 66.

⁵ CIL I² 591.

⁶ Bodet 1994, 47–49.

⁷ Bodet 1994, 44–49.

Op basis van deze inscripties, de primaire literaire bronnen en de archeologische ontdekkingen door Lanciani kan volgende evolutie van de begraafplaats van de armen op de Esquilinus geschetst worden: vanaf de derde en tweede eeuw v.Chr. werden armen, misdadigers en eventueel ook slaven samen met afval in *puticuli* gegooid. Het is waarschijnlijk dat deze *puticuli* goed vergelijkbaar zijn met de door Lanciani opgegraven *puticuli*. Wanneer de bevolking echter toeneemt, voldoen deze *puticuli* niet langer. Als gevolg hiervan worden de lichamen en het afval in de rondomliggende zones gedumpt. Dit gebeurde vooral naar de Viminalis toe waar reeds een oudere begraafplaats was. Ook in de gracht van de muur van Servius Tullius werden bijzettingen doorgevoerd. In het begin van de eerste v.Chr. was de situatie zo penibel geworden dat Sentius een edict uitvaardigde om het dumpen van lichamen en afval tussen de Esquilinus en de Viminalis tegen te gaan. Waarschijnlijk werden in deze periode ook de *puticuli* van Lanciani bedekt om er zeker van te zijn dat ze niet meer gebruikt zouden worden. Enkele jaren later, maar vóór Maecenas, werd het *senatus consultum* van de *pagus Montanus* uitgevaardigd. Het verbod op het dumpen van lichamen werd evenwel niet langer vermeld aangezien de zone niet langer bestemd was voor massa-inhumatie.¹

2.5 Problemen in verband met de reconstructie van Bodel

De reconstructie van Bodel roept echter twee vragen op. Ten eerste: als de *puticuli* van Lanciani niet de door Horatius beschreven *puticuli* zijn die onder de tuin van Maecenas begraven werden, waar bevonden zich dan die *puticuli* van Horatius? Ten tweede stelt zich de vraag (en deze is nog belangrijker voor het onderzoek naar de funeraire praktijken van het *plebs*) op welke wijze werd het *plebs* na de opgave van de massa-inhumatie in *puticuli* dan bijgezet?

2.5.1 Topografische context van de *puticuli* van Horatius

Om een antwoord te vinden op de eerste vraag voerde Bodel een onderzoek uit naar de topografie en de enkele primaire bronnen die handelen over de tuinen van Maecenas. Bodel concludeerde dat het waarschijnlijk is dat de tuinen van Maecenas ten zuiden van de Porta Esquilina (én van de *puticuli* van Lanciani) gelegen waren. Onder de tuinen zou dan de begraafplaats gelegen zijn die in gebruik werd genomen na de opgave van de *puticuli* van Lanciani. Op basis van de topografie is het inderdaad mogelijk ten zuiden van de Porta Esquilina een zone van 1000 bij 300 voet (zoals Horatius aangaf) af te bakenen. Bovendien acht Bodel het zeer goed mogelijk dat deze nieuwe *puticuli* ten zuiden van de Porta Esquilina in ongeveer 50 jaar reeds tot een dergelijke overlast geleid hebben dat Maecenas de begraafplaats ombouwde tot een tuin.²

Een kwantitatieve berekening van het aantal bijzettingen in de door Bodel afgebakende zone van 1000 op 300 voet toont inderdaad duidelijk aan dat het goed mogelijk was dat deze zone reeds na 50 jaar overlast vormde. Wanneer de bevolking van Rome in de eerste eeuw v.Chr. op 500.000 wordt geschat, wat een voorzichtige, conservatieve raming is, en er een sterftcijfer van 40 op 1000 was, volgt daaruit dat er ieder jaar 20.000 inwoners van Rome overleden. Wanneer men er hypothetisch vanuit gaat dat “slechts” 1 op 20 inwoners

¹ Pace Bodel 1994, 50–51. Ook in Prell 1997, 138 worden de *puticuli* gedateerd tussen de derde of tweede eeuw v.Chr. en 35 v.Chr.

² Bodel 1994, 52 en 54.

niet zelf kon instaan voor een graf, volgt daaruit dat per jaar 1000 inwoners in de *puticuli* zouden worden bijgezet.¹

Hypothetisch kan ook het aantal lichamen berekend worden dat in één *puticulus* kon worden geworpen. De *puticuli* zijn zoals uit de archeologische verslagen volgt gemiddeld 4m bij 5m en 9m diep. Één lichaam is gemiddeld 1,50m lang, 0,80m breed en 0,40m hoog.² Hieruit volgt dat er (wanneer de lichamen mooi gestapeld zouden worden, wat evenwel niet het geval zal zijn geweest zoals kan worden afgeleid uit de opgravingsverslagen van Lanciani over de andere *puticuli*) 330 lichamen per *puticulus* begraven werden.³ Ondanks het feit dat de lichamen zeer waarschijnlijk in de kuil werden gegooid, meen ik dat het aantal lichamen nog groter zal zijn daar de onderste lichamen samengeperst zullen worden door de druk. Het is bovendien aannemelijk dat de onderste lichamen reeds zullen ontbinden en er dus nieuwe ruimte vrijkomt nog voor de *puticulus* vol is. Hypothetisch kan er van uitgegaan worden dat de hoogte van het lichaam van 0,40m inklinkt tot 0,20m. Dit zorgt dus voor een verdubbeling van de capaciteit van de *puticuli* tot ongeveer 660 lichamen. Bij deze berekeningen werd bovendien steeds uitgegaan van volwassen personen. De kindersterfte in Rome werd op basis van het archeologisch materiaal door Rutgers berekend op 30%.⁴ Dit maakt dus dat het totale aantal bijzettingen in één *puticulus* op ongeveer maximaal 900 kan berekend worden.

Volgens bovenstaande hypothese van Bodet zou het mogelijk geweest zijn dat de 296m bij 88,8m grote begraafplaats waarover Horatius sprak in ongeveer 50 jaar volledig bezet was en dus overlast vormde met als gevolg dat de begraafplaats werd opgegeven. Verder is ook bekend dat Lanciani 75 *puticuli* heeft opgegraven in een zone van 60m bij 60m. Er vanuit gaande dat in de begraafplaats die Horatius beschreef eveneens dergelijke *puticuli* werden aangewend, bekomt men een hypothetisch totaal van ongeveer 550 *puticuli*.⁵ Wanneer er inderdaad 900 lichamen per *puticulus* kunnen worden bijgezet, maakt dit voor deze begraafplaats een totaal aantal bijzettingen van 495.000 verspreid over ongeveer 50 jaar. Dit is dus 9.900 bijzettingen per jaar. Dit totaal aantal bijzettingen per jaar is dus bijna tien keer zoveel als het gemiddelde aantal bijzettingen in *puticuli* per jaar dat Bodet vooropstelt. Met een sterftcijfer van veertig op duizend en 9.900 bijzettingen per jaar, waren de *puticuli* in gebruik voor een bevolking van 247.500 personen. Hieruit kan geconcludeerd worden dat er ofwel meer personen, namelijk de helft van de bevolking, gebruik dienden te maken van de *puticuli* omdat ze zichzelf niet konden voorzien van een graf ofwel dat de bevolking op het einde van de eerste eeuw v.Chr. reeds groter was. Maar zelfs met een bevolking van één miljoen zou nog steeds ongeveer 25% van die bevolking gebruik hebben gemaakt van deze

¹ Bodet 1994, 41. Inzake het sterftcijfer van 40 per duizend per jaar, zie: Parkin 1992, 92–107 waarbij de nadruk wordt gelegd op een grote kindersterfte (namelijk 300 per duizend per jaar) die evenwel sterk ondervetegenwoordigd blijven in de funeraire inscripties; Frier 2002, 85–109. Frier gaat voor Rome uit van een levensverwachting van 21 jaar bij de geboorte en van 35 jaar bij een leeftijd van 10 jaar. Het sterftcijfer per jaar raamt Frier op 40 tot 45 per duizend. Dit getal is natuurlijk onderhevig aan fluctuaties per jaar en per regio. Zo stierven in 189 n.Chr. 2000 personen op één dag ten gevolge van een pestepidemie. Daartegenover staat dan weer dat het bevolkingsaantal toenam in de eerste en tweede eeuw n.Chr. ten gevolge van de heersende vrede. Vergelijk met Duncan-Jones 1990, 93–104 waar een levensverwachting, afhankelijk van de klasse (én de voeding), tussen de 20 jaar (voor bijvoorbeeld slaven) en 30 jaar (voor de hogere klasse) bij de geboorte naar voren geschoven wordt. Zie tevens Rutgers 2005b (in druk) waarin op basis van archeologische gegevens tot een sterftcijfer van 40 per 1000 gekomen wordt.

² Deze waarden worden gebruikt bij het onderzoek in de Callixtus-catacombe in het kader van het overkoepelende project.

³ Wanneer namelijk 22 lagen van 15 lijken per laag (namelijk 3 rijen van 5 lijken) in de *puticuli* gestapeld werden, bekomt men 330 lijken.

⁴ Rutgers 2005b (in druk). Met een kindersterfte van 30% krijgt men bij 660 zogenaamd volwassen bijzettingen een vermeerdering met 198 bijzettingen.

⁵ Indien in 3600m² (60m bij 60m) 75 *puticuli* werden aangelegd, dan kunnen in 26284,8m² (1000 voet bij 300 voet of 296m bij 88,8m) 547,5 *puticuli* aangelegd worden.

puticuli. Het moet evenwel benadrukt worden dat in periodes van pest gemakkelijk duizenden slachtoffers vielen die, zoals de primaire bronnen ons inlichten, ook in *puticuli* terecht kwamen.¹ Waarschijnlijk betreft deze telling dan alleen nog maar mannen (zie boven). Ondanks het hypothetische karakter van de berekeningen waarbij er van uitgegaan wordt dat de *puticuli* van Horatius dezelfde afmetingen hadden als diegene die door Lanciani werden opgegraven, is duidelijk dat de gemeenschappelijke begraafplaats van Rome op de Esquilinus tot vóór Maecenas van kapitaal belang moet zijn geweest voor het *plebs*.²

2.5.2 Bijzetting van het *plebs* na de opgave van de *puticuli*

Dan blijft er nog de vraag hoe het *plebs* werd bijgezet na de opgave van de *puticuli*.³ Volgens Bodet was het door de toenemende urbanisatie niet langer mogelijk nieuwe *puticuli* aan te leggen. Deze situatie zorgde voor een verandering in de funeraire gebruiken van het *plebs* in de eerste eeuw n.Chr. Volgens Bodet schakelde men toen over op massa-crematie. Hiervoor verwijst hij naar Porphyrius commentaar op Horatius' *Sermones* I, 8, 14 waar Porphyrius spreekt over het bestaan van *ustrinae* (en niet meer van *puticuli*) na de hervormingen van Maecenas. Volgens Bodet wekken ook de getuigenissen van Martialis en Annaeus Lucanus de indruk dat in de tweede helft van de eerste eeuw n.Chr. de armen gecremeerd werden in publieke crematoria.⁴ Volgens Lanciani, en recenter ook volgens Häuber en Prell, kan het dan ook geen toeval zijn dat vanaf deze periode monumentale columbaria verschijnen zoals dat van de Statilii.⁵ Deze stelling dient evenwel sterk genuanceerd te worden. Zoals reeds duidelijk werd bij het onderzoek naar dergelijke grote columbaria van de elite die in de eerste eeuw n.Chr. zijn ontstaan, bestaat de doelgroep voor dergelijke structuren uit de *familia*: de (kern-)familie, slaven, *liberti* en leden van *collegia*. Voor de *puticuli* bestond de doelgroep hoofdzakelijk uit armen en slaven. Deze armen kunnen wegens een gebrek aan sociale contacten onmogelijk in de grote familiecolombaria uit de eerste eeuw n.Chr. zijn terecht gekomen. Er zijn bovendien helemaal geen aanwijzingen dat dit gebeurde. Maar het is eveneens te sterk uitgedrukt om te stellen dat de grote columbaria louter werden opgericht voor de slaven die niet langer werden bijgezet in *puticuli*. De doelgroep van de grote columbaria overstijgt in grote mate de klasse van slaven. De aanwijzingen in de primaire bronnen als zou de doelgroep van de *puticuli* na de opgave van

¹ Zie Suetonius, *Nero* XXXIX, 1 waarin vermeld wordt dat tijdens de pestepidemie in 65 n.Chr. 30.000 slachtoffers vielen. Zie Titus Livius, *Ab Urbe condita* XL, 19, 3 en XLI, 21, 6 waarin gesteld wordt dat de *libitinarii* instonden voor de begrafenis van vrije burgers die stierven tijdens een pestepidemie.

² In middeleeuws Parijs werd de arme bevolgingsklasse ook bijgezet in grote kuilen die vergelijkbaar zijn met de *puticuli* op de Esquilinus. De kuilen in Parijs maten vaak 15 bij 18 voet en waren 30 voet diep. Deze kuilen konden 1200 tot 1500 lichamen bevatten. Kleinere kuilen bevatten 600 tot 700 lichamen. Wanneer men dezelfde afmetingen neemt voor het menselijke lichaam zoals in de berekening voor de *puticuli* kunnen 462 personen bijgezet worden in de grote kuilen (namelijk 22 "lagen" van 21 lijken). Indien echter het inklinken van het lichaam en de kindersterfte (die hier hypothetisch gelijk wordt gesteld aan die in Rome) eveneens in de berekening opgenomen worden (respectievelijk 462 en 277,2) bekomt men een totaal aantal bijzettingen van ongeveer 1200. Dit aantal benadert de in de literatuur opgegeven aantallen die bijgezet werden in dergelijke kuilen. Bovendien bevestigt dit het aantal bijzettingen dat voor de (net iets kleinere) *puticuli* van de Esquilinus theoretisch berekend werd. De reden waarom in Parijs dergelijke grote aantallen personen in één kuil konden worden bijgezet, was te wijten aan de zo verdorven grond die (waarschijnlijk met enige retorische overdrijving) in negen dagen een lichaam volledig kon doen ontbinden. Zie Ariès 1981, 56–59.

³ Hopkins 1983, 210.

⁴ Bodet 1994, 114. Ook in Morris 1992, 43 werd een gelijkaardige hypothese naar voren geschoven. In Prell 1997, 139–140 verwijst Prell nog naar de *Scriptores Historiae Augustae*, *Marcus Aurelius*, 13, 6 waarin gesteld wordt dat de lijken van de armen op kosten van de staat opgehaald en gecremeerd werden. De vraag is natuurlijk of deze vierde eeuwse bron over correcte gegevens over vroegere periodes beschikte. Martialis, *Epigrammata* VIII, 75, 9–10 en Annaeus Lucanus, *Belli Civilis* VIII, 736–738: zie boven.

⁵ Lanciani 1976 (1892) 256–257; Häuber 1990, 15 en 65; Prell 1997, 141. Zie ook Davies 1977, 17.

de *puticuli* gecremeerd worden, schijnt daarentegen wel correct te zijn. Als laatste onderdeel van de funeraire organisatie behandelen we hieronder de individuele armengraven. Het lijkt mij heel goed mogelijk dat de as van de armen na de opgave van de *puticuli* zonder veel materiële voorzieningen in de grond werden bijgezet. Een dergelijke situatie treffen we ook aan in de necropool van Isola Sacra. Bovendien is ook bekend dat armen op kosten van de staat opgehaald en gecremeerd werden na de opgave van de *puticuli*. Dus deze klasse van armen kón niet alleen, maar hoefde ook geen beroep te doen op de grote columbaria van de elite.

2.6 Besluit

Op basis van bovenstaande studie is het mogelijk conclusies te trekken omtrent de organisatie, de sociale achtergrond van de doelgroep van de *puticuli*, de redenen waarom er *puticuli* werden aangelegd, de wetgeving in verband met gemeenschappelijke begraafplaatsen, de economische consequenties en tenslotte, zij het minimaal, het religieus-ritueel aspect.

De via inscripties en primaire bronnen bekende gegevens inzake de organisatie van de gemeenschappelijke begraafplaats van Rome (en die van elders) getuigen van een goed doordacht en uitgewerkt organisatiesysteem. Via de wetteksten werd het doen en laten van de begrafenisondernemers die instonden voor de gemeenschappelijke begraafplaatsen tot in het detail geregeld. Of het ook klopt dat er een taks gegeven werd of dat er registers werden bijgehouden met het aantal overledenen in het hoofdkwartier van deze begrafenisondernemers kan volgens mij niet met zekerheid bevestigd worden. Tenzij iedereen verplicht was om aangifte te doen van een overlijden (en dat ook deed), zullen de registers in het *Lucus Libitinae* zeker geen juiste weergave geweest zijn van de populatie. Niet alleen omdat waarschijnlijk uitsluitend mannen werden geregistreerd (als er dan al een registratie was natuurlijk) maar ook omdat het volgens mij heel onwaarschijnlijk is dat een grote stad als Rome met een grote massa armen slechts één gemeenschappelijke begraafplaats zou gehad hebben. Het lijkt onwaarschijnlijk dat lijken door de stad heen werden gedragen om op de Esquilinus te worden bijgezet. Het is veel waarschijnlijker dat op meerdere plaatsen rondom de stad dergelijke begraafplaatsen gelegen waren. Primaire bronnen maken echter geen melding van andere gemeenschappelijke begraafplaatsen. Dit betekent niet automatisch dat ze er niet waren. Want de primaire bronnen leveren ook niet veel informatie over de archeologisch wel geattesteerde begraafplaats op de Esquilinus. Het grootste probleem is dat we geen zekere gegevens hebben omtrent het percentage van de bevolking dat een beroep diende te doen op deze stedelijke funeraire voorziening. Hoewel de hier bovenstaande berekeningen hypothetisch zijn, blijkt bij een vergelijking met gelijkaardige “*puticuli*” uit middeleeuws Parijs dat het geschatte aantal bijzettingen in *puticuli* in Rome redelijk correct kan zijn. Maar indien deze *puticuli* reeds door een dergelijke grote bevolkingsgroep in gebruik waren, is het waarschijnlijk dat er geen contemporaine *puticuli* elders rond Rome aangelegd werden. De mogelijkheid voor andere niet contemporaine gemeenschappelijke begraafplaatsen rondom Rome moet een (weliswaar niet archeologisch geattesteerde) optie blijven.

De funeraire voorzieningen georganiseerd door de stad zelf zijn tijdens de Republiek hoofdzakelijk bestemd voor de armen en de slaven en na de Republiek waarschijnlijk alleen voor de armen. Zoals kan afgeleid worden uit de materiële resten van deze gemeenschappelijke begraafplaats (of beter: van de zone met *puticuli*) kunnen deze armen en slaven als bezitslozen beschouwd worden. En dit in tegenstelling tot de leden van *collegia* die ook wel tot de benedenklasse behoren, maar toch over een zeker financieel draagvlak dienden te beschikken. Ter volledigheid dient er ook nog op gewezen te worden dat een afgebakende

zone van de begraafplaats voorbehouden was voor private grafconstructies. Het betrof hier in hoofdzaak familiegraven van meer gegoeden. De funeraire organisatie van deze groep zal waarschijnlijk goed vergelijkbaar zijn met funeraire organisatie in de familiegraven zoals die verder nog bestudeerd wordt.

Het is moeilijk om op basis van de weinige primaire bronnen te achterhalen wat de opzet was van de stad om te voorzien in een begraafplaats voor de armen. Het is opmerkelijk dat ook vreemdelingen en ter dood veroordeelden in dergelijke massagraven terecht kwamen. Het lijkt er dus veeleer op dat de *puticuli* als een goedkope oplossing voor het bijzetten van de armen en misdadigers werden beschouwd dan dat er een concept van naastenliefde aan de basis lag. Men zou ook kunnen denken dat de *puticuli* met opzet in de nabijheid van de *Lucus Libitinae* werden ingericht om erop deze wijze zeker van te zijn dat de telling (in registers of door het offeren van één muntstuk) van overleden personen zou gebeuren. Op basis van deze telling kon dan eventueel het potentieel aan mannelijke soldaten berekend worden. Deze politiek-militaire reden kan echter niet de hoofdreden geweest zijn. Er zijn namelijk niet genoeg gegevens bekend die aangeven in welke periode dergelijke tellingen gehouden werden: alleen in periodes van pest of altijd, en vanaf welke periode tot wanneer? Bovendien is op basis van het archeologisch materiaal bekend dat langs alle invalswegen van Rome grafconstructies werden opgericht. Deze kon men vanuit de *Lucus Libitinae* ook niet controleren. Misschien lag de hoofdreden in hygiënische bekommernissen. In de via inscripties overgeleverde wetteksten wordt namelijk belang gehecht aan de tijdsspanne waarin lijken dienen opgehaald te zijn. Met een groot sterftecijfer en een grote massa van armen is het goed denkbaar dat de stad om het illegaal storten van lijken te vermijden en het voorkomen van epidemieën voorzag in economische voordelige “graven” voor deze klasse. Deze hygiënische reden die op een economisch voordelige wijze vorm kreeg, kan ook aangedragen worden als de reden voor het gratis ophalen en cremen van de lijken nadat de *puticuli* op de Esquilinus werden opgegeven. Hoewel deze manier duurder zal geweest zijn wegens de noodzaak aan hout voor een *bustum*, moet de stad gevonden hebben dat deze kost niet opwoog tegen de mogelijke gevaren die schuil gingen in het sluikstorten van lijken in de stad en de niet funeraire zones rondom Rome.

Het is vreemd vast te stellen dat de gemeenschappelijke begraafplaats op de Esquilinus geen officieel statuut als begraafplaats had ondanks het feit dat de begraafplaats door de stad zelf werd uitgebaat. De reden hiervoor kan, zoals in het moderne onderzoek gedacht wordt, inderdaad in religieuze aspecten gelegen zijn. Deze vaststelling opent perspectieven voor de catacomben: werden de primitieve kernen van de catacomben door de wetgeving als officieel beschouwd of niet? Het was namelijk schijnbaar mogelijk begraafplaatsen op te richten die niet onder de (religieuze) wetgeving vielen.

De economische aspecten die betrekking hebben op de *puticuli* zijn naar mijn mening volledig afhankelijk van de doelgroep en de reden waarom er *puticuli* werden aangelegd. Aangezien de doelgroep van de *puticuli* de brede onderste laag van het *plebs* was en de stad verspreiding van ziektes wilde voorkomen, waren eenvoudige bijzettingen in *puticuli* de goedkoopste en meest doeltreffende funeraire voorziening. Ook in de periode na de opgave van de *puticuli* bleef het dodenbestel van deze doelgroep waarschijnlijk gratis. Dit bevestigt nog maar eens dat deze groep van personen geen toegang hadden tot de overige funeraire voorzieningen zoals *collegia* (die een zekere geldelijke tegemoetkoming veronderstellen) of *familiae* (die sociale banden met een hogere klasse net onder de elite veronderstelt). Elders, zoals in de gemeenschappelijke begraafplaatsen van Pozzuoli, werd wel een bijdrage gevraagd. Deze begrafeniskost van 50 tot 60 sestertiën is echter nog klein te noemen in vergelijking met de bijdrage die aan *collegia* moest geleverd worden (zie verder). Vergelijk dit getal bijvoorbeeld ook met de 250 sestertiën die door Nerva als *funeraticium* aan het *plebs*

werd gegeven. Dit *funeraticium* (wanneer dit vergeleken wordt met het *funeraticium* van *collegia*) moest het reeds mogelijk maken zich van een “respectabel” graf te voorzien. Het gratis dodenbestel in Rome en de kleine bijdrage in andere gemeenschappelijke necropolen wijst er duidelijk op dat de doelgroep volledig afhankelijk was van deze door de stad georganiseerde begraafplaatsen.

Over het religieus-ritueel aspect kan ik kort zijn. De gemeenschappelijke begraafplaats van Rome op de Esquilinus beantwoorde niet aan de eisen die gesteld werden om de begraafplaats tot een *locus religiosus* te maken. Waarschijnlijk was dit voor de stad ook niet van belang daar andere (economische en hygiënische) redenen vooropstonden. Dat in de *puticuli* hoofdzakelijk inhumatiebijzettingen werden doorgevoerd, is waarschijnlijk ook te verklaren vanuit de economische reden. Crematie was dan wel de gangbare ritus, maar inhumatie bleef nu eenmaal goedkoper. Wanneer echter bleek dat de *puticuli* toch tot overlast zorgden (men denke hierbij bijvoorbeeld aan illegaal storten en waarschijnlijk ook aan stankoverlast) werd toch geopteerd om de crematieritus uit te voeren voor de armen.

3. De funeraire organisatie door *collegia*

3.1 Inleiding

Bij het onderzoek van het archeologisch materiaal werd duidelijk dat gemeenschappelijke begraafplaatsen populair werden vanaf de vroege Keizertijd. Naast de gemeenschappelijke grafconstructies ingericht en georganiseerd door de familie, ontstonden ook gemeenschappelijke grafconstructies die in handen waren van *collegia*.¹ Hoewel in het archeologisch materiaal dat bestudeerd werd in hoofdstuk 2 de *collegia* relatief ondervetegenwoordigd zijn, wordt in de literatuur veel aandacht besteed aan deze funeraire organisatievorm. De grootste informatiebronnen over de *collegia* zijn de inscripties en de primaire (juridische) bronnen. Getuige de grote hoeveelheden oudere en recentere literatuur is het een understatement te stellen dat de *collegia* een ingewikkelde materie zijn. Toch wil ik hier proberen om (hoofdzakelijk aan de hand van de recente literatuur) een zo volledig en correct mogelijk beeld naar voren te brengen van de funeraire organisatie door *collegia*. Daarom volgt eerst een algemene beschrijving van het ontstaan van de *collegia* en de wetgeving die van toepassing was op de *collegia*. Aansluitend wordt kort ingegaan op het juridische statuut van de *collegia*. Pas na deze veeleer algemene onderdelen kan dieper worden ingegaan op de vraag welke types van *collegia* er bestonden én op de vraag of er *collegia funeraticia stricto sensu* bestonden. Na deze verdere indeling wordt (voor zover dit van toepassing is voor de vraagstelling van dit hoofdstuk) per onderscheiden type gekeken wie de leden van dergelijke *collegia* waren, welke de financiële mogelijkheden waren (hoofdzakelijk met het oog op begravenissen) en welke de functies waren die de *collegia* vervulden in de pagane maatschappij of met andere woorden wat het concept was dat aan de basis lag voor het oprichten van *collegia*. Na de studie van de algemene en specifieke karakteristieken van de *collegia* wordt kort nog even teruggekoppeld naar het in hoofdstuk 2 bestudeerde archeologisch materiaal dat in verband kan worden gebracht met funeraire activiteiten van *collegia*. Op deze wijze wordt het mogelijk in het volgende hoofdstuk na te gaan of de christelijke funeraire organisatie geheel of gedeeltelijk geïnspireerd is op de *collegia*-structuur aangezien de christenen ook over gemeenschappelijke begraafplaatsen beschikten.

¹ Hope 1997a, 71.

3.2 Historisch overzicht van het ontstaan en de wetgeving op de *collegia*

Volgens Plutarchus en Florus werden de *collegia* opgericht onder Numa Pompilius of Servius Tullius. Het doel van deze *collegia* was volgens hen de eendracht tussen de stedelingen te bevorderen.¹ De eerste wet aangaande *collegia* stond, zoals Gaius overleverde, vermeld op de achtste tafel van de XII Tafelen uit de vijfde eeuw v.Chr. Deze wet, die gebaseerd zou zijn op de wetgeving van Solon, stelde dat *collegia* naar goed vermogen een eigen wet konden opstellen voor zichzelf zolang deze niet in strijd was met de publieke wetten.² Hieruit volgt dus dat de *collegia* deel uitmaakten van het privaatrecht, want opgericht door private personen voor een privaat doel. Wanneer de staat echter zelf *collegia* oprichtte, vallen deze bijgevolg onder het publiekrecht. Daardoor kregen ze het statuut van een rechtspersoon waardoor de vereniging als één geheel wordt beschouwd en niet langer als een groep van individuen. Als gevolg van hun publiek statuut verkregen *collegia* dan ook dezelfde rechten (bijvoorbeeld recht op bezit in naam van de vereniging) én plichten (bijvoorbeeld taxaties) als een rechtspersoon. Private *collegia* daarentegen worden steeds beschouwd als een groep van individuen. Deze *collegia* zijn bovendien meer op zichzelf gericht (bijvoorbeeld godsdienstig hoofddoel) dan de publieke *collegia*.³

Uitspattingen van Bacchanten in 186 v.Chr. hadden echter tot gevolg dat er een *Senatus Consultum* (aangebracht op bronzen panelen) werd uitgevaardigd dat beperkingen oplegde aan de *collegia*. De belangrijkste voorwaarden waren: ten eerste dat er steeds een *sacerdos* (priester) moest zijn, ten tweede dat er een mannelijke of vrouwelijke *magister* (voorzitter) moest zijn, ten derde dat er *pecunia communis* (een gemeenschappelijke kas) moest zijn, ten vierde dat er steeds een mannelijke of vrouwelijke *magistratus* moest aangesteld zijn, ten vijfde dat het recht om bijeen te komen onder toezicht stond van de Senaat en de stadspraefect en tenslotte ten zesde dat er maximaal vijf deelnemers per bijeenkomst waren toegelaten.⁴

Tot vóór de tijd van de burgeroorlogen in Rome tijdens de Republiek waren de *collegia* dus eerder vrij georganiseerd. De hoofdtaken van de *collegia* waren het organiseren van bijeenkomsten, fondsenverwerving en het inrichten van maaltijden ter ere van de als schutspatroon van het *collegium* verkozen godheid. In de periode van de burgeroorlog werd echter duidelijk dat de *collegia* meer en meer een machtig politiek orgaan vormden in plaats van religieus getinte verenigingen. Als reactie op deze verschuiving werd in 64 v.Chr. een *Senatus Consultum* uitgevaardigd dat alle *collegia* die in strijd waren met de *res publica* verbood. Door politieke manipulatie wist Clodius dit *Senatus Consultum* zes jaar later opnieuw op te heffen. Daardoor kon hij een grote massa van slaven, *liberti* en personen uit de lagere klassen rondom zich verzamelen in zijn strijd tegen Pompeius, Cato de Jongere en Cicero. Hoewel Clodius' manipulatie van de *collegia* niet tot successen leidde, werd zowel in 58 als in 57 v.Chr. een *Senatus Consultum* uitgevaardigd dat de opheffing van politieke *collegia* vorderde en ingaat tegen de illegale activiteiten van *collegia*. Hierdoor kwamen alle *collegia* (zowel beroeps- als religieuze *collegia*) onder een strikte wetgeving te staan daar het gevaar bestond dat beroeps- of religieuze *collegia* een dekmantel vormden voor politieke activiteiten. In 58 v.Chr. werd eveneens de Lex Clodia uitgevaardigd die het oprichten van nieuwe *collegia* in goede banen diende te leiden. In 55 v.Chr. werd de Lex Licina uitgevaardigd die een verdere uitwerking was van het in het jaar voordien uitgevaardigde

¹ Plutarchus, *Numa Pompilius* 17; Florus, *Epitomae* I, 1, 6, 3. Zie verder ook Aubert 1999, 50; Clemente 1991, 85 en Patterson 2000, 277.

² Gaius (*Ad legem duodecim tabularum*, 4) *Digestae* 47, 22, 4.

³ Aubert 1999, 50; Flambard 1987, 214; Cotter 1996, 75.

⁴ Aubert 1999, 50–51; Arnaoutoglou 2002, 30. Voor de inscriptie van het *Senatus Consultum*, zie: CIL I² 581.

Senatus Consultum dat *collegia* die verkiezingen verstoorden ophief.¹ Ongeveer tien jaar na het uitvaardigen van de Lex Licina werden volgens Suetonius onder Julius Caesar alle *collegia* opgeheven met uitzondering van de oude *collegia* en die *collegia* die door de Senaat weerhouden werden op basis van hun *utilitas civilitatis*.²

In navolging van Julius Caesar verbiedt volgens Suetonius ook Augustus opstandige *collegia* ten voordele van de oudere, eerbiedwaardige *collegia*.³ Hierbij bepaalde Augustus twee extra vereisten (zie de hieronder vermelde *titulus* van het *Collegium symphonicorum*): ten eerste dat *collegia* van de Senaat toestemming moeten hebben om bijeen te komen (*senatus coire cogi convocari permisit*) en dat ze verantwoordelijk gesteld werden om te voorzien in publieke diensten (*ludorum causa*).⁴ Deze restricties werden door Augustus in de Lex Iulia “*de collegiis et sodaliciis*” uitgevaardigd. Deze wet is alleen bekend via inscripties zoals bijvoorbeeld op de *titulus* van het *Collegium symphonicorum* uit de eerste eeuw v.Chr. in het columbarium van Livia: *Dis Manibus. Collegio symphonicorum qui sacris publicis praestu sunt, quibus senatus c(oire) c(ogi) c(onvocari) permisit e lege Iulia ex auctoritate Aug(usti) ludorum causa*.⁵ De wet beperkte de willekeurige oprichting van nieuwe verenigingen en plaatste de oprichting onder het gezag van de Senaat. Op de inscriptie van een *collegium* uit Lanuvium uit 136 n.Chr. wordt evenwel melding gemaakt van een *Caput ex s(enatus) c(onsulto) p(opuli) R(omani)*. Volgens de in de inscriptie gemaakte quote van een *Senatus Consultum* was het toegestaan om een *collegium* met religieus en funerair karakter op te richten indien men slechts éénmaal per maand samenkwam om een contributie bijeen te brengen die aangewend werd voor begrafenissen van de leden.⁶ Volgens Flambard zijn er twee mogelijke interpretaties van dit *Senatus Consultum*: ofwel konden alle *collegia* die een funerair doel hadden (of veinsden te hebben) zonder expliciete toestemming van de Senaat worden opgericht, ofwel stond het *Senatus Consultum* alleen de oprichting van het *collegium* van Lanuvium toe en moesten alle andere *collegia* toch nog toestemming vragen aan de Senaat. Flambard (en ook reeds anderen zoals Mommsen, Waltzing en De Robertis) zelf meent dat de eerste interpretatie de enige juiste is.⁷ Het klopt inderdaad dat nergens in de quote aangegeven wordt dat het *Senatus Consultum* alleen voor het *collegium* van Lanuvium gold. Augustus erkende tevens formeel 265 *vici* of straatverenigingen in Rome. Zijn opzet was om via hun erkenning hen binnen te brengen in zijn administratie en dus een sterkere controle te kunnen uitoefenen op hen.⁸

Tiberius schafte echter opnieuw de verenigingen van vreemde cultussen (vooral de joodse en Egyptische) af. De strikte controle op de *collegia* in Egypte wijst er duidelijk op dat Tiberius’ argwaan tegenover de *collegia* zich reeds tot in de provincies had verspreid.⁹ Claudius verbood de talrijke *collegia* die zonder toezicht van staatswege ontstaan waren onder

¹ Arnaoutoglou 2002, 30–31; Cotter 1996, 75–76; Garnsey 1987, 157; Randazzo 1998, 229–230.

² Suetonius, *Divus Iulius* 42, 3. Zie tevens Arnaoutoglou 2002, 31.

³ Suetonius, *Augustus* 32, 1.

⁴ Arnaoutoglou 2002, 32; Cotter 1996, 78–79. In Carrié 2001, 309–311 en 331 wordt er echter op gewezen dat het belang van deze publieke diensten bij (beroeps)verenigingen eerder minimaal is geweest. Volgens Carrié wordt de link tussen *corpora* (contractueel met de Staat verbonden *collegia*) ten onrechte doorgetrokken naar alle beroepsverenigingen op basis van *le mythe du socialisme étatique du Bas Empire*, namelijk de totalitaire organisatie van het arbeidswezen ten dienste van de Staat.

⁵ CIL VI 2193.

⁶ CIL XIV 2112.

⁷ Ausbüttel 1982, 101; Clemente 1991, 85; Cotter 1996, 76 en 89; De Robertis 1971a 279–322; Flambard 1987, 228–229 (zie ook daar voor verdere verwijzingen naar literatuur omtrent het *Senatus Consultum* dat vermeld wordt in CIL XIV 2112); Kloppenborg 1996, 20; Levi 1963, 386–387; Mommsen 1843, 81; Randazzo 1998, 230 en 237; Waltzing 1895–1900 (1), 263.

⁸ MacMullen 1974, 68–69.

⁹ Arnaoutoglou 2002, 33; Cotter 1996, 79–80.

Caligula opnieuw. Verschillende wetten van Claudius wijzen indirect naar de negatieve visie die Claudius had op de *collegia*. Zo is bijvoorbeeld bekend dat *tabernae* vaak dienst deden als bijeenkomstplaats voor armere *collegia* (in Pompeii bijvoorbeeld voor de *collegia* van de tuiniers, brongravers, appelverkopers en molenaars). In die zin kan het sluiten van *tabernae* in Rome en Ostia door Claudius gezien worden als een poging om de armere *collegia* te fnuiken.¹ Onder Nero ontstonden in het theater van Pompeii gevechten tussen de inwoners van Pompeii en die van Nuceria. Aan de basis van deze onlusten stonden illegale *collegia*. Deze werden opnieuw hardhandig aangepakt.² De periode van Trajanus tot Caracalla wordt in haar geheel gekenmerkt door een sterke keizerlijke inmenging tegen het misbruik dat uit bepaalde *collegia* kon voortvloeien.³ Zoals blijkt uit de correspondentie tussen Plinius de Jongere en Trajanus wordt het strenge beleid ten opzichte van de *collegia* ook door Trajanus gehandhaafd.⁴ Ook onder Hadrianus bleef men de *collegia* behoedzaam benaderen zoals blijkt uit Gaius' geschriften die ons via de *Digestae* zijn overgeleverd.⁵ Ook onder Septimus Severus bleef het verbod op niet-religieuze *collegia* van kracht zoals af te leiden valt uit Marcianus' teksten die zijn opgenomen in de *Digestae*.⁶ Marcianus herinnert er aan dat de keizerlijke wetten, gericht aan de gouverneurs van de provincies, bedoeld waren voor een algemeen verbod op *collegia*. Alleen voor de *tenuiores* (zie verder voor een omschrijving) werd een uitzondering verleend. Zij mochten éénmaal per maand samenkomen met als doel het bijeenbrengen van een geldelijke bijdrage. De reden waarom zij wél mochten samenkomen, ligt er in dat ze anders misschien opstandig konden worden. Daarnaast was het slechts toegelaten om lid te zijn van één *collegium*.⁷ Onder Severus Alexander worden de nog niet in *collegia* georganiseerde takken van de arbeid in *corpora* samengebracht. In de vierde eeuw zullen de beroeps*collegia* volledig ten dienste staan van de staat waarbij het lidmaatschap levenslang en erfelijk was. Hiermee is het private karakter van de (beroeps)*collegia* volledig verdwenen.⁸ Ulpianus wijst erop dat de illegale *collegia*, die door hem verboden worden met oproerkrakers en misdadigers, ontbonden moeten worden. Marcianus meldt dat (indien die er zou zijn) de gemeenschappelijke kas van dergelijke *collegia illicita* onder de leden mag verdeeld worden. Tenslotte dient er nog op gewezen te worden dat ook slaven, mits toestemming van hun meester, lid konden worden van *collegia tenuiorum*.⁹

¹ Arnaoutoglou 2002, 34; Cotter 1996, 80–81; MacMullen 1974, 77.

² Arnaoutoglou 2002, 34; Cotter 1996, 81.

³ Ausbüttel 1982, 102–105.

⁴ Plinius de Jongere *Epistulae* 10, 33 en 34; 92 en 93; 96 en 97.

⁵ Zie onder meer *Digestae* 3, 4, 1. Clemente 1991, 85; Cotter 1996, 82–85. In het oosten zien we echter dat de *collegia*, ondanks Trajanus' veto tegen het oprichten van welbepaalde *collegia*, toch veelvuldig geattesteerd werden. Zie hiervoor Arnaoutoglou 2002, 35–36.

⁶ *Digestae* 47, 22, 1 tot 47, 22, 1, 2.

⁷ Aubert 1999, 51; Cotter 1996, 87.

⁸ Ausbüttel 1982, 105–106. Vergelijk dit evenwel met Carrié 2001, 309–332 waarin de staatsinvloed noch in de Vroege Keizertijd, noch in de Laat Antieke periode als determinerende factor beschouwd wordt. Het is echter duidelijk dat een staatsinmenging in de *collegia tria* (namelijk de *fabri*, de *centonarii* en de *dendrophori* die samen de brandweer vormen) van belang is voor een goede organisatie (Kloppenborg 1996, 24).

⁹ Zie respectievelijk Ulpianus *Digestae* 47, 22, 1; Marcianus *Digestae* 47, 22, 3 en Ulpianus *Digestae* 47, 22, 3, 2. Zie tevens Aubert 1999, 51.

3.3 Het juridische statuut van de *collegia*

Tot de derde eeuw v.Chr. behoorden leden van een *collegium* tot een *consortium* dat voorzag in de gemeenschappelijkheid van goederen waarover ieder lid een volledige controle en ongelimiteerd bezitsrecht bezat. Wanneer in de derde of tweede eeuw v.Chr. *collegia* van het *societas*-type ontstaan, hebben de leden met wederzijdse toestemming hun winsten en verliezen gemeenschappelijk. De bijdrage van de leden moet niet noodzakelijk gelijk zijn. Ondanks het weke karakter van dergelijke verenigingen (de *societas* wordt bijvoorbeeld ontbonden wanneer één lid sterft) leveren ze de noodzakelijke diensten voor het merendeel van de *collegia* (religieus, funerair en beroeps) zoals de talrijke inscripties van *societas monumenti* aangeven tot rond 50 n.Chr.¹

Pas rond de eerste eeuw n.Chr. werden de *collegia* als juridische personen erkent. Deze wet, de Lex Julia die stamt uit de Augusteïsche periode, werd vermeld op een inscriptie uit het columbarium van een muzikantenvereniging (zie boven). De wet zou tot gevolg hebben gehad dat beroepsverenigingen een juridische persoon werden wat later door een senatoriaal decreet bevestigd werd. Dus zowel de beroeps-*collegia* als de *collegia tenuiorum* bevonden zich in dezelfde juridische situatie en beschikten bijvoorbeeld over het recht om samen te komen, contracten af te sluiten en te erven.²

Meer uitleg wordt verschaft door Gaius in de *Digestae*. De rechtspersoonlijkheid van bepaalde types *societates* en *collegia* wordt volgens Gaius toegekend door de Senaat of de keizer. Maar belangrijk is te weten dat niet alle *collegia* automatisch deze erkenning kregen. Volgens Aubert betrof het hier hoofdzakelijk de beroeps-*collegia* zoals de door Gaius vermelde bakkers en zeehandelaars. Een vereniging die rechtspersoonlijkheid bezit, wordt aangeduid met de term *corpus* of *universitas*. Deze categorie staat tegenover de groep van fysieke personen. Het beheer van een *corpus* is ontleend aan de publieke sector. Daardoor wordt een *corpus* gekenmerkt door bezitsrecht van een gemeenschappelijk patrimonium en een gemeenschappelijke kas en kan het *corpus* in de rechtbank vertegenwoordigd worden door een afgevaardigde. De samenstelling van een *corpus* kan (geheel of gedeeltelijk) veranderen zonder dat de rechtspersoonlijkheid wordt aangepast (vergelijk met een *societas*). Belangrijk hierbij is te weten dat ondanks deze ruime juridische vrijheid op bevel van de gouverneur van een provincie beslag kan worden gelegd op de gemeenschappelijke goederen.³ De hierboven geschetste historische evolutie en het uitgewerkte juridische kader waarin de *collegia* zich dienden te bewegen, tonen naar mijn mening echter op overtuigende wijze aan dat *collegia*, of het nu beroepsverenigingen of *collegia tenuiorum* waren, in het westen zeker steeds met de nodige omzichtigheid in het oog werden gehouden door de autoriteiten.⁴

3.4 De verschillende types *collegia*

Een eerste rangschikking bij de *collegia* bestaat uit de tweedeling tussen officiële, publieke *collegia* enerzijds en private *collegia* anderzijds. Tot de eerste groep van *collegia* behoren onder meer de verschillende Romeinse priester-*collegia* en *sodalites sacrae*. De leden van deze staats-*collegia* behoren tot de elite en/of senatorenstand (de Augustales waarvan ook *liberti* kunnen lid worden uitgezonderd). Deze *collegia* spelen bovendien vaak

¹ Aubert 1999, 52–53.

² Aubert 1999, 53.

³ Gaius (3 *Ad edictum provinciale*) *Digestae* 3, 4, 1 e.v. Zie tevens Aubert 1999, 53–54.

⁴ Zie ook Arnaoutoglou 2002, 27–44 waarin tot de conclusie gekomen wordt dat vooral die *collegia* die mogelijk tot onrust konden leiden, gevisieerd werden.

een belangrijke rol in het staatsbestuur. Daartegenover staan dan de private verenigingen waarvan de leden geen officiële functie dragen in het staatsbestuur. De leden van dergelijke *collegia* werden gerekruteerd onder de *liberti*, de slaven, de *peregrini* en buitenlandse residenten. Het geheel van dergelijke private *collegia* wordt op basis van de *Digestae* als *collegia tenuiorum* omschreven.¹

Met de *collegia tenuiorum* zijn we bij een cruciaal punt gekomen in dit onderzoek naar de funeraire *collegia*. Volgens Mommsen kunnen bepaalde *collegia tenuiorum* gelijkgesteld worden met *collegia funeraticia* waarbij de leden geld bijeen brachten voor begrafenissen. De overige *collegia tenuiorum* waren verenigingen voor liefdadigheid.² Waltzing wijst er (terecht) op dat er geen argumenten zijn voor een dergelijke opsplitsing. Wel is het volgens hem zeker dat er *collegia* van armen met verschillende beroepen en zelfs slaven en *liberti* bestonden én dat alle *collegia tenuiorum* eigenlijk *collegia funeraticia* (wat trouwens een moderne benaming is) waren.³ De oorsprong van de *collegia funeraticia* meent Waltzing te vinden in de *socii columbarii*. Deze *socii* zijn wel een soort funeraire verenigingen, maar zijn geen echte *collegia*. Ze beschikken evenwel ook over een gemeenschappelijke kas die onder meer gevoed wordt door maandelijks bijdragen van de leden met het oog op een begraafplaats en de eigenlijke begrafenis. De organisatie van deze *socii* lag in handen van een *sacerdos*, een *quaestor* (schatbewaarder) en curatoren. Laatsten waren belast met het oprichten en onderhoud van de grafconstructie en de aanduiding van wie waar kon worden bijgezet. De “echte” funeraire *collegia* worden volgens Waltzing gekenmerkt door hun naam die verwijst naar een godheid (en dit in tegenstelling tot de beroeps-*collegia*). Ondanks deze benamingen is het hoofddoel van dergelijke *collegia* funerair volgens Waltzing. Want, zo meent Waltzing, hoewel de *collegia* met een religieuze naam aanvankelijk puur religieus waren, zal het funeraire aspect in belang toenemen tot zelfs het hoofddoel van het *collegium* worden. Hierbij verwijst hij ook naar het *Senatus Consultum* op de inscriptie uit Lanuvium dat alle *collegia* met een funerair doel legaal maakte. Door hun legaal statuut konden ze bezittingen verwerven, waaronder een begraafplaats, en werden ze als een rechtspersoon beschouwd.⁴ Waltzing omschrijft de *collegia funeraticia* in de strikte zin van het woord dan ook als verenigingen gevormd in de Keizertijd onder de arme bevolking (*tenuiores* met zowel vrij geboren, *liberti* als slaven) met als enig doel of als hoofddoel (naast bijvoorbeeld het religieuze aspect) een begrafenis te garanderen voor hun leden door middel van een kas met maandelijks contributies.⁵

Waltzing onderscheid vijf sub-types bij de *collegia funeraticia*: ten eerste de huiscolleges (door hem aangeduid met de term *collegia domestica*), ten tweede familiale funeraire colleges (door hem, in navolging van de Rossi, aangeduid met de Italiaanse term *collegi funeratici famigliari*), ten derde de staatscolleges (door hem aangeduid met de term *collegia familiae publicae*), ten vierde *collegia* van personen met verschillende beroepen en ten vijfde *collegia* van personen met dezelfde beroepsactiviteiten. De *collegia domestica* zijn funeraire

¹ Ausbüttel 1982, 22; Kloppenborg 1996, 16–17. In verband met de benaming *collegia tenuiorum*, zie bijvoorbeeld: *Digestae* 47, 22, 3, 2.

² Mommsen 1843, 87–106. Zie hiervoor ook: De Robertis 1971a, 278–279; Ausbüttel 1982, 22–23 en Bollmann 1998, 36–37 voor bibliografische verwijzingen naar andere onderzoekers die er ook van uit gingen dat er *collegia funeraticia* in de strikte zin van het woord bestonden. Hiervoor baseerde men zich in navolging van Mommsen hoofdzakelijk op Marcianus, *Digestae* 47, 22, 1 en CIL XIV 2112 (1, 10–13).

³ Waltzing 1892, 16; Waltzing 1895–1900 (1), 143; Waltzing 1897, 281. Ook in Bolkestein 1939, 344–345 en recenter nog Prell 1997, 260 wordt gesteld dat er geen argumenten zijn die aantonen dat *collegia* liefdadigheidsinstellingen waren. Volgens Bolkestein kan daaruit afgeleid worden dat de *collegia* de weg voor de christelijke liefdadigheid (waaronder ik meen ook de funeraire zorg te mogen rekenen) niet hebben geopend.

⁴ Waltzing 1892, 16; Waltzing 1895–1900 (1), 258–263.

⁵ Waltzing 1897, 282.

collegia van slaven en *liberti* van de keizerlijke familie en van elitefamilies. Soms worden dergelijke *collegia* opgesplitst volgens het beroep van de leden zonder dat het *collegium* daarom een beroeps-*collegium* is.¹ Tot de familiale *collegia funeraticia* behoren alle leden van éénzelfde familie.² Tot de *collegia familiae publicae* behoren de slaven en *liberti* die in dienst zijn van de staat of een stad. Ook dezen verenigden zich volgens Waltzing met een puur funerair doel.³ Tot de vierde groep van funeraire *collegia* behoren de verenigingen van personen met verschillende beroepen waartoe ook slaven mits toestemming van hun meesters konden tot toegelaten worden.⁴ De laatste groep, namelijk verenigingen van personen met gelijke beroepen, is volgens Waltzing niet volledig gelijk te stellen aan een funerair *collegium*. Maar omdat het funeraire aspect wel aanwezig is en men voor de leden van dergelijke *collegia* bijna altijd een graf voorziet, kunnen ook deze *collegia* min of meer als funeraire *collegia* beschouwd worden.⁵ Bij uitbreiding kunnen bijvoorbeeld ook jeugd-*collegia*, *collegia* van soldaten, veteranen-*collegia* en *collegia* rond de keizercultus min of meer als funeraire *collegia* beschouwd worden volgens Waltzing omdat zij ook onder meer instaan voor begraafplaatsen voor hun leden.⁶

De Robertis onderscheidt vijf grote groepen *collegia*: de religieuze *collegia*, de “gelegenheids”-*collegia* (*collegia* die feestelijkheden verzorgen), politieke *collegia*, funeraire *collegia* (door De Robertis aangeduid met de term *collegia tenuiorum*) en professionele *collegia*.⁷

In de recente literatuur wordt de door Mommsen gelegde basis en door Waltzing en De Robertis verdere uitwerking en indeling van de *collegia* in het algemeen en de *collegia tenuiorum* of *collegia funeraticia* in het bijzonder vaak kritisch in vraag gesteld. Zo erkent Ausbüttel wel dat het merendeel van de inscripties van de *collegia* in funeraire context worden aangetroffen en dat zelfs voor één vijfde van alle bekende *collegia* bekend is dat ze funerair actief waren, maar toch meent hij dat er nooit sprake was van *collegia funeraticia stricto sensu*. Ausbüttel wijst hiervoor naar het ontbreken van argumenten in het bronnenmateriaal en de vaststelling dat in uitgebreide inscripties zoals de *lex collegii funeraticii Lanuvii* en de *lex collegii Aesculapii et Hygiae* het funeraire aspect nooit het hoofddoel is.⁸ Hopkins daarentegen onderscheidt wel *burial clubs* (wier leden uit de *tenuiores* gerekruteerd werden) naast handels- en ambachts-*collegia*. Hopkins baseerde zich dan ook

¹ Waltzing 1895–1900 (1), 263–265 ; Waltzing 1897, 284–285. Voor de door de Rossi geïntroduceerde term *collegi funeratici famigliari* zie: de Rossi 1885, 83 en de Rossi 1877a, 705–711. Voor de beroepscolleges zie bijvoorbeeld het *collegium cocorum* in het columbarium van de *liberti* van Livia: CIL VI, 7458. Cf. Patterson 1993, 21–22 waarin bijvoorbeeld verwezen wordt naar het *collegium commorientium* in het columbarium van de Statilii en het *collegium symphonicorum* in de columbaria van de Vigna Codini. Voor de rol die deze *collegia* speelden in het funeraire gebeuren, zie verder ook nog: Caldelli 1999, 61 en Kammerer-Grothaus 1979, 326. Voor een uitgebreid overzicht van de verschillende beroepen die voorkomen in de columbaria van Livia, zie: Treggiari 1975, 48–75.

² Waltzing 1897, 285.

³ Waltzing 1895–1900 (1), 264–265.

⁴ Waltzing 1895–1900 (1), 265; Waltzing 1897, 285.

⁵ Waltzing 1892, 19–23; Waltzing 1895–1900 (1), 256, 265–267.

⁶ Waltzing 1897, 281–282.

⁷ De Robertis 1971a, 31–40. Het moet benadrukt worden dat de hier vermelde publicaties van De Robertis en Waltzing ondanks hun relatieve ouderdom en bepaalde achterhaalde stellingen toch nog steeds bruikbaar zijn in de studie van de *collegia* in het algemeen en de funeraire *collegia* in het bijzonder. Beide geleerden wisten in hun publicaties namelijk zowat “alle” aspecten die in verband staan met de *collegia* te funderen op inscripties en primaire bronnen. Weliswaar gecombineerd met de recentere literatuur, kan men niet voorbijgaan aan de waarde van hun publicaties.

⁸ Ausbüttel 1982, 22–23 en 59–60. Voor de *lex collegii funeraticii Lanuvii*, zie: CIL VI, 1221. Voor de *lex collegii Aesculapii et Hygiae*, zie CIL VI, 10234.

hoofdzakelijk op Waltzing en De Robertis.¹ Hoewel Flambard zich nooit expliciet uitspreekt over het bestaan van *collegia tenuiorum* als *collegia funeraticia stricto sensu*, wijst hij erop dat de overgrote meerderheid van de *collegia* niet door één aspect (bijvoorbeeld professioneel of funerair) gekenmerkt wordt.² Ook Patterson komt tot deze conclusie. Met goede argumenten weet hij aan te tonen dat als er sprake is van één gemeenschappelijk aspect bij alle verschillende *collegia*, dat dit een sociaal aspect is. *Collegia* zorgen volgens Patterson voor een *humanizing of the city* (zie verder).³ Cotter stelt dat het klopt dat er *collegia tenuiorum* bestonden maar dat er geen enkel bewijs is dat, zoals Mommsen meende, dergelijke verenigingen *collegia funeraticia* waren. Het funeraire doel van de *collegia* was volgens haar niet de hoofdopzet.⁴ Kloppenborg op zijn beurt komt op basis van een studie van het epigrafische materiaal en de primaire bronnen tot de conclusie dat er vóór Hadrianus geen *collegia funeraticia stricto sensu* bestonden. In navolging van Ausbüttel wijst ook hij erop dat in de inscripties van *collegia* het funeraire aspect eigenlijk geen vooraanstaande plaats inneemt.⁵ Recenter nog laat Prell de vraag of alle *collegia tenuiorum* ook *collegia funeraticia* waren open. Volgens hem verenigden zowel slaven, *liberti* als vrijen (dus de *tenuiores* in de zin van *humiliores*, lagere klassen en dus niet in de betekenis van bezitslozen) zich in *collegia* die in eerste instantie religieuze functies hadden maar die daarnaast ook instonden voor de begrafenis van hun leden.⁶ Randazzo meent echter dat de *collegia tenuiorum* inderdaad kunnen bestempeld worden als *collegia funeraticia*, zij het dat *collegia tenuiorum* ook andere (niet-funeraire) functies hadden en dat bijvoorbeeld beroeps-*collegia* ook een funerair aspect konden hebben. Evenals Prell komt Randazzo tot het besluit dat de leden van deze *collegia funeraticia* (volgens Randazzo is deze term zelfs te verkiezen boven *collegia tenuiorum*) niet gelijkgesteld kunnen worden met het *sotto-proletariato urbano*. Volgens hem zijn de leden veeleer “armen” die zich wel de toelatingsprijs en de maandelijkse bijdrage kunnen veroorloven. Rijkere personen zijn volgens Randazzo te vinden in de beroeps-*collegia*.⁷ Bollmann verwerpt in haar studie over de *collegia* zowel het idee dat vooral armen lid waren van *collegia* als het idee dat het funeraire aspect het hoofddoel was van *collegia*. Dit staat niet in de weg dat bepaalde *collegia* wel voorzagen in een begraafplaats voor de leden. Maar dit was allesbehalve een vaste regel. De hoofdopzet van *collegia* was sociaal georiënteerd.⁸ Rebillard verwerpt resoluut de idee van een aparte groep van *collegia funeraticia stricto sensu*. Het funeraire aspect is waarschijnlijk veeleer aanwezig bij “alle” soorten *collegia*. Niettegenstaande het feit dat in de tweede eeuw n.Chr. waarschijnlijk één op de drie inwoners van Rome lid was van een *collegium*, blijft het moeilijk om uit te maken hoeveel van die leden ook effectief door het *collegium* van een graf werden voorzien.⁹

¹ Hopkins 1983, 212–213.

² Flambard 1987, 210. In die zin ook werd reeds in Levi 1963, 403 verondersteld dat veteranen-*collegia* ook aan fondsenwerving deden in de vorm van een *funeraticium* ondanks het feit dat dergelijke *collegia* niet bepaald een uitgesproken funerair karakter hebben.

³ Patterson 1993, 20 en 23.

⁴ Cotter 1996, 87.

⁵ Kloppenborg 1996, 20–21.

⁶ Prell 1997, 258–259.

⁷ Randazzo 1998, 232–237. Inzake de keuze voor de term *collegia funeraticia* boven *collegia tenuiorum* baseert Randazzo zich op: Bonfante, P. 1934 (vierde druk). *Storia del diritto romano*, 2. 214 en volgende (*non vidi*). De eerste druk vond echter reeds plaats in 1902. De invloed van Waltzing (en zelfs nog van Mommsen) hoeft ons dan ook niet te verbazen.

⁸ Bollmann 1998, 36–39 en 204–212.

⁹ Rebillard 1999a, 273.

3.5 Interne organisatie en functies van de private *collegia*

Uit het bovenstaande wordt duidelijk dat het wegens het ontbreken aan overtuigende argumenten niet mogelijk is de funeraire *collegia* als een aparte groep te isoleren. Vandaar dat in de volgende alinea's een algemeen beeld moet geschetst worden van de interne organisatie (leden en financiering) en de verschillende functies van die types private *collegia* die gekenmerkt worden door funeraire activiteit (dus het geheel van de *collegia tenuiorum*).

3.5.1 De leden van de private *collegia*

De leden van *collegia* werden (idealiter) ingedeeld volgens de stedelijke of militaire organisatie. Zo werden de *collegia* onderverdeeld in *centuriae* of *decuriae* (evenwel zonder numerieke consequenties). Aan het hoofd van de *collegia* stonden de *magistri quinquennales* (voor vijf jaar) of de *magistri perpetui* (voor het leven). Daarnaast namen de *mater* of *pater collegii*, de *curator*, de *honoratus*, de *immunis*, de *quaestor*, de *sacerdos* en de *scriba* een belangrijke positie in. In die zin boden de *collegia* de kans om “carrière” te maken binnen het *collegium* indien de officiële *cursus honorum* buiten bereik lag. Tenslotte zijn er nog de gewone leden die met de termen *plebs* of *populus* aangeduid werden.¹

De grootte van de *collegia* kan sterk variëren. *Vici* tellen (Rome uitgezonderd) vaak niet meer dan 100 leden. Beroeps-*collegia* kunnen (mits een ruime marge) gemakkelijk meer dan 100 leden hebben, terwijl religieuze *collegia* (waartoe soms ook vrouwen toegelaten waren) slechts “enkele dozijn” leden hebben.² Dat deze aantallen konden afwijken, zien we bij een beroepscollege, namelijk het *collegium fabrum tignuariorum*, in Rome dat in het begin van de derde eeuw n.Chr. zelfs 1200 leden telde.³

De leden van *collegia domestica* (waartoe ook vrouwen toegelaten waren) bestonden alleen uit het huispersoneel van één grote familie of het keizerlijke hof. De reden waarom de meester toestond dat zijn slaven een *collegium* oprichten ligt volgens Kloppenborg hierin dat als de slaaf lid zou worden van een ander *collegium*, de macht van de meester over die slaaf zou afnemen.⁴

Bij beroeps-*collegia* (waartoe heel waarschijnlijk ook vrouwen werden toegelaten) werden ook leden opgenomen die het beroep dat eigen was voor het *collegium* niet beoefenden. Men kon namelijk lid worden van het *collegium* op basis van de woonplaats. Het was inderdaad ook zo dat alle ambachtslieden met éénzelfde beroep eveneens éénzelfde stadskwartier betrokken. Op basis van de woonlocatie kon men bijgevolg ook lid worden van een beroeps-*collegium* zonder evenwel het beroep uit te oefenen.⁵

Volgens Garnsey, Saller, Randazzo, Patterson, Prell en Schoen waren naast slaven en *liberti* hoofdzakelijk personen uit het “hogere” *plebs* lid van de *collegia tenuiorum*. De reden hiervoor ziet men in de noodzakelijke financiële draagkracht van de leden voor onder meer de maandelijkse contributies en de talrijke vermeldingen van testamenten van de leden.⁶ Het is dan misschien ook overdreven om, zoals Purcell, te stellen dat het de bewoners van de *insulae*

¹ Waltzing 1892, 18–19; Clemente 1972, 222; Clemente 1991, 85–86; Kloppenborg 1996, 26; Bollmann 1998, 31–33.

² Kloppenborg 1996, 26; MacMullen 1974, 82. Informatie over het aantal leden kan soms afgeleid worden uit een lijst (een *album*) van de leden van dergelijke *collegia*.

³ Kloppenborg 1996, 25.

⁴ Kloppenborg 1996, 23 en 25.

⁵ Waltzing 1892, 20; Flambard 1987, 210; Kloppenborg 1996, 24–25; MacMullen 1974, 74.

⁶ Garnsey 1987, 157; Patterson 1993, 21; Patterson 1994, 237; Prell 1997, 258–259; Randazzo 1998, 232–237; Schoen 2000, 226–228.

waren die lid waren van *collegia funeraticia*.¹ Patterson meent namelijk dat waarschijnlijk (slechts) één derde van het *plebs* lid was van een *collegium*.² Hopkins wijst er nog op dat de aanwezigheid van slaven én vrijen in *collegia* de gangbare tweedeling van de maatschappij in slaven en vrijen enigszins op de helling zet. In belangrijke sociale contexten (zoals de funeraire) valt dit onderscheid volledig weg: vrijen en slaven worden naast elkaar begraven.³

Er dient nog op gewezen te worden dat in de derde eeuw het aantal *collegia* zal afnemen door de economische recessie en de bevolkingsafname. Door de economische achteruitgang werd de bevolking armer. Hierdoor is het niet denkbeeldig dat het voor grote groepen niet langer betaalbaar was om lid te zijn van een *collegium* (zie 3.5.2 inzake de financiële aspecten). In de vierde eeuw daalt het belang van de *collegia* volgens Ausbüttel nog meer onder de invloed van het christendom.⁴

3.5.2 Financiering van de private *collegia*

Op basis van de eerder zeldzame vermelding op inscripties van de begrafeniskosten gedragen door *collegia*, kunnen de kosten voor een bijzetting volgens Ausbüttel geraamd worden tussen 200 sestertiën en 490 denariën. In dit hoogste bedrag is niet alleen de eigenlijke begrafenis, maar ook een *titulus*, een dodenoffer (*novemdialis*) en het balsemen van het lichaam inbegrepen.⁵

Zoals afgeleid kan worden uit onderstaande voorbeelden is het niet mogelijk een sluitend beeld te schetsen van de financiering van de *collegia*. Enkele voorbeelden uit Rome geven evenwel een indruk van de financiële draagkracht van de *collegia*. De *Sodales Serrenses* beschikten over een *schola* voor veertig personen langs de via Nomentana ter hoogte van de Porta Pia. Twee *mensuralia* die daar werden aangetroffen duiden erop dat er *sportulae* (dit zijn voedselverdelingen) plaats vonden. Waarschijnlijk bevond zich in de nabijheid een eigen grafveld. Verdere informatie over de oorsprong van de gelden ontbreekt.⁶ Voor het *collegium Silvani* dat over een eigen grafveld en *schola* beschikte ter hoogte van de Callixtus-catacombe langs de via Appia is bekend dat ze voor de symbolische prijs van één sestertie een stuk grond ter beschikking kregen.⁷ Van de *cultores Silvani* werd nabij de via Labicana buiten de muur van Aurelius een in 16 n.C. gedateerde inscriptie aangetroffen die duidelijk maakt dat het *collegium* in volle (financiële) expansie was. Dit valt af te leiden uit de werkzaamheden zoals het aanbrengen van een vierkante tafel in het *triclinium* van het *collegium*, een zonnewijzer, een marmeren bekken en een weegschaal en gewichten (voor *sportulae*). Verder werd er ook een tuin aangelegd (*cepotaphium* of *viridarium*) waarin wijnranken, fruitbomen, bloemen en allerlei soorten groenten werden geplant.⁸ Een andere in 156 n.Chr. gedateerde inscriptie die onder de titel *Lex collegi Aesculapi et Hygiae* bekend is, werd aangetroffen langs de via Appia tussen de eerste en tweede mijlpaal. De leden beschikten over een eigen *schola* en *locus sepulturae*. In de zojuist opgegeven inscriptie wordt vermeld dat Salvia Marcella niet alleen een constructie (*pergula*), een marmeren beeld van Aesculapius en een overdekt terras voor banketten schonk, maar eveneens de som van 50.000 sestertiën. De rente van deze som moest besteed worden voor *sportulae* en maaltijden

¹ Purcell 1987, 39.

² Patterson 1993, 21; Patterson 1994, 237.

³ Hopkins 1983, 213.

⁴ Ausbüttel 1982, 108. Voor het mogelijke verband tussen *collegia* en het christendom, zie hoofdstuk zes.

⁵ Ausbüttel 1982, 62.

⁶ Flambard 1987, 216–217.

⁷ Flambard 1987, 219–220.

⁸ Flambard 1987, 224–225. Voor de inscriptie, zie: CIL VI, 10337.

voor de leden. Ook P. Aelius Zenon, de schoonbroer van Salvia Marcella, deed een schenking van 10.000 sestertiën waarbij de rente eveneens voor *sportulae* diende gebruikt te worden. Wanneer het bestuur (met name de *curatores* en de *quinquinales*) zich niet hield aan de vooropgestelde voorwaarden, moest het 20.000 sestertiën boete in de kas storten. Wanneer nu de door Marcella en Zenon gestorte sommen geld aan de gangbare 6% rente werden uitgezet, had men ieder jaar 3600 sestertiën winst. Hieruit volgt dat per jaar voor de maximaal zestig leden (het door Marcella vastgelegde *quotum*) ongeveer 60 sestertiën per lid kon gespendeerd worden. Uit de berekeningen van Flambard bleek dat de maaltijden en *sportulae* per jaar tussen 3100 en 3300 sestertiën kostten. De jaarlijkse rente dekte dus ruimschoots de gemaakte kosten. Bovendien werd de gemeenschappelijke kas nog verder gefinancierd bij de toelating van een nieuw lid indien een plaats vrij kwam. Deze inkoop som verving het *capitularium* (dit is de toetredingssom of inschrijvingsgeld). Wanneer een plaats werd afgestaan aan bijvoorbeeld een zoon of broer, moest de helft van het *funeraticium* van het lid in de gemeenschappelijke kas blijven. Dit is meteen ook de enige verwijzing naar een funerair aspect in de gehele inscriptie. Van een *stips menstrua* (dit is een maandelijks financiële bijdrage) werd geen melding gemaakt.¹

Enkele inscripties van *collegia* buiten Rome vervolledigen het beeld inzake de financiering van *collegia*. Een in 60 n.Chr. gedateerde inscriptie van een ander *collegium* van Silvanus werd ontdekt in Monteleone Sabino (ongeveer vijftig kilometer van Rome verwijderd) langs de via Salaria. In het *album* dat op de eigenlijke wetteksten van het *collegium* volgde staan 78 leden vermeld waarvan er zeker 61 tot de slavenstand behoorden. Aangezien er geen namen van oprichters of euergeten vermeld werden, is het *collegium* waarschijnlijk opgericht met geld dat door alle leden bij elkaar werd gebracht. Bij het overlijden van een lid van het *collegium* werden er 560 sestertiën vrijgemaakt voor diens begrafenis. Verschillend met overige *collegia* werd het *funeraticium* niet bijeengebracht door *stips menstrua* maar door *collatio stipis*. *Collatio stipis* betekent dat alle leden bij het overlijden van een medelid geld storten voor diens begrafenis, hier dus acht sestertiën. Wanneer dan door het overlijden van een lid een plaats in het *collegium* vrijkwam, kon deze plaats ingenomen worden door een erfgenaam indien de overleden persoon 50 sestertiën als erfenis naliet aan het *collegium* en de erfgenaam zelf 100 sestertiën betaalde. Deze som kan beschouwd worden als een soort *capitularium*. Hiermee wist de erfgenaam ook voor zichzelf een begraafplaats te verzekeren. Verder vermeldt de inscriptie ook nog dat de *magistri* van het *collegium* 205 sestertiën dienden in de gemeenschappelijke kas te storten voor welbepaalde cultus doeleinden. Aangezien dit *collegium* veeleer een armen-*collegium* was, want hoofdzakelijk met slaven als leden, wordt toch duidelijk dat hoe hoger men op de interne sociale ladder stond, hoe hoger de financiële druk was.²

Als voorlaatste voorbeeld inzake de financiering van *collegia* kan verwezen worden naar de in 136 n.Chr. gedateerde *Lex collegii funeraticii Lanuvini*. De in geld uit te drukken inkomsten van het *collegium* werden verzekerd door ten eerste een oprichtingssom, ten tweede een *capitularium* en ten derde de *stips menstrua*. Hierbij komen nog “betalingen” in goederen. De oprichtingssom van 15.000 sestertiën werd geschonken door een zekere L. Caesennius Rufus. Bij een rente van 5 tot 6%, zoals gebruikelijk was in die periode, had men dus een jaarlijkse rente van 750 tot 900 sestertiën. Het inschrijvingsgeld voor de (waarschijnlijk) vijftien leden bedroeg 100 sestertiën en een amfoor kwaliteitswijn. Maandelijks werd van de leden een bijdrage van 5 assen verwacht. Van de *magistri cenarum* werd bovendien verwacht dat ze op eigen kosten de leden voorzagen van drank, voedsel en bediening tijdens feestelijkheden. Tegenover deze inkomsten stond het *funeraticium* als

¹ Flambard 1987, 232, 234–239. Zie ook: Kloppenborg 1996, 22. Voor de inscriptie, zie: CIL VI 10234.

² Flambard 1987, 221–223; Patterson 1993, 24. Voor de inscriptie, zie: AE 1979, 161.

grootste uitgavenpost. Het *funeraticium* bedroeg 300 sestertiën waarvan 50 sestertiën aan de deelnemers van de begrafenis toegekend werden. Flambard wijst er terecht op dat een dergelijke financiële situatie zorgwekkend was. Ieder lid moet namelijk ongeveer 20 jaar een *stips menstrua* betalen alvorens het *funeraticium* volledig afbetaald is. Met het *capitularium* van 100 sestertiën wordt deze periode echter teruggebracht naar bij benadering 13 jaar. Het *funeraticium* bedroeg zoals gezien 300 sestertiën waarvan er 100 sestertiën gedekt werden door het inschrijvingsgeld en de overige 200 sestertiën in dertien jaar in schijven van 15 sestertiën (bij de *stips menstrua* van 5 assen, spaart men namelijk 15 sestertiën per jaar) werden afgekort. Wegens de lage levensverwachting van de serviele bevolking, is het zeer aannemelijk dat niet ieder lid het volledige *funeraticium* reeds tijdens zijn leven kon bijeenbrengen. Het is dan ook nog maar de vraag of personen die reeds overleden wanneer ze nog maar enkele maanden lid waren ook een *funeraticium* kregen uitgekeerd. En omgekeerd kan ook de vraag worden gesteld of leden die de 300 sestertiën reeds bereikt hadden, nog maandelijks 5 assen dienden te betalen. Volgens Flambard moeten beide zojuist gestelde vragen waarschijnlijk positief beantwoord worden. De reden hiervoor ligt volgens Flambard in het systeem van “*l’assurance mutuelle*”. Ook de rente die kon verworven worden op het oprichtingsbedrag van Caesennius Rufus zorgde niet meteen voor een meer stabiele financiële situatie. Dit bedrag werd namelijk reeds volledig gependend bij het 800 sestertiën kostende feesten van de geboorte van Diana en Antinous.¹ Dat de maandelijksse contributies schijnbaar van levensbelang waren voor de *collegia* kan afgeleid worden uit het laatste voorbeeld. Een in 167 n.Chr. gedateerde inscriptie van het *collegium* van Jupiter Cernenius uit *Alburnus maior* (Verespatak; Dacië) vermeldt dat omwille van de achterstallige maandelijksse contributies van de 54 leden (en omwille van een onverantwoordelijk bestuur) het *collegium* zijn (funeraire) activiteiten moet stopzetten.²

Op basis van bovenstaande voorbeelden blijkt dat het niet mogelijk is een algemeen geldige reconstructie op te stellen van de financiering van de *collegia*. Wat betreft de oprichting van *collegia* kan besloten worden dat *collegia* werden opgericht op basis van een startkapitaal geschonken door een euergeet of dat de leden zelf het startkapitaal bij elkaar brachten. De verdere financiële voeding van de *collegia* gebeurde via een toetredingsom (*capitularium*), een maandelijksse bijdrage van de leden (*stips menstrua*) en/of vaak ook een geldsom of materiële zaken die door een euergeet geschonken werden. Reeds in de algemene inleiding van dit hoofdstuk werd gewezen op het belang van patronage. Hoewel Clemente na een analyse van de inscripties van *collegia* tot de conclusie komt dat er relatief weinig met *collegia* verbonden *patroni* bekend zijn in tegenstelling tot het grote aantal bekende *collegia* voor Rome, blijkt uit bovenstaande voorbeelden duidelijk dat patronage ook voor de *collegia* een belangrijke bron van inkomsten vormde.³ Patterson wijst erop dat de collectieve weldaden en patronage van de elite in de eerste twee eeuwen n.Chr. sterk afnemen. Het hiaat dat op deze wijze ontstond werd opgevangen door de *collegia*. De *collegia* worden als het ware een soort mediator tussen de weldoeners en de leden van de *collegia* die tot de klasse onder de elite behoren.⁴

¹ Flambard 1987, 225–234. Zie ook Kloppenborg 1996, 22; Prell 1997, 259–260. Voor de inscriptie, zie: CIL VI, 2112.

² Flambard 1987, 239–241. Voor de inscriptie, zie: CIL III, 924.

³ Clemente 1972, 208.

⁴ Patterson 1994, 227–238. Volgens Garnsey en Woolf in Garnsey 1989, 153–167 viel de armenklasse vóór de laat-Antieke periode vaak buiten het bereik van patronage. Dit ondersteunt Pattersons stelling dat diegenen (en met name de klasse onder de elite) die tot voordien wel konden rekenen op patronage zich nu in het geheel van de *collegia* opnieuw van deze voordelen kunnen voorzien. Hieruit volgt dat armen geen toegang hadden tot *collegia*.

De uitgaven van de *collegia* vloeien op basis van de epigrafische bronnen naar het organiseren van feesten, het uitdelen van *sportulae* aan de leden, de aankoop van constructies en/of grafvelden en het organiseren van de begrafenissen van de leden. Bovendien zijn (beroeps)*collegia* consumenten, producenten en verdelers van goederen en vormen ze dus een belangrijk economisch gewicht in de maatschappij. Ook openbare werken zoals de aanleg van wegen of publieke plaatsen konden worden bekostigd door *collegia*. Het is dus volgens Aubert verkeerd te denken dat de *collegia* een ondergeschikte rol speelden in het economische leven in de antieke maatschappij.¹

3.5.3 De functies van de private *collegia*

Op basis van de verschillende types *collegia*, de interne organisatie van *collegia*, de leden en de financiering van *collegia* is het mogelijk de functies van *collegia* te bepalen. In totaal kunnen er vier overkoepelende functies onderscheiden worden: ten eerste de economische, ten tweede de funeraire, ten derde de religieuze en ten vierde de sociale. De economische functie is evenwel niet bij alle *collegia* even sterk aanwezig. Soms gebeurde het dat de beroepscolleges hun economisch belang verdedigden. Ondanks de benaming van bepaalde *collegia* (bijvoorbeeld het *collegium dendrophorum*, van de houthakkers) zijn er geen argumenten die erop wijzen dat de controle op de handel of ambacht het hoofddoel was van dergelijke *collegia*. De antieke *collegia* kunnen dus niet zonder meer gelijkgesteld worden met de middeleeuwse beroepsgilden. De funeraire functie neemt reeds een belangrijke plaats in. MacMullen spreekt in deze context over *burial-insurance groups*. Het religieuze aspect neemt een veel belangrijkere plaats in. Zo openden bijvoorbeeld ook de beroeps-*collegia* hun bijeenkomsten met een gebed. Maar de belangrijkste functie is de sociale functie. In het moderne onderzoek wordt er unaniem van uitgegaan dat bijvoorbeeld gemeenschappelijke maaltijden en *sportulae*, maar ook het bezit van een eigen begraafplaats een niet te onderschatten bindmiddel was voor de leden die zorgde voor een groepsgevoel en solidariteit. Door het vaak levensnoodzakelijke euergetisme door de *patronus* zorgden de *collegia* niet alleen voor de sociale banden van de stedelijke “arme” bevolking, maar ook voor de sociale banden tussen de non-elite en de kleine aristocratie. Bovendien boden *collegia* hun leden de kans om zelf “carrière” te maken binnen het *collegium*. Op deze wijze konden ze titels verwerven die in de maatschappij voor hen niet haalbaar waren.² Het grote belang van het sociale aspect van *collegia* verklaart volgens mij ook waarom *collegia* van staatswege nauwlettend in het oog werden gehouden. Van verenigingen met een louter funeraire of religieuze binding kan niet veel gevaar uitgaan. Wanneer verenigingen echter enerzijds een sterke interne sociale binding hebben en anderzijds een sterke sociale binding hebben met een aristocratische klasse, is het duidelijk dat dergelijke *collegia* kunnen ingezet worden als een politiek drukmiddel. De wetgevingen die in het voordeel van *collegia* met een funeraire of religieuze functie (maar niet als exclusieve functie) werden uitgevaardigd, bevestigen dit. Schijnbaar werden dergelijke *collegia* als minder riskant beschouwd omdat ze ook “ongevaarlijke” activiteiten hadden zoals het voorzien van een graf voor hun leden. Het is evenwel zo dat net de gemeenschappelijke begraafplaatsen en de met gebeden geopende feesten er voor zorgden dat er een sociale band ontstond tussen de leden.

¹ Aubert 1999, 48, 64–65.

² Ausbüttel 1982, 58–59 en 99–100; Clemente 1991, 83 en 85–89; Flambard 1987, 210; Garnsey 1987, 156–157; Hopkins 1983, 214; Kloppenborg 1996, 19–20, 22–24 en 26–27; MacMullen 1974, 75–79 en 82; Patterson 1994, 233; Prell 1997, 258 en 260; Schoen 2000, 226–228. *Contra* bijvoorbeeld De Robertis 1971b, 51–57 waarin het funeraire (en religieuze) aspect nog volledig werd toegeschreven aan de *collegia tenuiorum* / *collegia funeraticia*. Vergelijk dit bijvoorbeeld met CIL VI 4414 en CIL VI 4417 uit de columbaria van de Vigna Codini. Dergelijke inscripties tonen duidelijk de funeraire activiteiten van beroeps-*collegia* aan.

Hopkins gaat nog een stap verder en stelt dat de sociale functie van de *collegia* niet alleen betrekking heeft op de gemeenschappelijke maaltijden en begraafplaatsen, maar dat *collegia* (door middel van hun gemeenschappelijke begraafplaatsen zoals columbaria) eigenlijk een antwoord gaven op de angst van de armere bevolkingslaag voor massa-graven, die volgens hem het gevolg zijn van een massa-maatschappij, en anonimiteit.¹ Volgens Purcell is dit een te functionalistische visie. Anonimiteit en simpelheid waren namelijk de kenmerken van de gangbare oude graven.² Ook Prell beaamt dat eenvoudige bijzettingen in de grond van as in een recipiënt de gangbare manier van begraven was.³ De door Purcell en Prell gemaakte tegenargumenten zijn inderdaad overtuigender dan Hopkin's hypothese. Bij de door de stad verzorgde funeraire activiteit werd duidelijk dat anonimiteit inderdaad voor een groot deel van de bevolking de regel was. Toch werd ook duidelijk dat de bevolking enigszins afhankelijk was van deze grote anonieme begraafplaatsen. Want zelfs als de *puticuli* op de Esquilinus werden gesloten, is het zeer waarschijnlijk dat de stad bleef instaan voor gratis begrafenissen (namelijk door crematie) van de armere bevolkingslaag. Bovendien zal bij de funeraire organisatie door de familie nog kunnen worden aangetoond dat columbaria geen direct antwoord vormden op anonimiteit of de massa-maatschappij. Men diende reeds over de nodige sociale contacten te beschikken om een graf te verwerven in deze grafconstructies. Bovendien kwamen in de kleinere familiecolombaria veel anonieme bijzettingen voor. Dus ook hier wordt duidelijk dat het sociale aspect de belangrijkste factor was. Er kan dus gesteld worden dat net zo min als de columbaria dé oplossing waren tegen anonimiteit en de massa-maatschappij, ook voor *collegia* de voornaamste bestaansredenen niet hierin gelegen kan hebben.

Soms zijn de functies van *collegia* toch niet steeds even duidelijk. Zo zijn volgens Kloppenborg de overige functies naast het funeraire aspect van de *collegia domestica* niet bekend. Misschien vervulden dergelijke *collegia* ook een (zelfs christelijke) religieuze functie.⁴

3.6 Archeologisch geattesteerde activiteiten van *collegia* in grafconstructies

Hieronder volgt een overzicht van de in hoofdstuk 2 bestudeerde grafconstructies die opgericht zijn door *collegia* of waar *collegia* actief waren. Alle andere (niet langer bewaarde) grafconstructies die niet in hoofdstuk 2 aan bod kwamen, maar waarvoor epigrafische aanduidingen zijn dat er *collegia* actief waren, blijven hier buiten beschouwing.⁵

¹ Hopkins 1983, 211–217.

² Purcell 1987, 35. Zie ook zijn uitwerking van dit probleem bij de familiegraven.

³ Prell 1997, 140–141. Zie ook nog verder bij de individuele funeraire organisatoren: eenvoudige *sub divo*-graven die soms zelfs geen bovengrondse aanduiding hadden, kwamen veelvuldig voor. Dus zelfs uit eigen beweging werd geopteerd voor een anoniem graf.

⁴ Kloppenborg 1996, 23. Zie bijvoorbeeld de overeenkomsten tussen het *collegium quod est in domo Sergiae Luci filiae Paullinae* (CIL VI, 9148, 9149, 10260–64) en Rom. 16, 5(a) en Kol. 4, 15 waaruit volgens Kloppenborg kan afgeleid worden dat bepaalde Paulinische kerken als *collegia domestica* begonnen zijn. Deze link is echter problematisch en dient nader onderzocht te worden in hoofdstuk 6.

⁵ Men denke hierbij bijvoorbeeld aan de, tegenwoordig sterk vernietigde, necropool boven de Thecla-catacombe waar op basis van inscripties verschillende *collegia* actief waren. Tot de *collegia* behoorden hoofdzakelijk families van *liberti* van Griekse en oosterse afkomst. (Zie Hoofdstuk 3)

1) Grafconstructies opgericht door *collegia*

- a) Het columbarium n° 5 nabij de Sebastiano-catacombe behoorde heel waarschijnlijk toe aan een *collegium* (op basis van de inscripties waarschijnlijk zelfs een keizerlijk *collegium*).¹
- b) Het columbarium nabij het columbarium van de Statilii (en andere kleinere columbaria in de buurt) wordt, onder meer door een in de buurt aangetroffen inscriptie, beschouwd als een columbarium dat in handen was van een *collegium*.²
- c) In het tweede columbarium van de Vigna Codini werden talrijke inscripties aangetroffen die wijzen op een funeraire activiteit door (beroeps) *collegia*.³

2) Grafconstructies waarin *collegia* actief waren

- a) In de columbaria van de Statilii was op basis van een inscriptie zeker één *collegium* actief.⁴
- b) In de twee columbaria van de *liberti* van Livia wijzen de inscripties op de aanwezigheid van talrijke *collegia*.⁵
- c) In het columbario maggiore, dat was opgericht door een groep *liberti*, lag op basis van de inscripties de organisatie in handen van een *collegium*.⁶
- d) In het columbarium van de Aruntii vormden de *liberti* van de familie een *collegium* dat instond voor het onderhoud van het columbarium en het verzorgen van de funeraire cultus.⁷
- e) In het mausoleum I onder de Sebastiano-catacombe wijzen inscripties in de richting van funeraire activiteiten door het *collegium* Innocentiorum.⁸

Op basis van dit overzicht wordt meteen duidelijk dat bepaalde *collegia* over grote inkomsten beschikten. Anders zou het niet mogelijk geweest zijn zelf columbaria te bouwen. Hierbij kan verwezen worden naar het columbarium n°5 nabij de Sebastiano-catacombe dat zelfs het grootste columbarium van de necropool was. Daartegenover staat dan weer dat er ook talrijke minder kapitaalkrachtige *collegia* bestonden die alleen over begraafplaatsen in een reeds opgetrokken constructie konden beschikken. Het merendeel van deze *collegia* waren dan ook zogenaamde familiale *collegia funeraticia* waarvan de leden uit het serviele personeel van de elite families uit de eerste eeuw n.Chr. bestonden. Het is op basis van het archeologische materiaal evenwel onduidelijk of dergelijke *collegia* nog andere functies hadden dan het voorzien van een graf voor hun leden. Ondanks de opgemerkte verschillen lijkt het toch duidelijk dat de leden van alle *collegia* die in het overzicht voorkomen, over een zeker financieel kapitaal beschikten. De allerarmste bewoners van Rome komen in deze organisatiestructuur en het bijhorende graftype niet voor.

¹ Jastrzebowska 1981, 27 en 30–31.

² Manciole 1983, 157.

³ Lanciani 1979, 331.

⁴ Manciole 1983, 160.

⁵ Caldelli 1999, 61

⁶ Caldelli 1999, 62, 77–78; Catalli 1997, 16.

⁷ Brandenburg 1984, 15.

⁸ Ferrua 1968, 68.

3.7 Besluit

Op basis van bovenstaande studie is het nu mogelijk conclusies te trekken aangaande het vraagstuk of er *collegia funeraticia stricto sensu* bestonden, de sociale achtergrond van de leden, de concepten die achter het oprichten van *collegia* schuil gaan, de juridische bepalingen die betrekking hebben op *collegia*, de economische draagkracht van *collegia* en, weliswaar minimaal, de religieuze aspecten die met *collegia* kunnen verbonden worden.

Wegens de afwezigheid van epigrafische, literaire of archeologische bronnen die wijzen op het bestaan van *collegia funeraticia stricto sensu* is het zeer onwaarschijnlijk dat deze een aparte plaats innamen binnen de *collegia tenuiorum*. Het is namelijk frappant dat in de bronnen nergens sprake is van *collegia funeraticia*. Men zou op zijn minst verwachten dat er een specifieke titel bedacht zou zijn voor specifieke begrafenisverenigingen. In tegenstelling tot de afwezigheid van directe aanduidingen voor het bestaan van funeraire colleges zijn er vele aanwijzingen dat veel zo niet alle colleges (van handelsscolleges en religieuze colleges tot veteranencolleges) een funerair doel konden hebben. Ondanks het feit dat in de moderne literatuur soms geen echt antwoord wordt gegeven op de vraag of strikte funeraire colleges bestonden, moet er worden van uit gegaan dat deze niet bestonden.

De leden die tot de *collegia tenuiorum* behoorden waren afkomstig uit de klasse van de *humiliores*. Dit was de armere maar niet volledig bezitloze klasse van de maatschappij. Tot deze klasse behoorden vrije personen uit het “hogere” *plebs* evenals *liberti* en slaven. Geschat wordt dat ongeveer één derde van de stedelijke bevolking lid was van een *collegium*. Het moet evenwel benadrukt worden dat er geen bewijzen zijn die deze hypothese ondersteunen. Op basis van het archeologisch materiaal is het mogelijk sociale verschillen te zien tussen de *collegia* onderling. Bepaalde *collegia* die een eigen begraafplaats konden bekostigen zullen samengesteld zijn geweest uit leden van een hogere sociale klasse die dus meer financiële slagkracht bezaten. Andere *collegia* dienden zich tevreden te stellen met graven in reeds bestaande grafconstructies. Tot deze laatste groep behoren dan ook hoofdzakelijk slaven en *liberti* van elite families. Daartegenover staat dan dat ook rijkere personen (ere)lid konden zijn van *collegia*. Hierbij wordt vooral gedacht aan de *patroni* die voor hun financiële of materiële tegemoetkoming aan het college met de titel van “vader (of moeder) van het college” bedacht werden.

Aangezien het onmogelijk is over *collegia funeraticia* in de strikte zin van het woord te spreken is het eveneens onmogelijk het funeraire aspect als dé reden voor het ontstaan van *collegia tenuiorum* naar voren te schuiven. Hiermee vervalt ook meteen het idee dat *collegia* opgericht werden om te ontsnappen aan de massa-graven of de anonimiteit. Bovendien kon opgemerkt worden dat in “wetteksten” die door *collegia* werden uitgevaardigd vaak meer aandacht werd besteed aan de gemeenschappelijke maaltijden dan aan het funeraire aspect. Dit neemt evenwel niet weg dat het funeraire en religieuze aspect ook een belangrijke factor kunnen geweest zijn tot het oprichten van een college. Volgens de laatste stand van het onderzoek is de sociale functie de hoofdreden voor het oprichten van *collegia*. Door middel van een interne hiërarchie was het bijvoorbeeld mogelijk titels te krijgen die ook in de maatschappij in het algemeen voor aanzien zorgden. In die zin was een college een soort micro-maatschappij waar eer een na te streven goed was. Ook de gemeenschappelijke maaltijden en begraafplaatsen zorgden ongetwijfeld voor een groepsgevoel. Door het systeem van patronage kon deze micro-maatschappij van personen uit het “hogere” *plebs* bovendien ook een plaats bemachtigen in de maatschappij in het algemeen. De *collegia* vervulden een bemiddelaarsrol tussen de elite en de leden van de *collegia*. Het economische aspect lijkt bij de *collegia* (en zelfs bij de beroeps-*collegia*) veeleer van ondergeschikt belang geweest te zijn. Het is dus niet mogelijk de *collegia* simpelweg gelijk te stellen aan de middeleeuwse gilden die vooral uitwaren op promotie voor hun specifieke beroepstak. Toch kan aangestipt

worden dat ondanks het geringe belang van het economische doel binnenin het college, de colleges wel een belangrijk economisch aandeel konden innemen binnen de maatschappij. *Collegia*, en dan vooral de beroeps-*collegia* natuurlijk, zijn consumenten, producenten en verdelers van goederen. Bovendien bekostigden bepaalde *collegia* de aanleg van publieke infrastructuur.

Uit de wetteksten die betrekking hebben op de *collegia* komt duidelijk naar voren dat de *collegia* argwanend in het oog werden gehouden. Keer op keer werd getracht om de macht van de *collegia* te beknotten en te voorkomen dat de *collegia* uitgroeiden tot een machtig politiek wapen. De opeenvolging van wetteksten in die richting wijst er mijns inziens dan ook op dat bepaalde *collegia* inderdaad activiteiten beoefenden die de staat zorgen baarden. Anders zou er geen nood zijn geweest om steeds opnieuw tegen de *collegia* in te gaan. Het is evenwel opmerkelijk dat *collegia* die instonden voor funeraire en religieuze doeleinden niet zo sterk werden aangepakt. Misschien is dit net de reden waarom zoveel inscripties van *collegia* de nadruk leggen op het funeraire aspect. Dit aspect kon namelijk als dekmantel aangewend worden voor illegale praktijken.

De economische aspecten van *collegia* zijn in eerste instantie afhankelijk van de leden. De gelden die gevraagd worden om lid te worden van een college en de maandelijkse contributies wijzen er inderdaad op dat de leden tot het “hogere” *plebs* behoorden en niet bezitloos waren. Bovendien blijkt ook dat hoe hoger men opklom op de sociale ladder van deze micro-maatschappij, hoe hoger de financiële druk werd. De uitgekeerde sommen om te voorzien in een graf verschillen van college tot college. Bepaalde colleges betaalden een *funeraticium* uit dat nog lager lag dan het ooit door Nerva voorziene *funeraticium*, terwijl anderen meer dan het dubbele uitbetaalden. Ook hier zal de sociale achtergrond van de leden waarschijnlijk een belangrijke rol hebben in gespeeld. Bepaalde *collegia* wisten zelfs dergelijke sommen geld te verzamelen dat ze zelf als euergeet kon optreden en openbare infrastructuurwerken bekostigden. De belangrijkste factor, naast de maandelijkse contributies, voor een goede economische balans zal zonder twijfel patronage geweest zijn.

Bij de behandeling van de *collegia* bleef het religieus-ritueel aspect grotendeels achterwege. De funeraire activiteiten van *collegia* geven ons geen inzicht in de religieuze overtuiging en gevoelens die in verband kunnen worden gebracht met de dood. Wel is het zo dat het religieuze aspect in het algemeen een aspect is dat kenmerkend is voor alle *collegia*. Zelfs beroeps-*collegia* startten hun bijeenkomst met een gebed.

Er kan dus besloten worden dat noch de *collegia tenuiorum* als geheel, noch één groep binnen die *collegia tenuiorum* gelijkgesteld kunnen worden aan *collegia funeraticia* in de strikte zin van het woord. De sociale perspectieven die de *collegia* boden aan het “hogere” *plebs* lijken meer aan de basis te liggen van het ontstaan van *collegia* dan het funeraire aspect. Het is natuurlijk niet uit te sluiten dat bepaalde leden zich meer aangetrokken voelden tot *collegia* juist door de funeraire zekerheid die hen geboden werd, maar de eigenlijke functie van colleges ligt volledig vervat in sociaal aanzien en samenhang.

4. De funeraire organisatie door de familie

4.1 Inleiding

Als eerste type van funeraire organisatie wordt hier de familie behandeld. Aan deze organisatie-vorm zijn specifieke graftypes verbonden, namelijk de columbaria, mausolea en hypogea. De uitwerking hiervan valt uiteen in twee delen: ten eerste een algemene benadering van: de familie (sociaal aspect), de wetgeving inzake familiegraven (juridisch aspect), de evolutie en redenen voor het ontstaan van de familiegraven (het politieke en economische aspect) en een eerste stap in het onderzoek naar de organisatie van de familiegraven. In een tweede deel wordt specifiek voor elk van de hierboven onderscheiden grafconstructies nagegaan hoe de eigenlijke organisatie verliep en wie de opdrachtgevers en doelgroep waren. Vervolgens wordt teruggekoppeld naar het archeologisch materiaal. Het valt te verwachten dat het archeologische materiaal het beeld van de pagane funeraire organisatie door de familie nog zal kunnen vervolledigen. Ik heb voor deze indeling gekozen omdat het op deze wijze mogelijk zal zijn ten eerste de verschillende aspecten van de pagane familiegraven te vergelijken met dezelfde aspecten van de christelijke familiegraven en ten tweede inzicht te verkrijgen in de christelijke funeraire organisatie in het algemeen en de rol van de christelijke familiehypogea in het ontstaan van de catacomben in het bijzonder.

4.2 De betekenis van *familia* en *domus*

Wanneer we de organisatie van familiegraven willen bestuderen, moeten we allereerst proberen te achterhalen wat er bedoeld wordt met de term familie. De etymologie biedt hiervoor een eerste mogelijkheid. In het Latijn zijn er twee substantieven die kunnen vertaald worden als “familie”, namelijk *familia* en *domus*.¹

De term *familia* draagt evenwel verschillende betekenissen: ten eerste familie als *res*, ten tweede familie als *personae* waarbij de familie gezien kan worden als personen die onder de *potestas* van een *pater familias* staan, ten derde familie als het geheel van verwanten langs vaderszijde die tot één huis behoren, ten vierde als alle personen die afstammen van eenzelfde voorvader en die dus een *gens* vormen en ten vijfde *familia* als geheel van slaven van een *domus*. (1) De betekenis van *familia* als *res*, waarbij *familia* te vertalen is als bezit, vermogen, is een louter wettelijk onderscheid dat hier niet verder van toepassing is. (2) Ook de betekenis van *familia* als “gezin”, namelijk die personen (de echtgenote, kinderen, laatsten hun kinderen en adoptief-kinderen) die onder de *potestas* van de *pater familias* staan, is veeleer een wettelijke indeling dan een sociale classificatie. (3) *Familia* kan ook slaan op alle verwanten van vaderszijde die tot één huis behoren (namelijk broers, hun kinderen en hun ongehuwde zusters, maar niet de kinderen van hun zusters) (4) De in de primaire bronnen meest gebruikte betekenis voor *familia* is die van een groep door mannelijke afstamming met elkaar verbonden personen die allen van dezelfde voorvader afstammen. In deze betekenis werd *familia* (allen met hetzelfde *cognomen*) ook in de betekenis van *gens* (een groep *familiae* met hetzelfde *nomen gentile*) gebruikt. (5) Tenslotte kan de term *familia* ook verwijzen naar de slaven (of bij uitbreiding onvrijen) die tot éénzelfde *domus* behoren. In deze betekenis wordt *familia* vaak gebruikt als omschrijving voor de staf van slaven van het keizerlijke hof.²

¹ Dit onderdeel wordt hoofdzakelijk uitgewerkt op basis van Saller 1994. Voor de talrijke primaire bronnen waarop Saller zich baseert: zie Saller 1994, 75–87.

² Garnsey 1987, 127–128; Hanson 2002, 19–20; Saller 1994, 75–79.

De term *domus*, een tweede term die kan verwijzen naar “familie”, kan eveneens verschillende betekenissen dragen: ten eerste het fysische gebouw, het huis, ten tweede het huishouden, het gezin inclusief met slaven, ten derde verwanten met mannelijke afstammelingen, bloedverwanten, voorouders en afstammelingen en ten vierde het patrimonium. (1) De eerste betekenis van *domus* als het fysische huis draagt vaak een geladen betekenis. Met de term *domus* wordt dan verwezen naar het gebouw met specifieke sacrale kenmerken (bijvoorbeeld *Lares*, huisgoden) en een bestuursfunctie (het gebouw van waaruit de *dominus* zijn zaken reguleerde). Bij uitbreiding verwijst de term *domus* naar iedere residentieplaats. (2) Wanneer de term *domus* verwijst naar het huishouden, dan wordt daar niet alleen de echtgenoot, de echtgenote (kortom de eigenaars van het gebouw) en hun kinderen mee bedoeld maar iedereen (vrij en onvrij: bijvoorbeeld *servi*, *liberti*, *clientes*) die tot het huis behoren. *Domus* betekent hier dus niet de alleen de kernfamilie (vader, moeder en kinderen). Dit kan natuurlijk wel het geval zijn wanneer een gezin niet over slaven, *liberti* of *clientes* beschikt. Hierbij moet worden aangetekend dat de vroegere traditionele opvatting dat het Romeinse huishouden bestond uit meerdere kernfamilies die onder het gezag van één *pater familias* stonden, in de recente literatuur onderuit wordt gehaald. De literaire en epigrafische bronnen (hoe beperkt hun aantal ook is) wijzen er volgens Garnsey en Saller duidelijk op dat het de kernfamilie was die een centrale rol speelde in de maatschappij. (3) De term *domus* kan verder ook verwijzen naar verwanten. In die zin benadert *domus* de betekenis van *familia* als geheel van mannelijke afstammelingen, maar hier omvat de term *domus* meer dan alleen de *familia*. De afstamming is niet specifiek langs de mannelijke tak. Zo worden alle keizerlijke verwanten, dit is dus meer dan louter de *familia*, aangeduid als de *Domus Caesarum*. (4) Tenslotte kan *domus* ook verwijzen naar het patrimonium. Hieronder ressorteert ook de financiële mogelijkheid teneinde een sociale stand te behouden.¹

Om een scherper inzicht te krijgen in de “familie” en de funeraire activiteiten die uitgaan vanuit de familie vormt het huis, als fysische gebouw, een goed uitgangspunt. Het valt bijvoorbeeld te verwachten dat de bewoners van één huis zich van één gezamenlijke begraafplaats voorzagen.² Hierboven werd reeds aangegeven dat het huis religieuze, politieke en sociale aspecten heeft. De huizen (van de meer gegoede klasse natuurlijk en niet van de arme klasse die in *insulae* woonde) zijn namelijk een materiële uiting van de genealogie (bijvoorbeeld door het uitstellen van afbeeldingen van voorvaders). Bovendien is het huis tevens hét symbool bij uitstek van weelde, status en macht van de eigenaar. Denken we hierbij aan de *salutatio* van de *clientela* in het huis van de *patronus*. Het is dan ook niet verwonderlijk dat patronage (en *domus*) centraal staan in het sociale en politieke leven in de Keizertijd. Dit fenomeen werd gevoed door de drang naar competitieve *display*: de hogere klassen ondervinden een druk om hun economische draagkracht en hun sociaal aanzien bevestigd te zien. Het ideale medium hiervoor is het huis. De drang naar het competitieve *display* wordt op zijn beurt gevoed door de drang van het imiteren door lagere klassen om het aanzien van hogere klassen te verwerven. In die zin ook moet men Trimalchio zoals hij opgevoerd wordt in Petronius’ *Satyricon* niet alleen als een lachwekkend individu bestempelen die krampachtig probeert de cultuur van de hoge aristocratie te imiteren, maar

¹ Garnsey 1987, 128–129; Saller 1994, 80–86. In verband met het belang van de kernfamilie in de Romeinse maatschappij, zie verder ook Garnsey 1987, 130–147.

² Cf. Hanson 2002, 43, 58–61. Vaak is er meer kennis over de woningen dan over de inwoners zelf. De *domus* (in tegenstelling tot de *insulae*) helpt ons het beeld van de *familia* te verscherpen in die aspecten die niet in de primaire bronnen aan bod komen. Zie echter ook Hope 1997a, 69–70 waarin gewaarschuwd wordt dat “de huizen van de levenden” niet steeds een even duidelijke reflectie zijn van “de huizen van de doden”. Vergelijk dit met Petronius, *Satyricon* 71 waarin Trimalchio stelt dat het een vergissing is om mooie woonhuizen te hebben tijdens het leven, maar zich niet te bekommeren over de huizen waarin (na het leven) nog veel langer moet gewoond worden.

ook, of zelfs veeleer, als een individu die probeert zijn status uit te drukken binnen een mobiele maatschappij.¹ Dit belangrijke kenmerk inzake de imitatie van huizen en het competitieve *display* blijkt, zoals verder nog uitgewerkt wordt, ook van toepassing op de grafconstructies.²

Een laatste punt bij de bespreking van de familie is de verhouding van de familie ten opzichte van slaven, *liberti*, vrienden en *clientes*. Opnieuw biedt het huis de kans om een beter inzicht te krijgen in deze relaties. Deze relaties blijken, zoals verder zal uitgewerkt worden, zich ook te weerspiegelen in de familiegraven. De hier reeds geciteerde Wallace-Hadrill kon op basis van een studie van de primaire bronnen en verschillende huizen uit onder meer Pompeï verschillende “assen” aanduiden in het huis. Onder de deze “assen” verstaat men de as nederig, sober versus groots, rijkelijk en de as publiek versus privaat. Op deze assen bevinden zich de “outsiders” en de “insiders”. Tot de *insiders* behoren de *servi* en de familie zelf. Tot de *outsiders* behoren de *amici* en de *clientes*. De *insiders* bewegen zich in het private deel van het huis, terwijl de *outsiders*, die niet tot het huis zelf behoren, kunnen geïnviteerd worden in de publieke delen van het huis. Bij de *insiders* betrekken de *servi* de meest sobere delen van het huis, terwijl de eigenlijke familie de meest luxueuze delen van het huis bewoont. Ook bij de *outsiders* is deze tweedeling aanwezig: de *amici* worden toegelaten tot luxueuze delen van het huis, terwijl de *clientes* toegang krijgen tot de minder luxueuze delen van het huis. Het zijn de architectuur en de decoratie die deze tegenstellingen zichtbaar maken.³ Bij de studie van de familiegraven, en vooral van de columbaria en mausolea, zal duidelijk worden dat ook in deze grafconstructies dezelfde tegenstellingen aanwezig zijn. De bovenstaande tegenstellingen zoals ze voorkomen in de huizen maken het mogelijk een beter inzicht te krijgen in de grafhuizen en in de sociale banden tussen de daar bijgezette personen.

4.3 De wetgeving inzake familiegraven

Hoewel graven, die een *res religiosa* zijn, onder de *res divini iuris* vallen, dit is aan de goden toebehoren, bestaat er toch een privaatrecht op de graven. Daarnaast vallen graven ook onder praetorisch en sacraal of priesterlijk recht. Zie voor dit laatste bijvoorbeeld de dedicaties aan de goden van de onderwereld (*Dis Manibus*). Door deze verschillende rechterlijke bevoegdheden is het grafrecht dan ook een gecompliceerd recht te noemen.⁴

In de Romeinse wetgeving wijst Gaius op een onderscheid (in het privaatrecht) tussen twee types familiegraven: ten eerste de *sepulcra familiaria* en ten tweede de *sepulcra hereditaria*.⁵ Tot het eerste type behoorden de funeraire constructies waar familieleden die in rechte lijn van elkaar afstamden generatie na generatie werden bijgezet. Wanneer nu de laatste drager van de familie-naam in het graf werd bijgezet, verviel het *ius sepulcri* tot het bijzetten in het graf (tenzij de oprichter uitdrukkelijk uitzonderingen voorzien had). Tot het tweede type behoorden die grafmonumenten die konden overgaan in handen van erfgenamen die niet noodzakelijk familie dienden te zijn van de oprichter. Het bijzetten in dergelijke graven was dus beperkt tot de laatste erfgenaam van de oprichter tenzij de erfgenaam in zijn laatste wil het graf ter beschikking stelde van zijn familie, zijn erfgenamen of nog iemand anders. Alleen

¹ Patterson 2000, 259–270 en 280–281; Saller 1994, 88–95; Wallace-Hadrill 1988, 44–47 en 97. Zie bijvoorbeeld ook Cicero, *De legibus* 3, 30 waarin kritiek wordt geuit op de praalzucht van een zekere Lucullus. Deze Lucullus “moest” echter als het ware zijn huis voorzien van pracht en praal wilde hij zijn twee burens, een *eques* en een *libertus*, een stap voor blijven.

² Von Hesberg 1987, 58.

³ Wallace-Hadrill 1988, 77–79.

⁴ Kaser 1971, 94; Kaser 1978, 15–17. Voor een uitgebreide studie over de funeraire wetgeving, zie De Visscher 1963. Deze publicatie is tot op heden een standaardwerk.

⁵ Gaius, *Digestae* 11, 7, 5.

wanneer de oprichter dit expliciet verboden had, konden op deze wijze *sepulcra hereditaria* langer in gebruik blijven.¹ Het is aldus duidelijk dat de indeling in *sepulcra familiaria* en *sepulcra hereditaria* zoals Gaius het voorstelt eerder een theoretische indeling is. De oprichter van het familiegraf kon zelf beslissen wie er werd bijgezet. De wetgeving belette het de oprichter niet om bijvoorbeeld een vriend in het graf van de oprichter bij te zetten of net tegengesteld om het verbod uit te vaardigen iemand in het graf bij te zetten. In de praktijk werd dus vaak een gemengd type van graf opgetrokken waarin zowel de familie, als de erfgenamen als vreemden konden worden bijgezet.²

De Visscher en Hopkins wijzen er bovendien ook op dat het zowel in Rome als daarbuiten eerder zeldzaam was dat leden van eenzelfde familie verschillende generaties lang in éénzelfde grafmonument worden bijgezet. In de periode vanaf 200 v.Chr. komen slechts uitzonderlijk grafconstructies voor die door meer dan twee generaties aangewend werden. De Visscher, zich baserend op de inscripties die in deze constructies werden aangetroffen, omschrijft het familiegraf in de Keizertijd dan ook als een *tombe "personelle"*. Hopkins besluit eveneens dat inzake de funeraire organisatie verdere verwantschappen geen determinerende rol speelden. Daartegenover staat dat funeraire monumenten georganiseerd werden vanuit de kleine, beperkte familiekring.³ Zoals hieronder verder uitgewerkt wordt, moeten deze conclusies echter deels genuanceerd worden.⁴

4.4 Redenen voor de aanleg van familiegraven

Voor de redenen die geleid hebben tot het ontstaan van familiegraven moet een onderscheid gemaakt worden tussen directe redenen of de aanleidingen en de primaire redenen op lange termijn. De primaire redenen worden hier duidelijk wanneer we een historische evolutie opstellen van de funeraire activiteiten die gekoppeld kunnen worden aan families.

Om de directe redenen voor het oprichten van een grafconstructie te achterhalen kan een beroep gedaan worden op de *tituli*. Op de *tituli* van de (kleine) familiegraven staat vaak vermeld dat de constructie werd opgetrokken op het ogenblik dat de grafeigenaar nog leefde: *vivus fecit* of *sibi fecit*. De grafoprichter wilde dus voor zichzelf een grafconstructie oprichten nog vóór hij zou sterven. Op basis van de inscripties uit Rome zou dit voor ongeveer 30% het geval zijn geweest. In veel gevallen is de directe aanleiding tot het oprichten van de grafconstructie (zoals af te leiden valt uit de *tituli*) het overlijden van een nauwe verwant. Zo werd het in de necropool in het Vaticaan het mausoleum H van Valerius Herma opgericht naar aanleiding van het overlijden van zijn echtgenoten en kinderen. Het mausoleum C werd waarschijnlijk naar aanleiding van het overlijden van de zoon van Tullius Zethus opgericht.

¹ De Visscher 1963, 93–96; Kaser 1971, 94; Saller 1984, 125.

² De Visscher 1963, 96–99; Johnson 1997, 40–41; Kaser 1978, 20, 55–56; von Hesberg 1992, 15. Het in de wet aangegeven onderscheid laat zich in de praktijk vaak niet zo gemakkelijk onderscheiden. Zie hiervoor bijvoorbeeld het mausoleum A van Popilius Heracla in de necropool in het Vaticaan in De Visscher 1963, 295–309.

³ De Visscher 1963, 118–119; Hopkins 1983, 205–206. Als tegenvoorbeeld van kort in gebruik zijnde grafmonumenten van een familie verwijst Hopkins naar het grafmonument van de Corneli Scipiones in Rome.

⁴ Zie bijvoorbeeld Dixon 1992, 135–137 waarin weliswaar gesteld wordt dat funeraire ceremoniën evenals de bijzettingen van familieleden in één constructie de familie als *unit* benadrukt, maar zie bijvoorbeeld ook Hope 1997a, 69–88 waarin duidelijk aangetoond wordt dat familiegraven vaak wel meerdere generaties in gebruik blijven en dat de inscripties weliswaar verwijzen naar de kernfamilie, maar daarom nog geen reflectie zijn van de realiteit. Integendeel zelfs: de vele anonieme graven en de beperkte vermeldingen van namen en vage verwijzingen naar “de” *liberti* en “de” nakomelingen op de *tituli* impliceren zelfs dat de oprichters opzettelijk rekening hielden met voor hen nog onbekende bijzettingen in de toekomst.

Voor het hypogeum A van Popilius Heracla vormde het overlijden van de grafeigenaar zelf de directe aanleiding voor het optrekken van het mausoleum. Vermoedelijk werden de as of lichamen van de overledenen aanvankelijk bijgezet in een ander grafgebouw alvorens ze via een *translatio* in het afgewerkte eigen mausoleum definitief werden bijgezet.¹

Voor de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr. worden in de literatuur geen directe redenen voor de aanleg opgegeven. Waarschijnlijk vormt het overlijden van de talrijke slaven en *liberti* van de elite ook hier de directe reden voor de aanleg van de columbaria.

Het is evenwel logisch dat bij een overlijden het lichaam diende begraven te worden. Maar waarom opteerden bepaalde personen nu specifiek voor familiegraven zoals grote columbaria en mausolea? Om een antwoord te formuleren op deze vraag moet gezocht worden naar de primaire redenen. In een artikel uit 1987 weet Purcell op overtuigende wijze een historische evolutie op te stellen die duidelijk maakt welke de primaire redenen zijn waarom de familiegraven hun specifieke karakter kregen. Deze evolutie wordt door Purcell op overzichtelijke wijze opgesteld aan de hand van drie begrippen die in direct verband staan met het funeraire wezen: ten eerste het *Suburbium* naar het voorbeeld van het Hellenistische *proastion*, ten tweede de *praedia* of suburbane landgoederen en ten derde de *cepotaphion* of tuingraven. Centraal in zijn betoog staan de begrippen imitatie en daaraan vasthangend *public display*. Aan de hand van talrijke voorbeelden weet Purcell aan te tonen dat vanaf de vierde eeuw v.Chr. grafmonumenten van families, door hun monumentaliteit en plaatsing direct langs de uitvalswegen in het *Suburbium*, een *display*-functie kregen. Deze evolutie past volledig in het Hellenistische concept van het *Suburbium* als *proastion*: het *Suburbium* als een prestigeproject. Door de imitatie-drang tussen de verschillende families ontstonden op deze wijze uitvalswegen die volledig afgezoomd waren met grafconstructies.² Wanneer vanaf de tweede eeuw v.Chr. in de, in het *Suburbium* gelegen, *praedia* familiegraven werden aangelegd, hebben ook deze monumentale constructies (evenals de woonplaatsen en tuinen van dergelijke *praedia*) een duidelijke *public display* functie.³ Vanaf de eerste eeuw v.Chr. ontwikkelde zich het concept van de *cepotaphion* of het tuingraf. Deze grafconstructies behoorden toe aan vrije burgers met een gemiddelde financiële mogelijkheid. Want door de toenemende bevolking steeg de druk op landbouwgronden evenals op grond voor begraafplaatsen. Daardoor steeg de grondprijs en was het alleen nog voor een *happy few* mogelijk monumentale grafconstructies op te richten. Via de opbrengsten van de gewassen van de tuingraven (fruit, groenten en ook water en hout indien dit voorhanden was) had de lagere klasse een financiële basis waarmee men zijn eigen begraafplaats kon inrichten en nog steeds aan *public display* kon doen.⁴

¹ Eck 1989, 84–85; Hope 1997a, 70; von Hesberg 1992, 13–14.

² Hope 1997a, 71; Purcell 1987, 25–29. Vergelijk met Veyne 1976, 392–395: ook de funeraire ceremonie, voedselbedelingen naar aanleiding van overlijdens en funeraire gladiatorenspelen georganiseerd door de elite in de Republiek dienden om zichzelf populair te maken bij het *plebs* en kunnen dus ook beschouwd worden als *public display*. In Eck 1984, 129–167 wordt op overtuigende wijze het belang aangetoond van gebouwen en inscripties (eveneens in een funeraire context; vooral p. 133–135 en 149–151) als het middel van *public display* of *self-advertisement* bij uitstek voor de hogere elite / senatoren vanaf het einde van de Republiek.

³ Purcell 1987, 30–32. Het oudst bekende voorbeeld hiervan is het monument van de *gens Sulpicia*.

⁴ Prell 1997, 140–141; Purcell 1987, 32–36. Zie ook Rodrigues-Almeida 2001, 47–48 in verband met de bevolkingstoename vanaf de eerste eeuw v.Chr. Voor de berekening van het aantal inwoners van Rome baseerde Rodrigues-Almeida zich op de in de *Catalogi Constantiniani* (opgesteld tussen 334 en 350 n.Chr. met vermelding van het aantal huizen, *insulae*, fontijnen, thermen en dergelijke meer) opgegeven aantallen voor de verschillende woningtypes. Op basis van deze informatie bekomt men een totale bevolking voor Rome van 750.000 tot 900.000 inwoners. Het grootste probleem is evenwel dat het niet zeker is of deze aantallen de werkelijke bevolking ten tijde van het opstellen van de *Catalogi* weergeven of dat het hier “gefossiliseerde” aantallen betreft. Hierbij moet ook nog aangestipt worden dat het aantal bewoners per woningtype en het aantal

Wanneer dan de familiecolumnaria ontstonden vanaf het begin van de Keizertijd, treedt er naast *public display* nog een ander concept op, namelijk dat van euergetisme of patronage.¹ Net zoals de stad aan funeraire euergetisme kon doen (bijvoorbeeld de necropool op de Esquilinus in Rome), kon ook het individu instaan voor begraafplaatsen voor anderen. In die zin wordt het graf een geschenk: de eigenaar kon bloedverwanten, vrienden of afhankelijke personen toestaan om bijgezet te worden in zijn eigen columbarium. Vanuit dit systeem van euergetisme is het dan ook niet verwonderlijk dat vanaf de vroege Keizertijd gemeenschappelijke begraafplaatsen (met name dus de columbaria) enorm populair worden.² Het moet naar ik meen echter benadrukt worden dat euergetisme tegenover de familie en het serviel personeel belangrijker was dan euergetisme tegenover anderen zoals de *clientes*. Zowel in de grote familiecolumnaria uit de eerste eeuw n.Chr. als de latere kleinere columbaria en mausolea van families werden namelijk naast de familie vooral *liberti* en slaven bijgezet. Sporen van bijzettingen van “buitenstaanders” bleven in het archeologische onderzoek grotendeels achterwege.

De columbaria (van de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr. tot de latere kleinere columbaria of mausolea) bleven door hun omvang en decoratie nog steeds als een pronkmiddel fungeren voor de oprichters. Het moet evenwel benadrukt worden dat de *display*-functie in de loop van de tijd een andere invulling kreeg. Zoals ook reeds kon afgeleid worden op basis van de studie van de columbaria en mausolea in hoofdstuk 2 wilden de eigenaars van de grote familiecolumnaria uit de eerste eeuw n.Chr. vooral indruk maken op de passanten door de grote omvang van de columbaria. Vanaf 100 n.Chr. werd deze *display*-functie meer introvert georiënteerd. De luxueuze decoratie in de kleinere columbaria en mausolea is alleen nog maar zichtbaar voor diegenen die in de grafconstructie zelf werden toegelaten. Von Hesberg komt dan ook tot de conclusie dat men zich niet langer wilde profileren ten opzichte van de anderen, maar binnen een beperkte, familiale groep. Als gevolg van deze omschakeling naar meer gesloten en familiaal georiënteerde grafconstructies bekommt een bijgezet persoon zijn status dankzij de familie in wiens graf hij wordt bijgezet. Terwijl de status van de grafeigenaar door speciale grafvormen (bijvoorbeeld grote pronknissen en later sarcofagen) of de extra decoratie rond zijn graf benadrukt wordt, worden ondergeschikten in sobere nissen bijgezet.³

Op basis van het nieuwe concept van euergetisme of patronage wordt meteen ook duidelijk dat de columbaria en mausolea niet ontstaan zijn als gevolg van een “massamaatschappij” of een vrees voor anonimiteit.⁴ Dat columbaria en mausolea ten eerste geen

cenacula, *pergulae* en *tabernae* door Rodrigues-Almeida hypothetisch (en steeds het minimum) naar voren wordt geschoven.

¹ Zie Patterson 1993, 17–19 en Patterson 2000, 272–277 waarin een onderscheid gemaakt wordt tussen patronage tussen vrije burgers van verschillende sociale stand en ten tweede de meer geformaliseerde relatie tussen de *patronus* en zijn familie met slaven en *liberti* waarbij alle twee de betrokken partijen rechten en plichten hadden. Via patronage kregen zowel de *clientes* (eerste type van patronage) als de familie en serviel personeel (tweede type van patronage) toegang tot “schaarse bronnen”. Onder die “schaarse bronnen” valt ook een graf in de begraafplaats van de *patronus*.

² Hope 1997a, 71; Purcell 1987, 36–40. Cf. Brandenburg 1984, 30; Eck 1989, 74; Hanson 2002, 20.

³ von Hesberg 1987, 43–60; von Hesberg 1992, 19–45. Ook in Heinzelmann 2001, 184–187 en Rebillard 1999a, 271–273 wordt tot eenzelfde conclusie gekomen.

⁴ Pace Purcell 1987, 38–40 en Heinzelmann 2001, 188–189. *Contra* Hopkins 1983, 211–217, Brandenburg 1984, 13–16, Brandenburg 1994, 220–221 en Bisconti 1997, 4 waarin de columbaria wel als de oplossing worden beschouwd voor het probleem van de bevolkingstoename, de stijgende grondprijs en de anonieme bijzettingen in de *puticuli*. Deze oplossing is evenwel te functionalistisch en heeft geen aandacht voor de onderliggende drijfveren zoals Purcell deze weergeeft. Vergelijk tenslotte met Morris 1992, 47 waarin de functionalistische benadering evenwel niet volledig afgeschreven wordt, maar de voorkeur gegeven wordt aan een sociale, symbolische benadering. De columbaria wekken de indruk op van een stabiele, verenigde gegoede klasse met slaven en *liberti* die grondig verschilt van de structuur zoals bij de *insulae*.

resultaat zijn van een “massa-maatschappij” volgt reeds uit de vaststelling dat er te weinig columbaria bekend zijn ondanks hun grote kans op een goede bewaring. Columbaria waren dus niet de normale funeraire praktijk. Bovendien kan men zich als niet-familieid slechts toegang verwerven tot columbaria door middel van euergetisme. De grafconstructies functioneerden als het ware als een *domus*: slechts diegene die over de nodige sociale contacten beschikte (hetzij als *clientela*, hetzij als serviel personeel) kreeg toegang tot de grafconstructie van de familie. Bovendien is volgens Patterson slechts een beperkt deel van het *plebs* verbonden met een gegoede *patronus*. Dus slechts een beperkt deel van het *plebs* kon zich van een graf verzekeren via een *patronus*. Daartegenover staat dan weer dat columbaria geen overeenkomsten vertonen met de *insulae*. De huurders van deze woningen beschikken simpelweg niet over de nodige sociale banden om zich van een graf te verzekeren in de columbaria. Deze personen zijn volgens Purcell de leden van de “funeraire” colleges. Dat columbaria en mausolea ten tweede geen resultaat van een vrees voor anonimiteit zijn, volgt eveneens uit het archeologische materiaal. Tijdens de Republiek werden er volgens Purcell en Prell waarschijnlijk heel veel slaven en armen anoniem geïnhumeerd of gecremeerd. Eventueel werd op de grafmarkeerders alleen de naam van de overledene aangebracht. Dit kwam ook later voor bij de afsluitstenen van de *loculi* in de catacomben.¹ Zoals hierboven reeds kon aangetoond worden, waren de *puticuli* van kapitaal belang voor de armere bevolkingslaag. Op basis van berekeningen werd duidelijk dat misschien de helft van de totale bevolking een beroep diende te doen op dergelijke anonieme grafkuilen. Het is dan ook hoogst waarschijnlijk dat de stad Rome na de opgave van de *puticuli* bleef instaan voor crematie van de armen. De columbaria die gelijktijdig met de opgave van de *puticuli* op de Esquilinus verschenen, waren namelijk niet opengesteld voor de arme doelgroep van de grafkuilen. Deze groep beschikte niet over de nodige sociale contacten.

4.5 Commemoratie als bron voor de organisatie van de familiegraven?

Bij de bespreking van de juridische bepalingen aangaande familiegraven hierboven werd een (veeleer theoretisch) onderscheid gemaakt tussen *sepulcra familiaria* en *sepulcra hereditaria*. Een belangrijker onderscheid dan deze tweedeling in de grafconstructies van families menen Saller en Shaw te zien in de *ante mortem* constructies en de *post mortem* constructies. Deze indeling verklaart inderdaad meer de organisatie van de monumenten dan de vorige indeling: de *ante mortem* constructies werden nog tijdens het leven van de overleden persoon aangelegd (vergelijk dit met de directe reden voor de aanleg van een familiegraf) terwijl de *post mortem* constructies werden opgetrokken na het overlijden van de bij te zetten persoon. Als gevolg hiervan is de overleden persoon in de laatste situatie totaal afhankelijk van andere personen (verwanten, erfgenamen, vrienden). Ten einde deze afhankelijk te verbreken was het noodzakelijk om tijdens het leven zelf een graf op te richten voor zichzelf en eventueel ook voor andere verwanten. In dergelijke graven heeft men dan ook een grotere kans dat de gehele familie er werd bijgezet.²

Zonder dat Hopkins dit onderscheid in organisatie specifiek uitwerkt, vermeldt hij drie redenen waarom een nauwe bloedverwant zou kunnen instaan voor de aanleg van een gestorven familieid: ten eerste uit een gevoel van respect ten opzichte van de overleden persoon, ten tweede uit een poging om op die wijze ook zijn eigen naam te vereeuwigen en

¹ Patterson 1993, 17–19; Prell 1997, 140–141; Purcell 1987, 38. Deze stellingname is in overeenstemming met de geboekte resultaten bij het onderdeel van de individuele funeraire organisatie verder in dit hoofdstuk.

² Saller 1984, 126. Ook Kaser maakte reeds dit onderscheid (Kaser 1978, 30) maar spitste zich hierbij toe op de juridische kant van de zaak en niet op de organisatorische gevolgen.

ten derde als een *public display*.¹ Saller en Shaw trekken in hun studie dit aspect verder open door te stellen dat de “keuze” voor de persoon die commemoreert niet op toevalligheid gebaseerd was. Zij menen drie patronen of oorzaken te kunnen aanduiden die aan de basis liggen voor de “keuze” van de persoon die commemoreert: ten eerste patronen inzake erfenis, ten tweede patronen inzake familiale plichten en tenslotte patronen die wijzen op affectie, *pietas* en *caritas*. Deze patronen overlappen deels de door Hopkins onderscheiden redenen. Wat betreft de patronen die in verband staan met de erfenis toont de juridische discussie aan dat er een algemeen gevoel bestond dat het begraven van iemand impliceerde dat men de erfgenaam was van die persoon. Hoewel dit niet bij wet geregeld was toont dit aan dat begraven en erfrecht sterk met elkaar verweven waren. Maar wanneer de erfenis van de vader niet aanvaard wordt door de zonen, en dit is meteen het tweede patroon, moeten deze toch instaan voor de begrafenis. Het bijzetten is volgens de wet een soort (familiale) plicht voor de kinderen. Wat betreft het derde patroon is het inderdaad goed denkbaar dat affectie een grote rol zal hebben gespeeld wanneer het bijvoorbeeld het bijzetten van kinderen betreft. Getuige hiervan zijn de vele inscripties waarin de overleden personen getypeerd worden als *karissimo* of *pienissimo* of *benemerenti*.²

Om nu concreter de organisatie van het commemoreren, of nog, de relatie tussen de commemorator en de gestorven persoon (het handelt hier dus niet louter om familiegraven, maar veeleer om een algemene tendens) te doorgronden, baseren Saller en Shaw zich op grafinscripties. Het voordeel van de grafinscripties is dat ze vaak melding maken van de commemorator. De door hen geboekte resultaten laten zien dat voor Rome vanaf de Republiek tot het Principaat familierelaties zeer sterk vertegenwoordigd zijn. Of met andere woorden dat het oprichten van een grafinscriptie in drie kwart van de gevallen door familie gebeurde. Dit patroon tekent zich zowel af bij de hogere elite als bij de lagere klassen. Binnen de familie is het de kernfamilie (vader – moeder – kinderen) die een zeer grote plaats inneemt. Bloedverwanten (bijvoorbeeld ooms en tantes, grootouders enzovoort) nemen slechts een ondergeschikte positie in. Wanneer de kernfamilie niet instond voor een inscriptie werd veeleer een beroep gedaan op “anderen” (bijvoorbeeld vrienden of erfgenamen) om te commemoreren. Slaven en *liberti* treden slechts zelden op als commemorators van hun respectievelijke meester of *patronus*. Ook in andere gebieden die onder Romeins gezag stonden, tekenen zich gelijkaardige patronen af. Hieruit volgt volgens Saller en Shaw dat vanaf de Republiek voor zowel de elite als de lagere klassen de kernfamilie de fundamentele sociale basis was.³

Hoewel de waarde van deze studie op het eerste zich groot lijkt voor een beter inzicht in de funeraire organisatie van familiegraven, kunnen toch enkele methodologische en inhoudelijke tekortkomingen aangestipt worden. Een eerste tekortkoming is dat Saller en Shaw de inscripties volledig loskoppelen van de archeologische context waarin ze (voor zover deze natuurlijk nog bekend is) thuishoren.⁴ Het is duidelijk dat een inscriptie met een

¹ Hopkins 1983, 206–207.

² Saller 1984, 126–127. Zie ook daar voor de primaire bronnen (onder meer voor de wetgeving van Ulpianus) die hun stellingen ondersteunen. Saller 1994, 98–101.

³ Saller 1984, 124–156 evenals Shaw 1984, 457–497 (waarin beweerd wordt dat het belang van de kernfamilie voor commemoratie in de laat-Antieke periode nog dominant op de voorgrond komt) en Shaw 1991, 66–90 (waarin het belang van het milieu waarin de families voorkomen benadrukt wordt. Zo komen in een stedelijk milieu meer commemoraties van kinderen door ouders voor dan elders.).

⁴ Vergelijk dit bijvoorbeeld met Nielsen 1996, 35–60 waarin ook op het belang van de familie gewezen wordt inzake commemoratie maar waarbij wel aandacht wordt besteed aan de archeologische context (bijvoorbeeld in een columbarium of in een *sub divo*-necropool) waarin inscripties worden aangetroffen. De vaststelling dat in grote columbaria inscripties slechts uitzonderlijk zo naast elkaar geplaatst werden dat ze een zone van een (quasi) familie afbakenen, leert ons veel meer over de organisatie van het columbarium dan te weten dat

dedicatie van bijvoorbeeld een zoon aan zijn vader die in een columbarium wordt aangetroffen nog niets zegt over de ontstaansgeschiedenis of de organisatie van het columbarium zelf. Het is goed mogelijk dat de *titulus* van het columbarium vermeldde dat de vader voor zichzelf, voor zijn echtgenote, zijn zoon en hun *liberti* en nakomelingen het columbarium had opgericht. De inscriptie met de dedicatie van de zoon voor zijn vader is hier dan duidelijk secundair: de zoon heeft alleen een grafinscriptie voor zijn vader opgericht, maar niet de gehele constructie.¹

Een tweede tekortkoming die voortvloeit uit de eerste is dat de tijdsspanne die Saller en Shaw in hun studie nemen veel te groot is. In het tweede hoofdstuk van deze dissertatie aangaande de materiële funeraire cultuur kon een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr. en de latere kleinere maar meer luxueuze columbaria en mausolea. De archeologische resten wijzen duidelijk op een andere organisatie. Het valt evenwel niet af te leiden of deze organisatie zich tevens weerspiegelt in de door Saller en Shaw geformuleerde commemoratiepatronen. Zo kan een *libertus* wel gecommemoreerd worden in een inscriptie door zijn echtgenote (de kernfamilie dus), maar ligt de organisatie en het oprichten van het grote columbarium waarin de *libertus* werd bijgezet in handen van een college en/of de elitefamilie. Het funeraire gebeuren overstijgt hier dus duidelijk het familiegebonden idee van Saller en Shaw.

Een derde tekortkoming is dat in de studie van Saller en Shaw de inscripties waarop geen individuele verwantschap vermeld werden, volledig buiten beschouwing worden gelaten.² Dit volgt natuurlijk uit de door hen toegepaste methodiek die de inscripties als het ware losweekt van hun archeologische context. Het spreekt evenwel voor zich dat indien we toch kunnen achterhalen wie er werd bijgezet (ook al kreeg die persoon zelfs géén inscriptie) en door wie dit gebeurde, we een beter inzicht zullen krijgen inzake de organisatie van een welbepaalde grafconstructie. Om die reden volgt verder nog een *case study* van de mausolea van het Vaticaan. Door de uitzonderlijke bewaringstoestand van deze begraafplaats is het mogelijk voor talrijke mausolea de organisatie én de verwantschap of relatie van de bijgezette personen ten opzichte van de grafeigenaars te achterhalen niettegenstaande het relatief kleine aantal inscripties.³

Bovendien moet ook de vraag gesteld worden of iedereen zich wel een grafinscriptie kon veroorloven zoals Saller en Shaw veronderstellen. Morris meent dan ook dat de grafinscripties slechts een beperkte visie op een beperkte groep toelaat.⁴

Tenslotte dient ook nog de recente kritiek van Hope vermeld te worden. Hope gaat er mee akkoord dat op het eerste gezicht de *tituli* verwijzen naar de kernfamilie. Maar op overtuigende wijze weet ze aan te tonen dat *tituli* veeleer een algemeen kader scheppen, dan een exacte weergave zijn van de realiteit. Hiermee wordt bedoeld dat bij het opstellen van de *tituli* alleen rekening kon worden gehouden met de oprichters zelf en de reeds gestorven familieleden die in het graf werden bijgezet. Voor het overige kon alleen in algemene termen

commemoratie hoofdzakelijk binnen de kernfamilie plaats vond. De organisatie van dergelijke grote columbaria lag er duidelijk niet in handen van families.

¹ Pace Eck 1988, 131.

² Vergelijk met Martin 1996, 40–60 waarin niet de inscripties met individuele relaties worden bestudeerd, maar de “*tombstones themselves*”, dit zijn de *tituli* met een volgende structuur: “X heeft een grafgebouw opgericht voor zichzelf, zijn echtgenote Y, hun kinderen (en nabestaanden en verwanten)”. Hiervoor baseerde Martin zich op 218 *tituli* uit Olympus (Klein-Azië) die te dateren zijn in de tweede en derde eeuw n.Chr. Hieruit blijkt dat de kernfamilies veel minder vertegenwoordigd zijn ten voordele van de *extended family*. Een dergelijke benadering lijkt mij veel beter om inzicht te krijgen in de primaire organisatie van de familiegraven (namelijk wie richt een grafgebouw op voor wie).

³ Voor de studie van het archeologische materiaal: zie hoofdstuk 2.

⁴ Morris 1992, 158.

gesproken worden: met name over ‘de’ *liberti*, ‘hun’ nakomelingen en ‘de’ (eventueel nog niet geboren) nakomelingen van de familie. Van deze laatste groepen kon men simpelweg de namen nog niet weergeven omdat het nog niet bekend was wanneer die personen zouden sterven of waar ze zouden worden bijgezet. Anonimiteit is hier zowel noodzakelijk als onvermijdelijk. De *tituli* verwijzen dus niet naar één generatie van een familie, maar naar een zich steeds verder ontwikkelende groep. Vandaar dat Hope stelt dat de *tituli* veeleer een representatie zijn van de familie dan een reflectie ervan. Volgens haar moeten *tituli* dan ook veeleer gezien worden als een symbolische vorm: namelijk als het bindmiddel tussen enerzijds het huis en haar bewoners en anderzijds het graf en de dood.¹

4.6 De grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr.

Bij de studie van het funeraire archeologische materiaal uit de pagane maatschappij kon worden aangetoond dat in de eerste eeuw n.Chr. naast kleine columbaria ook talrijke grote columbaria werden opgericht. Na het einde van de eerste eeuw n.Chr. komen deze niet meer voor. Op basis van het archeologische onderzoek kon worden vastgesteld dat de grote columbaria verschillen van de kleinere “standaard” familie-columbaria en –mausolea door hun groter oppervlakte, hun groter aantal bijzettingen, de afwezigheid van grote pronknissen en de bijna exclusief vegetatieve fresco’s.²

Ook kon er nog een verdere onderverdeling in twee groepen gemaakt worden: ten eerste de grote columbaria waarvan de oprichter of desgevallend de oprichtende *familia* bekend is en ten tweede de grote columbaria waarvan de oprichter geen privaat persoon is of niet bekend is. In dit overzicht wordt van ieder groot columbarium dat in hoofdstuk twee behandeld werd, voor zover dit mogelijk is, aangegeven wie de oprichter is, voor wie het columbarium bestemd was en wie instond voor de verdere organisatie.

1. De grote columbaria waarvan de oprichter(s) bekend zijn:

a) De drie columbaria van de Statilii kunnen op basis van de *titulus* met zekerheid toegeschreven worden aan de *familia* van T. Statilius Taurus. Het grote aantal bijzettingen en de grote oppervlakte die door de drie columbaria in beslag worden genomen, evenals de talrijke inscripties van *liberti* en slaven tonen duidelijk aan dat de Statilii geen “doorsnee” familie konden zijn. Statilius Taurus behoorde inderdaad tot de hogere elite daar hij consul was onder Augustus.³

b) Hoewel geen exacte afmetingen bekend zijn voor het columbarium van de Aruntii kan verondersteld worden dat ook dit columbarium als een grote *familia*-begraafplaats kan beschouwd worden. De *titulus* geeft namelijk aan dat L. Aruntius voor zijn *liberti* en *familia* een begraafplaats oprichtte. Een andere inscriptie vermeldt dat de *liberti* van de Aruntii een funerair college vormden met als taak het onderhouden van de begraafplaats en het verzorgen van de dodencultus. Er werden minstens 67 bijzettingen doorgevoerd. De grafeigenaar L. Aruntius behoorde tot de hogere elite: hij was consul in 6 n.Chr.⁴

c) Het columbarium van Tiberius Claudius Vitale is op basis van de *titulus* als een familiebegraafplaats te beschouwen. Het grote aantal bijzettingen en de oppervlakte die in beslag wordt genomen geeft echter duidelijk

¹ Hope 1997a, 77–78 en 80. Een goed voorbeeld die haar theorie ondersteunt zien we in Isola Sacra. De *titulus* van de grafconstructie nummer 90 vermeldt dat het gebouw werd opgetrokken door de ouders van de overleden Publius Gabinius Annianus en dit voor de jongen en de ouders zelf. In de *titulus* is evenwel geen sprake van de dochter Annia Ionice (die binnenin de constructie vermeld werd op de grafinscriptie van Publius Gabinius Annianus) of van de vele anderen die er een (anoniem) graf kregen.

² Vergelijk met De Visscher 1963, 7–8 waarin gelijkaardige conclusies worden getrokken.

³ Caldelli 1999, 55; Coarelli 1985a, 228.

⁴ Steinby 1993–2003 (4), 275.

aan dat het columbarium geen klein familiecolombarium was. Of hier *liberti* van de *familia* of personen zonder verwantschap werden bijgezet, is niet bekend.¹

d) Het columbarium van de *liberti* van Livia kan eveneens tot deze categorie columbaria gerekend worden door de grote oppervlakte en het grote aantal bijzettingen. Het columbarium zelf werd dan wel opgericht door het keizerlijke hof, maar de eigenlijke organisatie lag in handen van *collegia*.²

e) Ook het columbarium van de *liberti* van Augustus behoort tot deze categorie van columbaria. De reden is dezelfde als die voor het columbarium van de *liberti* van Livia.³

2. De grote columbaria opgericht door anderen dan een familie:

a) Een inscriptie in het zogenaamde columbarium van N. Patlacius Maximus stelt dat laatstgenoemde er graven kocht voor zichzelf, zijn familie en *liberti*. Ook de nummering van de nissen wijst er veeleer op dat nissen in het columbarium gekocht of voor een bepaalde tijd verhuurd werden. Caldelli en Ricci besluiten op basis van de overige inscripties dat het columbarium (dat zij toch het familiecolombarium van de Patlacci noemen) ook door andere personen die geen verwantschap hebben met de Patlacci gebruikt werd. Op basis van de oppervlakte en het aantal bijzettingen hoort dit columbarium niet thuis bij de kleine familiecolombaria.⁴

b) Het eerste columbarium van de Vigna Codini schijnt niet te zijn opgericht door een familie. Door wie dan wel is niet bekend. Het dient benadrukt te worden dat de nissen hergebruikt werden. Misschien was hier een speculant of een funerair college actief. De in beslag genomen oppervlakte en het grote aantal bijzettingen onderscheiden dit columbarium alvast van de kleine familiecolombaria.⁵

c) Het tweede columbarium van de Vigna Codini werd opgericht door een college. Het meerdere keren voorkomen van éénzelfde naam schijnt erop te wijzen dat privépersonen instonden voor de eigenlijke organisatie. Misschien kochten deze een aantal nissen op voor zichzelf en hun familie of verkochten zij de nissen door. De oppervlakte en het aantal bijzettingen onderscheiden dit columbarium alvast van het kleine familiegraf.⁶

d) Hoewel exacte gegevens hiervoor ontbreken, kan verondersteld worden dat ook het derde columbarium van de Vigna Codini niet aan één specifieke familie toebehoorde. Ook hier werden *liberti* van verschillende keizers bijgezet. Bovendien werden er door speculanten nissen opgekocht die opnieuw doorverkocht werden. Hoewel het exacte aantal ontbreekt, zal het aantal bijzettingen in dit columbarium niet klein zijn geweest.⁷

e) Het *colombario maggiore* nabij het Casino del Bel Respiro kan op basis van het grote aantal bijzettingen als een “groot” columbarium geklasseerd worden. Op drie *cippi* die nabij het columbarium werden ontdekt staan acht namen van personen (allen *liberti*) die eigenaar waren van het grondgebied waarop het columbarium werd opgetrokken. Het betreft viermaal een gehuwd koppel. De organisatie lag misschien in handen van een *collegium*.⁸

f) Het zogenaamde columbarium van Scribonius Menophilus werd misschien door laatstgenoemde opgericht. Anderzijds is het ook mogelijk dat hij alleen de mozaïekvloer waarop zijn naam vermeld staat, bekostigde. Het grote aantal bijzettingen rechtvaardigt de classificatie als “groot” columbarium. Over de eigenlijke organisatie is nog niets bekend.⁹

Op basis van dit overzicht kunnen drie conclusies getrokken worden. Ten eerst is de opdrachtgever van grote columbaria een persoon uit de elite (bijvoorbeeld een lid van het keizerlijke hof of afkomstig uit een vooraanstaande *gens*) ofwel vormt een groep personen

¹ Coarelli 1975, 188.

² Caldelli 1999, 61.

³ Kammerer-Grothaus 1979, 327.

⁴ Caldelli 1999, 64.

⁵ Lanciani 1979, 330; Toynbee, 1971, 114.

⁶ Grimal 1986, 169; Caldelli 1999, 63.

⁷ Astolfi 1998, 25–27.

⁸ Caldelli 1999, 62, 77–78; Catalli 1997, 16; La Regina 2001, 179.

⁹ Caldelli 1999, 62; Catalli 1997, 21–24; La Regina 2001, 179.

(namelijk colleges) de opdrachtgever. Ten tweede dat deze columbaria (meestal) bestemd waren voor *liberti* en slaven van een grote *familia*. Tenslotte dat colleges (misschien in het overgrote deel van de gevallen) of private personen (bijvoorbeeld speculanten) instonden voor de verdere organisatie.¹

Deze conclusies over de opdrachtgevers, de doelgroep en de organisatie van de grote columbaria zijn grotendeels afgeleid op basis van de inscripties. In de grote columbaria werd per urn één *tabula* aangebracht. Op deze *tabulae* werd meestal alleen de naam van de bijgezette persoon vermeld. Soms werd een verwantschap aangegeven (bijvoorbeeld: X voor zijn echtgenote Y) of een eigendomsrecht (bijvoorbeeld: X bezit vier urnen). De grootschalige aanwezigheid van inscripties in deze grote columbaria staat in schril contrast met de grote afwezigheid van inscripties in de grafconstructies uit de tweede en derde eeuw n.Chr.² De reden waarom in de grote columbaria deze “anonimiteit” zoals ze voorkomt bij latere columbaria en mausolea ontbreekt, is volgens Eck tweeledig: ten eerste vanuit een rechtsstandpunt en ten tweede vanuit een religieus standpunt. Door middel van het aanbrengen van een inscriptie bij een specifiek graf temidden van honderden andere uniforme graven wilde men namelijk zijn rechtsaanspraak aangegeven. Op deze wijze kon men duidelijk aangeven welke graven in het bezit waren van iemand. Bij de latere kleine columbaria en mausolea was dit niet langer nodig: de constructie was door een welafgelijnde groep personen opgericht. Hier was het niet nodig om specifieke graven aan te duiden: alle graven waren in het bezit van de eigenaar. Eck meent verder dat men in de grote columbaria individuele inscripties aanbracht vanuit een religieus standpunt: namelijk als een herkenningspunt voor dodenherdenkingsvieringen. Bij de columbaria en mausolea uit de tweede en derde eeuw lagen dodenherdenkingen volgens Eck ingebed in de familiecultus. Het was dus niet langer nodig om te weten wie waar bijgezet was. In de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr. werden overledenen echter niet (altijd) in familieverband bijgezet.³

Uit deze opvattingen van Eck kunnen belangrijke conclusie's getrokken worden aangaande de organisatie van de grote columbaria. Het lijkt er dus op dat deze grote columbaria niet exclusief voor één familie werden opgetrokken en / of dat de familie (namelijk de *extended family*, dit is zowel de kernfamilie en andere familieleden als de groep van *liberti*, slaven en andere afhankelijken) veel groter was en dat we hier dus te doen hebben met families van een hogere klasse dan de families van de kleine columbaria en mausolea.

4.7 De familiegraven uit de tweede en derde eeuw n.Chr.

Laten we nu de familiegraven bestuderen uit de tweede en derde eeuw n.Chr. om na te gaan in hoeverre de organisatie van dergelijke graven verschilt van de organisatie in de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr. We doen dit eerst aan de hand van de necropool in het Vaticaan.

¹ Pace Caldelli 1999, 64; Eck 1988, 136; Eck 1989, 87; Schoen 2000, 226–228.

² Eck 1987, 65; Eck 1988, 136–137. Een goed voorbeeld hiervan zijn de inscripties uit het (niet bewaarde) columbarium van de slaven en *liberti* van de Saturnini langs de via Appia in Buonocore 1984. Het columbarium was in gebruik tussen ongeveer 20 n.Chr. en 97 n.Chr.

³ Eck 1987, 68; Eck 1989, 87. Cf. Taglietti 2001, 153. Ook in Brandenburg 1994, 220 wordt benadrukt dat de dodencultus (naast het voorzien van een graf) een belangrijke rol speelde in de funeraire organisatie. Zie tenslotte ook Heinzelmann 2001, 186–188 waarin op basis van grote hoeveelheden ceramiek (drinkrecipienten) die aangetroffen werden in de familiecolumnbaria in Ostia gesteld wordt dat de columbaria inderdaad de ruimtelijke context vormden voor de dodencultus. Hierop wijst volgens Heinzelmann ook het gegeven dat het merendeel van de asurnen niet voorzien was van een afsluiting. Hierdoor kon men offers gieten in de urnen.

4.7.1 *Case study*: de funeraire organisatie van de necropool in het Vaticaan

Vier door Eck tussen 1986 en 1989 gepubliceerde artikels omtrent de necropool in het Vaticaan in het algemeen en de organisatie en sociale achtergrond ervan in het bijzonder vormen een goed uitgangspunt om de organisatie in de familiegraven te bestuderen. Als basis voor zijn onderzoek start Eck met een studie van de inscripties die in de mausolea van de necropool aangetroffen werden. Het voordeel van de necropool in het Vaticaan is dat veel inscripties zich nog steeds *in situ* bevinden. In het ideale geval treft men boven de toegangswand van een mausoleum een *titulus* en binnenin het mausoleum (al bij al relatief weinig) inscripties aan die één individuele persoon vermelden. Een kort overzicht leert in welke mate individuele graven van een inscriptie werden voorzien:¹

- a) Het mausoleum B, dat niet langer zijn *titulus* bezit, beschikte tijdens de eerste fase over minstens 68 graven waarbij geen interne inscripties werden aangetroffen (op één later aangebrachte inscriptie na).²
- b) Het mausoleum C is voorzien van een *titulus* die het mausoleum opdraagt aan de eigenaar (Lucius Tullius Zethus), zijn echtgenote (Tullia Athenais), hun zoon (Tullius Athenaeus), hun dochter (Tullia Secunda), hun kinderen en de *liberti* van de opgesomde personen.³ Tijdens de eerste fase werden ongeveer 70 graven aangelegd. Alleen op de asaltaren van de zoon en de dochter waren inscripties aangebracht.⁴
- c) Het mausoleum D, dat niet langer zijn *titulus* bezit, beschikte tijdens de eerste fase over 34 graven waarbij geen interne inscripties werden aangetroffen.⁵
- d) Het mausoleum E, dat niet langer zijn *titulus* bezit, beschikte tijdens de eerste fase over 68 graven waarbij vier (of zes) van de 28 individuele inscripties tot de eerste fase behoren.⁶
- e) Het mausoleum F, dat niet langer zijn *titulus* bezit, beschikte tijdens de eerste fase over ongeveer 120 graven waarbij zes van de dertien individuele inscripties tot de eerste fase behoren.⁷
- f) Het mausoleum G, dat niet langer zijn *titulus* bezit, beschikte tijdens de eerste fase over minstens 46 graven waarbij geen interne inscripties werden aangetroffen.⁸

¹ Overzicht op basis van Eck 1987, 66–67; Eck 1988, 133–134; Eck 1989, 74. Sommige aantallen van graven en aangetroffen inscripties verschillen in de publicaties. Het aantal graven is gebaseerd op onderzoek *in situ* door Eck. Hier zijn de aantallen graven overgenomen zoals ze gepubliceerd werden in Eck 1989, 74.

² Basso 1981, 155–156.

³ Basso 1981, 156. De *titulus*-inscriptie (Basso 1981, 156): *D(is) M(anibus) L(ucius) Tullius Zethus fecit sibi et Tulliae Athenaidi coniugi benemerenti et Tulliae Secundae et Tullio Athenaeo filis et libe(r)ris eorum libertis libertabusque quos hi qui supra scripti sunt manu misissent in front(e) ped(es) XII in agr(o) ped(es) XVIII.*

⁴ Basso 1981, 157. De twee inscripties (Basso 1981, 157): *D(is) M(anibus) L(ucius) Tullius Athenaeus filius hic situs est* en *D(is) M(anibus) Tullia Secunda filia hic sita est Passulena Secundinae mater cessit.*

⁵ Mielsch 1986, 61.

⁶ Basso 1981, 158–159. Exemplarisch twee inscripties: een eerste van Urbanus (een keizerlijke slaaf) en een tweede van diens vader, Titus Aelius Tyrannus, die ooit *commentariis provinciae Belgicae* was. Inscripties (Basso 1981, 158–159): *D(is) M(anibus) Urbano Aug(usti) Vern(ae) adiutor tabulari rationis patrimoni vixit annis XXI m(ensibus) VII d(iebus) XXII Tyrannus Aug(usti) lib(ertus) et Aelia Urbana parentes filio karissimo* en *D(is) M(anibus) T(ito) Aelio Aug(usti) lib(erto) Tyranno qui fuit a comm(entariis) prov(inciae) Belgicae coniugi dulcissimo Aelia Andria uxor et Aelius Valerianus socer et restitutus fecit collib(erto).*

⁷ Toynbee 1958, 44–45. Hier volgen exemplarisch enkele inscripties (Toynbee 1958, 44–45): de grafinscriptie op het asaltaar van de eigenaars: *M(arco) Caetennio Antigono et Tulliae Secundae coniugi eius*. Drie andere inscripties van de *gens Caetennia*: *D(is) M(anibus) M(arco) Caetennio Tertio fecit M(arcus) Caetennius Chilo coliberto santissimo*; *D(is) M(anibus) M(arci) Caetennii Ganymedis vixit annis XXXVII M(arcus) Caetennius Secundus colliberto suo*; *D(is) M(anibus) M(arco) Caetennio Chryseroti M(arcus) Caetennius Antigonus iun(ior) patrono b(ene) m(erenti) fecit.*

⁸ Mielsch 1995, 123–124.

g) Het mausoleum H is voorzien van een *titulus* die het mausoleum opdraagt aan de eigenaar (C. Valerius Herma), zijn echtgenote (Flavia Olympias), hun zoon (C. Valerius Olympianus), hun dochter (Valeria Maxima) en de *liberti* van de opgesomde personen.¹ Tijdens de eerste fase werden ongeveer 170 graven aangelegd. Veertien van de twintig met dit mausoleum te verbinden individuele inscripties die op de graven zijn aangebracht, stammen uit de eerste fase.²

Uit het overzicht van deze gegevens volgt duidelijk dat het aantal voor individuele personen aangebrachte inscripties klein te noemen is. Het moet echter benadrukt worden dat Eck zich niet afvraagt of de inscripties misschien niet verdwenen zijn. Voor zover dit volgens Eck na te gaan is (hoe wordt echter niet vermeld), is het zo dat alle graven die tijdens de eerste fase werden aangelegd nochtans ook effectief tijdens de eerste fase gebruikt werden. Het overgrote deel van deze graven bleef dus anoniem. In het mausoleum H bijvoorbeeld verhoudt het totaal aantal graven zich tot het aantal inscripties als 12:1. Voor het mausoleum F is dit zelfs 20:1.³ Dit staat in schril contrast met de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr. waar bijna iedere urne zijn eigen inscriptie had. De reden hiervoor is dat bijzettingen in dergelijke grote columbaria niet in familie-verband gebeurden. Terwijl in de kleinere columbaria en mausolea uit de tweede en derde eeuw n.Chr. dit, zoals hieronder zal worden aangetoond, wel gebeurde. Hier was het niet zo noodzakelijk om ieder graf individueel aan te duiden. In deze context kan reeds verwezen worden naar de catacomben. Daar zien we opnieuw een toename van de inscripties. De reden hiervoor is volgens Eck dezelfde als voor de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr.: het betreft hier individuele graven die zijn ingebed in een gemeenschappelijke begraafplaats.⁴

4.7.2 Het belang van de inscripties voor de organisatie en de sociale status in de columbaria uit de tweede en derde eeuw n.Chr.

Welke conclusies kunnen nu uit de inscripties getrokken worden? Wat betreft de *tituli* kon worden vastgesteld dat deze hoofdzakelijk de vader, moeder en hun kinderen bij naam noemen. Slechts in één geval werd op de necropool in het Vaticaan een grafconstructie aangelegd door *liberti* voor hun *patronus* (namelijk in het mausoleum O, het mausoleum van de Matuccii)⁵. In zijn publicatie uit 1994 keert Saller terug op de door hem en Shaw uitgezette commemoratiepatronen in hun studie uit 1984.⁶ Hierboven werd opgemerkt dat in de studie van Saller en Shaw de inscripties losgekoppeld werden van hun archeologische context en dat bijgevolg hun studie geen expliciete gegevens opleverde voor de organisatie van de columbaria. In een publicatie uit 1994 besluit Saller, die kennis genomen had van de

¹ Eck 1986, 258. De *titulus* (Eck 1986, 258): *C. Valerius Herma fecit et Flaviae T.f. Olympiadi coiugi et Valeriae Maximae filiae et C. Valerio Olympiano filio et suis libertis libertabusque posterisq. eorum.*

² Eck 1987, 71. Exemplarisch enkele inscripties (Eck 1987, 71): de inscriptie van de eigenaars: *C. Valerius Herma dum vivo mihi fecit et Flaviae T.f. Olympiadi coiugi* (Links van deze inscriptie: *D(is)*; rechts: *M(anibus)*); de inscriptie van de dochter: *Valeriae C.f. Maximae quae vixit annis XII mens... dieb... C. Valerius Herma pater* (Links van deze inscriptie: *D(is)*; rechts: *M(anibus)*).

³ Eck 1987, 65; Eck 1988, 134–135; Eck 1989, 74–75. Eck komt tot dezelfde conclusie voor een selectie van mausolea uit de necropool van Isola Sacra. Dit in tegenstelling tot Saller 1984, 127 waarin gesteld wordt dat alleen in de urnenbanken die in deze constructies voorkomen personen van een lagere status anoniem werden bijgezet. Vergelijk Eck bovendien met Hope 1997a, 80 waarin gesteld wordt dat het aantal voorziene graven tijdens de eerste fase geen exacte indicatie is voor de grootte van de familie. Het is evenwel belangrijk te benadrukken dat volgens Eck bijna alle graven reeds in de eerste fase in gebruik werden genomen. Hoe hij dit kon vaststellen, wordt evenwel niet vermeld.

⁴ Eck 1989, 86–87.

⁵ Eck 1987, 74.

⁶ Zie boven voor deze studie en kritische kanttekeningen.

hierboven weergegeven onderzoeksresultaten van Eck, dat ook bij de columbaria en mausolea uit de tweede en derde eeuw n.Chr. de basisorganisatie te vinden is in de kernfamilie. Zoals de resultaten die Eck boekte aantonen, klopt het inderdaad dat de meester of *patronus*, die de verantwoordelijkheid draagt om het gehele huishouden van een graf te voorzien, vooral de relatie met zijn echtgenote en kinderen extra benadrukt door middel van inscripties. Maar juist omdat het bijzetten van het gehele huishouden er voor zorgde dat de band tussen de directe familie en de anderen vervaagde, moest de kernfamilie zich volgens Saller permanent onderscheiden van de rest.¹ Dit schijnt eveneens te kloppen: via de inscripties en de opbouw en decoratie van de grafconstructies kan men (in ideale omstandigheden) inderdaad de sociale stratificatie afleiden (zie verder). Maar in die zin is de door Saller en Shaw voorgestelde organisatie slechts deels bevestigd. Want, zoals hierboven reeds aangegeven, volgt uit het archeologische materiaal dat de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr. een andere organisatie moeten hebben gehad dan die uit de tweede en derde eeuw n.Chr. Of ook in deze grote columbaria de kernfamilie een vooraanstaande plaats inneemt in het aanleggen van een graf, laat staan het optrekken van de eigenlijke constructie, is nog maar zeer de vraag. Hierboven werd aangetoond dat dit niet het geval was. Bovendien zou het onjuist zijn om de organisatie volledig toe te spitsen op gegevens die alleen kunnen afgeleid worden uit de epigrafische bronnen. Vaak leveren de epigrafische bronnen (de *tituli* uitgezonderd) alleen informatie over de eigenlijke commemoratie. De *liberti* en slaven die in het overgrote deel van de gevallen geen inscriptie ontvingen, moeten echter ook in de organisatie en de werking van de columbaria en mausolea binnengebracht worden. Zoals hierboven duidelijk werd, kregen deze groepen naar alle waarschijnlijkheid een graf toegewezen door hun *patronus* of meester. Deze stelling is op zijn minst even belangrijk als de stelling van Saller en Shaw dat de kernfamilie verantwoordelijk was voor de organisatie. De *patronus* of meester bouwt niet alleen een grafmonument voor zichzelf, zijn familie, *liberti* en slaven, maar voorziet ook in een graf voor hen. De vraag wie dan de (eventuele) eigenlijke inscriptie bekostigde, is eerder bijkomstig vanuit het standpunt van de organisatie: men moest zich namelijk eerst kunnen verzekeren van een graf. En daar ligt net de sleutel van de organisatie. De determinerende rol van de grafeigenaar, respectievelijk echtgenoot, vader, *patronus* of meester, is hier duidelijk aanwezig. Hij is het die toestemming moet geven tot het aanleggen van een graf. Het is dan ook overdreven te stellen dat de basisorganisatie in columbaria of mausolea bij de kernfamilie alleen ligt. Deze indruk wordt dan wel gewekt door de individuele inscripties (volgens Saller dus om een onderscheid te maken tussen de kernfamilie en de rest) en de opbouw van het mausoleum, maar de vaststelling dat ook anderen in hetzelfde mausoleum mochten worden bijgezet, voert ons terug naar één persoon, namelijk de grafeigenaar die in een welbepaalde relatie staat tot die anderen. Er kan bijvoorbeeld ook nog op gewezen worden dat ondanks het feit dat de mausolea in het Vaticaan (volgens Eck) in het overgrote deel van de gevallen werden opgericht naar aanleiding van het overlijden van een persoon binnen de kernfamilie, op de *tituli* ook steeds de *liberti* en zelfs hun nakomelingen vermeld worden als doelgroep van het mausoleum.²

Dus ook wanneer de grafeigenaar overleden is, mag men de organisatie niet louter toespitsen op de vraag wie een grafinscriptie heeft gemaakt. Eck heeft op overtuigende wijze weten aan te tonen dat de *liberti* na het overlijden van de heer over het *ius sepulcri* beschikten. Zij waren het die in eerste instantie instonden voor de verdere organisatie. De vraag welke verwantschapsvormen dan het meest vertegenwoordigd zijn in deze “secundaire” (commemoratie-)inscripties wordt dan volledig irrelevant ten opzichte van de vraag waarom iemand in een welbepaald mausoleum mocht worden begraven. Misschien zou een studie over

¹ Saller 1994, 100–101.

² Eck 1989, 84–85.

deze groep “secundaire” inscripties ook tot de conclusie leiden dat het merendeel van de inscripties door echtgenoten voor elkaar of ouders voor kinderen werden opgericht. Maar daarmee is nog niet aangetoond dat de eigenlijke organisatie van mausolea na de dood van een grafeigenaar zich binnen één of meerdere kernfamilies afspeelt. Men moet eerst toestemming hebben om er begraven te worden of zelf het *ius sepulcri* bezitten. Pas dan kan gekeken worden naar de op inscripties weergegeven verwantschapsvormen. Ik verwijs hier nog even naar het mausoleum H van de necropool in het Vaticaan. Het lijkt mij onmogelijk de organisatie van het mausoleum dat in aanvang ongeveer 168 graven bezat en na verloop van tijd wel 250, louter en alleen te willen verklaren op basis van een veertiental inscripties. De vaststelling dat een echtgenote een inscriptie heeft opgedragen aan haar man is hier van ondergeschikt belang ten opzichte van de vraag waarom die man, die misschien op basis van zijn naam geen lid is van de *familia*, toch in het mausoleum werd bijgezet. Er kan dus besloten worden dat de studie van Saller en Shaw uit 1984 slechts met de nodige voorzichtigheid kan aangewend worden om de organisatie van de columbaria en mausolea uit de tweede en derde eeuw n.Chr. te interpreteren. Er zijn in absolute aantallen duidelijk meer (maar minder door inscripties geattesteerde) banden tussen de *patronus* of meester dan (wel door inscripties geattesteerde) banden binnen de kernfamilie.

Hierboven werd reeds kort ingegaan op het fysische huis. Wallace-Hadrill kon aantonen dat er meerdere assen konden aangeduid worden in het huis. Saller op zijn beurt meent dat het huis van de levenden grote overeenkomsten vertoont met het huis van de doden: de belangrijkste relaties, namelijk binnen de kernfamilie, worden expliciet aangeduid. In de huizen gebeurde dit door de decoratie en de opbouw, terwijl dit in de graven door middel van de inscripties en de decoratie gebeurde. De slaven en *liberti* daarentegen blijven in beide constructies anoniem op de achtergrond.¹ Deze door Saller opgemerkte overeenkomsten kloppen inderdaad. De reden waarom slaven en *liberti* anoniem werden bijgezet, wordt hieronder nog verder uitgewerkt.

Over de sociale status van de oprichters van de mausolea in het Vaticaan is niet veel bekend via de inscripties. Zeker is dat waarschijnlijk alle grafeigenaars *liberti* hadden en vermoedelijk ook slaven. Het is evenwel opmerkelijk dat niemand (het mausoleum O uitgezonderd) van de grafeigenaars voor zichzelf of voor zijn echtgenote aangeeft dat ze *liberti* zijn hoewel hun Griekse *cognomen* in die richting wijst. Voor de oprichters van het mausoleum C (en J) is dit volgens Eck heel waarschijnlijk. Voor Flavia Olympias, de echtgenote van Valerius Herma, wijst *T(iti) filia* in de *titulus* en in haar individuele inscriptie erop dat zij vrijgeboren was. Bij haar echtgenoot echter kan het weglaten van *G(ai) l(ibertus)* opgevat worden als het moedwillig verzwijgen van zijn status. Meer informatie aangaande de sociale status van de grafeigenaars kan niet afgeleid worden uit de *tituli*. Volgens Eck zijn de *tituli* dan ook meer bedoeld als rechtsdocument. De functie van de *tituli* is het aangegeven wie de eigenaar is en wie er mag bijgezet worden.²

Maar ook de inscripties die binnen de mausolea werden aangebracht verschaffen niet veel informatie over de sociale status. In het mausoleum E wordt in bepaalde inscripties de

¹ Saller 1994, 100.

² Eck 1987, 74–76; Eck 1989, 70. Zie ook Gardner 1999, 35–53 voor de wettelijke regelingen en het statuut van families waarvan één partner of beide partners tot de stand van de slaven of *liberti* behoorde. De slotgedachte is evenwel dat het statuut van personen door hun medemensen vaak als bewezen werd aanvaard zonder dat dit daarom ook zo was. Dit lijkt hier in de necropool in het Vaticaan ook van toepassing te zijn: het sociale aanzien dat voorvloeit uit de grafmonumenten laat niet vermoeden dat sommige eigenaars een lagere sociale status bezaten.

band met het keizerlijke hof uitdrukkelijk vermeld. Voor de rest komen op deze inscripties vaak alleen de naam en de leeftijd voor.¹

4.7.3 De structuur en opbouw van de columbaria en mausolea uit de tweede en derde eeuw n.Chr. als bron voor de organisatie en de sociale status

Ondanks de weinige gegevens die afgeleid konden worden uit de inscripties, is het duidelijk dat de grafeigenaars gegoed moeten geweest zijn om dergelijke gebouwen te kunnen bekostigen. Zo is de gemiddelde “*in fronte*” afmeting (de lengte van de façade dus) van de mausolea in het Vaticaan volgens Ecks berekeningen groter dan het gemiddelde van alle “*in fronte*” afmetingen van de mausolea uit Rome. Wanneer het inderdaad klopt dat men uit de opbouw van de grafgebouwen de financiële draagkracht van de eigenaars kan afleiden, dan hebben we in het Vaticaan te doen met een klasse die boven het gemiddelde uitsteekt.²

Een verder inzicht in de sociale indeling van de mausolea kan afgeleid worden uit de interne structuur en opbouw van de mausolea:

a) Volgens Eck is het zeer waarschijnlijk dat de centrale nis in de achterwand van het mausoleum C voorbehouden was voor de grafeigenaars (Lucius Tullius Zethus en Tullia Athenais). Volgens hem is de achterwand de meest in het oog springende plaats van dergelijke mausolea. Dat de centrale nis in de achterwand geflankeerd werd door de asaltaren van de zoon (Tullius Athenaeus) en de dochter (Tullia Secunda) vormt een bijkomend bewijs voor Ecks stelling.³

b) In het mausoleum E, het zogenaamde mausoleum van Titus Aelius Tyrannus, bevinden de graven van Titus Aelius Tyrannus, zijn echtgenote Aelia Urbana (beiden keizerlijke *liberti*), hun zoon Urbanus (een keizerlijke slaaf) en Aelia Saturnina (een *liberta* van Aelia Urbana) zich naast elkaar in de westelijke zijwand van het mausoleum. Door het ontbreken van de *titulus* is het niet bekend wie de grafeigenaar van het mausoleum was. Door de plaatsing van de graven van de zojuist opgenoemde personen is het volgens Eck evenwel onwaarschijnlijk dat Titus Aelius Tyrannus de grafeigenaar was.⁴

c) Ook het mausoleum H, het zogenaamde mausoleum van de Valerii of van Gaius Valerius Herma, biedt ons op basis van de schikking van de graven en de inscripties een inzicht in de organisatie en sociale indeling in familiegraven. Uit de *titulus* kon reeds worden afgeleid dat Valerius Herma een graf oprichtte voor zijn echtgenote en kinderen (die toen reeds gestorven waren) en hun *liberti*. Centraal in de achterwand, dit is dus tegenover de toegansdeur en meteen de meest representatieve plaats, bevindt zich het *arcosolium* van Valerius Herma en zijn echtgenote. Links daarvan bevindt zich het graf van zijn zoon en rechts van het graf van de ouders bevindt zich het graf van hun dochter. De drie graven zijn voorzien van een gelijkaardige inscriptie. Naast het graf van de dochter bevindt zich nog een graf dat eveneens voorzien is van een gelijkaardige inscriptie. Deze vermeldt dat Valeria Asia er bijgezet werd door Valerius Princeps van wie ze een *liberta incomparabilis* was. De reden voor dit grafrecht ligt misschien in een nauwe verwantschap tussen Valerius Princeps en Valerius Herma.⁵

Op een minder in het oog springende plaats, namelijk links van de toegang van het mausoleum H, werd een terracotta sarcofaag opgesteld. De inscriptie hierbij vermeldt dat Valerius Herma zijn *alumnus* Valerius Asiaticus (de zoon van Valeria Asia) er werd bijgezet. Rechts van de toegang treffen we opnieuw een terracotta sarcofaag aan. In deze sarcofaag werd een andere *alumnus* door Valerius Herma bijgezet. Bij deze *alumnus* C. Appaienus Castus vallen geen familie-bandens af te leiden.⁶

¹ Eck 1987, 75.

² Eck 1989, 71–72. Zie verder ook nog bij de kosten voor het oprichten van een grafconstructie.

³ Eck 1987, 69–70. Cf. Hope 1997a, 81–82.

⁴ Eck 1987, 70.

⁵ Eck 1987, 71–72; Eck 1989, 79 en 81. De inscriptie voor Valeriae Asiae (Eck 1986, 257): *Gaius Valerius Princeps Valeriae Asiae libertae incomparabili quae vixit annis ... mecum annis ...* (Links van deze inscriptie: *D(is)*; rechts: *M(anibus)*).

⁶ Eck 1987, 72; Eck 1989, 80–81. De inscripties van de *alumni* (Eck 1987, 72): *D.M. C. Valerio Asiatico alumno C. Valerius Herma qui vix. an. III m. XI d. III.* De andere inscriptie: *D.M. C. Appaieni Casti qui vix. ann. VIII m. X d. XXVIII alumno dulc. cui locum optulit C. Val. Herma in frontf (sic) ped. V sarcofago terra deposita.*

In de oostelijke annex van het mausoleum H treffen we bij een *arcosolium* de inscriptie aan voor Dynate. De inscriptie werd opgedragen door C. Valerius Eutychas. Deze was een *libertus* van Valerius Herma. Toch moest hij speciale toestemming vragen aan Herma om er zijn echtgenote te mogen bijzetten. De inscriptie eindigt dan ook met: *fecit permissu C. Valeri Hermaes patroni optimi*. Dynate was waarschijnlijk een slavine. Dit volgt uit de vaststelling door Eck dat de vrouw slechts één naam had en dat haar graf op een eerder onopvallende plaats werd aangebracht ondanks het feit dat er meer prominente plaatsen ter beschikking stonden. Zoals bijvoorbeeld het *arcosolium* in de westwand naast dat van Herma's zoon. Pas in een latere periode werd dit *arcosolium* door twee *liberti* van Herma bezet. Hieruit valt af te leiden dat Herma toen reeds overleden was en het *ius sepulcri* was overgegaan op de *liberti*. Deze *liberti* hadden, zoals valt af te leiden uit de inscripties, namelijk geen toestemming moeten vragen.¹

De inscripties maken duidelijk dat in het mausoleum nog meerdere *liberti* van Valerius Herma (bijvoorbeeld Valerius Valens en zijn zoon Valerius Dionysius) en nakomelingen van deze *liberti* (bijvoorbeeld Valerius Iulianus die er zijn dochter begraven heeft) over het *ius sepulcri* beschikten.²

In het mausoleum H werden eveneens drie Pompeii bijgezet. De verwantschapsband met de overige bijgezette personen is niet meteen duidelijk. Maar in het geval van T. Pompeius Successus weten we dat hij het grafrecht geschonken kreeg van twee rechthebbende *liberti* van Valerius Herma. Hieruit volgt dat de *liberti* dus een zodanig sterk *ius sepulcri* konden verwerven dat het hun zelfs toegestaan was om hun eigen begraafplaats door te geven. Waarschijnlijk was op dit ogenblik Valerius Herma, die tot dan toe de begraafplaatsen toekende, reeds gestorven en verklaart dit de invloed die de *liberti* dan konden uitoefenen.³ Eck wijst er bovendien op dat eens T. Pompeius Successus was bijgezet in het mausoleum, er nog andere Pompeii toegang verkregen tot het mausoleum: Pompeia Maritima (de moeder van een zekere Titus Pompeius Proculus Successus) en T. Flavius Pompeius Secundus (door wiens sarcofaag het graf van de *alumnus* Valerius Asiaticus vernietigd werd). De naam Flavius kan erop wijzen dat er een band bestond met Flavia Olympias, de echtgenote van Valerius Herma. Er werden echter geen (andere?) *liberti* van Flavia Olympias geattesteerd in het mausoleum.⁴

Daarmee was nog geen einde gekomen aan het gebruik van het mausoleum H. Ook de oostelijke annex wordt volledig benut voor bijzettingen en in de hoofdruimte werden nog meer sarcofagen opgesteld. Onder meer de sarcofaag van Valerinus Vasatulus die gehuwd was met Valeria Florentinus (naar alle waarschijnlijkheid een nakomeling van een vrijgelatene van Valerius Herma). Dit is eveneens het enige christelijke graf in het mausoleum. Dit is dan ook een goed voorbeeld van de religieuze veranderingen die zich binnen een *familia* voordeden.⁵

Tenslotte dient er nog gewezen te worden dat alleen bij inhumatie-graven in het mausoleum H inscripties werden aangebracht. De enige uitzondering hierop zijn de vier graffiti bij urnen van *liberti* en vrije kinderen van deze *liberti*.⁶

d) Soms is het evenwel niet mogelijk een sociale indeling of verwantschap tussen de bijgezette personen te achterhalen. Dit is zo in het mausoleum F, het zogenaamde mausoleum van de Caetennii Maiores of van Marcus Caetennius Antigonus. Het altaar van de grafeigenaars stond midden in de ruimte tegenover de toegangsdeur opgesteld. In het mausoleum werden ook vijf *liberti* van Caetennius Antigonus, twee *liberti* van Tullia Secunda en een kind van een *libertus* van Tullia Secunda (zoon en vader heten beiden L. Tullius Hermadion) bijgezet. L. Tullius Hermadion junior werd in de achterwand bijgezet. Volgens Eck wijst dit erop dat de grafeigenaars reeds overleden waren: zij zouden het waarschijnlijk niet toegestaan hebben dat *liberti* een dergelijke prominente

¹ Eck 1987, 72; Eck 1989, 81.

² Eck 1989, 82. De inscriptie voor Valerius Valens en zijn zoon Valerius Dionysius (Eck 1986, 259): *Dis Manibus fecerunt filii piissimi Valerio Valenti patri et Valerio Dionysio fratri Valeri fecerunt Leonas, Herma et Marciane filia*. De (fragmentarisch bewaarde) inscriptie van Valerius Iulianus voor zijn dochter (naar Eck 1986, 267): *Dis Manibus Valeriae Gai Filiae ...neti ... quae vixit annis ... mensibus ... diebus XII ... Gaius Valerius Iulianus evokatus Augusti ... pater filiae dulcissimae quam matre non novit pater agnovit*.

³ Eck 1989, 82. De inscriptie van T. Pompeius Successus (Eck 1986, 261): *Tito Pompeio Titi filio Successo Iuniori qui vixit annis decemnovem mensibus duobus die uno filio carissimo dulcissimo Titus Pompeius Successus pater cui locum obtulerunt Valerii Philumenus et Galatia amico bene merenti*. (Links van deze inscriptie: *D(is)*; rechts: *M(anibus)*)

⁴ Eck 1989, 83. Inscriptie voor Pompeia Maritima (Eck 1986, 263): *Dis Manibus Pompeiae Maritimae matri Titus Pompeius Proculus Successus bene merenti fecit*. De inscriptie voor T. Flavius Pompeius Secundus (Eck 1986, 264): *Dis Manibus ... Flavi Pompei Titi filii Secundi qui vixit annis VIII mensibus VII*.

⁵ Eck 1989, 83.

⁶ Eck 1987, 72.

plaats inpalmden.¹ Tot hier toe stellen zich geen problemen. Maar, eveneens tijdens de eerste fase, werd een inscriptie aangebracht door Aurelia Eutychieane voor haar echtgenoot Aurelius Nemesius bij het noordelijke *arcosolium* in de oostwand. De reden (al dan niet inzake verwantschap) waarom Aurelius Nemesius grafrecht had in het mausoleum van de Caetennii is niet bekend.² Evenzeer ongebruikelijk is de bijzetting van twee vrienden door L. Tullius Hermadion (senior?). De vraag is of hij het recht wel had om vrienden bij te zetten in dit mausoleum.³ Eveneens zonder direct af te leiden verwantschap zette een zekere Marcus Aurelius Hieron, een *evokatus Augusti*, zijn zesjarige zoon bij in het mausoleum F. In het mausoleum werden vóór het einde van de derde eeuw n.Chr. ook christenen bijgezet. Dit is het geval voor Aemelia Gorgonia die in een *forma* werd bijgezet en voor een zekere Siricus die bijgezet werd in het graf van L. Tullius Hermadion junior waardoor laatstgenoemde zijn grafrecht geschonden werd. Hoe alle bovengenoemden het *ius sepulcri* verkregen is onduidelijk. Voor de Aurelii is het eventueel (hypothetisch) mogelijk dat een zekere Aurelius huwde met een zekere Tullia, die afstamt van een vrijgelatene van Tullia Secunda, waardoor de Aurelii het grafrecht verwierven. Voor Siricus is een verwantschap echter zeer onwaarschijnlijk. Dit staat namelijk in schril contrast met de door hem uitgevoerde usurpatie van het graf van L. Tullius Hermadion junior.⁴ Het is opmerkelijk dat de *arcosolia* die een vooraanstaande plaats innemen in de constructie niet gebruikt werden voor de grafeigenaars of hun verwanten. Hieruit volgt duidelijk dat de grafarchitectuur (met prominente en onopvallende graven) niet afhankelijk is van de persoonlijke wil of smaak (de grafeigenaars werden namelijk gecremeerd en dus niet in de opvallende *arcosolia* bijgezet). Verder dient er nog op gewezen te worden dat alle latere inscripties werden aangebracht in de muur tegenover de toegansdeur (de “belangrijkste” wand dus) en dat geen enkel van de latere graven in de zijwanden van een inscriptie voorzien was.⁵

Op basis van het bovenstaande kunnen twee conclusies getrokken worden. Ten eerste is het zo dat de grafarchitectuur vaak een aanduiding is voor de sociale onderverdeling. De grote centrale gedecoreerde nissen zijn in het merendeel van de gevallen voorbehouden voor de grafeigenaar en zijn directe familie. De overige, minder in het oog springende graven zijn bestemd voor zijn personeel, aanverwanten en vrienden. Ten tweede werd ook duidelijk dat familie-mausolea over een zeer lange tijdsspanne in gebruik konden blijven.⁶ Het mausoleum H bevatte over een periode van meer dan honderd jaar bij benadering 250 graven. Op basis van de inscripties werd namelijk duidelijk dat de *liberti* en hun nakomelingen over het *ius sepulcri* beschikten. In uitzonderlijke gevallen, zoals in het mausoleum F, konden de erfgenamen gebruik maken van de meest in het oog springende graven. Dit bewijst duidelijk dat zij zich als de nieuwe eigenaars van de begraafplaats wilden profileren.

4.7.4 De plaats van slaven in de familie-mausolea uit de tweede en derde eeuw n.Chr.

Hierboven werd reeds meermaals aangegeven dat ook slaven in de kleine columbaria en mausolea bijgezet werden. Op basis van bovenstaand overzicht van een selectie van mausolea uit de necropool van de Vaticaan kan echter afgeleid worden dat de inscripties

¹ Eck 1989, 75–76. De inscriptie voor L. Tullius Hermadion junior die in een *arcosolium* werd geïnhumeerd door zijn vader (Eck 1986, 252): *Dis Manibus Lucius Tullius Hermadion Lucio Tullio Hermadioni filio dulcissimo fecit qui vixit annis XVIII mensibus V diebus V*. De inscriptie voor L. Tullius Hermadion senior die (in tegenstelling tot zijn vroeger overleden zoon) gecremeerd werd (Eck 1986, 252): *Dis Manibus Lucius Tullius Hermadion fecit sibi vivus*.

² Eck 1987, 70; Eck 1989, 77. De inscriptie van Aurelius Nemesius (Eck 1986, 248–249): *Aurelio Nemesio coiugi carissimo bene merenti, qui vixit annis LIII menses VIII diebus XI, qui cum summa laudi artis suae musicae magister chori orchestopalae et pantomimorum deservit. Huic Aurelia Eutychieane uxor dedit ac posuit*.

³ Eck 1989, 77. De inscriptie van de twee vrienden van L. Tullius Hermadion werd in mausoleum E ontdekt. Er is echter nergens een aanduiding dat de inscriptie daar aan de muur bevestigd werd. Op basis van het voorkomen van de naam L. Tullius Hermadion op de inscriptie vermoedt Eck dat de inscriptie in oorsprong tot het mausoleum F behoorde waar deze naam reeds tweemaal geattesteerd is (Eck 1986, 247–248). Inscriptie (Eck 1986, 247): *Dis Manibus Aureli Gigantis et Papiriae Profunturae eius Tullius Hermadion amicis bene merentibus*.

⁴ Eck 1989, 77–78.

⁵ Eck 1987, 70; Eck 1989, 78.

⁶ Eck 1989, 83–84. Vergelijk dit met De Visscher 1963, 118–119 en Hopkins 1983, 205–206 (zie boven).

steeds verwijzen naar familieleden of *liberti*. Slaven komen (op twee uitzonderingen na) niet voor in inscripties. De vraag stelt zich dan ook, aldus Eck, of slaven wel werden bijgezet in deze grafconstructies. Het moet echter benadrukt worden dat men geen *libertus* kon worden vóór zijn dertigste verjaardag (op basis van de Lex Aelia Sentia). Er moeten dus veel slaven gestorven zijn nog voor ze de status van *libertus* verkregen. Er zijn twee overtuigende redenen aan te halen die kunnen verklaren waarom slaven ook in de familiegraven opgenomen werden. Ten eerste was het de plicht van een meester om zijn slaven van een begraafplaats te voorzien (wat misschien niet altijd in de praktijk zal gebeurd zijn).¹ Ten tweede is het vanuit een sociaal-psychologisch oogpunt zeer waarschijnlijk dat de sterke band tussen *patronus* en *libertus* evenzeer gold tussen slaaf en meester. Het grote verschil evenwel tussen een slaaf en een *libertus* is dat eerstgenoemde volgens de wet geen rechtspersoon is en bijgevolg in tegenstelling tot een *libertus* geen aanspraak kon maken op het *ius sepulcri*. Dit is volgens Eck dan ook meteen de reden waarom slaven nooit vermeld werden op *tituli*. Eck is er eveneens stellig van overtuigd dat slaven niet meer begraven werden in *puticuli*: in de tweede en derde eeuw n.Chr. was dit gebruik uit het einde van de Republiek niet langer van toepassing.² Daartegenover stond wel dat het schijnbaar volstond om slaven zonder verdere “ingrepen” bij te zetten. Dit zou meteen (gedeeltelijk) verklaren waarom er zo weinig inscripties in de mausolea uit de tweede en derde eeuw voorkomen. Wanneer slaven wel een individuele inscriptie kregen vloeide dit voort uit een speciale band tussen de meester en zijn slaaf (bijvoorbeeld *vernae* en *alumni*) of het speciale “statuut” van de slaaf (bijvoorbeeld een keizerlijke slaaf). In hoofdzaak werden dus alleen de familie en enkele *liberti* aangeduid met een inscriptie die hen moest onderscheiden van de anonieme “massa”.³

4.7.5 De kosten voor het oprichten van een columbarium of mausoleum

Het probleem bij een studie van de begrafenis-kosten voor Rome is dat er slechts weinig gegevens uit de Oudheid zijn overgeleverd die inzicht geven in deze materie. Slechts enkele inscripties uit Rome vermelden de begrafenis-kosten. Bovendien wordt steeds de totale kostprijs, dus van grond én grafconstructie, vermeld. Hou hierbij rekening dat in de eerste eeuw n.Chr. de prijs voor één *iugerum* akkerland reeds 50.000 sestertiën kon bedragen.⁴

De gemiddelde begrafenis-kosten in Italië, die op basis van inscripties bekend zijn, bedroegen tijdens de eerste eeuw n.Chr. 2000 sestertiën. Hierbij was één sestertie in de eerste eeuw n.Chr. in Italië de prijs voor een halve kilogram graan. De goedkoopste begrafenis-kost in Italië bedroeg 120 sestertiën. Deze begrafenis-kosten golden voor de militairen van een lagere rang. Daartegenover staan begrafenis-kosten die soms tot meer dan 100.000 sestertiën opliepen. Deze graven hoorden toe aan oppercenturionen uit de legioenen en de *severi Augustales*. Hun graven behoren nog bij de minder luxueuze graven in het *Suburbium* van Rome. Velen konden zich dus nog duurdere graven veroorloven.⁵

¹ Dit kan volgens Eck afgeleid worden uit Ulpianus, *Digestae* 11, 7, 31, 1: *Qui servum alienum vel ancillam sepelivit, habet adversus dominum funerariam actionem.*

² Zoals bij de funeraire organisatie door de stad bleek, was dit reeds in de eerste eeuw n.Chr. niet meer het geval.

³ Eck 1987, 73–74; Eck 1988, 135–139; Eck 1989, 87–89. In Morris 1992, 44–45 wordt de vraag gesteld of slaven wel *steeds* in familie-columbaria werden bijgezet. In Hope 1997a, 81 wordt de mogelijkheid naar voren geschoven dat de anonieme graven niet alleen slaven maar ook *liberti* bevatten. In Hanson 2002, 59–60 deelt Hanson de stelling van Eck dat het dienstpersoneel (en dus ook slaven) in het graf van de familie werden bijgezet. Slechts uitzonderlijk werden volgens hem kleine familiegraven van louter slaven opgetrokken. Zie ook Kaser 1971, 81–89 voor een bondig overzicht van de wetgeving aangaande slaven en *liberti*.

⁴ Von Hesberg 1992, 9–10. Eén *iugerum* is (naar Duncan-Jones 1974, 371) 2.518 m².

⁵ Duncan-Jones 1974, 127–131; Purcell 1987, 34.

De kosten van een eenvoudig herdenkingsmonument, hoewel in Rome waarschijnlijk hoger dan elders, moeten nog steeds betaalbaar geweest zijn voor werkende Romeinen. Het is namelijk bekend dat voor leden van een college de begrafenis-kosten niet meer bedroegen dan enkele honderd sestertiën. Vanaf dit bedrag kon men ook reeds een nis aankopen in de grote columbaria. Vergelijk dit bovendien met de 250 sestertiën die Nerva als *funeraticium* schonk aan het *plebs* (zie verder). Dit is nog niet overdreven veel meer in vergelijking met de 50 tot 60 sestertiën die een bijzetting in de gemeenschappelijke begraafplaats van Pozzuoli kostte.¹

De enige bron (althans die in hoofdstuk 2 ter sprake kwam) met exacte gegevens omtrent de kosten van kleine familie-mausolea is de *titulus* van het mausoleum A in de necropool in het Vaticaan. In de inscriptie stelt C. Popilius Heracla dat zijn erfgenamen 6000 sestertiën uit de erfenis moeten aanwenden voor zijn grafgebouw. Het grondstuk waarop dit diende te gebeuren had hij waarschijnlijk zelfs reeds bekostigd daar hij de exacte plaats vermeldt waar het grafgebouw moest opgericht worden. Eck wijst er terecht op dat het natuurlijk nog maar de vraag is of zijn erfgenamen het vooropgestelde bedrag ook echt gespendeerd hebben.²

Er vanuitgaande dat het mausoleum A effectief 6000 sestertiën heeft gekost, moeten andere, grotere mausolea waarschijnlijk nog meer hebben gekost. Het mausoleum A is waarschijnlijk (want nog niet opgegraven) 20 à 25 m². Het mausoleum H is minstens 65m² groot. Het is dus goed mogelijk dat het mausoleum H minstens driemaal zoveel gekost heeft. Men bedenke hierbij evenwel dat de kostprijs niet alleen afhankelijk was van de ingepalmde oppervlakte. Ook de decoratie kan een determinerende factor geweest zijn. Er dient volgens Eck bovendien benadrukt te worden dat 6000 sestertiën toch reeds vijf maal het jaarsoldij was van een gewone soldaat.³

Als het inderdaad zo is dat de grafeigenaars van de mausolea in de necropool in het Vaticaan allen *liberti* waren (zoals hierboven reeds afgeleid werd) dan moeten zij in één generatie een groot kapitaal hebben weten te verzamelen. Eck vermoedt dan ook dat de *liberti* ofwel de erfgenamen waren van kinderloze *patroni* of dat bepaalde *liberti* de natuurlijke kinderen waren van een *patronus*. Een voorbeeld van laatstgenoemde situatie is ons bekend via een inscriptie die vermeldt: *parens et patrona*.⁴

Bovendien is het ook zo dat de grafeigenaars niet hun gehele vermogen in de grafmonumenten kunnen gespendeerd hebben. Voor het mausoleum C, F, H en O is het zeker dat de grafeigenaar en een groot deel van zijn verwanten nog in leven waren tijdens de bouw van het mausoleum. Zowel de grafeigenaar als zijn verwanten moeten nog in hun levensonderhoud kunnen voorzien. Dit bevestigt nogmaals de sterke financiële draagkracht van de grafeigenaars.

¹ Saller 1984, 128; von Hesberg 1992, 10.

² Eck 1989, 73. De inscriptie van de *titulus* (Basso 1981, 155–156): *D(is) M(anibus) ex codicillis triplicibus Popili Heraclae C(aius) Popilius Heracla heredibus salut(em) vos heredes mei rogo iubeoque fideique vestrae committo uti monumentum mihi faciatis in Vatic(ano) ad circum iuxta monumentum Ulpi Narcissi ex is VI n(ummum) in quam rem numerabit. Novia trophime is III n(ummum) et coheres eius is III n(ummum) ibique reliquas meas et Fadiae Mamimae uxoris meae si quid ei humanitus acciderit poni volo cuius monumenti ius lego libertis libertabusq(ue) meis et quos testamento manu misero sive quem in statu libertatis reliqui et hoc amplius noviae trophimae libertis libertabusque eius posterisque supra scriptorum et itum aditum ambitum sacrificique faciendi causa ad id monu(men)tum uti ei liceat.*

³ Eck 1989, 73; Purcell 1987, 35. Op basis van de (mogelijke) grondprijs, namelijk 50.000 sestertiën voor ongeveer 2500 m², kan theoretisch de prijs van de grond van het mausoleum A berekend worden. Wanneer het mausoleum A inderdaad 25m² groot is, heeft de grond bij benadering 500 sestertiën gekost. Dit is equivalent met 250 kg graan.

⁴ Eck 1989, 74. Voor de inscriptie: zie CIL VI 12389.

Meer gegevens over de kosten van columbaria of mausolea zijn niet bekend. Het is dan ook moeilijk om de eigenaars van deze grafconstructies als een wel afgelijnde klasse binnen de maatschappij te klasseren.¹ De hoofdtoon is dat iedere werkende Romein zich minstens van een eenvoudig grafmonument kon voorzien. Het spreekt voor zich dat de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr. meer gekost hebben dan de kleinere mausolea uit de tweede en derde eeuw n.Chr. Onder de oprichters van de grote columbaria behoorden inderdaad consuls, terwijl de kleinere mausolea van de Vaticaan bijvoorbeeld in handen waren van *liberti*. Zonder dat evenwel een scherpere classificatie kan gegeven worden, kunnen de eigenaars van de kleinere columbaria en mausolea omschreven worden als gegoeden die zich enerzijds tussen de hogere elite met hun grote columbaria en anderzijds de armen met hun anonieme graven (zoals in Ostia) of de leden van colleges bewegen.²

4.7.6 De overige kleine columbaria en mausolea uit de eerste tot en met de derde eeuw n.Chr.

Hier volgt een overzicht van de overige kleine familiecolumnaria en –mausolea die in hoofdstuk twee bestudeerd werden. Het moet evenwel benadrukt worden dat de strikte scheiding (zoals die van Eck) tussen de grote columbaria en de kleine columbaria in termen van eerste eeuw ten opzichte van tweede en derde eeuw niet volledig klopt. Ook tijdens de eerste eeuw werden reeds kleinere familiecolumnaria opgericht.³

Er kunnen twee grote groepen onderscheiden worden: ten eerste de kleine columbaria en mausolea waarvan met zekerheid bekend is dat ze zijn opgericht door en voor één familie en ten tweede de kleine columbaria en mausolea die naar alle waarschijnlijkheid ook familiegraven zijn maar waarvoor geen direct epigrafische argumenten voorhanden zijn. In dit overzicht wordt, wanneer dit mogelijk is, voor ieder columbarium vermeld wie de oprichter is, wie de doelgroep is en wie instond voor de verdere organisatie. Bij de columbaria die opgericht werden in de eerste eeuw n.Chr. wordt dit specifiek vermeld.

1) Columbaria waarvan met zekerheid is bekend dat ze opgericht werden door en voor één familie:

a) Opgericht door Qaetius Eutyclus voor zijn zoon en hun nakomelingen, is het columbarium n° 9 nabij de Sebastiano-catacombe op basis van de *titulus*, de beperkte oppervlakte en het relatief weinige aantal bijzettingen als een familiebegraafplaats te beschouwen.⁴

b) Opgericht door Euprosdectus voor zijn zoon Symphronius, hun *liberti* en nageslacht, is het columbarium n° 11 (en/of 12) nabij de Sebastiano-catacombe op basis van de *titulus* (aangetroffen in de “voorruimte”) een familiegraf van een keizerlijke *libertus*. Het relatief grote aantal bijzettingen en de grote oppervlakte kunnen worden verklaard door het gegeven dat de “voorruimte” van het columbarium n° 11 misschien een apart columbarium (n° 12) was.⁵

c) De columbaria 10 en 9 nabij de Sebastiano-catacombe zijn zeker familiebegraafplaatsen gezien hun omvang en schikking van de nissen.⁶

¹ Vergelijk met Morris 1992, 7: een te scherpe afbakening van de verschillende sociale strata (zoals in vroegere sociale modellen vaak het geval was) geeft geen realistisch beeld.

² Vergelijk dit met de opgegeven problematiek in Purcell 1999, 135–161: Hoe moet men de bevolking van een stad bepalen en omschrijven? Het reconstrueren van een maatschappelijke indeling is problematisch volgens Purcell.

³ Cf. de geboekte resultaten in Hoofdstuk 2. Eveneens cf. Morris 1992, 44.

⁴ Jastrzebowska 1981, 24–25; Kammerer-Grothaus 1978, 119.

⁵ Jastrzebowska 1981, 29.

⁶ Jastrzebowska 1981, 27 en 30–31.

d) Opgericht door M. Clodius Hermes voor zichzelf, de zijnen, hun *liberti* en nakomelingen is het mausoleum H “*in catacumbas*” op basis van de *titulus* als een familiegraf te catalogeren dat waarschijnlijk later in handen kwam van een college.¹

e) De twee columbaria van de via Taranto zijn beide kleine van weinig graven voorziene familiecolumnaria.²

f) Eveneens de mausolea A, C, F en H van de necropool in het Vaticaan kunnen op basis van hun respectievelijke *titulus* en /of interne inscripties als familiegraven gecatalogeerd worden.³

2) Vermoedelijke kleine familiecolumnaria en -mausolea

a) Het columbarium in het park van de Villa Borghese is gezien het beperkte aantal bijzettingen en de beperkte oppervlakte te beschouwen als een familiecolumnarium. Dit columbarium werd opgericht in de Augusteïsche periode.⁴

b) Het zogenaamde columbarium van Pomponius Hylas is naar alle waarschijnlijkheid een familiebegraafplaats, namelijk van Granius Nestor en zijn echtgenote Vinileia Hedone. Dit impliceert dat het columbarium pas later in handen kwam van Pomponius Hylas en zijn echtgenote Vinalinis. De inscripties tonen aan dat er *liberti* en slaven werden bijgezet. De beperkte oppervlakte en het waarschijnlijk tijdens de eerste fase kleine aantal bijzettingen wijzen in de richting van een standaard familiecolumnarium. Er moet misschien ook rekening mee worden gehouden dat in het columbarium nissen door speculanten werden verkocht. Dit columbarium is opgericht onder Tiberius.⁵

c) Het kleine en van weinig bijzettingen voorziene columbarium nabij het circus van Maxentius is waarschijnlijk een familiecolumnarium. Verdere gegevens omtrent de gelijktijdig aangelegde gangen voor inhumatie ontbreken evenwel, maar staan deze interpretatie naar mijn mening niet in de weg. Er zijn namelijk nog graven uit deze periode bekend waar inhumatie naast crematie voorkwam.⁶

d) De columbaria n° 8, 7, 6 en 2 nabij de Sebastiano-catacombe zijn gezien de kleine in beslag genomen oppervlakte en het relatief kleine aantal bijzettingen waarschijnlijk familiebegraafplaatsen.⁷

e) Het mausoleum I “*in catacumbas*” van het *Collegium Innocentiores* was waarschijnlijk aanvankelijk een familiegraf dat na verloop van tijd in handen kwam van een college.⁸

f) Het mausoleum A “*in catacumbas*” van de Ascia is naar alle waarschijnlijkheid in oorsprong een familiegraf gezien de beperkte omvang.⁹

g) Het zogenaamde hypogeum Polimanti is gezien de beperkte oppervlakte en het kleine aantal (crematie- en inhumatiebijzettingen) als een familiegraf te beschouwen.¹⁰

h) Het columbarium van G. Sulpicius Platorinus is waarschijnlijk een familiecolumnarium zoals kan afgeleid worden uit de *titulus*. Dit columbarium is opgericht in de Augusteïsche periode.¹¹

i) Het kleine columbarium in het park van de Villa Doria-Pamphilj is waarschijnlijk een familiegraf. Dit columbarium is opgericht in de eerste helft van de eerste eeuw n.Chr.¹²

¹ Jastrzebowska 1981, 53–55.

² Pallottino 1934, 42.

³ Zie hierboven.

⁴ VonHesberg 1988, 465–487.

⁵ Coarelli 1975, 334; Pavia 1996, 13; Pavia 2000, 54.

⁶ Brandenburg 1984, 20–21; Nestori 1969b, 639.

⁷ Zie onder meer Jastrzebowska 1981, 22; Kammerer-Grothaus 1978, 116.

⁸ Mancini 1923, 71.

⁹ Jastrzebowska 1981, 58.

¹⁰ Mancini 1919, 54.

¹¹ z.a. 1965, 96.

¹² Moretti 1970, 345–363.

j) Het *colombario minore* nabij het Casino del Bel Respiro is op basis van het beperkte aantal bijzettingen waarschijnlijk een familiecolombarium.¹

k) Het zogenaamde *mausoleo I Sud* ten zuiden van het circus van Nero is waarschijnlijk een familiebegraafplaats gezien het beperkte aantal bijzettingen. Dit columbarium is opgericht in de tweede helft van de eerste eeuw n.Chr.²

l) De mausolea B, D, E, G, I, Z, Phi en Chi van de necropool in het Vaticaan zijn zeer waarschijnlijk familiegraven gezien hun, soms relatief, kleine oppervlakte en eerder beperkt aantal bijzettingen.³

Slechts enkele kleine columbaria behoren niet tot één van deze twee groepen:

a) Het columbarium n° 5 nabij de Sebastiano-catacombe behoort waarschijnlijk toe aan een *collegium* (op basis van de inscripties waarschijnlijk zelfs een keizerlijk college). Dit kan afgeleid worden van de uniformiteit van de nissen. Hier treft men geen hiërarchische onderverdeling in tussen grote pronknissen voor de eigenaar en simpele nissen voor bijvoorbeeld de *liberti*. Bovendien behoort dit columbarium tot één van de grootste columbaria van de necropool. Het aantal bijzettingen tijdens de eerste fase is echter toch nog beperkt te noemen.⁴

b) Ook het columbarium nabij het columbarium van de Statilii (en andere kleinere columbaria in de buurt) wordt (hier nu) door de kleine omvang, het beperkt aantal bijzettingen en een in de buurt aangetroffen inscriptie beschouwd als een columbarium dat in handen was van een *collegium*.⁵

Op basis van bovenstaand overzicht komt men tot de vaststelling dat er elf met zekerheid bekende familiegraven zijn tegenover éénentwintig mogelijke familiegraven. Hierbij dient echter opgemerkt te worden dat het criterium voor de classificatie als zekere familiegraven (en dit in tegenstelling tot de andere groep) de aanwezigheid van de *titulus* en / of specifieke interne inscripties is. Voor de waarschijnlijk als familiegraven te classificeren columbaria en mausolea kon alleen rekening gehouden worden met de oppervlakte en het aantal bijzettingen.⁶ Wanneer we de met zekerheid als familiegraven geclassificeerde columbaria en mausolea bekijken zien we dat deze gekenmerkt worden door een stucdecoratie, thematisch gevarieerde fresco's, aanwezigheid van grote centrale pronknissen en (in mindere mate) een marmeren vloer of een mozaïekvloer. Het kan niet als toevallig beschouwd worden dat ook de als waarschijnlijk geclassificeerde familiegraven (en vooral deze die ontstaan zijn na 100 n.Chr.) in algemene regel één of meerdere van deze kenmerken dragen. Terwijl bijvoorbeeld het columbarium n° 5 nabij de Sebastiano-catacombe, dat zeer waarschijnlijk door een college werd opgericht, geen enkel van deze kenmerken draagt.

Het is duidelijk dat de patronen die kenmerkend waren voor de mausolea in het Vaticaan ook voor de hierboven staande columbaria en mausolea van toepassing zijn. Vaak is het overlijden van een kind de directe reden voor de aanleg van de grafconstructies. In de grafconstructies werden tevens de *liberti* en de nakomelingen bijgezet. Hoewel het sociale statuut van de oprichters niet kan afgeleid worden uit inscripties, is het duidelijk dat deze tot een goeude klasse moeten behoord hebben. Daarop wijzen niet alleen opbouw, structuur en decoratie op zich, maar ook het gegeven dat ze over *liberti* (en dus slaven) beschikten.

¹ La Regina 2001, 179.

² Magi 1968, 206–226.

³ Zie hoofdstuk 2.

⁴ Jastrzebowska 1981, 27 en 30–31.

⁵ Manciola 1983, 157.

⁶ In Eck 1987, 67 merkt Eck terecht op dat het aantal inscripties in de necropool nabij de Sebastiano-catacombe zich tot het aantal graven verhoudt zoals dit ook in de necropool in het Vaticaan het geval was. De grote afwezigheid van inscripties kan in die zin ook als een argument aangevoerd worden om de constructies als familiegraven te beschouwen.

4.8 De overgang van crematie naar inhumatie en de gevolgen voor de funeraire organisatie

Om nu de overstap te kunnen maken naar de hypogea moet eerst aandacht besteed worden aan de omschakeling van crematie naar inhumatie. Op deze wijze kunnen de redenen voor het ontstaan van hypogea beter geduid worden. De overgang van crematie naar inhumatie is een zeer ingewikkelde problematiek. De klassieke opvattingen met betrekking tot de redenen waarom er een overschakeling plaats vond van crematie naar inhumatie blijken echter problematisch te zijn in het licht van nieuwe archeologische ontdekkingen.

4.8.1 De begrafenisritus in Rome vanaf Augustus tot Hadrianus

Op het einde van de Republiek waren er volgens Lucretius drie gangbare begrafenisriten, namelijk ten eerste crematie, ten tweede een speciale vorm van inhumatie, namelijk balsemen en ten derde inhumatie.¹ In de periode van Augustus tot Hadrianus blijven de begrafenisriten zoals ze in zwang waren in de Republiek in gebruik. Volgens de klassieke opvatting echter werd crematie als de meest gangbare begrafenisritus beschouwd aangezien Tacitus crematie als een *Romanus mos* bestempelde. Toch komt er ook nog inhumatie voor. Zo werd Poppaea, de echtgenote van keizer Nero, geïnhumeerd. Ook Statius maakt melding van een inhumatie van een keizerlijke ambtenaar onder Domitianus. Hieruit kan besloten worden dat inhumatie zelfs aan het keizerlijke hof nog gebruikelijk was ondanks het feit dat crematie de meest gangbare begrafenisritus was.² De Visscher wijst er trouwens nog op dat crematie bovendien tegemoet kwam aan het nijpende plaatsgebrek ten gevolge van de steeds toenemende bevolking vanaf de eerste eeuw v.Chr. De crematieritus maakte het mogelijk op een beperkte oppervlakte toch een groot aantal bijzettingen door te voeren.³ Archeologisch vertaalt dit overwicht van de crematieritus zich vanaf het einde van de Republiek, het begin van de Keizertijd in het ontstaan van grote columbaria en familiecolombaria.⁴

Recente studies tonen evenwel aan dat de klassieke opvatting als was de crematieritus de meest voorkomende ritus in de periode van Augustus tot Hadrianus toch dient bijgesteld te worden. Er zijn meerdere voorbeelden bekend uit de eerste eeuw n.Chr. waarin inhumatie-graven een prominente plaats innamen tussen crematie-graven. De stelling zoals ze hierboven algemeen aanvaard werd, namelijk dat aan het keizerlijke hof ook nog inhumatie voorkwam naast hoofdzakelijk crematie, kan dus uitgebreid worden naar een grotere schaal. In de necropool van de via Triumphalis werden reeds vanaf de eerste fase op een doorgedreven wijze inhumatie-graven aangelegd. Een terracotta sarcofaag van deze necropool kan op basis van stempels gedateerd worden vóór 79 n.Chr. (of misschien zelfs vóór 59 n.Chr.). Ook het inhumatiegraf TF5, namelijk een bakstenen afsluiting voor een sarcofaag of een *a fossa*-graf, is te dateren in de eerste eeuw n.Chr. Reeds bij het oprichten van de columbaria 21 en 22 werden *arcosolia* in de achterwand aangelegd. In het columbarium 6 werd bij de aanleg een plaats voorzien voor het opstellen van een sarcofaag. Ook *a cappuccina*- en *a fossa*-graven werden vanaf de ingebruikname van de necropool rond het midden van de eerste eeuw n.Chr. aangelegd. Het *a cappuccina*-graf TC19 is op basis van de baksteenstempels misschien nog te dateren vóór 59 v.Chr. In de necropool werd een sarcofaag uit de eerste eeuw n.Chr. aangetroffen die gezien de baksteenstempels op de afsluitplaten van de sarcofaag in of na de Severische periode hergebruikt werd. Het lijkt Steinby evenwel logisch dat deze sarcofaag

¹ Lucretius, *De Rerum Natura* 3, 890–893. Zie ook Toynbee 1971, 29.

² Tacitus, *Annales* 16, 6; Statius, *Silvae* 5, 1, 225 e.v. Zie ook Astolfi 1998, 7–9; De Visscher 1963, 25; Jones 1987, 813; Laubenheimer 1987, 361; Morris 1992, 42; Suchecki 1993, 664; Toynbee 1971, 40.

³ De Visscher 1963, 40.

⁴ Pace Davies 1977, 17. Het moet evenwel benadrukt worden dat, zoals hierboven werd aangetoond, ook het element van *public display* en euergetisme een cruciale rol speelden in het ontstaan van deze columbaria.

niet van over lange afstand zal weggenomen zijn. Deze sarcofaag levert dus eveneens het bewijs dat reeds in de eerste eeuw in deze necropool, of toch op zijn minst in de dichte nabijheid, inhumatiebijzettingen plaats vonden. In het totaal vonden in de necropool in de tweede helft van de eerste eeuw n.Chr. reeds twaalf inhumatiebijzettingen plaats.¹ De crematieritus bleef in deze necropool in zwang tot de periode van Hadrianus.²

Ook de cijfers voor de necropool van de via Salaria wijzen op een grotere differentiatie dan dat de algemene consensus inzake de verhouding van crematie tegenover inhumatie vóór Hadrianus laat uitschijnen. In deze necropool werden reeds tussen het einde van de Republiek en het begin van de Keizertijd elf columbaria opgericht waarin beide ritën naast elkaar voorkwamen. Volgens Cupitò bedroeg het aantal inhumatiebijzettingen uit de eerste eeuw v.Chr. en de eerste eeuw n.Chr. dertig procent en het aantal crematie-bijzettingen dus zeventig procent.³ Ook het gebruik van het *os resectum*, dit is het inhumeren van een deel van het lichaam van een persoon die gecremeerd zal worden, zoals dit ook in Rome geattesteerd werd, wijst er naar mijn mening op dat (gedeeltelijke) inhumatie steeds op de achtergrond aanwezig bleef ook al werd geopteerd voor crematie. Onder de Romeinen heerste namelijk het idee dat indien een lichaam niet onder de aarde werd gelegd, dit onreinheid voor de familie zou teweeg brengen. Het volstond evenwel om een deeltje van het lichaam te begraven.⁴

4.8.2 De begrafenisritus in Rome vanaf Hadrianus

Vanaf de tweede eeuw n.Chr. en meer bepaald vanaf de periode van Hadrianus (117–138 n.Chr.) verdringt in Rome inhumatie stilaan op grote schaal de tot dan toe “algemeen gangbare” crematie-ritus.⁵ Toch blijft crematie nog gedurende lange tijd in gebruik naast inhumatie. De omschakeling naar inhumatie vond volgens Nock het eerst ingang bij de hogere klasse in Rome. De armere bevolkingslaag cremeerde haar overledenen nog tot het einde van de tweede eeuw.⁶ Volgens De Visscher kan de crematie van Caesar en Augustus er voor gezorgd hebben dat crematie als een “keizerlijk” gebruik beschouwd werd. Het is inderdaad zo dat ook Septimus Severus en Caracalla zich nog lieten cremen.⁷ Volgens Morris schakelden de keizer en rijke (niet-magistraten) klasse in enkele decennia over op de inhumatie-ritus. De lagere klassen deden dit pas later en langzamer. De reden waarom ook zij overstapten op inhumatie meent Morris te zien in een imitatie-drang van de keizer. In Ostia werd bijvoorbeeld een inscriptie aangetroffen die vermeldt dat de rijke grafeigenaars geïnhumeerd werden binnenin hun grafconstructie terwijl hun ondergeschikten in urnen in de muur rondom het grafmonument werden bijgezet.⁸ Pas één eeuw na Hadrianus was inhumatie

¹ Steinby 2001, 31–33; Steinby 2003, 28–29.

² Steinby 2003, 31.

³ Cupitò 2001, 50–51.

⁴ Zie hiervoor Messineo 2001. Zie ook Pavia 1996, 29–31 voor het columbarium van Pomponius Hylas waar het gebruik van het *os resectum* geattesteerd is.

⁵ Nock 1932, 321; De Visscher 1963, 11.

⁶ Nock 1932, 357. Het moet benadrukt worden dat recente inzichten op basis van het archeologische materiaal dit gedeeltelijk tegenspreken: ook reeds vroeger werden personen uit de armere bevolkingslaag geïnhumeerd.

⁷ De Visscher 1963, 12. Zie echter ook Morris 1992, 54–55 voor een terechte kanttekening hierbij. Het moet namelijk benadrukt worden dat Septimus Severus op veldtocht in York stierf. Crematie was de gebruikelijke ritus in het leger. De crematie van Caracalla moet misschien eerder beschouwd worden als een gescherming van zijn stoffelijke overschot daar hij een gehaat persoon was. Hieruit kan geconcludeerd worden dat beide crematies veeleer toevallig of door onvoorziene omstandigheden gebeurd zijn, dan dat ze het gevolg zijn van een “traditie”.

⁸ Morris 1992, 54, 59 en 67–68. Hier geldt dezelfde opmerking als voor Nock: de omschakeling naar crematie is allerminst alleen door de rijkere klasse geïntroduceerd. Ook daarvoor lieten armere personen zich inhumeren.

stilaan de enige begrafenisritus geworden.¹ Zodat Macrobius, die leefde op het einde van de vierde eeuw, kon zeggen dat de crematieritus volledig verlaten was.²

4.8.3 Redenen voor de overgang van crematie naar inhumatie

In de literatuur worden vier klassieke redenen aangehaald waarom er een omschakeling van crematie naar inhumatie plaats vond, namelijk ten eerste de opkomst van het christendom, ten tweede de verbreiding van oosterse mysterieculen, ten derde de invloed van het Pythagorisme en ten vierde economische redenen. Zonder evenwel veel dieper in te gaan op de redenen waarom er vanaf Hadrianus een omschakeling plaats vond in de begrafenisritus moet benadrukt worden dat deze omschakeling niet is ontstaan onder invloed van de christenen. Er zijn niet alleen chronologische argumenten tegen een dergelijke beïnvloeding in te brengen, maar bovendien was de inhumatieritus direct op een dergelijke schaal verspreid, dat dit niet aan het relatief beperkte aantal christenen kan toegeschreven worden.³ Aan de hand van een studie van de primaire bronnen die handelen over de oosterse mysterieculen weet Nock op overtuigende wijze aan te tonen dat ook deze culten niet geleid hadden tot inhumatie. Niettegenstaande het feit dat in de landen van herkomst van deze culten wel geïnhumeerd werd, bleven de Romeinse en Griekse aanhangers van deze mysterie-culten elders cremeren. Nock komt op basis van de primaire teksten dan ook tot de conclusie dat opvattingen over het hiernamaals bij de mysterie-culten niet aan de grondslag lagen voor de omschakeling. Maar veeleer werden de mysterie-culten “aangepast” aan de gewoonten van het land waarin ze beleden werden.⁴ Ook het Pythagorisme met het strikte verbod op crematie van het lichaam kan volgens Nock geen aanleiding hebben gegeven voor de omschakeling. De heropleving van het Pythagorisme vond namelijk plaats tussen 60 v.Chr. en 70 n.Chr. Chronologisch gezien is dit te vroeg ten opzichte van de omslag in de tweede eeuw n.Chr.⁵ Tenslotte is er nog het argument van de economische redenen. Onder invloed van het schaarser worden van hout, zou de prijs van het hout gestegen zijn. Vandaar dat brandstapels een financiële draagkracht zouden kunnen doen vermoeden. Dit is volgens Nock echter in strijd met de archeologische situatie: de omschakeling vond eerst plaats bij de hogere klasse. Zij konden zich indien ze dit wilden wel een dure brandstapel permitteren.⁶ Recent archeologisch onderzoek toonde evenwel aan dat ook minder gegoeden reeds vroeger waren overgeschakeld op inhumatie.⁷

Nock komt dan ook tot het besluit dat de overgang van crematie naar inhumatie in de tweede eeuw n.Chr. in Rome een modeverschijnsel moet zijn. Volgens Nock was dit modeverschijnsel ingegeven door een drang naar zelfrepresentatie. Door middel van mausolea en meer nog door sarcofagen wilden de hogere klassen zich profileren ten opzichte van de lagere bevolgingsklassen. Vervolgens werd de inhumatieritus ook overgenomen door deze lagere klassen.⁸ In de derde eeuw n.Chr. verspreidde de inhumatieritus zich vervolgens ook over het west-Romeinse Rijk.⁹

¹ De Visscher 1963, 40.

² Macrobius, *Saturnalia* 7, 7, 5. Zie tevens Morris 1992, 31; Nock 1932, 324.

³ Nock 1932, 321. Hierin gevolgd in Jones 1987, 816–817 en Astolfi 1998, 9. *Contra* Bisconti 1997, 3 die stelt dat de verspreiding van het oosterse gedachtegoed, en vooral het jodendom en het christendom, inhumatie tot “een waar en werkelijk morele verplichting” maakte.

⁴ Nock 1932, 331–357.

⁵ Nock 1932, 335–337.

⁶ Nock 1932, 357; Patterson 1993, 187.

⁷ Steinby 2001, 31–33; Steinby 2003, 28–29.

⁸ Nock 1932, 357–359.

⁹ Jones 1981, 15.

Turcan meende evenwel toch religieuze argumenten te vinden voor de omschakeling van crematie naar inhumatie. De vraag is echter of er genoeg aanhangers waren van die door Turcan onderscheiden religieuze opvattingen om een dergelijke grootschalige omschakeling te bewerkstelligen. Bovendien verwijst Turcan ook naar de christenen.¹ Het is evenwel onwaarschijnlijk dat de toen nog numeriek in de minderheid zijnde christenen een invloed konden hebben op de begrafenisriten. MacDonald op zijn beurt meende dat de overgang van crematie naar inhumatie het resultaat was van een groter respect voor het lichaam.² Jones meent terecht dat deze verklaringen veeleer een uitleg proberen te bieden voor een reeds bestaande praktijk en niet zozeer duidelijk maken waarom de omschakeling plaats vond. Hij sluit zich aan bij de stelling van Nock: namelijk dat er geen religieuze ideeën aan de basis liggen voor de omschakeling.³ De enige mogelijke reden voor de omschakeling ligt ook volgens Jones bij de drang van de hogere klasse in Rome om zich meer te profileren. Deze drang om te pronken uit zich volgens Jones waarschijnlijk in het aanwenden van sarcofagen.⁴ Morris tenslotte ziet in de opkomst van inhumatie een actieve overname van een Grieks gebruik. Volgens hem was rond 60 n.Chr. in het Latijns sprekende westen crematie gewoon terwijl in het oostelijke Griekssprekende deel inhumatie de norm was. Wanneer in de tweede eeuw n.Chr. de Griekse invloed in Rome toeneemt, zal ook de inhumatieritus in Rome terug veelvuldiger verschijnen. Maar, zo waarschuwt Morris nog, beschouw inhumatie niet als een *ex oriente lux*: inhumatie werd in Rome geadapteerd omdat het goed uit kwam. Het betrof een actieve aanpassing aan de noden.⁵

Het argument dat inhumatie vanaf de tweede eeuw n.Chr. sterk toeneemt op basis van een modeverschijnsel om op deze wijze aan *public display* te doen, is volledig in overeenstemming met de achterliggende drijfveer van de funeraire organisatie in de pagane maatschappij. Zoals aangetoond werd, is *public display* inderdaad het sleutelwoord bij uitstek in de pagane funeraire organisatie. Maar hierbij mag niet uit het oog verloren worden dat ook in de eerste eeuw n.Chr. reeds talrijke inhumatie-graven aangelegd werden. Voor de necropool van de via Triumphalis kwam Steinby tot de (juiste) conclusie dat inhumatie daar veeleer een persoonlijke keuze was die vaak zelfs niet zichtbaar was voor voorbijgangers. Talrijke *a cappuccina*-graven waren er namelijk voorzien van *tubuli* voor libaties zoals die ook voorkwamen bij in de grond begraven urnen met crematieresten.⁶

Het gegeven dat ook reeds in de eerste eeuw n.Chr. talrijke inhumatiebijzettingen plaats vonden, heeft ook zijn gevolgen voor de link tussen begrafenisritus en sociale klasse. Volgens Nock en Jones is de omschakeling in het begin van de tweede eeuw n.Chr. een proces dat eerst ingang vond bij de hogere klassen.⁷ Maar tot welke sociale klasse behoorden de personen die geïnhumeerd werden in de eerste eeuw n.Chr.? Volgens Steinby is het zeker dat de in de eerste eeuw n.Chr. geïnhumeerde personen in de necropool van de via Triumphalis niet tot de armste bevolkingslaag behoorden. De talrijke *a cappuccina*-graven getuigen namelijk van een zekere financiële draagkracht. Ook het voorkomen van stèles en *tubuli* voor libaties bij deze graven wijst in deze richting.⁸ Toch is het duidelijk dat Nock en Jones niet deze weliswaar gegoede maar nu ook niet overdreven rijke klasse bedoelden aangezien ze spreken over personen die werden bijgezet in sarcofagen.

¹ Turcan 1958, 323–347.

² MacDonald 1977, 35–38.

³ Jones 1981, 16.

⁴ Jones 1987, 817.

⁵ Morris 1992, 53. Jammer genoeg specificceert Morris die zogenaamde noden niet.

⁶ Steinby 2003, 29.

⁷ Jones 1987, 817; Nock 1932, 357–359.

⁸ Steinby 2001, 34; Steinby 2003, 30.

Recentelijk verscheen een artikel van Taglietti waarin geprobeerd werd om een doorbraak te vormen in de ingewikkelde materie van de begrafenisriten en de daaraan gekoppelde sociale status. Volgens Taglietti is de klassieke theorie, namelijk dat er pas in de eerste decennia van de tweede eeuw n.Chr. een omslag naar inhumatie plaats vond, puur en alleen gebaseerd op studies van monumentale grafconstructies zoals de mausolea en columbaria terwijl de zogenaamde “armengraven” achterwege gelaten worden.¹ Het klopt inderdaad dat deze monumentengroepen een dergelijke theorie ondersteunen. Dit werd ook duidelijk in het tweede hoofdstuk van deze dissertatie. De reden waarom hier alleen aandacht was voor de columbaria en mausolea volgde evenwel uit de specifieke vraagstelling (namelijk of er een (organisatorische) link bestond tussen de columbaria en mausolea enerzijds en de vroegste christelijke ondergrondse begraafplaatsen anderzijds) en niet vanuit een bewust achterwege laten van de zogenaamde “armengraven”.

Vanuit de vaststelling dat inhumatie reeds vroeger in zwang was dan de “massale” omslag zoals die kan vastgesteld worden in het begin van de tweede eeuw, meent Taglietti dan ook dat er geen eenduidig antwoord mogelijk is op de vraag waarom inhumatie in zwang bleef en later zelfs de overwegende ritus werd in de tweede eeuw n.Chr. Volgens hem waren er teveel etnische groepen met teveel verschillende gebruiken en gewoontes in Rome om de inhumatie tegenover de zogenaamde *mos romanus*, de crematie, te kunnen plaatsen.² Vandaar dat eerst moet gekeken worden naar de archeologische context waarin de inhumatie-graven voorkwamen. In overeenstemming met Steinby stelt Taglietti dat inhumatie in de eerste eeuw n.Chr. “temidden” van crematie voorkwam. Een studie van de necropool van Isola Sacra toonde volgens hem aan dat inhumatie-graven in het begin van de tweede eeuw n.Chr. reeds op een dergelijke manier geïntegreerd waren in de monumentale familiegraven (bijvoorbeeld in *formae*) dat inhumatie op zich reeds “ingeburgerd” was. Volgens Taglietti waren alle grafconstructies met gemengde ritus dan ook familiegraven (zoals kan afgeleid worden uit de *tituli*). De keuze voor inhumatie of crematie was in de families dus schijnbaar een keuze waarin men als individu vrij werd gelaten. De inscripties leveren alvast geen indicaties die duidelijk maken op basis waarvan voor een bepaalde ritus geopteerd werd. Ook elementen die op een ideologische voorkeur kunnen wijzen, waren volledig afwezig. De opmerkelijke toename van de inhumatieritus in het begin van de tweede eeuw kan dan ook bezwaarlijk als een “traumatisch” gebeuren beschouwd worden. De basis voor deze uitgesproken toename werd namelijk reeds gelegd vóór de tweede eeuw.³

Talrijk zijn de individuele graven zoals *a cassone*-, *a cappuccina*-graven of in de grond verzonken crematie-urnen in de necropool van Isola Sacra. Een studie van de inscripties van de *a cassone*-graven wijst volgens Taglietti uit dat zowel slaven, *liberti* en enkele vrije personen zowel opdrachtgever als bestemming van dergelijke graven konden zijn. Ook hier (net zoals in de necropool langs de *via Triumphalis*) zijn kleine kernen van families aan te wijzen op basis van de inscripties. Volgens Taglietti is het dan ook duidelijk dat op basis van de overeenkomsten, zoals die aangegeven werden in de inscripties, tussen de grote monumentale grafconstructies en deze (gegroepeerde) individuele *a cassone*-graven de eigenaars van beide groepen grafconstructies tot dezelfde sociale klasse behoorden: met name de middenklasse. Het is evenwel duidelijk dat de eigenaars van de grote grafconstructies meer welgesteld waren, maar de eigenlijke sociale klasse is dezelfde. Het is evenwel anders gesteld bij de in de grond verzonken as-urnen, *a cappuccina*-graven en amforen-graven. Hier komen veel minder inscripties voor en is er veel minder sprake van uniformiteit: het graf werd opgetrokken met de op dat ogenblik beschikbare bouwmaterialen. Traditioneel wordt er van

¹ Taglietti 2001, 149–140.

² Taglietti 2001, 149.

³ Taglietti 2001, 140–154.

uitgegaan dat in dergelijke meer sobere graven de vrije maar minder gegoede personen werden bijgezet. Maar, zo stelt Taglietti zich de interessante vraag, kan het ook niet zijn dat bepaalde van deze graven wegens hun directe nabijheid bij de grote monumentale grafconstructies wijzen op banden? Het is volgens hem goed mogelijk vriendschapsbanden te veronderstellen tussen de grafeigenaar van grote grafconstructies en de in de directe nabijheid bijgezette personen in bijvoorbeeld *a cappuccina*-graven. Vandaar dat het volgens hem heel goed mogelijk is dat óók in deze eenvoudige graven vrije personen, *liberti* en slaven werden bijgezet net zoals in de *a cassa*-graven en de grote mausolea. Maar, zo dringt zich dan de vraag op, waarom is de inhumatieritus dan de meest dominante ritus in dergelijke niet monumentale graven terwijl in de contemporaine monumentale mausolea beide riten vertegenwoordigd zijn? Volgens Taglietti moeten beide graftypes benaderd worden vanuit het geheel van funeraire rituelen om een beter inzicht te verkrijgen in de problematiek van de begrafenisriten en de daaraan gekoppelde sociale status van de bijgezette personen. Het overkoepelende kenmerk van zowel de monumentale graven als de individuele graven is dat er bepaalde “basis-rituelen” zoals libaties uitgevoerd werden. De reden waarom in de monumentale grafconstructies inhumatie “slechts” naast crematie voorkwam, was omdat dergelijke familiegraven gekenmerkt werden door een zeker conservatisme (bijvoorbeeld in een uitgekristaliseerde funeraire architectuur) waarbinnen slechts geleidelijk aan vernieuwingen zoals inhumatie konden doordringen. De hoofdopzet van dergelijke grote familiegraven was om de herinnering aan de familie doorheen de tijd levendig te houden. De reden waarom in individuele graven hoofdzakelijk voor inhumatie geopteerd werd, is omdat de daar bijgezette personen uit kleine, niet lokaal gebonden (en dus vaak mobiele) (kern-) families stamden en bijgevolg ook geen nood hadden aan grote monumentale graven met crematie-bijzettingen als er maar aan bepaalde basis-rituelen voldaan werd. De reden waarom voor inhumatie gekozen werd, moet dus allerm minst gezocht worden in armoede volgens Taglietti.¹

Taglietti's resultaat lijkt dus Steinby's conclusie, namelijk dat inhumatie reeds meer verspreid was dan klassiek gedacht werd, te bevestigen. Bovendien lijkt het resultaat ook Steinby's conclusie aangaande de sociale status van in dergelijke inhumatie-graven bijgezette personen bij te treden, namelijk dat *a cappuccina*-graven niet *ipso facto* aan armen kunnen toegewezen worden en dat inhumatie dus niet in het begin van de tweede eeuw onder invloed van de hoogste klassen geïntroduceerd werd. Toch moet erop gewezen worden dat Taglietti's opvatting als werden alleen personen uit de middenklasse in individuele graven geïnhumeerd genuncanceerd worden. Taglietti geeft zelf toe dat bijvoorbeeld *a cappuccina*-graven die direct nabij grote monumentale grafgebouwen aangelegd werden “kunnen wijzen” op een relatie met de grafeigenaar van het familie-monument en dat bijgevolg deze graven ook toebehoorden aan *liberti*, slaven en vrije burgers uit de middenklasse. Tegen deze hypothese zijn niet direct argumenten in te brengen, maar men moet in de globale toewijzing van een sociale status aan de personen met een individueel graf ook rekening houden met die individuele graven die niet in de directe nabijheid van familiegraven werden aangelegd. Zonder evenwel een te enge band te willen veronderstellen tussen de sobere materiële uitwerking van de *a cappuccina*-graven of amforengraven en een sociale status, lijkt het er toch op dat de in dergelijke graftypes bijgezette personen (losstaande van het gegeven of ze zoals Taglietti veronderstelt tot kleine (kern-)families behoorden) niet meteen tot een welgestelde klasse behoorden. Vandaar dat het goed mogelijk is dat “de armen” net zoals de minder welgestelde maar tot de middenklasse behoorden personen met *a cassa*-graven en de tot de middenklasse behorende maar niet lokaal gebonden kleine families van slaven, *liberti* en vrije burgers in *a cappuccina*-graven of amforengraven werden bijgezet. Zolang geen goed

¹ Taglietti 2001, 155–158.

ondersteunde alternatieven naar voren kunnen worden geschoven voor de grafypologie van armen (iets wat ook Taglietti trouwens niet doet), moet deze mogelijkheid open gelaten worden.¹

4.8.4 *Case study*: De gemengde ritus in het mausoleum F in de necropool in het Vaticaan

Als voorlaatste onderdeel van de problematiek inzake de crematie- en inhumatieritus bestuderen we nog één voorbeeld van een grafconstructie waarin de gemengde ritus voorkomt. Zoals bleek uit het onderzoek in hoofdstuk 2 van de pagane hypogea en mausolea, werden na Hadrianus bijna geen columbaria meer gebouwd. Vanaf dan verschijnen mausolea waar beide begrafenisriten in gebruik waren.² Een goed voorbeeld van een mausoleum waar de overgang kan gevolgd worden, is het mausoleum F (ook mausoleum van de Caetennii Maiores of van Marcus Caetennius Antigonus genoemd) in de necropool in het Vaticaan. De oprichter en zijn familie werden allen gecremeerd. In hetzelfde mausoleum werden ook leden van de Tullii bijgezet. De Tullii kregen waarschijnlijk begraafrecht in het mausoleum van de Caetennii dankzij een huwelijk. Het is belangrijk vast te stellen dat bij de Tullii de vader nog de oude, “conservatieve” crematieritus aanging (hij voorzag zich namelijk reeds tijdens zijn leven van een crematie-kist) terwijl hij zijn vroeger gestorven zoon volgens de “progressieve” ritus inhumeerde.³ Dit voorbeeld maakt duidelijk dat het eerder onwaarschijnlijk is dat religieuze motieven aan de basis liggen voor de begrafenisritus. De vader die langer leefde dan zijn zoon wilde zichzelf weliswaar laten cremeren, maar liet zijn zoon inhumeren. Bovendien wijzen ook de grafinscripties van de vader en de zoon niet op een verschil in religie.⁴

Het lijkt er aldus op dat men op basis van het archeologisch materiaal kan besluiten dat de keuze voor een bepaalde begrafenisritus in de eerste eeuw n.Chr. een persoonlijke keuze was en/of ingebed lag in de omvang en het lokaal gebonden zijn van zijn familie. Vanaf het begin van de tweede eeuw n.Chr. werd inhumatie evenwel meer en meer verspreid omdat deze ritus tegemoet kwam aan de nieuwe trend naar luxueuze van sarcofagen voorziene grafconstructies.

4.8.5 Gevolgen van de omschakeling van crematie naar inhumatie

Een belangrijk gevolg van de omschakeling naar crematie is het toenemende plaatsgebrek: inhumatie neemt meer plaats in beslag dan crematie. Families noch verenigingen konden volgens De Visscher grote bovengrondse mausolea bekostigen waarin een even groot aantal bijzettingen kon worden doorgevoerd zoals in de grote columbaria voor collectief gebruik die voorkwamen onder Augustus. De enig mogelijke oplossing teneinde het bovengrondse plaatsgebrek te omzeilen, was het oprichten van ondergrondse grafconstructies.⁵ Morris wijst er nog op dat het kleinere aantal bijzettingen in de

¹ Voor een meer uitgebreide beschouwing over de relatie individuele graven en sociale status, zie het onderdeel van de individuele “armengraven” in dit hoofdstuk.

² Pace Nock 1932, 323–324.

³ Toynbee 1958, 46. Dit staat in contrast met Turcan 1958, 323 waarin gesteld wordt dat geen enkel voorbeeld bekend is van een “*conversion funéraire*”, dit is dat iemand uit eigen wil breekt met de crematieritus van zijn voorouders.

⁴ Inscripties (Toynbee 1958, 46): Inscriptie voor Tullius Hermadion junior: *D(is) M(anibus) L(ucius) Tullius Hermadion L(ucio) Tullio Hermadioni filio dulcissimo fecit qui vixit annis XVIII m(ensibus) V diebus V*; Inscriptie voor Tullius Hermadion senior: *D(is) M(anibus) L(ucius) Tullius Hermadion fecit sibi vibus*.

⁵ De Visscher 1963, 12–13. Het economische argument is evenwel niet volledig bevredigend. Het ondergrondse hypogeum Polimanti telde namelijk 14 crematie-bijzettingen tegenover slechts 3 inhumatie-bijzettingen.

grafconstructies (die in twee decennia volledig bezet waren) niet het gevolg is van een veranderend concept inzake de “familie” bij de elite. Niets wijst er namelijk op dat er een dergelijke verandering was opgetreden. Dit bewijst volgens Morris dat de overgang van crematie naar inhumatie een louter formele overgang is.¹

4.9 De pagane hypogea

Hoewel in de moderne literatuur bijna geen aandacht wordt geschonken aan de organisatie van de pagane hypogea, blijkt duidelijk dat deze grafconstructies ook tot de groep van familiegraven behoren.² In hoofdstuk twee kon op basis van het archeologisch materiaal aangetoond worden dat de pagane hypogea steeds voor een beperkte groep personen bestemd waren. Een kort overzicht van de bestudeerde hypogea, waarbij vooral gefocust wordt op die elementen die inzicht geven in de opzet en organisatie, maakt dit duidelijk.

4.9.1 Overzicht van de pagane hypogea

- a) Het hypogeum di Scarpone kan op basis van zijn oorspronkelijk beperkte omvang, het geringe aantal graven en de opvallende architectuur, als een privaat familiehypogeum geklasseerd worden.³
- b) Het anoniem hypogeum van de Villa Pamphilj, dat een uitbreiding was van een bovengronds mausoleum, is naar alle waarschijnlijkheid ook een privaat familiehypogeum. Daarop wijzen bijvoorbeeld de beperkte oppervlakte van het hypogeum en het kleine aantal bijzettingen tijdens de eerste fase.⁴
- c) Het hypogeum van de Octavii is met zekerheid een familiehypogeum. Daarop wijzen niet alleen de oppervlakte en het beperkte aantal bijzettingen tijdens de eerste fase, maar ook de inscripties. De op de graven aangebrachte inscripties vermelden dat M. Octavius Felix een graf inrichtte voor zijn dochter Octavia Paolina en dat een *libertus* een graf voorzag voor M. Octavius Felix. De twee overige sarcophagen behoren heel waarschijnlijk toe aan vrouwelijke familieleden (waaronder misschien de echtgenote van M. Octavius Felix).⁵
- d) Het anonieme hypogeum van de via Triumphalis kan op basis van het kleine aantal bijzettingen en de relatief kleine oppervlakte als een familiehypogeum geklasseerd worden.⁶
- e) Het hypogeum van de Nasonii behoort wegens zijn relatief beperkte oppervlakte en het kleine aantal graven eveneens tot het type van de familiehypogea. Indien het klopt dat de in het hypogeum aangetroffen inscriptie de

Schijnbaar heeft de omschakeling naar inhumatie het proces van het ontstaan van ondergrondse hypogea versneld, maar was dit proces (dat inderdaad ook economisch kan geduid worden als de stijgende grondprijzen) reeds vroeger gestart.

¹ Morris 1992, 61. Voor Ostia beschikken we over volgende gegevens: tussen 100 en 125 n.Chr. werden gemiddeld 15,1 personen bijgezet in de grafconstructies, tussen 125 en 175 n.Chr. is dat nog 14,4 en tussen 175 en 250 n.Chr. nog slechts 8,5.

² In Brandenburg 1994, 221 stelt Brandenburg terecht dat de mausolea in de laat-Severische periode zeldzaam worden. Maar dat eveneens het familiegraf verdwijnt, klopt niet. Hoewel er duidelijke fysieke verschillen zijn aan te duiden tussen de familiegraven onder de vorm van columbaria / mausolea enerzijds en familiegraven onder de vorm van hypogea anderzijds, blijft het eigenlijke concept hetzelfde: namelijk het voorzien van een graf voor de familie en eventueel zelfs nog voor *liberti* en/of slaven. Met betrekking tot het concept voor het oprichten van hypogea zagen we namelijk dat de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr. bestemd waren voor de *extended family*, slaven en *liberti*. Bij de latere kleinere columbaria en mausolea lag de klemtoon meer op de kernfamilie. Ditzelfde concept, en misschien zelfs nog meer uitgesproken, treffen we ook aan bij de hypogea.

³ Fiochi Nicolai 1982, 13.

⁴ Pergola 1999, 240; Verrando 1987, 304.

⁵ Bendinelli 1922a, 444. Inscripties (Bendinelli 1922a, 437 en 443): Eerste inscriptie: *D. M. S. Octaviae Paulinae filiae dulcissime carissime q. v. a. VI m. IIII d. V Octavius Felix pater fecit*. Tweede inscriptie: *D. M. S. M. Octavio Felicisen patri pientissimo q. v. a. LV VI (sic) m. VI d. VIII M. Octavius Eutyches lib. curavit*.

⁶ Reekmans 1986, 31–32.

oorspronkelijke *titulus* is, dan richtte Q. Nasonius Ambrosius het hypogeum op voor zichzelf, zijn echtgenote, hun *liberti* en hun nakomelingen.¹

f) Het hypogeum van Fadilla is een familiehypogeum gezien de beperkte oppervlakte en het kleine aantal bijzettingen. Een in het hypogeum aangebrachte inscriptie vermeldt dat Fadilla er werd bijgezet door haar echtgenoot. De plaatsing van de inscriptie, namelijk in de linker bovenhoek boven het rechter *arcosolium*, wijst er evenwel op dat zij en haar echtgenoot waarschijnlijk niet de grafeigenaars waren. Deze werden waarschijnlijk veeleer bijgezet in het meest in het oogspringende graf (dit is het *arcosolium* in de achterwand tegenover de toegangsdeur).²

g) Het hypogeum Gorgo kan door zijn beperkte omvang en het kleine aantal bijzettingen als een familiehypogeum beschouwd worden.³

h) Het hypogeum Casale dei Pupazzi, gelegen onder het huis Schneider, is weliswaar in omvang relatief groot en telt meer bijzettingen tijdens de eerste fase dan de overige hypogea, maar is nog steeds als een familiehypogeum (voor één of twee families) te beschouwen. Nabij de grote *loculi* in één van de gangen werd een inscriptie *in situ* aangetroffen. Het is evenwel niet met zekerheid bekend of deze inscriptie tot de eerste fase behoort. In de inscriptie wordt melding gemaakt van vermoedelijk *liberti*, namelijk een zekere Justinus die er bijgezet werd door zijn echtgenote Justina, van de *gens* Turannia.⁴ Op de drie *arcosolia* in een *cubiculum* van het hypogeum staan de namen van de gestorvenen geschilderd. Het betreft twee vrijgelaten broers, namelijk Hermetus en Eunuchus, en hun *patronus*, Deiphobus, die misschien zelf ook een *libertus* was.⁵

i) Het hypogeum van Ampliatus in de Domitilla-catacombe is op basis van zijn beperkte oppervlakte en het kleine aantal bijzettingen als een familiehypogeum te beschouwen. Het is mogelijk dat één van de twee *cubacula* bestemd was voor de grafeigenaar en zijn familie, terwijl het andere *cubiculum* voor hun *liberti* en slaven bestemd was. Op basis van een *titulus* die aangetroffen werd in één van de *cubacula* kan het hypogeum toegeschreven worden aan een zekere Ampliatus. De *titulus* vermeldde alleen de naam van Ampliatus (in de genitief). Hierbij stond in oorsprong waarschijnlijk *monumentum* of *cubiculum*. Een andere inscriptie heeft aan dat ook Ampliatus' echtgenote Aurelia Bonifatia hier werd bijgezet.⁶

j) Het hypogeum van de Flavii in de Domitilla-catacombe kan als familiehypogeum bestempeld worden wegens het kleine aantal bijzettingen. De *titulus* die oorspronkelijk aan de façade was bevestigd is verloren gegaan.⁷

Uit dit bondige overzicht van de tien in hoofdstuk 2 bestudeerde pagane hypogea volgt dat de omvang en het aantal bijzettingen in alle tien de gevallen duidelijk wijzen op een begraafplaats voor een beperkte groep. Zoals dit het geval is voor de Octavii bestaat deze beperkte groep uit de kernfamilie en één andere persoon die waarschijnlijk ook een familie-lid was. Daartegenover staat bijvoorbeeld het hypogeum van de Nasonii waar naar alle waarschijnlijk ook *liberti* en verdere nakomelingen werden bijgezet. Ook in het hypogeum Casale dei Pupazzi werden *liberti* en hun *patronus* bijgezet.

4.9.2 Organisatie van de pagane hypogea

Wat betreft de funeraire organisatie van deze hypogea is aldus duidelijk dat deze in handen was van één of (eventueel) twee families. Deze situatie is goed vergelijkbaar met de

¹ Andreae 1963, 96–97; Reekmans 1986, 32. Inscriptie (Andreae 1963, 96): *D. M. Q. Nasonius Ambrosius sibi et suis fecit libertis libertabusque et Nasoniae Urbice coniugi suae et collibertis suis et posterisque eor.*

² Reekmans 1986, 32. Inscriptie (Bendinelli 1927, 303): *D. M. Fadillae coniugi karissimae ob meritvm svvm maritvs.*

³ Reekmans 1986, 16.

⁴ Inscriptie (Ferrua 1963, 177): *deposito Iustini die XVIII kal. octob(res), qui vixit an. LX fecit Tyrrania Iustina benemerenti coniugi cum quo fecit an. XXXV.*

⁵ Ferrua 1963, 179–182.

⁶ De Santis 1997, 79; Fasola 1978b, 114; Pergola 1979, 327; Reekmans 1986, 28; Testini 1952, 115; Testini 1978, 156. Inscriptie (Testini 1978, 147): *Aureliae Bonifatiae coniugi incomparabili verae castitatis feminae quae vixit ann. XXV m. II dieb. IIII hor. VI Aurel. Ampliatus cum Gordiano filio.*

⁷ Giuliani 1996, 18; Pergola 1999, 211; Reekmans 1986, 29.

organisatie in de pagane kleine columbaria en kleine mausolea. Ook daar lag de organisatie in handen van één familie. Het moet echter sterk benadrukt worden dat bij de hypogea minder gevallen bekend zijn van bijzettingen van *liberti* en slaven. Er zijn in de pagane hypogea geen elementen aangetroffen die wijzen op de aanwezigheid van colleges.

Als reden voor de aanleg van de hypogea werd hierboven reeds verwezen naar de omschakeling van crematie naar inhumatie en de stijgende grondprijs. Het lijkt erop dat men het funeraire gebeuren ook toen nog in familie-verband wilde organiseren, maar dat de kosten toch nog te hoog bleken om alle *liberti* en slaven eveneens van een graf in het eigen familiegraf te voorzien. Een trend die trouwens ook reeds vastgesteld werd voor de latere mausolea in de necropool in het Vaticaan. Dat de kans evenwel groot is dat de eigenaars van de hypogea ook over *liberti* beschikten, volgt uit de vaststelling dat alle hypogea opvallen door monumentale sarcofagen en *arcosolia*, in het overgrote deel voorzien zijn van fresco's en soms zelfs over een mozaïekvloer beschikken. Deze eigenaars van de hypogea behoorden klaarblijkelijk eveneens tot een goeude klasse en konden dus financieel gesproken ook over slaven en *liberti* beschikken.

Het moet benadrukt worden dat het bij de vroegste columbaria en mausolea nadrukkelijk aanwezige externe element van *public display* bij de hypogea schijnbaar van ondergeschikt belang is. Slechts enkele hypogea beschikken over een bovengrondse façade. Slechts voor één hypogeum is het waarschijnlijk dat deze een ondergrondse uitbreiding was van een mausoleum. Alle overige hypogea beschikten klaarblijkelijk niet over een bovengrondse monumentale toegang. Daartegenover staat dan wel de veeleer luxueuze interne decoratie, maar deze was alleen zichtbaar voor personen die toegang hadden tot het graf. Men mag dan ook besluiten dat de interne zelfrepresentatie (soms zelfs toegespitst op één persoon wanneer deze in een sarcofaag werd bijgezet) zoals die typisch was voor de columbaria en mausolea uit de tweede en derde eeuw n.Chr. ook hier aanwezig is. De reden hiervoor is volgens von Hesberg dat de hypogea de opvolgers zijn van de mausolea uit de derde eeuw.¹

Toch vormt de beperkte aanwezigheid van *liberti* en slaven een groot verschilpunt met de mausolea uit de tweede en derde eeuw n.Chr. Misschien spelen economische factoren hierin een determinerende rol: grafeigenaars stelden zich tevreden met een kleiner maar luxueus ondergronds graf voor zichzelf, hun familie en eerder uitzonderlijk hun *liberti* en slaven omdat bovengrondse grafconstructies niet langer betaalbaar waren en het bij hypogea toch niet langer kon gezien worden of de eigenaars hun *liberti* en slaven in hun graf bijzetten zoals dit vroeger het geval was. Misschien speelt ook de toegenomen individualiteit zoals die tot uitdrukking kwam met de komst van de sarcofagen hierin een rol. Ik verwijs hiervoor naar het hypogeum van de Octavii waar vier familieleden in sarcofagen worden bijgezet. Ondanks het feit dat de grafeigenaar zeker over *liberti* beschikte, werden deze niet in het graf bijgezet. Waar en hoe de *liberti* van eigenaars die deze niet bijzetten in hun graf dan wel werden bijgezet, blijft een open vraag.

Het is interessant op te merken dat in dit klimaat de eerste (kernen van) catacomben ontstonden. Het is goed denkbaar dat de door vervolgingen onderdrukte en van de maatschappij afgesloten bevolkingsgroep van christenen dankbaar gebruik maakten van een graftype dat gericht was op een kleine groep.² Het moet bovendien nog benadrukt worden dat er in de pagane hypogea, in tegenstelling tot de grote columbaria en enkele kleine columbaria, geen aanduidingen meer zijn die wijzen op funeraire activiteiten van *collegia*. Dit kan erop

¹ von Hesberg 1992, 44. In von Hesberg 1992, 52 stelt von Hesberg dat de interne representatie in hypogea volledig verdwijnt. Dit is te sterk uitgedrukt. In hoofdstuk 2 kon duidelijk aangetoond worden dat luxueuze decoratie nog steeds aanwezig was.

² von Hesberg 1992, 44.

wijzen dat het belang van de *collegia* als funeraire organisatie-vorm stilaan afneemt of dat de *collegia* zich niet bedienen van het hypogeum als graftype.

4.10 Besluit

Op basis van bovenstaande studie van de familiegraven onder de vorm van de grote columbaria, de kleine columbaria en mausolea en tenslotte de hypogea kunnen enkele overkoepelende patronen uitgezet worden. Binnen deze overkoepelende patronen tekenen zich echter enkele verschilpunten af die evenwel specifiek verbonden zijn met het graftype.

Wat betreft de sociale status van de grafeigenaars kan gesteld worden dat alle grafeigenaars tot een hogere klasse behoren. Met dien verstande evenwel dat de grafeigenaars van de grote columbaria uit de eerste eeuw tot de hoge eliteklasse behoren en dat de eigenaars van de kleine columbaria en mausolea veeleer tot de lagere klasse of de tussenklasse behoren. In de algemene inleiding kon namelijk vastgesteld worden dat tussen de hoge klasse (van keizer tot decurionen) en de lage klasse (eenvoudig weg bestempeld als het *plebs*) nog een soort tussenklasse zit van rijke *liberti*. Voor de necropool in het Vaticaan is het bijna zeker dat de opdrachtgevers tot die tussenklasse behoren. Dat de klasse van de grafeigenaars gedeeltelijk verschuift is natuurlijk het gevolg van de hierboven geschetste evolutie die bepaald werd door de gevoerde politiek: de lagere klasse imiteerde de hogere klasse.

De sociale achtergrond van de doelgroepen van zowel de grote columbaria, de kleine columbaria en mausolea en zelfs de hypogea is steeds dezelfde: centraal staat de familie waaromheen *liberti*, slaven, verwanten, *clientes* en met speciale toestemming ook niet-verwanten werden bijgezet. Het aantal personen dat deel uit maakte van deze doelgroep is evenwel opnieuw bepaald door de sociale status van de oprichters: hoe hoger deze laatste hun sociale positie (en hun financiële middelen) hoe groter de doelgroep. De grootte van de doelgroep is dus niet het gevolg van een verschuivend concept van de familie, maar is afhankelijk van de sociale status van de opdrachtgever. Er zijn namelijk geen argumenten aan te brengen dat er een verschuiving in het concept van de familie plaats vond. In alle drie de onderscheiden familiegraftypes dient de term “familie” dan ook geïnterpreteerd te worden als de tweede betekenis van *domus*: de eigenaars, hun kinderen, slaven, *liberti*, *clientes* en vrienden of kortweg de *extended family*. Natuurlijk is de grootte van de doelgroep ook bepaald door periode dat het graf in gebruik was. Voorbeelden uit de necropool van de Vaticaan wijzen erop dat columbaria en mausolea wel degelijk meerdere generaties in gebruik konden zijn. Het is dan ook niet mogelijk te stellen dat alle familiegraven als een *tombe personelle* moeten beschouwd worden. Reeds bij de aanleg werd door de grafeigenaar rekening gehouden met bijzettingen waarop hij nog geen zicht kon hebben. Dit is duidelijk aanwezig in de *titulus* waar de doelgroep (de eigenlijke kernfamilie uitgezonderd) slechts in algemene termen vermeld wordt.

Er kunnen verschillende concepten weergegeven worden die aan de basis liggen voor het ontstaan van de familiegraven. Ten eerst is er natuurlijk het concept van *public display*. Het is duidelijk geworden dat de elitefamilies zich naar het voorbeeld van het keizerlijke hof wilden manifesteren. Met het in politieke zin sterk conceptueel geladen mausoleum van Augustus als voorbeeld bij uitstek, wilde ook de elite zich laten gelden en vonden ze in de grote columbaria hét middel om aan zelfrepresentatie te doen. Dit *public display* concept werd naderhand overgenomen door de lagere klassen. Hoewel de *display*-functie zich langzaam van de buitenkant van de grafconstructies naar de binnenkant verlegde, blijft het basisidee gelijk. Men wilde zich dan niet langer meer naar de buitenwereld profileren, maar binnen een meer beperkte groep. Dit is naar mijn mening ook het geval voor de hypogea waar de

zelfrepresentatie soms slechts op één persoon werd toegespitst door middel van het gebruik van een sarcofaag.

Naast deze hoofdreden die duidelijk kan afgeleid worden uit het archeologisch materiaal, kan ook nog een juridische reden aangehaald worden voor het totstandkomen van familiegraven. In de primaire bronnen wordt namelijk gesteld dat het de plicht is voor een meester om zijn personeel van een begraafplaats te voorzien. Bovendien kan ook een sociaal-psychologische reden aangehaald worden. Het is inderdaad goed denkbaar dat er tussen de meester en zijn personeel een goede verstandhouding tot zelf affectie bestond. Vandaar dat de meester hen dan ook van een begraafplaats wilde voorzien.

Deze drie onderscheiden concepten, die waarschijnlijk onderling met elkaar in interactie stonden en dus samen als één concept kunnen beschouwd worden, zijn dan ook een betere verklaring voor het ontstaan van de familiegraven dan verklaringen die de massa-maatschappij, anonimiteit en stijgende grondprijzen naar voren schuiven als redenen voor het ontstaan van dergelijke familiegraven. Het lijkt alvast aanneembaar dat de zojuist opgesomde redenen ook effectief een rol zullen hebben gespeeld. Maar indien bijvoorbeeld een slaaf vreesde een anoniem graf te krijgen omdat hij zichzelf geen eigen graf kon veroorloven, dan was hij volledig afhankelijk van zijn meester. Het is net op dit niveau van de meester dat concepten als *public display*, juridische aspecten en sociaal-psychologische concepten de doorslag moeten hebben gegeven om de volledige familie of *domus* van een begraafplaats te voorzien. Bovendien werd ook reeds aangegeven dat (funeraire) anonimiteit eigenlijk de regel was. Want ondanks de grote kans op bewaring zijn er te weinig columbaria bekend om de volledige maatschappij in onder te brengen. Hier kom ik nog op terug bij het onderdeel van de individuen als opdrachtgevers.

De directe reden voor de aanleg van (kleine) columbaria en mausolea (en waarschijnlijk ook voor de hypogea) ligt vaak in het overlijden van één lid van de kernfamilie. Voor de grote columbaria is wegens gebrek aan gegevens niet meteen een dergelijke directe reden aan te duiden.

Over de juridische bepalingen kan ik kort zijn. Het onderscheid in *sepulcra familiaria* en *sepulcra hereditaria* is veeleer een theoretische onderverdeling. In de praktijk kwam het erop neer dat de grafeigenaar zelf, of na hem diegenen die over het *ius sepulcri* beschikten, kon beslissen wie er in het familiegraf werd bijgezet. In de necropool in het Vaticaan werden zelfs christenen temidden hun pagane verwanten bijgezet. Dus zelfs religieuze verschillen vormden geen enkel probleem. Het moet dan ook benadrukt worden dat het grafrecht onder het privaatrecht valt en dat het sacraal en praetorisch recht daaraan ondergeschikt lijken in de praktijk.

Het economische aspect, namelijk de kosten die het oprichten van een familiegraf met zich meebracht, is moeilijk in te schatten door het gebrek aan gegevens hieromtrent. Op basis van de enkele bekende elementen (hoofdzakelijk voor de mausolea in het Vaticaan) valt echter te besluiten dat de eigenaars over een (heel) grote financiële draagkracht moeten beschikt hebben. Dit volgt natuurlijk ook uit hun sociale klasse. Waarschijnlijk ten gevolge van de toenemende economische druk werden na de eerste eeuw n.Chr. geen grote columbaria in opdracht van de elite meer opgericht. Het einde van deze evolutie, namelijk de hypogea, kunnen namelijk beschouwd worden als een reactie op deze economische druk: kleinere (maar toch nog steeds luxueuze) ondergrondse grafconstructies voor een kleine groep volstaan klaarblijkelijk. Het klopt evenwel dat de eigenaars van deze hypogea niet tot de hoge elite behoorden, maar de aandacht voor een luxueuze decoratie wijzen nog steeds op gegoede eigenaars. Misschien was het voor de elite reeds veel vroeger financieel niet langer haalbaar om dergelijke grote columbaria op te richten.

Het religieus-ritueel aspect speelt schijnbaar geen grote rol bij de familiegraven. Het verschil tussen de grote columbaria enerzijds en de kleine columbaria, mausolea en hypogea anderzijds op het vlak van de inscripties is evenwel te verklaren vanuit het religieuze aspect. In de eerst vermelde grafconstructies waren inscripties waarschijnlijk nodig ter herkenning in het kader van de familie gebonden funeraire cultus. Wanneer de familiegraven kleiner werden en alleen maar leden van één *domus* bevatten, was dit niet langer noodzakelijk. Ook het verschijnen van *solaria* zoals in de necropool in het Vaticaan wijzen in de richting van een familie-gebonden funeraire cultus.

Wat betreft de grootste ritueel gebonden omschakeling, namelijk van crematie naar inhumatie, kan gesteld worden dat de religieuze invloed voor deze omschakeling *nihil* was. Veeleer moet gedacht worden in de richting van een trend, een imitatie-drang of een persoonlijke keuze. Het belangrijkste gevolg van deze omschakeling (tezamen met economische redenen) was het ontstaan van hypogea. Maar verdere organisatorische verandering blijven echter uit.

Er kan dus besloten worden dat de familiegraven, gaande van de grote columbaria tot de hypogea, gekenmerkt zijn door gemeenschappelijke aspecten die alleen onderling van elkaar verschillen in de materiële uitwerking ervan. Deze materiële uitwerking is natuurlijk het gevolg van de financiële draagkracht en de sociale status van de opdrachtgevers.

5. De funeraire organisatie door de keizerlijke familie

5.1 Inleiding

Funeraire zorg die uitging van het keizerlijke hof is een marginaal fenomeen te noemen. Er zijn namelijk slechts een uiterst beperkt aantal voorbeelden bekend van keizerlijke funeraire voorzieningen. Deze funeraire voorzieningen dienen opgesplitst te worden in twee categorieën: ten eerste het op keizerlijk bevel voorzien van een *funeraticium* voor het *plebs* en ten tweede het op keizerlijk initiatief oprichten van grafmonumenten voor keizerlijke slaven en *liberti*. Over de organisatie van dergelijke grote columbaria is in het vorige onderdeel reeds uitgebreid ingegaan. Het volstaat hier dan ook om de hoofdzaken kort aan te stippen. Vervolgens wordt nog kort nagegaan hoe keizerlijke *liberti* en slaven na de periode van de keizerlijke columbaria bijgezet werden.

5.2 Keizerlijke funeraire zorg voor het *plebs*

De zogenaamde Chronographus vat de regeringstijd van Nerva als volgt samen: *Nerva im(peravit) ann(os) V, m(enses) IIII, d(iem) unum. Cong(iarium) de(dit) (denarios) LXXV et funeraticium plebi urbanae instituit (denarios) LXII s(emissem). Excessit hortis Salustianis.*¹ Hieruit kan dus worden afgeleid dat Nerva een *funeraticium* van 62,5 denarii of 250 sestertiën voor het *plebs* heeft ingesteld. Op basis van een overtuigende studie van de term *funeraticium*

¹ Degrassi 1962, 697; Mommsen 1892, 146; Saller 1984, 128. De zogenaamde *Chronica Urbis Romae* werd geschreven in 354 n.Chr. Benadrukt dient te worden dat de “V” na *annos* gelezen moet worden als “unum” en niet als vijf. Nerva regeerde namelijk van 18 september 96 tot 27 of 28 januari 97.

zoals die voorkomt op de funeraire inscripties, meent Degrassi dat men hiermee de som bedoelt die nodig is voor een begrafenis.¹

Het *funeraticium* werd echter met het overlijden van Nerva opnieuw afgeschaft. De reden hiervoor zijn de hoge kosten die dit *funeraticium* voor de schatkist met zich mee bracht. Degrassi berekende dat de keizer ieder jaar 1.000.000 sestertiën zou moeten uitkeren indien er per jaar 4000 personen uit het *plebs* stierven. Rebillard acht het aantal overlijdens evenwel te klein. Hij meent dat met iets meer dan 7000 overlijdens per jaar onder het *plebs urbana*, de keizer namelijk jaarlijks 1.750.000 sestertiën moest uitkeren.² Rebillards schatting van het aantal overlijdens in het *plebs urbana* komt inderdaad veel meer in de buurt van het berekende aantal bijzettingen in *puticuli*. Vermoedelijk werden daar namelijk per jaar ongeveer 9.900 armen uit het *plebs urbana* en slaven bijgezet.

Morris ziet het *funeraticium* als het bewijs dat de armere bevolkingslaag niet ondergebracht werd in een “vast” systeem zoals de columbaria.³ Volgens Hopkins en Patterson is het duidelijk dat de instelling van een begrafenis-fonds voor het *plebs* niet zozeer bedoeld was uit zorg voor hen, dan wel voortvloeide uit politieke motieven. De opzet van Nerva was om het keizerschap terug aan populariteit te doen winnen na de onpopulaire keizer Domitianus.⁴

Pas vanaf Constantijn (dus buiten ons chronologisch kader) zien we opnieuw het verschijnen van funeraire zorg voor het *plebs* op keizerlijk initiatief. In Constantinopel (dus buiten ons geografisch kader) dienden de *collegia* van de *dekanoi*, de *lektikarioi* en de *kopiatai* in te staan voor gratis bijzettingen. Het was Constantijn die de zojuist vermelde colleges met deze publieke dienst belaste.⁵

5.3 Keizerlijke funeraire zorg voor de slaven en *liberti* van het keizerlijke hof

Op basis van het archeologisch materiaal kon reeds vastgesteld worden dat in het begin van de Keizertijd grote columbaria werden aangelegd voor het bijzetten van de keizerlijke *liberti* en slaven. Het betreft hier de twee columbaria van de *liberti* van Livia en het columbarium van de *liberti* van Augustus die (quasi) exclusief aangewend werden voor keizerlijke slaven, *liberti* en hun familie en de drie columbaria van de Vigna Codini waar ook andere personen dan keizerlijke *liberti* werden bijgezet.⁶

5.3.1 Oorsprong van de keizerlijke columbaria

In de moderne literatuur wordt weinig aandacht besteed aan de achterliggende drijfveren tot het oprichten (en de organisatie) van deze specifieke groep van grote

¹ Degrassi 1962, 697–702. De som van 250 sestertiën is (in vergelijking met bedragen die overgeleverd zijn op grafinscripties in Italië) volgens Duncan-Jones waarschijnlijk het minimum bedrag dat nodig was voor een behoorlijke bijzetting. Zie: Duncan-Jones 1974, 127–131.

² Degrassi 1962, 701–702; Rebillard 1999a, 272. Zoals uit Rogers 1984, 60–78 volgt, zorgde Domitianus voor een stabiele schatkist. Hierdoor kon Nerva bouwprojecten uitvoeren en (waarschijnlijk ook) de *alimenta* invoeren. Deze *alimenta* (een geldelijke tegemoetkoming voor het voeden van armen volgens Duncan-Jones of een geprivilegeerde groep in de Italiaanse steden volgens Woolf) zijn volgens Woolf echter niet bedoeld als specifieke armenzorg, maar om het aanzien van de keizer te verhogen en de ontvangers van de *alimenta* tot loyaliteit te verbinden. Zie Duncan-Jones 1974, 291–303; Woolf 1990, 197–228;

³ Morris 1992, 44. Deze conclusie werd reeds bevestigd in het vorige onderdeel.

⁴ Hopkins 1983, 210–211; Patterson 1993, 19. Zie verder ook Syme 1979, 1–17 (in verband met het *funeraticium*: p. 9).

⁵ Carrié 2001, 325.

⁶ Zie hoofdstuk 2.

columbaria.¹ Uit de analyse van het pagane funeraire materiaal bleek nochtans dat deze grote, keizerlijke columbaria alleen voorkwamen in het begin van de Keizertijd.² Dit laat vermoeden dat deze door het keizerlijke hof georganiseerde funeraire voorzieningen met een welbepaalde opzet zijn ingericht. Volgens Brandenburg kan het oprichten van de grote (keizerlijke) columbaria verbonden worden met de bevolkingstoename en de stijgende grondprijs vanaf de Augusteïsche periode. De grote columbaria vormden volgens hem het ideale medium om tegemoet te komen aan deze problemen. De opzet van het keizerlijke hof zou dan ook niet meer zijn geweest dan het voorzien van een waardige begraafplaats voor zijn slaven en *liberti*.³

Met overtuigende argumentatie wist Purcell echter aan te tonen dat de grote columbaria geen gevolg zijn van een “massa-maatschappij” maar in het verlengde liggen van de groei van de *familiae* met *liberti* en slaven. Deze verandering in de aristocratische *familiae* speelt zich af tussen 50 v.Chr. en 150 n.Chr. Hij komt tot de conclusie dat de columbaria veeleer een pronkmiddel zijn.⁴

Het is inderdaad duidelijk dat de bevolkingstoename op zich niet de oorzaak kan zijn geweest voor het ontstaan van deze grote columbaria. Zo dient erop gewezen te worden dat het keizerlijke hof alleen instond voor een begraafplaats van zijn eigen slaven en *liberti*. Het lijkt er dan ook op dat deze columbaria veelmeer een prestigeproject waren als propaganda voor de Julisch-Claudische dynastie, dan een bekommernis voor een begraafplaats voor slaven en *liberti*.⁵

5.3.2 De organisatie van de keizerlijke columbaria

In navolging van Kammerer-Grothaus menen ook Caldelli en Ricci dat de eigenlijke organisatie van de begraafplaats van de slaven en *liberti* van Livia in handen lag van colleges van keizerlijke *liberti*. Dit verklaart volgens hen ook waarom de inscripties die in de columbaria werden aangetroffen vaak van mindere kwaliteit zijn of zelf hergebruikte marmeren platen: door te besparen op deze zaken kon de prijs gedrukt worden. Het keizerlijke hof zou dus alleen hebben ingestaan voor de eigenlijke constructie. De organisatie daarentegen lag in handen van *collegia*.⁶

Volgens Brandenburg werden ook columbaria van de Vigna Codini voorbehouden voor *liberti* van de Julisch-Claudische dynastie.⁷ De aanwezigheid van keizerlijke *liberti* wordt inderdaad bevestigd door de inscripties. Maar de eigenlijke organisatie lijkt (ook hier) niet meteen in handen te liggen van het keizerlijke hof. In het tweede columbarium van de Vigna Codini wijzen de inscripties erop dat de organisatie niet in handen lag van een *collegium* maar van private opdrachtgevers of eigenaars. Misschien moet ook voor de overige

¹ Zie evenwel ook het onderdeel van de familiegraven waar wel uitgebreider wordt ingegaan op de grote columbaria van de elite uit de eerste eeuw. Deze keizerlijke columbaria kunnen eigenlijk ook beschouwd worden als grote familiecolombaria.

² Pace Brandenburg 1994, 218–219.

³ Brandenburg 1984, 15; Brandenburg 1994, 218–221.

⁴ Purcell 1987, 38–39.

⁵ Voor een meer uitgebreide ontstaansgeschiedenis van deze columbaria zie bij de familiegraven. De keizerlijke columbaria zijn namelijk geen los staand fenomeen maar zijn gelijktijdig ontstaan met de grote familiecolombaria van de elite.

⁶ Caldelli 1999, 61; Kammerer-Grothaus 1979, 326.

⁷ Brandenburg 1994, 218.

twee columbaria van de Vigna Codini rekening worden gehouden met een organisatie (en eventueel zelfs bezit) door een privaat persoon of een college.¹

5.4 Latere begraafplaatsen van keizerlijke slaven en *liberti*

Zoals hierboven reeds aangegeven, komen de grote columbaria voor keizerlijke *servi* en *liberti* alleen voor in de vroege Keizertijd. Het concept van het gemeenschappelijk begraven van “alle” keizerlijke *servi* en *liberti* daarentegen houdt (bijvoorbeeld onder invloed van familie-banden) nog min of meer stand. In het *arenarium* bij de Sebastiano-catacombe werden bijvoorbeeld wel talrijke grafinscripties aangetroffen die duidelijk wijzen op graven (in *loculi*) van *liberti* van keizer Trajanus (98–117 n.Chr.), maar niets wijst erop dat deze reeds bestaande groeve op initiatief van deze keizer als begraafplaats voor zijn *liberti* werd aangewend. Hoewel het mogelijk is op basis van de inscripties verwantschappen te reconstrueren, werden deze *liberti* toch niet in een familiegraf bijgezet, maar verspreid door het *arenarium* heen begraven. Op basis van de verwantschap valt vast te stellen dat de keizerlijke *liberti* van Trajanus hier voor ongeveer één generatie werden bijgezet: M. Ulpios Kalokairos richtte er een graf voor zijn moeder in; M. Ulpios Itharos (die stierf toen hij twee jaar was) werd er bijgezet door zijn vader; het graf van Ulpios Nymphikos werd aangelegd door zijn broer M. Ulpios. Hieruit volgt dat het *arenarium* in de eerste helft van de tweede eeuw door *liberti* van Trajanus aangewend werd. In het *arenarium* werden ook nog andere keizerlijke *liberti* bijgezet van wie het evenwel niet mogelijk is te achterhalen door welke keizer ze vrijgelaten werden. Volgens Jastrzebowska werden hier minder goeude keizerlijke *liberti* bijgezet die (in tegenstelling tot bijvoorbeeld het columbarium nummer negen, van de Aetii, nabij de Sebastiano-catacombe) niet beschikten over een gemeenschappelijk graf. Verder zijn er ook geen aanduidingen dat de organisatie in het *arenarium* (in tegenstelling tot bijvoorbeeld het columbarium nummer vijf nabij de Sebastiano-catacombe) berustte bij een funerair college.²

5.5 Besluit

De rol van de keizer als opdrachtgever van funeraire voorzieningen, hetzij via een financiële tegemoetkoming, hetzij via materiële voorzieningen, is uiterst beperkt. Het door Nerva verstrekte *funeraticium* aan het *plebs* bleef slechts gedurende een korte tijd in gebruik. Ook het voorzien van een grafconstructie voor de eigen slaven en *liberti* is chronologisch sterk beperkt. Het concept dat echter aan de grondslag lag van beide funeraire tegemoetkomingen is volledig bepaald door politieke motieven en *public display*. Het *funeraticium* werd wegens economische factoren afgeschaft. Misschien werd ook het bouwen van dergelijke grote columbaria vanuit een financiële noodzaak stopgezet.

¹ Zie hoofdstuk 2 bij de respectievelijke columbaria. Zie bij het onderdeel *collegia* van dit hoofdstuk voor een meer uitgebreid overzicht van de organisatie van begraafplaatsen door *collegia*.

² Jastrzebowska 1981, 42–46.

6. De funeraire organisatie door individuen

6.1 Inleiding

Als laatste organisatievorm worden hier de funeraire voorzieningen door individuen bestudeerd. Naast de in dit hoofdstuk en hoofdstuk 2 bestudeerde gemeenschappelijke begraafplaatsen onder de vorm van de *puticuli* en de *columbaria*, moet ook aandacht besteed worden aan de individuele graven. Volgens Hope waren individuele graven weliswaar minder in zwang ten voordele van de gemeenschappelijke graven die in de Vroege Keizertijd aan populariteit wonnen.¹ Dit klopt in zoverre dat men onder de gemeenschappelijke graven *puticuli* verstaat en niet *columbaria*. Zoals bij de familiegraven kon afgeleid worden komt de laagste of armste sociale groep niet in deze constructies voor. Niet *columbaria* maar eenvoudige individuele kuilgraven waarin de as of het lichaam werden bijgezet, waren dan ook (naast de *puticuli* tot het einde van de Republiek) de meest gangbare bijzettingwijze voor de armste bevolkingslaag.² Ondanks het grote belang dat deze graven innemen in het geheel van de funeraire voorzieningen, bezitten we echter weinig gegevens die ons een inzicht geven in deze funeraire praktijk. Alleen enkele voorbeelden van necropolen met individuele armengraven helpen om een beeld te reconstrueren.

6.2 Individuele “armengraven”

Er zijn weinig gegevens bekend over dergelijke individuele eenvoudige graven. Slechts enkele voorbeelden uit Rome (uit de Republiek en uit de vroege Keizertijd) en één voorbeeld buiten Rome (namelijk de necropool van Isola Sacra) verschaffen informatie.³ Het is echter goed mogelijk dat veel van dergelijke necropolen door de schaarse materiële resten nog niet ontdekt zijn of reeds vernietigd werden.

De individuele crematie- of inhumatie-graven worden vaak gekenmerkt door de afwezigheid van duurzame grafmarkeerders. Eventueel bestonden dergelijke grafmarkeerders uit nu volledig verdwenen houten of terracotta panelen. Soms werden de graven alleen aangegeven met een eenvoudige steen. Dit was het geval voor de zogenaamde S. Cesaroncypool nabij de Porta Capena. Deze op het einde van de tweede eeuw v.Chr. ontstane necropool bevatte meer dan 300 terracotta potten waarin de crematieresten waren opgeslagen. Op de crematie-urnen waren inscripties aangebracht die hoofdzakelijk alleen de naam van de overleden persoon en de sterfdatum vermelden. Eén inscriptie maakt melding van een circusspeler. Het betrof naar alle waarschijnlijkheid een necropool die in gebruik was bij de locale bevolking.⁴ Ook op de beide oevers van de Tiber werden in Rome talrijke fragmenten van inscripties aangetroffen die erop wijzen dat daar uitgestrekte necropolen werden aangelegd. Het betrof hier waarschijnlijk eenvoudige graven die werden aangelegd na het opheffen van de *puticuli* op de Esquilinus.⁵

Eén van de tot op heden best gepubliceerde necropolen van Rome met talrijke individuele graven is de necropool langs de via Triumphalis.⁶ Zoals reeds in hoofdstuk 2 werd aangegeven, werd deze necropool niet behandeld wegens de slechte bewarinstoestand van de *columbaria* en mausolea. Wat de individuele graven betreft echter, biedt deze necropool een

¹ Hope 1997a, 71.

² Prell 1997, 140–141; Purcell 1987, 38–40.

³ Le Gall 1980–1981, 150.

⁴ Purcell 1987, 33–34.

⁵ Prell 1997, 140–141.

⁶ Zie Steinby 2003 voor een gedetailleerde beschrijving van de necropool.

uitzonderlijk inzicht in de organisatie en sociale stratificatie van de bijgezette personen. De opgegraven necropool van de via Triumphalis is eigenlijk slechts een deel (namelijk 240m²) van een uitgestrekte begraafplaats langs de via Triumphalis. De hier besproken necropool werd aangelegd vanaf het midden van de eerste eeuw n.Chr. De columbaria werden opgetrokken tot de eerste decennia van de derde eeuw n.Chr. Reeds vanaf de eerste fase verschijnen ook de individuele graven. Na de eerste decennia van de derde eeuw vonden er hoofdzakelijk inhumatiebijzettingen in *a cappuccina*- en *a fossa*-graven plaats.¹ Verspreid tussen de grote grafconstructies werden talrijke individuele graven aangelegd. Voor deze individuele graven kan een indeling gemaakt worden tussen enerzijds de crematie-graven en anderzijds de inhumatie-graven. Voor de individuele crematie-graven kan een onderscheid opgesteld worden tussen in stenen opgetrokken ondergrondse graven en urnen of amforen die in de bodem geplaatst zijn. Voor de individuele inhumatie-graven kan een onderscheid gemaakt worden tussen *a cappuccina*-graven, *a fossa*-graven met een vlakke afdekking, amforengraven en *cupa*-graven (rechthoekige in baksteen opgetrokken ondergrondse graven). Steinby vermeldt ook nog terracotta sarcofagen als individuele inhumatie-graven. Dit graftype valt hier echter buiten beschouwing omdat de sarcofagen steeds binnen de grotere constructies werden opgesteld en er dus mee verbonden zijn in tegenstelling tot bijvoorbeeld een amforengraaf dat schijnbaar willekeurig tussen de grafgebouwen werd geplaatst.²

De necropool zelf was op basis van de (nog steeds niet volledig gepubliceerde) inscripties hoofdzakelijk in gebruik bij keizerlijke *liberti* en *liberti* van private personen. De eigenaars van de grote constructies waren dus wel rijk, maar hadden volgens Steinby geen hoge officiële sociale status. Ook slaven werden in deze necropool bijgezet. Volgens nieuwe berekeningen zou maximaal één zesde van het totaal aantal bijgezette personen tot de slavenstand behoord hebben. Het is opmerkelijk dat de slaven steeds werden bijgezet in individuele graven. De gebruikers van de necropool behoorden volgens Steinby dan ook zeker niet tot de hoogste klasse, maar wel tot een klasse die zich nog een grafconstructie kon veroorloven en dus van een zekere welstand getuigde.³

Steinby wijst erop dat ook de in de *a cappuccina*-graven bijgezette personen, ondanks de mindere omvang van het graf in vergelijking met de columbaria, niet als armen kunnen beschouwd worden. Bij bepaalde inhumatiegraven komen namelijk gelijkaardige stèles voor die boven de individuele crematie-graven werden opgericht. Het gegeven dat er reeds vanaf de aanleg van de necropool inhumatiebijzettingen plaats vonden in terracotta sarcofagen, *a cappuccina*-graven en *a fossa*-graven, wijst volgens Steinby dus nog niet direct op een lagere afkomst van de volgens deze ritus bijgezette personen. Terracotta sarcofagen waren namelijk ook duur en de verzorgd aangelegde *a cappuccina*-graven getuigen eveneens van een zekere duurte door de nieuwe bouwmaterialen. Zo werden ook de korte zijden van de *a cappuccina*-graven met bakstenen platen afgesloten en waren voorzien van *tubuli* voor libaties. Vanaf de tweede eeuw is er echter een zekere kentering waarneembaar. Dan verschijnen vaak met recuperatiemateriaal opgetrokken *a cappuccina*-graven die niet meer zijn afgesloten aan de korte zijden. Vanaf dan worden ook halve *a cappuccina*-graven opgetrokken tegen muren van grafconstructies.⁴

¹ Steinby 2001, 31; Steinby 2003, 22.

² Steinby 2003, 22. Voor een beschrijving van de individuele crematiegraven, zie Steinby 2003, 101–102. Voor een beschrijving van de individuele inhumatie-graven, zie Steinby 2003, 103–114.

³ Steinby 2001, 31; Steinby 2003, 25–28. Een vergelijking van de columbaria van de necropool van de via Triumphalis met de mausolea van de necropool in het Vaticaan leert dat de columbaria van de eerst genoemde necropool over het algemeen kleiner zijn dan die van de necropool in het Vaticaan (Steinby 2003, 22).

⁴ Steinby 2001, 31–34; Steinby 2003, 28–31.

Het is eveneens opmerkelijk dat ondanks de op het eerste gezicht willekeurige spreiding van de individuele graven, er vaak toch een zekere “regelmaat” te ontwaren valt. De inscripties op stèles (bijvoorbeeld rond de stèle n°41) en altaren tonen aan dat leden van eenzelfde familie, waartoe ook *liberti* en slaven behoorden, soms bij elkaar werden bijgezet. Steinby spreekt dan ook terecht van familiegraven in openlucht.¹

Voor de aanwezigheid van *collegia* ontbreken echte bewijzen. Hypothetisch kan het volgens Steinby goed mogelijk zijn dat er inderdaad *collegia* actief waren omdat de gebruikers van de begraafplaats net de doelgroep vormden van de *collegia*.² Op het einde van de derde eeuw verschijnt het enige zekere christelijke graf van de necropool. Het betreft de sarcofaag D16.³

Individuele “armengraven” zoals *a cappuccina*-, *a cassa*- en *a fossa*-graven kwamen ook voor op een grotere afstand van Rome. Langs een aftakking van de via Nomentana (tussen de zevende en achtste kilometer) werden drie necropolen aangelegd die “afhankelijk” waren van rurale nederzettingen. De drie necropolen waren in gebruik tijdens de tweede eeuw n.Chr. Per necropool is het mogelijk in de specifieke groeperingen van de eenvoudige individuele graven familie-relaties te veronderstellen. Een goed voorbeeld hiervan zijn bijvoorbeeld *a fossa*-graven van kinderen in de directe nabijheid van vrouwen-graven wat op een kind–moederrelatie kan wijzen.⁴ De graven snijden elkaar slechts zeer uitzonderlijk.⁵ Misschien kan hieruit de conclusie getrokken worden dat de graven bovengronds met een (hedentendage echter verloren gegane) markeerder aangeduid werden. Hierbij kan gedacht worden aan een houten, en dus vergankelijke, markeerder. Maar evenzeer moet er naar mijn mening rekening mee gehouden worden dat een stenen markeerder in een latere periode weggenomen werd als recuperatiemateriaal. Soms werden reeds gebruikte bakstenen aangewend voor de *a cappuccina*-graven. Daarop wijzen de baksteenstempels uit het einde van de Republiek of het begin van de Keizertijd.⁶ Wat betreft de sociale status van de bijgezette personen, besluit De Filippis op basis van de graftypologie en de grafgiften dat de personen tot een lage socio-economische klasse behoorden. Enkele graven vallen echter op door hun afwijkende graftypologie (bijvoorbeeld door een opvallend grotere grafkuil of omdat een sarcofaag in een grote grafput geplaatst werd) of omdat het crematie-graven betreft tussen allemaal inhumatie-graven. Deze graven behoorden volgens De Filippis zeer waarschijnlijk toe aan de economisch draagkrachtigere of sociaal meer vooraanstaande personen van de rurale leefgemeenschappen.⁷

Verder is ook bekend dat boven enkele catacomben *sub divo*-necropolen aanwezig waren waar lichamen bijgezet werden in *formae*. Dit was bijvoorbeeld het geval voor de Pontianus-catacombe en de Calepodius-catacombe.⁸ Dergelijke bovengrondse necropolen met eenvoudige graven kenden dus een grote verspreiding en een lange periode van gebruik die vanaf de Republiek startte.

Een goed voorbeeld van dergelijke begraafplaatsen buiten Rome treffen we aan op de begraafplaats van Isola Sacra. Daar liggen willekeurig tussen de mausolea, die vergelijkbaar zijn met deze uit de necropool in het Vaticaan, individuele graven verspreid. Deze graven bestaan uit kuilen die bovengronds met een amfoor zijn gemarkeerd, *a cappuccina*-graven die

¹ Steinby 2001, 33; Steinby 2003, 36–38.

² Steinby 2003, 38–39.

³ Steinby 2003, 28.

⁴ De Filippis 2001, 55–56.

⁵ De Filippis 2001, 56.

⁶ De Filippis 2001, 58–59.

⁷ De Filippis 2001, 60–61.

⁸ Nestori 1969b, 162; Pergola 1999, 228.

gevormd worden door dakpannen of in bakstenen of beton opgetrokken *cassone*-graven.¹ De mausolea werden opgetrokken tussen 100 en 250 n.Chr. De begraafplaats zelf was evenwel in gebruik van de tweede tot in de vierde eeuw n.Chr.²

Dergelijke eenvoudige individuele graven worden in de literatuur doorgaans toegeschreven aan de armste bevolkingslagen.³ Toch werd het duidelijk dat een dergelijke “simpele” verbinding tussen graftypologie en sociale status niet steeds zo eenvoudig kan gemaakt worden. Reeds hierboven zagen we dat de in de *a cappuccina*-graven bijgezette personen van de necropool van de via Triumphalis (vóór de tweede eeuw) toch niet tot de armen kunnen gerekend worden. Hierop wezen de keuze voor de bouwmaterialen, de verzorgde aanleg van het graf en eventueel ook inscripties op stèles of altaren.⁴ Eenzelfde conclusie kan ook getrokken worden op basis van een door Griesbach uitgevoerde studie over graven met gouden bijgiften uit het Suburbium van Rome. Natuurlijk kan ook hier de link tussen gouden voorwerpen en sociale status niet steeds eenvoudig afgeleid worden. Men moet bijvoorbeeld ook kijken of het om kwaliteitsvolle stukken gaat of niet. Ook de aanwezigheid van een gouden zegelring wijst niet meteen op hogere ambtenaren: in latere periodes mochten alle mannen (slaven uitgezonderd) een gouden zegelring dragen. Toch is het opmerkelijk dat van de 79 bestudeerde *sub divo*-graven met gouden grafgiften 20 dergelijke graven een gouden grafgift hadden. Met andere woorden: in twintig *a cappuccina*-, *a cassone*-, *forma*- en *a fossa*-graven (goed voor meer dan 25% van het totale aantal graven) komen gouden grafgiften voor.⁵ Nog afgezien van de kwaliteit, is het duidelijk dat de bijgezette personen in de graven toch over een zekere welstand beschikten en niet *ipso facto* als armen kunnen beschouwd worden.

6.3 Besluit

Ondanks de weinige archeologische resten die van dergelijke necropolen bekend zijn, lijkt het waarschijnlijk dat deze manier van bijzettingen een groot aandeel bezat in het funeraire wezen in de Romeinse maatschappij. Zoals in de inleiding geconcludeerd werd, bestond de Romeinse maatschappij voor een overgroot deel uit “armen”. Aangezien waarschijnlijk slechts één derde van het *plebs* lid was van een college en het *plebs* geen plaats vond in de grote familiecolumnaria noch in de kleine familiecolumnaria en –mausolea, boden dergelijke necropolen, naast funeraire voorzieningen door de stad, de enige mogelijkheid om tegen een minimale kostprijs een graf aan te leggen.⁶ Verder informatie over de eigenlijke organisatie (bijvoorbeeld wie beslist waar begraven kon worden of wie was de eigenaar van het grondgebied waarop de necropool werd aangelegd), conceptuele patronen, juridische bepalingen, economische aspecten en religieus-ritueel gebonden aspecten ontbreken.

¹ Baldassare 1980, 126–128; Dal Maso 1975, 45–48; Hope 1997a, 73; Le Gall 1980–1981, 150.

² Calza 1940, 41. Zie ook Calza 1940 voor een beschrijving van de architectuur, fresco’s, mozaïeken, sculpturen en inscripties van de grote grafconstructies. De individuele graven komen in deze publicatie evenwel niet aan bod.

³ Baldassare 1980, 126; Dal Maso 1975, 47. Hopkins 1983, 205–211; Le Gall 1980–1981; Prell 1997, 140–141; Toynbee 1971, 73, 101–103. Zie ook Hope 1997b, 103–121 in verband met de link tussen (eenvoudige) graven en (lage) sociale status.

⁴ Steinby 2001, 31–34; Steinby 2003, 28–31.

⁵ Griesbach 2001, 99–121.

⁶ Voor het percentage van het *plebs* dat lid was van *collegia* zie Patterson 1993, 21; voor de sociale stand van personen die in columbaria werden bijgezet zie Purcell 1987, 38–40.

7. Algemeen besluit

In mijn onderzoek omtrent de funeraire organisatie in de pagane maatschappij werd duidelijk dat alle sociale klassen van de maatschappij, zoals ze konden worden gereconstrueerd, kunnen worden verbonden met een specifieke funeraire organisatievorm. Verder kon per sociale klasse een link gelegd worden met een specifiek type van grafconstructie. Er kon op basis van de primaire literaire bronnen, de archeologische gegevens en de inscripties aangetoond worden dat de funeraire organisatievorm en het type van grafconstructie duidelijk afhankelijk zijn van de sociale positie in de maatschappij. Soms is het evenwel moeilijk om de onderscheiden sociale klassen een vaste plaats te geven binnen de maatschappij en diende er bijgevolg gebruik gemaakt te worden van algemene bepalingen. Zo kan gesteld worden dat de laagste klasse van Rome, dit is de bezitslozen, (en tijdens de Republiek ook de slaven) in door de stad of staat voorziene begraafplaatsen worden bijgezet. Deze klasse en de klasse er net boven (maar nog onder de klasse die verbonden kan worden met *collegia* of *familia*) kon zich eventueel ook in een individueel armengraf laten bijzetten. De klasse die zich boven deze onderklassen bevond en die over een zekere financiële slagkracht beschikte (dit zijn slaven, *liberti* en vrijen), richtte zich tot *collegia* die in het merendeel van de gevallen ook instonden voor een graf of een geldsom voor een begrafenis van hun leden. Slaven en *liberti* van de elite worden vanaf de eerste eeuw n.Chr. vaak bijgezet in de door deze elite opgerichte grote columbaria. De “familie”, dit is in de eerste eeuw n.Chr. hoofdzakelijk de elitefamilies en daarna meer en meer de beter gegoede klasse en rijke *liberti*, lieten zich bijzetten in door hun opgerichte columbaria, mausolea en hypogea. Zonder dat er evenwel expliciet is ingegaan op de keizer, de senatoren, ridders en decurionen (de bovenklasse dus), werd duidelijk dat ook zij zich lieten bijzetten in familiegraven.

Aldus werd duidelijk dat er een zekere beïnvloeding plaats vond tussen bepaalde klassen. De elite richtte zich naar het voorbeeld van de keizer, terwijl de elite op zijn beurt als voorbeeld fungeerde voor de rijkere onderklasse. Deze rijkere onderklasse was op haar beurt een voorbeeld voor de niet zo rijke onderklasse. Alleen de allerarmste bevolkingslaag valt uit de boot en moet zich tevreden stellen met wat hun wordt aangeboden.

Het overkoepelende motief voor de funeraire organisatie en de funeraire constructies voor alle bevolkingsklassen (de allerarmste uitgesloten) was eer, prestige, zelfrepresentatie en sociaal aanzien. De elite wilde zijn macht naar het voorbeeld van de keizer manifesteren en richtte grafconstructies op die aangaven hoe groot (en dus machtig en financieel draagkrachtig) hun familie wel was. De klasse daaronder (of zij die zich tot deze klasse wilden laten rekenen) richtte op haar beurt ook familiegraven (columbaria, mausolea en hypogea) op die eveneens hun welvaart moesten weerspiegelen en in het teken stonden van hun zelfrepresentatie. Hoewel duidelijk werd aangetoond dat de *collegia* in eerste instantie uit waren op een sociaal vangnet, mag toch gesteld worden dat ook zij naar het voorbeeld van de klasse onder de elite zich wilden manifesteren in hun graven. Door middel van hun eigen grafconstructies of aangekochte graven in een andere constructie toonden ze dat ze een sociale groep waren waaraan niet voorbij kon worden gegaan. Men denke hier bijvoorbeeld aan de *collegia* die binnen een familiale context ontstonden en voor wie het verkrijgen van een graf op zich misschien ook een belangrijke rol speelde. Alleen voor de allerarmste laag ontbreekt het motief van sociaal aanzien of prestige. De anonieme graven of de massagraven geven geen enkele aanwijzing voor onderliggende motieven. Ondanks de weinige archeologisch geattesteerde graven, moet men er zich rekenschap van geven dat deze eenvoudige en anonieme graven dé regel waren voor de lagere klasse. Men moet er zich echter voor hoeden de link te leggen tussen anonimiteit en soberheid enerzijds en columbaria en *collegia* anderzijds. Noch de columbaria, noch de *collegia* (en bij uitbreiding ook de kleine

familiegraven met graven van *liberti* en slaven) kunnen beschouwd worden als de oplossing om te ontsnappen aan anonimiteit en aan de massa-maatschappij. Hoewel deze argumenten en de economische druk natuurlijk ook zullen bijgedragen hebben tot het ontstaan van columbaria en *collegia*, ligt de hoofdoorzaak in het sociale aspect: men wilde zijn sociale positie duidelijk profileren of eventueel zelfs beter laten lijken dan ze was. Mocht het inderdaad zo geweest zijn dat men via columbaria en *collegia* kon ontsnappen aan de massa-maatschappij, dan valt het te verwachten dat “iedereen” dit zou gedaan hebben. De (relatief gesproken) weinige archeologische resten van columbaria, die op zich een goede kans hadden om bewaard te blijven, spreken dit evenwel tegen. Alleen zij die reeds over een zekere financiële draagkracht beschikten en zij die over de nodige sociale relaties beschikten hadden toegang tot de columbaria en *collegia*. En het zijn vooral de *collegia* die aantonen dat lidmaatschap van een college vooral berust op de hoop op sociaal aanzien, samenhang en prestige door bijvoorbeeld gemeenschappelijke maaltijden en contacten met financieel gegoede *patroni*. Het funeraire aspect van de *collegia* is veeleer bijkomstig, zij het waarschijnlijk wel een extra en waardevolle kans.

Concepten van naastenliefde of emotionele gebondenheid (bijvoorbeeld tussen een *patronus* en zijn slaven of *liberti*) kunnen natuurlijk nooit uitgesloten worden, maar zijn zeker geen hoofdreden voor een specifieke funeraire zorg. Zo is de funeraire zorg voor de allerarmsten veeleer ingegeven door hygiënische overwegingen dan door bekommernis voor hun lot. Dat op een bepaald ogenblik columbaria verschijnen waarin ook slaven en *liberti* zijn opgenomen kan weliswaar geïnterpreteerd worden als een teken van affectie, maar moet in eerste instantie gezien worden binnen het algemene kader van het zoeken naar sociale bevestiging door de opdrachtgevers. Het is dan ook het sociale aanzien van de opdrachtgevers (de *familia* of de *collegia*) die het voor de doelgroep aantrekkelijk maken om in hun graven bijgezet te worden. De doelgroep kan zo namelijk het idee wekken dat ook zij belangrijk zijn omdat ze, rechtstreeks via de familie of onrechtstreeks via de *patroni* van de *collegia*, verbonden zijn met die hogere klasse.

Mijn onderzoek van de funeraire wetgeving toonde aan dat de funeraire wetgeving niet kan gezien worden als een strak opgelegd keurslijf. Steeds opnieuw werd duidelijk dat de wetgeving ofwel ondergeschikt was aan het handelen ofwel een *Hineininterpretierung* was van een bestaande situatie. Hoewel er bijvoorbeeld specifieke (religieuze) regels bestonden die het officiële statuut van een graf en de daarmee gepaard gaande rechten en plichten bepaalden, werd er geen rekening gehouden met deze regels bij de aanleg van de *puticuli* op de Esquilinus. Ook voor de familiegraven valt het op dat de in de wet gestipuleerde types in de praktijk vaak moeilijk of niet te herkennen zijn. Het komt er eigenlijk op neer dat de eigenaar van het graf (en na hem diegenen die over het *ius sepulcri* beschikten) zelf kon bepalen wie er toegelaten werd tot het graf. Het grafrecht is dan ook onderdeel van het privaatrecht. Wat betreft de mausolea in de necropool in het Vaticaan zagen we dat zelfs verschillende religieuze opvattingen geen hinderpaal waren om als christenen toch in het pagane familiegraf te worden bijgezet. Zelfs personen die niets van doen hadden met de familie en naar wie dus in de *titulus* zelfs in algemene termen niet verwezen werd, konden toch toestemming krijgen om in het familiegraf te worden bijgezet.

De wetgeving op *collegia* en de funeraire wetgeving van de *collegia* zelf vormen een apart verhaal. Het is opvallend dat de Staat steeds opnieuw *collegia* aan regels wil onderwerpen omdat ze een potentieel politiek gevaar konden vormen. Er is echter één grote uitzondering: de *collegia* die funerair actief waren, werden wel zonder verdere bemoeienissen van de Staat legaal verklaart. Vandaar dat de talrijke funeraire inscripties van *collegia* als een door de *collegia* zelf aangebracht bewijs van hun legaliteit kunnen gezien worden. Het is namelijk frappant dat in de interne wetteksten van de *collegia* weinig aandacht besteed werd

aan het funeraire gebeuren. Overzichten van wie wat moet bekostigen voor *sportulae* en banketten nemen vaak (letterlijk) een grotere plaats in dan de richtlijnen in verband met de funeraire organisatie.

Het economisch aspect, met name de kosten voor het oprichten van een graf, zijn vaak moeilijk in te schatten omdat er niet voldoende gegevens bekend zijn. Op basis van de overgeleverde inscripties kostte een grafmonument in de eerste eeuw n.Chr. in Italië gemiddeld 2000 sestertiën. Het spreekt voor zich dat dit getal een vertekend beeld geeft omdat ten eerste niet van alle types van grafmonumenten de kostprijs bekend is en dat ten tweede de grafmonumenten waarvan de kostprijs dan wel bekend zijn hoofdzakelijk eigendom zijn van de meer gegoeden. Bovendien is het ook waarschijnlijk dat de prijzen ten gevolge van inflatie niet constant bleven. Het *funeraticium* dat Nerva ter beschikking stelde van het *plebs* doet namelijk vermoeden dat 250 sestertiën reeds voldoende waren om zich van een begraafplaats te voorzien. Ook in *collegia* bedroeg het *funeraticium* soms niet veel meer (of zelfs minder) dan 250 sestertiën. In die zin is het niet verwonderlijk dat de grafconstructies met de grootste kostprijs toebehoorden aan de elite en de grafconstructies die gratis of tegen een minimale kostprijs konden benut worden, bestemd waren voor de laagste en tevens armste klasse.

Dat er na de eerste eeuw n.Chr. geen grote columbaria meer opgericht werden en na de derde eeuw ook geen mausolea meer is misschien ook te verklaren via de economie. We zien namelijk dat de hypogea de opvolgers zijn van de mausolea. Het economische voordeel van hypogea is dat ze de stijgende grondkosten omzeilen. Toch is het verkeerd te denken dat de eigenaars van de hypogea daarom minder gegoed zijn: ook hun graven zijn luxueus gedecoreerd.

Het religieus-ritueel aspect is in dit hoofdstuk bewust op de achtergrond gebleven omdat men als onderzoeker toch vaak niet kan doordringen tot de kern van de zaak. Bovendien kon ook vastgesteld worden dat de religieuze regelgeving soms toch niet van toepassing is. Zo voldoet bijvoorbeeld de gemeenschappelijke begraafplaats op de Esquilinus toch niet aan de religieuze wetten om als een officiële begraafplaats te gelden. Bij de *collegia*, die over het algemeen gekenmerkt worden door een religieuze activiteit, ontsnapt ons dit aspect bij het funeraire gebeuren. Wat betreft de familiegraven kan het verschil tussen de grote columbaria en de kleine columbaria (en waarschijnlijk ook de hypogea) deels verklaard worden vanuit de religie. Namelijk dat het noodzakelijk was om in grote columbaria iedereen van een inscriptie te voorzien zodat bekend was wie waar lag voor de funeraire familiecultus. Dit was bij de kleine graven niet langer nodig omdat de doelgroep slechts uit één familie bestond. Dus eigenlijk kan besloten worden dat het verschil in aanwezigheid van inscripties misschien veeleer het gevolg is van de specifieke organisatie-vorm dan van religieuze overwegingen.

Ook de toegepaste ritus, namelijk crematie en inhumatie, levert ons niet meteen veel informatie op om een beter inzicht in de funeraire organisatie te verkrijgen. Veeleer lijkt het erop dat de keuze voor een welbepaalde ritus een eigen keuze was die natuurlijk wel bepaald werd door een opkomende trend naar een nog meer uitgesproken zelfrepresentatie. In het geval van de *puticuli* kan er verder ook op gewezen worden dat inhumatie een economisch voordeliger methode was.

Hoewel ik de waarde van een studie over de funeraire riten niet ontken, meen ik dat een studie van de archeologische resten en de primaire bronnen en inscripties die betrekking hebben op die resten eveneens tot dezelfde conclusies komt als een studie over de riten. Wanneer de elite grote columbaria opricht, kan het niet verwonderen dat zij ook een zeer luxueuze en publieke begrafenisstoet zullen krijgen. Terwijl de armen vaak 's nachts zonder enige opmerkelijke ceremonie in *puticuli* gedumpt worden. Dit bevestigt nog maar eens dat

eer, *public display* en zelfrepresentatie de sleutelwoorden zijn om het archeologische materiaal, de primaire bronnen, de inscripties en zelfs de funeraire rituelen te doorgronden.

We kunnen dus besluiten dat de pagane funeraire organisatie volledig is doordrongen van een sociale stratificatie. Hoe hoger men op de sociale ladder stond in de maatschappij, hoe meer het funeraire gebeuren een weerspiegeling diende te zijn van die sociale positie. De enige groep die hier resoluut buiten valt is de armste klasse. Ondanks de weinige archeologische resten en de opmerkelijke afwezigheid van primaire bronnen met betrekking op hun begraafplaatsen en funeraire organisatie, is het duidelijk dat in absolute cijfers uitgedrukt hun anonieme en eenvoudige graven in de realiteit veel groter moeten zijn geweest dan het aantal bijzettingen in columbaria, mausolea en hypogea. Het is eveneens duidelijk dat columbaria, mausolea en hypogea niet ontstonden om aan die eenvoud en anonimiteit te ontsnappen. Evenmin kon vastgesteld worden dat er concepten als naastenliefde of bezorgdheid voor de armen aan de dag werd gelegd. Het komt dan ook over als een grondig keerpunt wanneer gesteld wordt dat de (kernen van) christelijke catacomben ontstonden om de arme medegelovigen van een graf te voorzien. Deze christelijke funeraire liefdadigheid zou getuigen van een grondige conceptbreuk met het verleden. Bovendien kan men zich dan ook afvragen of ook de eigenlijke organisatie grondig verschilt tussen christenen en paganen. Hierboven werd reeds aangegeven dat de mogelijkheid bestond dat de christenen zich eveneens in *collegia* verenigden. Uit het archeologisch onderzoek kon vastgesteld worden dat naast christelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen ook christelijke familiehypogea bestonden. Men kan zich dan ook afvragen of er niet twee organisatie-vormen waren: enerzijds via de familie en anderzijds bijvoorbeeld via de Kerk onder de vorm van *collegia*. Mocht het zo zijn dat er toch een verschillende organisatie kan aangeduid worden en dat er een conceptbreuk is, dan verschillen de vroegste kernen van de catacomben niet alleen op het materieel vlak van de pagane hypogea. Wanneer dit kan aangetoond worden, dan is het inderdaad mogelijk te stellen dat de catacomben een zeker christelijke vinding zijn. De mogelijke joodse invloed in het tot stand komen van de christelijke catacomben van Rome valt evenwel buiten het kader van deze dissertatie.

Hoofdstuk 6: De christelijke funeraire organisatie op basis van de primaire bronnen

1. Inleiding

In het zesde hoofdstuk wordt de christelijke funeraire organisatie bestudeerd. Het doel van deze thematische focus is inzicht te verkrijgen in het ontstaan van de christelijke catacomben van Rome. Er bestaan namelijk twee theorieën met betrekking tot het ontstaan van de catacomben. De klassieke theorie stelt dat de catacomben een christelijke vinding zijn en door de Kerk werden opgericht en bestuurd. G.B. de Rossi was de grondlegger van deze theorie.¹ Ook in het moderne onderzoek krijgt deze theorie veel aanhang. Onderzoekers zoals Brandenburg, Fiocchi Nicolai en Pergola menen dat de Rossi's theorie, mits enkele correcties, nog steeds geldig is.² De tweede theorie gaat regelrecht in tegen de klassieke opvatting en stelt dat de Kerk niet aan de basis stond voor het oprichten van de catacomben. Deze theorie werd recentelijk geponeerd door Rebillard.³ De oorzaak van dit meningsverschil is een gevolg van het gebruik van de bronnen. De klassieke opvatting is opgebouwd op basis van de literaire bronnen en het archeologische materiaal. De recente theorie daarentegen is bijna louter en alleen ontwikkeld op basis van de literaire bronnen. Om een zo volledig mogelijk beeld te kunnen weergeven van de christelijke funeraire organisatie in het algemeen en het ontstaan van de catacomben in het bijzonder wordt in dit hoofdstuk geopteerd beide types van bronnen aan elkaar te koppelen. Indien men dit niet doet bestaat het reële gevaar een te eenzijdig beeld te bekomen.

Indien men een zo genuanceerd mogelijk beeld van de christelijke funeraire organisatie wil schetsen, moet men eerst proberen te achterhalen wie de mogelijke organisatoren zijn die instaan voor de funeraire organisatie. In hoofdstuk vijf werd aangetoond dat de pagane funeraire organisatie in handen kon liggen van individuen, families, de keizer, de staat of stad en de *collegia*. Het is uitgesloten dat voor de christenen de keizer en de stad of staat een rol gespeeld hebben in de funeraire organisatie of het ontstaan van de catacomben. Het is namelijk pas vanaf Constantijn dat de christenen officieel erkend en gesteund werden door het bestuur. Bovendien ontbreken in de literaire (en archeologische) bronnen alle aanwijzingen voor een actieve rol van de keizer en de stad of staat. Het is daarentegen goed denkbaar dat de individuen, de families en de *collegia* wél een rol gespeeld hebben. Naast deze drie groepen moet uiteraard ook de rol van de Kerk in de funeraire organisatie bestudeerd worden.

In het volgende deel wordt achtereenvolgens de rol van de individuen, de families en de Kerk bestudeerd. De keuze voor deze volgorde wordt ingegeven door chronologische inzichten. Zoals in hoofdstuk 3 reeds duidelijk werd, ontstonden eerst de christelijke familiehypogea en pas daarna de grote gemeenschappelijke begraafplaatsen die met de nodige voorzichtigheid aan de Kerk werden toegeschreven. Aangezien de eerste christelijke grafconstructies met een familiale organisatie, namelijk de hypogea, pas op het einde van de tweede eeuw zijn geattesteerd, is het waarschijnlijk dat de funeraire organisatie daarvoor louter en alleen bij de individuen lag. De *collegia* worden hier (in tegenstelling tot bij de

¹ de Rossi 1866, 1–13; de Rossi 1864–1877, I, 117; de Rossi 1864–1877, III, 514–526; de Rossi 1866, 1–14, 17–33, 77–99.

² Brandenburg 1994, 221–222; Fasola 1989, 1192; Février 1960, 11–13; Fiocchi Nicolai 1998, 15; Fiocchi Nicolai 2001, 16–17 en 30; Pietri 1976, 125–126, 131–136 en 666–667; Pietri 1989, 1043–1045; Testini 1966, 226–230.

³ Rebillard 1997, 745–746; Rebillard 1999a, 280–282; Rebillard 2003, 13, 136–140.

pagane maatschappij) niet apart behandeld omdat in het archeologisch materiaal nergens aanwijzingen werden gevonden dat christelijke *collegia* in de eerste drie eeuwen n.Chr. instonden voor de aanleg van eigen begraafplaatsen. Maar dit sluit niet uit dat christelijke individuen een beroep deden op (pagane) *collegia* voor een graf of dat christelijke families *collegia* vormden naar het voorbeeld van de pagane families of dat de Kerk zelf een *collegium* vormde. Vandaar dat hier per onderscheiden groep op basis van de primaire bronnen dient nagegaan te worden in welke mate deze hypothesen kunnen bewezen worden. Deze inzichten dienen vervolgens steeds opnieuw gekoppeld te worden aan het archeologische materiaal.

Teneinde een zo nauwkeurig mogelijk beeld te kunnen reconstrueren van de verschillende “organisatoren” wordt telkens aandacht besteed aan politieke, juridische, economische, religieus-rituele en sociale aspecten. Via het onderzoek van de politieke aspecten wordt geprobeerd te achterhalen welke de onderliggende drijfveren zijn voor het oprichten van christelijke begraafplaatsen. Met politiek wordt hier dus niet bedoeld op het staatskundige beleid met betrekking tot de christelijke funeraire organisatie. Men kan zich bijvoorbeeld de vraag stellen of de christelijke graven dienden als een middel om prestige uit te drukken of dat deze begraafplaatsen juist veeleer ontstonden uit oprechte naastenliefde. Het juridische onderzoek is vooral van belang bij de Kerk als organisator omdat zich daar een probleem stelt: kon de vervolgte Kerk, bijvoorbeeld in de vorm van een *collegium*, over een eigen begraafplaats beschikken? Indien dit niet het geval zou zijn, moet verder nagegaan worden op basis waarvan de Kerk dan eventueel wel over eigen begraafplaatsen kon beschikken. Het argument dat de funeraire wetgeving een grote vrijheid toeliet (zie hoofdstuk 5), kan namelijk niet volstaan als argument om te bewijzen dat de Kerk effectief over eigen begraafplaatsen kon beschikken. Met het economisch onderzoek wordt de financiële draagkracht van de opdrachtgevers onderzocht. In het religieus-ritueel onderzoek wordt nagegaan of er verschillen bestaan omtrent de rituele handelingen tussen de heidenen en de christenen enerzijds en tussen de verschillende christelijke organisatoren anderzijds. Dergelijke verschillen kunnen namelijk niet alleen het beeld over de christelijke funeraire organisatie nuanceren, maar kunnen ook aantonen in hoeverre de Kerk reeds over eigen funeraire rituelen beschikte.

2. De funeraire organisatie door individuen

2.1 Inleiding

In het eerste onderdeel van de christelijke funeraire organisatie worden de individuele bijzettingen van christenen bestudeerd. De reden waarom de individuen vóór de andere onderscheiden organisatoren bestudeerd worden, heeft te maken met een chronologisch argument. In hoofdstuk 3 werd duidelijk dat de eerste met zekerheid christelijke familie- of gemeenschappelijke hypogea en primitieve kernen niet vóór 200 n.Chr. ontstaan zijn. Vandaar dat gedacht kan worden dat daarvóór de christenen als individuen werden bijgezet en niet in familiaal of gemeenschappelijk verband binnen een christelijke grafconstructie. Onder de individuele christelijke bijzettingen worden hier christelijke inhumatie bijzettingen in pagane context zoals *sub divo*-necropolen, familiegraven, grafconstructies van pagane *collegia*, alsmede bijzettingen in grafconstructies van christelijke *collegia* verstaan.

2.2 Christelijke bijzettingen in pagane necropolen en familiegraven

In de recentere literatuur heerst de *opinio communis* dat de christenen van Rome in de eerste twee eeuwen n.Chr. volgens de pagane begrafenisgewoonten én temidden hun pagane contemporaine medeburgers begraven werden. Twee voorbeelden bij uitstek die deze praktijk illustreren, zijn het memoriaal van Petrus dat temidden de pagane necropool in het Vaticaan werd ingevoegd en het graf van Paulus dat aangelegd werd in de pagane necropool langs de via Ostiense. Het is verder denkbaar dat ook reeds in de periode van Trajanus, maar zeker vanaf de tweede helft van de tweede eeuw n.Chr., individuele graven aangelegd werden in de pagane necropool en in de gangen van een *arenarium* op de plaats waar later de Sebastiano-catacombe ontstond.¹ De reden waarom de graven van deze vroegste christenen niet (of op zijn minst moeilijk) kunnen getraceerd worden temidden de pagane graven is te zoeken in het ontbreken van een specifieke christelijke typologie van de graven.² Ook het ontbreken van een typisch christelijke iconografie en woordgebruik voor inscripties in deze vroege periode maken het onmogelijk met zekerheid christelijke graven te traceren.³ Een ander nog belangrijker oorzaak voor het “ontbreken” van de vroegste christelijke graven wordt veroorzaakt door het archeologische materiaal zelf. De oudste christelijke begraafplaatsen waren namelijk *sub divo* gelegen en zijn vaak volledig uit het archeologische archief verdwenen.⁴ Tekstuele gegevens die een beter inzicht zouden kunnen geven in de funeraire organisatie die aan deze wijze van bijzettingen kan gekoppeld worden, ontbreken bovendien volledig. Op basis van de zeer gefragmenteerde archeologische gegevens kan slechts hypothetisch een reconstructie opgesteld worden. Voor de sociale status van de in *sub divo*-necropolen bijgezette personen beschikt men via het archeologisch materiaal onrechtstreeks over enige informatie over de sociale status. Maar ook hier kan men slechts in algemene termen spreken omdat de christelijke graven niet kunnen onderscheiden worden van de pagane.⁵

Wanneer christenen zich lieten bijzetten in een pagaan familiegraf of een pagane necropool zullen de drijfveren niet anders geweest zijn dan die voor hun contemporaine pagane medeburgers. Daar waar voor de pagane eigenaar van een familiegraf de belangrijkste drijfveer *public display* geweest is, zal voor de christen zijn eerste opzet waarschijnlijk het zich voorzien van een graf geweest zijn. Of de christen ook bewust wilde meeprofiteren van de status van de grafeigenaar is omwille van het ontbreken van tekstuele en archeologische gegevens niet te achterhalen. Het kan worden vermoed dat individuele bijzettingen in pagane necropolen met eenzelfde opzet plaats vonden: het zich verzekeren van een graf. *Public display* is hier van minder belang tenzij bovengronds bijvoorbeeld een kostbare

¹ Deichmann 1983, 47; Carletti 1997, 144–145; De Santis 1997, 7; Fasola 1978a, 105; Fasola 1999, 475; Fiocchi Nicolai 1997, 121; Fiocchi Nicolai 1998, 14–15; Fiocchi Nicolai 2000c, 301; Pavia 1987, 12; Pavia 2000a, 10; Rutgers 2000a, 50–51.

² Fasola 1978a, 105–106.

³ Rutgers 2000a, 50.

⁴ Fasola 1989, 1170; Fasola 1999, 474; Février 1960, 9–10; Fiocchi Nicolai 1997, 122; Fiocchi Nicolai 1998, 13; Fiocchi Nicolai 2001, 18; Fiocchi Nicolai 2003, 36; Pergola 1983, 247. Zie verder ook nog Testini 1966, 85–122 voor een overzicht van pagane (bijvoorbeeld het *cimitero anonimo nella villa Pamphilj* met misschien vanaf de vierde eeuw ook christelijke graven), christelijke (bijvoorbeeld de Callixtus *sub divo*-necropool vanaf de vierde eeuw) of gemengde (bijvoorbeeld de Thecla *sub divo*-necropool) *sub divo*-begraafplaatsen nabij de catacomben die ontstonden vóór of na de aanleg van de eigenlijke catacombe. Zie tenslotte ook nog Rebillard 1996, 175–189 waarin de “*area sepultarum nostrarum*” van de christenen uit Carthago rond 202 n.Chr. zoals Tertullianus die aanhaalt in *Ad Scapulam* 3, 1 geïnterpreteerd wordt als begraafplaatsen waar ook christenen bijgezet werden maar (tegen de algemeen aanvaarde mening in) niet als exclusief christelijke en door de Kerk georganiseerde begraafplaatsen beschouwd worden

⁵ Zie hoofdstuk 5 voor voorbeelden die deze stellingen ondersteunen evenals voor verdere bibliografische verwijzingen.

grafmarkeerder geplaatst werd. Het moet benadrukt worden dat het voor deze christenen schijnbaar niet van belang was om exclusief tussen christenen te worden bijgezet. Over de juridische bepalingen kan men kort zijn. Zoals aangetoond in hoofdstuk 5 was de grafeigenaar de persoon met het laatste woord: hij besloot wie wel en wie niet kon worden bijgezet in zijn familiegraf. Het bijzetten van iemand met een andere religie werd dus louter en alleen mogelijk of onmogelijk gemaakt door de grafeigenaar. Wat betreft het religieus-ritueel onderzoek tenslotte kan nogmaals gesteld worden de christenen in de eerste twee eeuwen n.Chr. schijnbaar geen nood hadden aan begraafplaatsen die exclusief voor medegelovigen voorbehouden waren.

2.3 Christelijke bijzettingen in begraafplaatsen van pagane *collegia*

De derde mogelijkheid voor christenen om los van de Kerk in een eigen graf te voorzien kan gezocht worden bij de pagane *collegia*. Het is opmerkelijk dat hoewel de *collegia* een wijdverspreid netwerk vormden in het stedelijke milieu, er slechts weinig expliciete tekstuele documenten zijn die de christelijke aanwezigheid in dergelijke pagane *collegia* attesteren. In het archeologisch materiaal is hiervan zelfs geen enkel bewijs aanwezig. Er zijn slechts twee vermeldingen in de primaire bronnen die wel degelijk informeren over de relatie tussen christenen en *collegia*. Beide fragmenten (geschreven in Afrika rond het midden van de derde eeuw n.Chr.) behandelden funeraire kwesties.¹

De brief van Cyprianus is een antwoord van zichzelf en zijn Afrikaanse collega's op vragen in verband met enkele problemen binnen twee christelijke gemeenschappen van Spanje. De eerste vraag van de Spaanse gemeenschappen, namelijk wat er moet gedaan worden met personen die over een offerbewijs beschikken hoewel ze nooit echt geofferd hebben aan de pagane goden, is hier niet van belang. De tweede vraag handelt over bisschop Martialis die had deelgenomen aan feesten georganiseerd door een *collegium* én zich tot dit *collegium* gewend had voor de begrafenis van zijn zonen. Deze waren volgens de vreemde rituelen van het college en tussen pagane graven bijgezet. Daarnaast stelt ook Commodianus dat de eeuwige verdoemenis hen te deel valt die een beroep doen op colleges voor begrafenissen. Toch kunnen deze twee teksten niet geïnterpreteerd worden als een algemeen kerkelijk verzet tegen het bijzetten van christenen door pagane *collegia*. Zoals in hoofdstuk 5 aangetoond werd, is het funeraire aspect bij de pagane *collegia* vaak van secundair belang. Vandaar dat veeleer moet gedacht worden aan een kerkelijk verzet tegen pagane funeraire rituelen (zoals bij Cyprianus) en de ijdelheid van de begrafenisuitzet die vreemd is aan de christenen (zoals bij Commodianus).² Bijgevolg konden christenen wél een beroep doen op pagane colleges voor een graf.

2.4 Begraafplaatsen van christelijke *collegia*

Een vierde en laatste mogelijkheid die onderzocht dient te worden inzake het voorzien in een graf door individuele christenen, kan gevonden worden in het bestaan van christelijke *collegia*. In hoofdstuk drie van deze dissertatie werd in geen enkele christelijke grafstructuur (hypogeum, primitieve kern of catacombe) de aanwezigheid van *collegia* geattesteerd tijdens de eerste fase.³ In een latere periode, die buiten ons chronologisch kader valt, zijn er echter

¹ De eerste vermelding is die van Cyprianus, *Epistula* 67, 6 en de tweede vermelding is die van Commodianus, *Instructiones* 2, 29, 12–13.

² Pace Rebillard 2003, 40–41, 64–65.

³ De mogelijkheid dat het hypogeum α van de Lucina-crypte zoals aangegeven in Reekmans 1964, 190 of het gechristianiseerde hypogeum van M. Clodius Hermes zoals aangegeven in Jastrzebowska 1981, 53–55 door

wél duidelijke bewijzen voor de aanwezigheid van *collegia* in de christelijke catacomben. Zo zou een *collegium* van *mensores* in de tweede helft van de vierde eeuw n.Chr. een zone in de Domitilla-catacombe in bezit hebben gehad. Onderzoek wees uit dat het beroepskorps, dat belast was met de controle en afwegen van het graan voor de *annonae*, niet alleen een *cubiculum* met vier graven bezat, maar tevens de omliggende regio. Dit kon worden afgeleid uit de eenvormigheid van de architectuur en picturale decoratie van de *loculi* en *arcosolia* in meerdere gangen.¹ In het *cubiculum* zijn afbeeldingen aangebracht van onder meer personen bij het ontschepen en transporteren van het graan. Vandaar dat aanvankelijk gedacht werd dat het *cubiculum* toebehoorde aan bakkers (die óók afgebeeld werden).² Dankzij dit soort vondsten is het niet mogelijk te stellen dat de *collegia* in het algemeen verdwijnen in de vierde eeuw n.Chr. (ook niet ten voordele van en veroorzaakt door de Kerk).³

In de optiek van Rebillard toont het voorbeeld van het *cubiculum* en de regio van de *mensores* in de Domitilla-catacombe aan dat er geen incompatibiliteit bestaat tussen de Kerk en *collegia*. Hieruit volgt dan ook dat de Kerk de *collegia* niet heeft vervangen inzake de funeraire activiteit die door *collegia* werd beoefend.⁴ Op basis van dit besluit poneert Rebillard de hypothese dat de catacomben van Rome opgericht werden door verschillende christelijke *collegia*. Een grondige studie zou namelijk moeten uitwijzen of men in de catacomben zones of kleine eenheden kan afbakenen die min of meer onafhankelijk zijn van elkaar en die elk aan een dergelijk *collegium* toebehoorden. Met andere woorden moet nagegaan worden of de vele duizenden graven in de catacomben kunnen opgesplitst worden in kleinere units die aan *collegia* (met vaak niet meer dan honderd leden) kunnen toegewezen worden.⁵

Deze hypothese van Rebillard roept echter vragen op. Het voortbestaan van *collegia* buiten Rome in de vierde eeuw is inderdaad overtuigend aangetoond door Rebillard aan de hand van inscripties. Maar hoe was de situatie in Rome? Is de begraafplaats van het *collegium* van de *mensores* in de Domitilla-catacombe een uitzonderlijke situatie? Bovendien biedt het verklaren van het grote aantal graven in de catacomben door een organisatie-structuur die vergelijkbaar is met die van de *collegia* evenwel nog geen verklaring voor het ontstaan. De zone in de Domitilla-catacombe die aan het *collegium* van de *mensores* wordt toegeschreven

christelijke *collegia* in gebruik werden genomen zijn slechts heel hypothetisch en niet ondersteund door overtuigende argumenten.

¹ Pergola 1990, 167–184; Pergola 1999, 214 (Pergola dateert het geheel hier per vergissing rond het midden van de derde eeuw n.Chr. in plaats van rond het midden van de vierde eeuw n.Chr.); Rebillard 1999a, 282; Rebillard 2003, 69–70.

² Focchi Nicolai 1998, 87; De Santis 1997, 80; Pergola 1999, 214; Provoost 2000a, 49 (Dom. 74). Wilpert 1887, 20–41: Wilpert is de eerste die in bepaalde van de afbeeldingen reële scènes uit het leven herkent. Hij poneert de vraag of de volledige regio rondom de “*cripta degli Apostoli grandi*” (of het *cubiculum* van het *collegium* van *pistores*) misschien toebehoorde aan personen die in verband kunnen worden gebracht met de *annonae*.

³ Rebillard 1999a, 280–281. Zie ook daar voor verdere inscripties uit de vierde eeuw en later die op het verder bestaan van *collegia* wijzen: het betreft hier onder meer een inscriptie uit Ravenna die melding maakt van een bijzetting van een Afrikaan door een *collegium*; *collegia* van geldwisselaars, van lijnwaadhandelaars, van vrouwen gewijd aan de Maagd en van vrouwen gewijd aan de locale martelares Charitine, allen uit Korykos (Cilicië) met een eigen gemeenschappelijke begraafplaats.

⁴ Rebillard 1999a, 282.

⁵ Rebillard 2003, 70. Het betreft hier een door Rebillard zelf naar voren gebrachte hypothese. Vergelijk deze hypothese evenwel met de sterker beargumenteerde hypothese in verband met christelijke familiale “verenigingen” die geleid zouden hebben tot een overname door de Kerk van de in oorsprong zelfstandige familiehypogea in: De Visscher 1951, 39–54 (zie verder). Het moet wel vermeld worden dat Rebillard wél verwijst naar Brandenburg 1984, 15 waarin Brandenburg aangeeft dat er ook *collegia* van 3000 leden bestonden. Maar dit is in de eerste eeuw n.Chr. Chronologisch gezien is het zeer onwaarschijnlijk dat dit enige invloed had op het ontstaan van de eerste christelijke hypogea of primitieve kernen die zullen uitgroeien tot de catacomben. (Zie gelijkaardige conclusies in hoofdstuk drie.)

is te dateren in de tweede helft van de vierde eeuw en ligt dus niet aan de basis van één van de kernen van deze catacombe.¹

In hoofdstuk twee werd bij de studie van de pagane hypogea nergens een aanduiding aangetroffen die wijst in de richting van hypogea die aangelegd en georganiseerd werden door of bezit waren van *collegia*. Zelfs al zou deze (epigrafische) informatie verloren zijn gegaan, dan nog moet men kunnen verklaren waarom de primitieve kernen van catacomben (én de familiehypogea) van waaruit catacomben ontstonden, van meet af aan groter waren dan de pagane hypogea (zie hoofdstuk 3 voor een vergelijking van de patronen van christelijke en pagane hypogea). Dus zelfs al zouden de christenen (en dus niet de Kerk) zich in een soort “pseudo”-*collegia* verenigd hebben, waarbij één, twee, drie, of meer *collegia* samen een gemeenschappelijke kern oprichtten, dan nog kan de christelijke organisatie in “pseudo”-*collegia* niet gekoppeld worden aan de organisatie van pagane *collegia*. De pagane *collegia* maakten namelijk hoofdzakelijk in de eerste eeuw n.Chr. gebruik van grote columbaria om tezamen met andere *collegia* graven aan te leggen of te kopen. Daarna treffen we alleen nog maar kleine columbaria en mausolea aan waarin *collegia* actief waren (zie hoofdstuk 5). Bovendien kon in hoofdstuk drie op overtuigende wijze aangetoond worden dat de eerste kernen van waaruit catacomben ontstonden hoofdzakelijk in oorsprong private (familie) hypogea waren. Pas vanaf 250 n.Chr. nemen deze af ten voordele van de primitieve kernen. Indien dergelijke primitieve kernen inderdaad zouden kunnen toegeschreven worden aan christelijke “pseudo”-*collegia*, dan stelt zich automatisch de vraag waarom dergelijke primitieve kernen pas in grote mate vanaf 250 n.Chr. verschijnen.

Tenslotte rest de (misschien zelfs belangrijkste) vraag hoe men een dergelijke organisatie *in situ* moet zien te traceren. Zijn uitdiepingen van de gangen in de primitieve kernen ook toe te schrijven aan dergelijke “pseudo”-*collegia* of niet? En hoe verklaart men geattesteerde versmeltingen van dergelijke kernen? Moet men er van uitgaan dat één *collegium* eigendommen inpalmt van een ander *collegium* en dat de leden van het laatste *collegium* dan moeten overstappen naar het eerste *collegium*? Bovendien moet men zich ook afvragen of de leden van dergelijke “pseudo”-*collegia* financieel draagkrachtig genoeg waren om grote ondergrondse structuren te laten aanleggen én een eigen graf te bekostigen. De door Rebillard vooropgestelde hypothese roept veel meer vragen op dan dat ze antwoorden biedt en is dan ook zeer onwaarschijnlijk. Het voorbeeld van het *collegium* van de *mensores* in de Domitilla-catacombe kan dus niet zonder meer geëxtrapoleerd worden naar alle kernen en regio's van catacomben of naar alle fasen van een catacombe (van het ontstaan tot latere uitbreidingen van bestaande regio's).

Rebillards hypothese moet verder ook nog geplaatst worden tegen de achtergrond van zijn opvatting over de band tussen de joodse en christelijke catacomben. Volgens hem kan het argument als waren de joodse catacomben van Rome ook gemeenschappelijke catacomben niet ingeroepen worden als bewijs voor het gemeenschappelijke karakter van de christelijke catacomben. De joodse catacomben van Rome kunnen volgens Rebillard op basis van de epigrafische bronnen namelijk niet toegewezen worden als het bezit van een specifieke synagoge (net zomin als ook de catacomben niet kunnen toegewezen worden aan kerkelijke *regiones*). Noch zijn er bewijzen voor dat de joodse catacomben onder een centraal en gemeenschappelijk beheer stonden. Hiervoor verwijst Rebillard naar de slechts uitzonderlijk geattesteerde tussenkomsten van religieuze leiders uit Palestina en de Diaspora in het familiale domein van het funeraire gebeuren. Als enige oplossing voor de organisatie verwijst Rebillard naar de door Williams gesuggereerde hypothese als zouden de grote joodse catacomben van Rome aangelegd en georganiseerd zijn naar het voorbeeld van de pagane

¹ Zie hoofdstuk 3 voor het ontstaan van de Domitilla-catacombe uit verschillende kernen.

maatschappij. Williams omschrijft de uitvoerders van dit proces met de term “*consortia*”, namelijk personen die gespecialiseerd waren in het aanleggen van funeraire constructies. Dit verklaart volgens haar ook meteen waarom er grote structurele verschillen (bijvoorbeeld planmatige aanleg versus lukrake uitbreidingen) in de joodse catacomben van Rome voorkwamen. Via deze *consortia* konden de joden vervolgens net zoals hun contemporaine pagane stadsgenoten een graf aankopen voor zichzelf en/of hun familie.¹

Ook deze hypothese is problematisch, in het bijzonder omdat Williams haar hypothese niet probeert te ondersteunen met archeologische of historische argumenten. Het spreekt voor zich dat er inderdaad groepen werklieden nodig waren voor de aanleg van de grote ondergrondse grafconstructies. Men denke hierbij bijvoorbeeld aan de *socii columbarii* waarbij de curatoren belast waren met het oprichten en onderhouden van grafconstructies.² Belangrijk is echter te weten of dergelijke *consortia* van werklieden ook effectief de eigenaar waren van hun ingerichte grafconstructies. Zoals verder nog uitgebreid zal worden aangetoond speelden de *fossores* de belangrijkste rol in de aanleg en decoratie van de christelijke catacomben in Rome. Maar niets wijst erop dat zij de eigenlijke eigenaars waren van de catacomben. Het enige zekere element is dat zij graven verkochten. Dit is bovendien volledig in overeenstemming met Hippolytus, *Traditio Apostolica* 40 waarin gesteld wordt dat de christenen alleen het uurloon van de *fossor* en het materiaal voor het graf dienden te betalen. En het was de Kerk die instond voor hen die verantwoordelijk waren voor de bewaking van de begraafplaatsen, een functie die ook aan de *fossores* was toevertrouwd. Het is met andere woorden duidelijk dat de *fossores* op zijn minst financieel afhankelijk waren van de Kerk en dat er geen argumenten zijn om de *fossores* als eigenaars van de catacomben te beschouwen.

2.5 Besluit

De mogelijkheid voor christenen om vóór 200 n.Chr. op individuele basis een graf aan te schaffen buiten de Kerk om is op overtuigende wijze aangetoond op basis van de archeologische gegeven en literaire bronnen voor individuele bijzettingen in pagane *sub divo*-necropolen, pagane familiegraven en grafconstructies van pagane *collegia*. Maar men kan daarnaast ook concluderen dat geen enkele hypothese die het ontstaan van de catacomben koppelt aan individuen (hetzij verenigd in *collegia*, hetzij als kopers van graven via *consortia*) een bevredigend antwoord biedt op de vraag naar de organisatie in de christelijke grafconstructies omdat dergelijke hypothesen niet archeologisch te bewijzen zijn.

De sociale status van de christenen die op individuele basis zich van een graf voorzagen is redelijk homogeen. Het zich verschaffen van een eenvoudig *sub divo*-graf in een necropool, een graf in een familiebegraafplaats of een graf in een grafconstructie van een *collegia* getuigen dat deze christenen niet tot de allerhoogste sociale lagen van de bevolking behoorden. Evenzeer kan op basis van de graven besloten worden dat de christenen ook niet meteen tot de laagste of allerarmste bevolkingslaag gerekend dienen te worden. Elk van de drie geattesteerde individuele bijzettingmogelijkheden voor christenen kan gekoppeld worden aan de middenklasse. Een scherpere indeling is evenwel niet mogelijk wegens de sociale stratificatie problematiek van de laat-antieke maatschappij.

¹ Rebillard 1997, 759–760. Zie ook Williams 1994, 165–182 (vooral 177–178, 181–182) . Zie evenwel ook Rutgers 2000b, 98–99 voor kritische bedenkingen bij de gehanteerde benadering van de joodse catacomben zoals dit onder meer in Williams 1994 het geval is.

² Zie Waltzing 1895–1900 (1), 258–263.

Over de “politieke” aspiraties of drijfveren die achter de welbepaalde keuze voor een graf liggen, kan slechts met de nodige voorzichtigheid een uitspraak gedaan worden. Kenmerkend voor de drie mogelijkheden die het individuele christenen mogelijk maakten zich een graf te verwerven is de afwezigheid van de drang of verplichting om apart en dus niet tussen heidenen begraven te worden. Voor christenen die in een pagaan familiegraf begraven werden, kan natuurlijk ook aangegeven worden dat deze situatie veeleer ingebed ligt in het gegeven dat het funeraire gebeuren in de pagane maatschappij een familiaal gebeuren was. Hier is er dus misschien niet zozeer sprake van een bewuste keuze door de christenen, maar een zich schikken naar de normale gang van zaken. Wat de “politieke” aspiraties waren van de christenen die lid werden van een *collegium* is moeilijk te achterhalen. Waarschijnlijk lag hun doelstelling in het zich geborgen weten in een sociaal netwerk. Dat het verwerven van een graf één doelstelling kan geweest is, is goed mogelijk. Maar aangezien pagane *collegia* niet als hoofdoel een funeraire activiteit hadden, is het ook zeer onwaarschijnlijk dat dit door de christenen bij *collegia* werd nagestreefd als enige opzet.

Over het juridische aspect bij individuele christelijke graven kan men kort zijn. Er zijn geen wetteksten bekend die expliciet het bijzetten van christenen in een pagane funeraire context verbieden. Voor familiegraven was het de grafeigenaar die dit kon toestaan. Wat betreft het economische aspect kan verwezen worden naar de sociale achtergrond van de christenen. Christenen die in een *sub divo*-grafveld werden bijgezet in bijvoorbeeld een *a cappuccina*-graf beschikten afhankelijk van het (her-)gebruik van de materialen waaruit het graf was opgetrokken over een zekere economische draagkracht. Daartegenover kan men bijvoorbeeld amforengraven plaatsen die getuigen van een mindere economische draagkracht. Deze karkarakteristieken wijzen duidelijk op personen van de middenklasse maar geven meteen ook aan dat de op het eerste gezicht homogene groep van de middenklasse meer gedifferentieerd was dan op basis van het archeologisch materiaal vaak kan achterhaald worden. Voor de religieus-rituele aspecten volstaat het erop te wijzen dat de christenen temidden paganen werden bijgezet. Dit wijst erop dat er in de eerste twee eeuwen n.Chr. schijnbaar geen door de Kerk opgelegd gebod bestond om christenen apart te begraven. Hieruit kan worden afgeleid dat de christelijke identiteit tijdens de eerste twee eeuwen n.Chr. meer een “*trial and error*” was, dan een volledig uitgewerkt en opgelegd gegeven.

3. De funeraire organisatie door de familie

3.1 Inleiding

In dit onderdeel wordt de funeraire organisatie door de christelijke families bestudeerd. De reden hiervoor is drieledig. Ten eerste werd in hoofdstuk vijf duidelijk dat de familie een vooraanstaande plaats innam in de funeraire organisatie in de antieke maatschappij. Hoewel duidelijk werd dat de rol van de familie in de funeraire organisatie in de antieke maatschappij niet steeds mag verabsoluteerd worden (zie bijvoorbeeld de mindere invloed van families bij de individuele graven in *sub divo*-necropolen) kan men veronderstellen dat ook bij de christenen, die ook in deze maatschappij leefden, de familie eveneens deze rol vervulde.¹ Ten tweede vormen de familiegrafconstructies chronologisch

¹ Zie bijvoorbeeld Purcell 1987 voor de historische evolutie van de familiegraven en de redenen, namelijk *public display* en euergetisme, waarom deze ontstonden en verder ook nog Saller 1984, 124–156; Shaw 1984, 457–497; Shaw 1991, 66–90 voor de studie van de inscripties door Saller en Shaw waaruit volgens hen de organisatie van de familiegraven kan afgeleid worden en het primaire belang van de kernfamilie overduidelijk is. Voor een terechte kritiek op laatste methode, zie onder meer Morris 1992, 158 en Hope 1997a, 77–78, 80.

gezien een duidelijke overgang tussen de eerste individuele graven van christenen en de latere gemeenschappelijke begraafplaatsen, de catacomben. Ten derde werd in het derde hoofdstuk van deze dissertatie op basis van het archeologische materiaal duidelijk dat veel gemeenschappelijke begraafplaatsen (en vooral die vóór 250 n.Chr.) ontstaan zijn uit familiebegraafplaatsen. De familiebegraafplaatsen vormen dus in veel gevallen schijnbaar de basis voor het ontstaan van de catacomben. Het valt dan ook te verwachten dat met een studie van de funeraire organisatie in christelijke families omwille van de drie aangehaalde argumenten reeds een eerste inzicht kan verkregen worden in het ontstaan en de redenen voor de aanleg van de catacomben.

3.2 De christelijke families

Indien men de funeraire organisatie binnen de christelijke families wil bestuderen, dan moet men eerst nagaan of de christelijke families gelijk samengesteld waren zoals de pagane families. Een verschil in samenstelling kan namelijk van invloed zijn in de funeraire organisatie voor die familie.

In de Keizertijd kan men twee types families onderscheiden. Enerzijds is er de familie als ideologisch ideaal voor de elite, dit wil zeggen de familie als geheel van generaties van verwanten langs de mannelijke afstamming langs wie macht en bezit verworven werden én doorgegeven werden. In de praktijk vertaalt deze ideologische familie zich in de *extended family*. Hiertoe behoren alle in leven zijnde familieleden én het personeel van de familie. Anderzijds is er de geïndividualiseerde kernfamilie bestaande uit de vader, de moeder en de kinderen die zich onttrok aan de autoriteit van de vader, aan de principes van de mannelijke aftakking en aan de strikte overdracht van goederen. Vooral dit type familie is karakteristiek voor een stedelijk milieu.¹ Over de eigenlijke structuur van de christelijke families uit de periode vóór Constantijn bestaat volgens Nathan geen éénsluitend beeld. Over kinderen werd bijvoorbeeld nergens uitvoerig geschreven in de eerste drie eeuwen n.Chr. Wanneer in de primaire bronnen sprake is van de familie, seksualiteit, huwelijk, kinderen en overspel, lag de opzet van de auteur veeleer bij het weergeven van een moraal of een orthodox geloof dan bij het beschrijven van de eigenlijke christelijke familie. Bepaalde christelijke schrijvers vielen zelfs het Romeinse ideaalbeeld van het huwelijk als plaats voor procreatie aan door kuisheid te promoten als de weg naar heil. Ook de kennis over christelijke slaven is beperkt. Zeker is dat er *liberti* onder de christenen gerekend werden. Een goed voorbeeld hiervan is Callixtus, de vermeende bouwheer van de Area I van de Callixtus-catacombe en latere paus.²

Ondanks het weinig genuanceerde beeld dat van de christelijke families uit de eerste drie eeuwen n.Chr. kan gereconstrueerd worden, lijkt het erop dat bepaalde christelijke families evenals hun pagane tegenhangers eveneens over slaven en *liberti* konden beschikken en dus als *extended families* moeten worden gekenmerkt. Deze vaststelling doet vermoeden dat de funeraire organisatie binnen christelijke families niet wezenlijk verschilde van die

¹ Shaw 1991, 69. Zie verder ook Nathan 2000, 15–37 voor een bondige maar gedetailleerde visie hierover.

² Nathan 2000, 11, 37–54. Zie ook daar voor talrijke verwijzingen naar de primaire literatuur die Nathans opinie ondersteunen. Zie ook Brown 1990, 3–49 en 68–70 waarin omstandig de christelijke leer met betrekking tot de families afgewogen wordt ten opzichte van de pagane en joodse opvattingen hieromtrent. Het moet benadrukt worden dat de familie van meet af aan (dit is vanaf Paulus) een belangrijk kernpunt vormden in de christelijke opvattingen omdat men de bestaande maatschappelijke banden wilde behouden. Bovendien hielpen gezinshoofden bij de verspreiding van de christelijke leer. De reacties bij christelijke schrijvers rond het midden van de tweede eeuw n.Chr. bewijzen dat het gezin nog steeds een beproefde wijze was voor het verspreiden van het christendom. Marcion's en Tatianus' resolute oproep tot een totaal verbod op geslachtsverkeer werd dan ook niet algemeen positief onthaald. Dergelijke wijze van leven zette de verdere groei van de Kerk op de helling.

binnen de pagane families: ook de christenen dienden waarschijnlijk in te staan voor een graf voor hun slaven en *liberti*.

3.3 De wetgeving inzake familiegraven

Op basis van het gegeven dat de christelijke families in grote mate structureel overeenkomen met de pagane families en wetende dat wetgeving zich niet bemoeide met de eigenlijke organisatie binnen het familiegraf (bijvoorbeeld geen verbod op het begraven van “anders-gelovigen” in een familiegraf) kan er vanuit worden gegaan dat de wetgeving die van toepassing was op pagane familiegraven dezelfde zal zijn geweest voor christelijke familiegraven. De funeraire wetgeving werd reeds behandeld bij de pagane familiehypogea. De teneur was dat er sprake was van een liberaal en pragmatisch gevoerde politiek: de grafeigenaar, en na hem zijn erfgenamen, vormden de instanties die het reilen en zeilen in de grafconstructie in goede banen dienden te leiden. Het enige element waar nog kort moet worden op ingegaan is het private karakter van dergelijke familiegraven.

Bij de bestudering van het christelijke funeraire materiaal werden de christelijke begraafplaatsen ingedeeld in drie groepen: de steeds zelfstandig gebleven hypogea, de in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen. De eerste groep bestond hoofdzakelijk uit familiehypogea. Bij de tweede groep lag de situatie reeds anders: acht hypogea werden aanvankelijk opgericht in familieverband ten opzichte van vijf hypogea die van meet af aan voor een gemeenschap bestemd waren. Bij de primitieve kernen werd duidelijk dat alle constructies voor een grote gemeenschap bestemd waren en niet in familieverband opgetrokken waren. De hypogea die aan families toebehoorden worden als “privaat” omschreven en dit in tegenstelling tot de grafconstructies die voor een grotere groep bestemd waren en bijgevolg als “gemeenschappelijk” omschreven worden.¹

Rebillard meent dat de tegenstelling tussen “privaatrechterlijke begraafplaatsen” en “gemeenschappelijke begraafplaatsen” een niets zeggende antithese is. Termen als *privaat* of *gemeenschappelijk* dragen hierin volgens hem geen enkele juridische betekenis. Hij verwijst hiervoor naar de anonieme catacombe van de *via Latina / Dino Compagni* waaraan Ferrua de term “privaat” koppelde. Deze term moet volgens laatste verklaren waarom er in dit hypogeum niet christelijke afbeeldingen in zijn aangebracht die de Kerk nooit zou hebben toegelaten in haar eigen begraafplaatsen.² In deze dissertatie echter wordt de term “privaat” wel degelijk met een juridische connotatie aangewend. Het is duidelijk dat de familiehypogea van de christenen onder dezelfde wetgeving vielen zoals die van hun pagane medemensen. Rebillard wijst er bovendien zelf op (en dit is deels tegenstrijdig met zijn hierbovenstaande uitspraak) dat dergelijke familiehypogea zich waarschijnlijk aan de kerkelijke controle onttrokken én dat er geen religieuze redenen waren voor christenen om zich niet volgens het familiaal of erfelijk grafrecht te laten begraven.³ Het is dus duidelijk dat de familiehypogea juridisch gezien inderdaad *privaatrechterlijk* waren: deze hypogea waren eigendom van één of in sommige gevallen meerdere families.⁴

¹ Zie bijvoorbeeld Pergola 1999, 125 en Reekmans 1986a, 11 en 14 waarin het hypogeum van het Coemeterium Jordanorum als een *privaat* familiehypogeum geduid wordt, terwijl de regio I of de regio van het centrale *arenarium* in de Priscilla-catacombe in Fiochi Nicolai 1998, 17–18 als één van de grootste *gemeenschappelijke* begraafplaatsen van zijn tijd genoemd wordt.

² Rebillard 1997, 761–762; Rebillard 2003, 46–47. Voor de toekenning van het predikaat “privaat” aan de anonieme catacombe van de *via Latina*, zie Ferrua 1960a, 89–91.

³ Rebillard 2003, 42 en 47.

⁴ Pace Pergola 1999, 89–90 en Testini 1966, 141. Zie ook Pergola 1983, 245–246 waarin naast de familie ook *collegia* als eigenaars van christelijke hypogea worden aangeduid. Deze toewijzing gebeurde op basis van de

3.4 De funeraire organisatie binnen de christelijke families

Het is noodzakelijk om de eigenlijke funeraire organisatie binnen de christelijke families te bestuderen omdat hierin reeds een kiem kan zijn gelegd voor de funeraire organisatie van de gemeenschappelijke begraafplaats van de christenen. De grondlegger voor de reconstructie van de christelijke familiale funeraire organisatie was G.B. de Rossi. Zijn theorie vond gedurende de gehele twintigste eeuw grote aanhang. Toch werden ook vanaf het midden van de twintigste eeuw kanttekeningen geplaatst bij zijn reconstructie.

De eerste christelijke begraafplaatsen konden volgens de Rossi op twee manieren zijn ontstaan: ofwel “in de schaduw van de wet”, ofwel via privaat bezit. Deze laatste optie is de juiste volgens de Rossi omdat de eerste christelijke begraafplaatsen namelijk familiegraven waren waarin familieleden, vrienden, *liberti*, *clientes* én arme christenen werden bijgezet. Het bezit van dergelijke, geïsoleerd gelegen, begraafplaats stond onder het privaatrecht.¹ Vervolgens legde de Rossi de link met de *collegia funeraticia*. Hij meende dat deze colleges een dergelijk grote populariteit genoten, dat ook christelijke families zich organiseerden in *collegia* naar het voorbeeld van pagane familiale *collegia* zoals dat van Sergia Paulina (zie ook verder). Als voorbeeld van een dergelijk christelijk *collegium* verwijst hij naar het *collegium Eutyriorum* in de zogenaamde S. Sotere-regio in de Callixtus-catacombe.² In een *cubiculum* in deze zone werd een inscriptie aangetroffen waarop de naam “Eutyriorum” vermeld werd. De inscriptie dateert uit het einde van de derde eeuw n.Chr. Volgens de Rossi is dit de *titulus* van het *cubiculum*. Er zijn talrijke (ook pagane) voorbeelden bekend van dergelijke vergriekste namen die in de genitief meervoud staan. Met de naam worden alle leden van het familiale funeraire college bedoeld. Met de Eutyrii kan bewezen worden volgens de Rossi dat ook christenen dergelijke familiale funeraire colleges kenden.³ Het *cubiculum* van de Eutyrii telde in de eerste fase ongeveer 30 graven. Na een uitbreiding was er ruimte voor 50 graven.⁴

Het idee dat christelijke families zich organiseerden in *collegia funeraticia* vond ook aanhang bij Duchesne en Waltzing. Een dergelijke organisatie zorgde er niet alleen voor dat men als christen zeker was van een graf, want een privaat eigenaar kon eventueel zijn geloof nog afvallen en zijn begraafplaats ontoegankelijk maken voor christenen, maar verklaarde ook meteen waarom niet-familieleden in christelijke familiegraven konden worden bijgezet. Want, aldus Waltzing, ook bij de pagane medeburgers werden niet-familieleden in familiegraven toegelaten. Deze groepen werden in het onderzoek (met name door de Rossi) omschreven als “familiale en private *collegia*”.⁵

Ook in het recente onderzoek door Sordi en Bonfiali werd er nog steeds van uitgegaan dat de eerste christelijke familiebegraafplaatsen georganiseerd werden door familiale

hypothese dat het zogenaamd neutrale hypogeum A van de Flavii Aurelii zou kunnen toebehoord hebben aan een *collegium*. Het moet evenwel benadrukt worden dat in het archeologische materiaal géén aanduidingen zijn aangetroffen die het rechtvaardigen om christelijke hypogea aan *collegia* toe te wijzen.

¹ de Rossi 1864–1877, I, 101–102, 195; de Rossi 1864–1877, III, 508; de Rossi 1865, 89–90.

² de Rossi 1864–1877, III, 508–514. De toenemende populariteit van dergelijke *collegia* wijst de Rossi toe aan de wetgeving (*Digestae* 47, 22, 1) die het volgens hem toeliet om *collegia funeraticia* op te richten. Voor de S. Sotere-regio: zie Pergola 1999, 200. Deze regio ontwikkelde zich tussen ongeveer 330 n.Chr. en het einde van de vierde eeuw n.Chr. De regio is met een zekere regelmatigheid aangelegd. Typisch zijn de monumentale grafkamers met een rijkelijke architectuur die als een imitatie van bovengrondse ronde mausolea kunnen geïnterpreteerd worden.

³ de Rossi 1864–1877, III, 37–40; de Rossi 1885, 83 (christenen vormen *collegia*, namelijk zogenaamde *collegia funeratici famigliari*). Voor de inscriptie van de Eutyriorum, zie ICVR IV, 9812.

⁴ de Rossi 1864–1877, III, 87–88.

⁵ Duchesne 1906, 382; Duchesne s.d., 393–394 en 399–400; Waltzing 1914, col. 2107–2108 en 2130. Voor de Rossi in verband met *collegia famigliari e privati*, zie: de Rossi 1877a, 705–711.

funeraire colleges. Hiervoor verwijzen ze naar een twintigtal inscripties die opgegraven werden op een begraafplaats nabij de Piazza dei Navigatori. Deze inscripties zijn volgens Sordi te dateren op het einde van de eerste of begin van de tweede eeuw n.Chr. Bepaalde van deze inscripties maken melding van een *collegium quod est in domo Sergiae Paullinae*.¹ Andere inscripties vermelden *collegium familiae Sergiae Paullinae*.² Eén inscriptie vermeldt *Collegium m(aiorum) et mino(rum qui) sunt in (domo) Sergiae Paullinae*.³ Sordi (en Caviglioli) trekken het besluit dat de hier begraven personen tot een christelijk *collegium* behoorden.⁴ Op overtuigende wijze wisten Bonfioli en Panciera echter de christelijke duiding te ontcrachten.⁵ Sordi kon dan ook niet anders dan toegeven dat er inderdaad géén expliciet christelijke aanduidingen zijn.⁶ Deze conclusie lijkt inderdaad de enige correcte. Gezien de bewijslast die tegen het bestaan van dit vermeende christelijke *collegium* kan ingebracht worden, kan dit voorbeeld niet langer als bewijsmateriaal gebruikt worden voor het bestaan van christelijke familiale *collegia*.⁷

Anderzijds maakt Sordi terecht de opmerking dat het *collegium* van Sergia Paulina een legaal college is. Op basis van de inscripties blijkt namelijk dat het college een funerair doel had, dat er een intern hiërarchie bestond, dat de leden geld bijeenbrengen voor begrafenissen, dat het *collegium* zelf of de *liberti* de oprichters waren van de graven en dat de leden van het *collegium* de slaven en *liberti* van de familie (en één buitenstaander) zijn.⁸ Dit zijn inderdaad allemaal elementen die typisch zijn voor legale pagane *collegia* zoals in hoofdstuk vijf aangetoond kon worden.

De vraag is echter of er genoeg argumenten zijn die aantonen dat de eerste christelijke begraafplaatsen in de vorm van familiegraven door *collegia* georganiseerd werden. In hoofdstuk vijf werden reeds argumenten aangevoerd die het bestaan van pagane funeraire colleges in de strikte zin van het woord ontcrachten. Er is geen reden om aan te nemen dat christenen zich wel in strikt funeraire *collegia* organiseerden. We moeten dan ook de Rossi's hypothese afwijzen. Bovendien moet het benadrukt worden dat nergens in de christelijke familiale hypogea tijdens de eerste fase aanduidingen werden aangetroffen die erop wijzen dat er christelijke familiale *collegia* (hier in de ruimere zin van het woord) actief waren. De *collegia* zoals we die konden reconstrueren voor de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr. komen hier dus niet voor. Dat er in latere fasen van christelijke begraafplaatsen wél *collegia* actief waren, doet niets aan deze stelling af. Maar hoe werden de vroegste christelijke familiegraven dan wel georganiseerd? Hun opvallende grootte ten opzichte van bepaalde kleine pagane familiehypogea doet vermoeden dat in de christelijke hypogea niet alleen de kernfamilie werd bijgezet en dat er dus een andere organisatiewijze was. Die organisatievorm kan evenwel niet aan *collegia* toegeschreven worden.

¹ Namelijk C.I.L. VI, 9148 (van de *arcarius* van het *collegium*), 9149, 10261 en 10262.

² Namelijk C.I.L. VI, 10260 en 10263.

³ Namelijk C.I.L. VI, 10264.

⁴ Sordi 1971, 369–371.

⁵ Bonfioli 1971–1972, 185–201; Bonfioli 1972–1973, 133–138.

⁶ Sordi 1979, 14–16. Maar in Sordi 1984, 195–196 herneemt Sordi evenwel haar vroegere standpunt: het betreft hier wel degelijk een christelijk *collegium*. Haar argument dat de *Dis Manibus*-dedicaties niet *ipso facto* een christelijke duiding in de weg staan, klopt. Een mogelijke verklaring voor het aanwenden van een dergelijke dedicatie door christenen kan zijn dat men op deze wijze het graf duidelijk tot een *res religiosa* wilde maken: zie bijvoorbeeld Caldelli 1997 en Rebillard 2003, 56. Maar het lijkt niet verantwoord om deze “mogelijkheid” zonder verdere argumentatie als een vaststaand gegeven toe te passen.

⁷ Pace Rebillard 2003, 56–57. *Contra* Kloppenborg 1996, 23.

⁸ Sordi 1979, 18–19.

In 1951 publiceerde De Visscher zijn hypothese van de “*pseudo-fundations funéraires*”.¹ Hiermee doelde hij op de gehele groep van grafrechthouders (meestal zo niet altijd de *liberti* van de oprichters). Deze komen talrijk voor in de grote grafconstructies van rijke families tijdens de tweede en derde eeuw n.Chr. Dergelijke “verenigingen” kunnen evenwel niet gelijkgesteld worden aan *collegia*. Ze kunnen slechts terugvallen op fragiele juridische regels. De drijfveer voor het “oprichten” van dergelijke “verenigingen” vloeide voort uit een wisselwerking: enerzijds wilde de oprichter van het graf zijn naam doen verder leven en anderzijds wilden de *liberti* zich ook van een graf verzekeren. Het nadeel is dat dergelijke “verenigingen” slechts een kort leven beschoren zijn. Volgens De Visscher lieten rijke christenen hun begraafplaats eveneens na aan hun *liberti*. Het niet publieke karakter en het niet onderworpen zijn aan de formaliteit van de autorisatie van dergelijke pseudo-stichtingen moet in zijn optiek aanlokkelijk geweest zijn voor de christenen. Bijgevolg zal een dergelijke organisatie voor de christenen niet verschillend geweest zijn van andere funeraire concessies in het voordeel van de *liberti* en hun nageslacht van pagane families. Desalniettemin is er volgens De Visscher één fundamenteel onderscheid tussen de christelijke en pagane pseudo-verenigingen. Daar waar het pagane genootschap doorgaans een kort leven beschoren was, bleven christelijke genootschappen langer actief omdat zij via het geloof een sterk bindmiddel hadden. Deze band verklaart tevens waarom ook niet familie-leden in dergelijke familiebegraafplaatsen werden bijgezet: door het gemeenschappelijke geloof werden christelijke familiegraven opgesteld voor andere christenen.²

Deze hypothese wordt verder ondersteund door het christelijke epigrafische materiaal. Hoewel er geen christelijke graf-*tituli* bekend zijn met de stereotiepe formulering *libertis libertabusque* is het wel bekend dat de er onder de christenen *liberti* en *patroni* leefden. Het is zeer aannemelijk dat deze christelijke *patroni* net als de pagane *patroni* hun graven aan hun *liberti* nalieten.³ De Visscher's hypothese wordt tevens bevestigd door het archeologisch materiaal. Net zoals bij de pagane familiegraven treffen we bij de christelijke hypogea een zichtbare opdeling aan tussen de familie die werd bijgezet in gedecoreerde *cubicula* met luxueuze graftypes en de aanverwanten die werden bijgezet in eenvoudige *loculi* in de gangen.⁴ Bovendien werd in hoofdstuk 3 duidelijk dat de christelijke in oorsprong

¹ Men moet er echter wel rekening mee houden dat De Visscher zich voor het archeologische materiaal dat hij aanwendde voor zijn hypothese baseerde op Styger. Bepaalde inzichten zoals de gelijkstelling van de Area I van de Callixtus-catacombe als begraafplaats van clerici en de dateringen van het ontstaan van bepaalde begraafplaatsen ontleende De Visscher aan Styger. Deze inzichten en dateringen zijn op overtuigende wijze in het moderne catacomben-onderzoek weerlegd.

² De Visscher 1951, 43–53.

³ Zie voor het epigrafisch materiaal Constantini 1997, 181–183 en Janssens 1981, 179–181. Het betreft: ICVR IV 9678 (een man wordt bijgezet door *liberti*; ca. 250 n.Chr. op basis van formulering en paleografie; Callixtus-catacombe); ICVR IV 10085 (een vrouw wordt bijgezet door *liberti*; ca. 250 n.Chr. op basis van formulering en paleografie; Callixtus-catacombe); ICVR IV 17246 (een man die zelf een keizerlijk *libertus* is, wordt bijgezet door *liberti*; consulaire gedateerde inscriptie in 217 n.Chr.; via Labicana); ICVT IV 26460 (een *libertus* voert werkzaamheden uit voor een martelaar; ca. 350 n.Chr. op basis van de formulering; Pamphilus-catacombe); ICVR IV 27029 (een keizerlijke *libertus* voorziet in een graf voor zijn vrouw en dochter; begin derde eeuw op basis van formulering en namen; Hermes-catacombe); ICVR IV 14146 (een man wordt bijgezet door mede-*liberti*; onzekere datering; Praetextatus-catacombe); ICVR IV 15731 (een man wordt bijgezet door mede-*liberti*; derde eeuw op basis van formulering; Ad Decimum-begraafplaats); ICVR IV 15931 (een man voorziet in graf voor broeders en mede-*liberti*; derde eeuw op basis van formulering en namen; hypogeum van de Aurelii langs de viale Manzoni [zie evenwel ook hoofdstuk 4 voor een discussie aangaande de religieuze toewijzing van het hypogeum]); ICVR 17340 (vermelding van mede-*liberti*; ca. 336 n.Chr. (zonder verantwoording); nabij de Callixtus-catacombe). Op basis van ICVR IV 23272 is het ook zeker dat de christenen slaven hadden: de uit de Priscilla-catacombe afkomstige rond 250 n.Chr. gedateerde inscriptie vermeldt de *manumissio* van zeven slaven naar aanleiding van het overlijden van de dochter van Secundus en Rufina.

⁴ Zoals mij door V. Luciani werd toegelicht tijdens een bezoek aan de Agnese-catacombe valt een dergelijke klassieke “familie-organisatie” ook af te leiden in bepaalde *cubicula* van de catacomben. Hierbij worden de

zelfstandige hypogea gedurende een lange tijd in gebruik waren alvorens ze werden opgenomen in een catacombe. Pagane hypogea werden meestal veel vlugger verlaten. Het systeem van de door het geloof verbonden pseudo-verenigingen verklaart waarom christelijke begraafplaatsen wel langer in gebruik bleven. De stelling dat het geloof de band vormde in de pseudo-verenigingen is natuurlijk moeilijk te bewijzen, maar andere overtuigende alternatieven zijn er niet.

Nu onderzocht is hoe de “macro-organisatie” van christelijke familiehypogea functioneerde, moet nog nagegaan worden of we ook inzicht kunnen krijgen in de “micro-organisatie”. De meest voor de hand liggende bronnen die hiervoor kunnen aangewend worden, zijn de inscripties (zie hoofdstuk 5 bij “de funeraire organisatie door de familie”), die evenwel niet in representatieve hoeveelheden zijn overgeleverd. Wat het aantal overgeleverde christelijke funeraire inscripties met vermelding van persoonlijke familie-relaties betreft, is er namelijk slechts één voorbeeld bekend voor de tweede eeuw n.Chr. en slechts twintig voorbeelden voor de derde eeuw n.Chr.

Zoals Shaw heeft aangetoond, vertegenwoordigt dit aantal inscripties nauwelijks twee procent van alle christelijke funeraire inscripties met vermelding van relaties uit de eerste zes eeuwen n.Chr. uit Rome. In het gebrek aan vermeldingen van de persoonlijke relaties (in tegenstelling tot de inscripties uit de pagane maatschappij waarop dergelijke relaties wel veelvuldig geattesteerd zijn) ziet Shaw een verandering in de attitude: in de christelijke funeraire inscripties treedt tussen de derde en zevende eeuw n.Chr. een *secular anonymity* op. Deze anonimiteit, die Shaw als een cultureel basisgebruik beschouwd bij de christelijke funeraire inscripties, is volgens hem een gevolg van de christelijke ideologie. Hierin wordt de persoonlijke relatie bij de dood niet langer als horizontaal beschouwd (namelijk tussen gestorvenen en commemoratoren) maar verticaal *ad caelestem*. De gestorven persoon wordt niet langer als “dode” gezien, maar als iemand die “slaapt” in afwachting van de komst van Christus. Vandaar dat de nadruk niet langer op de familie-relaties rust maar op Christus.¹

Met betrekking tot die christelijke inscripties die wél vermeldingen maken van relaties kunnen we kort zijn. Het overgrote deel van deze inscripties stamt namelijk uit de periode tussen de vierde en de zevende eeuw. Deze tijdsspanne valt buiten het hier aangehouden chronologische kader. Op basis van de studie van deze inscripties kwam Shaw tot de conclusie dat het commemoreren in het christelijke milieu hoofdzakelijk plaats vond binnen de kernfamilie. Zevenennegentig procent van alle commemoratie-relaties hebben betrekking op de kernfamilie. In de pagane maatschappij was dit “slechts” tachtig procent. *Extended* relaties (bijvoorbeeld oom versus neef), of relaties met erfgenamen, vrienden en slaven zijn ofwel veel minder vertegenwoordigd of verdwijnen zelfs volledig. Het meest opmerkelijk is de toename van de *descending* commemoraties (door de ouders naar de kinderen toe) in de christelijke periode ten opzichte van de pagane periode. Shaw verklaart dit door er op te wijzen dat de christelijke situatie een lange-termijnontwikkeling is van de grote nadruk op de *descending* relaties bij de laagste klassen in de pagane maatschappij.²

Op basis van deze gegevens kan dus besloten worden dat de “micro-organisatie” binnen de christelijke funeraire organisatie in hoofdzaak in handen lag van de kernfamilie. Het grootste struikelblok in Shaw’s stelling is dat anonimiteit een cultureel gegeven is in de

eenvoudige *loculi* in de *cubicula* beschouwd als de graven van de *liberti* en slaven van de grafeigenaar en zijn familie die in *arcosolia* werden bijgezet. Een dergelijke indeling treft men ook aan in het (zoals uit hoofdstuk 4 blijkt naar alle waarschijnlijkheid christelijke) hypogeum van de Goede Herder waar volgens Pergola de *patronus* en twee familieleden werden bijgezet in het *cubiculum*. De slaven, *liberti* en *clientes* werden bijgezet in sobere galerijen. Zie: Pergola 1979, 333; Pergola 1982, 157; Pergola 1999, 213.

¹ Shaw 1984, 466–468 en 481–483.

² Shaw 1984, 469–474, 477; Shaw 1991, 76–77, 80.

christelijke funeraire inscripties. Anonimiteit, hier zelfs in de meest strikte zin van het woord: zonder zelfs de vermelding van de naam van de gestorven persoon, kwam ook reeds overweldigend veel voor in de pagane periode tot en met de derde eeuw n.Chr. Men denke hierbij aan de bijzettingen van armen in de *puticuli* en *sub divo*-necropolen en de anonieme bijzettingen van slaven en *liberti* in de kleine mausolea en hypogea uit de tweede en derde eeuw n.Chr. Anonimiteit is dus allerm minst een cultureel basisgebruik dat alleen typisch is voor de christenen. Misschien moet er naast de christelijke ideologie ook gezocht worden naar sociaal-economische redenen die deze anonimiteit kunnen verklaren.

Problematisch bij de studie van Shaw is natuurlijk ook het gebrek aan aandacht voor de archeologische context van de christelijke inscripties. Meer bepaald voor Rome is het onmogelijk te achterhalen of de inscripties afkomstig zijn uit familiehypogea, catacomben, cimenteriale *basilica* of *sub divo*-necropolen. Het enige min of meer zekere is dat als de christenen dan al een relatie vermeldden op hun funeraire inscripties, die in het overgrote deel verwezen naar de kernfamilie.¹

3.5 Redenen voor de aanleg van ondergrondse christelijke familiebegraafplaatsen

Over de redenen waarom de christenen hun begraafplaatsen ondergronds inrichtten, kunnen we kort zijn. In hoofdstuk vijf werd reeds duidelijk aangegeven dat de overgang van crematie naar inhumatie, gekoppeld aan een stijgende grondprijs (veroorzaakt door de toenemende bevolking en de druk op de landbouwgronden), een belangrijke factor was in het proces van de overgang van bovengrondse grafconstructies naar ondergrondse grafconstructies. Families noch verenigingen konden volgens De Visscher nog langer grote bovengrondse mausolea bekostigen waarin een even groot aantal bijzettingen kon worden doorgevoerd zoals in de grote columbaria voor collectief gebruik die voorkwamen onder Augustus. De enig mogelijke oplossing teneinde het bovengrondse plaatsgebrek te omzeilen was het oprichten van ondergrondse grafconstructies.²

De reden waarom de christelijke familiegraven in het overgrote deel van de gevallen groter waren dan de pagane familiegraven valt te verbinden met de grootte van de doelgroep. De mogelijke redenen waarom de doelgroep bij christelijke familiehypogea groter was dan bij de pagane familiehypogea worden in het volgende onderdeel onderzocht. In de literaire bronnen wordt namelijk nergens ingegaan op de vraag waarom de doelgroep bij christelijke hypogea groter was dan bij pagane hypogea. Wel worden er in de primaire bronnen redenen aangegeven die dienen te verklaren waarom de Kerk haar eigen begraafplaatsen inrichtte. Nadat deze redenen voor de Kerk zijn bestudeerd, zal het noodzakelijk zijn nogmaals naar de familiegraven te kijken om na te gaan in welke mate deze redenen ook reeds van toepassing kunnen geweest zijn voor familiegraven. Het blijft echter duidelijk dat dergelijke christelijke familiegraven ondanks hun grotere omvang nog steeds om economische redenen ondergronds werden aangelegd. Het is namelijk economisch voordeliger ondergrondse constructies aan te leggen die steeds opnieuw kunnen worden uitgebreid hetzij horizontaal door de aanleg van nieuwe gangen, hetzij verticaal door het uitdiepen van de gangen of de aanleg van andere

¹ Zie ook Nathan 2000, 3–4 waarin er terecht op gewezen wordt dat specifieke vermeldingen van familie-relaties op funeraire inscripties niet *ipso facto* ook inzicht geven in de opvattingen of ideaalbeelden die heersten over families. Binnen de christelijke context lijkt dit inderdaad een niet mis te verstane waarschuwing: wegens het relatief kleine aantal inscripties met vermeldingen van sociale relaties mag men niet meteen de kernfamilie als hét ideaalbeeld voor de christenen naar voren schuiven. Wat wel waar is, is dat wanneer er een relatie vermeld wordt bij een commemoratie die in zeventennegentig gevallen op de honderd binnen de kernfamilie plaats vond.

² Brandenburg 1984, 46–47; De Visscher 1963, 12–13; Flocchi Nicolai 2001, 19–20; Pergola 1983, 246; Reekmans 1986a, 35–36.

niveaus.¹ Deze drang tot het in stand houden van de begraafplaats gedurende een lange tijd, kan ook afgeleid worden van de “macro-organisatie” in pseudo-verenigen zoals hierboven werd aangetoond.

3.6 De funeraire organisatie in handen van de familie volgens de archeologie

In dit onderdeel wordt nagegaan wat kan worden afgeleid inzake de funeraire organisatie op basis van het archeologische materiaal en in welke mate dit compatibel is met bovenstaande hypothesen. Het archeologisch materiaal wordt opgesplitst in twee groepen: ten eerste de steeds zelfstandig gebleven private hypogea en de in oorsprong zelfstandige private hypogea en ten tweede de archeologische getuigenissen van families in de eigenlijke catacomben.

3.6.1 De christelijke private zelfstandige of in oorsprong zelfstandige familiehypogea

Bij het onderzoek van het christelijke funeraire materiaal uit de eerste drie eeuwen n.Chr. in Rome werden vier zelfstandig gebleven hypogea besproken die alle in handen waren van een familie:

1. Het zogenaamde Nicomedes-hypogeum.²
2. Het hypogeum Campana.³
3. Het hypogeum van Victoria.⁴
4. Het hypogeum V nabij de Lucina-crypte.⁵

Bij het onderzoek van het christelijke funeraire materiaal uit de eerste drie eeuwen n.Chr. in Rome werden negen in oorsprong zelfstandige hypogea besproken die alle in handen waren van een familie:

5. De kern van de Valentinus-catacombe.⁶
6. De kern van de Pamphilus-catacombe.⁷
7. De kern van het *Coemeterium* Jordanorum.⁸
8. Het hypogeum A van het *Coemeterium* Maius.⁹
9. Het hypogeum β van de Lucina-crypte.¹⁰
10. De Spelunca Magna.¹¹

¹ Fasola 1999, 475.

² Marucchi 1934, 375–376.

³ Pergola 1999, 177.

⁴ Ferrua 1955, 164–165.

⁵ Reekmans 1964, 33–34.

⁶ Marucchi 1934, 604.

⁷ Brandenburg 1984, 41; Février 1960, 8–9.

⁸ Pergola 1999, 125; Reekmans 1986a, 11 en 14.

⁹ De Santis 1997, 210; Fasola 1956b, 143; Fasola 1978a, 111; Reekmans 1986a, 15.

¹⁰ Reekmans 1964, 189–190.

¹¹ Brandenburg 1984, 36; Pergola 1999, 191; De Santis 1997, 57; Reekmans 1986a, 22.

11. Het hypogeum van de Scala maggiore.¹
12. Het hypogeum van de Scala minore.²
13. Het primitieve hypogeum van de Thecla-catacombe.³

De weinige inscripties uit de eerste fase die in deze (in oorsprong) zelfstandige familiehypogea werden aangetroffen, leveren vaak niet veel informatie op aangaande de organisatie van de begraafplaats. In het merendeel van de gevallen werd alleen de naam van de gestorven persoon vermeld. Het betreft dan doorgaans alleen een *cognomen*, soms *duo nomina* en eerder uitzonderlijk *tria nomina*. In enkele gevallen kan men via een dedicatie formule afleiden wie de bijgezette persoon van een graf(opschrift) voorzag. Soms wordt de naam aangevuld met een vredeswens en enkele christelijk te interpreteren afbeeldingen. Deze eerder bondige inscripties zijn typisch voor de vóór-Constantijnse periode (of op zijn minst voor de eerste helft van de derde eeuw n.Chr.). Opvallend is het vaak “neutrale” karakter van de inscripties. Alleen de vondstomstandigheden maken duidelijk dat het om christelijke inscripties handelt.⁴

Volgens onder meer Carletti is het “*laconismo arcaico*”, de simpele vermelding van de naam van de overleden persoon, een typisch christelijk fenomeen. Het zou gaan om een doordachte keuze van de christenen teneinde zich te differentiëren van de meer uitgebreide contemporaine pagane inscripties. Hierdoor werd de individualiteit van de gestorven persoon nog bewaard (door de vermelding van de naam), maar werd toch een unitair, gemeenschappelijk beeld opgewekt.⁵

De verklaring als zou het alleen vermelden van de naam op christelijke inscripties ingegeven zijn vanuit een drang naar gelijkvormigheid heeft evenwel niets meer dan een hypothetische waarde. Het is namelijk zo dat de christenen meer plaats hadden op de afsluitstenen van hun graven om uitgebreide inscripties aan te brengen en dit in tegenstelling tot de *tabulae* in de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr. Maar het is sterk overdreven om te stellen dat men op dergelijke *tabulae* slechts de naam kon vermelden. Met een kleiner

¹ Pergola 1999, 188; Reekmans 1986a, 22.

² Spera 1997, 8; Spera 2004b, 63.

³ Fasola 1970, 229; Reekmans 1986a, 30.

⁴ Zie Ferrua 1978, 584–593 voor een kort overzicht van de verspreiding van christelijke inscripties in christelijke begraafplaatsen uit de vóór-Constantijnse periode en voor verdere bibliografische verwijzingen. Zie Kajanto 1997, 103–104 in verband met de *tria nomina*: er zijn slechts 20 gedateerde inscripties van christenen met *tria nomina* bekend uit de periode vóór Constantijn in Rome. Kajanto vermoedt dat ook de ongedateerde inscripties van christenen met *tria nomina* uit deze periode stammen. Zie Fiocchi Nicolai 1998, 147–185 en Mazzoleni 2002 voor een heldere uiteenzetting van het ontstaan en de verdere ontwikkeling van de christelijke (funeraire) epigrafie door Mazzoleni. Zie verder ook nog Pietri 1997, 1434–1468 voor een studie over materiaal, inhoud en iconografische elementen die typerend zijn voor de christelijke epigrafie, evenals Fasola 1999, 476–477 en Rutgers 2000a, 140–146. Zie ook Carletti 1984, 201–207 voor een kleine studie van het epigrafische materiaal uit het centrale *arenarium* van de Priscilla-catacombe waarbij geconstateerd werd dat maar liefst tachtig procent van de 284 inscripties als neutraal kunnen beschouwd worden. In ongeveer zestig procent van de inscripties werd alleen de naam van de overleden persoon vermeld. In dertien procent komt een vredeswens voor. Zie verder ook nog Carletti 1988, 115–135 (gedeeltelijk hernoemen in Carletti 1997, 143–164) voor een gelijkaardige studie van 531 inscripties uit de oudste kernen van de Priscilla-, Callixtus-, Calepodius-, Novatianus- en Maius-catacombe. Het is echter belangrijk op te merken dat Carletti hier niet doelt op de hypogea en vroege kernen zoals de termen in deze dissertatie begrepen worden. Veeleer neemt hij als “kern” die volledige regio’s (dus de echte primitieve kernen én de latere uitbreidingen) die te dateren zijn in de derde eeuw n.Chr. Het is op zijn minst opmerkelijk te noemen dat van deze 531 inscripties maar liefst 430 inscripties (dit is 80,4 procent) géén specifieke christelijke verwijzingen dragen. Voor de Area I van de Callixtus-catacombe bijvoorbeeld zijn 72,5 procent van de 69 nog *in situ* bewaarde inscripties als neutraal te bestempelen.

⁵ Carletti 1988, 130–131 en 134–135. Het was de Rossi die de term “*laconismo arcaico*” introduceerde: de Rossi 1864–1877, II, 250–254.

lettertype kon men namelijk ook meer op een dergelijk *tabula* graveren of schilderen. Er zijn namelijk ook dergelijke *tabulae* bekend waarop verwantschappen of eigendomsrechten weergegeven zijn. Er moet dus nog een andere redenen zijn. Een economische factor is allerm minst uit te sluiten.¹ De doelgroep van de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr. behoorde namelijk niet tot de elite. Vandaar dat de kosten daadwerkelijk konden gedrukt worden door de inscriptie zo kort mogelijk te houden. Deze reden is ook zeer plausibel voor de christenen. Nog losstaande van het gegeven wie instond voor de financiering, is het logisch dat een *loculus* meer zal gekost hebben dan een veel kleinere nis in een columbarium of mausoleum. Een korte inscriptie drukt aldus de kosten. Hierbij moet niet meteen gedacht worden aan de christenen als armen. Ook in de grote sociale middenklasse kwam (gedeeltelijke) anonimiteit voor zoals kon afgeleid worden uit bepaalde individuele graven uit *sub divo*-necropolen.

Maar naast deze economische verklaring is er nog een andere verklaring die meteen ook een dieper inzicht geeft in de eigenlijke organisatie van dergelijke christelijke familiehypogea. Hiervoor moeten we teruggrijpen op de organisatie van de (pagane) grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr. en de hiervan sterk afwijkende organisatie van de (pagane) kleine familiehypogea en –mausolea uit de tweede en derde eeuw n.Chr. Terecht wijst Eck erop dat de afwezigheid van inscripties in deze kleine grafconstructies in schril contrast staat met de overvloed aan inscripties uit de grote columbaria.² Zoals we gezien hebben was de belangrijkste conclusie die getrokken kon worden, dat in de grote columbaria meerdere families konden worden bijgezet (die zich bijvoorbeeld hadden ingekocht in de constructie) terwijl in de kleine constructies exclusief leden van één familie werden bijgezet.

Eck zelf maakte reeds de link met de catacomben (hier houden we het nog even bij de christelijke familiehypogea): daar zien we in tegenstelling tot de kleine columbaria en mausolea uit de tweede en derde eeuw dat er opnieuw individuele inscripties worden aangebracht. De reden hiervoor is dat de personen opnieuw als individuen werden bijgezet en niet in familie-verband.³ Deze link heeft een zeer groot potentieel. Wanneer we kijken naar wie er werd bijgezet in de christelijke familiehypogea werd in hoofdstuk 3 duidelijk dat de doelgroep van deze constructies de familieleden, *liberti* (en dus misschien ook slaven) én anderen moest zijn.⁴ Want bij de contemporaine pagane familiehypogea zagen we duidelijk dat het aantal bijzettingen dramatisch ingekrompen was: alleen de kernfamilie en enkele nauw verwante personen kregen nog toegang tot de familiehypogea. Het grootste probleem bij de christelijke zelfstandige hypogea is dat we niet over gegevens omtrent het aantal bijzettingen beschikken. De oppervlakte die door dergelijke hypogea ingenomen werd, toont echter overduidelijk aan dat het aantal bijzettingen veel groter zal zijn geweest dan in de pagane hypogea.

Hadden de christenen dan een andere opvatting over “de familie”? Dit is zeer onwaarschijnlijk. De verklaring moet gezocht worden in het feit dat de christenen ook anderen opnamen in hun grafconstructies. Onder die anderen kunnen (zoals hierboven reeds

¹ Zie bijvoorbeeld Shaw 1984, 463 waarin gesteld wordt dat “gevallen waar de teksten op grafstenen zo beknopt zijn dat ze alleen een kort geformuleerde dedicatie (bijvoorbeeld ‘Aan de goden van de onderwereld’), de naam van de gestorven persoon en leeftijd van de gestorven persoon weergeven, lijken veeleer primair gerelateerd te zijn met economische factoren van armoede dan met culturele voorkeuren”. Vergelijk dit met Ferrua 1988b, 43–63 waarin voor tien christelijke catacomben van Rome de gemiddelde leeftijd van de overleden personen berekend werd aan de hand van de inscripties die de leeftijd van de bijgezette persoon vermeldden. Men kan zich afvragen of men op deze wijze geen vertekend beeld bekommt.

² Zie Eck 1987, 65 en 68; Eck 1988, 136–137; Eck 1989, 87.

³ Pace Eck 1989, 86–87.

⁴ Cf. Fasola 1999, 475: gegoede tot het christendom bekeerde personen stellen hun familiegraf open voor medegelovigen.

aangehaald) *liberti*, slaven, vrienden en medegelovigen verstaan worden.¹ De door De Visscher ontwikkelde stelling met betrekking tot de pseudo-verengingen verklaart de aanwezigheid van een heterogene, niet-familiaal verbonden groep mensen. Deze stelling wordt niet alleen bevestigd door het hernieuwd voorkomen van “eenvoudige” inscripties maar ook door de structuur van de christelijke hypogea. Bij de pagane mausolea en columbaria werd duidelijk dat van meet af aan de meest in het oog springende plaatsen in de grafconstructie voorbehouden waren voor de grafeigenaar en zijn familie. Het kan dan ook geen toeval zijn dat (in tegenstelling tot de christelijke primitieve kernen) in de christelijke in oorsprong zelfstandige private hypogea (op twee uitzonderingen na) en in de steeds zelfstandig gebleven private hypogea steeds *cubicula* aanwezig zijn. Bovendien is hier ook de graftypologie meer gedifferentieerd dan bij de primitieve kernen van de catacomben: in de eerste fase komen in bijna alle 12 aangehaalde grafconstructies naast de gangbare *loculi* ook *mensa*, *arcosolia* en/of sarcofagen voor. Men zorgde met andere woorden voor een zeker onderscheid tussen enerzijds de “belangrijkste” bijzettingen en de minder belangrijke bijzettingen door middel van het oprichten van *cubicula* en door middel van duurdere graftypes.

De mogelijke redenen waarom christelijke families “buitenstaanders” in hun familiegraf opnamen, worden behandeld in het onderdeel “de Kerk als opdrachtgever”.² Deze redenen zijn in de gemeenschappelijke door de Kerk opgerichte en bestuurde begraafplaatsen nog belangrijker dan hier om tot een goed inzicht te komen in de organisatie. In de familiegraven werd namelijk zoals aangetoond in hoofdstuk vijf een tamelijk liberale en pragmatische politiek gevoerd: de grafeigenaar is eigenlijk de enige persoon die beslist wie er wordt bijgezet in zijn familiegraf. Er is geen enkele reden om er aan te twijfelen dat ook christelijke eigenaars van familiegraven over deze “macht” beschikten.

3.6.2 *Cubicula* als familiegraven in de catacomben

Om een volledig beeld te krijgen van de christelijke funeraire organisatie door de familie moet ook aandacht besteed worden aan de aanwezigheid van families in de eigenlijke catacomben. Bij het onderzoek van het christelijke archeologische funeraire materiaal in hoofdstuk 3 werd weliswaar minder aandacht besteed aan de verdere ontwikkeling van de hypogea en primitieve kernen tot catacomben omdat dit buiten de vraagstelling omtrent het ontstaan van de catacomben viel. Toch werd duidelijk dat de familie binnen de gehele organisatie van de catacomben (losstaande van de vraag wie de “hoofdorganisator” is binnen de catacomben) nog steeds aanwezig blijft. Onderstaande lijst is allerminst exhaustief. Toch heeft ze ondanks haar beknoptheid duidelijk weer in welke mate en hoe de families binnen de catacomben duidelijk kunnen geattesteerd worden. De *cubicula* in de catacomben worden aan families toegewezen op basis van de inscripties en de architectuur. Net zoals de *cubicula* van de grafeigenaar en zijn familie in de private hypogea zijn de *cubicula* in de catacomben namelijk gekenmerkt door luxueuze graftypes en decoratie.

¹ Zie bijvoorbeeld Focchi Nicolai 1997, 124 en Testini 1966, 141 waarin ook gesteld wordt dat alle private hypogea werden opgesteld voor de “broeders in het geloof”.

² Met Brandenburg 1994, 225 kan bijvoorbeeld gedacht worden aan caritatieve verplichtingen ten opzichte van de armen aangezien de private hypogea reeds bij de aanleg groter in omvang zijn dan de “klassieke” familiegraven.

1. Tijdens latere fasen in de Novatianus-catacombe.¹
2. Eerste fase in de regio Y van de Petrus en Marcellinus-catacombe.²

3. Tijdens latere fasen in de Callixtus-catacombe. In de Soter-regio geeft een *titulus* (ICVR IV, 9812) aan dat het *cubiculum* waarin deze inscriptie werd aangetroffen eigendom was van de Eutychie die er in de eerste fase ongeveer 30 graven lieten aanbrengen. Zowel volgens de Rossi als Duchesne betrof het hier een familiaal *collegium*.³ Toch schijnt het Rebillard (terecht) meer aannemelijk dat de Eutychie uit de Callixtus-catacombe veeleer een grotere familie vormden dan een *collegium*.⁴ Bij eigen onderzoek *in situ* kon vastgesteld worden dat er in het *cubiculum* namelijk ook veel kleine *loculi* voorkomen. Een steekproef leverde volgende resultaten op voor de kleine *loculi*: 15cm hoog bij 59cm lang; 29cm hoog bij 58cm lang; 17cm hoog bij 65cm lang. En dit tegenover de grotere *loculi* van bijvoorbeeld 30cm hoog bij 1,60m lang. De vraag stelt zich hoe kindergraven konden aangelegd worden binnen de bestudeerde structuur en wetgeving van de *collegia*. Vandaar dat het aannemelijker is om dit *cubiculum* inderdaad als familiegraf te beschouwen.

Ook in de als neutraal geklasseerde hypogea kwamen dergelijke door *tituli* “afgebakende” familiegraven voor. Ondanks het feit dat het hier om zogenaamde “neutrale” hypogea handelt, is het toch interessant om deze voorbeelden kort te bestuderen. Niet in het minst omdat hierboven reeds werd aangetoond dat zogenaamd “neutrale” hypogea grote overeenkomsten vertonen met de christelijke hypogea, maar ook omdat de twee vermelde voorbeelden de vergelijking met de *cubicula* van familie zoals deze voorkomen in de christelijke catacomben goed doorstaan.

4. Het *cubiculum* P van de Ecplecii in het hypogeuum A van de Flavii Aurelii (in de Domitilla-catacombe).⁵

5. Het *cubiculum* H van de Grapti in het hypogeuum A van de Flavii Aurelii (in de Domitilla-catacombe).⁶

De vraag stelt zich nu in welke mate dergelijke familie-*cubicula* thuishoren in het geheel van graftypes. Rebillard meent dat dergelijke familie-*cubicula*, niet volledig kunnen worden gelijkgesteld met de “klassieke” pagane familiegraven. Hierop wijst de quasi volledige (en voor Rome volledige) afwezigheid van de stereotype formulering *libertis libertabusque* op christelijke graf-*tituli*. Hieruit besluit Rebillard dat het strikte familiegraf in populariteit toeneemt ten nadele van grafconstructies die openstaan voor alle afhankelijken van de familie. Dit staat volgens hem echter niet in de weg dat ook die afhankelijken nog steeds (elders) een gratis graf konden krijgen door hun *patroni*.⁷

Rebillard komt er echter niet toe om dergelijke familie-*cubicula* te vergelijken met de christelijke private (in oorsprong) zelfstandige hypogea. Het lijkt erop dat de familie-*cubicula* in de catacomben de vergelijking met de *cubicula* in de private (in oorsprong) zelfstandige hypogea wél doorstaan. In die zin toch dat in de laatste groep van monumenten ook nergens inscripties geattesteerd zijn die de monumenten opdragen aan een grafeigenaar, zijn familie én zijn *liberti*. Maar het grootste verschil ligt in de chronologie. Wat betreft de Novatianus-catacombe en de Area I van de Callixtus-catacombe zagen we namelijk dat er in de eerste fase geen *cubicula* aanwezig waren. Ook de gemeenschappelijke regio X van de Petrus en

¹ De Santis 1997, 231–233; Fasola 1978a, 109; Fornari 1929, 187.

² Fiocchi Nicolai 1997, 126; Fiocchi Nicolai 1998, 30–31.

³ de Rossi 1864–1877, III, 37–40, 87–88 en 508–514; de Rossi 1885, 83; Duchesne s.d., 399–400.

⁴ Rebillard 1999a, 280.

⁵ Pergola 1983, 219, 221–222; Rebillard 1999a, 280.

⁶ Pergola 1983, 219, 222–223; Rebillard 1999a, 280. Door het hergebruik van dergelijke *tituli* (zoals de *titulus* van de Grapti) zijn er talrijke inscripties verloren gegaan volgens Pergola. In het geval van het *cubiculum* van Ampliatius bleef de inscriptie die binnenin het *cubiculum* werd aangebracht wél bewaard.

⁷ Rebillard 1999a, 280. Zie Janssens 1981, 179–181 voor een selectie van inscripties die duidelijk aantonen dat er inderdaad ook christelijke *liberti* waren die bijgezet werden door hun *patronus* of zelf instonden voor hun graf.

Marcellinus-catacombe is hiervan een goed voorbeeld. In de aanvangsfase bezat deze regio eveneens geen *cubicula* om in latere fasen maar liefst achttien *cubicula* te ontvangen. Tevens bij het gemeenschappelijke in oorsprong zelfstandige hypogeum B van het *Coemeterium Maius* worden pas in latere fasen zeven *cubicula* aangelegd. Dit in tegenstelling tot bijna alle private (in oorsprong) zelfstandige hypogea die wel van meet af aan over één of meerdere *cubicula* beschikten.¹ Wat betreft de organisatie kan men hieruit besluiten dat de (in oorsprong) zelfstandige familiehypogea van meet af aan door één of meerdere families aangelegd en georganiseerd werden. Voor de gemeenschappelijke hypogea en primitieve kernen daarentegen dringt de familie schijnbaar pas in een latere fase op een pertinente wijze naar voren.²

Vervolgens kunnen we ook de vraag stellen welke plaats de familiegraven innemen in het geheel van de christelijke begraafplaatsen. Hierboven werd reeds aangegeven dat de kernfamilie, en zeker vanaf de vierde eeuw, op basis van het epigrafische materiaal een prominente plaats innam in de christelijke funeraire organisatie.³ Het is echter vreemd dat we voor de tweede en derde eeuw slechts 21 funeraire inscripties hebben die duidelijk een familie-relatie aangegeven inzake de commemoratie van de doden. Het archeologische materiaal toont een meer genuanceerd beeld. Vóór 250 n.Chr. komen hoofdzakelijk familiehypogea voor naast de eerste primitieve kernen. Vanaf 250 n.Chr. echter zien we dat de grote familiehypogea (op enkele uitzonderingen na) volledig achterwege blijven ten voordele van het oprichten van primitieve kernen. Daarnaast worden er dan bijna alleen nog een beperkt aantal kleine steeds zelfstandig gebleven familiehypogea opgericht. Men kan met andere woorden stellen dat de directe inbreng door de christelijke families (dit is het oprichten van familiebegraafplaatsen) in de derde eeuw schijnbaar hoofdzakelijk beperkt bleef tot de eerste helft van die eeuw. Bovendien zagen we ook dat de in de oorsprong zelfstandige familiehypogea rond 275 n.Chr. op een dergelijke manier aanpassingswerken of uitbreidingen ondergingen dat men kan stellen dat de hypogea uitgroeiden tot een catacombe of onderdeel werden van een catacombe. De in oorsprong zelfstandige hypogea verloren met andere woorden hun zelfstandig (en privaat) statuut.⁴ Wie hiervoor verantwoordelijk was, wordt in een volgend onderdeel bestudeerd. Dit bevestigt nogmaals dat in de derde eeuw n.Chr. de directe inbreng van christelijke families schijnbaar onderuit gehaald werd naar het einde van de eeuw toe. Over de vraag of deze trend in de vierde eeuw werd verdergezet, kan hier geen uitspraak gedaan worden. De vierde eeuw valt hier wegens het vooropgestelde chronologische kader buiten beschouwing.⁵

¹ Zie hoofdstuk drie.

² Zie bijvoorbeeld Fiocchi Nicolai 2000c, 306–307: pas in de tweede helft van de derde eeuw werden in de catacomben (bijvoorbeeld de Petrus en Marcellinus-catacombe, de Area I van de Agnese-catacombe en het *Coemeterium Maius*) private *cubicula* aangelegd die gekenmerkt werden een vaak luxueuze decoratie en een verfijnde architectuur.

³ Zie Shaw 1984, 469–474, 477 en Shaw 1991, 76–77, 80 die hierin gevolgd wordt door Rebillard 2003, 42 en 197. Dit argument haalt hij veelvuldig aan om te bewijzen dat de Kerk nooit het begraven van christenen naar zich zou toe getrokken hebben en dat de catacomben bijgevolg geen kerkelijk bezit of door de Kerk georganiseerde begraafplaatsen konden zijn (zie verder).

⁴ Ook Styger kwam tot een gelijkaardige conclusie omtrent de verandering in het eigendomsrecht in Styger 1931, 51–52. Alleen stelde hij dat deze verandering in eigendomsrechten reeds plaats vond in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. omdat net dan volgens hem grote architecturale aanpassingswerken plaats vonden in de hypogea. Deze datering is evenwel niet langer houdbaar (zie hoofdstuk 3 voor de recent vooropgestelde datering van de fasen van de specifieke grafconstructies).

⁵ Zie evenwel Fiocchi Nicolai 1997, 131 en vooral Pergola 1999, 89–93 waarin aangegeven wordt dat er nog steeds private (familie-)hypogea gebouwd werden in de vierde eeuw n.Chr. Deze hypogea, die qua opbouw sterk gelijkend zijn op de autonome regio's in de gemeenschappelijke catacomben, werden slechts sporadisch opgenomen in het grotere geheel van een catacombe. Daartegenover staat, zoals terecht aangegeven in Brandenburg 1994, 221 (en zoals ook gebleken is uit het onderzoek van het archeologische materiaal), dat vanaf

Op basis van bovenstaande overwegingen kan besloten worden dat er rond het midden van de derde eeuw (en misschien bleef dit ook nog in de vierde eeuw en later gehandhaafd) een belangrijk keerpunt bereikt werd in de funeraire organisatie in christelijke families. Daar waar de (gegoede) christelijke families aanvankelijk zelf een hypogeum oprichtten voor hun familie en andere christenen, verdwijnen deze constructies om na verloop van tijd onder een aangepaste vorm, namelijk als *cubicula*, terug op te duiken in de catacomben. Dit levert nogmaals het bewijs dat commemoratiepatronen op inscripties niet *ipso facto* inzicht geven in de funeraire organisatie op zich. Het is vreemd dat Rebillard deze link wél legt.

3.7 Besluiten

Aan de sociale status van de oprichters van de christelijke familiehypogea en de daar bijgezette personen werd in de literatuur vaak slechts terloops aandacht besteed. De oprichters worden omschreven als gegoeden, terwijl de doelgroep als minder gegoeden (onder de vorm van *liberti*, slaven en *clientes*) worden bestempeld. Het is inderdaad een logische gedachtengang om de oprichters als gegoeden te zien. Men moet namelijk over een (aanzienlijk) kapitaal beschikt hebben om dergelijke hypogea aan te leggen die zelfs nog groter waren dan de contemporaine pagane familiehypogea. Zoals aangetoond werd in hoofdstuk vijf behoorden de eigenaars van dergelijke contemporaine pagane familiehypogea tot de gegoede middenklasse. Bovendien kon ook aangetoond worden dat het aantal bijzettingen dat plaats vond in een grafconstructie afhankelijk was van het sociale statuut (en bijgevolg van de financiële draagkracht) van de grafeigenaar. Het valt dus te verwachten dat de grafeigenaars van de steeds zelfstandig gebleven christelijke hypogea en zekere die van de nog grotere in oorsprong zelfstandige christelijke hypogea over een groter kapitaal beschikten dan de pagane grafeigenaars. Deze gedachte wordt nog versterkt door de vaststelling dat in de pagane hypogea de grootte van de doelgroep omwille van economische redenen afnam, terwijl de doelgroep in de christelijke familiehypogea net toenam ten opzichte van hun pagane tegenhangers. Het sociale statuut van de doelgroep is wat betreft de slaven, *liberti* en *clientes* lager dan dat van de opdrachtgevers. Wat betreft de “anderen”, de medechristenen, is dit eveneens zeer waarschijnlijk. Hierop wijst de “sociale tegenstelling” die kan afgelezen worden van het archeologische materiaal. Daar waar de opdrachtgevers en hun familie in *cubicula* met luxueuze graven werden bijgezet, werden de overigen in de gangen in *loculi* bijgezet.

Op de vraag of er vanaf ongeveer 250 n.Chr. geen of op zijn minst minder welgestelde christenen meer waren die in staat waren om grote hypogea aan te leggen, kan geen sluitend antwoord gegeven worden. Het is inderdaad mogelijk dat de stijgende grondprijs het alleen maar voor enkele heel rijke christenen toeliet nog private begraafplaatsen op te richten terwijl de minder gegoede families zich tevreden dienden te stellen met een *cubiculum* in een grotere begraafplaats, namelijk in de catacomben. Toch bleef ook de sociale tegenstelling gehandhaafd: de grafeigenaar en zijn directe familie werden bijgezet in *arcosolia*, terwijl *liberti*, slaven en overige nakomelingen in *loculi* werden bijgezet.

Zonder dat in dit onderdeel reeds uitvoerig werd ingegaan op de concepten die ten grondslag lagen voor het oprichten van private christelijke familiehypogea, werd alvast duidelijk dat het concept van *public display*, hét kernthema bij de pagane funeraire

de laat-Severische periode de familiegraven in aantal afnemen. Het is dan ook veelzeggend dat wanneer het belang van de familiegraven afneemt men (gemeenschappelijke) begraafplaatsen die plaats ziet innemen. Deze nieuwe groep constructies (namelijk de primitieve kernen en regio's) zullen dan naar alle waarschijnlijkheid ook gekenmerkt zijn door een nieuwe organisatie en bestuursstructuur (zie verder). Het lijkt er dus op dat in de vierde eeuw nog steeds familiehypogea werden opgericht maar dat hun aantal sterk zal teruggelopen zijn.

organisatie, hier meer ondergeschikt was. Hoewel er wel een architecturaal onderscheid vast te stellen was in de christelijke familiehypogea, namelijk tussen de gegoede grafeigenaars en de minder gegoede overige leden van de doelgroep, komt dit onderscheid op basis van de decoratie veel minder naar voren. In de vergelijking tussen de pagane en de christelijke hypogea in hoofdstuk 3 werd verondersteld dat hieruit kon afgeleid worden dat de pagane grafeigenaars tot een meer gegoede klasse behoorden die zich wél een luxueuze decoratie konden veroorloven. Op basis van de conclusies in hoofdstuk vijf en het hierbovenstaande moet deze stelling misschien bijgeschaafd worden. Het is waarschijnlijk meer correct om te stellen dat de christelijke grafeigenaars van hypogea (en vooral van de in oorsprong zelfstandige hypogea) minder belang hechtten aan *public display* in de vorm van decoratie. Want de uitgestrektheid van de christelijke hypogea, die de oppervlakte van de pagane hypogea vaak sterk overtreft, bewijst dat ze wel degelijk ook over een aanzienlijke financiële draagkracht moeten beschikt hebben.

Wat de juridische bepalingen aangaande de christelijke familiehypogea betreft, kon vastgesteld worden dat deze dezelfde waren als bij de pagane familiegraven. Op basis van het archeologisch materiaal en de inscripties werd duidelijk dat ook niet-familieleden konden worden bijgezet in de familiehypogea. Deze situatie kwam ook reeds voor bij de pagane grafconstructies, maar dan in een veel kleinere omvang. Er kan dan ook besloten worden dat het liberale en pragmatische karakter van het *ius sepulcri* ook bij de christenen duidelijk te traceren valt. De praktische uitwerking hiervan bij de christenen gebeurde door middel van de zogenaamde pseudo-verenigingen. Van echte *collegia* was hier geen sprake.

Het economische aspect is het grootste hiaat bij de studie van de christelijke familiehypogea. Nergens werden in primaire of archeologische bronnen elementen aangetroffen die onomwonden aangeven hoeveel een dergelijk hypogeum kostte. Via de sociale status van de grafeigenaars én de omvang van de hypogea op zich werd echter duidelijk dat de eigenaars een zekere economische slagkracht hadden. Hoewel de hypogea vaak minder luxueus gedecoreerd waren, is de omvang van de hypogea inderdaad een duidelijk bewijs van de financiële mogelijkheid van de christelijke grafeigenaars.

Het religieus-ritueel aspect bleef wegens gebrek aan gegevens in dit onderdeel grotendeels onderbelicht. Op basis van de inscripties is vaak niet af te leiden of een bijgezette persoon al dan niet een christen was. Hiervoor moet men terugvallen op de context waarin een inscriptie werd aangetroffen. In hoofdstuk vijf werd duidelijk dat inzake de pagane familiegraven het religieus-ritueel aspect geen determinerende rol speelde. Het beste voorbeeld hiervan was de bijzetting van christenen in de pagane mausolea in de necropool in het Vaticaan. Hoewel hiervoor geen tastbare argumenten kunnen worden aangevoerd, moet men toch de mogelijkheid openlaten dat ook niet-christenen in een christelijk familiehypogeum werden bijgezet. Zolang namelijk geen christelijk, of beter misschien nog kerkelijk, verbod op gemengd begraven kan ingeroepen worden (zie verder in dit hoofdstuk) was het de grafeigenaar die besliste wie in zijn familiegraf werd bijgezet.

4. De funeraire organisatie door de Kerk

4.1 Inleiding

Met de funeraire organisatie door de Kerk zijn we aan het einde van de chronologische evolutie gekomen. De eerste christenen werden begraven volgens de traditionele funeraire gebruiken: in familiegraven of in *sub divo*-necropolen. Rond 200 n.Chr. ontstonden de christelijke familiegraven. Eveneens rond 200 n.Chr., maar meer nog na 250 n.Chr., zien we

dat er grote begraafplaatsen werden ingericht die niet langer bestemd waren voor een familie en aanverwanten of andere christenen, maar voor een grote gemeenschap. De vraag die zich hier stelt is of het oprichten van dergelijke grote begraafplaatsen aan de Kerk kan worden toegeschreven. Er zijn namelijk twee theorieën omtrent een dergelijke toewijzing. De traditionele theorie is dat de Kerk inderdaad instond voor de aanleg en de organisatie van deze begraafplaatsen. Deze theorie wordt in het meest recente onderzoek vooral ondersteund door Fiocchi Nicolai. De andere theorie, geponeerd door Rebillard, gaat van het tegenovergestelde uit, namelijk dat de Kerk geen rol speelde in de funeraire organisatie van de christenen.

Wil men deze patstelling doorbreken, dan is het noodzakelijk om alle mogelijke elementen die in verband kunnen gebracht worden met het oprichten van kerkelijke begraafplaatsen te onderzoeken. Hiervoor moet naast het aanwenden van de literaire bronnen (die hier veel talrijker zijn dan bij de individuele en familiale funeraire organisatie) ook steeds een link gelegd worden met het archeologisch materiaal om een zo genuanceerd mogelijk beeld te kunnen schetsen. Het lijkt mij belangrijk om na te gaan of de Kerk juridisch gezien in de mogelijkheid gesteld was bezittingen te verwerven. De afwezigheid van een dergelijke juridische regeling houdt natuurlijk niet meteen in dat de Kerk niet over eigen bezit kon beschikken. Het tweede belangrijke element dat kan aangeven of de Kerk haar eigen begraafplaatsen had, kan gezocht worden in de redenen waarom de Kerk haar eigen begraafplaatsen wilde. Zoals we hebben gezien konden de christenen zich vóór 200 n.Chr. volgens de traditionele manieren van bijzettingen laten begraven en na 200 n.Chr. ontstaan de familiegraven die opgesteld werden voor andere christenen. Waarom wilde de Kerk dan nog haar eigen begraafplaatsen? Het valt te verwachten dat verklaringen voor het oprichten van kerkelijke begraafplaatsen ook meer inzicht geven in de redenen voor het oprichten van de christelijke familiebegraafplaatsen die opgesteld werden voor mede-christenen.

4.2 De juridische basis voor kerkelijke begraafplaatsen

Voor de individuele bijzettingen en de familiale begraafplaatsen van christenen stelde zich geen probleem in verband met de wetgeving: deze graven werden zonder meer door het recht beschermd zoals dit ook het geval was voor de pagane graven.¹ Bij de Kerk als mogelijke opdrachtgever ligt deze situatie anders: kon een vervolgd Kerk *überhaupt* op basis van de wetgeving over eigen begraafplaatsen beschikken? Deze vraag vormde het uitgangspunt van talrijke studies vanaf de Rossi tot op heden. Hierbij mag natuurlijk niet uit het oog verloren worden dat de wil van de Kerk tot het oprichten van eigen begraafplaatsen ook zonder wettelijke basis geleid kan hebben tot het ontstaan van kerkelijke begraafplaatsen. Maar ook deze verklaring kan slechts geldig zijn indien overtuigende argumenten dit ondersteunen.

Omwille van de sterk verschillende standpunten die door de onderzoekers werden ingenomen is het noodzakelijk na te gaan op welke bronnen hun standpunt gebaseerd is. Een eigen evaluatie van deze bronnen moet het mogelijk maken tot een goede oplossing van dit probleem te komen.

De centrale stelling bij de Rossi is dat net zoals de eerste christelijke families zich organiseerden in familiale funeraire colleges, de Kerk zich ook organiseerde als een *collegium*.² De gedachtegang van de Rossi is opgebouwd rond twee polen: ten eerste de wetgeving op de “*collegia funeraticia*” of (volgens hem daarmee gelijk te stellen) de *collegia*

¹ Pace Sordi 1965, 468–469.

² In verband met de familiale funeraire colleges bij de Rossi, zie: de Rossi 1864–1877, I, 101–102; de Rossi 1864–1877, III, 508; de Rossi 1865, 89–90.

tenuiorum (namelijk *Digestae* 47, 22, 1) en ten tweede Tertullianus' *Apologeticum* 39. Door de overeenkomsten die in beide teksten voorkomen (bijvoorbeeld het bezitten van een gemeenschappelijke kas) beschrijft Tertullianus volgens de Rossi de christenen ook als een *collegium*. Bijgevolg vormen de christenen geen *factio illicita*, geen illegale partij van oproerkraaiers. Vandaar dat de christenen zich voordeden als “*associazioni di mutuo soccorso e funeraticie*” (funeriere *collegia* met wederzijdse bijstand).¹ Deze stelling wordt volgens de Rossi door verschillende inscripties ondersteunt.²

Ongeveer veertig jaar na de publicatie van de Rossi's stelling formuleerde Duchesne een kritiek die de stelling dat de Kerk een funerair college was, probeerde te ontkrachten. De centrale gedachte bij Duchesne is dat de Kerk over bezittingen kon beschikken omdat de christenen getolereerd werden (of zelfs erkenning genoten als religieuze gemeenschap) in de lange periodes van vrede na de dood van Marcus Aurelius. Het lijkt Duchesne onmogelijk dat de Kerk zich voordeed als *collegium* omdat de staat een goed inzicht had in de christelijke gemeenschappen aangezien ze bij vervolgingen steeds de bisschoppen wisten te traceren. Bovendien meent Duchesne (en dit in tegenstelling tot de Rossi) worden in Tertullianus, *Apologeticum* 39 net de verschilpunten tussen *collegia* en de Kerk in de verf gezet.³

Duchesne's standpunt werd overgenomen door Waltzing die er eveneens op wees dat er geen inscripties en literaire bronnen zijn die de Kerk als legaal *collegium* weergeven. Op basis van Tertullianus, *Apologeticum* 39 kan volgens hem nog afgeleid worden dat de Kerk ook geen illegaal college wilde vormen. Tolerantie is ook hier het sleutelwoord: de Kerk moest zich niet voordoen als een *collegium* aangezien ze kon bezitten op basis van tolerantie.⁴

Ook Sordi sluit zich grotendeels aan bij de door Duchesne geponeerde stelling. Maar, zo nuanceert zij, tolerantie is alleen een geldige verklaring tot vóór 200 n.Chr. wanneer de eerste gemeenschappelijke begraafplaatsen werden opgericht. Het grootste probleem ligt in de periode tussen 200 n.Chr. en Gallienus (deze erkende volgens Sordi expliciet het bestaan van kerkelijk bezit zoals af te leiden valt uit Eusebius, *Historia Ecclesiastica* 7, 13).⁵ Om een oplossing te vinden voor deze periode poneert Sordi volgende stelling: “de veronderstelling van het legaal zijn (dat geldig is tot dat er een expliciet verbod bestond) van alle verenigingen gebaseerd op het type van de *collegia funeraticia* of *collegia religionis causa* of verenigingen die hoe dan ook onder gemeenschappelijk recht vielen en die géén nood hadden aan een

¹ de Rossi 1864–1877, I, 103–105; de Rossi 1864–1877, II, p.VIII, 258 (in verband met legaal statuut Callixtus-catacombe), 370–372 (Tertullianus versus Severische wetgeving); de Rossi 1864a, 27 (Tertullianus versus Severische wetgeving); de Rossi 1864b, 59 en 62 (door de wetgeving op *collegia* zijn de christenen een legaal *collegium* waardoor ze ook éénmaal per maand konden samenkomen); de Rossi 1864c, 94 (begraafplaatsen ofwel in bezit van privaat persoon ofwel in bezit van een groep, namelijk de Kerk als *collegium* dankzij wetgeving); de Rossi 1865, 89–90 (christelijke begraafplaatsen in privaat bezit (individen, familie of erfgenamen) of eigendom van de funeraire colleges waardoor de begraafplaatsen legaal beschermd worden tijdens de vervolgingen); de Rossi 1866, 11 en 22 (terugschening van de begraafplaatsen na vervolgingen gebeurde niet aan private personen maar aan de bisschoppen, want het gemeenschappelijk bezit van de begraafplaatsen wordt in de derde eeuw erkend door de autoriteiten omdat de christenen een *collegium* vormen).

² de Rossi 1864–1877, I, 105–110 (Zie ook daar voor de door de Rossi geciteerde inscripties). Zie de Rossi 1864–1877, III, 512 en de Rossi 1877b, 25 waarin gesteld wordt dat de door christenen gebruikte terminologie verwijst naar *collegia* (bijvoorbeeld *fratres*). Zie ook de Rossi 1870, 36–37 waarin gesteld wordt dat binnen de Kerk dezelfde functies voorkwamen zoals in de pagane *collegia* (bijvoorbeeld de functie van de *amator loci sancti* zou dezelfde zijn als die van de *cultores dei*).

³ Duchesne 1906, 381–387; Duchesne s.d., 394–398 en 401–403.

⁴ Waltzing 1912, 387–401; Waltzing 1914, col. 2107–2140. Als voorbeeld van een keizer die het mogelijk maakte voor de christenen bezittingen te verwerven, verwijst hij naar Alexander Severus in de *Vita Alexandri Severi*.

⁵ Sordi 1965, 469–471; Sordi 1984, 193–194.

expliciete toelating is de meest suggestieve oplossing voor de vraagstelling”.¹ Met andere woorden meende Sordi dat de Kerk zich organiseerde binnen het juridische kader van en naar het voorbeeld van legale *collegia* zonder zelf een college te zijn. Vandaar ook dat Tertullianus, *Apologeticum* 38–39 moet gezien worden als een verweer tegen het idee dat de Kerk een illegaal college was.²

In het onderzoek van de Robertis wordt de stelling geponereerd dat de Kerk wél een legaal college was en met name een *collegium tenuiorum*. Hiervoor verwijst de Robertis enerzijds naar *Digestae* 47, 22, 1 en anderzijds naar Tertullianus, *Apologeticum* 38 en 39. Wegens de wetgeving op de *collegia tenuiorum* en de overeenkomsten met deze *collegia* zoals deze kunnen afgeleid worden bij Tertullianus is er volgens hem geen nood aan een kunstgreep om de Kerk als een *collegium funeraticium* voor te stellen of een beroep te doen op tolerantie. De Kerk was namelijk een legaal college.³

Ook recentelijk bleef de vraag of de Kerk een *collegium* was stof voor discussie. Toen Meeks zich afvroeg of de Paulinische gemeenschappen *collegia* waren, kwam hij tot de conclusie dat er zowel overeenkomsten als verschilpunten tussen beide groepen bestonden. Meeks, die schijnbaar de *collegia tenuiorum* zonder meer gelijkstelt met de *collegia funeraticia*, waarschuwt echter om de Paulinische gemeenschappen niet zomaar gelijk te stellen met de *collegia tenuiorum* omdat er gewoonweg niet genoeg informatie is over het funeraire aspect van de Paulinische groepen. Maar, zegt hij, er was wél aandacht voor de doden (1 Thess. 4, 13–5: 11; 1 Kor. 15, 29).⁴

In het onderzoek door Reseghetti naar het juridische statuut van de Kerk wordt opnieuw teruggesproken naar *Digestae* 47, 22, 1. Volgens Reseghetti wijst deze wet erop dat ieder college legaal was indien het een religieus doel had. Deze *collegia* worden omschreven als *collegia religionis causa*. Reseghetti confronteerde vervolgens deze wetteksten met Tertullianus, *Apologeticum* 38–39. Volgens haar kunnen er meerdere overeenkomsten aangeduid worden tussen de beschrijving van de christelijke gemeenschap door Tertullianus en de wettelijke bepalingen in verband met *collegia*. Vandaar ook haar besluit dat de Kerk een *collegium* was dat binnen het algemene culturele en positieve klimaat voor religieuze verenigingen kon floreren.⁵

De centrale kerngedachte bij Wischmeyer is dat de Kerk als een illegaal college en in samenwerking met de christelijke families een opvolger was van de *collegia tenuiorum* die door hem gelijkgesteld worden aan de *collegia funeraticia*. Volgens hem wilde de Kerk allerminst een legaal *collegium* vormen omdat de Kerk bewust haar eigen identiteit wilde opbouwen. Vandaar ook dat er conflicten ontstonden wanneer christenen zich toch tot pagane

¹ Sordi 1965, 472. In Sordi 1984, 192 gaat Sordi dieper in op de vraag wat *collegia* zijn. Volgens haar zijn *collegia* privaatrechterlijke verenigingen met een professioneel, religieus en funerair karakter. Dergelijke verenigingen zijn gebaseerd op de solidariteit van de leden en op wederzijdse bijstand. Aan het hoofd ervan staan *magistri*. *Collegia* beschikken over een kas die gevuld werd met maandelijks contributies. Wanneer dergelijke *collegia* staatsondermijnd handelen, worden ze illegaal op basis van een *Senatus Consultum* (dat niet exact kan gedateerd worden) dat geciteerd wordt op een inscriptie (CIL 14, 2112) uit de periode van Hadrianus. Onder Septimus Severus (*Digestae* 47, 22, 1) worden *collegia* van *tenuiores* (door haar gelijkgesteld aan “*poveri*”, dit is dus “armen”) die een religieus en funerair doel hebben zonder verdere autorisatie toegelaten. Deze beschrijving komt in grote lijnen overeen met de conclusies uit hoofdstuk 5. Alleen ontbreekt het sociale aspect dat het meest typerende karakterelement vormt van *collegia* in haar beschrijving. Daarnaast is het niet genuanceerd genoeg om *tenuiores* als synoniem te gebruiken voor armen. Veeleer vertegenwoordigen de *tenuiores* het hogere *plebs*.

² Sordi 1965, 472–473; Sordi 1984, 193–196.

³ De Robertis 1971b 1971, 68–89.

⁴ Meeks 1983, 77–80 en 162.

⁵ Reseghetti 1988, 357–364.

collegia wendden (als voorbeeld verwijst hij naar Cyprianus, *Epsitula* 67). Christenen mochten namelijk niet tussen heidenen bijgezet worden. Maar door de opkomst van de inhumatieritus kwamen de *collegia* in financiële problemen: inhumatie kostte meer dan crematie. Door deze hogere kostprijs nam trouwens ook het belang van de familiegraven af. Deze processen speelden in het voordeel van de kerkelijke begraafplaatsen die aan aantrekkingskracht wonnen. Bovendien kan volgens Wischmeyer in de opkomst van de inhumatie ook de wens tot het uitdrukken van de individualiteit afgelezen worden. Ook hier bood de Kerk een goed alternatief onder de vorm van het verrijzenisgeloof.¹

In het verlengde van Meeks' studie onderzocht ook McCready de overeenkomsten en verschilpunten tussen de *collegia* en de Kerk. Op basis van zijn studie kwam hij tot de conclusie dat de *collegia* een initieel referentiepunt geweest waren voor de Kerk: er zijn namelijk talrijke overeenkomsten tussen beide instellingen aan te duiden. Maar wegens duidelijke verschilpunten is het onmogelijk de Kerk zelf ook als een *collegium* te beschouwen. Voor haar structurele vormgeving kon de Kerk naast de *collegia* ook teruggrijpen naar de families, de synagogen en de filosofische scholen²

Tevens voortbordurend op Meeks onderzoekt ook Ascough de overeenkomsten en verschilpunten die kunnen aangeduid worden tussen de Kerk en de *collegia*. Meer specifiek spitst Ascough zich toe op het al dan niet translocale karakter van *collegia* zoals *collegia* van handelaren, oosterse cultusaanhangers en allochtonen. Op basis van een studie van inscripties en Bijbelcitataten besluit Ascough dat het translocale karakter van dergelijke *collegia* en het niet-translocale karakter van de Paulinische gemeenschappen erop wijst dat de Paulinische gemeenschappen niet *ipso facto* als *collegia* kunnen worden aangeduid. Maar aangezien de Paulinische gemeenschappen gekenmerkt worden door een lokaal taalgebruik en gebruiken, vertonen ze op dit vlak wel een duidelijke overeenkomst met dergelijke *collegia* die ook lokaal gekleurd zijn. Een beïnvloeding is dus niet uit te sluiten.³

Met Rebillard zijn we aan de laatste studie toegekomen in verband met de mogelijke juridische basis van de Kerk om bezittingen te verwerven. De centrale gedachte bij Rebillard is dat de Kerk onmogelijk zelf een *collegium* kan geweest zijn hoewel ze misschien wel de *collegia* als model voor haar eigen organisatie heeft genomen. Op basis van Tertullianus, *Apologeticum* 38 en 39 kan volgens hem niet besloten worden dat de Kerk een *collegium* was. Men zou anders kunnen verwachten dat Tertullianus zelf zich ook zou beroepen op de wetgeving inzake *collegia*. In tegenstelling daarvan plaatst Tertullianus de verschilpunten tussen de Kerk en de *collegia* in de kijker. Bovendien werd met het edict van Valerianus in 257 n.Chr. duidelijk dat niet langer opgetreden werd tegen individuele christenen, maar wel tegen de kerkelijke hiërarchie en organisatie. Maar reeds vanaf Commodus (180–192 n.Chr.) wanneer Marcia zich richtte tot Victor, de bisschop van Rome, om een lijst met verbannen christenen op te vragen ten einde ze gratie te verlenen, was deze kerkelijke organisatie volgens Rebillard bekend. Dus als de autoriteiten reeds vanaf Commodus kennis hadden van

¹ Wischmeyer 1992, 148–156 en 160–161.

² McCready 1996, 59–65 en 69–70. Noch de invloed van synagogen, noch de invloed van filosofische scholen wordt verder behandeld bij McCready. Ook in deze dissertatie blijven deze aspecten grotendeels onbehandeld. Voor de relatie tussen de joden van Rome en *collegia*, zie bijvoorbeeld Williams 1994, 165–182 (waarin verdedigd wordt dat het joodse funeraire gebeuren in Rome in handen lag van verschillende *consortia*) en Richardson 1996, 90–109 (waarin gesteld wordt dat de synagogen door buiten- én binnenstaanders steeds als religieuze *collegia* beschouwd werden). Voor de beïnvloeding tussen filosofische scholen en het christendom, zie bijvoorbeeld Benko 1984, 30–54 waarin het ascetisme als een treffende overeenkomst wordt aangeduid tussen de cynici en de christenen waarin het monastieke leven haar wortels vond. De idee van een beïnvloeding door filosofische scholen van het christendom wordt in het begin van de zeventiger jaren van de twintigste eeuw in het onderzoek binnengebracht (zie Ascough 1997, 225).

³ Ascough 1997, 229–234 en 237–239.

de kerkelijke structuur en organisatie, waarom zouden de christenen zich dan nog bedienen van een juridisch rookgordijn?¹

Het is opmerkelijk dat door de onderzoekers zoveel verschillende invullingen werden gegeven aan het juridische statuut van de Kerk terwijl de onderzoekers vaak uitgaan van dezelfde primaire bronnen.² De stelling dat de Kerk een *collegium funeraticium* was zoals de Rossi meende, is in ieder geval niet langer houdbaar. In hoofdstuk 5 werd reeds aangegeven dat funeraire colleges in de strikte zin van het woord nooit hebben bestaan. Veeleer was het funeraire aspect een eigenschap van alle *collegia* zonder dat het echter een hoofddoel was. Maar ook in het recentere onderzoek, zoals bij Wischmeyer, heerst vaak nog de idee dat er wel *collegia funeraticia* bestonden.³ Ook de ideeën van onderzoekers, als Duchesne, die er weliswaar terecht op wijzen dat de Kerk nooit een funerair college was, dienen genuanceerd te worden. Stellingen als zouden “de” christenen nooit *collegia* hebben opgericht wegens een grondige afkeer van de pagane organisaties, zijn niet volledig correct. Sommige christenen namen namelijk een positieve houding aan tegenover de pagane maatschappij. Niet alle christenen keerden zich resoluut tegen pagane instellingen. Het is dus niet mogelijk over dé christenen te spreken.⁴ Alleen al de vaststelling dat zelfs een bisschop nog een beroep doet op *collegia* bewijst dit.⁵ Bovendien worden soms ook kringredeneringen gemaakt zoals dit bij de Robertis het geval is. De initiële vraagstelling is welk statuut de christelijke gemeenschap had op basis waarvan ze goederen kon verwerven. De Robertis beweert echter dat de christelijke gemeenschappen *collegia tenuiorum* zijn omdat ze (onder meer) onroerende goederen zoals begraafplaatsen bezitten. Dit is dan ook geen echt antwoord op de vraag. Nergens wordt duidelijk aangetoond dat deze begraafplaatsen effectief in bezit waren van de christelijke gemeenschappen. Ook de gelijkstelling van de christenen en de leden van *collegia tenuiorum* met “hoofdzakelijk arme mensen” door de Robertis is een niet genuanceerde uitspraak. Zoals in hoofdstuk 5 werd aangetoond, kunnen de leden van *collegia tenuiorum* niet simpelweg met “armen” gelijkgeschakeld worden. Maar ook de christenen kunnen niet gelijkgesteld worden met “armen”.⁶ Ook bij pogingen om de verschilpunten en overeenkomsten tussen *collegia* en de Kerk tegenover elkaar te zetten, duiken problemen op. Sommige van de verschilpunten en overeenkomsten zijn te oppervlakkig om als geldig argument in de discussie betrokken te worden. Dat bijvoorbeeld het funeraire aspect belangrijk was voor de *collegia tenuiorum* klopt inderdaad. Maar zoals bleek in hoofdstuk vijf was de sociale functie van de *collegia* veel belangrijker. Dit wordt niet vermeld door Meeks. Bovendien wijst Meeks wel op het belang van het funeraire aspect bij de Paulinische kernen, maar archeologisch is daar geen duidelijk spoor van bewaard gebleven. Dat de kans op bewaring van graven van deze groepen eerder klein is, volgt natuurlijk uit het gegeven dat hun grootte veeleer beperkt was. Maar toch moet men zich de vraag stellen of er van meet af aan wel zoveel aandacht aan het funeraire

¹ Rebillard 2003, 51–55 en 58–61.

² Namelijk *Digestae* 44, 22, 1 en Tertullianus, *Apologeticum* 38–39. Hierbij dient echter opgemerkt te worden dat niet alle door de onderzoekers aangewende literaire bronnen even betrouwbaar zijn. Zo wordt de *Vita Alexandri Severi* met een beschrijving van het leven van Alexander Severus (die schijnbaar een zeer positieve houding innam tegenover de christenen) niet unaniem als historisch beschouwd. Zie hiervoor Dal Covolo 1988, 65–68 voor een overzicht van de studies en uitgebreide bibliografie. Cf. Rebillard 2003, 61.

³ Cf. Rebillard 2003, 58.

⁴ Benko 1984, 30–54; Borgen 1994; Chadwick 1998, 34–39 en 55 Lampe 2004, 27–32; Lieu 1998, 71–74; Monti 1936, 84–87.

⁵ Zie Cyrianus, *Epistula* 84. Pace Kötting 1978, col. 150.

⁶ Biscconti 2000a; Brown 2002, 46–73; Février 1978, 253–255 en 273–274; Frend 1984, 414; Hamman 1979, 47–51 en 54–61; Kunst 2004, 2–19; Lampe 2004, 23–25; Saint-Roch 1983, 411–423; Schöllgen 1988, 71–82; Sordi 2001, 13–21; Stark 1998, 41–58.

aspect gehecht werd vanuit de eigenlijke christelijke gemeenschap. *Collegia tenuiorum* telden vaak ook niet veel leden en toch treft men inscripties en / of begraafplaatsen van hen aan.¹

Voor het onderzoek door Reseghetti kan dezelfde kritiek gegeven worden als op de Rossi: opvattingen als was de Kerk een *collegium religionis causa* omwille van het religieuze aspect van de Kerk, zijn niet langer houdbaar. Religie is evenals funeraire aangelegenheden één aspect van *collegia*, maar nooit het determinerende aspect: alle *collegia* hebben een religieus aspect. Is het bovendien niet vreemd dat een vervolgte religie toch een beroep zou kunnen doen op de wetgeving die net in het voordeel speelt van een relatieve vrijheid voor religieuze colleges? En is het ten tweede wel waar dat het religieuze klimaat reeds vanaf het begin van de tweede eeuw n.Chr. in gunstige zin evolueert voor de christenen? Hoe moet men dan de latere vervolgingen interpreteren?

Ook de door Wischmeyer geponeerde stelling als zou de Kerk vanaf 200 n.Chr. de *collegia* vervangen hebben is uiterst twijfelachtig. Wel is het zo dat het aantal *collegia* inderdaad afnam in de derde eeuw ten gevolge van de economische recessie en de bevolkingsafname. Door de economische achteruitgang werd de bevolking armer. Hierdoor is het niet denkbeeldig dat het voor grote groepen binnen het *plebs media* niet langer betaalbaar was om lid te zijn van een *collegium*. Pas vanaf de vierde eeuw daalt het belang van de *collegia* volgens Ausbüttel nog meer onder de invloed van het christendom.² Bovendien werd in hoofdstuk vijf op overtuigende wijze aangetoond dat de hoofdfunctie van *collegia* sociaal geïnspireerd was: zich sociaal verankerd weten in de maatschappij. Het funeraire aspect was veeleer bijkomstig. Het lijkt dan ook twijfelachtig dat personen zich bekeerden tot het christendom omdat ze via deze weg zich van een graf konden verzekeren. Wischmeyer's stelling ligt natuurlijk wél (zij het verkeerdt) in het verlengde van zijn overtuiging dat de *collegia tenuiorum* alle gelijkgesteld konden worden met *collegia funeraticia* in de strikte zin van het woord.

De door McCready onderkende verschilpunten tussen *collegia* en de Kerk om aan te tonen dat de Kerk geen *collegium* kon zijn, kloppen slechts gedeeltelijk. Dat de familie een belangrijke rol speelde bij de eerste christenen is zeker.³ Maar men kan dit niet loodrecht tegenover de afwezigheid van de familie in de *collegia* plaatsen. Ook daar werd namelijk niet getornd aan de plaats van de familie binnen het funeraire gebeuren. Zoals kon afgeleid worden op basis van de verschillende wetteksten in hoofdstuk 5 kon de familie (als erfgenaam) vaak beschikken over het *funeraticium* om het lid van het *collegium* te begraven. De familie kon dus wel degelijk betrokken worden binnen het funeraire gebeuren van een *collegium*.

Ook Ascough's afwegen van de kenmerken van enerzijds *collegia* en anderzijds de Kerk zijn niet volledig overtuigend. Zo neemt hij voor de *collegia* alleen *collegia* van

¹ Vergelijk dit met Stark 1998, 22. Hierin worden twee mogelijkheden tegenover elkaar afgewogen: het gebrek aan archeologisch bewijsmateriaal van christenen tot rond het einde van de tweede eeuw kan ofwel verklaard worden door de afwezigheid van een eigen christelijk karakter in graven, inscripties, symbolen en dergelijk meer, ofwel via een natuurlijke reden, namelijk dat er gewoonweg niet genoeg christenen waren om typisch christelijke objecten na te laten. Beide invalshoeken zijn plausibel. Maar als het funeraire aspect van meet af aan zo belangrijk zou zijn geweest, waarom treffen we dan nog niet vroeger dan 200 n.Chr. christelijke (familie)graven aan? Of nog: als het funeraire aspect zo belangrijk zou zijn geweest voor de christelijke gemeenschap als geheel, waarom treffen we dan nog geen door die gemeenschap geëxploiteerde begraafplaatsen aan? Als het funeraire aspect direct zo belangrijk was, dan zou men toch verwachten dat zelfs voor een gemeenschap van honderd leden men een begraafplaats zou inrichten? Het ontbreken van een eigen typisch christelijk karakter kan evenwel niet uitgesloten worden. Maar belangrijker is het na te gaan waarom net rond 200 n.Chr. de eerste typisch christelijke begraafplaatsen ontstaan.

² Ausbüttel 1982, 108.

³ Zie bijvoorbeeld Meeks 1983, 75–77.

handelaren, oosterse cultusaanhangers en allochtonen als referentiepunt. Dus de conclusie dat dé *collegia* wel over translocale relaties beschikten is niet correct want veralgemeend. *Collegia* in het algemeen wilden hun leden in eerste instantie een positie geven binnen het milieu waarin ze leefden. Dit is een duidelijk lokaal gebeuren.

Hoewel Rebillard terecht meende dat de Kerk geen *collegium funeraticium* kan geweest zijn, moet toch worden stilgestaan bij het argument dat de autoriteiten een dergelijke kennis hadden van de Kerk zodat de Kerk zich niet kon bedienen van een juridisch rookgordijn. Het klopt inderdaad dat met het edict van Valerianus duidelijk werd dat de autoriteiten inzicht hadden in de kerkelijke structuur. Alleen is het niet duidelijk dat ze dat inzicht reeds hadden vanaf Commodus. Rebillard verwijst dan wel naar Marcia, een christelijke concubine van de keizer, die een lijst opvraagt met namen van verbannen christenen, maar dit is nog geen bewijs dat hiermee ook de organisatie bekend werd. Men moet deze passage in zijn context plaatsen, namelijk in het biografische overzicht van Callixtus. Hippolytus, die niet meteen sympathie koesterde voor Callixtus, wijst er namelijk fijntjes op dat zelfs paus Victor Callixtus moedwillig niet op de gevraagde lijst vermeldde. Het lijkt dan ook twijfelachtig of alle andere christenen die naar Sardinië verbannen werden, vermeld werden. Bovendien, hoe konden de autoriteiten aan de hand van een lijst van namen inzicht verkrijgen in de kerkelijke organisatie?

Naast deze aantekeningen die geplaatst kunnen worden bij de verschillende invullingen van het juridische statuut van de Kerk, dient nog verwezen te worden naar de zeer uiteenlopende interpretaties van Tertullianus, *Apologeticum* 38–39 (in confrontatie met *Digestae* 47, 22, 1). Het is duidelijk dat interpretaties zoals die van Monti, namelijk dat de Kerk een *collegium* is “wegens de evidentie die uit de tekst zelf volgt”, allerminst overtuigend zijn.¹ De tekst kan op drie verschillende wijzen geïnterpreteerd worden. Ten eerste kan gedacht worden dat Tertullianus inderdaad wijst op de overeenkomsten tussen de Kerk en de *collegia* waardoor hij aantoont dat de Kerk ook een *collegium* is (zoals bij de Rossi en de Robertis). Ten tweede kan gedacht worden dat Tertullianus door een vergelijking van de Kerk met de *collegia* de verschilpunten extra in de verf zet en dus aangeeft dat de Kerk geen *collegium* was (zoals bij Duchesne, Waltzing en Rebillard). Ten derde kan deze tekst nog geïnterpreteerd worden als spiegelt de Kerk zich aan de *collegia*, maar is ze zelf geen *collegium* (zoals bij Sordi).

Er kan naar mijn mening besloten worden dat geen enkele hypothese die de Kerk als een *collegium* wil beschouwen, nog langer houdbaar is op basis van *Apologeticum* 38–39. Op basis van de overeenkomsten tussen Tertullianus, *Apologeticum* 38–39 en *Digestae* 47, 22, 1 zou men dit kunnen vermoeden, maar hierbij wordt uit het oog verloren dat er inzake het aanwenden van de kas en de activiteiten van enerzijds de Kerk en anderzijds de *collegia* toch grote verschilpunten bestaan. Dat de Kerk onmogelijk een *collegium funeraticium* kon zijn, hoeft geen verder betoog daar dit “type” *collegium* nooit in de strikte zin van het woord bestaan heeft. Daartegenover staat echter dat de *collegia* naar alle waarschijnlijkheid een initieel referentiepunt vormden voor Tertullianus om aan te tonen dat, ondanks het feit dat de Kerk geen officieel erkend *collegium* was, ze daarom ook nog niet illegaal was in die zin dat ze een oproerkraaier was. Men kan met andere woorden stellen dat de Kerk vormelijk inderdaad overeenkomsten vertoonde met de *collegia*, maar dat de inhoudelijke invulling sterk afweek.

Hiermee is natuurlijk de vraag naar de juridische basis waarop de Kerk over begraafplaatsen kon beschikken nog niet opgelost. Het lijkt er zelfs meer op dat er geen dergelijke juridische basis was. De enige mogelijkheid is dat de Kerk op een “illegale” maar

¹ Monti 1936, 93–94.

getolereerde wijze over haar begraafplaatsen kon beschikken. In die richting wijst het restitutie-edict van Gallienus (Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 7, 13). Op een niet officiële wijze (want de Kerk als *collegium* erkennen zou inhouden dat het christendom aanvaard werd) kreeg de Kerk via haar bisschoppen toch opnieuw haar begraafplaatsen in handen. Hoewel tolerantie natuurlijk een moeilijk te bewijzen gegeven is, lijkt het erop dat dit de enige mogelijke verklaring is.

4.3 De kerkelijke begraafplaatsen in de primaire bronnen

De hierboven geboekte resultaten tonen duidelijk aan dat de Kerk zich niet kon baseren op juridische bepalingen om bezittingen zoals begraafplaatsen te verwerven. Toch laat de mogelijkheid van tolerantie deze optie open indien de Kerk haar eigen begraafplaatsen wilde. In dit onderdeel wordt nagegaan of er aanduidingen zijn in de primaire bronnen die erop wijzen dat de Kerk ook effectief van deze optie gebruik gemaakt heeft en haar eigen gemeenschappelijke begraafplaatsen heeft aangelegd. In het moderne onderzoek door onder meer Brandenburg, Fiocchi Nicolai en Volp wordt er van uitgegaan dat de primaire bronnen inderdaad op overtuigende wijze aangegeven dat de Kerk over haar eigen gemeenschappelijke begraafplaatsen beschikte. Recent werd echter door Rebillard geprobeerd om aan te tonen dat de door de Rossi opgestelde theorie in verband met het oprichten van de eerste gemeenschappelijke begraafplaats gebaseerd is op een verkeerde interpretatie van het woord *koimeterion* of het daarvan afgeleide *coemeterium*, als “begraafplaats”.¹ Hiermee zou meteen het schoolvoorbeeld van de eerste gemeenschappelijke christelijke begraafplaats die door de Kerk bestuurd werd niet langer geldig zijn.²

Willen we nagaan of de term *koimeterion* bij de christenen een andere betekenis droeg dan in de pagane wereld, dan moet men eerst nagaan wat de term betekende in zijn oorspronkelijke, pagane betekenis. Volgens Ferrua, Brandenburg, Rebillard en Volp was de vóór-christelijke betekenis van *koimeterion* “slaapplaats”.³ Na een studie van de pagane literatuur komt Brandenburg namelijk tot de conclusie dat in de pagane Grieks-Romeinse maatschappij tot voor de laat-antieke periode uitdrukkingen voor “kerkhof” of begraafplaats niet bestonden. Woorden zoals *sepulcretum* of *necropolis* beduiden iets volledig anders dan begraafplaats (respectievelijk een “groepje” grafgebouwen en een voorstad). Het woord *koimeterion* of het daarvan afgeleide *coemeterium* (of nog: *cimiterium*, *cymeterium*, *coemiterium*, *caementarium*) verwees in de pagane maatschappij volgens Brandenburg en Rebillard evenmin naar een “necropool”. Met *koimeterion* of *coemeterium* bedoelde men (en dit is zeer goed af te leiden van inscripties uit het oosten) één graf of afgeleid daarvan een familiegraf of grafmonument.⁴

¹ Rebillard 2003, 14. Voor de Rossi, zie: de Rossi 1864–1977, I, 117; de Rossi 1864–1877, III, 514–526; de Rossi 1866, 1–14, 17–33, 77–99

² Voor een gedetailleerde beschrijving op basis van het archeologisch materiaal van de ontwikkeling van de Area I: zie hoofdstuk 3. Brandenburg 1984, 31–32; Fasola 1999, 475; Fiocchi Nicolai 2001, 16; Pergola 1999, 196–197. Zie verder ook nog: Baruffa 1996, 24 en 26; Bisconti 1997, 3–5; De Santis 1997, 34; Fasola 1978a, 107; Février 1960, 6; Fiocchi Nicolai 1997, 122; Fiocchi Nicolai 1998, 13; Mancinelli 1999, 21; Pavia 2000a, 57; Rutgers 2000a, 59 en 113–114; Stevenson 1978, 11 en Testini 1966, 128–135. Voor de datering van deze begraafplaats, zie: Brandenburg 1984, 32; Fasola 1978a, 107; Fasola 1999, 475; Fiocchi Nicolai 1998, 17; Fiocchi Nicolai 2000c, 301; Fiocchi Nicolai 2000b, 342–344; Pergola 1999, 197; Spera 2004a, 37–38; Testini 1966, 128 en 130.

³ Brandenburg 1994, 209; Ferrua 1991a, 284; Rebillard 1993, 975–976. Volp 2002, 151. [Ferrua 1991a = Ferrua, A. 1958. Il cimitero dei nostri morti. In: *La Civiltà Cattolica*, 109. 273–285.]

⁴ Brandenburg 1994, 208; Rebillard 1993, 977–979. Zie ook daar voor verdere verwijzingen naar de primaire literatuur en inscripties die deze stelling op overtuigende wijze ondersteunen.

Volgens Testini, Ferrua, Brandenburg, Fiocchi Nicolai en Volp is het grote verschil tussen het christelijke en pagane woordgebruik van *koimeterion* of *coemeterium* dat bij de christenen het woord naast de traditionele betekenis van enkelvoudig graf of familiegraf ook van meet af aan aangewend kon worden om te verwijzen naar een “begraafplaats”.¹ Volgens hen kan dit uit de context afgeleid worden waar *koimeterion* wel nog de “klassieke” betekenis draagt van één graf.² Soms is er niet echt uitstluitsel te geven en zijn de meningen afhankelijk van de interpretatie van de context verdeeld.³ Daartegenover staat dan weer dat er een grote eensgezindheid bestaat bij Ferrua, Testini, Fasola, Brandenburg en Volp over bepaalde tekstpassages die volgens hen handelen over gemeenschappelijke begraafplaatsen.⁴

Rebillard zet zich echter resoluut af tegen de interpretatie van *koimeterion* of *coemeterium* als begraafplaats. Volgens hem werd het woord *coemeterium* pas na het begin van de vierde eeuw (en dan nog in een monastieke context) gebruikt in de betekenis van een begraafplaats.⁵ Daar waar de *opinio communis* heerst dat de termen inderdaad één graf aanduiden, sluit hij zich aan bij deze stelling.⁶ Voor die passages waar in het moderne onderzoek de meningen verschillen, opteert Rebillard resoluut voor de interpretatie van één graf.⁷ Ook voor die primaire bronnen waar volgens de *opinio communis* sprake is van begraafplaatsen, meent Rebillard dat er eigenlijk alleen sprake is van individuele graven.⁸

¹ Brandenburg 1994, 209–210; Ferrua 1991a, 290; Fiocchi Nicolai 1998, 13; Testini 1966, 83–85; Volp 2002, 151–156. Volgens Volp is het christelijke aanwenden van het woord *coemeterium* evenwel géén teken van een cultuurbreuk of *Sondersprache* maar toch duidelijk door christelijke auteurs gebruikt om een onderscheid te maken tussen de christelijke en de pagane bijzettingen en dodenherdenkingen. (*Contra* Brandenburg 1994 waarin de christelijke funeraire activiteit in al haar aspecten wél als een keerpunt worden beschouwd.)

² Dit is het geval bij Hippolytus, *In Daniele* 4, 48–51 waar volgens Testini 1966, 83–84 en Ferrua 1991a, 290 enkelvoudige graven bedoeld worden.

³ Dit is het geval bij Tertullianus, *De anima* 51, 7 waar volgens Brandenburg 1994, 213 en Ferrua 1991a, 290 één graf bedoeld wordt, terwijl volgens Volp 2002, 152–153 een begraafplaats bedoeld wordt. Bij Origines, *Homiliae in Jeremiam* 4, 3, 16 betreft het volgens Brandenburg 1994, 215–216 en Volp 2002, 152 begraafplaatsen, terwijl volgens Ferrua 1991a, 286 en 290 en Testini 1966, 84 enkelvoudige graven bedoeld worden. Ook voor Eusebius, *Historia Ecclesiastica* 7, 11, 10; 7, 13 en 9, 12 bestaat een dergelijke tweespalt: volgens Brandenburg 1994, 210 en 215–216 en Volp 2002, 152 worden hier begraafplaatsen bedoeld terwijl volgens Ferrua 1991a, 215 en Testini 1966, 84 gedacht moet worden aan enkelvoudige graven.

⁴ Dit is het geval bij Hippolytus, *Traditio Apostolica* 40 volgens Ferrua 1991a, 285; Brandenburg 1994, 212. Ook voor Hippolytus, *Philosophoumena* 9, 12, 14 bestaat grote eensgezindheid. Zowel volgens Brandenburg 1994, 213; Fasola 1978a, 107; Fasola 1991, 284 als Volp 2002, 152 betreft het hier de pasage die melding maakt van het oprichten van de eerste gemeenschappelijke begraafplaats van de Kerk van Rome. (Zie hiervoor tevens Spera 2004a, 32 en Verrando 2004, 44: de oudste vermeldingen waarbij naar de Callixtus-catacombe verwezen werd met de naam van Callixtus zijn te dateren rond 336 n.Chr. De catacombe werd toen vermeld in twee commemoratie-lijsten van de pausen en martelaren (respectievelijk *Depositio Episcoporum* en *Depositio Martyrum*). Deze lijsten werden in 354 n.Chr. door Furius Dionysius Filocalus opgenomen in de *Cronografo Romano*.) Ook Cyprianus, *Epistula* 80, 1 wordt in Brandenburg 1994, 215 en Ferrua 1991a, 286 gezien als een verwijzing naar een gemeenschappelijke begraafplaats.

⁵ Rebillard 1993, 975, 999–1000.

⁶ Dit is het geval bij Hippolytus, *In Daniele* 4, 48–51 volgens Rebillard 1993, 977 en Rebillard 2003, 14.

⁷ Dit is het geval bij Tertullianus, *De anima* 51, 7 volgens Rebillard 1993, 977; Rebillard 1997, 742; Rebillard 2003, 14. Dit is tevens zo bij Origines, *Homiliae in Jeremiam* 4, 3, 16 volgens Rebillard 2003, 14. Ook in Eusebius, *Historia Ecclesiastica* 7, 11, 10; 7, 13 en 9, 12 worden volgens Rebillard 1993, 981–982 enkelvoudige (martelaren-)graven bedoeld. In Rebillard 2003, 14 en 16 wordt gesteld dat in deze teksten niet alleen de graven bedoeld worden, maar zelfs de gehele cultusplaatsen eromheen: de *martyria*.

⁸ Dit is het geval bij Hippolytus, *Traditio Apostolica* 40 volgens Rebillard 1993, 933–995 en Rebillard 1999b, 1035–1036. Ook voor Hippolytus, *Philosophoumena* 9, 12, 14 moet volgens Rebillard 1993, 988–993 en 995; Rebillard 1997, 742–745 en 746–755 worden aan enkelvoudige graven, namelijk de graven die in de Pauscripte werden aangelegd. Ook voor Cyprianus, *Epistula* 80, 1 wordt in Rebillard 1993, 990 de stelling verworpen dat het hier de gemeenschappelijke begraafplaats van Rome (namelijk de Area I van de Callixtus-catacombe) betreft.

Op basis van de bovenstaande *status quaestionis* met betrekking tot de interpretatie van de woorden *koimeterion* en *coemeterium* is duidelijk geworden dat de interpretatie ervan in een christelijke context vaak controversieel is. Het werd duidelijk dat de oorspronkelijke pagane betekenis in de zin van één graf, een familiegraf of grafmonument ook in een christelijke context kon behouden worden. Problematischer is het wanneer *koimeterion* of *coemeterium* geïnterpreteerd kunnen worden als een afgebakende begraafplaats. Vaak hangt de interpretatie volledig af van de context waarin de onderzoekers het tekstfragment plaatsen: als een specifieke passage over een bestaande begraafplaats of als een algemene passage die bijvoorbeeld de sfeer moet weergeven waarin bepaalde gebeurtenissen plaats vonden.¹

Voor Tertullianus, *De anima* 51, 7 is het zeker dat hier enkelvoudige graven bedoeld worden. De context, namelijk een lichaam dat plaats maakt voor een ander lichaam *in coemeterio*, maakt dit duidelijk. Ook voor Hippolytus, *In Daniele* 4, 48–51 lijkt hiervoor geen twijfel te kunnen bestaan: er is namelijk sprake van het omwoelen van “de graven” van de heiligen waarbij hun resten uit de aarde worden gehaald en in de open vlakte verspreid zullen worden. Ook de betekenis bij Cyprianus, *Epistula* 80, 1 wordt duidelijk vanuit de context. Cyprianus vermeldt er dat paus Sixtus en enkele diakens *in coemeterio* omkwamen. Het is duidelijk dat het hier om een begraafplaats moet gaan en niet om enkelvoudige graven. Voor Origines, *Homiliae in Jeremiam* 4, 3, 16 ligt de situatie anders. Origines beschrijft hier de menigte van gelovigen die de martelaren naar hun *koimeteria* vergezellen. Beide interpretaties kunnen hier geldig zijn zonder dat er argumenten zijn die één van beide interpretaties tegenspreken.

Er dient dieper ingegaan te worden op de overige primaire bronnen met een vermelding van de term *koimeterion* of *coemeterium* wegens het cruciale belang van deze bronnen voor een nauwkeurig inzicht in de funeraire organisatie door de Kerk van Rome. Het betreft hier Hippolytus, *Traditio Apostolica* 40; Hippolytus, *Philosophoumena* 9, 12, 14 en Eusebius, *Historia Ecclesiastica* 7, 11, 10; 7, 13 en 9,2. In Hippolytus, *Traditio Apostolica* 40 wordt gesteld dat er geen hoge kost gelegd mag worden op het begraven *in coemeteriis* omdat dit een zaak is van alle armen. Men diende alleen het loon van de arbeiders en de prijs van de bakstenen te betalen. Diegenen die zorg moeten dragen voor deze plaatsen werden door de bisschoppen van voedsel voorzien. De centrale vraag is of men *in coemeteriis* dient te vertalen als “in de begraafplaatsen” of als “graven”. Volgens Rebillard moet geopteerd worden voor “graven”. De reden hiervoor is dat de Latijnse reconstructie-vertaling (en alle moderne vertalingen) gebaseerd zijn op een Sahidische vertaling uit 500 n.Chr. én op wat de vertalers meenden te weten over de funeraire organisatie van de christenen op het einde van de tweede eeuw n.Chr. Het Griekse origineel is namelijk niet bewaard. Maar, zo stelt Rebillard, er werd nooit rekening mee gehouden dat daar sprake kon zijn van *koimeterion*, één graf.² Volgens Brandenburg daarentegen moet resoluut voor de eerste optie gekozen worden: de begraafplaatsen. Het begraven “in graven” is namelijk een zinloze uitdrukking en bovendien zou het niet logisch zijn dat de Kerk de opzichters zou onderhouden van “deze plaatsen” indien die plaatsen geen kerkelijk bezit zouden zijn.³

¹ Zie bijvoorbeeld ook Ferrua 1991a, 290–296 waarin gesteld wordt dat de betekenis van het woord *koimeterion* waarschijnlijk afhankelijk was van de plaatsen of landen waar de term gebruikt werd of van de verschillende ontwikkelingen van de betekenis van de term per streek. Hij waarschuwt om de term *koimeterion* in het westen niet resoluut en altijd gelijk te stellen aan een gemeenschappelijke begraafplaats en in het oosten *koimeterion* steeds als één graf te beschouwen. Niettemin kon Ferrua besluiten dat de term *coemeterium* met de betekenis van één graf min of meer beperkt bleef tot het populaire taalgebruik, namelijk op inscripties.

² Rebillard 1993, 993–995; Rebillard 1999b, 1035–1036.

³ Brandenburg 1994, 212.

De twee op logica gebaseerde argumenten van Brandenburg zijn veel overtuigender dan de hypothese van Rebillard als zou er *koimeterion* in de zin van “enkelvoudige graven” kunnen bestaan hebben in het Griekse origineel. Zelfs een tegemoetkoming aan de kritiek van Rebillard, namelijk dat de reconstructietekst gebaseerd is op wat men dacht te weten van de christelijke funeraire organisatie, brengt geen soelaas. Men kan er hypothetisch vanuit gaan dat Hippolytus spreekt over *sub divo*-bijzettingen. Dit is zoals hierboven reeds aangetoond inderdaad een mogelijke bijzettingsvorm voor de eerste christenen. In dit geval moet het inderdaad volstaan hebben dat de gelovigen “alleen” het loon van de arbeiders en de bouwmaterialen dienden te dragen. Maar dan nog blijft men steken bij de opzichters. Ook in dit geval moet men besluiten dat de *sub divo*-graven zich bevinden op een stuk grond dat eigendom was van de Kerk indien de Kerk de opzichters betaalde. Dus de benaming “begraafplaats” voor een dergelijk stuk grond met graven is ook hier gerechtvaardigd. Zelfs de hypothese dat Hippolytus sprak over christelijke familiegraven brengt geen tegenargumenten aan. Meer nog dan bij de *sub divo*-begraafplaatsen duikt hier het probleem op van de opzichters. Het kan nog aangenomen worden dat christelijke niet-familieleden een financiële bijdrage moeten leveren voor een graf in een familiebegraafplaats. Maar nergens in de funeraire organisatie van de families was sprake van “externe” opzichters. Zoals aangetoond kon worden, stonden zogenaamde “pseudo-verenigingen” in voor de organisatie en geen door de Kerk onderhouden opzichters.

Anders is het gesteld wanneer deze tekst wél betrekking zou hebben op ondergrondse begraafplaatsen: de catacomben. Als de gelovigen alleen het bouw materiaal voor hun graf en het loon van de arbeiders dienden te betalen, wie betaalde dan de ontginning van de trappen en gangen waarin deze graven werden aangelegd? Het moet toegegeven worden dat Hippolytus daar niets over vermeldt. Maar anderzijds staat ook Rebillard hier niet bij stil. De archeologische studie van de kernen van de catacomben in hoofdstuk drie toonde aan dat de organisator van deze bouwwerken heel waarschijnlijk niet in pagane milieus gezocht moet worden. Het funeraire archeologische materiaal van beide geloofsgemeenschappen verschilt in dergelijke mate dat er sprake is van een conceptbreuk. Wanneer Hippolytus inderdaad over de funeraire organisatie van de catacomben sprak (wat op basis van Brandenburgs argumenten het meest redelijke alternatief is) dan is het bijna als zeker te beschouwen dat de Kerk zelf óók instond voor de volledige aanleg van de primitieve kernen, de uitbouw ervan tot catacomben én het onderhoud van de opzichters. Er kan dus besloten worden dat Hippolytus, *Traditio Apostolica* 40 handelt over kerkelijke begraafplaatsen en niet over individuele graven.

De tweede cruciale passage is Hippolytus, *Philosophoumena* 9, 12, 14. Deze bron werd geschreven iets na de dood van Callixtus in 222 n.Chr.¹ De *opinio communis* is dat hier expliciet de oprichting van een christelijke gemeenschappelijke begraafplaats door Callixtus bedoeld wordt.² De benaming die aan het gehele complex (namelijk Callixtus-catacombe) werd gegeven is nog een echo die verwijst naar de oprichter en het belang van de oprichting

¹ Ferrua 1991a, 284; Spera 2004a, 33.

² Brandenburg 1994, 213 (in de eerste twee decennia van de derde eeuw n.Chr.); Fasola 1978a, 107 (tijdens pontificaat van Zephyrinus, 199–217 n.Chr.); Fasola 1991, 284; Volp 2002, 152. Zie ook hierboven en hoofdstuk 3 voor verdere bibliografie.

op zich.¹ Ook de archeologie stelt geen problemen voor een dergelijke identificatie: de Area I is inderdaad de oudste zone van deze begraafplaats.²

Recent werden er vraagtekens geplaatst bij deze tot voordien unaniem aanvaarde stelling. Volgens Rebillard is het niet mogelijk het *to eis koimeterion* waarover Hippolytus spreekt gelijk te stellen aan de Area I van de Callixtus-catacombe. Als alternatieve hypothese schuift Rebillard de stelling naar voren dat Hippolytus schreef over het ontstaan van de gemeenschappelijke begraafplaats van de pausen, namelijk de Pauscrypte in de Callixtus-catacombe waarbij *koimeterion* dan dient opgevat te worden als “één” graf en niet als gemeenschappelijke begraafplaats in de ruime betekenis van het woord. Hiervoor verwijst Rebillard naar het *Liber Pontificalis*³ waarin vermeld wordt: “(Callixtus) heeft nog een ander *cymeterium* aangelegd, namelijk langs de via Appia, waar talrijke pausen en martelaren rusten; dit *cymeterium* wordt tot op vandaag nog steeds *cymeterium* van Callixtus genoemd.” Archeologisch is daar volgens hem niets tegen in te brengen. Wanneer de Area I inderdaad werd aangelegd op het einde van de tweede, begin van de derde eeuw n.Chr. en indien de Pauscrypte de laatste uitbreiding was van deze zone, dan is het goed mogelijk dat de Pauscrypte werd aangelegd onder Zephyrinus. Dus net in een periode waarin de Kerk expandeerde en zich politiek kon manifesteren door middel van een begraafplaats van de pausen. Het ontbreekt aan argumenten volgens hem om te stellen dat de volledige Area I in handen van de Kerk was. Veelmeer was alleen de Pauscrypte in handen van de Kerk, zoals waarschijnlijk een *loculus* in de Calepodius-catacombe (voor Callixtus), een ensemble van *cubicula* in de Lucina-crypte (voor Cornelius), enkele *cubicula* in het zogenaamde Gaius-complex van de Callixtus-catacombe (voor Gaius) en een *cubiculum* in de Priscilla-catacombe (voor paus Marcellinus) in handen waren van de Kerk. De begraafplaatsen waarin de Kerk zich enkele graven of *cubicula* kon verwerven, meestal in periodes waarin grote bouwwerkzaamheden plaats vonden in de begraafplaatsen, waren volgens Rebillard veeleer relatief private constructies. De Kerk kon volgens Rebillard niet veel meer dan enkele plaatsen verwerven in de catacomben zoals ook particulieren konden doen.⁴

Het grootste tegenargument dat tegen Rebillards hypothese ingebracht kan worden is dat van de chronologie. De Pauscrypte werd namelijk pas in een tweede uitbouwfase van de Area I aangelegd terwijl Callixtus reeds vóór 217 n.Chr. (overlijden van Zephyrinus) met de aanleg van de begraafplaats belast werd.⁵ Het geeft bovendien te denken dat Rebillard die in de aanval gaat tegen de zogenaamde filologische-combinatiemethode van de Rossi nu zélf een beroep doet op enerzijds primaire bronnen en anderzijds (hoewel minimaal) de archeologische gegevens. Bovendien betekende *koimeterion* volgens Rebillard aanvankelijk één graf. In zijn hypothese betekent *koimeterion* echter “een gemeenschappelijke begraafplaats van de pausen”. Deze zijn dan inderdaad wel geconcentreerd in één *cubiculum*, maar dit is niet één graf. Toch kan men Rebillards theorie niet volledig afdoen. Hij wijst er bijvoorbeeld (terecht) op dat rond het einde van de tweede eeuw de Kerk wel degelijk in de mogelijkheid was zich te profileren door middel van een funeraire “constructie” (zie nog verder). Alleen weigert hij,

¹ Brandenburg 1994, 214; Spera 2004a, 33. Zie bijvoorbeeld ook de Rossi 1864–1877, 370: benaming van de Callixtus-catacombe gebeurde via *antonomasia*; de Rossi 1866, 94: in de vierde eeuw wordt de benaming van catacomben naar opdrachtgevers stilaan vervangen door martelarennamen. Dit gebeurde echter niet bij de Callixtus-catacombe.

² Brandenburg 1994, 214.

³ Duchesne 1886–1957, I, 141.

⁴ Rebillard 1993, 988–993, 995; Rebillard 1997, 742–745, 748–755.

⁵ Pace Brandenburg 1994, 212, 214–215 (noot 30). De hypothese dat Callixtus alleen de Pauscrypte had aangelegd werd reeds in Février 1960, 5–6 op overtuigende wijze van de hand gewezen via archeologische gegevens. Toch meent Rebillard dat de verkeerde interpretatie van het woord *koimeterion* ook bij Février tot verkeerde conclusies geleid heeft. Zie: Rebillard 1993, 989–990 (noot 95).

op basis van het zogezegd ontbreken van argumenten en de betekenis die gehecht kan worden aan het woord *koimeterion*, te aanvaarden dat het zogenaamde *koimeterion* in Hippolytus' *Philosophoumena* over de Area I handelt. Het is evenwel duidelijk dat de christelijke primitieve kernen en zones waaruit de catacomben ontstonden zoals ze bestudeerd werden in hoofdstuk 3 getuigen van een sterk organisatietalent. Wie achter die organisatie zat, vermeldt Rebillard echter niet specifiek. Alleen was het zo volgens hem dat men in de catacomben als particulier graven kon aanschaffen. Hierboven is echter reeds aangetoond dat zijn hypothese over in *collegia* verenigde christenen die delen van catacomben ontginnen niet houdbaar is. Vandaar dat besloten kan worden dat Hippolytus, *Philosophoumena* 9, 12, 14 wel degelijk over een gemeenschappelijke door de Kerk aangelegde begraafplaats handelde en met name de Area I van de Callixtus-catacombe. Deze stelling wordt niet alleen bevestigd door de naamgeving maar ook door het archeologisch materiaal dat een dergelijke identificatie toelaat.

Tenslotte zijn er nog volgende teksten: Eusebius, *Historia Ecclesiastica* 7, 11, 10; 7, 13 en 9,2. Deze passages handelen over de *koimeteria* in de context van de vervolgingen. Eusebius vermeldt er dat Valerianus in 257 n.Chr. de christenen verbood om bijeenkomsten te houden in de *koimeteria*, of ze nog maar te betreden. Het in 260 n.Chr. uitgevaardigde Edict van Gallienus voorzag evenwel in de restitutie van de plaatsen waar zich, zoals men ze noemt, de *koimeteria* bevonden. Eenzelfde verbod zoals dat van Valerianus werd in 311 opnieuw uitgevaardigd door Maximianus. Het lijkt er dus op dat de term *koimeterion* zodanig gemeengoed was geworden dat ook de (pagane) autoriteiten de term aanwendden.¹ De vraag is echter of hier begraafplaatsen of individuele graven bedoeld worden. Volgens Rebillard is hier telkens sprake van graven en meer bepaald van martelarengraven omdat dit de aantrekkingspolen waren waartoe de christenen de toegang werden ontzegd.²

Volgens Brandenburg moet men *koimeterion* in de bovenstaande edicten toch blijven vertalen met “de zogenaamde begraafplaatsen”. De autoriteiten spraken namelijk steeds van een verbod op het betreden (*eisienai*) van de *koimeteria*. Een term die niet van toepassing kan zijn op individuele graven. Bovendien zijn de cultusgebouwen van martelaren (die óók dienst deden als begraafplaats) uitbreidingen van een reeds bestaand netwerk van een begraafplaats. Vandaar dat deze cultusgebouwen óók *koimeteria* genoemd werden. Met andere woorden betekende *koimeteria* niet de graven van de martelaren, maar wel de ruimte waarin die graven aanwezig waren en dus is die ruimte, die deel uit maakt van een begraafplaats, zelf ook een begraafplaats, dus een *koimeterion*.³

De door Brandenburg aangehaalde argumenten tonen duidelijk aan dat ook hier verwezen wordt naar gemeenschappelijke begraafplaatsen. Of men nu de toegang tot de begraafplaatsen in het algemeen, of de *martyria* in het bijzonder bedoelde, is zelfs bijkomstig. Het eigenlijke resultaat blijft gelijk: steeds werd gedoeld op begraafplaatsen en niet op individuele graven. Het geeft bovendien ook te denken dat men een verbod zou uitvaardigen dat het betreden van christelijke individuele graven zou tegengaan. Graven waren sowieso reeds wettelijk beschermd tegen vernietigingen. Waarom zou men dan de christenen nog moeten verbieden hun eigen graven te schenden?

Op basis van de priamire bronnen kan dus duidelijk aangetoond worden dat de Kerk gemeenschappelijke begraafplaatsen bezat, zonder dat ze daar enige juridische basis voor had. Volp wees er dan wel terecht op om de vóór-Constantijnse periode niet steeds te willen interpreteren vanuit een veel latere situatie of om met andere woorden niet steeds *koimeteria*

¹ Pace Brandenburg 1994, 215; Ferrua 1991a, 286–287.

² Rebillard 1993, 981–982.

³ Brandenburg 1994, 210, 216. Cf. Volp 2002, 152. In Rebillard 2003, 14 en 16 sluit Rebillard zich aan bij de these dat met *koimeteria* ook naar *martyria* verwezen kon worden.

in primaire bronnen te willen vertalen met gemeenschappelijke begraafplaatsen vanuit het idee dat men heeft van uitgestrekte catacomben die eigendom waren van de Kerk.¹ Maar hierbij kan ook de opmerking gemaakt worden om niet onmiddellijk de mogelijkheid van gemeenschappelijke begraafplaatsen, zoals die inderdaad later (ook) voorkomen, te willen uitsluiten voor een vroegere periode.² Indien men inderdaad niet voor het begin van de vierde eeuw over de begraafplaatsen of catacomben sprak met de term *coemeterium*, met welke term werden deze funeraire constructies dan wel aangeduid?³ Nog problematischer is de vraag wie dan wel de catacomben organiseerde indien de Kerk dit niet deed. Zoals in hoofdstuk drie kon worden afgeleid, wordt het bijzetten van een paus in periodes van grote werkzaamheden in de catacombe waarin de paus wordt bijgezet inderdaad vaak gekoppeld aan het gegeven dat de Kerk eigenaar was van deze begraafplaats. Volgens Rebillard zijn er geen argumenten die een dergelijke link toelaten. Maar wie lag er dan wél aan de basis voor de grootschalige bouwwerken in de christelijke begraafplaatsen?

Toch kan men op basis van Rebillards betoog tot een meer positieve oplossing komen. Hijzelf stelt dat de oorspronkelijke betekenis van het woord *koimeterion* naast een enkelvoudig graf ook een grafconstructie of een familiegraf kan zijn. Hij verwijst hiervoor onder meer naar de (jammer genoeg niet gedateerde) niet religieus te identificeren inscriptie van het familiegraf van de Lepidi uit Numidië (CIL VIII, 7543) en de uit het begin van de vierde eeuw daterende christelijke inscriptie van Faltonia Hilaritas die haar grafmonument ter beschikking stelt van haar medegelovigen (ILC V 3681).⁴ Ook Ferrua en Brandenburg zijn het er over eens dat *koimeterion* ook kan slaan op een familiegraf of grafmonument.⁵

Laten we deze gegevens confronteren met de historische ontwikkeling van de catacomben. Deze ontstonden hetzij uit een familiehypogeum, hetzij uit een in oorsprong zelfstandig gemeenschappelijk hypogeum of een zogenaamde primitieve kern (zie hoofdstuk 3). Wanneer nu uit een familiegraf (*koimeterion* dus) door uitbreidingen een catacombe ontstond, is het naar mijn mening goed mogelijk dat de term *koimeterion* behouden bleef voor de gehele, grote constructie van de catacombe.⁶ Hiervoor kunnen weliswaar geen bewijzen aangebracht worden, maar anderzijds zijn er ook geen bewijzen die deze hypothese direct onderuit kunnen halen.⁷ Men kan zelfs nog een stap verder gaan. Wanneer men er nu vanuit gaat dat ook de Kerk haar eigen begraafplaatsen inrichtte, namelijk de primitieve kernen, dan

¹ Volp 2002, 152.

² *Contra* Rebillard 2003, 6: Het mag dan wel nog zo zijn dat in Europa pas vanaf de elfde, twaalfde eeuw kerkelijke begraafplaatsen ontstonden waarbij de bewoning zich schaarde rond de kerk en haar “gemeenschappelijke” begraafplaats (als alternatief voor de in de zevende, achtste eeuw ontstane begrafenis *en plein champ*), dan nog zijn de chronologie en de historische context tussen middeleeuws Europa en vroegchristelijk Rome te verschillend om deze aan elkaar te kunnen linken als zelfs (en terecht) vóór-Constantijns Rome niet kan gelinkt worden met na-Constantijns Rome. De situatie vóór de elfde, twaalfde eeuw in Europa is dus niet noodzakelijk dezelfde als deze in de vóór-Constantijnse periode te Rome.

³ Pace Brandenburg 1994, 211.

⁴ Rebillard 1993, 978–979. Zie ook Ferrua 1991a, 289 in verband met de *coemeteria memoriae gentis Lepidiorum*.

⁵ Brandenburg 1994, 208–210; Ferrua 1991a, 290.

⁶ Men denke hier bijvoorbeeld aan de *titulus* van het pagane Ampliatus-hypogeum (ICVR III, 7421) dat later deel is gaan uitmaken van de Domitilla-catacombe. Volgens Testini 1978, 146 kan de naam Ampliati (genitief van Ampliatus) aangevuld worden met, en ik citeer: “*sepulcrum, monumentum, hypogaeum, cubiculum* of iets gelijkaardigs”. Waarom bijvoorbeeld dan niet *coemeterium* verstaan onder “iets gelijkaardigs”, namelijk “het familiegraf” van Ampliatus.

⁷ Zie bijvoorbeeld Volp 2002, 151–156 waar het christelijke gebruik van de term *koimeterion* (in de zin van één graf) niet als een cultuurbreuk of *Sondersprache* geïnterpreteerd wordt. Ook in de pagane maatschappij droeg het woord *koimeterion* deze betekenis. Dit maakt het mogelijk de interpretatie door te trekken naar de christelijke interpretatie van *koimeterion* als familiegraf of grafconstructie die volledig in het verlengde ligt van de pagane interpretatie.

is het evenzeer mogelijk dat zij het woord *koimeterion* gebruikte om de grafconstructie of het grafgebouw op zich aan te duiden. *Koimeterion* draagt namelijk ook deze betekenis. Men kan met andere woorden de mogelijkheid dat de Kerk haar eigen grafconstructies met een “neutrale” term aanduidde niet uitsluiten. Wanneer de Kerk bovendien een grafconstructie oprichtte voor haar “familie” in overdrachtelijke zin, namelijk voor de broeders of zusters in het geloof, dan kan de term *koimeterion* voor de Kerk zelfs beschouwd worden als een verwijzing naar een familiegraf.¹ Wanneer dergelijke primitieve kernen dan zodanig werden uitgebreid, bleef de term *koimeterion* toch bewaard vanuit de traditie van de christenen om hun grafconstructies en/of zogenaamde “familie”-graven zo aan te duiden. De mogelijkheid dat de christenen dergelijke *koimeteria*, ondanks of net dankzij de grootte ervan, als “hun” begraafplaats beschouwden, dus als een eigenlijke gemeenschappelijke begraafplaats, is slechts een kleine stap verder en hoeft geen verder betoog. Deze stap in het denkproces zal waarschijnlijk nog versterkt zijn door het idee van een “slaapplaats” in afwachting van de verrijzenis.²

De hierbovenstaande hypothese geeft natuurlijk geen uitsluitel voor de letterlijke vertaling van het woord *koimeterion* in alle primaire bronnen. Maar ze reikt wel een mogelijkheid aan om het christelijke gebruik van het woord *koimeterion* een plaats te geven in ten eerste het gebruik van het woord *koimeterion* in de (pagane) maatschappij en ten tweede in de historisch, archeologische evolutie die geleid heeft tot het ontstaan van de catacomben. Via deze weg kan men ook Rebillards bevinding dat het woord *koimeterion* vaak in verband stond met de martelaren-cultus beter plaatsen.³ Wanneer *koimeterion* volgens Rebillard verwijst naar het martelaren-graf en de ruimte er rond, is het goed denkbaar dat alle verdere uitbreidingen rondom die zone óók met de term *koimeterion* werden aangeduid. Dat de christenen dit *koimeterion* (als martelaren-graf en omliggende vereringsplaats) als hun *koimeterion* (als gemeenschappelijke begraafplaats) beschouwd zullen hebben, is zeer waarschijnlijk. Maar ook de omgekeerde redenering van Brandenburg houdt steek: de cultusplaatsen rond martelaren-graven zijn eigenlijk uitbreidingen van een reeks bestaand netwerk van een begraafplaats of *koimeterion*. Vandaar dat ook deze cultusplaatsen *koimeteria* genoemd werden.⁴

4.4 De argumenten voor het oprichten van kerkelijke begraafplaatsen

4.4.1 Inleiding

Nu op basis van de primaire bronnen duidelijk is geworden dat de Kerk over eigen begraafplaatsen kon beschikken, moet nagegaan worden waarom de Kerk dit wilde. Het valt namelijk te verwachten dat er duidelijke argumenten waren voor het oprichten van dergelijke begraafplaatsen aangezien er geen juridische basis was waarop de Kerk kon terugvallen. De vraag dringt zich dan ook op welke redenen of argumenten aangedragen kunnen worden om dit te verklaren. In het moderne onderzoek, waarin vooral Fiocchi Nicolai een voortrekkersrol vervult, worden vier klassieke argumenten of verklaringen gegeven: ten eerste wilde de kerk haar eigen begraafplaatsen omdat christenen apart dienden begraven te worden van heidenen

¹ Zie bijvoorbeeld Meeks 1983, 87: de Kerk als een familie van broeders en zusters.

² Cf. Volp 2002, 151–156: door het verrijzenisgeloof zal de term *koimeterion* (slaapplaats) een aantrekkelijke term geweest zijn voor de christenen.

³ Rebillard 1993, 995–996.

⁴ Brandenburg 1994, 216. Deze stelling ligt volledig in het verlengde van mijn eigen hypothese: benamingen van bestaande constructies (*koimeteria* in de zin van familiehypogea), worden overgenomen voor verdere uitbreidingen (*koimeteria* in de zin van grote, gemeenschappelijke begraafplaatsen).

en heterodox christelijk gelovigen; ten tweede wilde de Kerk haar eigen begraafplaatsen uit solidariteitsoverwegingen en armenzorg; ten derde wilde de Kerk haar eigen begraafplaatsen optrekken omdat ze nu beschikte over een goed uitgewerkte kerkelijke bestuursstructuur en ten vierde wilde de Kerk haar eigen begraafplaatsen met het oog op cultus- en rituele handelingen.¹ Recent werden deze klassieke argumenten door Rebillard van de hand gewezen.² Dit volgt natuurlijk uit zijn standpunt dat er géén kerkelijke begraafplaatsen bestonden.

Het valt te verwachten dat deze mogelijke redenen ook meer inzicht geven in de funeraire organisatie binnen de christelijke families. Wanneer bijvoorbeeld kan aangetoond worden dat christenen met het oprichten van kerkelijke begraafplaatsen niet langer tussen heidenen mochten worden bijgezet, wordt bruusk een einde gemaakt aan een funeraire traditie die tot voordien steeds tot de familiale context behoorde. Ook het opleggen van een kerkelijke funeraire cultus zou het einde betekenen van een gebruik dat tot voordien steeds binnen de familie plaats vond.

4.4.2 Kerkelijke begraafplaatsen als exclusief christelijke begraafplaatsen

Wanneer men het heeft over exclusief christelijke begraafplaatsen, kan niet alleen gedacht worden aan een zich afscheiden van de heidenen, maar moet ook nagegaan worden in welke mate orthodoxe christenen zich wilden afscheiden van heterodoxe christenen. Een dergelijke opsplitsing zorgt niet alleen voor een meer genuanceerd beeld, maar maakt het bovendien mogelijk vanop twee fronten na te gaan of de Kerk van Rome louter en alleen voor “haar orthodoxe christenen” begraafplaatsen wilde inrichten.

Het idee dat de Kerk haar eigen begraafplaatsen wilde om de christenen apart van de heidenen te begraven, werd reeds door Bosio geponeerd en vond later onder meer navolging bij de Rossi, Armellini en Marucchi.³ Ook in de recente literatuur treft men nog vaak dit argument aan.⁴ Uitgaande van de stelling dat de Kerk een gesloten en solidaire religieuze gemeenschap wilde vormen, menen Brandenburg en Fiocchi Nicolai dat de Kerk haar begraafplaatsen alleen voor christenen openstelde.⁵ Deze stelling wordt volgens hen ondersteund in de primaire bronnen waarin volgens hen duidelijk is aangegeven dat de Kerk zich verzette tegen gemengd begraven. Dit standpunt werd nog versterkt vanaf het ogenblik dat de familiegraven overgingen in handen van de Kerk.⁶ Volgens Rebillard echter zijn er geen primaire bronnen die een dergelijke conclusie rechtvaardigen.⁷

Het uitgangspunt, namelijk dat de Kerk haar begraafplaatsen exclusief voor christenen openstelde vanuit een gemeenschappelijke identiteit, is sterk betwistbaar. Uit recent

¹ Fiocchi Nicolai 1998, 15.

² Rebillard 1997, 762; Rebillard 1999b, 1032–1038.

³ Armellini 1893, 43–44; Bosio 1634, 594–596 en 599; de Rossi 1864–1877, vol. I, 84; Marucchi 1934, 3.

⁴ Brandenburg 1984, 47; Brandenburg 1994, 222; Fiocchi Nicolai 1998, 15; Fiocchi Nicolai 2000c, 302; Fiocchi Nicolai 2000d, 43; Fiocchi Nicolai 2001, 16 en 18; Fiocchi Nicolai 2003, 31; Wischmeyer 1992, 151.

⁵ Brandenburg 1994, 222; Fiocchi Nicolai 1998, 15; Fiocchi Nicolai 2000d, 43. Hun stelling is gebaseerd op Tertullianus, *Apologeticum* 39, 1–2. Hiermee wordt echter niet uitgesloten dat er buiten deze gemeenschappelijke begraafplaatsen wél gemengd begraven werd, zie bijvoorbeeld Fiocchi Nicolai's standpunt hierover in Fasola 1989, 1154–1155.

⁶ Dit kan volgens Brandenburg 1984, 47; Brandenburg 1994, 222; Fiocchi Nicolai 2001, 17 en Wischmeyer 1992, 151 afgeleid worden op basis van Cyprianus, *Epistula* 67. Nog volgens Brandenburg 1984, 47; Fiocchi Nicolai 2001, 17 en Wischmeyer 1992, 151 kan dit ook afgeleid worden op basis van Tertullianus, *De idolatria* 14, 5. Tenslotte is ook Hilarius van Poitiers, *In Matthaëum* 7, 11 een overtuigend bewijs hiervoor volgens Wischmeyer 1992, 151–152.

⁷ Rebillard 1997, 762.

onderzoek werd duidelijk dat het onmogelijk is over dé christenen of dé christelijke identiteit te spreken.¹ In hoeverre weerspiegelt Tertullianus, *Apologeticum* 39, 1–2 dan nog de realiteit van één hechte Kerk met een welomschreven identiteit?² Het is meer dan waarschijnlijk dat uit Tertullianus' uitspraak mag afgeleid worden dat er een religieuze band bestond tussen de christenen. Maar de realiteit van de zogenaamde *boarderline* christenen toont aan dat de invulling in de praktijk vaak zeer verschillend kon zijn. Niet alle christenen verzetten zich rigoureuus tegen pagane praktijken. Als er dan al geen sprake kan zijn van een vaste christelijke identiteit, kan men zich de vraag stellen in hoeverre de christelijke begraafplaatsen dan een weerspiegeling kunnen zijn van een ideale identiteit.³

In Cyprianus, *Epistula* 67 wordt de Spaanse bisschop Martialis op zijn vingers getikt door de bisschop van Carthago, Cyprianus: “Zijn (= Martialis’) zonen zijn in hetzelfde *collegium* begraven, volgens vreemde ritten, tussen profane graven, en bijgezet temidden van heidenen”. Bij de klassieke interpretatie wordt steeds gefocust op het begraven van christenen tussen heidenen. Het gegeven dat Martialis lid was van een *collegium* en een beroep deed op dit *collegium* voor de begrafenis van zijn zonen, schijnt geen probleem te zijn. Deze laatste conclusie is ook terecht. Zoals hierboven werd uitgewerkt konden christenen lid worden of blijven van pagane *collegia*. Er zijn geen argumenten die dit tegenspreken. Maar die christenen dienden zich wel afzijdig te houden van de rituele gebuiken. Alle *collegia* hadden namelijk ook een religieus aspect. Het is net op dit element dat Rebillard terecht zijn alternatieve lezing richt: de zonen werden bijgezet volgens vreemde ritten (bijvoorbeeld met libaties en offers) en dit is waar Cyprianus het moeilijk mee had.⁴ Een dergelijke verklaring is inderdaad overtuigend. Zoals verder nog aangetoond wordt aan de hand van het archeologische materiaal, vonden zelfs na Constantijn nog gemengde bijzettingen plaats. Mocht Cyprianus zoveel belang hechten aan het exclusief christelijke karakter van begraafplaatsen, zou men op zijn minst verwachten dat hij dit expliciet zou aangeven. Dat hij evenwel niet ingaat op de “vreemde ritten” is logisch. Hoewel er geen sprake is van één christelijke identiteit, is het wel zo dat het christendom hét bindende element vormde. Pagane religieuze rituelen zijn dan ook volledig in strijd met de keuze voor het christendom.

Ook de klassieke interpretatie van Tertullianus, *De idolatria* 14, 5 waarin gesteld wordt dat het wel toegelaten is met heidenen te leven, maar niet met hen te sterven roept problemen op. Op overtuigende wijze weet Rebillard aan te tonen dat deze uitspraak gezien moet worden binnen een grotere context, namelijk de behandeling van 1 Kor. 10, 14–33 door Tertullianus. Binnen deze context moet sterven als zondigen beschouwd worden volgens Rebillard.⁵ Deze nieuwe lezing is overtuigend omdat in de klassieke interpretatie nooit verklaard wordt hoe het met heidenen “sterven” gelinkt moet worden aan het met heidenen “begraven worden”.

Tenslotte roept ook Hilarius van Poitiers, *In Matthaëum* 7, 11 problemen op. In diens commentaar op Mat. 8, 22 zegt hij: “Hij heeft de vader niet van de plicht van een begrafenis ontzegd, maar er aan toevoegend: laat de doden de doden begraven, heeft hij aangespoord om de *memoriae sanctorum* niet te vermengen met de ongelovige doden, en ook hen die buiten God leven als doden te beschouwen”. Ook bij deze tekst weet Rebillard op overtuigende wijze aan te tonen dat hier geen sprake is van het gemengd begraven. Veeleer zijn “hen die buiten

¹ Benko 1984, 30–54; Borgen 1994; Chadwick 1998, 34–39 en 55 Lampe 2004, 27–32; Lieu 1998, 71–74; Monti 1936, 84–87.

² Zie bijvoorbeeld Lieu 1998, 71–74.

³ Zie tevens Rebillard 1997, 762 waar onderzocht wordt in welke mate er sprake kon zijn van een christelijke “gemeenschap” in de tweede en derde eeuw n.Chr.

⁴ Rebillard 1999b, 1029–1030; Rebillard 2003, 40–41.

⁵ Rebillard 1999b, 1030–1031; Rebillard 2003, 40.

God leven”, namelijk “de doden” een metafoor voor geëxcommuniceerden. Vandaar dat de dood hier metaforisch dient geïnterpreteerd te worden en de *memoriae sanctorum* niet kunnen gelijkgesteld worden aan de graven van de heiligen.¹ Deze interpretatie heeft een heel sterk potentieel. Hoewel men op het eerste gezicht kan tegenwerpen dat het citaat wél over een funeraire activiteit handelt, want de vader moet blijven zijn kinderen begraven, zegt Hilarius van Poitiers net dat dit niet de essentie is van het Jezuswoord. Veeleer moeten zij die de “*memoriae sanctorum*” in het gedrang brengen als “doden” beschouwd worden.

Er kan besloten worden dat in geen enkele primaire bron werd aangegeven dat christenen niet met heidenen mochten begraven worden. Toch moet men ook oppassen om niet te snel conclusies te trekken. In Rebillards onderzoek is de studie van de primaire bronnen hoofdzakelijk gericht op het onderuithalen van de stelling van het bestaan van door de Kerk georganiseerde begraafplaatsen. Het is niet correct om, op basis van het op overtuigende wijze aantonen dat er geen regel was voor ongemengd begraven, te besluiten dat er dan ook geen kerkelijke begraafplaatsen konden zijn.² Bij de begraafplaatsen van de pagane *collegia* werden bijvoorbeeld ook géén expliciete inscripties aangetroffen die niet-leden verboden om er te worden bijgezet. Toch lijkt het veeleer logisch dat alleen leden in die begraafplaatsen werden bijgezet. Dit wordt zelfs nog versterkt door de specifieke regelgeving in verband met het doorverkopen van een graf van een lid aan een niet-lid. Dit kan duidelijk afgeleid worden uit de *Lex collegi Aesculapi et Hygiae* (CIL VI, 10234) uit 156 n.Chr. De leden beschikten over een eigen *schola* en *locus sepulturae*. Wanneer een grafplaats werd afgestaan aan bijvoorbeeld een zoon of broer, moest de helft van het *funeraticium* dat normaal aangewend zou worden voor de bijzetting van het lid in de gemeenschappelijke kas blijven.³ Het behoeft ook geen verder betoog dat *collegia* die vaak gekenmerkt worden door een onstabiele financiële situatie maar toch nog een *locus sepulturae* kunnen aankopen, deze niet zomaar zullen openstellen voor niet-leden.⁴ Vandaar dat kan gedacht worden dat in de praktijk vanuit economisch oogpunt kerkelijke begraafplaatsen alleen voor christenen werden opengesteld.

Om het argument van aparte christelijke begraafplaatsen beter te kunnen begrijpen, moeten we naast de primaire bronnen ook teruggrijpen op de archeologische bronnen. De eerste vermeende begraafplaatsen die door de Kerk georganiseerd werden, ontstonden pas vanaf het einde van de tweede, begin van de derde eeuw n.Chr. Daarvoor werden christenen, zoals aangetoond, waarschijnlijk bijgezet in (pagane) familie-mausolea zoals dit ook later nog het geval was. Ook *arenaria* die voor pagane bijzettingen aangewend werden, kunnen christelijke graven herbergen. Hier kan verwezen worden naar het *arenarium* nabij de S. Sebastiano-catacombe. In deze regio verschijnen vanaf ongeveer 150 n.Chr. de eerste christelijke graven.⁵ Fasola en Testini wijzen er dan ook terecht op dat de aanwezigheid van één christelijk graf in een necropool niet *ipso facto* erop wijst dat de gehele necropool als christelijke begraafplaats moet worden beschouwd.⁶

Het moet benadrukt worden dat na de oprichting van de christelijke begraafplaatsen door de Kerk van Rome vanaf 200 n.Chr., er toch nog voorbeelden te vinden zijn van gemengde bijzettingen. Ook deze bijzettingen vonden plaats in een familie-mausoleum. Op deze wijze werden christenen in hetzelfde grafgebouw bijgezet als hun pagane familieleden.

¹ Rebillard 1999b, 1031; Rebillard 2003, 41–42.

² Zie bijvoorbeeld Rebillard 1999b, 1032.

³ Zie hoofdstuk 5 en Flambard 1987, 232, 234–239.

⁴ In verband met de onstabiele financiële situatie van *collegia*, zie: Flambard 1987, 239–241.

⁵ Brandenburg 1984, 47; Carletti 1981, 294; Carletti 1997, 144–145; Flocchi Nicolai 1997, 121; Fornari 1934, 42; Pergola 1999, 181.

⁶ Fasola 1978a, 105–106 en 125.

Een goed voorbeeld hiervan treffen we aan in het pagane mausoleum van M. Clodius Hermes en waarschijnlijk ook in dat van het pagane *collegium* van de Innocentii. Vanaf de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. kan er een christelijke funeraire activiteit waargenomen worden in de twee vermelde mausolea.¹ Andere goede voorbeelden treffen we vanaf ongeveer 250 n.Chr. aan in de necropool in het Vaticaan waar enkel christenen werden bijgezet in pagane mausolea.² Ook het hypogeum van de Flavii langs de viale Manzoni is een voorbeeld van een begraafplaats die gelijktijdig door christelijke en pagane families in gebruik was.³ Maar ook in de vierde eeuw n.Chr. komen nog steeds dergelijke gemengde grafconstructies voor zoals het hypogeum van de via Dino Compagni (soms ook anonieme catacombe van de via Latina genoemd) aantoont. Het is opmerkelijk dat dit hypogeum in oorsprong christelijk was en in de tijd van Julianus Apostata (360–363 n.Chr.) naast de christelijke bijzettingen ook pagane bijzettingen ontving. Een dergelijke praxis wijst volgens Pergola op een getolereerd samenleven én begraven worden van christenen en pagane tijdgenoten.⁴ Eén tegenvoorbeeld van duidelijk gescheiden begraven, toont meteen aan hoe ondoordringbaar deze materie is. De heuvel ten oosten van de via Laurentina werd rond het midden van de derde eeuw gelijktijdig door pagane personen als door christenen aangewend als begraafplaats. Hier is de christelijke zone, die verbonden is met de Thecla-catacombe, zowel bovengronds als ondergronds duidelijk gescheiden van de nabijgelegen pagane begraafplaats.⁵ Maar misschien is deze indeling veelmeer het gevolg van bezits-rechten dan van religieuze overwegingen.

De hierbovenstaande voorbeelden bewijzen duidelijk dat er gemengde bijzettingen van christenen en pagane tijdgenoten plaats vonden.⁶ Het is belangrijk hierbij op te merken dat deze gemengde bijzettingen steeds in een min of meer private context plaats vonden (het *arenarium* van de S. Sebastiano-catacombe uitgezonderd). Voor de primitieve kernen of zones van waaruit de catacomben ontstonden, zijn geen directe voorbeelden bekend van een dergelijke praxis.⁷ Op basis van de fresco's komt men echter tot een verrassende vaststelling dat een pagane thematiek ook in de catacomben tot vóór 325 n.Chr. nog sterk vertegenwoordigd is. Toch moet men oppassen om niet direct een band te willen leggen met pagane eigenaars van een bepaald graf met pagane thematiek. Personages zoals Helios, Orpheus, Heracles en Bellerophon kunnen op grond van een typologische denkwijze als voorafbeeldingen van Christus beschouwd worden.⁸

¹ In verband met christelijke aanwezigheid in het mausoleum van M. Clodius Hermes, zie: Carletti 1981, 287; Jastrzebowska 1981, 52; Pergola 1999, 181; Reekmans 1986a, 23; Tolotti 1984, 142. In verband met de (vermeende) christelijke aanwezigheid in het mausoleum van het *collegium* Innocentiorum, zie: Jastrzebowska 1981, 56–57; Mancini 1923, 71; Pergola 1999, 181.

² Ruyschaert 1999, 102: naast de oudere christelijke aanwezigheid op de *piazzuola* ten westen van de mausolea, werden ook in de mausolea zelf christenen bijgezet. Zie bijvoorbeeld Toynbee 1958, 47 voor het mausoleum F; zie Walsh 1984, 28–29 voor het mausoleum H; zie Toynbee 1958, 57 voor het mausoleum van de Egyptenaren.

³ De Santis 1997, 249–251; Himmelmann 1975, 9; Provoost 2000a, 13–14.

⁴ Fiocchi Nicolai 1998, 47; Johnson 1997, 56–57; Pavia 2000a, 75–81; Pergola 1999, 171–174. Voor gedetailleerde beschrijvingen van de fresco's, zie: Ferrua 1991b en Provoost 2000a, 38–42 (nummers 246 tot en met 258). Het hypogeum werd evenwel wegens de niet in de vooropgestelde chronologie passende datering niet besproken bij de behandeling van het pagane en christelijke funeraire materiaal in hoofdstukken 2 en 3.

⁵ Fasola 1989, 1157. De pagane necropool nabij de Thecla-catacombe werd evenwel niet behandeld bij het pagane funeraire materiaal omdat de talrijke columbaria van deze necropool te slecht bewaard zijn om voldoende exacte gegevens zoals het aantal bijzettingen uit af te leiden. Voor een bespreking van de pagane necropool, zie: Santa Maria Scrinari, V. 1985, 389–420.

⁶ Pace Johnson 1997, 59; Rebillard 2003, 47.

⁷ Hier worden de in oorsprong private familiehypogea die ook aan de basis konden liggen van een catacombe achterwege gelaten omdat (en dit is zeker) deze hypogea zijn opgericht door private personen en niet door een andere instelling zoals mogelijk de Kerk.

⁸ Provoost 2000a, 7 en 107. Het moet benadrukt worden dat bij het hier geciteerde onderzoek van Provoost ook bepaalde niet-christelijke hypogea werden meegerekend. Daar we bijvoorbeeld voor het anonieme hypogeum

Het lijkt er dus op dat in hypogea die eigendom waren van één of meerdere families het gemengd begraven op een meer expliciete wijze kon worden aangeduid en dit in beide richtingen. In de pagane mausolea van de necropool in het Vaticaan kunnen de christelijke bijzettingen goed getraceerd worden en in het christelijke anonieme hypogeum van de via Dino Compagni kunnen de latere pagane bijzettingen eveneens goed aangeduid worden. Voor de primitieve kernen (maar ook voor de in oorsprong zelfstandige hypogea) hebben we op basis van het archeologisch materiaal geen echte aanwijzingen dat er gemengde bijzettingen plaats vonden. Dit lijkt erop te wijzen dat er in de primitieve kernen en de in oorsprong zelfstandige hypogea inderdaad een christelijke exclusiviteit in acht genomen werd. Of deze exclusiviteit een door de Kerk opgelegde verplichting was (die dan meteen ook aanleiding gaf tot het oprichten van exclusief christelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen, de primitieve kernen dus) kan op basis van de primaire bronnen niet bevestigd worden.¹ Het is bovendien opmerkelijk dat bepaalde van de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen reeds vanaf het begin bovengronds afgebakend werden door omheiningsmuren. De uitbreidingen van de in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen (respectievelijk bijvoorbeeld het hypogeum van de Scala Maggiore en de Area I van de Callixtus-catacombe) ontwikkelden zich zo veel mogelijk binnen deze omheinde ruimte. Schijnbaar wilde men duidelijk zichtbaar de eigen begraafplaats afbakenen. Of men hier aan juridische oorzaken of religieuze oorzaken moet denken, is niet duidelijk op basis van het archeologische materiaal. Het is evenwel opmerkelijk dat dergelijke omheiningsmuren bij de pagane hypogea (nog) nooit archeologisch geattesteerd zijn. Ook christelijke steeds zelfstandig gebleven hypogea werden nooit van een dergelijke omheiningsmuur voorzien.² Het enige wat gesteld kan worden is dat de praxis van gemengde bijzettingen schijnbaar beperkt was tot de zelfstandige mausolea en hypogea. Dit is evenwel noch een bewijs, noch een tegenbewijs dat voor de in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen een verbod gold op gemengd begraven.³

Hier moet nog kort ingegaan worden op het tweede aspect van de exclusief christelijke bijzettingen, namelijk de orthodox christelijke exclusiviteit als onderscheid ten opzichte van de heterodoxe christenen.⁴ Onze enige informatiebron hiervoor is de archeologie. De stelling dat omdat de Kerk haar eigen begraafplaatsen had die exclusief voor orthodoxe christenen

van de via Dino Compagni reeds weten dat dit gemengd was, moeten de door hem opgegeven percentages voor de pagane afbeeldingen deels afgezwakt worden voor louter de catacomben. Maar de eigenlijke vaststelling blijft behouden: in de catacomben is tot rond 325 n.Chr. een pagane thematiek aanwezig. Zie bijvoorbeeld de Dionysische elementen in meerdere *cubicula* van de Domitilla-catacombe: Provoost 2000a, 14–17 en 33 (Dom. 23: ca. 230 n.Chr.; Dom. 49: tweede helft derde eeuw n.Chr.; Dom. 27: einde derde eeuw n.Chr.; Dom. 11: tussen 250 en 325 n.Chr.).

¹ Pace Focchi Nicolai 2001, 31–32 waarin ook verwezen wordt naar de necropool in het Vaticaan.

² Voor de christelijke begraafplaatsen met een omheiningsmuur, zie Hoofdstuk 3. Bij de zogenaamd neutrale hypogea (die typologisch nauw aansluiten bij de zeker christelijke hypogea) zijn twee voorbeelden bekend van omheiningsmuren. Of er daarentegen een directe relatie bestond tussen de omheiningsmuur en de hypogea is onzeker. Voor de hypogea A en B van de Flavii Aurelii werd de omheiningsmuur waarschijnlijk reeds in de eerste eeuw n.Chr. opgetrokken. De oriëntatie van de rond 225 n.Chr. ontstane hypogea hield geen rekening met de oriëntatie van de omheiningsmuur. Ook voor het hypogeum van de Acilii werd de omheiningsmuur reeds geruime tijd vóór de aanleg van het hypogeum voorzien. Hier werd het hypogeum echter wel aangelegd binnen de grenzen van de omheiningsmuur. Ook het gemengd in gebruik zijnde hypogeum van de Aurelii langs de viale Manzoni was van een omheiningsmuur voorzien. Zie hiervoor hoofdstuk 4. Het moge duidelijk zijn dat dergelijke omheiningsmuren natuurlijk niet vergelijkbaar zijn met de ommuurde voorhoven van bepaalde mausolea zoals we deze in hoofdstuk 2 besproken hebben. In het laatste geval is de muur namelijk niet rondom de grafconstructie gebouwd. Ook buiten Rome zijn talrijke voorbeelden van afgebakende christelijke begraafplaatsen bekend, zie: Fasola 1989, 1170 en 1175.

³ Pace Johnson 1997, 37–59 waarin geconcludeerd werd dat in familiegraven en graven van *collegia* in de vierde eeuw (en misschien nog later ook) gemengd begraven werd omdat deze constructies onder het gezag van hun eigenaars stonden en niet van de Kerk wiens regelgeving in die periode nog volop in ontwikkeling was.

⁴ Zie bijvoorbeeld reeds bij Armellini 1893, 43–44 en verder ook nog Testini 1966, 142–143.

bestemd waren, heterodoxe christenen waarschijnlijk over eigen begraafplaatsen moeten hebben beschikt, werd geponeerd door Cecchelli.¹ Terecht wijst Rebillard erop dat hierdoor een kringredenering ontstaat: want het bestaan van heterodoxe begraafplaatsen vormt dan natuurlijk ook een bewijs voor het bestaan van orthodoxe begraafplaatsen.² Maar belangrijker nog is het methodologische probleem: op basis van welke elementen kan men een heterodoxe begraafplaats herkennen? Er zijn namelijk geen iconografische of typologische verschillen in de catacomben die het toelaten een catacombe aan hetzij orthodoxe, hetzij heterodoxe christenen toe te schrijven. Het is dus niet mogelijk in het funeraire materiaal orthodoxe stromingen van heterodoxe stromingen te onderscheiden, laat staan bij de verschillende heterodoxe stromingen zelf een onderscheid aan te brengen.

Een goed voorbeeld van deze problematiek is te vinden in de Novatianus-catacombe. In hoofdstuk 3 werd reeds de conclusie getrokken dat deze catacombe inzake opbouw, graftypologie of aantal bijzettingen niet wezenlijk verschilt van de overige gelijktijdig ontstane catacomben. Welke zouden dan de argumenten kunnen zijn dat hier toch een heterodoxe groep werd begraven?

Een eerste vraag die moet gesteld worden is of in de Novatianus-catacombe wel de gelijknamige schismaticus werd bijgezet. Op basis van de chronologie is dit goed mogelijk. De in ballingschap levende theoloog en schismaticus (want tegenpaus van Cornelius) werd namelijk onder Valerianus (257–258 n.Chr.) terechtgesteld. Via een *translatio* werd zijn lichaam in een Romeinse catacombe bijgezet. Gezien de chronologie van de catacombe in het algemeen en van het zogenaamde graf van Novatianus in het bijzonder gebeurde dit rond 270 n.Chr.³ Er is echter nooit epigrafisch bewijs gevonden dat erop duidt dat de Novatianus die we uit de literaire bronnen kennen hier ook daadwerkelijk begraven is.

Andere argumenten die een dergelijke identificatie moeten ondersteunen zijn evenwel zwak. Dat het tijdstip van het opgeven van de catacombe namelijk samenvalt met het illegaal verklaren van de Novatianisten kan puur toevallig zijn. Rond het begin van de vijfde eeuw n.Chr. werden ook nog in andere catacomben geen bijzettingen meer doorgevoerd. Ook de vaststelling dat de catacombe in de zesde en zevende eeuw n.Chr. niet meer bezocht werd en niet vermeld stond op *itineraria* slechts een zwak argument voor een *damnatio memoriae*. Het argument dat de extreme verering die Laurentius ten beurt viel in de direct nabijgelegen catacombe moet opgevat worden als een reactie tegen de Novatianisten is evenzeer twijfelachtig. In de primaire bronnen wordt deze “tegenstelling” namelijk nooit uitgewerkt.⁴ Bijgevolg kan deze catacombe dan ook niet ingeroepen worden om het bestaan van orthodoxe, kerkelijke begraafplaatsen te bevestigen.⁵ Maar zijn er dan nog wel duidelijke voorbeelden van zeker heterodoxe catacomben bekend? Testini noemt naast de Novatianus-catacombe nog twee of eventueel drie andere heterodoxe begraafplaatsen, te weten het hypogeum van de Aurelii langs de viale Manzoni en de catacombe van Vibia langs de via Appia en eventueel het hypogeum van Trebius Iustus langs de via Latina.⁶

¹ Cecchelli 1944. Daarin gevolgd in Testini 1966, 141–143. Ook volgens Stevenson 1978, 109–130 bestonden er grote niet-orthodoxe begraafplaatsen. Deze waren volgens hem echter eerder in het bezit van schismatici (bijvoorbeeld de begraafplaatsen van Hippolytus en Novatianus) dan van heretici.

² Rebillard 1997, 755.

³ Rebillard 1997, 755–757. Zie verder ook nog Ferrua 1944, 232–239 en Giordani 1992, 233–258 in verband met identificatie van Novatianus, het opgeven van de catacombe en de extreme verering van Laurentius als een tegenzet tegen de schismaticus Novatianus.

⁴ Rebillard 1997, 755–757.

⁵ Pace Styger 1939, 275. *Contra* Cecchelli 1944, 157–162 en Testini 1966, 143.

⁶ Testini 1966, 143.

Wat betreft het hypogeum van de Aurelii kan men kort zijn. Hierboven en in hoofdstuk 4 werd duidelijk aangetoond dat dit hypogeum contemporain in gebruik was door christenen en heidenen. Er is dan ook geen sprake van heterodoxe bijzettingen.¹

De Vibia-“catacombe” (waartoe ook het eigenlijke hypogeum van Vibia behoort) werd bij de bespreking van het funeraire archeologisch materiaal niet bestudeerd omdat het ontstaan van de “catacombe” (namelijk rond het midden van de vierde eeuw n.Chr.) buiten de vooropgestelde chronologie valt.² Wat betreft de religieuze toewijzing kan gedacht worden aan een gemengd gebruik door christenen en door aanhangers van Mithras en Sabazius.³ Aanduidingen voor heterodoxe bijzettingen zijn volledig afwezig.⁴ Veeleer is het nog een extra voorbeeld van gemengde bijzettingen van heidenen en christenen zoals dit ook het geval was voor het anonieme hypogeum van de via Dino Compagni.

Ook het hypogeum van Trebius Iustus werd omwille van de chronologie ervan (namelijk in de vierde eeuw n.Chr.) niet behandeld bij de studie van het funeraire archeologisch materiaal.⁵ De inhoud van de fresco's laten geen religieuze toewijzing toe. Hiermee vervalt meteen ook het derde voorbeeld van een zogenaamd heterodoxe begraafplaats.⁶

Er kan besloten worden dat de hierboven vermelde drie zogenaamd heterodoxe hypogea eigenlijk niets anders zijn dan kleine syncretistische of neutrale begraafplaatsen die geen enkel punt van overeenkomst vertonen met de grote Novatianus-catacombe die zelf ook niet eenduidig als heterodox kan beschouwd worden. Er kan dan ook besloten worden dat aangezien er geen heterodoxe catacomben bestonden, het argument van het bestaan van dergelijke constructies niet langer kan aangewend worden om te bewijzen dat er ook kerkelijke, “orthodoxe” catacomben bestonden. Daartegenover staat natuurlijk dat het ontbreken van heterodoxe begraafplaatsen niet *ipso facto* inhoudt dat er geen kerkelijke begraafplaatsen kunnen geweest zijn.

4.4.3 Kerkelijke begraafplaatsen als gevolg van de funeraire armenzorg

Een tweede belangrijk argument voor het bestaan van begraafplaatsen die bezit zijn van de Kerk en door de Kerk georganiseerd zijn, is het argument van solidariteit en naastenliefde en dit in het bijzonder voor de armen. Het argument van solidariteit en naastenliefde voor de armen werd reeds in de oudere literatuur aangehaald als een kenmerk van de christelijke familiegraven dat dan overgegaan is op de eigenlijke catacomben.⁷ Ook in

¹ *Contra* Testini 1966, 143 en Cecchelli 1986, 287–296. Zie ook Johnson 1997, 54 en Stevenson 1978, 111–116, 123. Laatste interpreteert de afbeeldingen in het hypogeum zelfs volledig christelijk en bestempelt het gehele hypogeum bijgevolg als christelijk.

² Zie evenwel Pergola 1999, 177–180; Reekmans 1986a, 19. Voor de christelijke inscripties, zie: ICVR V, 15269, 15294 en 15295. Zie verder ook Reekmans 1986a, 19–20 en vooral De Santis 1997, 63–70 voor een uitgebreide beschrijving van het complex. Zie verder ook nog Cecchelli 1944, 167–180 voor zijn bespreking van de fresco's.

³ Pace Stevenson 1978, 120–122.

⁴ *Contra* Testini 1966, 143.

⁵ Zie De Santis 1997, 276–281; Pergola 1999, 169; Provoost 2000a, 28 (n° 136); Rea 2004, 149–150.

⁶ Pegola 1999, 169. *Contra* Cecchelli 1944, 135–146 voor een heterodoxe interpretatie van de fresco's. Volgens Cecchelli zijn de familieleden van Trebius Iustus “*cristiani ancora inquinati di paganesimo*”, christenen die nog “vervuild” zijn door het heidendom dus. Vergelijk met Bisconti 2000b, 64 waarin het hypogeum wegens het ontbreken van zeker christelijke elementen als syncretistisch omschreven wordt. Een neutrale toewijzing is evenwel meer correct indien geen duidelijke christelijke of pagane elementen kunnen aangewezen worden.

⁷ Bijvoorbeeld in de Rossi 1864–1877, I, 101–102, 195; de Rossi 1864–1877, III, 508; de Rossi 1865, 89–90; Kirsch 1933, 5; Marucchi 1934, 7.

de recente literatuur wordt dit argument aangehaald om te bewijzen dat de Kerk haar eigen begraafplaatsen had.¹ Op basis van verschillende primaire bronnen waarin het dodenbestel van de christenen aangehaald wordt, menen Brandenburg en Fiocchi Nicolai dat er ten laatste vanaf het eerste kwart van de tweede eeuw n.Chr. een christelijke funeraire zorg voor de armen bestond die door de Kerk kon georganiseerd worden. Brandenburg gaat zelfs nog een stap verder en meent dat deze funeraire zorg van meet af aan een verplichting was.² Volgens Brandenburg bleef de funeraire armenzorg van groot belang aangezien dit topic ook in vierde en vijfde eeuwse primaire bronnen werd aangehaald.³

Recentelijk werd ook dit argument, namelijk dat de Kerk gemeenschappelijke begraafplaatsen oprichtte ten behoeve van de arme christenen, aangevallen door Rebillard. Volgens hem wijst geen enkele van de traditioneel aangevoerde primaire bronnen in die richting. Veeleer maakte de funeraire zorg voor de armen deel uit van de individuele ethiek. Slechts in uitzonderlijke gevallen kon een beroep gedaan worden op de Kerk voor het verkrijgen van een graf. Vandaar ook dat hij meent dat de Kerk niet over eigen begraafplaatsen diende te beschikken aangezien ze geen verplichtingen had met betrekkingen tot de funeraire zorg voor armen.⁴

Het lijkt erop dat inderdaad niet alle klassiek aangehaalde primaire bronnen met betrekking tot de funeraire zorg voor armen kunnen behouden worden als bewijs voor een verplichting van de Kerk om in begraafplaatsen voor de armen te voorzien. Een goed voorbeeld hiervan is Aristeides, *Apologia* 15, 6. Hierin stelt Aristeides dat wanneer een arme christen sterft, de andere christenen naar hun vermogen geld bijeen brengen om de dode van een graf te kunnen voorzien. Hier is geen enkele aanduiding dat de christenen, laat staan de Kerk zelf, verplicht waren om geld bijeen te brengen voor de armenbegrafenis. Noch wijst deze primaire bron op het bestaan van gemeenschappelijke begraafplaatsen voor arme christenen. Toch kan wel aangenomen worden dat de funeraire zorg voor armen een aspect was dat van belang was in de vroegste christelijke gemeenschap aangezien Aristeides het specifiek vermeldt.

Tot dezelfde conclusie kan men ook komen op basis van Tertullianus, *Apologeticum* 39, 5–6 waarin Tertullianus vermeldt dat het ingezamelde geld (onder meer) diende voor de begrafenis van de armen. Niets wijst erop dat hier sprake was van een verplichting: iedereen bracht zoveel geld binnen als hij kon. Bovendien werd het geld van de kas ook besteed aan wezen en verbannen christenen. De funeraire zorg voor de armen was dus allerminst het enige doel van de gemeenschappelijke kas.⁵ Hierbij wordt ook nergens expliciet vermeld dat indien een arme met geld van de kas werd begraven, hij in een gemeenschappelijke begraafplaats werd bijgezet. Dit kan evenwel niet als bewijs aangegrepen worden dat er bijgevolg zeker

¹ Brandenburg 1984, 47–49; Fiocchi Nicolai 1997, 122; Fiocchi Nicolai 1998, 15; Fiocchi Nicolai 2000c, 302; Fiocchi Nicolai 2000d, 43; Fiocchi Nicolai 2001, 16–17; Fiocchi Nicolai 2003, 31; Pergola 1999, 77; Rutgers 2000a, 59–60.

² Dit kan worden afgeleid op basis van Aristeides, *Apologia* 15, 6 volgens Brandenburg 1984, 48; Brandenburg 1994, 223; Fiocchi Nicolai 1998, 15; Fiocchi Nicolai 2001, 17. Eenzelfde conclusie is ook mogelijk op basis van Tertullianus, *Apologeticum* 39, 5–6 volgens Brandenburg 1984, 47; Brandenburg 1994, 223; Fiocchi Nicolai 1997, 122; Fiocchi Nicolai 1998, 15; Fiocchi Nicolai 2000c, 302; Fiocchi Nicolai 2001, 16. Volgens Fiocchi Nicolai 1997, 122; Fiocchi Nicolai 1998, 15; Fiocchi Nicolai 2000c, 302; Fiocchi Nicolai 2001, 16–17 kan de funeraire armenzorg ook afgeleid worden op basis van Hippolytus, *Traditio Apostolica* 40.

³ Dit kan volgens Brandenburg 1984, 47–48 worden afgeleid op basis van Lactantius, *Institutiones Divinae* 6, 12, 25; *Testamentum Domini* 1, 34; Ambrosius, *De Officiis* 2, 142; Prudentius, *Liber Cathemerinon* 10, 45 e.v. en Julianus Apostata, *Epistula* 84 (*ad Arsacium*).

⁴ Rebillard 1999a, 282; Rebillard 1999b, 1032–1038; Rebillard 2003, 101–104, 107, 129–130 en 133–136.

⁵ Vergelijk dit met Rebillard 1999b, 1032–1033 waarin verwezen wordt naar Justinus, *Apologia* I 67, 6: hoewel ook daar sprake is van een gemeenschappelijke kas, ontbreekt de funeraire zorg tussen de opgesomde bijstandswerken die uitgevoerd worden met het geld uit die kas.

geen dergelijke begraafplaatsen bestonden. Op basis van het archeologische materiaal werd in Rome de eerste gemeenschappelijke begraafplaats pas rond het einde van de tweede, begin van de derde eeuw opgericht. Het is dus veeleer nutteloos om voor Rome in vroegere primaire bronnen argumenten te zoeken die het bestaan van gemeenschappelijke begraafplaatsen vóór die tijd zouden kunnen bevestigen. Maar de vaststelling dat zowel bij Aristeides als bij Tertullianus reeds sprake is van een funeraire activiteit bij de christenen toont wel degelijk aan dat dit van belang was (*contra* Rebillard die het belang van deze activiteit te sterk minimaliseert).¹ Maar anderzijds zijn er ook geen bewijzen dat de funeraire zorg een verplichting was (*contra* Brandenburg).

Een eerste overtuigend bewijs voor het bestaan van kerkelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen treft men aan bij Hippolytus, *Traditio Apostolica* 40. Hierboven reeds werd uitvoerig ingegaan op deze primaire bron. Ondanks de kritische bedenkingen die door Rebillard gemaakt werden, zijn er overtuigende argumenten aan te dragen die aantonen dat het hier niet handelt over individuele bijzettingen of christelijke familiegraven.² Het gegeven dat de Kerk instond voor de opzichters van de plaatsen waar begraven werd, maakt zonder meer duidelijk dat deze plaatsen ook kerkelijk bezit moeten geweest zijn.

Hiermee zijn meteen ook alle bronnen die funeraire zorg voor armen aanhalen uit de periode vóór de vierde eeuw behandeld. Wegens het gevaar dat bestaat aan terugprojectering te doen, kan het volstaan om kort in te gaan op de latere primaire bronnen. In Lactantius, *Institutiones Divinae* 6, 12, 25 wordt het begraven van vreemdelingen en armen beschreven als de laatst mogelijke en grootste vorm van liefdadigheid. Opnieuw wordt hier duidelijk dat de funeraire zorg voor armen (en vreemdelingen) een belangrijk kernpunt vormde, zonder dat men daarom deze zorg moet uitvergroten tot het niveau van een verplichting, of deze zorg kan bagatelliseren tot een element van de persoonlijke ethiek. Het klopt namelijk niet, zoals Rebillard stelt, dat de funeraire zorg voor Lactantius niet van primair belang is omdat de reden volgens Lactantius om te voorzien in een graf deze is dat alles wat naar Gods beeld geschapen is niet ten prooi mag vallen aan de beesten en vogels maar aan de aarde moet teruggegeven worden. Er is geen enkel argument dat kan aantonen dat de reden die Lactantius opgeeft voor de funeraire zorg, voor hem niet doorslaggevend genoeg was om de funeraire zorg tot een kernpunt van de christelijke leer te maken.³ Zo zou het even onzinnig zijn om te stellen dat ook in Prudentius, *Liber Cathemerinon* 10, 69 e.v. de zorg die door de christenen aan de graven besteed wordt eigenlijk niet veel voorstelt omdat dit gebeurde op basis van het verrijzenisgeloof. Schijnbaar waren hun redenen waarom ze zorg aan de dag leggen voor het funeraire gebeuren wel degelijk zo belangrijk, dat ze deze zelfs op schrift stelden.

Er zijn ook twee primaire bronnen die onomstotelijk bewijzen dat de Kerk als gevolg van de christelijke funeraire armenzorg zelf instond voor de aanleg van begraafplaatsen. De eerste bron is Ambrosius, *De Officiis* 2, 142 waarin gesteld wordt dat het (onder meer) voor het aankopen van terreinen voor begraafplaatsen bestemd voor armen toegelaten is om gewijd vaatwerk te breken, te smelten en te verkopen. Hierin volgt Rebillard gedeeltelijk de traditionele interpretatie zoals die hierboven weergegeven werd. Hij aanvaardt hier namelijk

¹ Zie bijvoorbeeld Rebillard 1999b, 1033–1034 waarin Rebillard het belang van de funeraire praktijk en het voorzien in een graf minimaliseert. Zie daarentegen ook Rebillard 2003, 101–104 waarin Rebillard zijn vroegere stelling bijzchaaft en stelt dat het graf voor christenen toch wel van belang zal geweest zijn. Dit leidt hij (terecht) af op basis van Augustinus, *De cura gerenda pro mortuis*. Hoewel het ontberen van een graf volgens Augustinus zonder verdere gevolgen blijft voor de gestorven persoon, is het bezitten van een graf wel beter, al was het maar uit respect voor het lichaam (zie Augustinus, *De cura gerenda pro mortuis* 3; 5 en 10–11)

² Zie Brandenburg 1994, 212; Flocchi Nicolai 1998, 15; Flocchi Nicolai 2000c, 302; Flocchi Nicolai 2001, 16–17 voor de “klassieke” interpretatie. Zie Rebillard 1999b, 1035–1036; Rebillard 2003, 130–132 voor de alternatieve, maar niet overtuigende, lezing.

³ *Contra* Rebillard 1999b, 1033–1034.

het bestaan van door de Kerk georganiseerde begraafplaatsen, maar meent evenwel dat dergelijke begraafplaatsen slechts bij uitzondering voorkomen. Toch blijft hij bij zijn conclusie dat de Kerk niet *a priori* begraafplaatsen moest voorzien omdat er geen algemene begrafenisplicht voor de Kerk maar wel voor de christenen zelf gold.¹ Het gevaar dat in deze uitspraak schuilt is dat men zou denken dat als er geen begraafplicht was voor de armen door de Kerk (net zoals er schijnbaar geen specifieke regelgeving was tegen gemengd begraven) er dus nooit kerkelijke begraafplaatsen waren. Het is evenwel reeds duidelijk geworden dat de begravenis van armen wel degelijk een belangrijke plaats innam bij de christenen. Maar moest er daarom ook een specifieke plicht zijn? Misschien stond de Kerk gewoonweg in voor armenbegravenissen zonder dat ze daardoor “verplicht” werd.

De tweede bron die op het bestaan van kerkelijke begraafplaatsen wijst, is het *Testamentum Domini* 1, 34 waarin de maatregelen worden opgesomd die getroffen worden bij het overlijden van armen (en vreemdelingen). Zo moet iedereen die een graf heeft, dit ter beschikking stellen bij het overlijden van armen en vreemdelingen indien deze zelf niet over een graf beschikken. Maar als de Kerk een graf heeft, moet ook zij dat graf ter beschikking stellen. Bovendien staat de Kerk (onder de persoon van de bisschop) in voor het onderhoud van de personen die zorg dragen voor de begraafplaats. Terecht komt Rebillard, in navolging van de klassieke opvatting, tot de conclusie dat er hier wel degelijk sprake is van ten eerste een verplichting om armen en vreemdelingen bij te zetten en ten tweede dat er kerkelijke begraafplaatsen bestonden.²

Dat de funeraire zorg ook binnen de pagane maatschappij niet onopgemerkt bleef, wordt duidelijk bij Julianus Apostata, *Epistula* 84 waarin de reden voor het succes van het “atheïsme” onder meer toegeschreven wordt aan de funeraire zorg. Rebillard meent dat uit de woordkeuze van Julianus kan afgeleid worden dat laatste geen bewondering voelde voor de christenen en dus allerm minst een pagane revival wilde door bijvoorbeeld ook een funeraire plicht uit te werken zoals deze door de christenen zou georganiseerd worden.³ Deze laatste vaststelling, namelijk in verband met de begraafplicht, is niet correct. Julianus stelde namelijk niet dat het een plicht was, hij zegt alleen dat ze het deden. Dit is een zeer belangrijke nuance. Aangezien Julianus zelf ook christen geweest was (of op zijn minst toch een christelijke opvoeding genoten had en waarschijnlijk ook gedoopt was) kon hij het weten. Zijn terugkeer tot het heidendom verklaart zijn negatieve toon: het christendom was een ontgoocheling voor hem. Bovendien wilde Julianus eigenlijk een culturele renaissance bewerkstelligen. Daartoe bediende hij zich van de pagane religie (zie bijvoorbeeld zijn interesse voor Mithras). De christelijke religie zag hij dus waarschijnlijk veeleer als een hinderpaal in dit culturele renaissance-proces. Want in het eerste semester van 362 n.Chr. kondigde Julianus algehele tolerantie af waarbij de verbannen christenen mogen terugkeren en hun cultus behouden, terwijl hij op 17 juni 362 n.Chr. terug ten strijde trekt tegen de christenen. Het is te zeggen, tegen de intellectuele christenen: hen wilde hij in een intellectuele afzondering plaatsen. Tegen het christendom op zich treedt Julianus dus niet op. Dus de negatieve toon van Julianus in zijn *Epistula* 84 kan zeker niet (alleen) geïnterpreteerd worden vanuit een zich afzetten tegen het christendom, maar wel veeleer vanuit een persoonlijke ontgoocheling, namelijk dat het heidendom (als gehele cultuur) die aspecten ontbeerde die de Kerk net deden groeien.⁴

¹ Rebillard 1999a, 282; Rebillard 1999b, 1037–1038; Rebillard 2003, 135–136.

² Rebillard 1999b, 1037; Rebillard 2003, 133–134.

³ Rebillard 2003, 107.

⁴ Zie in verband met Julianus’ opvoeding en renaissance-proces onder meer Aalders 1983, 43–54 en 111–113; Brandenburg 1994, 221; Flamant 1995, 337–356; Renucci 2000, 40–50; Liberati 1996, 56; Markus 1998, 74; Nicholson 1994, 1–10.

Op basis van bovenstaande primaire bronnen is het duidelijk geworden dat de funeraire zorg (die in sommige gevallen zelfs een verplichting blijkt) voor de armen een centraal thema vormde in de christelijke ethiek. Dat dit centrale thema niet steeds de aanleiding was voor het oprichten van kerkelijke begraafplaatsen is eveneens correct. Maar daartegenover staan duidelijke bewijzen dat de Kerk wél over eigen begraafplaatsen kon beschikken. Eén van de redenen hiervoor is zeker de funeraire zorg voor de armen. Rebillards standpunt, namelijk dat de Kerk alleen begraafplaatsen had opgericht als een strategie van de bisschoppen om hun macht in de stad te vestigen, is dus niet correct.¹ Hoewel dit argument natuurlijk ook kan meegespeeld hebben (zie verder).

In welke mate valt de funeraire armenzorg door de Kerk nu ook af te leiden uit het archeologisch materiaal. Hierboven werd reeds aangegeven dat met “de armen” niet *ipso facto* naar de bezitslozen verwezen wordt. De sociale stratificatie van de christenen spreekt dit namelijk tegen.² Maar kan men nu op basis van het archeologisch materiaal afleiden of er inderdaad een funeraire “armenzorg” aan de basis lag voor het oprichten van kerkelijke begraafplaatsen?³

Een goed uitgangspunt vormt de fysionomie van de christelijke begraafplaatsen. We zagen namelijk dat de pagane hypogea voor een kleine doelgroep werden ingericht en aldus beperkt van omvang waren. Bij de christelijke hypogea en primitieve kernen kon echter vastgesteld worden dat deze van meet af aan groter in omvang waren dan de pagane hypogea. Bijgevolg werden deze christelijke begraafplaatsen opgericht voor een grotere doelgroep. Maar niet alleen de lengte van de gangen, maar ook de *cubicula* vormden een belangrijk verschilpunt tussen de pagane en christelijke ondergrondse begraafplaatsen. Bij de pagane hypogea werd duidelijk dat de *cubicula*, die bestemd waren voor de familie, een prominente plaats innamen ten opzichte van de gangen die bestemd waren voor verwanten en personeel. Bij de christelijke hypogea nemen *cubicula* in mindere mate en bij de christelijke primitieve kernen, telkens tijdens de eerste fase, nauwelijks een dergelijke belangrijke plaats in. Hieruit kon besloten worden dat ook dit het gevolg is van een verschillend concept en organisatietype.⁴ Het derde element dat meer inzicht geeft in de sociale toewijzing van de begraafplaatsen kan gevonden worden in de graftypologie. Christelijke hypogea en primitieve kernen hebben alle vanaf de eerste fase *loculi*. *Arcosolia* en sarcofagen zijn er in tegenstelling tot de pagane hypogea slechts zeldzaam geattesteerd tijdens de eerste fase. De duurere graftypes zoals de *arcosolia* en sarcofagen zijn dus opvallend ondervertegenwoordigd in de christelijke grafconstructies. Eenzelfde onderscheid tussen *arcosolia* en *loculi* treft men ook

¹ Zie Rebillard 1999a, 282 en Rebillard 1999b, 1037–1038. Vergelijk zijn standpunt evenwel ook met Rebillard 1999a, 282 waarin het ter beschikking stellen van een graf of gronden voor begraafplaatsen aan de Kerk door private personen wél verklaard wordt op basis van de christelijke leer van naastenliefde die zegt een graf te voorzien voor hen die er geen bezitten. Het verklaren van het ontstaan van kerkelijke begraafplaatsen als louter en alleen een “politieke” zet, lijkt dan ook zeer onwaarschijnlijk.

² Denken we bijvoorbeeld aan Hippolytus, *Traditio Apostolica* 40 waarin een bijdrage wordt gevraagd voor de arbeid en de bouwmaterialen voor het graf aan de persoon voor wie het graf bestemd is. Redelijkerwijze kan men er vanuit gaan dat het vragen van een dergelijke bijdrage aan alleen bezitslozen zinloos zou geweest zijn.

³ Zie bijvoorbeeld Armellini 1880, 98 die op basis van de inscripties in de Agnese-catacombe meent dat er zowel armen als welgestelde personen werden bijgezet. Zie bijvoorbeeld ook Reekmans 1964, 190 die op basis van het louter voorkomen van *loculi* in het hypogeum α van de Lucina-crypte meent dat daar armen werden bijgezet.

⁴ Zie ook hierboven bij de familiale funeraire organisatie. In de primitieve kernen verschijnen in latere periodes wél *cubicula* die wegens het kleine aantal graven aan families worden toegeschreven. Zie voor deze geprivilegeerde *cubicula* ook Guyon 1986b, 173–179; Pergola 1986b, 185–187; Saint-Roch 1986, 189–191. Geprivilegeerd wordt door de geciteerde auteurs gebruikt in de zin van a-typisch (afwijkend van de normale, sobere graftypologie die kenmerkend is voor de catacomben) en bestemd voor een welafgebakende groep personen en dus niet gemeenschappelijk.

aan in de geprivilegeerde *cubicula*. De grafeigenaar en belangrijkste familieleden worden in duurdere *arcosolia* bijgezet, terwijl minder belangrijke personen er in goedkopere *loculi* worden bijgezet. Aangezien de christelijke grafconstructies steeds groter zijn en gebruik maken van *loculi* die minder plaats innemen dan *arcosolia* of sarcofagen, is het logisch dat het aantal (eenvoudige) bijzettingen in de christelijke grafconstructies veel hoger ligt dan in de pagane hypogea. Dit sociale onderscheid dat valt af te leiden op basis van een confrontatie tussen pagane en christelijke ondergrondse begraafplaatsen is verder ook nog zichtbaar in de quasi afwezigheid van fresco's en vloerbekledingen in christelijke begraafplaatsen tijdens de eerste fase en dit in tegenstelling tot de pagane hypogea.

Op basis van het archeologisch materiaal wordt duidelijk dat de grotere christelijke hypogea en primitieve kernen, met hun overwegend eenvoudige graftypologie, een groter aantal graven, maar zeer sobere grafdecoratie, oorspronkelijk een andere en grotere maar minder welgestelde doelgroep voor ogen had dan voor de pagane hypogea het geval was. Wanneer men deze conclusie confronteert met de primaire bronnen waarin veelvuldig aandacht wordt geschonken aan het bijzetten van “armen” (hetzij in een grafconstructie van een privaat persoon, bijvoorbeeld cf. *Testamentum Domini* 1, 34, hetzij in de begraafplaats van de Kerk, bijvoorbeeld cf. Ambrosius, *De Officiis* 2, 142) dan treft men parallellen aan. Het is zeker duidelijk dat de doelgroep in christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen zeker niet alleen één familie met eventuele verwanten was zoals dit bij de pagane hypogea wel het geval was. Daarvoor waren de christelijke grafconstructies namelijk te lang in gebruik en waren er teveel bijzettingen. Het lijkt er dus inderdaad op dat in de christelijke, in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen ook “buitenstaanders” werden bijgezet. Wegens de minder luxueuze uitvoering van de christelijke grafconstructies en het economisch graftype mag gedacht worden aan een “armere” doelgroep van “buitenstaanders” zonder dat daarbij direct aan bezitlozen gedacht dient te worden.

Het is duidelijk dat in de christelijke begraafplaatsen wel degelijk ook “armen” werden bijgezet. Ondanks Rebillards goede interpretatie van bepaalde primaire bronnen (bijvoorbeeld Aristeides, *Apologia* 15, 6) waarbij duidelijk wordt dat er niet steeds sprake is van een plicht hetzij voor de christenen in het algemeen, hetzij specifiek voor de Kerk om armen te begraven, gebeurde dit in de praktijk echter wel in de oorspronkelijk zelfstandige hypogea en in de primitieve kernen die zich ontwikkelden tot de catacomben.

4.4.4 Het kerkelijke bestuur van haar begraafplaatsen

Een derde argument dat kan ondersteunen dat de Kerk over haar eigen begraafplaatsen beschikte is de kerkelijke organisatie van die begraafplaatsen. Hiervoor moet worden onderzocht of de Kerk inderdaad vanaf het begin van de derde eeuw in staat was om zelf de organisatie in haar begraafplaatsen te organiseren. Willen we bovendien een zo nauwkeurig mogelijk beeld reconstrueren van de kerkelijke funeraire organisatie, dan moet ook nagegaan worden hoe die organisatie functioneerde.

De grondlegger van het bewijs voor de kerkelijke organisatie is de Rossi.¹ In het recenter onderzoek door Février, Testini, Pietri, Fasola, Brandenburg en Fiocchi Nicolai zijn de meningen omtrent de door de Rossi aangevoerde primaire bronnen verdeeld. Toch zijn zij er allen van overtuigd dat de primaire bronnen genoeg argumenten aanreiken om te stellen dat de Kerk zelf kon instaan voor de organisatie van haar begraafplaatsen.² Volgens Rebillard echter, kan geen enkele primaire bron worden aangevoerd als bewijs voor een door de Kerk uitgewerkte organisatie van begraafplaatsen.³ In plaats van een kerkelijke organisatie moet volgens Rebillard meer gedacht worden aan zeer verschillende manieren van tussenkomst door de Kerk via de *fossore*s in het funeraire gebeuren.⁴ Veel meer dan een kerkelijke funeraire organisatie lijkt het er volgens Rebillard op dat de traditionele funeraire bijstandsvormen (privaat euergetisme, *collegia*, stad en keizer) in zwang bleven.⁵

Over de waarde van Hippolytus, *Philosophoumena* 9, 12 hoeft niet veel meer gezegd te worden. Hierboven werd aangetoond dat de passage terecht kan beschouwd worden als bewijs voor het oprichten van de eerste gemeenschappelijke begraafplaats door de Kerk.⁶ Men moet zich echter wel hoeden om niet, op basis van de vermelding dat de diaken Callixtus belast werd met de aanleg van een kerkelijke begraafplaats, te stellen dat alle kerkelijke begraafplaatsen onder het bestuur stonden van diakens. Daarvoor zijn in deze bron geen argumenten die een dergelijke extrapolatie toelaten. Ook voor Hippolytus, *Traditio Apostolica* 40 werd reeds aangetoond dat deze tekst terecht beschouwd kan worden als een bewijs voor de kerkelijke funeraire organisatie: de Kerk stond in voor het onderhoud van de opzichters van de begraafplaatsen. Hierboven werd ook reeds uitvoerig ingegaan op Eusebius, *Historia Ecclesiastica* 7, 13. Er zijn geen overtuigende tegenargumenten aan te brengen tegen de stelling dat de Kerk, onder de persoon van haar bisschoppen, de begraafplaatsen terugkreeg. Het gegeven dat de Kerk zelf de door Valerianus geconfiscerde begraafplaatsen terugkreeg, wijst er niet alleen op dat vanaf dan de Kerk zeker aansprakelijk was voor de funeraire organisatie, maar laat ook de mogelijkheid open dat dit reeds voordien (voor bepaalde begraafplaatsen) zo was.

¹ Zie de Rossi 1864–1877, I, 117; de Rossi 1864–1877, III, 514–526; de Rossi 1866, 1–14, 17–33, 77–99 waarin op basis van het Hippolytus, *Philosophoumena* 9, 12 gesteld wordt dat diakens een belangrijke rol vervulden in de funeraire organisatie van kerkelijke begraafplaatsen; waarin op basis van het *Liber Pontificalis* 21, 2–3 gesteld wordt dat de catacomben door paus Fabianus onder de zeven diakens van de zeven kerkelijke regio's geplaatst werden, een gebeurtenis die gelijktijdig plaats vond met het terugschenken van de begraafplaatsen aan de Kerk door Gallienus op basis van Eusebius, *Historia Ecclesiastica* 7, 13; waarin tenslotte op basis van het *Liber Pontificalis* 26, 2 gesteld wordt dat paus Donysius de catacomben toewees aan de Romeinse parochies na een reorganisatie van de funeraire organisatie.

² In Fasola 1989, 1192; Février 1960, 12–13; Pietri 1976, 125–126, 131–136 en 666–667; Pietri 1989, 1043–1045 en Testini 1966, 226–230 wordt aan de historische waarde van de vermeldingen in het *Liber Pontificalis* getwijfeld. In Brandenburg 1994, 221–222 en Fasola 1999, 478–479 daarentegen worden de passage in het *Liber Pontificalis* in verband met Fabianus' ingrepen wél als historisch correct beschouwd.

In Février 1960, 11 en 13 wordt Hippolytus, *Philosophoumena* 9, 12 weerhouden als gezaghebbende bron. Ook Hippolytus, *Traditio Apostolica* 40 is volgens Brandenburg 1994, 221 en Février 1960, 11 en 13 een bewijs voor de kerkelijke organisatie. In Fiocchi Nicolai 1998, 15; Fiocchi Nicolai 2001, 16–17 en 30 wordt ook nog verwezen naar Tertullianus, *Apologeticum* 37, 4 en 39, 5–6; Hippolytus, *Traditio Apostolica* 40 en Eusebius, *Historia Ecclesiastica* 7, 13 als bewijzen voor een kerkelijke organisatie van de begraafplaatsen.

³ In Rebillard 1997, 745 wordt Hippolytus, *Philosophoumena* 9, 12 als bewijs voor kerkelijke begraafplaatsen van de hand gewezen. In Rebillard 1997, 745–746 en Rebillard 2003, 13 wordt de bewijskracht van het *Liber Pontificalis* onkend.

⁴ In Rebillard 2003, 136–138 wordt verwezen naar volgende bronnen die Rebillards these moeten ondersteunen: *Gesta apud Zenophilum consularem*; Hiëronymus, *Epistula* 1, 12–13; Epiphaneis, *Panarion* 3, 76; P. Gren. II, 73 (= P. Lond. 713)

⁵ Rebillard 1999a, 280–282; Rebillard 2003, 139–140.

⁶ Pace Février 1960, 5–6; Fiocchi Nicolai 1998, 15; Pergola 1999, 77; Testini 1966, 66–67 en 226.

De passages met vermelding van de ingrepen in de funeraire organisatie door de pausen Fabianus en Dionysius uit het *Liber Pontificalis* daarentegen zijn veel minder betrouwbaar. Op overtuigende wijze weet Février aan te tonen dat deze zesde-eeuwse bron slechts met het nodige voorbehoud kan gehanteerd worden.¹ Wat betreft Fabianus (236–250 n.Chr.) wordt in het *Liber Pontificalis* 21, 2–3 vermeld dat hij telkens een diaken aan het hoofd plaatste van de zeven kerkelijke regio's en dat hij werken uitvoerde in de begraafplaatsen. Niets wijst erop dat men een link kan leggen tussen enerzijds de diakens en de zeven regio's en anderzijds de werkzaamheden in de catacomben. Er zijn dus geen argumenten die toelaten om te besluiten dat onder paus Fabianus de kerkelijke begraafplaatsen verdeeld werden onder de kerkelijke regio's en op deze wijze onder het gezag van diakens kwamen te staan.² Wat betreft paus Dionysius (259–268 n.Chr.) is de interpretatie van wat vermeld wordt in het *Liber Pontificalis* 26, 2 complexer. De traditionele lezing (door de Rossi) gaat er vanuit dat er staat dat Dionysius de administratie van de begraafplaatsen reorganiseerde en de *cymeteria* had toegewezen aan de Romeinse parochies. Recent onderzoek door Pietri toonde evenwel aan dat dit citaat in verband kan gebracht worden met een brief van paus Innocentius I aan Decentius. In deze brief is er sprake van het *fermentum*. De suburbane basilica worden er aangeduid met de term *cymeteria*. Vandaar dat kan gedacht worden dat ook in de passage in verband met Dionysius in het *Liber Pontificalis* *cymeteria* gebruikt werden in de zin van *basilica* (een betekenis die meerdere malen aan *cymeteria* wordt gegeven in het *Liber Pontificalis*). Hierdoor kan de tekst niet langer geïnterpreteerd worden als werden de begraafplaatsen aan de parochies gekoppeld, maar als handelend over een gelijke behandeling van de parochies en de suburbane basilica (die in *diocaesis* ingedeeld werden) inzake het gebruik van het *fermentum*.³

Op basis van de primaire bronnen kan men besluiten dat er wel degelijk overtuigende bewijzen zijn aan te dragen die erop wijzen dat de Kerk haar eigen begraafplaatsen organiseerde. Dit impliceert dat de Kerk van Rome in de derde eeuw n.Chr. over een goed uitgebouwde interne organisatie diende te beschikken. Hoe kan men anders verklaren dat de Kerk dergelijke uitgestrekte begraafplaatsen kon besturen? Zonder hier evenwel in detail te treden, kan een dergelijke goede uitgebouwde structuur afgeleid worden uit verschillende primaire bronnen. Voor de eerste eeuw n.Chr. kan besloten worden dat de interne organisatie van de Romeinse Kerk nog flexibel was en niet was uitgehard tot een vaste hiërarchie.⁴ Ook

¹ Février 1960, 12. Zo is er in het *Liber Pontificalis* steeds sprake van het begraven van alle pausen in het Vaticaan terwijl deze situatie zeker niet geval was in de derde eeuw wanneer de pausen in de Pauscrypte van de Callixtus-catacombe werden bijgezet. Veeleer ziet men in het *Liber Pontificalis* een poging om te streven naar uniformiteit: zoals de situatie was ten tijde van het samenstellen van het *Liber Pontificalis*, zo zal het voor die periode waarvoor we geen directe bronnen meer hebben ook wel geweest zijn. Février herinnert er dan ook aan dat het *Liber Pontificalis* minstens een halve eeuw na het traditie geworden bijzetten van de pausen in het Vaticaan ontstaan is.

² Zie in verband met de indeling in zeven regio's ook Testini 1966, 226–230: hoewel de via Eusebius, *Historia Ecclesiastica* 6, 46 overgeleverde brief van paus Cornelius (251–253 n.Chr.) vermeldt dat er zeven diakens, zeven subdiakens (en daarnaast zesenzeventig priesters, tweeënveertig acolieten, tweeënvijftig exorcisten, lectoren, portiers en 1500 van de Kerk afhankelijke weduwen en behoeftigen) waren in Rome, is dit ondanks de overeenkomst in aantal (zeven regio's voor telkens zeven diakens en subdiaken) geen bewijs voor een dergelijke indeling. (Zie in verband met de brief van Cornelius ook Perrin 2000, 653–654.) Zie ook Perrin 2000, 654–655 in verband met de verdeling in zeven kerkelijke regio's. Deze verdeling is volgens hem niet vóór het einde van de derde, begin van de vierde eeuw geattesteerd.

³ Zie hiervoor Pietri 1976, 630–631 en Pietri 1989, 1045–1046. hierin gevolgd in Rebillard 1997, 745–746 en Rebillard 2003, 13. Voor de brief van Innocentius I (*Epistula* 25, 5, 8), zie: Cabié 1973, 26–29.

⁴ Dit kan afgeleid worden op basis van de brief aan de Hebreëen (75–90 n.Chr.), de eerste brief van Paulus (80–90 n.Chr.) en de eerste brief van Clemens (96 n.Chr.). Zie hiervoor ook Saxer 2000, 385–390. Zie evenwel ook Flocchi Nicolai 1997, 121 waarin op basis van deze brief besloten wordt dat de Romeinse Kerk toen reeds over een goed georganiseerde kerkelijke hiërarchie beschikte met bisschoppen en diakens. Zie ook Légasse 2000,

in de tweede eeuw blijft de interne organisatie van de Romeinse Kerk gekenmerkt door weinig differentiatie in de ambten.¹ In de derde eeuw n.Chr. wordt echter duidelijk dat de interne organisatie van de Kerk van Rome sterker wordt uitgebouwd. Saxer spreekt dan ook terecht van een overgang van een charismatische hiërarchie naar een institutionele hiërarchie. Bovendien verschijnen ook vanaf het einde van de tweede, begin van de derde eeuw de eerste tekenen van het mono-episcopaat.² Vaak wordt het pausschap van paus Victor als een keerpunt bestempeld. Vanaf dan zou de Romeinse Kerk haar volledige macht ontplooid hebben op basis van haar autoriteit die gestoeld is op Petrus en Paulus. Toch is het volgens Perrin overdreven om te stellen dat het episcopaat van Victor als hét keerpunt in de geschiedenis van de Kerk van Rome beschouwd dient te worden. De volledige tweede eeuw n.Chr. werd gekenmerkt door doctrinaire problemen en gnostische en heterodoxe stromingen die de kop opstaken. Met Victor kwam nog geen einde aan deze controverses zoals de aanwezigheid van Marcionisten en Valentinianen op het einde van de tweede en het begin van de derde eeuw n.Chr. duidelijk maakt.³ Onrechtstreeks kan deze toenemende organisatie en hiërarchisering binnen de Romeinse Kerk ook afgeleid worden uit de vervolgingen. Zo werden tijdens de vervolgingen van Maximinus Thrax (235–238 n.Chr.) in Rome de paus

182 waarin alleen de *presbyteroi* weerhouden worden als echte functie ten tijde van Clemens. Zie verder ook nog Meiser 2004, 139–142 waarin de historische waarde van de eerste Clemensbrief voor een reconstructie van de organisatie van de Romeinse Kerk volledig wordt ontkend. De opzet van de brief was volgens Meiser om de christenen van Korinthe terug tot vrede te brengen, niet om een schets weer te geven van de kerkelijke organisatie van Rome. Deze visie is echter te negatief. Saxer daarentegen wijst erop dat de brief niet de exacte organisatie weerspiegelde, maar wel de grote lijnen, namelijk het voorkomen van bisschoppen, priesters, diakens en leken. Deze elementen komen ook voor in de min of meer contemporaine primaire bronnen en zijn ook nog steeds aanwezig (en zelfs scherper omschreven) in latere primaire bronnen. Er is dus geen reden om niet aan te nemen dat deze “functies” binnen de kerkelijke organisatie in Rome reeds in de eerste eeuw n.Chr. aanwezig waren.

¹ Dit kan afgeleid worden op basis van de zogenaamde tweede brief van Clemens (eerste helft tweede eeuw n.Chr.), de Pastor van Hermas (rond 150 n.Chr.) en Iustinus, *Apologia* I. Zie hiervoor ook Frend 1984, 398–399; Légasse 2000, 182–183 en Saxer 2000, 413–418 en 431.

² Dit kan afgeleid worden op basis van Hippolytus, *Traditio Apostolica* 4 (begin derde eeuw n.Chr.); Cyprianus, Epistula 33, 1 en Epistula 66, 8 (rond 250 n.Chr.) en Eusebius, *Historia Ecclesiastica* 6, 43, 11 (brief van bisschop Cornelius aan zijn collega Fabius van Antiochië; rond 250 n.Chr.). Zie Frend 1984, 400; Saxer 1995, 49–51 en 58–60; Saxer 2000, 432–434. Zie Saxer 2000, 421–430 voor een uitgebreide bespreking van de primaire bronnen in verband met het mono-episcopaat en de mogelijke rol die Ignatius van Antiochië en Polycarpus gespeeld hebben in de verspreiding van het mono-episcopaat in het westen. Zie ook Frend 1984, 404 en Lampe 2004, 26–27 waarin het ontstaan van het mono-episcopaat gekoppeld wordt aan de nood tot een centraal gezag om het onderhouden van buitenlandse contacten en de armenzorg. Binnen deze context wordt ook verwezen naar de *tituli* die zouden ontstaan zijn uit *domus ecclesiae*. Dit zou tevens wijzen op een verdere uitwerking van de kerkelijke organisatie. Zie hiervoor Saxer 1995, 60 en 63; Saxer 2000, 384–385 en 432. Zie ook Lampe 2004, 26 waarin verdedigd wordt dat de Romeinse huiskerken door buitenstaanders als één Kerk werden waargenomen. Zie evenwel ook Provoost 2000d, 53–54 en 108–109 voor kritische bedenkingen over het ontstaan van de *tituli*: de bronnen laten het geenszins toe om voor alle *tituli* in oorsprong een *domus ecclesiae* te veronderstellen. Zie tenslotte ook nog Fiocchi Nicolai 2000d, 43 en Fiocchi Nicolai 2003, 31 waarin het ontstaan van het mono-episcopaat als een belangrijke stap naar de centrale coördinatie van de catacomben beschouwd wordt.

³ Perrin 2000, 641–643. Vergelijk evenwel met Frend 1981, 48–49 waarin deze periode wél als een waar keerpunt beschouwd wordt omdat vanaf dan de Kerk zich als een zelfverzekerde gemeenschap met een sterke organisatie ontwikkelde en aan macht won door overweldigende aantallen bekeringen onder de Severi (193–235 n.Chr.). Zie ook Brown 2002, 54–55 waarin gesteld wordt dat de Kerk vanaf 200 n.Chr. over een zekere rijkdom kon beschikken door weldoeners uit de middenklasse die bijvoorbeeld grond schonken. Dergelijke processen zijn voor de tweede eeuw nog niet op een dergelijke schaal geattesteerd. Vandaar dat de periode rond paus Victor toch wél als een keerpunt mag beschouwd worden. Zie verder ook Brown 2002, 49–73 waar de functie van de bisschop tenopzichte van de armen uiteengezet wordt.

Pontianus en tegenpaus Hippolytus naar de mijnen van Sardinië verbannen.¹ Men zocht dus de leiders van de Kerk om zo de gemeenschap te kunnen ontwrichten.²

De stelling dat de Kerk van Rome haar eigen begraafplaatsen kon organiseren, wordt dus bevestigd door de studie over de interne organisatie van de Kerk. Toch werd ook duidelijk dat de interne organisatie veeleer een groeiend en gestaag proces was. Welke consequenties zijn hieraan verbonden voor de organisatie van de begraafplaatsen? Hierboven werd reeds gewaarschuwd om de situatie zoals die zich voordeed in de Callixtus-catacombe die onder leiding stond van de diaken Callixtus niet te extrapoleren naar alle andere begraafplaatsen. Veeleer moet men er rekening mee houden dat er verschillende wijzen waren waarop de catacomben bestuurd werden. Het is namelijk ook opmerkelijk dat de kerkelijke begraafplaatsen pas vanaf 250 n.Chr. de familiale begraafplaatsen volledig verdrongen. Het moet ook benadrukt worden dat hoe later in de tijd de familiehypogea ontstonden, hoe vlugger ze werden uitgebreid tot een catacombe. Op basis van de kennis over de ontwikkeling van de kerkelijke organisatie in het algemeen kan gesteld worden dat de funeraire organisatie van de Kerk recht evenredig mee-evolueerde. Naarmate de kerkelijke organisatie in het algemeen zich ontwikkelde, kreeg de Kerk schijnbaar ook meer invloed in de christelijke funeraire organisatie.

Vervolgens moet dieper ingegaan worden op de eigenlijke interne organisatie van de christelijke begraafplaatsen. We moeten de vraag stellen of we kunnen achterhalen wie in de kerkelijke begraafplaatsen actief waren. In de primaire bronnen wordt namelijk melding gemaakt van personen die in de begraafplaatsen de graven aanlegden.³ Deze groep van werklieden worden afhankelijk van de bronnen aangeduid met de termen *fossores*, *copiatae* of *necrotaphoi*.

Een twistpunt inzake de *fossores* is of deze groep al dan niet deel uitmaakte van de kerkelijke hiërarchie. Op basis van het grote belang dat de Rossi de *fossores* in de christelijke gemeenschap toedichtte, meende hij dat de *fossores* wel tot de klasse van de clerici dienden te behoren. Het relaas zoals het weergegeven werd in de *Gesta apud Zenophilum consularem* bevestigde dit volgens hem.⁴ De stelling dat de *fossores* clerici waren, hield lang stand.⁵ Recentelijk werden echter ook vragen gesteld bij deze toewijzing.⁶ Er zouden te weinig duidelijke aanwijzingen zijn in de primaire bronnen. De mogelijkheid dat sommige *fossores* leek waren terwijl anderen inderdaad tot de clerus behoorden, moet opengelaten worden. Slechts in latere bronnen wordt melding gemaakt van *fossores* die tot de clerus behoorden.⁷

¹ Lepelley 2000, 259.

² In verband met de vervolgingen, de primaire bronnen die ons hierover informeren en interpretatieproblemen, zie onder meer Jossa 2001, 93–99; Keresztes 1989, 1–12; Légasse 2000, 178–182; Lepelley 2000, 227–266

³ Bijvoorbeeld Hippolytus, *Traditio Apostolica* 40; *Gesta apud Zenophilum consularem*; Hiëronymus, *Epistula* 1, 12–13; *Codex Theodosianus* XIII, 1, 1 en XVI, 2, 15. Verder is er ook nog een papyrus: P. Gren. II, 73.

⁴ de Rossi 1866–1874, III, 535.

⁵ Zie bijvoorbeeld Testini 1966, 224 waarin er rekening mee gehouden wordt dat de *fossores* van meet af aan tot de kerkelijke hiërarchie behoorden. Zonder verantwoording stelt hij dat het terecht is om de *fossores* gelijk te stellen aan de *ostiarii*, de bewakers van de stedelijke *tituli* en de begraafplaatsen. Vanaf de vierde eeuw staan de *fossores* één trede hoger op de ladder van de kerkelijke hiërarchie dan de *ostiarii*.

⁶ Zie bijvoorbeeld Pietri 1976, 131–132, 722–723 waarin op basis van Eusebius, *Historia Ecclesiastica* 6, 46, 11 gesteld wordt dat *fossores* niet tot de clerici behoorden omdat ze in de lijst van clerici zoals die in de brief van Cornelius is opgesteld, niet voorkomen.

⁷ Guyon 1974, 574–576. De enige mogelijke aanduiding voor een clericaal statuut van de *fossores* treft men aan in *Codex Theodosianus* XIII, 1, 1 en XVI, 2, 15 waarin de *copiatae*, de *fossores* dus, tot de clerici gerekend worden. In Flocchi Nicolai 1997, 131 wordt er ook van uitgegaan dat de *fossores* vanaf de vierde eeuw tot de clerus behoorden. Ook in Fasola 1999, 478 wordt er van uitgegaan dat de *fossores* in de vierde eeuw tot de kerkelijke hiërarchie behoorden, maar dan wel op gelijk niveau met de *ostiarii*.

Toch blijven nog enkele recente onderzoekers er van overtuigd dat de *fossore*s tot (de voorlaatste trede van) de clerus gerekend dienen te worden.¹

Welke bronnen kunnen ons nu meer zekerheid verschaffen in verband met het al dan niet clericale statuut van de *fossore*s? Op basis van een op papyrus overgeleverde brief uit de tweede helft derde eeuw n.Chr. of begin vierde eeuw n.Chr. weten we dat in Kysis in Egypte de *fossore*s (daar *necrotaphoi* genoemd) ten dienste stonden van de priesters.² Op basis van de *Gesta apud Zenophilim consularem*, 14 (303 n.Chr.) wordt duidelijk dat bepaalde *fossore*s van de christelijke gemeente in Cirta in 303 n.Chr. nog een ander beroep (bijvoorbeeld landbouwer) hadden dan dat van *fossor*. In Hiëronymus, *Epistula* 1, 12–13 (rond 370 n.Chr.) wordt evenwel duidelijk dat in Vercelli in Italië geestelijken de rol van *fossor* op zich moesten nemen. Zonder nu evenwel deze uit zeer verschillende periodes en geografische streken afkomstige bronnen te veralgemenen, lijkt het erop dat er geen algemene regel bestond voor de *fossore*s. Blijkbaar konden zowel leken als clerici de functie van *fossor* vervullen.

Ondanks de hiaten die bestaan met betrekking tot het administratieve bestuur en de personen die instonden voor de aanleg van de kerkelijke begraafplaatsen, kan op basis van de primaire bronnen met zekerheid besloten worden dat de Kerk van Rome zich op een dergelijke manier heeft weten te organiseren dat ze in staat was om eigen begraafplaatsen te exploiteren. Rebillards stelling dat aangezien er geen uniform beeld geschetst kan worden inzake de funeraire organisatie door de Kerk voor het gehele Romeinse Rijk, de traditionele funeraire organisaties in zwang bleven, is dan ook niet correct.³ Dit is op zich ook niet verwonderlijk. Zoals hierboven reeds aangegeven baseert Rebillard zich op enkele primaire bronnen die uit verschillende geografische streken en uiteenlopende chronologische periodes komen. Tegen een dergelijke methodiek is op zich niets in te brengen indien men zich er van bewust is niet aan veralgemenisering te doen. Maar de situatie van Rome is dusdanig specifiek dat het naar mijn mening niet mogelijk is op basis van primaire bronnen uit andere geografische regio's of chronologische periodes de specifieke funeraire organisatie van de Kerk van Rome te verklaren. Bovendien moet de aanleg van de catacomben dan nog steeds verklaard worden. Zoals we reeds zagen is Rebillards stelling, als zouden de christenen zich verenigd hebben in *collegia* of een beroep gedaan hebben op *consortia*, niet alleen in tegenspraak met zijn stelling dat de traditionele funeraire organisaties instonden voor de begrafenis van christenen, maar ook problematisch en bijgevolg uit te sluiten.

Vervolgens kan teruggekoppeld worden naar het archeologisch materiaal om het beeld dat geschetst werd van de administratieve organisatie en de praktische organisatie van de christelijke begraafplaatsen scherper te stellen. In verband met het kerkelijke bestuur van de catacomben wordt in het onderzoek vaak gesteld dat het bijzetten van pausen en martelaren een duidelijk bewijs is dat de Kerk zelf die catacombe bestuurde.⁴ Ook in het moderne onderzoek wordt deze stelling door Reekmans nog als bewijskrachtig beschouwd.⁵ Toch wordt er ook toegegeven dat bijzettingen van pausen ook in private contexten konden plaats vinden.⁶ Ook het bijzetten van een martelaar wijst volgens Brandenburg, Fasola en Fiocchi Nicolai, Reekmans en Pergola vaak op kerkelijk bezit. Dat dit eveneens niet mag

¹ Minasi 2000, 182. Zie bijvoorbeeld ook nog De Santis 1997, 12–14: ook hier worden de *fossore*s (zonder argumentatie) tot de clerus gerekend.

² Pap. Gren. II, 73.

³ Rebillard 1999a, 278–282; Rebillard 2003, 138–140.

⁴ De grondlegger van deze gedachte is de Rossi, zie: de Rossi 1866, 10–11.

⁵ Zie Reekmans 1964, 209 waarin de aanpassingswerken ten tijde van de bijzetting van paus Cornelius aan de Kerk worden toegeschreven.

⁶ Zie Nuzzo 2000a, 121–122 en Tolotti 1977, 55 waarin gesteld wordt dat paus Urbanus werd bijgezet in de Spelunca Magna die als een private begraafplaats beschouwd wordt.

veralgemeend worden, bewijzen volgens Pergola de bijzettingen van martelaren in kleine “private” hypogea in het begin van de derde eeuw n.Chr.¹ Rebillard is echter helemaal niet overtuigd van de link tussen het bijzetten van pausen en het bezit van de begraafplaats door de Kerk. De Kerk had volgens hem geen geprivilegieerd statuut in de catacomben van Rome. Veelmeer kon ze, zoals dit ook voor particulieren het geval was, enkele graven verwerven. Dit volstaat niet volgens Rebillard om als oprichter van de catacomben beschouwd te worden.² Hierboven werd in verband met de Area I deze stelling op basis van het archeologisch materiaal reeds van de hand gewezen.³ De reden waarom Rebillard zich volledig kant tegen de link tussen vereerde graven en kerkelijk bezit is dat hij zich niet (genoeg) informeert over de archeologische situatie. Ook in het moderne onderzoek wordt niet langer gesteld dat graven van pausen *ipso facto* op kerkelijk bezit wijzen (zie de hierboven geciteerde onderzoekers, zij stellen dat de aanwezigheid van vereerde graven ‘vaak’ op kerkelijk bezit wijst). Het bijzetten van pausen of martelaren in oorspronkelijk zelfstandige private hypogea toont duidelijk aan dat een vanzelfsprekendheid hier inderdaad niet op zijn plaats is. Verdere expliciete aanwijzingen voor de kerkelijke administratie in het archeologisch materiaal ontbreken.

Wat betreft de praktische organisatie in de kerkelijke begraafplaatsen, moet zoals uit de primaire bronnen bleek, vooral de persoon van de *fossor* nader bestudeerd worden. Bij de bestudering van het christelijke funeraire materiaal van Rome in hoofdstuk 3 werd er evenwel nooit een directe, materiële aanduiding aangetroffen die verwijst naar de rol van de *fossores* tijdens de eerste fase van de grafconstructies. Dergelijke aanwijzingen in de vorm van fresco’s of inscripties dateren pas uit latere fasen. De vroegste fresco’s van *fossores* stammen uit de zogenaamde sacramentskapellen A3 en A4 van de Area I van de Callixtus-catacombe die respectievelijk in de derde en vierde fase zijn aangelegd.⁴ De inscripties die melding maken van *fossores* die graven verkopen zijn uit een nog latere periode afkomstig. Dit is op zich niet verwonderlijk daar het vermelden van het beroep van overledenen sowieso uitzonderlijk was voor de oudste christelijke inscripties.⁵ Toch is het van belang om kort in te gaan op de *fossores* en de latere bronnen die ons informeren over deze groep om op deze wijze, zonder evenwel te veralgemenen, aanknopingspunten te vinden voor de vroegere fasen in de christelijke begraafplaatsen van Rome.

De *fossor* stond niet alleen in voor het uitgraven van ondergrondse begraafplaatsen zoals de catacomben, maar stond ook in voor de planning, decoratie en leiding.⁶ Guyon kwam op basis van de inscripties van *fossores* tot de vaststelling dat vóór 337 n.Chr. *fossores* in Rome weliswaar ter plaatste of ook onder immigranten gerecruteerd werden maar dat er slechts 2 zeker christelijke *fossores* geattesteerd zijn (op basis van hun naam). Na 337 n.Chr. verschenen er twaalf procent christelijke namen onder de *fossores*. Op basis van hun namen

¹ Brandenburg 1984, 45; Fasola 1989, 1157; Pergola 1999, 73–74; Reekmans 1986a, 34. Zie bijvoorbeeld ook Tolotti 1978a, 295 voor de bijzetting van martelaren in het private hypogeum van de Acilii. Zie ook Marucchi 1934, 594 voor de bijzetting van de martelaar Valentinus in het private hypogeum dat aan de basis lag van de gelijknamige catacombe. Zie tenslotte ook Nuzzo 2000a, 121–122 en Tolotti 1977, 55 voor de bijzetting van de martelaar Quirinus in de private Spelunca Magna.

² Rebillard 1993, 995; Rebillard 1997, 747 en 755.

³ Zie tevens Février 1960, 5–6; Brandenburg 1994, 212, 214–215 (noot 30).

⁴ Minasi 2000, 182; Nuzzo 2000a, 90; Pergola 1999, 197; Testini 1966, 222. Zie verder ook Provoost 2000a, 80 voor een overzicht en datering van de afbeeldingen van *fossores* in de Callixtus-, Domitilla-, via Dino Compagni-, Petrus en Marcellinus- en Hermes-catacombe. De fresco’s in de cubicula A3 en A4 worden gedateerd tussen 230 en 250 n.Chr.

⁵ Guyon 1974, 551–552.

⁶ Stevenson 1978, 10, 20–23; Testini 1966, 221–222. Zie verder ook nog Conde Guerri 1979 dat nog steeds een goed basiswerk vormt.

kon verder afgeleid worden dat er een diversificatie van de herkomst van de *fossore*s plaats vond. Nu zijn er ook *fossore*s uit Afrika en Gallië geattesteerd.¹

Fresco's of van afbeeldingen voorziene inscripties tonen de *fossor* vaak met zijn werktuigen. Slechts in twee gevallen trad een *fossor* uit de anonimiteit, namelijk in het fresco van de *fossor* Diogenes uit de Domitilla-catacombe en in een fresco van de *fossor* Trophimus in de anonieme catacombe van de via Anapo. Wegens een dergelijke prominent aanwezige anonimiteit heerst het idee dat typologisch eenvormige afbeeldingen van *fossore*s veeleer verwijzen naar een soort *genius* van de christelijke begraafplaatsen. Misschien verwijst de afbeelding van een *fossor* ook naar Tobias “de niet aflatende dodengraver” uit het boek Tobit in de Bijbel.²

Bij de bestudering van het epigrafisch materiaal kan gesteld worden dat de *fossore*s veeleer zelfstandig te werk gingen en niet afhankelijk waren van de clerici. Er zijn namelijk slechts drie interventies van priesters in de catacomben geattesteerd op inscripties. En dan nog betrof het meer een bemiddeling ten gunste van de grafeigenaar dan een echte verkoop. Vanaf 337 n.Chr. mag men volgens Guyon dan ook terecht zeggen dat de *fossore*s voor anderhalve eeuw de enige verkopers van graven in de catacomben waren.³

Op basis van de epigrafische bronnen die op activiteiten van *fossore*s wijzen, wordt alvast duidelijk dat het belang van de *fossore*s recht evenredig verloopt met de martelarencultus. Door de stijgende vraag naar een begraafplaats nabij vereerde graven is het ook logisch dat er vanaf dan talrijke inscripties van het verkopen van graven door *fossore*s geattesteerd werden. Maar dit wijst er volgens Guyon niet op dat de rol van de *fossore*s daarvoor minimaal was. Ook vóór 338 n.Chr. zullen de *fossore*s een belangrijke rol gespeeld hebben in het tot stand komen van de christelijke begraafplaatsen. In de periode vóór 338 n.Chr. waren de *fossore*s misschien wel meer afhankelijk van euergetisme van rijke christenen en van kerkelijke bijstand. In die zin mag er dan ook een zekere continuïteit verondersteld worden tussen vóór en na 338 n.Chr. wat betreft de rol van de *fossore*s in het tot stand komen van een christelijke begraafplaats.⁴ Pavia stelt het nog scherper en stelt dat met de opkomst van de martelarenverering de *fossore*s van eenvoudige arbeiders evolueren naar de eigenlijke beheerders van de catacomben met een onovertroffen machtige positie.⁵

¹ Guyon 1974, 561–563. Het moet natuurlijk benadrukt worden dat de onomastiek geen waterdicht systeem is om de religieuze toewijzing af te leiden, maar het is toch wel opvallend dat in de namen van de *fossore*s een toenemende “christianisering” optreedt na 337 n.Chr. Dit kan evenwel een voorzichtige aanwijzing zijn dat het niet zeker is dat de *fossore*s van meet af aan tot de clerici behoorden. Zie ook Kajanto 1997, 108–111 waarin nagegaan wordt wanneer er sprake is van een christelijke naam indien deze naam ook in een pagane context voorkomt. De eenvoudigste voorbeelden volgens Kajano zijn martelarenamen: wanneer een dergelijke naam in aantal toeneemt, kan er sprake zijn van een christelijke naam.

² Minasi 2000, 183–184. In verband met Tobias, zie bijvoorbeeld Tobit 1, 17–18; 2, 7; 12, 12; 14, 11–13. Bij de inscripties is de anonimiteit niet zo groot: er zijn een vijftigtal namen van *fossore*s bekend via inscripties, zie: Pietri 1976, 722.

³ Guyon 1974, 577–578

⁴ Guyon 1974, 576–577. Cf. Fasola 1999, 478 en Testini 1966, 224–225. Zie verder ook nog Pietri 1976, 529–546 waarin (waarschijnlijk licht eufemistisch) gesteld wordt dat vanaf paus Damasus in een halve eeuw Rome haar definitieve *topographie sainte* kreeg. Zeker is evenwel dat vanaf paus Damasus de martelarenverering en de daarmee gepaard gaande aanpassingen in de zones met een martelarengraf in de catacomben van groot belang geweest zijn voor werkgelegenheid van de *fossore*s. Deze continuïteit kan ook afgeleid worden op basis van een studie van de fresco's in Provoost 2000a, 80: fresco's van *fossore*s reeds vanaf de periode 150 tot 250 n.Chr. voor. De meeste fresco's van *fossore*s werden geattesteerd tussen 250 en 325 n.Chr. Tussen 325 en 375 n.Chr. neemt hun aantal opnieuw af om vanaf 375 n.Chr. volledig te verdwijnen. Het moet evenwel benadrukt worden dat net wanneer er meer inscripties melding maken van *fossore*s, de fresco's van de *fossore*s afnemen. Hiervoor kan niet meteen een plausibele verklaring gegeven worden.

⁵ Pavia 2000a, 10–11.

Wat betreft de eigenlijke organisatie blijkt volgens Guyon uit de epigrafische bronnen dat het werk van de *fossores* getuigt van een groot aanpassingsvermogen. Daar waar het noodzakelijk was, werkten de *fossores* volgens een schema dat aangepast was aan de specifieke begraafplaats. Soms verkochten *fossores* als groep graven, terwijl in dezelfde begraafplaats individuele *fossores* eveneens graven konden verkopen. Het is dan ook waarschijnlijk dat wanneer er een grote vraag was naar graven *fossores* zich verenigden. Bij weinig vraag naar graven kon één *fossor* al aan die vraag voldoen. Er zijn enkele voorbeelden bekend van families van *fossores*. Het lijkt er echter op dat de *fossores* actief waren daar waar ze nodig waren.¹

Op basis van het bovenstaande kan duidelijk besloten worden dat de rol die aan de *fossores* wordt toebedeeld niet te onderschatten is. Pergola acht het zelfs goed mogelijk dat de *fossores* een heel pragmatische rol met verregaande machtigingen gespeeld hebben en dit reeds vanaf het ontstaan van de catacomben.² Vooral het tweede deel van zijn stelling is van belang: reeds vanaf het ontstaan van de catacomben. Op basis van de studie van de epigrafische bronnen is het duidelijk dat de *fossores* niet te traceren zijn in de vroegste fasen van christelijke hypogea en primitieve kernen. Het merendeel van de inscripties die rechtstreeks informatie verschaffen over de organisatie van de begraafplaatsen door de *fossores* stamt namelijk uit de periode na 337 n.Chr.

Wat kan hier nu uit afgeleid worden voor de vroegste periodes waarvoor nog geen inscripties zijn geattesteerd die erop wijzen dat *fossores* instonden voor de verkoop van de graven? Uit Guyons onderzoek werd duidelijk dat inscripties over de verkoop van graven in zeventig procent over speciale graven gaan, namelijk over *bisomi*, *trisomi* en dergelijke meer of ook over graven voor één persoon nabij een vereerd graf.³ Hypothetisch kan nu verondersteld worden dat de *fossores* normaal *loculi* voor één persoon aanlegden die verkocht werden wanneer een overleden persoon diende bijgezet te worden. Indien de klant dit anders wilde (bijvoorbeeld *bisomus*, *trisomus*, *arcosolia*, *mensa*-graven tot *cubicula* toe) diende een specifieke overeenkomst met de *fossor* afgesloten te worden. Wanneer we het in hoofdstuk 3 bestudeerde funeraire materiaal erbij halen, zien we dat in de christelijke gemeenschappelijke hypogea en primitieve kernen de *loculi* pertinent aanwezig waren. Daarnaast zijn ook enkele begraafplaatsen bekend waar een aantal *arcosolia*, *mensa*-graven en *cubicula* aanwezig waren. Op basis van bovenstaande hypothese en van het archeologisch materiaal zou kunnen besloten worden dat ondanks de afwezigheid van inscripties die de verkoop van graven bevestigen er ook reeds in de vroegste gemeenschappelijke begraafplaatsen door de *fossores* rekening gehouden werd met specifieke eisen van opdrachtgevers. Maar slechts met een massaal stijgende vraag naar specifieke graven nabij een vereerd graf, was het noodzakelijk om de verkoopsakte ook op de grafsteen zelf aan te brengen.

Losstaande van de vraag naar de exacte kostprijs voor de aanleg van een graf zoals die geattesteerd werden op enkele inscripties, valt het te verwachten dat ook de andere grafeigenaars dienden te betalen voor hun graf. Dit is in grote overeenkomst met Hippolytus, *Traditio Apostolica* 40 waarin vermeld werd dat de grafeigenaar alleen de materialen en het uurloon van de *fossores* diende te betalen. Op basis van de zonet geciteerde primaire bron is het ook zeker dat de *fossores* van Rome “in dienst stonden” van de Kerk van Rome.

¹ Guyon 1974, 565–570. Zie ook daar voor de talrijke inscripties die Guyons stelling duidelijk ondersteunen. Cf. Stevenson 1978, 20.

² Pergola 1999, 77.

³ Zie Guyon 1974, 570–572.

Hippolytus zegt zelf dat de Kerk instond voor hen die de begraafplaats onderhielden. Het onderhoud van de begraafplaatsen is tevens een taak van de *fossore*.¹

Een ander argument om te stellen dat de gemeenschappelijke begraafplaatsen van Rome wel degelijk in bezit van de Kerk waren en door de Kerk georganiseerd werden via *fossore*, volgt uit het vorige argument. Op basis van de vaststelling dat de christenen zelf dienden te betalen voor hun graf en de Kerk instond voor het onderhoud van de *fossore* die toezicht hielden in de gemeenschappelijk begraafplaatsen moet men zich de vraag stellen wie dan instond voor de aanleg van de toegangstrappen en de kilometers lange gangen van deze constructies? Het naar mijn mening enig mogelijke antwoord is dat deze toegangstrappen en gangenstelsels ook door dezelfde *fossore* werden aangelegd. Het is onwaarschijnlijk dat de *fossore* alleen maar graven aanlegden in gangen die reeds door “anderen” ontgind waren. Maar ook het ontginnen van trappen en gangen diende vergoed te worden. Het is dan ook zeer waarschijnlijk dat de Kerk hen daarvoor financieel ondersteunde. Het enige alternatief is dat deze onkosten werden meegerekend in de kostprijs van het graf. Dit is evenwel in tegenspraak met Hippolytus, *Traditio Apostolica* 40.

4.4.5 Kerkelijke begraafplaatsen voor cultus en rituele handelingen

Een vierde en laatste mogelijkheid die kan ondersteunen waarom de Kerk over haar eigen begraafplaatsen wilde beschikken, is dat de begraafplaatsen naast hun funeraire opzet ook de plaatsen waren waar funeraire rituele handelingen plaats vonden. Hierbij kan gedacht worden aan een opsplitsing tussen enerzijds de inhumatieritus als oorzaak voor de aanleg van catacomben en anderzijds de catacomben als noodzakelijke plaats voor rituele handelingen zoals gebeden en eucharistievieringen. Volgens een eerdere generatie onderzoekers werden de catacomben als een oplossing beschouwd voor de inhumatieritus die door de christenen werd gevolgd. Inhumatie was volgens deze onderzoekers namelijk ingegeven door de verrijzenis-gedachte. De catacomben werden volgens hen opgetrokken als een “slaapplaats” (*koimeterion*) in afwachting van de verrijzenis.² Ook de stelling dat de catacomben het noodzakelijke decor voor eucharistievieringen en gebeden voor de doden waren, werd reeds in oudere studies verdedigd.³

Laten we beginnen met de stelling in verband met de inhumatie. Ook in het moderne onderzoek, dat hierin vooral gedragen wordt door Brandenburg, Fiocchi Nicolai en Volp, wordt er op basis van bepaalde primaire bronnen nog steeds van uitgegaan dat de keuze voor inhumatie door de christenen ingegeven werd door de verrijzenisgedachte. De catacomben werden bijgevolg opgericht om te voorzien in een rustplaats in afwachting van die verrijzenis.⁴ Rebillard daarentegen meent dat er geen enkele primaire bron aangedragen kan worden die erop wijst dat de christenen inhumeerden vanuit het verrijzenisgeloof.¹

¹ Pace Pietri 1976, 131. Vergelijk met Testini 1966, 224 waarin ook gesteld wordt dat de *fossore* voor hun vergoeding afhankelijk zijn van de betaling door de christenen en de gemeenschappelijke kas van de Kerk. Hoewel Testini niet naar de *Traditio Apostolica* verwijst, meen ik dat dit wel zijn inspiratiebron was. *Contra* Rebillard 2003, 48.

² Armellini 1893, 1–10, 65; Armellini 1898, 81 en 88; Garrucci 1873–1881, vol. I, 29–30; Marchi 1844, 19, 57–58, 64 en 67.

³ Armellini 1893, 11–20, 65–66; Armellini 1898, 80–82; Bottari 1746, 146; Kirsch 1933, 25–27 en 30–34; Marchi 1844, 8; Marucchi 1899, VII–VIII en 113

⁴ Dit kan afgeleid worden op basis van het *Martyrium Polycarpi* 18, 1–3 volgens Rush 1941, 236–253 en Fiocchi Nicolai 1998, 15. Ook Minucius Felix, *Octavius* 11, 4 is hiervoor een bewijs volgens Suchecki 1993, 671. Volgens Brandenburg 1994, 225; Fiocchi Nicolai 1998, 15; Fiocchi Nicolai 2000b, 342, Pavia 2000a, 10 en Volp 2002, 186–194 wordt inhumatie gekoppeld aan de verrijzenisgedachte. In Fiocchi Nicolai 1998, 15 en Volp 2002, 186–194 wordt hiervoor expliciet verwezen naar Tertullianus, *De anima* 51. In Volp 2002, 186–194 wordt de

Hoe kan het dat men op basis van dezelfde primaire bronnen tot een volledig tegenovergesteld resultaat komt? Het is opvallend dat in het *Martyrium Polycarpi* 18, 1–3 op een vrij nuchtere manier verteld wordt dat het lichaam van Polycarpus verbrand werd, dat de resten als kostbare stenen verzameld werden, dat ze op een gepaste plaats gelegd werden en op die plaats werd de verjaardag van de martelaar gevierd. Nergens wordt erop in gegaan dat door de crematie de verrijzenis van Polycarpus in het gedrang gekomen was. Bovendien wordt ook niet dieper ingegaan op de vraag of de resten met bepaalde rituelen begraven werden “op de gepaste plaats”.

In Tertullianus, *De anima* 51 wordt gesteld dat het verbranden van het lichaam een wreedheid is omdat de mens uit geest en lichaam bestaat. Dezelfde benadering treffen we ook aan in Tertullianus, *De resurrectione mortuorum* 1, 3: cremeren is wreed. Ook in Origines, *Contra Celsum* 5, 24 wordt expliciet aangegeven dat het lichaam cremeren niet getuigt van respect tegenover het lichaam waarin de ziel gewoond heeft. Schijnbaar is dus de verrijzenisgedachte niet de initiële opzet voor de “keuze” voor inhumatie door de christenen. Het respect voor het lichaam zette er hen toe aan om niet te cremeren. Indirect kan dit ook afgeleid worden op basis van Minucius Felix, *Octavius* 11, 4 waarin de heiden Caecilius zich afvraagt waarom de christenen tegen crematie zijn, tenzij ze geloven in een hiernamaals. In *Octavius* 34, 10 dient de christen Octavius Januarius hem van antwoord: het is verkeerd te denken dat de christenen schade vrezen door een begrafeniswijze, christenen hanteren alleen maar de oude en betere inhumatieritus. Het is niet alleen opvallend dat Octavius niet vermeldt waarom die “oude en betere” ritus moet verkozen worden, maar gezien zijn stilzwijgen over de verrijzenis, dé reden volgens de heidenen, lijkt het er sterk op dat de verrijzenisgedachte geen determinerende rol speelde in de christelijke keuze. Eenzelfde conclusie wordt ook ondersteund door Eusebius, *Historia Ecclesiastica* 5, 1, 63 waarin de vervolgingen in Lyon in 177 n.Chr. weergegeven worden. De autoriteiten meenden dat ze door het verhinderen van de begrafenis van de martelaren, de martelaren van hun verrijzenis konden beroven. Ook hier zijn het de heidenen die menen dat de verrijzenis hét centrale thema was voor de christelijke keuze voor inhumatie.

Het lijkt het er inderdaad op dat Rebillard (en ook Volp) op een meer overtuigende wijze heeft weten aan te tonen dat inhumatie voor de christenen niet als eerste doel de verrijzenis had, maar moet gezien worden vanuit het idee van het respect tegenover het lichaam. Bovendien wordt zijn betoog, namelijk dat er in een toenemende mate meer respect voor het lichaam aan de dag wordt gelegd, ondersteund met gegevens uit de contemporaine civiele wetgeving. Op basis van zijn bondig en overtuigend onderzoek komt Rebillard tot de conclusie dat er naar het einde van de derde eeuw n.Chr. toe twee belangrijke evoluties werkzaam waren. Het eerste proces was dat grafschennis als een *crimen*, een publieke misdaad, beschouwd werd. Het tweede proces was dat ook de ontwijding van het lichaam zelf als een specifieke misdaad aangezien werd.² Het lijkt er dus veeleer op dat de christenen als kind van hun tijd konden beschouwd worden. Door het klimaat waarin het respect voor het lichaam en de bescherming van het graf toenam, was het bijna logisch dat ook zij deze ritus zouden aangaan. Misschien onderkent Rebillard evenwel net te weinig de invloed van de verrijzenisgedachte (in tegenstelling tot Volp). Het kan namelijk toch niet toevallig zijn dat de eerste christelijke begraafplaatsen met de term *coemeterium* werden aangeduid:

onderzochte stelling verder ondersteund op basis van bepaalde Bijbelfragmenten (1 Thess. 4, 13–18 en 1 Kor. 15, 12–32 waarin de verrijzenis het centrale thema uitmaakt); Minucius Felix, *Octavius* 34, 10 en Lactantius, *Institutiones divinae* 6, 12, 30. In De Santis 1997, 8 en 10 wordt de verrijzenisgedachte afgeleid van inscripties die het graf van christenen dienden te beschermen tegen het onwettig wegnemen of vernielen van het lijk.

¹ Rebillard 2003, 98–105.

² Zie hiervoor Rebillard 2003, 74–83.

“slaapplaatsen” (zie boven). Op de vraag of de vroegste christelijke begraafplaatsen werden aangelegd wegens een religieuze plicht tot inhumeren louter en alleen omwille van de verrijzenis moet veeleer negatief geantwoord worden. Op de vraag of de vroegste christelijke begraafplaatsen waar inhumatie de gangbare ritus was door de christenen zelf als een slaapplek in afwachting van de verrijzenis werden beschouwd kan waarschijnlijk veeleer positief geantwoord worden.

Vervolgens moet nagegaan worden of de Kerk haar eigen begraafplaatsen wilde met het oog op een funeraire cultus of funeraire rituelen.¹ Zowel in de oudere studies als in het moderne onderzoek wordt er gesteld dat catacomben werden opgericht als plaats voor eucharistievieringen of gebeden, maar deze stellingen worden nergens met argumenten (gebaseerd op de primaire bronnen) ondersteund. Het grootste probleem voor een reconstructie van het christelijke funeraire ritueel is dat er in de eerste drie eeuwen n.Chr. schijnbaar geen sacramenteel ritueel ontwikkeld was rond het sterven en de begrafenis van een christen.² Veeleer werd het lijkbestel uitgevoerd volgens de traditionele pagane gebruiken maar met hier en daar een typisch christelijk element.³ Meer nog zelfs, soms vonden de bisschoppen het noodzakelijk om op te treden tegen diep gewortelde pagane gebruiken die naar hun mening te sterk uit de hand liepen. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de luidruchtige *refrigeria*, dodenmaaltijden, die vaak meer weg hadden van drinkgelagen.⁴ De hoofdrede waarom het moeilijk is om een éénvormig beeld te schetsen van dé christelijke funeraire gebruiken ligt in de afwezigheid van primaire bronnen voor deze vroegste periode. In preken en homilieën wordt pas vanaf de vierde en vijfde eeuw n.Chr. expliciet aandacht geschonken aan de funeraire rituelen. Ook synoden en concilieteksten schenken pas vanaf de vierde eeuw aandacht aan rituelen. Sacramentaria bieden hier helemaal geen hulp daar deze pas in de zevende eeuw n.Chr. ontstaan zijn. Ook de *Ordines Romani* die over de dood handelen, bieden geen hulp. Deze bronnen waarin het verloop van de funeraire rituelen werd opgenomen, zijn pas ontstaan tussen de achtste en elfde eeuw n.Chr. Men kan dus stellen dat in de eerste vijf eeuwen van het christendom funeraire rituelen geen vooraanstaande plaats innamen in de geschreven bronnen. Soms treft men in later ontstane primaire bronnen verwijzingen naar vroegere periodes aan. Zo wordt in canon 13 van het Concilie van Nicaea uit 325 n.Chr. melding gemaakt van een “laatste en zeer noodzakelijk *viaticum* (namelijk een laatste eucharistie), wat een oud en canonisch gebruik is”. Hier kan worden uit afgeleid dat het gebruik van het *viaticum* dus misschien reeds in de derde eeuw n.Chr. gebruikelijk was. Men kan dus besluiten dat er geen vast beeld kan gereconstrueerd worden over de christelijke funeraire rituelen in de eerste drie eeuwen n.Chr.⁵

Recent voerde Rebillard onderzoek uit naar de christelijke funeraire rituelen uit de eerste drie eeuwen n.Chr. Op basis van een grondige studie van primaire bronnen uit verschillende geografische regio's weet ook Rebillard op overtuigende wijze aan te tonen dat de christelijke funeraire rituelen niet met zekerheid kunnen gereconstrueerd worden. De primaire bronnen kunnen elk apart wel informatie opleveren over een bepaald aspect van de christelijke funeraire rituelen, maar schetsen nooit één samenhangend beeld tussen al die aspecten.⁶ Duidelijk is verder dat ook voor Rome zelf géén eensluitend beeld kan gereconstrueerd worden. Zo spreekt Aristides in zijn *Apologia* 15, 9 wel over het vergezellen

¹ Zie bijvoorbeeld Focchi Nicolai 2000d, 43 en Focchi Nicolai 2003, 31 waarin deze these verdedigd wordt.

² Wegman 1991, 95–97.

³ Rutherford 1980, 3–12; Wegman 1991, 163–164.

⁴ Wegman 1991, 163–164. Zie ook Marinone 2000, 71–72 waarin het oogluikend toestaan door de Kerk van funeraire maaltijden verklaard wordt door het gegeven dat dergelijke maaltijden een sociaal gebeuren waren en in tegenstelling tot bijvoorbeeld libaties niet (sterk) religieus geladen waren.

⁵ Sicard 1978, 1, 33–34; Volp 2002, 96–101.

⁶ Rebillard 2003, 143–148. Zie ook daar voor de primaire bronnen.

van het lijk door broeders in het geloof met als grootste zorg het heil van de overledene, maar over specifieke funeraire rituelen zwijgt hij. Terwijl Minucius Felix in zijn *Octavius* 12, 6 en 38, 2–4 het alleen heeft over de discussie aangaande het al dan niet versieren van graven met bloemenkransen.

Het is evenwel noodzakelijk om hier even het vooropgestelde chronologische kader van de dissertatie te doorbreken. Rebillard bestudeert namelijk ook de christelijke funeraire rituelen van de vierde en vijfde eeuw n.Chr. Via de door hem geraadpleegde primaire bronnen weet hij op overtuigende wijze aan te tonen dat de dodenzorg en de eigenlijke begrafenis een plicht is voor de nabestaanden en aldus tot de private of zelfs profane sfeer behoorden. Hoewel in de christelijke primaire bronnen gesteld wordt dat gebeden, eucharistievieringen en aalmoezen de enige middelen zijn die de overledenen tot heil strekken, wordt nergens een exacte beschrijving van dergelijke christelijke ceremoniën gegeven. Rebillard besluit dan ook dat de Kerk nooit een christelijke ceremonie in de plaats wilde stellen van een “traditionele” begrafenis. Hieruit kan volgens hem afgeleid worden dat dit voordien óók zo was en dat de christelijke begraafplaatsen dus niet werden ingericht door de Kerk met het oog op een rituele begeleiding.¹

Hoewel Rebillard op overtuigende wijze heeft aangetoond dat het funeraire gebeuren in de vierde en vijfde eeuw n.Chr. binnen de familiale, of zelf de profane, context plaats vond, is de link met het bestuur van de begraafplaatsen zeer betwistbaar. Het is namelijk niet omdat het funeraire gebeuren in familiale kring plaats vond, dat de eigenlijke begraafplaats dan ook *ipso facto* niet aan de Kerk kan worden toegeschreven. Zoals in hoofdstuk vijf werd uiteengezet werden keizerlijke *liberti* in de eerste eeuw n.Chr. bijgezet in door de keizer opgerichte columbaria. De initiële organisator is hier dus de keizer en niet de *collegia* van *liberti* of de familieleden die commemoratie-inscripties aanbrenge op de graven. De *collegia* en/of familieleden zijn hier secundair of zelfs tertiaire organisatoren. Hetzelfde kon ook worden vastgesteld bij de stad of staat als inrichter van *puticuli*. Of de armen daar door hun familie ten grave werden gedragen of niet, is bijkomstig. Het is de stad of de staat die de eigenlijke organisator was van de begraafplaats. Hoeft het bovendien nog herhaald dat ook in de kleine familiehypogea de oprichter de eerste organisator was en na hem de groep van *liberti*. Wanneer in dergelijke graven een niet tot de *familia* behorende persoon werd bijgezet door bijvoorbeeld zijn echtgenote, dan was dit alleen maar mogelijk omdat de grafeigenaar zijn toestemming had gegeven. Dat de commemoratie-inscriptie door de echtgenote werd opgedragen aan haar man, en dus een familie-relatie aantoont, is evenwel secundair. Het is dan ook logisch dat het grote aandeel van de familie in het dodenbestel en de commemoratie niet *ipso facto* uitsluit dat de zogenaamde gemeenschappelijke begraafplaatsen niet door de Kerk werden georchestreerd. Bovendien hoeft het kerkelijke bestuur van de begraafplaatsen de familiale vrijheid niet in de weg te staan zoals Rebillard het wil laten overkomen. Dat er in de catacomben aanwijzingen zijn voor funeraire maaltijden ondanks de ietwat lauwe houding van de Kerk hiertegenover, kan gerechtvaardigd worden door de vrijheid die de Kerk aan de families gaf. En dit zelfs ondanks het gegeven dat ze eigenaar was van deze begraafplaatsen. Het lijkt er inderdaad op dat het argument dat Kerk eigen begraafplaatsen wilde omwille van funeraire vieringen of gebeden niet langer houdbaar is, maar dit kan niet aangewend worden om te zeggen dat de Kerk dan sowieso ook niet de eigenaar van de begraafplaatsen kon zijn.²

¹ Rebillard 2003, 148–197.

² Pace Brandenburg 1994, 224: hierin wordt gesteld dat de christelijke gemeentes op een gelijkaardige wijze als de burgerlijke *patroni* fungeren inzake funeraire aangelegenheden en dus ook instaan voor graven van niet-familieleden. Zie tevens ook Volp 2002, 193–194, 240–247 en 266 waarin eveneens het bestaan van kerkelijke begrafenissen of door priesters gecelebreerde gedachtenisvieringen ontkend worden en bijgevolg het funeraire gebeuren aan de familie werd overgelaten. Alleen tegen bepaalde “uitspattingen” zoals bij *refrigeria* of te luxueuze begrafenissen trad de Kerk op. Maar deze vrijheid die de kerk aan de families gaf, staat geenzins in de

Bovendien dringt zich de vraag op of men een algemene reconstructie kan opdringen aan één specifieke regio, hier namelijk Rome. Wanneer Augustinus en Johannes Chrysostomos schrijven over zogenaamde funeraire uitspattingen, wat is daar dan de relevantie van voor regio's buiten respectievelijk enerzijds Hippo en Carthago en anderzijds Antiochië en Constantinopel? Kan de gemeenschap van Rome door uitzonderlijke omstandigheden ook geen nood hebben gehad aan uitzonderlijke maatregelen? Nergens anders in de christelijke wereld zijn er namelijk dergelijke grote voor christenen bestemde begraafplaatsen geattesteerd. Het is vrij plausibel te denken dat de omvang van de groep christenen in Rome, er de Kerk van Rome toe aanzette om hun een begraafplaats te geven vanuit caritatieve bekommernissen én omdat ze het kon. Andere steden hadden dan op hun beurt een kleiner aantal christenen en een minder sterke plaatselijke Kerk waardoor daar noch de dwingende noodzaak gevoeld werd om te voorzien in een begraafplaats, noch de mogelijkheden bestonden voor de plaatselijke Kerk om een begraafplaats aan te leggen.

Laten we nu proberen de conclusies op basis van de primaire bronnen over de inhumatie-problematiek bij de christenen en de funeraire rituelen te verbinden met het archeologische materiaal. Voor de christelijke inhumatie-problematiek is het niet evident om hiervoor verwijzingen te vinden in het archeologische materiaal uit de periode vóór het bestaan van de eerste zekere christelijke begraafplaatsen uit het einde van de tweede, begin van de derde eeuw n.Chr. Tot op heden is namelijk in Rome nog nooit een crematie-graf van een christen ontdekt. Een mogelijke reden hiervoor is dat er zich in deze periode nog geen specifieke christelijke epigrafie en iconografie had ontwikkeld. Wanneer Rebillards stelling inderdaad zou kloppen, namelijk dat de christenen vanaf 200 n.Chr. (want dit zijn de oudste archeologische gegevens hiervoor) opteerden voor inhumatie vanuit een algemeen toenemend respect voor het lichaam, dan zou men redelijkerwijs de mogelijkheid moeten openlaten dat de vroegste christenen daarvoor konden worden gecremeerd.

Het is natuurlijk mogelijk dat bij de eerste christenen reeds van meet af aan een sterker idee van respect voor het lichaam heerste vanuit de joodse traditie.¹ Het is dan ook evenmin uit te sluiten dat de christenen reeds vanaf het begin hun doden inhumeerden. Denken we hierbij aan de talrijke individuele inhumatiebijzettingen in *sub divo*-grafvelden. Wederom is het wegens het ontbreken van een specifieke christelijke iconografie en epigrafie niet mogelijk dergelijke christelijke graven te onderscheiden van contemporaine pagane graven. Toch is deze optie zeer aannemelijk. Volgens recente archeologische studies werd namelijk reeds duidelijk dat inhumatie helemaal niet zo ongewoon was in de periode vóór Hadrianus zoals tot voordien algemeen aanvaard werd.² Op basis van deze inzichten is het dan ook heel aannemelijk dat de christenen naar het voorbeeld van bepaalde heidenen zich lieten inhumeren. Deze keuze kan dan primair verantwoord worden vanuit het respect voor het lichaam dat de christenen hadden en secundair vanuit het verrijzenis-geloof.

weg dat de Kerk alvast één element van de funeraire voorziening op zich nam, namelijk het voorzien in een begraafplaats. Zie verder ook nog Martorelli 2000, 244–248 voor een voorbeeld van een uitspatting waartegen de Kerk optrad, namelijk het niet begraven in een lijkwade. Hoewel volgens Martorelli de primaire bronnen erop wijzen dat christenen in een lijkwade dienden bijgezet te worden, gebeurde dit toch niet altijd. Zie bijvoorbeeld het graf β nabij het memoriaal van Petrus in het Vaticaan waarin met goud- en zilverdraad doorweven stoffen werden aangetroffen. Ook in Nuzzo 2000b, 249–255 en Marinone 2000, 78 wordt de hypothese geponeerd dat het aanbrengen van amuletten, apotropeïsche inscripties, afbeeldingen van magische symbolen en zelfs belletjes die nabij de graven in de catacomben werden aangebracht niet puur als herkenningsteken fungeerden maar uitingen zijn van een bijgeloof dat ingaat tegen het kerkelijke verbod hierop.

¹ Daar deze discussie buiten het bereik van de dissertatie valt, volstaat het te verwijzen naar Rutgers 2000b, 96–99 waarin het voor Rome veeleer onwaarschijnlijk wordt geacht dat de joden er in columbaria werden bijgezet.

² Zie bijvoorbeeld Steinby 2001, 31–33 en Steinby 2003, 28–29 voor de necropool van de via Triumphalis.

In het archeologisch materiaal zijn er weinig aanwijzingen die ons inlichten over funeraire rituelen in de eerste drie eeuwen n.Chr. Onderstaand overzicht is allerminst exhaustief, maar beperkt zich tot die archeologische structuren zoals ze tijdens de eerste (christelijke) fase in een bepaald grafmonument werden aangelegd en die getuigenis afleggen van een funerair ritueel.

Een eerste object dat in verband kan gebracht worden met funeraire rituelen, en meer bepaald met *refrigeria* of funeraire maaltijden, zijn *mensae*. Deze voorwerpen (niet te verwarren met de *a mensa*-graven) zijn gemetselde of in de tufsteen uitgehakte blokken met een cirkelvormige, halfcirkelvormige of vierkante doorsnede. Daarop werd soms een schaal in aardewerk of een marmerblad aangebracht. Soms zijn ze versierd met mozaïeken, opschriften, reliëfs of graffiti. Volgens Fasola en Fiocchi Nicolai zijn dergelijke structuren typisch christelijk en treft men ze bijgevolg niet aan in pagane grafconstructies. De functie van dergelijke *mensae* staat volgens hen in rechtstreeks verband met funeraire maaltijden.¹

In het in deze dissertatie behandelde christelijke funeraire materiaal troffen we slechts enkele *mensae* aan. In het columbarium van het circus van Maxentius werd tijdens de eerste christelijke fase een *mensa*-tafel (en dus niet een blok) aangebracht. Deze diende volgens Nestori waarschijnlijk om lampen en andere voorwerpen op te plaatsen.² Ook in het zogenaamd neutrale hypogeum van de (christelijke) anonieme catacombe van de via Anapo was er in het *cubiculum* A2 één *mensa* (vroeger waarschijnlijk twee) aangebracht. Volgens Fiocchi Nicolai kan de *mensa* met funeraire rituelen in verband gebracht worden.³

Volgens De Santis, Biamonte en Fiocchi Nicolai kunnen ook sommige van de voorwerpen die bij anonieme graven in de nog frisse mortellaag werden gedrukt, verwijzen naar *refrigeria*. Dergelijke voorwerpen zoals juwelen, speelgoed, lampen, munten en met bladgoud versierd glaswerk hebben in eerste instantie een herkenningfunctie voor de familie die het graf van een overledene willen bezoeken maar wier graf niet voorzien is van een inscriptie. Bepaalde voorwerpen echter, hierbij wordt specifiek verwezen naar recipiënten zoals vaasjes, kommetjes en flessen in ceramiek en glas, zijn echter volgens hen ook een bewijs dat er *refrigeria* en drank- en voedseloffers plaats vonden. Bovendien waren het merendeel van deze glazen voorwerpen reeds gebroken toen ze in de mortel van de afsluitstenen gedrukt werden. Het breken van vaatwerk dat gebruikt was tijdens *refrigeria* is een typisch pagaan gebruik met een apotropeïsche functie.⁴ Hetzelfde kan worden afgeleid op basis van enkele grafstenen uit de Petrus en Marcellinus-catacombe waarin openingen zijn aangebracht om voedsel in het graf te kunnen leggen.⁵

Archeologische structuren, zoals de banken in de pagane columbaria, die mogelijk wijzen op het houden van funeraire maaltijden in de constructie zelf ontbreken heel

¹ Fasola 1989, 1180–1183. Zie ook daar voor een uitgebreide bibliografie. Zie verder ook Février 1978, 211–274 waarin een diepgaande discussie is opgenomen over de eigenlijke functie van de *mensae* die hoofdzakelijk in *cubicula* en in veel mindere mate in gangen zijn aangebracht. Deze discussie blijft echter grotendeels steken in de vraag of er al dan niet echt funeraire maaltijden plaats vonden in de catacomben. Zie verder ook nog Fiocchi Nicolai 1998, 45 en Marinone 2000, 76–77. In verband met *refrigeria* zie onder meer ook nog De Santis 1997, 10–11; Pavia 2000a, 11–12

² Nestori 1969a, 640.

³ Fiocchi Nicolai 1992, 8–9. Als het inderdaad klopt dat *mensae* alleen voorkomen in christelijke begraafplaatsen, dan vormt de aanwezigheid van de *mensae* in het hypogeum van de via Anapo een extra argument om het *cubiculum* als christelijk te classificeren.

⁴ De Santis 1997, 11; Fiocchi Nicolai 1997, 131; Fiocchi Nicolai 1998, 46; Marinone 2000, 78. Zie ook daar voor verdere bibliografie. Voor een bondig overzicht van mogelijke materialen die in de mortel van *loculi* zijn aangebracht, zie bijvoorbeeld Testini 1966, 211–220. De glazen flesjes dienden volgens hem veeleer om reukwerk of wijdwater in te doen.

⁵ Marinone 2000, 78.

waarschijnlijk tijdens de eerste fase van de christelijke begraafplaatsen.¹ In de ruimte g3 van de *cryptoporticus in de Priscilla-catacombe* werd tegen de linker- en achterwand een bank opgetrokken zodat de ruimte ‘lijkt’ op een funerair *triclinium* dat plaats kon bieden aan ongeveer tien personen. Misschien werden hier funeraire maaltijden gehouden.² Ook in het *cubiculum* B van het hypogeum V nabij de Lucina-crypte is tegen de achterwand een bank aangebracht. Of deze bestemd was voor funeraire maaltijden, is niet bekend.³ In het gechristianiseerde hypogeum van de Flavii werd tijdens aanpassingswerken een ruimte met banken en een waterput aangelegd die misschien dienst deed als bijeenkomstplaats voor funeraire maaltijden.⁴ Andere structuren die rechtstreeks in verband kunnen gebracht worden met funeraire rituelen ontbreken bij de christelijke graven die binnen het vooropgestelde chronologische kader bestudeerd werden.⁵

Tenslotte zijn er ook nog de afbeeldingen van maaltijden op fresco’s. Het grootste probleem dat zich hier stelt is of de afbeeldingen een weergave zijn van echte funeraire maaltijden of niet.⁶ Op basis van de studie van het christelijke archeologische funeraire materiaal wordt duidelijk dat nergens tijdens de eerste fase van de aanleg van een begraafplaats een fresco met een afbeelding van een maaltijd werd aangebracht. In latere *cubicula* zoals in de Petrus en Marcellinus-catacombe werden wél maaltijdscènes aangebracht.⁷ Dit is tevens het geval voor de *cubicula* A2 en A3 en nog later in de *cubicula* A5 en A6 van de Area I in de Callixtus-catacombe.⁸

Ook in door christenen én heidenen in gebruik zijnde grafconstructies of gechristianiseerde grafconstructies komen afbeeldingen van maaltijden voor. In het hypogeum van de Aurelii in de viale Manzoni (dat door heidenen en christenen gelijktijdig in gebruik was) is in het *cubiculum* A een maaltijdscène aangebracht.⁹ Op de *attica* van het oorspronkelijk pagane mausoleum van Clodius Hermes onder de Sebastiano-catacombe zijn minstens zes afbeeldingen van maaltijden aangebracht.¹⁰ Ter volledigheid moet nog aangegeven worden dat ook in pagane hypogea zoals dat van de Flavii afbeeldingen van banketten voorkwamen. Het is heel waarschijnlijk dat de fresco met de afbeelding van een maaltijd nog tijdens de pagane fase van het hypogeum werd aangebracht.¹¹

Op basis van het bovenstaande lijkt het zeer waarschijnlijk dat funeraire maaltijden ook gehouden werden ten tijde van de aanleg van de eerste christelijke hypogea of primitieve kernen. Alleen ontbreken de meeste materiële sporen hiervan. Voor latere periodes hebben we

¹ Voor de functie van de banken in columbaria, zie: Jastrzebowska 1981, 25 (banken voor uitstellen van bijvoorbeeld dodenmaskers en bloemen) en Kammerer-Grothaus 1978, 114 en 116 (banken als zitplaatsen voor maaltijden).

² Styger 1931, 62 en 66–67; Tolotti 1968, 305–307.

³ Reekmans 1964, 33–34.

⁴ Rutgers 2000a, 120.

⁵ Pace Fasola 1989, 1179–1180. Hierin stellen Fasola en Fiocchi Nicolai dat er geen monumentale structuren in de christelijke catacomben bewaard zijn die bestemd waren voor funeraire rituelen. Cf. Marinone 2000, 73.

⁶ Zie eveneens Février 1978, 211–274. Zie verder ook nog Bisconti in Fiocchi Nicolai 1998, 109–113 die er van overtuigd is dat alle maaltijdscènes niet *ipso facto* als symbolisch of als realistisch kunnen beschouwd worden. Sommige afbeeldingen zijn volgens hem inderdaad afbeeldingen van effectief plaatsgevonden *refrigeria*, terwijl andere afbeeldingen door bepaalde details (bijvoorbeeld in verhouding overdreven groot afgebeelde voorstellingen van vis en brood) veelmeer een symbolische duiding moeten krijgen.

⁷ Deckers 1987, 208–216, 302–307.

⁸ Provoost 2000a, 15 (n° 10 en 11), 31–32 (n° 166 en 167).

⁹ Provoost 2000a, 13–14 (n° 6).

¹⁰ Provoost 2000a, 15 (n° 13). Zie ook Jastrzebowska 1981, 53 waarin deze maaltijdscènes geïnterpreteerd worden als maaltijden van een funerair college. Zoals in hoofdstuk 2 evenwel aangetoond werd, zijn er geen overtuigende argumenten om aan te nemen dat het hypogeum inderdaad in handen kwam van een *collegium*.

¹¹ Pani Ermini 1969, 156–159; Pergola 1982, 116.

wel dergelijke archeologische getuigenissen van een familiaal gebonden funerair ritueel. Sporen van kerkelijke rituelen, bijvoorbeeld voorwerpen of structuren die in verband kunnen gebracht worden met een funeraire eucharistie ontbreken, zoals op basis van de primaire bronnen te verwachten viel, volledig. Men kan zich bovendien de vraag stellen waar eucharistie gevierd zou moeten worden in de catacomben. Het overgrote deel van de graven zijn eenvoudige *loculi* die in de wanden van relatief smalle gangen zijn aangebracht. Het lijkt zeer onpraktisch om daar met een groep personen samen te komen om eucharistie te vieren. Het tegenargument dat eucharistievieringen dan misschien op andere, meer comfortabele, plaatsen werden gehouden, kan tegengesproken worden op basis van de primaire bronnen: eucharistievieringen bij begrafenissen waren sowieso zeer uitzonderlijk. Het is evenwel onterecht om hieruit te besluiten dat de catacomben bijgevolg geen kerkelijk bezit waren zoals Rebillard meent. Niet alleen omdat de Kerk toen nog geen uitgewerkte funeraire rituelen had, maar ook omdat wat betreft Afrika en het oosten het duidelijk is dat de Kerk (via de kerkvaders weliswaar) toch van op de achtergrond toezicht hield op de funeraire rituelen in familieverband. Er zijn geen argumenten die een gelijkaardige situatie voor Rome tegenspreken.

4.4.6 Begraafplaatsen als bezit van en georganiseerd door de Kerk: conclusies

Nu de vier mogelijke redenen elk apart zijn behandeld, zijn we op het punt gekomen om na te gaan of het al dan niet gerechtvaardigd is om te stellen dat de christelijke begraafplaatsen, en in het bijzonder de in oorsprong zelfstandige gemeenschappelijke begraafplaatsen en de primitieve kernen, eigendom waren van de Kerk van Rome en door de Kerk van Rome zelf georganiseerd werden. Het minst waarschijnlijke argument voor het bestaan van kerkelijke begraafplaatsen is het argument dat de Kerk begraafplaatsen wilde die exclusief voor christenen bestemd waren. Er zijn geen primaire bronnen of archeologische bewijzen aan te dragen die aantonen dat de Kerk haar eigen begraafplaatsen wilde als verzet tegen heterodoxe gelovigen. Men mag hierbij echter niet uit het oog verliezen dat dit géén argument is om te stellen dat er bijgevolg ook géén kerkelijke begraafplaatsen waren. Ook het oprichten van kerkelijke begraafplaatsen als verweer tegen het gemengd begraven van christenen en heidenen bleek niet meteen te kunnen worden ondersteund met primaire bronnen. In bepaalde private familiehypogea werden duidelijk christenen én heidenen naast elkaar begraven. In de primitieve kernen en de in oorsprong zelfstandige gemeenschappelijke hypogea daarentegen zijn er geen dergelijke bewijzen aangetroffen. Hieruit mag niet meteen de conclusie getrokken worden dat het exclusief christelijk karakter zoals het er voorkomt het gevolg is van een verplichting. Met de nodige voorzichtigheid kan men echter wel stellen dat er voor zover het archeologische materiaal laat uitschijnen exclusief christenen werden bijgezet.

Het argument dat de Kerk behoefte had aan eigen begraafplaatsen omwille van haar funeraire rituelen en cultus is, mits de nodige voorzichtigheid betracht wordt, deels als argument voor het bestaan van kerkelijke begraafplaatsen in te roepen. Wat het aspect van inhumatie betreft, kon worden aangetoond dat de christelijke begraafplaatsen niet werden aangelegd omdat alle christenen geïnhumeerd dienden te worden vanuit het verrijzenisgeloof. Veelmeer kaderde de “keuze” voor inhumatie door christenen binnen de grotere verandering in de maatschappij. Onder deze verandering verstaan we het toenemende belang en respect dat voor het lichaam aan de dag werd gelegd. Ook voor het bestaan van een kerkelijk ritueel kader, zoals bijvoorbeeld kerkelijke begrafenissen, ontbreekt elk spoor binnen het vooropgestelde chronologisch kader. Veeleer lijkt het erop dat de traditionele funeraire familiecultus in zwang bleef. Maar, en dit is een belangrijke nuance, de Kerk hield wel degelijk toezicht op deze familiecultus en aarzelde niet om in te grijpen wanneer deze cultus

naar haar mening te veel tot uitspattingen leidde. Wanneer nu christenen werden begraven in begraafplaatsen die onder gezag van de Kerk stonden, is het zeer waarschijnlijk dat het kerkelijke toezicht nog sterker zal geweest zijn. Maar tot een volledige vervanging van de funeraire familiecultus door een kerkelijke ritus is het vóór de zesde eeuw n.Chr. niet gekomen.

Het argument dat de Kerk instond voor de aanleg van begraafplaatsen vanuit een zorg tegenover de armen is een sterk argument. Op basis van het onderzoek van de primaire bronnen werd duidelijk dat er een dergelijke caritatieve zorg (of misschien zelfs plicht) bestond. Ook de archeologie lijkt dit te ondersteunen. Volgens Rebillard is er echter niet steeds sprake van een plicht. Maar dan nog blijven we met de vaststelling zitten dát de christenen “armen” (daarom niet alleen de bezitslozen) van een graf voorzagen zoals de massale hoeveelheid aan simpele *loculi*, die soms zelfs niet van een inscriptie werden voorzien, aantonen.

Ook het argument dat de Kerk haar eigen begraafplaatsen aanlegde omdat haar interne organisatie en bestuur tot een dergelijk niveau ontwikkeld was, dat ze dit kon doen, is een zeer overtuigend argument. Talrijke primaire bronnen wijzen in die richting. Men moet zich evenwel hoeden om te stellen dat de Kerk vanaf 200 n.Chr. (dus vanaf de aanleg van de eerste gemeenschappelijke begraafplaats van Rome) meteen alle christelijke begraafplaatsen onder haar bestuur had. Veeleer tekent zich vanaf dan een evolutie-proces af waarbij de Kerk steeds meer en meer invloed zal verkrijgen in de christelijke begraafplaatsen. Dat de Kerk inderdaad in staat was om over eigen begraafplaatsen te beschikken valt af te leiden uit het gegeven dat wanneer geconfisceerde christelijke begraafplaatsen teruggeschonken werden, deze aan de bisschoppen gegeven werden. Op basis van de evaluatie van de waarde dat aan elk van de klassieke argumenten kan geschonken worden, is het duidelijk dat de Kerk inderdaad over haar eigen begraafplaatsen kon beschikken en deze via de *fossores* organiseerde.¹

4.5 De Kerk versus de familie inzake de christelijke funeraire organisatie

Op basis van de studie van de funeraire organisatie door de christelijke families en door de Kerk is duidelijk geworden dat beide organisatievormen in de hier bestudeerde chronologische periode sterk met elkaar verweven waren.² Een evaluatie van de argumenten voor het oprichten en besturen van begraafplaatsen door de Kerk toonde aan dat deze argumenten, hoewel niets steeds als “plicht” te bekijken, inderdaad een duidelijke structuur

¹ De redenen waarom Rebillard tot een tegenovergestelde conclusie kwam, zijn drieledig. Ten eerste is er de uiterst gebrekkige aandacht voor het archeologische materiaal. Een studie van de primaire bronnen in combinatie met een studie van de archeologische bronnen heeft een veel grotere kans op slagen omdat men in het archeologische materiaal bevestiging kan zoeken van datgene wat in de primaire bronnen beschreven wordt en omgekeerd. Ten tweede maakt Rebillard geen onderscheid tussen “primaire” organisatoren en “secundaire” organisatoren. Zo sluit de vaststelling dat de familie ook bij de christenen het kernpunt bleef voor de funeraire organisatie niet *ipso facto* uit dat de Kerk instond voor de aanleg van een begraafplaats. Ten derde gaat Rebillard steeds op zoek naar verplichtingen (religieuze plichten, plicht tot armenbegravenissen), terwijl het archeologische materiaal duidelijk aantoont dat in de praktijk iets gebeurde zonder dat daartoe een verplichting nodig was.

² Zo wordt er bijvoorbeeld in Fiocchi Nicolai 1997, 124–125 terecht op gewezen dat er een relatie bestond tussen private grafeigenaars en de kerkelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen. De Domitilla-, Praetextatus-, Bassilla- en Trasone-catacombe zijn slechts enkele voorbeelden van begraafplaatsen die genoemd zijn naar private grafeigenaars maar die na verloop van tijd overgegaan zijn in handen van de Kerk. (Later opgerichte gemeenschappelijke begraafplaatsen zijn vaak genoemd naar daar bijgezette heiligen. Hieruit volgt volgens Fiocchi Nicolai dat deze begraafplaatsen niet langer op privé-initiatief werden opgericht.) Maar de vaststelling dat christenen zich ook nog na het oprichten van de gemeenschappelijke begraafplaatsen door de Kerk konden laten bijzetten in familiegraven of in individuele graven in necropolen, wijst er duidelijk op dat deze relatie niet steeds een verplichtend karakter had.

vormen in de kerkelijke organisatie van christelijke begraafplaatsen. De vraag stelt zich nu in welke mate deze argumenten ook van toepassing waren op de private christelijke organisatie in familiegraven. Met andere woorden: in welke mate waren de structurele elementen van de kerkelijke funeraire organisatie ook bepalend voor de familiale funeraire organisatie? We zagen namelijk reeds dat op het vlak van de cultus en rituele handelingen de Kerk een relatieve grote vrijheid toeliet aan de families. De vraag is nu in hoeverre de overige argumenten compatibel zijn. Het belang van deze vraagstelling volgt uit de vaststelling dat de christelijke familiegraven (en zeker de in oorsprong private familiegraven) typologisch sterk afwijken van de pagane familiehypogea. Het valt bijgevolg dus te verwachten dat de organisatie en/of het concept waarmee christelijke hypogea werden opgericht verschillend waren van die bij de pagane hypogea.

Op de vraag of christelijke welgestelde families hun graven openstelden voor christenen op basis van een (eventueel kerkelijke) verplichting tot het apart begraven van de christenen, kan negatief geantwoord worden. Hierboven is aangetoond dat er geen primaire bronnen zijn die onomwonden een christelijke funeraire exclusiviteit oplegden. Ook uit de archeologische vondsten blijkt dat ook nog na het oprichten van de eerste vermeende kerkelijke begraafplaats in 200 n.Chr. christenen werden begraven tussen heidenen. Opmerkelijk hierbij is dat gemengd begraven schijnbaar wel beperkt bleef tot de private context in hypogea en mausolea. Hoewel het natuurlijk nooit kan worden uitgesloten dat bepaalde christelijke families uit zichzelf of onder invloed van de Kerk hun begraafplaatsen louter en alleen voor christenen openstelden, toont de archeologische realiteit dat dit zeker geen algemene regel kan geweest zijn.

Het begraven van “armen” schijnt wel een belangrijker plaats te hebben ingenomen in de familiegraven. Hoewel het niet meteen mogelijk bleek in de primaire bronnen een echte verplichting tot het begraven van armen aan te treffen, wijst het archeologisch materiaal erop dat dit in de praktijk wel gebeurde. Ook in de in oorsprong private familiehypogea treffen we (hoewel exacte aantallen vaak niet bekend of gepubliceerd zijn) een groter aantal graven aan dan in de private pagane hypogea. Naast een kleine meer luxueuze kern voor de opdrachtgever en zijn familie, treffen we er alleen sobere *loculi* aan in de gangen. Hieruit kan terecht besloten worden dat de familie inderdaad ook hun eigen begraafplaats ter beschikking stelde van “armere” tijdgenoten.

Het argument dat de Kerk eigen begraafplaatsen aanlegde en organiseerde omdat de Kerk over een goed uitgewerkte bestuursstructuur beschikte, is op het eerste gezicht niet van toepassing op de familiegraven. Toch meen ik dat dit “negatief” argument ons informatie kan opleveren over de christelijke funeraire organisatie in de familie. Zoals aangetoond in hoofdstuk drie kwamen in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. hoofdzakelijk in oorsprong private en (weliswaar in mindere mate) in oorsprong gemeenschappelijke hypogea voor. Pas vanaf 250 n.Chr. zagen we een opvallende toename van primitieve kernen en zones. Het lijkt er dus op dat rond het midden van de derde eeuw de Kerk op een groter niveau begraafplaatsen inrichtte. Bovendien richtte ze vanaf dan niet alleen meer, maar ook meteen grotere begraafplaatsen in dan de in oorsprong gemeenschappelijke hypogea. De in oorsprong zelfstandige familiale hypogea daarentegen nemen vanaf 250 n.Chr. sterk af. Veeleer lijkt het erop dat wanneer families nog eigen begraafplaatsen aanleggen deze steeds zelfstandig bleven. Zoals deze patronen suggereren, nam de “macht” van de Kerk inzake de funeraire organisatie dus vanaf 250 n.Chr. de bovenhand op de “macht” van de families. Toch is het te sterk om te stellen dat de familie volledig buitengesloten werd. Zoals in het vorige onderdeel namelijk werd aangetoond, verschijnen de families gedeeltelijk opnieuw wanneer de geprivilegieerde *cubicula* verschijnen in de catacomben. Het grote verschil met vroeger is dat na 250 n.Chr. families schijnbaar niet langer dienden in te staan voor het bijzetten van andere

christenen in hun eigen begraafplaatsen. Dit valt ten eerste af te leiden uit de vaststelling dat de steeds zelfstandig gebleven familiehypogea kleiner in omvang zijn dan de vroegere in oorsprong zelfstandige hypogea waren en ten tweede uit de vaststelling dat het familiegraf “inkrimpt” tot een *cubiculum*.

Tenslotte moet nagegaan worden of de christelijke families hun eigen begraafplaatsen aanlegden met het oog op cultusgebonden of rituele handelingen. Het ligt voor de hand dat indien er geen typisch christelijke of kerkelijke rituele handelingen kunnen aangeduid worden vóór de vierde, vijfde eeuw n.Chr. dit element géén argument kan zijn voor de aanleg van private familiegraven. Wat evenwel niet uit te sluiten is, is dat de christelijke families die het zich konden permitteren een eigen begraafplaats aanlegden omdat ze daar de funeraire rituelen die traditioneel in de familiale context ingebed lagen, wilden houden. Men denke hierbij bijvoorbeeld aan de funeraire maaltijden.

Op basis van de vier bovenstaande argumenten kan een genuanceerd beeld gegeven worden van de plaats van de familie ten opzichte van de Kerk en de interactie tussen beide inzake de funeraire organisatie in de derde eeuw n.Chr. Het zwaartepunt van de familie als primaire organisator ligt grotendeels in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. In die periode waren het de christelijke families die instonden voor begraafplaatsen van “armen”. Hoewel in de in deze dissertatie bestudeerde steeds zelfstandig gebleven familiehypogea (met uitzondering van het hypogeuum van de Aurelii langs de viale Manzoni) en de in oorsprong zelfstandige familiehypogea geen niet-christelijke bijzettingen zijn geattesteerd, lijkt de situatie uit de vierde eeuw het evenwel niet toe te laten om te stellen dat alleen christenen in hypogea van christelijke eigenaars werden bijgezet. Het enige wat met de nodige voorzichtigheid kan gesteld worden is dat op basis van het archeologische materiaal het erop lijkt dat in de hier bestudeerde familiehypogea alleen christenen werden bijgezet.

Toen het zwaartepunt van de christelijke families als primaire organisatoren vanaf 250 n.Chr. naar de achtergrond werd geschoven, ontstonden opvallend veel grote primitieve kernen die op basis van wat we hierboven reeds zagen aan de Kerk kunnen worden toegeschreven. Vandaar dat mag worden gesteld dat vanaf de tweede helft van de derde eeuw de Kerk (als primaire organisator) op een meer pertinente manier zal instaan voor de christelijke funeraire organisatie. De enige manier waarop de families dan nog op de voorgrond konden komen, was via steeds privaat gebleven familiehypogea en via het inrichten van *cubicula* in die primitieve kernen. Dit laatste gebeurde evenwel quasi nooit gelijktijdig met de aanleg van de primitieve kern, maar pas in latere fasen. Dit vormt een extra argument om te bewijzen dat het zeker niet de families waren die instonden voor de aanleg van de primitieve kernen. Men kan hier dus besluiten dat in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. hoofdzakelijk (maar niet alleen) de christelijke families optraden als primaire organisatoren voor de begrafenis van (heel waarschijnlijk christelijke) “armen”. Terwijl in de tweede helft van de derde eeuw hoofdzakelijk (maar eveneens niet in een monopoliepositie) de Kerk optrad als primaire organisator.

Deze conclusie sluit naadloos aan bij twee hierboven gemaakte opmerkingen door Février en Volp. Namelijk enerzijds de opmerking van Février dat het onmogelijk is in de derde eeuw n.Chr. over dé kerkelijke funeraire organisatie te spreken als ware deze een monolithisch blok.¹ En anderzijds Volps vaststelling dat de Kerk ondanks het feit dat ze niet voorzag in een rituele context, wel vanaf de derde eeuw voorzag in een materiële context. En

¹ Février 1960, 12.

dat de Kerk zich vanaf dan ook stilaan voorbereide op een overname van de familiale funeraire cultus wat tot conflicten geleid heeft.¹

Er kan dan ook besloten worden dat, veel meer dan de strakke indeling in verband met organisatoren in dit hoofdstuk doet vermoeden (namelijk enerzijds individuen, anderzijds families en daarnaast nog de Kerk), het archeologisch materiaal en de primaire bronnen wijzen op een gedeeltelijke interactie tussen de drie onderscheiden organisatoren. De veranderende verhoudingen in de invloedssfeer tussen enerzijds de individuen en de families en anderzijds de Kerk komt vanaf 250 n.Chr. sterk op de voorgrond. Daar waar vóór 250 n.Chr. een inmenging van de Kerk verondersteld kan worden in de familiale funeraire organisatie, treedt na 250 n.Chr. de Kerk sterker op het voorplan en verdringt ze dus in grote mate de individuen en families als primaire organisatoren. Hiermee is evenwel de rol van de individuen en families als secundaire organisatoren niet uitgespeeld. Pas ongeveer 150 tot 200 jaar na het waargenomen keerpunt zal de Kerk er in slagen om ook het rituele veld dat tot voordien sterk verankerd zat in de familiale context in haar invloedssfeer binnen te brengen.

4.6 Besluit

Op basis van het bovenstaande kunnen enkele overkoepelende patronen uitgezet worden voor de funeraire organisatie door de Kerk. Het moet evenwel benadrukt worden dat er veel meer dan een eenduidig beeld, sprake is van een gestage ontwikkeling.

Wat betreft de sociale status van de doelgroep die een beroep deed op de Kerk als funeraire organisator, kan gesteld worden dat de doelgroep slechts in algemene termen kan omschreven worden als de middenklasse uit de maatschappij, of nog, als het hogere *plebs*. Deze vage omschrijving is het gevolg van de problemen die optreden bij de sociale stratificatie van de antieke maatschappij in haar geheel. Toch werd duidelijk dat de doelgroep van de Kerk allerm minst louter armen, in de zin van bezitslozen, waren. Aan diegenen die een *loculus* wilden in een kerkelijke begraafplaats werd namelijk een zekere financiële tegemoetkoming gevraagd. Deze bijdrage kan vergeleken worden met de som die ook door *collegia* geïnd werd. Dat er heel waarschijnlijk ook bezitslozen werden bijgezet in de catacomben, kan afgeleid worden uit de primaire bronnen waarin gesteld werd dat er een soort gemeenschappelijke kas was die onder meer diende voor het bijzetten van armen. In de door de Kerk georganiseerde begraafplaatsen werden in een latere periode dan de ontstaansfase ook meer gegoeden bijgezet in gedecoreerde en architecturaal opgesmukte *cubicula* met *arcosolia*. Daar deze meer gegoede klasse pas later haar intrede deed in de catacomben, kan gesteld worden dat de Kerk in allereerste instantie de minder gegoede christenen voor ogen had als doelgroep.

Wat betreft de opdrachtgever, namelijk de Kerk, kan een onderscheid gemaakt worden tussen de clerici als eigenaars en de *fossores* als ambachtslui. Directe interventies van de clerici in de christelijke catacomben zijn veeleer zeldzaam. Dankzij de gestage ontwikkeling van de Kerk en haar toenemende invloed kon zij instaan voor de aanleg van eigen begraafplaatsen in Rome. De *fossores* daarentegen waren de eigenlijke motor in deze begraafplaatsen. Ze bekleedden waarschijnlijk een zeer cruciale rol in de dagelijkse organisatie en ontginning van de catacomben die ontstonden uit in oorsprong zelfstandige gemeenschappelijke hypogea en primitieve kernen. Op basis van het epigrafische materiaal dat erop wijst dat ze werkten daar waar het nodig was, is het niet mogelijk hen als feitelijke eigenaars van de catacomben te beschouwen. De uitgestrektheid van de begraafplaatsen laten een sterke centrale organisatie vermoeden. Een organisatie die inderdaad arbitrair bij paus

¹ Volp 2002, 240–247, 266.

Victor begon en naar het midden van de derde eeuw toe uitmondde in het oprichten van talrijke begraafplaatsen rond Rome. Begraafplaatsen die trouwens stilaan de familiebegraafplaatsen naar de achtergrond verdrongen hebben.

De “politieke” aspiraties van de Kerk om in te staan voor begraafplaatsen voor haar gelovigen (en dus niet alleen omdat ze het kon) waren hoofdzakelijk ingebed in de armenzorg. De typische *loculi*-graven zijn daar het grootste bewijs van. Dat de Kerk eigen begraafplaatsen wilde om zo de christenen te verplichten om hier begraven te worden en niet tussen hun pagane medemensen is echter niet correct. In het archeologisch materiaal komt duidelijk naar voren dat christenen geen schroom hadden om zich in een pagaan grafmonument te laten bijzetten. Ook het argument dat de Kerk een architecturale context wilde voor funeraire rituelen werd noch door de primaire bronnen, noch door de archeologische resten bevestigd. Dit is evenwel niet in tegenspraak met het kerkelijke bezit van de begraafplaatsen. Want ondanks het feit dat de Kerk geen eigen ritueel kader had in de door ons bestudeerde periode, hield ze de traditioneel in familiale kringen gevierde funeraire rituelen nauwlettend in het oog. Veelmeer is er dus sprake van een geleidelijke evolutie: van het ter beschikking stellen van een materiële begraafplaats (waarbij de familie-rituelen min of meer gerespecteerd of getolereerd werden) evolueerde de Kerk naar de vijfde, zesde eeuw toe ook als terbeschikkingstelster van een ritueel kader. In de derde eeuw n.Chr. ziet men dus als het ware de basis waarop de Kerk haar verdere evolutie ontwikkelde.

Na onderzoek van de primaire bronnen aangaande het juridische statuut van de Kerk als mogelijke bezitster van eigen begraafplaatsen kon niet meer gesteld worden dan dat de Kerk alleen via tolerantie begraafplaatsen kon bezitten. Dat deze situatie natuurlijk geen echte zekerheid bood, werd duidelijk wanneer de begraafplaatsen werden geconfisceerd door de staat om naderhand terug geschonken te worden aan de Kerk in de persoon van de bisschoppen. Hypothesen die de Kerk als een *collegium* beschouwen, konden telkens opnieuw van de hand gewezen worden. Hoewel de Kerk baat zou hebben gehad bij een statuut als *collegium*, zijn er geen argumenten die erop wijzen dat de Kerk een funerair of religieus *collegium* of een *collegium tenuiorum* was. Maar het ontbreken van een dergelijke juridische basis is allerminst een bewijs om te stellen dat de Kerk dan ook geen eigen begraafplaatsen kon hebben.

Economische gegevens zijn zo goed als niet te achterhalen. Veel meer dan de wetenschap dat de Kerk haar patrimonium kon uitbreiden door schenkingen van stukken grond en overnames van bestaande familiegraven kan men niet komen. Misschien ook vandaar dat men pas vanaf 250 n.Chr. een overvloed aan kerkelijke begraafplaatsen kan waarnemen. Na de schuchtere start met de Area I van de Callixtus-catacombe, vergde het enige tijd alvorens de Kerk genoeg financiële draagkracht had om meerdere dergelijke grootschalige bouwprojecten uit te voeren. Ook het gegeven dat de christenen zelf ook gedeeltelijk financieel tegemoet dienden te komen voor hun graf, lijkt dit te bevestigen.

Over de religieus-rituele aspecten die kunnen worden ontdekt in de kerkelijke organisatie van de Kerk, hadden we het reeds bij haar aspiraties. Het belangrijkste aspect hierbij is dat er in de derde eeuw een soort symbiose bestond tussen Kerk en familie op dit vlak. Op basis van het archeologisch materiaal werd ook duidelijk dat de “keuze” voor inhumatie bij christenen niet zo afwijkend was van de situatie in de pagane maatschappij. Ook daar werden reeds lang voor de zogenaamde omslag ten tijde van Hadrianus talrijke personen geïnhumeerd. De door de Kerk ontwikkelde ideeën rond de verrijzenis en het in de maatschappij in het algemeen toegenomen respect voor het lichaam zullen de “keuze” voor inhumatie alleen nog maar versterkt hebben.

5. Algemeen besluit

Op basis van een onderzoek van de primaire bronnen en de archeologische bronnen in verband met de christelijke funeraire organisatie kan besloten worden dat de christelijke funeraire organisatie weliswaar geënt werd op de pagane funeraire organisatie, maar gekenmerkt wordt door een sterk verschillende praktische en ideologische invulling. Deze invulling van de christelijke funeraire organisatie was een proces dat misschien reeds in de eerste twee eeuwen n.Chr. ingezet werd, maar dat in de loop van de derde eeuw n.Chr. een meer definitieve vorm kreeg. Het uiteindelijke resultaat van deze ontwikkeling waren de catacomben. Vandaar dat het gerechtvaardigd is te stellen dat de catacomben een specifiek christelijke (of sterker nog: kerkelijke) vinding waren. Deze vinding verschilde niet alleen op materieel vlak van de verschillende pagane funeraire constructies, maar is tevens sterk doordrongen van een typisch christelijke ideologie.

De basis van de christelijke funeraire organisatie kan gezocht worden bij de funeraire organisatie van christelijke individuen in de eerste twee eeuwen n.Chr. De verschillende bijzettingwijzen die voor deze christenen geattesteerd (of op basis van goede argumenten kunnen verondersteld) zijn, verschillen niet van de begrafeniswijzen die in de pagane maatschappij voorkwamen. De armste christenen werden op een eenvoudige manier bijgezet in *sub divo*-necropolen. Die christenen die over de nodige sociale contacten beschikten, konden een graf verwerven in pagane familiehypogea. De christenen die tot de beter gesitueerde middenklasse of het hogere *plebs* behoorden, konden zich wenden tot pagane *collegia*. Hoewel het funeraire aspect bij de pagane *collegia* nooit de eigenlijke opzet voor het oprichten van een dergelijk *collegium* was (en dit in tegenstelling tot het sociale aspect), zijn er geen tegenargumenten aan te dragen die bewijzen dat christenen geen lid konden worden of blijven van dergelijke *collegia*. De reden waarom de graven van de christenen uit de eerste en tweede eeuw n.Chr. (bijna) niet geattesteerd zijn in het archeologisch materiaal, is te wijten aan het ontbreken van een typisch christelijke iconografie en kunst. Bovendien zijn *sub divo*-graven door de minimale materiële uitwerking vaak niet langer bewaard. Door deze oorzaken is het moeilijk om te doorgronden of er ook bij deze eerste christelijke graven reeds een onderliggende ideologie tot uitdrukking werd gebracht.

Vanaf het einde van de tweede, begin van de derde eeuw is er echter een duidelijke kentering waar te nemen. Vanaf dan verschijnen de eerste christelijke grafconstructies onder de vorm van familiegraven. De oprichters van deze hypogea kunnen gerekend worden tot een financieel sterke klasse. In de pagane funeraire organisatie werden de hypogea onder druk van economische factoren steeds kleiner, terwijl de christelijke familiehypogea van meet af aan groter waren dan de pagane hypogea. In dergelijke christelijke hypogea ontbreken duidelijke elementen die erop wijzen dat de hypogea werden aangelegd vanuit het idee van *public display*. De enige pronkelementen zijn geconcentreerd in fresco's en duurdere graftypes in de zeldzame *cubicula*. Daarnaast komen alleen sobere *loculi* voor in de voor het overige ongedecoreerde gangen. Deze sobere omkadering valt te verklaren door de achterliggende ideologie. Hoewel ook in pagane hypogea niet-familieleden konden worden bijgezet, gebeurde dit in christelijke familiale hypogea op een veel grotere schaal. De reden waarom familiehypogea werden opengesteld voor andere christenen is te vinden in de typisch christelijke armenzorg. Een dergelijk concept kwam in de pagane maatschappij niet voor. Het langdurig in gebruik blijven van dergelijke familiegraven is te danken aan zogenaamde pseudo-verenigingen. Dergelijke wettelijk niet sterk omschreven verenigingen kwamen bij de pagane familiehypogea eveneens voor, maar waren daar slechts een kort leven beschoren wegens het ontbreken van een blijvende gemeenschappelijke band. Als de grafeigenaar en zijn familie eenmaal overleden waren, ontbrak het aan hechte sociale banden om het graf in

gebruik te houden. Bij de christenen daarentegen vormde het gemeenschappelijke geloof wel een blijvende band. Vandaar dat pagane familiehypogea ook nooit zijn uitgegroeid tot catacomben.

Rond het midden van de derde eeuw n.Chr. is een tweede belangrijk keerpunt waar te nemen. Hoewel de Kerk ook reeds vanaf het einde van de tweede, het begin van de derde eeuw eigen begraafplaatsen had, zien we vanaf dit ogenblik een opvallende toename van kerkelijke begraafplaatsen ten nadele van de familiale hypogea. Ondanks het ontbreken van een juridische basis, had de Kerk toch haar eigen begraafplaatsen weten aan te leggen. De reden waarom de Kerk rond het midden van de derde eeuw pas in die mate op de voorgrond kwam, is te linken aan de evolutie van de kerkelijke organisatie in haar geheel. Hoewel de Kerk zich rond het einde van de tweede eeuw n.Chr. reeds kon profileren, was de Kerk schijnbaar nog niet genoeg ontwikkeld om talrijke grote begraafplaatsen te financieren en te organiseren. Op basis van tolerantie wist de Kerk evenwel haar eigen begraafplaatsen op te richten met het oog op funeraire armenzorg. De wil om begraafplaatsen op te richten die exclusief voor de christenen openstonden kan eventueel ook aan de basis gelegen hebben, maar is niet op overtuigende wijze met argumenten te staven. Zeker is dat de Kerk geen begraafplaatsen wilde om ruimtes te scheppen voor funeraire rituelen zoals eucharistievieringen. In de derde eeuw n.Chr. had zich namelijk nog geen uitgesproken christelijke funeraire liturgie ontwikkeld. Hoewel de administratie van de kerkelijke begraafplaatsen niet tot in het detail kan gereconstrueerd worden, is het wel duidelijk dat de Kerk via haar *fossore*s over een goed systeem beschikte om haar uitgebreide begraafplaatsen te organiseren. De administratie en organisatie zal waarschijnlijk per begraafplaats verschillend geweest zijn. Maar ondanks de onzekerheden op dit vlak, is het onmogelijk het ontstaan van de catacomben toe te schrijven aan *consortia* of christelijke *collegia*. Dergelijke toewijzingen roepen niet alleen meer vragen op dan dat ze antwoorden bieden, maar *consortia* en *collegia* kunnen tevens bezwaarlijk verantwoordelijk gesteld worden voor de aanleg van begraafplaatsen die van een sterke centrale organisatie getuigen.

Op basis van deze conclusies is het duidelijk dat het niet mogelijk is te spreken van dé kerkelijke funeraire organisatie in de derde eeuw n.Chr. Veelmeer was er sprake van symbiose tussen de christelijke families en de Kerk. De familie was namelijk in de pagane maatschappij in grote mate het kernpunt geweest voor de funeraire organisatie. Zoals goed te volgen is op het religieus-rituele vlak wist de christelijke familie deze organisatie gedurende lange tijd te behouden. Het oprichten van kerkelijke begraafplaatsen of het door de Kerk overnemen van familiebegraafplaatsen om deze uit te bouwen tot catacomben, betekende toen ook niet meteen het einde voor de families als funeraire organisatoren. Door met andere woorden eerst te voorzien in een materiële context, namelijk kerkelijke begraafplaatsen, wist de Kerk de basis te leggen om stilaan naar de vierde, vijfde eeuw toe ook een rituele context door te drukken. Het voorzien in een graf sloot namelijk allerm minst de familie-invloed uit. Dit wordt nog duidelijk wanneer in latere fasen geprivilegieerde familie-*cubicula* verschijnen in de kerkelijke begraafplaatsen. Men moet hierbij een duidelijk onderscheid maken tussen primaire organisatoren en secundaire organisatoren. Wanneer de Kerk als primaire organisator een begraafplaats exploiteerde, laat dit nog genoeg ruimte open voor de familie om als secundaire organisator funeraire rituelen zoals *refrigeria* te houden en commemoratie-opschriften op het graf aan te brengen. In die zin verschilde deze derde eeuwse situatie niet veel met de pagane situatie. Wanneer een niet-familielid in een familie-mausoleum werd bijgezet was de primaire organisator de bouwheer. Dit sloot evenmin de invloed van de familie van de overleden persoon uit die als secundaire organisator een commemoratie-inscriptie kon aanbrengen. Het is dus een onnodige probleemstelling om de Kerk loodrecht tegenover de familie te plaatsen in de door ons bestudeerde periode net omdat de Kerk inzake

de rituele context nog maar op de achtergrond aanwezig was. Net zoals het bijvoorbeeld onzinnig zou zijn om de stad tegenover de familie te plaatsen bij de *puticuli* op het einde van de Republiek: het is niet omdat de stad in een graf voorziet, dat de familie niet over de vrijheid beschikte om rituelen te verzorgen. In die zin zou men bijna kunnen stellen dat de kerkelijke funeraire organisatie niet veel verschilde van de pagane funeraire organisatie zoals de stad deze voerde. Toch is dit sterk overdreven. De aspiraties voor de Kerk verschilden dermate van de aspiraties van de stad bij de aanleg van *puticuli* dat er wel degelijk sprake is van een typisch christelijke, kerkelijke organisatie. Dat deze organisatie rekening hield met de bestaande algemene waarden en gang van zaken is niet verwonderlijk. Het is goed denkbaar dat een plotse diepgaande verandering inzake de funeraire rituelen nooit zou aanvaard worden zijn. Een, al dan niet bewuste, geleidelijke evolutie was dan ook de best mogelijke oplossing voor de Kerk om binnen te dringen in een familiale aangelegenheid.

Het is duidelijk geworden dat er geen sprake kan zijn van dé christelijke funeraire organisatie in de derde eeuw n.Chr. in Rome. Veelmeer zagen we een geleidelijk proces dat zich volop ontwikkelde. Deze ontwikkeling was afhankelijk van parameters zoals bijvoorbeeld de kerkelijke organisatie in het algemeen en de houding van de staat tegenover de Kerk. Net zoals het archeologische materiaal er duidelijk op wees dat christelijke grafconstructies een typisch eigen karakter droegen ten opzichte van de pagane grafconstructies (niettegenstaande enkele overeenkomsten), wijst ook de christelijke funeraire organisatie op een typisch christelijk karakter (niettegenstaande enkele overeenkomsten in de organisatie). Met reden kan dan ook gesteld worden dat de funeraire organisatie door christenen stilaan evolueerde naar een typisch christelijke funeraire organisatie. Op de centrale vraag in deze dissertatie, namelijk of de catacomben een typisch christelijke vinding zijn, kan een positief antwoord gegeven worden wanneer men de christelijke organisatie in al haar aspecten vergelijkt met de pagane organisatie in al haar aspecten. Deze conclusie staat geenszins beïnvloeding van andere culturen in de weg. Zoals recent onderzoek uitwees, is een joodse basis voor de christelijke funeraire organisatie niet uit te sluiten.¹ Wat hier echter op basis van de primaire en archeologische bronnen werd aangetoond is dat de christelijke funeraire organisatie zich een typisch eigen weg baande, geënt op maar zich verwijderend van de pagane funeraire organisatie.

¹ Rutgers 2005a, 339.

Hoofdstuk 7. Slotevaluatie

De hoofdvraag van deze dissertatie is of de catacomben van Rome een christelijke vinding zijn. Op basis van een historiografische studie van het catacomben-onderzoek van de catacomben van Rome, wordt duidelijk dat het ontstaan van de catacomben en de redenen die aan de basis liggen voor het oprichten van de catacomben op verschillende wijze gereconstrueerd en verantwoord werden. Hiervoor zijn drie redenen aan te wijzen. De eerste reden is de historische en ideologische achtergrond van de onderzoekers. Reeds bij de grondlegger van het catacomben-onderzoek, namelijk Antonio Bosio, is het duidelijk dat contemporaine religieuze ideeën hun weerslag vinden in het onderzoek naar het ontstaan van de catacomben. Deze ideologische beïnvloeding kan in alle studies tot en met het begin van de twintigste eeuw getraceerd worden. Vandaar dat het idee heerste dat de catacomben een christelijke vinding moesten zijn. Alle grote ondergrondse begraafplaatsen waren *ipso facto* toe te schrijven aan de christelijke gemeenschap van Rome. Heterodoxe christenen of heidenen hadden namelijk niet die religieuze band die hen in staat zou stellen om ook uitgebreide ondergrondse begraafplaatsen in te richten en te organiseren.

De tweede reden die aan de basis ligt van de verschillende reconstructiemodellen van het ontstaan van de catacomben heeft te maken met verschillen in de wijze van evaluatie van het archeologische materiaal. Hoewel men bezwaarlijk kan zeggen dat A. Bosio geen kennis had van het archeologische funeraire materiaal, blijkt duidelijk dat het hem ontbrak aan correcte interpretaties van dat materiaal. Pas met G. Marchi, en nog meer met de G.B. de Rossi, vormde het archeologisch materiaal een volwaardige informatiebron die met de nodige omzichtigheid benaderd werd. Latere onderzoekers zoals P. Styger probeerden theorieën uit te werken die het mogelijk dienden te maken het archeologisch materiaal nog beter te interpreteren. Ook in het recente onderzoek van bijvoorbeeld F. Tolotti wordt specifiek ingegaan op die archeologische structuren die een beter inzicht in het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben moeten garanderen. Ondanks de goede opzet van onder meer P. Styger en F. Tolotti blijkt dat het archeologisch materiaal niet in één theoretisch kader past en dat hun benadering van het archeologisch materiaal vaak problematisch is. Bovendien is er ook het probleem van de dateringen. Hoewel het duidelijk is dat de vroege dateringen van het ontstaan van de christelijke begraafplaatsen door onder meer de Rossi meer het gevolg zijn van ideologische opvattingen, blijkt dat in het moderne onderzoek de naar voren geschoven dateringen nog steeds problematisch zijn. Dateringen van het ontstaan van christelijke hypogea worden op basis van hetzelfde archeologische materiaal totaal verschillend of binnen zeer ruime marges gedateerd.

De derde reden tenslotte waarom de reconstructie van het ontstaan van de catacomben problematisch blijft tot in het moderne onderzoek is te vinden bij de interpretaties van de primaire bronnen. Te vaak worden onterecht passages uit primaire bronnen in verband gebracht met het ontstaan van de catacomben. De reden voor deze verkeerd gelegde verbanden is dat moderne onderzoekers kritiekloos die passages overnemen die vroegere onderzoekers hadden geselecteerd. In het moderne onderzoek wordt bijna geen aandacht geschonken aan een nieuwe lezing die tot een nieuwe interpretatie kan leiden van die klassiek aangehaalde passages. Bepaalde primaire bronnen lijken echter te problematisch om nog als geldige reden te kunnen worden gebruikt voor het ontstaan van de catacomben. Men kan dan ook besluiten dat het moderne onderzoek naar het ontstaan van de catacomben problematisch is wegens verkeerde benaderingen van het archeologisch materiaal en een oppervlakkige kennis van de primaire bronnen. Daarom is het noodzakelijk om ten eerste het archeologische materiaal opnieuw te bestuderen en ten tweede de primaire bronnen opnieuw te bevragen.

Om te achterhalen of de catacomben een christelijke vinding zijn, moet het christelijke funeraire materiaal tegenover het pagane funeraire materiaal geplaatst worden. Het geografische kader van deze studie beperkt zich tot de graven direct rondom Rome omdat deze graven net zoals de catacomben door de bevolking van Rome zelf in gebruik waren genomen. Het chronologische kader wordt grotendeels door de keuze van het funeraire archeologische materiaal bepaald. De Augusteïsche periode is de benedengrens terwijl 300 n.Chr. de bovengrens vormt. Het joodse funeraire materiaal blijft in deze dissertatie onbehandeld. Dit aspect wordt door Prof. Dr. L. V. Rutgers onderzocht in het kader van het overkoepelende project waartoe ook deze dissertatie behoort. In het pagane funeraire materiaal zijn er twee grote groepen te onderscheiden. Ten eerste zijn er de columbaria en de mausolea (respectievelijk grafconstructies die exclusief voor crematiebijzettingen waren voorbestemd en grafconstructies waarin aanvankelijk de gemengde ritus plaats vond en later exclusief voor inhumatiebijzettingen aangewend werden) en ten tweede de hypogea. Een eerste hypothese is dat de christelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen, namelijk de catacomben, geïnspireerd zijn op de grote gemeenschappelijke columbaria uit de pagane maatschappij. Ondanks deze these werd tot op heden nog nooit een intensieve studie van de columbaria en de mausolea uitgevoerd binnen het kader van het ontstaan van de catacomben. Niettegenstaande de soms problematische datering van de individuele columbaria en mausolea is het toch mogelijk patronen te vinden in deze groep van grafconstructies die wijzen op een duidelijke evolutie. Er zijn namelijk twee grote periodes te onderscheiden. De eerste periode vond plaats tussen Augustus en Claudius. Vanaf Trajanus en Hadrianus tot Antoninus Pius vond de tweede periode plaats. Tussen beide onderscheiden periodes is er niet genoeg archeologisch materiaal bekend om tot gefundeerde uitspraken te komen. Op basis van het archeologisch materiaal werd duidelijk dat de columbaria uit de eerste periode sterk verschilden van de columbaria en hun opvolgers, de mausolea. Daar waar de constructies uit de eerste periode hoofdzakelijk (half-)ondergronds waren gelegen, groot tot zeer groot waren, en bijgevolg veel bijzettingen konden ontvangen en eenvoudig gedecoreerd waren, zijn de columbaria en mausolea uit de tweede periode bovengronds gelegen, veel kleiner en bijgevolg voor een kleinere doelgroep, maar veel luxueuzer ingericht. Deze omschakelingen wijzen duidelijk op een ander concept. De keizer en adellijke families staan niet langer in voor de aanleg van grote gemeenschappelijke columbaria in de tweede periode. Hier komen de families duidelijk op de voorgrond. Vandaar dat op basis van chronologische redenen kan besloten worden dat die constructies die ontstonden rond het einde van de tweede, begin van de derde eeuw en van waaruit de catacomben zich ontwikkelden, onmogelijk kunnen geïnspireerd zijn op de grote gemeenschappelijke columbaria uit de eerste helft van de eerste eeuw n.Chr. Aangezien de bovengrondse columbaria en mausolea uit de tweede periode voor een beperkte, familiale, doelgroep bestemd waren, kunnen ook deze monumenten niet aan de basis gelegen hebben van de gemeenschappelijke begraafplaatsen van de christenen. Vandaar dat onderzocht moest worden of de christelijke catacomben misschien geïnspireerd waren op de pagane hypogea. Bij de pagane hypogea die gedurende de gehele derde eeuw n.Chr. voorkomen, kunnen eveneens twee periodes onderscheiden worden. De hypogea die ontstaan zijn vóór 250 n.Chr. zijn uitermate klein, hebben vaak slechts één *cubiculum*, hebben bijgevolg minder bijzettingen, maar beschikken over luxueuze graftypes en zijn bovendien ook luxueus gedecoreerd. De grotere hypogea daarentegen die ontstaan zijn na 250 n.Chr. beschikken vaak over meerdere *cubicula*, hebben meer bijzettingen die echter ook in eenvoudige graftypes plaats vonden en zijn over het algemeen veel minder luxueus ingericht. Op basis van het archeologisch materiaal is het evenwel niet mogelijk te spreken over een breuklijn. Voor de periode tussen 225 n.Chr. en 275 n.Chr. is er een hiaat in het pagane funeraire materiaal. Veeleer is er dus sprake van een geleidelijke evolutie. Deze evolutie start met de vroegste pagane hypogea die net zoals de laatste mausolea voor een beperkte familiale

doelgroep bestemd waren maar luxueus waren ingericht. De latere hypogea daarentegen zijn schijnbaar nog steeds voor een beperkte doelgroep opgericht maar niet langer voor één familie, maar voor meerdere families. De minder luxueuze afwerking van deze groep hypogea kan waarschijnlijk gekoppeld worden aan een geringere financiële draagkracht van de families. Dit verklaart meteen ook waarom meerdere families samen een begraafplaats hebben opgericht.

Vervolgens dienen deze patronen geconfronteerd te worden met de patronen zoals die kunnen bepaald worden op basis van het christelijke funeraire materiaal. Het moet echter benadrukt worden dat in het christelijke funeraire materiaal drie grote groepen kunnen onderscheiden worden. Ten eerste zijn er de steeds zelfstandig gebleven hypogea, ten tweede zijn er de in oorsprong zelfstandige hypogea die door uitbreidingen of versmeltingen met andere hypogea zijn uitgegroeid tot catacomben en ten derde zijn er de zogenaamde primitieve kernen die uitgebreid werden tot catacomben. Tussen de pagane hypogea enerzijds en de drie onderscheiden christelijke funeraire constructietypes anderzijds bestaan er enkele overeenkomsten. Zo worden ten eerste in beide groepen vaak bestaande constructies zoals waterkanalen ingericht als begraafplaats. Ten tweede kunnen zowel pagane hypogea als christelijke hypogea opgenomen worden in een catacombe. Met dat verschil dat pagane hypogea nooit zoals primitieve kernen aan de basis liggen van een catacombe. Tenslotte is het ook zo dat zowel pagane als christelijke ondergrondse grafconstructies werden aangelegd op een diepte waar zich kwaliteitsvolle tuflagen bevonden. Toch kan men op basis van deze overeenkomsten niet stellen dat de christelijke hypogea en primitieve kernen gebaseerd zijn op de pagane hypogea. Daarvoor zijn er vijf te grote verschilpunten tussen beide groepen. Ten eerste is er de totale lengte van het gangenstelsel. De lengte van de gangen bij pagane hypogea die nieuw zijn aangelegd (en dus niet zijn ondergebracht in reeds bestaande structuren) is opmerkelijk kleiner dan bij de christelijke funeraire constructies. Bijgevolg is ook het aantal bijzettingen in pagane hypogea veel beperkter dan bij de christelijke begraafplaatsen. Ten tweede is er de aanwezigheid van *cubicula*. Daar waar bij de pagane hypogea steeds minstens één *cubiculum* aanwezig was, is dit bij de christelijke hypogea en sterker nog bij de primitieve kernen geen algemene regel. Ten derde is er de afwijkende graftypologie. Daar waar in de pagane hypogea hoofdzakelijk *arcosolia* en sarcofagen voorkomen en pas in een latere fase ook *loculi* verschijnen, komen de luxeuze graftypes in christelijke hypogea veel minder en in de primitieve kernen zo goed als niet voor. In de christelijke begraafplaatsen daarentegen komen steeds van meet af aan *loculi* voor. Ten vierde is er de decoratie. In christelijke hypogea en primitieve kernen is de aanwezigheid van fresco's en vloerbekleding in de eerste fase uiterst zeldzaam geattesteerd. Dit staat in contrast met de luxueus ingerichte pagane hypogea. Op basis van deze verschilpunten kan nog een vijfde verschilpunt aangeduid worden, namelijk het verschil in statuut. Op basis van de archeologische gegevens is het duidelijk dat de doelgroep van in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen sterk afwijkt van die bij de pagane hypogea. Het overgrote deel van de christelijke begraafplaatsen (en zeker de in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen) zijn bestemd voor een gemeenschap en niet louter voor een beperkte familiale groep zoals dit voor de pagane hypogea het geval was. De eenvoudige inrichting van de christelijke begraafplaatsen laat bovendien een zekere uniformiteit van de bijgezette personen vermoeden. Deze uniformiteit staat in schril contrast met de *public display*-functie die de pagane hypogea in navolging van de mausolea hadden. Hoewel het duidelijk is dat chronologisch gezien pagane hypogea en christelijke hypogea en primitieve kernen naast elkaar voorkomen, is het concept bij beide groepen sterk verschillend. Het is natuurlijk mogelijk dat de keuze om begraafplaatsen vanaf ongeveer 200 n.Chr. steeds ondergronds aan te leggen zowel bij de pagane grafeigenaars als bij de christelijke grafeigenaars werd ingegeven door economische motieven. De druk op landbouwgrond, de stijgende bevolking

en het duurder worden van de grond zijn plausibele verklaringen voor de omschakeling naar ondergrondse begraafplaatsen. Maar de opmerkelijke verschillen tussen beide groepen van grafconstructies tonen duidelijk aan dat de vormgeving van deze ondergrondse begraafplaatsen vanuit een verschillende opzet gebeurde.

Alvorens echter via een studie van de primaire bronnen te achterhalen wat het concept en de eigenlijke organisatie van beide groepen grafconstructies was, moet eerst nog worden stilgestaan bij een derde groep van funerair archeologisch materiaal, namelijk de zogenaamde neutrale hypogea. Bij deze groep van hypogea ontbreken alle directe aanwijzingen zoals iconografie en inscripties die een religieuze toewijzing mogelijk maken. De keuze om ook deze monumentengroep in het onderzoek op te nemen, is ingegeven door de vaststelling dat ook deze hypogea vaak onderdeel zijn geworden van of uitgebreid werden tot christelijke catacomben. Vandaar dat het noodzakelijk was om ook de neutrale hypogea tegenover de christelijke en pagane hypogea te plaatsen om een zo volledig mogelijk beeld van het ontstaan van de catacomben te kunnen vormen. Net zoals voor de pagane en christelijke begraafplaatsen werden ook voor de neutrale hypogea op basis van het archeologisch materiaal overkoepelende patronen opgesteld. Na confrontatie van deze patronen met die van de christelijke en pagane grafconstructies werd duidelijk dat de neutrale hypogea zeer sterk aansluiten bij de christelijke begraafplaatsen. Bij de neutrale hypogea wijzen de relatieve uitgestrektheid van het gangennetwerk, de eerder beperkte aanwezigheid van *cubicula*, het overwicht aan het eenvoudige graftype van de *loculus*, het meestal veel grotere aantal bijzettingen en de eerder sobere inrichting veel meer op een christelijke religieuze toewijzing. De reden waarom zoveel zogenaamd neutrale hypogea werden opgenomen in catacomben of uitgroeiden tot catacomben is omdat de eigenaars van deze hypogea ook christen waren en schijnbaar dezelfde conceptuele opzet deelden als de eigenaars van de christelijke hypogea en primitieve kernen. Het moet bovendien benadrukt worden dat de zogenaamd neutrale hypogea op één uitzondering na steeds privaat waren alvorens ze uitgebreid werden tot of opgenomen werden in het netwerk van een catacombe. Deze hypogea kunnen dus ook omschreven worden als in oorsprong zelfstandige hypogea. Zoals op basis van het christelijke funeraire materiaal volgt, komen de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea hoofdzakelijk voor in de eerste helft van de derde eeuw. Dit is ook net het chronologisch kader waarbinnen de neutrale hypogea werden opgericht.

Na de studie van het funeraire materiaal werd duidelijk dat een historisch onderzoek van de pagane en funeraire organisatie uitsluitend dient te geven over het concept dat aan de basis lag voor het oprichten van begraafplaatsen. De keuze om te beginnen met de pagane funeraire organisatie wordt ingegeven door het gegeven dat de christenen van Rome in een pagane maatschappij leefden, wat het heel waarschijnlijk maakt dat de christenen zich ook van dezelfde funeraire organisatie-types bediend hebben. Op basis van het archeologische materiaal werd reeds duidelijk dat families een vooraanstaande rol innamen in de funeraire organisatie. Naast de families traden ook de stad of staat, de *collegia*, de keizer en individuen op als organisatoren. Ondanks de moeilijkheden die optreden bij een sociale stratificatie van de pagane maatschappij, kan toch aangetoond worden dat iedere sociale klasse kan worden verbonden met een specifiek type van grafconstructie en als gevolg hiervan een specifieke organisatievorm. De funeraire organisatie in de pagane maatschappij fungeerde in eerste instantie als een weerspiegeling van de sociale klasse. Het moet evenwel benadrukt worden dat bepaalde sociale groepen, zoals bijvoorbeeld de *liberti*, zich voor hun grafconstructies lieten inspireren door de hogere sociale klasse. Op deze wijze probeerde men een hoger sociaal aanzien te verwerven. In de pagane funeraire organisatie moet men dus rekening houden met *status inconsistency*.

In de pagane maatschappij stond de stad of de staat in voor grafconstructies van de armste klasse. In Rome fungeerden grote putten, namelijk *puticuli*, als openbare begraafplaatsen waar, naast afval en kadavers van dieren, de lichamen van bezitlozen en slaven werden ingeworpen. De reden waarom de stad deze taak op zich nam is niet zozeer te zoeken in bezorgdheid om het lot van de allerarmsten, maar uit hygiënische overwegingen. De enige archeologisch geattesteerde *puticuli* op de Esquilinus werden onder Augustus omgevormd tot een tuin. De op inscripties bewaarde wetgeving toont evenwel aan dat het dumpen van de lijken van deze arme klasse voor problemen bleef zorgen. Het is niet bekend of er in Rome nog dergelijke publieke begraafplaatsen waren en of deze misschien nog langer in gebruik bleven dan die op de Esquilinus.

De tweede onderscheiden funeraire organisator, namelijk de *collegia*, hadden een andere sociale klasse als doelgroep. Op basis van de primaire bronnen en inscripties kan duidelijk gesteld worden dat de leden van dergelijke *collegia* over een zeker bezit dienden te beschikken. De leden moesten namelijk gedurende lange tijd geld sparen indien ze een graf wilden via het *collegium*. Het moet evenwel benadrukt worden dat het funeraire aspect, evenmin als het religieuze aspect, het hoofddoel was van *collegia*. De tot in het moderne onderzoek onderscheiden groep van de *collegia funeraticia*, kan dus niet langer weerhouden worden. De belangrijkste opzet van *collegia* was het verzekeren van een sociale context voor haar leden. De bestuurshierarchie van dergelijke *collegia*, die een kopie was van het staatsbestuur, liet leden toe om meer sociaal aanzien te bekomen. Grote gemeenschappelijke maaltijden zorgden voor een groepsgevoel. Ook de begraafplaatsen (namelijk columbaria en mausolea maar nooit hypogea) van de *collegia* moeten vanuit dit standpunt veeleer beschouwd worden als een uitdrukking van een sociaal aanzien dan als het gevolg van naastenliefde. Want de doelgroep van vrijen, *liberti* en slaven werden bijgezet in grafconstructies die de vergelijking met familiegrafconstructies goed kunnen doorstaan. Toch is hun sociale achtergrond en vooral hun financiële draagkracht ondergeschikt aan die van de eigenaars van familiegrafconstructies.

De derde onderscheiden funeraire organisator is de familie. De familie, dit is in de eerste eeuw n.Chr. hoofdzakelijk de elitefamilies en daarna meer en meer de beter gegoede klasse en rijke *liberti*, richtten hun eigen columbarium, mausoleum of hypogeum op. Aanvankelijk waren de grote columbaria van rijke families een prestigemiddel om hun macht en rijkdom te etaleren. In deze columbaria werden de *liberti* en slaven van de rijkste klasse bijgezet. De organisatie lag er vaak in handen van kleine *collegia*. Vanaf de tijd van Hadrianus echter zien we dat deze grote columbaria achterwege blijven ten voordele van kleine columbaria en daarna kleine mausolea van gegoede families en *liberti*. Bovendien werd het uitdrukken van prestige door middel van het graf niet langer hoofdzakelijk naar de buitenwereld toe geprojecteerd (bijvoorbeeld door de omvang van de constructies), maar naar de eigen sociale groep waarin de grafeigenaar zich bewoog. Alleen personen die toegang hadden tot de grafconstructie konden nog onder de indruk gebracht worden door middel van een zeer luxueuze inrichting en decoratie. In die zin blijft ook hier de eerste opzet *public display*: wie zich kon laten bijzetten in dergelijke familiecolombaria of –mausolea toonde meteen ook aan over sociale relaties te beschikken. Wanneer naar het einde van de tweede eeuw n.Chr. toe de eerste hypogea werden aangelegd, blijft het element van *public display* op de voorgrond. Het enige element waarin de hypogea zeer sterk verschillen van de vroegere grote columbaria en in mindere mate van de latere kleine columbaria en mausolea is de doelgroep. In pagane hypogea werden vaak alleen de leden van een kernfamilie bijgezet. *Liberti*, slaven of vrienden krijgen niet langer een graf in dergelijke hypogea.

De vierde organisator is de keizer. Het belang van keizerlijke funeraire zorg, hetzij via een financiële tegemoetkoming, hetzij via materiële voorzieningen, is evenwel uiterst beperkt.

Eenzijds is alleen van Nerva bekend dat hij een geldelijke som voor het *plebs* had ingesteld. Met dit *funeraticium* diende het *plebs* zich te kunnen voorzien van een graf. Na Nerva werd dit weer afgeschaft. Anderzijds zijn de grote columbaria die ingericht werden door de keizer of zijn directe familieleden voor hun *liberti* chronologisch sterk beperkt. Beide keizerlijke initiatieven vloeiden voort uit politieke motieven en de drang tot *public display*.

Tenslotte kan nog een laatste groep van organisatoren aangeduid worden met de term “individuen”. Hieronder wordt deze groep van personen verstaan die op eigen initiatief een graf aanleggen. Deze graven zijn eenvoudige bodemgraven. Op basis van het weinige archeologisch materiaal kan bepaald worden dat deze groep behoorde tot de armste laag (bijvoorbeeld bij amforengraven) en de iets gegoeden (bijvoorbeeld bij *a cappuccina*-graven in nieuwe bouwmaterialen). Het valt te verwachten dat dergelijke graven een veel groter aandeel hadden in het funeraire gebeuren dan dat op basis van het archeologisch materiaal valt af te leiden. Namelijk slechts een beperkt deel van het *plebs* kon het zich veroorloven lid te worden van *collegia* en wegens het gebrek aan sociale relaties kon het *plebs* zich geen graf aanschaffen in de columbaria en mausolea van families. Door de minimale kans op bewaring van dergelijke graven, is onze kennis over de verdere organisatie ervan uiterst beperkt. Uitzonderlijk kan op basis van het archeologisch materiaal worden afgeleid dat individuele graven per familie gegroepeerd waren in de necropolen.

Op basis van de primaire bronnen en in combinatie met het archeologische materiaal is het duidelijk dat het centrale thema in de pagane funeraire organisatie *public display* is. Hoe hoger men op de sociale ladder stond, hoe meer het funeraire gebeuren een afspiegeling diende te zijn van zijn sociale status of zelfs de indruk diende te wekken van een nog hogere sociale status. In bepaalde gevallen liggen hygiënische redenen aan de basis. Maar concepten als naastenliefde of emotionele gebondenheid zijn zeker nooit hoofdredenen geweest voor een specifieke funeraire zorg.

Vanuit de hypothese dat de christenen in een maatschappij leefden waar vijf types van funeraire organisaties voorkomen, kan verondersteld worden dat de christenen zich ook van deze organisatie-types zullen bediend hebben. Toch kunnen de stad of staat en de keizer als mogelijke funeraire organisatoren geschrapt worden. Binnen het chronologisch kader van deze context is het onwaarschijnlijk dat de vervolgte christenen vóór Constantijn officiële funeraire bijstand van de stad, staat of keizer zullen genoten hebben. Van de klassieke funeraire organisatoren blijven dan alleen nog de individuen, de *collegia* en de familie als mogelijke funeraire organisatoren over. Een mogelijke nieuwe organisator bij de christenen is de Kerk.

Een studie van de weinige primaire bronnen in combinatie met het archeologisch materiaal maakt duidelijk dat wat betreft de christelijke individuen net als hun pagane tegenhangers zich konden wenden tot familiebegraafplaatsen indien de christenen over de nodige sociale relaties beschikten. Er zijn bovendien geen argumenten aan te brengen die de mogelijkheid voor het lidmaatschap van een christenen bij pagane *collegia* tegenspreekt. Het moet evenwel benadrukt worden dat het hoofddoel van *collegia* niet funerair, maar sociaal was. Het is dan ook waarschijnlijk dat christenen niet met het oog op een graf lid werden of bleven van pagane *collegia*. Daartegenover staat dat er geen bewijzen zijn voor het bestaan van christelijke *collegia* met een funerair hoofddoel. Hoewel *collegia* niet ophouden te bestaan in de pagane wereld, is er geen bewijs dat *collegia* gebruik maakten van hypogea. Ook in de christelijke ondergrondse begraafplaatsen zijn nergens sporen aangetroffen die erop wijzen dat christenen zich verenigden in *collegia* en gezamenlijk een begraafplaats aanlegden.

Voor de funeraire organisatie binnen christelijke families beschikken we over meer gegevens. Hoewel de samenstelling van de christelijke families niet verschilde van die van

hun pagane tegenhangers, zien we echter een conceptbreuk in het funeraire gebeuren. Christelijke familiale hypogea zijn niet alleen van meet af aan veel groter dan de pagane familiehypogea, maar kennen ook een langere periode van gebruik. Hoewel op het eerste gezicht de interne funeraire organisatie gelijklopend is met die in de pagane maatschappij, valt hier een nieuw element aan te duiden. Net als bij de pagane hypogea was de grafeigenaar de primaire organisator en na hem zijn *liberti*. Maar in de pagane familiegraven vervaagt onder de erfgenamen reeds vlug de gezamenlijke band en wordt het graf verlaten. Dit proces is nog het meest duidelijk in de pagane hypogea waar slechts plaats voorzien is voor de kernfamilie en later slechts enkele extra graven werden bijgevoegd. Bij de christelijke (in oorsprong zelfstandige) familie hypogea daarentegen konden we vaststellen dat de periode van gebruik veel langer was. Daar moet dus wel een band bestaan hebben tussen de erfgenamen van de begraafplaats die het mogelijk maakte de begraafplaats verder te kunnen organiseren. De meest plausibele band is die van het gemeenschappelijke geloof. Het moet echter benadrukt worden dat hier nog geen sprake is van een éénvormige, uitgesproken christelijke identiteit. Maar het christelijke geloof (losstaande van de problemen die optreden bij een christelijke identificatie als orthodox of heterodox, volledig tegen de pagane maatschappij of net niet) is zeker een element dat verklaart waarom christelijke hypogea gedurende lange tijd in gebruik bleven. Als gevolg van deze langere gebruikstijd, konden ook meer personen begraven worden in dergelijke christelijke familiehypogea. Maar het begraven van meer personen dan louter en alleen de kernfamilie en enkele personeelsleden was reeds voorzien bij de aanleg van de hypogea. Op basis van het archeologisch materiaal werd duidelijk dat de familiebegraafplaatsen werden opengesteld voor andere christenen die niet meteen een familie-band hadden met de eigenaar. Om een beter inzicht te krijgen in dit nieuwe concept moet eerst de Kerk als mogelijke organisator van begraafplaatsen bestudeerd worden. Voor de Kerk beschikken we namelijk over meer primaire bronnen die duidelijk kunnen maken waarom de Kerk in het bijzonder en de christenen in het algemeen dergelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen wilden aanleggen.

In de primaire bronnen kunnen overtuigende argumenten gevonden worden die aantonen dat de Kerk, ondanks het feit dat ze hiertoe geen officieel statuut had, over haar eigen begraafplaatsen kon beschikken. Bij het historiografische overzicht werden vele redenen opgegeven waarom de Kerk haar eigen begraafplaatsen wilde. Toch werd duidelijk dat bepaalde van deze redenen van de hand kunnen gewezen worden omdat ze ontstaan zijn vanuit ideologische overwegingen en vaak vanuit de praktijk onmogelijk waren. Zo zijn de catacomben allerm minst aangelegd als vluchtplaatsen voor de christenen tijdens de vervolgingen. De luchtvochtigheid in de catacomben maakt het onmogelijk er gedurende lange tijd te verblijven. Bovendien ontbreekt het er aan enig comfort of leefaccommodaties. Ook het idee dat de christenen of de Kerk vanuit een welomlijnde christelijke identiteit handelden is uitgesloten. In de derde eeuw n.Chr. blijven heterodoxe stromingen actief zodat geen sprake kan zijn van één christendom. Daartegenover staan vier redenen die niet meteen ideologische ficties zijn, maar kunnen getoetst worden aan de primaire bronnen en het archeologisch materiaal.

Een eerste reden is dat de Kerk eigen begraafplaatsen wilde als verzet tegen het gemeenschappelijk begraven met enerzijds heidenen en met anderzijds heterodoxe christenen. Een lezing van de primaire bronnen toont echter aan dat nergens in de primaire bronnen een oproep tot apart begraven werd gedaan. In het archeologische materiaal zien we namelijk zelfs het tegendeel: christenen werden wel tussen niet-christenen begraven. Ook over het apart bijzetten van heterodoxe christenen zwijgen de primaire bronnen.

Een tweede reden is dat de Kerk haar eigen begraafplaatsen wilde om er funeraire rituelen zoals eucharistievieringen te houden en te bidden vanuit de verrijzenisgedachte. Een

kritische lezing van de primaire bronnen levert evenwel geen enkel element op die in die richting wijst. De verrijzenisgedachte kan aanwezig zijn geweest bij het oprichten van de christelijke of kerkelijke begraafplaatsen, maar is allerminst een primaire reden hiertoe. Ook funeraire eucharistievieringen waren in de tijd van het ontstaan van de catacomben allerminst een vast gebeuren bij het overlijden van een christen. De eerste kerkelijke vaste funeraire rituelen ontwikkelden zich pas drie eeuwen na het oprichten van de eerste kernen van catacomben. Bovendien wijst het archeologisch materiaal erop dat pagane funeraire rituelen zoals libaties, magische amuletten bevestigen bij de graven, funeraire maaltijden en zelfs het ritueel breken van het vaatwerk van funeraire maaltijden in zwang bleven. Dus het argument dat de Kerk haar eigen begraafplaatsen wilde vanuit een religieuze of rituele opzet is allerminst correct. Maximaal kan uit de primaire bronnen afgeleid worden dat de Kerk (via haar Kerkvaders) toezicht hield op het funeraire gebeuren en alleen ingreep wanneer de situatie uit de hand dreigde te lopen en bijvoorbeeld funeraire maaltijden ontaarden in braspertijen.

Een derde reden voor het ontstaan van de catacomben is dat de Kerk in de mogelijkheid was eigen begraafplaatsen te organiseren. Op basis van de primaire bronnen kan het inderdaad bewezen worden dat de Kerk van Rome rond 200 n.Chr. over een stilaan sterkere interne organisatie beschikte en aldus in de mogelijkheid kon zijn eigen begraafplaatsen in te richten en verder te organiseren. Het is echter wel moeilijker om die funeraire organisatie tot in het detail te doorgronden. Veelmeer lijkt het erop dat de Kerk van Rome iedere begraafplaats zo organiseerde zoals de nood zich voordeed. Dit is het best af te leiden bij de *fossore*s. Deze groep van werklieden die aanvankelijk niet tot de clerus behoorden, maar wel ten dienste van de Kerk werkten, waren daar actief waar het nodig was. Veronderstelde organisatie-vormen zoals de centrale funeraire administratie door diakens of het koppelen van de kerkelijke begraafplaatsen aan parochies of *tituli* is niet bewijsbaar en bijgevolg niet te transponeren op de gehele kerkelijke funeraire organisatie.

Een vierde reden tenslotte is dat de Kerk over haar eigen begraafplaatsen wilde beschikken omdat ze de arme christenen van een graf wilde voorzien. Deze reden kan op basis van de primaire bronnen zeker weerhouden worden. De funeraire zorg voor armen is duidelijk één van de centrale thema's bij christelijke auteurs. Toch is enige nuancering hier op zijn plaats. Veelmeer dan direct en exclusief aan bezitlozen te denken, moet men ook hier armen hoofdzakelijk verstaan als minder gegoeden. Er zijn namelijk gegronde redenen in de primaire bronnen te traceren die erop wijzen dat de christenen van Rome een financiële tegemoetkoming moesten doen voor het werk van de *fossor* en de bouwmaterialen van het graf. Ook in het archeologisch materiaal worden aanknopingspunten aangetroffen voor deze reden. Nog meer dan bij de christelijke familiehypogea zijn in de christelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen vooral *loculi* aangebracht. Dit eenvoudig graftype kan gelinkt worden aan een minder financieel draagkrachtige groep en dit in tegenstelling tot duurdere graftypes zoals *arcosolia* en sarcofagen.

Wanneer men deze reden voor het oprichten van kerkelijke begraafplaatsen naar een algemener niveau transponeert en terugkoppelt naar de christelijke in oorsprong zelfstandige familiehypogea dan kan men vaststellen dat de families en de Kerk beide aan de basis stonden van het ontstaan van de catacomben. De belangrijkste reden voor het oprichten van kerkelijke begraafplaatsen, namelijk de funeraire armenzorg, is reeds duidelijk aanwezig bij deze hypogea. De talrijke *loculi* die er, naast de zeldzame duurdere graftypes in *cubicula*, voorkomen, kunnen inderdaad gelinkt worden aan minder gegoede christenen. Het is bovendien ook opvallend hoe in de eerste helft van de derde eeuw het merendeel van de christelijke begraafplaatsen christelijke familiebegraafplaatsen (en ook de zogenaamd neutrale familiehypogea) zijn. In deze periode komen alleen enkele kleinere in oorsprong zelfstandige

gemeenschappelijke hypogea en enkele primitieve kernen voor die later uitgroeiden tot catacomben. Rond 250 n.Chr. kan men echter een keerpunt waarnemen. Vanaf dan stijgt het aantal primitieve kernen sterk ten nadele van de in oorsprong zelfstandige hypogea die bijna volledig achterwege blijven. Dit fenomeen is goed te begrijpen vanuit de evolutie van de kerkelijke interne organisatie. Daar waar de in ontwikkeling zijnde Kerk van Rome zich in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. het zich slechts kon veroorloven om op beperkte schaal eigen begraafplaatsen (in oorsprong zelfstandige gemeenschappelijke hypogea en primitieve kernen) aan te leggen, kon de Kerk vanaf 250 n.Chr. door haar sterkere organisatie meer begraafplaatsen aanleggen en organiseren. Dit blijkt ook duidelijk uit de periode die nodig was om in oorsprong zelfstandige hypogea te laten uitgroeien tot of opnemen in catacomben. Hoe dichter naar 250 n.Chr. toe dergelijke hypogea ontstonden, hoe vlugger ze uitgroeiden tot of onderdeel werden van catacomben. Er kan met andere woorden een link gelegd worden tussen de grootschalige werkzaamheden in deze hypogea en de stijgende invloed van de Kerk. Het lijkt er zelfs op dat dit proces door het restitutie-edict van Gallienus alleen nog maar versneld werd. Toch wordt de traditionele belangrijke plaats die door families wordt ingenomen in het funeraire gebeuren niet resoluut ingepalmd door de Kerk. Men ziet namelijk dat in alle kerkelijke begraafplaatsen ook geprivilegieerde *cubicula* voor families werden ingericht. In combinatie met het min of meer respecteren van de funeraire cultus die traditioneel door de families gedragen werd, is het duidelijk dat de Kerk niet resoluut de families wil verdringen binnen het funeraire gebeuren.

Op basis van het archeologisch materiaal en de primaire bronnen is niet alleen een duidelijke reconstructie van het pagane en christelijke funeraire gebeuren opgesteld, maar werd ook duidelijk dat de catacomben zowel op materieel vlak, als op conceptueel vlak enerzijds nog beïnvloed zijn door de pagane funeraire gebruiken, maar anderzijds in dergelijke mate afwijken van de pagane funeraire organisatie dat men kan stellen dat de catacomben een christelijke vinding zijn. Het klopt dat het idee van ondergrondse familiegraven een gegeven is dat de christenen gemeenschappelijk hadden met de heidenen. Maar hoewel in de pagane maatschappij ook familiegraven bekend zijn die opengesteld zijn voor vreemden, gebeurde dit nooit op een dergelijke schaal als bij de christelijke begraafplaatsen. Bovendien was het concept van funeraire armenzorg en naastenliefde bij de pagane funeraire organisatie volledig afwezig. Daar stond *public display* centraal. Bij de over het algemeen meer sobere christelijke begraafplaatsen is dit veel minder het geval. Bovendien is het ontstaan van de catacomben op een dubbele wijze een christelijke vinding. Enerzijds stonden aanvankelijk hoofdzakelijk christelijke families aan de basis van het ontstaan van de catacomben omdat ze begraafplaatsen oprichtten voor christenen vanuit een concept dat in de pagane maatschappij afwezig was. Anderzijds stond ook de Kerk zelf, en dit vooral na 250 n.Chr., aan de basis van de catacomben vanuit hetzelfde concept van funeraire armenzorg. Dat dit concept reeds van meet af aan aanwezig was, blijkt duidelijk uit het archeologisch materiaal: reeds vanaf de eerste fase van christelijke begraafplaatsen zijn deze (veel) groter dan de pagane ondergrondse begraafplaatsen.

Bibliografie

- Aalders, G.J.D. 1983. *Julianus de Afvallige. Het leven van een verbitterde keizer.* (Kok – Kampen)
- Aitken, M.J. 1990. Science-based Dating in Archaeology. In: *Longman Archaeology Studies.*
- Albertoni, M. 1983. La necropoli Esquilina arcaica e Republicanana. In: Pisani Sartotio, G. en Quilici, L. (edd.) 1983. *L'archeologia in Roma capitale tra sterro e scavo.* 140–155.
- Alföldy, G. 1979. Römische Sozial-geschichte. In: *Wissenschaftliche Paperbacks*, 8.
- Alföldy, G. 1986. Die römische Gesellschaft: Ausgewählte Beiträge. In: *Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien*, 1.
- Amore, A. 1966. S. Valentino di Terni o di Roma? In: *Antonianum*, 41. 260–277.
- Andrae, B. 1963. Studien zur römischen Grabkunst. In: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*, 9.
- Andreau, J. 1991. Commercio, finanze e mobilità sociale. In: Settis, S. en Betto, P. (edd.) 1991. *Civiltà dei Romani. Il potere e l'esecito.* 74–82.
- Apollonj Ghetti, B.M. en Ferrua, A. 1951. *Esplorazioni sotto la confessione di San Pietro in Vaticano eseguite negli anni 1940–1949.* (Tipografia Poliglotta vaticana – Vaticaanstad.)
- Arias, P.E. en Crema, L. 1959. Archeologia (arte romana). L'architettura romana. In: *Enciclopedia classica. Sez. 3: Archeologia e storia dell'arte classica*, 12.
- Ariès, P. 1981. The Hour of our Death. In: *Peregrine Books.*
- Armellini, M. 1893 / 1978². *Gli antichi cimiteri cristiani di Roma e d'Italia.* (Forni – Bologna)
- Armellini, M. 1880. *Il cimitero di S. Agnese sulla via Nomentana.* (Tip. Propaganda Fide – Rome)
- Armellini, M. 1893. *Gli antichi cimiteri cristiani di Roma e d'Italia.* (Tipografia Poliglotta – Rome)
- Armellini, M. 1898. *Lezioni di Archeologia Cristiana.* (Tipografia delle Pace di Filippo Cuggiani – Rome)
- Arnaoutoglou, I. N. 2002. Roman Law and Collegia in Asia Minor. In: *Revue Internationale des droits de l'Antiquité*, 49. 27–44.
- Ascough, R.S. 1997. Translocal Relationships among voluntary Associations and early Christianity. In: *Journal of early Christian Studies*, 5, 2. 223–241.
- Astolfi, F. 1998. I colombari di Vigna Codini. In: *Collana archaeologica. Supplemento di Forma Urbis. Itinerari nascosti di Roma antica*, 3/98.
- Aubert, J.-J. 1999. La Gestion des Collegia: Aspects Juridiques, Économiques et Sociaux. In: *Cahiers du Centre Gustave Glotz. Revue reconnue par le CNRS*, 10. 49–69.
- Ausbüttel, F.M. 1982. Untersuchungen zu den Vereinen im Westen des römischen Reiches. In: *Frankfurter althistorische Studien*, 11.
- Baldassare, I. 1980. La necropoli dell'Isola Sacra. In: Quilici Gigli, S. (ed.) 1980. *Archeologia Laziale III. Terzo incontro di Studio del Comitato per l'Archeologia Laziale.* In: *Quaderni del Centro di Studio per l'Archeologia Etrusco-Italica*, 4. 126–128.
- Balteau, J. e.a. (edd.) z.d. *Dictionnaire de biographie française.* (Letouzey et Ané – Parijs)
- Baruffa, A. 1996. *Die Katakomben San Callisto. Geschichte – Archäologie – Glaube.* (LEV – Vaticaanstad)
- Basnage, J. 1699. *Histoire de l'église depuis Jésus-Christ jusqu'à présent.* (Reinier Leers – Rotterdam)
- Basso, M. 1981. Simbologia escatologica nella necropoli vaticana. (Tipogr. Poliglotta vaticana – Vaticaanstad)
- Basso, M. 1986. *Führer durch die Vatikanische Nekropole.* (Fabbrica di S. Pietro – Vaticaanstad)
- Bandinelli, G. 1922a. Ipogei sepolcrali scoperti presso il km. IX della via Trionfale (Casale del Marmo). In: *Notizie degli scavi di antichità. Serie 5*, 19. 428–449.
- Bandinelli, G. 1922b. Il monumento sepolcrale degli Aureli al viale manzoni in Roma. In: *Monumenti Antichi della Romana Accademia Nazionale dei Lincei*, 28.

- Bendinelli, G. 1927. Tomba e camera con pitture, trovata a Grottarossa (Saxa Rubra) sulla via Flaminia. In: *Notizie degli scavi di antichità*. Serie 6, 3 (52). 298–309.
- Benko, S. 1984. *Pagan Rome and the early Christians*. (Batsford – Londen)
- Bertelli, G. 2001. Elementi da costruzione in tufo a Roma tra IV e VII secolo. In: Cecchelli, M. (ed.) 2001. *Materiali e tecniche dell'Edilizia paleocristiana a Roma*. In: *Materiali della cultura artistica*, 4. 151–157.
- Bianchi Bandinelli, R. 1959. *Enciclopedia dell' arte antica classica e orientale*. (Istituto della enciclopedia italiana – Rome)
- Bisconti, F. (ed.) 2000b. Temi di iconografia paleocristiana. In: *Sussidi allo studio di antichità cristiana*, 13.
- Bisconti, F. 1985. L'ipogeo degli Aureli in viale Manzoni: Un esempio di sincreti privata. In: *Augustinianum*, 25. 889–903.
- Bisconti, F. 1989. Le rappresentazioni urbane nella pittura cimiteriale romana: dall città reale a quella ideale. In: *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne*. In: *Collection de l'École française de Rome*, 123. 1305–1321.
- Bisconti, F. 1994. Materiale epigrafici dal cimitero dei Ss. Pietro e Marcellino. Spunti e conforme per la cronologia della regione I. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 70. 7–42.
- Bisconti, F. 1997. I mausolei della “piazzola” di S. Sebastiano. In: *Collana archaeologica. Supplemento di Forma Urbis. Itinerari nascosti di Roma antica*, 4/97.
- Bisconti, F. 1998. La pittura paleocristiana. In: Donati, A. (ed.) 1998. *Romana pictura. La pittura romana dalle origini all'età bizantina*. 33–53.
- Bisconti, F. 2000a. Mestieri nelle catacombe romane: appunti sul declino dell'iconografia del realen ei cimiteri cristiani di Roma. In: *Pontificia Commissione di Archeologia Sacra. Studi e ricerche*, 2.
- Blake, M.E. 1968. Roman Constructions in Italy from Tiberius through the Flavians. In: *Carnegie Institution of Washington. Publications*, 616.
- Bloch, H. 1968. *I bolli laterizi e la storia edilizia romana*. (L'Erma di Bretschneider – Rome.)
- Bodel, J. 1994. Graveyards and Groves. A Study of Lex Lucerina. In: *American journal of ancient history*, 11.
- Boissavit-Camus, B., Galinié, H., Lozans, É. e.a. 1996. Chrono-typologie des tombes en Anjou – Potou – Touraine. In: Galinié, H. en Zadora-Rio, E. (edd.) 1996. *Archéologie du cimetière chrétien. Actes du 2e Colloque ARCHEA*. In: *Revue archéologique du Centre de la France*, Supplement 11. 257–269.
- Bolkestein, H. 1967. *Wohltätigkeit und Armenpflege im vorchristlichen Altertum: ein Beitrag zum Problem Moral und Gesellschaft*. (Bouma – Groningen)
- Bollmann, B. 1998. *Römische Vereinhäuser. Untersuchungen zu den Scholae der römischen Berufs-, Kult und Augustalen-Kollegien in Italien*. (Verlag Philipp von Zabern – Mainz)
- Bonfioli, M. en Panciera, S. 1971–1972. Della cristianità del collegium quod est in domo Sergiae Paullinae. In: *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia. Rendiconti*, 44. 185–201.
- Bonfioli, M. en Panciera, S. 1972–1973. In domo Sergiae Paullinae. Note aggiuntiva. In: *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia. Rendiconti*, 45. 133–138.
- Borgen, P. 1994. Yes. No. How far? The Participations of Jews and Christians in Pagan Cults. In: Engberg-Pedersen, T. (ed.) 1994. *Paul in his Hellenistic Context*. 30–59.
- Bosio, A. 1632. *Roma Sotterranea. Opera postuma di Antonio Bosio Romano, antiquario ecclesiastico singolare de'suoi tempi. Compita, disposta et accresciuta dal M.R.P. Giovanni Severani da S. Severino*. (Appresso Guglielmo Facciotti – Rome)
- Bottari, G.G. 1737. *Roma Sotterranea, tomo primo. Sculture e pitture sagre estratte dai cimiterj di Roma. Pubblicate gia degli autori della Roma Sotterranea ed ora nuovamente date in luce colle spiegazioni per ordine di N.S. Clemente XII felicemente regnante*. (Stamperia Vaticane – Rome)
- Bottari, G.G. 1746. *Roma Sotterranea, tomo secondo. Sculture e pitture sagre estratte dai cimiterj di Roma. Pubblicate gia degli autori della Roma Sotterranea ed ora nuovamente date in luce colle spiegazioni*. (Stamperia di Antonio de' Rossi – Rome)

- Bottari, G.G. 1754. *Roma Sotterranea, tomo terzo e ultimo. Sculture e pitture sagre estratte dai cimenterj di Roma. Pubblicate gia degli autori della Roma Sotterranea ed ora nuovamente date in luce colle spiegazioni.* (Appresso Niccolò e Marco Pagliarini – Rome)
- Bovini, G. 1942. Ricerche storiche sulla catacomba di S. Ippolito. In: *Bollettino degli Amici della catacombe*, 11–12. 1–31.
- Bovini, G. 1948. La proprietà ecclesiastica e la condizione giuridica della Chiesa in età preconstantiniana. In: *R. Università di Roma. Pubblicazioni dell'Istituto di diritto romana, dei diritti dell'Oriente mediterraneo e di storia del diritto*, 28.
- Bovini, G. 1952. Rassegna degli studi sulle catacombe e sui cimiteri “sub divo”. In: *Amici delle catacombe*, 18.
- Brandenburg, H. 1984. Überlegungen zur Ursprung und Entwicklung der Katakomben Roms. In: *Vivarium. Festschrift Th. Klauser zum 90. Geburtstag*. 11–49.
- Brandenburg, H. 1994. Coemeterium: der Wandel des Bestattungswezen als Zeichen des Kulturumbruchs der Spätantike. In: *Laverna: Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte der alten Welt*, 5. 206–232.
- Brown, P. 1990. *Lichaam en maatschappij. Man, vrouw en seksuele onthouding in het vroege Christendom, 50 na C. – 450 na C.* (Agon – Amsterdam)
- Brown, P. 2002. *Poverty and Leadership in the Later Roman Empire.* In: *The Menahem Stern Jerusalem Lectures*.
- Buonocore, M. 1984. Schiavi e liberti dei Volusi Saturnini. Le iscrizioni del colombario sulla via Appia antica. In: *Studia Archaeologica*, 39.
- Cabié, R. 1973. La lettre du pape Innocent Ier à Decentius de Gubbio, 19 mars 416. In: *Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique*, 58.
- Caldelli, M.L. 1997. Nota su D(is) M(anibus) eD(is) M(anibus) S(acrum) nelle iscrizioni cristiani di Roma. In: Di Stefano Manzella, I. (ed.) 1997. *Le iscrizioni dei cristiani in Vaticano: materiale e contributo scientifici per una mostra epigrafica.* In: *Inscriptiones Sanctae Sedis*, 2. 185–187.
- Caldelli, M.L. en Ricci, C. 1999. Monumentum familiae Statiliorum. Un riesame. In: *Libitina*, 1.
- Calza, G. 1940. *La necropoli del porto di Roma nell'Isola Sacra.* (La Libreria dello Stato – Rome)
- Cancik, H. en Schneider, H. (edd.) 1998. Grabbauten. In: *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, 4. 1167–1185.
- Carletti C. 1969. Un malinteso fra Antonio Bosio e “alcuni gesuiti vecchi” di S. Ermete. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 45. 49–59.
- Carletti, C. 1976. Iscrizioni cristiane inedite del cimitero “ad S. Hermetem”. In: *Atti della Pontificia accademia romana di archeologia. Serie 3: Memorie (serie in 8)*, 2.
- Carletti, C. 1981. Pagani e cristiani nel sepolcreto della “piazzola” sotto la Basilica Apostolorum a Roma. In: *Vetera Christianorum*, 18. 287–307.
- Carletti, C. 1982. Nuove iscrizioni Greche dal cimitero di S. Ermete. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 58. 137–146.
- Carletti, C. 1984. Linguaggio biblico e comunità a Roma nel III secolo: il contributo delle iscrizioni dell'arenario di Priscilla. In: *Annali di Storia dell'Esegesi*, 2. 201–207.
- Carletti, C. 1988. Epigrafia cristiana – epigrafia dei cristiani: alle origini della terza età dell'epigrafia. In: Donati, A. (ed.) 1988. *La terza età dell'epigrafia.* In: *Epigrafia e antichità*, 9. 115–135.
- Carletti, C. 1997. Nascita e sviluppo del formulario epigrafico cristiano: prassi e ideologia. In: Di Stefano Manzella, I. (ed.) 1997. *Le iscrizioni dei cristiani in Vaticano: materiale e contributo scientifici per una mostra epigrafica.* In: *Inscriptiones Sanctae Sedis*, 2. 143–164.
- Carletti, S. 1972. Le antiche chiese dei martiri romani. In: *Le chiese di Roma illustrate*, 122–123.
- Carrié, J.-M. 2001. Les associations professionnelles à l'époque tardive: entre munus et convivialité. In: *Humana sapit. Mélanges en l'honneur de Lelia Cracco Rugini. Bibliothèque de l'Antiquité tardive*, 3. 309–332.

- Castagnoli, F. 1960. Il circo di Nerone in Vaticano. In: *Atti della Pontificia romana di archeologia. Serie 3: Rendiconti*, 32. 97–121.
- Castrén, P., Heltulla, A. Väänänen, V. 1973. Le iscrizioni della necropoli dell'autoparco Vaticano. In: *Acta Instituti Romani Finlandiae*, 6.
- Catalli, F. 1997. La necropoli di Villa Doria Pamphilj. In: *Collana archaeologica. Supplemento di Forma Urbis. Itinerari nascosti di Roma antica*, 5/97.
- Cecchelli, C. 1927. L'ipogeo eretico degli Aurelii. In: *Ipogei eretici e sincretistici di Roma*, 1. *Quaderni di studi romani*, 6.
- Cecchelli, C. 1944. *Monumenti Cristiano-eretici di Roma*. (Fratelli Palombi – Rome)
- Cecchelli, C. s.d. S. Agense fuori le mura e S. Constanza. In: *Le Chiese di Rome illustrate*, 10.
- Cecchelli, M. 1986. Spazio cristiano e monumenti eretici. In: *Atti del VI Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana*, 1. 287–296.
- Cecchelli, M. 2001. Le strutture murarie di Roma tra IV e VII secolo. In: Cecchelli, M. (ed.) 2001. *Materiali e tecniche dell'Edilizia paleocristiana a Roma*. In: *Materiali della cultura artistica*, 4. 11–101.
- Chadwick, H. 1998. Die frühe Christengemeinde. In: McManners, J. (ed.) 1998. *Geschichte des Christentums*. 29–71.
- Clark, G. 2004. Christianity and Roman Society. In: *Key Themes in ancient History*.
- Clemente, G. 1972. Il patronato nei collegia dell'impero romano. In: *Studi Classici e Orientali*, 21. 142–229.
- Clemente, G. 1991. Arti, mestieri, vita associativa, collegia. In: Settis, S. en Betto, P. (edd.) 1991. *Civiltà dei Romani. Il potere e l'esecito*. 83–91.
- Coarelli, F. 1979. Fregellae e la colonizzazione latina nella valle del Liri. In: Quilici Gigli, S. (ed.) 1979. *Archeologia laziale*, 2. Secondo incontro di studio del Comitato per l'archeologia laziale. In: *Quaderni del Centro di studio per l'archeologia etrusco-italica*, 3. 197–204 en 230.
- Coarelli, F. 1985a. Roma. In: *Guide archeologiche Laterza*, 6.
- Coarelli, F. 1985b. La peinture murale romaine: les styles décoratifs pompéiens. (Picard – Paris)
- Coarelli, F., Usai, L en Pucciarelli, M. 1975. *Guida archeologica di Roma*. (Mondadori – Verona)
- Colardelle, M., Démians D'Archimbaud, G., Raynaud, C. e.a. 1996. Typo-chronologie des sépultures du Bas-Empire à la fin du Moyen-Âge dans le Sud-Est de la Gaule. In: Galinié, H. en Zadora-Rio, E. (edd.) 1996. *Archéologie du cimetière chrétien. Actes du 2° Colloque ARCHEA*. In: *Revue archéologique du Centre de la France*, Supplement 11. 271–303.
- Conde Guerri, E. 1979. Los fossores de Roma paleocristiana: estudio iconografico, epigrafico y social. In: *Studi di antichità cristiana*, 33.
- Constantini, M.L. 1997. La menzione di “servus” e “libertus” nelle iscrizioni tardo-imperiali di Roma. In: Di Stefano Manzella, I. (ed.) 1997. *Le iscrizioni dei cristiani in Vaticano: materiale e contributo scientifici per una mostra epigrafica*. In: *Inscriptiones Sanctae Sedis*, 2. 181–183.
- Cotter, W. 1996. The Collegia and the Roman law. State Restrictions on voluntary Associations, 64 B.C.E. – 200 C.E. In: Kloppenborg, J.S. en Wilson, S.G. (edd.) 1996. *Voluntary Associations in the Graeco-Roman World*. 74–89.
- Cupitò, C. 2001. Riti funebri alle porte di Roma: la necropoli di via Salaria. In: Heinzelmann, M., Ortalli, J. e.a. (edd.) 2001. *Römischer Bestattungsbrauch und Beigabensitten in Rom, Norditalien und den Nordwestprovinzen von der späten Republik bis in die Kaiserzeit. Culto dei morti e costumi funerari romani. Roma, Italia settentrionale e province nord-occidentali dalla tarda Repubblica all'età imperiale. Internationales Kolloquium, Rom 1. – 3. April 1998*. In: *Palilia*, 8. 47–52.
- Curtius, L., Nawrath, A. en Nash, E. 1970. *Das antike Rom*. (Schroll – Wien)
- Da Bra, G. 1938. *Guida della basilica di S. Lorenzo fuori le mura e delle catacombe di S. Ciriaca*. (Scuola Tipografica Pio X – Rome)
- Dal Covolo, E. 1988. Una domus ecclesiae a Roma sotto l'impero di Alessandro Severo? In: *Ephemerides Liturgicae. Commentarium bimestre de re liturgica*, 102. 64–72.

- Dal Maso, L.B., Vighi, R. en Gaibisso, G. 1975. Ostie et le port de Rome. In: *Zones archeologiques du Latium*, 3.
- Daremberg, C. en Saglio, E. (edd.) 1962. Columbarium. In: *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, 3. 1333–1338.
- Davies, G. 1977. Burial in Italy up to Augustus. In: Reece, R. (ed.) 1977. Burial in the Roman World. In: *CBA Research Reports*, 22. 13–19.
- De Angelis d'Ossat, G. 1938–1943. La geologia delle catacombe. In: *Roma Sotterranea Cristiana*, 3.
- De Bruyne, L. 1969. L'importanza degli scavi lateranensi per la cronologia delle prime pitture catacombali. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 44. 81–113.
- De Bruyne, L. 1970. La “Cappella Greca” di Priscilla. In: *Rivista di Archeologia Cristiano*, 46. 291–330.
- De Filippis, M. 2001. Recherche in sepolcreti suburbani tra Salaria e Nomentana. In: Heinzelmann, M., Ortalli, J. e.a. (edd.) 2001. Römischer Bestattungsbrauch und Beigabensitten in Rom, Norditalien und den Nordwestprovinzen von der späten Republik bis in die Kaiserzeit. Culto dei morti e costumi funerari romani. Roma, Italia settentrionale e province nord-occidentali dalla tarda Republica all'età imperiale. Internationales Kolloquium, Rom 1. –3. April 1998. In: *Palilia*, 8. 55–61.
- De Marco, A. 1964. The tomb of Saint Peter: a representative and annotated Bibliography of the Excavations. In: *Supplements to Novum Testamentum*, 8.
- De Robertis, F.M. 1971a. Le origini; La disciplina associativa; I collegi illeciti. In: *Storia delle corporazioni e del regime associativo nel mondo romano*, 1.
- De Robertis, F.M. 1971b. Collegia sodalicia; Functio publica e obnoxietas; Organizzazione interna e capacità giuridica. In: *Storia delle corporazioni e del regime associativo nel mondo romano*, 2.
- de Rossi, G.-B. 1864a. Dei sepolcreti cristiani non sotterranea. In: *Bullettino di archeologia cristiana*, 2. 25–32.
- de Rossi, G.-B. 1864b. Della “Schola Sodalium Serrensium”. In: *Bullettino di archeologia cristiana*, 2. 57–62.
- de Rossi, G.-B. 1864c. Conclusione dell'anno II. In: *Bullettino di archeologia cristiana*, 2. 94–95.
- de Rossi, G.-B. 1865. Le varie e successive condizioni di legalità dei cimiteri. In: *Bullettino di archeologia cristiana*, 3. 89–90.
- de Rossi, G.B. 1866. Esame archeologico e critico della storia di s. Callisto narrata nel libro nono dei Filosofumene. In: *Bollettino di archeologica cristiana*, 4. 1–14, 17–33, 77–99.
- de Rossi, G.-B. 1870. Epigrafe cristiana votiva. Testè rinvenuta a S. Bonosa in Trastevere. In: *Bullettino di archeologia cristiana*, 8. 33–41.
- de Rossi, G.-B. 1877a. I collegii funeraticii famigliari e privati e le loro denominazioni. In: *Commentationes Philologicae in honorem Theodorii Mommseni scripserunt amici*. 705–711.
- de Rossi, G.-B. 1877b. Epitaffi alludenti in modo speciale ai domni cristiani. In: *Bullettino di archeologia cristiana*, 15. 25–37.
- de Rossi, G.B., 1864–1877, *La Roma sotterranea cristiana*. (Cromo-litografia pontificia – Rome)
- de Rossi, G.-B. 1885. Del nome Petrus più volte ripetuto negli epitaffi del piano superiore, non in quelli dell' inferiore. In: *Bullettino di archeologia cristiana*, 23. 77–85.
- De Santis, L. en Biamonte, G. 1997. Le catacombe di Roma. Una tra le più affascinanti e suggestive testimonianze troppo spesso poco conosciuto che la fede dei primi cristiani ha lasciato ai posteri. In: *Quest'Italia. Collana di storia, arte e folclore*, 245.
- De Visscher, F. 1951. Le régime juridique des plus anciens cimetières chrétiens à Rome. In: *Analecta Bollandiana. Revue critique d'hagiographie*, 69. 39–54.
- De Visscher, H. 1963. *Le droit des tombeaux romains*. (Giuffrè – Milaan)
- De Wit, J. 1938. *Spätromische Bildnismalerei. Stilkritische Untersuchungen zur Wandmalerei der Katakomben und verwandter Monumente*. (Verl. Für Kunstwissenschaft – Berlin)

- Deckers, J.G. 1986. La documentazione delle pitture nella catacomba dei Ss. Marcellino e Pietro a Roma. In: *XXXIII Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina*. 151–164.
- Deckers, J.G. 1992. Wie genau ist eine Katakombe zu datieren? Das Beispiel SS. Marcellino e Pietro. In: *Studi di Antichità Cristiana*, 48, *Memoriam sanctorum Venerates. Miscellanea in onore di Monsignor Victor Saxer*. 217–238.
- Deckers, J.G., Mietke, G. en Weiland, A. 1992. Die Katakombe “Anonima di via Anapo”. *Repertorium der Malereien*. In: *Roma sotterranea cristiana*, 9.
- Deckers, J.G., Seeliger, H.R. en Mietke, G. 1987. Die Katakombe “Santi Marcellino e Pietro”. *Repertorium der Malereien*. In: *Roma Sotterranea Cristiana*, 6.
- Degrassi, A. 1962. Nerva funeraticium plebi urbanae instituit. In: *Scritti vari di antichità*, 1. 697–702.
- Deichmann, F.W. 1983. *Einführung in die christliche Archäologie*. (Wissenschaftliche Buchgesellschaft – Darmstadt)
- Del Moro, M.P. 1990. Lastra campana con scena di sacrificio dalla catacomba di S. Ippolito sulla via Tiburtina. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 66. 7–17.
- Della Portella, I. 2000. *Subterranean Rome*. (Könemann – Keulen)
- Dexheimer, D. 2000. Portrait Figures on funerary Altars of Roman Liberti in Northern Italy: Romanization or the Assimilation of Attributes characterising higher social Strata? In: Pearce, J., Millet, M. e.a. (edd.) 2000. *Burial, Society and Context in the Roman World*. 78–84.
- Dixon, S. 1992. The Roman Family. In: *Ancient Society and History*.
- Dolzani, C. 1975. Rilievo egittizzante nel cimitero di Pretestato (Roma). In: *Rivista di Archeologia Cristiano*, 51. 97–105.
- Dorsch, K.-D. 1983. Zur Malerei im vorderen Kammerteil der Clodius – Hermes – Grabes unter S. Sebastiano, Rom. In: *Römische Quartal Schrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 78, 3–4. 145–177.
- Dressel, H. (ed.) 1966. Inscriptiones urbis Romae. Instrumentum domesticum. In: *Corpus Inscriptionum Latinarum*, 15.
- Duchesne, L. 1886–1957. Le Liber Pontificalis. In: *Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome*, 3.
- Duchesne, L. 1906. *Histoire ancienne de l'Église*. (Fontemoing – Parijs)
- Duchesne, L. s.d. *Les origines chrétiennes*. (Blanc-Pascal – Parijs)
- Ducos, M. 1995. Le tombeau, locus religiosus. In: Hinard, F. en Lambert, M.-F. (edd.) 1995. La mort au quotidien dans le monde romain. Actes du colloque organisé par l'Université de Paris IV. In: *De l'Archéologie à l'Histoire*. 135–144.
- Düll, R. 1976. Das Zwölftafelgesetz. In: *Tusculum-Bücherei*.
- Duncan-Jones, R. 1974. *The Economy of the Roman Empire. Quantitative Studies*. (Cambridge University Press – Cambridge)
- Duncan-Jones, R. 1990. *Structure and Scale in the Roman Economy*. (Cambridge University Press – Cambridge)
- Duval, Y. en Pietri, L. 1995. La géographie nouvelle. L'Occident et ses marges Danubiennes et Balkaniques. In: Mayeur, J.-M. (ed.) 1995. Naissance d'une chrétienté (250–430). In: *Histoire du christianisme des origins à nos jours*, 2. 127–155.
- Eck, W. 1984. Senatorial Self-representation: Developments in the Augustan Period. In: Millar, F. en Segal, E. (edd.) 1984. *Caesar Augustus: seven Aspects*. 129–167.
- Eck, W. 1986. Inschriften aus der vatikanischen Nekropole unter St. Peter. In: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 65. 245–293.
- Eck, W. 1987. Römische Grabinschriften. Aussageabsicht und Aussagefähigkeit im funerären Kontext. In: Von Hesberg, H. en Zanker, P. (edd.) 1987. *Römische Gräberstrassen: Selbstdarstellung, Status, Standard*. In: *Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Abhandlungen. N.F.*, 96. 61–83.
- Eck, W. 1988. Aussagefähigkeit epigraphischer Statistik und die Bestattung von Sklaven im kaiserzeitlichen Rom. In: Christ, K., Kneissel, P. en Losemann, V. (edd.) 1988. *Alte Geschichte und Wissenschaftsgeschichte: Festschrift für Karl Christ zum 65. Geburtstag*. 130–139.

- Eck, W. 1989. Inschriften und Grabbauten in der Nekropole unter St. Peter. In: Alföldy, G. (ed.) 1989. Vom frühen Griechentum bis zum römischen Kaiserzeit. Gedenk- und Jubiläumsvorträge am Heidelberger Seminar für alte Geschichte. In: *Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien*, 6. 55–89.
- Eck, W. 2001. Grabgröße und sozialer Status. In: Heinzlmann, M., Ortalli, J. e.a. (edd.) 2001. Römischer Bestattungsbrauch und Beigabensitten in Rom, Norditalien und den Nordwestprovinzen von der späten Republik bis in die Kaiserzeit. *Culto dei morti e costumi funerari romani. Roma, Italia settentrionale e province nord-occidentali dalla tarda Repubblica all'età imperiale. Internationales Kolloquium, Rom 1. – 3. April 1998*. In: *Palilia*, 8. 197–201.
- Eisner, M. 1986. Zur Typologie der Grabbauten im Suburbium Roms. In: *Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts. Römische Abteilung. Ergänzungsband*, 26.
- Elsner, J. 1995. Art and the Roman Viewer: the Transformation of Art from the pagan World to Christianity. In: *Cambridge Studies in new Art History and Criticism*.
- Elsner, J. 1998. Art and Architecture 337–425. In: Cameron, A. en Garnsey, P. (edd.) 1998. The late Empire, A.D. 337–425. In: *The Cambridge ancient History*, 13. 736–761.
- Erasmus, R. 2001. Among the Dead in ancient Rome. In: *Mortality*, 6. 31–43.
- Fasola, U.M. 1956. Topografische Argumente zur Datierung der “Madonna orans” im Coemeterium Majus. In: *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte*, 51. 137–147.
- Fasola, U.M. 1956a. Le recenti scoperte agiografiche nel Coemeterium Majus. In: *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, 28. 75–89.
- Fasola, U.M. 1956b. Topografische Argumente zur Datierung der “Madonna orans” im Coemeterium Majus. In: *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte*, 51. 137–147.
- Fasola, U.M. 1964. Il complesso catacombale di S. Tecla. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 40. 19–50.
- Fasola, U.M. 1965. Scoperte e risultati degli studi compiuti nel campo dei cimiteri cristiani antichi dal 1954 ad oggi. In: *Atti del VI Congresso internazionale di archeologia cristiana. Studi di Antichità Cristiana*, 26.
- Fasola, U.M. 1970. La basilica sotterranea di S. Tecla e le regioni cimiteriale vicine. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 46. 193–288.
- Fasola, U.M. 1972. Le recenti scoperte nelle catacombe sotto Villa Savoia. Il “Coemeterium Iordanorum ad S. Alexandrum”. In: *Actas del VIII Congreso Internacional de Arqueologia Cristiana (Barcelona, 5–11 octubre 1969)*. *Studi di Antichità Cristiana*, 30. 273–297.
- Fasola, U.M. 1978b. Lavori nelle catacombe. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 54. 7–19.
- Fasola, U.M. 1980. Indagini nel sopraterra della catacomba di S. Callisto. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 56. 221–278.
- Fasola, U.M. 1983. Scoperta di nuovi dati monumentali per lo studio dell'area prima callistiana. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 59. 257–273.
- Fasola, U.M. 1984. Scavi nella catacomba di via Anapo. In: *Actes du Xe Congrès International d'Archéologie Chrétienne. Thessalonique. 28 septembre – 4 octobre 1980*. 93–111.
- Fasola, U.M. 1985. Forme strutturali e architettoniche della catacomba di via Anapo. In: *Noscere sancta. Miscellanea in memoria di Agostino Amore*. 329–343.
- Fasola, U.M. 1986. Santuari sotterranei di Damaso nelle catacombe romane. In: *Saecularia Damasiana: atti del Convegno internazionale per il XVI centenario della morte di papa Damaso I (11-12-384 – 10/12-12-1984)*. *Studi di Antichità Cristiana*, 39. 175–201.
- Fasola, U.M. 1989. *Die Domitilla-Katakombe und die Basilika der Märtyrer Nereus und Achilleus*. (Pontificia Commissione di Archeologia Sacra – Vaticaanstad)
- Fasola, U.M. 1999. Catacombe. In: *Riscoperta di Roma Antica. Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*. 473–481.
- Fasola, U.M. en Fiocchi Nicolai, V. 1989. Le necropoli durante la formazione della città cristiana. In: *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne. Studi di Antichità Cristiana*, 41. 1153–1205.
- Fasola, U.M. en Fiocchi Nicolai, V. 1989. Le necropoli durante la formazione della città cristiana. In: *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie chrétienne. Studi di Antichità Cristiana*, 41. 1153–1205.

- Fasola, U.M. en Testini, P. 1978a. I cimiteri cristiani. In: *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana. Studi di Antichità Cristiana*, 32. 103–199.
- Felle A.E., Del Moro M.P. en Nuzzo D. 1994. Elementi di corredo – arredo delle tombe del cimitero di S. Ippolito sulla via Tiburtina. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 70. 89–158.
- Ferretto, G., 1942. *Note storico-bibliografiche di archeologia cristiana*. (Tipografia poliglotta Vaticana – Vaticaanstad)
- Ferrua, A. 1944. Novatiano beatissimo martyri. In: *La Civiltà Cattolica*, 95, 4. 232–239.
- Ferrua, A. 1953. La catacomba di Santa Croce I. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 29. 7–54.
- Ferrua, A. 1955. La catacomba di Santa Croce II. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 31. 153–171.
- Ferrua, A. 1960a. Le pitture della nuova catacomba di via Latina. In: *Monumenti di antichità cristiana*, Serie II, 8.
- Ferrua, A. 1960b. Il cimitero sopra la catacomba di Domitilla. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 36. 173–210.
- Ferrua, A. 1963. Un piccolo ipogeo sull'Appia Antica. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 39. 175–187.
- Ferrua, A. 1964. Un vestibolo della catacomba di Pretestato. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 40. 145–165.
- Ferrua, A. 1967. I lavori di papa Vigilio nelle catacombe. In: *La Civiltà Cattolica*, 118. 142–148.
- Ferrua, A. 1968. S. Sebastiano f.l.m. e la sua catacomba. In: *Le chiese di Roma illustrate*, 99.
- Ferrua, A. 1978. L'epigrafia cristiana prima di costantino. In: *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*. In: *Studi di Antichità Cristiana*, 32. 583–613.
- Ferrua, A. 1985. Il complesso cimiteriale di Santa Tecla. II. Le iscrizioni. In: *Atti della Pontificia accademia romana di archeologia*, 55–56. 421–434.
- Ferrua, A. 1986. Sigilli su calce nelle catacombe. In: *Sussidi allo studio delle antichità cristiane*, 8.
- Ferrua, A. 1988a. Via Portuense. In: *Archivio della Società Romana di Storia Patria*, 111. 5–33.
- Ferrua, A. 1988b. Saggio biometrico sulle iscrizioni cristiane della Nomentana e della Salaria. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 64. 43–63.
- Ferrua, A. 1990. La basilica e la catacomba di S. Sebastiano. In: *Catacombe di Roma e d'Italia*, 3.
- Ferrua, A. 1991a. Il cimitero dei nostri morti. In: Ferrua, A. en Carletti, C. 1991. *Scritti vari di epigrafia e antichità cristiane*. In: *Inscriptiones Christianae Italiae. Subsidia*, 3. 284–296.
- Ferrua, A. 1991b. *The unknown Catacomb. A unique Discovery of early Christian Art*. (Geddes and Grosset – New Lanark)
- Ferrua, A. en Biolghini, V. 1979. *Guida alla vista della Basilica e della Catacomba di San Sebastiano*. Vaticaanstad.
- Février, P.-A. 1959. Études sur les catacombes romaines. Le développement de la catacombe de Priscille. In: *Cahiers archéologiques. Fin de l'Antiquité et Moyen Âge*, 10. 1–26.
- Février, P.-A. 1960. Études sur les catacombes romaines. La catacombe de Priscille et l'origine des catacombes. In: *Cahiers Archéologiques. Fin de l'Antiquité et Moyen Âge*, 11. 1–14.
- Février, P.-A. 1978. Le culte des morts dans les communautés chrétiennes durant le IIIe siècle. In: *Atti del IX Congresso Internazionale di archeologia cristiana*, Roma, 21–27 settembre 1975, 1, I monumenti cristiani preconstantiniani. In: *Studi di antichità cristiana*, 32, 1. 211–274.
- Février, P.-A. 1987. La mort chrétienne. In: *Segni e riti nella chiesa altomedievale occidentale*. XXXIII settimana di studio del Centro italiano sull'alto medioevo, 11–17 aprile 1985, Spolète. In: *Centro italiano di studi sull'alto medioevo*. 881–952.
- Filippi, G. 1991. Nuovi dati sui laterizi bollati della catacomba ebraica di Monteverde. In: *Bollettino – Monumenti, musei e gallerie pontificie*, 11. 73–99.
- Finney, P.C. 1994. *The Invisible God: the earliest Christians on Art*. (Oxford University Press – New York)
- Fiocchi Nicolai, V. 1982a. Il cimitero “Ad Vicesimum” della via Flaminia. Singolare catacomba ricavata in una cisterna romana. In: *Atti del V Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana*. 469–489.

- Fiocchi Nicolai, V. 1982b. L'ipogeo detto di "Scarpone" presso porta S. Pancrazio. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 58. 7–28.
- Fiocchi Nicolai, V. 1992. Storia e topografia della catacomba anonima di via Anapo. In: Deckers, J.G., Mietke, G. en Weiland, A. 1992. Die Katakombe "Anonima di via Anapo". Repertorium der Malereien. In: *Roma sotterranea cristiana*, 9. 3–23.
- Fiocchi Nicolai, V. 1995a. "Itinera ad sanctos". Testimonianze monumentali del passaggio dei pellegrini nei santuari del suburbio romano. In: *Akten des XII. internationalen Kongresses für christliche Archäologie. Studi di Antichità Cristiana*, 52. *Jahrbuch für Antike und Christentum. Ergänzungsbande*, 20, 2. 763–775.
- Fiocchi Nicolai, V. 1995b. Una nuova basilica a deambulatorio nel comprensorio della catacomba di S. Callisto a Roma. In: *Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie. Studi di Antichità Cristiana*, 52. *Jahrbuch für Antike und Christentum. Ergänzungsband*, 20, 2. 776–786.
- Fiocchi Nicolai, V. 1997. Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani di Roma dal III al VI secolo. In: Di Stefano Manzella, I. (ed.) 1997. Le iscrizioni dei cristiani in Vaticano. Materiali e contributi scientifici per una mostra epigrafica. In: *Inscriptiones Sanctae Sedis*, 2. 121–141.
- Fiocchi Nicolai, V. 1998. G.B. de Rossi e le catacombe romane (1894–1994). In: Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, 1. In: *Studi di Antichità Cristiana*, 54. 205–222.
- Fiocchi Nicolai, V. 1999. La nuova basilica circiforme della via Ardeatina. In: *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, 68. 69–233.
- Fiocchi Nicolai, V. 2000a. Le catacombe cristiane: origine e sviluppo. In: Marucci, R. (ed.) 2000. *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*. Rome. 301–308.
- Fiocchi Nicolai, V. 2000b. Gli spazi delle sepolture cristiane tra il III e il V secolo: genesi e dinamica di una scelta insediativa. In: *La comunità cristiana di Roma, la sua vita e la sua cultura dalle origini all'Alto medio Evo*. 341–362.
- Fiocchi Nicolai, V. 2000b. Gli spazi delle sepolture cristiane tra il III e il V secolo: genesi e dinamica di una scelta insediativa. In: Pani Ermini, L. (ed.) 2000. *La comunità cristiana di Roma: la sua vita e la sua cultura dalle origini all'alto Medio Evo*. 341–362.
- Fiocchi Nicolai, V. 2000c. Le consuetudine funerarie: dalle necropoli pagane alle catacombe cristiane. In: Marucci, R. (ed.) 2000. *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*. 301–308.
- Fiocchi Nicolai, V. 2000d. L'organizzazione dello spazio funerario. In: Pani Ermini, L. (ed.) 2000. *Christiana Loca. Lo spazio cristiano nella Roma del primo millennio*. 43–58.
- Fiocchi Nicolai, V. 2001. Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani di Roma dal IV al VI secolo. In: *Pontificia commissione di archeologia sacra. Studi e ricerche*, 3.
- Fiocchi Nicolai, V. 2003. Gli spazi delle sepolture cristiane a Roma tra III e VI secolo. In: Marcenaro, M. (ed.) 2003. Roma e la Liguria Maritima: secoli IV–X. La capitale cristiana e una regione di confine. In: *Istituti Internazionale di studi Liguri. Atti dei Convegni*, 11. 31–40.
- Fiocchi Nicolai, V. 2004. Paul-Albert Février, la catacomba di Priscilla e le origine delle catacombe romane. In: Fixot, M. (ed.) 2004. *Paul-Albert Février de l'Antiquité au Moyen Âge*. 259–273.
- Fiocchi Nicolai, V. en Pergola, P. 1986. Il territorio della catacomba di Pretestato sulla via Appia: progetto di studio. In: Giardina, A. 1986. *Società Romana e Impero Tardoantico*, II, Roma: politica, economia, paesaggio urbano. 349–350 en 489–490.
- Fiocchi Nicolai, V., Bisconti, F. en Mazzoleni, D. 1998. *Roms christliche Katakomben. Geschichte – Bilderwelt – Inschriften*. (Schnell und Steiner – Regensburg)
- Fischer, P. 1969. *Das Mosaik: Entwicklung, Technik, Eigenart*. (Schroll – Wenen)
- Flamant, J. en Pietri, C. 1995. L'échec du système Constantinien: Julien dit l'Apostat. In: Mayeur, J.-M. (ed.) 1995. Naissance d'une chrétienté (250–430). In: *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, 2. 337–356.
- Flambard, J.M. 1987. Éléments pour une approche financière de la mort dans les classes populaires du Haut-Empire. Analyse du budget de quelques collèges funéraires de Rome et d'Italie. In: Hinard, F. (ed.) 1987. *La mort, les morts et l'au-delà dans la monde romain*. 209–244.
- Fornari, F. 1917. Via Portuense. Scoperte nella regione sopra terra del cimitero cristiano di Ponziano. In: *Notizie degli Scavi di Antichità*, 14. 277–288.

- Fornari, F. 1927. Stagione scavi 1926–1927. Relazione su esplorazioni diverse. Via Tiburtina. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 4. 39–45.
- Fornari, F. 1929. Relazione circa una nuova regione cimiteriale a S. Lorenzo. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 6. 179–239.
- Fornari, F. 1934. S. Sebastiano “extra moenia”. In: *Amici delle catacombe*, 4.
- Fornari, F. en Santa Maria Scrinari, V. 1973. Le catacombe di Novaziono e la necropoli Romana. (Istituto di Medicina Legale e delle Assicurazioni dell’università di Roma – Rome)
- Frend, W.H.C. 1981. Christianity in the Roman Empire. In: Barraclough, G. (ed.) 1981. *The christian World: a social and cultural History*. 45–59.
- Frend, W.H.C. 1984. *The Rise of Christianity*. (Darton – Londen)
- Freyburger, G. 1995. Libitine et les funéraires. In: Hinard, F. en Lambert, M.-F. (edd.) 1995. La mort au quotidien dans le monde romain. Actes du colloque organisé par l’Université de Paris IV. In: *De l’Archéologie à l’Histoire*. 213–222.
- Frier, B. 2002. Roman Demography. In: Potter, D.S. en Mattingly, D.J. (edd.) 2002. *Life, Death and Entertainment in the Roman Empire*. 85–109.
- Frutaz, A.P. 1969. *Il complesso monumentale di Sant’Agnese*. (Tipogr. Poliglotta Vaticana – Rome)
- Gabrielli, N. 1999. Le analisi di laboratorio. In: Sperandio, A. en Zander, P. (edd.) 1999. *La tomba di San Pietro. Restauro e illuminazione della Necropoli Vaticana. Restoration and Enlightening of Vatican Necropolis*. 38–54.
- Gardner, J.F. 1999. Legal Stumbling-Blocks for Lower-Class Families in Rome. In: Rawson, B. en Weaver, P.R.C. (edd.) 1999. *The Roman Family in Italy: Status, Sentiment, Space*. In: *OUP Humanities Research Centre of the Australian National University Series*. 35–53.
- Garnsey, P en Saller, R. 1987. *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*. (Duckworth – Londen)
- Garnsey, P. en Woolf, G. 1989. Patronage of the rural Poor in the Roman World. In: Wallace-Hadrill, A. (ed.) 1989. *Patronage in ancient Society*. In: *Leicester-Nottingham Studies in ancient Society*, 1. 153–167.
- Garrucci, R. 1873–1888. *Storia della arte cristiana nei primi otto secoli della Chiesa*. (Guasti / Giachetti – Prato)
- Ghisalberti, A.M. e.a. (edd.) z.d. *Dizionario biografico degli Italiani*. (Istituto della enciclopedia italiana – Rome)
- Giordani, R. 1992. “Novatiano beatissimo marturi Gaudentius diaconus fecit”. Contributo all’identificazione del martire Novaziano della catacomba anonima sulla via Tiburtina. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 68. 233–258.
- Giuliani, R. 1996. L’Ipogeo dei Flavi nelle catacombe di S. Domitilla. In: *Collana archaeologica. Supplemento di Forma Urbis. Itinerari nascosti di Roma antica*, 11/96.
- Giuliani, R. 2002. Il restauro dell’ipogeo dei Flavi nelle catacombe di Domitilla. In: Giuliani, R. (ed.) 2002. La conservazione delle pitture nelle catacombe romane. Acquisizioni e prospettive. In: *Scavi e restauri*, 1. 18–37.
- Glaire, J.B. 1868. *Dictionnaire universel des sciences ecclésiastiques*. (Poussielgue – Parijs)
- Gorio, A.F. 1727. *Monumentum sive columbarium libertorum et servorum Liviae Augustae et Caesarum. Romae detectum in via Appia. Anno 1726*. (Typis Regiae Celsitudinis – Firenze)
- Griesbach, J. 2001. Grabbeigaben aus Gold im Suburbium von Rom. In: Heinzlmann, M., Ortalli, J. e.a. (edd.) 2001. *Römischer Bestattungsbrauch und Beigabensitten in Rom, Norditalien und den Nordwestprovinzen von der späten Republik bis in die Kaiserzeit. Culto dei morti e costumi funerari romani. Roma, Italia settentrionale e province nord-occidentali dalla tarda Republica all’età imperiale. Internationales Kolloquium, Rom 1. – 3. April 1998*. In: *Palilia*, 8. 99–121.
- Grimal, P., Pavia, C., Mocchegiani Carpano, C. en Doll, C. 1986. Rome mystérieuse et secrète. In: *Beaux livres*.
- Guarducci, M. 1953. *Cristo e San Pietro in un documento preconstantiniano della necropoli vaticana*. (Istituto poligrafico e zecca dello stato – Rome)
- Guidobaldi, A.G. 2001. Pavimenti marmorei a Roma e nel suburbio nei secoli IV–VII. In: Cecchelli, M. (ed.) 2001. *Materiali e tecniche dell’Edilizia paleocristiana a Roma*. In: *Materiali della cultura artistica*, 4. 191–202.

- Guyon, J. 1974. La vente des tombes à travers l'épigraphie de la Rome chrétienne (IIIe – VIIe siècles). Le rôle des fosses, mansionarii, praepositi et prêtres. In: *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, 86. 549–596.
- Guyon, J. 1984. Recherches sur les bâtiments Constantinien du site Inter duas lauros, via Labicana à Rome. Bilan de six campagnes de fouilles (1975–1980). In: *Actes du Xe Congrès International d'archéologie chrétienne. Studi di Antichità Cristiana*, 37. 183–196.
- Guyon, J. 1986a. Dal praedium imperiale al santuario dei martiri. Il territorio Ad duas Lauros. In: Giardina, A. 1986. *Società Romana e Impero Tardoantico*, II, Roma: politica, economia, paesaggio urbano. 299–332 en 474–484.
- Guyon, J. 1986b. L'inhumation privilégiée dans un cimetière romain au IVe siècle: l'exemple de la necropole "Aux deux lauriers". In: Duval, Y. en Picard, J.-C. (edd.) 1986. *L'inhumation privilégiée du IVe au VIIIe siècle en Occident*. 173–179.
- Guyon, J. 1987a. La topographie et la chronologie du cimetière "inter duas lauros". In: Deckers, J.G., Seeliger, H.R. en Mietke, G. 1987. Die Katakomben "Santi Marcellino e Pietro". Repertorium der Malereien. In: *Roma Sotterranea Cristiana*, 6. 91–131.
- Guyon, J. 1987b. Le cimetière "aux deux lauriers". Recherches sur les catacombes romaines. In: *Roma sotterranea cristiana*, 7. en In: *Bibliothèque des Ecoles française d'Athènes et de Rome*, 264.
- Guyon, J. 1994. Peut-on vraiment dater une catacombe? Retour sur le cimetière "aux deux lauriers" ou catacombe des saints Marcellin et Pierre, sur la via Labicana à Rome. In: *Boreas*, 17. 89–103.
- Guyon, J. 1999. Francesco Tolotti (1906-1998). In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 75. 309–315.
- Hamman, A. 1979. *La vie quotidienne des premiers chrétiens (95–197)*. (Hachette – Parijs)
- Hanson, A.E. 2002. The Roman Family. In: Potter, D.S. en Mattingly, D.J. (edd.) 2002. *Life, Death and Entertainment in the Roman Empire*. 19–66.
- Häuber, R. C. 1990. Zur der Topographie der Horti Maecenatis und der Horti Lamiani auf dem Esquilin in Rom. In: *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, 23. 11–107.
- Heinzelmann, M. 2001. Grabarchitektur, Bestattungsbrauch und Sozialstruktur. Zur Rolle der Familia. In: Heinzelmann, M., Ortalli, J. e.a. (edd.) 2001. Römischer Bestattungsbrauch und Beigabensitten in Rom, Norditalien und den Nordwestprovinzen von der späten Republik bis in die Kaiserzeit. Culto dei morti e costumi funerari romani. Roma, Italia settentrionale e province nord-occidentali dalla tarda Repubblica all'età imperiale. Internationales Kolloquium, Rom 1. – 3. April 1998. In: *Palilia*, 8. 179–191.
- Helen, T. 1975. Organization of Roman Brick production in the first and second Centuries A.D.: an Interpretation of Roman Brick Stamps. In: *Annales Academiae scientiarum Fennicae. Dissertationes humanarum litterarum*, 5.
- Hendriks, E. en Doensen, J.C. 1955–1956. *Encyclopaedie van het katholicisme*. (Paul Brand – Bussum)
- Himmelmann, N. 1975. Das Hypogäum der Aurelier am Viale Manzoni: Ikonographische Beobachtungen. In: *Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Mainz. Abhandlungen der Geistes- und Socialwissenschaftlichen Klasse*, 7.
- Hinard, F. 1995. La loi de Pouzzoles et les pompes funèbres. In: Hinard, F. en Lambert, M.-F. (edd.) 1995. La mort au quotidien dans le monde romain. Actes du colloque organisé par l'Université de Paris IV. In: *De l'Archéologie à l'Histoire*. 205–212.
- Hope, V. 1997a. A Roof over the Dead. Communal Tombs and Family Structure. In: Laurence, R. en Wallace-Hadrill, A. (edd.) 1997. Domestic Space in the Roman World. Pompeii and Beyond. In: *Journal of Roman Archaeology Supplementary Series*, 22. 69–88.
- Hope, V. 1997b. Constructing Roman Identity: Funerary Monuments and Social Structure in the Roman World. In: *Mortality*, 2. 103–121.
- Hope, V. 2000a. Status and Identity in the Roman World. In: Huskinson, J. (ed.) 2000. *Experiencing Rome: Culture, Identity and Power in the Roman Empire*. 125–152.
- Hope, V. 2000b. Fighting for Identity: the funerary Commemoration of Italian Gladiators. In: Cooley, A. E. (ed.) 2000. *The Epigraphic Landscape of Roman Italy*. In: *BICS Supplement*, 73. 93–113.
- Hopkins, K. 1983. Death and Renewal. In: *Sociological Studies in Roman History*, 2.

- Janssens, J. 1981. Vita e morte del cristiano negli epitaffi di Roma anteriori al sec. VII. In: *Analecta Gregoriana*, 223. *Analecta Gragoriana. Series Facultatis Theologicae*, 73.
- Jastrzebowska, E. 1981. Untersuchungen zum christlichen Totenmahl aufgrund der Monumente des 3. und 4. Jh. unter der Basilica des Hl. Sebastian in Rom. In: *Europäische Hochschulschriften. Reihe 38. Archäologie*, 2.
- Johnson, P. 1994. Some chronological Problems in Romano-British Mosaics. In: *La Mosaique Gréco-Romaine*, 4. 315–320.
- Johnston, H.W. en Johnston, M. 1973 (1932). *The private Life of the Romans*. (Cooper – New York)
- Johnson, M.J. 1997. Pagan-Christian Burial Practices of the fourth Century. Shared Tombs? In: *Journal of Early Christian Studies*, 5, 1. 37–59.
- Jones, R.F.J. 1981. Cremation and inhumation. Change in the third Century. In: King, A. en Henig, M. (edd.) 1981. *The Roman West in the Third Century: Contributions from Archaeology and History*. In: *BAR. International Series*, 109, 1.15-19.
- Jones, R.F.J. 1987. Burial Customs of Rome and the Provinces. In: Wachter, J. (ed.) 1987. *The Roman World*, 2. 812-820.
- Jones, R.F.J. 1993a. Backwards and forwards in Roman Burial. In: *Journal of Roman Archaeology*, 6. 427- 433 .
- Jones, R.F.J. 1993b. Rules for the Living and the Dead: funerary Practices and social Organisation. In: Struck, M. (ed.) 1993. *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte*. In: *Archäologische Schriften des Instituts für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz*, 3. 247–254.
- Jordan, H. 1970. Topographie der Stadt Rom in Altertum. Vol. I, Dl. 3. (Bretschneider – Rome)
- Josi, E. 1920. Resoconto delle adunanze tenute della Società per le Conferenze di Archeologia Cristiana. In: *Nuovo Bullettino di Archeologia Cristiana*, 26. 44–45.
- Josi, E. 1922a. Note di topografia cimiteriale romana. Il “Coemeterium Jordanorum” sulla via Salaria nova. In: *Studi Romani*, 3. 49–70.
- Josi, E. 1922b. Relazione del ritrovamento della regione scoperta il 31 maggio 1578 sulla via Salaria nuova. In: *Nuovo Bullettino di Archeologia Cristiana*, 28. 120–128.
- Josi, E. 1924. Il cimitero di Panfilo. Parte Prima. I: La via Salaria Vetus e i suoi cimiteri cristiani. I: Salaria Vetus. II: Il cimitero di Panfilo e i Martiri in esso venerati. Parte Seconda: Descrizione del cimitero di Panfilo. I. Il Secondo piano. In: *Rivista di Archeologia Cristiano*, 1. 15–119.
- Josi, E. 1926. Il cimitero di Panfilo. Parte Seconda. II: Ulteriori esplorazioni e ricerche nel secondo piano. Parte Terza: Esplorazione in un piano intermedio. Parte Quarta: Il ritrovamento del primo piano. In: *Rivista di Archeologia Cristiano*, 3. 51–211.
- Josi, E. 1927. Note sul cimitero di Pretestato. I. Le regioni esplorate nel cimitero di Pretestato dal secolo XV al 1925. II. Le iscrizioni damasiane in Pretestato. In: *Rivista di Archeologia Cristiano*, 4. 191–255.
- Josi, E. 1928. Le pitture rinvenute nel cimitero dei Giordani. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 5. 167–227.
- Josi, E. 1931. Le iscrizioni rinvenute nel cimitero dei Giordani. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 8. 183–284.
- Josi, E. 1933a. Cimitero alla sinistra della via Tiburtina al viale Regina Margherita. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 10. 187–233.
- Josi, E. 1933b. Il cimitero di Callisto. In: *Amici delle catacombe*, 2.
- Josi, E. 1934a. Cimitero alla sinistra della via Tiburtina al viale Regina Margherita. Continuazione. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 11, 7–47.
- Josi, E. 1934b. Cimitero alla sinistra della via Tiburtina al viale Regina Margherita. Continuazione. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 11, 203–247.
- Josi, E. 1935. Note sul cimitero di Pretestato. III: La sistemazione del materiale epigrafico nel cimitero di Pretestato. IV: Le iscrizioni datate (Continua). In: *Rivista di Archeologia Cristiano*, 12. 7–48.
- Josi, E. 1936a. Note sul cimitero di Pretestato. In: *Rivista di Archeologia Cristiano*, 13. 7–24 en 207–219.
- Josi, E. 1936b. Cimitero di Pretestato. Scavo 1935–1936. Recupero di frammenti di sarcofagi e di iscrizioni. In: *Rivista di Archeologia Cristiano*, 13. 207–219.

- Jossa, G. 2001. I cristiani e l'impero Romano. In: dal Covolo, E. en Uglione, R. (edd.) 2001. Chiesa e impero. Da Augusto a Giustiniano. In: *Biblioteca di Scienze Religiose*, 170. 89–100.
- Kajanto, I. 1997. Roman Nomenclature during the late Empire. In: Di Stafano Manzella, I. (ed.) 1997. Le iscrizioni dei cristiani in Vaticano: materiale e contributo scientifici per una mostra epigrafica. In: *Inscriptiones Sanctae Sedis*, 2. 103–111.
- Kammerer-Grothaus, H. 1978. Zu den antiken Gräberstrassen unter S. Sebastiano an der via Appia antica. In: *Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts. Römische Abteilung*, 85. 113–138.
- Kammerer-Grothaus, H. 1979. Camere sepolcrali de' liberti e liberte di Livia Augusta e daltri Caesari. In: *Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité*, 91. 315–342.
- Kaser, M en Wubbe, F.B.J. 1971. *Romeins privaatrecht*. (Tjeenk Willink – Zwolle)
- Kaser, M. 1978. Zum römischem Grabrecht. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, 95. 15–92.
- Keresztes, P. 1989. *Imperial Rome and the Christians. 2. From the Severi to Constantine the Great*. (University Press of America – Lanham)
- Kertzer, D. en Saller, R. (edd.) 1991. *The Family in Italy: from Antiquity to the Present*. (Yale University – New Haven)
- Kirsch, G.P. 1933. Le catacombe romane. In: *Amici delle catacombe*, 1.
- Klauser, T. 1958. Studien zur Entstehungsgeschichte der christlichen Kunst. In: *Jahrbuch für Antike und Christentum*, 1. 20–51.
- Klauser, T., Dasmann, E., Dölger, F.J. e.a. 1957. Columbarium. In: *Reallexikon für antike und Christentum. Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der Antike Welt*, 3. 245–247.
- Kloppenborg, J.S. 1996. Collegia and Thiasoi. Isseus in Function, Taxonomy and Membership. In: In: Kloppenborg, J.S. en Wilson, S.G. (edd.) 1996. *Voluntary Associations in the Graeco-Roman world*. 16–30.
- Koch, G. 1993. *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*. (von Zabern – Mainz am Rhein)
- Koch, G. en Sichtermann, H. 1982. Römische Sarkophage. In: *Handbuch der Archäologie*.
- Kockel, V. 1993. *Porträtreiefs stadtrömischer Grabbauten*. (Verlag Philipp von Zabern – Mainz aan de Rijn)
- Kollwitz, J. 1969. Die Malerei der konstantinischen Zeit. In: *Akten des VII. Internationales Kongresses für Christliche Archäologie. Studi di antichità cristiana*, 27. 24–158.
- Kötting, B. 1978. Genossenschaft (D. Christlich). In: *Reallexikon für Antike und Christentum*, 10. col. 142–155.
- Krautheimer, R. 1937–1980. *Corpus basilicarum christianorum Romae. Le basiliche paleocristiane di Roma (IV–IX secolo)*. (Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana – Vaticaanstad)
- Kunst, C. 2004. Wohnen in der Antiken Grosstadt. Zur sozialen Topographie Roms in der frühen Kaiserzeit. In: Zangenberg, J. en Labahn, M. (edd.) 2004. Christians as a religious Minority in a multicultural City: Modes of Interaction and Identity Formation in early Imperial Rome. In: *European Studies on Christian Origins. Journal for the Study of the New Testament*, 243. 2–19.
- L'Orange, H.P. en Nordhagen, P.J. 1960. *Mosaïks: von der Antike bis zum Mittelalter*. (Bruchmann – Munchen)
- L'Orange, H.P. Nordhagen, P.J. en Keep, A. 1966. Mosaics. In: *Methuen's Handbooks of Archaeology*.
- La Regina, A. (ed.) 2001. *Lexicon topographicum urbis Romae: suburbium*, 1 (A – B). (Edizioni Quasar – Rome)
- La Regina, A. (ed.) 2004. *Lexicon topographicum urbis Romae: suburbium*, 2 (C – F). (Edizioni Quasar – Rome)
- Lampe, P. 2004. Early Christians in the City of Rome. Topographical and social historical Aspects of the first three Centuries. In: Zangenberg, J. en Labahn, M. (edd.) 2004. Christians as a religious Minority in a multicultural City: Modes of Interaction and Identity Formation in early Imperial Rome. In: *European Studies on Christian Origins. Journal for the Study of the New Testament*, 243. 20–32.
- Lanciani, R. 1874. Delle scoperte principali avvenute nella prima zona del nuovo quartiere esquilino. In: *Bullettino della commissione Archeologica Comunale di Roma*, 2. 33–88.

- Lanciani, R. 1875. Le antichissime sepolture esquiline. In: *Bullettino della commissione Archeologica Comunale di Roma*, 3. 41–56.
- Lanciani, R. 1889. *Ancient Rome in the Light of recent Discoveries*. (Houghton Mifflin – Boston)
- Lanciani, R. 1918. Delle scoperte di antichità avvenute nelle fondazioni degli edifici per le Ferrovie dello Stato nella già Villa Patrizi in via Nomentana. In: *Rivista tecnica delle ferrovie italiane*, 14, n.2: 67–121. n.3–4: 1–36 en 101–121.
- Lanciani, R. en Brillant, R. 1979 (1897). *The Ruins and Excavations of Ancient Rome*. (Bell – New York)
- Laubenheimer, F. 1987. Incinération et inhumation dans l'occident romain. In: *Dialogues d'histoire ancienne*, 13. 361–362.
- LeGall, J. 1980–1981. Sépulture des pauvres a Rome. In: *Bulletin de la société nationale des antiquaires de France*. 148–152.
- Légasse, S. 2000. Les autres voies de la mission. (de l'Orient jusqu'à Rome). In: Mayeur, J.-M. (ed.) 2000. *Le nouveau peuple (des origins à 250)*. In: *Histoire du christianisme des origins à nos jours*, 1. 97–187.
- Lepelley, C. 2000. Les chrétiens e l'Empire romain. In: Mayeur, J.-M. (ed.) 2000. *Le nouveau peuple (des origins à 250)*. In: *Histoire du christianisme des origins à nos jours*, 1. 227–266.
- Levi, M. A. 1963. Iscrizioni relative a collegia dell'età imperiale. In: *Athenaeum: studi periodici di letteratura e storia dell'antichità*, 41. 384–405.
- Liberati, A.M. en Bourbon, F. 1998. *Het oude Rome. De geschiedenis van een wereldomvattende beschaving*. (Zuid Boekproducties – Lisse)
- Lietzmann, H. 1934. Ein gnostiker in der Novatianuskatakombe. In: *Rivista di Archeologia Cristiano*, 11. 359–362.
- Lieu, J. 1998. The forging of a Christian Identity. In: *Mediterranean Archeology. Australian and New Zealand Journal for the Archeology of the Mediterranean World*, 11. 71–82.
- Luciani, R. 1984. *Roma sotterranea*. (Palombi – Rome)
- Lugli, G. 1968. *La tecnica edilizia romana, con particolare riguardo a Roma e Lazio*, 2. (Bardi – Rome)
- MacDonald, J. 1977. Pagan Religions and Burial Practices in Roman Britain. In: Reece, R. (ed.) 1977. *Burial in the Roman World*. In: *CBA research reports*, 22. 35–38.
- MacMullen, R. 1974. *Roman social Relations 50 B.C. tot A.D. 284*. (Yale University – New Haven)
- Magi, F. 1968. Un nuovo mausoleo presso il circo neroniano e altri minori scoperte. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 42. 206–226.
- Mancinelli, F. 1999. *The Catacombs of Rome and the Origins of Christianity*. (Scala – Firenze)
- Mancini, G. 1919. z.t. In: *Notizie degli scavi di antichità*, 16. 49–57.
- Mancini, G. 1923. Scavi sotto la basilica di S. Sebastiano sull'Appia. In: *Notizie degli scavi di antichità*, 20. 3–79.
- Mancini, G. 1924. Via Portuense. In: *Notizie degli Scavi di Antichità*, 21. 50–55.
- Mancini, G. en Pesci, B. 1958. San Sebastiano fuori le mura. In: *Le chiese di Roma illustrate*, 48.
- Mancioli, D. 1983. La necropoli Esquilina sulla via Labicana-Pretestina: gli scavi della Compagnia fondiaria. In: z.a. 1983. *L'archeologia in Roma capitale tra sterro e scavo. Roma Capitale 1870–1911*. 156–162.
- Marchi, G. 1844. *Monumenti delle arti cristiane primitive nella metropoli del cristianesimo: vol. I Architettura della Roma sotterranea cristiana*. (Tipografia di C. Puccinelli – Rome)
- Marinone, M. 2000. I riti funerari. In: Pani Ermini, L. (ed.) 2000. *Christiana Loca. Lo spazio cristiano nella Roma del primo millennio*. 71–80.
- Markus, R. 1998. Von Rom zu den Barbarenreichen (330–700). In: McManners, J. (ed.) 1998. *Geschichte des Christentums*. 72–100.
- Martin, B.D. 1996. The Construction of the ancient Family: methodological Considerations. In: *The Journal of Roman Studies*, 86. 40–60.

- Martorelli, R. 2000. Clothing in burial Practice in Italy in the early Christian Period. In: Pearce, J., Millet, M. e.a. (edd.) 2000. *Burial, Society and Context in the Roman World*. 244–248.
- Marucchi, O. 1899. *Éléments d'archéologie chrétienne. 1. Notions générales*. (Desclée, Lefebvre & C.ie – Parijs)
- Marucchi, O. 1900a. *Guide des catacombes romaines*. (Desclée, Lefebvre & C.ie – Parijs)
- Marucchi, O. 1900b. *Éléments d'archéologie chrétienne. 2. Itinéraire des catacombes*. (Desclée, Lefebvre & C.ie – Parijs)
- Marucchi, O. 1909. *Roma Sotterranea Cristiana (nuova serie). Descrizione analitica dei monumenti esistenti negli antichi cimiterie suburbani*, 1, 1. *Monumenti del cimitero di Domitilla sulla via Ardeatina*. (Libreria Spithoever – Rome)
- Marucchi, O. 1911. *I sepolcri dei martiri nelle catacombe romane. Brevi indicazioni pratiche per la vista delle catacombe*. (Desclée & C.i – Rome)
- Marucchi, O. 1914. *Roma Sotterranea Cristiana (nuova serie). Descrizione analitica dei monumenti esistenti negli antichi cimiterie suburbani*, 1, 2. *Monumenti del cimitero di Domitilla sulla via Ardeatina*. (Libreria Spithoever – Rome)
- Marucchi, O. 1917. Scoperte nel cimitero di Ponziano sulla via Portuense. In: *Nuovo Bullettino di Archeologia Cristiana*, 23. 111–115.
- Marucchi, O. 1921. Un singolare gruppo di antiche pitture nell'Ipogeo del Viale Manzoni, le quali possono spiegarsi con il libro di Giobbe. In: *Nuovo bullettino di archeologia cristiana*, 27. 83–93.
- Marucchi, O. 1934. *Le catacombe romane*. (La Libreria dello Stato – Rome)
- Matthiae, G. 1966. San Lorenzo fuori le mura. In: *Le Chiese di Roma illustrate*, 89.
- Mazzoleni, D. 1992. Scoperta di un importante graffiti nella catacomba di Panfilo. In: *Studi di Antichità Cristiana*, 48, *Memoriam sanctorum Venerates. Miscellanea in onore di Monsignor Victor Saxer*. 547–559.
- Mazzoleni, D. 2002. *Epigrafi del Mondo Cristiano antico*. (Lateran University Press – Rome)
- McCready, W.O. 1996. Ekklesia and voluntary Associations. In: Kloppenborg, J.S. en Wilson, S.G. 1996. *Voluntary associations in the Graeco-Roman World*. 59–73.
- Meeks, W.A. 1983. *The first Urban Christians: the social World of the Apostle Paul*. (Yale University Press – New Haven).
- Meiser, M. 2004. Das Christentum in Rom im Spiegel des ersten Clemensbriefes. In: Zangenberg, J. en Labahn, M. (edd.) 2004. Christians as a religious Minority in a multicultural City: Modes of Interaction and Identity Formation in early Imperial Rome. In: *European Studies on Christian Origins. Journal for the Study of the New Testament*, 243. 139–156.
- Messineo, G. 2001. Dalle necropoli del suburbio settentrionale di Roma. In: Heinzelmann, M., Ortalli, J. e.a. (edd.) 2001. *Römischer Bestattungsbrauch und Beigabensitten in Rom, Norditalien und den Nordwestprovinzen von der späten Republik bis in die Kaiserzeit. Culto dei morti e costumi funerari romani. Roma, Italia settentrionale e province nord-occidentali dalla tarda Republica all'età imperiale. Internationales Kolloquium, Rom 1. – 3. April 1998*. In: *Palilia*, 8. 35–45.
- Mielsch, H. 1975. Römische Stuckreliefs. In: *Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts. Römische Abteilung. Ergänzungshefte*, 21.
- Mielsch, H. von Hesberg, H. en Bruszewski, W. 1995. Die heidnische Nekropole unter St. Peter in Rom: die Mausoleen E – I und Z – PSI. In: *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, Serie 3, Memorie (serie in 4) 16,2.
- Mielsch, H., von Hesberg, H. en Gaertner, K. 1986. Die heidnische Nekropole unter St. Peter in Rom: die Mausoleen A – D. In: *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, Serie 3, Memorie 16,1.
- Minasi, M. 2000. Fossore. In: Bisconti, F. (ed.) 2000(b). *Temi di iconografia paleocristiana*. In: *Sussidi allo studio di antichità cristiana*, 13. 182–184.
- Mommsen, T. 1843. *De collegiis et sodaliciis Romanorum*. (Libreria Schwersiana – Kiel)
- Mommsen, T. 1892. *Chronica Minora*, 1. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, 1. *Auctorum Antiquissimorum*, 9. (Weidmann – Berlijn)

- Mommsen, T. 1895. Zum römischen Grabrecht. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*. 203–220.
- Monti, G. M. 1936. I “collegia Tenuiorum” e la condizione giuridica della proprietà ecclesiastica nei primi tre secoli del cristianesimo. In: *Studi in onore di Salvatore Riccobono nel XL anno del suo insegnamento*, 3. 69–95.
- Moretti, L. en Lissi Caronna, E. 1970. Roma. Resti di sepolcri e di alcune strutture romane nel parco della villa Doria Pamphili al Gianicolo. In: *Atti della Accademia nazionale dei Lincei. Notizie degli scavi di antichità*, 24. 345–363.
- Morris, I. 1992. Death-ritual and social Structure in classical Antiquity. In: *Key Themes in ancient History*.
- Nash, E. 1962. *Bildlexikon zur Topographie des antiken Roms*, 2. (Wasmuth – Tübingen)
- Nathan, G.S. 2000. *The Family in late Antiquity: the Rise of Christianity and the Endurance of Tradition*. (Routledge – Londen)
- Nestori, A. 1959. Un cimitero cristiano anonimo nella villa Doria Pamphili a Roma. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 35. 5–47.
- Nestori, A. 1964. Osservazioni sulla topografia cimiteriale dell’Aurelia antica. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 40. 112–122.
- Nestori, A. 1969a. Un ipogeo pagano fatto cristiano. In: *Akten des VII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie. Trier 5–11 September 1965*, 1. *Studi di Antichità Cristiana*, 27. 637–644.
- Nestori, A. 1969b. L’area cimiteriale sopra la tomba di S. Callisto sulla via Aurelia. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 44. 161–172.
- Nestori, A. 1971. La catacomba di Calepodio al III miglio dell’Aurelia Vetus e i sepolcri dei papi Callisto I e Giulio I (I parte). In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 47. 169–278.
- Nestori, A. 1985. Ultimi lavori a Calepodio. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 61. 237–253.
- Nestori, A. 1990. La basilica anonima della via Ardeatina. In: *Studi di Antichità Cristiana*, 42.
- Nestori, A. 1993². Repertorio topografico delle pitture delle catacombe romane. In: *Roma Sotterranea Cristiana*, 5.
- Newton, F.G. en Ashby, T. 1910. The Columbarium of Pomponius Hylas. In: *Papers of the British School at Rome*, 5, 8. 463–471.
- Nicholson, O. 1994. The pagan Churches of Maximinus Daia and Julian the Apostate. In: *The Journal of Ecclesiastical History*, 45. 1–10.
- Nielsen, H. S. 1996. The physical Context of Roman Epitaphs and the Structure of “the Roman Family”. In: *Analecta Romana Instituti Danici*, 23. 35–60.
- Nock, A.D. 1932. Cremation and Burial in the Roman Empire. In: *The Harvard theological Review*, 25, 4. 321–359. (= *Essays on Religion and the ancient World*, 1. 277–307)
- Northcote, J.S. en Brownlow, W.R. 1879. *Roma Sotterranea or an Account of the Roman Catacombs. Especially of the Cemetery of St. Callixtus. Compiled from the Works of Commendatore de Rossi with the Consent of the Author. Part first: History*. (Longmans, Green and Co. – Londen)
- Nuzzo, D. 1990. Cubiculo dipinto nella catacomba di S. Ippolito sulla via Tiburtina. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 66. 19–33.
- Nuzzo, D. 2000a. Tipologia sepolcrale delle catacombe romane. I cimiteri ipogei delle vie Ostiense, Ardeatina e Appia. In: *BAR Internationae Series*, 905.
- Nuzzo, D. 2000b. Amulet and Grave in late Antiquity: some Examples from Roman Cemeteries. In: Pearce, J., Millet, M. e.a. (edd.) 2000. *Burial, Society and Context in the Roman World*. 249–255.
- Oberlin, C. en Évin, J. 1996. Utilisation des datations radiocarbone pour la période médiévale: quelques exemples. In: Galinié, H. en Zadora-Rio, E. (edd.) 1996. *Archéologie du cimetière chrétien. Actes du 2e Colloque ARCHEA*. In: *Revue archéologique du Centre de la France*, Supplement 11. 243–250.
- Ovadiah, A. 1980. *Geometric and floral Patterns in ancient Mosaics: a Study of their Origin in the Mosaics from the classical Period to the Age of Augustus*. (Bretschneider – Rome)

- Pallottino, M. 1934. I colombari romani di via Taranto. In: *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*, 62. 41–63.
- Pani Ermini, L. 1969. L'ipogeo detto dei Flavi in Domitilla. I. Osservazioni sulla sua origine e sul carattere della decorazione. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 45. 119–173.
- Pani Ermini, L. 1972. L'ipogeo detto dei Flavi in Domitilla. II. Gli ambienti esterni. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 48. 235–269.
- Parkin, T. 1992. Demography and Roman Society. In: *Ancient Society and History*.
- Patterson, J.R. 1993. Patronage, Collegia and Burial in Imperial Rome. In: Bassett, S. (ed.) 1993. *Death in Towns. Urban responses to the Dying and the Dead, 100–1600*. 15–27.
- Patterson, J.R. 1994. The Collegia and the Transformation of the Towns of Italy in the second Century A.D. In: *L'Italie d'Auguste à Dioclétien. Actes du colloque international, Rome 25–28 mars 1992. Collection de l'École française de Rome*, 198. 227–238.
- Patterson, J.R. 2000. Living and Dying in the City of Rome: Houses and Tombs. In: Coulston, J. en Dodge, H. (edd.) 2000. *Ancient Rome: the Archaeology of the eternal City*. 259–289.
- Pavia, C. 1987. Il labirinto delle catacombe. In: *Collana Archeologica*.
- Pavia, C. 1996. Il colombario di Pomponius Hylas. In: *Collana archaeologica. Supplemento di Forma Urbis. Itinerari nascosti di Roma antica*, 6/96.
- Pavia, C. 2000a. *Guida delle catacombe romane. Dai Tituli all'ipogeo di via Dino Compagni*. (Gangemi – Rome)
- Pavia, C. 2000b. *Guide to Underground Rome. Guida di Roma sotterranea. From Cloaca Massima to Domus Aurea. The most Fascinating Underground Sites of the Capital*. (Gangemi – Rome)
- Pavia, C. en Carpano, C.M. 1985. *Roma Sotterranea e Segreta*. (Mondadori – Milaan)
- Pensabene, P. 2001. Criteri di riempiego e nuovo modo architettoniche nella basilica paleocristiana di Roma. In: Cecchelli, M. (ed.) 2001. *Materiali e tecniche dell'Edilizia paleocristiana a Roma*. In: *Materiali della cultura artistica*, 4. 103–125.
- Pergola, P. 1975. La région dite du Bon Pasteur dans le cimetière de Domitilla sur l'Ardeatina, étude topographique de son origine. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 51. 65–96.
- Pergola, P. 1979. Il “praedium Domitillae” sulla via Ardeatina: analisi storico-topografica delle testimonianze pagane fino alla metà del III sec. d.C. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 55. 313–335.
- Pergola, P. 1982. *Étude sur l'origine des catacombe romaines et des retro sanctos souterrains: la zone de la basilique des Saints Nérée et Achillée dans la catacombe de Domitille*. (Université de Provence – Aix-Marseille; Doctoraatsdissertatie)
- Pergola, P. 1983. La région dite des Flavii Aurelii dans la catacombe de Domitille: contribution à l'analyse de l'origine des grandes nécropoles souterraines de l'antiquité tardive à Rome. In: *Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité*, 95. 183–248.
- Pergola, P. 1983. La région dite des Flavii Aurelii dans la catacombe de Domitille: contribution à l'analyse de l'origine des grandes nécropoles souterraines de l'antiquité tardive à Rome. In: *Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité*, 95. 183–248.
- Pergola, P. 1986a. Le catacombe romane: miti e realtà (a proposito del cimitero di Domitilla). In: Giardina, A. 1986. *Società Romana e Impero Tardoantico, II, Roma: politica, economia, paesaggio urbano*. 233–348 en 484–490.
- Pergola, P. 1986b. Sépultures privilégiés de la catacombe de Domitille à Rome. In: Duval, Y. en Picard, J.-C. (edd.) 1986. *L'inhumation privilégiée du IVe au VIIIe siècle en Occident*. 185–187.
- Pergola, P. 1987. L'origine della regione detta dello “Scalone del 1897” nella catacomba di Domitilla. In: *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, 58. 49–60.
- Pergola, P. 1990. Mensores frumentarii christiani et annone à la fin de l'Antiquité (relecture d'un cycle de peinture). In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 66. 167–184.
- Pergola, P. 1994. Les sarcophages païens réemployés dans la basilique des Sts. Nérée et Achillée dans la catacombe de Domitille à Rome: réflexions autour d'une pratique. In: Recio Véganzones, A. 1994. *Historiam*

- pictura refert: miscellanea in onore di padre Alejandro Recio Veganzones, O.F.M. In: *Studi di antichità cristiana*, 51. 439–450.
- Pergola, P. 1999. Le catacombe romane. Storia e topografia. In: *Argomenti*, 8.
- Perrin, M.-Y. 2000. Rome et l'extrême Occident jusqu'au milieu du IIIe siècle. In: Mayeur, J.-M. (ed.) 2000. Le nouveau peuple (des origines à 250). In: *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, 1. 625–670.
- Pietri, C. 1976. Roma christiana. Recherches sur l'Église de Rome, son organisation, sa politique, son idéologie de Miltiade à Sixte III (311–440). In: *Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*, 224.
- Pietri, C. 1989. Régions ecclésiastiques et paroisses Romaines. In: *Collection de l'École française de Rome*, 123. 1035–1067.
- Pietri, C. 1997. Inscriptions funéraires latines. In: *Christiana Respublica. Éléments d'une enquête sur le christianisme antique*. In: *Collection de l'École française de Rome*, 234, 3. 1407–1468.
- Pilet, C. 1996. Chrono-typologie des tombes de Normandie. In: Galinié, H. en Zadora-Rio, E. (edd.) 1996. Archéologie du cimetière chrétien. Actes du 2e Colloque ARCHEA. In: *Revue archéologique du Centre de la France*, Supplément 11. 251–255.
- Pinza, G. 1912. Monumenti paleontologici raccolti nei musei comunali. In: *Bullettino della commissione Archeologica Comunale di Roma*, 40. 15–102.
- Pinza, G. 1914. Le vicende della zona Esquilina fino ai tempi di Augusto. In: *Bullettino della commissione Archeologica Comunale di Roma*, 42. 117–175.
- Pisani Sartorio, S. 1983. L'Esquilino nell'antichità. In: z.a. 1983. *L'archeologia in Roma capitale tra sterro e scavo. Roma Capitale 1870–1911*. 156–162.
- Platner, S.B. en Ashby, T. 1929. *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*. (Milford – Londen)
- Prandi, A. 1971. Il sepolcreto di S. Pietro in Vaticano durante la costruzione della basilica. In: *Atti del II° Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana*. 377–380.
- Prell, M. 1997. Sozialökonomische Untersuchungen zur Armut im Antiken Rom. Von den Gracchen bis Kaiser Diokletian. In: *Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, 77.
- Prieur, J. 1986. La mort dans l'antiquité romaine. In: *De mémoire d'homme: l'histoire*.
- Provoost, A. 1970. Les lampes à récipient allongé trouvées dans les catacombes romaines: essai de classification typologique. In: *Bulletin de l'institut historique belge de Rome*, 41. 17-55.
- Provoost, A. 1976. Les lampes antiques en terre cuite: introduction et essai de typologie générale avec des détails concernant les lampes trouvées en Italie. In: *L'antiquité classique*, 45, 5–39 en 550-586.
- Provoost, A. 1992. Laatantieker terracottalampen aan de Katholieke Universiteit Leuven. In: *Documenta Libraria*, 13.
- Provoost, A. 2000a. *Chronologisch repertorium van de schilderijen in de catacomben van Rome. Met inventaris, duiding en kwantitatieve verwerking van de thema's en motieven*. (K.U.Leuven – Leuven)
- Provoost, A. 2000b. *Chronologisch beeldrepertorium van de schilderijen in de catacomben te Rome. Deel 1. Inleidende beschouwingen. Documentatie bij de power point-presentatie*. (K.U.Leuven – Leuven)
- Provoost, A. 2000c. Studiemateriaal in verband met de vroegchristelijke materiële cultuur, kunst en beeldtaal. (K.U.Leuven – Leuven)
- Provoost, A. 2000d. *Makaron eni choro. In het land van de gelukzaligen. Inleiding tot de vroegchristelijke materiële cultuur, kunst en beeldtaal*. (K.U.Leuven – Leuven)
- Provoost, A. 2004. Pastor or Pastor Bonus? The Interpretation and Evolution of Pastoral Scenes in the Late Antiquity. In: *Dutch Review of Church History*, 84. 1–36.
- Purcell, N. 1987. Tomb and Suburb. In: Von Hesberg, H. en Zanker, P. (edd.) 1987. Römische Gräberstrassen: Selbstdarstellung, Status, Standard. In: *Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Abhandlungen*, 96. 25–41.
- Purcell, N. 1999. The Populace of Rome in Late Antiquity: Problems of Classification and historical Description. In: Harris, W.V. (ed.) 1999. The Transformations of Urbs Roma in Late Antiquity. In: *Journal of Roman Archeology. Supplementary series*, 33. 135-61.

- Randazzo, S. 1998. I “collegia tenuiorum”, fra libertà di associazione e controllo senatorio. In: *Studia et documenta historiae et juris*, 64. 229–244.
- Rea, R. (ed.) 2004. L’ipogeo di Trebio Giusto sulla via Latina. Scavi e restauri. In: *Scavi e restauri*, 5.
- Rebillard, É. 1993. KOIMHΘPION et COEMETERIUM: tombe, tombe sainte, nécropole. In: *Mélanges de l’École française de Rome. Antiquité*, 105, 2. 975–1001.
- Rebillard, É. 1996. Les areae carthagoines (Tertullien, Ad Scapulam 3, 1): cimetières communautaire sou enclos funéraires de chrétiens? In: *Mélanges de l’École française de Rome, Antiquité*, 108, 1. 175–189.
- Rebillard, É. 1997. L’Église de Rome et le développement des catacombes: à propos de l’origine des cimetières chrétiens. In: *Mélanges de l’École Française de Rome, Antiquité*, 109. 741–763.
- Rebillard, É. 1999a. Les formes de l’assistance funéraire dans l’Empire romain et leur évolution dans l’Antiquité tardive. In: *Figures du pouvoir: gouverneurs et évêques. In: Antiquité tardive: revue internationald’histoire et d’archéologie*, 7. 269–282.
- Rebillard, É. 1999b. Le cimetière chrétien: Église et sépulture dans l’Antiquité Tardive (Occident latin, 3e – 6e siècle). In: *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 54, 5. 1027–1044.
- Rebillard, É. 2003. Religion et sépulture. L’Église, les vivants et les morts dans l’Antiquité tardive. In: *Civilisations et Sociétés*, 115.
- Reekmans, L. 1964. La tombe du pape Corneille et sa région cémétériale. In: *Roma Sotterranea Cristiana*, 4.
- Reekmans, L. 1968. L’implantation monumentale chrétienne dans la zone suburbaine de Rome du IVe siècle au IXe siècle. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 44. 173–207.
- Reekmans, L. 1973. La chronologie de la peinture paléochrétienne. Notes et réflexions. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 49. 271–291.
- Reekmans, L. 1984a. Problematiek van het archeologisch onderzoek in de Romeinse katakomben en martelarencrypten. In: *Academiae Analecta. Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, 46, 1. 45–59.
- Reekmans, L. 1984b. Zur Problematik der römischen Katakombenforschung. In: *Boreas*, 7. 242–260.
- Reekmans, L. 1986a. Spätromische Hypogea. In: Feld, O. en Peschlow, U. 1986. *Studien zur Spätantiken und Byzantinischen Kunst. In: Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, 10. 11–37.
- Reekmans, L. 1986b. Quelques observations sur la stratification sociale et la “tumulatio ad sanctos” dans les catacombes romaines. In: *L’inhumation privilégiée du IVe au VIIe siècle en Occident. Actes du colloque tenu à Créteil le 16–18 mars 1984*. 245–249.
- Reekmans, L. 1989. L’implantation monumentale chrétienne dans le paysage urbain de Rome de 300 à 850. In: *Actes du XIe Congrès International d’Archéologie Chrétienne. In: Collection de l’École Française de Rome*, 123. *Studi di Antichità cristiana*, 41. 861–915.
- Reekmans, L. 1994. De opgraving onder de St.-Pietersbasiliek in het Vaticaan opnieuw in overweging genomen. In: *Academia Analecta*, 56. 3–20.
- Renfrew, C. en Bahn, P. 1996. *Archaeology. Theories, Methods and Practice*. (Thames and Hudson – Londen)
- Renucci, P. 2000. Les idées politiques et le gouvernement de l’empereur Julien. In: *Collection Latomus*, 259.
- Reseghetti, S. 1988. Il provvedimento di Settimo Severo sui collegia religionis causa e i cristiani. In: *Rivista di storia della chiesa in Italia*, 42. 357–364.
- Richardson, L. jr. 1992. *A new topographical Dictionary of ancient Rome*. (Johns Hopkins University Press – Baltimore)
- Richardson, P. 1996. Early Synagogues as Collegia in the Diaspora and Palestine. In: Kloppenborg, J.S. en Wilson, S.G. (edd.) 1996. *Voluntary Associations in the Graeco-Roman world*. 90–109.
- Rinaldi, F. 2005. *Mosaici antichi in Italia. Regione decima. Verona*. (Libreria dello Stato – Rome)
- Rivoira, G.T. en Rushforth, G.M. 1972. *Roman Architecture and its Principles of Construction under the Empire*. (Hacker Art Books – New York)
- Robathan, D.M. 1950. *The Monuments of ancient Rome*. (Bretschneider – Rome)

- Roberto, M. 1981. *Sintesi schematica di tecnica edilizia romana*. (Centro di studi sorani Vincenzo Patriarca – Sora)
- Rodríguez-Almeida, R. 2001. *Topografia e vita romana: da Augusto a Constantino*. (Unione internazionale degli istituti di archeologia, storia en storia dell'arte in Roma – Rome)
- Rogers, P.M. 1984. Domitian and the Finances of State. In: *Historia. Zeitschrift für alte Geschichte*, 33. 60–78.
- Romanelli, P. 1926. Via Labicana (oggi via Casilina): Tor Pignattara. In: *Notizie degli scavi di antichità*, Serie 6, 51. 70–73.
- Rush, A.C. 1941. Death and Burial in Christian Antiquity. In: *Catholic University of America. Studies in christian Antiquity*, 1.
- Rutgers, L.V. 2000a. *Onderaards Rome. Een speurtocht naar de wortels van het Christendom in de catacomben van de Eeuwige Stad*. (Peeters – Leuven)
- Rutgers, L.V. 2000b. *The Jews in Late Ancient Rome. Evidence of Cultural Interaction in the Roman Diaspora*. (Brill – Leiden)
- Rutgers, L.V. 2005b (in druk). Reflections on the Demography of the jewish Community of ancient Rome. In: *Mélanges de l'École française à Rome*. (in druk)
- Rutgers, L.V., De Jong, A.F.M. en van der Borg, K. 2002. Radiocarbon dates from the jewish catacombs of Rome. In: *Radiocarbon*, 44, 2. 541–547.
- Rutgers, L.V., van der Borg, K., e.a. 2005a. Jewish Inspiration of Christian Catacombs. A Jewish Cemetery in ancient Rome harbours a secret that bears on the History of early Christianity. In: *Nature*, 436. 339.
- Rutherford, R. 1980. The Death of a Christian: the Rite of Funerals. In: *Studies in the reformed rites of the catholic Church*, 7.
- Ruysschaert, J. 1958. Recherches autour de la Confession de la Basilique Vaticane (1940–1958). État de la question et bibliographie. In: *Triplice omaggio a Sua Santità Pio XII*, 2. 3–46.
- Ruysschaert, J. en Magi, F. 1999. Necropoli Vaticane. In: *Riscoperta di Roma Antica*. 101–107.
- Saint-Roch, P. 1983. Enquête “sociologique” sur le cimetière dit “Coemeterium sanctorum Marci et Marcelliani Damasique”. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 59. 411–423.
- Saint-Roch, P. 1986. Un cubicule important dans le cimetière de Damase et des Saints Marc et Marcellien. In: Duval, Y. en Picard, J.-C. (edd.) 1986. *L'inhumation privilégiée du IVe au VIIIe siècle en Occident*. 189–190.
- Saller, R.P. 1994. Patriarchy, Property and Death in the Roman Family. In: *Cambridge Studies in Population, Economy and Society in past Time*, 25.
- Saller, R.P. en Shaw, B.D. 1984. Tombstones and roman Family Realtions in the Principate: Civilians, Soldiers and Slaves. In: *The Journal of Roman Studies*, 74. 124–156.
- Santa Maria Scrinari, V. 1985. Il complesso cimiteriale di Santa Tecla, 1. La necropoli pagana. In: *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di archeologia*, Serie III, 55–56. 389–420.
- Sanzi di Mino, R. 1983. Fregio pittorico dal colombario Esquilino. In: z.a. 1983. *L'archeologia in Roma capitale tra sterro e scavo. Roma Capitale 1870–1911*. 163–164.
- Saxer, V. 1995. La mission: l'organisation de l'Église au IIIe siècle. In: Mayeur, J.-M. (ed.) 1995. *Naissance d'une chrétienté (250–430)*. In: *Histoire du christianisme des origins à nos jours*, 2. 41–76.
- Saxer, V. 2000. L'organisation des Églises héritées des apôtres (70–180). In: Mayeur, J.-M. (ed.) 2000. *Le nouveau peuple (des origins à 250)*. In: *Histoire du christianisme des origins à nos jours*, 1. 367–436.
- Schoen, R.P. 2000. *Pro facultatibus vel dignitate defuncti: uitvaartritueel, sociale status en regelgeving in Rome (1000 v. Chr. – 300 n. Chr.)*. (Walburg Pers – Zutphen)
- Schöllgen, G. 1988. Was wissen wir über die Sozialstruktur der Paulinischen Gemeinden? In: *New Testament Studies*, 34. 71–82.
- Schumacher, W.N. 1977. Hirt und Guter Hirt: Studien zum Hirtenbild in der römischen Kunst vom zweiten bis zum Anfang des vierten Jahrhunderts unter besonderer Berücksichtigung der Mosaiken in der Südhalle von Aquileja. In: *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte. Supplementhefte*, 34.

- Scobie, A. 1986. Slums, Sanitation and Mortality in the Roman World. In: *Klio: Beiträge zur alten Geschichte*, 68. 399–433.
- Scrinari Santa Maria, V. 1985. Il complesso cimiteriale di Santa Tecla. I. La necropoli pagana. In: *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, 55–56. 389–420.
- Sear, F. B. 1977. Roman Wall and Vault Mosaics. In: *Mitteilungen des Deutschen archäologische Instituts. Römische Abteilung. Ergänzungshefte*, 26.
- Shaw, B. 1991. The cultural Meaning of Death: Age and Gender in the Roman Family. In: Kertzer, D. en Saller, R. (edd.) 1991. *The Family in Italy: from Antiquity to the Present*. 66–90.
- Shaw, B.D. 1984. Latin funerary Epigraphy and Family Life in the later Roman Empire. In: *Historia: Zeitschrift für alte Geschichte*, 33. 457–497.
- Shaw, B.D. 1991. The cultural Meaning of Death: Age and Gender in the Roman Family. In: Kertzer, D. en Saller, R. (edd.) 1991. *The Family in Italy: from Antiquity to the Present*. 66–90.
- Sicard, D. 1978. La liturgie de la mort dans l'Église Latine. Des origins à la reforme Carolingienne. In: *Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen*, 63.
- Sigsimund Nielsen, H. 1996. The Physical Context of Roman Epitaphs and the Structure of 'the Roman Family'. In: *Analecta Romana*, 1996.
- Sinn, F. 1987. *Stadrömische Marmorurnen*. (Verlag Philipp von Zabern – Mainz aan de Rijn)
- Sinn, F. 1991. *Die Grabdenkmäler: Reliefs, Altäre, Urnen*. (Verlag Philipp von Zabern – Mainz aan de Rijn)
- Sordi, M. 1965. Il cristianesimo e Roma. In: *Istituto di Studi Romani. Storia di Roma*, 19.
- Sordi, M. 1979. Sergia Paullina e il suo collegium. In: *Rendiconti: Istituto Lombardo, Accademia di Scienze e Lettere. Classe di lettere e scienze morali e storiche*, 113. 14–20.
- Sordi, M. 1984. I cristiani e l'impero romano. In: *Di fronte e attraverso*, 118.
- Sordi, M. 2001. La prima comunità cristiana di Roma e la Corte di Claudio. In: dal Covolo, E. en Uglione, R. (edd.) 2001. Chiesa e impero. Da Augusto a Giustiniano. In: *Biblioteca di Scienze Religiose*, 170. 13–21.
- Sordi, M. en Cavigliolo, M.L. 1971. Un'antica chiesa domestica di Roma? Il collegium quod est in domo Sergiae L. F. Paullinae. In: *Rivista di storia della chiesa in Italia*, 25. 369–374.
- Spera, L. 1993. Scoperte nella regione dell'arenario centrale di Priscilla. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 69. 383–384.
- Spera, L. 1997. La Spelunca Magna di Pretestato. In: *Collana archaeologica. Supplemento di Forma Urbis. Itinerari nascosti di Roma antica*, 9/97.
- Spera, L. 1999. Il paesaggio suburbano di Roma dall'Antichità al Medioevo: il comprensorio tra le Vie Latina e Ardeatina dalle mura aureliane al III miglio. In: *Bibliotheca Archaeologica*, 27.
- Spera, L. 2003a. Scoperta di nuove testimonianse monumentali per lo studio dell'arenario centrale della catacomba di Priscilla a Roma. In: *Atti del VII Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana*. 455–468.
- Spera, L. 2003b. Il territorio della via Appia. Forme trasformative del paesaggio nei secoli della tarda Antichità. Pergola, P. e.a. (edd.) 2003. Suburbium. Il suburbio di Roma dalla crisi del sistema delle ville a Gregorio Magno. In: *Collection de l'École française de Rome*, 311. 267–330.
- Spera, L. 2004a. Cal(l)isti Coemeterium (via Appia). In: La Regina, A. 2004. *Lexicon Topographicum Urbis Romae. Suburbium*, 2. 32–44.
- Spera, L. 2004b. Il complesso di Pretestato sulla via Appia: storia topografica e monumentale di un insediamento funerario paleocristiano nel suburbio di Roma. In: *Roma Sotterranea Cristiana*, 12.
- Stark, R. 1998. *De eerste eeuwen. Een sociologische visie op het ontstaan van het Christendom*. (Ten Have – Baarn)
- Steinby, E.M. 1973. I bolli Laterizi. In: Väänänen, V. (ed.) 1973. Le iscrizioni della necropoli dell'autoparco Vaticano. In: *Acta Instituti Romani Finlandiae*, 6. 171–198.
- Steinby, E.M. 1974–1975. La cronologia delle figlinae doliari urbane : dalla fine dell'età repubblicana fino all'inizio del III sec. In: *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*, 84. 7–132.

- Steinby, E.M. 1993–2003. *Lexicon topographicum urbis Romae*. (Edizioni Quasar – Rome)
- Steinby, E.M. 2001. La cronologia delle “figlinae” tardoantiche. In: Cecchelli, M. (ed.) 2001. *Materiali e tecniche dell’Edilizia paleocristiana a Roma*. In: *Materiali della cultura artistica*, 4. 127–150.
- Steinby, E.M. 2001. La necropoli della via Triumphalis. Il rito funerario nel I secolo d.C. In: Heinzelmann, M., Ortalli, J. e.a. (edd.) 2001. *Römischer Bestattungsbrauch und Beigabensitten in Rom, Norditalien und den Nordwestprovinzen von der späten Republik bis in die Kaiserzeit*. Culto dei morti e costumi funerari romani. Roma, Italia settentrionale e province nord-occidentali dalla tarda Repubblica all’età imperiale. Internationales Kolloquium, Rom 1. – 3. April 1998. In: *Palilia*, 8. 31–34.
- Steinby, E.M. 2003. La necropoli della via Triumphalis: il tratto sotto l’Autoparco Vaticano. In: *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia. Memorie*. Serie III, 17.
- Steinby, E.M., Suolahti, J. en Helen, T. 1977–1978. Lateres signati Ostienses. In: *Acta Instituti Romani Finlandiae*, 7.
- Stevenson, J. 1978. The catacombs. Rediscovered Monuments of early Christianity. In: *Ancient Peoples and Places*, 91.
- Stroszck, J. 1993. Zur Datierung der Julius Achilleus-Sarkophages. In: Koch, G. 1993. In: *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*. (von Zabern – Mainz am Rhein)
- Stützer, H.A. 1971. *Das alte Rom*. (Kohlhammer – Stuttgart)
- Styger, P. 1926. L’origine del cimitero di S. Callisto sull’Appia. In: *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, 4. 91–153.
- Styger, P. 1928. L’origine del cimitero di Domitilla sull’Ardeatina. In: *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, 5. 77–117.
- Styger, P. 1931. L’origine del cimitero di Priscilla sulla via Salaria. In: *Collectanea Theologica*, 12. 5–74.
- Styger, P. 1933. *Die Römischen Katakomben. Archäologische Forschungen über den Ursprung und die Bedeutung der altchristlichen Grabstätten*. (Verl. für Kunstwissenschaft – Berlijn)
- Styger, P. 1935. *Römische Märtyrergrüfte*, 1. (Verl. für Kunstwissenschaft – Berlijn)
- Styger, P. 1939. Heidnische und christliche Katakomben. In: *Pisciculi F.J. Dölger dargeboten*. 266–275.
- Sucecki, Z. 1993. La cremazione nella legislazione della chiesa. In: *Apollinaris*, 66. 653–728.
- Sühling, F. 1930. Die Taube als religiöses Symbol im christlichen Altertum. In: *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte. Supplementhefte*, 24.
- Syme, R. 1979. The imperial Finances under Domitian, Nerva and Trajan. In: Badian, E. (ed.) 1979. *Roman Papers*, 1. 1–17. (=idem 1930. In: *Journal of Roman Studies*, 20. 55–70)
- Taglietti, F. 2001. Ancora su incinerazione e inumazione: la necropoli dell’Isola Sacra. In: Heinzelmann, M., Ortalli, J. e.a. (edd.) 2001. *Römischer Bestattungsbrauch und Beigabensitten in Rom, Norditalien und den Nordwestprovinzen von der späten Republik bis in die Kaiserzeit*. Culto dei morti e costumi funerari romani. Roma, Italia settentrionale e province nord-occidentali dalla tarda Repubblica all’età imperiale. Internationales Kolloquium, Rom 1. – 3. April 1998. In: *Palilia*, 8. 149–158.
- Taloni, M. 1973. Le necropoli dell’Esquilino. In: *Roma medio Repubblica: aspetti culturali di rome e del Lazio nei secoli IV e III a.C.* 188–196.
- Testini, P. 1952. La cripta di Ampliato nel cimitero di Domitilla sull’Ardeatina. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 28. 77–117.
- Testini, P. 1966. Le catacombe e gli antichi cimiteri cristiani in Roma. In: *Roma cristiana*, 2.
- Testini, P. 1978. Nuove osservazioni sul cubicolo di Ampliato in Domitilla. In: *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana (Roma, 21–27 settembre 1975)*. *Studi di Antichità Cristiana*, 32. 141–157.
- Thümmel, H.G. 1999. Die Memorien für Petrus und Paulus in Rom: die archäologischen Denkmäler und die literarischen Tradition. In: *Arbeiten zur Kirchengeschichte*, 76.
- Tolotti, F. 1968 (1967). L’area recinta ove ebbe origine il cimitero di Priscilla. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 43. 261–314.

- Tolotti, F. 1970. Il cimitero di Priscilla: studio di topografia e architettura. In: *Amici delle catacombe*, 26.
- Tolotti, F. 1977. Ricerca dei luoghi venerati nella Spelunca Magna di Pretestato. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 53. 7–102.
- Tolotti, F. 1978a. Le cimetièrre de Priscille. Synthèse d'une recherche. In: *Revue d'Histoire Ecclesiastique*, 73. 261–314.
- Tolotti, F. 1978b. Origine e sviluppo delle escavazioni nel Cimitero di Pretestato. In: *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana. Roma, 21–27 settembre 1975*. 159–187.
- Tolotti, F. 1980. Influenza delle opere idrauliche sull' origine delle catacombe. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 56. 7–48.
- Tolotti, F. 1984. Sguardo d'insieme al monumento sotto S. Sebastiano e nuovo tentativo di interpretarlo. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 60. 123–161.
- Torelli, M. 1982. Typology and structure of Roman historical Reliefs. In: *Jerome lectures. 14th series*.
- Torelli, M. en Nicolini, T. 1982. Necropoli dell'Italia antica. In: *Italia meravigliosa*.
- Toynbee, J.M.C. 1971. Death and Burial in the Roman World. In: *Aspects of Greek and Roman Life*.
- Toynbee, J.M.C. en Perkins, J.W. 1958. *The Shrine of St. Peter and the Vatican Excavations*. (Longmans, Green – Londen)
- Treggiari, S. 1975. Jobs in the Household of Livia. In: *Papers of the British School at Rome*, 43. 48–75.
- Turcan, R. 1958. Origines et sens de l'inhumation à l'époque impériale. In: *Revue des études anciennes*, 60. 323–347.
- Verrando G.N. 1981. Note di topografia martiriale della via Aurelia. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 57. 255–282.
- Verrando, G.N. 1987. Analisi topografica degli antichi cimiteri sotterranei ubicati nei pressi delle due vie Aurelie. In: *Rivista di Archeologia Cristiana*, 63. 293–357.
- Verrando, G.N. 2004. Cal(l)isti Coemeterium (via Aurelia). In: La Regina, A. 2004. *Lexicon Topographicum Urbis Romae. Suburbium*, 2. 44–50.
- Veyne, P. 1976. Le pain et le cirque: sociologie historique d'un pluralisme politique. In: *Points. Histoire*, 196.
- Virlouvet, C. 1997. Existait-il des registres de décès à Rome au Ier siècle ap. J.-C.? In: *La Rome impériale: démographie et logistique. Collection de l'École française de Rome*, 230. 77–88.
- Volp, U. 2002. Tod und Ritual in den christlichen Gemeinden der Antike. In: *Supplements to Vigiliae Christianae*, 65.
- Von Hesberg, H. 1992. *Römische Grabbauten*. (Wissenschaftliche Buchgesellschaft – Darmstadt)
- Von Hesberg, H. en Pfanner, M. 1988. Ein augusteisches Columbarium im Park der Villa Borghese. In: *Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts*, 103. 465–487.
- Von Hesberg, H. en Zanker, P. (edd.) 1987. Römische Gräberstrassen: Selbstdarstellung, Status, Standard. In: *Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Abhandlungen*, 96.
- Walker, S. 1985. *Memorials to the Roman dead*. (British Museum – Londen)
- Wallace-Hadrill, A. 1988. The social Structure of the Roman House. In: *Papers of the British School at Rome*, 43. 43–97.
- Walser, G. 1988. *Römische Inschrift-Kunst: römische Inschriften für den akademischen Unterricht und als Einführung in die lateinische Epigraphik*. (Steiner – Wiesbaden)
- Walsh, J. E. 1984. *Le tombeau de Saint Pierre*. (Cerf – Parijs)
- Waltzing, J.-P. 1892. *L'épigraphie latine et les corporations professionnelles de l'Empire Romain*. (Siffer – Gent)
- Waltzing, J.-P. 1895–1900. Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains: depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident. In: *Mémoires couronnés et autres mémoires publiés par l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. Collection*, 8, 50.

- Waltzing, J.-P. 1897. Les collèges funéraires chez les Romains. In: *Le Musée Belge: revue de philologie classique*, 3. 281–294.
- Waltzing, J.-P. 1912. La thèse de J.-B. De Rossi sur les collèges funéraires chrétiens. In: *Bulletins de l'Académie royale de Belgique. Classe des lettres et des sciences morales et politiques et de la Classe des beaux-arts*, 6. 387–401.
- Waltzing, J.-P. 1914. Collegia. In: Cabrol, F. en Leclercq, H. (edd.) 1914. *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*. Col. 2107–2140.
- Ward-Perkins, J.B. 1977. Roman architecture. In: *History of world architecture*.
- Wegman, H.A.J. 1991. *Riten en mythen: liturgie in de geschiedenis van het Christendom*. (Kok – Kampen)
- Williams, M.H. 1994. The Organisation of Jewish Burials in ancient Rome in the Light of Evidence from Palestine and the Diaspora. In: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 101. 165–182.
- Wilpert, G. 1924. Le pitture dell'ipogeo di Aurelio Felicissimo presso il viale Manzoni in Roma. In: *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia. Serie 3: Memorie 1 / 2*.
- Wilpert, J. 1887. Ein unbekanntes Gemälde aus der Katakombe der hl. Domitilla und der coemeterialen Fresken mit Darstellungen aus dem realen Leben. In: *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte*, 1. 20–41.
- Wilpert, J. 1910. *La cripta dei Papi e la Cappella di Santa Cecilia nel Cimitero di Callisto*. (Desclée en C. – Rome)
- Winkelmann, J.J. 1762 (2001). Schriften zur Antiken Baukunst. In: *Johann Joachim Winckelmann Schriften und Nachlass*, 3.
- Wirth, F. 1934. *Römische Wandmalerei vom Untergang Pompeiis bis ans Ende des III. Jahrhunderts*. (Verl. Für Kunstwissenschaft – Berlijn)
- Wischnmeyer, W. 1992. Von Golgotha zum Ponte Molle. Studien zur Sozialgeschichte der Kirche im dritten Jahrhundert. In: *Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte*, 49.
- Wolf, G.D. 1990. Food, Poverty and Patronage. In: *The Papers of the British School at Rome*, 58. 197–228.
- z.a. 1965. *Roma antica e paleocristiana*. (Istituto della enciclopedia italiana– Rome)
- Zander, P. 1999. La necropoli Vaticana e la Tomba di San Pietro. In: Sperandio, A. en Zander, P. (edd.) 1999. *La tomba di San Pietro. Restauro e illuminazione della Necropoli Vaticana. Restoration and Enlightening of Vatican Necropolis*. 9–15.
- Ziegler, K., Sontheimer, W. en Pauly, A. (edd.) 1964. Columbarium. In: *Der kleine Pauly. Lexikon der Antike*, 1. 1250–1251.
- Zimmermann, N. 2002. Werkstattgruppen Römischer Katakombenmalerei. In: *Jahrbuch für Antike und Christentum. Ergänzungsband 35*.

Curriculum Vitae

Renaat M.G. Jonckheere werd geboren op 5 februari 1978 te Brugge (België). Na zijn studie Latijn – Wetenschappen aan het St.-Leo College te Brugge volgde hij vanaf 1996 de opleiding Archeologie aan de K.U.Leuven. Daar studeerde hij in 2000 af met het proefschrift getiteld “Het catacomben-onderzoek door Louis Reekmans. *Status quaestionis* en perspectieven.”. Vanaf 2000 volgde hij aan de K.U.Leuven de aanvullende opleiding Vroegchristelijke en Byzantijnse Studies die hij in 2002 met succes beëindigde. Beide laatstgenoemde studies voerden hem meerdere malen naar Rome om de catacomben te bestuderen. Vanaf 2002 tot en met 2006 was hij als A.I.O. verbonden aan de Universiteit Utrecht waar hij medewerker was van het “*The Rise of Christianity*”-project onder leiding van Prof. Dr. L.V. Rutgers.